МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«УЖГОРОДСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ»
ЮРИДИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ

ISSN: 2307-3322 (Print).
ISSN: 2664-6153 (Online).

НАУКОВИЙ ВІСНИК УЖГОРОДСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

Серія

ПРАВО

Випуск 92

— Частина 4 —

Ужгород, 2025

Журнал включенно до категорії «Б» щодо видань, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук
(Наказ МОН України від 26.11.2020 № 1471 Про затвердження рішень Атестаційної колегії Міністерства від 26 листопада 2020 року та внесення змін до наказів Міністерства освіти і науки України від 2 липня 2020 року № 886, від 24 вересня 2020 року № 1188).

Науковий вісник включено до міжнародної наукометричної бази Index Copernicus International (Республіка Польща)

ГОЛОВНИЙ РЕДАКТОР:

Бисага Юрій Михайлович – доктор юридичних наук, професор, Заслужений юрист України, завідувач кафедри конституційного права та порівняльного правознавства юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет».

ЗАСТУПНИКИ ГОЛОВНОГО РЕДАКТОРА:

Бєлов Дмитро Миколайович – доктор юридичних наук, професор, Заслужений юрист України, професор кафедри конституційного права та порівняльного правознавства юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;
Заборовський Віктор Вікторович – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри цивільного права та процесу, директор НДІ теорії та практики правосуддя юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет;

ЧЛЕНИ РЕДКОЛЕГІЇ:

Бєлова Мирослава Володимирівна – доктор юридичних наук, доцент кафедри конституційного права та порівняльного правознавства юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;
Берч Вероніка Вікторівна – кандидат юридичних наук, доцент кафедри конституційного права та порівняльного правознавства юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;
Бисага Юрій Юрійович – кандидат юридичних наук, доцент кафедри правових дисциплін Карпатського університету ім. Августина Волошина;
Брочкова Катаріна – доктор хабілітований, кандидат юридичних наук, доктор філософії (Словацька республіка);
Булеца Сібілла Богданівна – доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри цивільного права та процесу юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;
Гарагонич Олександр Васильович – доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри господарського права та господарського процесу Інституту права Київського національного університету імені Тараса Шевченка;
Гомонай Василь Васильович – доктор юридичних наук, доцент, доцент кафедри конституційного права та порівняльного правознавства юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;
Греца Ярослав Васильович – доктор юридичних наук, доцент, доцент кафедри господарського права юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;
Дешко Людмила Миколаївна – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри конституційного права Інституту права Київського національного університету імені Тараса Шевченка;
Жежихова Мартина – кандидат юридичних наук, доцент Університету імені П.Й.Шафарика (м. Кошице, Словацька Республіка);
Ковач Юліус – доктор юридичних наук, професор, проректор Панєвропської високої школи (м. Братіслава, Словацька Республіка);
Кучарик Рудольф – доктор філософії (Словацька Республіка);
Лазур Ярослав Володимирович – доктор юридичних наук, професор, декан юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;
Манзюк Василь Васильович – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри господарського права юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;
Менджул Марія Василівна – доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри цивільного права та процесу юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;
Мраз Станіслав – доктор юридичних наук, професор, ректор Університету Данубіус (м. Сладковічево, Словацька Республіка);
Ондрова Юлія – кандидат юридичних наук, доцент Університету імені П.Й. Шафарика (м. Кошице, Словацька Республіка);
Палінчак Микола Михайлович – доктор політичних наук, професор, декан факультету міжнародних економічних відносин ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;
Рогач Іван – кандидат юридичних наук, доцент, юридичний факультет Університету Данубіус (м. Сладковічево, Словацька Республіка);
Рогач Олександр Янович – доктор юридичних наук, професор, проректор з науково-педагогічної роботи ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;
Фрідманський Роман Михайлович – кандидат юридичних наук, професор кафедри конституційного права та порівняльного правознавства юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;
Чечерський Віктор Іванович – доктор юридичних наук, офіс Генерального прокурора.

Рекомендовано до друку та поширення через мережу Internet
Вченою радою Державного вищого навчального закладу
«Ужгородський національний університет», протокол № 13 від 29.12.2025 р.

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації серія КВ № 21500-11300Р, видане Державною реєстраційною службою України 24.11.2014 р. Офіційний сайт видання: ***https://visnyk-juris-uzhnu.com/***

ISSN: 2307-3322 (Print).
ISSN: 2664-6153 (Online).

© Ужгородський національний університет, 2025
© Ідея дизайну обкладинки належить проф. Бисазі Ю.М.

ЗМІСТ

РОЗДІЛ 8. КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ; КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО

Андрушко А.В. НАСИЛЬНИЦЬКА ПЕРЕДАЧА ДІТЕЙ З ОДНІЄЇ ГРУПИ В ІНШУ ЯК ФОРМА ГЕНОЦИДУ.....13

Аніщенко В.О., Мицька О.І., Осадчий Ю.О. ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛЬНО-ВИХОВНОЇ РОБОТИ ЩОДО ВАГІТНИХ ЖІНОК ТА ЖІНОК, ЯКІ МАЮТЬ ДІТЕЙ В БУДИНКАХ ДИТИНИ ПРИ ВИПРАВНИХ КОЛОНІЯХ..... 27

Артюхова В.В. КРИМІНАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА НЕЗАКОННУ ЛІКУВАЛЬНУ ДІЯЛЬНІСТЬ: ДОСВІД НІМЕЧЧИНИ, ФРАНЦІЇ, ІТАЛІЇ ТА ІСПАНІЇ..... 33

Базелюк В.В. ПИТАННЯ ВІДМЕЖУВАННЯ КАТУВАННЯ ВІД ДОМАШНЬОГО НАСИЛЬСТВА.....40

Валуєв А.О. ІДЕОЛОГІЧНІ ФАКТОРИ (ДЕТЕРМІНАНТИ) ПРОСТИТУЦІЇ..... 45

Васильєв А.А. ПІДТРИМКА МЕНТАЛЬНОГО ЗДОРОВ'Я НАСЕЛЕННЯ ПІД ЧАС ВОЄННОГО СТАНУ ЯК ЕЛЕМЕНТ ЗАПОБІГАННЯ ЗЛОЧИННОСТІ..... 54

Гальцова О.В., Фівкін П.М. ДЕТЕРМІНАНТИ, ЯКІ ОБУМОВЛЮЮТЬ ВЧИНЕННЯ ГЕНОЦИДУ.....62

Єсімов С.С. ДІЯЛЬНІСТЬ ПОЛІЦІЇ У БОРОТЬБІ З КОРУПЦІЄЮ: ПОПЕРЕДЖЕННЯ ТА РОЗКРИТТЯ..... 69

Забуга Ю.Ю. КРИМІНАЛІЗАЦІЯ НЕЗАКОННОГО ПРОДАЖУ ДОНОРСЬКОЇ КРОВІ ТА ЇЇ КОМПОНЕНТІВ ПІД ЧАС ВОЄННОГО АБО НАДЗВИЧАЙНОГО СТАНУ: PRO ET CONTRA..... 75

Загиней-Заболотенко З.А. ПРИНЦИПИ МОДЕРНІЗАЦІЇ КРИМІНАЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ.....85

Зарадюк З.В. КРИМІНОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ НАСИЛЬСТВА В ПЕНІТЕНЦІАРНИХ УСТАНОВАХ..... 93

Зінсу О.І. ЗАПОБІГАННЯ, ПРОТИДІЯ ДОМАШНЬОМУ НАСИЛЬСТВУ В ЮРИДИЧНІЙ ДОКТРИНІ РЕСПУБЛІКИ БЕНІН (ЗА МАТЕРІАЛАМИ НАУКОВОЇ ЕКПЕДИЦІЇ В ЗАХІДНІЙ АФРИЦІ).....99

Іванова В.П., Берш А.Я. КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВА ОХОРОНА ЕМБРІОНА У ЗАКОНОДАВСТВІ США..... 106

Івашко С.В. ПРИЧИНИ ТА УМОВИ ВЧИНЕННЯ КОРУПЦІЙНИХ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ У КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧІЙ СИСТЕМІ: ПОГЛЯД В УМОВАХ СЬОГОДЕННЯ.....113

Казначеєв Д.Г., Бодирєв Д.А. ЗАСТОСУВАННЯ ТА ВИКОРИСТАННЯ ВОГНЕПАЛЬНОЇ ЗБРОЇ В УКРАЇНІ: ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ТА НАПРЯМКИ ВДОСКОНАЛЕННЯ.....119

Кришевич О.В., Ткаченко І.М. ВОЄННІ ЗЛОЧИНИ:
ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ КВАЛІФІКАЦІЇ ТА РОЗМЕЖУВАННЯ
З СУМІЖНИМИ КРИМІНАЛЬНИМИ ПРАВОПОРУШЕННЯМИ..... 124

Кобінський О.О. КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВА ПРОТИДІЯ КАТУВАННЯМ
У ЗАРУБІЖНИХ ДЕРЖАВАХ РІЗНИХ ПРАВОВИХ СІМЕЙ:
ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ.....130

Конопельський В.Я., Білак Н.І. ЮРИДИЧНІ АСПЕКТИ
УКЛАДЕННЯ ТРУДОВОГО ДОГОВОРУ ІЗ ЗАСУДЖЕНИМИ:
ПРОЄКТ ТИПОВОЇ ФОРМИ ТА ПРАВОВІ ВИКЛИКИ..... 138

Костюченко А.В. ПРАВОВІ РЕЖИМИ ДОСТУПУ ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ
ДО ДАНИХ ІГРОВИХ ПЛАТФОРМ ДЛЯ ПРОФІЛАКТИКИ
НАСИЛЬНИЦЬКОЇ ЗЛОЧИННОСТІ В УКРАЇНІ ТА США..... 143

Красковський Є.М., Леоненко О.А. ВДОСКОНАЛЕННЯ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ
ЗАХОДІВ ПРИМУСУ ЯК КРОК ДО ГУМАНІЗАЦІЇ
ПЕНІТЕНЦІАРНОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ.....151

Мажников І.С. РЕЖИМ УСТАНОВ ВИКОНАННЯ ПОКАРАНЬ ТА СЛІДЧИХ ІЗОЛЯТОРІВ..... 157

Михайленко О.О. КРИМІНАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ
ЗА КОЛАБОРАЦІЙНУ ДІЯЛЬНІСТЬ:
НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНИЙ ПОШУК.....166

Мороз Ю.А. ПОНЯТТЯ ТА КЛАСИФІКАЦІЯ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ
У СФЕРІ ОПОДАТКУВАННЯ..... 172

Пивоваров В.В. РАЦІОНАЛІЗАЦІЯ ОСВІТНЬОГО ВПЛИВУ НА ЗАСУДЖЕНИХ
ПРИ ФОРМУВАННІ КОНЦЕПЦІЇ
КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В УКРАЇНІ.....179

Пироженко О.С. ДЕКРИМІНАЛІЗАЦІЯ НЕЗАКОННОГО
ПОВОДЖЕННЯ З НАРКОТИКАМИ БЕЗ МЕТИ ЗБУТУ:
«КРИГА СКРЕСЛА»..... 186

Піщенко Г.І., Шопіна Ю.О. КІБЕРБЕЗПЕКА ТА КІБЕРЗЛОЧИННІСТЬ В УКРАЇНІ:
СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ..... 193

Пустова А.О. ХУЛІГАНСТВО, ЩО ВЧИНЯЄТЬСЯ ДІТЬМИ,
ЯК ОБ'ЄКТ КРИМІНОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ..... 200

Рябчинська О.П. ПРОТИДІЯ КІБЕРЗАГРОЗАМ НАЦІОНАЛЬНІЙ БЕЗПЕЦІ УКРАЇНИ:
ІНСТИТУЦІЙНО-ПРЕВЕНТИВНА СПРОМОЖНІСТЬ.....206

Ступник Я.В. ЗЛОЧИННІСТЬ У СФЕРІ ЛІСОВОГО ГОСПОДАРСТВА
ЯК ОБ'ЄКТ КРИМІНОЛОГІЧНОГО АНАЛІЗУ..... 215

Токар П.Т., Кріцак І.В. «РЕГІОН» ЧЕРЕЗ МІЖДИСЦИПЛІНАРНИЙ ЗРІЗ
ТА ДУХОВНО-ЦІННІСНУ СКЛАДОВУ
ЯК ЗАПОРУКА ПРОФІЛАКТИКИ ЗЛОЧИННОСТІ..... 221

Уманець М.М. СУБ'ЄКТИВНІ ОЗНАКИ ГЕНОЦИДУ:
КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА.....234

Чебан О.М., Нечипоренко Т.А. ШКОДА ТА ЇЇ ВИДИ ЗА ЧИННИМ ЗАКОНОМ ПРО КРИМІНАЛЬНУ ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ТА ПРОЄКТОМ НОВОГО КРИМІНАЛЬНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ: ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ..... 241

Шаповал А.А. КРИМІНАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ЗЛОЧИНИ У СФЕРІ ГОСПОДАРСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ, ВЧИНЕНІ ШЛЯХОМ ВИКОРИСТАННЯ СЛУЖБОВОГО СТАНОВИЩА: РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОГО ЗАКОНОДАВСТВА З 1991 РОКУ..... 248

РОЗДІЛ 9. КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА; СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА; ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ

Аніщук В.В., Шубала Д.О. ОСОБЛИВОСТІ СУДОВОГО ПРОВАДЖЕННЯ ВАКС У СПРАВАХ ПРО ЛЕГАЛІЗАЦІЮ МАЙНА, ОДЕРЖАНОГО ЗЛОЧИННИМ ШЛЯХОМ..... 256

Войчишена М.В. СУДОВІ ЕКСПЕРТИЗИ ПІД ЧАС РОЗСЛІДУВАННЯ ВОЄННИХ ЗЛОЧИНІВ: ВИДИ І ЗНАЧЕННЯ..... 262

Голдзіцький К.А. НЕОБХІДНІСТЬ РЕФОРМИ ОРГАНІВ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ В СУЧАСНИХ УМОВАХ..... 269

Жевнєров І.М. ОКРЕМІ АСПЕКТИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДОСТУПУ ДО ПРАВОСУДДЯ У ХОДІ КАСАЦІЙНОГО ОСКАРЖЕННЯ СУДОВИХ РІШЕНЬ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ..... 275

Копитько В.Ю. ЗНАЧЕННЯ ТЕХНІЧНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ ДОКУМЕНТІВ У ВИЯВЛЕННЯ ФАЛЬСИФІКАЦІЙ ПІД ЧАС РОЗПОДІЛУ ГУМАНІТАРНОЇ ДОПОМОГИ..... 281

Красько М.І. ЮРИДИЧНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ПРАВООХОРОНЦІВ ЗА ПОРУШЕННЯ ПРАВИЛ ПОВОДЖЕННЯ ЗІ ЗБРОЄЮ ТА ЇЇ ТАКТИЧНОГО ЗАСТОСУВАННЯ..... 289

Кривошеєв М.В. ІСТОРИЧНІ АСПЕКТИ ТА ЕВОЛЮЦІЯ ЗАСТОСУВАННЯ ТЕХНОЛОГІЙ У ДОСУДОВОМУ РОЗСЛІДУВАННІ (ДРУГА ПОЛОВИНА XIX СТ. – СЕРЕДИНА 1980-Х РР.)..... 295

Крижановський А.С. ОСОБЛИВОСТІ ПРОВЕДЕННЯ ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВИХ ЗАХОДІВ ПРИ РОЗКРИТТІ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ, ЩО ВЧИНЯЮТЬСЯ У СФЕРІ ВІРТУАЛЬНИХ АКТИВІВ..... 305

Крючківська Є.М., Лук'янчиков Б.Є. АДАПТАЦІЯ КРИМІНАЛІСТИЧНИХ МЕТОДИК ДО УМОВ ВОЄННОГО СТАНУ..... 312

Кунтій А.І. КРИМІНАЛІСТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ОПОРУ, ПОГРОЗИ АБО НАСИЛЬСТВА ЩОДО НАЧАЛЬНИКА, ЧИ ПРИМУШУВАННЯ ЙОГО ДО ПОРУШЕННЯ СЛУЖБОВИХ ОБОВ'ЯЗКІВ..... 320

Ларкін М.О., Пирожкова Ю.В. СПЕЦІАЛЬНА ТЕХНІКА ТА ІНФОРМАЦІЙНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РОЗСЛІДУВАННЯ ГРУПОВИХ ЗЛОЧИНІВ НЕФОРМАЛЬНОЇ МОЛОДІ..... 326

Лопаєва О.М. ЗНАЧЕННЯ ВОГНЕВОЇ ПІДГОТОВКИ У ЗАБЕЗПЕЧЕННІ ОСОБИСТОЇ БЕЗПЕКИ ПОЛІЦЕЙСЬКОГО..... 332

Лук'янчиков Є.Д., Лук'янчиков Б.Є. ВИКОРИСТАННЯ СПЕЦІАЛЬНИХ ЗНАНЬ
В ПРОЦЕСІ РОЗСЛІДУВАННЯ ПРИВЛАСНЕННЯ, РОЗТРАТИ МАЙНА
АБО ЗЛОВЖИВАННЯ СЛУЖБОВИМ СТАНОВИЩЕМ.....337

Менчинська М., Лук'янчиков Б. ЕЛЕКТРОННІ ДОКАЗИ З БЛОКЧЕЙН-СИСТЕМ
ПІД ЧАС ВОЄННОГО СТАНУ: ПРОБЛЕМА ДОПУСТИМОСТІ..... 343

Мірошниченко А.О., Станкевич В.Е., Забудський О.П. ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА
ПРОТИДІЯ ПОШИРЕННЮ НАРКОТИКІВ ЧЕРЕЗ МЕРЕЖУ ІНТЕРНЕТ.....350

Мітягін К.В. ОСОБЛИВОСТІ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ
ЩОДО КРИМІНАЛЬНИХ ПРОСТУПКІВ:
ІСТОРИЧНІ АСПЕКТИ ТА СУЧАСНІ РЕАЛІЇ..... 357

Моторний Д.В. КОРУПЦІЙНІ КРИМІНАЛЬНІ ПРАВОПОРУШЕННЯ,
ВЧИНЕНІ ПОСАДОВИМИ ОСОБАМИ ФІНАНСОВИХ УСТАНОВ:
ОСНОВНІ ПОНЯТТЯ ТА ОСОБЛИВОСТІ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ..... 366

Нестерцов Д.І. ІНОЗЕМЦІ ТА ОСОБИ БЕЗ ГРОМАДЯНСТВА
ЯК УЧАСНИКИ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ.....373

Оверченко Ю. ПОСИЛЕННЯ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕХАНІЗМІВ БОРОТЬБИ
З МІЖНАРОДНИМ МОРСЬКИМ ТЕРОРИЗМОМ:
ШЛЯХ ДО ЕФЕКТИВНОСТІ ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ.....380

Пилипенко Д.О., Керпань В.В. ЩОДО ПОРЯДКУ АПЕЛЯЦІЙНОГО
ТА КАСАЦІЙНОГО ОСКАРЖЕННЯ У КРИМІНАЛЬНИХ ПРОВАДЖЕННЯХ
В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ..... 387

Попов Г.В. ПІДСТАВИ ОСКАРЖЕННЯ СУДОВИХ РІШЕНЬ
У КРИМІНАЛЬНИХ ПРОВАДЖЕННЯХ ЩОДО ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ..... 392

Попович М.В., Продан Т.В. РОЗСЛІДУВАННЯ КІБЕРЗЛОЧИНІВ:
СУЧАСНІ ВИКЛИКИ ТА КРИМІНАЛІСТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ..... 397

Пясковський В.В., Семенов В.В. ДО ПИТАННЯ ЗАЛУЧЕННЯ
ДОДАТКОВИХ УЧАСНИКІВ ПІД ЧАС ДОПИТУ НЕПОВНОЛІТНІХ ПОТЕРПІЛИХ
ВІД НАСИЛЬНИЦЬКИХ ЗЛОЧИНІВ.....403

Саєнко В.В. ВИОКРЕМЛЕННЯ ВИДІВ ЗЛОЧИННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ,
У ЯКИХ ВІРТУАЛЬНІ АКТИВИ Є ЗАСОБОМ ВЧИНЕННЯ
КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ, ЯК ПІДСТАВА ФОРМУВАННЯ
ОКРЕМИХ КРИМІНАЛІСТИЧНИХ МЕТОДИК РОЗСЛІДУВАННЯ.....409

Сливар Н.М. ВРАХУВАННЯ «НАЙКРАЩИХ ІНТЕРЕСІВ ДИТИНИ»
ПРИ ОЦІНЦІ ДОКАЗІВ У КРИМІНАЛЬНИХ ПРОВАДЖЕННЯХ
ЩОДО НЕПОВНОЛІТНІХ: СТАН ВПРОВАДЖЕННЯ МІЖНАРОДНОГО СТАНДАРТУ
ТА АНАЛІЗ НАЦІОНАЛЬНОЇ СУДОВОЇ ПРАКТИКИ..... 422

Старушкевич А.В., Жуков А.В. ПОЧАТОК ФОРМУВАННЯ КРИМІНАЛІСТИЧНОЇ ТЕОРІЇ
ПРО ОРГАНІЗАЦІЙНІ ОСНОВИ ДІЯЛЬНОСТІ СЛІДЧОГО
З РОЗСЛІДУВАННЯ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ..... 430

Старцев Є.Г. СУДОВИЙ КОНТРОЛЬ ЗА ОБРАННЯМ ТА ЗМІНОЮ ЗАПОБІЖНОГО
ЗАХОДУ: СТАНДАРТИ ЄСПЛ І УКРАЇНСЬКА ПРАВОВА РЕАЛЬНІСТЬ.....437

Супрун-Ковальчук Т.М., Діденко Є.В. ПРАВО НА СВОБОДУ
ТА ОСОБИСТУ НЕДОТОРКАННІСТЬ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ:
СПІВВІДНОШЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОГО РЕГУЛЮВАННЯ ТА СТАНДАРТІВ ЄСПЛ.....449

Танчик К.А. МЕДІА ЯК ОБ'ЄКТ КРИМІНАЛІСТИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ.....455

Туз О.С., Басалик С.А. ШТУЧНИЙ ІНТЕЛЕКТ ЯК ІНСТРУМЕНТ
ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ:
ПРАВОВІ ТА ЕТИЧНІ ВИКЛИКИ ЗАСТОСУВАННЯ
ПРЕДИКАТИВНОГО АНАЛІЗУ ЗЛОЧИННОСТІ..... 462

Усатий С.О. СКЛАДОВІ ЕЛЕМЕНТИ КРИМІНАЛІСТИЧНОЇ ХАРАКТЕРИСТИКИ РОЗБОЇВ,
УЧИНЕНИХ В УМОВАХ ДІЇ ПРАВОВОГО РЕЖИМУ ВОЄННОГО СТАНУ.....468

Філашкін В.С. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ПОБУДОВИ КОМПЛЕКСНОЇ МОДЕЛІ
МЕТОДИКИ РОЗСЛІДУВАННЯ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ
ПРОТИ ВОЛІ, ЧЕСТІ ТА ГІДНОСТІ ОСОБИ..... 476

Чубенко А.В. ТАКТИЧНІ ОПЕРАЦІЇ ПО НЕЙТРАЛІЗАЦІЇ ПРОТИПРАВНОГО ВПЛИВУ
ПІДОЗРЮВАНОГО У ЗЛОЧИННІЙ ДІЯЛЬНОСТІ НА ПОТЕРПІЛОГО ТА СВІДКІВ.....483

Шепілов О.О. СПОСІБ ВЧИНЕННЯ ЗЛОЧИНУ ЯК ОСНОВНИЙ ЕЛЕМЕНТ
КРИМІНАЛІСТИЧНОЇ ХАРАКТЕРИСТИКИ ФАЛЬСИФІКАЦІЇ ЛІКАРСЬКИХ ЗАСОБІВ
ТА ОБІГУ ФАЛЬСИФІКОВАНИХ ЛІКАРСЬКИХ ЗАСОБІВ.....493

Безега В.В. КОНЦЕПТУАЛЬНІ ОБМЕЖЕННЯ ПРАВА ПРОКУРОРА
НА ОСКАРЖЕННЯ ВИПРАВДУВАЛЬНИХ ВИРОКІВ
ЯК УМОВА ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ОСТАТОЧНОСТІ СУДОВОГО РІШЕННЯ.....498

Головкін Б.М.., Зуєв В.В. НЕОДНОЗНАЧНА ПРЕВЕНТИВНА РОЛЬ
УГОД ПРО ВИЗНАННЯ ВИНУВАТОСТІ
У КОРУПЦІЙНИХ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕННЯХ.....509

Погорецький М.А. КОНСТИТУЦІЙНА МОДЕЛЬ
КРИМІНАЛЬНОГО ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ДОКАЗУВАННЯ:
ДОКТРИНАЛЬНІ КАТЕГОРІЇ, ФЕНОМЕН ПРОЦЕСУАЛЬНОЇ ТОКСИЧНОСТІ
ТА РОЛЬ ВЕРХОВНОГО СУДУ У ФОРМУВАННІ ДОКАЗОВИХ СТАНДАРТІВ.....517

Чечіль Ю.О. ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ ФОРМУВАННЯ ЕКСПЕРТНИХ СЛУЖБ
У СИСТЕМІ ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ..... 545

CONTENTS

SECTION 8. CRIMINAL LAW AND CRIMINOLOGY; PENAL LAW

Andrushko A.V. FORCIBLY TRANSFERRING CHILDREN FROM ONE GROUP TO ANOTHER AS A FORM OF GENOCIDE..... 13

Anishchenko V.O., Mytska O.I., Osadchyyu O.O. PECULIARITIES OF SOCIAL AND EDUCATIONAL WORK FOR PREGNANT WOMEN AND WOMEN WITH CHILDREN IN CHILDREN'S HOMES AT CORRECTIONAL COLONIES..... 27

Artiukhova V.V. CRIMINAL LIABILITY FOR THE ILLEGAL PRACTICE OF MEDICINE: THE EXPERIENCE OF GERMANY, FRANCE, ITALY AND SPAIN..... 33

Bazeliuk V.V. THE ISSUE OF DISTINGUISHING TORTURE FROM DOMESTIC VIOLENCE..... 40

Valuiev A.O. IDEOLOGICAL FACTORS (DETERMINANTS) OF PROSTITUTION..... 45

Vasyliev A.A. MENTAL HEALTH SUPPORT FOR THE POPULATION DURING MARTIAL LAW AS AN ELEMENT OF CRIME PREVENTION..... 54

Haltsova O.V. Fivkin P.M. DETERMINANTS THAT CAUSE THE COMMISSION OF GENOCIDE.....62

Yesimov S.S. POLICE ACTIVITIES IN THE FIGHT AGAINST CORRUPTION: PREVENTION AND DETECTION..... 69

Zabuha Yu.Yu. CRIMINALISATION OF THE ILLEGAL SALE OF DONOR BLOOD AND ITS COMPONENTS DURING MARTIAL LAW OR A STATE OF EMERGENCY: PRO ET CONTRA.....75

Zahynei-Zabolotenko Z.A. PRINCIPLES OF MODERNIZATION OF CRIMINAL LEGISLATION IN UKRAINE.....85

Zaradiuk Z.V. CRIMINOLOGICAL ASPECTS OF VIOLENCE IN PENITENTIARY INSTITUTIONS..... 93

Zinsu O.I. PREVENTIIN, COMBATING DOMESTIC VIOLENCE IN THE LEGAL DOCTRINE OF THE REPUBLIC OF BENIN (BASED ON MATERIALS FROM A SCIENTIFIC EXPEDITION TI THE IN WEST AFRICA)..... 99

Ivanova V.P., Bersh A.Y. CRIMINAL-LAW PROTECTION OF THE EMBRYO IN THE LEGISLATION OF THE UNITED STATES..... 106

Ivashko S.V. CAUSES AND CONDITIONS OF COMMITTING CORRUPTION-RELATED CRIMINAL OFFENSES IN THE PENAL SYSTEM: A CONTEMPORARY PERSPECTIVE..... 113

Kaznacheev D.G., Bodyrev D.A. APPLICATION AND USE OF FIREARMS IN UKRAINE: PROBLEMATIC ISSUES AND AREAS FOR IMPROVEMENT.....119

Kryshevych O.V., Tkachenko I.M. WAR CRIMES: PROBLEMATIC ISSUES OF CLASSIFICATION AND DIFFERENTIATION FROM RELATED CRIMINAL OFFENSES.....124

Kobinskyi O.O. CRIMINAL-LAW COUNTERACTION TO TORTURE IN FOREIGN STATES OF DIFFERENT LEGAL FAMILIES:
A COMPARATIVE-LAW PERSPECTIVE..... 130

Konopelsky V.Ya., Bilak N.I. LEGAL ASPECTS OF CONCLUDING AN EMPLOYMENT CONTRACT WITH CONVICTS:
A DRAFT OF A STANDARD FORM AND LEGAL CHALLENGES..... 138

Kostyuchenko A.V. LEGAL REGIMES OF ACCESS OF LAW ENFORCEMENT AGENCIES TO DATA OF GAMING PLATFORMS FOR PREVENTION OF VIOLENT CRIME IN UKRAINE AND THE USA.....143

Kraskovskyi Ye.M., Leonenko O.A. IMPROVEMENT OF THE LEGAL REGULATION OF COERCIVE MEASURES AS A STEP TOWARDS THE HUMANISATION OF THE PENITENTIARY SYSTEM OF UKRAINE.....151

Mazhnikov I.S. REGIME OF PENITENTIARY INSTITUTIONS AND PRE-TRIAL DETENTION CENTERS.....157

Mykhailenko O.O. CRIMINAL LIABILITY FOR COLLABORATIVE ACTIVITIES: SCIENTIFIC AND THEORETICAL RESEARCH.....166

Moroz Yu.A. CONCEPT AND CLASSIFICATION OF CRIMINAL OFFENSES IN THE FIELD OF TAXATION.....172

Pyvovarov V.V. RATIONALIZATION OF EDUCATIONAL INFLUENCE ON CONVICTS IN THE FORMATION OF THE CONCEPT OF CRIMINAL-EXECUTIVE ACTIVITY IN UKRAINE.....179

Pyrozhenko O.S. DECRIMINALIZATION OF ILLEGAL DRUG USE WITHOUT INTENT TO SELL:
"THE ICE HAS BROKEN".....186

Pishchenko G.I., Shopina Y.O. CYBERSECURITY AND CYBERCRIME IN UKRAINE: CURRENT TRENDS.....193

Pustova A.O. HOOLIGANISM COMMITTED BY CHILDREN AS AN OBJECT OF CRIMINOLOGICAL RESEARCH.....200

Riabchynska O.P. COUNTERING CYBER THREATS TO UKRAINE'S NATIONAL SECURITY: INSTITUTIONAL AND PREVENTIVE CAPABILITY..... 206

Stupnyk Y.V. CRIME IN THE FORESTRY SECTOR AS AN OBJECT OF CRIMINOLOGICAL ANALYSIS.....215

Tokar P.T., Kritsak I.V. "REGION" THROUGH AN INTERDISCIPLINARY APPROACH AND SPIRITUAL AND VALUE COMPONENT AS A GUARANTEE OF CRIME PREVENTION.....221

Umanets M.M. SUBJECTIVE SIGNS OF GENOCIDE: CRIMINAL LAW CHARACTERISTICS..... 234

Cheban O.M., Nechyporenko T.A. DAMAGE AND ITS TYPES UNDER THE CURRENT LAW ON CRIMINAL LIABILITY AND THE DRAFT OF THE NEW CRIMINAL CODE OF UKRAINE: A COMPARATIVE LEGAL ASPECT..... 241

Shapoval A.A. CRIMINAL LIABILITY FOR ECONOMIC OFFENCES COMMITTED THROUGH ABUSE OF OFFICE:
DEVELOPMENT OF UKRAINIAN LEGISLATION SINCE 1991.....248

SECTION 9. CRIMINAL PROCESS AND CRIMINAL SCIENCE; JUDICIAL EXPERTISE; OPERATIONAL EXPLORATION ACTIVITY

Anishchuk V.V., Shubala D.O. PECULIARITIES OF JUDICIAL PROCEEDINGS BEFORE THE HIGH ANTI-CORRUPTION COURT IN CASES CONCERNING THE LEGALIZATION OF PROPERTY OBTAINED THROUGH CRIMINAL MEANS..... 256

Voichyshena M.V. FORENSIC EXAMINATIONS DURING THE INVESTIGATION OF WAR CRIMES: TYPES AND SIGNIFICANCE.....262

Goldzitsky K.A. THE NEED FOR REFORM OF PRE-TRIAL INVESTIGATION BODIES IN THE CURRENT ENVIRONMENT.....269

Zhevnierov I.M. SELECTED ASPECTS OF ENSURING ACCESS TO JUSTICE DURING CASSATION APPEALS OF COURT DECISIONS IN CRIMINAL PROCEEDINGS.....275

Kopytko V.Y. THE IMPORTANCE OF TECHNICAL EXAMINATION OF DOCUMENTS IN DETECTING FRAUD DURING THE DISTRIBUTION OF HUMANITARIAN AID.....281

Krasko M.I. LEGAL LIABILITY OF LAW ENFORCEMENT OFFICERS FOR VIOLATION OF RULES FOR HANDLING WEAPONS AND ITS TACTICAL USE.....289

Kryvosheiev M.V. HISTORICAL ASPECTS AND THE EVOLUTION OF TECHNOLOGY USE IN PRE-TRIAL INVESTIGATIONS
(SECOND HALF OF THE 19TH CENTURY – MID-1980S).....295

Kryzhanovskyi A.S. FEATURES OF CONDUCTING OPERATIONAL-INVESTIGATIVE MEASURES IN THE DETECTION OF CRIMINAL OFFENSES COMMITTED IN THE FIELD OF VIRTUAL ASSETS..... 305

Kriuchkivska Y.M., Lukianchykov B.Y. ADAPTATION OF FORENSIC METHODOLOGIES TO WARTIME CONDITIONS.....312

Kuntii A.I. FORENSIC CHARACTERISTICS OF RESISTANCE, THREATS OR VIOLENCE AGAINST A SUPERIOR, OR COERCION OF HIM TO VIOLATE OFFICIAL DUTIES..... 320

Larkin M.O., Pyrozhkova Y.V. SPECIAL TECHNIQUE AND INFORMATION SUPPORT FOR THE INVESTIGATION OF GROUP CRIMES OF INFORMAL YOUTH.....326

Lopaeva O.M. THE IMPORTANCE OF FIRES TRAINING IN ENSURING THE PERSONAL SAFETY OF A POLICE OFFICER.....332

Lukyanchikov E.D., Lukyanchikov B.Y. USING SPECIALIZED KNOWLEDGE IN THE INVESTIGATION OF EMBEZZLEMENT, MISAPPROPRIATION OF PROPERTY OR ABUSE OF OFFICE..... 337

Menchynska M., Lukianchykov B. ELECTRONIC EVIDENCE FROM BLOCKCHAIN SYSTEMS DURING MARTIAL LAW:
THE PROBLEM OF ADMISSIBILITY.....343

Miroshnychenko A.O., Stankevych V.E., Zabudskyi O.P. OPERATIONAL AND INVESTIGATIVE COUNTERACTION TO THE SPREAD OF DRUGS THROUGH THE INTERNET.....350

Mitiahin K.V. PECULIARITIES OF CRIMINAL PROCEEDINGS REGARDING CRIMINAL MISDEMEANORS: HISTORICAL ASPECTS AND MODERN REALITIES.....357

Motorny D.V. CORRUPTION OFFENCES COMMITTED BY OFFICIALS OF FINANCIAL INSTITUTIONS: BASIC CONCEPTS AND FEATURES OF PRE-TRIAL INVESTIGATION.....366

Nestertsov D.I. FOREIGNERS AND STATELESS PERSONS AS PARTICIPANTS IN CRIMINAL PROCEEDINGS..... 373

Overchenko Yu. STRENGTHENING NATIONAL MECHANISMS FOR COMBATING INTERNATIONAL MARITIME TERRORISM: THE PATH TO EFFECTIVE OPERATIONAL AND INVESTIGATIVE ACTIVITIES.....380

Pylypenko D.O., Kerpan V.V. REGARDING THE PROCEDURE FOR APPEAL AND CASSATION APPEAL IN CRIMINAL PROCEEDINGS UNDER MARTIAL LAW.....387

Popov G.V. GROUNDS FOR APPEALING COURT DECISIONS IN CRIMINAL PROCEEDINGS INVOLVING SERVICEMEN.....392

Popovich M.V., Prodan T.V. INVESTIGATION OF CYBERCRIMES: CURRENT CHALLENGES AND FORENSIC FEATURES.....397

Pyaskovskyi V.V., Semenov V.V. ON THE ISSUE OF INVOLVING ADDITIONAL PARTICIPANTS DURING THE INTERROGATION OF MINOR VICTIMS OF VIOLENT CRIMES..... 403

Saenko V.V. IDENTIFICATION OF TYPES OF CRIMINAL ACTIVITY IN WHICH VIRTUAL ASSETS ARE A MEANS OF COMMITTING CRIMINAL OFFENSES AS A BASIS FOR THE FORMATION OF SEPARATE CRIMINALISTICS INVESTIGATION METHODS.....409

Slyvar N.M. CONSIDERING «THE BEST INTERESTS OF THE CHILD» WHEN EVALUATING EVIDENCE IN CRIMINAL PROCEEDINGS AGAINST MINORS: THE STATE OF IMPLEMENTATION OF INTERNATIONAL STANDARD AND THE ANALYSIS OF NATIONAL JUDICIAL PRACTICE.....422

Starushkevych A.V., Zhukov A.V. THE BEGINNING OF THE FORMATION OF A CRIMINALISTICS THEORY ABOUT THE ORGANIZATIONAL FOUNDATIONS OF THE INVESTIGATOR'S ACTIVITIES IN INVESTIGATING CRIMINAL OFFENSES..... 430

Startsev E.G. JUDICIAL CONTROL OVER THE SELECTION AND CHANGE OF A PREVENTIVE MEASURE: ECHR STANDARDS AND UKRAINIAN LEGAL REALITY.....437

Suprun-Kovalchuk T.M., Didenko E.V. RIGHT TO LIBERTY AND PERSONAL SECURITY IN CRIMINAL PROCEEDINGS: THE RELATIONSHIP BETWEEN DOMESTIC REGULATION AND ECHR STANDARDS.....449

Tanchyk K.A. MEDIA AS AN OBJECT OF FORENSIC RESEARCH.....455

Tuz O.S., Basalyk S.A. ARTIFICIAL INTELLIGENCE AS A TOOL FOR OPERATIONAL AND INVESTIGATIVE ACTIVITIES: LEGAL AND ETHICAL CHALLENGES OF APPLYING PREDICATIVE CRIME ANALYSIS.....462

Usatyi S.O. CONSTITUENT ELEMENTS OF THE CRIMINAL CHARACTERISTICS OF ROBBERIES COMMITTED UNDER THE CONDITIONS OF THE MARTIAL LAW LEGAL REGIME.....468

Filashkin V.S. THEORETICAL FOUNDATIONS FOR BUILDING A COMPREHENSIVE MODEL OF THE METHODOLOGY FOR INVESTIGATING CRIMINAL OFFENSES AGAINST AN INDIVIDUAL'S LIBERTY, HONOR AND DIGNITY.....476

Chubenko A.V. TACTICAL OPERATIONS TO NEUTRALIZE THE UNLAWFUL INFLUENCE OF A SUSPECT IN CRIMINAL ACTIVITY ON THE VICTIM AND WITNESSES..... 483

Shepilov O.O. THE METHOD OF COMMITTING A CRIME AS A BASIC ELEMENT OF THE FORENSIC CHARACTERIZATION OF THE FALSIFICATION OF MEDICINAL PRODUCTS AND THE CIRCULATION OF FALSIFIED MEDICINAL PRODUCTS.....493

Bezega V.V. CONCEPTUAL LIMITATIONS ON THE PROSECUTOR'S RIGHT TO APPEAL ACQUITTALS AS A CONDITION FOR ENSURING THE FINALITY OF A COURT DECISION.....498

Holovkin B.M., Zuiev V.V. THE AMBIGUOUS PREVENTIVE ROLE OF PLEA AGREEMENTS IN CORRUPTION-RELATED CRIMINAL OFFENCES.....509

Pohoretskyi M.A. CONSTITUTIONAL MODEL OF CRIMINAL PROCEDURE EVIDENCE: DOCTRINAL CATEGORIES, THE PHENOMENON OF PROCEDURAL TOXICITY AND THE ROLE OF THE SUPREME COURT IN SHAPING EVIDENTIARY STANDARDS.....517

Chechil Yu.O. HISTORICAL AND LEGAL ANALYSIS OF THE FORMATION OF FORENSIC EXPERT SERVICES WITHIN THE SYSTEM OF LAW ENFORCEMENT BODIES..... 545

РОЗДІЛ 8. КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ; КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО

УДК 343.33
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.4.1

НАСИЛЬНИЦЬКА ПЕРЕДАЧА ДІТЕЙ З ОДНІЄЇ ГРУПИ В ІНШУ ЯК ФОРМА ГЕНОЦИДУ

Андрушко А.В.,
доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри кримінально-правової політики
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
ORCID: 0000-0002-7735-7898

Андрушко А.В. Насильницька передача дітей з однієї групи в іншу як форма геноциду.

У статті досліджено проблемні питання кваліфікації насильницької передачі дітей з однієї групи в іншу як форми геноциду.

Проаналізовано відмінності у формулюваннях цієї форми геноциду в Конвенції 1948 року, Римському статуті МКС та ст. 442 КК України, що демонструють значення термінологічних нюансів перекладу для точного розуміння сутності цього злочину. Зокрема, переклад словосполучення *forcibly transferring children* як «примусове переміщення дітей» є юридично неточним, оскільки зміщує акцент із насильницької зміни групової належності дитини на її фізичне переміщення, тоді як міжнародно-правовий зміст цієї форми геноциду полягає у вилученні дітей із захищеної групи з метою руйнування її ідентичності.

Встановлено, що формулювання чинної редакції п. 5 ч. 1 ст. 442 КК України хоча й використовує точніший термін «насильницька передача», не акцентує на належності дітей до конкретної захищеної групи. Найбільш адекватним з огляду на це є формулювання «насильницька передача дітей цієї групи до іншої групи», яке чітко фіксує спрямованість діяння та його зв'язок зі спеціальним наміром знищити захищену групу як таку.

З'ясовано, що для кваліфікації насильницької передачі дітей як геноциду визначальною є не кількість потерпілих, а наявність спеціального наміру знищити захищену групу як таку. Водночас буквальне тлумачення п. 5 ч. 1 ст. 442 КК України може необґрунтовано звужувати сферу застосування цієї норми.

Встановлено, що сутність насильницької передачі дітей як форми геноциду полягає не лише у спричиненні фізичних чи психологічних страждань окремим особам, а передусім у довготривалому знищенні групи шляхом примусової асиміляції її найуразливіших членів і розриву міжпоколінної культурної та соціальної тяглості.

Примусове вивезення українських дітей з окупованих територій та їхня подальша асиміляція, організовані російською владою, підтверджують системний, централізований та інституційно організований характер цієї політики. Мета цієї політики полягає у цілеспрямованому руйнуванні української національної ідентичності дітей та їх інтеграції до іншої національної спільноти як «нових російських громадян». Системність та нормативне оформлення цієї практики, а також конкретні заходи – примусове набуття громадянства рф, зміна імен і прізвищ, розміщення дітей у «таборах перевиховання», освітня й культурна асиміляція – у поєднанні з офіційною державною пропагандою, що заперечує існування української нації, свідчать про наявність спеціального наміру, необхідного для кваліфікації цих дій як геноциду у формі насильницької передачі дітей захищеної групи до іншої групи.

Ключові слова: кримінальні правопорушення проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку; міжнародні злочини; геноцид; насильницька передача дітей групи до іншої групи; Римський статут Міжнародного кримінального суду.

Andrushko A.V. Forcibly transferring children from one group to another as a form of genocide.

The article examines problematic issues in the qualification of forcibly transferring children from one group to another (the formulation used in the Criminal Code of Ukraine) as a form of genocide (Forcibly transferring children of the group to another group – the formulation used in international law).

The differences in the wording of this form of genocide in the 1948 Convention, the Rome Statute of the ICC, and Article 442 of the Criminal Code of Ukraine are analyzed, demonstrating the importance of terminological nuances in translation for the precise understanding of the essence of this crime. In particular, translating the phrase forcibly transferring children as "forced relocation of children" is legally inaccurate, as it shifts the focus from the violent change of the child's group affiliation to their physical relocation, whereas the international legal meaning of this form of genocide lies in removing children from a protected group in order to destroy its identity.

It has been established that the current wording of paragraph 5 of part 1 of Article 442 of the Criminal Code of Ukraine, while using the more precise term "forcibly transferring," does not emphasize the children's belonging to a specific protected group. The most adequate formulation, therefore, is "forcibly transferring children of this group to another group," which clearly reflects the direction of the act and its connection with the specific intent to destroy the protected group as such.

It has been clarified that for the qualification of forcibly transferring children as genocide, the determining factor is not the number of victims but the presence of specific intent to destroy the protected group as such. At the same time, a literal interpretation of paragraph 5 of part 1 of Article 442 of the Criminal Code of Ukraine may unjustifiably narrow the scope of this provision.

It has been established that the essence of forcibly transferring children as a form of genocide lies not only in causing physical or psychological suffering to individuals, but primarily in the long-term destruction of the group through forced assimilation of its most vulnerable members and the rupture of intergenerational cultural and social continuity.

The forced removal of Ukrainian children from occupied territories and their subsequent assimilation, organized by the Russian authorities, confirms the systematic, centralized, and institutionally organized character of this policy. The aim of this policy is the targeted destruction of Ukrainian national identity in children and their integration into another national community as "new Russian citizens." The systematic and normative organization of this practice, as well as specific measures – forced acquisition of Russian citizenship, changing of names and surnames, placement of children in "re-education camps," educational and cultural assimilation – combined with official state propaganda denying the existence of the Ukrainian nation, indicate the presence of specific intent required for qualifying these actions as genocide in the form of forcibly transferring children of a protected group to another group.

Key words: crimes against peace, human security, and the international legal order; international crimes; genocide; forcibly transferring children of the group to another group; Rome Statute of the International Criminal Court.

Постановка проблеми. Однією з форм геноциду, передбачених Конвенцією про запобігання злочину геноциду та покарання за нього, а також Римським статутом Міжнародного кримінального суду, є насильницька передача дітей захищеної групи до іншої групи, тлумачення та застосування якої пов'язані з низкою складних доктринальних і практичних питань.

Актуальність дослідження цієї форми геноциду істотно зросла у зв'язку з триваючим міжнародним збройним конфліктом на території України. Зокрема, численні випадки незаконного вивезення українських дітей на територію росії, передача таких дітей під опіку, усиновлення або інші форми фактичного включення до іншої національної групи зумовлюють необхідність оцінки відповідних дій через призму заборони геноциду за міжнародним та українським кримінальним правом.

Стан опрацювання проблематики. Проблемні питання насильницької передачі дітей захищеної групи до іншої групи як форми геноциду розглядалися у працях таких дослідників, як William Schabas, Gerhard Werle, Yulia Ioffe, Hilly Moodrick-Even Khen та деяких інших учених. Водночас низка важливих питань залишається недостатньо дослідженою та дискусійною. Окремого аналізу потребує обґрунтованість кваліфікації як геноциду примусового вивезення українських дітей до рф.

Мета статті полягає у дослідженні насильницької передачі дітей захищеної групи до іншої групи як форми геноциду за міжнародним та національним кримінальним правом, а також у вияв-

ленні та аналізі проблем правової кваліфікації цього діяння в контексті сучасної правозастосовної практики, зокрема на прикладі примусового вивезення українських дітей до рф.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до статті II(e) Конвенції про запобігання злочину геноциду та покарання за нього [21], а також статті 6(e) Римського статуту Міжнародного кримінального суду [34], однією з форм злочину геноциду визнається насильницька передача дітей національної, етнічної, расової чи релігійної групи до іншої групи (англ. оригінал: «Forcibly transferring children of the group to another group»). Водночас звернення до офіційних українських перекладів зазначених міжнародних актів засвідчує певні відмінності у формулюванні цієї форми злочину геноциду. Якщо в українському перекладі Римського статуту МКС йдеться про насильницьку передачу дітей цієї групи до іншої групи» [14], то в українському перекладі Конвенції про геноцид – про «*примусове переміщення* дітей такої групи до іншої групи» [9]. В національному кримінальному законодавстві (п. 5 ч. 1 ст. 442 КК України) вказана форма геноциду сформульована як «насильницька передача дітей *з однієї групи в іншу*».

Наведені відмінності, на мій погляд, необхідно проаналізувати докладніше, адже, коли йдеться про кваліфікацію злочину геноциду, навіть незначні варіації в перекладі можуть впливати на тлумачення норм.

Здійснений аналіз дозволяє дійти висновку, що переклад словосполучення «forcibly transferring children» як «примусове переміщення дітей» є некоректним з точки зору змісту та юридичної точності. Англійське слово «forcibly» означає «насильно, із застосуванням сили чи примусу», «transferring» – «передача», а не просто «переміщення». У правовому контексті йдеться про зміну контролю, опіки, соціально-правової належності, а не просто про фізичне переміщення в просторі. Натомість слово «переміщення» передає саме просторовий, фізичний рух – транспортування, переселення, евакуацію, що краще відповідає таким англійським термінам, як «relocation», «transportation», «deportation», «displacement». Термін «transferring» має інституційно-соціальне значення і позначає зміну належності, правового статусу дитини – зокрема, передачу її в інші сім'ї, інституції або середовище, яке формує іншу ідентичність. Слід підкреслити: *у випадку цієї форми геноциду йдеться не стільки про фізичне переміщення, скільки про умисну зміну належності дитини до визначеної групи – з метою асиміляції або знищення групової ідентичності, знищення групи не лише фізично, а й через ліквідацію наступного покоління як носіїв культурної та національної тяглості*. Інакше кажучи, *суть аналізованої форми геноциду не в переміщенні дітей як такому, а в тому, що з цими дітьми відбувається опісля – зміна середовища, культури тощо*. Відтак переклад англійського оригіналу «forcibly transferring» як «примусове переміщення» звужує зміст цього злочинного діяння і може бути хибно інтерпретований як суто територіальне або логістичне транспортування (переселення), тоді як у контексті злочину геноциду вирішальним є саме факт передачі дитини до іншої групи – через усиновлення, інституціоналізацію чи виховання в середовищі, яке цілеспрямовано заперечує її ідентичність. З огляду на це термін «насильницька передача», який вжито в українському перекладі Римського статуту МКС, а також у п. 5 ч. 1 ст. 442 КК України, є точнішим і змістовно адекватнішим перекладом відповідних положень міжнародно-правових актів; він повніше відображає сутність розглядуваного злочину – намір знищити групу шляхом вилучення її дітей і зміни їхньої ідентичності.

На відміну від українських перекладів Конвенції про геноцид та Римського статуту МКС, в п. 5 ч. 1 ст. 442 КК України йдеться про «насильницьку передачу дітей *з однієї групи в іншу*». Здавалося б, формулювання, наведене в національному кримінальному законі, стилістично та семантично довершеніше і саме йому варто віддати перевагу. Однак насправді між формулюваннями «передача дітей цієї групи до іншої групи» і «передача дітей з однієї групи в іншу» є доволі серйозна відмінність. Формулювання «діти цієї групи» не лише прямо відтворює англійський оригінал тексту («children of the group»), а й підкреслює, що йдеться про певну визначену групу (національну, етнічну тощо), а відтак відповідає правовому контексту злочину геноциду. Натомість *вжите в КК України формулювання «дітей з однієї групи в іншу» не фіксує, що саме ця конкретна, визначена група є об'єктом знищення*. Це має важливе значення для юридичної кваліфікації, адже в Конвенції 1948 року та Римському статуті МКС йдеться про знищення саме певної ідентифікованої групи як такої – повністю або частково. З огляду на це той варіант формулювання, який сьогодні маємо в національному кримінальному законі, потенційно ускладнює правове тлумачення наміру знищити саме цю групу.

Різниця між «до іншої групи» та «в іншу групу» є менш суттєвою і стосується переважно стилістики, однак у правовому контексті (зокрема, у розглядуваному) навіть ці тонкощі можуть мати значення. Йдеться не стільки про лінгвістичну правильність (обидва варіанти граматично коректні), скільки про смислове забарвлення і потенційну інтерпретацію. Тому варто звернути увагу на те, що вислів «до іншої групи» точніше передає напрямок передачі дітей, не вказуючи на їх повноцінне включення до цієї групи, тоді як конструкція «в іншу групу» може (хоч і не обов'язково) натякати на інтеграцію як результат передачі. У контексті визначення злочину геноциду важливо чітко фіксувати факт дії, а не її ймовірні наслідки, адже в згаданих вище міжнародно-правових актах йдеться про сам факт насильницької передачі дітей визначеної групи до іншої, з метою знищення групи як такої – а не про інтеграцію чи «вливання» дітей в нову спільноту. Вживання фрази «в іншу групу» може мимоволі припускати, що діти не лише передані, а вже стали частиною нової групи, вже «вписані» в її структуру. Це може звучати як наслідок передачі, хоча в юридичному контексті важливо акцентувати на дії як такій – незалежно від того, що станеться далі[1]. Таким чином, формулювання «насильницька передача дітей цієї групи до іншої групи» є оптимальним варіантом перекладу відповідного положення, що міститься в міжнародно-правових актах, і саме так варто викласти аналізовану форму злочину геноциду в тексті статті 442 КК України.

У розглядуваному контексті постає питання про мінімальну кількість дітей, насильницька передача яких до іншої групи утворює склад відповідної форми геноциду. Хоча Конвенція 1948 р. і Римський статут МКС формулюють це діяння з використанням множини («дітей»), схвалені Асамблеєю держав-учасниць Римського статуту Елементи злочинів, що застосовуються Міжнародним кримінальним судом для тлумачення положень Римського статуту, трактують цю норму ширше, встановлюючи, що воно може бути вчинене щодо «однієї або більше осіб» (п. 1 ст. 6 (e)) [23]. Це породжує певну суперечність між формулюванням, яке міститься у зазначених вище міжнародних договорах, і пізнішим тлумаченням МКС. Очевидно, що у Конвенції 1948 р. та Римському статуті множина «дітей» формально підкреслює ідею системності, спрямованої на групу загалом, а не на окрему особу (для кваліфікації цього злочину визначальною є не конкретна кількість потерпілих, а існування захищеної групи як такої та умисел на її знищення). Натомість в Елементах злочинів МКС прагне забезпечити практичну застосовність цієї норми, навіть якщо фактично було передано лише одного члена групи, щоб уникнути правової прогалини. Такий підхід дозволяє ефективно застосовувати цю норму у конкретних випадках, не обмежуючись формальним числом потерпілих, і водночас зберігає відповідність духу Конвенції, спрямованої на захист групи як цілого.

Пункт 7 ст. 6 (e) Елементів злочинів передбачає, що насильницька передача дітей визначеної групи до іншої групи як форма геноциду повинна відбуватися або в контексті очевидної схеми подібних дій, спрямованих проти тієї самої захищеної групи, або становити таку дію, яка за своїм характером сама по собі здатна спричинити часткове знищення цієї групи. Це положення не встановлює вимоги кількісної повторюваності (множинності епізодів), а визначає стандарти для встановлення спеціального наміру знищити групу: суд або ідентифікує ширшу геноцидальну політику чи практику, у межах якої вчинено передачу, або визнає, що сама конкретна дія має настільки істотний вплив на існування групи, що може свідчити про геноцидальну спрямованість і без додаткових повторюваних епізодів. У цьому контексті «подібні дії» означають такі, що є узгодженими за своєю спрямованістю на підрив існування групи, тоді як «дія, яка сама по собі могла спричинити таке знищення», охоплює поведінку, здатну істотно порушити демографічну або соціальну тяглість групи, зокрема шляхом примусового вилучення її дітей.

Необхідно підкреслити, що додатковий вимір аналізованої проблеми проявляється на рівні національного кримінального законодавства, норми якого зазвичай підлягають суворо буквальному тлумаченню, тобто множинна форма «дітей» у п. 5 ч. 1 ст. 442 КК України може бути сприйнята як така, що вимагає принаймні двох насильно переданих дітей, що, у свою чергу, звужує сферу за-

[1] Зміна належності дитини до іншої групи, про яку йшлося вище, не є окремим юридичним елементом складу злочину геноциду у формі насильницької передачі дітей. Вона описує зміст і мету такого діяння та пояснює, чому воно включене до переліку геноцидних актів. Натомість об'єктивну сторону цього злочину, яка підлягає встановленню у правозастосуванні, утворює саме факт насильницької передачі дітей визначеної групи до іншої, вчинений зі спеціальним наміром знищити цю групу повністю або частково. Таким чином, концептуальний акцент на руйнуванні ідентичності наступного покоління узгоджується з юридичною вимогою фіксувати передусім сам акт передачі незалежно від того, що відбувається з дітьми після нього.

стосування цієї норми порівняно з міжнародним стандартом. Як видається, при застосуванні цієї норми має враховуватися її міжнародно-правове походження (тобто національне законодавство слід тлумачити з урахуванням змісту міжнародних договорів, які становлять його контекст) та її спрямованість на захист визначеної групи, а не механічне встановлення мінімальної кількості потерпілих. Водночас, можливим варіантом вирішення окресленої проблеми може бути внесення до ст. 442 КК України змін, які б унеможливлювали хибне буквальне тлумачення її положень. Таке уточнення може бути зроблене у примітці до цієї статті (з огляду на те, що воно стосується не лише аналізованої форми геноциду) або ж у формулюванні конкретної форми геноциду (наприклад: «насильницька передача дітей цієї групи до іншої групи, незалежно від кількості таких дітей»).

Відповідно до Елементів злочинів, дітьми, про яких ідеться у визначенні цієї форми злочину геноциду, є члени групи, які не досягли 18 років (п. 5 ст. 6 (e))[1]. Вочевидь, зазначене положення відтворює підхід Конвенції про права дитини 1989 року (ст. 1) [10] й має на меті забезпечити максимальну охопленість осіб, які перебувають під особливою міжнародно-правовою охороною. Проте, як слушно зазначає професор Вільям Шабас, формальне встановлення вікового порогу у 18 років у контексті геноциду через насильницьку передачу дітей навряд чи цілком узгоджується з природою цього злочину: у майже дорослих осіб практично неможливо викликати відчуження від їхньої групи, а тому, ймовірно, вказаний віковий поріг є занадто високим [35, p. 176; див. також: 4, с. 367 (примітка 122)]. І справді: як зазначалося вище, геноцид у цій формі спрямований насамперед на руйнування майбутнього групи через асиміляцію її наймолодших членів, які ще не мають усталеної групової ідентичності, залежні від дорослих і легко піддаються культурному, мовному й релігійному впливу. Саме ця вразливість дітей раннього та середнього віку робить їх об'єктом примусової асиміляції. Натомість у підлітків старшого віку (15–17 років) групова ідентичність уже переважно сформована: вони володіють мовою своєї групи, усвідомлюють власне походження, мають внутрішню систему цінностей та уявлень, що істотно ускладнює – а в окремих випадках робить практично неможливим – досягнення мети повної асиміляції. Тому, як видається, застереження Шабаса є цілком обґрунтованим: воно вказує на певний розрив між юридичною технікою, яка механічно ототожнює поняття «дитина» з віковим порогом у 18 років, та соціально-психологічною реальністю цієї форми геноциду, яка свідчить, що ефективність асиміляційних практик різко знижується зі збільшенням віку дитини. Відтак, хоча такий високий віковий поріг забезпечує ширше правове охоплення, він не завжди відповідає сутності розглядуваного діяння, історичному досвіду примусової асиміляції та реальним механізмам знищення групи шляхом зміни ідентичності її наймолодших членів.

Як зазначає Вільям Шабас, складність застосування положення про насильницьку передачу до дітей старшого віку стає ще очевиднішою у випадку дорослих, яких неможливо «передати», адже вони не перебувають під контролем батьків. Водночас учений слушно підкреслює, що такого роду поведінка, вчинена щодо дорослих, може становити злочин проти людяності, воєнний злочин, а за певних обставин – особливо якщо вона супроводжується розділенням родини – і геноцид у формі умисного створення для групи умов життя, розрахованих на її повне або часткове фізичне знищення [35, p. 176–177].

Поняття «насильницька передача» охоплює будь-які форми примусу, за допомогою яких дитина або її законні представники позбавляються можливості здійснювати вільний та усвідомлений вибір щодо належності дитини до своєї групи. Згідно з Елементами злочинів термін «насильницька» не обмежується застосуванням фізичної сили, а може охоплювати також погрозу застосування сили або інші форми примусу, зокрема страх перед насильством, примус, тримання під вартою, психологічний тиск чи зловживання владою, спрямовані щодо цієї особи чи осіб або іншої особи, а також використання обстановки примусу (примітка 5 до п. 1 ст. 6 (e)). Практика міжнародних кримінальних трибуналів уточнює, що відповідальність поширюється не лише на безпосередній акт насильницької фізичної передачі дітей визначеної групи до іншої групи, а й на акти погроз або заподіяння психологічної травми, що могли призвести до такої передачі. Так, у справі Prosecutor v. Akayesu (абзац 509) Судова палата МКТР підкреслила, що у разі насильницької передачі дітей

[1] При цьому в Елементах злочинів (п. 6 ст. 6 (e)) підкреслюється: «Виконавець знав чи повинен був знати, що особа або особи не досягли віку 18 років».

групи до іншої групи, як і у випадку заходів, спрямованих на запобігання народжуваності, метою є встановлення відповідальності не лише за безпосередній акт насильницької фізичної передачі, а й за погрози чи травми, які могли призвести до такої насильницької передачі дітей [40]. У справі Prosecutor v. Kayishema and Ruzindana (абзац 118) Судова палата МКТР зазначила, що вона погоджується з поясненням, наведеним у рішенні в справі Акаєсу [39].

Аналізована форма геноциду, що первісно була складовою розробленої Рафалом Лемкіним концепції культурного геноциду [1][1], полягає не лише у фізичних чи психологічних травмах, які діти можуть зазнати внаслідок таких дій, а й у нефізичному знищенні певної захищеної групи шляхом її асиміляції, руйнування її культурної ідентичності, розпаду соціальних структур. Як відомо, культура будь-якої спільноти передається через нові покоління: діти вбирають у себе мову, звичаї, традиції, релігію, цінності та уявлення про світ. Коли дітей, що належать до певної захищеної групи, примусово передають до іншої групи, відмінної за самоідентифікацією[2], і відривають від рідної культури, вони втрачають можливість переймати її, а згодом передавати елементи цієї культури своїм нащадкам. Примусово асимільовані в іншій культурі діти забувають про своє походження, забувають рідну мову, традиції, все те, що визначає їх приналежність до групи[3]. З огляду на це можна стверджувати, що ця форма геноциду може мати довготривалі наслідки для самого існування захищеної групи, адже вона спрямована на знищення її майбутнього [3, с. 433]. Крім того, як слушно зазначає Герхард Верле, така практика загрожує й біологічному існуванню групи, оскільки особи, передані до іншої групи, як правило, не народжуватимуть потомство у межах своєї власної групи [4, с. 367][4].

Протягом XIX–XX століть практика насильницької передачі дітей певної групи до іншої з метою їх асиміляції мала місце в різних історичних контекстах[5]. Так, наприклад, під час геноциду вірмен в Османській імперії тисячі (за різними оцінками – від кількох десятків до сотень тисяч) дітей були відокремлені від своїх родин і передані до мусульманських сімей або спеціальних інституцій з метою їх ісламізації, тюркізації та культурної асиміляції. Це були не поодинокі випадки, а елемент свідомої державної стратегії молодотурків, спрямованої на перетворення поліетнічної та полірелігійної Османської імперії на турецьку національну державу. У межах цієї ширшої стратегії, яка охоплювала також масові убивства, акти насильства та депортації вірменського населення, асиміляція вірменських дітей слугувала окремим механізмом, спрямованим на цілеспрямоване стирання їхньої національної та культурної ідентичності. Турецька влада заздалегідь підготувала правові та інституційні механізми для систематичної асиміляції вірменських дітей: створювалися мережі мусульманських сиротинців і домогосподарств, куди дітей передавали після насильницького відокремлення від сімей. Документи про народження підробляли, дітям давали нові турецькі імена, змінювали релігію на іслам і змушували розмовляти турецькою мовою та дотримуватися турецьких звичаїв, що у підсумку призводило до повної втрати ними вірменської ідентичності. Після Першої світової війни деякі організації намагалися повернути цих дітей, однак значна їх

---

[1] У ранніх проєктах Конвенції про запобігання злочину геноциду та покарання за нього насильницька передача дітей, що належать до певної групи, до іншої групи визнавалася першим із п'яти підвидів культурного геноциду. Попри те, що культурний геноцид як такий не передбачений у міжнародних договорах і не визнається злочином за міжнародним звичаєвим правом, насильницька передача дітей захищеної групи до іншої групи – спеціальна форма культурного геноциду – стала частиною договірного визначення злочину геноциду [див., зокрема: 4, с. 366; 26, p. 318–319; 29, p. 85–86; 35, p. 175]. Про дискусію щодо доцільності визнання однією з форм геноциду насильницької передачі дітей визначеної групи до іншої групи, яка виникла під час обговорення Конвенції про геноцид, див.: 29, p. 85–86.

[2] Під групою, «відмінною за самоідентифікацією», мається на увазі будь-яка національна, етнічна, расова чи релігійна група, відмінна від групи походження дитини.

[3] Варто зауважити, що ні Конвенція 1948 року, ні Римський статут, ні КК України прямо не вимагають, щоб насильницька передача дітей супроводжувалася їх асиміляцією та зміною їхньої ідентичності. Водночас законодавча база дає правову рамку – «знищення групи як такої». Інакше кажучи, насильницька асиміляція дітей і зміна їхньої ідентичності не є прямою юридичною вимогою, але саме такі фактичні дії ілюструють, що насильницька передача дітей захищеної групи до іншої групи спрямована на досягнення цієї мети.

[4] У цьому контексті варто зазначити, що положення про «насильницьку передачу дітей» у Конвенції про геноцид залишилось саме тому, що його потрактували як приклад біологічного, а не культурного, геноциду. Розробники Конвенції стверджували, що така практика створює для дітей умови життя, здатні завдати їм серйозної шкоди або навіть спричинити смерть, і може бути настільки ж ефективним засобом знищення групи, як заходи, спрямовані на запобігання дітонародженню чи створення умов життя, розрахованих на фізичне знищення групи [26, p. 319].

[5] Подібні практики мали місце й у давнішій історії людства (див., наприклад: 29, p. 81).

частина, особливо з числа тих, кого асимілювали у наймолодшому віці, не підлягала ідентифікації, а міжнародні механізми реагування на такі злочини тоді взагалі не існували [див., наприклад: 16; 22; 24; 25; 44; 46]. Важливо зазначити, що, докладно проаналізувавши «вірменський кейс», ізраїльська дослідниця Гіллі Мудрік-Евен Хен слушно підкреслила його подібність за методами, цілями та способами реалізації до українського [29, p. 83], який буде розглянуто нижче.

Якщо у випадку вірмен у Османській імперії насильницька передача дітей була частиною комплексної державної стратегії фізичного та культурного знищення групи, то у США та Канаді подібна практика мала колоніальний і «цивілізаційний» характер і була спрямована на руйнування культур та ідентичності корінних народів Північної Америки. У XIX–XX століттях у цих країнах існували спеціальні освітні заклади, куди корінних дітей, примусово відокремлених від сімей, відправляли для асиміляції в домінантну («європейсько-американську / європейсько-канадську») культуру. У Канаді мета цих шкіл офіційно формулювалася як «боротьба з індіанським способом життя» та асиміляція в канадське суспільство; у США – знаменитою формулою засновника школи Карлайла Р. Пратта: «Kill the Indian in him, and save the man» («Убити в ньому індіанця й урятувати людину»). У таких школах заборонялося говорити рідними мовами, практикувати традиційну релігію та звичаї, носити традиційний одяг; дітей часто перейменовували. Варто зазначити, що у 2015 році Комісія з встановлення істини й примирення Канади визнала вказану практику культурним геноцидом індіанського народу [див., наприклад: 15; 19; 30; 31; 38; 47]. Спираючись на висновки цієї Комісії, у 2022 році Палата громад Канади одноголосно ухвалила резолюцію, якою офіційно визнала систему шкіл-інтернатів геноцидом [32].

Подібні практики, що увійшли в історію під назвою «Stolen Generations» («Вкрадені покоління»), мали місце також в Австралії. У цій країні протягом значної частини XX століття (особливо приблизно з 1910-х до 1970-х років) державні органи, церкви й благодійні установи системно вилучали аборигенних і торрес-стрейтських дітей із сімей та спільнот і поміщали їх у місіонерські чи державні інституції або передавали в усиновлення чи прийомні сім'ї з метою «виховання в цивілізованому християнському стилі». На практиці ж це призводило до руйнування мови, культури та сімейних зв'язків [див., наприклад: 18; 41]. Згодом, у 2008 році, прем'єр-міністр Австралії Кевін Радд приніс офіційні вибачення аборигенним народам за політику примусового вилучення дітей, відомих як «Вкрадені покоління» [17].

Під час Другої світової війни політику, спрямовану на насильницьке переміщення дітей з окупованих територій, проводила нацистська Німеччина. У 1935 році в складі Головного управління СС з питань раси і поселень була створена організація Лебенсборн, яка, серед іншого, займалася примусовим переміщенням до Німеччини дітей із слов'янських народів для їх германізації. В рамках цієї програми діти, які були визначені як потенційно «расово чисті» або з можливим «арійським походженням», відправлялися до спеціальних установ, де їх виховували в нацистському дусі, насаджували їм німецьку мову та культуру. Метою такої політики було створення нової нації шляхом відбору «расово чистих» дітей, відривання їх від їхніх коренів і культури та подальшої асиміляції [див., наприклад: 20; 28].

Попри те, що практика насильницької передачі й подальшої асиміляції дітей не є новим явищем, міжнародна судова практика не знає жодного випадку засудження за геноцид, учинений у цій формі. Уже Нюрнберзький міжнародний військовий трибунал мав у своєму розпорядженні численні свідчення викрадення, вивезення та германізації дітей з окупованих територій. Проте у вироку трибуналу не міститься окремого опису цих дій як самостійного складу злочину; вони розглядалися загалом у контексті переслідувань, депортацій та расової селекції, а термін «геноцид» у вироку не вживався. Жоден із підсудних не був засуджений Нюрнберзьким трибуналом саме за такі дії [27; 42; 43]. Подальші міжнародні кримінальні трибунали – зокрема Міжнародний кримінальний трибунал щодо Руанди (МКТР) та Міжнародний кримінальний трибунал щодо колишньої Югославії (МКТЮ) – хоча й містили у своїх статутах положення про «насильницьку передачу дітей» як одну з форм геноциду [37; 45], однак не ухвалили жодного вироку, в якому б йшлося про засудження саме за насильницьку передачу дітей захищеної групи до іншої.

Подібна практика не залишилась у минулому; більше того, доводиться констатувати, що вона стала надзвичайно актуальною проблемою для сучасної України.

Неодноразові випадки організованого вивезення українських дітей з окупованих територій до рф були зафіксовані від початку російської агресії в 2014 році. Після початку повномасштабного вторгнення 24 лютого 2022 року масштаби такої практики значно зросли. За цей період

українські діти в рамках так званої «евакуації» з окупованих територій Донецької, Луганської, а згодом Херсонської та Запорізької областей, а також у рамках «відправки в табори», «оздоровлення» та «диспансеризації» потрапили не тільки до інших окупованих територій України та різних регіонів росії, а й до таборів на території Білорусі. Станом на 15 травня 2024 року депортованими та/або примусово переміщеними вважалися 19546 українських дітей [13, с. 11]. Цією цифрою українська влада оперує й досі [6; 11], хоча це зовсім не означає, що протягом часу, який минув відтоді, росіяни нікуди й нікого не депортували. Зрозуміло, що точну кількість вивезених до росії та Білорусі українських дітей встановити дуже складно[1]. Вказана вище цифра відображає лише ту кількість депортованих та/або примусово переміщених на тимчасово окуповані території України дітей, про яких відомо державі Україна. Встановлення відповідних фактів ускладнене обмеженим доступом до окупованої території, відсутністю доступу до території рф, а також систематичними відмовами представників росії надати інформацію про депортованих та примусово переміщених дітей [13, с. 11]. Здебільшого це діти-сироти з інтернатів та інших соціальних установ, а також діти, розлучені з батьками під час бойових дій або чиї батьки загинули чи зникли безвісти.

Після початку повномасштабного вторгнення значно зросла кількість зафіксованих випадків усиновлення українських дітей російськими сім'ями (такі випадки мали місце і до 2022 року – з моменту окупації Кримського півострова). При цьому відомі випадки зміни імен, по батькові та прізвищ, а також місця народження дітей, незважаючи на їх спротив [13, с. 13–16].

Велика кількість дітей із тимчасово окупованих територій Донеччини, Херсонщини, Запоріжжя та Харківщини відправлялися до таборів у рф або на окуповані території України й після перебування там не могла повернутися додому. Виявлено щонайменше 43 таких табори, з яких 32 здійснюють систематичне «перевиховання», спрямоване на формування «нових російських громадян». Багато з цих закладів позиціонуються як «програми інтеграції», покликані прищеплювати російські уявлення про культуру, історію та суспільство, при цьому федеральні, регіональні та місцеві органи влади активно підтримували такі заходи [26, p. 330–331].

Системного характеру набуло нав'язування українським дітям громадянства рф. Вочевидь, такі дії спрямовані на унеможливлення повернення цих дітей до України та на повне розірвання їхнього зв'язку з українською національною групою [13, с. 17–19]. Важливими інструментами асиміляції дітей стали також їх русифікація (навчання російською мовою за російською освітньою програмою, заборона спілкуватися, читати та листуватися українською мовою), нав'язування російського світогляду та системи цінностей, формування позитивного ставлення до дій держави-агресора (змушування дітей співати гімн росії, проведення уроків та бесід «патріотичного виховання», нав'язування дітям «правильної» версії історії, зокрема виправдовування так званої «СВО», активне налаштування дітей проти України, називання окупації українських земель «відновленням історичної справедливості»), мілітаризація дітей (проведення «уроків мужності», на яких прославляють «подвиги» російської армії; написання «листів підтримки» російським військовослужбовцям із висловленням їм вдячності за «освобождєніє» українських земель; відвідування військових госпіталів з метою надання моральної підтримки російським солдатам, пораненим у війні проти України; військова підготовка; заохочення вступати до «Юнармії») тощо [13, с. 20–36].

Як зазначається у спеціальній доповіді Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо ситуації із забезпеченням прав дитини в умовах збройної агресії проти України, рф впливає на ідентичність таких дітей в трьох вимірах: когнітивному (знання про себе, як про українців, про свій народ, про українську культуру, історію та мову, про відмінності між народами); емоційно-ціннісному (те, що викликає відчуття приналежності до ідентичності; росіяни пропонують дітям відчуття страху і сорому за українську ідентичність, яке можна формувати середовищем, законодавством та практикою); поведінковому (втрата навички говорити і спілкуватися, писати українською мовою, вивчати історію, знати й шанувати свята і традиції родини та країни, читати книжки свого народу) [13, с. 7–8].

[1] Необхідно зазначити, що існують й інші оцінки, які значно перевищують вказану цифру. Наприклад, уповноважений Верховної Ради України з прав людини Дмитро Лубінець у травні 2023 р. припускав, що росія незаконно вивезла з України близько 150 тисяч дітей [5]. Директорка державної гуманітарної програми Bring Kids Back UA Дарія Зарівна у квітні 2025 р. стверджувала, що від початку повномасштабної війни росія вивезла на свою територію 744 тисячі українських дітей [8].

Російська влада неодноразово виправдовувала свої дії необхідністю евакуації українських дітей із зони бойових дій. Однак такі твердження є безпідставними. У статті 49 Женевської конвенції про захист цивільного населення під час війни від 12 серпня 1949 року чітко визначено як у виняткових випадках можна переселяти або депортувати цивільне населення, зокрема дітей. По-перше, окупаційна держава може здійснювати загальну або часткову евакуацію з певної території, тільки якщо це необхідно для забезпечення безпеки населення або зумовлено особливо вагомими причинами воєнного характеру. По-друге, проведення таких евакуацій не може передбачати переміщення осіб, що перебувають під захистом, за межі окупованої території за винятком випадків, коли цього неможливо уникнути з матеріальних причин. По-третє, особи, яких було евакуйовано в такий спосіб, повинні бути відправлені додому відразу після припинення воєнних дій на цій території [7]. Існують підстави стверджувати, що рф порушила всі ці вимоги. Так, зокрема, необґрунтованим є посилання на необхідність забезпечення безпеки населення стороною конфлікту, яка сама ж є основним джерелом цієї небезпеки. У Конвенції йдеться про евакуацію населення до найближчих безпечних територій (як правило, в межах окупованої території), а не вглиб території держави-окупанта. Так само грубо протирічить вимогам Конвенції практика передачі вивезених дітей у російські прийомні сім'ї, розміщення дітей в «таборах перевиховання», їх асиміляція, надання їм російського громадянства. Крім того, росія, всупереч нормам міжнародного права, жодного разу не погоджувала гуманітарні коридори для вивезення українських дітей на підконтрольну Україні територію. Навпаки, відомі випадки, коли російські військові прямо перешкоджали виїзду дітей у регіони, що контролюються Україною [12].

Попри намагання російської влади видати вивезення українських дітей за «евакуацію» чи «оздоровлення», є всі підстави стверджувати, що насправді мало місце примусове їх переміщення з метою подальшої асиміляції. Наявні дані при цьому дозволяють стверджувати, що примус далеко не завжди пов'язаний із застосуванням насильства чи погрозами його застосування. Найчастіше йдеться про використання умов окупації, постійних обстрілів, дитячої уразливості, створення атмосфери страху через українську ідентичність. Навіть у тих випадках, коли батьки або законні опікуни добровільно дають дозвіл на відправлення дітей до таборів чи «на лікування», їхня справжня воля спотворена через пануючу на окупованих територіях атмосферу примусу й страху. У спеціальній доповіді омбудсмана слушно підкреслюється, що ще більше занепокоєння викликає становище дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, та тих дітей, чиї батьки або законні опікуни загинули під час повномасштабного вторгнення, адже згоду на вивезення таких дітей, всупереч нормам міжнародного гуманітарного права, дають очільники установ, розміщених на окупованій території, які призначені окупаційною владою [13, с. 13; див. також: 26, p. 333–334].

Необхідно зазначити, що майже із самого початку системній російській практиці примусового вивезення дітей на територію росії надано юридичне підґрунтя. Назву лише ключові документи. 24 квітня 2019 року путін підписав указ № 183 «Про визначення в гуманітарних цілях категорій осіб, які мають право звернутися із заявами про прийняття до громадянства російської федерації в спрощеному порядку» (до таких категорій, звісно, були віднесені громадяни України з тимчасово окупованих рф територій). 12 листопада 2019 року російський президент підписав федеральний закон № 368-ФЗ «Про відкликання заяви, зробленої при ратифікації Додаткового протоколу до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року щодо захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I)». 8 грудня 2020 року путін підписав пакет законів, що встановлювали пріоритет конституції рф над нормами міжнародного права. 5 березня 2022 року президент росії підписав указ № 94 «Про в'їзд до рф іноземних громадян та осіб без громадянства з території ЛНР, ДНР та України», яким в'їзд до рф з тимчасово окупованих росією територій дозволявся з будь-якими наявними документами. 30 травня 2022 року путін підписав указ № 330 про внесення змін до указів 2019 року, у якому визначалася спрощена процедура надання російського громадянства українським дітям-сиротам або особам, які залишилися без піклування батьків. 26 грудня 2022 року путін підписав указ № 951 «Про деякі питання набуття громадянства російської федерації», в якому визначався спрощений порядок прийняття до громадянства рф жителів окупованих територій Херсонської та Запорізької областей України. 27 квітня 2023 року російський президент підписав указ № 307 «Про особливості правового становища окремих категорій іноземних громадян та осіб без громадянства в рф», у якому передбачено, що українці на тимчасово окупованих територіях, які вирішили зберегти громадянство України, можуть жити там до 1 липня 2024 року, після чого їх можуть депортувати. 4 січня 2024 року путін підписав указ

№ 11 «Про визначення окремих категорій іноземних громадян та осіб без громадянства, що мають право звернутися із заявою про прийняття до громадянства російської федерації», в якому, серед іншого, йдеться про надання громадянства українським дітям-сиротам та дітям, які залишились без батьківського піклування, рішенням президента рф без урахування вимог федерального законодавства (при цьому заяву про прийняття до громадянства рф можуть подати навіть керівники російських організацій, в які влаштовано цих дітей).

Зазначені зміни до російського законодавства свідчать про цілеспрямоване формування нормативної бази, покликаної легітимізувати примусове вивезення та подальшу асиміляцію українських дітей. Послідовне запровадження спрощених процедур набуття російського громадянства для мешканців окупованих територій, усунення міжнародно-правових обмежень, надання російським органам і посадовцям повноважень оформлювати громадянство дітям-сиротам та дітям, позбавленим батьківського піклування, без дотримання загальних гарантій, а також створення правових механізмів для депортації осіб, які зберігають українську ідентичність, засвідчують інституціалізацію та правове прикриття практик, що фактично відповідають ознакам насильницької передачі дітей до іншої групи. Ці зміни надають державі повний контроль над громадянством, опікою та соціально-культурною інтеграцією дітей, перетворюючи незаконні дії на законодавчо санкціоновану політику і забезпечуючи правове підґрунтя для подальшого руйнування ідентичності цільової групи. Вважаю, що сукупність цих актів демонструє системність і державний характер відповідної політики, спрямованої на зміну громадянсько-правової, соціальної та культурної належності українських дітей як елемент руйнування ідентичності цільової групи.

Як відомо, 17 березня 2023 року Міжнародний кримінальний суд видав ордери на арешт президента рф путіна та уповноваженої при президентові рф з прав дитини львової-бєлової. Ці особи підозрюються у вчиненні воєнного злочину – незаконної депортації та незаконного переміщення дітей з окупованих територій України до рф [36]. Дійсно, незаконна депортація або переміщення людей визнається воєнним злочином відповідно до статей 8(2)(a)(vii) та 8(2)(b)(viii) Римського статуту Міжнародного кримінального суду[1].

Водночас існують обґрунтовані підстави для кваліфікації таких діянь як геноциду у формі насильницької передачі дітей захищеної групи до іншої групи. Ізраїльська дослідниця Гіллі Мудрік-Евен Хен, яка поділяє цю точку зору, вважає, що виданню ордерів саме за злочин геноциду завадили два типи міркувань – загальні та особливі. Загальні пов'язані з юридичними труднощами доказування злочину геноциду, зокрема аналізованої його форми, заборона на яку залишалася неактивною протягом десятиліть. Особливі міркування мають політичний характер та стосуються кримінального переслідування високопоставленого політичного лідера такої великої держави, як росія [29, p. 80].

Основною відмінністю між зазначеним воєнним злочином і геноцидом є мета їх учинення: геноцид у розглядуваній формі передбачає мету повного або часткового знищення захищеної групи (шляхом її асиміляції, руйнування її культурної ідентичності), тоді як воєнний злочин полягає у передбачених міжнародними договорами порушеннях законів і звичаїв війни без специфічної мети знищення такої групи (приміром, якщо такі дії вчиняються з метою використання дітей як живого щита). Таким чином, для кваліфікації примусового вивезення українських дітей як геноциду ключове значення має встановлення мети (у формулюванні міжнародних договорів – наміру) повного або часткового знищення групи як такої шляхом насильницької передачі дітей цієї групи до іншої групи.

Як видається, наявність такої мети підтверджується численними конкретними фактами: наданням відповідній практиці серйозного юридичного підґрунтя, примушуванням дітей до набуття громадянства рф, знищенням інформації про їхнє українське походження шляхом зміни імен та прізвищ, нав'язуванням переміщеним дітям російських цінностей і російського світогляду та, у підсумку, – знищенням їхньої української ідентичності, зміною свідомості та перевихованням їх у «нових російських громадян».

Організаційна складова цих дій свідчить про їх системність і спланованість: програми переміщення і перевиховання дітей централізовано організовані федеральними органами влади рф та

[1] Незалежна міжнародна комісія ООН з розслідування ситуації в Україні у своєму звіті від 15 березня 2023 року (п. 102) дійшла висновку, що переміщення та депортація українських дітей до рф потенційно також становлять порушення ст. 147 IV Женевської конвенції, статей 74 та 85(4)(b)-(5) Додаткового протоколу I до Женевських конвенцій та статті 8(1) Конвенції про права дитини [33].

регіональними адміністраціями, за безпосередньої участі путіна та львової-бєлової, включаючи планування, логістику, фінансування, управління «виховними» закладами та відповідну пропаганду.

Додатковим доказом відповідної мети є численні публічні висловлювання російських високопосадовців (зокрема, путіна та медвєдєва) і масштабна пропаганда державних медіа, які заперечують існування української нації, просувають ідею «денацифікації» (що фактично означає ліквідацію української культурної ідентичності) та закликають розправитися з тими, хто ідентифікує себе українцем[1].

У сукупності ці факти свідчать про системний і спланований характер дій російської влади, метою яких є знищення національної ідентичності дітей, вивезених з окупованих територій України. До аналогічних за своєю суттю висновків дійшли й зарубіжні науковці, зокрема Юлія Йоффе [26, p. 316–317, 348] та Гіллі Мудрік-Евен Хен [29, p. 100–103].

Висновки. На підставі проведеного дослідження можна сформулювати такі ключові висновки:

Проаналізовані відмінності у формулюваннях розглядуваної форми геноциду в Конвенції 1948 року, Римському статуті МКС та ст. 442 КК України свідчать, що термінологічні нюанси перекладу мають безпосередній вплив на розуміння сутності насильницької передачі дітей захищеної групи до іншої групи як форми геноциду. Переклад словосполучення *forcibly transferring children* як «примусове переміщення дітей» є юридично неточним, оскільки зміщує акцент із насильницької зміни групової належності дитини на її фізичне переміщення, тоді як міжнародно-правовий зміст цієї форми геноциду полягає у вилученні дітей із захищеної групи з метою руйнування її ідентичності.

Водночас формулювання чинної редакції п. 5 ч. 1 ст. 442 КК України, хоча й використовує точніший термін «насильницька передача», не повною мірою відтворює міжнародно-правовий підхід, оскільки не акцентує на належності дітей до конкретної захищеної групи, яка є об'єктом знищення. З огляду на це найбільш адекватним з точки зору юридичної визначеності та відповідності міжнародно-правовим стандартам є формулювання «насильницька передача дітей цієї групи до іншої групи», яке чітко фіксує як спрямованість діяння, так і його зв'язок зі спеціальним наміром знищити захищену групу як таку.

Аналіз норм міжнародного права свідчить, що для кваліфікації насильницької передачі дітей як геноциду визначальною є не кількість потерпілих, а наявність спеціального наміру знищити захищену групу як таку. Хоча множинна форма «дітей», вжита в Конвенції 1948 року та Римському статуті МКС, формально підкреслює спрямованість цього злочину на групу загалом, Елементи злочинів обґрунтовано розширюють тлумачення цієї норми, не виключаючи можливості її застосування навіть у разі насильницької передачі однієї дитини, за умови встановлення ширшого геноцидального контексту або такого характеру конкретного діяння, який сам по собі здатний спричинити часткове знищення групи. Водночас буквальне тлумачення відповідного положення національного кримінального законодавства може необґрунтовано звужувати сферу його застосування, що зумовлює необхідність інтерпретації ст. 442 КК України з урахуванням її міжнародно-правового походження або ж внесення до неї уточнень з метою усунення таких ризиків.

Сутність насильницької передачі дітей як форми геноциду полягає не лише у спричиненні фізичних чи психологічних страждань окремим особам, а передусім у довготривалому знищенні захищеної групи шляхом примусової асиміляції її найуразливіших членів і розриву міжпоколінної культурної та соціальної тяглості. Саме тому поняття «дитина» у цьому контексті має функціональний, а не суто формально-віковий вимір, а «насильницька передача» охоплює широкий спектр форм примусу – від фізичного насильства до психологічного тиску та зловживання владою.

Історичні приклади насильницької передачі дітей різних груп – від вірмен в Османській імперії до корінних народів Північної Америки та Австралії й слов'янських дітей у рамках нацистської політики – демонструють системний характер таких дій як механізму культурної та соціальної асиміляції, спрямованого на руйнування групової ідентичності та майбутнього відповідних спільнот. Хоча ця практика мала місце у XX столітті в різних історичних контекстах, міжнародна судова практика поки не має прецедентів окремого засудження за цю форму геноциду.

[1] Слід погодитися з Юлією Йоффе з Університетського коледжу Лондона, яка слушно зазначає, що намір знищення українців як групи може виявлятися не лише через російську політику вивезення українських дітей, але й як частина ширшої програми здійснення геноциду проти українців [26, p. 339].

Примусове вивезення українських дітей з окупованих територій та їхня подальша асиміляція, організовані російською владою, демонструють системний, централізований та інституційно організований характер цієї політики. Федеральні, регіональні та місцеві органи влади рф забезпечують планування, логістику та фінансування переміщення дітей, організацію «таборів перевиховання» та проведення процедур усиновлення українських дітей російськими родинами, а також легітимізацію цих дій через нормативно-правові акти, спрямовані на зміну громадянської, соціальної та культурної належності українських дітей.

Мета цієї політики полягає у цілеспрямованому руйнуванні української національної ідентичності дітей та їх інтеграції до іншої національної спільноти як «нових російських громадян». Системність, централізація та нормативне оформлення цієї практики, а також конкретні заходи – примусове набуття громадянства рф, зміна імен і прізвищ, розміщення дітей у «таборах перевиховання», освітня й культурна асиміляція – у поєднанні з офіційною державною пропагандою, що заперечує існування української нації та виправдовує знищення її ідентичності, свідчать про наявність спеціального наміру, необхідного для кваліфікації цих дій як геноциду у формі насильницької передачі дітей захищеної групи до іншої групи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Андрушко А.В. Концепція злочину геноциду Рафала Лемкіна: становлення, трансформація, сучасне значення. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2025. № 1. С. 569–577. URL: https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2025/02/97.pdf.
2. Андрушко А.В. Міжнародне і національне кримінальне право про насильницьку передачу дітей визначеної групи до іншої групи як форму геноциду: проблеми перекладу та тлумачення. *Актуальні проблеми кримінального права*: матеріали XVI Всеукр. наук.-теорет. конф., присвяч. пам'яті проф. П.П. Михайленка (Київ, 27 листоп. 2025 р.). Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2025. (у друці).
3. Андрушко А.В. Примусове переміщення українських дітей до рф як форма геноциду українського народу. *Закарпатські правові читання. Релокація в умовах екстраординарних правових режимів*: матеріали XVII Міжнародної науково-практичної конференції, м. Ужгород, 25-26 квітня 2025 р. Львів – Торунь: Liha-Pres, 2025. С. 432–437. URL: https://dspace.uzhnu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/24020d0e-c9e7-449d-bdca-318cd4ffd1bb/content.
4. Верле Г. Принципы международного уголовного права: учебник / пер. с англ. С.В. Саяпина. Одесса: Фенікс, 2011. 910 с.
5. Горбань М. «Може вважатися злочином проти людяності»: звіт ОБСЄ щодо депортації Росією українських дітей. *Радіо Свобода*. 4 травня 2023 р. URL: https://www.radiosvoboda.org/a/zvit-obsye-pro-deportatsiyi-ukrayinskykh-ditey-rosiyeyu/32396448.html.
6. Діти війни. URL: https://childrenofwar.gov.ua.
7. Женевська конвенція про захист цивільного населення під час війни від 12 серпня 1949 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text.
8. Зарівна: Росія вивезла понад 700 тисяч українських дітей з окупованих територій. *Радіо Свобода*. 19 квітня 2025 р. URL: https://www.radiosvoboda.org/a/news-dity-okupatsiya-rosiya-zarivna/33390075.html.
9. Конвенція про запобігання злочину геноциду та покарання за нього, прийнята Генеральною Асамблеєю ООН 9 грудня 1948 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_155#Text.
10. Конвенція про права дитини від 20 листопада 1989 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text.
11. Котляр А. Катерина Рашевська: «Україна має вимагати не лише повернення дітей, а й покарання винних». *Дзеркало тижня*. 27 березня 2025 р. URL: https://zn.ua/ukr/war/katerina-rashevska-ukrajina-maje-vimahati-ne-lishe-povernennja-ditej-a-j-pokarannja-vinnikh.html.
12. Назарова Н. Чому ордер на арешт Путіна видали саме за підозрою у депортації українських дітей. *BBC News Україна*. 28 березня 2023 р. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/features-65088348.
13. Переопилені. Системна російська політика знищення української ідентичності дітей: спеціальна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо ситуації із забезпеченням прав дитини в умовах збройної агресії проти України / Омбудсман

України. URL: https://ombudsman.gov.ua/news_details/pereopileni-sistemna-rosijska-politika-znishchennya-ukrayinskoyi-identichnosti-ditej-ombudsman-prezentuvav-specialnu-dopovid.
14. Римський статут Міжнародного кримінального суду від 17 липня 1998 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text.
15. Adams D.W. Education for Extinction: American Indians and the Boarding School Experience, 1875–1928. Lawrence: University Press of Kansas, 1995. xi+396 p.
16. Akçam T. The Young Turks' Crime Against Humanity: The Armenian Genocide and Ethnic Cleansing in the Ottoman Empire. Princeton, N. J.: Princeton University Press, 2012. 528 p.
17. Apology to Australia's Indigenous Peoples / Parliament of Australia. URL: https://www.aph.gov.au/Visit_Parliament/Art/Icons/Apology_to_Australias_Indigenous_Peoples.
18. Bringing them Home Report (1997) / Bringing them Home. URL: https://bth.humanrights.gov.au/the-report/bringing-them-home-report.
19. Churchill W. Kill The Indian, Save The Man. The Genocidal Impact of American Indian Residential Schools. San Francisco: City Lights Books, 2004. 158 p.
20. Clay C., Leapman M. Master race: the Lebensborn experiment in Nazi Germany. London: Hodder & Stoughton, 1995. 211 p.
21. Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide / United Nations. URL: https://www.un.org/en/genocideprevention/documents/atrocity-crimes/Doc.1_Convention%20on%20the%20Prevention%20and%20Punishment%20of%20the%20Crime%20of%20Genocide.pdf.
22. Ekmekcioglu L.A. Climate for Abduction, a Climate for Redemption: The Politics of Inclusion during and after the Armenian Genocide. *Comparative Studies in Society and History*. 2013. Volume 55. Issue 3. P. 522–553. URL: https://www.researchgate.net/publication/259433791_A_Climate_for_Abduction_a_Climate_for_Redemption_The_Politics_of_Inclusion_during_and_after_the_Armenian_Genocide.
23. Elements of Crimes / International Criminal Court. URL: https://www.icc-cpi.int/sites/default/files/Publications/Elements-of-Crimes.pdf.
24. Gzoyan E., Galustyan R., Khachatryan Sh. Reclaiming Children after the Armenian Genocide: Neutral House in Istanbul. *Holocaust and Genocide Studies*. 2019. Volume 33. Issue 3. P. 395–411. URL: https://www.academia.edu/42271695/Gzoyan_E_Galustyan_R_Khachatryan_Sh_Reclaiming_Children_after_the_Armenian_Genocide_Neutral_House_in_Istanbul_in_Holocaust_and_Genocide_Studies_Vol_33_Issue_3_Winter_2019_pp_395_411.
25. Gzoyan E.G. Forcibly Transferred and Assimilated: Experiences of Armenian Children during the Armenian Genocide / Childhood during War and Genocide: Agency, Survival, and Representation / edited by Joanna Beata Michlic, Yuliya von Saal, and Anna Ullrich. Göttingen: Wallstein Verlag, 2024. P. 31–51. URL: https://library.oapen.org/viewer/web/viewer.html?file=/bitstream/handle/20.500.12657/90143/external_content.pdf?sequence=1&isAllowed=y.
26. Ioffe Y. Forcibly Transferring Ukrainian Children to the Russian Federation: A Genocide? *Journal of Genocide Research*. 2023. Volume 25. Issues 3-4. P. 315–351. URL: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=4236369.
27. Judgement of IMT at Nuremberg. URL: https://en.wikisource.org/wiki/Judgement_of_IMT_at_Nuremberg.
28. Lilienthal G. Der 'Lebensborn e.V.': Ein Instrument Nationalsozialistischer Rassenpolitik. Stuttgart; New York: Gustav Fischer Verlag, 1985. viii+264 p.
29. Moodrick-Even Khen H. The Forcible Transfer of Children from Ukraine as Genocide: Awakening the Dormant Prohibition of the Genocide Convention. *The International Journal of Children's Rights*. 2024. Volume 32. P. 78–118. URL: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=4768196.
30. National Centre for Truth and Reconciliation. URL: https://nctr.ca.
31. Patterson M. "Kill the Indian, save the man": Historical and generational trauma associated with the Indian boarding schools. Masters thesis. York St John University, 2023. 65 p. URL: https://ray.yorksj.ac.uk/id/eprint/10608/1/Kill%20the%20Indian%2C%20save%20the%20man.%20Historical%20and%20generational%20trauma%20associated%20with%20the%20Indian%20boarding%20schools.pdf.
32. Raycraft R. MPs back motion calling on government to recognize residential schools program as genocide. *CBC*. 27 October 2022. URL: https://www.cbc.ca/news/politics/house-motion-recognize-genocide-1.6632450.

33. Report of the Independent International Commission of Inquiry on Ukraine. A/HRC/52/62, 15 March 2023 / OHCHR. URL: https://www.ohchr.org/sites/default/files/documents/hrbodies/hrcouncil/coiukraine/A_HRC_52_62_AUV_EN.pdf.
34. Rome Statute of the International Criminal Court / International Criminal Court. URL: https://www.icc-cpi.int/sites/default/files/2024-05/Rome-Statute-eng.pdf.
35. Schabas W.A. Genocide in International Law: The Crimes of Crimes. Cambridge: Cambridge University Press, 2000. xvi+624 p.
36. Situation in Ukraine: ICC judges issue arrest warrants against Vladimir Vladimirovich Putin and Maria Alekseyevna Lvova-Belova / International Criminal Court. 17 March 2023. URL: https://www.icc-cpi.int/news/situation-ukraine-icc-judges-issue-arrest-warrants-against-vladimir-vladimirovich-putin-and.
37. Statute of the International Criminal Tribunal for Rwanda / UN. URL: https://legal.un.org/avl/pdf/ha/ictr_EF.pdf.
38. The History of Residential Schools / National Centre for Truth and Reconciliation. URL: https://nctr.ca/education/teaching-resources/residential-school-history.
39. The Prosecutor v. Clément Kayishema and Obed Ruzindana. Case ICTR-95-1-T (Trial Judgement, 21 May 1999): International Criminal Tribunal for Rwanda (ICTR) / Refworld: Global Law & Policy Database. URL: https://www.refworld.org/jurisprudence/caselaw/ictr/1999/en/62079.
40. The Prosecutor v. Jean-Paul Akayesu. Case No. ICTR-96-4-T (Trial Judgement. Decision of: 2 September 1998): International Criminal Tribunal for Rwanda (ICTR) / Refworld: Global Law & Policy Database. URL: https://www.refworld.org/jurisprudence/caselaw/ictr/1998/en/19275.
41. The Stolen Generations / AIATSIS. URL: https://aiatsis.gov.au/explore/stolen-generations.
42. Transcript for IMT: Trial of Major War Criminals / HLS Nuremberg Trials Project. URL: https://nuremberg.law.harvard.edu/transcripts/7-transcript-for-imt-trial-of-major-war-criminals.
43. Trials of War Criminals before Nuernberg Military Tribunals under Control Council Law № 10 (Nuernberg, October 1946 – April 1949). Volume IV. "The Einsatzgruppen case", "The RuSHA case". Washington: U. S. Government Printing Office, 1950. xxx+1185 p. / Library of Congress. URL: https://tile.loc.gov/storage-services/service/ll/llmlp/2011525364_NT_war-criminals_Vol-IV/2011525364_NT_war-criminals_Vol-IV.pdf.
44. Ümit K. Cultural Erasure: The Absorption and Forced Conversion of Armenian Women and Children, 1915–1916. *Études arméniennes contemporaines*. 2016. № 7. URL: https://journals.openedition.org/eac/997.
45. Updated Statute of the International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia / International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia. URL: https://www.icty.org/x/file/Legal%20Library/Statute/statute_sept09_en.pdf.
46. Watenpaugh K.D. "Are There Any Children for Sale?": Genocide and the Transfer of Armenian Children (1915–1922). *Journal of Human Rights*. 2013. Volume 12 (3). P. 283–295. URL: https://libraryguides.mdc.edu/ld.php?content_id=18934653.
47. What Are the Truth & Reconciliation Commission's 94 Calls to Action & How Are We Working Toward Achieving Them Today? URL: https://www.reconciliationeducation.ca/what-are-truth-and-reconciliation-commission-94-calls-to-action.

УДК 343.8 (477)
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.4.2

ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛЬНО-ВИХОВНОЇ РОБОТИ ЩОДО ВАГІТНИХ ЖІНОК ТА ЖІНОК, ЯКІ МАЮТЬ ДІТЕЙ В БУДИНКАХ ДИТИНИ ПРИ ВИПРАВНИХ КОЛОНІЯХ

Аніщенко В.О.,
доктор педагогічних наук, професор,
завідувач кафедри формування та розвитку
професійної компетентності персоналу
Державної кримінально-виконавчої служби України
Інституту професійного розвитку, Пенітенціарна академія України
ORCID: 0000-0002-5062-3789

Мицька О.І.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри формування та розвитку
професійної компетентності персоналу
Державної кримінально-виконавчої служби України
Інституту професійного розвитку,
Пенітенціарна академія України,
ORCID: 0000-0003-4621-8809

Осадчий Ю.О.,
інструктор центру спеціальної підготовки,
Пенітенціарна академія України,
ORCID: 0000-0001-6027-5661

Аніщенко В.О., Мицька О.І., Осадчий Ю.О. Особливості соціально-виховної роботи щодо вагітних жінок та жінок, які мають дітей в будинках дитини при виправних колоніях.

Стаття присвячена особливостям проведення соціально-виховної роботи з такою категорію засуджених, як жінки, які є вагітними та мають дітей до 3-х років в будинках дитини при виправних колоніях.

Розглянуто, що жінка у всіх творах уособлює в собі символ життя, краси, натхнення, гармонії, мудрості, доброти, любові та є берегинею сім'ї.

Тому основна соціальна її функція – Материнство. Жінка, намагається досягти такого стану як материнство незалежно від віку, освіти, майнового та соціального статусу та ізоляції, перебуваючи в місцях позбавлення волі.

Досліджено основні форми та методи соціально-виховної роботи; до методів можна віднести (бесіда, лекція, дискусія, переконання, консультування тощо), форми проведення є (групова, індивідуальна).

Звернено увагу на арсенал інструментів, які персонал виправних колоній використовує при проведенні соціально-виховної роботи. Важливим інструментом для реалізації соціально-виховної роботи з даною категорією засуджених є корекційна програма з формування відповідального материнства та попередження жорстокого поводження з дітьми серед вагітних жінок і матерів з дітьми в установах виконання покарань під назвою «Я мама або все про виховання».

У статті проаналізовано мету цієї корекційної програми, її особливості застосування до відповідних категорій засуджених. Метою програми є формування у вагітної жінки, жінки з дитиною, яка перебуває в установі виконання покарань, готовності (знання, вміння, вмотивованість) до гармонійного виховання дитини на засадах відповідального материнства та без застосування насильства. Програма призначена для роботи з вагітними жінками та жінками,

які перебувають в установах виконання покарань разом зі своїми дітьми до досягнення ними 3-х років. Також, теми програми можуть використовуватись у роботі з жінками, які мають дітей старшого віку та перебувають у виправних колоніях для жінок, з метою їхньої підготовки для підтримання стосунків з дітьми, забезпечення жінками виховання своїх дітей після звільнення. У виправних колоніях, де є будинки дитини, корекційна програма «Я мама або все про виховання» проводиться у груповій формі та у виді тренінгу.

Ключові слова: вагітні жінки, жінки, які мають дітей в будинках дитини, соціально-виховна робота, програми диференційованого виховного впливу, корекційні програми.

Anishchenko V.O., Mytska O.I., OsadchyYu.O. Peculiarities of social and educational work for pregnant women and women with children in children's homes at correctional colonies

The article is devoted to the peculiarities of conducting socio-educational work with such a category of convicts as women who are pregnant and have children under 3 years old in children's homes at correctional colonies.

It is considered that a woman in all works embodies a symbol of life, beauty, inspiration, harmony, wisdom, kindness, love and is the guardian of the family.

Therefore, her main social function is Motherhood. A woman tries to achieve such a state as motherhood regardless of age, education, property and social status and isolation, being in places of deprivation of liberty.

The main forms and methods of socio-educational work are studied; the methods include (conversation, lecture, discussion, persuasion, counseling, etc.), the forms of conduct are (group, individual).

Attention is drawn to the arsenal of tools that the staff of correctional colonies uses when conducting socio-educational work. An important tool for implementing socio-educational work with this category of convicts is the correctional program for the formation of responsible motherhood and the prevention of child abuse among pregnant women and mothers with children in penal institutions called "I am a mother or everything about upbringing".

The article analyzes the purpose of this correctional program, its features of application to the relevant categories of convicts. The purpose of the program is to form in a pregnant woman, a woman with a child who is in a penal institution, readiness (knowledge, skills, motivation) for the harmonious upbringing of a child on the principles of responsible motherhood and without the use of violence. The program is intended for work with pregnant women and women who are in penal institutions together with their children until they reach 3 years of age. Also, the program topics can be used in working with women who have older children and are in correctional colonies for women, in order to prepare them to maintain relationships with children, to ensure that women raise their children after release. In correctional colonies where there are children's homes, the correctional program «I am a mother or all about upbringing» is conducted in a group form and in the form of training.

Key words: pregnant women, women with children in children's homes, social and educational work, programs of differentiated educational influence, correctional programs.

Постановка проблеми Сьогодні увага суспільства прикута до причин та умов жіночої злочинності. Діапазон цієї злочинності досить великий: від крадіжок до вчинення вбивств, так само і застосування до них різних видів покарань – від штрафу до позбавлення волі на певний строк та довічного позбавлення волі [1, с. 235]. Злочинна діяльність жінок характеризується низкою чинників: воєнними факторами (збройна агресія, стрес, домашнє насильство, зміна звичного ритму життя, необхідність пристосовуватись до нових обставин життя) і на фоні маргінальних явищ: алкоголізмом, наркоманією, проституцією, неповноцінні родини тощо.

Під час реалізації будь-якого покарання беруться орієнтири на досягнення його мети - виправлення засудженого. Зокрема, як вітчизняна історія виконання покарань, так і міжнародний досвід засвідчили те, що виправити особу, тобто повністю змінити її соціальні установки та цінності, досить складно [1, с. 235].

Законодавець передбачає особливий (індивідуальний) статус жінки в умовах ізоляції від суспільства, надає їй пільгові умови під час відбування покарання. Цей статус стосується такої категорії жінок як вагітних та жінок, які мають дітей віком до 3-х років в установах виконання покарань.

Мета статті дослідити особливості організації і проведення соціально-виховної роботи в установах виконання покарань з засудженими до позбавлення волі вагітними жінками та жінками, які мають при собі дітей віком до 3-х років.

Стан опрацювання проблематики. Необхідно зазначити, що окремі аспекти проведення соціально-виховної роботи в установах виконання покарань у своїх роботах розглядали такі науковці: В. Бадира, І. Богатирьов, А. Богатирьов, К. Василенко, В. Ворожбіт-Горбатюк, А. Долгов, Ю. Кернякевич-Танасійчук, О. Мірошніченко, О. Михайленко, Л. Олефір, Л. Оніка, М. Пузирьов, Г. Резніченко, О. Сохач, В. Суліцький, А. Степанюк, О. Таволжанський, А. Федорович, І. Яковець-та ін.

Виклад основного матеріалу. В усіх творах, як історичних, так і сучасних, жінка уособлює в собі символ життя, краси, натхнення, гармонії, мудрості, доброти, любові та є берегинею сім'ї.

В міжнародних нормативно-правових актах жінок відносять до вразливих категорій громадян, які вступили в конфлікт з законом.

Крім того, правило 23 (пункт 1) Мінімальних стандартних правил поводження з в'язнями (правил Мандели) визначає, що жіночі установи повинні мати особливі приміщення для догляду за вагітними жінками і породіллями. Там, де це можливо, слід потурбуватися про те, щоб пологи відбувалися не в тюремному, а в цивільному госпіталі. Якщо ж дитина народилася у в'язниці, про цю обставину не слід згадувати в метричному свідоцтві.

Згідно Правила 23 (пункт 2) Мінімальних стандартних правил поводження з в'язнями (правил Мандели) там, де матерям-в'язням дозволено залишати немовлят коло себе, треба передбачити створення ясел, де працював би кваліфікований персонал. Туди слід поміщати дітей у періоди, коли матері не матимуть можливості піклуватися про них [3].

Вчений О. Михайленко вказує, що жінки і чоловіки мають різні потреби, які необхідно задовольняти у період відбування покарання в місцях позбавлення волі. Очевидним є те, що жінки і чоловіки психологічно різні, і також мають особливі медико-санітарні та гігієнічні потреби, не включаючи перед пологовий та післяпологовий медичний догляд [4, с. 176].

Як зазначає Г. Резніченко, проблема особливостей виконання покарання у вигляді позбавлення волі щодо певної категорії засуджених жінок (передусім, вагітних, жінок, які мають дітей віком до трьох років) зайняла належне місце у кримінально-виконавчій політиці, законодавстві держави [5, с. 152].

Материнство – це основна соціальна функція жінки. Це мета, якої намагається досягти жінка незалежно від віку, освіти, майнового та соціального становища. Діти – це майбутнє суспільства. Тому стан вагітності

та материнство охороняється державою [5, с. 152].

Під час відбування покарання у виді позбавлення волі для вагітних жінок та жінок, які мають дітей до трьох років, у разі потреби в кримінально-виконавчих установах закритого типу можуть створюватись будинки дитини.

На теперішній час існує дві виправні колонії, де створено та функціонує будинок дитини. Вперше засуджені до позбавлення волі вагітні жінки та жінки, які мають при собі дітей віком до трьох років направляються в Дніпропетровську область – до державної установи «Кам'янська виправна колонія (№ 34)».Повторно засуджені до позбавлення волі вагітні жінки та жінки, які мають при собі дітей віком до трьох років, будуть направлені в Полтавську область – до державної установи «Надержинщинська виправна колонія (№ 65)».

Відповідно до ст. 141 КВК України засуджені жінки мають право влаштовувати в будинки дитини своїх дітей віком до трьох років. Будинок дитини при виправній колонії є дитячим закладом. У будинках дитини діти перебувають під опікою адміністрації дитячого закладу на повному державному забезпеченні, їм створюються умови, необхідні для нормальної життєдіяльності та розвитку [6].

У системі засобів виправлення й ресоціалізації засуджених, важливе місце займає соціально-виховна робота. Згідно ст. 123 КВК України соціально-виховна робота – цілеспрямована діяльність персоналу органів і установ виконання покарань та інших соціальних інституцій для досягнення мети виправлення і ресоціалізації засуджених. Соціально-виховна робота спрямована на формування та закріплення в засуджених прагнення до заняття суспільно корисною діяльністю, сумлінного ставлення до праці, дотримання вимог законів та інших прийнятих у суспільстві правил поведінки, підвищення їх загальноосвітнього і культурного рівнів [6].

Вчена Ю. Кернякевич-Танасійчук наголошує, що під час організації соціально-виховної та психологічної роботи із засудженими до позбавлення волі слід дотримуватися принципу здійснення цілеспрямованого та безперервного впливу на засудженого, а також диверсифікації форм (групова, індивідуальна) та методів (бесіда, лекція, дискусія, переконання, консультування тощо) такої діяльності, враховуючи специфіку окремих груп засуджених, рівень їхньої соціальної та педагогічної занедбаності. Саме пошук нових форм соціально-виховної та психологічної роботи із засудженими до позбавлення волі є актуальним питанням в умовах триваючого нині процесу реформування кримінально-виконавчої системи України. При цьому перевагу слід надавати індивідуальній роботі із засудженими, оскільки, як показала практика, негативними рисами масових форм соціально-виховного впливу на засуджених є їх формальний характер та мало ефективність [7, с. 141].

Досліджуючи окремі аспекти проведення соціальної роботи із засудженими до позбавлення волі жінками О. Сохач вказує, що жінки, які перебувають у місцях позбавлення волі, не можуть повною мірою, а деякі взагалі виконувати свої суспільні ролі, що негативно впливає на саму жінку, її родину. Саме тому жінки, засуджені до позбавлення волі, – специфічна категорія засуджених, що потребує особливого механізму подолання негативних наслідків покарання, досягнення мети виправлення. Ураховуючи значну роль емоцій, неусвідомлених переживань на рівні підсвідомого, значну сугестивність, властиву жінкам, соціальний вплив на засуджених жінок має деякі особливості, які відображені в змісті соціальної роботи [8, с. 105].

На перший погляд може здаватися, що соціально-виховна робота при реалізації щодо засуджених до позбавлення волі має універсальний характер, а саме: не має чіткого нормативно закріпленого поділу щодо її застосування до різних категорій засуджених. Але дослідивши її глибинні підходи, форми та методи було з'ясовано, що соціально-виховна робота має індивідуальний характер для кожної конкретної категорії засуджених.

Саме тому соціально-виховна робота із засудженими до позбавлення волі реалізується за допомогою програм диференційованого виховного впливу.

Враховуючи індивідуальні особливості осіб, які відбувають покарання сьогодні існують наступні програми диференційованого виховного впливу:

програма «Освіта»; програма «Професія»; програма «Правопросвітництво»; програма «Духовне відродження»; програма «Творчість; програма «Фізкультура і спорт»; програма «Подолання алкогольної / тютюнової залежності»; програма «Подолання наркотичної залежності»; програма «Підготовка до звільнення»; програма «Формування життєвих навичок у повнолітніх засуджених»; програма «Формування життєвих навичок у неповнолітніх засуджених»; програма «Підготовка до звільнення ветеранів війни» [9].

Програми диференційованого виховного впливу на думку В. Жулковського та В. Барахти відіграють ключову роль у процесах виправлення та ресоціалізації засуджених. Їхня ефективність полягає у цільовій спрямованості, науково обґрунтованому підході та орієнтації на індивідуальні потреби та проблеми кожної категорії засуджених. Різноманітність програм від подолання залежностей і домашнього насильства до формування відповідального батьківства, дозволяє комплексно впливати на поведінку осіб, що відбувають покарання, забезпечуючи не лише зменшення ризику рецидиву, але й успішну соціальну інтеграцію після звільнення. Подальше вдосконалення та впровадження таких програм є важливою умовою ефективного функціонування кримінально-виконавчої системи та підвищення рівня безпеки в суспільстві [10, с. 181].

Досліджуючи проблему ефективності соціально-виховної роботи в установах виконання покарань вчена В. Ворожбіт-Горбатюкзазначає про те, що привертає увагу масштабність, певна розпорошеність і різно аспектність визначення цілей і відповідної соціально-виховної роботи, що може привести до надмірної формалізації результатів такої роботи [11, с. 259].

На тлі стандартизованих елементів напрямів і змісту програм диференційованого виховного впливу та заходів соціально-виховної роботи з невідомих причин втрачено логічну вимогу забезпечення компетентнісного підходу у змісті програм диференційованого виховного впливу.

Виконання завдань у сфері виконання кримінальних покарань пов'язане з мотивацією, розумінням цілей реформування пенітенціарної системи та відповідним рівнем компетентності персоналу органів та установ виконання покарань і пробації. Цей аспект має стати ключовим в зоні найближчих рішень на усіх рівнях. Фахівець, який здійснює соціально-виховну роботу не лише має бути обізнаний з віковими, соціокультурними та іншими особливостями реалізації логічних

елементів такої роботи, але й володіти організаторськими компетентностями, бути менеджером в створенні команди фахівців з соціального забезпечення, працедавців, освітян, психологів, правників тощо [11, с. 259].

Що стосується проведення соціально-виховної роботи з вагітними жінками або якими мають дітей в будинках дитини, крім класичних її форм та методів, які проводяться, на нашу думку, повинен застосовуватись окремий стиль, спрямований на організацію процесу позитивних змін, що сприяють зміні життєвої позиції [12, с. 170]. Також слід відмітити, що програми диференційованого виховного впливу поділяються на виховні та корекційні. На сьогоднішній день для такої категорії засуджених осіб розроблена корекційна програма з формування відповідального материнства та попередження жорстокого поводження з дітьми серед вагітних жінок і матерів з дітьми в установах виконання покарань під назвою «Я МАМА АБО ВСЕ ПРО ВИХОВАННЯ».

Корекційна програма – це комплекс заходів, спрямований на зміну поведінки засуджених та їхню ресоціалізацію, участь у якій рекомендується засудженому відповідно до його криміногенних ризиків та потреб. Такі програми також повинні враховувати інші можливості. Корекційна робота із засудженими (тренінгові заняття на зняття агресії та розвиток навичок саморегуляції, розвиток комунікативних навичок, стресостійкості, формування толерантності), заходи релаксації та зняття негативних психічних станів [13, с. 50].

Метою даної програми є сформувати у вагітної жінки, жінки з дитиною, яка перебуває в установі виконання покарань, готовність (знання, вміння, вмотивованість) до гармонійного виховання дитини на засадах відповідального материнства та без застосування насильства [14, с. 6].

Виходячи із структури цієї корекційної програми вона розрахована на широке коло суб'єктів кримінально-виконавчих правовідносин. Програма призначена для роботи з вагітними жінками та жінками, які перебувають в установах виконання покарань разом зі своїми дітьми до досягнення ними 3-х років. Також, теми програми можуть використовуватись у роботі з жінками, які мають дітей старшого віку та перебувають у виправних колоніях для жінок, з метою їхньої підготовки для підтримки стосунків з дітьми, забезпечення жінками виховання своїх дітей після звільнення.

Іншими словами можна сказати, що ця корекційна програма розрахована на обмежене коло суб'єктів, тобто до жінок, які готуються до материнства або вже народили дитину. Жінки, які виросли у дитячих будинках, або в сім'ях де не було батьківської турботи та не мають родинного досвіду, материнських навичок щодо догляду і виховання дитини, повинні навчитися правильному вихованню дитини, змінити своє світосприйняття, вчитися радіти статусу мами, відновлювати або підтримувати позитивні соціальні зв'язки, щоб материнство не обтяжувало, а підтримувало. Перебуваючи в місцях позбавлення волі дитина повинна відчувати материнську любов, ласку та піклування, а матері в свою чергу слід пам'ятали про свої обов'язки перед дитиною.

Матері, які перебувають зі своїми дітьми у виправних колоніях, на практиці часто не належним чином піклуються про дитину, зловживають своїми материнськими правами, не дотримуючись встановлених правил внутрішнього розпорядку. Ці позитивні зміни потрібні не для формалізму, щоб скоріше покинути виправну колонію, а для того, щоб змінити свої негативні установки, відновити соціальні навички, суспільно корисні зв'язки, дійсно досягти виправлення і ресоціалізації та побачити справжній сенс життя на волі.

Висновки. Отже, із вищевикладеного слід зробити висновок, що соціально-виховна робота є одним із головних засобів на шляху виправлення і ресоціалізації. Оскільки мова йде про відбування покарання засудженими жінками, то ця робота має певні особливості. Для підвищення ефективності соціально-виховної роботи персоналу необхідно застосувати правильний інструментарій заходів, одним з яких є корекційна програма. При проведенні соціально-виховної роботи щодо вагітних жінок або жінок, які мають дітей в будинках дитини, основна увага зосереджується на допомогу і підтримку жінки, яка буде або стала матір'ю. Спеціально для цієї категорії засуджених осіб була розроблена корекційна програма під назвою «Я МАМА АБО ВСЕ ПРО ВИХОВАННЯ». Реалізація цієї програми відбувається у формі тренінгу спеціально підготовленими співробітниками установи (тренерами) в обладнаному приміщенні, де є телевізор, фліпчарт та інші засоби для проведення тренінгу. Тренери створюють атмосферу, яка б сприяла зміні установок ціннісних орієнтирів, поведінки, прояв чуйності, позитивної спрямованості на свідоме материнство, подолання психологічних травм у жінок тощо. Здійснюється формування соціально корисних навичок щодо прав дитини та ролі батьків у їх забезпеченні, гармонійного виховання дитини, підготовки дитини до розлуки з матір'ю, відновлення стосунків з дитиною тощо.

Саме ця програма допомагає цій категорії жінок правильно виховувати дітей, змінити ставлення до дитини на краще, підвищити рівень обізнаності як матері-берегині, її значення для дитини та для суспільства в цілому.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Кримінально-виконавче право : навч. посіб. за заг. ред. Т.А. Денисової. Бадира В.А., Денисов С.Ф., Денисова Т.А., Мінаєв М.М., Хашев В.Г. Київ: Істина, 2008. 400 с.
2. Мінімальні стандартні правила поводження з в'язнями (Правила Нельсона Мандели): резолюція Генеральної Асамблеї Організації Об'єднаних Націй від 17.12.2015 р. № 70/175. URL: https://www.unodc.org/documents/justice-and-prison-reform/Nelson_Mandela_ Rules-R-ebook.pdf (дата звернення: 18.11.2025).
3. Михайленко О.В. Особливості соціально-виховної роботи із засудженими жінками в установах виконання покарань *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Серія : Педагогічні науки.* 2014. Вип. 122. С. 175-179.
4. Резніченко Г.С. Особливості виконання і відбування покарання у виді позбавлення волі щодо засуджених жінок : монографія. Одеса : ОДУВС, 2009. 173.
5. Кримінально-виконавчий кодекс України: Кодекс України від 11.07.2003 р. № 1129-IV. Дата оновлення: 19.05.2024. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1129-15#Text (дата звернення 19.11.2025).
6. Кернякевич-Танасійчук Ю.В. Соціально-виховна робота із засудженими до позбавлення волі: зміщення акцентів. *Актуальні питання теорії та практики в галузі права, освіти, соціальних та поведінкових наук* – 2020: матеріали міжнар. наук.- практ. конф. (м. Чернігів, 23–24 квіт. 2020 р.): у двох томах. Т. 1 / гол. ред.: О.М. Тогочинський. Академія Державної пенітенціарної служби. Чернігів: Академія ДПтС, 2020. С. 239-242.
7. Сохач О. Соціальна робота з різними категоріями засуджених *Наукові пошуки майбутніх соціологів*. 2 (9), 2016 С. 103-107.
8. Про затвердження положень про програми диференційованого виховного впливу на засуджених. (2016). Наказ Міністерства юстиції України від 16.05.2016 № 1418/5.URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0727-16#Text.
9. Жулковський В.В. Барахта В.В. Програми диференційованого виховного впливу як інструмент виправлення та ресоціалізації засуджених у контексті пенітенціарної реформи України *Сучасна пенітенціарна система. Виклики та рішення в умовах воєнного конфлікту* : матеріали проф. наук. конф. (м. Чернігів, 29 травня 2025 р.) / Пенітенціарна академія України. Чернігів : ПАУ, 2025. 230 с.
10. Дотримання прав людини при виконанні покарань і поводженні із засудженими в Україні: виклики, завдання, рішення в умовах воєнного стану: монографія / [В. Ворожбіт-Горбатюк, Ю. Кернякевич-Танасійчук, О. Осадько та ін.; наук. ред. В. Пивоваров] Харків: Право, 2024. – 331 с.
11. Мицька О.І. Окремі аспекти соціально-виховної роботи щодо вагітних жінок та жінок, які мають дітей у будинках дитини при виправних колоніях *Пенітенціарна система: історія, сучасність, майбутнє*: матеріали наукових читань пам'яті генерал-полковника внутрішньої служби Штанька Івана Васильовича (м. Чернігів, 13 вересня 2024 р.) / голов. ред. В.Ф. Пузирний; Пенітенціарна академія України. Чернігів : ПАУ, 2024. 262 с.
12. Мірошниченко О.М. Застосування корекційних програм у роботі з засудженими як інструмент ресоціалізації. *Психосоціальні ресурси особистісного та соціального розвитку в епоху глобалізації*: матеріали ІІІ Міжнар. наук.-практ.конф. (м. Тернопіль, Західноукраїнський національний університет, 1 листопада 2024 р.). в 2 т. Тернопіль: ЗУНУ, 2024. Т.2. 237 с.
13. Бойко О., Журавель Т., Романюк Г., Строєва Н. (2022) Я – мама, або все про виховання: корекційна програма з формування відповідального материнства та попередження жорстокого поводження з дітьми серед вагітних жінок і матерів з дітьми в установах виконання покарань. Київ, 2022. ФОП Буря О.Д. 180 с.

УДК 343.35:614.253.4(4–67ЄС)
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.4.3

КРИМІНАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА НЕЗАКОННУ ЛІКУВАЛЬНУ ДІЯЛЬНІСТЬ: ДОСВІД НІМЕЧЧИНИ, ФРАНЦІЇ, ІТАЛІЇ ТА ІСПАНІЇ[1]

Артюхова В.В.,
кандидат юридичних наук,
молодший науковий співробітник
лабораторії дослідження проблем
національної безпеки у сфері громадського здоров'я
Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності
імені академіка В.В. Сташиса НАПрН України
ORCID: 0000-0003-0694-7302
e-mail: vvbanakh@gmail.com

Артюхова В.В. Кримінальна відповідальність за незаконну лікувальну діяльність: досвід Німеччини, Франції, Італії та Іспанії.

Стаття присвячена дослідженню кримінально-правового регулювання незаконної лікувальної діяльності в Україні та державах – членах Європейського Союзу. Вихідним методологічним підґрунтям обрано конституційне положення про визнання життя і здоров'я людини найвищою соціальною цінністю, а також положення базових актів національного законодавства й міжнародно-правових документів у сфері охорони здоров'я.

Особливу увагу приділено порівняльно-правовому дослідженню відповідних норм законодавства Німеччини, Франції, Італії та Іспанії.

Показано, що в Німеччині й Франції відповідні діяння криміналізовано у спеціальних законах і кодексах про охорону здоров'я, тоді як в Італії та Іспанії – у нормах кримінальних кодексів, які встановлюють відповідальність за незаконне здійснення професійної діяльності загалом. З'ясовано, що іноземні моделі криміналізації є більш деталізованими: визначають поняття медичної практики, конкретизують перелік діянь, які утворюють склад незаконної діяльності, чітко окреслюють вимоги до суб'єкта делікту. Виокремлюються також кваліфіковані склади, притаманні зарубіжним правопорядкам: здійснення діяльності під час дії дисциплінарних стягнень, використання у злочинній діяльності електронних засобів, спонукання до вчинення правопорушення або керівництво незаконною діяльністю, публічне привласнення професійного статусу. Розглянуто санкції, які визначають вид і розмір покарання за вчинені злочини – штрафи, позбавлення волі, а також додаткові покарання у виді конфіскації та тимчасової чи постійної заборони на здійснення професійної діяльності.

На основі компаративістичного аналізу зроблено висновок про можливість удосконалення ст. 138 КК України шляхом конкретизації ознак об'єктивної сторони, суб'єкта злочину та диференціації кримінальної відповідальності, залежно від тяжкості суспільно небезпечних наслідків. Підкреслюється, що подальші порівняльно-правові дослідження сприятимуть гармонізації українського законодавства зі стандартами Європейського Союзу та формуванню ефективної моделі кримінально-правового захисту здоров'я людини.

Ключові слова: незаконна лікувальна діяльність; кримінальна відповідальність; медична практика; порівняльно-правовий аналіз; законодавство ЄС; охорона здоров'я; кримінальне право.

[1] Стаття підготовлена у межах розробки фундаментальної теми дослідження «Кримінальна відповідальність за правопорушення у сфері охорони здоров'я: євроінтеграційний аспект» лабораторії дослідження проблем національної безпеки у сфері громадського здоров'я НДІ ВПЗ ім. акад. В.В. Сташиса НАПрН України (номер держ. реєстр. в УкрІНТЕІ 0124U005235).

Artiukhova V.V. Criminal liability for the illegal practice of medicine: the experience of Germany, France, Italy and Spain.

The article is devoted to the study of the criminal law regulation of illegal medical practice in Ukraine and in the Member States of the European Union. The starting methodological basis is the constitutional provision recognising human life and health as the highest social value, as well as the provisions of the basic acts of national legislation and international legal instruments in the field of public health.

Particular attention is paid to the comparative legal analysis of the relevant legislative provisions of Germany, France, Italy and Spain.

It is shown that in Germany and France the respective acts are criminalised in special laws and public health codes, whereas in Italy and Spain they are regulated by the provisions of the criminal codes establishing liability for the unlawful exercise of professional activities in general. It is established that foreign models of criminalisation are more detailed: they define the concept of medical practice, specify the range of acts constituting the offence of illegal activity, and clearly delineate the requirements for the offender. The article also identifies qualified types of offences characteristic of foreign legal systems, such as practising during the period of disciplinary sanctions, the use of electronic means in criminal activity, instigation of the offence or directing illegal practice, and the public assumption of professional status. The sanctions determining the type and degree of punishment for the offences committed are examined, including fines, terms of imprisonment and additional penalties in the form of confiscation and temporary or permanent bans on the exercise of professional activity.

On the basis of the comparative analysis, a conclusion is drawn as to the possibility of improving Article 138 of the Criminal Code of Ukraine by specifying the elements of the actus reus, the characteristics of the offender and differentiating criminal liability depending on the gravity of socially dangerous consequences. It is emphasised that further comparative legal research will contribute to the harmonisation of Ukrainian legislation with EU standards and to the development of an effective model of criminal law protection of human health.

Key words: illegal medical practice; criminal liability; medical practice; comparative legal analysis; EU legislation; public health; criminal law.

Постановка проблеми. Відповідно до приписів Основного Закону України людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю (ч. 1 ст. 3); кожен має право на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування (ч. 1 ст. 49); виключно законами України визначаються, зокрема, основи охорони здоров'я (п. 6 ч. 1 ст. 92) [1]. Визначаючи здоров'я людини однією із основоположних засад Конституції України, конституцієдавець визначив, що здійснення низки прав людини і громадянина, визначених статтями 34–37, 39, 44 Конституції України, може бути обмежене законом в інтересах охорони здоров'я населення.

За Законом України «Основи законодавства України про охорону здоров'я» від 19.11.1992 № 2801–XII (далі – Закон № 2801) одними з основних принципів охорони здоров'я в Україні є визнання охорони здоров'я пріоритетним напрямом діяльності суспільства і держави, одним з головних чинників виживання та розвитку народу України [2]. Крім того, Закон № 2801 визначає що, держава згідно з Конституцією України гарантує всім громадянам реалізацію їх прав у сфері охорони здоров'я шляхом, зокрема, встановлення відповідальності за порушення прав і законних інтересів громадян у сфері охорони здоров'я (п. «е» ч. 1 ст. 7); особи, винні у порушенні законодавства про охорону здоров'я, несуть цивільну, адміністративну або кримінальну відповідальність згідно із законодавством (ст. 40) [2].

Кримінальний кодекс України (далі – КК України) визначає, що має своїм завданням правове забезпечення охорони прав і свобод людини і громадянина, власності, громадського порядку та громадської безпеки, довкілля, конституційного устрою України від кримінально-протиправних посягань, забезпечення миру і безпеки людства, а також запобігання кримінальним правопорушенням (ч. 1 ст. 1) [3]. Таким чином захист конституційного права на охорону здоров'я від кримінально-протиправних посягань покладено виключно на КК України.

До одного з видів суспільно небезпечних діянь, які посягають на життя і здоров'я особи (Розділ II Особливої частини КК України), належить незаконна лікувальна діяльність (ст. 138 КК України).

За диспозицією ст. 138 КК України незаконною лікувальною діяльністю є заняття лікувальною діяльністю без спеціального дозволу, здійснюване особою, яка не має належної медичної освіти, якщо це спричинило тяжкі наслідки для хворого [3].

Цей вид кримінальних правопорушень посягає на життя та здоров'я осіб та суспільні відносини у сфері охорони здоров'я. Крім того, це діяння часто має своїм наслідком неправильне встановлення діагнозу, проведення невірного лікування всупереч **медичним стандартам та клінічним протоколам, що призводить до тяжких тілесних ушкоджень чи смерті потерпілих.** Таким чином необхідність дослідження незаконної лікувальної діяльності за допомогою різних наукових методів, зокрема й шляхом порівняльно-правового аналізу законодавства зарубіжних держав, не викликає сумнівів.

На сучасному етапі розвитку юридичної науки порівняльно-правові дослідження (*comparative law*) мають **важливе значення.** Їхня роль виходить за межі зіставлення норм права різних держав – це **метод аналізу**, який дозволяє глибше зрозуміти сутність правових явищ, знайти оптимальні моделі регулювання відповідних правовідносин, пояснити розвиток права тощо.

Також слід відмітити, що компаративістські дослідження часто проводяться в межах вивчення конкретних видів кримінальних правопорушень, зокрема, їх кримінально-правової характеристики. Категорія «кримінально-правова характеристика злочину/кримінального правопорушення» не є достатньо розробленою у доктрині кримінального права, попри частий ужиток у прикладних наукових дослідженнях. Досі невирішеним залишається питання щодо її структурного наповнення. Водночас, чи є в системі складових цієї характеристики такий елемент, як порівняльно-правовий аналіз відповідних правових явищ – питання для подальших наукових досліджень.

Метою статті є дослідження законодавства окремих держав-членів Європейського Союзу на предмет урегулювання кримінальної відповідальності за незаконну лікувальну діяльність, а також порівняння європейського досвіду відповідного правового регулювання зі ст. 138 КК України.

Стан опрацювання проблематики. Дослідження питання кримінальної відповідальності за незаконну лікувальну діяльність, здійснювалось, зокрема, такими вітчизняними дослідниками, як А. О. Байда [4], А. Б. Берзіна [5], Л. П. Брич [6], С. В. Гринчак [7], Н. О. Гуторова та Є. С. Гнедик [8, с. 199, 208], К. В. Катеринчук [9], С. В. Книш [10], Т. М. Луцький [11], Б. В. Стецик [12], М. І. Фіалка [13].

Праці зазначених науковців створюють необхідну доктринальну основу для дослідження незаконної лікувальної діяльності в площині вітчизняного законодавства, водночас свідчать про те, що питання законодавчого регулювання цього виду суспільно небезпечних діянь в контексті досвіду держав-учасниць Європейського Союзу ще не достатньо висвітлене в науковій літературі України.

Виклад основного матеріалу. Право на охорону здоров'я, медичну допомогу та стандарти у цій сфері визначають не тільки акти вітчизняного законодавства, а й низка міжнародно-правових актів за участю України, зокрема Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права 1966 року, Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, Загальна декларація прав людини 1948 року та міжнародні документи Всесвітньої організації охорони здоров'я.

На реалізацію стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в Європейському Союзі, Україною було укладено Угоду про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами – членами, з іншої сторони, ратифікованої Законом України від 16 вересня 2014 року № 1678–VII «Про ратифікацію Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами – членами, з іншої сторони» (далі – Угода про асоціацію).

Згідно з Угодою про асоціацію сторони розвивають співробітництво в галузі охорони здоров'я з метою підвищення рівня його безпеки та захисту здоров'я людини як передумови сталого розвитку та економічного зростання (ст. 426). За ст. 427 Угоди про асоціацію співробітництво, зокрема, охоплює сферу інформації та знань в галузі охорони здоров'я, у тому числі з урахуванням підходу «охорона здоров'я у всіх політиках держави» (п. «е» п. 1); із цією метою сторони обмінюються інформацією та найкращими практиками і здійснюють інші спільні заходи, в тому числі в рамках підходу «охорона здоров'я у всіх політиках» та поступової інтеграції України в європейські мережі охорони здоров'я (п. 2) [14].

Таким чином забезпечення пріоритетності охорони здоров'я є одним із головних завдань вітчизняного законодавства, яке узгоджується як з актами міжнародного права, так і зобов'язанням України у площині міжнародного права.

Водночас проведення порівняльно-правових досліджень у сфері кримінально-правової охорони здоров'я (зокрема й щодо незаконної лікувальної діяльності) дасть можливість повно сформувати теоретичне уявлення про правові інститути, удосконалити кримінально-правові категорії і поняття, збагатити національну кримінально-правову доктрину шляхом залучення іноземного досвіду.

Нами було досліджено законодавство деяких держав-членів Європейського Союзу на предмет законодавчої практики врегулювання кримінальної відповідальності за незаконну лікувальну діяльність та встановлено таке.

Федеративна Республіка Німеччина (Німеччина). У німецькому праві незаконна лікувальна діяльність криміналізована не через Кримінальний кодекс (*Strafgesetzbuch*) (далі – КК Німеччини), а в спеціальному законі – Закон про професійну медичну практику без ліцензії (*Heilpraktikergesetz*) (далі – HeilPrG) від 17 лютого 1939 року.

В юридичних публікаціях зазначено, що HeilPrG врегульовує питання медичної практики, яка здійснюється не лікарями в Німеччині; метою цього акту є захист населення від неправильних, небезпечних або науково невизнаних методів лікування, особливо у сфері альтернативних методів лікування таких, як акупунктура, гомеопатія, хіропрактика, натуропатія тощо [15].

Відповідно до ст. 1 HeilPrG кожен, хто бажає займатися медичною практикою, не маючи ліцензії лікаря, повинен отримати на це дозвіл (п. 1); медична практика у значенні HeilPrG – це будь-яка діяльність, що здійснюється професійно або комерційно для діагностики, лікування або полегшення захворювань, недуг чи фізичних травм у людей (п. 2) [16].

За ст. 5 HeilPrG особа, яка займається медичною практикою без дозволу, передбаченого ст. 1 HeilPrG, карається позбавленням волі на строк до одного року або штрафом [16].

У разі якщо незаконна медична практика призвела до шкоди здоров'ю або інших кримінально значущих наслідків можуть бути застосовані норми КК Німеччини, зокрема, ст.ст. 223 (тілесні ушкодження), 229 (необережне тілесне ушкодження), 263 (шахрайство).

Французька Республіка (Франція). Відповідальність за незаконну лікувальну діяльність (*exerce illégalement la médecine*) у Франції встановлено Кодексом громадського здоров'я *(Code de la santé publique)* (далі – КГД Франції) [17].

Розділ VI КГД Франції «Кримінально-правові положення» у підрозділі I визначає діяння, які належить кваліфікувати як незаконну лікарську практику.

Стаття L4161-1 КГД Франції визначає, що незаконним здійсненням медичної діяльності є здійснення особою (на постійній основі або за умови систематичного керівництва, зокрема у присутності лікаря) встановлення діагнозу чи лікування захворювань, уроджених або набутих, реальних або можливих, шляхом особистого виконання дій, надання усних чи письмових консультацій або будь-якими іншими засобами, а також здійснення будь-якого іншого професійного акта без наявності диплома, сертифіката чи іншого документа, передбаченого статтею L4131-1 і необхідного для здійснення професії лікаря (п. 1); здійснення особою, яка має належний кваліфікаційний документ, діяльності поза межами повноважень, наданих їй законодавством (п. 3); здійснення медичної діяльності особою, яка має диплом, сертифікат або інший документ, що підтверджує звання лікаря, але не внесена до реєстру ордена лікарів, створеного відповідно до глави II титулу I цієї Книги, або яка здійснює медичну практику в період дії дисциплінарного стягнення у вигляді тимчасової заборони на здійснення професії (п. 4) [17].

Водночас КГД Франції додатково виокремлює деякі види медичних професій за які передбачена відповідальність, зокрема у сферах стоматології та акушерства.

Так, за ст. L4161-2 КГД Франції незаконно здійснює стоматологічну діяльність особа, яка приймає участь на постійній основі або під систематичним керівництвом, зокрема, у присутності уповноваженого фахівця, у здійсненні стоматологічної практики – шляхом консультацій, виконання особистих дій або будь-якими іншими способами, зокрема у сфері зубопротезування без наявності диплома, сертифіката чи іншого документа, визначеного КГД Франції та необхідного для здійснення професії лікаря або хірурга-стоматолога, якщо така особа не звільнена належним чином від обов'язку володіти таким документом відповідно до положень цього Кодексу (п. 1); лікар або хірург-стоматолог, який здійснює стоматологічну діяльність, визначену КГД Фран-

ції, протягом строку дії дисциплінарного покарання у вигляді тимчасової заборони на здійснення професії (п. 3).

Відповідно до ст. L4161-3 КГД Франції незаконно здійснює професію акушера особа, яка вчиняє відповідні дії, зазначені у статті L4151-1, без виконання умов, встановлених КГД Франції для здійснення професії лікаря або акушера (п. 1); особа, яка, маючи належний кваліфікаційний документ, виходить за межі повноважень, наданих їй законом, зокрема шляхом надання допомоги особам, зазначеним у п. 1, з метою дозволити їм уникнути виконання вимог цього розділу (п. 2); лікар або акушер, які здійснюють зазначені дії під час строку дисциплінарного стягнення у виді тимчасової заборони на здійснення професії (п. 3).

Стаття L4161-5 КГД Франції визначає покарання за дії, передбачені у ст.ст. L4161-1, L4161-2, L4161-3 за незаконне здійснення професії лікаря, хірурга-стоматолога або акушера у виді двох років позбавлення волі та штрафу в розмірі 30 000 євро; якщо це правопорушення було вчинене шляхом використання визначених у цій статті електронних засобів чи систем, то такі дії підлягають покаранню у виді п'яти років позбавлення волі та штрафу у розмірі 75 000 євро. Також до фізичних осіб можуть бути застосовані додаткові види покарань згідно з приписами Кримінального кодексу Франції (*Code Pénal*), наприклад, конфіскація предмета, який використовувався або був призначений для вчинення правопорушення (ст. 131-21), постійна або строком до п'яти років заборона на здійснення професійної діяльності (ст. 131-27).

Італійська Республіка (Італія). За італійським законодавством, кримінальна відповідальність за незаконну лікувальну діяльність визначена безпосередньо в Кримінальному кодексі Італії (*Codice Penale*) (далі – КК Італії), зокрема в його ст. 348 (незаконне здійснення професійної діяльності / ***esercizio abusivo di una professione***) [18].

Стаття 348 КК Італії визначає кримінально караними діяння у випадку незаконного зайняття професією, для якої вимагається спеціальний дозвіл (кваліфікація), виданий державою (абз. 1). Санкція цієї статті передбачає покарання у виді позбавленням волі на строк від шести місяців до трьох років та штраф від 10 000 до 50 000 євро. Крім того, поряд із зазначеним покаранням, застосовуються такі заходи, як оприлюднення судового рішення, конфіскація предметів, які використовувалися або були призначені для вчинення злочину, направлення копії вироку до відповідного професійного ордену, реєстру або палати з метою застосування до неї заборони на здійснення цієї професії строком від одного до трьох років.

Кваліфікованим складом цього делікту є дії, вчинені фахівцем (кваліфікованим професіоналом), який спонукав інших учинити злочин, передбачений у першому абзаці, або керував діяльністю осіб, які брали участь у вчиненні цього злочину (абз. 2 ст. 348 КК Італії). За такі дії передбачено покарання у виді позбавлення волі на строк від одного до п'яти років та штрафу від 15 000 до 75 000 євро.

Якщо незаконне здійснення професійної діяльності, зокрема й лікувальної, спричинила шкоду здоров'ю, застосовуються інші статті КК Італії. Мова йде про ст. 589 КК Італії (вбивство з необережності / *omicidio colposo*), якщо пацієнт помер унаслідок незаконної медичної діяльності; ст. 590 КК Італії (необережне заподіяння тілесних ушкоджень / *lesioni personali colpose*), якщо пацієнт отримав тяжкі або дуже тяжкі ушкодження.

Королівство Іспанія (Іспанія). У Кримінальному кодексі Іспанії (*Código Penal*) (далі – КК Іспанії) відповідальність за незаконне здійснення професії (зокрема медичної) передбачена в його ст. 403 (*intrusismo profesional*) [**19**].

Відповідно до ч. 1 ст. 403 КК Іспанії особа, яка здійснює дії, властиві певній професії, не маючи відповідного академічного звання, здобутого або визнаного в Іспанії відповідно до чинного законодавства, підлягає покаранню у виді штрафу від дванадцяти до двадцяти чотирьох місяців (абз. 1); якщо здійснювана професійна діяльність потребує офіційного звання, що підтверджує необхідну кваліфікацію та надає законне право на її виконання, і особа не має такого звання, накладається покарання у виді штрафу від шести до дванадцяти місяців.

Кваліфікованим складом цього діяння є випадки за яких: винна особа публічно привласнює собі статус спеціаліста, який передбачає наявність відповідного офіційного звання (п. «a» ч. 2 ст. 403 КК Іспанії); винна особа здійснює дії, зазначені в попередньому пункті, у приміщенні або закладі, відкритому для публіки, в якому рекламуються послуги, властиві цій професії (п. «b» ч. 2 ст. 403 КК Іспанії). За такі дії накладається покарання у вигляді позбавлення волі на строк від шести місяців до двох років.

Висновки. На підставі дослідження актів права Німеччини, Франції, Італії та Іспанії можна дійти таких висновків.

У законодавстві цих держав перебачено кримінальну відповідальність за діяння, пов'язані зі здійсненням лікувальної (медичної) діяльності без спеціального дозволу.

Відповідальність за такі діяння визначена в окремих спеціалізованих законах (Німеччина, Франція), або безпосередньо в кримінальних кодексах (Італія, Іспанія). Водночас в кримінальних кодексах незаконна лікувальна діяльність криміналізована не спеціальними статтями, а загальними нормами щодо незаконного здійснення професії (Італія, Іспанія).

Порівняння відповідних норм іноземних держав із ст. 138 КК України показало, що законодавче визначення об'єктивної сторони відповідних деліктів є більш конкретизованим. Зокрема, надається визначення поняття «медична практика» (Німеччина), перелік конкретних діянь, які кваліфікуються як «незаконне здійснення медичної діяльності» (Франція), перелік документів та інших вимог (внесення до реєстру лікарів), які підтверджують право на здійснення професії лікаря (Франція).

Наявні кваліфіковані склади деліктів, зокрема, за спонукання інших учинити злочин або керівництво діяльністю осіб, які брали участь у вчиненні злочину (Італія); публічне привласнення статусу спеціаліста, який передбачає наявність відповідного офіційного звання (Іспанія), здійснення медичної практики в період дії дисциплінарного стягнення у вигляді тимчасової заборони на здійснення професії (Франція), використання при вчиненні делікту електронних засобів чи систем (Франція).

Покарання за вчинення таких протиправних діянь призначається у виді штрафу або позбавлення волі. Також можуть застосовуватись додаткові види покарань – конфіскація предмета, який використовувався або був призначений для вчинення правопорушення (Франція, Італія), заборона на здійснення професійної діяльності (Франція, Італія), оприлюднення судового рішення (Італія).

На нашу думку, аналіз положень законодавства зарубіжних держав дозволить запозичити досвід нормативного врегулювання діяльності, пов'язаної з незаконною лікувальною практикою та удосконалити положення ст. 138 КК України, зокрема, в аспекті конкретизації елементів об'єктивної сторони та суб'єкта складу незаконної лікувальної діяльності, диференціації кримінальної відповідальності за відповідні діяння залежно від тяжкості суспільно небезпечних наслідків.

Крім того, подальші порівняльно-правові дослідження відповідної тематики сприятимуть вдосконаленню положень чинного законодавства, ґрунтуючись на прикладах успішних моделей правового регулювання інших держав; розробці інститутів, які відповідають міжнародним стандартам; гармонізації та уніфікації права в умовах інтеграційних процесів в яких, на сьогодні, перебуває Україна.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конституція України: Конституція від 28.06.1996 № 254к/96-ВР**.** URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text (дата звернення: 03.12.2025).
2. Основи законодавства України про охорону здоров'я: Закон України від 19.11.1992 № 2801–XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2801-12#Text (дата звернення: 03.12.2025).
3. Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.04.2001 № 2341–III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text (дата звернення: 03.12.2025).
4. Байда А.О. Відповідальність за незаконну лікувальну діяльність за КК України (аналіз складу злочину, питання кваліфікації): дис. … канд. юрид. наук. Харків, 2006. 173 с.
5. Берзіна А.Б. Злочини у сфері медичної та фармацевтичної діяльності: порівняльний аспект. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки».* Херсон, 2018. Випуск 1. Том 2. С. 53–56. URL: https://lj.journal.kspu.edu/index.php/lj/article/view/76/67 (дата звернення: 10.12.2025).
6. Брич Л. Розмежування складів злочинів, спільною ознакою яких є суспільно небезпечні наслідки у вигляді шкоди здоров'ю людини: зміст спільних ознак. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. Львів, 2009. Вип. 48. С. 225–240. URL: https://old.univer.km.ua/statti/brych_l.p._rozmezhuvannya%20skladiv%20zlochyniv,%20spil_noyu%20oznakoyu%20yakykh%20ye%20suspil_no%20nebezpechni%20naslidky%20u%20vyhlyadi%20smerti%20lyudyny.pdf (дата звернення: 10.12.2025).

7. Гринчак С.В. Кримінально-правова охорона життя та здоровя особи в сфері медичної діяльності. *Форум права.* Харків, 2019. № 4. С. 13–25. URL: DOI: http://doi.org/10.5281/zenodo.3240916.
8. Національна безпека у сфері громадського здоров'я: правові засоби захисту від загроз: монографія / за заг. ред. Н.О. Гуторової; НДІ вивч. проблем злочинності ім. акад. В.В. Сташиса Нац. акад. прав. наук України. Харків: Право, 2024. 304 с. DOI: https://doi.org/10.31359/9786178602017.
9. Катеринчук К.В. Кримінально-правова охорона здоров'я особи: доктринальні, законодавчі та правозастосовчі проблеми: дис. … д-ра юрид. наук. Київ, 2019. 559 с.
10. Книш С.В. Юридична відповідальність за правопорушення у сфері охорони здоров'я. *Право і безпека.* Харків, 2019. № 4 (71). С. 43–49. DOI: https://doi.org/10.32631/pb.2018.4.05.
11. Луцький Т. М. Кримінальна відповідальність за необережне заподіяння смерті в Україні: теорія та практика: монографія. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2022. 544 с.
12. Стецик Б.В. Кримінально-правова характеристика діяння при здійсненні незаконної лікувальної діяльності. *Міжнародний науковий журнал «Верховенство права».* 2016. № 2. С. 94–99. URL: https://ibn.idsi.md/sites/default/files/imag_file/94-99_23.pdf (дата звернення: 10.12.2025).
13. Фіалка М.І. Документ та незаконна лікувальна діяльність: аналіз окремих ознак складу кримінального правопорушення. *Право і суспільство.* 2023. № 4. С. 296–301. DOI: https://doi.org/10.32842/2078-3736/2023.4.43.
14. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами – членами, з іншої сторони: Угода від 27.06.2014 № 984_011. URL https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011 (дата звернення: 03.12.2025).
15. Tommy Kujus. Verstoß gegen das Heilpraktikergesetz – § 5 HeilprG. URL: https://kujus-strafverteidigung.de/strafrecht/heilpraktikergesetz/?utm_source=chatgpt.com.
16. Gesetz über die berufsmäßige Ausübung der Heilkunde ohne Bestallung (Heilpraktikergesetz). URL: https://www.gesetze-im-internet.de/heilprg/BJNR002510939.html? utm_source=chatgpt.com (дата звернення: 01.12.2025).
17. Code de la santé publique**.** URL: https://www.legifrance.gouv.fr/codes/texte_lc/LEGITEXT000006072665/?utm_source=chatgpt.com (дата звернення: 09.12.2025).
18. Codice Penale. URL: https://www.gazzettaufficiale.it/dettaglio/codici/ codicePenale/301_1_1 (дата звернення: 01.12.2025).
19. Código Penal**.** URL: https://www.boe.es/buscar/pdf/1995/BOE-A-1995-25444-consolidado.pdf?utm_source=chatgpt.com (дата звернення: 01.12.2025).

УДК 343.4/5
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.4.4

ПИТАННЯ ВІДМЕЖУВАННЯ КАТУВАННЯ ВІД ДОМАШНЬОГО НАСИЛЬСТВА

Базелюк В.В.,
кандидат юридичних наук, доцент,
асистент кафедри кримінального права
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого
ORCID: 0000-0001-5223-8633

Базелюк В.В. Питання відмежування катування від домашнього насильства.

У статті досліджуються елементи та ознаки складів кримінальних правопорушень, передбачених ст.ст. 126-1 та 127 КК України.

Встановлено, що зазначені кримінальні правопорушення мають спільний безпосередній об'єкт. Їх додаткові об'єкти також можуть співпадати, хоча при вчиненні домашнього насильства коло таких об'єктів є дещо ширшим.

І катування, і домашнє насильство з об'єктивної сторони може мати форму як дії, так і бездіяльності. При цьому діяння при вчиненні обох кримінальних правопорушень може полягати у заподіянні фізичного або психологічного насильства. Проте у ст. 127 КК України мова йде саме про сильний фізичний біль чи моральні страждання. Однак така вказівка на ступінь болю чи страждань не може бути суттєвою відмежувальною ознакою, оскільки саме поняття «сильний» біль чи страждання є оціночним. До того ж при вчиненні домашнього насильства такий біль також може бути сильним.

Однією із форм об'єктивної сторони кримінального правопорушення, передбаченого ст. 126-1 КК України, є економічне насильство. Хоча у ст. 127 КК України законодавець прямо не передбачив економічне насильство, однак в окремих випадках воно може бути визнане діянням, спрямованим на заподіяння сильного морального страждання характерного для катування.

Встановлено, що у ст. 126-1 КК України є вказівка на «систематичність», тобто вчинення діяння принаймні втретє. В той час для складу катування таку ознаку встановлювати не потрібно.

Доведено, що обидва досліджувані кримінальні правопорушення мають матеріальний склад.

Із суб'єктивної сторони і катування, і домашнє насильство можуть бути вчинені лише з умисною формою вини. Однак відмежувальною ознакою складу катування є наявність чітко встановленої мети.

Встановлено, що головною відмежувальною ознакою досліджуваних складів кримінальних правопорушень є суб'єкт. Суб'єкт катування є загальним, а суб'єкт домашнього насильства – спеціальний.

Доведено, що при конкуренції ст. ст. 127 та 126-1 КК України застосуванню підлягає спеціальна норма – ст. 126-1 КК. Однак зважаючи на її значно м'якшу санкцію, кваліфікувати дії винної особи у таких випадках слід за сукупністю зазначених норм.

Ключові слова: кримінальна відповідальність, склад кримінального правопорушення, домашнє насильство, фізичне насильство, психологічне насильство, економічне насильство, близькі особи, катування, сильний фізичний біль, моральні страждання, залякування.

Bazeliuk V.V. The issue of distinguishing torture from domestic violence.

The article examines the elements and characteristics of criminal offenses under Articles 126-1 and 127 of the Criminal Code of Ukraine.

It has been established that these criminal offenses have a common direct object. Their additional objects may also coincide, although in the case of domestic violence, the range of such objects is somewhat broader.

Both torture and domestic violence, from an objective point of view, can take the form of both action and inaction. At the same time, the act of committing both criminal offenses may consist in causing physical or psychological violence. However, Article 127 of the Criminal Code of Ukraine refers specifically to severe physical pain or mental suffering. However, such an indication of the degree of pain or suffering cannot be a significant distinguishing feature, since the very concept of "severe" pain or suffering is evaluative. In addition, in cases of domestic violence, such pain can also be severe.

One of the forms of the objective side of a criminal offense under Article 126-1 of the Criminal Code of Ukraine is economic violence. Although Article 127 of the Criminal Code of Ukraine does not explicitly mention economic violence, in certain cases it may be recognized as an act aimed at causing severe mental suffering characteristic of torture.

It has been established that Article 126-1 of the Criminal Code of Ukraine refers to "systematicity," i.e., the commission of an act at least three times. At the same time, it is not necessary to establish such a feature for the composition of torture.

It has been proven that both criminal offenses under investigation have a material component.

From a subjective point of view, both torture and domestic violence can only be committed with intent. However, the distinguishing feature of torture is the presence of a clearly defined goal.

It has been established that the main distinguishing feature of the criminal offenses under consideration is the subject. The subject of torture is general, while the subject of domestic violence is specific.

It has been proven that in the case of competition between Articles 127 and 126-1 of the Criminal Code of Ukraine, the special provision – Article 126-1 of the Criminal Code – shall apply. However, given its significantly milder sanction, the actions of the guilty person in such cases should be qualified according to the combination of the above provisions.

Key words: criminal liability, elements of a criminal offense, domestic violence, physical violence, psychological violence, economic violence, close persons, torture, severe physical pain, moral suffering, intimidation.

Постановка проблеми. Протягом тривалого часу катування, нелюдське або принижуюче гідність поводження чи покарання, заборона яких встановлена ст. 3 Європейської конвенції з прав людини, трактувалися виключно як порушення прав людини лише зі сторони держави через дії її посадових чи службових осіб. Проте відносно недавно відбулися суттєві зміни у тлумаченні даної статті Конвенції. На сьогодні нелюдське чи принижуюче гідність поводження розглядають не тільки в площині «людина-держава», а й визнають порушенням прав людини. Тому катування у приватній сфері досить часто визнається навіть домашнім насильством. У зв'язку з цим особливої актуальності набуває питання відмежування катування (ст. 127 КК України) від домашнього насильства (ст. 126-1 КК України).

Мета дослідження. Метою даної статті є встановлення відмежувальних ознак катування та домашнього насильства, а також вирішення проблеми конкуренції ст. 127 та ст. 126-1 КК України.

Стан опрацювання проблематики. Тематика катування була предметом дослідження багатьох учених, зокрема Ю. Кричука, А.В. Лещенка, Ю.О. Поліщука, А.В. Савченко, Ю.С. Таволжанської та ін. Домашнє насильство досліджувалося такими науковцями, як К. Агапова, А.О. Байда, Н. Довгань-Бочкова, О.О. Дудоров, А.А. Запорожець, В.О. Навроцький, А.Є. Олійниченко, К.М. Плутицька, О. Степаненко, М.І. Хавронюк, Р.С. Шакін, А.Я. Шугало та ін. Водночас комплексно проблема відмежування катування від домашнього насильства, як правило, вченими не розглядалася.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до ст. 127 КК України катуванням є будь-яке умисне діяння, що спрямоване на заподіяння особі сильного фізичного болю або морального страждання, вчинене з метою примусити її чи іншу особу вчинити дії, що суперечать їх волі, у тому числі отримати інформацію чи зізнання, або з метою покарати її чи іншу особу за дії, вчинені нею або іншою особою чи у вчиненні яких вона або інша особа підозрюється, або з метою залякування її або інших осіб [1].

В той же час ст. 126-1 КК визначає домашнє насильство як умисне систематичне вчинення фізичного, психологічного або економічного насильства щодо подружжя чи колишнього подружжя або іншої особи, з якою винний перебуває (перебував) у сімейних або близьких відносинах, що призводить до фізичних або психологічних страждань, розладів здоров'я, втрати працездатності, емоційної залежності або погіршення якості життя потерпілої особи [1].

Основним безпосереднім об'єктом обох кримінальних правопорушень є фізичне та/або психологічне здоров'я людини. А їх додатковим об'єктом виступають честь, гідність, воля особи тощо. У випадку домашнього насильства таким об'єктом можуть бути ще й сімейні або близькі відносини.

Діяння як ознака об'єктивної сторони що катування, що домашнього насильства може мати форму як дії, так і бездіяльності. При цьому діяння при вчиненні обох кримінальних правопорушень може полягати у заподіянні фізичного або психологічного насильства. Щоправда у ст. 127 КК України мова йде саме про сильний фізичний біль чи моральні страждання. Однак така вказівка на ступінь болю чи страждань не може бути суттєвою відмежувальною ознакою, оскільки поняття «сильний» біль чи страждання не визначене законодавцем та є оціночним. До того ж при вчиненні домашнього насильства такий біль також може бути сильним. Хоча ступінь болю загалом залежить від суб'єктивного сприйняття його потерпілою особою. Больовий поріг (тобто сприйняття болю) є суттєво індивідуальним. Це означає, що ідентичний фізичний вплив на організм може викликати у різних осіб неоднакову суб'єктивну оцінку відчуттів: від практично нульового болю до стану нестерпного страждання. Незважаючи на цю варіативність індивідуальної чутливості, можливо чітко встановити та описати характеристики цього болю. Для юридичної та медичної оцінки можна об'єктивно зафіксувати такі властивості больового синдрому, як час виникнення та тривалість відчуття, локалізація (точне місце розташування), тип або характер болю (наприклад, пекучий, гострий, тупий), чинники, що можуть посилювати чи, навпаки, полегшувати больові відчуття. Тому хоча суб'єктивна інтенсивність болю різна, його об'єктивні параметри піддаються аналізу [2, с. 354].

Варто також зазначити, що в науці відсутнє єдине розуміння поняття сильного фізичного болю та страждань. У Науково-практичному коментарі до КК України (за редакцією М.І. Мельника та М. І. Хавронюка) зазначається, що фізичні страждання є результатом негативного впливу на фізичну сферу особистості. З цієї точки зору, фізичний біль являє собою певний психічний стан, що формується сукупністю фізіологічних реакцій центральної нервової системи у відповідь на надмірно сильні чи деструктивні подразники [3, с. 155].

Деякі медичні джерела підкреслюють, що відчуття болю охоплює не лише фізичний дискомфорт, але й емоційні стани, такі як прикрість, образа або смуток [4, с. 40].

Таким чином, фізичний біль можна визначити як специфічний психічний стан індивіда, що виникає внаслідок страждання, спричиненого прямим фізичним впливом на тіло.

Варто також звернути увагу на те, що однією із форм об'єктивної сторони кримінального правопорушення, передбаченого ст. 126-1 КК України, є економічне насильство. Закон України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» від 7 грудня 2017 року визначає економічне насильство як форму домашнього насильства, що включає умисне позбавлення житла, їжі, одягу, іншого майна, коштів чи документів або можливості користуватися ними, залишення без догляду чи піклування, перешкоджання в отриманні необхідних послуг з лікування чи реабілітації, заборону працювати, примушування до праці, заборону навчатися та інші правопорушення економічного характеру [13]. Тому хоча у ст. 127 КК України законодавець прямо не передбачив економічне насильство, однак вважаю, що в окремих випадках воно може бути визнане діянням, спрямованим на заподіяння сильного морального страждання характерного для катування.

У ст. 126-1 КК України є вказівка на «систематичність». У постанові Касаційного кримінального суду у складі ВС від 28.05.2024 у справі № 522/2378/22 наведена правова позиції стосовно поняття «систематичності домашнього насильства», відповідно до якої домашнє насильство, передбачене ст. 126-1 КК України, буде мати місце у разі вчинення однієї з форм насильства (фізичного, психологічного або економічного) втретє [5]. В той час, для складу катування таку ознаку встановлювати не потрібно.

Дещо спірним у науковій літературі є питання щодо наслідків кримінального правопорушення, передбаченого ст. 127 КК України. Одні вчені відносять катування до кримінальних правопорушень з матеріальним складом (С. Багіров [6, с. 169], Л. Дорош, О. Довгань [7, с. 133], В. Кончаковська [8, с. 618], а інші (Ю. Александров [9, с. 59], О. Денисова [10, с. 188], Є. Фесенко [11, с. 28], А. Шульга, В. Павликівський [12, с. 81]) – до кримінальних правопорушень з формальним складом.

Законодавець при конструюванні об'єктивної сторони складу катування передбачив у диспозиції норми його можливі суспільно небезпечні наслідки – сильний фізичний біль або моральні страждання. Тому вважаю, що дане кримінальне правопорушення має матеріальний склад.

Менш дискусійним є питання щодо наслідків домашнього насильства, оскільки в даному складі кримінального правопорушення законодавець окреслив їх більш чітко – фізичні або психологічні страждання, розлади здоров'я, втрата працездатності, емоційна залежність або погіршення якості життя потерпілої особи. Зазначене однозначно свідчить про те, що кримінальне правопорушення, передбачене ст. 126-1 КК України має матеріальний склад.

Обидва досліджувані кримінальні правопорушення із суб'єктивної сторони можуть бути вчинені лише з умисною формою вини. Однак відмежувальною ознакою складу катування є наявність чітко встановленої мети – примусити потерпілу чи іншу особу вчинити дії, що суперечать їх волі, у тому числі отримати інформацію чи зізнання, або покарати потерпілу чи іншу особу за дії, вчинені нею або іншою особою чи у вчиненні яких вона або інша особа підозрюється, або залякати потерпілу чи інших осіб.

Мета ж домашнього насильства у диспозиції ст. 126-1 КК України не визначена, а тому може бути будь-якою.

Головною ж відмежувальною ознакою досліджуваних складів кримінальних правопорушень є суб'єкт. Суб'єкт катування є загальним, тобто будь-яка фізична осудна особа, яка досягла 16-річного віку. А суб'єкт домашнього насильства – спеціальний. Ним може бути лише подружжя чи колишнє подружжя або інша особа, з якою винний перебуває (перебував) у сімейних чи близьких відносинах.

Водночас не виключено, що катування також може вчинити близька особа із числа тих, що передбачені ч. 2 ст. 3 Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» від 7 грудня 2017 року [13]. В такому випадку виникає конкуренція загальної (ст. 127 КК України) та спеціальної (ст. 126-1 КК України) норм, а тому має застосовуватися спеціальна норма. На це вказував і Верховний Суд, зазначаючи у п. 12 Постанови Пленуму «Про практику застосування судами кримінального законодавства про повторність, сукупність і рецидив злочинів та їх правові наслідки» від 04.10.2010 р. № 7 про те, що у випадку, коли за певне діяння передбачено відповідальність і загальною, і спеціальною нормами Особливої частини КК, то таке діяння, як правило (тобто можуть бути і виключення), кваліфікується за спеціальною нормою і не потребує додаткової кваліфікації за загальною нормою.

Згідно з п. 11 зазначеної Постанови якщо у складі злочину передбачене діяння, яке у поєднанні з іншими обставинами завжди утворює склад іншого злочину (наприклад, зміст діяння полягає у застосуванні фізичного насильства при вчиненні певного злочину), то питання про його кримінально-правову оцінку необхідно вирішувати з урахуванням того, наскільки охоплюється складом цього злочину таке діяння, а також з урахуванням змісту санкцій відповідних статей (частин статей) Особливої частини КК.

У випадках, коли складом певного злочину охоплюється вчинене одночасно з цим злочином відповідне діяння і санкцією статті (частини статті) Особливої частини КК встановлене за цей злочин більш суворе максимальне основне покарання, ніж за відповідне діяння, таке діяння не утворює сукупності злочинів і окремої кваліфікації не потребує [14].

Санкція ст. 126-1 КК України передбачає покарання у виді громадських робіт на строк від ста п'ятдесяти до двохсот сорока годин або пробаційний нагляд на строк до п'яти років, або обмеження волі на той самий строк, або позбавлення волі на строк до двох років. У санкції ж ст. 127 КК України законодавець передбачив покарання у виді позбавлення волі на строк від трьох до шести років, тобто вона є значно суворішою. Тому відповідно до вищезазначеної Постанови Пленуму Верховного Суду України кваліфікувати домашнє насильство, що має ознаки катування, слід за сукупністю норм – за ст. 126-1 та відповідною частиною ст. 127 КК України. Подібної точки зору притримуються і більшість науковців та не визнають її порушенням принципу non bis in idem.

Однак з метою запобігання неоднаковому застосуванню зазначених норм на практиці Верховному Суду варто було б висловити свою правову позицію стосовно даного питання, як це було зроблено стосовно деяких інших кримінальних правопорушень проти життя та здоров'я особи.

Висновки. Кримінальні правопорушення, передбачені ст.ст. 126-1 та 127 КК України мають спільний безпосередній об'єкт. Їх додаткові об'єкти також можуть співпадати, хоча при вчиненні домашнього насильства коло таких об'єктів є дещо ширшим.

І катування, і домашнє насильство з об'єктивної сторони може мати форму як дії, так і бездіяльності. При цьому діяння при вчиненні обох кримінальних правопорушень може полягати у заподіянні фізичного або психологічного насильства. Проте у ст. 127 КК України мова йде саме

про сильний фізичний біль чи моральні страждання. Однак така вказівка на ступінь болю чи страждань не може бути суттєвою відмежувальною ознакою, оскільки саме поняття «сильний» біль чи страждання є оціночним. До того ж при вчиненні домашнього насильства такий біль також може бути сильним.

Однією із форм об'єктивної сторони кримінального правопорушення, передбаченого ст. 126-1 КК України, є економічне насильство. Хоча у ст. 127 КК України законодавець прямо не передбачив економічне насильство, однак в окремих випадках воно може бути визнане діянням, спрямованим на заподіяння сильного морального страждання характерного для катування.

У ст. 126-1 КК України є вказівка на «систематичність», тобто вчинення діяння принаймні втретє. В той час для складу катування таку ознаку встановлювати не потрібно.

Обидва досліджувані кримінальні правопорушення мають матеріальний склад.

Із суб'єктивної сторони і катування, і домашнє насильство можуть бути вчинені лише з умисною формою вини. Однак відмежувальною ознакою складу катування є наявність чітко встановленої мети.

Головною відмежувальною ознакою досліджуваних складів кримінальних правопорушень є суб'єкт. Суб'єкт катування є загальним, а суб'єкт домашнього насильства – спеціальний.

При конкуренції ст. ст. 127 та 126-1 КК України застосуванню підлягає спеціальна норма – ст. 126-1 КК. Однак зважаючи на її значно м'якшу санкцію, кваліфікувати дії винної особи у таких випадках слід за сукупністю зазначених норм.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Кримінальний кодекс України: Закон України від 5 квіт. 2001 р. № 2341-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text.
2. Катеринчук К. В. Біль як оціночна категорія в кримінальному праві України. *Fundamental and applied research in the modern world:* The 2nd International scientific and practical conference. (September 23-25, 2020) BoScience Publisher, Boston, USA. 2020. С. 352–354.
3. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. 9-те вид., переробл. та доповн. Київ : Юридична думка, 2012. 1316 с.
4. Завальнюк А.Х. Судова медицина: тлумачний термінологічний довідник. Тернопіль: ТДМУ, 2016. 381 с.
5. Постанова Верховного Суду Першої судової палати Касаційного кримінального суду від 28 трав. 2024 р. у справі № 522/2378/22. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/119493832.
6. Багіров С. Катування за обтяжуючих обставин: юридичний аналіз. *Часоп. Київ. ун-ту права.* 2008. № 1. С. 167–172. URL: https://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/34881/.
7. Дорош Л., Довгань О. Катування: кримінально-правовий аспект. *Право України*. 2004. № 9. С. 131–134.
8. Кончаковська В.В. Особливості об'єктивної і суб'єктивної сторін суспільно небезпечних діянь, передбачених статтями 127, 373 Кримінального кодексу України, і суміжними з ними складів злочинів. *Держава і право. Юридичні і політичні науки.* 2007. Вип. 38. С. 615–621.
9. Кримінальне право України. Особлива частина : підручник / Ю.В. Александров, О.О. Дудоров, В.А. Клименко та ін. Вид. 2-ге, переробл. та допов. / за ред. М.І. Мельника, В.А. Клименка. Київ : Атіка, 2008. 320 с.
10. Денисова О.В. Ознаки суб'єктивної сторони при кваліфікації діянь, передбачених ст. 127 Кримінального кодексу України. *Часоп. Київ. ун-ту права.* 2007. № 4. С. 185–190.
11. Фесенко Є.В. Нова редакція статті 127 Кримінального кодексу України (науковий коментар). *Адвокат.* 2005. № 4. С. 27–29.
12. Шульга А., Павликівський В. Деякі питання кримінальної відповідальності за катування. *Юрид. радник.* 2005. № 5. С. 79–83.
13. Про запобігання та протидію домашньому насильству : Закон України від 7 груд. 2017 р. № 2229-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-19#Text.
14. Про практику застосування судами кримінального законодавства про повторність, сукупність і рецидив злочинів та їх правові наслідки : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 4 черв. 2010 р. № 7. *Вісник Верховного суду України*. 2010. № 7. Стор. 6.

УДК 351.764
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.4.5

ІДЕОЛОГІЧНІ ФАКТОРИ (ДЕТЕРМІНАНТИ) ПРОСТИТУЦІЇ

Валуєв А.О.,
аспірант Державного податкового університету,
начальник відділу архітектури,
інвентаризації нерухомого майна та юридичного забезпечення
ТОВ «Підприємство Агрофон»
ORCID: 0000-0002-9561-4675

Валуєв А.О. Ідеологічні фактори (детермінанти) проституції.
Статтю присвячено аналізу проституції як феномена, детермінованого не лише соціально-економічними та правовими чинниками, а й ідеологічними рамками, у яких суспільство осмислює сексуальність, працю й експлуатацію. Показано, що в умовах конституційно закріпленого ідеологічного плюралізму проституція в українському дискурсі коливається між інтерпретаціями як «девіації», «секс-праці», «ринку послуг» та «неминучого елементу урбанізованого життя». Наголошено, що війна, масові переміщення, бідність та цифровізація створюють сприятливий ґрунт для поширення неоліберальних ідеологем «швидкого заробітку» і комодифікації тіла.

Розкрито роль ключових виробників ідей – органів державної влади, медіа та цифрових платформ, релігійних громад, освітніх інституцій і наукової спільноти – у формуванні мови опису проституції. Показано, що толерантні або нейтралізувальні наративи частини політиків і експертів, які зводять проблему до фіскальних, санітарних та контрольних вигод легалізації, витісняють із поля зору виміри структурної вразливості, насильства, торгівлі людьми й гендерної нерівності. Окрему увагу приділено науковим підходам, що інтерпретують проституцію як звичайну форму підприємницької діяльності, тим самим нормалізуючи її як легітимну соціальну практику.

Аргументовано, що масова культура, журналістика та онлайн-середовище, романтизуючи моделі «легких грошей» і сексуалізованого успіху, сприяють повзучому зміщенню моральних меж, розмиванню різниці між соціально прийнятними й ризиковими моделями поведінки, особливо для молоді. У підсумку проституція ризикує втратити статус «класичної девіації» і бути перекодованою в одну з «нормальних» життєвих опцій. Робиться висновок, що ідеологічні фактори проституції в Україні слід розглядати як вагомий елемент кримінологічної небезпеки, який потребує цілеспрямованої реакції на рівні медіаполітики, освіти, культурних інституцій і державної стратегії безпеки, зорієнтованої на захист гідності, свободи, рівності та недопустимості експлуатації.

Ключові слова: проституція, ідеологія, медійний дискурс, легалізація проституції, сексуальна експлуатація, ідеологічний плюралізм, кримінологічна небезпека.

Valuiev A.O. Ideological factors (determinants) of prostitution.
The article is devoted to the analysis of prostitution as a phenomenon determined not only by socio-economic and legal factors, but also by the ideological framework within which society perceives sexuality, labor, and exploitation. It shows that in the context of constitutionally enshrined ideological pluralism, prostitution in Ukrainian discourse oscillates between interpretations as «deviation», «sex work», «service market», and «inevitable element of urban life». It is emphasized that war, mass displacement, poverty, and digitalization create fertile ground for the spread of neoliberal ideologies of «quick money» and commodification of the body.

The role of key idea producers – government bodies, media and digital platforms, religious communities, educational institutions, and the scientific community – in shaping the language used to describe prostitution is revealed. It is shown that tolerant or neutralizing narratives of some politicians and experts, who reduce the problem to the fiscal, sanitary, and control benefits of legalization, push the dimensions of structural vulnerability, violence, human trafficking, and gender inequality out of

sight. Particular attention is paid to scientific approaches that interpret prostitution as a normal form of entrepreneurial activity, thereby normalizing it as a legitimate social practice.

It is argued that popular culture, journalism, and the online environment, by romanticizing models of «easy money» and sexualized success, contribute to a creeping shift in moral boundaries and blur the distinction between socially acceptable and risky behaviors, especially for young people. As a result, prostitution risks losing its status as a «classic deviation» and being recoded as one of the «normal» life options. It is concluded that the ideological factors of prostitution in Ukraine should be considered a significant element of criminological danger, which requires a targeted response at the level of media policy, education, cultural institutions, and state security strategy focused on protecting dignity, freedom, equality, and the inadmissibility of exploitation.

Key words: prostitution, ideology, media discourse, legalization of prostitution, sexual exploitation, ideological pluralism, criminological danger.

Постановка проблеми. Інтенсивні соціально-економічні трансформації, війна, цифровізація комунікацій та зміна ціннісних орієнтирів суттєво модифікують уявлення українського суспільства про допустимі та недопустимі форми поведінки у сфері сексуальності. На цьому тлі проституція постає не лише як кримінологічний чи соціальний феномен, а як маркер глибших ідеологічних зрушень – переосмислення співвідношення свободи й експлуатації, приватної автономії та публічного інтересу, ринку й гідності людини. Водночас більшість досліджень приділяють увагу переважно правовим, соціально-економічним або медичним аспектам проституції, залишаючи у тіні питання того, як саме ідеї, смисли й символи формують рамку її сприйняття та легітимації в масовій свідомості.

Ідеологічні чинники проституції проявляються у кількох взаємопов'язаних вимірах: офіційні наративи державної влади та політичних еліт, дискурси медіа й цифрових платформ, позиції релігійних організацій та освітніх інституцій, а також інтерпретації академічної спільноти. Саме вони задають мову опису явища – від стигматизуючих образів «моральної девіації» до концепції «секс-праці», нормалізованої в категоріях ринку послуг. Унаслідок цього проституція може постати як об'єкт кримінологічної тривоги, як «неминучий супутник» урбанізованого суспільства або як звичайна економічна активність, що нібито потребує лише технічної регламентації. Для українського контексту, де конституційно закріплена ідеологічна багатоманітність поєднується з високою соціальною вразливістю значних груп населення, така конкуренція інтерпретацій набуває особливої ваги.

Стан опрацювання проблематики. Дослідженням проституції як явища чи окремої сфери діяльності присвячені праці багатьох фахівців, як вітчизняних, так і зарубіжних. Тема проституції, її впливу на суспільство та економічну безпеку держави висвітлювалась, наприклад, Ю. Александовим, А. Андрюхіною, А. Габреляном, О. Литвиновим, О. Радутним, а також Р. Вейтцером, О. Талаверою тощо. Феномен проституції є об'єктом наукового інтересу не лише для науковців та практиків-правників, але й для експертів у галузі економіки та фінансів, соціології, соціальної роботи тощо.

Мета статті полягає в спробі концептуалізувати проституцію крізь призму ідеологічних факторів (детермінант), виявити ключові наративи, що впливають на її суспільне сприйняття, та показати, як ці наративи формують толерантність або, навпаки, неприйнятність експлуатаційних практик.

Виклад основного матеріалу. Ідеологічний вимір проституції зазвичай лишається «за дужками» правових і соціологічних дискусій, хоча саме він формує рамки допустимого й недопустимого в суспільній свідомості. Те, як суспільство описує проституцію – як «працю», «девіацію», «експлуатацію», «особистий вибір» тощо – безпосередньо залежить від панівних цінностей, символів і смислів, що відтворюються у публічному просторі. У наукових джерелах ідеологію визначають як багатовимірний конструкт, що структурно пронизує політико-правові, моральні, релігійні та культурні коди суспільства. Великий тлумачний словник визначає ідеологію як сукупність філософських, політичних, правових, моральних, релігійних та мистецьких поглядів, що характеризують ту або інше суспільство, клас, політичну партію [1, с. 496]. Ми приходимо до розуміння того, що суспільні уявлення про «нормальне/допустиме», «ринкове/неринкове», «приватне/публічне» та «свободу/експлуатацію» задаються не лише правом, а передусім ідеологічними наративами, які циркулюють між державою, медіа, освітніми інституціями, релігійними громадами та циф-

ровими платформами. Нагадаємо, що пострадянська трансформація зруйнувала монополію на «єдину правильну» ідеологію, однак не ліквідувала потреби у ціннісній рамці, здатній забезпечувати соціальну координацію без нав'язування світогляду. Конституція України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР фактично закріпила «деідеологізацію» у вигляді ідеологічної багатоманітності та заборони на встановлення будь-якої ідеології як обов'язкової (ст. 15) [11]. Така конституційна модель ідеологічного плюралізму відкрила простір конкуренції ідей: від консервативних та релігійних уявлень про моральний порядок – до ліберальних концепцій автономії тіла та феміністичних критик ринку сексуальних послуг як інституціоналізованої нерівності. У межах цієї конкуренції наративів проституція стає «екраном», на який проектуються різні ціннісні пріоритети. Консервативний дискурс акцентує гріховність і соціальну шкоду, ліберальний – індивідуальну свободу контракту та мінімізацію державного втручання, частина феміністичних підходів – структурну експлуатацію, асиметрію влади та ризики для жіночої гідності. Цифрові платформи посилюють напругу між цими підходами, водночас нормалізуючи комерціалізацію сексуальності та зсуваючи межі приватного/публічного через алгоритмічну логіку видимості, монетизації та «підписки» як форми ринкової участі.

Українські реалії ускладнюється війною, яка провокує масштабні переміщення населення, його зубожіння тощо, що підвищує соціально-економічну вразливість і створює сприятливе тло для ринкових ідеологем «швидкого заробітку». На цьому тлі медіа здатні або підсилювати попит (через гламуризацію і «успішні кейси» монетизації сексуальності), або, навпаки, формувати нетерпимість до експлуатації, наголошуючи на ризиках торгівлі людьми, насильства і боргової залежності. Визначальною стає якість публічної комунікації: чи здатна вона відрізнити повнолітній добровільний вибір від примусу, уразливості та організованої злочинної інфраструктури.

Окрема роль належить релігійним громадам і освітнім інституціям, які формують «довгу» моральну оптику – уявлення про гідність, тілесну автономію, відповідальність і межі згоди. У разі проституції ці інституції або відтворюють стигму (що штовхає людей у «сіру зону» без доступу до допомоги), або стають каналами ресоціалізації та виходу з експлуатаційних практик. Саме тут ідеологія проявляється як практична сила: вона визначає, чи будуть соціальні сервіси «каральними» й моралізаторськими, чи травмоінформованими та орієнтованими на зменшення шкоди.

Медіа-політика і платформи модерації контенту – ще один вузол ідеологічного впливу. Алгоритмічні пріоритети видимості, правила вікової верифікації, швидкість видалення матеріалів із ознаками експлуатації фактично задають «нормативну» рамку того, що суспільство бачить як допустиме й соціально прийнятне. Відповідно, публічна політика має еволюціонувати від моральної паніки до регулювання, заснованого на правах людини: прозорість алгоритмів, доступні механізми скарг, дієвий захист неповнолітніх, співпраця платформ із правоохоронними органами та неурядовими організаціями без перетворення інструментів регулювання на загальний нагляд і цензуру. Не менш важливим є ідеологічне «озвучення» права. Адміністративна відповідальність за заняття проституцією та кримінальна відповідальність за організаційно-експлуатаційні форми (торгівля людьми, сутенерство, утримання місць розпусти) сприймаються суспільством крізь призму цінностей: чи йдеться про «моральне покарання» вразливої особи, чи про захист від зловживань і насильства. Вибір на користь правозахисної парадигми зміщує акценти з осуду «гріховної поведінки» на осмислення структурної вразливості, нерівності та асиметрії влади між учасниками цих відносин.

В українському плюралістичному полі немає «вакууму цінностей», натомість існує конкуренція інтерпретацій, що потребує інституційної модерації. Держава, університети, професійні співтовариства та громадянське суспільство мають виробляти мову опису явища, яка уникає стигматизації та водночас не легітимує експлуатацію. Така мова спирається на права людини, доказовість і пропорційність обмежень, а не на моральні вироки чи ринкові абсолюти. Звідси постає практичний висновок: ідеологічні фактори проституції – це не лише «фон» для політики, а змінна, що безпосередньо формує уявлення про прийнятність тих чи інших практик, впливає на налаштування інституцій (від контентної політики платформ до стандартів соціальних та правових сервісів) і визначає готовність суспільства підтримувати ті чи інші моделі регулювання. Для України стратегічним завданням є узгодження ідеологічного плюралізму з ціннісними константами конституційного ладу – гідністю, свободою, рівністю та забороною експлуатації – так, щоб регуляторні рішення не руйнували ці засадничі орієнтири.

У підсумку, інтеграція конституційного принципу ідеологічної багатоманітності, правозахисного підходу та відповідальної медіа-політики дозволяє розглядати «ринок ідей» не як джерело хаотичної поляризації, а як ресурс для вироблення послідовної, ціннісно вивіреної державної позиції щодо проституції та пов'язаних із нею практик.

Особливо загрозливим у контексті ідеологічних детермінант проституції є толерантне або байдуже ставлення до цього явища з боку представників законодавчої та виконавчої влади, а також окремих експертних груп. Саме вони формують рамку «нормальності» для суспільства, задають тон публічним дебатам і опосередковано визначають, які форми девіантної поведінки сприймаються як неприйнятні, а які – як «неминучий елемент ринку послуг». Якщо офіційні актори послідовно подають проституцію переважно у мовних конструкціях «бізнесу», «індустрії» чи «сфери послуг для дорослих», не артикулюючи її зв'язок із експлуатацією, насильством, торгівлею людьми та структурною бідністю, це неминуче послаблює суспільну чутливість до її негативних наслідків.

В Україні можна спостерігати періодичні хвилі публічних дискусій щодо декриміналізації чи легалізації проституції, у яких окремі посадові особи, представники місцевого самоврядування або медичної спільноти апелюють до аргументів «контролю захворюваності», «виведення ринку з тіні» чи «додаткових бюджетних надходжень». У медійному просторі такі пропозиції нерідко подаються в спрощеному форматі – через акцент на економічній доцільності або «європейськості» відповідних рішень, без належного аналізу ризиків для прав людини, уразливих груп, боротьби з торгівлею людьми та організованою злочинністю. Подібна риторика, навіть не будучи оформленою у вигляді завершених законодавчих ініціатив, поступово знижує поріг неприйняття явища, нормалізує його присутність у публічному просторі та створює ілюзію, що легалізація автоматично розв'яже комплекс соціальних проблем. Таке інструментальне, переважно економічне трактування проституції ігнорує її ідеологічний вимір. Воно фактично підкріплює неоліберальну логіку комодифікації тіла, коли жіноча (а іноді й чоловіча чи дитяча) сексуальність розглядається як ресурс, що може бути легітимно монетизований за умови мінімальної формальної регламентації. У контексті війни, масових переміщень, зростання бідності та психологічної травматизації населення це створює додаткові можливості для експлуатації, маскує кримінальні схеми під «добровільний вибір» і суперечить задекларованим в Україні цінностям людської гідності, рівності та недопустимості насильства. Відтак позиція органів державної влади й місцевого самоврядування щодо проституції неминуче набуває ідеологічного характеру: вона або укорінює в суспільній свідомості уявлення про неприйнятність експлуатації як норми, або, навпаки, сприяє поступовій легітимації практик, що підривають основи правопорядку та публічної моралі.

Ідеологічну «нормалізацію» проституції підсилюють не лише масмедійні наративи чи політичні заяви, а й окремі наукові позиції, які прямо апелюють до доцільності її легалізації. Так, у науковому дискурсі артикулюється підхід, відповідно до якого проституція тлумачиться як різновид секс-праці, що нібито має бути інтегрована в правове поле за аналогією з іншими видами індивідуальної підприємницької діяльності. Показовою в цьому сенсі є позиція А.Ю. Габреляна. Науковець відстоює позицію, згідно якої явище проституції (надання сексуальних та інтимних послуг, секс-праця) потребує легалізації на рівні законодавчих та підзаконних актів задля захисту прав людини, забезпечення належного рівня соціальних і правових гарантій для надавачів послуг (незалежно від їх статі) та здійснення державного контролю за існуючою сферою суспільних відносин, яка наразі тісно пов'язана із злочинною діяльністю. Автор доходить висновку, що після легалізації надання сексуальних та інтимних послуг може здійснюватися як фізичними особами-підприємцями, так і шляхом укладання договорів із юридичними особами. Така діяльність обов'язково потребуватиме ліцензування (із умовою проходження медичного обстеження мінімум кожні три місяці). Повинен існувати також перелік вимог для користувачів сексуальних та інтимних послуг (незалежно від їх статі). Надання секс-послуг без ліцензії чи за наявності недійсної ліцензії повинно тягнути за собою настання адміністративної відповідальності. Крім того, ну думку автора, необхідне запровадження відповідальності за надання сексуальних послуг без використання засобів контрацепції бар'єрного типу (презервативів) [4, с. 49]. У межах цієї логіки проституція інтерпретується як «ринок послуг», який за допомогою інструментів ліцензування, оподаткування та медичного контролю можна нібито перетворити з «кримінальної» сфери на регульований сегмент економіки, що водночас забезпечуватиме «захист прав» залучених осіб. Важливо, що наведена аргументація орієнтується насамперед на техніко-юридичні та фіскальні

аспекти, майже не зачіпаючи глибинні питання влади, нерівності, насильства та структурної вразливості, які у кримінологічному вимірі становлять серцевину проблематики проституції.

Подібні підходи підтримують й інші дослідники, які апелюють до «цивілізаційної» необхідності нормативного оформлення проституції як окремої сфери соціально-економічних відносин. Так, О.Е. Радутний та А.І. Михайлин вважають явною прогалиною в законодавстві відсутність системи регламентації проституції. Науковці доходять висновку, що переваг легалізації проституції значно більше, ніж ризиків: 1) поповнення державного бюджету за рахунок податків, отриманих від легалізації проституції: ці кошти мають працювати на українську економіку, звідки вони і здобуті, Українська держава стане більш соціальною; 2) соціальне забезпечення повій. Можливість повії входити до профспілки, можливість соціального забезпечення у старості; 3) зниження поширення венеричних хвороб серед населення завдяки проведення медоглядів повій та здачі аналізів крові; 4) зменшення корупції у правоохоронних органах: Українська держава стане більш правовою [14, с. 38]. У центрі цієї аргументації – уявлення про проституцію як стабільне «соціальне явище», яке не підлягає подоланню і тому потребує передусім технічної оптимізації: оподаткування, соціального страхування, включення у профспілковий рух, медичного нагляду тощо.

У тому ж ключі вибудувана позиція А.А. Пазія, який досліджуючи міжнародний досвід регламентації проституції, дійшов висновку, що легалізація проституції в Україні: 1) принесе прибуток у державний бюджет; 2) допоможе боротися з хворобами, які є наслідком такої діяльності, як і для користувача послуг, так і для особи, яка надає послуги; 3) особи, що займаються проституцією, отримають державний захист від сутенерів, клієнтів тощо; 4) зменшуватимуться темпи проституції в Україні; 5) поліція не буде витрачати час та ресурси на боротьбу з проституцією; 6) держава зможе контролювати цю діяльність тощо [13]. Висунуті аргументи спираються на припущення, що формальна легалізація автоматично трансформує структурну конфігурацію ринку сексуальних послуг: зменшить тіньову складову, послабить владу сутенерів, скоротить масштаби насильства, а також звільнить ресурси правоохоронної системи.

З позицій ідеологічного аналізу важливо підкреслити, що зазначені вище наукові підходи не є «нейтральними»: вони формують специфічну рамку сприйняття проституції як «звичайної праці», де питання експлуатації, нерівності та залежностей відсуваються на другий план або підмінюються риторикою «добровільного вибору» та «ринкової раціональності». Унаслідок цього в публічному дискурсі посилюється тенденція до нормалізації проституції як прийнятної соціальної практики, яку слід не стільки профілактувати й долати, скільки «цивілізовано врегулювати». Саме таке ідеологічне зміщення, підтримане частиною наукової спільноти, ускладнює формування превентивної політики, орієнтованої на зменшення структурної вразливості, захист прав людини та протидію криміногенним формам експлуатації, а не лише на створення фіскально вигідного режиму «керованої» проституції.

Соціологічні дослідження, проведені в Україні упродовж останніх років, демонструють доволі суперечливе ставлення населення до проституції як соціального явища. Значна частина опитаних не сприймає її однозначно негативно, розглядаючи радше як «неминучий елемент» сучасного урбанізованого життя, а не як загрозу публічним інтересам. Водночас більшість респондентів визнає проституцію небезпечною для суспільства, проте водночас вбачає певні «переваги» її можливої легалізації: очікуване скорочення поширення венеричних захворювань через запровадження обов'язкових медичних оглядів, додаткові податкові надходження до бюджету, посилення державного контролю за цією сферою та, як наслідок, зменшення залучення неповнолітніх. У низці опитувань простежується готовність частини населення погодитися на легалізацію проституції саме як на механізм «управління ризиками» та «цивілізованого контролю» за вже наявною практикою, навіть якщо особисто респонденти оцінюють її критично. Подібна аргументація фактично відбиває логіку «прагматичної нормалізації»: якщо явище не вдається усунути повністю, варто спробувати отримати з нього фіскальну, санітарно-епідеміологічну чи кримінологічну «вигоду». Однак такий підхід ігнорує довгострокові соціальні втрати, що пов'язані з комерціалізацією тіла та інтимності, посиленням гендерної асиметрії влади, відтворенням структурної вразливості певних груп (жінок, ЛГБТІК+, осіб у складних життєвих обставинах, внутрішньо переміщених осіб). Міжнародний досвід держав, які пішли шляхом повної або часткової легалізації, зокрема низки країн Західної Європи, засвідчує, що проституція перестає бути відносно «локалізованою» практикою й перетворюється на сегмент ринку, здатний притягувати організовану злочинність, схеми торгівлі людьми та експлуатації мігрантів. Формальний правовий статус не усуває криміногенно-

го потенціалу цієї сфери, а часто лише змінює його конфігурацію, поєднуючи легальні вивіски з тіньовими практиками.

Важливим ідеологічним чинником, що впливає на сприйняття проституції, як ми зазначали вище, є медійний дискурс. Український інформаційний простір, особливо у великих містах, наповнений контентом, який опосередковано чи прямо романтизує моделі «легких грошей», демонструє «успішність» героїнь, чий соціальний капітал пов'язаний із сексуалізованим образом, та майже не проблематизує ціну такої «успішності». Розважальні шоу, музичні кліпи, реалітіформати, а також частина онлайн-контенту підмінюють дискусію щодо експлуатації, насильства й нерівності наративами про «особистий вибір», «жіночу свободу» або «сексуальну розкутість». Унаслідок цього відбувається повзуче зміщення моральних меж: те, що раніше вважалося маркером соціальної дезадаптації, поступово починає сприйматися як одна з прийнятних життєвих стратегій, особливо в умовах війни, економічної нестабільності та дефіциту соціальних ліфтів.

Не менш відчутний вплив мають цифрові платформи – від спеціалізованих сайтів знайомств до соціальних мереж і закритих каналів, де формується специфічна субкультура «ескортних» і суміжних практик. Тут проституція дедалі частіше подається як «преміальний сервіс», «бізнес», «особиста справа повнолітніх людей», тоді як реальні ризики – залежність від посередників, насильство, відмивання коштів, вербування неповнолітніх – залишаються невидимими для пересічного користувача. Така медіалізація не лише нормалізує проституцію, а й укорінює у масовій свідомості уявлення про її невідворотність і навіть «корисність», що, зі свого боку, послаблює суспільний імунітет до експлуатаційних практик та ускладнює формування цілісної превентивної політики.

Масоване поширення сексуалізованого та сенсаційного контенту в українському медіапросторі не може залишатися без наслідків для ціннісних орієнтацій суспільства. Візуальні та текстові образи «легкого життя», які транслюються через телешоу, музичні кліпи, соціальні мережі та рекламні кампанії, безпосередньо впливають передусім на неповнолітніх дівчат і молодих жінок. Коли проституція подається не як форма експлуатації та маркер соціальної вразливості, а як швидкий канал доступу до споживацьких благ, це підриває негативне ставлення до неї на рівні масової свідомості й поступово знижує поріг чутливості до інших проявів моральної та правової девіації. У результаті явища, які раніше сприймалися як аномалія, починають виглядати як «одна з нормальних опцій» життєвої стратегії. Особливо небезпечною є комерціалізація жіночого тіла в масовій культурі, коли головною «цінністю» стають фізичні параметри та сексуальна привабливість, а не компетенції, автономія й відповідальність особи. Конкурси, де учасниць фактично зводять до об'єктів візуального споживання, ток-шоу, що експлуатують інтимні теми заради рейтингу, фільми й серіали з надмірною концентрацією сцен насильства та сексу без рефлексії щодо їхніх наслідків – усе це створює для молоді ефект нормалізації сексуалізованого ринку. Цей ефект посилюється за умов відсутності цілісної системи статевого виховання й просвіти, коли підлітки вимушені конструювати уявлення про сексуальність, стосунки та згоду переважно з медійних фрагментів, що мають комерційний, а не освітній характер.

Окремий пласт становить публіцистика та онлайн-контент, які романтизують образ «сексуальної праці» й пов'язують його з високими доходами, доступом до «елітних» локацій, можливістю швидкої соціальної мобільності. Евфемізми на кшталт «нічні феї», «жриці кохання», «ескорт» тощо витісняють терміни, що фіксують експлуатаційний характер відносин, і підмінюють проблематику насильства, залежностей, захворюваності та стигми риторикою «усвідомленого вибору» і «професійної діяльності». Деталізовані описи тарифів, «зарплат» та «умов роботи» в цій сфері, які регулярно з'являються в медіа та соціальних мережах, формують у частини аудиторії не відторгнення, а зацікавленість, зокрема в підлітковому середовищі, де ще не сформовано стійкі ціннісні бар'єри. Водночас матеріали, що чесно презентують реальні наслідки перебування у сфері проституції – залежність від клієнтів і посередників, ризики насильства, інфекцій, психосоціальної деградації, конфлікти з законом, – істотно програють у видимості й емоційному «привабленні». Такий дисбаланс подачі інформації сприяє тому, що у свідомості молоді стираються межі між соціально прийнятним і соціально небезпечним. Коли девіантні практики часто й безкритично демонструються як буденний елемент міського життя, відбувається розмивання орієнтирів: підліткам і молодим людям дедалі важче відрізнити моделі поведінки, які сприяють їхньому розвитку, від тих, що ведуть до експлуатації та криміналізації. У більш широкому вимірі йдеться про дифузне проникнення кримінальної субкультури в повсякденність, коли проституція

і пов'язані з нею практики «розчиняються» у загальному інформаційному потоці – поруч із розвагами, новинами, політичними дискусіями. За таких умов законослухняному громадянинові дедалі складніше чітко окреслити для себе межу між допустимим і недопустимим, а для підлітків, ціннісна система яких лише формується, ризик наслідування медійним «героям» стає особливо високим. Це підкреслює необхідність відповідальної інформаційної політики, розвиток критичного мислення й медіаграмотності, а також запровадження доказової системи статевого виховання, яка б протиставляла комерціалізованим образам сексуальності ціннісну рамку гідності, безпеки та ненасильства.

Сучасне українське мистецтво й масова культура, звільнившись від жорсткого ідеологічного контролю радянського зразка, опинилися в полі дії ринкової логіки, де ключовими орієнтирами стають прибуток, рейтинги й «клікабельність». У цих умовах комерціалізація культурного продукту часто супроводжується експлуатацією кримінальної тематики, романтизацією «легких грошей», гіперсексуалізованих образів та маргінальних практик. Частина художніх і документальних фільмів, серіалів, музичних кліпів, стендапів і реаліті-шоу прямо або опосередковано репрезентує проституцію та суміжні явища у форматі «екзотики» чи «прибуткової стратегії виживання», майже не зачіпаючи виміру насильства, залежностей і довгострокових руйнівних наслідків для особи. Додаткового імпульсу цим процесам надає повсюдне поширення Інтернету та цифрових платформ. Можливості онлайн-середовища істотно перевищують потенціал традиційних медіа: в мережі одночасно циркулюють текстові, аудіо- та відеоматеріали, а доступ до них здійснюється миттєво й практично без просторових обмежень. Сформувався розгалужений сегмент сайтів, чат-ботів, закритих груп у соціальних мережах і месенджерах, де поєднуються елементи порнографії, еротизованого контенту, реклами ескорт-послуг. Частина ресурсів прямо орієнтована на іноземну аудиторію й фактично інтегрована в глобальний ринок сексуального туризму. Спроби обмеження незаконного контенту стикаються з проблемою його швидкої міграції між платформами, використанням анонімізованих сервісів і постійним виникненням нових каналів комунікації, що ускладнює превентивний і правоохоронний контроль.

За таких умов цифрове середовище стає важливим чинником ідеологізації проституції: воно не лише полегшує комунікацію між клієнтами, посередниками й особами, які надають сексуальні послуги, а й продукує певну систему уявлень про «нормальність» відповідних практик. Поширення сексистських, об'єктифікуючих і криміналізованих наративів супроводжується деформацією ціннісно-нормативної системи суспільства: знецінюються уявлення про тілесну недоторканність, взаємну згоду, рівність і недопустимість експлуатації. У масовій свідомості поступово стирається межа між поведінковими моделями, що сприяють розвитку особи, та стратегіями, які ведуть до втягнення в експлуатаційні й криміногенні відносини.

Ідеологічний ефект цих трансформацій проявляється у тому, що в громадському дискурсі дедалі частіше раціоналізуються й виправдовуються елементи кримінальної субкультури: стверджується, нібито участь у проституції може бути «раціональним економічним вибором», «тимчасовим засобом заробітку» чи «особистою свободою». Медіа, орієнтовані на максимізацію аудиторії, нерідко маніпулюють традиційними моральними, соціальними та правовими орієнтирами, грають на «curiosity»-ефекті, смакують деталі «забороненого» й тим самим нормалізують девіантні практики. За відсутності системної критичної рефлексії та належної медіаграмотності це веде до розмивання меж між соціально схвальними та соціально небезпечними моделями поведінки, особливо серед молоді.

У підсумку проституція як колись «класичний» тип девіантної поведінки ризикує перестати сприйматися значною частиною суспільства як відхилення. Під впливом нових культурних зразків, методично трансльованих у масову свідомість, відбувається перекодування уявлень про норму й патологію, про «успіх» і «невдачу», про допустимі й недопустимі способи досягнення матеріального благополуччя. Це перекодування є проявом глибшої культурної трансформації: сегменти субкультури, пов'язані з криміногенними практиками, поступово претендують на роль «нової норми», тоді як класична культура, зорієнтована на етичні стандарти, рефлексію та критичне мислення, маргіналізується. У такому контексті ідеологічні фактори проституції в Україні мають розглядатися як вагомий елемент кримінологічної небезпеки, що вимагає цілеспрямованої протидії на рівні медіаполітики, освіти, культурних інституцій та державної стратегії безпеки.

Висновки. Узагальнення результатів дослідження дає підстави стверджувати, що проституція в сучасній Україні постає не лише як соціально-економічне явище, а передусім як продукт

конкуренції ідеологічних наративів. У полі конституційно гарантованого ідеологічного плюралізму проституція інтерпретується у широкому діапазоні – від «моральної девіації» та загрози публічному порядку до «секс-праці», «ринку послуг для дорослих» та «неминучого супутника» урбанізованого життя. Роль ключових виробників смислів – органів державної влади, політичних еліт, медіа та цифрових платформ, релігійних громад, освітніх інституцій та наукової спільноти – полягає в заданні мови опису явища, від якої безпосередньо залежить рівень суспільної толерантності чи, навпаки, неприйнятності експлуатаційних практик. Толерувальні, нейтралізувальні й «технократичні» дискурси, що редукують проблему до фіскальних, санітарних та контрольних вигод легалізації й зосереджуються на формальній інтеграції проституції у сферу підприємницької діяльності, витісняють на периферію уваги виміри структурної вразливості, насильства, торгівлі людьми, гендерної асиметрії та криміногенної інфраструктури. Масова культура, публіцистика та онлайн-середовище, романтизуючи моделі «легких грошей» і сексуалізованого успіху та представляючи проституцію як «раціональну стратегію виживання» або «особисту свободу», сприяють повзучому зміщенню моральних меж, нормалізації девіантних практик і їх перекодуванню в одну з прийнятних життєвих опцій.

У такому контексті ідеологічні фактори (детермінанти) проституції мають розглядатися як самостійна й вагома складова кримінологічної небезпеки. Саме вони формують готовність суспільства підтримувати ті чи інші моделі регулювання – від «цивілізованої легалізації» до посилення репресивних підходів – і впливають на налаштування інституцій: від медіаполітики та практик модерації контенту до стандартів соціальних і правозахисних сервісів. Виявлена в дослідженні логіка «прагматичної нормалізації», коли проституція трактується як неминуче явище, з якого держава має отримати «користь» у вигляді податків, зниження захворюваності чи «оптимізації» роботи поліції, легітимує ринкове ставлення до тіла й інтимності, маскує експлуатаційні відносини під добровільний вибір і послаблює суспільний імунітет до криміногенної субкультури. Відтак стратегічним завданням є вироблення такої державної та суспільної позиції, яка поєднувала б конституційний принцип ідеологічного плюралізму з ціннісними константами гідності, свободи, рівності та недопустимості експлуатації. Це передбачає: переорієнтацію політики у сфері проституції з карального чи суто економічного виміру на правозахисний, із фокусом на захисті осіб, втягнутих у експлуатаційні практики; запровадження відповідальної медіаполітики й системної медіаосвіти; розвиток доказової статевої освіти та культурних програм, які протиставляють комерціалізованим образам сексуальності ціннісну рамку гідності, безпеки та ненасильства. Лише за таких умов «ринок ідей» щодо проституції перестане бути джерелом неконтрольованої нормалізації криміногенних практик і стане ресурсом для формування цілісної, ціннісновивіреної стратегії запобігання експлуатації.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови: 250000 / уклад. та голов. ред. В.Т. Бусел. Київ; Ірпінь: Перун, 2005. VIII. 1728 с. URL: https://archive.org/details/velykyislovnyk (дата звернення: 25.10.2025).
2. Габрелян А.Ю. Проституція в сучасних українських реаліях. Новий погляд на проблему. *Економіка. Фінанси. Право*, 2016. № 12. С. 28–32. URL: http://efp.in.ua/en/journal-item/142 (дата звернення: 25.10.2025).
3. Габрелян А.Ю. Доцільність легалізації проституції в Україні: аргументи «за». *Сучасні питання економіки і права: зб. наук. праць*, 2018. Випуск 2(8). С. 135–143. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Spep_2018_2_19 (дата звернення: 25.10.2025).
4. Габрелян А.Ю. Правові аспекти віднесення секс-праці (проституції) до легальних видів економічної діяльності. *Європейські перспективи*, 2020. № 1. С. 45–50. URL: https://ep.unesco-socio.in.ua/archive/2020-1/ (дата звернення: 25.10.2025).
5. Габрелян А.Ю. Недоліки законопроекту № 3139 «Про регулювання проституції та діяльності секс-закладів». *Верховенство Права*, 2020. № 1. С. 36–43. URL: https://suprematia.revistestiintifice.md/wp-content/uploads/2021/01/articol8.pdf (дата звернення: 25.10.2025).
6. Габрелян А.Ю. Об'єкт правопорушення передбаченого ст. 181-1 КУпАП «Заняття проституцією». *Journal «ScienceRise: Juridical Science»*, 2020. № 3 (13). С. 27–33. URL: https://doi.org/10.15587/2523-4153.2020.213796 (дата звернення: 25.10.2025).

7. Габрелян А.Ю. Аналіз сучасного стану ринку інтимних послуг в світі та в Україні. *Траєктория науки*, 2020. № 6 (10). С. 2001–2013. URL: https://doi.org/10.22178/pos.63-2 (дата звернення: 25.10.2025).
8. Габрелян А.Ю. Адміністративно-правове забезпечення державної політики у протидії проституції: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.07. Київ, 2021. 249 с. URL: https://uacademic.info/ua/document/0821U100577 (дата звернення: 25.10.2025).
9. Габрелян А.Ю. Форми адміністративно-правового забезпечення державної політики у протидії проституції. *Матеріали конференцій Молодіжної наукової ліги*, 2021. URL: https://ojs.ukrlogos.in.ua/index.php/liga/article/view/9731 (дата звернення: 25.10.2025).
10. Габрелян А.Ю. Методи адміністративно-правового забезпечення державної політики у протидії проституції. *Збірник наукових праць ΛΟГОΣ*, 2021. URL: https://doi.org/10.36074/logos-19.03.2021.v1.41 (дата звернення: 25.10.2025).
11. Конституція України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 1996. № 30. Ст. 141. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text (дата звернення: 25.10.2025).
12. Литвин О.В., Габрелян А.Ю. Правовий режим проституції в Польщі. «Правові системи». *Науково-практичний електронний журнал*, 2018. № 3. С. 232–242. URL: http://legalsystems.net.ua/?page_id=6 (дата звернення: 25.10.2025).
13. Пазій А.А. Легалізація проституції в Україні як спосіб запобігання злочинам у сфері статевої свободи та торгівлі людьми. *Матеріали ІІ міжнародної науково-практичної конференції «Міжнародне співробітництво для локального розвитку»*. Вінниця: ТОВ «Ніланд-ЛТД», 2016. С. 80–82. URL: https://duikt.edu.ua/uploads/n_90874_59003267.pdf?file=n_9074.pdf (дата звернення: 25.10.2025).
14. Радутний О.Е., Михайлин А.І. Легалізація проституції та сутенерства як юридична та соціальна проблема. *Форум права*, 2020. № 2. С. 32–40. URL: http://doi.org/10.5281/zenodo.3702441 (дата звернення: 25.10.2025).

УДК 343.9
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.4.6

ПІДТРИМКА МЕНТАЛЬНОГО ЗДОРОВ'Я НАСЕЛЕННЯ ПІД ЧАС ВОЄННОГО СТАНУ ЯК ЕЛЕМЕНТ ЗАПОБІГАННЯ ЗЛОЧИННОСТІ[1]

Васильєв А.А.,
кандидат юридичних наук, доцент,
старший науковий співробітник
лабораторії дослідження проблем національної безпеки
у сфері громадського здоров'я
Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності
імені академіка В.В. Сташиса
НАПрН України
ORCID: 0000-0001-9480-7814,
e-mail: avasilievres@gmail.com

Васильєв А.А. Підтримка ментального здоров'я населення під час воєнного стану як елемент запобігання злочинності.

Наукову статтю присвячено аналізу підтримки психічного / ментального здоров'я як можливого елементу запобігання кримінально протиправним проявам в період воєнного стану.

Зазначено, що громадське здоров'я є стратегічним резервом держави, базисом для її існування як такої та основою розвитку людського капіталу. Окрему роль у формуванні такого стратегічного резерву відіграє підтримка психічного здоров'я.

Підкреслено, що за визначенням Всесвітньої організації охорони здоров'я порушення психічного здоров'я – це збірне поняття, що охоплює психічні розлади, різні види психосоціальної інвалідності та інші психопатологічні стани, пов'язані зі значним дистресом, функціональними порушеннями чи ризиком самоушкодження. Такі порушення можуть впливати на громадську безпеку, правоохоронні органи та національну безпеку.

Наведено, що в Україні станом на вересень 2024 року вже близько 10 млн людей мали ризик психічних розладів.

Зазначено, що ВООЗ акцентує увагу на тому, що здоров'язберігаючі та профілактичні зусилля спрямовані на зміцнення психічного здоров'я шляхом коригування його індивідуальних, соціальних та структурних детермінант. Для цього можуть застосовуватися заходи індивідуального, групового та загальнопопуляційного рівня. Останнє відповідає і класичній трирівневій структурі запобігання злочинності, основу якої складають заходи загальносоціального, спеціально-кримінологічного та індивідуального характеру.

Зважаючи на особливості всіх трьох рівнів запобіжної роботи в організаційному плані можна виокремити такі етапи її проведення:

1) встановлення, реєстрація та облік осіб з психічними розладами та аномаліями, які схильні до вчинення кримінальних правопорушень (наприклад, у випадку внутрішньо переміщених осіб це можуть бути транзитні центри для евакуйованих чи переселенців);

2) виявлення індивідуальних особливостей таких осіб, оцінка їх способу життя, поведінки у минулому (запровадження обов'язкового анонімного тестування);

3) прогнозування поведінки таких осіб, індивідуальне планування та проведення профілактичних заходів, у тому числі й лікувальних (у разі потреби – реабілітація);

[1] Наукову статтю підготовлено на виконання теми фундаментального дослідження лабораторії дослідження проблем національної безпеки у сфері громадського здоров'я НДІ ВПЗ «Кримінальна відповідальність за правопорушення у сфері охорони здоров'я: євроінтеграційний аспект» (номер реєстрації в УкрІНТЕІ 0124U005235).

4) регіональне планування, взаємодія та координація роботи установ та організацій, які надають послуги з психологічного супроводу та підтримки.

Ключові слова: ментальне здоров'я, охорона психічного здоров'я, злочинність, запобігання злочинності, воєнний стан.

Vasyliev A.A. Mental health support for the population during martial law as an element of crime prevention.

The scientific article is devoted to the analysis of mental health support as a possible element of preventing criminal and unlawful manifestations during martial law.

It is noted that public health is a strategic reserve of the state, the basis for its existence as such and the basis for the development of human capital. A separate role in the formation of such a strategic reserve is played by the support of mental health.

It is emphasized that, according to the definition of the World Health Organization, mental health disorders are a collective concept that encompasses mental disorders, various types of psychosocial disabilities, and other psychopathological conditions associated with significant distress, functional impairment, or risk of self-harm. Such violations can affect public safety, law enforcement, and national security.

It is stated that in Ukraine, as of September 2024, about 10 million people were at risk of mental disorders.

It is noted that WHO emphasizes that health-preserving and preventive efforts are aimed at strengthening mental health by adjusting its individual, social and structural determinants. For this, measures can be applied at the individual, group and general population levels. The latter also corresponds to the classic three-level structure of crime prevention, the basis of which is measures of a general social, special criminological and individual nature.

Considering the peculiarities of all three levels of preventive work in organizational terms, the following stages of its implementation can be distinguished:

1) identification, registration and accounting of persons with mental disorders and anomalies who are prone to committing criminal offenses (for example, in the case of internally displaced persons, these may be transit centers for evacuees or displaced persons);

2) identifying the individual characteristics of such individuals, assessing their lifestyle and past behavior (introducing mandatory anonymous testing);

3) predicting the behavior of such individuals, individual planning and implementation of preventive measures, including treatment (if necessary, rehabilitation);

4) regional planning, interaction and coordination of the work of institutions and organizations that provide psychological guidance and support services.

Key words: mental health, mental health care, crime, crime prevention, martial law.

Постановка проблеми. Введення в державі режиму воєнного стану свідчить про наявність загрози її національній безпеці. Категорія національної безпеки охоплює кілька важливих векторів. Так, відповідно до п. 9 ст. 1 Закону України «Про національну безпеку України» національна безпека – це захищеність державного суверенітету, територіальної цілісності, демократичного конституційного ладу та інших національних інтересів України від реальних та потенційних загроз [1]. У наведеному визначенні прямої вказівки на охорону громадського здоров'я (у тому числі його складової – психічного / ментального здоров'я), як окремої особи, так і нації, немає. Разом з цим, як зазначають автори колективної монографії за загальною редакцією Н.О. Гуторової, на потребу в охороні здоров'я вказується опосередковано через визначення загроз національній безпеці – явищ, тенденцій і чинників, що унеможливлюють чи ускладнюють або можуть унеможливити чи ускладнити реалізацію національних інтересів та збереження національних цінностей України [2, с. 10-11].

Очевидним є факт, що громадське здоров'я по суті є стратегічним резервом держави, базисом для її існування як такої та основою розвитку людського капіталу. Не останню роль у формуванні такого стратегічного резерву відіграє підтримка психічного здоров'я. У преамбулі до Концепції розвитку охорони психічного здоров'я в Україні на період до 2030 року зазначено, що профілактиці, психосоціальним методам, організації охорони психічного здоров'я на рівні первинної медичної допомоги, наданні психотерапевтичної допомоги, реабілітаційним заходам, а також

службам охорони психічного здоров'я, які функціонують у територіальних громадах, не приділяється достатньої уваги [3]. Також недостатньо розвинуті амбулаторне раннє втручання на рівні територіальних громад та практика домашнього супроводу» [3]. Не можна не вказати, що наразі відбулося істотне покращення ситуації в частині підтримки психічного здоров'я щодо окремих категорій осіб: військовослужбовців та ветеранів, а також членів їх родини, дітей і їх батьків. Це відбулося в основному через упровадження ініціативи Першої леді Олени Зеленської зі створення і реалізації Національної програми психічного здоров'я та психосоціальної підтримки й активній участі міжнародних організацій – UNICEF, Товариства Червоного Хреста та інших. Слід згадати і прийнятий у січні 2025 року Закон України «Про систему охорони психічного здоров'я в Україні», що вводиться в дію через один рік з дня його опублікування (на початку 2026 р.) і визначає як напрями, так і систему охорони психічного здоров'я при цьому не даючи уявлення про механізм охорони психічного здоров'я [4]. Разом з цим проблема залишається актуальною як в частині необхідності враховувати швидкозмінну поточну безпекову ситуацію, що знаходить своє відображення у психіці невизначеного кола осіб, так і в частині потреби спрогнозувати можливі негативні наслідки післявоєнного періоду. Окремо слід вказати на зв'язок між рівнем ментального благополуччя населення і станом злочинності. Адже особи, які страждають на психічні розлади, перебувають у стані, що обмежує їх здатність до свідомої та вольової поведінки, зокрема, отримали ПТРС (як військові, так і цивільні), мають депресивні стани тощо, за відсутності психологічної підтримки та допомоги в разі впливу на них несприятливої обстановки можуть виявляти кримінально протиправну поведінку або стати потерпілими від кримінального правопорушення.

Метою статті є розкриття підтримки психічного/ментального здоров'я з позицій кримінологічного осмислення як можливого елементу запобігання кримінально протиправним проявам.

Стан опрацювання проблематики. Питання підтримки ментального здоров'я під час війни розглядали у своїх роботах Вознюк А.В., Зеленська О., Іваць-Чабіна А.Р., Куліш Т.І., Лук'янчук Н., Мазурик А.М., Панок В.Г., Слабкий Г.О., Чірпак В.З. Головним чином їх роботи присвячені проявам випадків посттравматичного стресового розладу (ПТСР), депресії, тривожних розладів та інших психоемоційних порушень. При цьому питання схильності до вчинення правопорушень особами, що виявляють порушення психіки, викликані стресовими ситуаціями чи емоційним перенапруженням не розглядалися або розглядалися частково.

Виклад основного матеріалу. Право на найвищий досяжний рівень фізичного та психічного здоров'я вперше було закріплено в Статуті Всесвітньої організації охорони здоров'я (далі – ВООЗ), а саме – у преамбулі, де вказується, що здоров'я – це стан повного фізичного, душевного та соціального благополуччя, а не лише відсутність хвороб чи фізичних дефектів, а володіння найвищим досяжним рівнем здоров'я є одним з основних прав кожної без винятку особи незалежно від її раси, релігії, політичних переконань, економічного або соціального статусу [5; 2, с. 26].

Виявлення та нейтралізація загроз для здоров'я населення охоплюються поняттям «громадське здоров'я». Воно включає в себе міждисциплінарні підходи епідеміології, біостатистики і медичних послуг, санітарного стану навколишнього середовища, здоров'я населення, охорони психічного здоров'я, економіки охорони здоров'я, державної політики, страхової медицини, медицини праці та інші важливі розділи. У центрі уваги громадського здоров'я перебуває поліпшення здоров'я та якості життя шляхом профілактики і лікування захворювань та інших чинників, що впливають на фізичне і психічне здоров'я, через спостереження випадків і пропаганди здорового способу життя [6]. Отже, стан психічного здоров'я характеризує не лише благополуччя конкретного індивіда, а й суспільний добробут.

ВООЗ визначає психічне здоров'я як стан психічного благополуччя, що дозволяє людині справлятися із життєвими факторами стресу, реалізувати свій потенціал, успішно навчатися і працювати, а також продуктивно брати участь у житті суспільства [7]. Психічне здоров'я є чинником соматичного здоров'я, опосередковане психосоматичними зв'язками та психофізіологічними механізмами, а також опосередковано зумовлює стан здоров'я поведінкою, пов'язаною зі здоров'ям та способом життя [8, с. 49]. Варто підкреслити, що воно не вичерпується лише медичними та психологічними критеріями. У ньому завжди відображені громадські та групові норми і цінності, які детермінують духовне життя людини. Поняття психічного здоров'я багато в чому піддається впливу загальної системи відносин і понять тієї чи іншої культури [9, с. 91].

Порушення психічного здоров'я – це збірне поняття, що охоплює психічні розлади, різні види психосоціальної інвалідності та інші психопатологічні стани, пов'язані зі значним дистресом,

функціональними порушеннями чи ризиком самоушкодження [7]. Розвитку психічних порушень суттєво сприяють такі соціальні та середовищні фактори, як злидні, насильство, нерівність та несприятливі умови довкілля [7]. Зростаюча поширеність нелікованих порушень психічного здоров'я має далекосяжні наслідки, які виходять за рамки індивідуального благополуччя, впливаючи на громадську безпеку, правоохоронні органи та національну безпеку [10, с. 23].

У наш час у зарубіжній практиці спостерігається криза психічного здоров'я. Глобальні дані, оприлюднені у вересні 2025 року ВООЗ, свідчать про те, що у світі понад 1 мільярд людей живуть з психічними розладами, причому такі стани, як тривога та депресія, завдають величезних людських та економічних втрат [11]. ВООЗ підкреслює, що тривога і депресія значно розповсюджені в усіх країнах та громадах, впливають на людей різного віку та рівня доходу і є другою за поширенням причиною тривалої інвалідності, сприяючи втраті здорового життя. Відповідно вони збільшують витрати на охорону здоров'я для постраждалих людей та їхніх сімей, водночас завдаючи значних економічних збитків у глобальному масштабі [11].

Деякі регіональні уточнення лише підтверджують вказані дані. Наприклад, відповідно до даних американських центрів контролю хвороб та превенції (U. S. centers for disease control and prevention), Сполучені Штати переживають кризу психічного здоров'я, яку відчувають люди різного віку, а особливо – молодь. Ця тенденція спостерігалася ще до пандемії COVID-19, але погіршилася через фактори, пов'язані з її перебігом. Крім того, такі негативні прояви людської поведінки, як передозування наркотиками та вчинення самогубств залишаються серед основних причин смерті в США. Такі летальні випадки часто пов'язані з психічними розладами, що продовжують впливати на сім'ї загиблих та громади соціально, емоційно та економічно ще довго після того, як вони сталися [12]. У Європі також наявні прояви кризи психічного здоров'я, яку свого часу комісар ЄС з питань міжпоколінньої справедливості, молоді, культури та спорту Гленн Мікаллеф назвав «мовчазною кризою». Зокрема, кожний шостий європеєць має психічний розлад, а більше, ніж 150 000 людей щороку вчиняють самогубство (це приблизно 400 суїцидів щодня) [13].

Щодо особливостей стану психічного здоров'я українців, то за повідомленням директора Європейського регіонального бюро ВООЗ доктора Ганса Клюге, в Україні станом на вересень 2024 року вже близько 10 млн людей мали ризик психічних розладів [14]. При цьому варто підкреслити, що ймовірність реалізації таких ризиків має сезонний характер (наприклад, із настанням пізньої осені та зими, коли світловий день стає коротшим). Збереження такого стану зараз та у післявоєнний період є вкрай загрозливим як для громадян на індивідуальному рівні, так і для українського суспільства в цілому. Безумовно, можна послатися на статтю 3 Закону «Про психіатричну допомогу», що фіксує презумпцію психічного здоров'я: «Кожна особа вважається такою, яка не має психічного розладу, доки наявність такого розладу не буде встановлено на підставах та в порядку, передбачених цим Законом та іншими законами України» [15]. Однак такий підхід є утилітарним і корисний лише для кримінального і адміністративного процесу, де знімається або відтерміновується вирішення питання про обсяги усвідомлення поведінки і можливості керувати нею. Задля здійснення роботи, спрямованої на попередження можливих негативних проявів психічних розладів та аномалій, особливо в умовах повномасштабної війни та гуманітарної кризи, за аксіому доцільно брати тезу про наявність у кожної людини психічних розладів або аномалій психіки, здатних впливати на ступінь усвідомлення фактичних обставин або поведінку. Згідно з даними соціологічних опитувань, наведених Національним інститутом стратегічних досліджень, 71 % українців відчувають стрес або сильну знервованість. Серед їхніх причин на першому місці – повномасштабна війна з Росією (72 %) і фінансові складнощі (44 %). З-поміж аспектів війни, які спричиняються до стресу або сильної знервованості, на першому місці перебуває безпека близьких (63 %) і втрата роботи або джерела доходу (42 %) [16].

Загальновідомо, що стан емоційного збудження може істотно впливати на прогностичну функцію, а, в свою чергу, травматичні переживання можуть виступати як сприятливий фон для віктимізації або бути суб'єктивним криміногенним чинником, що поряд з іншими обставинами здатний продукувати кримінально протиправну поведінку. Безумовно, ступінь такого впливу не в усіх випадках є істотним і потребує встановлення відповідною експертизою (судово-психіатричною або комплексною судово-психолого-психіатричною). Як зазначає Н. В. Завязкіна, вплив психічних розладів (аномалій) на психічний стан осіб, які вчинили кримінальні дії та визнані осудними, може бути різним: у цих осіб можуть бути змінені пороги чутливості, емоційної стійкості, здатності до усвідомленого самоконтролю. Можуть відмічатися загострення таких рис особистості,

як низька емпатія (або її відсутність), схильність до самонакручування, злопам'ятність, застрягливість, неконформість (або підвищена навіюваність) тощо [17, с. 171].

За підрахунками, близько третини населення України пережили щонайменше один психічний розлад протягом життя. За оцінками Глобального звіту ВООЗ про алкоголь, поширеність розладів, пов'язаних зі вживанням алкоголю, становить 6,0%. Самогубство становить 2,0 % усіх смертей. Поширеність психічних захворювань в Україні подібна до регіональної поширеності Східної Європи, за винятком депресивних розладів, поширеність яких в Україні становить 3,4%, а в регіоні – 2,9% [18; 19].

Гендерні відмінності психічного здоров'я стосуються ПТСР та розладів, спричинених вживанням алкоголю, які є більш поширеними серед чоловіків, тоді як депресія та тривожність більш поширені серед жінок. Чоловіки також мають вищу поширеність розладів, пов'язаних із вживанням алкоголю, ніж жінки (11,5% проти 1,4%). Приблизно кожен восьмий дорослий (12,4%) в Україні має симптоми депресії, а поширеність депресії була приблизно вдвічі більшою серед жінок (16,2%), ніж серед чоловіків (8,7%). Жінки мають вищу оцінку поширеності МДР (3,9% проти 2,7%) [18; 19]. У контексті формування протиправної поведінки зазначимо, що злочинній поведінці сприяють не самі психічні аномалії, а ті психологічні особливості, які формуються під їх впливом» [20, с. 40].

Національний інститут стратегічних досліджень серед найбільш поширених розладів, що проявляються у громадян під час війни і потребують лікування або підтримки ментального здоров'я, визначає:

1) посттравматичний стресовий розлад (далі – ПТРС), що може виникнути внаслідок переживання людиною травматичної події, яка загрожувала її життю чи фізичній цілісності, або якщо вона була свідком подібного щодо інших людей чи дізналася про травматичну подію, що сталася з її рідними (смерть або загроза життю);

2) колективну травму (психічну травма, яку отримала група людей будь-якого обсягу – аж до цілого суспільства, унаслідок соціальної, техногенної чи екологічної катастрофи або злочинних дій політичних, інших соціальних суб'єктів) [16].

За оцінками експертів, з початку повномасштабного вторгнення 40-50% населення України потребує психологічної підтримки різного ступеня інтенсивності [21]. Міністерством економіки, довкілля та сільського господарства України констатується, що за оцінками ВООЗ, кожен четвертий – а це близько 25% всього населення України (близько 10 млн осіб) перебувають у зоні ризику розвитку проблем психічного здоров'я [22].

Проблеми психічного здоров'я, зокрема депресивні стани, оцінювались як прихований виклик ще до початку повномасштабного вторгнення (особливо під час боротьби з пандемією COVID-19), а натепер набувають першочергового пріоритету та будуть потребувати значних ресурсів. Адже наразі, попри існування розгалуженої системи установ охорони фізичного здоров'я, ефективна система установ охорони психічного або ментального здоров'я (крім спеціалізованих) досі не створена, що в умовах наявності постійно існуючих стресогенних факторів, викликаних воєнними діями з боку російського агресора, неминуче призводить до загострення психічних захворювань, підвищення ризику виникнення психічних розладів. Як підкреслює Національний інститут стратегічних досліджень, такі чинники, як участь у бойових діях або перебування в прифронтовій зоні з постійними ракетними та артилерійськими обстрілами, бомбовими ударами, перебування в окупації, значно підвищують уразливість українців до психосоціального стресу, сприяють поширенню психічних розладів, як-от депресія, тривога, постстресові розлади та ін. [16]. До таких самих наслідків можуть спричинитися: утрата почуття безпеки внаслідок вразливості практично всієї території країни для ракетних обстрілів та атак БПЛА; переміщення в інші регіони або країни й пов'язані з цим утрата роботи й звичного, комфортного середовища; побутові негаразди; фінансові труднощі; соціальна ізоляція; невпевненість у майбутньому і тривога за рідних та близьких [16].

За результатами проведеного автором пілотного опитування серед внутрішньо переміщених осіб Харківської області[1] встановлено, що за психологічною допомогою протягом останнього року звертався кожний п'ятий. Найпоширенішими джерелами отримання психологічної допомо-

1 Опитування проводилося у жовтні-листопаді 2025 року серед ВПО Харківської області за допомогою програмного сервісу Google forms. Кількість респондентів – 113 осіб.

ги є гуманітарні / благодійні організації, державні заклади (соціальні служби, медичні заклади тощо) та приватні психологи. Більше 60 % респондентів, які отримували психологічну допомогу, задоволені результатом звернення до психолога, 10 % – задоволені частково. Істотну частину допомоги було надано Харківською регіональною психологічною службою, що функціонує у межах Всеукраїнської програми ментального здоров'я.

У Стратегії розвитку системи охорони здоров'я на період до 2030 року підкреслюється, що гостра потреба в дестигматизації та деінституціоналізації у сфері надання послуг із психічного здоров'я вимагає координації зусиль та врахування питань психічного здоров'я населення під час формування політик на всіх рівнях та в усіх сферах життєдіяльності. Додаткової уваги потребує питання боротьби із залежностями від психоактивних речовин, алкогольних напоїв, ігровою залежністю (лудоманією) через їх значний негативний вплив на якість, тривалість життя осіб із залежностями та членів їх сімей [23].

Можна апелювати до того, що у разі вчинення кримінально протиправного правопорушення, за наявності психічного розладу або аномалії, що супроводжується інтелектуально-вольовими порушеннями, такий стан винного може бути врахований судом як обставина, що вливає на покарання і може бути підставою для застосування примусових заходів медичного характеру (у разі визнання особи обмежено осудною відповідно до частини 2 статті 20 КК України). Психотавмуюча обстановка або ситуація може викликати і стан сильного душевного хвилювання, коли особа не може оцінити відповідність заподіяної нею шкоди. Це усуває умисну форму вини в обставинах, що виключають кримінальну протиправність діяння або суттєво впливають на кримінальне покарання у випадку, коли такий стан зумовлений жорстоким поводженням, або таким, що принижує честь і гідність особи, а також за наявності системного характеру протиправного поводження з боку потерпілого (наприклад, умисне убивство, вчинене у стані сильного душевного хвилювання, кримінальна відповідальність за яке передбачена статтею 116 КК України). Однак у цьому контексті не треба ігнорувати й інші порушення психічного здоров'я. Вище вже вказувалося на такий наслідок порушень у ментальному здоров'ї як протиправна поведінка особи. Про наявність зв'язку між протиправною поведінкою та ментальним здоров'ям особи вказують не лише фахівці, а й громадськість. Так, за результатами проведеного автором опитування, більше 60 % респондентів на запитання «Чи впливає, на Вашу думку, відсутність психологічної підтримки громадян на можливість формування протиправної поведінки?» відповіли ствердно. Окрім того, на запитання «Чи траплялись у Вашому оточенні люди, які, як Вам здається, не контролюють свій психологічний стан, і можуть бути схильними до вчинення правопорушень?», більше 45 % відповіли «так».

Зазначене у сукупності вимагає створення системи запобігання, що включатиме на етапі раннього профілактики встановлення потреби у підтримці психічного (ментального) здоров'я та подальшого врахування цієї потреби при наданні допомоги. ВООЗ акцентує увагу на тому, що здоров'язберігаючі та профілактичні зусилля спрямовані на зміцнення психічного здоров'я шляхом коригування його індивідуальних, соціальних та структурних детермінант. Для цього можуть застосовуватися заходи індивідуального, групового та загальнопопуляційного рівня [13]. Вказане цілком відповідає і класичній трирівневій структурі запобігання злочинності, основу якої складають заходи загальносоціального, спеціально-кримінологічного та індивідуального характеру.

За загальносоціальний рівень відповідальна, у першу чергу, національна політика у царині охорони психічного / ментального здоров'я. Стартовою точкою для розроблення такої політики можна цілком упевнено вважати програмні документи ВООЗ, членом якої є Україна. Так, основним документом на період до 2030 року є «Комплексний план дій у галузі психічного здоров'я на 2013-2030 рр.», спрямований на покращення показників психічного здоров'я в рамках чотирьох стратегій: керівництво та управління, організація допомоги на місцевому рівні, зміцнення психічного здоров'я та профілактика розладів, збирання та обробка даних. Останній аналіз реалізації плану дій країнами, представлений ВООЗ у публікації «Атлас психічного здоров'я 2024 р.», свідчить про недостатній прогрес у досягненні узгоджених цілей [13].

На теперішній час основні положення охорони психічного здоров'я в Україні відбито у Концепції розвитку громадського здоров'я, схваленої розпорядженням Кабінету Міністрів України від 30 листопада 2016 р. № 1002-р, Концепції розвитку охорони психічного здоров'я в Україні на період до 2030 року, схваленої розпорядженням Кабінету Міністрів України від 27 грудня 2017 р. № 1018-р, Стратегії розвитку системи охорони здоров'я на період до 2030 року та операційному

плані заходів з її реалізації у 2025-2027 роках (розпорядження Кабінету Міністрів України від 17 січня 2025 р. № 34-р).

Окремий сегмент загальносоціального запобігання складають державні програми на кшталт Всеукраїнської програми ментального здоров'я «Ти як?» [24] і подібні їй онлайн-платформи із тестуванням для всіх бажаючих та послугами психологів.

Спеціально-кримінологічне запобігання кримінальним правопорушенням, що можуть вчинятися особами із порушеннями ментального здоров'я, зводиться до діагностування, контролю, надання медичної допомоги та реабілітації таких осіб. На індивідуальному рівні здійснюється корекційна робота фахівців з особою як до вчинення нею правопорушення, так і після.

Крім цього, зважаючи на особливості всіх трьох рівнів запобіжної роботи в організаційному плані можна виокремити такі етапи її проведення:

1) встановлення, реєстрація та облік осіб з психічними розладами та аномаліями, які схильні до вчинення кримінальних правопорушень (наприклад, у випадку внутрішньо переміщених осіб це можуть бути транзитні центри для евакуйованих чи переселенців);

2) виявлення індивідуальних особливостей таких осіб, оцінка їх способу життя, поведінки у минулому (запровадження обов'язкового анонімного тестування);

3) прогнозування поведінки таких осіб, індивідуальне планування та проведення профілактичних заходів, у тому числі й лікувальних (у разі потреби – реабілітація);

4) регіональне планування, взаємодія та координація роботи установ та організацій, які надають послуги з психологічного супроводу та підтримки.

Висновки. Таким чином, очевидним є той факт, що створення діючої системи забезпечення ментального та охорони психічного здоров'я в Україні є нагальною потребою, що викликана реаліями сьогодення. Метою створення такої системи, поряд із формуванням нової культури підтримки психічного здоров'я в Україні, орієнтованої на повагу до прав людини, забезпеченням інклюзивності, безпечності та доступності послуг для всіх громадян, є запобігання вчиненню кримінальних правопорушень. Своєчасне діагностування та подальший контроль за поведінкою осіб, які виявляють схильність до вчинення правопорушень, надання медичної допомоги та реабілітації таких осіб є необхідною складовою такої системи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про національну безпеку України: Закон України від 21.06.2018 р. № 2469-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text.
2. Національна безпека у сфері громадського здоров'я: правові засоби захисту від загроз: монографія / за заг. ред. Н. О. Гуторової ; НДІ вивч. проблем злочинності ім. акад. В.В. Сташиса Нац. акад. прав. наук України. Харків: Право, 2024. 304 с. DOI: https://doi.org/10.31359/9786178602017.
3. Про схвалення Концепції розвитку охорони психічного здоров'я в Україні на період до 2030 року: розпорядження Кабінету Міністрів України від 27.12.2017 р. № 1018-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1018-2017-%D1%80#Text.
4. Про систему охорони психічного здоров'я в Україні: Закон України від 15.01.2025 № 4223-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4223-20#Text.
5. Статут (Конституція) Всесвітньої організації охорони здоров'я від 22.07.1946. URL: https://apps.who.int/gb/bd/pdf/bd47/ru/constitution-ru.pdf.
6. Короленко В. Громадське здоров'я. URL: https://estetmed.org/?page_id=42.
7. Mental health. URL: https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/mental-health-strengthening-our-response.
8. Галецька І.І. Психологічне здоров'я як проблема національної безпеки. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія психологічна*. 2012. № 2 (1). С. 49-58. URL: http://journals.lvduvs.lviv.ua/index.php/psychology/article/view/443/438.
9. Міров Д.Р. Психічне здоров'я: поняття і структура. URL: https://eprints.zu.edu.ua/29605/1/Mirov%20Dmitro.pdf.
10. Ayoola A.A., Oloruntobi F.A., Abayomi A., Akinremi J. Bridging Mental Health and National Security: The Transformative Impact of Psychiatric Nursing on Public Safety. *International*

Journal of Pharma Growth Research Review. 2024. Issue 06, vol. 1. P 22-32. DOI: https://doi.org/10.54660/IJPGRR.2024.1.6.22-32.
11. Over a billion people living with mental health conditions – services require urgent scale-up. URL: https://www.who.int/news/item/02-09-2025-over-a-billion-people-living-with-mental-health-conditions-services-require-urgent-scale-up.
12. Protecting the Nation's Mental Health. URL: https://www.cdc.gov/mental-health/about/what-cdc-is-doing.html.
13. Mental health: a silent crisis that affects urban security across Europe. URL: https://efus.eu/news/mental-health-a-silent-crisis-that-affects-urban-security-across-europe/.
14. В Україні близько 10 мільйонів людей мають ризик психічних розладів – ВООЗ. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3904969-v-ukraini-blizko-10-miljoniv-ludej-maut-rizik-psihicnih-rozladiv-vooz.html.
15. Про психіатричну допомогу: Закон України від 22.02.2000 р. № 1489-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1489-14#Text.
16. Підтримка ментального здоров'я під час війни. URL: https://niss.gov.ua/news/komentari-ekspertiv/pidtrymka-mentalnoho-zdorovya-v-chasy-viyny.
17. Завязкіна Н.В. Вивчення злочинної поведінки осіб з психічними розладами в судовій психології. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Психологічні науки*. 2016. Вип. 5(2). С. 170-174.
18. Стратегія розвитку системи охорони здоров'я до 2030 року (проєкт від 23.02.2022). URL: https://moz.gov.ua/uploads/ckeditor/%D0%A1%D1%82%D1%80%D0%B0%D1%82%D0%B5%D0%B3%D1%96%D1%8F/UKR%20Health%20Strategy%20Feb%2024.2022.pdf?__cf_chl_tk=pPZOrZbFTjFr8C4N8DASla0ZWqvWwtncoYw5.RCVD8A-1763678639-1.0.1.1-AxH6Bn.6JIBxOqZQSwNvXnEBvmRaMmXPmBnC90Z8Qtk.
19. Ukraine WHO Special Initiative for Mental Health Situational Assessment. July 2020. URL: https://cdn.who.int/media/docs/default-source/mental-health/who-special-initiative-country-report---ukraine---2020.pdf?sfvrsn=ad137e9_4.
20. Кримінологія: Загальна та Особлива частини: підручник / І.М. Даньшин, В.В. Голіна, М.Ю. Валуйська та ін.; за заг. ред. В.В. Голіни. 2-ге вид. перероб. і доп. Харків: Право, 2009. 288 с.
21. Пошук психологічної допомоги в Україні: з чого почати? URL: https://howareu.com/materials/poshuk-psykholohichnoi-dopomohy-v-ukraini.
22. Методичні рекомендації щодо запровадження психосоціальної підтримки на робочому місці для роботодавців. URL: https://me.gov.ua/Documents/Detail/9c7657d6-c0ec-4559-aa22-c7f91f3bf009?lang=uk-UA&title=MetodichniRekomendatsiiSchodoZaprovadzhennia PsikhosotsialnoiPidtrimkiNaRobochomuMistsiDliaRobotodavtsiv.
23. Про схвалення Стратегії розвитку системи охорони здоров'я на період до 2030 року та затвердження операційного плану заходів з її реалізації у 2025-2027 роках: розпорядження Кабінету Міністрів України від 17 січня 2025 р. № 34-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/34-2025-%D1%80#Text
24. Ти як? Всеукраїнська програма ментального здоров'я. URL: https://howareu.com/.

УДК 343.97
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.4.7

ДЕТЕРМІНАНТИ, ЯКІ ОБУМОВЛЮЮТЬ ВЧИНЕННЯ ГЕНОЦИДУ

Гальцова О.В.,
кандидатка юридичних наук,
доцентка кафедри права Національної безпеки та правової роботи
Військово-юридичного інституту,
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого
ORCID: 0000-0001-6018-0486

Фівкін П.М.,
полковник,
начальник кафедри права Національної безпеки та правової роботи
Військово-юридичного інституту,
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого
ORCID: 0009-0003-6924-0811

Гальцова О.В., Фівкін П.М. Детермінанти, які обумовлюють вчинення геноциду.
У статті досліджуються детермінанти, які обумовлюють вчинення злочину геноциду. Наголошується, що внаслідок багатьох війн та збройних конфліктів, що мали місце у світовій історії, відбувалися масові вбивства цивільного населення за їх національною або релігійною ознакою та визнані спільнотою як геноцид. Указуються які суспільно небезпечні наслідки вчинення геноциду, що визнаний одним із найтяжчих кримінальних правопорушень проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку: смерть мільйонів цивільного населення, щоб відновити яке необхідні десятиліття; знищення культурної спадщини корінних народів, їх мови, релігії, історії, викликає тривалі конфлікти та нестабільність та ін. Аналізується міжнародне та національне законодавство, у якому геноцид визнається кримінально протиправним діянням. Констатується, що міжнародно-правове регулювання запобігання злочину геноциду та запровадження кримінальної відповідальності за геноцид у більшості країн світу не завадило новим випадкам його вчинення після Другої світової війни. Звертається увага на важливості встановлення та з'ясування детермінант, які обумовлюють вчинення геноциду, що допоможе визначити дієві заходи його запобігання та захистити людство та міжнародний правопорядок від цієї екзистенційної загрози. Досліджуються думки фахівців щодо поняття детермінації злочинності як однієї з центральних проблем кримінології. Робиться висновок, що лише окремі вітчизняні науковці-кримінологи в своїх наукових працях фрагментарно здійснили спробу та проаналізували, що обумовлює скоєння злочину геноциду. Автори наголошують, більш доречним є встановлення детермінант вчинення геноциду, які пов'язані з державою та її політикою, оскільки саме вони мають вирішальний вплив на конкретну особу – суб'єкта кримінального правопорушення. Науковцями виокремлюються наступні детермінанти, які обумовлюють вчинення геноциду: соціологічні, політико-ідеологічні та соціально-економічні, усі вони перебувають між собою у певному взаємозв'язку та кожна з них складається із різноманітних чинників.

Ключові слова: кримінальні правопорушення проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку геноцид, детермінація злочинності, детермінанти геноциду, соціологічні, політико-ідеологічні та соціально-економічні детермінанти, запобігання геноциду.

Haltsova O.V. Fivkin P.M. Determinants that cause the commission of genocide.
The article examines the determinants that determine the commission of the crime of genocide. It is emphasized that as a result of many wars and armed conflicts that have taken place in world history, mass killings of civilians on their national or religious grounds occurred and were recognized by the community as genocide. The socially dangerous consequences of committing genocide, which

is recognized as one of the most serious criminal offenses against peace, security of humanity and international law, are indicated: the death of millions of civilians, to restore which takes decades; the destruction of the cultural heritage of indigenous peoples, their language, religion, history, causes prolonged conflicts and instability, etc. The article analyzes international and national legislation, in which genocide is recognized as a criminally unlawful act. It is stated that international legal regulation of the prevention of the crime of genocide and the introduction of criminal liability for genocide in most countries of the world did not prevent new cases of its commission after World War II. Attention is drawn to the importance of establishing and clarifying the determinants that determine the commission of genocide, which will help determine effective measures to prevent it and protect humanity and the international legal order from this existential threat. The opinions of specialists on the concept of criminality determination as one of the central problems of criminology are studied. It is concluded that only some domestic criminologists in their scientific works have fragmentarily attempted and analyzed what determines the commission of the crime of genocide. The authors emphasize that it is more appropriate to establish the determinants of the commission of genocide, which are related to the state and its policy, since they have a decisive influence on a specific person - the subject of a criminal offense. Scientists identify the following determinants that cause the commission of genocide: sociological, political-ideological, and socio-economic, all of which are interconnected and each of which consists of various factors.

Key words: criminal offenses against peace, security of humanity and international legal order genocide, determination of crime, determinants of genocide, sociological, political-ideological and socio-economic determinants, prevention of genocide.

Постановка проблеми. Багато війн та збройних конфліктів, що мали місце у світовій історії, нерідко призводили до масових убивств цивільного населення за їх національною або релігійною ознакою. Одним із найбільш приголомшливих після Другої світової війни для людства, стали факти про масове знищення єврейського народу (Голокост). Це було невід'ємною частиною політики нацистського режиму Німеччини, яка ґрунтувалася на тоталітарній, расистській ідеології, спрямованій на створення «арійської расової спільноти».

Усе це викликало необхідність затвердити проєкт Резолюції 180 (II) від 21 листопада 1947 р. Генеральної Асамблеї ООН, що «…геноцид є міжнародним злочином, який тягне за собою національну та міжнародну відповідальність окремих осіб і держав» [1] та обумовило прийняття Конвенції ООН 1948 р. «Про запобігання злочину геноциду та покарання за нього» [2]. У подальшому міжнародно-правові норми про відповідальність за злочин геноцид були імплементовані в кримінальне законодавство понад 90 країн світу та Римський статут Міжнародного кримінального суду. Не є виключенням й вітчизняне кримінальне законодавство, у якому відповідальність за геноцид закріплено в ст. 442 Кримінального кодексу України 2001 р. (далі – КК).

На нашу думку, наявність кримінально-правової заборони геноциду обумовлено тим, що дане суспільно небезпечне діяння ставить під реальну загрозу існування окремі групи людей, адже спрямоване на їх повне або часткове знищення за національною, етнічною, расовою, релігійною або іншою ознакою. Історії людства відомі факти геноциду, які призвели до смерті мільйонів цивільного населення, для відновлення якого були необхідні десятиліття. Також геноцид знищує культурну спадщину корінних народів, їх мову, релігію, історію та призводить до тривалих конфліктів і нестабільності на континенті й тому визнається одним із найтяжчих кримінальних правопорушень проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку.

Відтак, за геноцид як найбільш небезпечне кримінальне правопорушення проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку:

відповідальність за його вчинення настає незалежно від часу його вчинення (як у мирний, так і у воєнний час) (ст. I Конвенції ООН 1948 року «Про запобігання злочину геноциду та покарання за нього»);

за його скоєння не застосовується строк давності (Конвенція про незастосування строку давності до воєнних злочинів і злочинів проти людства 1968 р.);

притягнення до кримінальної відповідальності здійснюється Міжнародним судом ООН, Міжнародним кримінальним судом, Спеціальними кримінальними трибуналами та системою національних судів (ст. IX Конвенції ООН 1948 р. «Про запобігання злочину геноциду та покарання за нього»);

відповідальність осіб, які винні в геноциді, настає за міжнародним правом незалежно від того, чи передбачена така відповідальність за національним законодавством країни;

особи, які вчинили геноцид притягуються до відповідальності незалежно від того, чи є вони посадовими особами держаних органів, чи ні, та якщо вони мають спеціальний імунітет у державі (ст. IV Конвенції ООН 1948 р. «Про запобігання злочину геноциду та покарання за нього»).

Проте незважаючи на прийняття та підписання Конвенції ООН про запобігання злочину геноциду і покарання за нього, а також імплементації в кримінальне законодавство більшості світу відповідальності за геноцид, як указують події в світовій історії, це не завадило здійсненню його нових випадків після Другої світової війни. Наприклад, Камбоджа (1975- 1979 р.р.); Руанда (1994 р.); колишній Югославії (1995 р.); Судан (2004 та 2007 р.р.), Ірак та Сирія (2016 р.) та ін.

Повномасштабне вторгнення в 2022 р. в Україну відкрило світовому співтовариству чергові факти геноциду українського народу. Зокрема, йдеться про жорстокі та масові вбивства чоловіків, жінок, дітей, літніх людей, тортури – фізичні та моральні, зґвалтування матерів на очах у дітей і навіть дітей. Масові поховання тіл українців, намагання спалити їх тіла, щоб приховати вчинені злочини вчинені російськими окупантами мирних жителів, усе це стало відомо після звільнення Збройними силами України Київської області (Буча, Ірпінь, Ворзель), Ізюм (Харківська область) та ін., які офіційно були підтверджені міжнародними інституціями ООН та викладені в Заяві Комітету з питань правової політики щодо фактів геноциду українського народу [3].

Метою дослідження є встановлення та з'ясування детермінант, які обумовлюють вчинення геноциду як найбільш небезпечного кримінального правопорушення проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку від цієї екзистенційної загрози.

Стан опрацювання проблематики. Дослідженню геноциду присвячена низка фундаментальних праць вітчизняних науковців та кримінологів, такі як: Андрушко А.В. [4], Андрухів О.І. [5], Басиста І.В., Власова Н.П., Стратонов В.М. [6], Бойко І.В. [7], Вишнякова А., Птащенко Д. [8], П.Л. Фріс [9] та ін. Проте особливої актуальності набуло з'ясування детермінант, які призводять до вчинення геноциду. Оскільки як ми вказували раніше, не припинилися після Другої світової війни нові масові злочини проти цивільного населення за їх національною чи релігійною ознакою.

Детермінація злочинності є однією з центральних проблем кримінології, з'ясування якої дозволяє розробити ефективні заходи запобігання злочинності й була предметом досліджень багатьох сучасних вітчизняних науковців, таких як, Головкін Б.М. [10], Закалюк А.П. [11], Медицький І.Б. [12] та ін.

Так, на думку Головкіна Б.М. «… детермінація злочинності – це відношення, взаємозв'язок та взаємодія між явищами, процесами, станами, подіями суспільного життя, що породжують та зумовлюють злочинність. Детермінація злочинності складається із таких основних елементів, як причини, умови, кореляти» [10, с. 275]. Закалюк А.П. визначає детермінацію як «…зв'язок, що включає різні функції та залежності спричинення, опосередкування та обумовлення. Серед детермінантів важливішими щодо впливу є причини (спричинення) та умови (обумовлення)» [11, с. 191]. Медицький І.Б. розглядає наступні основні підходи до розуміння причин злочинності у вітчизняній кримінології (кондиціоналістський, традиційно-діалектичний, інтеракціоністський) [12, с. 9–11].

Виклад основного матеріалу. Як ми указували з'ясування детермінантів вчинення геноциду є вкрай важливим. Лише окремі вітчизняні науковці-кримінологи у своїх наукових працях фрагментарно здійснили спробу та проаналізували, що обумовлює скоєння злочину геноциду. На їх думку, вони зводяться до концепції поділу факторів злочинності на три групи: а) соціально-політичні; б) соціально-економічні; в) біосоціальні. Автори вважають, що на відміну від загальнокримінальної злочинності, де можна виділити вплив конкретного з цих факторів у вчиненні відповідного злочину(нів), злочин геноциду обумовлюється, як правило, сукупністю різних факторів [9, с. 1.3]. Зокрема, слушним є їх твердження, що це складним завданням, адже на відміну від дослідження факторів, які обумовлюють вчинення злочину конкретною особою, в даному випадку слід вивчати фактори, що стосуються держави як такої, її правових інститутів, політичного режиму та т. ін. [9, с.1.11]

Ми погоджуємося із П.Л. Фрісом та вважаємо доречним встановити детермінанти вчинення геноциду, які пов'язані з державою та її політикою, оскільки саме вони, нашу думку, мають вирішальний вплив на конкретну особу – суб'єкта кримінального правопорушення. Отже, на наш

погляд, необхідно виокремити наступні детермінанти, які обумовлюють вчинення геноциду, це: соціологічні, політико-ідеологічні та соціально-економічні. Розглянемо їх.

Зазначимо, що дослідження причин вчинення геноциду на соціологічному рівні є новим і перспективним напрямком, який, лише починає набувати актуальності серед дослідників. Саме міждисциплінарні дослідження можуть сприяти формуванню нових підходів до запобігання геноциду та подолати його негативні наслідки [13, с. 27]. У західній науці соціологія геноциду представлена працями Зиґмунда Баумана, Гелен Фейн, Клавдії Кард, Мартина Шоу, Френка Чалка та інших, здебільшого американських соціологів(инь).

На наше переконання, дослідження ***соціологічних*** детермінант вчинення геноциду вимагає встановлення тих глибинних процесів, що відбуваються у свідомості та житті членів суспільства. Зокрема, необхідно визначити яким є суспільний рівень суспільства та наскільки воно є цілісним утворенням людей, які мають спільні зв'язки між собою чи мають спільну територію, культуру, релігію тощо, як вони взаємодіють один з одним. Іншою, не менш важливою складовою соціологічної детермінанти є визначення світоглядів, цінностей та норм, які є спільними для суспільства.

Усе це дає підстави дійти висновку чи є суспільство свідомим, яке проявляється у: шанобливому ставленні до інших етнічних, расових, релігійних або інших груп; активній громадській позиції членів соціуму в житті суспільства; гуманності суспільства і такому, що не пропагує суспільну нерівність, коли одна група вважається вищою за іншу або чи не поширюються думки про панування певних груп над іншими за етнічними, расовими, релігійними ознаками та вважаються неповноцінними внаслідок «історичних», «релігійних» причин; члени суспільства не є його «спостерігачами», а активні та такі, що наділені відчуттям справедливості й відповідальності, толерантністю до інших та готовими допомагати один одному; однакових можливостях реалізації прав та свобод усіма членами суспільства; непримиримість до будь-яких проявів форм агресії та ворожнечі та ін.

Отже, ***соціологічними детермінантами, які обумовлюють вчинення геноциду*** можуть бути: несвідомість та пасивність членів суспільства, які не цікавляться політичним життям країни; байдужість до рішень, які приймаються державою у багатьох сферах його життєдіяльності; відсутність або небажання критично мислити на політичні, економічні, соціальні події, які відбуваються у державі та суспільстві; правовий нігілізм населення; відсутність особистої відповідальності за події в суспільстві; низька політична та культурна свідомість членів суспільства – коли уявлення в їх свідомості про політику, політичну систему, політичні процеси та явища в державі є викривленими й ґрунтуються виключно на суспільній нерівності та пануванням однією групою над іншою за етнічними, расовими, релігійними ознаками, та які не засуджуються більшістю членами суспільства.

Є важливим розуміти, що соціологічні детермінанти, які обумовлюють вчинення геноциду перебувають у постійному взаємозв'язку з ***політико-ідеологічними*** детермінантами. Як свідчать низка досліджень, нерідко геноцид має місце під час війн або збройних конфліктів в умовах *політичної нестабільності*, коли органи державної влади є ослабленими. Найбільш численні випадки винищення цивільного населення за їх національною, релігійною чи іншою ознакою здійснювалися, зазвичай, *авторитарними* чи *тоталітарними* керівниками країни та є одним із способів знищення політичних опонентів та зміцнення своєї влади.

Особливо наголосимо на *ідеологічному* чиннику, який серед політико-ідеологічних детермінант геноциду є визначальним, оскільки саме він призводив до особливо жорстоких війн та дій військових та є тією рушійною силою геноциду.

Більшість фахівців погоджуються, що саме ідеологія відіграє головну роль у геноциді, тому її слід розглядати як важливу спонуку, оскільки поведінка людей значною мірою зумовлена їхньою культурою та цивілізацією, а ще – ідеологією, якої вони дотримуються у вужчому сенсі. Саме ідеологія доносить людям щось про сучасний стан їхнього суспільства (а часто і в цілому світі) і підказує, як діяти, щоб досягти бажаних результатів у майбутньому та задає напрямок і значення. Відповідно, вважають дослідники, потреба у (новій) ідеології загалом зростає, коли держава і суспільство вступають до періоду політичних, економічних та суспільних змін. Наприклад, серйозні кризи, революції або (громадянські) війни породжують багато нових феноменів і тенденцій, коли фундаментально змінюються суспільні взаємини. Автори справедливо вказують, що ідеологія може мати вплив на дуже широке коло людей з усіх суспільних груп [14, с. 73-74]. Тому коли доходить до актів геноциду, ідеологія продовжує слугувати легітимізації, раціоналіза-

ції та виправданню геноцидального процесу. І нарешті, ідеологія надає всім виконавцям геноциду загальне, більш чи менш засвоєне ними відчуття напряму, сенсу і мети, незалежно від їхніх персональних мотивацій, думок і почуттів, вони неподільно пов'язані з комплексом колективних заходів, що мають на меті позбутися певної категорії людей. Відтак, наявність певних ідеологій або переконань, не тільки легітимізують геноцид, але й посилюють його [14, с. 76, 79].

Дослідники справедливо указують, що сучасна ідеологія рф містить націоналістичні, імперіалістичні, та авторитарні елементи, яка спрямована на розширення свого політичного впливу за рахунок інших народів та завойованих нею територій, в основі якого лежить переконання про «богообраність» та «вищість» власної нації над іншими та фактично є виправданням агресивної зовнішньої політики держави [15, с. 82].

Хочемо звернемо увагу, що саме ідеологічний чинник вплинув на початок повномасштабного вторгнення в Україну. Кремлівські пропагандисти та політики визначають її причиною «денацифікацію»; або, що це війна не з Україною, а з НАТО та США; чи це боротьба з «терористами» на окупованих територіях тому називають війну «священною», виправдовуючи, тим самим, з моральної точки зору причину чому вони змушені вбивати українців, зокрема цивільних.

Окремо звернемо увагу на *пропагандистський чинник* серед політико-ідеологічних детермінант. На жаль, держава-агресор створює й підтримує середовище, в якому геноцид не тільки толерується, але й заохочується.

Починаючи з 2014 року, Україна була №1 на усіх російських телеканалах, і саме ця масовість вплинула на свідомість людей [16]. Зокрема, спочатку відбувалася систематична трансляція репортажів про «звірства карателів фашистської хунти» на телевізійних каналах рф; створювалися відеосюжети про українську владу у відредагованому виді, з відривом від контексту; поширювалися в соціальних мережах підроблені фотографії, які, начебто, демонструють наслідки «звірств», що відбуваються в Україні; здійснювалася маніпуляція технологіями та створення такого інформаційного середовища, яке призвело до зомбування населення [17].

До того ж пропагандисти займають ключові високооплачувані посади в політичній, журналістській чи релігійній сферах, мають монопольний контроль за інформаційним простором, що свідчить про підтримку таких пропагандистів державою [18, с. 79]. Тому висловлювання, які висловлюють відомі лідери, громадські чи державні діячі, актори, журналісти та поширюють їх на популярних ЗМІ, що є їм підконтрольними є невід'ємною частиною державної політики пропаганди. Вони здатні негативно вплинути та переконати аудиторію у тому, що насильство та знищення проти цієї групи населення є виправданим.

Отже, пропаганда як один з чинників політико-ідеологічної детермінанти є скоординованою політикою держави, що має серйозний і рушійний вплив на свідомість людей, створює підґрунтя для знищення національних, етнічних, расових або релігійних груп, їхніх інституцій, культури, мови та особистості шляхом розпалювання ненависті. Адже особи, які не втручаються та мовчки спостерігають за агресивною політикою держави, що призводить до масових вбивств та винищення населення за його національною чи релігійною ознакою, в певному сенсі сприяють цьому.

Соціально-економічні детермінанти вчинення геноциду також пов'язані з соціологічними та політико-ідеологічними детермінантами. Серйозні проблеми в економіці, такі як інфляція, санкції, політична та економічна ізоляція, низький рівень життя, постійне зубожіння населення є одними з найбільш поширеними чинниками економічного характеру. Також вплинути на це можуть невдалі реформи у сфері економіки, які призводять до руйнування цілих галузей економіки, їх занепаду, постійна політика тиску на малий або середній бізнес або суттєве обмеження прав на зайняття певними видами підприємницької діяльності, зосередження значних майнових комплексів лише у певної «категорії» громадян, відсутність соціальних програм для захисту вразливих верств населення, неможливість доступу до природних ресурсів населення, призводить до високої нерівності та соціальної напруженості в суспільстві, дискримінації та намаганням знайти «винних» у цих проблемах. При цьому провина за це покладається не на політику держави, а на певну національну чи релігійну групу, щоб спровокувати насильство та геноцид. Також невирішені етнічні, релігійні чи расові упередження, які мають довготривалий характер є ще одним із чинників соціально-економічного рівня, які обумовлюють вчинення геноциду.

Висновки. Узагальнюючи результати проведеного аналізу, зазначимо, що в науковій літературі не розглядалися детермінанти вчинення геноциду, які пов'язані з державою та її політикою. Лише окремі вітчизняні кримінологи в своїх дослідженнях указали на необхідність вивчити

фактори, що стосуються держави як такої, її правових інститутів, політичного режиму. У нашій роботі ми встановили детермінанти вчинення геноциду, які безпосередньо пов'язані з державою та політикою, що вона здійснює. Вважаємо, якщо політика держави не спрямована на збереження стабільного міжнародного правопорядку, а, навпаки, є такою, що створює підґрунтя для знищення національних, етнічних, расових або релігійних груп, їхніх інституцій, культури, мови та особистості шляхом розпалювання ненависті, усе це може заподіяти серйозний і рушійний вплив на свідомість особи та призводить до вчинення геноциду.

Домінуючими детермінантами, які пов'язані з державою та її політикою й у кінцевому рахунку обумовлюють вчинення геноциду, є: соціологічні, політико-ідеологічні та соціально-економічні, які перебувають між собою у певному взаємозв'язку.

Соціологічними детермінантами, які обумовлюють вчинення геноциду можна визнати: несвідомість та пасивність членів суспільства; відсутність або небажання критично мислити на політичні, економічні, соціальні події, які відбуваються у державі та суспільстві; правовий нігілізм населення; відсутність особистої відповідальності за події в суспільстві; низька та викривлена політична та культурна свідомість членів суспільства про політику, політичну систему, політичні процеси та явища в державі та ін. Політико-ідеологічними детермінантами, які є визначальними вчинення геноциду на державному рівні є: політична нестабільність або перебування країни в стані війни або збройних конфліктів; авторитарний або тоталітарний режим правління; наявність ідеології та пропаганди, як скоординованої політики держави, які пропагують нетерпимість до національних, етнічних, расових або релігійних груп, їхніх інституцій, культури, мови та ін. Соціально-економічними детермінантами, які зумовлюють вчинення геноциду є: відсутність реформ в економіці; інфляція, що призводить до зубожіння населення; політична та економічна ізоляція; зосередження значних майнових комплексів та природних ресурсів у певної «категорії» громадян; відсутність соціальних програм для захисту вразливих верств населення, що викликає прагнення найти «винних» у даних соціально-економічних проблемах.

Таким чином, соціологічні, політико-ідеологічні та соціально-економічні детермінанти на рівні держави та її політики в своїй сукупності обумовлюють вчинення геноциду. Проте вони не є вичерпними, до них можуть бути віднесені й інші детермінанти, які безпосередньо пов'язані з особою – суб'єктом кримінального правопорушення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Резолюції II сесії ООН 1947 р. URL: https://www.un.org/ru/ga/2/ docs/2res.shtml.
2. Конвенція про запобігання злочину геноциду і покарання за нього: Генеральна Асамблея ООН від 11.12.1946 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_155#Text.
3. Заява Комітету з питань правової політики щодо фактів геноциду українського народу. URL: https://www.rada.gov.ua/news/razom/221294.html.
4. Андрушко А.В. Порівняльно-правовий аналіз законодавства зарубіжних держав про відповідальність за геноцид. Електронне наукове видання *Аналітично-порівняльне правознавство.* 2025. № 2. С. 788-809. DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.02.117.
5. Андрухів Правова природа геноциду: історія та практика кваліфікації злочину. *Право і суспільство*. 2023. № 6. С. 3-10. DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2023.6.1.
6. Басиста І.В., Власова Н.П., Стратонов В.М Перспективи та невідворотність відповідальності за вчинення військових злочинів, геноциду, агресії та злочинів проти людяності. Military offences and war crimes: background, theory and practice: collective monograph. Ed. by V.M. Stratonov. Riga, Latvia : «Baltija Publishing», 2023. С. 25–72. DOI https://doi.org/10.30525/978-9934-26-302-6-2.https://dspace.lvduvs.edu.ua/handle/1234567890/6478.
7. Бойко І.В. Норми міжнародного права щодо запобігання вчинюваних Російською Федерацією злочинів геноциду у війні проти України. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право.* 2023. Вип. 79, ч. 2. С. 308–315. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.79.2.48.
8. Вишнякова А., Птащенко Д. Публічні заклики до геноциду: особливості нормативної конструкції в міжнародному кримінальному праві та кримінальному законодавстві України. Вісник *Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки.* 2023. Вип.125(1). С. 74-80. DOI: https://doi.org/10.17721/1728-2195/2023/1.125-13.

9. Фріс П. Загальні підходи щодо факторів, які обумовлюють злочин геноциду. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України.* Івано-Франківськ. 2024. Вип. 65. С. 1.1-1.11. URL: https://lib-repo.pnu.edu.ua/bitstream/123456789/23016/ 1/2024.65.1.fris.pdf.
10. Головкін Б.М. Про детермінацію злочинності. *Часопис Київського університету права.* 2020. Вип. 1. С. 274–280. DOI: https://doi.org/10.36695/2219-5521.1.2020.55.
11. Закалюк А.П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика: у 3 кн. К.: Видавничій дім «Ін Юре», 2007. Кн. 1. Теоретичні засади та історія української кримінологічної науки. 424 с.
12. Медицький І.Б. Вплив соціальних факторів на злочинність в умовах становлення незалежної Української держави: *монографія.* Івано-Франківськ, Львів: Держ. ун-т внутр. справ, Прикарпат. юрид. ін-т., 2007. 214 с.
13. Ганна Самчук, Ольга Безрукова Соціологія геноциду: український досвід та виклики осмислення. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2025. (1). С. 25–42. DOI https://doi.org/10.15407/sociology2025.01.025.
14. Тон Зваан Геноцид. Вступ до проблеми. *Україна модерна*. 2008. № 2. С. 61-81. URL: https://uamoderna.com/images/archiv/13/3_UM_13_ Doslidzennia_ Zvaan.pdf.
15. Лоза ВО. Політична і суспільна практика ідеології рашизму як вагомий чинник глобальної дестабілізації. *Політологічний вісник.* 2024. №. 92. С. 81–87. DOI: https://doi.org/10.17721/2415-881x.2024.92.81-88.
16. Заклики до геноциду українців та воєнних злочинів: дослідники зафіксували 151 причетну особу. URL: https://suspilne.media/crimea/951319-borotba-z-rusofobieu-v-kievi-obgovorili-pitanna-rosijskoi-propagandi-ta-zaklikiv-do-genocidu-ukrainciv/.
17. Пропаганда спрямована на розпалювання національної та міжнаціональної ворожнечі: проблеми визначення та протидії. Аналітична записка. URL: https://niss.gov.ua/doslidzhennya/informaciyni-strategii/propaganda-spryamovana-na-rozpalyuvannya-nacionalnoi-ta.
18. Геноцид в Україні: юридичний аналіз. URL: https://krymbezpravil.org.ua/wp-content/uploads/2023/04/Henotsyd_v_Ukraini_ YUrydychnyy_analiz_final.pdf.

УДК 343.342:006
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.4.8

ДІЯЛЬНІСТЬ ПОЛІЦІЇ У БОРОТЬБІ З КОРУПЦІЄЮ: ПОПЕРЕДЖЕННЯ ТА РОЗКРИТТЯ

Єсімов С.С.,
кандидат юридичних наук, професор,
професор кафедри адміністративно-правових дисциплін,
Львівський державний університет внутрішніх справ
ORCID: 0000-0002-9327-0071

Єсімов С.С. Діяльність поліції у боротьбі з корупцією: попередження та розкриття.
У статті на основі комплексного системного аналізу розглянуто діяльність поліції у боротьбі з корупцією щодо попередження та розкриття. Необхідність збалансованого державного регулювання запобігання корупції у публічній та приватній сферах для успішного попередження корупційних правопорушень за суворого співвіднесення антикорупційної правотворчої діяльності з принципом науковості зумовлює актуальність дослідження. Об'єктом дослідження є суспільні відносини, що систематизують корупцію як соціально-юридичне явище та правові заходи щодо запобігання. Предмет дослідження представляє законодавство України та Європейського Союзу, що регулюють відносини у сфері антикорупційної політики. Методологічна основа дослідження представлена системою загальнонаукових (аналіз, синтез, індукція, дедукція, системно-структурний, функціональний), приватно-наукових (соціологічний, статистичний) та спеціальних (формально-юридичний, порівняльно-правовий, правового моделювання) методів пізнання. Вказано, що корупція у діяльності посадових осіб органів публічної влади порушує необхідний баланс приватних і публічних інтересів. Тому розробка антикорупційних заходів у діяльності Національної поліції має бути першочерговим і перманентним завданням при вдосконаленні оперативно-розшукової діяльності у сфері запобігання корупції. Зазначено, що система попередження корупційних правопорушень не визначена як правова категорія і практично не розроблена як доктринальне поняття, хоча фактично деякі положення про цю систему (її суб'єкт, цілі, завдання, принципи) містяться в антикорупційному законодавстві. Система попередження корупційних правопорушень визначена як організаційно-управлінський механізм, що розкриває превентивну специфіку запобігання корупції та представляє різноманітний інструмент у вигляді засобів і технологій застосування з метою виявлення, вивчення корупціогенних факторів, розробки та реалізації адекватних заходів. Диференційований підхід до регламентації питань запобігання корупції допоможе визначити її особливості, підібрати адекватні правові засоби впливу на неї.
Ключові слова: корупційні правопорушення, моніторинг, оперативно-розшукова діяльність, оперативно-розшукові заходи, профілактика.

Yesimov S.S. Police activities in the fight against corruption: prevention and detection.
Based on a comprehensive systematic analysis, the article examines police activities in the fight against corruption in terms of prevention and detection. The need for balanced state regulation of corruption prevention in the public and private spheres for the successful prevention of corruption offences, with strict correlation of anti-corruption law-making activities with the principle of scientific, determines the relevance of the study. The object of the study is social relations that systematize corruption as a socio-legal phenomenon and legal measures for its prevention. The subject of the study is the legislation of Ukraine and the European Union that regulates relations in the field of anti-corruption policy. The methodological basis of the study is represented by a system of general scientific (analysis, synthesis, induction, deduction, systemic-structural, functional), private scientific (sociological, statistical), and special (formal-legal, comparative-legal, legal modeling) methods of cognition. It is noted that corruption in the activities of public officials violates the necessary balance between private and public interests. Therefore, the development of anti-corruption measures in the activities of the National Police

should be a priority and permanent task in improving operational and investigative activities in the field of corruption prevention. It is noted that the system for preventing corruption offences is not defined as a legal category and has not been developed as a doctrinal concept, although some provisions on this system (its subject, goals, objectives, principles) are contained in anti-corruption legislation. The system for preventing corruption offenses is defined as an organizational and managerial mechanism that reveals the preventive specifics of corruption prevention and represents a diverse tool in the form of means and technologies for detection, study of corruption-generating factors, and development and implementation of adequate measures. A differentiated approach to regulating corruption prevention issues will help to identify its specific features and select adequate legal means of influencing it.

Key words: corruption offences, monitoring, operational-investigative activities, operational-investigative measures, prevention.

Постановка проблеми. Органи Національної поліції зазнають певних труднощів під час проведення оперативно-розшукових заходів і слідчих дій, пов'язаних із запобіганням корупційним правопорушенням, особливо у сфері оборонно-промислового комплексу. Це викликано суперечливістю нормативно-правової бази, яка створює перешкоди для ефективної взаємодії правоохоронних і інших державних органів. Інша причина такого стану полягає у високій латентності корупційних правопорушень, що вимагає підвищення антикорупційної активності всіх суб'єктів соціальної системи суспільства, включаючи представників бізнесу і інститутів громадянського суспільства.

Мета дослідження – розгляд діяльності Національної поліції у боротьбі з корупцією щодо попередження та розкриття.

Стан опрацювання проблематики. Проблема запобігання та запобіганню корупції досліджували учені: О.О. Дудоров, М.В. Ковалів, Н.В. Камінська, М.І. Мельник, В.О. Навроцький, М.І. Хавронюк, С.О. Шатрава, В.О. Шамрай і інші. В умовах воєнного стану запобігання корупції набуває особливого значення так, як корупція прямо впливає на стан бойової готовності Збройних Сил України, ефективність діяльності промислового комплекту оборонного значення, що зумовлює необхідність дослідження зазначеної проблеми.

Виклад основного матеріалу. У законі «Про запобігання корупції» трактується визначення корупції, виходячи з якого, можна дійти висновку, що це незаконне використання свого службового становища чи повноважень для отримання вигод [1]. Корупційні правопорушення мають високу латентність, у зв'язку з чим виникає потреба в аналізі і вдосконаленні діяльності осіб, уповноважених на здійснення оперативно-розшукової діяльності. На сьогоднішній день корупція не характеризується повсюдною поширеністю, а навпаки, локальним проявом. Зокрема, щодо дислокації професійного аспекту, то найбільш схильними до сфер виступають: заклади охорони здоров'я, навчальні заклади, органи державної влади. Виходячи з визначення, можна сказати, що особа вчиняє кримінальне правопорушення із використанням службового становища.

Крім спеціального суб'єкта, у корупційних правопорушеннях має місце суб'єкт, не наділений спеціальними ознаками. До такої групи суб'єктів можна віднести осіб, чиї дії спрямовані на інших осіб щодо зловживання повноваженнями з протиправною метою. Дії осіб, які використовують становище, з метою отримання різного зиску утворює сам факт корупційної складової злочинного посягання. Для кваліфікації правопорушення встановлення суб'єкта недостатньо, необхідно з'ясувати об'єктивну сторону.

Об'єктивна сторона корупційних правопорушень виступає одним із найбільш складно встановлюваних елементів оперативно-розшукової характеристики, оскільки необхідно визначити цільове призначення одержуваної вигоди, характеризується наявністю суспільно небезпечного діяння у разі формального складу, суспільно небезпечних наслідків і причинно-наслідкового зв'язку між згаданими елементами. Найбільшу складність для встановлення становить об'єктивний зв'язок матеріальної винагороди, дій зацікавлених осіб і безпосереднього одержувача.

Правильно встановлена оперативно-розшукова характеристика корупційних правопорушень дозволить кваліфікувати вчинене протиправне діяння, визначити особливості розкриття та проблемні аспекти [2, с. 299].

Суб'єкти оперативно-розшукової діяльності відіграють ключову роль у виявленні та розкритті правопорушень даного роду. Для підтвердження згаданої інформації звернемося до статистичних даних, у яких зазначено, що 70 % обвинувальних вироків у корупційних справах ґрунтуються на доказах, отриманих у результаті реалізації оперативно-розшукових даних.

Діяльність осіб, які здійснюють оперативно-розшукові заходи, спрямована на виявлення ознак правопорушення; встановлення винних осіб; визначення обставин вчинення правопорушення [3, с. 149]. Оперативні підрозділи реалізують діяльність за напрямами: отримання та перевірка інформації про факти корупції, проведення оперативно-розшукових заходів, та наприкінці вони надають одержані результати органам досудового розслідування. При організації оперативно-розшукової діяльності проводиться тактична операція, що починається з отримання повідомлення чи заяви. Ця операція включає заходи: опитування заявника з метою встановлення часу, місця, розміру неправомірної вигоди тощо, опитування очевидців за необхідності. Оперативно-розшукові заходи проводяться щодо особи, яку підозрюють. Оперативно-розшукові заходи спрямовані: на встановлення спостереження за особою, яка, можливо, займається вимаганням неправомірної вигоди; на ознайомлення з документацією, у якій, можливо, виявлення інформації про неправомірну вигоду; використання сприяння на конфіденційній основі; на прослуховування телефонних розмов; на перевірку за місцем проживання та працевлаштування.

Оперативні підрозділи проводять оперативно-розшукові заходи під час зустрічі заявника із особою, яку підозрюють чи її посередником. У зв'язку з цим оперативно-розшукові заходи складаються з наступних дій за етапами.

Перший етап – підготовчий, що включає: підготовку предмета неправомірної вигоди; відображення дій правоохоронних органів у відповідних документах; розписка від заявника про отримані коштів; проведення інструктажу із заявником; використання технічних засобів для фіксації розмови заявника та особи, яку підозрюють; проведення відео та фотозйомки [4, с. 769].

Основною дією другого етапу виступає затримання особи і є наступною сукупністю дій: затримання з особи, огляду місця події та проведення виїмки.

Після проведених оперативно-розшукових заходів оперативні підрозділи надають отримані результати слідчому для здійснення перевірки та прийняття процесуального рішення у порядку визначеному Кримінальним процесуальним кодексом України, для залучення до кримінального провадження відповідно до Інструкції про організацію проведення негласних слідчих (розшукових) дій та використання їх результатів у кримінальному провадженні чи до суду [5].

Діяльність суб'єктів оперативно-розшукової діяльності спрямована на вирішення завдань: виявлення прихованих правопорушень; встановлення ознак і фактів злочинної діяльності.

Для того, щоб найбільш ефективно вирішити поставлені завдання, необхідно дотримуватися принципів встановлених у нормативно-правових актах: поєднання гласних і негласних методів та засобів; конспірація; використання спеціальних технічних засобів із метою негласного отримання інформації.

Від збалансованої роботи підрозділів оперативно-розшукової діяльності багато в чому залежить успіх розкриття правопорушень корупційної спрямованості [6, с. 137]. Проте внаслідок наявності деяких проблем оперативно-розшукова діяльність має незначні мінуси, яких можна віднести: відсутність оперативної інформації; слабку поінформованість, яка полягає у можливості володіння достатніми відомостями для надання оперативно-значущої інформації; неузгодженість дій поліцейських, які здійснюють оперативно-розшукову діяльність, що призводить до суттєвих проблем; недостатній рівень оперативно-технічного забезпечення супроводу оперативного експерименту; проблему правової захищеності поліцейських, які здійснюють оперативно-розшукову діяльність.

Наразі поліцейські стикаються з багатьма проблемами при розкритті правопорушень корупційної спрямованості. Однак завдяки успішній оперативній діяльності розкриваються корупційні правопорушення. Діяльність поліції щодо запобігання вчиненню правопорушень корупційної спрямованості, то на сьогоднішній день це є одним із основних завдань.

Профілактикою корупційних правопорушень займаються усі державні органи України. Найбільш ефективними методами у боротьбі з негативним соціальним явищем є: антикорупційна пропагандистська діяльність, виховна робота у різних навчальних закладах, вона може бути колективною і індивідуальною, розробка та застосування законодавчих заходів щодо запобігання корупції [7, с. 544].

Оперативно-розшукова профілактика грає особливу роль у житті суспільства. Оперативно-розшукова профілактика – це комплекс заходів оперативно-розшукової діяльності, які спрямовані на усунення причин і умов вчинення різних винних протиправних дій. Гласна та негласна діяльність оперативного апарату, яка спрямована на виявлення, вивчення і вплив на осіб, які замишляють та готують правопорушення, здійснюється з метою запобігання та припинення правопорушення [8].

Діяльність суб'єктів оперативно-розшукової діяльності безпосередньо спрямована: на профілактику загального індивідуального характеру; на профілактику із застосуванням нормативно-правової бази; на профілактику із застосуванням інформації; на складання прогнозів; на здійснення оцінки та моніторингу правозастосовної практики; на розробку способів, що дозволять знизити поширення корупційних правопорушень.

При проведенні загальної і індивідуальної профілактичної діяльності основними завданнями є виявлення причин корумпованості та створення передумов для усунення цих причин. Безпосередніми формами оперативно-розшукової діяльності виступають оперативно-профілактичні заходи, профілактика загального типу та оперативний моніторинг. Під час проведення оперативно-профілактичної роботи здійснюється негласне спілкування, що має конфіденційний характер, поліцейських оперативних підрозділів з певним колом людей. У результаті оперативної профілактики поліцейськими до певних суб'єктів доводиться необхідний рівень інформації про правову відповідальність дані дії корумпованості. На конкретних прикладах наводиться аргументація правових передбачуваних наслідків.

Під час проведення загальної профілактики в оперативно-розшуковій діяльності поліцейські, виходячи з отриманої інформації, чи під час оперативного моніторингу, чи з допомогою особистого спостереження, виявляють коло людей, які мають схильність до корумпованої діяльності. Після виявлення можливих порушників поліцейські: ретельно розробляють антикорупційний вплив на посадових осіб; усувають прогалини у документації для подальшого виключення небажаних корупційних правопорушень.

На сьогоднішній день одним із основних завдань поліції є виявлення причин поширення корупційних правопорушень та згодом їхню безпосередню ліквідацію [9, с. 84]. Як показує практика, корупційна діяльність в основних випадках латентна, має взаємний взаємовигідний характер для обох сторін одержувача та платника матеріально стимулу. Для досягнення ефективного результату щодо запобігання та розкриття корупційних правопорушень необхідне застосування спеціальних форм і методів. Складовою профілактичної роботи поліції є профілактична робота з населенням, спрямована на виявлення корупційної схильності посадових осіб. Для цього проводиться: профілактична розмова з населенням; моніторинг правової обізнаності населення; статистичне опитування довіри до поліції (в умовах воєнного стану не проводиться).

У законі «Про запобігання корупції» перераховано порядок запобігання конфліктам, що виникли з вини корумпованої особи. Нині у багатьох державних і приватних установах посадові особи, користуючись своїм становищем, вдаються до політики особистого збагачення за рахунок інших людей. Особливу увагу варто звернути на корумпованість в закладах освіти, охорони здоров'я, комунальних установах [10, с. 467]. В університетах є приклади вимагання неправомірної вигоди за заліки і іспити. У закладах охорони здоров'я практикується неправомірна винагорода за належні медичні послуги. Потерпілим необхідно інформувати поліцію для виключення або подальшого запобігання правопорушенню корупційної спрямованості, що готується.

Діяльність поліцейських оперативних підрозділів багатогранна, складна та має делікатний характер. Завдяки їхній праці у багатьох випадках припиняються корупційні правопорушення. Оперативно-розшукова характеристика корупційних правопорушень необхідна для наступної кваліфікації вчиненого діяння, визначення характеру здійснюваних заходів, спрямованості на документування. Наразі поліцейські стикаються з проблемами під час розкриття правопорушень корупційної спрямованості. Однак, згідно зі статистичними даними, робота, що виконується, характеризується результативністю. Це спричинило розкриття ряду корупційних правопорушень.

Найбільш прийнятними для використання у правоохоронній практиці формами реалізації співробітництва правоохоронних структур та інститутів громадянського суспільства в країнах Європейського Союзу з питань запобіганню корупції, слід вважати: залучення незалежних експертів; громадські розслідування; колективні звернення громадян (зокрема як електронних петицій); громадський антикорупційний контроль (моніторинг) неурядових організацій; діяльність незалежних консультативних органів з широкою участю авторитетних громадських діячів; організація роботи інформаційного каналу для прийому інформації від громадян щодо фактів корупції; ведення реєстрів осіб, звинувачених у корупції та доведення їх до відома громадськості; забезпечення захисту осіб, які сприяли компетентним органам у боротьбі з корупцією; система винагород, що стимулює пряму участь громадськості та конкретних громадян у виявленні корупційних правопорушень; система постійного моніторингу за розглядом заяв громадян щодо фактів корупції; спіль-

на реалізація антикорупційних навчальних програм; спільні дослідження та вироблення заходів щодо найбільш раціональної запобіганню корупції; створення у поліції спеціалізованих комісій з удосконалення запобіганню корупції.

Висновки. Під організацією діяльності поліції України з запобіганню корупційним правопорушенням розуміють сукупність заходів правового, організаційного та науково-методичного характеру, які забезпечують стійке функціонування спеціалізованих підрозділів Національної поліції, покликаних здійснювати виявлення та припинення фактів суспільно небезпечної, протиправної поведінки посадових осіб різних органів, які виконують управлінські функції в установах різної форми власності, у вигляді використання службових повноважень з метою незаконного отримання доходу, придбання інших цінностей матеріального та нематеріального характеру для себе, своїх близьких або інших осіб, які залучають вищевказаних осіб особисто або через посередника до вчинення цих дій, з подальшим залученням згаданих суб'єктів до відповідальності у встановленому законом порядку.

Виходячи з потреби у концентрації зусиль і ресурсів правоохоронної системи держави, щодо пріоритетних напрямів удосконалення діяльності з запобігання корупційним правопорушенням слід віднести:

– розвиток системи правової регламентації правозастосування у цій сфері, шляхом внесення локальних змін до чинного антикорупційного законодавства і відомчих нормативно-правових актів;

– вжиття додаткових заходів науково-методичного характеру, включаючи поширення та використання позитивного практичного досвіду і інноваційних технологій країн Європейського Союзу, спрямованих на створення методичної основи організації повсякденної діяльності правоохоронних органів, у тому числі поліції, з запобігання корупційним правопорушенням і своєчасного вироблення заходів реагування на виклики та загрози національній безпеці.

– законодавчо закріпити шляхом внесення доповнень до закону «Про запобігання корупції» поняття «корупційне правопорушення».

СПИСО ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про запобігання корупції: Закон України від 14.10.2014 р. № 1700-VII. URL. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18#Text.
2. Арсентьєв Д.С. Стан та тенденції протидії корупційним кримінальним правопорушенням в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2025. № 7. С. 298-301. DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-7/66.
3. Туз О.С., Тищук В.В. Сутність оперативно-розшукової діяльності. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія ПРАВО.* 2025. Випуск 87: частина 4. С. 146-151. DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322. 2025.87.4.22.
4. Чечерський В.І., Вишневський С.А. Проблемні питання організації оперативно-розшукової діяльності в екологічній сфері. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2025. № 1. С. 766-770. DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.01.127
5. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13.04.2012 р. № 4651-VI. URL. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text
6. Матвійчук А.В. Доказування корупційних правопорушень. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія ПРАВО.* 2024. Випуск 85: частина 4. С. 135-139. DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.85.4.19
7. Остапенко О.І., Ковалів М.В., Гулак Л.С. та ін. Адміністративне право України (загальна частина): навчальний посібник. Вид. 2-е, доповнене. Львів: СПОЛОМ, 2021. 616 с. URL. https://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/3866/1/адмін%20право%20україни% 20заг%20част.pdf
8. Про оперативно-розшукову діяльність: Закон України від 18.03.1992 р. № 2135-XII. URL. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2135-12#Text
9. Міновський В.В. Понятійно-категоріальний апарат діяльності Національної Поліції України як суб'єкта запобігання корупційним та пов'язаним із корупцією правопорушенням. *Науковий вісник публічного та приватного права.* 2024. Випуск 4. С. 80-91. DOI https://doi.org/10.32844/2618-1258.2024.5.15

10. Кохан О.І. Аналіз проблеми запобігання та протидії корупції у соціальній сфері в сучасній юридичній науці. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2025. № 1. С. 465-469. DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.01.77

УДК 344.22 (477)
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.4.9

КРИМІНАЛІЗАЦІЯ НЕЗАКОННОГО ПРОДАЖУ ДОНОРСЬКОЇ КРОВІ ТА ЇЇ КОМПОНЕНТІВ ПІД ЧАС ВОЄННОГО АБО НАДЗВИЧАЙНОГО СТАНУ: PRO ET CONTRA

Забуга Ю.Ю.,
кандидат юридичних наук, доцент,
старший науковий співробітник
лабораторії дослідження проблем національної безпеки
у сфері громадського здоров'я
Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності
імені академіка В.В. Сташиса НАПрН України,
ORCID: 0000-0003-1805-515X

Забуга Ю.Ю. Криміналізація незаконного продажу донорської крові та її компонентів під час воєнного або надзвичайного стану: pro et contra.

У статті здійснюється комплексний кримінально-правовий аналіз проблеми незаконного продажу донорської крові та її компонентів у контексті забезпечення права на охорону здоров'я в умовах воєнного чи надзвичайного стану, а також під час епідемій/пандемій. Актуальність дослідження зумовлена збройною агресією російської федерації проти України, яка спричинила суттєве зростання кількості осіб, що потребують невідкладної трансфузійної допомоги, а також підвищення стратегічного значення донорської крові як незамінного та обмеженого медичного ресурсу. У роботі обґрунтовується теза про відсутність у чинному кримінальному законодавстві України спеціальної норми, яка б визначала кримінально-караними суспільно небезпечні прояви незаконного продажу донорської крові та її компонентів у кризових умовах. Авторка критично аналізує положення ст. 143 Кримінального кодексу України та доводить, що кров і її компоненти не можуть визнаватися предметом злочину, передбаченого ч. 4 цієї статті. Причиною цього є використання у сфері трансплантації вузького розуміння поняття «анатомічні матеріали людини». Особливу увагу приділено співвідношенню медичного та правового підходів до визначення поняття анатомічних матеріалів людини. Доведено, що кров у медичному розумінні є різновидом анатомічного матеріалу людини. Водночас, на рівні національного законодавства та міжнародних актів у сфері трансплантології (зокрема Директиви 2004/23/ЄС), кров та її компоненти свідомо виведені за межі правового регулювання трансплантації, оскільки не використовується під час застосування цього методу лікування. Відповідно, розширювальне тлумачення предмета злочину, передбаченого ст. 143 КК України, є неприпустимим та суперечить чинному законодавству. У статті здійснено огляд судової практики, пов'язаної з незаконним обігом донорської крові та її компонентів, що засвідчує відсутність єдиного підходу до кримінально-правової кваліфікації таких діянь. Наголошується, що у низці випадків правоохоронні органи та суди необґрунтовано застосовують положення ч. 4 ст. 143 КК України, тоді як більш правильною є кваліфікація таких діянь за загальними нормами, зокрема за ст. 191 КК України. Варто мати на увазі, що за чинним законодавством незаконний продаж донорської крові має тягнути адміністративну відповідальність за ст. 45-1 Кодексу України про адміністративні правопорушення.

Окремий розділ роботи присвячено аналізу підстав для криміналізації незаконного продажу донорської крові та її компонентів у кризових умовах. Використовуючи теоретичні положення теорії криміналізації, авторка доводить наявність сукупності об'єктивних і суб'єктивних чинників, що обґрунтовують доцільність встановлення кримінальної відповідальності за такі діяння у період воєнного чи надзвичайного стану, а також під час епідемій і пандемій. Аргументується, що адміністративно-правові засоби впливу в таких умовах є недостатніми, а незаконний продаж донорської крові безпосередньо загрожує життю і здоров'ю значної кількості осіб та підриває здатність держави виконувати свої базові соціальні функції.

Ключові слова: кримінальне право, кримінальне законодавство, донорська кров, компоненти крові, анатомічні матеріали людини, незаконний продаж, криміналізація, воєнний стан, надзвичайний стан, трансплантація.

Zabuha Yu.Yu. Criminalisation of the illegal sale of donor blood and its components during martial law or a state of emergency: pro et contra.

The article provides a comprehensive criminal-law analysis of the problem of illegal sale of donor blood and its components in the context of ensuring the right to health care under conditions of martial law or a state of emergency, as well as during epidemics and pandemics. The relevance of the study is determined by the armed aggression of the Russian Federation against Ukraine, which has led to a significant increase in the number of persons requiring urgent transfusion care and has enhanced the strategic importance of donor blood as an indispensable and limited medical resource. The paper substantiates the thesis that the current criminal legislation of Ukraine lacks a special legal provision that would define as criminally punishable the socially dangerous manifestations of illegal sale of donor blood and its components under crisis conditions. The author critically analyses the provisions of Article 143 of the Criminal Code of Ukraine and demonstrates that blood and its components cannot be regarded as the object of the criminal offense provided for in paragraph 4 of this Article. This is explained by the use, within the field of transplantation, of a narrow interpretation of the concept of "human anatomical materials." Particular attention is paid to the correlation between medical and legal approaches to defining the concept of human anatomical materials. It is proven that, from a medical perspective, blood constitutes a type of human anatomical material. At the same time, at the level of national legislation and international legal instruments in the field of transplantation (in particular, Directive 2004/23/EC), blood and its components are deliberately excluded from the legal regulation of transplantation, as they are not used in the application of this method of treatment. Accordingly, an expansive interpretation of the object of the crime provided for in Article 143 of the Criminal Code of Ukraine is inadmissible and contrary to current legislation. The article reviews judicial practice related to the illegal circulation of donor blood and its components, which demonstrates the absence of a unified approach to the criminal-law qualification of such acts. It is emphasized that in a number of cases law enforcement authorities and courts unjustifiably apply the provisions of paragraph 4 of Article 143 of the Criminal Code of Ukraine, whereas a more appropriate qualification of such acts lies under general criminal law provisions, in particular Article 191 of the Criminal Code of Ukraine. It should also be taken into account that, under current legislation, the illegal sale of donor blood entails administrative liability pursuant to Article 45-1 of the Code of Ukraine on Administrative Offenses.

A separate section of the paper is devoted to the analysis of the grounds for criminalizing the illegal sale of donor blood and its components under crisis conditions. Drawing on the theoretical framework of the theory of criminalization, the author substantiates the existence of a set of objective and subjective factors that justify the expediency of establishing criminal liability for such acts during periods of martial law or a state of emergency, as well as during epidemics and pandemics. It is argued that administrative-law measures are insufficient under these conditions, while the illegal sale of donor blood poses a direct threat to the life and health of a significant number of individuals and undermines the state's capacity to perform its fundamental social functions.

Key words: criminal law, criminal legislation, donor blood, blood components, human anatomical materials, illegal sale, criminalisation, martial law, state of emergency, transplantation.

Постановка проблеми. Під час війни одним із важливих завдань держави залишається захист прав і свобод людини і громадянина, зокрема, права на охорону здоров'я. Останнє передбачає, в тому числі, і налагодження дієвого функціонування системи крові, за якого кожний громадянин України може отримати рівний доступ до донорської крові та її компонентів належної якості та у достатній кількості. Особливо це є актуальним в умовах сьогодення, коли донорської крові та її компонентів потребують не тільки породілля та особи, які лікуються від серйозних захворювань, але й поранені військові та цивільні громадяни, кількість яких збільшується щороку через вдосконалення озброєння та використання нових тактик ведення російсько-української війни. За даними Моніторингової місії ООН з прав людини із початку повномасштабного вторгнення станом на липень 2025 р. було задокументовано поранення 35 548 цивільних осіб [1]. При цьому кількість поранених військовослужбовців не розголошується, але ця цифра теж має бути суттєвою.

Вочевидь, за умов подальшого продовження Війни за Незалежність, потреба у донорській крові та її компонентів в Україні щороку тільки зростатиме, тоді як в окремі проміжки часу може спостерігатися і їх дефіцит. Тож важливе значення відіграє запобігання правовими засобами будь-яких випадків порушення правил донації крові та її компонентів, її заготівлі, зберігання, реалізації та подальшого перерозподілу. При цьому, видається, що кримінально-правові засоби мають застосовуватись державою не тільки до осіб, які вчиняють насильницьке донорство, відповідальність за яке передбачено у ч. 1 ст. 144 Кримінального кодексу України (далі - КК), але й до осіб, які здійснюють незаконний продаж донорської крові та її компонентів в умовах можливого або реального ризику дефіциту останніх. Така ситуація зазвичай спостерігається під час воєнного чи надзвичайного стану або під час епідемій/пандемій. Аналіз слідчої та судової практики свідчить про те, що на сьогодні відсутній єдиний підхід до кваліфікації незаконного продажу донорської крові та її компонентів. Положення ж ч. 4 ст. 143 КК, які передбачають кримінальну відповідальність за незаконний продаж анатомічних матеріалів, на нашу думку та думку переважної більшості вчених у галузі кримінального права, не можуть бути застосовані у цій ситуації, про що буде сказано в подальшому. Тож **метою цієї статті** є доведення доцільності криміналізації незаконного продажу донорської крові та її компонентів в умовах воєнного та надзвичайного стану або під час епідемій чи пандемій, коли надзвичайний стан не оголошений.

Стан дослідження проблеми. Серед українських вчених проблемні питання притягнення до кримінальної відповідальності за порушення порядку трансплантації анатомічних матеріалів людини розглядали у своїх наукових працях такі вчені, як А.Г. Гаркуша, С.В. Гричак, Л.В. Дорош, Я.Г. Лизогуб, А.В. Мусієнко, Ю.О. Ткач, М.М. Новицька, Л.А. Жерж, Г.В. Чеботарьова та інші науковці. При цьому Н.А. Жерж, Л.А. Жерж та В.С. Шкара розкривали проблеми, пов'язані з незаконною трансплантацією в Україні, на підставі аналізу конкретних кейсів - судової практики за ч. 4 ст. 143 КК. Варто відмітити, що предметом цих злочинів були анатомічні органи та матеріали померлих осіб (очні яблука, хрящі або кістки) [2]. С.В. Гринчак, аналізуючи ознаки складів злочинів, закріплених у ст. 143 КК, звертав увагу і на їх предмет [3, с. 43-44]. Л.В. Дорош та В.І. Потапенко у своїй роботі також ретельно аналізували як конструктивні, так і кваліфікуючі ознаки цих злочинів. Як наслідок, вчені запропонували виокремити ч. 4, положення якої встановлюють кримінальну відповідальність за незаконну торгівлю органами або тканинами людини, зі ст. 143 КК, та надати їй статусу окремої кримінально-правової норми [4, с. 110]. Доволі ґрунтовне дослідження предмету злочину, передбаченого ч. 4 ст. 143 КК, провів Я.Г. Лизогуб, результатом якого став висновок про те, що кров і її компоненти, незважаючи на те, що підпадають під етимологічне та медичне визначення поняття "анатомічні матеріали", не визнаються предметом цього злочину [5, с. 49].

Виклад основного матеріалу. *Предмет злочину, передбачений ч.4 ст.143 КК України, з урахуванням положень міжнародного та національного законодавства у сфері трансплантації.* Чинний КК містить декілька норм, які встановлюють кримінальну відповідальність за порушення встановленого законом порядку поводження з анатомічними матеріалами людини[1], до яких відноситься кров та її компоненти. Йдеться про ст. 143 КК, де закріплено три самостійних одиничних склади кримінальних правопорушень:

– умисне порушення встановленого законом порядку застосування трансплантації анатомічних матеріалів людини, що спричинило істотну шкоду здоров'ю потерпілого (ч. 1 цієї статті);

– вилучення у людини шляхом примушування або обману її анатомічних матеріалів з метою їх трансплантації (ч. 3 цієї статті);

– незаконна торгівля анатомічними матеріалами людини (ч. 4 цієї статті).

Важливе значення для розуміння ознак цих складів має той факт, що законодавець об'єднав їх в межах однієї статті, яка має назву "порушення встановленого законом порядку трансплантації анатомічних матеріалів людини". Це означає, що предмет цих злочинів має тлумачитись єдино - як ті анатомічні матеріали людини, які використовуються під час трансплантації.

[1] Незаконне вилучення органів може виступати метою експлуатації людини. При цьому в літературі наголошується на недосконалості (вузькості, обмеженості) такого формулювання. Детальніше див.: 1) Забуга Ю.Ю., Михайліченко Т.О. Форми експлуатації людини: частина ІІ. *Форум Права*. 2021. № 68(3). С 38–51. DOI: http://doi.org/10.5281/zenodo.5075685 [6]; 2) Zabuha Yu., Osadcha O., Mykhailichenko T. Public health vs. medical exploitation as a type of human trafficking. Wiadomości Lekarskie. 2022;11: 75(12):3128-3134. DOI: https://doi.org/10.36740/WLek202212139 . [7]2.

Натомість у ст. 144 КК України передбачена кримінальна відповідальність за насильницьке донорство, під яким, відповідно до ч. 1 цієї статті, законодавець розуміє "насильницьке або шляхом обману вилучення крові у людини з метою використання її як донора". Вчинення таких дій з метою продажу тягне за собою кримінальну відповідальність за ч. 3 ст. 144 КК України. Тобто кримінально-караними визнаються дії, які передують подальшому незаконному продажу донорської крові та її компонентів. За порушення ж встановленого порядку взяття, переробки, зберігання, реалізації і застосування донорської крові та (або) її компонентів і препаратів має наставати адміністративна відповідальність за ст. 45-1 Кодексу України про адміністративні правопорушення (далі – КУпАП).

Аналіз чинного кримінального законодавства на перший погляд дає підстави стверджувати про те, що випадки незаконного продажу донорської крові та її компонентів мають тягнути за собою кримінальну відповідальність за ч. 4 ст. 143 КК України, бо предметом злочинів, передбачених у чч. 1, 2 та 4 цієї статті, як зазначалось вище, є "анатомічні матеріали людини".

Зауважимо, що поняття "анатомічні матеріали людини" передусім отримало своє закріплення в міжнародних актах та актах ВООЗ, присвячених питанням правового регулювання трансплантації. У подальшому воно почало використовуватись і в українському національному законодавстві. Основним законом у цій сфері виступає Закон України "Про застосування трансплантації анатомічних матеріалів людині" від 17.05.2018 № 2427-VIII (в ред. від 08.02.2025 р.). Відповідно до положень ст. 3 цього Закону під анатомічними матеріалами розуміють "органи (їх частини), тканини, анатомічні утворення, клітини людини або тварини, фетальні матеріали людини" [8]. Аналіз медичної літератури та енциклопедій свідчить, що кров є рідкою сполучною тканиною, оскільки вона становить сукупністю схожих спеціалізованих клітин, що виконують певні функції, а тому належить до анатомічних матеріалів людини [9, с. 492; 10, с. 258; 11]. Проте (і тут варто абсолютно повністю погодитись із Я.Г. Лизогубом та іншими вченими) кров та її компоненти не можуть визнаватися предметом злочину, передбаченого ч. 4 ст. 143 КК [5]. Законодавець "штучно" вивів із-під поняття "анатомічні матеріали людини" кров та її компоненти для питань правового регулювання та охорони. Це підтверджується положеннями ч. 2 ст. 3 Закону України "Про застосування трансплантації анатомічних матеріалів людині", відповідно до яких "дія цього Закону не поширюється на: донорство крові та її компонентів і діяльність, пов'язану з їх використанням; ... діяльність банків пуповинної крові, інших тканин і клітин людини згідно з переліком, затвердженим центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну політику у сфері охорони здоров'я" [8]. Цим положенням законодавець фактично визнає, що кров та її компоненти, а також пуповинна кров, хоча і належить до анатомічним матеріалів людини, проте регулювання діяльності щодо її використання здійснюється іншими нормативно-правовими актами, а отже, їх не можна визнавати тими анатомічними матеріалами людини, які використовуються для трансплантації.

Вочевидь, такий підхід був запозичений із міжнародних актів та актів ВООЗ, які регулюють трансплантацію, як напрям медицини. Серед останніх центральне місце посідає Директива Європейського Парламенту і Ради 2004/23/ЄС від 31.03.2004 р. про встановлення стандартів якості та безпечності для донації, заготівлі, тестування, перероблення, консервації, зберігання та реалізації людських тканин і клітин (далі – Директива 2004/23/ЄС). У ст. 3 цієї Директиви міститься визначення понять "клітини", "тканина" та "орган" (тобто деяких складових частин поняття "анатомічні матеріали людини"). Проте у ст. 2 цієї Директиви 2004/23/ЄС "Сфера дії" прямо зазначено, що цю Директиву не застосовують до (b) крові та її компонентів, що визначені Директивою 2002/98/ЄС [12]. Таким чином, відповідно до міжнародних актів, зокрема Директиви 2004/23/ЄС, кров та її компоненти не відносяться до анатомічних матеріалів, які виступають предметом трансплантації.

Тож, підсумовуючи вищевикладене, варто наголосити, що у біології та медицині використовується більш широкий підхід до розуміння змісту поняття анатомічних матеріалів людини, тоді як у сфері трансплантації, враховуючи специфіку цієї діяльності, і як наслідок, у нормативно-правових актах, які регулюють цю сферу, – більш вузький підхід. Згідно із цим підходом анатомічні матеріали людини не включають в себе, зокрема, кров та її компоненти, а також пуповинну кров та інші тканини людини.

Варто зазначити, що 07.03.2025 Кабінетом Міністрів України була прийнята постанова № 254 "Деякі питання реалізації донорської крові та компонентів крові суб'єктами системи крові, що

здійснюють заготівлю, переробку, тестування, зберігання, розподіл та реалізацію донорської крові та компонентів крові". Цією постановою був затверджений, в тому числі, і Порядок реалізації донорської крові та компонентів крові суб'єктами системи крові, що здійснюють заготівлю, переробку, тестування, зберігання, розподіл та реалізацію донорської крові та компонентів крові (далі – Порядок) [13]. Відповідно до п. 3 цього Порядку, під реалізацією донорської крові та компонентів крові варто розуміти "діяльність суб'єкта системи крові, що передбачає перехід права власності на донорську кров та/або компоненти крові, які призначені для надання послуг з трансфузії крові та/або компонентів крові, суб'єкту, що надає послуги з трансфузії" [13]. Відповідно до абз. 2 п. 14 Порядку реалізація суб'єктами системи крові державної та комунальної форми власності донорської крові та її компонентів суб'єктам, що надають послуги з трансфузії, дозволяються виключно за умови наявності у них надлишків донорської крові та/або компонентів крові. Відповідно до п. 16 Порядку забороняється реалізація донорської крові суб'єктами, що надають послуги з трансфузії, державної та комунальної власності у випадках надання медичної допомоги постраждалим під час воєнного стану, стихійного лиха, в умовах епідемій та пандемій. Відповідно до абз. 8 п. 17 Порядку "суб'єкти системи крові державної та комунальної форми власності не можуть реалізовувати донорську кров та компоненти крові, отримані від інших суб'єктів системи крові державної та комунальної форми власності" [13]. Таким чином, держава визначила чітки правові підстави для реалізації донорської крові та її компонентів, порушення яких наразі буде тягнути за собою лише адміністративну відповідальність за ст. 45-1 КУпАП незалежно від фактичних обставин, наслідків та обстановки вчинення.

Огляд судової практики у кримінальних провадженнях, в яких предметом кримінальних правопорушень виступила кров та (або) її компоненти. Аналіз судових рішень, що розміщених у відкритому доступі в Єдиному державному реєстрі судових рішень (далі – ЄДРСР), свідчить про те, що на сьогодні судових справ, в яких би донорська кров виступала предметом кримінального правопорушення, у вчиненні якого особа підозрювалась чи за яке була засуджена, було виявлено небагато. Так, вироком Орджонікідзевського районного суду м. Запоріжжя від 26.06.2024 (справа № 334/42/23), ОСОБА_4, яка працювала на посаді сестри медичної у відділі організації трансфузіологічної допомоги КНП «Запорізький обласний центр служби крові» Запорізької обласної ради (далі – КНП "Запорізький обласний центр служби крові"), була визнана винною у спричиненні державі в особі цього КНП матеріальної шкоди в сумі 27578 грн. 91 коп. і засуджена за ч. 1 ст. 191 КК України (за привласнення чужого майна, яке перебувало в її віданні) до покарання у виді штрафу в розмірі 2000 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, що еквівалентно 34 000 гривень, без позбавлення права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю. З матеріалів судової справи вбачається, що протягом 2020-2021 рр. вона неодноразово відпускала компоненти крові фізичним особам за рецептом, що передбачено її посадовою інструкцією, однак грошові кошти у касу підприємства не клала, а залишила собі [14]. Але варто звернути увагу на те, що сам продаж компонентів крові входить до повноважень медичної сестри відділу організації трансфузіологічної допомоги КНП "Запорізький обласний центр служби крові" і само по-собі не становить незаконної діяльності з її продажу.

Більш показавою є інша судова справа. Вироком Деснянського районного суду м. Києва від 09.10.2025 року (справа №754/15937/25) медичну сестру ОСОБА_3 лікарняного банку крові КНП «Київська міська клінічна лікарня швидкої медичної допомоги» виконавчого органу Київської міської ради (далі – КНП «Київська міська клінічна лікарня») визнали винною за ч. 5 ст. 27, ч. 5 ст. 143 КК України, а саме у пособництві незаконній торгівлі анатомічними матеріалами людини (власне – крові та її компонентами), вчиненої за попередньою змовою групою осіб. На підставі затвердженої угоди про визнання винуватості їй було засуджено до 5 років позбавлення волі без додаткового покарання (на підставі ч. 2 ст. 69 КК), із подальшим звільненням від відбування покарання з випробувальним строком 2 роки на підставі ст. 75 КК. Матеріали справи свідчать, що ОСОБА_3 на виконання плану, розробленого завідувачем відділення лікарняного банку крові КНП «Київська міська клінічна лікарня» Особою_1, та спільно із сестрами медичними лікарняного банку крові КНП «Київська міська клінічна лікарня» Особами 2, 3, 4, 5, матеріали відносно яких знаходяться в окремому кримінальному провадженні, неодноразово вилучала кров та її компоненти з лікарняного банку крові та передавала її за грошову винагороду «клієнтам», а також вносила недостовірні відомості до облікових документів, таких як журнали реєстрації переливання трансфузійних рідин форми № 009/о, актів списання компонентів крові, щодо ці-

льового використання крові та її компонентів, прикриваючи злочинну діяльність об'єднання [15]. При цьому відповідно до ухвали Печерського районного суду м. Києва від 18.03.2025 (справа №757/12486/25-к) до 24.06.2025 були продовжені строки досудового розслідування щодо ОСОБА_5 (згідно з обставинам попередньої справи - завідувач відділення лікарняного банку крові КНП «Київська міська клінічна лікарня») у кримінальному провадженні № 42024000000000216 від 08.02.2024 за підозрою у вчиненні кримінальних правопорушень, передбачених ч. 5 ст. 143 КК України, та ОСОБА_6, ОСОБА_7, ОСОБА_8, ОСОБА_9, ОСОБА_10 (згідно з обставинам попередньої справи – медичних сестер цього ж підприємства) у вчиненні кримінальних правопорушень, передбачених ч. 5 ст. 27, ч. 5 ст. 143 КК України [16]. Проте ніяких додаткових судових рішень, які б дозволили з'ясувати подальшу долю підозрюваних у цьому кримінальному провадженні, аналіз ЄДРСР не виявив.

Оскільки, як було зазначено вище, кров та її компоненти не є предметом злочину, передбаченого у ч. 4 ст. 143 КК, то кваліфікація випадків незаконного продажу компонентів крові в наведеному обвинувальному вироку є нічим іншим як застосуванням кримінального закону за аналогією. Проте це прямо заборонено відповідно положеннями чинного КК України (ч. 4 ст. 3 цього Кодексу).

Контент-аналіз медіа та офіційних сайтів правоохоронних органів дозволив виявити в тому числі й інші свідчення того, що в Україні все ж існує незаконна торгівля кров'ю та (або) її компонентами. Зокрема, 24.12.2021 на сайті Офісу Генерального прокурора з'явилося повідомлення про те, що ексдиректор КНП "Запорізький обласний центр служби крові" отримав підозру за фактом розтрати майна в особливо великому розмірі за ч. 5 ст. 191 КК. Жінка підозрюється у тому, що під час виконання своїх обов'язків керівника зазначеним підприємством у 2020 р. безпідставно перевела понад 270 літрів плазми крові з розряду придатної для лікування до розряду непридатної і нібито у подальшому реалізувала ці компоненти крові за заниженою вартістю комерційній структурі, чим спричинила матеріальну шкоду у сумі понад 700 тис грн. [17]. Як відмічається, цієї кількості плазми крові мало б вистачити для допомоги майже 350 хворим! Проте у ЄДРСР наразі відсутні судові рішення, які б відповідали фактичним обставинам кримінального провадження, викладених у цьому оголошенні.

Зауважимо, що попередня кваліфікація суспільно незаконної поведінки ексдиректора КНП "Запорізький обласний центр служби крові" за ч. 5 ст. 191 КК, як розтрата майна, що перебувало у віданні особи, є більш правильною в ситуації, що склалася (тобто відсутності спеціальної норми для незаконного продажу донорської крові та/або її компонентів). Положення ст. 191 КК, які виступають загальною нормою, застосовуються як правило у тому випадку, коли немає спеціальної норми, або така норма хоча й існує у КК України, проте відсутнє законодавство, що має регулювати відповідну сферу суспільних відносин чи певну діяльність. Водночас маємо відмітити, що цей підхід певною мірою також суперечить чинному законодавству, адже на сьогодні відповідальність за такі дії (незалежно від кількості реалізованої донорської крові, обстановки вчинення та форми співучасті, в якій діє злочинне об'єднання) має наставати за ст. 45-1 КУпАП. Тобто ми маємо спеціальну норму в КУпАП і не маємо відповідної кореспондуючої норми в КК, що типово піднімає дилему "яким приписом слід керуватися: положеннями ч. 2 ст. 9 КУпАП чи колізійним правилом, що всі неузгодження в законі вирішуються на користь особи, діяння якої кваліфікується"?

Підстави для криміналізації незаконного продажу донорської крові та її компонентів в умовах воєнного чи надзвичайного стану, а також під час епідемій чи пандемій. Як зазначалось, нині за порушення правил реалізації донорської крові та (або) її компонентів настає адміністративна відповідальність за ст. 45-1 КУпАП. Проте як свідчать матеріали слідчої та судової практики є кейси, коли за незаконний продаж донорської крові та її компонентів правоохоронні органи притягують або намагаються притягнути винних осіб до кримінальної відповідальності. При цьому такі випадки не отримали єдиної кваліфікації. Єдиним найоптимальнішим виходом із цієї ситуації може стати криміналізація незаконного продажу крові та її компонентів в умовах воєнного чи надзвичайного стану або в умовах епідемій чи пандемій.

Спробуємо обґрунтувати доцільність виокремлення нової норми у чинному КК України, спираючись на підстави кримінально-правової заборони, які були виділені Д. Балобановою. На думку вченої, такими підставами виступають: "1) суспільна небезпека; 2) типовість і достатня поширеність антигромадської поведінки, але з урахуванням ступеня суспільної небезпеки та страху населення перед злочинністю; 3) динаміка суспільно небезпечних діянь із урахуванням причин і

умов, що їх породжують; 4) необхідність впливу кримінально-правовими заходами; 5) врахування можливостей системи кримінальної юстиції в протидії тим або іншим формам антигромадської поведінки, і як їхня складова – наявність матеріальних ресурсів для реалізації кримінально-правової заборони; 6) співвідношення позитивних і негативних наслідків криміналізації" [18, с. 11].

Суспільна небезпека незаконного продажу донорської крові та її компонентів в умовах воєнного чи надзвичайного стану або під час епідемій і пандемій зумовлена кількома факторами. По-перше, під час війни кількість пацієнтів, які потребують переливання крові, може зростати в геометричній прогресії. Саме таку ситуацію можна спостерігати на прикладі сучасної Війни за Незалежність України. За період лише останніх років (2022-2025 рр.) значно збільшилася кількість цивільного населення, яке отримує мінно-вибухові та вибухові травми внаслідок російських обстрілів ракетами, дронами та авіаційними бомбами. При ці випадки трапляються не тільки у прифронтових областях, але й по всій території України. Використання FPV-дронів на ділянках фронту та неподалік лінії розмежування також сприяє збільшенню кількості поранених військовослужбовців та цивільних осіб, які потребують трансфузії. Невідкладне переливання крові є базою для стабілізації стану поранених, лікування геморагічного шоку та забезпечення життєдіяльності у перші години після травми. По-друге, функціонування військово-польової хірургії має супроводжуватись гарантованим доступом до компонентів крові, які необхідні для проведення оперативного медичного втручання та стабілізації стану поранених військовослужбовців у критичних умовах. По-третє, стратегічна цінність донорської крові також зумовлена неможливістю її штучного синтезу. Водночас, і це четверта причина, в умовах воєнного стану в певні періоди може спостерігатися дефіцит крові та її компонентів, а за таких умов їх незаконний продаж, без сумнівів спричинить підвищений рівень смертності серед поранених військовослужбовців та цивільного населення.

Слід також пам'ятати, що, як показав досвід пандемії коронавірусної інфекції, збільшення пацієнтів, які потребують трансфузії, може спостерігатися і під час епідемій та пандемій. Вірусні інфекційні хвороби можуть супроводжуватися такими станами, за яких хворі потребуватимуть застосування свіжозамороженої плазми та концентратів тромбоцитів. Варто зауважити, що законодавством передбачено введення надзвичайного стану під час епідемій або пандемій, але, як засвідчує досвід боротьби з пандемією COVID-19 в Україні, такий стан вводиться не завжди [19]. Тобто, донорська кров є незамінним та цінним (а в умовах війни – навіть стратегічно важливим) медичним ресурсом, від якого безпосередньо залежить ефективність надання медичної допомоги під час війни, епідемій та пандемій, а також інших надзвичайних ситуацій. Більш того, варто нагадати, що цінність та незамінність крові та її компонентів для порятунку військовослужбовців навіть призвела до того, що у 2023 р. бойовим медикам (тобто людям не лише з медичною освітою, а й військовослужбовцям, які пройшли відповідне навчання) дозволили робити переливання крові пораненим бійцям на догоспітальному етапі. Для цього Міністерство охорони здоров'я розширило спеціальну навчальну програму з основ трансфузійної терапії і це вже врятувало життя та здоров'я не одного захисника України.

Типовість і достатня поширеність антигромадської поведінки. Аналіз судової практики та контент-аналіз медіа, як було зазначено вище, свідчить про те, що в Україні існує незаконний продаж крові та (або) її компонентів. Проте така поведінка, вочевидь, характеризується певним рівнем латентності, адже випадки незаконного продажу донорської крові та її компонентів можна виявити тільки після здійснення перевірки відповідної документації суб'єктів системи крові.

Динаміка суспільно небезпечних діянь із урахуванням причин і умов, що їх породжують. Варто відзначити, що дане явище може мати свої сплески саме в умовах збройних конфліктів (війни), а також епідемій та пандемій, коли значно зростають потреби населення країни в донорській крові та її компонентів за умов можливого або реального дефіциту останніх. Так, добре відомими для кожного українця є постійні заклики медичних працівників здавати на постійній основі кров для потреб військових та цивільного населення. Особливо часто такі заклики лунають у прифронтових областях.

Необхідність впливу кримінально-правовими заходами. Кримінальне право виступає ultima ratio, тобто крайнім засобом, який може використовувати держава для боротьби із суспільно небезпечними явищами. На сьогодні за порушення передбаченого законодавством України порядку реалізації донорської крові передбачена адміністративна відповідальність. Варто звернути увагу, що 15.08.2025 у Верховній Раді України був зареєстрований проєкт Закону про внесення змін до

деяких законодавчих актів України щодо посилення відповідальності за порушення законодавства у сфері донорства крові та компонентів крові № 13630 (включений до порядку денного від 03.09.2025 під № 4586-IX) [20]. Як свідчить аналіз пояснювальної записки до нього, в Україні "існують безліч випадків, коли донорська кров та/або компоненти крові реалізуються суб'єктами системи крові будь-яким особам" [20]. Щоб запобігти таким проявам протиправної поведінки, розробники законопроєкту пропонують підвищити розмір адміністративних стягнень за розподіл та реалізацію донорської крові та компонентів крові будь-яким особам, шляхом виокремлення ч. 2 у ст. 45-1 КУпАП. Не оспорюючи цю ідею в цілому, все ж пропонуємо встановити саме кримінальну відповідальність за незаконний продаж донорської крові та (або) її компонентів у випадках надзвичайних ситуацій (стихійного лиха, виникнення масштабних аварій та катастроф тощо), в період воєнного стану, коли суспільна небезпечність такого діяння суттєво підвищується, а також під час епідемій або пандемій.

Видається, що встановлення такої заборони у чинному КК не створюватиме додаткового навантаження на систему кримінальної юстиції, а у держави наявні матеріальні ресурси для реалізації кримінально-правової заборони. Цьому сприятиме також і санкція такого діяння, яка має містити покарання, не пов'язані з позбавленням волі, але яка забезпечуватиме спеціальну та загальну превенцію.

Співвідношення позитивних і негативних наслідків криміналізації. Позитивні наслідки криміналізації такої поведінки буде перевищувати її негативні наслідки, головне досягнути невідворотності кримінальної відповідальності у такому випадку.

Тож, підсумувавши сказане, констатуємо наявність достатніх ґрунтовних підстав для криміналізації незаконного продажу донорської крові та її компонентів в умовах воєнного чи надзвичайного стану, епідемій та пандемій. Водночас місце цієї норми в системі норм Особливої частини КК України, її зміст та пеналізація такого діяння становить предмет подальших наукових досліджень.

Висновки. На підставі вищевикладеного, можна зробити такі висновки:

1. Комплексний аналіз кримінально-правових норм, передбачених у КК України, які встановлюють відповідальність за порушення порядку поводження з анатомічними матеріалами людини, дає підстави стверджувати, що законодавець пов'язує предмет злочинів, передбачених у ст. 143 КК України, виключно з тими анатомічними матеріалами, які використовуються у сфері трансплантації, тобто органи, тканини, клітини.

2. У біологічному та медичному розумінні кров, яка є рідкою сполучною тканиною, є різновидом анатомічних матеріалів людини. Проте у сфері правового регулювання трансплантації використовується вузьке поняття, за якого кров та її компоненти виключаються з правового регулювання останньої.

3. Аналіз національного законодавства та міжнародних актів, зокрема Директиви 2004/23/ЄС, дозволяє дійти висновку, що кров та її компоненти не визнаються предметом трансплантації у вузькому розумінні. Такий підхід є уніфікованим на міжнародному рівні та був імплементований в українське законодавство, що унеможливлює розширювальне тлумачення предмета злочину, передбаченого ч. 4 ст. 143 КК України.

4. Запровадження Кабінетом Міністрів України у 2025 році нового порядку реалізації донорської крові та її компонентів підтверджує, що держава визнає можливість їх легального обігу, в тому числі і продажу, за наявності чітко визначених умов. Саме тому порушення суб'єктами системи крові порядку реалізації донорської крові та її компонентів має тягнути за собою відповідальність за законодавством України.

5. Судова практика, що склалася в Україні, демонструє відсутність єдиного підходу до кримінально-правової оцінки незаконного продажу донорської крові та (або) її компонентів. В окремих випадках такі діяння кваліфікуються за загальною нормою, якою є ст. 191 КК України, тоді як в інших – відбувається помилкове застосування ч. 4 або ч. 5 ст. 143 КК України, що фактично становить порушення заборони щодо застосування кримінального закону за аналогією.

6. Оцінка незаконного продажу донорської крові та її компонентів через призму теорії криміналізації свідчить про наявність сукупності підстав для кримінально-правової заборони незаконного продажу донорської крові та її компонентів у кризових умовах (воєнний або надзвичайний стан, епідемії, пандемії). Суспільна небезпека таких діянь, їх повторюваність, тенденція до зростання у кризові періоди та обмеженість превентивного потенціалу адміністративної відпові-

дальності обґрунтовують доцільність застосування кримінально-правових засобів для запобігання цим явищем як ultima ratio.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Кількість загиблих та поранених цивільних осіб в Україні у липні 2025 року досягла місячного максимуму за останні три роки – спеціалісти ООН з прав людини. URL: https://ukraine.ohchr.org/uk/Number-of-civilians-killed-and-injured-in-Ukraine-reaches-three-year-monthly-high-in-July-2025-UN-human-rights-monitors-say (дата звернення: 10.10.2025).
2. Жерж Н.А., Жерж Л.А., Шкара В.С. Кримінально-правова характеристика незаконної торгівлі донорськими органами та тканинами людини. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2017. № 2. С. 152-154. URL: http://lsej.org.ua/2_2017/42.pdf (дата звернення: 10.10.2025).
3. Гринчак С.В. Науково-практичний аналіз складів злочинів, передбачених ст. 143 КК України. *Форум права*. 2016. № 2. С. 43–53. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index.htm_2016_2_9 (дата звернення: 10.12.2025).
4. Дорош Л.В., Потапенко І.В. Незаконна торгівля органами або тканинами людини. *Питання боротьби зі злочинністю* : зб. наук. пр . Харків: Право, 2011. Вип. 21. С. 99–111.
5. Лизогуб Я.Г. Незаконна торгівля анатомічними матеріалами людини (ч. 4 ст. 143 КК України): деякі питання аналізу предмету злочину. *Вісник Кримінологічної асоціації України*. 2024. Том 31. № 1. С. 45-54. DOI: https://doi.org/10.32631/vca.2024.1.03.
6. Забуга Ю.Ю., Михайліченко Т.О. Форми експлуатації людини: частина ІІ. *Форум Права*. 2021. № 68(3). С 38–51. DOI: http://doi.org/10.5281/zenodo.5075685.
7. Zabuha Yu., Osadcha O., Mykhailichenko T. Public health vs. medical exploitation as a type of human trafficking. *Wiadomości Lekarskie.* 2022. 11: 75(12). p. 3128–3134. DOI: https://doi.org/10.36740/WLek202212139 .
8. Про застосування трансплантації анатомічних матеріалів людині: Закон України від 17.05.2018 № 2427-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2427-19#Text (дата звернення: 10.10.2025).
9. Червяк П.І. Медична енциклопедія. Видання третє, доповнене. Київ. Вид. центр «Просвіта». 2012. 1504 с. URL: https://archive.org/details/med0ents/page/738/mode/2up (дата звернення: 10.10.2025).
10. Шевчук В.Г., Мороз В.М., Бєлан М.С. Фізіологія: підр. для студ. вищ. мед. закладів / за ред. В. Г. Шевчука. Вінниця: Нова Книга, 2012. 448 с. URL: https://chmnu.edu.ua/wp-content/uploads/2016/07/za-red.-V.G.SHevchuka-Fiziologiya.pdf (дата звернення: 10.10.2025).
11. Blood: Britannica. URL: https://www.britannica.com/science/blood-biochemistry?utm_source=chatgpt.com.
12. Директива Європейського Парламенту і Ради 2004/23/ЄС від 31 березня 2004 року про встановлення стандартів якості та безпечності для донації, заготівлі, тестування, перероблення, консервації, зберігання та реалізації людських тканин і клітин: Директива; Європарламент від 31.03.2004 № 2004/23/ЄС. URL: https://zakon.rada.gov.ua/ laws/show/984_001-04#top (дата звернення: 10.11.2025).
13. Деякі питання реалізації донорської крові та компонентів крові суб'єктами системи крові, що здійснюють заготівлю, переробку, тестування, зберігання, розподіл та реалізацію донорської крові та компонентів крові: Постанова Кабінету Міністрів України; Порядок, Форма типового документа, Інформація, Звіт, Методика, Класифікація, Розподіл, Перелік від 07.03.2025 № 254. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254-2025-%D0%BF#Text/ (дата звернення: 10.11.2025).
14. Вирок Орджонікідзевського районного суду м. Запоріжжя від 26 червня 2024 р., судова справа № 334/42/23. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/119975595 (дата звернення: 10.11.2025).
15. Вирок Деснянського районного суду м. Києва від 09.10.2025, судова справа № 754/15937/25. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/130875625 (дата звернення: 10.11.2025).
16. Ухвала Печерського районного суду міста Києва від 18 березня 2025 р., судова справа № 757/12486/25-к. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/126296531 (дата звернення: 10.11.2025).

17. Продаж 270 літрів плазми під виглядом непридатної – у розтраті підозрюють екскерівника Запорізького облцентру служби крові. Офіційний сайт Офісу Генерального прокурора. URL: https://gp.gov.ua/ua/posts/prodaz-270-litriv-plazmi-pid-viglyadom-nepridatnoyi-u-roztrati-pidozryuyut-ekskerivnika-zaporizkogo-oblcentru-sluzbi-krovi (дата звернення: 10.11.2025).
18. Балобанова Д.О. Теорія криміналізації: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Одеса, 2017. 17 с. URL: http://dspace.lvduvs.edu.ua/handle/1234567890/4904 (дата звернення: 15.11.2025).
19. Zabuha Yu.Yu., Mykhailichenko T.O., Rak S.V. Legal Regulation Of Epidemic Safety Under the Covid-19 Pandemic Conditions in Some Post-Soviet Countries and Poland. *Wiadomości Lekarskie*. 2020. 73 (12 cz 2). p. 2758-2767. URL: https://wiadlek.pl/wp-content/uploads/archive/2020/WLek202012210.pdf (дата звернення: 10.10.2025).
20. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення відповідальності за порушення законодавства у сфері донорства крові та компонентів крові: Проект Закону. URL: https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/57076 (дата звернення: 10.10.2025).

УДК 343.214+340.134(477)
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.4.10

ПРИНЦИПИ МОДЕРНІЗАЦІЇ КРИМІНАЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ

Загиней-Заболотенко З.А.,
доктор юридичних наук, професор,
завідувач відділу проблем кримінального права,
кримінології та судоустрою
Інституту держави і права
імені В.М. Корецького НАН України
ORCID: 0000-0002-8679-124X

Загиней-Заболотенко З.А. Принципи модернізації кримінального законодавства України.
У статті встановлено, що модернізація кримінального законодавства України повинна здійснюватися з урахуванням загальних принципів правотворчості, принципів кримінального права як галузі права, а також спеціальних принципів кримінально-правової правотворчості, до яких віднесено принципи розумності, повноти кримінально-правового припису та відсутності прогалин, синхронізації. Принцип розумності характеризується такими вимогами, як обґрунтованість, розсудливість, обачність та доцільність. Цей принцип означає, що модернізація повинна бути обґрунтованою, розсудливою, обачною та доцільною, що в комплексі забезпечує передбачуваність кримінального законодавства України, його адаптивність до сучасних викликів. Обґрунтованість – достатність підстави для модернізації кримінального законодавства України, що має бути обґрунтовано передусім у пояснювальній записці до коригуючого закону, супровідних документах до нього. Розсудливість виступає механізмом реалізації раціональної, зваженої та соціально орієнтованої кримінально-правової правотворчості, відповідно до якої модернізоване кримінальне законодавство України здатне досягати поставленої мети, зберігаючи баланс між кримінально-правовим забезпеченням охорони суспільства і дотриманням прав людини. Обачність є проявом раціонального і соціально орієнтованого законодавчого мислення, яке ґрунтується на здоровому глузді та прагненні досягнути справедливого співвідношення між кримінально-правовим забезпеченням охорони суспільних інтересів та дотриманням прав і свобод людини. Доцільність передбачає адаптивність кримінального законодавства до сучасних викликів та технологічних трансформацій, повинна ґрунтуватися на балансі динамізму та стабільності цього законодавства. Принцип повноти кримінально-правового припису та відсутності прогалин виступає стратегічним орієнтиром адаптації кримінального законодавства України до нових соціальних реалій, викликів, забезпечуючи його ефективність, прогнозованість та системність. Принцип синхронізації під час модернізації кримінального законодавства України спрямований на те, щоб гармонізувати кримінальне законодавство України як саме по собі (тобто забезпечити внутрішню синхронізацію), так і з нормами інших галузей права, що регламентуються регулятивним законодавством, а також з міжнародними нормами (тобто забезпечити и зовнішню синхронізацію).

Ключові слова: модернізація кримінального законодавства України, кримінально-правова правотворчість, принципи модернізації кримінального законодавства, кримінальне законодавство України, принцип розумності, принцип повноти кримінально-правового припису та відсутності прогалин, принцип синхронізації, принципи кримінального права, верховенство права, законність.

Zahynei-Zabolotenko Z.A. Principles of modernization of criminal legislation in Ukraine.
The article establishes that the modernization of Ukraine's criminal legislation should be carried out taking into account the general principles of lawmaking, the principles of criminal law as a branch of law, as well as the special principles of criminal lawmaking, which include the principles of reasonableness, completeness of criminal law provisions, and the absence of gaps and synchronization. The principle of reasonableness is characterized by such requirements as justification, prudence, caution,

and expediency. This principle means that modernization must be justified, prudent, cautious, and expedient, which together ensure the predictability of Ukraine's criminal legislation and its adaptability to modern challenges. Justification means sufficient grounds for modernizing Ukraine's criminal legislation, which must be substantiated primarily in the explanatory note to the amending law and accompanying documents. Prudence is a mechanism for implementing rational, balanced, and socially oriented criminal lawmaking, according to which Ukraine's modernized criminal legislation is capable of achieving its goals while maintaining a balance between criminal law enforcement for the protection of society and respect for human rights. Prudence is a manifestation of rational and socially oriented legislative thinking based on common sense and the desire to achieve a fair balance between criminal law protection of public interests and respect for human rights and freedoms. Appropriateness implies the adaptability of criminal legislation to contemporary challenges and technological transformations and should be based on a balance between the dynamism and stability of this legislation. The principle of completeness of criminal law provisions and the absence of gaps is a strategic guideline for adapting Ukrainian criminal law to new social realities and challenges, ensuring its effectiveness, predictability, and consistency. The principle of synchronization during the modernization of Ukraine's criminal legislation is aimed at harmonizing Ukraine's criminal legislation both in itself (i.e., ensuring internal synchronization) and with the norms of other branches of law regulated by regulatory legislation, as well as with international norms (i.e., ensuring external synchronization).

Key words: modernization of criminal legislation of Ukraine, criminal lawmaking, principles of modernization of criminal legislation, criminal legislation of Ukraine, principle of reasonableness, principle of completeness of criminal law provisions and absence of gaps, principle of synchronization, principles of criminal law, rule of law, legality.

Постановка проблеми. Згідно зі ст. 3 Закону «Про правотворчу діяльність» правотворча діяльність здійснюється відповідно до принципів: верховенства права, що включає, але не виключно, принципи законності, юридичної визначеності, запобігання зловживанню повноваженнями, рівності перед законом та недискримінації, доступу до правосуддя; пріоритетності утвердження та забезпечення прав і свобод людини, дотримання міжнародних стандартів у сфері прав людини; демократичності; пропорційності; необхідності та обґрунтованості; системності; наукового забезпечення; ресурсної забезпеченості [1]. Саме такі принципи можна вважати наскрізними та універсальними, які пронизують усі сфери правотворчої діяльності. Водночас, конкретний вид правотворчості у відповідній галузі має свої принципи, притаманні відповідному виду правотворчої діяльності.

Виокремлення принципів кримінально-правової правотворчості, а також її модернізації, має визначатися з урахуванням особливостей кримінально-правового регулювання.

Метою статті є визначення переліку та змісту принципів модернізації кримінального законодавства України.

Стан опрацювання проблематики. Ні в теорії права, ні тим більше в кримінально-правовій доктрині питання про принципи модернізації законодавства / кримінального законодавства не є вирішеним. Окремі аспекти висвітлення відповідних питань є у наукових працях Т.А. Боброової, М.Ю. Гунько, В.М. Косовича, Н.М. Пархоменко, В.І. Риндюк, О.І. Ющика та інших учених. У теорії кримінального права виокремимо в цій царині доробок Д.О. Балобанової, В.О. Навроцького, М.І. Хавронюка та інших учених-криміналістів, які так чи інакше торкалися проблематики змін та доповнень кримінального законодавства України.

Виклад основного матеріалу. На нашу думку, спеціальними принципами кримінально-правової правотворчості доцільно визнавати такі: принцип розумності; принцип повноти кримінально-правового припису та відсутності прогалин; принцип принцип синхронізації.

Принцип розумності є складовою верховенства права та загалом належить до загальних принципів права. «Принцип розумності містить такі вимоги: обґрунтованість, послідовність, розсудливість, обачність (відповідність розумним очікуванням), ефективність, доцільність», які повинні однаково висуватися до процесів нормотворчості та правозастосування [2, с. 111]. На наш погляд, під час правотворчої діяльності модернізуючого характеру необхідно орієнтуватися на принцип розумності, вирішуючи питання про те, чи необхідна така модернізація загалом та яким чином вона вплине на подальше кримінально-правове забезпечення охорони відповідного порядку суспільних відносин.

Близьким за своїм значенням до принципу розумності під час здійснення правотворчої діяльності у галузі кримінального права є принцип пропорційності. Так, М.І. Хавронюк, пов'язуючи принцип пропорційності з тим, що кримінальна відповідальність є *ultima ratio*, крайнім засобом реагування держави на протиправні діяння, пише, що «принцип пропорційності також означає, що засоби кримінальної відповідальності встановлюються пропорційно до ступеня тяжкості кримінального правопорушення і більш суворий кримінально-правовий засіб встановлюється та застосовується тільки тоді, коли менш суворого засобу недостатньо для виконання завдання Кримінальтного кодексу України (далі – КК)». При цьому порушенням принципу пропорційності цей науковець вважає ігнорування факту наявності у КК статті, яка вже передбачає кримінальну відповідальність за певне діяння, законодавець знову криміналізує його, застосовуючи ті самі або схожі формулювання і не виокремлюючи ознак, які дали б змогу чітко розмежувати відповідні кримінальні правопорушення, зокрема за правилами конкуренції статей про спеціальний і загальний склади правопорушення» [3].

На нашу думку, принцип пропорційності та його змістовне наповнення, запропоноване М.І. Хавронюком, не повною мірою узгоджується зі звичною правовою суттю принципу пропорційності «як необхідної складової верховенства права». Принцип пропорційності, в якому б значенні та на якому рівні він би не застосовувався, правортворчому чи правозастосовному, стосується тих чи інших обмежень у сфері користування конституційними свободами і правами людини, з свободою розсуду та дискреційними повноваженнями, завдання якого – обмежити розсуд компетентного органу до тієї межі, що необхідна для задоволення відповідної мети [4]. На нашу думку, ті недоліки у тексті КК, які описує М.І. Хавронюк, стосуються порушення не принципу пропорційності, а принципу розумності.

Як зазначалося вище, принцип розумності містить такі вимоги: обґрунтованість, послідовність, розсудливість, обачність (відповідність розумним очікуванням), ефективність, доцільність. Не всі з указаних вимог можливо виокремити в аспекті характеристики кримінально-правової правотворчості. Йдеться передусім про ефективність, яка, як відомо, може бути «виміряна» лише після набрання чинності кримінально-правового припису та його дії протягом певного часу.

Обґрунтованість як вимога розумності означає достатність підстави для модернізації кримінального законодавства України, що має бути обґрунтовано передусім у пояснювальній записці до коригуючого закону, супровідних документах до нього. Вважаємо, що найбільш важливе значення для встановлення обґрунтованості внесених змін та доповнень до КК відіграють такі складові пояснювальних записок, як обґрунтування необхідності прийняття законопроєкту, його цілі та завдання, а також загальна характеристика й основні положення законопроєкту.

Розсудливість, як пише К.О. Мандрікова, пов'язується зі здоровим глуздом [2, с. 18]. Ця дослідниця пише, що «відповідність здоровому глузду – це відповідність певному універсальному, прийнятному розумінню конкретної ситуації. З цією вимогою тісно пов'язане поняття «розумні очікування», тобто очікувані дії від конкретної особи у конкретній ситуації, відповідність поведінці середньої розумної людини у конкретній ситуації (цю вимогу буде описано далі). Відповідність здоровому глузду, розуму процесу створення норм права зазвичай пов'язують із так званою презумпцією розумного законодавця, тобто ідеєю про апріорну розумність законодавства та його автора» [2, с. 61].

Розсудливість, на наш погляд, є важливою вимогою принципу розумності кримінально-правової правотворчості. Вимога розумності передбачає, що законодавець у процесі модернізації кримінального законодавства України повинен діяти за мірками здорового глузду, демонструючи обачність, об'єктивність і раціональність у прийнятті рішень стосовно такої модернізації, її необхідності та доцільності, а також шляхів її здійснення. Вважаємо, що розсудливість законодавця проявляється в кількох взаємопов'язаних аспектах. Передусім законодавець повинен ураховувати реальні соціальні умови, які впливають / можуть впливати на модернізацію кримінального законодавства України. Законодавець, керуючись здоровим глуздом, має формулювати такі кримінально-правові норми, що відповідають реаліям суспільного життя та практиці застосування кримінального законодавства України. Окрім того, законодавець повинен прагнути до того, аби прийнята ним норм була передбачуваною та визначеною. Здоровий глузд вимагає від законодавця уникати нелогічних або суперечливих формулювань, які можуть призвести до неоднозначного тлумачення та зловживань піж час правозастосування. Норма повинна бути структурно зрозумілою та передбачуваною для тих, на кого вона поширюється.

Розсудливість пов'язана з вимогою обґрунтованості, яка характеризувалася вище, однак, на відміну від обґрунтованості, розсудливість підкреслює якісний, розумний характер прийняття рішення, що спирається не лише на статистичні дані та дослідження, а й на інтуїтивну оцінку доцільності кримінально-правової норми у конкретних соціальних умовах. Здоровий глузд виступає критерієм оцінки, наскільки пропоновані норми є справедливими, реалістичними та суспільно корисними.

Отже, розсудливість як вимога принципу розумності виступає механізмом реалізації раціональної, зваженої та соціально орієнтованої кримінально-правової правотворчості, відповідно до якої модернізоване кримінальне законодавство України не лише формально відповідає загальним вимогам правотворчості, а й здатне досягати поставленої мети, зберігаючи баланс між кримінально-правовим забезпеченням охорони суспільства і дотриманням прав людини.

Обачність, на думку К.О. Мандрікової, як вимога розумності під час здійснення правотворчості передбачає за необхідне співвіднесення дій законодавця / ініціаторів законопроєктів із правомірними очікуваннями інших [2, с. 111]. Вважаємо, що вимога обачності вказує на те, що законодавець повинен формулювати такі кримінально-правові приписи, які відповідають розумним очікуванням громадян щодо кримінально-правових норм самих по собі і наслідків їх застосування. Обачність під час здійснення модернізації кримінального законодавства України передбачає врахування очікувань професіоналів, зокрема, практичних працівників, від такої модернізації.

Реалізація законодавцем вимоги обачності забезпечує передбачуваність кримінального законодавства України, може ефективно запобігти помилкам під час правозастосування. Наприклад, встановлюючи кримінальну відповідальність за певні суспільно небезпечні діяння, законодавець повинен орієнтуватися на очікування громадян, щодо того, яка саме поведінка повинна бути криміналізована, що забезпечує як легітимність самого кримінального законодавства України, так і сприйняття його суспільством як справедливого. Обачність, окрім того, стосується й необхідності оцінки потенційних наслідків застосування кримінального закону

Таким чином, обачність як вимога розумності модернізації кримінального законодавства України у кримінально-правовій правотворчості є проявом раціонального і соціально орієнтованого законодавчого мислення, яке грунтується на здоровому глузді та прагненні досягнути справедливого співвідношення між кримінально-правовим забезпеченням охорони суспільних інтересів та дотриманням прав і свобод людини.

Доцільність як вимога розумності модернізації кримінального законодавства України виступає критерієм оцінки необхідності, обґрунтованості та ефективності внесення змін і доповнень до КК. Модернізація кримінального законодавства України повинна здійснюватися не механічно, а з урахуванням конкретних реалій (соціальних, економічних, технологічних, культурних тощо), а також практичних результатів застосування кримінального законодавства України. Так, модернізація кримінального законодавства України може відбуватися на підставі чіткої ідентифікації ініціатором законопроєкту проблемних аспектів кримінального законодавства України, які свідчать, наприклад, про наявність певних прогалин кримінально-правового регулювання, проблем, з якими стикається судова практика. Під час ухвалення постанов Верховним Судом (далі – ВС), формулюючи правові позиції чи правові висновки, може тим самим сигналізувати законодавцю про доцільність модернізації кримінального законодавства України, не підміняючи законодавця.

Наприклад, об'єднана палата Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду (далі – ККС), вирішуючи питання про те, що слід розуміти під вчиненням крадіжки в умовах воєнного стану зазначила, зробила правовий висновок, що за ч. 4 ст. 185 КК кримінальна відповідальність передбачена за вчинення кримінального правопорушення в умовах воєнного або надзвичайного стану на території, на якій він введений. При цьому суд касаційної інстанції вказав на те, що суд шляхом здійснення правосуддя лише застосовує норми закону, однак не може перебирати на себе функції законодавчого органу та своїми рішеннями відступати від правових норм чи змінювати їх. Виходячи з наданих законом ВС повноважень, він повинен лише застосовувати норми закону, але аж ніяк не може підміняти законодавчий орган влади та своїми рішеннями відступати від норм закону, змінювати їх зміст, тим самим спотворювати закріплену в них законодавчу мету [5].

Таким чином, ККС вказав на доцільність модернізації кримінального законодавства України в частині використання кваліфікуючої ознаки, яка полягає у вчиненні кримінального правопорушення в умовах воєнного стану.

Вимога доцільності передбачає, що модернізація повинна здійснювалася шляхом оптимізації існуючих правових механізмів, а не бути результатом безсистемного прийняття кримінально-правових норм. Доцільність модернізації кримінального законодавства України передбачає врахування нових форм кримінально-правових загроз, зокрема тих, що пов'язані з цифровізацією, кіберзлочинністю, міжнародною злочинністю та іншими сучасними викликами. Тобто, доцільність модернізації кримінального законодавства України передбачає його адаптивність до сучасних викликів та технологічних трансформацій. При цьому вимога доцільності модернізації кримінального законодавства України повинна ґрунтуватися на балансі динамізму та стабільності цього законодавства. Модернізація кримінального законодавства України лише тоді може визнаватися доцільною, коли вона спрямована на підвищення ефективності кримінально-правового регулювання та не спрямована на законодавчу інфляцію у результаті хаотичного та безсистемного коригування кримінального законодавства України.

Отже, принцип розумності модернізації кримінального законодавства України означає, що така модернізація повинна бути обґрунтованою, розсудливою, обачною та доцільною, що в комплексі забезпечує передбачуваність кримінального законодавства України, його адаптивність до сучасних викликів, що потребує кримінально-правового забезпечення охорони відповідного порядку суспільних відносин та превалювання здорового глузду під час вирішення питання про коригування кримінального законодавства України.

Принцип повноти кримінально-правового припису та відсутності прогалин. Указаний принцип, на нашу думку, виступає стратегічним орієнтиром адаптації кримінального законодавства України до нових соціальних реалій, викликів, забезпечуючи його ефективність, прогнозованість та системність. У разі, коли кримінально-правовий припис викладено у КК максимально повно, він здатний бути ефективною умовою реалізації кримінального законодавства України. Здійснюючи модернізацію кримінального законодавства України, законодавець повинен максимально повно враховувати нові види кримінальних правопорушень, які раніше в судовій практиці не зустрічалися, однак у результаті оновлення та трансформації суспільних відносин здатні спричинити істотну шкоду відповідному порядку суспільних відносин. Окрім того, модернізація кримінального законодавства України з огляду на принцип повноти та відсутність прогалин передбачає передусім актуалізацію кримінально-правових норм та їх узгодженість з регулятивним законодавством України, а також з нормами міжнародного кримінального права та міжнародного гуманітарного права, що вказує на цілісну повноту кримінального законодавства України та відсутність у ньому прогалин.

Принцип повноти кримінально-правового припису є важливою вимогою забезпечення цілісності та ефективності кримінального законодавства України. Цей принцип передбачає, що кожна нова кримінально-правова норма повинна бути сформульована таким чином, щоб вона не створювала нормативну прогалину, тобто не залишала певні суспільно небезпечні діяння поза правовим регулюванням. З метою забезпечення відсутності прогалин нові норми повинні включати всі необхідні елементи складу кримінального правопорушення (якщо йдеться про забороняючу кримінально-правову норму), визначати не лише саму кримінальну відповідальність, а й умови її застосування, а також передбачати пропорційні кримінально-правові санкції. При цьому законодавець повинен враховувати розвиток кримінологічних досліджень, актуальні проблеми криміногенної ситуації у державі. Важливо, щоб кримінально-правовий припис був чітко та однозначно сформульований та виключав можливості правової невизначеності або суперечностей як між кримінально-правовими нормами, так і між відповідними нормами та нормативними положеннями регулятивного законодавства України.

Як зазначається у ст. 1 Закону «Про правотворчу діяльність», його дія поширюється, зокрема, на подолання колізій у нормативно-правових актах (п. 7 ч. 1 ст. 1) [1].

Відповідно під час здійснення правотворчої діяльності, зокрема під час внесення змін до КК необхідно зважати на те, наскільки ці зміни не будуть суперечити нормам інших галузей права, на кримінально-правову охорону яких відповідні кримінально-правові норми спрямовані та чи будуть вони ефективними для покращення кримінально-правового забезпечення охорони відповідного порядку суспільних відносин, який сам по собі може регулюватися іншими нормативно-правовими актами.

Принцип *ultima ratio* передбачає вирішення питання про внесення змін до КК крізь призму фрагментарності і субсидіарності кримінального права [6, с. 17]. Дотримання принципу ultima

ratio кримінального права передбачає, щоб дії, які заборонені під загрозою покарання, були визнані незаконними також у нормативно-правових актах, що регулюють відповідний порядок суспільних відносин. Це, в свою чергу, вимагає узгодженості між відповідними нормативно-правовими актами та кримінально-правовими нормами. Субсидіарність кримінального права як прояв принципу *ultima ratio* та принцип узгодженості правового порядку повинні передбачати узгодження норм галузей права, які мають на меті організацію порядку суспільних відносин та відповідних кримінально-правових норм, які спрямовані на забезпечення кримінально-правової охорони відповідного порядку.

Принцип синхронізації під час модернізації кримінального законодавства України відіграє важливу роль в цьому процесі, спрямований на те, щоб гармонізувати кримінальне законодавство України як саме по собі (тобто забезпечити внутрішню синхронізацію), так і з нормами інших галузей права, що регламентуються регулятивним законодавством, а також з міжнародними нормами (тобто забезпечити и зовнішню синхронізацію). Модернізація кримінального законодавства України не може відбуватися ізольовано від інших галузей права, оскільки це може призвести до правових колізій, дублювання або правових прогалин.

На нашу думку, принцип синхронізації має такі основні аспекти.

По-перше, під час модернізації кримінального законодавства України потрібно враховувати міжнародні правову стандарти. Україна, будучи частиною міжнародної спільноти, має зобов'язання перед міжнародними організаціями, зокрема ООН, РЄ, та іншими організаціями щодо виконання міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надано ВРУ. Принцип синхронізації забезпечує, щоб кримінальне законодавство України відповідало міжнародним стандартам прав людини, а також було гармонізовано з іншими міжнародно-правовими нормами. Про необхідність модернізації кримінального законодавства України з РС, антикорупційними конвенціями йтиметься далі.

По-друге, на сьогодні ефективна модернізація кримінального законодавства України можлива у зв'язку з необхідність інтеграції українського права у право ЄС. На думку М.І. Хавронюка, європеїзація кримінального права України передбачає п'ять складових: 1) приведення у відповідність до правової системи ЄС (*acquis communautaire*) кримінального законодавства України, а також відповідних судових рішень, які будуть прийматися на його основі; 2) ратифікація договорів РЄ, які Україна поки що лише підписала. Це конвенції: про компенсацію жертвам насильницьких злочинів; про захист довкілля засобами кримінального законодавства; про міжнародні наслідки позбавлення права на керування автомобільним засобом; про захист прав і гідності людини щодо застосування біології та медицини; проти торгівлі людськими органами; про правопорушення, пов'язані з культурними цінностями; Другий додатковий протокол до Конвенції про кіберзлочинність щодо посилення співпраці та розкриття електронних доказів. Слід також оцінити необхідність приєднання до договорів РЄ, які Україна ще не підписала; 3) аудит відповідності кримінального законодавства України положенням всіх договорів в межах ООН, РЄ, МВФ та інших міжнародних організацій; 4) запозичення позитивного досвіду інших європейських країн щодо кримінально-правового регулювання, насамперед досвіду щодо точної, правильної імплементації положень актів ЄС та міжнародних договорів в межах ООН, РЄ тощо; 5) остаточна відмова від радянсько-російської спадщини [7, с. 18–19].

По-третє, під час модернізації кримінального законодавства України повинна забезпечуватися синхронізація з регулятивним законодавством у відповідній сфері. Стосуватися це повинно як термінологічної, так і змістовної відповідності. Синхронізація кримінального законодавства України з іншими нормативно-правовими актами інших галузей права сприяє правовій визначеності та забезпечує ефективність правозастосування. Особливої важливості така синхронізація має в таких споріднених галузях права, як кримінальне право, кримінальне процесуальне право та кримінально-виконавче право.

По-четверте, синхронізованим повинно бути і кримінальне законодавство України, що є особливо актуальним під час його модернізації. У самому КК не повинно бути таких норм, які б суперечили одна одній і по-іншому здійснювали б кримінально-правове регулювання або дублювали одна одну.

По-п'яте, під час модернізації кримінального законодавства України необхідно адаптувати можливі зміни та доповнення до КК до національних особливостей і потреб кримінально-правового забезпечення охорони. Принцип синхронізації передбачає також врахування специфіки

правової системи України, її історичних, соціальних та економічних умов. Модернізація кримінального законодавства повинна бути адаптованою до реалій національного правопорядку, враховувати досвід правоохоронних органів, судів. Це дозволяє створювати правові норми, що є ефективними в умовах сучасного українського суспільства.

По-шосте, синхронізація під час модернізації кримінального законодавства України передбачає забезпечення взаємодії між різними рівнями правового регулювання – нормативним та правозастосовним з урахуванням результатів наукових розвідок.

Отже, принцип синхронізації вимагає, щоб процес модернізації кримінального законодавства України був уніфікованим, адаптованим до міжнародних стандартів, інтегрованим із іншими галузями права та не містив внутрішніх суперечностей, що забезпечує системність, узгодженість і правову стабільність кримінального законодавства України. Реалізація цього принципу сприяє створенню цілісного, ефективного та сучасного кримінального законодавства, яке здатне адекватно реагувати на нові виклики часу, забезпечуючи кримінально-правове забезпечення охорони порядку суспільних відносин у суспільстві.

Висновки. На підставі аналізу наукової літератури зроблено такі основні висновки проведеного дослідження.

Модернізація кримінального законодавства України повинна здійснюватися з урахуванням загальних принципів правотворчості, принципів кримінального права як галузі права, а також спеціальних принципів кримінально-правової правотворчості, до яких віднесено принципи розумності, повноти кримінально-правового припису та відсутності прогалин, синхронізації.

Принцип розумності характеризується такими вимогами, як обґрунтованість, розсудливість, обачність та доцільність. Загалом принцип розумності модернізації кримінального законодавства України означає, що така модернізація повинна бути обґрунтованою, розсудливою, обачною та доцільною, що в комплексі забезпечує передбачуваність кримінального законодавства України, його адаптивність до сучасних викликів, що потребує кримінально-правового забезпечення охорони відповідного порядку суспільних відносин та превалювання здорового глузду під час вирішення питання про коригування кримінального законодавства України. При цьому:

– обґрунтованість означає достатність підстави для модернізації кримінального законодавства України, що має бути обґрунтовано передусім у пояснювальній записці до коригуючого закону, супровідних документах до нього;

– розсудливість виступає механізмом реалізації раціональної, зваженої та соціально орієнтованої кримінально-правової правотворчості, відповідно до якої модернізоване кримінальне законодавство України не лише формально відповідає загальним вимогам правотворчості, а й здатне досягати поставленої мети, зберігаючи баланс між кримінально-правовим забезпеченням охорони суспільства і дотриманням прав людини.

– обачність є проявом раціонального і соціально орієнтованого законодавчого мислення, яке ґрунтується на здоровому глузді та прагненні досягнути справедливого співвідношення між кримінально-правовим забезпеченням охорони суспільних інтересів та дотриманням прав і свобод людини.

– доцільність передбачає адаптивність кримінального законодавства до сучасних викликів та технологічних трансформацій, повинна ґрунтуватися на балансі динамізму та стабільності цього законодавства. Модернізація кримінального законодавства України лише тоді може визнаватися доцільною, коли вона спрямована на підвищення ефективності кримінально-правового регулювання та не спрямована на законодавчу інфляцію у результаті хаотичного та безсистемного коригування кримінального законодавства України.

Принцип повноти кримінально-правового припису та відсутності прогалин виступає стратегічним орієнтиром адаптації кримінального законодавства України до нових соціальних реалій, викликів, забезпечуючи його ефективність, прогнозованість та системність. У разі, коли кримінально-правовий припис викладено у КК максимально повно, він здатний бути ефективною умовою реалізації кримінального законодавства України.

Принцип синхронізації під час модернізації кримінального законодавства України відіграє важливу роль в цьому процесі, спрямований на те, щоб гармонізувати кримінальне законодавство України як саме по собі (тобто забезпечити внутрішню синхронізацію), так і з нормами інших галузей права, що регламентуються регулятивним законодавством, а також з міжнародними нормами (тобто забезпечити и зовнішню синхронізацію).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про правотворчу діяльність: Закон України від 24.08.2023 № 3354-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3354-20#Text (дата зверн.: 15.11.2025).
2. Мандрікова К.О. Розумність у правовому регулюванні: вимоги до нормотворчості і правозастосування: дис …. уанд. юрид. наук: 12.00.01; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2015. 196 с.
3. Хавронюк М.І. Порушення принципу пропорційності у змінах до Кримінального кодексу під час війни / вебпортал Центру політико-правових реформ. URL: https://pravo.org.ua/blogs/porushennya-pryntsypu-proportsijnosti-u-zminah-kryminalnogo-kodeksu-pid-chas-vijny/ (дата зверн.: 15.11.2025).
4. Johan Hulshof The principle of proportionality. URL: http://www.echamp.eu/news/ echamp-e-news/e-newsarchive/2009/aprilmay/the-principle-of-proportionality (дата зверн.: 15.11.2025).
5. Постанова об'єднаної палати Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду від 15.01.2024 у справі № 722/594/22 (провадження № 51-3186 кмо 22). URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/116446106 (дата зверн.: 15.11.2025).
6. Водянніков О.Ю. Конституція і злочин: теорія криміналізації в світлі конституційної концепції ultima ratio. *Актуальні проблеми держави і права*. 2022. Вип. 96. С. 14–35. DOI https://doi.org/10.32782/apdp.v96.2022.2
7. Хавронюк М.І. Європеїзація кримінального права: про що йдеться*? Європеїзація кримінального права України*: мат-ли міжнар. наук. конф., що відбулася 19 груд. 2024 р. / редкол.: Ю.А. Пономаренко (голова) та ін.; Коміс. з питань прав. реформи при Президентові України та ін. Харків: Право, 2025. С. 15–21.

УДК 343.81:343.541
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.4.11

КРИМІНОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ НАСИЛЬСТВА В ПЕНІТЕНЦІАРНИХ УСТАНОВАХ

Зарадюк З.В.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінального правосуддя
та правоохоронної діяльності
Волинського національного університету
імені Лесі Українки
ORCID: 0000-0002-3364-9565

Зарадюк З.В. Кримінологічний аспект насильства в пенітенціарних установах.

У статті розглядається комплекс кримінологічних проблем, пов'язаних із поширенням насильства в місцях позбавлення волі в Україні. У фокусі уваги перебувають соціальні, інституційні та субкультурні чинники, що зумовлюють виникнення агресивної поведінки в умовах ізоляції та замкненого простору, де порушення прав людини та дефіцит ефективних механізмів контролю створюють сприятливе підгрунтя для насильницьких проявів. Акцентовано на тому, що пенітенціарна субкультура, режимні обмеження, нестача ресурсів та недовіра до адміністрації формують середовище підвищеної конфліктності, у якому насильство виконує функції регулятора соціальних відносин. Особлива увага приділяється оцінці сучасного стану наукової розробки проблеми, зокрема працям українських кримінологів і правознавців, які вивчають питання насильства, віктимності, безпеки та гарантій прав осіб, що перебувають у місцях несвободи.

У статті зазначено, що насильство проявляється у різних формах та видах. Зокрема, найпоширенішим видом є фізичні напади між ув'язненими, які проявляються у формі побиттів, нанесення тілесних ушкоджень та групових конфліктів. Ще одним поширеним видом насильства є насильницьке вимагання та примус, яке у пенітенціарному середовищі набуває форми фізичного і психологічного тиску з метою отримання матеріальної вигоди, підкорення або експлуатації. Особливу небезпеку становить сексуальне насильство, яке є високолатентним. Жертвами стають особи, які займають у ній низьке становище, новоприбулі, психічно вразливі або ті, хто не здатний чинити опір. Окрему групу становлять випадки насильства з боку персоналу. Міжнародні організації фіксують скарги ув'язнених на перевищення службових повноважень - побиття, незаконне застосування спецзасобів, погрози, психологічний тиск.

Автор підкреслює, що забезпечення гуманного ставлення та дотримання прав людини у місцях несвободи є ключовою умовою реформування ДКВС України відповідно до європейських стандартів. Зроблено висновок про необхідність комплексного підходу до превенції насильства, який має включати інституційні зміни, підвищення кваліфікації персоналу, удосконалення системи моніторингу, а також розвиток програм ресоціалізації, спрямованих на зниження агресивності та конфліктності серед засуджених.

Ключові слова: насильство, пенітенціарна установа, запобігання, кримінологічний аналіз, пенітенціарна субкультура.

Zaradiuk Z.V. Criminological aspects of violence in penitentiary institutions.

The article examines a range of criminological issues related to the prevalence of violence in places of deprivation of liberty in Ukraine. The focus is on social, institutional, and subcultural factors that cause aggressive behavior in conditions of isolation and confined space, where human rights violations and a lack of effective control mechanisms create a fertile ground for violent manifestations. It emphasizes that the prison subculture, regime restrictions, lack of resources, and distrust of the administration create an environment of heightened conflict, in which violence serves as a regulator of social relations. Particular attention is paid to assessing the current state of scientific research on the issue, in particular the works

of Ukrainian criminologists and legal scholars who study the issues of violence, victimization, security, and guarantees of the rights of persons in places of detention.

The article states that violence manifests itself in various forms and types. In particular, the most common type is physical assaults between prisoners, which manifest themselves in the form of beatings, bodily harm, and group conflicts. Another common type of violence is extortion and coercion, which in the prison environment takes the form of physical and psychological pressure with the aim of obtaining material gain, subjugation, or exploitation. Sexual violence, which is highly latent, poses a particular danger. The victims are people who occupy a low position in the hierarchy, new arrivals, the mentally vulnerable, or those who are unable to resist. A separate group consists of cases of violence by staff. International organizations record complaints from prisoners about abuse of authority-beatings, illegal use of special means, threats, psychological pressure.

The author emphasizes that ensuring humane treatment and respect for human rights in places of detention is a key condition for reforming the Ukrainian penitentiary system in line with European standards. The conclusion is made about the need for a comprehensive approach to violence prevention, which should include institutional changes, staff training, improvement of the monitoring system, and the development of resocialization programs aimed at reducing aggression and conflict among convicts.

Key words: violence, penitentiary institution, prevention, criminological analysis, penitentiary subculture.

Постановка проблеми. Актуальність вивчення насильства в місцях позбавлення волі зумовлена тим, що пенітенціарна система є особливою соціально-правовою сферою, де висока концентрація осіб із криміногенними установками, ізольованість від суспільства та специфічні умови функціонування створюють підвищені ризики виникнення насильницьких проявів. У таких умовах насильство часто набуває системного характеру, стає засобом самоствердження, підтримання субкультурної ієрархії або способом вирішення конфліктів. Попри наявність нормативно-правових механізмів забезпечення прав засуджених, значна частина насильницьких інцидентів залишається латентною через страх помсти, недовіру до адміністрації або внутрішні правила кримінальної субкультури.

Ситуація ускладнюється сучасними викликами, зокрема потребою реформування пенітенціарної системи України, впровадженням європейських стандартів поводження із засудженими, а також умовами воєнного стану, які впливають на навантаження та ресурси кримінально-виконавчих установ. Розуміння природи та механізмів насильства є необхідною передумовою забезпечення безпеки як засуджених, так і персоналу, а також створення гуманних умов виконання покарань.

Мета дослідження: комплексний кримінологічний аналіз насильства в пенітенціарних установах, виявлення причин, форм і механізмів, а також розроблення науково обґрунтованих рекомендацій щодо підвищення ефективності попередження насильства в установах виконання покарань.

Стан опрацювання проблематики. Дослідження науковців з означеної проблематики підкреслює, що насильство в пенітенціарних установах є багатоаспектним феноменом, який впливає на безпеку, здоров'я та ресоціалізацію засуджених. Серед науковців, які активно працюють у цьому напрямі, варто відзначити І. Богатирьова, В. Борисова, В. Голіну, Б. Головкіна, О. Джужу, О. Колба, І. Кочергіна, О. Литвинова, В. Марчука, О. Михайлика, І. Яковець та ін. Праці цих науковців мають ґрунтовний характер і становлять основу для подальшого наукового дослідження.

Виклад основного матеріалу. Практика функціонування системи виконання покарань в Україні показує, що однією з ключових проблем, яка знижує її результативність та ускладнює процес виправлення й ресоціалізації осіб, засуджених до позбавлення волі, є недостатній рівень правових гарантій і відсутність ефективного механізму захисту їхнього права на гуманне поводження та повагу до людської гідності. У результаті цього щороку засуджені потерпають від злочинних посягань як з боку інших ув'язнених, так і з боку сторонніх осіб, зокрема працівників виправних та виховних колоній. Такі факти протиправної поведінки регулярно фіксуються у закладах виконання покарань протягом тривалого часу.

Проблема насильства в місцях позбавлення волі є однією з найбільш складних і водночас найменш досліджених у кримінології. Закритий характер установ виконання покарань, специфічні умови перебування, особливості пенітенціарної субкультури та обмеженість зовнішнього контролю формують середовище, у якому насильство може проявлятися у різних формах – від психологічного тиску до тяжких фізичних посягань. Незважаючи на наявність нормативних гарантій

захисту прав засуджених, фактичний стан дотримання цих прав часто залишається проблемним, що зумовлює високу латентність насильницьких проявів.

Однією з важливих новацій Кримінально-виконавчого кодексу (далі – КВК) України 2003 року стало законодавче закріплення права засуджених на гуманне поводження та повагу до гідності, притаманній кожній людині. У Кодексі 1970 року (ВТК України) було передбачено лише окремі, спеціально визначені права осіб, які відбувають покарання у вигляді позбавлення волі. Згодом, у 2014 році, відповідне формулювання було уточнено: засуджені мають право на гуманне ставлення та повагу їхньої людської гідності [1]. Таке уточнення відповідає підходам, закріпленим у європейських стандартах у цій сфері. О. М. Литвинов та інші науковці вказують, що право на гуманне ставлення до себе та повагу гідності, властивій людській особистості, належить до основних прав засуджених і закріплено у ч. 2 ст. 8 КВК. Крім того, цей принцип полягає і в тому, що під час виконання та відбування покарання засудженому створюються умови для нормального існування, всієї його життєдіяльності (харчування, комунально-побутове та медичне забезпечення) – ч. 1 ст. 8, ст. 115, 116 КВК. Даний принцип закріплений також у ст. 16 Закону України «Про Державну кримінально-виконавчу службу України», яка передбачає, що жорсткі, нелюдські або такі, що принижують людську гідність, дії є несумісними зі службою і роботою в органах та установах виконання покарань [2, с. 42-43].

М. Савчин слушно зазначає, що право на охорону державою гідності кожного індивіда передбачає обов'язок посадових осіб і всіх працівників державних структур поважати гідність людини, тобто: 1) ніщо не може бути підставою для її приниження; 2) будь-які заходи впливу на неправомірну поведінку особи з боку працівників правоохоронних органів не повинні спрямовуватися на приниження її гідності; 3) необхідне уважне, безкорисливе і моральне ставлення до задоволення прав і законних інтересів людини; 4) неухильне додержання етичних норм у поведінці працівників державних органів [3, с. 26-27].

Проте, незважаючи на наявність нормативно-правових механізмів забезпечення прав засуджених, значна частина насильницьких інцидентів залишається латентною через страх помсти, недовіру до адміністрації або внутрішні правила кримінальної субкультури.

Комплексний аналіз міжнародних та національних звітів щодо вчинених правопорушень, в тому числі насильницького характеру у місцях позбавлення волі свідчить про те, що насильство проявляється у різних формах та видах.

Зокрема, найпоширенішим видом є фізичні напади між ув'язненими, які проявляються у формі побиттів, нанесення тілесних ушкоджень та групових конфліктів. Такі дії часто пов'язані з боротьбою за неформальну владу, розподіл ресурсів, підпорядкування слабших осіб або підтримання внутрішньої ієрархії. Значна частина таких злочинів залишається латентною через страх постраждалих звертатися до адміністрації та недовіру до системи. Так, слідчі Державного бюро розслідувань (далі – ДБР) у 2024 році провели комплекс заходів для документування системних катувань, які вчиняли працівники ДУ «Київський слідчий ізолятор». У ході розслідування правоохоронці виявили в установі, де перебуває близько 2 тис. 700 осіб, стійку ієрархічну структуру злочинного впливу. Представники цієї структури організовували обіг наркотиків, систематично вимагали гроші з ув'язнених, проводили азартні ігри та застосовували фізичне насильство, у тому числі з летальними наслідками. Також, у 2025 році було виявлено «камеру тортур» у Полтавському слідчому ізоляторі, де працівники установи катували ув'язненого через те, що він висловлював невдоволення умовами утримання [4]. І таких прикладів є чимало.

Відповідно до альтернативного звіту до Комітету ООН проти катувань, підготовленого коаліцією правозахисних організацій (ZMINA, ULAG, «Україна без тортур», FreeRights) разом з World Organisation Against Torture (OMCT) [5] підкреслюється, що хоча певні позитивні зрушення відбулись, залишається низка системних проблем, які підривають повноцінну реалізацію міжнародних стандартів захисту прав людини. Правозахисники наголошують, що національне визначення катувань не повністю відповідає вимогам Конвенції ООН, що створює прогалини у правозастосуванні та розслідуванні таких злочинів. Це стосується, зокрема, критеріїв відмінності між катуванням та іншими жорстокими діями. Звіт підкреслює, що розслідування таких злочинів часто формальні, затягуються або закриваються на початкових стадіях. Незалежні монітори відзначають нестачу ефективного доказового супроводу, документування тілесних ушкоджень та правової кваліфікації злочинів відповідно до міжнародних стандартів. Також відзначено, що в Україні не завжди забезпечується доступ ув'язнених до адвоката, лікаря або належної інформації про свої

права, що є критично важливими елементами запобігання катуванням і жорстокому поводженню. Звіт містить аналіз стану утримання у пенітенціарних установах, включно з проблемами переповненості, недостатності медичного обслуговування, неналежного доступу до базових життєвих стандартів, що підсилюють ризик жорстокого поводження.

Звіт визнає, що Україна здійснила ряд позитивних кроків, таких як створення та розвиток Національного превентивного механізму; часткова імплементація Стамбульського протоколу щодо медичного документування катувань; певні законодавчі зміни, спрямовані на захист прав людини. Однак ці здобутки оцінюються як недостатні для повного забезпечення норм Конвенції ООН проти катувань, особливо в умовах війни та складних реалій кримінальної юстиції.

Другим поширеним видом насильства є насильницьке вимагання та примус, яке у пенітенціарному середовищі набуває форми фізичного і психологічного тиску з метою отримання матеріальної вигоди, підкорення або експлуатації. Ув'язнених можуть змушувати виконувати роботи, передавати особисті речі або дотримуватися принизливих «правил» субкультури. Це явище часто залишається непоміченим адміністрацією, оскільки здійснюється всередині груп ув'язнених і маскується під «неформальне саморегулювання». Так, у Новгород-Сіверській виправній колонії було викрито схему вимагання грошей у засуджених для «спокійного відбування покарання» [6]. Цей випадок ілюструє механізм, коли в середині пенітенціарної установи формується група, яка здійснює примус і вимагання під загрозою насильства.

Особливу небезпеку становить сексуальне насильство, яке є високолатентним і здебільшого зосереджене навколо субкультурної «кастової» системи. Жертвами стають особи, які займають у ній низьке становище, новоприбулі, психічно вразливі або ті, хто не здатний чинити опір. Сексуальне насильство використовується як метод покарання, примусу або демонстрації влади, а страх розголосу чи помсти призводить до повної відсутності звернень по допомогу. Сексуальне насилля може бути умисним з метою отримання інформації або визнання, з метою покарання, залякування чи примусу або ж з будь-яких причин, пов'язаних з дискримінацією будь-якого характеру [7, с. 138].

Досить поширеним є також психологічне насильство, що включає приниження, погрози, тривале ізолювання, примусове виконання принизливих дій або колективне цькування. Таке насильство часто передує фізичним нападам і використовується як інструмент контролю над особами, які є соціально або психологічно вразливими. Така форма насильства має негативний вплив на різні сфери особистості: емоційну, когнітивну, поведінкову, комунікативну [8, с. 323]. Важливою ознакою психологічного насилля з боку персоналу місць несвободи є намагання адміністрації встановити контроль над поведінкою засудженого. Особливого поширення психологічне насилля набуває відносно тих, хто вперше прибув у в'язницю для відбування покарання [7, с. 138].

Окрему групу становлять випадки насильства з боку персоналу. Міжнародні організації фіксують скарги ув'язнених на перевищення службових повноважень - побиття, незаконне застосування спецзасобів, погрози, психологічний тиск [9]. Нерідко персонал не здійснює належної фіксації травм або співпрацює з представниками кримінальної субкультури, фактично толеруючи насильство всередині установ. До найбільш небезпечних форм належать вбивства та доведення до самогубства, які трапляються рідше, проте часто є наслідком систематичного насильства, тривалого психологічного тиску або жорстокого поводження. У деяких випадках такі смерті маскуються під нещасні випадки через відсутність незалежної медичної та правової перевірки. Загалом структура насильницьких злочинів в УВП відображає специфіку середовища: замкненість, ієрархічність, дефіцит контролю, вплив субкультури та низьку ефективність захисних механізмів. Усі ці чинники створюють умови, за яких насильство стає не лише засобом вирішення конфліктів, а й способом регулювання взаємин та підтримання «порядку» всередині групи ув'язнених.

З точки зору кримінології, насильство виступає як форма соціального конфлікту, де агресія стає способом вирішення суперечностей у замкнутому просторі з обмеженими можливостями конструктивної комунікації. Теорія соціального навчання А. Бандури пояснює, що насильницька поведінка формується шляхом наслідування моделей агресії, які домінують у кримінальному середовищі та підкріплюються його нормами. Ув'язнені переймають способи реагування через спостереження за поведінкою інших, а замкнутість простору лише прискорює цей процес [10, с. 98].

Суттєве значення мають також положення субкультурних теорій девіації (А. Коена, Р. Клауарда і Л. Олена), які підкреслюють формування специфічних норм і цінностей у групах засуджених. В умовах відриву від загальносоціальних стандартів у місцях позбавлення волі виникають субкультурні структури, що легітимізують насильство як інструмент підтримання статусу, впливу

та ієрархії. Такі субкультурні правила нерідко вступають у суперечність з установленими адміністрацією режимними вимогами, що додатково загострює конфліктність середовища [11, с. 141; 12, с.159]. Також вагомими є такі складові, як: фактор страху за майбутнє, прагнення до незаконного збагачення, корупційна складова пенітенціарної системи, недоліки дисципліни, потурання окремим проявам насильства серед засуджених з боку персоналу, прояви несправедливості щодо засуджених, невизначеність становища окремих засуджених [13, с. 142].

Вчинення кримінального насильства в місцях несвободи Державної кримінально-виконавчої служби України створює у виправних колоніях підвищену небезпеку, як для засуджених так і персоналу, підриває основи виправлення і ресоціалізації засуджених, спонукає приймати адміністрацією виправних колоній іноді неадекватних рішень з метою протидіяти та запобігти такому суспільно-небезпечному протиправному явищу, як кримінальне насильство [14, с. 53]. Саме тому, запобігання насильству в установах виконання покарань є однією з найбільш актуальних проблем кримінально-виконавчої системи. В умовах замкненого простору, обмежених ресурсів та сформованих субкультурних норм конфлікти та агресивна поведінка стають практично невідворотними, що робить необхідним комплексний підхід до їх запобігання, що поєднує правові, організаційні та соціально-психологічні заходи.

Організаційні заходи запобігання насильству включають класифікацію та диференціацію засуджених за рівнем ризику, кримінальним досвідом, психічними та поведінковими характеристиками, що дозволяє зменшити ймовірність конфліктів. Створення належних умов тримання, усунення переповненості камер, забезпечення доступу до праці, освіти та спортивних занять сприяє зниженню напруженості серед засуджених. Важливу роль у системі превенції відіграє впровадження відеоспостереження та електронного моніторингу, що підвищує прозорість дій персоналу і знижує ризик насильства.

Професійна підготовка персоналу є критичною для ефективного запобігання конфліктам. Працівники установ виконання покарань повинні мати навички деескалації агресії, психологічну готовність до роботи у стресових умовах, дотримуватися етичних норм і демонструвати нульову толерантність до корупції та співучасті у злочинах. Водночас соціально-психологічна робота із засудженими включає проведення тренінгів з управління агресією, психологічне консультування, взаємодію з неформальними лідерами груп та активне залучення до трудових, освітніх та спортивних програм. Це сприяє зниженню внутрішньогрупових конфліктів і формує конструктивну поведінку.

Особливу увагу необхідно приділяти нейтралізації пенітенціарної субкультури, яка часто легітимізує насильство. Для цього застосовуються методи ізоляції лідерів кримінальних груп, руйнування ієрархії насильницьких угруповань, створення альтернативних позитивних субкультур через спорт, релігійні та трудові об'єднання, а також індивідуальна робота з засудженими.

Висновки. Кримінологічний аспект насильства в місцях позбавлення волі свідчить, що подолання цього явища потребує системного підходу, заснованого на науковому аналізі, міждисциплінарних методах та впровадженні доказових стратегій превенції, спрямованих на забезпечення безпеки, підтримання прав людини та підвищення ефективності пенітенціарної політики держави.

Запобігання насильству в установах виконання покарань потребує комплексного підходу, що поєднує правові гарантії, організаційні заходи, професійну підготовку персоналу, соціально-психологічну роботу із засудженими та зовнішній контроль. Міжнародний досвід підтверджує ефективність гуманізації пенітенціарного середовища, диференціації засуджених. Сучасні виклики включають необхідність цифровізації контролю, розбудови системи ресоціалізації, залучення громадських інституцій, проведення тренінгів для персоналу з ненасильницької комунікації. Вирішення цих проблем є ключем до формування безпечніших умов у місцях позбавлення волі та дотримання прав людини.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про внесення змін до Кримінально-виконавчого кодексу України щодо адаптації правового статусу засудженого до європейських стандартів : Закон України від 18.04.2014 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2014. № 23. Ст. 869 URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=50363.

2. Кримінально-виконавче право України. Загальна та Особлива частини: підручник / О.М. Литвинов, А.Х. Степанюк, І.С. Яковець, К.А. Автухов, А.П. Гель, С.В. Лосич, Є.С. Назимко; за заг. ред. О.М. Литвинова та А.Х. Степанюка. Київ: ВД «Дакор», 2015. 632 с.
3. Савчин М. Основні конституційні критерії обмеження прав людини й основоположних свобод. *Вибори та демократія*. № 2. 2008. С. 21–28.
4. Державне бюро розслідувань. URL: Режим доступу: https://dbr.gov.ua/news/dbr-vikrilo-sistemni-porushennya-u-kiivskomu-sizo-13-osib-zatrimano?utm_source=chatgpt.com.
5. Альтернативний звіт до Комітету ООН проти катувань щодо виконання Україною своїх міжнародних зобов'язань за Конвенцією проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання. Київ, 2025. 80с. URL: https://www.omct.org/site-resources/legacy/OMCT_Ukraine_AlternativeReport_UNCAT_Ukranian.pdf?utm_source=chatgpt.com.
6. У виправній установі на Чернігівщині викрито вимагання грошей у засуджених. URL: https://unn.ua/news/u-vypravnii-ustanovi-na-chernihivshchyni-vykryto-vymahannia-hroshei-u-zasudzhenykh-politsiia-oholosyla-pro-pidozry.
7. Богатирьов І. Пенітенціарна система України в безпековому вимірі: актуальні проблеми. *Суслільство і безпека*. №1. 2023. 186с. DOI: https://doi.org/10.26642/sas-2023-1(1)-135-139.
8. Кочергіна І.А. Критерії та форми психологічного насильства. *Проблеми сучасної психології: Збірник наукових праць К-ПНУ ім..І. Огієнка*. №33. 2016. 326 с. DOI: https://doi.org/10.32626/2227-6246.2016-33.
9. Доповідь для Уряду України щодо проведеного візиту ЄКПТ в Україну з 16 по 27 жовтня 2023 р. URL: https://rm.coe.int/1680b0e1f9.
10. Bandura A. Aggression: A Social Learning Analysis. Englewood Cliffs: Prentice-Hall, 1973. 256 p.
11. Cohen A. K. Delinquent Boys: The Culture of the Gang. New York: Free Press, 1955. 198 p.
12. Cloward R.A., Ohlin L.E. Delinquency and Opportunity: A Theory of Delinquent Gangs. New York: Free Press, 1960. 254 p.
13. Михайлик О.Г. Кримінологічне моделювання запобігання насильству в установах виконання покарань. *Публічне право.* № 2 (34). 2019. 168 с. URL: https://www.publichne-pravo.com.ua/files/34/pdf/pp-2019-34-18.pdf.

УДК 340.1:343.54:316.6:159.99
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.4.12

ЗАПОБІГАННЯ, ПРОТИДІЯ ДОМАШНЬОМУ НАСИЛЬСТВУ В ЮРИДИЧНІЙ ДОКТРИНІ РЕСПУБЛІКИ БЕНІН (ЗА МАТЕРІАЛАМИ НАУКОВОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ В ЗАХІДНІЙ АФРИЦІ)

Зінсу О.І.,
докторка філософії з галузі знань 08 «Право»
спеціальність 081 » Право »
ORCID: 0000-0003-3801-6203
e-mail: bebeni@i.ua

Зінсу О.І. Запобігання, протидія домашньому насильству в юридичній доктрині Республіки Бенін (за матеріалами наукової екпедиції в Західній Африці).

Наукова стаття присвячена проблематиці домашнього насильства в контексті правових систем сучасності та спрямована на висвітлення державної політики запобігання, протидії домашньому насильству в країнах африканської правової сім'ї. Актуальність теми зумовлена необхідністю вивчення досвіду запобігання та протидії домашньому насильству в іноземних країнах. Новизну та актуальність теми посилює науково-практичний запит на оновлення наявних та формування нових знань стосовно сегментів, озвучених авторкою в дисертаційній роботі, що своєю чергою скеровує на поглиблений аналіз правових систем сучасності. Такий підхід розширює пізнання детермінантів домашнього насильства та сприяє узгодженності й послідовності зниження ризиків домашнього насильства, що потребує глибокого вивчення явищ і процесів, які є фундаментальними основами правової ментальності, і які своєю чергою продукують парадигму суспільної моралі.

У ході дослідження наведено наукові позиції українських, бенінських та інших учених світу. Висвітлено основні нормативно-правові акти й відстежено практичні напрями діяльності державних інституцій стосовно насильства в сім'ї, побуті, родині. Розкрито значення та роль Національного інституту жінки в Республіці Бенін та центрів соціального просування. Наголошено на тематичних днях міжнародної акції «16 днів активізму проти гендерно зумовленого насильства», що проводяться в Беніні відповідно до положень ініціативи Генеральної Асамблеї ООН. Підкреслено, що традиційно акція стартує 25 листопада – Міжнародного дня боротьби за ліквідацію насильства щодо жінок і триває до 10 грудня – Міжнародного дня прав людини.

Окремо наводиться думка про розвиток фінансової незалежності, автономії особистості як дієвого заходу запобігання домашньому насильству. З цією метою в Беніні реалізуються державні та донорські програми підтримки населення для започаткування і розвитку власного бізнесу, власної справи. Зазначена тактика спрямована на зміцнення соціальної стабільності, зростання матеріального забезпечення сім'ї, фінансову незалежність від кривдника, а отже – самореалізації та розвитку власного потенціалу.

Зважаючи на викладене, приходимо до висновку про підвищення правової культури населення, покращення соціального захисту, патронажу вразливих категорій населення. На законотворчому рівні: усунення наявних юридичних колізій у чинному законодавстві Республіки Бенін.

Ключові слова: держава, правові системи сучасності, правові норми, девіантна поведінка, традиції, домашнє насильство, державна політика.

Zinsu O.I. Prevention, combating domestic violence in the legal doctrine of the Republic of Benin (based on materials from a scientific expedition ti the in West Africa).

The scientific article is devoted to the issue of domestic violence in the context of modern legal systems and is aimed at highlighting the state policy of preventing and combating domestic violence in the countries of the African legal family. The relevance of the topic is due to the need to study the experience of preventing and combating domestic violence in foreign countries. The novelty and relevance of the topic is enhanced by the scientific and practical request for updating existing and

forming new knowledge regarding the segments voiced by the author in the dissertation work, which in turn leads to an in-depth analysis of modern legal systems.

This approach expands the knowledge of the determinants of domestic violence and contributes to the coherence and consistency of reducing the risks of domestic violence, which requires a deep study of phenomena and processes that are the fundamental foundations of legal mentality, and which in turn produce a paradigm of public morality. The study presents the scientific positions of Ukrainian, Beninese and other scientists from around the world. The main regulatory and legal acts are highlighted and the practical directions of activity of state institutions regarding violence in the family, everyday life, and family are tracked. The significance and role of the National Institute for Women in the Republic of Benin and social advancement centers are revealed.

The thematic days of the international campaign "16 Days of Activism against Gender-Based Violence" are emphasized, which are held in Benin in accordance with the provisions of the UN General Assembly initiative. It was emphasized that the campaign traditionally starts on November 25 - International Day for the Elimination of Violence against Women and lasts until December 10 - International Human Rights Day.

Separately, the idea of developing financial independence, personal autonomy as an effective measure to prevent domestic violence is presented. For this purpose, state and donor programs are being implemented in Benin to support the population in starting and developing their own business, their own business. The indicated tactics are aimed at strengthening social stability, increasing the family's financial security, financial independence from the abuser, and therefore - self-realization and development of one's own potential. Taking into account the above, we come to the conclusion about increasing the legal culture of the population, improving social protection, patronage of vulnerable categories of the population. At the legislative level: eliminating existing legal conflicts in the current legislation of the Republic of Benin.

Key words: state, modern legal systems, legal norms, deviant behavior, traditions, domestic violence, state policy.

Постановка проблеми. Проблематика домашнього насильства є однією із найгостріших проблем сучасності. Насильство в сімейних, родинних, побутових відносинах пронизує широкий спектр суспільних і приватних відносин. Міжнародні норми юридичного реагування на прояви та формування домашнього насильства імплементуються в національне законодавство країн світу. Однак, на превеликий жаль, розв'язання конкретних орієнтовних завдань нерідко стикається з низкою складностей: недосконаліть соціальних механізмів захисту вразливих верств населення, закоренілі гендерні стереотипи, упередження тощо. Саме тому сучасна наукова спільнота світу продовжує науково-прикладні пошуки удосконалення заходів і механізмів запобігання та протидії домашньому насильству. У цьому контексті африканська правова система залишається малодослідженим пізнавальним полем як вченими Африки, так і вітчизняними українськими вченими. Проте проблематика домашнього насильства в країнах Західної Африки має відлуння на світовий стан, масштабність та глобальність наслідків домашнього насильства. Попри накопичений світовий досвід реалізації міжнародних норм в країнах африканської правової системи, реагування на прояви домашнього насильства ускладнюється специфічними, водночас складними та різноманітними культурно-етнічними нормами традиційного права, які складають фундамент світогляду тієї чи іншої етнічної групи. За таких умов постає необхідність вивчення та наукового тлумачення сутності та складових соціально-правового реагування на домашнє насильство в країнах африканської правової сім'ї.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.Питання проблематики домашньому насильству були предметом досліджень вітчизняних та зарубіжних вчених. Зокрема, слід відзначити праці таких науковців: О. Дмитращук, І. Ботнаренко, А. Вознюк, В. Іщенко, А. апорожець, В. Ладиченко, А. Манжула, У. Митник, У. Сень, О. Степаненко, Д. Тичина, О. Ткаленко, О. Юнін, Л. Юрченко, А. Шугало, М. Хавронюк та інших. Вченими досліджувались різні аспекти домашнього насильства. Не є винятком і аналіз міжнародного та зарубіжного досвіду.

Утім, потрібно констатувати, що вітчизняними вченими здебільшого досліджується досвід країн романо-германської (континентальної), англо-саксонської та змішаної (скандинавської) правової сім'ї.

Так, європейську практику запобігання домашньому насильству «окремих європейських країн, зокрема Австрії, Німеччини, Польщі, Франції» розкрив Д. Тичина [6]. Організаційно-правові

засади «запобігання та протидії домашньому насильству в Республіці Польща, Чеській Республіці, а також в Латвійській та Литовських республіках» привернули увагу К. Бугайчук [1]. Досвід зарубіжних країн у протидії домашньому насильству як гендерно зумовленій формі насильства вивчав П. Мандзик [5]. Вчений розкрив досвід Норвегії, Канади, Королівства Швеції [5].

Ба більш, гострота проблематики домашнього насильства у країнах світу обумовлює численні наукові розвідки закордонних вчених.

Наразі гендерно зумовлене насильство у Західній Африці в таких країнах, як Сенегал, Малі, Буркіна-Фасо, Нігер, досліджувала сенегальська вчена Ndiaye N.A. [20]. Реакцію цивільного права щодо домашнього насильства в країнах Африки на південь від Сахари вивчав Mickael I. [22]. Соціальні аспекти домашнього насильства стосовно жінок в Параку (Бенін) розкрили бенінські дослідники Gouroubera Chabi B.G.N., Sambieni N'koue E, Amadou Sanni M. [12]. Разом з тим результати аналізу домашнього насильства, від якого постраждали чоловіки в районі Гольф 2 міста Ломе (Того), презентували тоголейські дослідники Bawa Ibn H., Pello Sode E.G. [8].

Не менш цікавими є дослідження феномену практики формування сімейного права у франкомовних країнах Африки на південь від Сахари: зокрема в Беніні. Результати дослідження викладені у дисертаційній роботі Y. Gnolonfoun [13]. Gnolonfoun Y. розкриває проблему взаємодії бенінських традиційних норм права та сучасного позитивного права. На думку вченого, побудова сімейного права без урахування бенінських культурних вимог та сімейних звичаїв була б схожа на будівництво структури без фундаменту [13]. Стверджується думка, що ризик полягатиме в законодавстві, яке буде неефективним та безсилим перед обличчям звичаю [13].

Однак, віддаючи належне науковим здобуткам сучасних науковців, слід визнати брак наукових розвідок загальних та спеціальних заходів соціально-правового реагування стосовно домашнього насильства в країнах африканської правової системи.

Мета дослідження полягає у висвітленні основного та специфічного у державно-правовій політиці Республіки Бенін (Західна Африка) стосовно домашнього насильства.

Виклад основного матеріалу. Значний соціальний пласт домашнього насильства стосується країн африканської правової системи (сім'ї), які до того ж характеризуються плюралізмом правового поля.

Плюралізм африканської правової системи склався в процесі історичного розвитку та полягає у взаємодії та співіснуванні різних правових норм і систем, що є характерною ознакою багатогранності правової реальності згаданого типу правової системи (сім'ї). Саме тому правові системи африканського континенту представляють безперечний інтерес для світової науки. За твердженням вітчизняних вчених: «Африка є другим за величиною континентом (її площа – 30,3 млн км²), поступаючись лише Азії, і на ньому розташовано більше країн, ніж на будь-якому іншому континенті – 55» [2, с. 4]. При цьому, як наголошує О. Зінченко: «В африканських країнах мають місце різні форми державності, що впливає на сутність їхніх правових систем» [4, с. 197]. У зв'язку з чим О. Зінченко зазначає, що «найбільш поширеною складовою частиною національних правових систем африканських країн виявляється звичаєве право, яке функціонує тією чи іншою мірою за межами міст у 42 із 48 країн, за винятком Алжиру, Єгипту, Мавританії, Сомалі, Тунісу та Лівії, де воно законодавчо скасоване» [4, с. 198].

Відтак важливою у контексті досліджуваної теми для африканських країн стала Конвенція Африканського Союзу про ліквідацію насильства щодо жінок та дівчат [9]. Дана конвенція ухвалена Африканським Союзом у 2025 році для подальшої імплементації у національне законодавство країн Африканського Союзу. До складу Африканського Союзу входить 55 країн Африки.

Проте «розв'язання проблеми домашнього насильства у світі й у конкретно обраній державі є системою чинників економічного, політичного, культурного характерів та, з-поміж іншого, пов'язане з особливостями обраного вектора механізмів державного впливу» [3, с. 87].

За цих умов державна політика у сфері запобігання, протидії гендерно зумовленому, а відтак і домашньому насильству представлена в Беніні національною системою юридичного реагування та низкою законодавчих, підзаконних актів, інструкцій. Серед яких: Конституція Республіки Бенін; Цивільний та сімейний кодекс Республіки Бенін; Кримінальний кодекс Республіки Бенін; Закон про запобігання та припинення насильства щодо жінок; Закон про спеціальні положення щодо припинення злочинів, вчинених за статевою приналежністю та захист жінок у Республіці Бенін; Декрет № 2023 – 102 від 22 березня 2023 р. Про затвердження статуту Національного Інституту жінок; Декрет № 2023-152 від 19 квітня 2024 року щодо встановлення умов добровільного

переривання вагітності; Міжвідомча постанова Про встановлення умов видачі медичних довідок жертвам гендерно зумовленого насильства [7; 10; 11; 15; 16; 17; 18; 19]. Також розроблені та затверджені Міністерством соціальних справ та мікрофінансів Беніна та Національним Інститутом жінок Стандартизовані операційні процедури запобігання та боротьби з гендерно зумовленим насильством [21]. Цей перелік можна розширити ратифікованими міжнародно-правовими актами.

До особливостей чинного законодавства Беніну стосовно домашнього насильства належить:

1. Відсутність ексклюзивно визначеного закону та кримінальної статті, пункту, частини кримінальної норми з дефініцією « домашнє насильство» у порівнянні з українським законодавством;

2. Розглядається гендерно зумовленє насильства, серед якого виокремлюється домашнє насильство; насильство в сімейному середовищі щодо жінок, яке надалі кваліфікується залежно від характеру об'єктивної сторони правопорушення та інших ознак того чи іншого складу правопорушення. Тобто, вихідним є аналіз вчиненого конкретного діяння за видовою приналежністю «домашнє насильство», що надалі спроектовує на визначення відповідності фактичних обставин справи нормі в Кримінальному кодексі.

Значну роль у системі запобігання та протидії домашньому насильству в Беніні належить соціальним інституціям, до прикладу Національному інституту жінки, який також є Національним інститутом боротьби з гендерно зумовленим насильством. Цей інститут створено для захисту прав та інтересів жінок і дітей. Регіональні координаційні центри Інституту функціонують по всій країні. Керівними цілями Інституту є підвищення ефективності та злагодженості досудової, судової та виконавчої системи у запобіганні та протидії гендерно зумовленому насильству. Інститут має можливість ініціювати власні розслідування.

До складу фахівців Національного інституту жінки (Національного інституту боротьби з гендерно зумовленим насильством) входять висококваліфіковані юристи, фахівці судової системи, адвокати та психологи. Законом Республіки Бенін № 2023-102 від 22 березня 2023 року затверджено статут Національного інституту жінок.

Послуги для жертв домашнього насильства є безкоштовними.

Для звернення до Національного інституту жінки існує низка засобів комунікації: особистий візит до Інституту; телефонний режим (+229-01-51-07-88-88); електронне звернення (inf.contact@presidence.bj); сайт в інтернет-мережі. Цілодобовий номер гарячої лінії інституту: 114.

Після базового вивчення звернення та при наявності підстав надсилається повідомлення до поліцейської дільниці, де жертва отримує направлення на медичний огляд та висновок, за результатами якого приймається рішення стосовно направлення справи до суду та призначення державного захисника (адвоката).

Основним є принцип невідворотність покарання. Навіть у разі відкликання жертвою своєї скарги, репресивні заходи щодо кривдника тривають.До керівних принципів також входять захист жертв, конфіденційність, відсутність дискримінації, повага, оперативність, співпраця.

Важливу роль у системі запобігання та протидії домашньому насильству відіграють державні центри соціального супроводу. На сьогодні центри соціального супроводу перетворено на Єдине вікно соціального захисту - Guichet unique de protection sociale (GUPS). Центри соціального розвитку (супроводу) являють собою комплекси підтримки розвитку громади на місцевому рівні. Діяльність центрів соціального розвитку спрямована на запобігання та управління соціальними ризиками, з якими стикається населення, особливо вразливі верстви населення. Станом на 14 листопада 2025 року на офіційному сайті Міністерства в країні налічується 81 центр соціального супроводу [14].Також при Міністерстві соціальних справ та мікрофінансування створено Обсерваторію з питань сім'ї, жінок та дітей, одним із напрямів діяльності якої є запобігання насильству. Обсерваторія є органом моніторингу й орієнтована на всю національну територію Беніну.

Окремий інтерес становлять неурядові некомерційні організації, які скеровують свою діяльність на посилення соціальної спроможності населення, що є вагомим внеском у запобігання, протидію домашньому насильству. У цьому контексті зазначимо такі неурядові організації як: AFJB, Association pour la liberté et le développement des femmes (ALDF), CeRADIS, Calvit, Fondation des Jeunes Amazones (FJAD), Gandjaanon, Wildaf.

Не залишається поза увагою в Республіці Бенін й ініціатива Генеральної Асамблеї ООН стосовно проголошення 25 листопада Міжнародним днем боротьби за ліквідацію насильства проти жінок. Кампанія «16 днів активізму проти гендерно зумовленого насильства» щорічно стартує

25 листопада, в Міжнародний день боротьби за ліквідацію насильства над жінками, і триває до 10 грудня, Міжнародного дня прав людини. Офіційно церемонія запуску акції «16 днів активізму проти гендерно зумовленого насильства» відбулася в Беніні 25 листопада 2022 року. Кампанія «16 днів активізму» проводиться державними та неурядовими структурами й має на меті посилити систему захисту від будь-яких форм гендерно зумовленого насильства, у тому числі й домашнього насильства.

Характерною ознакою сучасного бенінського суспільства є спільність у поглядах стосовно фінансової самостійності, автономії особистості. Зокрема, спостерігається тенденція самореалізації жінки, її фінансової незалежності. Так, респондентка Ж., віком 40 років, мати 4 дітей, заміжня, керівник одного з підрозділів банку, запевняла: «У разі залишення чоловіком домівки вона зможе потурбуватися про себе і дітей. Звичайно, рівень забезпечення буде нижчим, проте дітей і себе вона забезпечить».

Такий підхід при роботі з жінками є загальним, а при роботі з жінками-жертвами домашнього насильства 2 особливим. Оскільки, як відомо, фінансова незахищеність жінки-жертви домашнього насильства виступає одним із детермінантів віктимності. Відтак, скерованість на власну фінансову незалежність є важливою складовою нівелювання ризиків домашнього насильства в країнах африканського континенту. Далі, безперечно, робиться акцент на захисті конституційних прав особи та на притягненні до юридичної відповідальності кривдника. Навіть у разі примирення з жертвою невідворотність покарання за вчинення насильства є одним із провідних принципів проти гендерно зумовленого насильства загалом і домашнього насильства зокрема.

Зрештою, констатуємо фокусні аспекти віктимності щодо реагування на домашнє насильство. Зокрема, певна частина суспільства, спираючись на правила та вимоги традиційного шлюбу, сім'ї, партнерства, співмешкання, схильна використовувати ресурси та механізми Сімейної ради родини чоловіка або жінки. Адже інституційна спроможність Сімейної ради є традиційно значущим складником регулювання суспільних відносин в африканській правовій системі (сім'ї) загалом, і в Беніні зокрема, особливо з огляду на політичну напругу на півночі Беніну. Однак інша частина суспільства наполегливо воліє звертатися до державних чи неурядових структур: правоохоронних органів, Національного Інституту жінки, судової системи, прокуратури тощо.

Водночас нами не виявлено комплексних корекційних програм для роботи з кривдниками та жертвами. Безперечно, це пов'язано з певною складністю не тільки в розробці типових програм, але й в їх практичній реалізації. Насамперед, ці складнощі пов'язані з витратами, часом, фінансовими ресурсами організаторів та споживачів послуг корекційних програм. Відтак, певна роль корекційних програм в країнах Африки загалом і в Республіці Бенін зокрема покладається на релігійні організації, до переліку робочих програм та завдань яких, з-поміж інших питань, входять питання регулювання сімейних, партнерських, родинних відносин. Релігійні організації, духовні організації представлені в Беніні широкою мережею. У суспільстві доволі толерантне та поважне ставлення до релігійних поглядів одне одного. Бенін у цьому випадку є яскравим зразком вдалої політики країни щодо розвитку духовності в суспільстві та підтримання злагодженості історично складеної духовної та релігійної культури.

Висновки. Таким чином, на основі вищезазначеного приходимо до висновку про скерованість державної політики Республіки Бенін на комплексний підхід у сфері запобігання та протидії домашньому насильству з урахуванням можливостей та ресурсів державного будівництва та місцевого самоврядування країни. Однак вважаємо за доцільне та необхідне запровадження в Беніні відкритого загального доступу до Єдиного Реєстру судових рішень на зразок українського Порядку ведення Єдиного Реєстру судових справ. Також не менш важливим є розробка та впровадження навчального курсу «Запобігання та протидія гендерно зумовленому насильству» та спеціального курсу «Запобігання та протидія домашньому насильству».

З олняду на це результати поточного дослідження слугують структурною одиницею подальшого поглибленого аналізу й ретельного осмислення норм традиційного, звичаєвого права та сучасного позитивного права.В ідтак перспективи подальших досліджень вбачаються в аналізі сегментованості домашнього насильства крізь призму ментальності африканського суспільства, колізійності кримінально-правової кваліфікації домашнього насильства в чинному законодавстві країн Західної Африки, аналізі фабул справ.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Бугайчук К.Л. Зарубіжний досвід запобігання і протидії домашньому насильству в країнах Європейського Союзу та можливості його використання в Україні. *Право і безпека- Law and Safety*. 2025. N 2 (97). С.124-134. DOI: https://doi.org/10.32631/pb.2025.2.10.
2. Висоцький О.Ю., Ставченко С.В., Африканістика: курс лекцій. *Дніпро: Інновація*, 2024. 300 с.
3. Зінсу О.І. Психолого-правові засади запобігання домашньому насильству в Україні: дис..на здобуття наукового ступеня док-ра філософії «081» Право. НАВС. Київ. Україна. 2023. 254 с.
4. Зінченко О.В. Правові системи африканських країн на правовій карті світу. *Study of world regardin the development of sciencec*e: The 9-th International and practical conference (Novembre 22-25, 2022) Prague. Chech Republic. International Science Group. 2022. с. 734. URL: https://scispace.com/pdf/study-of-world-opinion-regarding-the-development-of-science-3oj2k5mp.pdf.
5. Мандзик П.І. Досвід зарубіжних країн у протидії домашньому насильству як гендерно зумовленій формі насильства. *Науковий вісник ХДУ Серія Юридичні науки*. N 4(2023). Харьків. DOI: https://doi.org/10.32999/ksu2307-8049/2023-4-12.
6. Тичина Д.М.Європейська практика запобігання домашньому насильству. *Правова позиція*. N 2 (39). 2023. с.136-142. DOI: https://doi.org/10.32782/2521-6473.2023-2.27.
7. Arrête interministériel 2022.N.016. Portant conditions de délivrance du certificat médical aux victimes de violences basées sur le genre. Le Ministre des Affaires sociales et de la Microfinance, Le Ministre de la Santé, Le Ministre de la Justice et de la Législation,Le Ministre de l'Intérieur et de la Sécurité publique.Benin. URL: https://www.inf.bj/wp-content/uploads/2024/03/Arrete-N%C2%B0016.pdf.
8. Bawa Ibn H., Pello Sode E.V. Analisy des violences conjucales subies par les hommes dans la commune de Golfe 2 a Lome au Togo.Annales de l'Universite de Moundou, Serie A- FlASH Vol.11(1),Juin.2024, aflash-revue-mdou.org. p-IS3SN-2304-1056/e-ISSN 2770-6830.
9. Convention de l'Union Africaine visant a mettre fin a la violence a l'égard des femmes et des filles. URL: https://au.int/fr/newsevents/20241002/la-convention-de-lunion-africaine-visant-mettre-fin-la-violence-legard-des.
10. Décret N.2023 – 102 du 22 mars 2023 portant approbation des statuts révises de institut National de la Femme. Benin. URL: https://sgg.gouv.bj/doc/decret-2023-102.
11. Decret 2023-152 du 19 avril 2024 fixant les conditions d'interruption volontaire de grossesse. Benin.URL : https://sgg.gouv.bj/doc/decret-2023-151.
12. Gouroubera Chabi Bake Gani Nicole, Sambieni N' koue Emmanuel, Amadou Sanni Mouftaou (2023). Représentations sociales de la violence conjugale faite aux femmes a Parakou.*Collection recherches & regard d'Afrique.* Vol 2. Numéro Fin Campagne/décembre 2023. P. 27-46.
13. Gnonlonfoun Y. (2022) Le role de la pratique dans la formation du droit de la famille en Afrique noire francophone: cas du Benin: Thèse de doctorat.*Ecole doctorale INTER-MED (Perpignan ;2011-...*). *Laboratoire :Centre de droit economique et du developpement (Perpignan).* URL :https://theses.fr/2022PERP0002.
14. List des Centres pfomotion sociales par departements : Site officiel de la Ministere des affaires des sociales et de la microfinance du Benin. URL : https://social.gouv.bj./ministere/cps.
15. Loi République du Benin n.90-32 du 12 decembre 1990, portant Constitution de la Republique du Benin, telle que modifiée par la loi n.2009-40 du 07 novembre 2019.
16. Loi République du Benin n.2002-07 du 24 aout 2004 portant Code des personnes et de la famille. URL: https://sgg.gouv.bj/doc/loi-2002-07.
17. Loi République du Benin n.2018 – 16 du 28 décembre 2018 portant Code pénal en République du Benin. URL: https://documentation-anbenin.org/s/textes-de-lois/item/2074.
18. Loi Republique du Benin N.2011-26 du 09 janvier 2012. portant prévention et répression des violences faites aux femmes.URL: https://documentation-anbenin.org/s/textes-de-lois/item/1741.
19. Loi République du Benin n. 2021-11 du 20 décembre 2021.portant disposition spéciales de répression des infractions commises a raison du sexe des personnes et de protection de la femme en République du Benin. URL: https://sgg.gouv.bj/doc/loi-2021-11.
20. Ndiaye, N. A. (2021) Violences basées sur le genre en Afrique de l'Ouest : Cas du Sénégal, du Mali, du Burkina Faso et du Niger (Nouvelles *Approches de Sécurité Collective). Friedrich-Ebert-Stiftung*.2021.p.76. URL: https://resaud.net/reference/report-qwldptce.

21. Procédures opérationnelles standardisées (POS). Prévention et prise en charge des Violences Basses sur le Genre (VBG) : Ministère des affaires sociales et de la micro finance République du Benin avec l'appui technique et financier de l'UNPA et du projet IHSA de l'USAID. 2023. p.56. Benin. URL: https://www.inf.bj/wp-content/uploads/2024/02/Procedures-Operationnelles-Standardisees.pdf.
22. Mickael I. La reponse du droit civil aux violences conjucalea en Afriaue Noir Subsaharienne. *Revue de droot civil, Economique et Compare*. 2024. Vol.5. N2 (20×4). pp 83-99. DOI: https://doi.org/10.33873/PRSM.rdcec-vol5iss2.53780.

УДК 342.2.1
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.4.13

КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВА ОХОРОНА ЕМБРІОНА У ЗАКОНОДАВСТВІ США

Іванова В.П.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінального права
Національного університету «Одеська юридична академія»,
адвокат
ORCID: 0000-0002-1641-246X

Берш А.Я.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінального права
Національного університету «Одеська юридична академія»
ORCID: 0000-0002-4078-9937

Іванова В.П., Берш А.Я. Кримінально-правова охорона ембріона у законодавстві США.
Статтю присвячено комплексному аналізу кримінально-правової охорони ембріона у законодавстві Сполучених Штатів Америки з урахуванням сучасних біоетичних викликів, технологічного поступу та трансформацій у сфері правової політики. Метою дослідження є з'ясування особливостей регулювання пренатального життя на федеральному та штатному рівнях, а також систематизація ключових судових рішень, що формують сучасні межі кримінальної відповідальності за посягання на ембріон. Встановлено, що правова модель США вирізняється високим рівнем децентралізації, у межах якої кожен штат самостійно визначає обсяг і механізми кримінально-правового захисту ненародженої дитини. У результаті формуються різні, а подекуди й взаємно несумісні підходи, що суттєво впливають як на правозастосування, так і на прогнозованість судової практики. Окрему увагу приділено аналізу федерального закону Unborn Victims of Violence Act, який заклав можливість притягнення до кримінальної відповідальності за заподіяння шкоди ембріону у межах певних складів злочинів, проте так і не створив єдиної загальнонаціональної моделі охорони пренатального життя. Показано, що його вплив переважно полягає у закріпленні тенденції до визнання ембріона окремим об'єктом кримінально-правового захисту, але без уніфікації матеріальних критеріїв цього статусу.

Особливе значення у формуванні сучасної правової доктрини має рішення Верховного Суду у справі Dobbs v. Jackson Women's Health Organization, яке докорінно змінило регулятивний ландшафт, скасувавши прецеденти Roe v. Wade та Planned Parenthood v. Casey і повернувши штатам повноваження щодо визначення правового статусу ембріона та меж кримінальної відповідальності у сфері репродуктивних прав. Проаналізовано судові справи, у яких вирішувалося питання можливості визнання плода потерпілим, а також дискусії, пов'язані з тлумаченням категорії «особа» у кримінальному праві США.

Зроблено висновок, що кримінально-правова охорона ембріона у Сполучених Штатах формується під впливом політичної поляризації, різних підходів до біоетики та неоднакового рівня суспільної підтримки репродуктивних прав, що призводить до фрагментарності, неоднорідності та високої варіативності правозастосування.

Ключові слова: кримінально-правова охорона; ембріон; об'єкт кримінального правопорушення; потерпілий; пренатальне життя; кримінальна відповідальність; склад кримінального правопорушення; тлумачення поняття «особа»; правовий статус плода; кримінальне право США; прецедентне право.

Ivanova V.P., Bersh A.Y. Criminal-law protection of the embryo in the legislation of the United States.

The article is devoted to a comprehensive analysis of the criminal-law protection of the embryo within the legislation of the United States, taking into account contemporary bioethical challenges, technological developments, and transformations in legal policy. The purpose of the study is to clarify the features of regulating prenatal life at both the federal and state levels, as well as to systematize key judicial decisions that shape the modern boundaries of criminal liability for offenses against the embryo. It is established that the U.S. legal model is characterized by a high degree of decentralization, within which each state independently determines the scope and mechanisms of criminal-law protection of the unborn child. As a result, divergent and sometimes mutually incompatible approaches emerge, significantly influencing both law enforcement practice and the predictability of court outcomes.

Particular attention is paid to the analysis of the federal *Unborn Victims of Violence Act*, which introduced the possibility of criminal liability for harm inflicted on an embryo within certain categories of crimes, yet did not create a unified nationwide model for the protection of prenatal life. Its influence largely manifests in reinforcing the trend toward recognizing the embryo as a separate object of criminal-law protection, while leaving the substantive criteria of this status unharmonized across jurisdictions.

A pivotal role in shaping the modern legal doctrine is played by the U.S. Supreme Court decision in *Dobbs v. Jackson Women's Health Organization*, which fundamentally transformed the regulatory landscape by overturning *Roe v. Wade* and *Planned Parenthood v. Casey*, thereby returning to the states full authority to determine the legal status of the embryo and the boundaries of criminal liability concerning reproductive rights. The article analyzes court cases addressing the possibility of recognizing the fetus as a victim, as well as debates related to interpreting the concept of "person" within U.S. criminal law.

It is concluded that the criminal-law protection of the embryo in the United States develops under the influence of political polarization, differing bioethical perspectives, and varying levels of public support for reproductive rights, resulting in fragmentation, inconsistency, and high variability in law enforcement.

Key words: criminal-law protection; embryo; object of a criminal offense; victim; prenatal life; criminal liability; elements of a criminal offense; interpretation of "person"; legal status of the fetus; U.S. criminal law; case law.

Постановка проблеми. Регулювання кримінально-правової охорони ембріона у Сполучених Штатах Америки сформувалося як багаторівнева та внутрішньо несинхронна система, у межах якої відсутня єдина національна доктрина щодо статусу пренатального життя. Федеральне законодавство визначає лише базові мінімальні орієнтири, залишаючи штатам широкі можливості для власного правотворення. Саме тому правові моделі різних юрисдикцій нерідко суттєво відрізняються: у частині штатів законодавець обирає максимально жорсткий підхід і криміналізує практично будь-яке втручання, тоді як інші дотримуються значно м'якшої позиції та допускають широкі біомедичні й репродуктивні практики.

Ця розбіжність стала ще помітнішою після рішення Верховного суду США у справі Dobbs v. Jackson Women's Health Organization, яким фактично було скасовано загальнонаціональну конституційну гарантію репродуктивних прав. Повернення штатам повної дискреції у визначенні статусу ембріона та обсягу кримінально-правової охорони спричинило різке поглиблення правової асиметрії. За відсутності єдиних критеріїв для всієї країни застосування кримінального закону стало значно менш передбачуваним, що ускладнює формування узгодженої кримінальної політики та забезпечення однакового підходу до подібних правовідносин. У таких умовах навіть базові питання – момент виникнення охорони, межі криміналізації чи допустимість певних медичних дій – можуть мати різний юридичний зміст залежно від конкретної юрисдикції.

Метою дослідження є всебічний аналіз американської системи кримінально-правової охорони ембріона з урахуванням взаємодії федеральних норм, штатного законодавства та судових прецедентів, що формують підхід до визначення меж кримінальної відповідальності за посягання на пренатальне життя. Особлива увага приділяється виявленню внутрішніх суперечностей між різними правовими режимами, оцінці впливу рішення Dobbs на структуру сучасного регулювання, а також ролі судової практики у виробленні концептуального розуміння статусу ембріона в американському кримінальному праві.

Стан опрацювання проблематики. Значний внесок у розроблення теоретичних засад охорони життя людини в пренатальному періоді зробили М.І. Бажанов, В.І. Борисов, Р.В. Вереша, О.М. Дуфенюк, О.В. Козаченко, М.І. Панов, Є.Л. Стрельцов, П.Л. Фріс та інші дослідники, які розглядали питання об'єкта злочину, специфіки заподіяння шкоди ненародженій дитині та підстав кримінальної відповідальності у разі посягань на біологічне існування людини до моменту народження. Окремі аспекти проблеми відображено й у роботах В.П. Іванова, А.А. Музики, Б.В. Островської, О.С. Сотули, В.В. Сташиса, О.В. Степаненко, О.В. Тавлуя, В.Я. Тація, Я.О. Триньової, які зосереджували увагу на питаннях співвідношення біоетики, медичного права та кримінального законодавства, а також на особливостях правового реагування на діяння, що створюють загрозу розвитку плода.

Водночас, попри наявність суттєвої кількості праць, присвячених окремим складовим цієї проблематики, комплексне дослідження кримінально-правової охорони ембріона як системного явища у вітчизняній науці фактично відсутнє. Саме тому подальше системне дослідження зазначеної проблематики є важливим як для теоретичного розвитку українського кримінального права, так і для формування належних підходів до регулювання та захисту пренатального життя.

Виклад основного матеріалу. Проблематика кримінально-правової охорони ембріона у Сполучених Штатах Америки характеризується значною складністю та нерівномірністю нормативного регулювання. На федеральному рівні досі не сформовано цілісної доктрини, здатної визначити правовий статус пренатального життя та межі кримінальної відповідальності. Єдиний загальнонаціональний акт – *Unborn Victims of Violence Act* (2004) – встановлює лише мінімальний стандарт охорони, визнаючи можливість існування окремого потерпілого у складі певних злочинів, проте не визначає коло суспільно небезпечних дій щодо ембріона [1].

Основне регулювання зосереджене на рівні штатів, які самостійно визначають момент виникнення захисту та межі допустимих біомедичних втручань. Це зумовило надзвичайну різнорідність правового середовища: у низці консервативних штатів (Алабама, Луїзіана, Південна Кароліна, Оклахома, Арканзас, Теннессі, Техас) ембріон фактично прирівнюється до юридичної особи, тоді як у ліберальних юрисдикціях (Каліфорнія, Нью-Йорк, Іллінойс, Нью-Мексико, Колорадо, Вашингтон, Орегон) він розглядається як об'єкт обмеженої охорони, що допускає ширший спектр медичних і наукових практик [2].

Значний вплив на формування правових підходів має судова практика. Прецеденти *Commonwealth v. Cass* та *Keeler v. Superior Court* окреслили два протилежні напрями – від розширювального тлумачення поняття «особа» до суворого текстуального підходу, що спричиняє часті колізії між юрисдикціями. Додаткової складності ситуації надав прецедент *Dobbs v. Jackson Women's Health Organization* (2022), яким Верховний суд скасував рішення *Roe v. Wade* і *Planned Parenthood v. Casey*, повернувши штатам повну нормотворчу свободу. Це призвело до різкого загострення міжштатної диференціації: одні штати (Алабама, Арканзас, Айдахо, Луїзіана, Міссісіпі, Міссурі, Оклахома, Північна та Південна Дакота, Теннессі, Техас) негайно встановили кримінальну відповідальність із моменту запліднення, тоді як інші (Каліфорнія, Нью-Джерсі, Нью-Йорк, Вермонт, Массачусетс, Колорадо) зберегли ліберальні моделі.

Щодо визначення моменту виникнення кримінально-правової охорони також варіюється між штатами. Частина юрисдикцій (Оклахома, Алабама, Луїзіана) прив'язує його до моменту запліднення, Арізона – до імплантації, Каліфорнія й Нью-Йорк – до життєздатності плода, а Флорида, Невада та Пенсильванія – до досягнення певної гестаційної межі (20–24 тижні). Така фрагментованість фактично унеможливлює уніфіковане правозастосування.

Система кримінально-правової охорони ембріона у США залишається концептуально невизначеною через різнорівневість регулювання, значну залежність від судових підходів і високу політичну поляризованість. Як підкреслює у своїх дослідженнях Валід Камаль Абдель Салам Атіа, фрагментарність норм та відсутність узгодженого визначення правового статусу ембріона спричиняють суперечності у правозастосуванні та ризики надмірної криміналізації чутливих сфер. Це зумовлює потребу у подальших дослідженнях, спрямованих на гармонізацію федеральних і штатних моделей, уточнення юридичних критеріїв статусу ембріона та вироблення збалансованого підходу, який би враховував наукові, етичні, медичні та репродуктивні аспекти. [1].

Історичний розвиток цієї сфери демонструє поступовий відхід від доктрини *born alive rule*, що обмежувала кримінально-правову охорону моментом народження живої дитини [4]. Поява медичних технологій, здатних визначати життєздатність плода, зумовила трансформацію цього під-

ходу, що відчутна й сьогодні. Прийняття *Unborn Victims of Violence Act* стало ключовим етапом, оскільки унормувало можливість існування двох потерпілих у межах одного злочину та задало універсальний мінімальний стандарт охорони, нижче якого штати – особливо Алабама, Луїзіана та Оклахома – не можуть опускатися.

Різноманітність моделей кримінально-правового захисту ембріона сформувалася насамперед на рівні штатів, де відсутність жорстких федеральних обмежень сприяла виробленню різних концептуальних підходів. У частині штатів (Алабама, Луїзіана, Теннессі, Південна Кароліна, Арканзас, Оклахома) домінує установка на максимальний захист пренатального життя, тоді як у Каліфорнії, Нью-Йорку, Вашингтоні, Орегоні та Колорадо пріоритет надається автономії жінки та розвитку біомедичних технологій. Такий плюралізм є характерним наслідком американського федералізму, у межах якого регулювання репродуктивних прав традиційно належить до компетенції штатів.

Як зазначає А. І. Мустафаєва, правове регулювання охорони ембріона у США вирізняється значною варіативністю, що зумовлена автономією штатів, політичними та релігійними чинниками, а також різним рівнем розвитку медичної системи. Дослідниця виділяє три ключові моделі кримінально-правового захисту пренатального життя, серед яких абсолютистська посідає найбільш жорстку позицію. Така модель, властива Луїзіані, Північній Дакоті, Род-Айленду та Пенсильванії, фактично прирівнює ембріон до суб'єкта права й передбачає кримінальну відповідальність за будь-які дії, що можуть становити загрозу його існуванню. Охорона поширюється також на ембріони in vitro, а їхнє знищення чи використання в нетерапевтичних цілях може кваліфікуватися як тяжкий злочин, що трансформує кримінальне право у провідний інструмент регулювання біомедичних практик [2].

Поміркована модель, характерна для Мічигану, Міннесоти та Вісконсину, ґрунтується на принципі пропорційності. Кримінальна відповідальність тут настає лише за дії, що створюють істотний ризик для життя або здоров'я ембріона, тоді як наукові дослідження дозволяються за умови дотримання етичних стандартів і спеціальних регулятивних вимог. Законодавець оцінює не лише фактичну шкоду, а й передбачуваність її настання, обмежуючи криміналізацію випадками відхилення від медично обґрунтованих процедур.

Третя модель прив'язує кримінально-правову охорону до певних етапів розвитку ембріона або плода. Массачусетс і Каліфорнія орієнтуються на критерій життєздатності, Флорида, Невада та Пенсильванія пов'язують момент виникнення охорони з конкретним гестаційним терміном, а Арізона використовує критерій імплантації. Хоча ці підходи історично пов'язані з доктриною *born alive rule*, нинішня практика демонструє тенденцію до розширення охорони на більш ранні стадії: у Массачусетсі та Пенсильванії кримінальна відповідальність можлива і за заподіяння шкоди до настання життєздатності, у тому числі за умисні та необережні дії.

Узагальнюючи, кримінально-правове регулювання охорони ембріона у США є складною системою, у межах якої співіснують принципово різні підходи – від абсолютного захисту до моделей, що допускають біомедичні практики та визначають момент виникнення охорони залежно від стадії розвитку. Абсолютистські штати демонструють високу інтенсивність криміналізації, поміркувані юрисдикції зберігають баланс між науковим прогресом і кримінальними заборонами, тоді як етапні моделі поєднують традиційні концепції із сучасними технологічними можливостями. Унаслідок цього кримінальне право США відображає широку суспільну дискусію щодо природи ембріона, меж допустимих втручань та обсягу правової охорони пренатального життя.

Судова практика стала ключовим фактором у формуванні сучасного підходу, оскільки суди змушені були адаптувати традиційні положення загального права до нових медичних і соціальних реалій. Не маючи єдиної законодавчої моделі, вони першими реагували на появу технологій штучного запліднення, ультразвукової діагностики та зростання суспільної уваги до пренатального життя, що спричинило появу низки визначальних прецедентів. У справі *Commonwealth v. Cass* Верховний суд Массачусетса визнав життєздатність плода достатнім критерієм для повноцінної кримінально-правової охорони та фактично започаткував концепцію подвійної потерпілості. Цей підхід був закріплений у законодавстві Массачусетса, Юти, Джорджії та Міннесоти, де з'явилися перші статути про *fetal homicide*. [7]. позицію продемонстрував Верховний суд Каліфорнії у справі *Keeler v. Superior Court*, відмовившись розширювати поняття «людина» без прямої волі законодавця та підкресливши дію принципу *nullum crimen sine lege*. Це рішення закріпило підхід,

за яким формування кримінально-правової охорони пренатального життя має бути результатом законодавчого, а не судового визначення.

Розбіжність між підходами у справах *Cass* і *Keeler* показує фундаментальну рису американської системи: розвиток кримінального права щодо охорони ембріона відбувається між двома протилежними тенденціями – судовим активізмом, який прагне розширити сферу кримінально-правового захисту, та судовим мінімалізмом, що наполягає на пріоритеті законодавчого регулювання. За відсутності єдиного федерального стандарту суди орієнтуються на власні доктринальні підходи, політичні умови штату та актуальний стан медичних знань. Унаслідок цього судова практика стала не лише засобом тлумачення норм, а й каталізатором законодавчих змін: рішення типу *Cass* стимулювали появу спеціальних статутів про кримінально-правовий захист плода (у Массачусетсі, Міннесоті, Джорджії, Південній Дакоті), тоді як *Keeler* стримував надмірне розширення кримінальної відповідальності в юрисдикціях, орієнтованих на текстуальне тлумачення. Взаємодія цих підходів сформувала гнучку, але внутрішньо конфліктну систему, характерну для американського кримінального права у сфері пренатального захисту.

Після рішення *Dobbs* окреслився новий напрям правозастосування – кримінальне переслідування вагітних жінок за поведінку, що, на думку правоохоронців, могла зашкодити плоду. В Алабамі, Південній Каролініі, Теннессі, Міссісіпі, Оклахомі та Луїзіані порушувалися справи щодо вживання психоактивних речовин, недотримання медичних рекомендацій чи інших дій, яким приписували створення ризику для ембріона. Хоча такі провадження залишаються поодинокими, вони свідчать про зміну правового мислення: пренатальне життя дедалі частіше розглядається як автономна юридична цінність, що здатна конкурувати з правами вагітної. Це породжує гостру дискусію щодо меж допустимої криміналізації, адже вагітна жінка одночасно є носієм репродуктивних прав і єдиним середовищем існування ембріона, що створює унікальний конфлікт цінностей.

У контексті міжштатних колізій особливо загострюється питання юрисдикції. Жінка може законно отримати медичну допомогу у Каліфорнії, Нью-Йорку, Колорадо чи Нью-Мексико, але її рідний штат із суворим режимом (Техас, Алабама, Міссісіпі) може розглядати таку поведінку як кримінальну. Хоча екстериторіальні переслідування поки рідкісні, сама ймовірність їх застосування створює правову невизначеність і провокує конституційні дискусії про свободу пересування та межі юрисдикції. З розвитком телемедицини виникають додаткові колізії – зокрема щодо дистанційного призначення медикаментозного аборту лікарем з іншого штату, що може стати предметом спорів у юрисдикціях із найсуворішими нормами, як-от Техас чи Айдахо.

Серйозну проблему становить і відсутність єдиних критеріїв початку кримінально-правового захисту. Різні штати прив'язують його до моменту запліднення (Оклахома, Алабама, Луїзіана), імплантації (Арізона), певного гестаційного терміну або життєздатності (Каліфорнія, Массачусетс, Невада, Пенсильванія) [5]. Це ускладнює доказування, зумовлює різні медичні висновки й робить кримінальне судочинство залежним від технічних можливостей експертів. Проблемною є й передбачуваність правозастосування, адже дії, що в одному штаті (Техас, Алабама) вважаються злочином з моменту запліднення, у інших (Каліфорнія, Колорадо) не є кримінально караними до настання життєздатності плода. Така ситуація підриває принцип правової визначеності й демонструє, наскільки сильно криміналізація залежить від політичної та культурної специфіки окремого штату.

Американська модель охорони ембріона характеризується глибокою фрагментацією, що є наслідком децентралізованого кримінального законодавства. Кожен штат встановлює власні правила щодо моменту виникнення охоронюваного об'єкта, складів злочинів, кола суб'єктів та меж допустимих біомедичних втручань. Через це ідентичні дії можуть бути повністю законними в одній юрисдикції та забороненими в іншій. Фрагментація простежується вже на рівні термінології: різні поняття – «ембріон», «плід», «ненароджена дитина», «людський концептус» – мають власні юридичні наслідки. Відмінність критеріїв (запліднення, імплантація, життєздатність) створює труднощі як для правозастосовців, так і для медичних та наукових фахівців, які змушені враховувати водночас медичні, етичні та кримінально-правові ризики [5].

Особливістю американського підходу є домінування кримінально-правових заборон над іншими формами регулювання. На відміну від більшості європейських країн, де репродуктивні технології врегульовано переважно адміністративними та етичними механізмами, у США саме кримінальне право часто виступає ключовим інструментом контролю. Це стосується як консерва-

тивних штатів, у яких ембріон розглядається як повноцінна юридична цінність і встановлюються суворі санкції за будь-яке втручання, так і відносно ліберальних юрисдикцій, де кримінальний захист все одно поширюється на насильницькі злочини проти пренатального життя. Значний вплив на формування штатного законодавства мають політичні чинники: статус ембріона активно використовується у передвиборчих кампаніях, а кримінальні заборони – як засіб мобілізації виборців. У консервативних регіонах поширений запит на «захист життя від моменту зачаття», тоді як у більш ліберальних штатах пріоритет надається автономії жінки, розвитку репродуктивної медицини та доступності медичної допомоги.

Американські юрисдикції також вирізняються обережним ставленням до біомедичних експериментів: у багатьох штатах діють жорсткі обмеження на роботу з ембріональними стовбуровими клітинами, нетерапевтичні втручання та дослідження ембріонів in vitro. Це контрастує з європейською моделлю, де регуляція ґрунтується на принципах пропорційності, наукової доцільності та етичного нагляду без обов'язкової кримінальної відповідальності [6]. Загалом американська система формується під впливом федералізму, доктрин загального права, політичної поляризації та розвитку медичних технологій. Федеральні норми задають лише мінімальні рамки, тоді як конкретні моделі залежать від штатних законодавців.

Федеральний закон Unborn Victims of Violence Act визнає пренатальне життя об'єктом кримінально-правової охорони, але не визначає єдиного стандарту статусу ембріона, фактично передаючи штатам право створювати власні системи криміналізації. Тому в країні співіснують полярні моделі – від прирівняння ембріона до жертви злочину з моменту запліднення (Алабама, Луїзіана, Північна Дакота) до мінімального кримінального втручання, характерного для ліберальних штатів.

Рішення *Dobbs v. Jackson Women's Health Organization* посилило міжштатну диференціацію, скасувавши загальнонаціональні конституційні гарантії та передавши штатам повний контроль над регулюванням пренатального життя. Як наслідок, одні юрисдикції суттєво звузили репродуктивну автономію, запровадивши кримінальну відповідальність від моменту зачаття, тоді як інші зберегли ліберальний підхід і мінімальне втручання кримінального права.

Суттєву роль відіграє судова практика. У справі *Commonwealth v. Cass* (Массачусетс) суд визнав можливість подвійної потерпілості у справах про насильницькі злочини проти вагітних, тоді як *Keeler v. Superior Court* (Каліфорнія) окреслила межі судового тлумачення та підтвердила пріоритет законодавчої волі [7]. Співіснування цих підходів ускладнює правозастосування, оскільки межі кримінальної відповідальності залежать не лише від норм, а й від інтерпретації конкретного суду.

Попри розвинену нормативну базу, практичне застосування законодавства щодо ембріона є обмеженим[3]. Найчастіше кримінальний захист реалізується у справах про насильство щодо вагітних, тоді як у медичній та науковій сфері кримінальні провадження трапляються рідко через складність доказування й соціальну чутливість таких справ. У деяких консервативних штатах – зокрема Алабамі, Оклахомі й Техасі – порушувалися справи, пов'язані з ризиком для плода через поведінку вагітної, однак вони не формують значну частину судової практики [3].

Загалом кримінально-правова охорона ембріона у США становить складну й динамічну систему, у межах якої співіснують різні моделі – від абсолютного захисту до підходів, що визначають момент виникнення кримінальної охорони залежно від етапу розвитку. Аналіз свідчить, що система залишається фрагментарною та внутрішньо суперечливою через федеративний устрій, політичну поляризацію та швидкий розвиток біомедичних технологій. Ключові моделі кримінальної охорони – абсолютистська (Алабама, Луїзіана, Північна Дакота), поміркована (Мічиган, Міннесота) та етапна (Массачусетс, Пенсильванія, Невада) – демонструють різні філософські підходи до статусу ембріона [4]. Судові рішення, зокрема *Cass* і *Keeler*, підкреслюють необхідність чіткішого законодавчого визначення ключових понять і меж криміналізації, адже у низці штатів спостерігається тенденція до надмірного втручання, зокрема щодо дій вагітних жінок, що створює ризики порушення принципів правової визначеності, пропорційності та медичної автономії.

Висновки. Таким чином, дослідження підтвердило, що американська модель кримінально-правової охорони ембріона не є уніфікованою та потребує подальшої концептуальної систематизації. Комплексний аналіз взаємодії федерального, штатного та судового регулювання дозволяє зробити висновок, що для формування послідовної та передбачуваної кримінально-правової доктрини необхідні узгодження дефініцій, розроблення єдиних мінімальних стандартів охорони та

забезпечення балансу між захистом пренатального життя, правами жінки та вимогами медичної практики. Отримані результати відкривають перспективи для подальших досліджень порівняльно-правових моделей, аналізу меж криміналізації та вироблення принципів, здатних узгодити правові, біоетичні та соціальні виміри регулювання пренатального життя.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Валід Камаль Абдель Салам Атіа. Правове регулювання правового статусу ембріону. *Державне управління*, 2019, № 3 (67). С. 43–47 URL: http://pa.stateandregions.zp.ua/archive/3_2019/10.pdf.
2. Мустафаєва А.І. Кримінально-правова охорона ембріона за зарубіжним законодавством. *Європейські орієнтири розвитку України в умовах війни та глобальних викликів XXI століття: синергія наукових, освітніх та технологічних рішень*: у 2 т. : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., 19 трав. 2023 р. Одеса: Видавництво «Юридика», 2023. Т. 2. С. 254–256, URL: https://hdl.handle.net/11300/26644.
3. Сотула О.С. Український досвід кримінально-правової охорони життя ембріону людини: сучасний стан та проблеми правозастосування. *Актуальні питання у сучасній науці. Серія «Право»*, № 10(40), 2025. С. 604–612, URL: https://perspectives.pp.ua/index.php/ sn/article/view/30263/30222.
4. Стрельцов Є.Л., Сотула О.С., Стрельцов Л. Є. Життя людини та її право на життя як об'єкт кримінально-правової охорони: порівняльно-правовий дискурс. У: *Права людини в Україні та у зарубіжних країнах: традиції та новації*: монографія / за заг. ред. Н.В. Мішиної. Львів–Торунь : Ліга-Прес, 2021. С. 597–624 DOI: https://doi.org/10.36059/978-966-397-235-0-21.
5. Шрамова О.С. Справа про початок людського життя. *Часопис Київського університету права*, *1*(3), 2020, 320-324. URL: https://chasprava.com.ua/index.php/ journal/article/view/521.
6. Dickson D. Europe Split on Embryo Research. *Science* : веб-сайт. URL: https://www.science.org/doi/10.1126/science.3187539.
7. Keeler v. Superior Court of Amador County. *Justia U.S. Law*: веб-сайт. URL: https://law.justia.com/cases/california/supreme-court/3d/2/619.html.

УДК 343.35:343.81:343.97
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.4.14

ПРИЧИНИ ТА УМОВИ ВЧИНЕННЯ КОРУПЦІЙНИХ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ У КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧІЙ СИСТЕМІ: ПОГЛЯД В УМОВАХ СЬОГОДЕННЯ

Івашко С.В.,
кандидат юридичних наук,
завідувач кафедри кримінально-виконавчого та кримінального права,
Пенітенціарна академія
ORCID: 0000-0003-2547-9276

Івашко С.В. Причини та умови вчинення корупційних кримінальних правопорушень у кримінально-виконавчій системі: погляд в умовах сьогодення.

У статті розглянуто детермінанти вчинення корупційних кримінальних правопорушень у кримінально-виконавчій системі. Враховано, що правовий режим воєнного стану, уведений у зв'язку з війною росії проти нашої країни, вплинув на всі сфери суспільного життя. Звісно, має суттєвий вплив стан війни і на детермінанти злочинності як в цілому, так і на корупційні кримінальні правопорушення зокрема.

Відмічено, що корупційні кримінальні правопорушення мають власні детермінанти виникнення та існування.

З-поміж іншого наголошується, що прояви корупції у державі є загрозою існування державності, оскільки вона глибоко укорінилась у всі сфери життєдіяльності: політичну, економічну, правову, соціальну, духовну. Вчинення корупційних кримінальних правопорушень у кримінально-виконавчій системі ставить під сумнів ефективність діяльності правоохоронних органів та всієї правоохоронної системи.

Констатовано наявність у суспільства досить активного запиту щодо стану законності у країні, особливо у пріоритетних сферах, дієвих механізмів запобігання вчинення корупційних кримінальних правопорушень, а також з'ясування детермінантів їх вчинення.

Зазначено, що питання реального стану вчинення корупційних кримінальних правопорушень в Україні, запобігання їх вчинення, виокремлення детермінантів їх вчинення, особливо гостро постало у зв'язку з уведенням правового режиму воєнного стану, пов'язаного з війною росії проти України.

Доведено, що вчинення корупційних кримінальних правопорушень у кримінально-виконавчій системі, яка забезпечує виконання кримінальних покарань, підриває авторитет всієї правоохоронної системи. Вивчення причин та умов вчинення корупційних кримінальних правопорушень в цілому, а також вивчення факторів, які прямо чи опосередковано впливають на ці причини та умови, є однією із головних завдань кримінологічного впливу на дану сферу суспільних відносин. Це пов'язано з тим, що знання причин та умов вчинення корупційних кримінальних правопорушень дозволить науковцям розробити більш ефективні кримінально-правові механізми запобігання та протидії цьому негативному явищу, а практичним працівникам дозволить втілювати розроблені механізми у життя, у практичну діяльність.

Підсумовуючи, автор зазначає, що корупційна злочинність підриває довіру до державних інститутів, нівелює розвиток економіки, ставить під сумнів існування країни. Вчинення корупційних кримінальних правопорушень у кримінально-виконавчій системі становить більшу суспільну небезпечність, оскільки корупційні кримінальні правопорушення за своїм проявом та протиправною природою порушують права та свободи громадян, які перебувають в умовах ізоляції від суспільства.

Ключові слова: воєнний стан, ДКВС України ,запобігання, злочинність, корупційне кримінальне правопорушення, корупція, кримінально-виконавча система, протидія, причини і умови.

Ivashko S.V. Causes and conditions of committing corruption-related criminal offenses in the penal system: a contemporary perspective.

The article examines the determinants of committing corruption-related criminal offenses within the penal system. It is taken into account that the legal regime of martial law, introduced in connection with Russia's war against our country, has affected all spheres of public life. Naturally, the state of war has a significant impact on the determinants of crime in general, as well as on corruption-related criminal offenses in particular.

It is noted that corruption-related criminal offenses have their own determinants of emergence and existence.

Among other things, it is emphasized that manifestations of corruption in the state pose a threat to its very existence, as corruption has deeply penetrated all spheres of life – political, economic, legal, social, and spiritual. The commission of corruption-related criminal offenses in the penal system calls into question the effectiveness of the activities of law enforcement agencies and the entire law enforcement system.

The article states that there is a strong public demand for legality in the country, especially in priority areas, for effective mechanisms to prevent the commission of corruption-related criminal offenses, and for clarification of the determinants of such offenses.

It is pointed out that the issue of the real state of committing corruption-related criminal offenses in Ukraine, preventing their commission, and identifying the determinants of such offenses has become particularly urgent in connection with the introduction of the legal regime of martial law due to Russia's war against Ukraine.

It is proven that the commission of corruption-related criminal offenses in the penal system, which ensures the execution of criminal punishments, undermines the authority of the entire law enforcement system. Studying the causes and conditions of committing corruption-related criminal offenses in general, as well as the factors that directly or indirectly influence these causes and conditions, is one of the main tasks of criminological influence in this sphere of social relations. This is because knowledge of the causes and conditions of committing corruption-related criminal offenses will allow scholars to develop more effective criminal-legal mechanisms for preventing and counteracting this negative phenomenon, and practitioners – to implement these mechanisms in practice.

In conclusion, the author notes that corruption-related crime undermines public trust in state institutions, hinders economic development, and calls into question the very existence of the country. The commission of corruption-related criminal offenses in the penal system poses a greater public danger, as such offenses by their nature and unlawful essence violate the rights and freedoms of citizens who are in conditions of isolation from society.

Key words: martial law, State Criminal and Executive Service of Ukraine, prevention, crime, corruption-related criminal offense, corruption, penal system, counteraction, causes and conditions.

Постановка проблеми. Одним із факторів, який впливає на вчинення корупційних кримінальних правопорушень, є наявність нормативно-правових актів, якими встановлюється відповідальність за їх вчинення. І не менш важливою умовою визначається якість нормативних актів та реальні механізми їх застосування.

Згідно з рейтингом, опублікованим «Transparensy International», Україна посідає 126 місце із 180 країн за індексом сприйняття корупції за 2024 рік. Така статистика свідчить про зміну Україною свого положення в Індексі сприйняття корупції в порівнянні з минулим роком на один пункт [1]. Звісно, такий стан запобігання корупційним кримінальним правопорушенням не може в повній мірі задовольняти запит суспільства щодо реального стану запобігання та протидії цьому негативному явищу.

Вказане ще раз підкреслює важливість удосконалення антикорупційного законодавства задля ефективнішого запобігання корупції, а також наукового розроблення та практичного втілення реальних механізмів її протидії.

Запобігання корупційним проявам у суспільстві є чи не найголовнішою проблемою в Україні. Особливого значення набуває загрозливе існування цієї проблеми в умовах сьогодення – існування правового режиму воєнного стану, уведеного у зв'язку з війною росії проти нашої країни. Без перебільшення, можна сказати, що корупція загрожує національній безпеці нашої держави, оскільки глибоко укорінилась у всі сфери життєдіяльності.

Не менше небезпечним є вчинення корупційних кримінальних правопорушень у кримінально-виконавчій системі. Прояви корупції саме в цій державній інституції сприймається суспільством більш болюче, оскільки вона має відносно замкнене середовище, а також забезпечує виконання кримінальних покарань, реалізуючи пенітенціарну політику.

До того ж, кримінально-виконавча система здійснює контроль за дотриманням прав засуджених, тобто щодо осіб, які за рішенням суду вже мають обмеження конституційних прав та законних інтересів.

У зв'язку з цим, з'ясування детермінантів вчинення корупційних кримінальних правопорушень у кримінально-виконавчій системі потребує більш глибокого наукового дослідження, враховуючи умови сьогодення – війни, наявність дії правового режиму воєнного стану.

Метою дослідження є визначення детермінантів вчинення корупційних кримінальних правопорушень у кримінально-виконавчій системі в умовах сьогодення, у період правового режиму воєнного стану.

Стан опрацювання проблематики. Теоретичним підґрунтям дослідження питання корупційної злочинності, детермінантів її вчинення стали праці вітчизняних вчених, таких як: О. Бандурка, Ю. Баулін, І. Богатирьов, О. Бусол, Р. Вереша, В. Василик, В. Голіна, І. Грабець, В. Глушков, О. Дудоров, О. Джужа, В. Дрьомін, А. Закалюк, А. Зелінський, О. Кальман, О. Колб, О. Костенко, Т. Корнякова, О. Литвак, О. Литвинов, В. Лисенко, М. Мельник, О. Соколенко, В. Тацій, О. Шкута та ін.

Наукові доробки зазначених фахівців містять низку системних положень, які стосуються запобігання злочинності, корупційній злочинності в Україні, детермінантів її вчинення, у тому числі у кримінально-виконавчій системі.

Виклад основного матеріалу. У науковій літературі питанню дослідження детермінантів вчинення кримінальних правопорушень (за ступенем тяжкості, за об'єктом посягання, за мотиваційною спрямованістю, за соціально-демографічними ознаками злочинців та ін.) приділено достатньо увагу. У різні часи, відомі учені-кримінологи досліджували питання факторів, які спонукають виникненню, у подальшому формуванню і, нарешті, – реалізації протиправної поведінки особи злочинця.

У зв'язку з військовою агресією росії проти нашої країни, з врахуванням пропозиції Ради національної безпеки і оборони України, згідно зі ст. 106 Конституції України, а також Закону України «Про правовий режим воєнного стану» Указом Президента України № 64/2022 від 24.02.2022 було введено воєнний стан [2]. У результаті введення воєнного стану відбулись суттєві зміни політичного, а також соціально-економічного та правового простору. Тому, першочергово підлягають дослідженню саме соціально-політичні детермінанти, до яких учені-кримінологи і відносять війну.

Війна змінює звичний існування порядок речей, який є характерним для мирного часу, породжує виникнення нових правовідносин, нових правопорушень, і, звісно, детермінантів їх вчинення. Завдання держави, відповідних державних інституцій полягає у забезпеченні своєчасного реагування на нові правовідносини, на нові правопорушення. Це проявляється у визначенні відповідних механізмів врегулювання нових правовідносин, наукове розроблення та практичне втілення механізмів запобігання правопорушенням, вплив на їх причини та умови. Це стосується і корупційних кримінальних правопорушень, у тому числі вчинених у кримінально-виконавчій системі.

Звісно, війна вплинула і на злочинність, на її структуру, стан її запобігання та протидії.

Потрібно погодитись з тим, що злочинність явище системне і тому жодна детермінанта (наприклад, війна) не діє ізольовано як один фактор, що призводять до реалізації протиправної поведінки, тобто до вчинення кримінального правопорушення. Причини і умови завжди складають сукупність. А тому і заходи запобігання та протидії злочинності повинні бути системними, узгодженими і діяти на весь спектр детермінантів. Саме за таких умов діяльність суб'єктів запобігання та протидії злочинності буде мати результат та реальний вплив на це негативне, соціально-правове явище, яке полягає у певній сукупності кримінальних правопорушень на території держави, її частині за якийсь період часу.

Одним із видів злочинності за сферами суспільного життя (поряд з економічною, політичною та організованою) є корупційна злочинність. Специфіка корупційних кримінальних правопорушень полягає і у її причинах та умовах, оскільки ця категорія кримінальних правопорушень

виникає, формується та реалізується службовими особами органів влади та управління. Саме у цій сфері суспільного життя тісно пов'язані особиста зацікавленість службової особи з виконанням нею визначеним законами чи відомчими нормативними актами службових обов'язків. Тобто, службова особа свідомо вчиняє дії, які не передбачені її службовими обов'язками, є протиправними, але – з метою забезпечити свою особисту зацікавленість.

Тому, в основі дослідження причин і умов вчинення корупційних кримінальних правопорушень лежить міждисциплінарній зв'язок (курсив – автор) оскільки, як було зазначено, у переважній більшості випадків суб'єктами вчинення вказаної категорії кримінальних правопорушень виступають службові особи, тобто вони є спеціальними суб'єктами.

З огляду на це, за теорією кримінального права, суб'єкти вчинення корупційних кримінальних правопорушень, поряд із загальними ознаками суб'єкта кримінального правопорушення, мають спеціальні додаткові ознаки, які законодавець визначає як необхідні для можливості притягнення такої особи до кримінальної відповідальності.

Системним аналізом Кримінального кодексу України (далі – КК України) можна прийти до висновку, що у відповідності до суб'єкта, корупційні кримінальні правопорушення поділяються на ті, які вчиняються:

- службовою особою;
- спеціальним суб'єктом, який не є службовою особою;
- загальним суб'єктом.

У переважній більшості корупційних кримінальних правопорушень суб'єктом є службова особа, обов'язковою ознакою якої є наявність у неї службового становища. Ці загальнотеоретичні знання з науки кримінального права вкрай важливі і необхідні для кримінологічних досліджень особи злочинця-корупціонера.

Ще одним підтвердженням міждисциплінарного зв'язку дослідження детермінантів вчинення корупційних кримінальних правопорушень є те, що саме КК України визначає, які кримінальні правопорушення є корупційними (у випадку їх вчинення шляхом зловживання службовим становищем, а також пов'язаними з корупцією) [3]. Саме тому детермінанти корупційних правопорушень перебувають у правовій, соціально-економічній та політичній сферах.

Розглянемо детермінанти вчинення корупційних кримінальних правопорушень у кримінально-виконавчій системі.

Кримінально-виконавча система як складова правоохоронної системи України, визначена законодавцем для захисту інтересів особи, суспільства і держави шляхом створення умов для виправлення і ресоціалізації засуджених, запобігання вчиненню нових кримінальних правопорушень як засудженими, так і іншими особами, а також запобігання тортурам та нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню із засудженими [4].

Розглядаючи питання причин вчинення корупційних кримінальних правопорушень у ДКВС України, В. Василик зазначає, що основними причинами корупції серед персоналу є: неналежне грошове забезпечення працівників, відсутність соціальних гарантій, але ж поряд з підвищення заробітної платні повинно бути підвищення рівня юридичної відповідальності за подібні правопорушення, встановлення громадського контролю за діяльністю ДКВС України, прозорої процедури прийняття рішень посадовими особами, повної реалізації [5, с. 34–38].

Погоджуємось з наведеною тезою та вважаємо, що саме неналежне грошове забезпечення є першопричиною вчинення корупційних кримінальних правопорушень у кримінально-виконавчій системі. Разом з тим, це не є виправданням протиправної поведінки, особливо, коли це стосується участі персоналу у незаконному обігу наркотичних засобів, передачею у місця несвободи заборонених предметів.

Щодо кадрового забезпечення кримінально-виконавчої системи, слушною є думка вітчизняного вченого О. Шкути, який зазначив, що вагомим фактором, який впливає на вибір працевлаштуватись, є належне забезпечення житлом, санітарно-курортним лікуванням, іншими соціальними гарантіями [6, с. 34–38].

Інший вітчизняний вчений-кримінолог І. Богатирьов зазначає, що важливою складовою у контексті мотивації працевлаштування до кримінально-виконавчої системи є розробка комплексних шляхів формування стійкої професійної мотивації, розвитку нових стимулів професійної кар'єри, зацікавленості в добросовісному виконанні службових обов'язків, запобігання наявним корупційним ризикам, у першу чергу, на рівні кожної окремої установи. Не акцентуючи увагу лише на

матеріальних стимулах, від самої людини, яка працює у кримінально-виконавчій службі України, також багато залежить, у тому числі і формування думки в суспільстві про престиж цієї професії України [7, с. 34–38].

Аналіз праць вчених щодо причин та умов злочинності свідчить про те, що більшість науковців схиляються до думки про необхідність розмежування дефініцій «причини» та «умови». Це, певною мірою, стосується і вчинення кримінальних правопорушень з ознаками корупції. Погоджуємось з цією думкою науковців. Разом з тим, при дослідженні даного питання, а саме з'ясування причин і умов вчинення корупційних кримінальних правопорушень у кримінально-виконавчій системі в умовах сьогодення, у дозволених обсягах цієї статті питання щодо розмежування понять «причини» та «умови» досліджуватись не буде.

Щодо причин та умов вчинення кримінальних правопорушень у кримінально-виконавчій системі, відомий вчений-кримінолог О. Джужа зазначає про те, що детермінанти пенітенціарної злочинності лежать у двох площинах. Перша площина детермінантів має зовнішній характер, тобто перебувають за межами кримінально-виконавчих установ. Друга площина детермінантів є «внутрішня», оскільки знаходиться у самій системі виконання покарань у вигляді позбавлення волі [8, с. 313–315].

Поділяючи думку вказаного вченого, В. Лисенко розширив класифікацію детермінантів вчинення корупційних кримінальних правопорушень. Поіменований вчений виділив наступні детермінанти:

1) зовнішні (що належать до загальних умов соціально-економічного забезпечення, які виходять від держави);

2) внутрішньо-системні у пенітенціарній системі;

3) ті, що стосуються персоналу ДКВС України [9, с. 79].

До зовнішніх детермінантів В. Лисенко відніс низький рівень організації соціально-побутових умов для населення і більшості населених пунктів України; безвідповідальна поведінка чиновників по відношенню до основної частини населення та ін. До внутрішньо-системних детермінантів поіменований вчений відніс наявність субкультури серед співробітників; створення кланової системи взаємовідносин; низький рівень заробітної плати та ін. Нарешті, до детермінантів, які стосуються персоналу вчений відніс реалізацію прагнення до отримання влади на іншими; падіння морального рівня окремих керівників вищого ранку; низький рівень правових знань у співробітників та ін.

Погоджуємось із запропонованою вченим класифікацією детермінантів вчинення корупційних кримінальних правопорушень, але враховуємо, що цю думку вчений висловив у 2014 році.

В умовах сьогодення, коли війна змінила звичний порядок життя громадян, вплинула на всі сфери суспільного життя, на корупційну злочинність в цілому та корупційні кримінальні правопорушення у кримінально-виконавчій системі зокрема, пропонуємо доповнити класифікацію детермінантів вчинення корупційних кримінальних правопорушень як такі, що пов'язані із війною, з наявністю правового режиму воєнного стану, виокремивши їх із соціально-політичних детермінант.

До такого висновку слід дійти, виходячи із створених війною екстремальних умов діяльності, у яких всі державні інституції, у тому числі і кримінально-виконавча система, працюють у правовому режимі воєнного стану. Через послаблення діяльності контролюючих органів та суспільства і з'являються ризики вчинення корупційних кримінальних правопорушень.

До причин і умов, пов'язаних з війною, необхідно віднести комплекс соціальних, економічних, організаційних, правових, морально-психологічних чинників, які особливо гостро відчуває суспільство нашої країни.

Наприклад, спрощені процедури у державних закупівлях для потреб кримінально-виконавчої системи, знижують їх прозорість, що створює передумови для корупції та інших зловживань службовим становищем. Або ж, надходження для потреб кримінально-виконавчої системи гуманітарної допомоги створює спокусу до її протиправного обернення на свою користь. Це все обумовлює доцільність доповнення класифікації детермінантів вчинення кримінальних корупційних правопорушень у кримінально-виконавчій системі.

Висновки. У статті було досліджено питання детермінантів вчинення корупційних кримінальних правопорушеннях в умовах сьогодення – правового режиму воєнного стану.

З'ясовано, що запобігання та протидія корупційним кримінальним правопорушенням у кримінально-виконавчій системі потребує наукового удосконалення відповідних механізмів для їх

подальшого практичного втілення. Це пов'язано з тим, що у суспільства є великий запит на забезпечення правопорядку та стану законності як у кримінально-виконавчій системі зокрема, так і у всій правоохоронній системі в цілому.

Механізми запобігання вчиненню корупційних кримінальних правопорушень, для їх ефективної реалізації, повинні передбачати максимальну відкритість у діяльності кримінально-виконавчої системи, усунення детермінантів їх вчинення, а також - нейтралізацію факторів, що сприяють їх вчиненню. Головним завданням держави у період після закінчення правового режиму воєнного стану є нейтралізація всіх факторів через запровадження заходів соціальної підтримки, заходів економічного спрямування та встановлення належного рівня функціонування кримінально-виконавчої системи.

В умовах сьогодення, у зв'язку з уведенням в дію правового режиму воєнного стану запропонована класифікація детермінантів вчинення корупційних кримінальних правопорушень у кримінально-виконавчій системі, шляхом доповнення причин і умов, пов'язаних з війною.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Індекс сприйняття корупції 2024. *Transparency International Ukraine.* URL: https://cpi.ti-ukraine.org/ (дата звернення: 14.10.2025).
2. Про введення воєнного стану в Україні: Указ Президента України від 24.02.2022. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/64/2022#Text (дата звернення: 14.10.2025).
3. Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.04.2001. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text (дата звернення: 14.10.2025).
4. Кримінально-виконавчий кодекс України: Закон України від 11.07.2003. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1129-15#Text (дата звернення: 14.10.2025).
5. Василик В.В. Сучасний стан і проблеми запобігання корупції в Державній кримінально-виконавчій службі України. *Реалізація державної антикорупційної політики в міжнародному вимірі*: тези доповідей IV Міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої Міжнародному дню боротьби з корупцією (м. Київ, 12 грудня 2019 р.). Київ: НАВС, 2019. С. 34–38. URL: https://www.navs.edu.ua/files/naukova-diyalnist/naukovi-zaxodi/konferencii/2019/tezy_konf_12122019_p1.pdf (дата звернення: 14.10.2025).
6. Шкута О.О. Корупційні ризики в процесі реформування Державної пенітенціарної служби. *Кримінально-правові та кримінологічні засади протидії корупції*: збірник матеріалів IV Міжнародної науково-практичної конференції (м. Харків, 15 квітня 2016 р.). Харків: ХНУВС, 2016. С. 169–171. URL: https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/da0548ee-d330-4980-8762-50dbdf27ab24/content (дата звернення: 14.10.2025).
7. Богатирьов І.Г., Лісіцков О.В. Стратегічні засади реформування Державної пенітенціарної служби України та їх науковий супровід. *Право і суспільство: науковий журнал*. 2013. № 3. С. 83–89. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pis_2013_3_15 (дата звернення: 14.10.2025).
8. Курс кримінології. Особлива частина: підручник / Корнієнко М.В., Романюк Б.В., Мельник І.М. та ін.) / за заг. ред. О.М. Джужі. Київ: Юрінком Інтер, 2001. 480 с.
9. Богатирьов І.Г., Лисенко В.О. Кримінологічні засади запобігання злочинам корупційної спрямованості у пенітенціарній системі: навчальний посібник. Київ: ВД «Дакор», 2014. 195 с.

УДК 351.74
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.4.15

ЗАСТОСУВАННЯ ТА ВИКОРИСТАННЯ ВОГНЕПАЛЬНОЇ ЗБРОЇ В УКРАЇНІ: ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ТА НАПРЯМКИ ВДОСКОНАЛЕННЯ

Казначеєв Д.Г.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри тактико-спеціальної підготовки,
Дніпровського державного університету внутрішніх справ
ORCID: 0000-0001-5193-7176

Бодирєв Д.А.,
старший викладач кафедри вогневої підготовки
Дніпровського державного університету внутрішніх справ
ORCID: 0000-0003-1070-619X

Казначеєв Д.Г., Бодирєв Д.А. Застосування та використання вогнепальної зброї в Україні: проблемні питання та напрямки вдосконалення.

Дослідження присвячене комплексному аналізу правового регулювання застосування та використання вогнепальної зброї в Україні, а також виявленню ключових проблем, що перешкоджають формуванню ефективної системи контролю у цій сфері. У статті розглядаються нормативно-правові акти, що визначають порядок володіння, носіння, зберігання та застосування зброї, а також аналізується судова практика, що демонструє відсутність єдиних стандартів правозастосування.

Окрема увага приділяється питанню нечіткості термінології в законодавстві, де поняття «застосування», «активне застосування» та «використання» вживаються неоднозначно, що породжує юридичні колізії та ускладнює судовий контроль. Відсутність чітких визначень створює умови для різних тлумачень дій правоохоронців і цивільних осіб, особливо у випадках перевищення меж необхідної оборони або перевищення повноважень під час виконання службових обов'язків.

У статті також проаналізовано стан нормативно-правового забезпечення обігу цивільної зброї. Наголошується на відсутності на даний час в Україні спеціального закону, який би системно врегулював усі аспекти володіння цивільною зброєю, визначив категорії осіб, що мають право на її придбання, порядок ліцензування, реєстрації та контролю. Відсутність єдиного законодавчого акту зумовлює правову фрагментарність, породжує суперечності між підзаконними актами та ускладнює реалізацію права громадян на самозахист.

В умовах воєнного стану досліджується специфіка регулювання обігу зброї, коли частина норм набуває тимчасового характеру, а цивільне населення може залучатися до оборони держави. Це вимагає чіткої взаємодії між військовими структурами, поліцією та органами місцевого самоврядування, а також урахування особливих випадків застосування зброї в бойових і квазибоєвих ситуаціях.

Підкреслюється необхідність прийняття комплексного закону про обіг цивільної зброї, уточнення термінологічного апарату, створення єдиної системи підготовки осіб, які мають право на її використання, і впровадження прозорих механізмів громадського контролю. Реалізація цих напрямів сприятиме підвищенню рівня безпеки, зміцненню довіри до правоохоронних органів та забезпеченню балансу між правом громадян на самозахист і гарантіями суспільного порядку.

Ключові слова: вогнепальна зброя, правове регулювання, Національна поліція, самозахист, воєнний стан, громадська безпека.

Kaznacheev D.G., Bodyrev D.A. Application and use of firearms in Ukraine: problematic issues and areas for improvement.

The study is devoted to a comprehensive analysis of the legal regulation of the application and use of firearms in Ukraine, as well as the identification of key problems that hinder the formation of an

effective system of control in this area. The paper examines legal and regulatory acts that define the procedure for possession, carrying, storage, and use of weapons, as well as analyzes judicial practice demonstrating the absence of unified standards of law enforcement.

Particular attention is paid to the issue of terminological ambiguity in legislation, where the terms "application," "active application," and "use" are employed inconsistently, creating legal conflicts and complicating judicial oversight. The lack of clear definitions allows for different interpretations of the actions of law enforcement officers and civilians, especially in cases involving excessive self-defense or abuse of authority in the course of official duties.

The research also analyzes the state of regulatory support for civilian circulation of weapons. It emphasizes the absence of a specific law in Ukraine that would systematically regulate all aspects of civilian firearm ownership, define categories of persons entitled to acquire firearms, and establish licensing, registration, and control procedures. The lack of a unified legislative act leads to legal fragmentation, contradictions among subordinate regulations, and difficulties in realizing citizens' right to self-defense.

Under martial law conditions, the study examines the peculiarities of weapon circulation regulation, when certain legal provisions acquire a temporary nature and civilians may be involved in national defense. This situation requires effective coordination between military structures, the police, and local self-government bodies, as well as consideration of specific cases of firearm use in combat and quasi-combat situations.

The paper highlights the necessity of adopting a comprehensive law on the circulation of civilian firearms, clarifying legal terminology, establishing a unified training system for persons entitled to use weapons, and introducing transparent mechanisms of public control. Implementation of these measures will enhance public safety, strengthen trust in law enforcement agencies, and ensure a balanced relationship between the citizens' right to self-defense and the guarantees of public order.

Key words: firearms, legal regulation, National Police, self-defense, martial law, public safety.

Постановка проблеми. Проблематика полягає в тому, що чинне законодавство України щодо обігу та застосування вогнепальної зброї є фрагментарним, містить нечіткі терміни, не передбачає єдиної системи регулювання обігу цивільної зброї, а судова практика демонструє відсутність уніфікованих стандартів оцінки дій правоохоронців. Це створює правову невизначеність, підвищує ризик зловживань, ускладнює забезпечення балансу між правом громадян на самозахист і гарантіями громадської безпеки, а також потребує розробки ефективних механізмів контролю та вдосконалення законодавства.

Науковці, які досліджували це питання: Албул С.В., Кузніченко С.О., Юлдашев В.В., Сіротченко Д.Ю., Волков Ю.М., Поливанюк В.Д.

Аналіз досліджень та публікацій в яких започатковано розв'язання проблеми. У сучасних умовах повномасштабної збройної агресії російської федерації проти України питання правового регулювання застосування та використання вогнепальної зброї набуває особливої ваги. Воно стосується не лише сил сектору безпеки та оборони України, але й усього суспільства, оскільки безпека громадян і довіра до державних інституцій значною мірою залежать від того, наскільки законодавство у цій сфері є чітким, логічним і справедливим [1, с. 4].

Метою статті є проведення комплексного аналізу правового регулювання застосування та використання вогнепальної зброї в Україні, виявлення основних проблем та напрямів вдосконалення.

Виклад основного матеріалу. Застосування вогнепальної зброї, потребує не лише суворого нормативного контролю, але й моральної відповідальності кожного, хто має право її застосовувати. На жаль, у цій сфері досі існують суперечності між теоретичними нормами права та практикою їх реалізації, що створює низку проблем як для правозастосовної системи, так і для суспільного сприйняття діяльності правоохоронних органів [7, с. 353].

Основним нормативним документом, що регулює порядок застосування та використання вогнепальної зброї поліцейськими, є Закон України «Про Національну поліцію» № 580-VIII. У статті 46 цього закону визначено, що застосування вогнепальної зброї є винятковим заходом примусу, до якого поліцейський може вдатися лише за наявності крайньої необхідності. Це означає, що кожне застосування та використання вогнепальної зброї має бути обґрунтованим, пропорційним та здійсненим у межах правового поля. Закон також зобов'язує поліцейських проходити спеціаль-

ну підготовку, щоб мати право не лише зберігати чи носити зброю, але й безпечно та правомірно її застосовувати. Ця норма є надзвичайно важливою, адже рівень підготовки безпосередньо впливає на результативність дій поліцейського та ризик можливих порушень прав громадян під час виконання службових обов'язків [4].

Крім закону «Про Національну поліцію» питання застосування та використання вогнепальної зброї врегульоване низкою підзаконних актів, зокрема наказами Міністерства внутрішніх справ, внутрішніми інструкціями та методичними рекомендаціями. Вони деталізують правила носіння, транспортування, зберігання зброї, порядок її видачі та повернення, а також визначають дисциплінарну і кримінальну відповідальність за порушення встановлених норм [6, с. 237]. Однак відсутність єдиного кодифікованого закону про обіг цивільної зброї залишається суттєвою прогалиною у правовому полі України. Хоча Верховна Рада неодноразово розглядала відповідні законопроєкти, системного акта, який би врегульовував усі аспекти володіння зброєю цивільними особами від купівлі до використання, досі не ухвалено. Це створює правову невизначеність, що може мати негативні наслідки для безпеки суспільства.

Зміст статті 46 Закону «Про Національну поліцію» визначає також чіткі підстави, за яких поліцейський має право застосовувати вогнепальну зброю. Йдеться, зокрема, про випадки необхідності захисту життя або здоров'я громадян, звільнення заручників, запобігання тяжким злочинам, затримання озброєних осіб, що чинять опір, або охорону важливих державних об'єктів. У кожному з цих випадків поліцейський зобов'язаний діяти в межах закону, забезпечуючи мінімальне заподіяння шкоди, необхідне для досягнення законної мети [3, с. 87].

Одним із найбільш дискусійних аспектів є право поліцейського застосовувати вогнепальну зброю без попередження. Закон передбачає можливість такого застосування лише у виняткових ситуаціях – коли існує безпосередня загроза життю чи здоров'ю громадян або самого правоохоронця, а зволікання може призвести до тяжких наслідків. Наприклад, коли підозрюваний наближається до поліцейського зі зброєю або намагається заволодіти нею. Проте в реальній практиці межа між необхідністю та зловживанням цим правом може бути надзвичайно тонкою. Відсутність чітких критеріїв оцінки ситуації створює ризик неоднозначного тлумачення дій поліцейських, що нерідко стає предметом судових спорів або дисциплінарних проваджень [5, с. 158].

Проблема полягає в тому, що навіть за наявності нормативних приписів, практика їх реалізації часто залежить від суб'єктивного сприйняття ситуації самим поліцейським. Кожен випадок застосування зброї потребує ретельного аналізу обставин, фіксації фактів, проведення службового розслідування та оцінки правомірності дій з точки зору як закону, так і принципів необхідності та пропорційності. На цьому етапі важливу роль відіграє прокурорський нагляд та судовий контроль, які забезпечують дотримання вимог законності. Разом із тим, слід визнати, що на практиці іноді спостерігається формальний підхід до перевірки обґрунтованості застосування зброї, що знижує ефективність механізмів контролю та створює підґрунтя для суспільної недовіри до правоохоронної системи.

Удосконалення правового механізму застосування вогнепальної зброї в Україні потребує комплексного підходу. Необхідно не лише вдосконалити законодавчу базу, але й підвищити рівень професійної підготовки поліцейських, запровадити сучасні стандарти етичної поведінки, а також забезпечити ефективний контроль за кожним випадком використання зброї [2, с. 21].

Важливим напрямом є розроблення та ухвалення закону про цивільну зброю, який би унормував її обіг серед громадян, визначив порядок зберігання, носіння, використання та відповідальність за порушення цих правил. Лише за умови поєднання чіткого правового регулювання, професійної підготовки і прозорого контролю можна досягти справедливого балансу між правом на захист і гарантією безпеки кожного громадянина.

Проблема нечіткої термінології у сфері застосування вогнепальної зброї має глибокі правові та практичні наслідки: різниця між поняттями «застосування», «активне застосування» та «використання» не завжди відображена однозначно в законодавчих та підзаконних актах, і це породжує неоднакове тлумачення у правоохоронній практиці та судовій практиці. У нормативних документах традиційно вживається термін «застосування вогнепальної зброї» як загальний юридичний конструкт, водночас у навчальних матеріалах, інструкціях та аналітичних публікаціях іноді вводять диференціацію на «активне застосування» (безпосередня стрільба по цілі) і «використання» (ширше коло дій, які можуть включати демонстрацію, попереджувальний постріл, блокування тощо) [7, с. 354].

Наявні правові джерела накладають певні загальні межі, але не нівелюють проблему: ст. 46 Закону України «Про Національну поліцію» визнає застосування вогнепальної зброї найсуворішим заходом примусу і зобов'язує поліцейського мати відповідну підготовку, проте статутні формулювання не завжди дають поліцейському чіткий алгоритм оцінки, коли саме дія переходить у категорію «перевищення»[1, с. 5].

Відсутність уніфікованого підходу до термінології має наслідком практичну невизначеність щодо стандартів докази в судовому розгляді: суди змушені оцінювати мотиви, обставини і пропорційність дій не лише через призму загальних принципів права, а й у відсутності усталеної теорії, яка б однозначно визначала межі «активного застосування» або «використання» як окремих юридичних категорій. Це створює ризик неоднакових рішень у схожих фактичних складах, підриваючи правове прогнозування та ускладнюючи захист законних інтересів як громадян, так і самих правоохоронців.

У результаті в державі існує суміш законів, постанов, наказів та інструкцій, що породжує розбіжності щодо переліку дозволених моделей зброї, процедур реєстрації, умов зберігання та порядку отримання дозволів. Така ситуація ускладнює формування єдиних підходів до контролю за обігом зброї та створює додаткові ризики для громадської безпеки [7, с. 353].

Критичним фактором, що поглиблює юридичну невизначеність, є неоднорідність стандартів підготовки і перевірки осіб, уповноважених застосовувати зброю. Хоча закон категорично вимагає спеціальної підготовки для носіння та застосування вогнепальної зброї, на практиці методики навчання, фізична та психологічна підготовка, сценарна відпрацювання епізодів у стресових умовах, а також періодичність атестацій різняться між відомствами та підрозділами. Деякі навчальні програми зосереджені переважно на технічній майстерності стрільби, інші на тактичних діях, але недостатньо уваги приділяється стандартам психологічної оцінки, прийняттю рішень в умовах обмеженого часу і мінімізації шкоди. Наслідком є те, що навіть формально підготовлений працівник може в реальній ситуації діяти ірраціонально або невідповідно до принципів пропорційності, якщо його навчання не покривало реалістичних стресових сценаріїв [3, с. 88].

Проблематика підзвітності та контролю у сфері застосування зброї правоохоронними органами в Україні залишається однією з найактуальніших. Суспільство потребує більшої прозорості у питаннях, що стосуються кожного випадку використання вогнепальної зброї, адже відсутність чіткої звітності створює простір для зловживань. У багатьох випадках події фіксуються лише частково або ж без належного документування, що унеможливлює повний і об'єктивний аналіз ситуації. Не всі інциденти супроводжуються відеозаписами чи докладними протоколами, а відтак, громадськість не має доступу до перевірок, що знижує рівень довіри до правоохоронної системи. Підзвітність у таких питаннях має бути не лише внутрішньою процедурою поліції, а й відкритою для незалежного контролю громадських інституцій та судових органів.

Судова практика демонструє наявність значних прогалин у розгляді справ, пов'язаних із застосуванням зброї. У більшості випадків не забезпечується належна перевірка пропорційності дій поліцейських, що суперечить принципам законності та необхідності. Відсутність уніфікованих критеріїв оцінки застосування зброї у судових процесах призводить до різночитань, а подекуди до виправдання перевищення повноважень. Через це у судовій системі формується нерівномірна практика, де подібні випадки можуть мати кардинально різні наслідки. Необхідним є запровадження чітких стандартів для судів щодо аналізу дій правоохоронців, аби забезпечити однакове тлумачення законодавства й підвищити ефективність правосуддя [4].

Окремої уваги заслуговує питання незаконного обігу зброї, яке має системний характер і становить серйозну загрозу національній безпеці. Значна частина зброї потрапляє на чорний ринок із зон бойових дій, арсеналів, що були залишені без належного контролю, або через незаконне ввезення. Такі процеси створюють реальні ризики для громадян, оскільки зброя потрапляє до рук осіб, які можуть використати її у злочинних цілях. Слідчі органи, митні служби та підрозділи поліції мають посилювати контроль за переміщенням зброї, налагоджуючи міжвідомчу співпрацю та обмін інформацією [6, с, с. 238].

В умовах воєнного стану, правовий режим обігу зброї зазнає істотних змін, оскільки держава змушена враховувати потреби оборони та безпеки. Законодавство тимчасово розширює можливості використання вогнепальної зброї громадянами та територіальною обороною, однак такі зміни повинні супроводжуватися чіткими процедурами обліку й відповідальності.

Проблема полягає також у відсутності єдиного законодавчого акта, який би комплексно регу-

лював обіг цивільної зброї в Україні. Нині різні нормативні документи лише частково охоплюють питання дозволів, реєстрації, носіння й зберігання зброї, що створює численні прогалини у правозастосуванні. Удосконалення системи можливе лише шляхом ухвалення спеціального закону, який передбачав би чіткий порядок отримання права на володіння зброєю, проходження навчання, медичних і психологічних перевірок. Важливо, щоб законодавство було побудоване на принципах безпеки, підзвітності та відповідальності кожного власника. У перспективі це дозволить створити збалансовану систему, де право на володіння зброєю поєднуватиметься з високими вимогами до її використання [7, с. 355].

Висновки. Питання застосування та використання вогнепальної зброї в Україні потребує системного удосконалення як на законодавчому, так і на практичному рівні. Відсутність єдиного спеціального закону про цивільний обіг зброї, нечіткість термінології та недостатня публічна підзвітність правоохоронних органів створюють передумови для правової невизначеності. Судова практика свідчить про нерівномірність підходів до оцінки законності використання зброї, що вимагає запровадження уніфікованих стандартів контролю, прозорості розслідувань і незалежного громадського моніторингу.

Удосконалення механізмів регулювання має спиратися на принципи законності, пропорційності, відповідальності та відкритості. Пріоритетними напрямами є прийняття комплексного закону про зброю, стандартизація підготовки осіб, що мають право її використовувати, запровадження обов'язкової відеофіксації та публічної звітності щодо кожного випадку застосування. Тільки за умови поєднання правового вдосконалення, контролю за незаконним обігом і підвищення рівня довіри суспільства до правоохоронних органів можливо створити ефективну, безпечну й справедливу систему обігу та використання вогнепальної зброї в Україні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Албул С.В. Правові аспекти участі цивільних осіб у захисті України в умовах воєнного стану. Наукові проблеми запровадження правового режиму воєнного стану в Україні: сучасний вимір: матеріали науково-практичного онлайн-заходу (м. Одеса, 29 квітня 2022 р.). Одеса: ОДУВС, 2022. С. 4–5.
2. Албул С.В., Кузніченко С.О., Юлдашев В.В. Організація і тактика несення служби на блокпостах підрозділами Національної поліції України: методичні рекомендації. Одеса: ОДУВС, 2022. 48 с.
3. Волков Ю.М., Поливанюк В.Д. Проблемні питання застосування вогнепальної зброї працівниками Національної поліції під час виконання службових обов'язків. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ.* 2018. № 4. С. 86–89. URL: https://er.dduvs.edu.ua/bitstream/123456789/3223/1/8.pdf (дата звернення: 05.12.2025).
4. Про Національну поліцію: Закон України від 02.07.2015 № 580-VIII : станом на 12 верес. 2025 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19#Text (дата звернення: 05.12.2025).
5. Сіротченко Д.Ю. Застосування або використання вогнепальної зброї працівниками Національної поліції як гарантія особистої безпеки. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2018. № 2. С. 158-160. URL: http://lsej.org.ua/2_2018/43.pdf (дата звернення: 05.12.2025).
6. Тимофєєв В., Хованова Д. Активне застосування вогнепальної зброї: поняття та характеристика. Міжнародна та національна безпека: теоретичні і прикладні аспекти: Матеріали V Міжнародної науково-практичної конференції (ДДУВС, 12.03.2021). с. 237-238. URL: https://er.dduvs.edu.ua/bitstream/123456789/6329/1/94.pdf (дата звернення: 05.12.2025).
7. Тимофєєв В.П., Гунько К.О. Актуальні питання застосування вогнепальної зброї працівниками Національної поліції в умовах воєнного стану. *Аналітично-порівняльне правознавство: Електронне наукове видання.* 2023. № 3. С. 352–356. URL: https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2023/07/65.pdf (дата звернення: 05.12.2025).

УДК 343.3/.7
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.4.16

ВОЄННІ ЗЛОЧИНИ: ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ КВАЛІФІКАЦІЇ ТА РОЗМЕЖУВАННЯ З СУМІЖНИМИ КРИМІНАЛЬНИМИ ПРАВОПОРУШЕННЯМИ

Кришевич О.В.,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри кримінального права
Національної академії внутрішніх справ
ORCID: 0000-0001-6136-8106

Ткаченко І.М.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінального права
Національної академії внутрішніх справ
ORCID: 0000-0002-0144-0708

Кришевич О.В.. Ткаченко І.М. Воєнні злочини: проблемні питання кваліфікації та розмежування з суміжними кримінальними правопорушеннями.

Вказується, міжнародне правосуддя концентрується на дослідженні найтяжчих міжнародних злочинів – геноциду, злочинів проти людяності, воєнних злочинів та злочину агресії – забезпечення притягнення до відповідальності за які є універсальною ціллю для всієї міжнародної спільноти. Для підкреслення цього було створено Міжнародний кримінальний суд, який забезпечує реалізацію правосуддя на основі Римського статуту, що визначає юрисдикцію суду та закріплює поняття найтяжчих міжнародних злочинів. Що стосується національного законодавства, то у зв'язку з повномасштабною агресією росії проти України особливого значення набуло здійснення судового розгляду кримінальних проваджень про вчинення кримінальних правопорушень, передбачених розд. XX «Кримінальні правопорушення проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку» і проблем кримінально-правової охорони миру й безпеки від воєнних злочинів і ст. 438 КК України, яке є основною для кваліфікації воєнних злочинів при тому, що у КК України немає такого терміна, але у міжнародному праві воно є визнаним. Оскільки воєнні злочини регулюють поведінку сторін під час збройних конфліктів, обмежують насильство, забороняючи певні методи і зброю, щоб метою було не винищення всього живого, а лише військове ослаблення супротивника. Зазначені воєнні злочини мають бути передбачені міжнародними договорами, що мають юридичну силу для України, тобто чинними міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України. Положення Римського статуту Міжнародного кримінального суду є уособленням останніх напрацювань міжнародного права в частині кримінального переслідування за міжнародні злочини. За даними Офісу Генерального прокурора України, станом на грудень 2025 р. до Єдиного реєстру досудових розслідувань внесено 200 136 кримінальних правопорушень, передбачених ст. 438 КК, тобто воєнні злочини КК України, вчинених в період повномасштабного вторгнення РФ. Хоча необхідно відзначити, що серед такої кількості облікованих кримінальних проваджень, з 2022 р. було засуджено 172 воєнних злочинця, з яких тільки 59 перебували на лаві підсудніх. До осіб, які вчинили злочин, передбачений ст. 438 КК, не застосовується давність притягнення до кримінальної відповідальності та виконання обвинувального вироку (відповідно до ч. 5 ст. 49 та ч. 6 ст. 80 КК).

Ключові слова: воєнний злочин, злочин геноциду, злочини проти людяності, війна, збройний конфлікт, кримінальна відповідальність, міжнародне право, міжнародне гуманітарне право, Римський статут, Міжнародний кримінальний суд, ведення війни, міжнародне правосуддя, кримінальне правопорушення, суб'єкт кримінального правопорушення, геноцид, наказ, військовий злочин.

Kryshevych O.V., Tkachenko I.M. War crimes: problematic issues of classification and differentiation from related criminal offenses.

International justice focuses on investigating the most serious international crimes – genocide, crimes against humanity, war crimes, and the crime of aggression – and ensuring that those responsible are brought to justice is a universal goal for the entire international community. To emphasize this, the International Criminal Court was established to ensure the administration of justice based on the Rome Statute, which defines the jurisdiction of the court and establishes the concept of the most serious international crimes. With regard to national legislation, in connection with Russia's full-scale aggression against Ukraine, the prosecution of criminal proceedings for criminal offenses under Section XX "Criminal Offenses against Peace, Security of Humanity and International Legal Order" and issues of criminal law protection of peace and security from war crimes and Article 438 of the Criminal Code of Ukraine, which is the basis for the classification of war crimes, given that the Criminal Code of Ukraine does not contain such a term, but it is recognized in international law. Since war crimes regulate the behavior of parties during armed conflicts, they limit violence by prohibiting certain methods and weapons so that the goal is not the destruction of all life, but only the military weakening of the enemy.

These war crimes must be covered by international treaties that are legally binding on Ukraine, i.e., international treaties in force that have been ratified by the Verkhovna Rada of Ukraine. The provisions of the Rome Statute of the International Criminal Court embody the latest developments in international law regarding the criminal prosecution of international crimes. According to the Office of the Prosecutor General of Ukraine, as of December 2025, 200,136 criminal offenses under Article 438 of the Criminal Code, i.e., war crimes under the Criminal Code of Ukraine committed during the full-scale invasion by the Russian Federation, had been entered into the Unified Register of Pre-trial Investigations. However, it should be noted that among this number of recorded criminal proceedings, 172 war criminals have been convicted since 2022, of whom only 59 were on trial. Persons who have committed a crime under Article 438 of the Criminal Code are not subject to the statute of limitations for criminal liability and the execution of a conviction (in accordance with Part 5 of Article 49 and Part 6 of Article 80 of the Criminal Code).

Key words: war crime, crime of genocide, crimes against humanity, war, armed conflict, criminal liability, international law, international humanitarian law, Rome Statute, International Criminal Court, conduct of war, international justice, criminal offense, subject of a criminal offense, genocide, order, war crime.

Постановка проблеми. Дії держави-агресора на території України кваліфікуються як агресія та міжнародний збройний конфлікт, і в такій ситуації діють норми міжнародного гуманітарного права, серйозні порушення якого визнаються міжнародними злочинами, а саме воєнними злочинами.

У статті 438 КК йдеться про міжнародно-правові воєнні злочини, які застосовуються: 1) у випадку оголошеної війни або будь-якого іншого збройного конфлікту між державами (навіть якщо одна з держав не визнає стану війни); 2) у всіх випадках окупації всієї або частини території другої держави, навіть якщо ця окупація не зустріла ніякого збройного опору; 3) у збройних конфліктах, в яких народи ведуть боротьбу проти колоніального панування, іноземної окупації та расистських режимів для здійснення свого права на самовизначення, закріпленого в Статуті ООН та в Декларації про принципи міжнародного права, що стосуються дружніх відносин і співробітництва між державами відповідно до Статуту ООН. Тобто у випадках війни та збройних конфліктів міжнародного характеру і це випливає, зокрема, із Женевських конвенцій про захист жертв війни від 12 серпня 1949 р. та Додаткового протоколу I 1977 р. [2]

Статтею 438 КК не передбачена відповідальність за порушення воєнних злочинів збройних конфліктів неміжнародного характеру, хоча ці закони та звичаї за своїм змістом споріднені з указаними, все ж юридично вони розглядаються як окремі і мають свої особливості. Зокрема, у Додатковому протоколі II 1977 р. до Женевських конвенцій про захист жертв війни від 12 серпня 1949 р. ідеться про збройні конфлікти, що відбуваються на території однієї держави між її збройними силами або іншими організованими збройними групами, які, перебуваючи під відповідальним командуванням, контролюють частину її території, що дає їм змогу здійснювати безперервні й погоджені воєнні дії та застосовувати цей Протокол [2]. За Римським статутом Міжнародного кримінального суду названі види законів та звичаїв також називаються окремо, проте порушення їх визнаються видами воєнних злочинів [11]. Це вказує на необхідність внесення відповідних змін до ст. 438 КК.

За ст. 438 КК не може настати відповідальність за воєнні злочини, який не отримав юридичного закріплення у відповідному міжнародному договорі. Міжнародне гуманітарне право стосується виняткового збройних конфліктів як міжнародних, так і внутрішніх, також не працює в мирні часи, під час заворушень усередині країн. Положення Римського статуту Міжнародного кримінального суду (МКС) є орієнтиром до застосування норм міжнародного гуманітарного права, на даний час, Римський статут МКС містить не виключний перелік правопорушень, що не є ідентичними тим, про які йдеться в Женевських конвенціях від 12 серпня 1949 року та Додатковому протоколі до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I), від 8 червня 1977 року., для обґрунтування ознак об'єктивної сторони кримінального правопорушення, передбаченого ст. 438 КК України, потрібно звертатися до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року (Женевська конвенція про поліпшення долі поранених і хворих у діючих арміях; Женевська конвенція про поліпшення долі поранених, хворих та осіб, які зазнали корабельної аварії, зі складу збройних сил на морі; Женевська конвенція про поводження з військовополоненими; Женевська конвенція про захист цивільного населення під час війни), Додаткового протоколу до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I), від 8 червня 1977 року, Додаткового протоколу до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується прийняття додаткової відмітної емблеми (Протокол III), від 8 грудня 2005 року. Римський статут встановлює чотири основні міжнародні злочини: геноцид, злочини проти людяності, воєнні злочини і злочини агресії, які знайшли своє відображення у КК України [2 11, 12]. Що стосується національного законодавства, то відповідно до наказу Міністерства оборони України від 23 березня 2017 року № 164 було затверджено Інструкцію про порядок виконання норм міжнародного гуманітарного права у Збройних Силах України і у цій Інструкції наведені заборонені методи і засоби ведення воєнних дій (відтворено положення міжнародних договорів). Таким чином, бланкетний характер ст. 438 КК України і відсилає як до міжнародного гуманітарного, так і до міжнародного кримінального права [1].

Метою статті є дослідження понятійного аспекту «воєнні злочини», при цьому характеризуючи проблемні питання кваліфікації та розмежування з суміжними кримінальними правопорушеннями, відповідальність за які передбачена в окремих статтях Особливої частини КК України.

Стан опрацювання проблематики. Незважаючи на значну увагу дослідників до воєнних злочинів, досі відсутня загальновизнана дефініція цього поняття, як правильно визначають науковці, кожний автор намагається сформулювати своє визначення цих злочині. Невеликий відсоток осіб, засуджених за вчинення кримінального правопорушення, передбаченого ст. 438 КК України, порівняно з кількістю осіб, яким повідомлено про підозру в 2022 р., свідчить про необхідність особливої доктринальної та правозастосовної уваги до проблеми праворозуміння ознак порушення законів та звичаїв війни, чому, власне, й присвячені наукові праці таких науковців, як В Україні питанням кримінальної відповідальності за воєнні злочини, імплементації норм міжнародного права щодо воєнних злочинів в кримінальне законодавство України, питанням у контексті міжнародно-правового дискурсу та вивченням воєнних злочинів в аспекті загроз миру та безпеці людства займались наступні науковці: Р.В. Алієв, В.П. Базов, А.А. Вознюк, М.О. Волошина, В.В. Гутник, А.О. Драгоненко, В.В. Дудченко, О.О. Дудоров, В.І. Дяченко, В.В. Ємельяненко, Я.М. Жукорська, З.А. Загиней-Заболотенко, Д.В. Каменський, Н.В. Камінська, М.І. Карпенко, С.В. Клименко, Д.О. Коваль, О.І. Колотуха, Н.О. Комісарова, В.М. Кузьменко, А.С. Мельничук, В.О. Миронова, Р.О. Мовчан, К.М. Оробець, А.С. Політова, М.В. Поддубна, В.М. Репецький, Д.М. Тична, М.І. Хавронюк, М.В. Цюрупа, О.В. Червякова, А.В. Шевчук, Є.В. Щербань та В.В. Щербаков.

Виклад основного матеріалу. У зв'язку з повномасштабною агресією росії проти України особливого значення набуло здійснення судового розгляду кримінальних проваджень про вчинення кримінальних правопорушень, передбачених розд. XX «Кримінальні правопорушення проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку» [7] і проблем кримінально-правової охорони миру й безпеки від воєнних злочинів і ст. 438 КК України, яке є основною для кваліфікації воєнних злочинів при тому. Оскільки воєнні злочини регулюють поведінку сторін під час збройних конфліктів, обмежують насильство, забороняючи певні методи і зброю, щоб метою було не винищення всього живого, а лише військове ослаблення супротивника. Зазначені воєнні злочини мають бути передбачені міжнародними договорами, що мають юридичну силу для України, тобто чинними міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України.

Поняття «воєнний злочин» є збірним, має «подвійну» (дуалістичну) природу й об'єднує групу серйозних порушень правил ведення бойових дій («законів війни»), норм і принципів міжнародного гуманітарного права, пов'язаних із вчиненням суспільно небезпечних діянь, які спрямовані на планування, підготовку й розв'язування агресивної війни чи збройного конфлікту [1]. Виходячи з цього, *воєнний злочин* визначимо як суспільно небезпечне діяння, яке серйозно порушує звичаї чи правила ведення війни або спрямоване на планування, підготовку й розв'язування агресивної війни. Згідно з міжнародним правом дані злочини посягають на встановлений основними принципами міжнародного права й міжнародним гуманітарним правом порядок ведення збройних конфліктів міжнародного й неміжнародного (внутрішнього) характеру. До особливостей воєнних злочинів відносять те, що вони посягають і на осіб, які знаходяться під захистом міжнародного гуманітарного права, чи на їх права, тобто є потерпілими.

Вчинені в умовах збройного конфлікту дії, що охоплюються заборонами, встановленими нормами міжнародного гуманітарного права, і становлять їх серйозне порушення, кваліфікуються лише за статтею 438 КК і додаткової правової оцінки за іншими статтями цього Кодексу не потребують. Проте такий вид воєнних злочинів, як застосування забороненої зброї масового знищення, кваліфікується за ст. 439 КК, якщо поєднане з умисним вбивством, то за ч. 2 ст. 438 КК і ч. 2 ст. 439 КК. Застосування зброї масового знищення, забороненої міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана ВРУ, кваліфікується за ст. 439 КК [10].

Кримінальну відповідальність за ст. 438 КК щодо віддання наказу про вчинення таких дій поширюється як на осіб – безпосередніх виконавців, так і на тих, хто віддає накази вчиняти злочини. Під *віданням наказу* про вчинення передбачених ч. 1 ст. 438 КК розуміють пряму, обов'язкову для виконання вимогу начальника про вчинення підлеглими певних дій по службі, відповідно до яких вони повинні жорстоко поводитися з військовополоненими або цивільним населенням, виганяти цивільне населення для примусових робіт, розграбовувати національні цінності на окупованій території, застосовувати засоби ведення війни, заборонені міжнародним правом, вчиняти інші порушення законів та звичаїв війни, що передбачені міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України. У випадках, коли особа, громадянин України, вчиняє кримінальні правопорушення, а потім переходить на бік агресора, наймається на службу до збройного формування країни-агресора і продовжує вчиняти кримінальні правопорушення, але вже як службовець регулярної армії, тому ці та інші дії правопорушення слід кваліфікувати за сукупністю кримінальних правопорушень. Також воєнні злочини за ст. 438 КК України можуть вчинятися одноособово, за попередньою змовою чи групою осіб, тому при кваліфікації враховуються норми, що стосуються відповідальності за співучасть. Під *командну відповідальність* можуть підпадати як офіційні військові командири, що мають владу в тому чи іншому підрозділі, так і особи, які не є офіційними військовими командирами, але відіграють важливу роль завдяки своєму авторитету. Крім того, під командну відповідальність можуть потрапляти так звані цивільні начальники, які здійснюють керівництво діями своїх підлеглих. Підставою для кримінальної відповідальності таких осіб може бути те, що особа-командир знав про злочини своїх підлеглих, але не вчинив дій, щоб запобігти їм чи припинити. Тобто командир не наказував знущатися з військовополонених, але знає, що підлеглі роблять це, і не перешкоджає чи не припиняє такі кримінально протиправні дії, не повідомив компетентному органу про те, щоб він перевірив ці факти. У разі віддання військовою службовою особою наказу про порушення законів та звичаїв війни, вчиненого в умовах воєнного стану або в бойовій обстановці, її дії слід кваліфікувати за ч. 4 ст. 424 КК, а якщо такі дії були поєднані з умисним вбивством додатково за ч. 2 ст. 438 КК [10]. Вчинення військовослужбовцем воєнних злочинів, як мародерство, насильство над населенням у районі воєнних дій, погане поводження з військовополоненими або цивільним населенням, вчинене неодноразово, пов'язане з особливою жорстокістю чи спрямоване проти хворих і поранених, тягнуть відповідальність за статтями 432, 433 і 434 КК. Ст. 438 КК України не охоплює діяння, що вчиняються стосовно цивільного населення чи військовослужбовців власної сторони, а поширюються лише на діяння протилежної сторони збройного конфлікту. Необхідно звернути увагу на відмежування ст. 438 КК від інших статей, а саме передбачених статтями 433 (насильство над населенням у районі воєнних дій), 434 (погане поводження з військовополоненими) КК України, у яких суб'єктом злочину є військовослужбовець. Так, ст. 438 КК України не передбачені діяння, що вчиняються щодо цивільного населення чи військовослужбовців власної сторони. Статтю 438 КК України

не можна застосовувати щодо кримінальних правопорушень, які вчиняють військовослужбовці стосовно населення своєї країни (насильство, незаконне знищення майна чи його відібрання під приводом воєнної необхідності). Такі дії кваліфікуються за ст. 433 КК України, і немає жодних підстав для застосування ст. 438 КК України в цьому разі та навпаки: якщо зазначені дії вчиняються щодо супротивної сторони, застосуванню підлягає ст. 438 КК України, адже такі дії є воєнним злочином під час міжнародного конфлікту. Крім того, не виключається застосування ст. 434 КК України, якщо особи тримаються як військовополонені під час внутрішнього збройного конфлікту, але якщо мова йде про тримання військовополоненого в аспекті міжнародного збройного конфлікту, то застосуванню підлягатиме ст. 438 КК України [9].

Щодо зґвалтування, то ст. 27 Женевської конвенції про захист цивільного населення під час війни визначено право цивільних осіб, за будь-яких обставин, на особисту повагу, повагу до своєї честі. Статтею 31 цієї Конвенції передбачено, що жодний примус фізичного чи морального характеру не може застосовуватися до осіб, зокрема з метою отримання від них або від третіх осіб якихось відомостей. Крім того, державам забороняється застосування будь-яких заходів, які можуть завдати фізичних страждань або призвести до знищення осіб, що перебувають під захистом, які є під їхньою владою. Ця заборона поширюється не лише на вбивства, тортури, тілесні покарання, каліцтва та медичні чи наукові досліди, які не викликані потребою лікування особи, що перебуває під захистом, а й на будь-яке інше брутальне поводження з боку як цивільних, так і військових властей (ст. 32 Женевської конвенції про захист цивільного населення під час війни). Заборонені колективні покарання, так само як і будь-які залякування та терор (ст. 33 вказаної Конвенції). Статтею 75 Додаткового протоколу до Женевських конвенцій, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I), передбачено, що заборонені й будуть залишатися забороненими в будь-який час і в будь-якому місці такі дії, незалежно від того, чиняться вони представниками цивільних чи воєнних органів: насильство над життям, здоров'ям і фізичним та психічним станом осіб, зокрема вбивство, катування всіх видів – фізичні чи психічні, тілесні покарання, каліцтво; знущання над людською гідністю, зокрема, принижуюче й образливе поводження, примус до проституції чи непристойне посягання в будь-якій його формі; взяття заручників; колективне покарання; погрози вчинити будь-яку з вищезазначених дій. Якщо проаналізувати ці норми в поєднанні зі ст. 147 Женевської конвенції про захист цивільного населення під час війни та ст. 85 Додаткового протоколу до Женевських конвенцій, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I), які визначають серйозні порушення згаданої Конвенції, то можна стверджувати, що за наявності контекстуального зв'язку зґвалтування з такими діями є всі підстави для притягнення особи до кримінальної відповідальності за ст. 438 КК України [8].

Обов'язковою ознакою складу кримінального правопорушення є *місце* вчинення - *район воєнних дій*, тобто територія, на якій ведуться воєнні (бойові) дії. Визначення конкретних меж такого району є питанням факту, яке має вирішуватися з урахуванням інтенсивності бойових дій, чисельності військ, а окупованою є територія держави, зайнята збройними силами ворожої держави.

Що стосується суб'єкта злочину воєнних злочинів, то в перших *п'яти* його формах загальний і в окремих випадках ним не може бути військовослужбовець. Крім того, суб'єкт злочину в його *шостій* формі спеціальний: ним є службова особа, яка за своїми повноваженнями може віддавати накази, які стосуються права війни. За ст. 438 КК України до відповідальності можуть бути притягнуті як комбатанти, так і некомбатанти. Накази про ті чи інші воєнні злочини можуть віддаватися не тільки військовим, а й політичним керівництвом країни, оскільки висновками Нюрнберзького, Токійського і Гаазького трибуналів підтверджено, що провідну роль під час війни чи збройного конфлікту відіграють саме представники військового командування. Це пояснюється централізацією керівництва, єдиноначальністю та військовою дисципліною, а в Україні, крім того, і розширенням в умовах воєнного стану повноважень військового командування, якому за рішенням Верховної Ради України можуть передаватися функції органів державного управління у сфері оборони. Таким чином, віддання наказу про вчинення зазначених у ст. 438 КК дій може бути лише службова особа (як військова, так і цивільна). Ознаки такої особи зазначені у статтях 18 та 423 КК. В інших випадках учинення цього злочину суб'єктом може виступати будь-яка особа, яка досягла 16-річного віку. Дії військовослужбовців можуть бути кваліфіковані за статтями 432-434 КК, у яких передбачені спеціальні норми.

У частині 2 ст. 438 КК встановлена відповідальність за вчинення будь-якого діяння, передбаченого ч. 1, якщо воно поєднане з умисним вбивством. Додаткова кваліфікація за ст. 115 КК у цих випадках не потрібна.

Висновки. КК України передбачає склади кримінальних правопорушень, об'єктивна сторона яких може повністю або частково підпадати під ознаки злочину, передбаченого ст. 438 КК України, та відповідних порушень норм МГП. Але необхідно окреслити, що розмежування цих кримінальних правопорушень здійснюється за контекстуальними елементами, оскільки злочини, передбачені ст. 438 КК України, вчиняються лише у зв'язку зі збройним конфліктом міжнародного чи неміжнародного характеру і, як правило, проти осіб або об'єктів, що перебувають під захистом МГП. У випадку конкуренції ст. 438 КК України з іншими статтями Особливої частини КК України, які передбачають кримінальну відповідальність за вчинення загальнокримінальних кримінальних правопорушень (вбивства, захоплення заручників, згвалтування, грабежи і т.д.), застосуванню підлягає ст. 438 КК України як спеціальна норма, через те, що вона вказує на додаткові (а саме контекстуальні) ознаки. Тому за відсутності доведення контекстуальних елементів (наприклад, зв'язку діяння зі збройним конфліктом) воно має бути кваліфіковане як загальнокримінальне.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Бондаренко М. С. Контекстуальні та спеціальні елементив складі воєнних злочинів: С. 20–23. URL: https://cutt.ly/KwyXu5D8.
2. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12.08.1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I) від 08.06.1977 року / Офіц. Сайт Верховної Ради України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199#Text Додатковий протокол II до Женевських конвенцій від 12.08.1949 року (Протокол II) від 08.06.1977 року щодо збройного конфлікту неміжнародного характеру) / Офіц. Сайт Верховної Ради України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_200#Text.
3. Ємельяненко В.В., Оробець К.М. Воєнні злочини: поняття, особливості та співвідношення з військовими кримінальними правопорушеннями за Кримінальним кодексом України. *Наукові інновації та передові технології. Серія «Право»* 2022. № 11(13). С. 123–136. URL: https://doi.org/10.52058/2786-5274-2022-11(13)-123-136.
4. Женевська конвенція про захист цивільного населення під час війни від 12.08.1949 року / Офіц. Сайт Верховної Ради України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/ laws/show/995_154#Text.
5. Женевської конвенції про поліпшення долі поранених та хворих у діючих арміях / Офіц. Сайт Верховної Ради України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/ laws/show/995_151#Text; Женевська конвенція про поводження з військовополоненими від 12.08.1949 року. / Офіц. Сайт Верховної Ради України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/ laws/show/995_153#Text.
6. Загиней-Заболотенко З. А., Шевчук А. В. Воєнні злочини: проблеми кваліфікації та призначення покарання: монографія. Київ, 2025. 242 с.
7. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 р. № 2341–III. Відомості Верховної Ради України. 2001. No 25-26. Ст. 131. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text.
8. Миронова Валентина Олександрівна. Кримінальна відповідальність за порушення законів та звичаїв війни: Дис... канд. наук: 12.00.08 - 2008. URL: http://www.lsej.org.ua/6_2023/107.pdf.
9. Мовчан Р. О. «Воєнні» новели Кримінального кодексу України: правотворчі та правозастосовні проблеми: монографія. Київ: Норма права, 2022. 244 с.
10. Главюк І.В. Виклад контекстуального елементу у вироках за статтею 438 КК України: аналіз судової практики. Topical Issues of Procedural Law in Ukraine : Scientific monograph. Riga, Latvia: "Baltija Publishing", 2025. 920 p. С. 228-255. URL: https://doi.org/10.30525/978-9934-26-538-9-11.
11. Римський Статут Міжнародного Кримінального Суду. Офіц. Сайт Верховної Ради України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text).
12. IV Гаазька конвенція про закони і звичаї війни на суходолі від 18.10.1907 року / Офіц. Сайт Верховної Ради України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_222/print.

УДК 343.6
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.4.17

КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВА ПРОТИДІЯ КАТУВАННЯМ У ЗАРУБІЖНИХ ДЕРЖАВАХ РІЗНИХ ПРАВОВИХ СІМЕЙ: ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

Кобінський О.О.,
аспірант кафедри кримінально-правової політики
та кримінального права
Навчально-наукового інституту права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
ORCID: 0009-0003-0157-0021
e-mail: oleksandr.kobinskyi@knu.ua

Кобінський О.О. Кримінально-правова протидія катуванням у зарубіжних державах різних правових сімей: порівняльно-правовий аспект.

Стаття присвячена комплексному порівняльно-правовому дослідженню кримінально-правової протидії катуванням у державах романо-германської та англо-американської правових сімей з метою створення оптимальних орієнтирів для удосконалення українського законодавства. Акцент зроблено на аналізі законодавчих конструкцій складу катування, визначенні його об'єкта, об'єктивних та суб'єктивних ознак, а також специфіки суб'єкта у різних юрисдикціях.

Продемонстровано, що держави континентальної правової традиції відображають широкий спектр моделей криміналізації: від детального і багаторівневого визначення катування (Іспанія) до відсутності прямої норми та покладання на міжнародні акти (Німеччина, частково Франція). У законодавстві Франції наголошено на посяганні не лише на здоров'я, а й на честь, гідність та волю особи, хоча нормативна дефініція катування відсутня, що породжує зауваження міжнародних інституцій. У праві Німеччини характерним для катування є наявність спеціально визначених потерпілих. Іспанське законодавство демонструє найближчий до міжнародних стандартів підхід, прямо визначаючи усі ключові елементи катування, включно з обов'язковою спеціальною метою та спеціальним суб'єктом.

У країнах англо-американської правової сім'ї ключовим є наявність спеціального суб'єкта та акцент на завданні сильного фізичного або психічного страждання без наявності спеціальної мети. Право Великої Британії до катування відносить як активні дії, так і бездіяльність, а також розглядає мовчазну згоду посадової особи як форму причетності. Законодавство США містить розгорнуте визначення психічного страждання та криміналізує змову на вчинення катування.

Порівняльний аналіз засвідчує, що попри різноманіття моделей, усі правові системи виходять з розуміння катування як посягання на базові людські цінності – здоров'я, честь, гідність, волю та, у певних випадках, життя. Встановлено, що для України найбільш ефективним є поєднання чіткої нормативної конструкції складу катування, узгодженої з міжнародними актами, з одночасним забезпеченням реальної дієвості заборони. На підставі вивченого зарубіжного досвіду сформульовано висновок про необхідність подальшої модернізації національного законодавства, зокрема уточнення ознак складу, посилення гарантій для потерпілих та забезпечення правозастосовної практики, здатної унеможливити як прямі, так і приховані форми катувань у сучасних умовах.

Ключові слова: катування; кримінальна відповідальність; кримінальне правопорушення; романо-германська правова сім'я; англо-американська правова сім'я; міжнародні стандарти; права людини; об'єкт; суб'єкт; об'єктивна сторона; суб'єктивна сторона.

Kobinskyi O.O. Criminal-law counteraction to torture in foreign states of different legal families: a comparative-law perspective.

The article is dedicated to a comprehensive comparative-law study of criminal-law measures against torture in states belonging to the Romano-Germanic and Anglo-American legal families, aiming to

develop optimal guidelines for the improvement of Ukrainian legislation. The focus is placed on the analysis of legislative constructions of the elements of torture, the determination of its object, objective and subjective characteristics, as well as the specifics of the perpetrator in different jurisdictions.

It is demonstrated that countries of the continental legal tradition exhibit a wide range of models of criminalization: from detailed, multi-tiered definitions of torture (Spain) to the absence of a direct statutory norm and reliance on international instruments (Germany, partially France). In French law, emphasis is placed not only on violations against health but also on honor, dignity, and will, although a formal legal definition of torture is lacking, which has prompted observations by international institutions. In German law, torture is characterized by the presence of specially designated victims. Spanish legislation demonstrates the approach most closely aligned with international standards, explicitly defining all key elements of torture, including the mandatory special purpose and a special perpetrator.

In Anglo-American legal systems, the central elements are the presence of a special perpetrator and the focus on inflicting severe physical or psychological suffering without the necessity of a special purpose. United Kingdom law considers both acts and omissions as constituting torture and recognizes the tacit consent of an official as a form of complicity. U.S. legislation provides a detailed definition of psychological suffering and criminalizes conspiracy to commit torture.

The comparative analysis shows that despite the diversity of models, all legal systems share the understanding of torture as an encroachment on fundamental human values – health, honor, dignity, will, and, in certain cases, life. It is established that for Ukraine, the most effective approach is a combination of a clear normative construction of the elements of torture, harmonized with international instruments, with the simultaneous assurance of the practical effectiveness of the prohibition. Based on the study of foreign experience, the article concludes on the necessity of further modernization of national legislation, including clarification of the elements of the offense, strengthening guarantees for victims, and ensuring law-enforcement practices capable of preventing both direct and covert forms of torture in contemporary conditions.

Key words: torture; criminal liability; criminal offense; Romano-Germanic legal family; Anglo-American legal family; international standards; human rights; object; perpetrator; objective aspect; subjective aspect.

Постановка проблеми. В умовах сучасних викликів, зокрема війни та загострення ризиків порушень прав людини, вкрай важливим є комплексне використання зарубіжного досвіду щодо кримінально-правової протидії катуванням. Порівняльно-правовий аналіз підходів держав романо-германської та англо-американської правових сімей дозволяє ідентифікувати сильні та слабкі сторони національного законодавства, оцінити тенденції міжнародної політики у сфері протидії катуванням та розробити рекомендації щодо його вдосконалення. У цьому контексті вирішення проблеми полягає у формуванні такої моделі кримінально-правової протидії, яка поєднувала б чіткість нормативного визначення складу злочину, узгодженість із міжнародними актами та здатність забезпечувати реальний захист прав і свобод особи.

Метою дослідження є комплексний порівняльно-правовий аналіз кримінально-правових механізмів протидії катуванням у зарубіжних державах, що належать до романо-германської та англо-американської правових сімей, з метою виявлення ключових підходів до визначення складу кримінального правопорушення, а також розроблення рекомендацій щодо вдосконалення українського кримінального законодавства для забезпечення ефективного захисту прав людини та гарантування реальної заборони катувань.

Стан опрацювання проблематики. Комплексних порівняльних досліджень кримінально-правових норм щодо катування у законодавствах країн різних правових сімей, які водночас формулюють практичні рекомендації для України, практично немає, що свідчить про актуальність і новизну цього дослідження. У межах окресленої теми заслуговують на увагу праці А.В. Савченка та Телесніцького Г.Н., у яких проведено детальний аналіз законодавств зарубіжних країн щодо протидії катуванням та проаналізовано склад цього кримінального правопорушення у кримінальних законодавствах різних країн.

Виклад основного матеріалу. Україна, задекларувавши європейську траєкторію розвитку та інтегрувавшись у систему міжнародних стандартів захисту прав людини, опинилася перед необхідністю не просто формального перегляду, а глибокого переосмислення дієвості власного кримінально-правового механізму протидії катуванням, що особливо актуально в умовах війни. За

цих обставин порівняльно-правовий аналіз законодавства зарубіжних держав, насамперед представників романо-германської та англо-американської правових сімей, постає як методологічно значуща й практично орієнтована дослідницька стратегія. Такий аналіз дає змогу простежити концептуальні відмінності та спільні риси у визначенні складу катування, виокремити структурні переваги та нормативні недоліки різних моделей криміналізації, а також осмислити домінуючі тенденції міжнародної політики у сфері забезпечення заборони катувань. Водночас вивчення зарубіжного досвіду відкриває можливість критично оцінити національне законодавство, визначити напрями його модернізації та сформувати підґрунтя для ефективної адаптації найуспішніших правових рішень до українських умов. Таким чином, порівняльний підхід постає не лише академічним інструментом, а й дієвим засобом підсилення спроможності вітчизняного кримінального права забезпечувати реальну, а не декларативну, заборону катувань.

Почнемо з країн романо-германської правової сім'ї. Характеристика катування тут базується на міжнародних та європейських конвенціях проти катувань. Об'єктом катування переважно виступає здоров'я особи (особистості, людини), а подекуди й її воля, честь і гідність, недоторканість, система правосуддя, сфера військових відносин (військовий правопорядок), мир, безпека людства тощо[1, с. 170]. Національні кримінальні кодекси держав романо-германської правової сім'ї іноді зазначають про широкий спектр спеціальних потерпілих від катувань чи схожих до них злочинів. З об'єктивної сторони визначення катування у зазначених країнах дуже різноманітне. Воно варіюється від його конвенційного «кліше» до відсутності прямої вказівки на цей злочин і законодавчої заміни складу катування складами суміжних діянь (зокрема, мордуванням чи іншою жорстокою поведінкою), від простих до складних конструкцій катування, від однієї до кількох норм, де йдеться про катування, тощо[2, с. 83]. Суб'єктивна сторона характеризується переважно умисною формою вини. У більшості країн романо-германської системи катування вчиняється з прямим умислом, але іноді допускається змішана форма. Також наявність спеціальної мети є обов'язковою як і в українському законодавстві. Суб'єктом катування виступає фізична осудна особа, що досягла певного віку (в різних країнах – від 13 до 16 років), але можлива наявність спеціального суб'єкта в залежності від країни. Пропонуємо окремо розглянути законодавство деяких країн романо-германської правової сім'ї щодо катування.

Франція є учасницею Конвенції ООН проти катувань та Європейської конвенції з прав людини, яка в статті 3 забороняє катування та нелюдське або принижуюче гідність поводження. Ці норми мають абсолютний характер і не допускають жодних винятків, навіть у надзвичайних ситуаціях. У Кримінальному кодексі Франції відповідальність за катування та інші жорстокі дії передбачена в статтях 222-1–222-6, які входять до параграфа 1 «Про катування та акти жорстокості» розділу I «Умисні посягання на недоторканість особистості» глави II «Посягання на фізичну чи психічну недоторканість особи» частини II «Посягання на людську особистість» Книги Другої «Злочини та проступки проти особистості». На відміну від деяких інших юрисдикцій, французьке законодавство не містить чіткого визначення «катування», що відповідає міжнародним стандартам, зокрема Конвенції ООН проти катувань. Це викликає занепокоєння Комітету проти катувань ООН щодо відсутності інтеграції визначення катування у національне законодавство Франції [3]. Катування та акти жорстокості передбачені у статті 222-1 Кримінального кодексу Франції, яка встановлює, що: «Піддавати особу катуванням або актам жорстокості карається 15 роками позбавлення волі.»[4] У разі обтяжуючих обставин, таких як смерть потерпілого, покарання може бути збільшено до довічного ув'язнення.

З тексту норм статей 222-1 - 222-6 розуміємо, що об'єктом катування у французькому законодавстві виступає здоров'я особи. В деяких випадках об'єктом виступає не тільки здоров'я, але й життя. Такий висновок можна зробити, проаналізувавши ст. 222-6 де зазначено, що злочин, передбачений статтею 222-1, карається довічним кримінальним ув'язненням, якщо він спричинив смерть жертви без наміру її заподіяти[4]. Хоча в статтях 222-1 - 222-6 прямо не зазначено, що катування посягає на честь і гідність особи, але апеляційний суд Ліона у своєму рішенні від 19 січня 1996 року уточнив, що катування або акти жорстокості передбачають наявність матеріального елементу… та морального елементу, який полягає у свідомому намірі заперечити у жертви гідність людської особи[5]. Це дає нам змогу зрозуміти, що честь і гідність особи також є об'єктом катування. Слово «submettre» чітко присутнє у першому реченні статті 222-1 французького Кримінального Кодексу, і символізує насильне обмеження свободи волі потерпілого. Саме це дієслово з французької «soumettre» (піддати, підпорядкувати) вказує на примус – і є ключовим

для розуміння об'єкта катування: не тільки тіло і психіка, а й воля потерпілого[4]. Отже, можемо зробити висновок, що основним об'єктом катування у французькому законодавстві завжди виступає здоров'я людини та іноді може виступати життя людини. Додатковими об'єктами, як і в українському законодавстві, тут виступають честь, гідність та воля людини.

Варто окремо наголосити, що кримінальний кодекс Франції видіяє кваліфікуючою ознакою вчинення катування стосовно доволі широкого кола осіб. Так у ст. 222-3 зазначено, що злочин, передбачений статтею 222-1, карається двадцятьма роками кримінального ув'язнення, якщо він вчинений щодо неповнолітньої особи віком до п'ятнадцяти років, щодо особи, чия особлива вразливість через вік, хворобу, фізичну або психічну інвалідність чи вагітність є очевидною або відома злочинцю, щодо рідного чи законного предка або прийомного батька чи матері, щодо судді або прокурора, присяжного, адвоката, представника юридичної професії або державного службовця, члена жандармерії, співробітника національної поліції, митниці, пенітенціарної служби чи будь-якої іншої особи, яка має державні повноваження або виконує функції державного служіння, пожежника (професійного чи добровольця), уповноваженого охоронця будинку чи житлового комплексу або агента, який від імені орендаря виконує обов'язки щодо догляду чи нагляду за житловим будинком відповідно до статті L. 127.1 Кодексу будівництва та житла, щодо подружжя, висхідних і прямих нащадків осіб, зазначених у пункті 4°, або будь-якої іншої особи, яка постійно проживає з ними, через виконання зазначеними особами своїх обов'язків, щодо особи, яка працює у сфері громадського транспорту, або будь-якої іншої особи, яка виконує функції державного служіння, чи медичного працівника при виконанні ним своїх обов'язків, якщо статус жертви відомий або очевидний злочинцю, щодо свідка, жертви або цивільного позивача – з метою перешкодити повідомленню про злочин, поданню скарги або дачі свідчень у суді, або як помста за таке повідомлення, скаргу чи свідчення[4].

Розглядаючи об'єктивну сторону катування за законодавством Франції, можемо дійти висновку, що в основному складі катування ззовні виявляється у застосуванні до особи катування (ст. 222-1), тобто мова йде про широкий підхід законодавця до криміналізації проявів жорстокого поводження з людьми (крім цього, ст.ст. 222-17–222-18 передбачають відповідальність за погрози вчинити злочин або проступок проти особи, в тому числі катування).

Суб'єктом катування у кримінальному праві Франції виступає фізична осудна особа, що досягла так званої розсудливості, а це особи віком від 13 до 18 років, якщо вони здатні до усвідомлення своїх дій. В інших же випадках кримінальна відповідальність настає з 18 років. Спеціальні суб'єкти катування також наявні у французькому кримінальному праві. Так у ст. 222-3 до спеціальних суб'єктів катування віднесені: подружжя або співмешканець жертви; особа, яка має державні повноваження або виконує функції державної служби.

Суб'єктивна сторона катування за законодавством Франції характеризується умисною формою вини. Наприклад, у КК Франції основний та деякі кваліфіковані склади катування (ст.ст. 222–1–222-4) передбачають умисел на вчинення цього злочину (зокрема, це випливає з таких конструкцій, як «за попереднім умислом» та «очевидна або відома для виконавця»). Однак, тут можлива також змішана форма вини, яка передбачена іншими кваліфікованими складами, коли йдеться про спричинення через катування каліцтва або хронічного захворювання (ст. 222-5), або смерті потерпілого «без наміру» її спричинення (ст. 222-6).

У Німеччині законодавче закріплення такого кримінального правопорушення як катування дещо відрізняється. Кримінальний кодекс Німеччини не містить статті, яка б закріплювала кримінальну відповідальність за катування. В той же час Німеччина є договірною державою Конвенції ООН проти катувань (1984), яка має пряму дію в правовій системі ФРН та стороною Європейської конвенції з прав людини, зобов'язана дотримуватися статті 3: «Ніхто не може бути підданий катуванням або нелюдському чи такому, що принижує гідність, поводженню».

Аналізуючи німецьке кримінальне законодавство, ми можемо побачити, що катування згадується у секції 225 Кримінального кодексу Німеччини: "Хто піддає катуванню або жорстокому поводженню, або шляхом зловмисного невиконання обов'язку з догляду завдає шкоди здоров'ю особі віком до 18 років або особі, яка є безпорадною через фізичну слабкість чи хворобу, і яка: перебуває під його опікою або наглядом; є членом його домогосподарства; передана йому під контроль особою, яка має обов'язок піклування; є підлеглою йому в рамках службових або трудових відносин"[6]. Робимо висновок, що за кримінальним правом Німеччини катування як окремий вид кримінального правопорушення може виділятися коли основний об'єкт класичний у виді

здоров'я людини (також життя людини може бути другим основним об'єктом, що передбачено ч. 3 секції 225 КК ФРН "якщо винна особа поставила під опіку передану особу в небезпеку смерті або тяжкої шкоди здоров'ю"[6]) і додаткових об'єктах у виді її честі, гідності, волі. Важливо, що для виокремлення катування як окремого кримінального правопорушення обов'язково має бути наявний хоча б один спеціальний потерпілий: особа віком до 18 років; особа, яка є безпорадною через фізичну слабкість чи хворобу, і яка: перебуває під опікою або наглядом злочинця; особа яка є членом домогосподарства зловмисника; особа, яка передана йому під контроль особою, яка має обов'язок піклування; підлегла злочинцю особа в рамках службових або трудових відносин.

Суб'єкт катування в кримінальному законодавстві Німеччини також дещо відрізняється. Загальним суб'єкт може бути тільки у випадку якщо катування вчинене стосовно особи до 18 років. Коли ж катування вчиняється не стосовно особи молодшої 18 років, а стосовно будь-якого іншого спеціального потерпілого, передбаченого ч. 1 секції 225 КК ФРН, то обов'язковою є наявність спеціального суб'єкта. Це випливає з наявності цих спеціальних потерпілих. Узагальнено спеціальним суб'єктом можна визначити особу, яка зобов'язана опікати чи піклуватися про потерпілого або забезпечувати його, а також керувати ним.

Об'єктивна та суб'єктивна сторона катування в кримінальному кодексі Німеччини детально не вказана. Однак, як ми вже зазначали, Німеччина є договірною державою Конвенції ООН проти катувань, яка має пряму дію в її правовій системі та є стороною Європейської конвенції з прав людини, зобов'язана дотримуватися статті 3 та ратифікувала Римський Статут. Отже, можемо дійти висновку, що об'єктивна та суб'єктивна сторона катування в законодавстві цієї держави вказана у зазначених міжнародних нормативно-правових актах.

Останньою країною з романо-германської правової сім'ї пропонуємо розглянути Іспанію. Вибір цієї країни в контексті законодавчого закріплення катування обумовлено тим, що тут наявні свої особливості. На відміну від розглянутих нами законодавств Франції, Німеччини та значної більшості країн цієї правової сім'ї, в кримінальному кодексі Іспанії не просто існує окрема стаття про катування, а вона деталізує весь склад цього кримінального правопорушення подібно до українського законодавства.

Кримінальна відповідальність за катування в кримінальному законодавстві Іспанії перш за все закріплена у статті 174 кримінального кодексу Іспанії: "катування вчиняється державною владою або посадовою особою, яка, зловживаючи своїм службовим становищем, з метою отримання зізнання або інформації від будь-якої особи, або з метою покарання за діяння, яке вона могла вчинити або вважається такою, що його вчинила, або з будь-якої причини, пов'язаної з будь-якою формою дискримінації, піддає цю особу умовам чи процедурам, які за своєю природою, тривалістю чи іншими обставинами завдають їй фізичних або психічних страждань, пригнічують або знижують її здатність до пізнання, розсудливості чи прийняття рішень, або якимось іншим чином посягають на її моральну цілісність".[7] Класичним основним об'єктом катування за КК Іспанії виступає здоров'я людини. З тексту статті 174 КК Іспанії можемо зробити висновок про наявність додаткових об'єктів у виді волі, честі та гідності особи про що свідчать формулювання "пригнічують", "посягають на моральну цілісність".

Об'єктивна сторона катування детально прописана у ч. 1 ст. 174 КК Іспанії. Вона складається з: 1) дій (спрямованих на піддання потерпілої особи умовам чи процедурам, які за своєю природою, тривалістю чи іншими обставинами завдають їй фізичних або психічних страждань, пригнічують або знижують її здатність до пізнання, розсудливості чи прийняття рішень, або якимось іншим чином посягають на її моральну цілісність); 2) наслідку у виді підданя потерпілої особи умовам чи процедурам, які за своєю природою, тривалістю чи іншими обставинами завдають їй фізичних або психічних страждань, пригнічують або знижують її здатність до пізнання, розсудливості чи прийняття рішень, або якимось іншим чином посягають на її моральну цілісність; 3) причинному зв'язку між діями та наслідком.

Необхідно наголосити, що суб'єкт катування за кримінальним законодавством Іспанії у всіх випадках може бути тільки спеціальним, про що вказано у статті 174 КК Іспанії. Згідно цієї норми суб'єктом катування може бути державна влада або посадова особа. Зрозуміло, що державна влада сама по собі не може бути суб'єктом катування, а тому робимо висновок, що законодавець мав на увазі представника державної влади.

З суб'єктивної сторони катування за кримінальним законодавством Іспанії характеризується виною у формі умислу та наявністю обов'язкової спеціальної мети. Згідно ч. 1 ст. 174 КК Іспанії

ця спеціальна мета полягає у отриманні зізнання або інформації від будь-якої особи, покарання за діяння, яке вона могла вчинити або вважається такою, що його вчинила або у дискримінації з будь-якої причини у будь-якій формі.

Далі пропонуємо окремо розглянути характеристику катування в державах англо-американської правової сім'ї. Їх виокремлення обумовлено в специфічності цієї правової сім'ї, через що характеристика катування також дещо відрізняється від того як воно характеризується в державах романо-германської правової сім'ї.

Об'єктом катування у країнах англо-американської правової сім'ї класично виступає здоров'я людини, а також її честь, гідність та воля. Об'єктивна сторона катування у кримінальних законодавствах країн цієї правової сім'ї може міститись не тільки в кримінальних кодексах, але і в окремих законах. За законодавством таких держав катування вважається тяжким посяганням (фелонією). Хоча законодавці держав англо-американської правової сім'ї намагалися гармонізувати національні норми з міжнародними стандартами щодо заборони катувань, повної відповідності у підходах до визначення об'єктивних проявів цього злочину все ж не спостерігається. Суб'єкт катування в зазначених країнах переважно спеціальний, передбачений Конвенцією ООН проти катувань. З суб'єктивної сторони за законодавством держав англо-американської правової сім'ї катування є умисним злочином. Пропонуємо дослідити кримінально-правову характеристику катування в законодавствах конкретних країн даної правової сім'ї.

Перш за все, варто звернути увагу на законодавство Великої Британії. Кримінальна відповідальність за катування у законодавстві цієї країни закріплена в акті кримінальної юстиції (criminal justice act) 1988 року в секції№134. Як і в країнах романо-германської правової сім'ї, основним безпосереднім об'єктом катування за законодавством Великої Британії виступає здоров'я людини. Секція 134 акту кримінальної юстиції зазначає, що катуванням є "завдання сильного болю або страждань"[8]. Хоча інше не вказано в тексті цієї статті, але можемо зробити висновок, що додатковими об'єктами катування тут також виступають честь, гідність та воля особи, оскільки фізичне або психічне страждання може охоплювати й порушення моральної цілісності, тобто включати вплив на гідність або волю особи.

Об'єктивна сторона катування за кримінальним законодавством Великої Британії також чітко прописана у секції 134 акта кримінальної юстиції 1988 року. Одразу звернемо увагу на те, що катування тут може вчинятися не тільки дією, але й бездіяльністю, про що чітко вказано у ч. 3 секції 134: "Не має значення, чи є біль або страждання фізичними чи психічними, і чи були вони спричинені діями чи бездіяльністю"[8]. Таке формулювання дозволяє констатувати, що у Великій Британії як і в Україні катування є діянням. Загалом об'єктивна сторона катування тут типово виражена у діянні (спрямованому на завдання іншій особі сильного болю або страждань), наслідку у завданні іншій особі сильного болю або страждань та причинному зв'язку між діянням та наслідками. Важливим для кваліфікації діяння як катування є те, що воно має вчинятись під час виконання або уявного виконання службових обов'язків. Доволі незвично, що катуванням тут також буде охоплюватись мовчазна згода, підбурення або погодження посадовою особою до вчинення катування іншою особою.

Суб'єкт катування за кримінальним законодавством Великої Британії може бути лише спеціальним, а саме посадова особа або особа, що діє в якості офіційної. З суб'єктивної сторони катування характеризується наявністю умислу. Цікаво, що до обов'язкової ознаки суб'єктивної сторони катування тут не віднесено наявність спеціальної мети. Це означає, що будь-яке діяння, що вчиняється посадовою особою або особою, яка діє в якості офіційної, та яке завдає потерпілій особі сильного болю або страждання незалежно від мети їх спричинення може кваліфікуватися як катування.

Другою важливою країною з англо-американської правової сім'ї, законодавство якої необхідно розглянути, виступають Сполучені Штати Америки. Кримінальна відповідальність за катування в США закріплена на федеральному рівні та передбачена параграфами 2340–2340В глави 113С «Катування» розділу 18 «Злочини та кримінальний процес» Зводу законів США. Параграф 2340 містить визначення: "Катування означає дію, вчинену особою, яка діє під прикриттям закону, спеціально з наміром заподіяти сильний фізичний або психічний біль чи страждання (крім болю чи страждання, що є наслідком законних санкцій) іншій особі, яка перебуває під її вартою або фізичним контролем" [9]. Його аналіз дає зрозуміти, що об'єктом катування в кримінальному законодавстві США є здоров'я особи, її честь та гідність, воля особи ("під її вартою або фізичним

контролем"). Також, згідно параграфу 2340A об'єктом катування також може виступати й життя особи, що підтверджується словами: "Якщо внаслідок дій, заборонених цим пунктом, настає смерть будь-якої особи" [9]. Обов'язковою ознакою потерпілого від катування за кримінальним законодавством США має бути його перебування під вартою або фізичним контролем особи, яка вчиняє катування.

Об'єктивна сторона катування передбачає дію (спрямовану на заподіяння сильного фізичного або психічного болю чи страждань), наслідок у виді заподіяння сильного фізичного або психічного болю чи страждань (крім болю чи страждання, що є наслідком законних санкцій), причинним зв'язком між діями та наслідком. Змова на вчинення катування також може бути проявом вчинення цього кримінального правопорушення у кримінальному законодавстві США, про що вказано у параграфі 2340A глави 113C «Катування» розділу 18 «Злочини та кримінальний процес» Зводу законів США.

Важливо, що на законодавчому рівні уточнено, що має підпадати під характеристику сильного психічного болю чи страждання. Зокрема, законодавець зазначив, що це має бути тривала психічна шкода, яка спричинена або є наслідком: навмисного завдання або погрози завдання сильного фізичного болю чи страждання; введення чи застосування, або погрози введення чи застосування психотропних речовин або інших процедур, спрямованих на глибоке порушення почуттів чи розладів особистості; погрози неминучої смерті; погрози, що інша особа невдовзі зазнає смерті, сильного фізичного болю чи страждань, або застосування психотропних речовин чи інших процедур, здатних глибоко порушити почуття або особистість[9].

Суб'єкт катування у кримінальному праві США виключно спеціальний. Як зазначено у параграфі 2340 лави 113C «Катування» розділу 18 «Злочини та кримінальний процес» Зводу законів США, катування вчиняється особою, яка діє під прикриттям закону. Фраза "діє під прикриттям закону" – це юридичний термін, який означає, що особа використовує свої повноваження, реальні або уявні, як представник держави, навіть якщо дії є незаконними або зловживанням владою. Загальний суб'єкт не може діяти під прикриттям закону, а тому можна зробити висновок, що суб'єктом катування виступають державні службові особи, включаючи представників правоохоронних органів, служб виконання покарань, військових, та інші категорії посадовців. Водночас, Міжамериканська конвенція про попередження і покарання катувань 1985 року пропонує розширене трактування суб'єктного складу, включаючи не лише посадових осіб, а й осіб, які діють з їхньої ініціативи або за їхнім дорученням [2, с. 98].

З суб'єктивної сторони катування за кримінальним законодавством США характеризується умислом. Як і у законодавстві Великої Британії, наявність спеціальної мети тут не є обов'язковою ознакою, а тому під характеристику катування можуть підпадати будь-які дії вчинені особою, яка діє під прикриттям закону, спеціально з наміром заподіяти сильний фізичний або психічний біль чи страждання, незалежно від мети їх спричинення.

Висновки. Проведений аналіз свідчить, що різні правові системи розробили власні підходи до криміналізації катування, однак у їхньому змісті простежується спільна ідея: катування є грубим посяганням на фундаментальні блага людини - її здоров'я, честь, гідність, волю та, у певних випадках, життя. У державах романо-германської правової сім'ї простежується як тенденція до детального нормативного закріплення (що особливо характерно для Іспанії), так і опора на міжнародні стандарти за відсутності конкретизації складу катування у національних кримінальних кодексах (як у Німеччині або Франції). У країнах англо-американської правової сім'ї центральним елементом є зв'язок між дією (для США) або діянням (для Великої Британії) та службовим статусом особи, що вчиняє катування, а також акцент на завданні сильного фізичного або психічного страждання незалежно від спеціальної мети.

Зіставлення цих підходів підтверджує, що Україні важливо враховувати різноманіття зарубіжних кримінально-правових рішень для формування ефективного механізму протидії катуванням. Порівняльний аналіз показує, що оптимальна модель має поєднувати чіткість нормативного визначення, узгодженість із міжнародними актами та здатність забезпечувати реальний захист особи. Використання іноземного досвіду може сприяти оновленню українського законодавства таким чином, щоб воно відповідало сучасним викликам і зміцнювало гарантії недоторканості людини у правовій системі майбутнього.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Телесніцький Г.Н. Кримінально-правова характеристика катування за законодавством України та інших країню *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ.* 2012. № 1 (3). С. 166–175. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/aymvs_ 2012_1%283%29__23.
2. Кримінальна відповідальність за катування в Україні та зарубіжних країнах: навч. посіб. / за заг. ред. д.ю.н., проф. А.В. Савченка. К.: Видавничий дім «Кондор», 2018. 240 с.
3. ACAT. Доповідь про тортури: ситуація у Франції. URL: https://www.lemonde.fr/ justice/ article/2010/12/26/acat-rapport-sur-la-torture-le-cas-francais_5977558_1653604.html?utm_ source=chatgpt.com.
4. Кримінальний кодекс Франції. URL: https://www.equalrightstrust.org/ ertdocumentbank/ french_penal_code_33.pdf.
5. Катування та прояви варварства. URL: https://www.cabinetaci.com/les-tortures-et-actes-de-barbarie/?utm_source=chatgpt.com.
6. Кримінальний кодекс Німеччини. URL: https://www.gesetze-im-internet.de/englisch_stgb/ englisch_stgb.html.
7. Кримінальний кодекс Іспанії. URL: https://www.mjusticia.gob.es/es/AreaTematica/ DocumentacionPublicaciones/Documents/Criminal_Code_2016.pdf.
8. Акт кримінальної юстиції Великої Британії. URL: https://www.legislation.gov.uk/ ukpga/1988/33/section/134.
9. Звод законів США. URL: https://www.law.cornell.edu/uscode/text/18/2340.

УДК 343.8
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.4.18

ЮРИДИЧНІ АСПЕКТИ УКЛАДЕННЯ ТРУДОВОГО ДОГОВОРУ ІЗ ЗАСУДЖЕНИМИ: ПРОЄКТ ТИПОВОЇ ФОРМИ ТА ПРАВОВІ ВИКЛИКИ

Конопельський В.Я.,
доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри кримінального права та кримінології
Одеського державного університету внутрішніх справ,
ORCID: 0000-0003-4068-3902

Білак Н.І.,
кандидат юридичних наук,
викладач кафедри кримінально-правових дисциплін
Одеського державного університету внутрішніх справ,
керуючий партнер АО «СВІТЛО»
ORCID: 0000-0001-8487-8440

Конопельський В.Я., Білак Н.І. Юридичні аспекти укладення трудового договору із засудженими: проєкт типової форми та правові виклики.

Стаття присвячена аналізу правових механізмів регулювання праці осіб, засуджених до позбавлення волі, з акцентом на трудовий договір як ключовий інструмент опосередкування трудових відносин у пенітенціарній сфері. Підкреслено, що відповідно до принципів гуманізації та положень Кримінально-виконавчого кодексу України праця засуджених перестала бути загальним обов'язком і набула характеру права, що реалізується на добровільній договірній основі. Такий підхід покликаний інтегрувати засуджених у систему трудових гарантій, закріплених у Кодексі законів про працю України.

Визначено, що правове регулювання ґрунтується на поєднанні спеціальних норм Кримінально-виконавчого кодексу України (режим, місце роботи, обов'язок працювати для боржників) та загальних норм трудового законодавства (оплата праці, робочий час, охорона праці). Водночас значна частина умов праці визначається підзаконними актами Мін'юсту та постановою Кабінету Міністрів щодо відшкодування витрат на утримання, що ускладнює пряме застосування норм Кодексу законів про працю України.

Основною проблемою визначено відсутність затвердженої типової форми трудового договору із засудженими, що спричиняє правову невизначеність, різнорідність практики у різних установах, ризики зловживань та ускладнення реалізації трудових прав засуджених. Наголошено на викликах, що виникають за таких умов: колізії норм щодо дисциплінарних стягнень і звільнення, нечіткість механізмів соціального страхування, обмежений доступ до вирішення трудових спорів у зв'язку зі спеціальним статусом працівника.

Обґрунтовано необхідність розробки та законодавчого затвердження типової форми договору, яка має містити положення про правовий статус засудженого, гарантії оплати праці, порядок і прозорість відрахувань, умови праці та соціального страхування, підстави припинення трудових відносин. Запровадження такої форми забезпечить уніфікацію практики, підвищить рівень правового захисту та сприятиме ефективній ресоціалізації засуджених.

Ключові слова: засуджений, трудовий договір, обов'язки, права, гарантії, праця, типова форма, роботодавець, установа виконання покарань, оплата праці.

Konopelsky V.Ya., Bilak N.I. Legal aspects of concluding an employment contract with convicts: a draft of a standard form and legal challenges.

The article is devoted to the analysis of legal mechanisms for regulating the work of persons sentenced to imprisonment, with an emphasis on the employment contract as a key instrument for mediating

labor relations in the penitentiary sector. It is emphasized that in accordance with the principles of humanization and the provisions of the Criminal Executive Code of Ukraine, the work of convicts has ceased to be a general obligation and has acquired the character of a right that is implemented on a voluntary contractual basis. This approach is designed to integrate convicts into the system of labor guarantees enshrined in the Labor Code of Ukraine.

It is determined that legal regulation is based on a combination of special norms of the Criminal Executive Code of Ukraine (regime, place of work, obligation to work for debtors) and general norms of labor legislation (remuneration, working hours, labor protection). At the same time, a significant part of the working conditions is determined by the by-laws of the Ministry of Justice and the resolution of the Cabinet of Ministers on the reimbursement of living expenses, which complicates the direct application of the norms of the Labor Code of Ukraine.

The main problem is the lack of an approved standard form of an employment contract with convicts, which causes legal uncertainty, heterogeneity of practice in different institutions, risks of abuse and complications in the implementation of labor rights of convicts. The challenges that arise under the following conditions are emphasized: conflicts of norms regarding disciplinary sanctions and dismissal, unclear social insurance mechanisms, limited access to resolving labor disputes due to the special status of the employee.

The need to develop and legislatively approve a standard form of the contract, which should contain provisions on the legal status of the convict, guarantees of remuneration, the procedure and transparency of deductions, working conditions and social insurance, and grounds for termination of employment relations, is substantiated. The introduction of such a form will ensure the unification of practice, increase the level of legal protection, and contribute to the effective resocialization of convicts.

Key words: convict, employment contract, obligations, rights, guarantees, labor, standard form, employer, penitentiary institution, remuneration.

Постановка проблеми. Право на працю для засуджених осіб реалізується через залучення їх до трудової діяльності на підприємствах установ виконання покарань або на договірних засадах із приватними суб'єктами господарювання. Ключовим документом, що опосередковує ці відносини, є трудовий договір. Він має забезпечити баланс між специфікою пенітенціарного статусу особи та загальними гарантіями, встановленими законодавством про працю.

Втім наразі в Україні відсутня затверджена типова форма трудового договору із засудженими, що є однією з найбільших правових прогалин у цій сфері. Укладення договорів відбувається на основі загальних норм КЗпП, проте без врахування специфіки їхнього правового статусу, як-от: постійне перебування під наглядом, обмеження свободи пересування, особливий режим роботи та відпочинку. Означена ситуація породжує багато негативних аспектів і правових колізій. Роботодавці (часто адміністрація установ виконання покарань або приватні структури) самостійно розробляють форму договору, що призводить до суттєвої різниці в обсязі прав та обов'язків у різних установах, створюючи ґрунт для правової невизначеності, можливих зловживань з боку адміністрації чи роботодавців, а також погіршує захист соціальних та трудових прав засуджених, зокрема у питаннях оплати праці, умов праці, надання відпусток та вирішення трудових спорів.

Також відсутність типової форми та специфіка суб'єкта договору створюють й низку правових викликів серед яких: 1) наявність колізії між нормами Кримінально-виконавчого кодексу України та Кодексу законів про працю України, оскільки перший визначає засади залучення до праці, а другий – загальні умови. Наприклад, питання звільнення від роботи через порушення режиму або дисциплінарне стягнення не повністю узгоджуються з процедурою звільнення за Кодексом законів про працю України; 2) не завжди чітко врегульовані питання соціального страхування засуджених, зокрема в разі тимчасової непрацездатності, травматизму на виробництві або пенсійного забезпечення; 3) механізм розгляду індивідуальних трудових спорів є ускладненим. Доступ до суду або до комісій з трудових спорів в установах виконання покарань має обмеження, що може заважати ефективному захисту прав; 4) необхідно чітко розмежувати, які стягнення можуть застосовуватися за невиконання трудових обов'язків (дисциплінарна відповідальність за Кодексом законів про працю України) і які – за порушення режиму (дисциплінарна відповідальність за Кримінально-виконавчим кодексом України).

З огляду на що є нагальна потреба у розроблені типової форми трудового договору, що має на меті забезпечити чітке розмежування вищезазначених підстав та вирішити наявні проблеми.

Метою дослідження є комплексний аналіз наявних юридичних проблем, що виникають при укладенні трудових договорів із засудженими до позбавлення волі, та розробка науково обґрунтованого проєкту типової форми трудового договору, що забезпечить належний баланс між пенітенціарним статусом особи та її трудовими гарантіями.

Стан опрацювання проблематики. Проблематика юридичного регулювання праці засуджених, хоч і є предметом постійних дискусій у кримінально-виконавчій науці, залишається недостатньо опрацьованою в аспекті договірного оформлення цих відносин. Наявні наукові розвідки переважно зосереджені на питаннях прав засуджених та осіб, узятих під варту, колізіях трудових норм, а також на питаннях соціального забезпечення. Водночас бракує ґрунтовних досліджень, спрямованих на практичну уніфікацію та розробку конкретних проєктів правозастосовних документів, зокрема типової форми трудового договору. Таким чином, незважаючи на загальне визнання проблеми правової невизначеності у договірній практиці, існуючий науковий доробок не пропонує комплексних, готових до імплементації рішень, що є критично важливим для усунення дисбалансу між пенітенціарним статусом та трудовими гарантіями особи.

Виклад основного матеріалу. Праця засуджених є фундаментальною складовою пенітенціарної політики, що виконує подвійну функцію: з одного боку, це ключовий інструмент ресоціалізації та формування соціально корисних навичок, а з іншого – засіб відшкодування завданої шкоди та забезпечення функціонування установ виконання покарань. Із курсом на гуманізацію української системи виконання покарань, праця засуджених трансформувалася в право, а не загальний обов'язок, і відповідно до Кримінально-виконавчого кодексу України (далі – КВК України [1]) та загальних норм трудового права, ці відносини мають опосередковуватися трудовим договором або договором цивільно-правового характеру. Такий підхід покликаний забезпечити захист соціальних та економічних прав засуджених, гарантуючи їм належну оплату праці, соціальне страхування та умови, що відповідають вимогам Кодексу законів про працю України (далі – КЗпП) [2].

Попри чіткі законодавчі приписи щодо договірного характеру праці, на практиці система стикається зі значними правовими викликами, найгострішим з яких є відсутність єдиної затвердженої типової форми трудового договору для засуджених. Означена прогалина призводить до хаотичності правозастосування, породжує колізії між нормами КВК України [1] та КЗпП [2], а також створює підґрунтя для невизначеності в таких важливо життєвих питаннях, як умови праці, порядок відрахувань, соціальні гарантії та механізми вирішення трудових спорів.

Неуніфікований договірний процес не лише ускладнює діяльність адміністрацій установ та залучених роботодавців, але й істотно знижує рівень правового захисту самої засудженої особи. З огляду на що, назріла гостра необхідність у науково обґрунтованому регулюванні цих відносин шляхом розробки та впровадження типової форми трудового договору.

Важливо відмітити, що питання праці засуджених та укладення трудового договору регулюється комплексом нормативно-правових актів, де КВК України [1] є основним спеціальним законом, але не єдиним. Окрім кодексу, питання праці та договору із засудженими конкретизуються наступними актами. Зокрема, Наказом Міністерства юстиції України від 07 березня 2013 року № 396/5 «Про затвердження інструкції про умови праці та заробітну плату засуджених до обмеження волі або позбавлення волі», що є ключовим відомчим актом, який деталізує форму і систему оплати праці, встановлює норми праці та розцінки, а також регулює питання відрахувань із заробітку засуджених та особливості організації їхньої роботи) [3].

Окрім цього, оскільки засуджені є працівниками, то на них поширюються основні норми трудового права, якщо інше не передбачено КВК України [1], як приклад наведемо:

– Закон України «Про оплату праці» (регулює загальні питання укладення трудового договору, його змісту, робочого часу, часу відпочинку, охорони праці та дисциплінарної відповідальності, а також встановлює мінімальні гарантії) [4];

– Закон України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» (положення якого регулюють питання соціального страхування та пенсійного забезпечення, оскільки засуджені, залучені до оплачуваної праці, підлягають загальнообов'язковому державному соціальному страхуванню) [5].

Окрім цього, варто відмітити, що правове регулювання трудових договорів та відшкодувань за їх порушення здійснюється положеннями:

– Цивільного кодексу України (застосовується, якщо праця засуджених здійснюється на підставі договору цивільно-правового характеру (якщо укладається, наприклад, договір підряду або

договір про надання послуг) [6];

– Постанови Кабінету Міністрів України від 14 лютого 2017 року № 80 «Про затвердження Порядку відшкодування вартості витрат на утримання засуджених в установах виконання покарань» - встановлює порядок та обсяг відрахувань із заробітку засуджених на відшкодування витрат на їх утримання [7].

Таким чином, трудовий договір із засудженим складається і виконується на перетині спеціальних норм КВК України [1] (щодо обов'язку, місця роботи, режиму) та загальних норм КЗпП (щодо умов, оплати, охорони праці) [2], а також низки інших актів.

Саме відсутність єдиної типової форми трудового договору для засуджених (незважаючи на існування перелічених актів) є основною проблематикою в контексті захисту прав засуджених.

Наразі сторони (адміністрація колонії/роботодавець та засуджений) використовують звичайну форму трудового договору, адаптуючи її до вимог чинного законодавства, що породжує правові виклики.

Таким чином задля забезпечення прозорості, уніфікації та належного правового захисту прав засуджених є потреба у розробленні та затвердженні типової форми трудового договору із засудженими, який серед іншого має включати такі основні аспекти:

1. Загальні положення (зокрема, чітке зазначення правового статусу працівника (засуджений) та місцезнаходження установи виконання покарань; посилання на основні нормативно-правові акти, що регулюють працю засуджених.

2. Місце та умови праці (зокрема, детальний опис робочого місця, виду роботи та обов'язкових нормативів виробітку; обов'язкове включення пункту про безпечні та здорові умови праці, а також проведення інструктажів з охорони праці).

3. Оплата праці (зокрема, конкретизація системи оплати праці та тарифних ставок, із обов'язковою гарантією оплати не нижче мінімального розміру (з урахуванням можливих відрахувань за виконавчими листами та на утримання установи); чітке визначення порядок та терміни виплати заробітної плати.

4. Робочий час та час відпочинку (зокрема, встановлення нормальної тривалості робочого часу (не більше 40 годин на тиждень) з урахуванням обмежень, передбачених пенітенціарним законодавством; гарантії надання щорічних основної та додаткових відпусток відповідно до трудового законодавства, з урахуванням порядку їх використання (компенсація або використання в установі).

5. Соціальне страхування (зокрема, обов'язкові положення про державне соціальне страхування працівника (включаючи пенсійне страхування та страхування від нещасних випадків на виробництві та професійних захворювань).

6. Припинення трудового договору (зокрема, чітке визначення підстав для розірвання договору (загальні та специфічні, пов'язані з правовим статусом – наприклад, звільнення від покарання, переведення до іншої установи виконання покарань); розмежування підстав для звільнення за порушення трудової дисципліни (КЗпП [2]) та за порушення режиму (КВК України [1]).

7. Розгляд спорів (зокрема, вказівка на порядок вирішення індивідуальних трудових спорів (через комісію з трудових спорів установи виконання покарань, суд) з гарантією права на оскарження.

Водночас особливу увагу слід приділяти необхідності чіткого розмежування фінансових відрахувань. Типова форма має не лише фіксувати розмір оплати праці, а й прозоро відображати порядок відрахувань, зокрема, на відшкодування витрат на утримання засудженого та за виконавчими листами, що є критично важливо для забезпечення фінансової справедливості та розуміння засудженим реального «чистого» заробітку, що є елементом мотивації до праці та ресоціалізації.

Висновки. Відсутність типової форми трудового договору для засуджених в Україні створює правовий вакуум та загрозу порушенням прав людини. Розробка та законодавче затвердження уніфікованої типової форми є невідкладним завданням для Міністерства юстиції України. Така форма має стати інструментом, який уніфікує практику, гарантує дотримання мінімальних державних трудових стандартів та забезпечить прозорість відносин між адміністрацією установ виконання покарань, приватним роботодавцем та засудженим працівником, що є ключовою передумовою для успішної ресоціалізації та інтеграції засуджених осіб у суспільство після звільнення.

З огляду на що пропонується: 1) розробити та затвердити на рівні Кабінету Міністрів України або Міністерства юстиції Типову форму трудового договору із засудженими, що відбувають покарання у виді позбавлення волі; 2) внести зміни до КВК України та КЗпП України для усунення

колізій та чіткого розмежування підстав для застосування дисциплінарних стягнень та звільнення за порушення режиму чи трудової дисципліни; 3) створити електронний реєстр трудових договорів із засудженими для моніторингу їх змісту та дотримання трудових прав з боку державних інституцій та правозахисних організацій; 4) забезпечити доступ засуджених до юридичної консультації з питань укладення та виконання трудового договору.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Кримінально-виконавчий кодекс України: Закон України від 11.07.2003 р. № 1129-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1129-15.
2. Кодекс законів про працю України: Закон України від 10.12.1971 р. № 322-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08#Text.
3. Про затвердження інструкції про умови праці та заробітну плату засуджених до обмеження волі або позбавлення волі: Наказ Міністерства юстиції України від 07 березня 2013 р. № 396/5. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0387-13#Text.
4. Про оплату праці: Закон України від 24.03.1995 р. № 108/95-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/108/95-%D0%B2%D1%80#Text.
5. Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування: Закон України від 09.07.2003 р. № 1058-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1058-15#Text.
6. Цивільний кодекс України: Закон України 16.01.2003 р. № 435-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text.
7. Про затвердження Порядку відшкодування вартості витрат на утримання засуджених в установах виконання покарань: Постанова Кабінету Міністрів України від 14 лютого 2017 р. № 80. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80-2017-%D0%BF#Text.

УДК: 343.14
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.4.19

ПРАВОВІ РЕЖИМИ ДОСТУПУ ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ ДО ДАНИХ ІГРОВИХ ПЛАТФОРМ ДЛЯ ПРОФІЛАКТИКИ НАСИЛЬНИЦЬКОЇ ЗЛОЧИННОСТІ В УКРАЇНІ ТА США

Костюченко А.В.,
магістр права,
аспірант кафедри кримінального права та процесу,
Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова
ORCID: 0009-0002-2482-9377

Костюченко А.В. Правові режими доступу правоохоронних органів до даних ігрових платформ для профілактики насильницької злочинності в Україні та США.

Дослідження здійснене з акцентом на порівняльному вивченню правових механізмів отримання правоохоронними органами доступу до інформації ігрових платформ з метою запобігання насильницьким кримінальним правопорушенням в Україні та США. Автором здійснено аналіз проблематики використання онлайн-ігрових середовищ для планування терористичних актів і координації екстремістської діяльності, що зумовлює необхідність правового врегулювання слідчого доступу до цифрових комунікацій користувачів. Досліджується американський підхід, закріплений у федеральному законодавстві про електронні комунікації, який розмежовує процедурні вимоги залежно від характеру запитуваних даних та передбачає багаторівневу систему судових санкцій. Розглянуто положення Закону про захист електронних комунікацій 1986 року та Патріотичного акту 2001 року. Окрему увагу приділено вивченню української моделі, що ґрунтується на інститутах кримінального процесуального права і стикається з практичними труднощами через транснаціональний характер ігрових сервісів. Проаналізовано застосування статей 159-160, 263-264 Кримінального процесуального кодексу України щодо тимчасового доступу та негласних дій. У статті розглядаються особливості міжнародного співробітництва у сфері отримання електронних доказів та роль добровільної взаємодії між державними органами і приватними компаніями. Визначаються конституційні межі втручання в приватність користувачів та механізми їх забезпечення в обох правопорядках. Встановлено відмінності у рівні деталізації процедур, ефективності міжнародної співпраці та прозорості взаємодії з технологічними корпораціями. Обґрунтовується необхідність створення спеціальних правових інструментів для оперативного реагування на цифрові загрози при збереженні балансу між потребами національної безпеки та захистом основних прав людини. Висвітлено практику використання агентів під прикриттям в онлайн-ігрових середовищах як превентивного методу роботи. За результатами дослідження автором сформовано пропозиції щодо вдосконалення вітчизняного правового регулювання через створення чітко визначених процедур взаємодії з іноземними платформами, встановлення обов'язкових вимог локального представництва технологічних компаній, а також розробку комплексних стратегій превентивного моніторингу онлайн-середовищ і своєчасного реагування на виявлені правопорушення.

Ключові слова: правові режими доступу, ігрові платформи, профілактика злочинності, електронні докази, міжнародна правова допомога, кіберпростір, судовий контроль.

Kostyuchenko A.V. Legal regimes of access of law enforcement agencies to data of gaming platforms for prevention of violent crime in Ukraine and the USA.

The study was conducted with an emphasis on a comparative study of the legal mechanisms for obtaining law enforcement access to information from gaming platforms in order to prevent violent criminal offenses in Ukraine and the United States. The author analyzed the issue of using the online gaming environment for planning terrorist acts and coordinating extremist activities, which necessitates the legal regulation of investigative access to users' digital communications. The American approach,

enshrined in federal legislation on electronic communications, is studied, which distinguishes procedural requirements depending on the nature of the requested data and provides for a multi-level system of judicial sanctions. The provisions of the Electronic Communications Protection Act of 1986 and the Patriot Act of 2001 are considered. Special attention is paid to the study of the Ukrainian model, which is based on the institutions of criminal procedural law and faces practical difficulties due to the transnational nature of gaming services. The application of Articles 159-160, 263-264 of the Criminal Procedure Code of Ukraine regarding temporary access and covert actions is analyzed. The article considers the features of international cooperation in the field of obtaining electronic evidence and the role of voluntary interaction between state bodies and private companies. The constitutional limits of interference with user privacy and the mechanisms for ensuring them in both legal systems are determined. Differences in the level of detail of procedures, the effectiveness of international cooperation and the transparency of interaction with technological corporations are established. The need to create special legal instruments for an operational response to digital threats while maintaining a balance between the needs of national security and the protection of fundamental human rights is substantiated. The practice of using undercover agents in the online gaming environment as a preventive method of work is highlighted. According to the results of the study, the author has developed proposals for improving domestic legal regulation through the establishment of clearly defined procedures for interaction with foreign platforms, the introduction of mandatory local presence requirements for technology companies, and the development of comprehensive strategies for preventive monitoring of online environments and timely response to identified violations.

Key words: legal access regimes, gaming platforms, crime prevention, electronic evidence, international legal assistance, cyberspace, judicial control.

Постановка проблеми. У сучасному цифровому середовищі ігрові онлайн-платформи (Steam, Xbox Live, PlayStation Network, MMORPG-світи тощо) слугують потенційним полем для протиправної діяльності або її планування. Відомі випадки, коли зловмисники використовували чати відеоігор для координації дій або поширення екстремістських ідей (організація «Unite the Right» у приватних серверах Discord у 2017 р. [19]; планування стрілянини в Баффало з детальними нотатками в закритих чатах Discord у 2022 р [10]; мережі неонацистської та про-ІДІЛ пропаганди у спільнотах Steam [14]). Послідовно, перед правоохоронними органами постала проблема, яким чином отримати доступ до даних таких платформ (інформації про користувачів, їхніх повідомлень, поведінки в грі) з метою запобігання насильницьким кримінальним правопорушенням (терактам, масовим розстрілам, підготовці нападів). Слід зауважити, що зазначена проблема також породжує певну дилему, оскільки перед правоохоронними органами стоїть завдання забезпечити безпеку громадян, виявляти ранні ознаки планування кримінальних правопорушень, однак дані часто є приватними, захищеними правом на таємницю кореспонденції, персональними даними. Як наслідок, виникає конфлікт між вимогами безпеки і правом на приватність. Проблема ускладнюється транскордонним характером платформ, сервери відеогри можуть бути за межами країни, компанії підпорядковуються іноземним юрисдикціям. Таким чином, актуальним стає питання про правові режими, тобто сукупність норм і процедур, які регулюють доступ правоохоронних органів до інформації. У нашому дослідженні ми порівнюємо підходи України та США, двох країн, що мають різні правові системи, однак спільний виклик щодо протидії насильницькій злочинності в кіберпросторі.

Мета статті: проаналізувати та порівняти правові режими доступу правоохоронних органів до даних ігрових платформ у США та Україні для профілактики насильницьких кримінальних правопорушень. Дослідження спрямоване на з'ясування правових інструментів отримання інформації від ігрових сервісів, визначення видів доступних даних та умов їх отримання, оцінку балансу між потребами слідства та правами користувачів на приватність, а також окреслення прогалин і напрямків удосконалення законодавства для забезпечення ефективної профілактики кримінальних правопорушень при дотриманні конституційних прав громадян.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Основні підходи до доступу правоохоронців до онлайн-комунікацій у США системно викладені в роботах з електронного нагляду і цифрової приватності (Керр О.С. [12]; Томпсон II Р.М.; Коул Дж.П. [20]), які доволі справедливо розмежовують судовий ордер на вміст повідомлень і менш вимогливі процедури для облікових і технічних відомостей (IP-адреси, часи входів), а також окреслюють конституційні запобіжні механізми та роль федеральних актів ECPA/SCA.

В емпіричному вимірі практику видачі даних описують аналітичні огляди про те, що саме компанії реально надають слідству, й як це залежить від виду даних та підстав запиту (Пфефферкорн Р. [16], Кімпану К. [6]), а також публічні регламенти та звіти прозорості великих гральних і суміжних сервісів, які фіксують порядок взаємодії з поліцією (Discord [9]; Microsoft [13]). Дослідження ризиків безпеки у геймерських середовищах вказують на використання ігрових та «ігрово-суміжних» просторів для поширення екстремістських наративів і комунікації (Дейві Дж. [7], Робінсон Н., Віттекер Дж. [17]), що підсилює потребу у врегулюванні співпраці держави та платформ.

Слід зауважити, що в Україні питання доступу до даних вирішуються ухвалою слідчого судді про тимчасовий доступ до речей і документів та негласними слідчими діями щодо інформаційних систем (ст.ст. 159–160, 263–264 КПК України), що підтверджується і процесуальною практикою [28]. Аналіз вітчизняних наукових праць дає підстави автору стверджувати про наявність суттєвих прогалин у взаємодії з іноземними сервісами, зокрема, й щодо строків зберігання даних і міжнародної допомоги (Ахтирська Н.М. [3; 24], Костюченко О.Ю. [25]). На транскордонному рівні рамкові механізми доступу і обміну даними ґрунтуються на Будапештській конвенції про кіберзлочинність та двосторонніх угодах про правову допомогу, які задають процедурні стандарти для запитів до іноземних провайдерів [26]. З аналізу джерел вбачається, що США розробили деталізовану систему градації даних і процесуальних стандартів їх отримання, тоді як Україна має базові правові механізми, однак потребує спеціалізованих норм для оперативної взаємодії з транснаціональними ігровими платформами, що створює необхідність дослідження американського досвіду для удосконалення вітчизняного правового регулювання.

Виклад основного матеріалу. Сполучені Штати Америки мають розвинену правову базу щодо доступу держави до електронних даних, сформовану насамперед Законом про захист електронних комунікацій 1986 року та Патріотичним актом 2001 року з подальшими змінами [11; 22]. Справедливим буде зауважити, що згадані законодавчі акти не створювалися спеціально для ігрових платформ, однак вони поширюються на них, оскільки ігрові сервіси забезпечують електронні комунікації та дистанційні комп'ютерні послуги. Американська правова система встановлює різний режим доступу залежно від типу запитуваної інформації, що створює збалансовану систему захисту приватності та забезпечення потреб охорони прав громадян.

Відповідно до положень Закону США «Про збережені комунікації» (Stored Communications Act), контент спілкування гравців (тексти чатів та голосові розмови), користується найвищим рівнем правового захисту, як приватне листування [15]. Для отримання такої інформації правоохоронні органи зобов'язані отримати судовий ордер, санкціонований суддею на підставі вірогідної причини вважати, що зміст містить докази кримінального правопорушення відповідно до вимог Четвертої поправки про захист від необґрунтованих обшуків і вилучень. Процедура передбачає подання до суду клопотання з конкретизацією акаунтів або часових рамок, які підлягають дослідженню, після чого ордер пред'являється постачальнику послуг. Компанія-провайдер несе правовий обов'язок надати запитаний контент за умови відповідності ордера законним вимогам [8]. Втім Бретен Б. звертає увагу на те, що технічним винятком слугують ситуації з наскрізним шифруванням, коли компанія фізично не має доступу до відкритого тексту повідомлень, однак більшість ігрових чатів не використовують таке шифрування і зберігають комунікації у вигляді доступних логів [5].

Метадані та дані облікових записів користувачів регулюються менш суворими стандартами доказування. До категорії належать персональна інформація користувачів, IP-адреси підключень, історія входів, списки контактів, дані про покупки, а також технічні логи активності без змісту повідомлень. Відповідно до Закону «Про збережені комунікації», правоохоронці можуть отримати таку інформацію через судовий наказ або адміністративну повістку, які мають нижчий поріг обґрунтування порівняно з ордером. Достатньо продемонструвати зв'язок запитуваних даних з розслідуванням [1]. Щоправда тут слід підкреслити, що національні органи безпеки у справах контртероризму отримали додаткові повноваження через Патріотичний акт, зокрема можливість використання листів національної безпеки, які дозволяють отримувати певні дані про користувачів без судового рішення та часто супроводжуються забороною розголошення факту запиту [2].

Найбільш втручальною формою доступу є прослуховування або моніторинг у реальному часі, що підпадає під дію Закону «Про прослуховування» і вимагає отримання спеціального ордера третього типу. Такий ордер видається лише після доведення вичерпання всіх інших методів роз-

слідування і демонстрації, що тільки прослуховування може забезпечити необхідні докази. Подібні ордери в практиці застосовуються рідко і переважно у справах про тероризм або організовану злочинність [23]. Практичні прецеденти прослуховування ігрових комунікацій у реальному часі невідомі, що може пояснюватися технічними складнощами та використанням альтернативних методів, включаючи діяльність агентів під прикриттям у віртуальному середовищі.

Американська правова система забезпечує баланс між потребами слідства і приватністю через чітко визначені процедури судового контролю. Наявність ордера гарантує судовий нагляд і мінімізує ймовірні порушення приватності користувачів. У особливо чутливих випадках (запити даних щодо публічних осіб у ігровому контексті), компанії можуть залучати власних юристів для захисту конституційних прав, посилаючись на Першу поправку. Подібна практика вже склалася у відносинах з соціальними мережами. Корпорації регулярно відстоюють право не видавати дані без належного правового обґрунтування для збереження довіри користувачів [4].

Великі корпорації ігрової індустрії, зокрема Microsoft та Sony, публікують звіти прозорості про запити правоохоронних органів і декларують політику видачі даних виключно відповідно до законних вимог. Microsoft, для прикладу, у своїх звітах зазначає статистику ордерів і повісток по всіх сервісах, включаючи Xbox Live, що сприяє підзвітності та громадському контролю за процесом [13]. Окремим аспектом американської моделі виступає добровільна співпраця компаній з правоохоронними органами у профілактиці кримінальних правопорушень. Закон про захист електронних комунікацій дозволяє провайдерам повідомляти владу про виявлену в їхніх сервісах інформацію про кримінальні правопорушення, що готуються, хоча не покладає такого обов'язку. Ігрові компанії можуть самостійно звертатися до ФБР у випадках виявлення погроз масового насильства в чатах. Після трагічної стрілянини 2019 року американський уряд проводив консультації з представниками ігрової індустрії щодо можливостей моніторингу платформ для виявлення потенційних загроз [18]. Заслуговує уваги і той факт, що Рахункова палата США у 2024 році відзначила наявність механізмів обміну інформацією між ФБР, Департаментом внутрішньої безпеки та технологічними компаніями, однак констатувала відсутність цілісної стратегії такої взаємодії. Послідовно, за результатами аналізу Рахункова палата висловила рекомендації щодо розробки комплексного підходу до залучення ігрової індустрії у виявлення екстремістського контенту [21]. Компанії не мають правового обов'язку моніторити приватні чати, що могло б порушити приватність користувачів, але правила користування більшості платформ забороняють погрози насильством і тероризм. Модератори можуть добровільно передавати виявлені порушення правоохоронним органам, за винятком випадків наскрізного шифрування, коли технічно неможливо ознайомитися зі змістом повідомлень.

Отже, можна стверджувати, що американська модель сформувала багаторівневий режим доступу через ордери, судові накази або листи національної безпеки залежно від характеру даних, при якому компанії зазвичай виконують законні вимоги правоохоронців. Водночас функціонують механізми стримування через судовий контроль та можливість оскарження незаконно отриманих доказів, оскільки порушення процедур отримання даних може призвести до визнання доказів недопустимими згідно з Четвертою поправкою.

Розглядаючи ситуацію в Україні, слід зауважити, що наша держава стикається з більш складними викликами у доступі до даних ігрових платформ, враховуючи що більшість великих ігрових сервісів належать іноземним компаніям. Національне законодавство містить норми, які дозволяють отримувати електронні дані в рамках кримінального процесу, однак їх практичне застосування має суттєві обмеження. Основним нормативним актом є Кримінальний процесуальний кодекс України 2012 року з подальшими змінами, який передбачає кілька механізмів доступу до цифрових даних. Тимчасовий доступ до речей і документів регулюється положеннями ст. 160 КПК України і поширюється на електронні документи. Слідчий або прокурор може звернутися до слідчого судді з клопотанням про дозвіл тимчасового доступу, вказавши потрібні дані та їх зв'язок з кримінальним провадженням. За результатами розгляду клопотання, слідчий суддя виносить ухвалу, яка зобов'язує відповідну особу надати запитувані дані [28]. Однак наявний механізм має серйозне практичне обмеження, оскільки багато ігрових компаній не мають представництва або майна в Україні, що унеможливлює вручення судової ухвали. У таких випадках необхідно використовувати процедуру міжнародної правової допомоги на підставі двосторонніх договорів. Процедура передбачає направлення запиту через Міністерство юстиції або Генеральну прокуратуру, отримання рішення суду іноземної держави та передачу даних через відповідні правоохоронні органи. Колектив представників одеської наукової спільноти під керівництвом Зуєва В.В. спра-

ведливо зазначає, що на практиці процес може тривати місяці, що робить його непридатним для екстреної профілактики кримінальних правопорушень [29].

Додаткові можливості у справах про тяжкі та особливо тяжкі кримінальні правопорушення надають негласні слідчі дії. Відповідно до ст.ст. 263-264 КПК передбачається можливість зняття інформації з транспортних телекомунікаційних мереж та електронних інформаційних систем [28]. Слід зауважити, що згадане зняття інформації з електронних систем може стосуватися онлайн-акаунтів і дозволяє правоохоронцям після ухвали слідчого судді отримати віддалений доступ до даних без логічного злому системи. Наприклад, за наявності збереженого логіну та паролю до акаунту Steam можливий огляд акаунту за ухвалою суду подібно до огляду мобільного телефону. Негласні дії згодом розсекречуються та можуть використовуватися як докази в суді. Огляд місця або речей застосовується у випадках, коли кримінальне правопорушення вже стався або існують невідкладні обставини. Слідчі можуть оглянути комп'ютер, ігрову консоль або телефон затриманого та отримати доступ до ігрових даних, включаючи переписку в додатках. Однак такий підхід є все ж реактивним, а не превентивним методом.

Окремої уваги заслуговує і те, що згідно з ч. 1 ст. 121 Закону України «Про електронні комунікації», оператори електронних комунікацій (інтернет-провайдерів) зобов'язані надавати доступ до інформації про споживача лише на підставі рішення прокурора, суду, слідчого судді у випадках та порядку, передбачених законом [30]. Однак, ігрові компанії не є операторами електронних комунікацій, тому до них не застосовуються жодні спецнорми. У випадках, коли потрібний швидкий доступ до даних, правоохоронні органи змушені користуватися процедурою міжнародної правової допомоги, що на практиці є тривалою і малопридатною для екстрених ситуацій. У таких обставинах можливе використання неформальних каналів співпраці (пряма взаємодія з відділами безпеки компаній), однак в Україні така практика радше залишається винятком і не має належного правового регулювання

Варто також зауважити, що українське законодавство містить суттєві прогалини у регулюванні доступу до ігрових платформ. Відсутні спеціальні правила щодо зберігання логів ігрових чатів або обов'язку їх видачі, тому правоохоронні органи діють за загальними нормами, які не завжди пристосовані до специфіки ігрових сервісів. Відповідно до ст. 31 Конституції України, гарантується таємниця листування та інших комунікацій, що поширюється і на приватні чати в іграх [27]. Обмеження права допускається лише за рішенням суду у рамках закону, при цьому всі негласні дії мають санкціонуватися судом і стосуватися лише тяжких кримінальних правопорушень. Незаконний моніторинг ігрових чатів без судової ухвали може призвести до визнання доказів недопустимими.

На відміну від США, де компанії публікують статистику запитів правоохоронних органів, в Україні такої прозорості немає. Багато дій здійснюється негласно, що створює проблему довіри, хоча з міркувань безпеки повна відкритість процесу навряд чи можлива. Для профілактики кримінальних правопорушень українська кіберполіція активно працює в соціальних мережах і месенджерах, моніторячи публічні екстремістські групи. Ігрові середовища залишаються менш прозорими через закриті чати, тому застосовуються методи проникнення агентів під прикриттям у закриті спільноти. Чинне законодавство не забороняють представнику правоохоронних органів грати у онлайн-гру під вигаданим ім'ям, спілкуватися і таким способом збирати інформацію (за вчиненням кримінального правопорушення або інші розшукові заходи). Послідовно, превентивні методи запобігання насильницьким кримінальним правопорушенням в Україні можуть включати і такий «аналоговий» підхід як розвідку в онлайн-іграх.

Висновки. Підсумовуючи, США і Україна мають різні, однак концептуально схожі правові режими доступу до даних ігрових платформ, основані на судовому контролі та співпраці з провайдерами, проте відрізняються ефективністю та деталізацією процедур. Американська законодавча база детально визначає види даних та процедури їх отримання. Доступ до змісту повідомлень надається лише на підставі судового ордеру; можливість отримати метадані здійснюється за менш суворими інструментами; екстрений доступ забезпечується за згодою компанії або через листи уповноважених органів у сфері національної безпеки. Американські правоохоронні органи мають більший спектр можливостей, великі компанії переважно виконують законні вимоги та зберігають прозорість через звітність про кількість запитів.

В Україні нормативно-правова база все ж потребує вдосконалення. Положення КПК України передбачають інструменти тимчасового доступу та негласного зняття інформації, однак їх прак-

тична реалізація стикається з перешкодами, особливо коли дані фізично знаходяться за кордоном. Відсутність місцевого представництва міжнародних компаній та складність процедур міжнародної правової допомоги ускладнюють швидке отримання необхідної інформації. Попри обмеження, українські правоохоронці знаходять альтернативні шляхи (неформальна співпраця, використання агентів під прикриттям в онлайн-спільнотах).

Обидві країни намагаються збалансувати безпеку і приватність громадян. У США баланс забезпечується через розвинену систему судового нагляду, конституційні гарантії виключення незаконних доказів та суспільний контроль через публічні дискусії про межі державного втручання в приватні комунікації. В Україні баланс підтримується вимогою судової ухвали для більшості втручань і контролем слідчих суддів, однак громадський нагляд залишається менш розвиненим.

У контексті профілактики насильницьких кримінальних правопорушень доступ до даних ігрових платформ може відіграти критичну роль у своєчасному запобіганні терористичним актам або масовим вбивствам, якщо планування обговорюється в онлайн-іграх. США розробляють стратегії партнерства правоохоронних органів із технологічними компаніями. Україні варто перейняти такий досвід через укладання меморандумів з міжнародними компаніями про порядок екстрених запитів та розвиток спроможності кіберпідрозділів. Окремої уваги заслуговує і необхідність удосконалення законодавства, встановлення чіткого порядку взаємодії з іноземними сервісами та регламентування прямої співпраці у випадках загроз життю через спеціалізовані органи. Крім того, влучною на наш погляд, рекомендацією є запровадження вимог щодо локального представництва для сервісів, які масово працюють в Україні. Наявність контактної особи або офісу дозволила б оперативно направляти запити та отримувати дані.

Отже, правові режими доступу до даних ігрових платформ є важливим інструментом сучасної профілактики злочинності, але потребують обережного застосування з повагою до прав людини. США демонструють можливість поєднання потужних слідчих можливостей із запобіжниками від зловживань. Для України важливо адаптувати власний режим до міжнародних стандартів та реалій цифрового світу через чіткі процедури, міжнародну співпрацю та максимально можливу прозорість без шкоди для розслідувань.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. 18 U.S. Code § 2703 - Required disclosure of customer communications or records. *LII / Legal Information Institute*. URL: https://www.law.cornell.edu/ uscode/text/18/2703 (дата звернення: 24.11.2025).
2. 18 U.S. Code § 2709 - Counterintelligence access to telephone toll and transactional records. *LII / Legal Information Institute*. URL: https://www.law.cornell.edu/uscode/text/18/2709 (дата звернення: 24.11.2025).
3. Akhtyrska N. Legal regulation of electronic evidence and the practice of their use in the judiciary of Ukraine. *Uzhhorod National University Herald. Series: Law*. 2023. Vol. 2, no. 75. P. 141–150. URL: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.75.2.23 (дата звернення: 24.11.2025).
4. Appellate Court. In re 381 Search Warrants Directed to Facebook, Inc. *Global Freedom of Expression*. URL: https://globalfreedomofexpression.columbia.edu/cases/re-381-search-warrants-directed-facebook-inc/ (дата звернення: 24.11.2025).
5. Brattain B. The Electronic Communications Privacy Act: Does the Act Let the Government Snoop Through Your Emails and Will It Continue?. *N.C. J.L. \& Tech. On.* 2016. Vol. 17. P. 185–218. URL: http://scholarship.law.unc.edu/ncjolt/vol17/iss5/6 (дата звернення: 24.11.2025).
6. Cimpanu C. FBI document shows what data can be obtained from encrypted messaging apps. *Cyber Security News | The Record from Recorded Future News*. URL: https://therecord.media/fbi-document-shows-what-data-can-be-obtained-from-encrypted-messaging-apps (дата звернення: 24.11.2025).
7. Davey J. Extremism on Gaming (-Adjacent) Platforms. *Gaming and Extremism*. 2024. P. 95–109. URL: https://www.taylorfrancis.com/reader/download/fd222128-cd17-4977-bfcb-dda21bb13335/chapter/pdf?context=ubx (дата звернення: 24.11.2025).
8. Dennis S.J. Regulating Search Warrant Execution Procedure for Stored Electronic Communications. *Fordham Law Review*. 2018. Vol. 86. P. 2993–3032. URL: https://ir.lawnet.fordham.edu/flr/vol86/iss6/21 (дата звернення: 24.11.2025).

9. Discord. How Discord Works with Law Enforcement. *Discord - Group Chat*. URL: https://discord.com/safety/360044157931-working-with-law-enforcement (дата звернення: 24.11.2025).
10. Durbin Presses Social Media Platforms on their Roles in Promoting Extremist Content | United States Senate Committee on the Judiciary. *Home | United States Senate Committee on the Judiciary*. URL: https://www.judiciary.senate.gov/press/dem/releases/durbin-presses-social-media-platforms-on-their-roles-in-promoting-extremist-content (дата звернення: 24.11.2025).
11. Electronic Communications Privacy Act : An Act of 21.10.1986 no. 99-508. URL: https://www.congress.gov/bill/99th-congress/house-bill/4952/text (дата звернення: 24.11.2025).
12. Kerr O.S. Internet Surveillance Law after the USA Patriot Act: The Big Brother that Isn't. *Northwestern University Law Review*. 2003. Vol. 97. P. 607–674. URL: https://doi.org/10.2139/ssrn.317501 (дата звернення: 24.11.2025).
13. Microsoft. Government Requests for Customer Data Report | Microsoft CSR. *Microsoft*. URL: https://www.microsoft.com/en-us/corporate-responsibility/reports/government-requests/customer-data (дата звернення: 24.11.2025).
14. Newhouse A.B., Kowert R. Extremist identity creation through performative infighting on Steam. *Frontiers in Psychology*. 2025. Vol. 16. URL: https://doi.org/10.3389/fpsyg.2025.1586566 (дата звернення: 24.11.2025).
15. Overview of Governmental Action Under the Stored Communications Act (SCA). *Congress.gov*. URL: https://www.congress.gov/crs-product/LSB10801 (дата звернення: 24.11.2025).
16. Pfefferkorn R. We Now Know What Information the FBI Can Obtain from Encrypted Messaging Apps. *Just Security*. URL: https://www.justsecurity.org/79549/we-now-know-what-information-the-fbi-can-obtain-from-encrypted-messaging-apps/ (дата звернення: 24.11.2025).
17. Robinson N., Whittaker J. Playing for Hate? Extremism, Terrorism, and Videogames. *Studies in Conflict & Terrorism*. 2021. P. 1–36. URL: https://doi.org/10.1080/1057610x.2020.1866740 (дата звернення: 24.11.2025).
18. Romm T. White House questions tech giants on ways to predict shootings from social media. *The Washington Post*. URL: https://www.washingtonpost.com/technology/2019/08/09/white-house-questions-tech-giants-ways-predict-shootings-social-media/ (дата звернення: 24.11.2025).
19. Taddonio P. Tracing Violent White Supremacists & Online Radicalization from Charlottesville to Now. *Frontline*. URL: https://www.pbs.org/wgbh/frontline/article/white-supremacist-violence-online-extremism-charlottesville-terrorgram/ (дата звернення: 24.11.2025).
20. Thompson II R. M., Cole J. P. Stored Communications Act: Reform of the Electronic Communications Privacy Act (ECPA). Congressional Research Service, 2015. 19 p. URL: https://sgp.fas.org/crs/misc/R44036.pdf (дата звернення: 24.11.2025).
21. U.S. Government Accountability Office (U.S. GAO). Countering Violent Extremism: FBI and DHS Need Strategies and Goals for Sharing Threat Information with Social Media and Gaming Companies. *U.S. Government Accountability Office (U.S. GAO)*. URL: https://www.gao.gov/products/gao-24-106262 (дата звернення: 24.11.2025).
22. Uniting and strengthening America by providing appropriate tools required to intercept and obstruct terrorism (USA Patriot Act): An Act of 26.10.2021 no. 107-56. URL: https://www.congress.gov/107/plaws/publ56/PLAW-107publ56.htm (дата звернення: 24.11.2025).
23. Wiretapping. *LII / Legal Information Institute*. URL: https://www.law.cornell.edu/wex/wiretapping (дата звернення: 24.11.2025).
24. Ахтирська Н.М. Міжнародне співробітництво під час кримінального провадження: теоретичні та практичні аспекти: монографія. Київ : Логос, 2019. 576 с. URL: https://nsj.gov.ua/files/1722510766Міжнародне%20співробітництво.pdf (дата звернення: 24.11.2025).
25. Ахтирська Н.М., Костюченко О.Ю. Міжнародне співробітництво під час кримінального провадження: навч. посіб. Київ: ВПЦ «Київ. ун-т», 2023. 335 с. URL: https://nsj.gov.ua/files/1722510970Ахтирська.pdf (дата звернення: 24.11.2025).
26. Конвенція про кіберзлочинність: Конвенція Ради Європи від 23.11.2001: станом на 7 верес. 2005 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_575#Text (дата звернення: 24.11.2025).
27. Конституція України: від 28.06.1996 № 254к/96-ВР: станом на 1 січ. 2020 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text (дата звернення: 24.11.2025).

28. Кримінальний процесуальний кодекс України: Кодекс України від 13.04.2012 № 4651-VI: станом на 1 серп. 2025 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text (дата звернення: 24.11.2025).
29. Міжнародне співробітництво у кримінальному провадженні: навч. посіб. / В.В. Зуєв та ін.; ред. В.О. Туляков. Одеса: Нац. ун-т «Од. юрид. акад.», 2022. 221 с. URL: https://doi.org/10.32837/11300.26117 (дата звернення: 24.11.2025).
30. Про електронні комунікації : Закон України від 16.12.2020 № 1089-IX : станом на 8 серп. 2025 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1089-20#Text (дата звернення: 24.11.2025).

УДК 343.82
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.4.20

ВДОСКОНАЛЕННЯ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ЗАХОДІВ ПРИМУСУ ЯК КРОК ДО ГУМАНІЗАЦІЇ ПЕНІТЕНЦІАРНОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ

Красковський Є.М.,
старший викладач кафедри вогневої та спеціальної підготовки,
Пенітенціарна академія України
ORCID: 0000-0002-3615-9932

Леоненко О.А.,
старший викладач кафедри вогневої та спеціальної підготовки,
Пенітенціарна академія України
ORCID: 0000-0002-9748-2469

Красковський Є.М., Леоненко О.А. Вдосконалення правового регулювання заходів примусу як крок до гуманізації пенітенціарної системи України.

У статті здійснено комплексний аналіз проблеми нормативно-правового регулювання застосування заходів примусу (фізичного впливу, спеціальних засобів та вогнепальної зброї) персоналом Державної кримінально-виконавчої служби України в установах виконання покарань та слідчих ізоляторах. На основі вивчення практики Європейського суду з прав людини (зокрема рішень у справах «Каверзін проти України» від 15.05.2012 № 23893/03, «Петухов проти України № 2» від 12.03.2019 № 41216/13) та рекомендацій Європейського комітету з питань запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню за результатами візитів до України детально розглянуто вимоги *до якості закону* у контексті втручання в права людини в місцях несвободи, а саме: доступність, чіткість, передбачуваність та пропорційність.

Проаналізовано чинне національне законодавство *de lege lata* та підзаконні нормативно-правові акти (Кримінально-виконавчий кодекс України, Закон України «Про Державну кримінально-виконавчу службу України», Закон України «Про попереднє ув'язнення», Правила внутрішнього розпорядку установ виконання покарань, Правила внутрішнього розпорядку слідчих ізоляторів та ін.) та виявлено його системні недоліки: фрагментарність, розпорошеність норм, колізійність формулювань, надмірне делегування регулювання на підзаконний рівень, що суперечить ст. 92 Конституції України. На підставі емпіричного аналізу офіційних статистичних даних Державної кримінально-виконавчої служби за перше півріччя 2025 року (93 випадки застосування фізичної сили та спеціальних засобів, з яких 51 – кайданки, 42 – фізична сила) висвітлено практичний вимір проблеми та доведено, що чинна модель створює прямі ризики порушення ст. 3 Європейської конвенції з прав людини (заборона катувань та нелюдського поводження), загрожує безпеці в місцях несвободи та залишає працівників системи виконання кримінальних покарань юридично незахищеними в умовах правової невизначеності.

На основі позитивного досвіду кодифікації аналогічних повноважень Національної поліції України (статті 42–46 Закону України «Про Національну поліцію») обґрунтовано нагальну необхідність узагальнення та систематизації всіх норм щодо заходів примусу в єдиному законодавчому акті. Запропоновано конкретну модель такої кодифікації шляхом внесення нового вичерпного розділу до Закону України «Про Державну кримінально-виконавчу службу України» та визначено ключові принципи, які мають бути покладені в його основу: законність, абсолютна необхідність, пропорційність, підзвітність та детальне регламентування процедури (обов'язкове попередження, документування, медичний огляд, доповідь керівнику та, в окремих випадках, інформування прокурора та уповноваженого з прав людини). Реалізація цих пропозицій стане реальним кроком до гуманізації пенітенціарної системи України та приведення її у відповідність до міжнародних стандартів.

Ключові слова: Державна кримінально-виконавча служба, безпека, заходи примусу, спеціальні засоби, правове регулювання, права людини, пенітенціарна система.

Kraskovskyi Ye.M., Leonenko O.A. Improvement of the legal regulation of coercive measures as a step towards the humanisation of the penitentiary system of Ukraine.

The article provides a comprehensive analysis of the problem of normative-legal regulation of the use of coercive measures (physical force, special means and firearms) by personnel of the State Criminal-Executive Service of Ukraine in penal institutions and pre-trial detention facilities. Based on the study of the case-law of the European Court of Human Rights (in particular, the judgments in the cases of "Kaverzin v. Ukraine" of 15 May 2012, application no. 23893/03, and "Petukhov v. Ukraine (no. 2)" of 12 March 2019, application no. 41216/13) and the recommendations of the European Committee for the Prevention of Torture and Inhuman or Degrading Treatment or Punishment following its visits to Ukraine, the requirements for the "quality of law" in the context of interference with human rights in places of deprivation of liberty are examined in detail, namely: accessibility, clarity, foreseeability and proportionality.

The current state of national legislation *de lege lata* and subordinate normative-legal acts (the Criminal-Executive Code of Ukraine, the Law of Ukraine "On the State Criminal-Executive Service of Ukraine", the Law of Ukraine "On Pre-Trial Detention", the Internal Regulations of Penal Institutions, the Internal Regulations of Pre-Trial Detention Facilities, etc.) has been analysed, and its systemic shortcomings have been identified: fragmentation, dispersion of norms, conflicting wording, and excessive delegation of regulation to the subordinate level, which contradicts Article 92 of the Constitution of Ukraine. On the basis of an empirical analysis of official statistical data of the State Criminal-Executive Service for the first half of 2025 (93 cases of the use of physical force and special means, of which 51 involved handcuffs and 42 involved physical force), the practical dimension of the problem is highlighted and it is proved that the existing regulatory model creates direct risks of violation of Article 3 of the European Convention on Human Rights (prohibition of torture and inhuman treatment), threatens safety in places of deprivation of liberty and leaves employees of the criminal-executive system legally unprotected in conditions of legal uncertainty.

Drawing on the positive experience of codifying similar powers of the National Police of Ukraine (Articles 42–46 of the Law of Ukraine "On the National Police"), the urgent need for generalisation and systematisation of all norms concerning coercive measures in a single legislative act is substantiated. A specific model of such codification is proposed by introducing a new comprehensive section into the Law of Ukraine "On the State Criminal-Executive Service of Ukraine" and the key principles that should underlie it are defined: legality, absolute necessity, proportionality, accountability and detailed regulation of the procedure (mandatory warning, documentation, medical examination, reporting to the superior and, in certain cases, informing the prosecutor and the Verkhovna Rada Commissioner for Human Rights). The implementation of these proposals will be a real step towards the humanisation of the penitentiary system of Ukraine and bringing it into line with international standards.

Key words: State Criminal-Executive Service, safety, coercive measures, special means, legal regulation, human rights, penitentiary system.

Постановка проблеми. Функціонування пенітенціарної системи є одним з найяскравіших індикаторів зрілості правової системи держави. Виконання кримінальних покарань, за своєю суттю, пов'язане з легітимним державним примусом та обмеженням прав і свобод людини. Однак, навіть в умовах несвободи, засуджені та ув'язнені залишаються носіями людської гідності та базових прав, гарантованих Конституцією України та міжнародними угодами.

Однією з найбільш гострих та водночас складних сфер правовідносин у місцях позбавлення волі є застосування персоналом ДКВС заходів фізичного впливу, спеціальних засобів та вогнепальної зброї. Це – крайні заходи, виняткові інструменти підтримки законності та правопорядку, застосування яких неминуче вступає у прямий конфлікт з фундаментальними правами, зазначеними в Європейській конвенції з прав людини (далі – ЄКПЛ), а саме праві на життя (ст. 2 ЄКПЛ) та праві на свободу від катувань, нелюдського або такого, що принижує гідність, поводження (ст. 3 ЄКПЛ) [1].

Саме тому правове регулювання цієї сфери має відповідати найвищим стандартам *якості закону*: бути чітким, доступним, передбачуваним та вичерпним. Натомість, в ДКВС України скла-

лася парадоксальна ситуація. На відміну від Національної поліції, чиї аналогічні повноваження комплексно кодифіковані у статтях 42-46 Закону «Про Національну поліцію» [2], правове поле діяльності ДКВС у цій частині залишається архаїчним, фрагментованим та розпорошеним по десятках нормативно-правових актів різної юридичної сили – від кодексів до внутрішніх наказів Міністерства юстиції.

Така розмитість регулювання, успадкована значною мірою ще з радянської відомчої моделі, створює небезпечну територію правової невизначеності. Ця невизначеність породжує подвійну загрозу: з одного боку, вона є живильним середовищем для зловживань, перевищення повноважень та безкарного насильства щодо в'язнів; з іншого – вона залишає самого співробітника ДКВС юридично незахищеним у кризовій ситуації, ставлячи його перед ризиком або бездіяльності, або неправомірного застосування сили.

Таким чином, проблема полягає у глибокій невідповідності чинної моделі нормативного регулювання застосування примусу персоналом ДКВС сучасним викликам безпеки, міжнародним зобов'язанням України та принципу верховенства права.

Мета дослідження – проведення комплексного аналізу поточного стану регулювання заходів примусу в ДКВС, доведення безальтернативності його систематизації та обґрунтування конкретної моделі кодифікації шляхом ухвалення єдиного, вичерпного блоку норм.

Стан опрацювання проблематики. Питання правового статусу ДКВС, реформування пенітенціарної системи та дотримання прав засуджених перебувають у фокусі уваги багатьох вітчизняних вчених-правників. Так, фундаментальні аспекти кримінально-виконавчого права досліджували у своїх працях І.Г. Богатирьов, С.К. Гречанюк, О.Г. Колб, М.М. Сикал, І.В. Яковець, М.С. Пузирьов та ін.. Окремі аспекти правового статусу персоналу та застосування заходів впливу були проаналізовані в дисертаційних дослідженнях та наукових статтях, присвячених службовій діяльності ДКВС.

Водночас, актуальними і недостатньо висвітленими в дослідженнях є наступні питання:

Більшість наявних праць або аналізують загальний правовий статус ДКВС, або фокусуються на окремих аспектах дотримання прав засуджених (наприклад, умови тримання, медичне забезпечення), не виділяючи проблему регулювання заходів примусу як самостійний і комплексний об'єкт дослідження.

Практично відсутні дослідження, які б пропонували конкретну законодавчу модель та механізм уніфікації цих норм, особливо з використанням позитивного досвіду реформи Національної поліції як прямого порівняльного зразка.

Таким чином, попри значний науковий доробок у суміжних сферах, проблема системної фрагментації регулювання заходів примусу ДКВС та необхідність її вирішення шляхом кодифікації залишається недостатньо вивченою та надзвичайно актуальною.

Виклад основного матеріалу. Будь-яке національне законодавство, що регулює застосування сили представниками держави, має оцінюватися крізь призму міжнародних стандартів. Вони встановлюють не лише підстави для примусу, але й жорсткі вимоги до якості самого закону.

Резолюція ООН «Основні принципи застосування сили і вогнепальної зброї посадовими особами з підтримання правопорядку» (07.09.1990) встановлює наступні фундаментальні правила: сила застосовується тільки у разі *крайньої необхідності* (principle of necessity) та в тій мірі, в якій це *необхідно для досягнення законної мети* (principle of proportionality) [3].

Європейський суд з прав людини (далі –ЄСПЛ) у своїй практиці (наприклад, «Каверзін проти України», «Петухов проти України № 2») чітко вказує, що будь-яке застосування сили до особи, позбавленої волі, яке не є *абсолютно необхідним* (strictly necessary) внаслідок її власної поведінки, є порушенням статті 3 ЄКПЛ [4, 5]. Ключовою тут є вимога *передбаченості законом*. ЄСПЛ наголошує, що закон має бути доступним, чітким, а наслідки його виконання (невиконання) – передбачуваними.

Європейський комітет з питань запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню (далі – ЄКПТ) у своїх доповідях по Україні неодноразово критикував саме надмірне та неналежно врегульоване застосування сили в пенітенціарних установах. ЄКПТ вимагає чітких інструкцій щодо деескалації, заборони певних небезпечних прийомів та обов'язкової системи документування й медичного огляду після кожного інциденту [6].

Правила 64-68 Європейських пенітенціарних правил чітко регламентують питання застосування заходів примусу: застосування сили має бути мінімальним, персонал має бути навчений

технікам деескалації, а використання спеціальних засобів має бути суворо обмеженим та регламентованим [7].

Таким чином, міжнародні стандарти вимагають, щоб регулювання примусу було:

а) засноване на законі;

б) чітким і передбачуваним;

в) заснованим на принципах абсолютної необхідності та пропорційності;

г) підкріпленим механізмами підзвітності (документування, контроль).

Чинне українське законодавство на даний час не повністю відповідає цим вимогам. Повноваження персоналу ДКВС України описуються щонайменше по двох рівнях регулювання:

- законодавчі акти;
- підзаконні нормативно-правові акти.

Застосування сили особами рядового і начальницького складу ДКВС регламентується наступними Законами України:

1. Закон «Про Державну кримінально-виконавчу службу України»: ст. 18 «Права та обов'язки посадових і службових осіб органів і установ виконання покарань, слідчих ізоляторів» та ст.19 «Застосування сили персоналом Державної кримінально-виконавчої служби України» є бланкетними та відсилають до Кримінально-виконавчого кодексу України, Закону України «Про Національну поліцію» та інших, але не зазначено, яких саме, законів України [8]. Крім того, зазначені статті мають дещо протилежні формулювання, які обмежують застосування заходів примусу особами рядового і начальницького складу ДКВС України, навіть при виникненні необхідності такого застосування.

2. Кримінально-виконавчий кодекс України: ст. 106 «Підстави застосування заходів фізичного впливу, спеціальних засобів і зброї» встановлює підстави застосування, (припинення фізичного опору, групових порушень), обмеження щодо застосування (до жінок з явними ознаками вагітності, неповнолітніх тощо) та порядок застосування (попередження), але її формулювання є надто загальними (злісне невиконання законних вимог персоналу, буйство, масові заворушення), що відкриває простір для широкого тлумачення [9]. До того, ця стаття також відсилає нас до інших законів України, а саме «Про Національну поліцію» і «Про Національну гвардію України».

3. Закон України «Про попереднє ув'язнення»: ст. 18 «Заходи безпеки і підстави для застосування заходів фізичного впливу, спеціальних засобів і вогнепальної зброї» також встановлює загальні правила застосування примусу, обмеження та випадки, коли персонал місця попереднього ув'язнення має право на такі дії. Але і в цьому випадку допущені досить розмиті формулювання, які допускають подвійне тлумачення (припинення фізичного опору, безчинства) [10].

Підзаконні нормативно-правові акти також викликають ряд запитань та заперечень. Порядок застосування фізичної сили, спеціальних засобів і вогнепальної зброї, перелік спеціальних засобів, що і в яких конкретних випадках дозволяється (або необхідно) застосовувати деталізовані не в законі, а в наказах Міністерства юстиції, які затверджують, наприклад, правила внутрішнього розпорядку, організацію охорони та нагляду. Проблема полягає в тому, що це порушує статтю 92 Конституції України, яка вимагає, щоб права і свободи людини і громадянина, гарантії цих прав і свобод; основні обов'язки громадянина визначалися виключно законами України [11]. Деталі застосування сили, що є прямим обмеженням права на особисту недоторканність, а інколи і на життя, виводяться на відомчий рівень. Також врахуємо, що підзаконні акти легко змінюються, вони менш прозорі та часто мають грифи обмеження доступу, що унеможливлює громадський контроль та не відповідає вимозі *доступності закону* за стандартами ЄКПЛ [1].

Необхідно врахувати також ризики для практичних працівників слідчих ізоляторів (далі – СІЗО), де утримуються як ув'язнені (згідно Закону України «Про попереднє ув'язнення»), так і засуджені (згідно Кримінально-виконавчого кодексу України) та установ виконання покарань (далі – УВП), де також утримуються засуджені і можуть утримуватись ув'язнені. При необхідності застосування засобів примусу вони мають одночасно керуватися трьома законами та чотирма наказами, які можуть по-різному визначати межі допустимого. Це – прямий шлях до помилки, яка може коштувати або життя і здоров'я, або кримінального провадження проти самого співробітника.

Для доведення доцільності кодифікації норм застосування сили персоналом ДКВС навіть нема потреби шукати далекі іноземні приклади. Достатньо звернутися до успішного досвіду реформування іншого правоохоронного органу в самій Україні. Ухвалення Закону України «Про Наці-

ональну поліцію» у 2015 році стало важливим кроком у частині регламентації примусу. Замість десятків розрізнених інструкцій міліції, законодавець присвятив цьому питанню окремий, вичерпний розділ V «Поліцейські заходи», в якому статті 42-46 мають наступні характеристики:

А. Чіткі принципи: заходи застосовуються з дотриманням законності, необхідності, пропорційності та ефективності.

Б. Вичерпний перелік: від фізичного впливу до застосування вогнепальної зброї.

В. Градація заходів: кожен захід має чіткі підстави, а принцип пропорційності вимагає обирати захід, адекватний рівню загрози.

Г. Процедурні гарантії: обов'язок попередити про застосування вогнепальної зброї, надати допомогу постраждалим, доповісти керівнику та в окремих випадках повідомити прокурора [2].

Відповідно, поліцейський, який діє на відкритій місцевості, у непередбачуваній ситуації має значно чіткіший, логічніший та юридично досконаліший інструментарій та правовий захист, ніж співробітник ДКВС, який працює у закритому високоризиковому середовищі. Якщо держава змогла забезпечити *якість закону* для поліції, вона не має права відмовляти у цьому пенітенціарній системі. Логіка регулювання, закладена у статтях 42-46 Закону України «Про Національну поліцію», має бути імплементована, з урахуванням специфіки, у профільний закон ДКВС.

Для об'єктивної оцінки актуальності проблеми необхідно звернутись до статистичних даних, адже аналіз застосування заходів примусу в СІЗО та УВП за перше півріччя 2025 року демонструє важливі тенденції. Протягом першого півріччя 2025 року у виправних та виховній колоніях, виправних центрах та СІЗО спеціальні засоби та фізична сила до засуджених застосовувались у 93 випадках, (у першому півріччі 2024 року 160 випадків). Персоналом ДКВС переважно застосовувались кайданки – 51 випадок та фізична сила – 42 випадки; засоби дратівної дії, кийки гумові гамівна сорочка та вогнепальна зброя не застосовувались.

Аналіз причин застосування свідчить, що левова частка випадків застосування примусу в СІЗО та УВП зумовлена трьома ключовими факторами:

Фізичний опір та буйство – основна причина, 35 випадків у виправних та виховній колоніях, виправних центрах; саме такі ситуації вимагають від персоналу миттєвої реакції, де правова невизначеність є неприпустимою.

Спроби вчинити засудженими членоушкодження чи самогубство; в УВП зафіксовано 19 таких випадків. Це підкреслює необхідність чіткого розмежування в законі заходів безпеки (для порятунку життя) та заходів примусу (для припинення правопорушень та виконання повноважень персоналом), адже застосування сили до особи у стані суїцидального кризу потребує специфічних, медично обґрунтованих протоколів.

Відмова виконувати законні вимоги і слідувати в дисциплінарний ізолятор – 8 випадків в УВП.

В цілому загальна статистика демонструє тенденцію до гуманізації (зменшення випадків застосування на 30-40% та відмова від використання гумових кийків і засобів дратівної та сльозогінної дії), але частота застосування фізичної сили та кайданків (сумарно 93 випадки за пів року по системі) залишається показником, що вимагає надійної законодавчої регламентації. Кожен із цих 93 випадків – це потенційний юридичний конфлікт, де дії співробітника мають бути бездоганно обґрунтовані єдиним Законом.

Висновки. Проведене дослідження дозволяє зробити наступні висновки:

– чинна в Україні система нормативно-правового регулювання застосування персоналом ДКВС заходів фізичного впливу, спеціальних засобів та вогнепальної зброї характеризується наявністю бланкетних норм, фрагментарністю та колізійністю;

– ця система не відповідає міжнародним зобов'язанням України, зокрема стандартам *якості закону* як складової принципу верховенства права, рекомендованим ЄСПЛ;

– розмитість правового поля створює прямі ризики порушення ст. 3 ЄКПЛ (заборона катувань) та водночас залишає співробітників ДКВС юридично незахищеними під час виконання службових обов'язків у кризових ситуаціях;

– позитивний досвід кодифікації аналогічних повноважень у Законі «Про Національну поліцію» доводить як технічну можливість, так і практичну ефективність такого кроку.

З огляду на викладене, пропонуємо:

Визнати необхідність невідкладної та повної систематизації (кодифікації) усіх норм, що стосуються застосування заходів примусу персоналом ДКВС.

Оптимальною моделлю такої кодифікації, на нашу думку, є не ухвалення окремого закону, а внесення змін до Закону «Про Державну кримінально-виконавчу службу України» [8] шляхом доповнення його новим, вичерпним Розділом.

Цей новий Розділ має:

- чітко закріпити принципи застосування примусу: законність, абсолютна необхідність (як захід, коли іншими діями припинити правопорушення не вдалося), пропорційність (мінімальна достатність для припинення правопорушення) та підзвітність (керівнику, а у необхідних випадках прокурору та/або уповноваженому з прав людини);
- встановити вичерпний перелік підстав та межі для кожного виду примусу окремо (фізичний вплив, кайданки, гумові кийки, засоби дратівної та сльозогінної дії, зброя тощо);
- детально регламентувати процедуру: обов'язкове попередження (якщо це можливо), надання домедичної (медичної) допомоги, обов'язкове документування (рапорт) та повідомлення прокурора (уповноваженого з прав людини) в необхідних випадках.

Із ухваленням такого Розділу скасувати всі дублюючі норми у КВК [9], Законі України «Про попереднє ув'язнення» [10] та відповідних підзаконних актах Міністерства юстиції, вивівши це регулювання виключно на рівень одного Закону.

Реалізація цих пропозицій стане реальним кроком до гуманізації пенітенціарної системи, підвищить її ефективність та забезпечить баланс між вимогами безпеки та дотриманням прав людини.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950 р. Ратифіковано Законом № 475/97-ВР від 17.07.97. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 20.11.2025).
2. Про Національну поліцію: Закон України від 02.07.2015 р. № 580-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19#Text (дата звернення: 02.12.2025).
3. Recommendation CM/Rec(2006)2-rev of the Committee of Ministers to member states on the European Prison Rules (revised 2020). (Правило 64-68). URL: https://rm.coe.int/09000016809ee581 (дата звернення: 20.11.2025).
4. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Каверзін проти України» (Заява № 23893/03) від 15 травня 2012 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_851#Text (дата звернення: 20.11.2025).
5. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Петухов проти України № 2» (Заява № 41216/13) від 12 березня 2019 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_d98#Text (дата звернення: 20.11.2025).
6. Доповідь Європейського комітету з питань запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню (ЄКПТ) для уряду України щодо проведеного візиту ЄКПТ в Україну з 16 по 17 жовтня 2023 року. URL: https://rm.coe.int/1680b0e1f9 (дата звернення: 03.12.2025).
7. Recommendation CM/Rec(2006)2-rev of the Committee of Ministers to member states on the European Prison Rules (revised 2020). (Правило 64-68). URL: https://rm.coe.int/09000016809ee581 (дата звернення: 20.11.2025).
8. Про Державну кримінально-виконавчу службу України: Закон України від 23.06.2005 р. № 2713-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2713-15#Text (дата звернення: 02.12.2025).
9. Кримінально-виконавчий кодекс України: Закон України від 11.07.2003 р. № 1129-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1129-15#Text (дата звернення: 02.12.2025).
10. Про попереднє ув'язнення: Закон України від 30.06.1993 р. № 3352-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3352-12#Text (дата звернення: 02.12.2025).
11. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text (дата звернення: 02.12.2025).

УДК 343.81:343.85:351.74(477)
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.4.21

РЕЖИМ УСТАНОВ ВИКОНАННЯ ПОКАРАНЬ ТА СЛІДЧИХ ІЗОЛЯТОРІВ

Мажников І.С.,
аспірант Пенітенціарної академії України
ORCID: 0009-0001-8269-0994

Мажников І.С. Режим установ виконання покарань та слідчих ізоляторів.

Актуальність дослідження зумовлена необхідністю теоретичного та практичного переосмислення категорії поняття режиму тримання в установах виконання покарань та слідчих ізоляторах в умовах масштабних безпекових викликів, спричинених збройною агресією проти України. Воєнний стан актуалізував питання меж державного примусу, гарантій прав людини та специфіки правового регулювання діяльності слідчих ізоляторів і установ виконання покарань, що потребує комплексного наукового осмислення. Зростання ризиків для безпеки персоналу та засуджених/ув'язнених, можливість бойових дій і окупації окремих територій зумовили трансформацію режимних механізмів, що має здійснюватися у межах певних принципів необхідності, пропорційності та недопущення нелюдського або принизливого поводження.

Метою статті є дослідження змісту та особливостей функціонування режиму у слідчих ізоляторах і виправних колоніях ДКВС України, аналіз особливостей його трансформації в умовах воєнного стану, а також формулювання пропозицій щодо вдосконалення нормативного регулювання та практики його реалізації.

Методологічну основу дослідження становлять діалектичний метод пізнання правових явищ, формально-юридичний та системно-структурний підходи, метод порівняльного правознавства, аналіз міжнародних стандартів у сфері поводження з особами, позбавленими волі, а також доктринальні джерела та емпіричні дані щодо функціонування пенітенціарної системи в умовах війни.

У результаті проведеного дослідження обґрунтовано, що сучасна концепція режиму у місцях несвободи формується на засадах комплексності заходів та поєднує забезпечення безпеки, дотримання прав засуджених/ув'язнених, виховання правослухняної поведінки та їх ресоціалізація. Запропоновано відмежування поняття режиму тримання у слідчих ізоляторах і виправних колоніях з урахуванням презумпції невинуватості та характеру правового статусу особи. Розкрито зміст режиму особливих умов, передбачених ст. 105 КВК України та ст. 19 Закону України «Про попереднє ув'язнення», предметно визначено їх особливості, правові наслідки та межі застосування під час воєнного стану.

Наукова новизна статті полягає у поглибленому обґрунтуванні інтегративного підходу до розуміння режиму у місцях несвободи, розкритті його змісту в умовах воєнного стану та формулюванні авторських пропозицій щодо удосконалення законодавства. Доведено, що режим у період воєнного стану не може виходити за рамки міжнародних стандартів прав людини, а застосування особливих/посилених режимних заходів має бути тимчасовим, обґрунтованим та підконтрольним.

Практичне значення одержаних результатів полягає у можливості використання сформульованих висновків при вдосконаленні нормативно-правового регулювання діяльності установ виконання покарань і слідчих ізоляторів, підготовці навчальних програм для персоналу ДКВС України та у діяльності органів державної влади, відповідальних за реалізацію пенітенціарної політики та моніторинг дотримання прав ув'язнених.

Ключові слова: правовий статус ув'язнених/засуджених; пенітенціарна політика; режим тримання; воєнний стан; режим особливих умов; установи виконання покарань та слідчі ізолятори.

Mazhnikov I.S. Regime of penitentiary institutions and pre-trial detention centers.

The relevance of this research is driven by the need for a theoretical and practical rethinking of the category of regime in places of deprivation of liberty under large-scale security challenges caused by the

armed aggression against Ukraine. Martial law has brought to the forefront the issues of limits of state coercion, guarantees of human rights, and specifics of the legal regulation of pre-trial detention centers and penitentiary institutions, which requires comprehensive scholarly analysis. Increased risks to the safety of staff and convicts/detainees, the possibility of hostilities and temporary occupation of certain territories have led to the transformation of regime mechanisms, which must be implemented in line with the principles of necessity, proportionality, and prohibition of torture or inhuman or degrading treatment. The purpose of the article is to explore the content and features functional purpose of the regime in pre-trial detention centers and correctional colonies, analyze the peculiarities of its transformation under martial law, and formulate proposals for improving legal regulation and practical implementation.The methodological basis of the study includes the dialectical method of legal cognition, formal-legal and system-structural approaches, comparative legal analysis, examination of international standards on the treatment of persons deprived of liberty, as well as doctrinal sources and empirical data regarding the functioning of the penitentiary system during wartime.The research substantiates that the modern concept of the regime in places of deprivation of liberty is based on a comprehensive approach combining security, respect for rights, disciplinary order, and resocialization. A distinction between the legal regime of detention in pre-trial detention centers and correctional colonies is proposed, taking into account the presumption of innocence and the legal status of individuals. The content of special conditions regimes provided for in Article 105 of the Criminal-Executive Code of Ukraine and Article 19 of the Law of Ukraine "On Pre-Trial Detention" is clarified, highlighting their specifics, legal consequences, and limits of application during martial law. It is emphasized that the introduction of special regime measures must rely on clear criteria and procedural safeguards, including judicial control, oversight by the Ombudsman, and public monitoring.The scientific novelty of the article lies in a substantiated integrative approach to understanding the regime in places of deprivation of liberty, disclosure of its content under martial law, and formulation of author's proposals for legislative improvement. It is demonstrated that the regime during martial law must remain within the bounds of international human rights standards, and that extraordinary measures should be temporary, justified, and subject to review. The practical significance of the findings lies in the potential use of the conclusions for improving the legal regulation of penitentiary institutions and pre-trial detention centers, developing training programs for the staff of the State Criminal-Executive Service of Ukraine, and supporting government authorities responsible for implementing penitentiary policy and monitoring detainees' rights.

Key words: legal status of convicts/detainees; penitentiary policy; detention regime; martial law; special conditions regime; correctional colonies and detention centre's.

Постановка проблеми. Повномасштабна збройна агресія Російської Федерації проти України дала поштовх до трансформації механізмів державної безпеки, що безпосередньо вплинуло на подальше функціонування установ виконання покарань та слідчих ізоляторів. В умовах воєнного стану питання правового режиму тримання осіб у місцях несвободи набувають особливої ваги, оскільки держава повинна забезпечувати баланс між необхідністю посилення ізоляційних і контролюючих заходів та дотриманням стандартів прав людини [1, с. 35]. Зростання військових загроз, ризик окупації окремих територій, необхідність евакуаційних заходів і забезпечення безпеки персоналу та ув'язнених створюють нові правові та організаційні виклики, які потребують доктринального й нормативного переосмислення [2, с. 87]. Отже, дослідження специфіки режиму у місцях несвободи в умовах воєнного стану є актуальним як з точки зору забезпечення правової визначеності, так і з позиції виконання міжнародних зобов'язань України у сфері захисту прав людини.

Метою дослідження є визначення правової природи та специфіки режиму тримання у слідчих ізоляторах і установах виконання покарань, визначення векторів його трансформації в умовах воєнного стану й вироблення аргументованих пропозицій щодо вдосконалення відповідного законодавства та управлінських механізмів.

Стан опрацювання проблематики. Аналіз сучасних наукових підходів свідчить, що режим у місцях несвободи дедалі частіше трактується як багатофункціональна система забезпечення безпеки в установах виконання покарань та слідчих ізоляторах як засуджених/ув'язнених так і персоналу, дотримання прав засуджених/ув'язнених, виконання ними покладених на них обов'язків, наявність передбачених законодавством режимних заходів для досягнення ресоціалізації осіб, а не лише як інструмент ізоляції. У британському контексті D. Buck та ін. підкреслюють важ-

ливість задоволення базових та «низькорівневих» соціальних потреб ув'язнених, наголошуючи на значенні підтримки автономії, гідності та емоційного благополуччя осіб у місцях несвободи [3]. Водночас S. St. Louis доводить, що попереднє ув'язнення істотно впливає на суворість процесуальних та судових рішень, що підтверджує необхідність дотримання принципу мінімальної ізоляції та пропорційності [4]. У сфері підтримання соціальних зв'язків N. Hanley та C. Flynn виокремлюють потенціал цифрових комунікацій для забезпечення права на сімейні контакти, підкреслюючи потребу рівного доступу до цифрової інфраструктури та підтримки у користуванні технологіями [5, p. 415]. Комплексність впливу режиму на поведінку засуджених простежується у дослідженні S. Dodd та M. Sydes, які встановили, що відмова від умовно-дострокового звільнення значною мірою пов'язана зі страхом перед труднощами ресоціалізації та недовірою до реабілітаційних механізмів [6]. Порівняльний аналіз правозастосовної практики, проведений D. Melnykova, демонструє наявність системних проблем у сфері попереднього ув'язнення як в Україні, так і в державах ЄС, що виявляється у формалізмі процесуальних рішень та надмірному застосуванні ізоляції [7, p. 79]. Український науковий дискурс, щодо розуміння поняття режиму тримання, займає провідну роль у наукових працях багатьох науковців. А. Степанюк визначає засоби забезпечення режиму в місцях позбавлення волі такі як охорона, нагляд за засудженими, технічні засоби нагляду і контролю, оперативно-розшукову діяльність, режим особливих умов у колоніях, застосування заходів фізичного впливу, спеціальних засобів і зброї, а також залучення сил та засобів колонії, органів і установ виконання покарань для підтримання правопорядку в установах виконання покарань [8, с. 177]. Можна виділити думку О. Колба, який зазначає, що режим забезпечує каральний вплив на засуджених, виступає як один із засобів виправлення і ресоціалізації засуджених та створює одночасно правові передумови для успішного застосування інших засобів соціально – виховного впливу на особу, включаючи профілактику злочинів [9, с. 24] Проблемами режиму тримання в установах виконання покарань також займались В. Бризгалов та М. Макагон, які визначили режим найголовнішим чинником у забезпеченні кримінально – правової кари, окреслили перелік вимог режиму, а також охарактеризували правообмежуючі правові норми [10]. Свою точку зору щодо режиму особливих умов висловив І. Саленков, вказуючи на те, що режим особливих умов у виправних установах тісно пов'язаний з поняттям забезпечення порядку виконання і відбування кримінального покарання у виді позбавлення волі, є крайньою мірою, яка покликана створити умови для стабілізації обстановки в підрозділі або відновлення правопорядку силовими засобами дії [11, с.96-97]. У сфері міжнародного гуманітарного права І. Ганенко наголошує на критичному значенні дотримання правового статусу військовополонених і виконання державою стандартів Женевських конвенцій [2, с. 88].

Попри значний масив наукових напрацювань, низка питань залишається нерозкритою або потребує концептуальної конкретизації. Зокрема, недостатньо досліджено співвідношення безпекової та правозахисної складових режиму в умовах збройного конфлікту; відсутні уніфіковані підходи до визначення меж обмеження прав засуджених та осіб, узятих під варту, а також оцінювання ефективності запровадження режиму особливих умов з позиції гуманності, безпеки та запобігання криміногенним проявам.

У світлі окреслених викликів дослідження зосереджується на комплексному аналізі режиму у місцях несвободи України під час воєнного стану, розкритті змін його змісту та функцій у контексті підвищених безпекових ризиків і міжнародних стандартів поводження з ув'язненими, а також формуванні підходів до оптимізації практик його застосування з урахуванням принципів законності, пропорційності та гуманізму.

Виклад основного матеріалу. Режим у місцях несвободи є базовою категорією кримінально-виконавчої теорії та практики, що визначає організаційно-правовий порядок виконання і відбування покарання, забезпечення безпеки як засуджених/ув'язнених, так і персоналу установ, дотримання прав осіб, позбавлених волі, а також гарантування належної роботи установ. Наукові підходи до розуміння режиму фокусуються на поєднанні охоронної, безпекової, регулятивної та виховної функцій, водночас підкреслюючи диференціацію умов тримання залежно від процесуального статусу особи [12].

Сучасні концептуальні підходи трактують режим як систему взаємопов'язаних правових і організаційних заходів, спрямованих на забезпечення безпеки, реалізацію виправної мети покарання та виховання правослухняної поведінки у засуджених. Водночас, залежно від типу установи та процесуального статусу особи, зміст режиму набуває різного спрямування. У виправній колонії

режим має комплексний характер і передбачає ізоляцію, охорону, постійний нагляд, обмеження свободи пересування, трудову діяльність, виконання заходів виховного впливу, профілактику правопорушень та підтримання дисципліни. У цьому контексті колектив зарубіжних дослідників [13] доводить, що ефективність режиму в місцях позбавлення волі залежить від системності профілактичних програм, а короткострокові заходи без подальшої ресоціалізаційної підтримки не дають стійкого результату, що підтверджує пріоритет комплексності у будові режиму колоній.

На відміну від виправних колоній, режим у слідчому ізоляторі має іншу юридичну природу, оскільки особи, які перебувають у СІЗО, не вважаються винними до ухвалення обвинувального вироку суду. Відповідно, режим у СІЗО спрямований насамперед на забезпечення ізоляції з метою запобігання ухиленню особи від органів досудового розслідування і протиправним впливам на хід досудового розслідування, а обмеження мають бути мінімально необхідними [14]. Зарубіжні дослідження [15, p. 970; 15] підтверджують, що значна частина ув'язнених у СІЗО не має високого ризику насильницької поведінки, що зумовлює потребу у пропорційності і диференційованості режиму.

Режим місць несвободи є динамічною системою, яка реагує на виклики безпеки та суспільні ризики. Так, у період надзвичайних умов (зокрема пандемії COVID-19) європейські установи обмежили побачення та контакти, а в окремих випадках застосували звільнення певних категорій ув'язнених [16, p. 348]. Це свідчить про адаптивний характер режиму, орієнтований на пріоритет безпеки, контроль ризиків та збереження балансу між обмеженнями і правами людини. Українські реалії воєнного часу підтверджують таку логіку: ст. 105 КВК України [17] і ст. 19 Закону України «Про попереднє ув'язнення» [18] передбачають можливість запровадження режиму особливих умов, пов'язаний із посиленням охорони й нагляду, обмеженням контактів з родичами, забороною приймання передач й посилок та здійсненням інших додаткових режимних заходів. Таким чином, сучасні наукові підходи до режиму у місцях несвободи формують багатовимірне бачення цієї категорії: від забезпечення правопорядку й безпеки до реалізації виховної та ресоціалізаційної функцій, а також гарантування прав людини і належних умов тримання. Водночас зміст і спрямованість режиму розкривається по-різному в роботах окремих учених, які підкреслюють різні аспекти його організації, правового наповнення та практичного призначення. Для систематизації цих теоретичних підходів доцільним є узагальнення позицій авторів – табл. 1, що досліджували проблематику режиму в установах виконання покарань та слідчих ізоляторах.

Аналіз сучасного дискурсу показує, що режим у місцях несвободи є багатовимірною категорією, що поєднує охоронні, правозахисні й ресоціалізаційні функції. Він розглядається не лише як інструмент ізоляції, а й як механізм забезпечення гуманізму, мінімізації криміногенного впливу та підтримання безпечних умов тримання. У вітчизняній доктрині режим визначається як нормативно структурована система правил та примусових і виховних заходів: В. Щербіна наголошує на поєднанні дисципліни з досягненням ресоціалізації [19]; О. Богатирьова [20] і В. Зарадюк [21] підкреслюють його роль у запобіганні злочинності, контролі поведінки та протидії насильству; Т. Попельнюк акцентує на інтеграції міжнародних стандартів і контролі діяльності персоналу [22]; Н. Мергель звертає увагу на ризики «призонізації» та розвиток кримінальної субкультури в умовах надмірної ізоляції, обґрунтовуючи необхідність пробаційних і ресоціалізаційних програм [23].

Міжнародні дослідження підтверджують ці підходи, доповнюючи їх емпіричними даними. J. Andrade та ін. доводять доцільність мінімально необхідних обмежень у СІЗО з огляду на презумпцію невинуватості [15], а E. van Ginneken і J. Wooldredge акцентують на інцидентному аналізі насильства та перехресності ролей жертв і правопорушників [24]. M. Remch та співавтори показують, що ефективність режиму визначається не суворістю ізоляції, а довготривалими превентивними й терапевтичними програмами [13]. У контексті кризових ситуацій дослідження O. Zeveleva та J. Nazif-Munoz демонструє, що під час пандемії COVID-19 європейські держави переважно посилювали обмеження, тоді як гуманізаційні заходи застосовувалися вибірково [16], що свідчить про залежність режиму від політичних пріоритетів і рівня довіри до інституцій.

Узагальнення наукових позицій засвідчує трансформацію розуміння режиму у місцях несвободи: від суто репресивно-охоронної моделі – до інтегративної концепції, яка поєднує підтримання правопорядку, захист прав людини, профілактику правопорушень і ресоціалізацію. Такий підхід відповідає стандартам Ради Європи та ООН [25; 26; 27], що ґрунтуються на принципах необхідності, пропорційності обмежень і поваги до людської гідності. Відтак режим постає як складна юридична категорія, що балансує між безпекою, державним примусом і гарантіями прав людини.

Водночас аналіз показує, що увага науковців здебільшого зосереджена на понятті «звичайного» режиму виконання покарань, тоді як правове регулювання функціонування установ виконання покарань та слідчих ізоляторів у воєнний час, надзвичайних ситуаціях і в умовах загрози збройного нападу досліджене фрагментарно. Наявна прогалина у дефініціях, методах і критеріях оцінювання законності посилених обмежень свідчить про потребу доктринального формування відповідного понятійного апарату та стандартів правозастосування.

Нормативний аналіз підтверджує, що режим особливих умов у СІЗО та УВП врегульований лише частково (ст. 105 КВК України [17]; ст. 19 Закону «Про попереднє ув'язнення» [18]) та потребує конкретизації щодо підстав, процедур, контролю, правових гарантій і дій адміністрації у кризових ситуаціях. Така невизначеність створює ризики як надмірного втручання у права засуджених/ув'язнених, так і недостатнього рівня забезпечення безпеки в умовах воєнних загроз.

Таким чином, формується дуалістична модель режиму, що поєднує забезпечення безпеки й дисципліни з гарантіями прав людини, профілактикою радикалізації та підтриманням соціальних зв'язків. Режим має динамічний характер і трансформується під впливом зовнішніх викликів – воєнного стану, криз безпеки, надзвичайних ситуацій та ресурсних обмежень системи.

Подальше дослідження потребує диференціації режимів залежно від типу установи, статусу особи та рівня ризику. Вихідною точкою такого аналізу є порівняння ключових режимних засад СІЗО та виправних колоній (табл. 1).

Таблиця 1

Порівняльна характеристика
режиму тримання у слідчому ізоляторі та виправній колонії

Критерій	Слідчий ізолятор (СІЗО)	Виправна колонія (УВП)
Правова природа установи	Забезпечення кримінального провадження та судового розгляду	Виконання покарання у виді позбавлення волі
Процесуальний статус особи	Презумпція невинуватості	Засуджена особа, вина доведена вироком суду
Основна мета режиму	Ізоляція, недопущення впливу на досудове розслідування та запобігання можливому ухиленню від органів досудового розслідування	Кара, ресоціалізація, виховання правослухняної поведінки, дотримання дисципліни, профілактика правопорушень
Ключові функції режиму	Охорона та нагляд, обмеження комунікацій, забезпечення участі у процесуальних діях	Охорона та нагляд, виховна робота, трудове залучення, соціальна адаптація
Ступінь ізоляції	Максимальна; обмежений доступ до контактів	Варіативна залежно від рівня безпеки колонії
Обмеження пересування	Жорсткі, камерна система	Від відносної свободи (локальні сектори) до суворих обмежень (ПКТ, ДПК)
Праця	Необов'язкова, не виконує виправної функції	Мають право на працю, праця як елемент виправлення
Виховні заходи	Мінімальні програми, переважно психологічна підтримка	Розгорнута система виховної, соціальної і психологічної роботи
Соціальні контакти	Значно обмежені	Більше можливостей, включно з тривалими побаченнями
Стандарти поводження	Мінімально необхідні обмеження, фокус на дотриманні прав	Дисципліна, заохочення/стягнення, зміна умов тримання
Психологічна безпека / ризики	Ризики члеушкоджень, тиску, емоційної дестабілізації через невизначеність досудового/судового процесу	Ризики субкультури, насильства, впливу кримінального середовища

Джерело: побудовано автором

Наведені дані засвідчують, що режим тримання у слідчому ізоляторі та у виправній колонії має різну правову природу, функціональне призначення й правові наслідки. У СІЗО його метою є забезпечення належного кримінального процесу та недопущення впливу на слідство, тому обмеження носять превентивний характер і застосовуються відповідно до принципів необхідності та пропорційності, закріплених у практиці ЄСПЛ [26] та Правилах Нельсона Мандели [28]. Це відповідає презумпції невинуватості, що передбачає мінімально необхідне втручання у права, відсутність обов'язкових виправних заходів та акцент на безпеці й процесуальних гарантіях.

У виправних колоніях режим спрямований на реалізацію завдань кримінального покарання з подальшим виправленням засуджених, передбачає чітко регламентовану поведінку, організацію праці, ресоціалізаційні програми та систему заохочень і стягнень.

В складних умовах функціонування УВП та СІЗО застосовуються додаткові режимні заходи: ст. 19 Закону України «Про попереднє ув'язнення» [18] і ст. 105 КВК України [17] допускають посилення охорони та нагляду, припиняються всі заходи з ув'язненими, тимчасове припинення надання побачень, приймання посилок і передач, а також інші режимні заходи передбачені відомчими нормативно – правовими актами. Це свідчить про адаптивність режиму до загроз безпеці, але водночас вимагає посилення гарантій прав ув'язнених у кризових умовах. Отже, СІЗО функціонує у парадигмі превенції та процесуального захисту, тоді як виправна колонія – у парадигмі реалізації покарання і ресоціалізації. Така дуальність потребує чіткого нормативного розмежування режимів, належного кадрового та інфраструктурного забезпечення й підвищення стандартів гуманного поводження.

В умовах воєнного стану зазначені підходи зазнали суттєвих змін. Якщо у мирний час акцент робиться на забезпеченні виконання покарання та гарантуванні прав ув'язнених, то в період збройної агресії пріоритетом стають захист установ, недопущення втеч, підтримання стабільності та збереження життя осіб, позбавлених волі. Законодавець передбачив спеціальний режим реагування на загрози безпеці установ (ст. 105 КВК України; ст. 19 Закону «Про попереднє ув'язнення» [18]), що дозволяє тимчасово посилювати охорону та нагляд. Метою таких заходів є не додаткове покарання, а реагування на загрози державній та особистій безпеці відповідно до принципів необхідності й пропорційності. Водночас міжнародні стандарти – Правила Нельсона Мандели [28], Європейські пенітенціарні правила [29] та практика ЄСПЛ [26; 27] – вимагають забезпечення гарантій від нелюдського та принижуючого поводження навіть в умовах війни. Таким чином, режим особливих умов в Україні формується на перетині воєнної необхідності та міжнародних стандартів захисту прав людини, що визначає нову модель функціонування установ несвободи під час безпекових загроз.

Тож, можна констатувати, що інститут режиму у місцях несвободи є полісистемною правовою категорією, що забезпечує баланс між інтересами держави, суспільною безпекою та фундаментальними правами осіб, позбавлених волі. У мирний період режим виконує насамперед виправну, охоронну та соціально-виховну функції, тоді як в умовах воєнного стану його зміст трансформується у бік пріоритетності безпекових та стабілізаційних завдань в установах виконання покарань та слідчих ізоляторах, що виражається в посилені нагляду та охорони й застосуванні ряду режимних обмежень.

Кримінально-виконавче законодавство України адекватно відреагувало на нову безпекову реальність, передбачивши спеціальні правові механізми функціонування установ виконання покарань та слідчих ізоляторів під час воєнного стану. Водночас міжнародні стандарти зберігають свою дію, що наголошує на неприпустимості відступу від абсолютних прав, зокрема заборони катувань та негуманного поводження.

Українська пенітенціарна система опинилася в умовах, що не мають аналогів у сучасній європейській практиці: одночасна необхідність забезпечення режиму відбування покарання і реагування на воєнні виклики зумовила трансформацію механізмів управління місцями несвободи. Підвищення ризиків для персоналу та засуджених, загроза обстрілів, можливість окупації окремих територій та евакуаційні процеси вимагають від держави здатності оперативно посилювати режим тримання без відступу від фундаментальних стандартів гуманного поводження. Саме в такій багатофакторній реальності формується нова модель кримінально-виконавчої політики, в основі якої – забезпечення державної та соціальної безпеки із збереженням верховенства права як визначальної засади.

Ефективне функціонування режиму в умовах воєнного стану передбачає, насамперед, нормативну передбачуваність і прозорість процедурних механізмів, що регулюють обмеження прав

осіб, позбавлених волі. Важливим вбачається нормативне деталізування підстав, виду та обсягу обмежень, порядку та часових меж запровадження особливих умов тримання, з урахуванням дотримання базових Конституційних прав засуджених/ув'язнених.

Крім того, у контексті воєнних ризиків особливої актуальності набуває формування комплексного правового механізму евакуації засуджених і осіб, взятих під варту, що гарантуватиме збереження контролю над місцями несвободи, дотримання прав людини, доступ до адвоката, належні умови переміщення та інформування родичів. Своєчасність і правова визначеність таких дій мають бути складовою безпекової доктрини пенітенціарної системи. Одночасно, попри об'єктивне посилення режиму, держава повинна забезпечити доступність каналів комунікації із зовнішнім світом, включаючи дистанційні побачення та електронну кореспонденцію. Підтримання соціальних зв'язків слугує не лише гарантією гуманного поводження, але й чинником внутрішньої стабільності та профілактики конфліктної поведінки серед ув'язнених.

Особливого значення в умовах збройної агресії набуває психологічна та соціально-виховна підтримка як засуджених, так і персоналу. Воєнний контекст підсилює ризики радикалізації, формування протестної субкультури, емоційного вигорання та посттравматичних станів, що вимагає впровадження кризових програм ресоціалізації, протоколів кризового реагування та спеціальної підготовки співробітників ДКВС і слідчих ізоляторів. Професіоналізація персоналу та його психологічна стійкість є ключовими умовами ефективності режиму.Не менш важливо забезпечити інституційний діалог із міжнародними організаціями та механізми незалежного моніторингу навіть у кризовий період – такий підхід зміцнює гарантії дотримання прав людини та підвищує довіру до державної політики у сфері виконання покарань.

Отже, розвиток пенітенціарної системи в умовах воєнного стану має здійснюватися за моделлю правової адаптивності, що поєднує необхідні безпекові заходи з дотриманням міжнародних стандартів гуманності. Саме здатність держави зберігати верховенство права у період найбільших викликів визначає її демократичну зрілість і стратегічну готовність до відновлення системи виконання покарань на засадах людської гідності, правової визначеності та соціальної відповідальності.

Висновки. Проведене дослідження підтвердило, що поняття режиму місць несвободи має комплексний характер, поєднуючи охоронні, організаційні та ресоціалізаційні елементи. Еволюція міжнародних стандартів свідчить про перехід від каральної до інтегративної моделі, орієнтованої на збереження людської гідності, мінімізацію втручання у права та створення умов для успішного повернення особи до суспільства. В умовах воєнного стану забезпечення балансу між безпекою та правами людини є ключовим критерієм легітимності державної політики у сфері виконання покарань. Порівняльний аналіз режиму тримання у слідчих ізоляторах і виправних колоніях засвідчив суттєві відмінності у правовій природі, функціональному призначенні та ступені обмеження прав осіб. У слідчих ізоляторах центральним залишається принцип презумпції невинуватості і мінімальної достатності обмежень, тоді як у виправних колоніях режим реалізує каральну та ресоціалізаційну функції, передбачаючи розвинену систему контролю, праці й виховних заходів. Водночас в обох випадках базовими залишаються вимоги законності, пропорційності та захисту людської гідності.

Умови воєнного стану в Україні актуалізували потребу в адаптивності режимів у місцях несвободи. Запровадження спеціальних нормативних механізмів, передбачених ст. 105 КВК України та ст. 19 Закону України «Про попереднє ув'язнення», забезпечило можливість оперативного реагування на військові загрози та мінімізації ризиків втрати контролю над установами. Важливо наголосити, що українське кримінально-виконавче законодавство, на відміну від законодавства більшості іноземних держав, містить спеціальні норми щодо режиму особливих умов, тоді як за кордоном питання функціонування місць несвободи у період воєнного чи надзвичайного стану регулюються переважно лише загальними законодавчими положеннями. Це свідчить про вищий рівень правової адаптованості української системи до умов воєнного часу, проте одночасно підкреслює необхідність подальшого уточнення та деталізації таких норм.

Разом із тим практика впровадження особливого режиму підтверджує потребу у подальшому нормативному удосконаленні процедур запровадження обмежень, гарантуванні правової визначеності та посиленні механізмів судового й громадського контролю. Ключовим викликом залишається недопущення трансформації особливих режимів у надмірний чи невиправданий інструмент державного примусу. Дотримання стандартів гуманного поводження і верховенства права у воєнний час визначатиме зміст і якість майбутньої моделі пенітенціарної системи після відновлення миру.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Шкута О.О. Проблеми забезпечення безпеки засуджених у місцях несвободи України в умовах воєнного стану. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Юридичні науки*. 2022. № 2. С. 35–38. DOI: https://doi.org/10.32999/ksu2307-8049/2022-2-8.
2. Ганенко І.С. Правовий статус військовополонених в умовах воєнного конфлікту. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2024. № 3. С. 86–92. DOI: https://doi.org/10.32782/2408-9257-2024-3-14.
3. Buck D., Ali A., Butt N. та ін. 'Low-Level' Social Care Needs of Adults in Prison (LOSCIP): A Scoping Review of the UK Literature. *Social Sciences*. 2025. Vol. 14. № 2. Art. 112. DOI: https://doi.org/10.3390/socsci14020112.
4. St. Louis S. The Pretrial Detention Penalty: A Systematic Review and Meta-Analysis of Pretrial Detention and Case Outcomes. *Justice Quarterly*. 2023. DOI: https://doi.org/10.1080/07418825.2023.2193624.
5. Hanley N., Flynn C. Technology-enabled prison visiting: learning from research and practice during the COVID-19 pandemic. *Current Issues in Criminal Justice*. 2023. Vol. 35. № 4. С. 415–420. DOI: https://doi.org/10.1080/10345329.2023.2229523.
6. Dodd S., Sydes M. Freedom Waived: A Systematic Review of Research on People in Prison Who Forgo the Opportunity for Release on Parole. *European Journal on Criminal Policy and Research*. 2024. DOI: https://doi.org/10.1007/s10610-024-09596-8.
7. Melnykova D. Comparative analysis of pre-trial detention challenges in Ukraine and Sweden. *Journal of Legal Studies*. 2024. Vol. 33. № 47. С. 59–78. DOI: https://doi.org/10.2478/jles-2024-0004.
8. Кримінально – виконавче право України: підручник для студентів юридичних спеціальностей вищих навчальних закладів: А.Х. Степанюк, О.В. Лисодєд, М.В. Романов, В.В. Голіна, М.П. Черненок, В.М. Харченко, Л.П. Оніка, В.Ф. Оболєнцев – Х.: Право, 2006.- 256 с. URL: chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://law.sspu.edu.ua/ files/documents/books/library/19/stepanyuk.pdf (дата звернення:20.10.2025).
9. Колб О.Г. Установа виконання покарань як суб'єкт запобігання злочинам: дис.. доктора юридичних наук: 12.00.08/ Колб Олександр Григорович. К.,2007. 512 с. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?Z21ID=&I21DBN=EC&P21DBN=EC&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=fullwebr&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=A=&S21COLORTERMS=1&S21STR=%D0%9A%D0%BE%D0%BB%D0%B1%20%D0%9E$ (дата звернення: 20.10.2025).
10. Бризгалов В.М. Режим в місцях позбавлення волі. К.: РИО МВД УССР, 1976. 116 с. URL: chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://dduvs.edu.ua/wp-content/uploads/files/Structure/library/student/schm.pdf (дата звернення: 20.10.2025).
11. Саленков І.В. Режим виконання і відбування кримінального покарання у виді позбавлення волі: дис.. канд..юрид. наук: 12.00.08/ Саленков Іван Володимирович. – Х.,2011. – 215 с. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_low/cgiirbis_64.exe (дата звернення: 20.10.2025).
12. Богатирьова О., Богатирьов А. Стан злочинності серед засуджених у місцях несвободи Міністерства юстиції України. *Закон і кордон*. 2023. Т. 2, № 2. DOI: https://doi.org/10.32453/law_border.v2i2.1535.
13. Remch M., Swink G., Mautz C. та ін. Evaluation of a prison violence prevention program: impacts on violent and non-violent prison infractions. *Injury Epidemiology*. 2023. Vol. 10. Art. 36. DOI: https://doi.org/10.1186/s40621-023-00450-9.
14. Ткаченко С.В. Особливості досудового розслідування кримінальних правопорушень, вчинених у місцях тимчасової ізоляції : дис. ... д-ра філософії за спец. 081 «Право». Нац. акад. внутр. справ. Київ, 2023. 247 с. URL: https://elar.navs.edu.ua/server/api/core/bitstreams/e80204b5-1a2a-4293-b855-abaa7f76a210/content (дата звернення 20.10.2025).
15. Andrade J., Gonçalves R. A., Castro Rodrigues A. de. Pre-trial detention as a last resort measure? When the last shall be the first. *European Journal of Criminology*. 2025. Vol. 22. № 6. P. 967–982. DOI: https://doi.org/10.1177/14773708251320250.
16. Zeveleva O., Nazif-Munoz J. I. COVID-19 and European carcerality: Do national prison policies converge when faced with a pandemic?*Punishment & Society*. 2022. Vol. 24. № 4. P. 642–666. DOI: https://doi.org/10.1177/14624745211002011.

17. Кримінально-виконавчий кодекс України: Кодекс України від 11.07.2003 № 1129-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1129-15#Text (дата звернення: 20.10.2025).
18. Про попереднє ув'язнення: Закон України від 30.06.1993 № 3352-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3352-12#Text (дата звернення: 20.10.2025).
19. Щербіна О.В. Режим виконання і відбування покарань у виправних установах: дис. ... канд. юрид. наук. Харків: ХНУВС, 2014. 225 с. URL: https://uacademic.info/ua/document/0414U000900 (дата звернення 20.10.2025).
20. Богатирьов І. Віктимологічне запобігання жертви кримінального правопорушення, що вчиняється в місцях несвободи Державної кримінально-виконавчої служби України.*Науковий вісник Дніпровського державного університету внутрішніх справ*. 2025. № 1. С. 128–134. DOI: https://doi.org/10.32782/2078-3566-2025-1-18.
21. Зарадюк З.В. Види та детермінанти насильницьких кримінальних правопорушень в місцях позбавлення волі: кримінологічна характеристика. *Історико-правовий часопис*. 2025. Т. 24, № 1. С. 80–87. DOI: https://doi.org/10.32782/2409-4544/2025-1/11.
22. Попельнюк Т.В. Кримінологічна характеристика злочинів, що вчиняються персоналом колоній у сфері виконання покарань: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки; Класич. приват. ун-т. Запоріжжя, 2021. 292 с. URL: http://virtuni.education.zp.ua/info_cpu/sites/default/files/diss%20(2)_0.pdf (дата звернення: 20.10.2025).
23. Мергель М.Р. Покарання за кримінальним законодавством України: проблеми та шляхи оптимізації: дис. ... д-ра філософії за спец. 081 «Право». Прикарпат. нац. ун-т ім. В. Стефаника. Івано-Франківськ, 2024. 203 с. URL: https://lib-old.pnu.edu.ua/bitstream/123456789/21011/1/dysertatsiia_merhel-m.-1.pdf.
24. Van Ginneken E. F. J. C., Wooldredge J. Offending and victimization in prisons: New theoretical and empirical approaches. *International Journal of Law, Crime and Justice*. 2024. Vol. 77. Art. 100667. DOI: https://doi.org/10.1016/j.ijlcj.2024.100667.
25. Recommendation Rec(2006)2-rev of the Committee of Ministers to member States on the European Prison Rules. URL: https://rm.coe.int/09000016809ee581.
26. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (Європейська конвенція з прав людини): Конвенція Ради Європи від 04.11.1950. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 20.10.2025).
27. European Committee for the Prevention of Torture and Inhuman or Degrading Treatment or Punishment (CPT). Standards and tools. URL: https://www.coe.int/en/web/cpt/standards (дата звернення: 20.10.2025).
28. The United Nations Standard Minimum Rules for the Treatment of Prisoners (the Nelson Mandela Rules). URL: https://surl.lt/hhlyxl (дата звернення: 20.10.2025).
29. Європейські пенітенціарні (в'язничні) правила: Рада Європи; Рекомендації, Правила, Доповідь від 12.02.1987. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_032#Text (дата звернення: 20.10.2025).

УДК 343.97
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.4.22

КРИМІНАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА КОЛАБОРАЦІЙНУ ДІЯЛЬНІСТЬ: НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНИЙ ПОШУК

Михайленко О.О.,
аспірант кафедри правоохоронної та антикорупційної діяльності,
Навчально-наукового інституту права
ім. князя Володимира Великого МАУП
ORCID: 0009-0007-2699-7901

Михайленко О.О. Кримінальна відповідальність за колабораційну діяльність: науково-теоретичний пошук.

В статті досліджуються особливості теоретичних та практичних проблем правової кваліфікації кримінальної відповідальності за колабораційну діяльність, здійснено аналіз його змісту, запропоновано класифікацію та виокремлено основні ознаки. Констатовано, що кримінальна відповідальність за колабораційну діяльність впроваджена на законодавчому рівні в Україні з 2022 року та передбачена статтею 111-1 Кримінального кодексу України. Визначено, що колабораційна діяльність – це усвідомлене, вимушене чи добровільне, зумисне співробітництво з ворогом у його інтересах і на шкоду своїй державі. Акцентується увага, що колабораційна діяльність в кримінальному праві охоплює як публічну так і приватну сфери. Вказано розподіл на окремі групи проблем правової кваліфікації кримінальної відповідальності за колабораційну діяльність, а саме: перша група – проблеми, пов'язані з розумінням законодавчих термінів; друга група – проблеми розмежування ст. 111-1 Кримінального кодексу України та суміжних статей при їх кваліфікації; третя група – проблеми справедливості санкцій та ефективності застосування покарання за колабораційну діяльність. Підтримано науковий підхід щодо віднесення до різновидів колабораційної діяльності такі злочини як пособництво державі агресору, державна зрада. Наведено основні законодавчі підходи до розмежування категорій державна зрада, колабораційна діяльність, пособництво державі агресору. Встановлено, види колабораційної діяльності, а саме: воєнний; економічний; політико-адміністративний; побутовий; вимушений колабораціонізм; добровільний колабораціонізм; ідеологічний колабораціонізм. Вказано основні ознаки колабораційної діяльності, а саме: (1) діяльність осіб (як правило, громадян України), яка спрямована на співпрацю з державою-агресором на шкоду Україні, (2) така діяльність осіб має місце під час окупації й (3) може бути як вимушеною, так і добровільною. Зроблено висновок, що кримінально-правовий аспект видів колабораційної діяльності полягає в тому, що вона є злочином проти основ національної безпеки України, що передбачає кримінальну відповідальність за публічне заперечення збройної агресії, підтримку дій держави-агресора, співпрацю з окупаційною владою, добровільне зайняття громадянином України посади в незаконних судових або правоохоронних органах та пропаганду у закладах освіти на підтримку дій держави-агресора.

Ключові слова: колабораційна діяльність, колаборант, державна зрада, злочини проти основ національної безпеки України, окупація, кримінальна відповідальність, ознаки, класифікація.

Mykhailenko O.O. Criminal liability for collaborative activities: scientific and theoretical research.

The article examines the features of theoretical and practical problems of the legal qualification of criminal liability for collaborative activities, analyzes its content, proposes a classification, and identifies the main features. It is noted that criminal liability for collaborative activities has been introduced at the legislative level in Ukraine since 2022 and is provided for by Article 111-1 of the Criminal Code of Ukraine. It is determined that collaborative activity is conscious, forced or voluntary, intentional cooperation with the enemy in his interests and to the detriment of one's own state. Attention is drawn to the fact that collaborative activities in criminal law encompass both the public and private spheres.

The division into separate groups of problems of legal qualification of criminal liability for collaborative activities is indicated, namely: the first group – problems related to understanding legislative terms; the second group - problems of delimitation of Art. 111-1 of the Criminal Code of Ukraine and related articles in their qualification; the third group – problems of fairness of sanctions and effectiveness of application of punishment for collaborative activities. The scientific approach to classifying such crimes as aiding an aggressor state and high treason as types of collaborative activity is supported. The main legislative approaches to distinguishing the categories of high treason, collaborative activity, and aiding an aggressor state are presented. The types of collaboration activities have been established, namely: military; economic; political-administrative; domestic; forced collaborationism; voluntary collaborationism; ideological collaborationism. The main features of collaborative activity are indicated, namely: (1) the activity of individuals (as a rule, citizens of Ukraine) aimed at cooperating with the aggressor state to the detriment of Ukraine, (2) such activity of individuals takes place during occupation, and (3) can be both forced and voluntary. It is concluded that the criminal legal aspect of types of collaboration activities is that it is a crime against the foundations of national security of Ukraine, which provides for criminal liability for public denial of armed aggression, support for the actions of the aggressor state,cooperation with the occupation authorities, voluntary occupation by a citizen of Ukraine of a position in illegal judicial or law enforcement bodies, and propaganda in educational institutions in support of the actions of the aggressor state.

Key words: collaborative activity, collaborator, treason, crimes against the foundations of national security of Ukraine, occupation, criminal liability, signs, classification.

Постановка проблеми. З початком широкомасштабного вторгнення російської федерації на територію Україну одним із актуальних питань кримінального права є запровадження кримінальної відповідальності за співпрацю з окупаційною владою. На кінець 2024 року у Реєстрі судових рішень було зареєстровано більше 1442 вироків у справах про колабораційну діяльність, а найбільша їх кількість близько 484 за ч. 1 ст. 111-1 Кримінального кодексу України далі КК України – про публічне заперечення російської агресії. Так, станом на 15 червня 2024 року правоохоронними органами України було відкрито 9179 кримінальних проваджень за колабораційну діяльність.

На кінець 2023 року правоохоронні органи проводили розслідування близько 7556 кримінальних проваджень за колабораційну діяльність, а в суди надійшло 984 кримінальних проваджень. Зазначимо, що кількість відкритих кримінальних проваджень у 2023 році за колабораційну діяльність є значно вищою, ніж у 2022 році (було зареєстровано –12 031, а в суди було скеровано – 620, а кількість вироків, що було винесено – 268) [1]. Крім цього, окремі проблеми кваліфікації кримінальної відповідальності за колабораційну діяльність залишились поза увагою вчених, деякі твердження науковців мають дискусійний характер, низка законодавчих приписів у цій сфері мають недоліки та неузгодженості. Застосування тяжкості покарання за колабораційну діяльність не відповідають міжнародним стандартам в контексті захисту прав людини. Вищенаведені дані вказують на актуальність вибраної теми.

Стан опрацювання проблематики. Дослідження проблем протидії колабораційній діяльності вивчали такі науковці як В.Я. Тацій, В.І. Борисов, Б.М. Головкін, Є.О. Письменський, О.М. Хавронюк, Ю.О. Пундор, В.В. Аніщук [2], В.В. Кузнецов, М.В. Сийплокі [3], А.І. Лігун [4], І. Вигівський [5], О. Герасимчук [6] та ін. Зокрема, В.В. Кузнецов та М.В. Сийплокі вивчаючи кримінальну відповідальність за колабораційну діяльність вказують на нечіткість окремих ознак відповідних складів кримінальних правопорушень, що суперечить принципу правової визначеності. Вони пропонують розробку стратегії перехідного правосуддя. Основним завданням якої є знайти баланс між амністією та кримінальним переслідування винних [3, с.381].

Заслуговує на увагу науковий підхід О. Герасимчука стосовно розподілу на окремі чотири групи проблем кваліфікації кримінальної відповідальності за колабораційну діяльність [6, с. 69]. Інші автори розширюють перелік таких недоліків, до яких відносять, а саме: відсутність легального визначення колабораційної діяльності; відсутність критеріїв розмежування колабораційної діяльності від суміжних кримінальних правопорушень, передбачених ст. 110, 111 і 111-2 КК України; віднесення ч. 1 і 2 ст. 111-1 КК України до кримінальних поступків, що суперечить назві розділу 1 особливою частини КК України та змісту ст. 49 і 59 КК України, а також безальтернативність покарання у санкції даних частин колабораційної діяльності; неможливість притягнення особи за кваліфікуючими ознаками до відповідальності за ч. 8 ст. 111-1 КК України; непослідов-

ність законодавця у вказівці на добровільність вчинення діянь передбачених ст. 111-1 КК України [7]. Зазначимо, що в сучасних умовах воєнного стану не має єдиної статистики кримінальних проваджень про колабораційну діяльність, відсутня також єдина судова та слідча практики з цих питань [2, с. 180]. Вищевказане підкреслює актуальність вибраної теми роботи.

Мета статті полягає у дослідженні теоретичних та практичних проблем кваліфікації кримінальної відповідальності за колабораційну діяльність у межах ст. 111 КК України. Навести її форми, вказати основні підходи до розмежування колабораційної діяльності від суміжних складів правопорушень як державна зрада, пособництво державі агресору.

Виклад основного матеріалу. КК України передбачає кримінальну відповідальність вказує на його форми, а також підстави відповідальності у таких статтях як колабораційну діяльність (ст.111-1) та пособництво державі-агресору (ст. 111-2), державна зрада (ст. 111) [8]. Отже, кримінальна відповідальність за колабораційну діяльність в Україні встановлена ст. 111-1 КК України і передбачає покарання від штрафу до довічного позбавлення волі, залежно від тяжкості злочину. Виходячи із аналізу ст. 111-1 КК України в межах кримінально-правової кваліфікації [8] колабораційна діяльність охоплює сім основних складів кримінальних правопорушень та один кваліфікований склад, що стосується частин 5-7 зазначеної статті КК України, а також містить примітку.

Виходячи із аналізу ст. 111-1 Кримінального кодексу України [8] можна виокремити форми колабораційної діяльності: (1) публічне заперечення громадянином України факту збройної агресії проти України або публічні заклики до підтримки рішень та/або дій держави-агресора або до співпраці з державою-агресором; (2) добровільне зайняття громадянином України посади, що не передбачає виконання організаційно-розпорядчих або адміністративно-господарських функцій у незаконних органах влади, створених на тимчасово окупованій території; (3) здійснення громадянином України пропаганди у закладах освіти незалежно від типів та форм власності з метою сприяння здійсненню збройної агресії проти України; (4) здійснення передачі матеріальних ресурсів незаконним збройним чи воєнізованим формуванням; (5) організація та проведення заходів політичного характеру, а також здійснення інформаційної діяльності у взаємодії з державою-агресором; (6) добровільне зайняття громадянином України посади в незаконних судових або правоохоронних органах, створених на тимчасово окупованій території, а також добровільна участь громадянина України в незаконних збройних чи воєнізованих формуваннях … [8].

Відмітимо, що визначення суб'єкта у законодавця в різних складах правопорушень ст. 111-1 Кримінального кодексу України підхід диференційований, як правило суб'єктом може бути виключно громадянин України, але в окремих складах обмеження щодо громадянства відсутні. Доцільно розмежовувати правопорушення як державна зрада, колабораційна діяльність, пособництво державі агресору. Основними критеріями такого розмежування виступають: об'єкт злочинного посягання, об'єктивна сторона та характеристики суб'єкта [9, с. 759]. В кримінальному праві О.В. Зайцев розглядає державну зраду як різновид колабораційної діяльності [10, с. 174] такий підхід підтримує С.П. Баладига [11, с. 109].

Державна зрада можлива лише у тих формах, які прямо перераховані в диспозиції ст. 111 КК України [8]. Ці діяння можуть вчинятися як у мирний час, так і під час військового стану та в умовах тимчасової окупації. Приписи ст. 111 КК України визначають державну зраду як діяння, умисно вчинене громадянином України на шкоду суверенітетові, територіальній цілісності та недоторканності, обороноздатності, державній, економічній чи інформаційній безпеці України: перехід на бік ворога в умовах воєнного стану або в період збройного конфлікту, шпигунство, надання іноземній державі, іноземній організації або їх представникам допомоги в проведенні підривної діяльності проти України [8]. Отже, державна зрада полягає у переході на бік ворога, шпигунстві та наданні іноземній державі допомоги у проведенні підривної діяльності проти України.

КК України передбачає спеціальний вид колабораційної діяльності як пособництво державі агресору. Пособництво державі агресору – це умисні дії, спрямовані на допомогу державі-агресору, збройним формуванням та/або окупаційній адміністрації держави-агресора у вигляді: реалізації чи підтримки рішень та/або дій держави-агресора; добровільного збору, підготовки та/або передачі матеріальних ресурсів чи інших активів представникам держави-агресора [8]. Отже, важливими критеріями цього правового явища є наявність міжнародного збройного конфлікту та його застосування при відсутності певного громадянства.

В окремих наукових працях дефініція «колабораційна діяльність» й «колабораціонізм» є тотожні [2, с. 177; 3, с. 381; 5, с. 96; 12, с. 771; 13, с. 37]. Однак єдиного визначення їх в юридичній літератури не існує. Зокрема, тлумачити термін «колабораціонізм» можна у двох значеннях. Слово «collaboration» (співробітництво) має французьке походження та його зміст можна розуміти у позитивному та негативному значенні. У першому випадку – це спільна діяльність, співпраця різних суб'єктів. Негативне його змістовне розуміння – це добровільна та навмисна співпраця з ворогом у його інтересах та на шкоду своїй державі та її союзникам [13, с. 10].

Наприклад, І. Вигівський визначає зміст у «широкому» чи «вузькому» значенні. Дефініція колабораціонізм у широкому сенсі – це складне кримінальне явище, яке виникає в результаті взаємодії суб'єктів комунікаційного процесу (окремих осіб, певних організацій) або добровільної чи примусової співпраці з агресором. На думку автора (у вузькому сенсі) – це діяння, ознаки якого визначені, зокрема, у ст. 111-1 КК України [5, с.96].

На думку інших дослідників сучасний термін «колабораціонізму» є змістовним соціально-психологічним та етичним явищем-феноменом. Таке правове явище як «колабораціонізм» охоплює деякі із форм державної зради й співробітництва населення з окупаційною владою, її представниками через різноманітні дії у військовій, економічній, політичній, інформаційній та інших сферах життєдіяльності [14, с. 72]. Інші автори пропонують подібний підхід, а саме: «колабораціонізм характеризується співробітництвом або взаємодією з противником (державою-агресором), така поведінка завдає шкоди інтересам держави. Розуміння цієї діяльності як свідомої, добровільної та стратегічної за своєю природою [15, с. 36]. Отже, колабораційна діяльність – це свідома й добровільна та навмисна співпраця з ворогом у його інтересах та на шкоду своїй державі та її союзникам.

В наукових працях не визначені єдині ознаки колабораційної діяльності. З точки зору Г.В. Муляр, О.С. Ховпун ознаки колабораційної діяльності можуть бути наступні, а саме: (1) особа має бути громадянином України; (2) посада колоборанта не пов'язана з організаційно-розпорядчими та адміністративно-господарськими функціями; (3) особа здійснює ведення діяльності на окупованій території; (4) громадянин України здійснює пропаганду у закладах освіти; (5) громадянин України здійснює передачу матеріальних ресурсів незаконним збройним формуванням; (6) особа здійснює ведення господарської діяльності на окупованій території; (7) громадянин України проводить інформаційну діяльність на державу- агресора; (8) особа бере участь у діяльності судових або правоохоронних органах, незаконних збройних чи воєнізованих формуваннях окупованих територій [16, с. 188] .

На думку Ю.В. Василенко до ознак колабораційної діяльності відносяться наступні: (а) діяльність осіб (як правило, громадян України), спрямована на співпрацю з державою-агресором на шкоду Україні; (б) така діяльність має місце під час періоду окупації, (в) така діяльність може бути як вимушеною, так і добровільною [17, с. 3]. І з цим твердженням доцільно погодитись. Відмітимо що єдиних підходів визначення видів колабораційної діяльності в наукових працях не існує. Так, М.І. Часник пропонує розрізняти види колабораціонізму, а саме: (1) вимушений; (2) добровільний, (3) ідеологічний [18, с. 252]. Деякі автори по-іншому розмежовують види колабораціонізму, а саме: політичну угоду з окупантом; «кооперування» з окупаційною владою у цивільних галузях; колабораціонізм як «спільне ведення війни» на боці окупаційних сил, а також гуманітарний, побутовий та політичний тощо [5, с. 97]. Інші автори наводять також такі види колабораціонізму: (а) воєнний; (б) економічний; (в) політико-адміністративний; (г) побутовий колабораціонізм [14, с. 5; 15, с. 194]. Зазначимо, що національна судова практика та окремі автори виокремлюють інші види колабораційної діяльності, зокрема «адміністративний» колабораціонізм у сфері охорони здоров'я [21] . Відмітимо, що колабораційна діяльність в кримінальному праві охоплює різні форми співпраці з державою-агресором. Ці форми можуть поділяються на два основні види, а саме: (1) публічний і (2) приватний. Публічна колабораційна діяльність включає співпрацю з окупаційними органами влади та військовими, тоді як приватна стосується економічної співпраці з підприємствами країни-агресора [20, с. 194; 22, с. 100].

Висновки: Колабораційна діяльність – це усвідомлене, вимушене чи добровільне, зумисне співробітництво з ворогом у його інтересах і на шкоду своїй державі. Колабораційна діяльність охоплює як публічну так і приватну сферу. Основними критеріями розмежування колабораційної діяльність від інших кримінальних правопорушень таких як державна зрада, пособництво державі агресору виступають, а саме: об'єкт злочинного посягання, об'єктивна та суб'єктивна

сторона та характеристики суб'єкта. Зокрема, одним із критеріїв кваліфікації є те, що державна зрада полягає у переході на бік ворога, шпигунстві та наданні іноземній державі допомоги у проведенні підривної діяльності проти України. А важливими критеріями розмежування такого злочину, як пособництво державі агресору від колабораційної діяльності є наявність міжнародного збройного конфлікту та його застосування при відсутності певного громадянства. До ознак колабораційної діяльності слід віднести, а саме: діяльність осіб (як правило, громадян України), яка спрямована на співпрацю з державою-агресором на шкоду Україні, та має місце під час періоду тимчасової окупації території ворогом. Колабораційна діяльність може бути як вимушеною, так і добровільною.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. В Україні за колабораціонізм відкрили понад 9 тисяч проваджень, а третина вироків – за пости в однокласниках. URL.: https://zmina.info/news/v-ukrayini-za-kolaboraczionizm-vidkryly-ponad-devyat-tysyach-provadzhen-a-tretyna-vyrokiv-za-posty-v-odnoklasnykah/ (дата звернення: 11.10.2025).
2. Пундор Ю.О., Аніщук В.В. Проблеми притягнення до відповідальності за колабораційну діяльність в умовах війни. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право.* 2025. Том 3. № 89. С. 177-181. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.3.26.
3. Кузнецов В.В., Сийплокі М.В Кримінальна відповідальність за колабораційну діяльність як новий виклик сьогодення. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія Право*. 2022. Вип. 70. С. 381-388. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.70.61.
4. Лігун А.І. Суб'єктивні ознаки колабораційної діяльності. *Науковий вісник київського інституту національної гвардії України.* 2024. № 1. С. 99–10. DOI: doi.org/10.59226/2786-6920.1.2024.99-104.
5. Vyhivskyi I. Countering collaborationism in the context of armed conflict. *Baltic Journal of Economic Studies*. 2024. No.10(3). pp.96-103. DOI: https://doi.org10.30525/2256-0742/2024-10-3-96-103.
6. Герасимчук О. Проблеми застосування кримінальної відповідальності за колабораційну діяльність. Цифровий архів Національний університет «Острозька академія» 2023. URL.: https://eprints.oa.edu.ua/id/eprint/9812/1/Problemy.pdf (дата звернення: 01.10.2025).
7. Бойко О., Садолінський І., Капітан О., Саміло А. Недоліки законодавчої регламентації як причина виникнення проблем протидії колабораційній діяльності. 2024. URL: https://sci.ldubgd.edu.ua/jspui/handle/123456789/14663 (дата звернення: 10.10.2025).
8. Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.04.2001 р. № 2341-III. URL.: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text (дата звернення: 11.10.2025).
9. Малетова О.С., Глущенко А.О. Відмежування колабораційної діяльності від суміжних складів кримінальних правопорушень: питання теорії та практики. *Аналітично-порівняльне правознавство.* 2024. № 6. С. 759-764. DOI: https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.06.126.
10. Зайцев О.В. Колабораційна діяльність як різновид державної зради (за матеріалами судової практики 2014–2022 років). *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія Право*. 2023. Вип. 78. Ч. 2. С. 174-179. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.78.2.27.
11. Баладига С.П. Колабораційна діяльність як одна із форм державної зради: сутність та проблематика нового злочину. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2023. № 5. С. 109–114. DOI: https://doi.org/ 10.32782/39221560.
12. Пацкан І.І. Особливості кримінальної відповідальності, передбаченої за колабораційну діяльність. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство».* 2024. № 6. С. 770-774. DOI: https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.06.128.
13. Rubashchenko M, Shulzhenko N. Reflections on the Legal Features of Collaborationist Activity: Theory and Practice in Terms of the Russian Occupation of Ukrainian Territory. *Access to Justice in Eastern Europe.* 2024. № 7(3), pp.10–40. DOI: 10.33327/AJEE-18-7.3-a000315.
14. Янішевська К.Д., Крисько А.С. Загальнотеоретичні аспекти та класифікація колабораційної діяльності як кримінально-правового явища. *Вісник НТУУ «КПІ». Політо-*

логія. Соціологія. Право. 2022. Вип. 4(56). С.71-76. DOI: https://doi.org/10.20535/2308-5053.2022.4(56).269622.
15. Матюшенко О.І., Лігун А.І. Колабораційна діяльність: проблемні питання та перспективи їх вирішення. *Південноукраїнський правничий часопис.* 2023. № 6. С. 36-42. DOI: https://doi.org/10.32850/sulj.2023.2.6.
16. Муляр Г.В., Ховпун, О.С. Новели кримінального законодавства: колабораційної діяльності. *Наукові записки. Серія: Право*. 2022. № 13. С. 186-190. DOI: https://doi.org/10.36550/2522-9230-2022-13-186-190.
17. Василенко Ю.В. Колабораційна діяльність: кримінально-правова характеристика складу кримінального правопорушення. *Часопис Київського університету інтелектуальної власності та права.* 2022. № 1. С. 3-8. DOI: https://doi.org/10.32782/chasopyskiivp/2022-1-1.
18. Часник М.І. *Міжнародні підходи до визначення* і *кримінальної відповідальності за колабораційну діяльність* (на *прикладі Австрії* та *Ліхтенштейну). Часопис Київського університету права*. 2023. № 3. С. 251-255. DOI: https://doi.org/10.36695/2219-5521.3.2023.51.
19. Волков М.С. Міжнародно-правові механізми боротьби з колабораціонізмом в умовах міжнародних конфліктів. *Академічні візії*. 2024. Вип.32. С. 1-12. DOI: https://doi.org/10.5281/zenodo.12635732.
20. Сьомін С.В., Комашко В.В. Сучасна парадигма колабораціонізму в умовах російського вторгнення в Україну: історико-правовий аналіз. *Право та державне управління*. 2023. № 4. С. 194-201. DOI: https://doi.org/10.32782/pdu.2023.4.26.
21. Колабораціонізм у медицині: національна судова практика та вимоги міжнародного гуманітарного права. URL: https://mipl.org.ua/kolaboraczionizm-u-medyczyni-naczionalna-sudova-praktyka-ta-vymogy-mizhnarodnogo-gumanitarnogo-prava/ (дата звернення: 05.10.2025.)
22. Ємельянов Р.О., Єлаєв Ю.Л. Кримінально-правова характеристика колабораційної діяльності. *Публічне право.* 2023. № 3 (51). С. 100-108. DOI: https://doi.org10.32782/2306-9082/2023-51-11.

УДК 342.5 346.6
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.4.23

ПОНЯТТЯ ТА КЛАСИФІКАЦІЯ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ У СФЕРІ ОПОДАТКУВАННЯ

Мороз Ю.А.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри цивільного права та процесу
Державного податкового університету
ORCID: 0000-0003-3873-9751

Мороз Ю.А. Поняття та класифікація кримінальних правопорушень у сфері оподаткування.

У статті здійснено комплексне дослідження поняття та класифікації кримінальних правопорушень у сфері оподаткування, що становлять одну з найбільш латентних і соціально небезпечних форм економічної злочинності. Зазначено, що дані правопорушення посягають на фінансові інтереси держави, порушують установлені механізми формування доходної частини бюджету та підривають довіру до податкової системи. Визначено, що кримінальні правопорушення у сфері оподаткування є умисними діяннями, які полягають у незаконному невиконанні обов'язку зі сплати податків, зборів та інших обов'язкових платежів або у незаконному отриманні бюджетних коштів, зокрема через фальсифікацію первинної документації, використання фіктивних суб'єктів господарювання, маніпуляції з податковою звітністю.

Проаналізовано законодавчі положення Кримінального кодексу України, що встановлюють відповідальність за податкові правопорушення, а також окреслено місце норм податкового права в системі кримінально-правового регулювання економічних відносин. Запропоновано багаторівневу класифікацію кримінальних правопорушень у сфері оподаткування на підставі різних критеріїв: характеру діяння, форми вини, суб'єктного складу, ступеня суспільної небезпеки та об'єкта посягання. Особлива увага приділена характеристиці високої латентності податкових кримінальних правопорушень, їх інтелектуалізованого характеру, а також поширеності складних схем, які мають транскордонний характер.

У статті визначено основні проблеми правозастосування у сфері боротьби з податковими кримінальними правопорушеннями: складність доказування умислу, колізійність норм податкового та кримінального законодавства, неврегульованість критеріїв розміру заподіяної шкоди, тривалість податкових перевірок та ризик криміналізації добросовісних платників податків. Підкреслюється необхідність гармонізації податкового і кримінального законодавства, вдосконалення методів фінансового моніторингу, аналітичних інструментів виявлення схем ухилення, а також підвищення рівня взаємодії між контролюючими органами.

Ключові слова: кримінальні правопорушення, оподаткування, податки, податкові правопорушення, економічна злочинність, фінансова система, податкова система, бюджет.

Moroz Yu.A. Concept and classification of criminal offenses in the field of taxation.

The article carries out a comprehensive study of the concept and classification of criminal offenses in the sphere of taxation, which constitute one of the most latent and socially dangerous forms of economic crime. It is noted that these offenses encroach on the financial interests of the state, violate the established mechanisms for the formation of the revenue part of the budget and undermine confidence in the tax system. It is determined that criminal offenses in the field of taxation are intentional acts consisting in the illegal failure to fulfill the obligation to pay taxes, fees and other mandatory payments or in the illegal receipt of budget funds, in particular through falsification of primary documentation, use of fictitious business entities, manipulation of tax reporting.

The legislative provisions of the Criminal Code of Ukraine that establish liability for tax offenses are analyzed, and the place of tax law norms in the system of criminal law regulation of economic

relations is outlined. A multi-level classification of criminal offenses in the field of taxation is proposed based on various criteria: the nature of the act, the form of guilt, the subject composition, the degree of public danger and the object of the encroachment. Special attention is paid to the characteristics of the high latency of tax criminal offenses, their intellectualized nature, as well as the prevalence of complex schemes that have a cross-border nature.

The article identifies the main problems of law enforcement in the fight against tax criminal offenses: the complexity of proving intent, the conflicting norms of tax and criminal legislation, the lack of regulation of the criteria for the amount of damage caused, the duration of tax audits and the risk of criminalization of conscientious taxpayers. The need for harmonization of tax and criminal legislation, improvement of financial monitoring methods, analytical tools for detecting evasion schemes, as well as increasing the level of interaction between regulatory authorities is emphasized.

Key words: criminal offenses, taxation, taxes, tax offenses, economic crime, financial system, tax system, budget.

Постановка проблеми. Сфера оподаткування є одним із ключових елементів фінансової системи держави, адже забезпечує стабільність бюджетних надходжень, виконання соціально-економічних функцій та формування фінансової безпеки. Водночас саме податкова система залишається одним із найбільш уразливих об'єктів протиправних посягань. Значна частина економічної злочинності спрямована на ухилення від сплати податків, незаконне зменшення податкових зобов'язань або фіктивне отримання бюджетних коштів. Масштаби таких діянь призводять до суттєвих втрат державного бюджету, формування тіньових фінансових потоків і загального зниження довіри до державних інститутів.

Незважаючи на наявність спеціальних норм Кримінального кодексу України (далі - ККУ), які передбачають відповідальність за порушення податкового законодавства, практика їх застосування залишається неоднозначною. Складність виявлення, доведення умислу, визначення розмірів заподіяної шкоди, а також колізії між податковими та кримінально-правовими нормами створюють значні бар'єри для ефективного кримінального переслідування таких правопорушень. Крім того, відсутність єдиної науково обґрунтованої класифікації кримінальних правопорушень у сфері оподаткування ускладнює формування системного підходу до аналізу податкової злочинності та розроблення механізмів протидії.

Метою дослідження є комплексне теоретико-правове обґрунтування поняття кримінальних правопорушень у сфері оподаткування та розроблення науково виваженої класифікації цих діянь, що дозволить уточнити їхню правову природу, систематизувати існуючі підходи до їх розмежування та визначити напрями вдосконалення кримінально-правових і правозастосовних механізмів протидії податковій злочинності.

Стан опрацювання проблематики. Актуальність проблеми також зумовлена високою латентністю податкових правопорушень, їх інтелектуалізованим характером, використанням складних схем фінансових операцій, інколи транскордонного характеру. Це потребує поглибленого дослідження понятійного апарату та науково виваженого підходу до класифікації таких діянь, що у свою чергу сприятиме вдосконаленню кримінально-правових норм і підвищенню ефективності протидії податковим правопорушенням. У зв'язку з цим виникає необхідність чіткого теоретичного визначення сутності кримінальних правопорушень у сфері оподаткування та обґрунтування науково коректної класифікації, що дозволить підвищити якість правозастосовної діяльності та забезпечити дієвий захист фінансових інтересів держави.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Теоретичним основам дослідження поняття та класифікації кримінальних правопорушень у сфері оподаткування присвячено роботи таких науковців, як: Г.В. Бех, О.Б. Васильчишин, Л.Г. Давтян, О.О. Дмитрик, О.Г. Кальман, Д.А. Кобильнік, І.Є. Криницький, М.П. Кучерявенко, О.Л. Олешко, С.С. Пирога, М.Я. Сакал, П.В. Цимбал та інші. Роботи цих та інших авторів мають фундаментально-прикладний характер і слугують основою для наукового пошуку.

Виклад основного матеріалу. Кримінальні правопорушення у сфері оподаткування як основа формування кримінологічних заходів запобігання становлять одну з ключових загроз фінансовій безпеці держави, адже вони безпосередньо впливають на стабільність економічної системи, формування дохідної частини бюджету, інвестиційний клімат і рівень довіри до державних інститутів. Криміналізація податкових відносин у сучасних умовах становить пряму загрозу на-

ціональній безпеці, оскільки зменшення надходжень до державного бюджету підриває здатність держави забезпечувати обороноздатність, соціальний захист населення, відновлення критичної інфраструктури й підтримку економічної стабільності. У період воєнного стану такі кримінальні правопорушення набувають особливого суспільного резонансу, адже кожна гривня, втрачена через ухилення від оподаткування, фактично зменшує ресурсну спроможність держави протистояти агресії [1, с. 81-82].

Воєнні, економічні та політичні процеси, які відбуваються в Україні, істотно трансформують характер і структуру податкової злочинності, спричиняючи появу нових форм її прояву – використання офшорних схем, криптовалют, фіктивних підприємств, маніпуляцій з ПДВ, а також зловживань у сфері податкових пільг, субсидій та відшкодувань. У результаті спостерігається зміна механізмів, способів та мотивації вчинення податкових правопорушень: від традиційних способів приховування доходів до складних фінансових комбінацій, що поєднують елементи шахрайства, службового підроблення та легалізації доходів.

Оподаткування слід визначати як встановлений у законодавчому порядку процес справляння податків і зборів, який ґрунтується на організаційно-економічних взаємовідносинах, взаємозв'язках і взаємодії між його суб'єктами (державою, платниками податків, податковими агентами, суспільством) та об'єктами (податками, зборами), у ході якого здійснюється перерозподіл валового внутрішнього продукту з метою формування фінансової основи життєдіяльності держави та забезпечення її соціально-економічної стабільності.

В умовах глобалізації економічних процесів у всьому світі, стрімкого розвитку економіки, інформатизації державних і приватних структур різко підвищується рівень злочинності у сфері оподаткування. Вчинення кримінальних правопорушень у цій сфері є особливо небезпечним явищем, адже це призводить до ненадходження до бюджету країни коштів у великих розмірах та їх привласнення кримінально протиправними елементами [2, с. 83].

Кримінальні правопорушення у сфері оподаткування характеризуються складною структурою механізму їх вчинення, що вимагає комплексного підходу до розроблення ефективних і зважених заходів їх запобігання. Це, у свою чергу, потребує залучення висококваліфікованих фахівців, які мають глибокі знання у сфері бухгалтерського обліку, банківської діяльності, фінансово-економічної документації, податкового обліку, а також міжнародних аспектів оподаткування. Зростаюча кількість випадків ухилення від сплати податків, тривалий і часто суперечливий процес реформування податкової системи в Україні, а також затягування з утворенням або реформуванням уповноважених державних органів свідчать про динамічну трансформацію податкової злочинності. Ці процеси зумовлюють появу нових форм злочинної діяльності, що становить суттєву загрозу національній безпеці держави, насамперед її економічній стабільності [3, с. 115-116].

Як зазначає С.С. Пирога, податкові кримінальні правопорушення становлять собою специфічну групу правопорушень, які посягають на суспільні відносини, що забезпечують функціонування фінансової системи та економічну діяльність у цілому [4, с. 525]. Є.А. Старинець трактує податкові кримінальні правопорушення як суспільно небезпечні діяння, що вчиняються з корисливою метою шляхом використання легальної підприємницької діяльності, наслідком чого стає ненадходження до державного чи місцевого бюджету, а також до цільових державних фондів, грошових коштів у формі податків, зборів та інших обов'язкових платежів [5, с. 164-165].

На думку І.Є. Криницького, податкове кримінальне правопорушення є формою посягання на податкову систему держави, спрямованою на завдання шкоди у вигляді невиконання фіскальних зобов'язань. Дослідник виокремлює низку характерних рис таких правопорушень: корисливу мотивацію, маскування під законну підприємницьку діяльність, тривалий характер вчинення, заподіяння суттєвої матеріальної шкоди публічним інтересам, а також вчинення кримінального правопорушення у фізичними або службовими особами суб'єктів господарювання [6, с. 171-172].

Так, П.В. Цимбал визначає податкові кримінальні правопорушення як суспільно небезпечні діяння, вчинені з корисливою метою із використанням легальної підприємницької діяльності, що призводять до ненадходження коштів у державні та місцеві бюджети, державні цільові фонди у вигляді податків, зборів чи інших обов'язкових платежів [7, с. 132-133].

На нашу думку, кримінальні правопорушення у сфері оподаткування – це суспільно небезпечні, переважно умисні діяння (дії або бездіяльність), передбачені КК України, які посягають на встановлений державою порядок справляння податків і зборів, що забезпечує перерозподіл

валового внутрішнього продукту та формування фінансової основи життєдіяльності держави, її соціально-економічної стабільності й фінансової безпеки й вчиняються з метою одержання неправомірної вигоди, ухилення від виконання податкових зобов'язань або внаслідок зловживання службовим становищем, підривають фіскальну функцію держави, спричиняють або створюють реальну загрозу заподіяння істотної шкоди державним, економічним і публічним інтересам.

З метою впорядкування та поглибленого наукового осмислення кримінальних правопорушень у сфері оподаткування, необхідним є здійснення їх класифікації, що має істотне методологічне та прикладне значення. Класифікація виступає не лише інструментом теоретичного аналізу, а й дієвим засобом розкриття внутрішніх закономірностей, взаємозв'язків і взаємозалежностей між різними формами податкових посягань, що дозволяє структурувати їх за сутніснимі критеріями, виявити системні ознаки та закономірності функціонування [3, с. 119-120].

Здійснення класифікації кримінальних правопорушень у сфері оподаткування дає змогу: виокремити основні типи діянь, що посягають на встановлений державою порядок справляння податків і зборів; визначити спільні та відмінні риси між окремими видами правопорушень за об'єктивною стороною, суб'єктним складом, формою вини, механізмом і способом учинення; розкрити мотиваційні чинники протиправної поведінки суб'єктів господарювання, службових осіб або фізичних осіб – платників податків, а також їх кримінологічну типологію; оптимізувати розробку спеціально-кримінологічних заходів запобігання та вдосконалити правозастосовну діяльність органів досудового розслідування, фінансового контролю й прокуратури у сфері оподаткування.

У системі кримінологічного дослідження класифікація податкових правопорушень є не лише засобом наукової систематизації, а й концептуальною основою побудови ефективної державної політики у сфері протидії економічній злочинності, спрямованої на зміцнення бюджетної дисципліни, підвищення рівня податкової культури та формування дієвих механізмів фіскальної безпеки. Таким чином, класифікація кримінальних правопорушень у сфері оподаткування виступає необхідною науковою передумовою для формування системного уявлення про структуру, динаміку, детермінанти та суб'єктний склад податкової злочинності, а також для розроблення комплексу ефективних заходів запобігання, спрямованих на підвищення фіскальної стабільності та економічної безпеки держави.

Поділяючи позицію О.Г. Кальмана, доцільно розглядати кримінологічну класифікацію податкових правопорушень як структуровану систему, що охоплює сукупність видів злочинної поведінки, пов'язаної із формуванням, розподілом та використанням публічних фінансів, відображених у нормах чинного кримінального законодавства Такий підхід створює передумови для побудови кримінологічної типології податкових кримінальних правопорушень і розроблення заходів запобігання, зорієнтованих на захист фінансових інтересів держави та суспільства [8, с. 132-133].

Так, М.П. Кучерявенко запропонував класифікацію податкових правопорушень за групами на підставі КК України:

- перша група – діяння, які пов'язані з порушенням порядку здійснення окремих видів підприємницької діяльності. До таких відноситься порушення порядку здійснення операцій з металобрухтом (ст. 213 КК України).
- друга група – кримінальні правопорушення, спрямованість яких має прояв у порушенні встановленого порядку виготовлення та використання окремих видів товарів (продукції): незаконне виготовлення, зберігання, збут або транспортування з метою збуту підакцизних товарів (ст. 204 КК України).
- третя група – неправомірне припинення підприємницької діяльності з метою несплати податкових платежів, а саме доведення до банкрутства (ст. 219 КК України).
- четверта група – податкові кримінальні правопорушення в окремих сферах підприємницької діяльності (банківські установи, сільське господарство, промисловість тощо): ухилення від сплати податків, зборів (обов'язкових платежів) ст. 212 КК України); легалізація (відмивання) майна, одержаного злочинним шляхом (ст. 209 КК України).
- п'ята група – кримінальні правопорушення, пов'язані із зовнішньоекономічною діяльністю, а саме контрабанда (ст. 201 КК України).
- шоста група – кримінальні правопорушення, які спрямовані на несплату податкових платежів шляхом безпідставного отримання податкових пільг: шахрайство з фінансовими ресурсами (ст. 222 КК України) [9, с. 212-213].

У свою чергу, Г.В. Бех, О.О. Дмитрик і Д.А. Кобильнік пропонують поділяти податкові правопорушення залежно від особливостей об'єкта на дві групи: правопорушення, що посягають на податкові відносини, пов'язані з безпосереднім здійсненням податкових стягнень і спричиняють реальні фінансові втрати держави; правопорушення, що посягають на відносини, які забезпечують дотримання встановленого порядку управління у сфері оподаткування, тобто підривають механізми контролю, адміністрування та нагляду [3, с. 132-133]. Л.Г. Давтян пропонує системний підхід, розглядаючи податкові кримінальні правопорушення як багаторівневу систему, що охоплює: діяння, пов'язані з набуттям права на здійснення підприємницької діяльності; правопорушення, пов'язані з операціями зі специфічними предметами оподаткування; діяння, спрямовані на ухилення від сплати податків шляхом неправомірного припинення діяльності; кримінальні правопорушення у певних сферах економіки (банківській, промисловій, аграрній тощо); діяння у сфері зовнішньоекономічної діяльності; правопорушення, пов'язані з безпідставним отриманням податкових пільг [10, с. 135-136].

Таким чином, у науковому дискурсі простежується тенденція до переосмислення місця податкових кримінальних правопорушень у системі кримінального права, що відображає не лише еволюцію фінансових відносин у сучасній державі, а й прагнення до підвищення ефективності кримінально-правової охорони фіскальної системи України. Однак, на нашу думку, спільним елементом усіх підходів залишається те, що в основу класифікації покладено факт вчинення кримінального правопорушення у сфері оподаткування. Залежно від об'єкта кримінально-правової охорони, кримінальні правопорушення, що вчиняються у сфері оподаткування, доцільно класифікувати за трирівневою структурою: основні, суміжні та додаткові [11, с. 126-127]. Такий підхід дозволяє комплексно охопити всі різновиди діянь, що безпосередньо або опосередковано посягають на фінансову безпеку держави, підривають стабільність системи оподаткування та бюджетну дисципліну.

Основні податкові кримінальні правопорушення – це діяння, які безпосередньо порушують установлений порядок справляння податків і зборів, що є центральним елементом податкової системи держави. Вони становлять переважну більшість (приблизно 88%) від загальної кількості правопорушень у сфері оподаткування. До таких належать кримінальні правопорушення, передбачені: ст. 212 КК України (ухилення від сплати податків, зборів (обов'язкових платежів); ст. 212-1 КК України (ухилення від сплати єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування або страхових внесків на загальнообов'язкове державне пенсійне страхування).

Суміжні кримінальні правопорушення у сфері оподаткування характеризуються тим, що податкова система є одним із можливих або супутніх об'єктів посягання. Вони мають більш широкий економічний контекст і відображають взаємозв'язок податкових злочинів із іншими сферами фінансової діяльності держави – бюджетною, кредитно-грошовою, митною, банківською. До таких правопорушень належать: ст. 201 КК України (контрабанда); ст. 204 КК України (незаконне виготовлення, зберігання, збут підакцизних товарів); ст. 205-1 КК України (підроблення документів, які подаються для проведення державної реєстрації юридичної особи та фізичних осіб – підприємців); ст. 211 КК України (видання нормативно-правових актів, що зменшують доходи бюджету); ст. 213 КК України (порушення порядку здійснення операцій з металобрухтом); ст. 222 КК України (шахрайство з фінансовими ресурсами).

Додаткові кримінальні правопорушення – це діяння, які сприяють або забезпечують вчинення основних і суміжних кримінальних правопорушень , створюють умови для їх реалізації, приховування або уникнення відповідальності. Вони, як правило, мають інструментальний або допоміжний характер, виступаючи засобом досягнення основної злочинної мети. До таких належать: ст. 358 КК України (підроблення документів, печаток, штампів, використання підроблених документів); ст. 361 КК України (несанкціоноване втручання в роботу електронно-обчислювальних систем); ст. 364 КК України (зловживання владою або службовим становищем); ст. 365-2 КК України (зловживання повноваженнями особами, які надають публічні послуги); ст. 366 КК України (службове підроблення); ст. 367 КК України (службова недбалість).

Узагальнюючи, зазначимо, що наведена класифікація відображає багаторівневу структуру податкової злочинності, у якій: основні кримінальні правопорушення є її ядром і безпосередньо спрямовані проти публічних фінансів; суміжні – формують кримінальне середовище, у межах якого здійснюється тінізація податкових процесів; додаткові – забезпечують функціонування злочинних схем, їх прикриття та уникнення кримінальної відповідальності. З позицій кримінології така система дозволяє не лише деталізувати структуру злочинності у сфері оподаткування, а й визначити

пріоритети державної антикримінальної політики: посилення податкового контролю, цифрову прозорість фінансових операцій, протидію службовій недбалості й корупції у фіскальних органах, а також розвиток інститутів податкової «комплаєнс-культури» як ефективного запобіжного механізму.

Висновки: Сфера оподаткування є однією з ключових складових фінансової системи держави, від ефективності якої залежить стабільність бюджетної політики, виконання соціальних функцій та розвиток економіки. Порушення податкового законодавства створюють пряму загрозу економічній безпеці, знижують надходження до бюджету та формують тіньові фінансові потоки. Саме тому законодавець передбачає кримінальну відповідальність за найнебезпечніші діяння, що посягають на встановлений порядок оподаткування.

В умовах глобалізації економічних процесів у всьому світі, стрімкого розвитку економіки, інформатизації державних і приватних структур різко підвищується рівень злочинності у сфері оподаткування. Вчинення кримінальних правопорушень у цій сфері є особливо небезпечним явищем, адже це призводить до ненадходження до бюджету країни коштів у великих розмірах та їх привласнення кримінально протиправними елементами.

Кримінальні правопорушення у сфері оподаткування – це суспільно небезпечні, переважно умисні діяння (дії або бездіяльність), передбачені КК України, які посягають на встановлений державою порядок справляння податків і зборів, що забезпечує перерозподіл валового внутрішнього продукту та формування фінансової основи життєдіяльності держави, її соціально-економічної стабільності й фінансової безпеки й вчиняються з метою одержання неправомірної вигоди, ухилення від виконання податкових зобов'язань або внаслідок зловживання службовим становищем, підривають фіскальну функцію держави, спричиняють або створюють реальну загрозу заподіяння істотної шкоди державним, економічним і публічним інтересам.

Аналізуючи підходи науковців до класифікації кримінальних правопорушень у сфері оподаткування, спільним елементом усіх підходів залишається те, що в основу класифікації покладено факт вчинення кримінального правопорушення у сфері оподаткування. Залежно від об'єкта кримінально-правової охорони, кримінальні правопорушення, що вчиняються у сфері оподаткування, доцільно класифікувати за трирівневою структурою: основні, суміжні та додаткові:

- основні податкові кримінальні правопорушення – це діяння, які безпосередньо порушують установлений порядок справляння податків і зборів, що є центральним елементом податкової системи держави. Вони становлять переважну більшість (приблизно 88%) від загальної кількості правопорушень у сфері оподаткування. До таких належать кримінальні правопорушення, передбачені: ст. 212 та ст. 212-1 КК України;
- суміжні кримінальні правопорушення у сфері оподаткування характеризуються тим, що податкова система є одним із можливих або супутніх об'єктів посягання. Вони мають більш широкий економічний контекст і відображають взаємозв'язок податкових злочинів із іншими сферами фінансової діяльності держави – бюджетною, кредитно-грошовою, митною, банківською. До таких правопорушень належать: ст. 201 КК України; ст. 204 КК України; ст. 205-1 КК України; ст. 211 КК України; ст. 213 КК України; ст. 222 КК України;
- додаткові кримінальні правопорушення – це діяння, які сприяють або забезпечують вчинення основних і суміжних кримінальних правопорушень , створюють умови для їх реалізації, приховування або уникнення відповідальності. Вони, як правило, мають інструментальний або допоміжний характер, виступаючи засобом досягнення основної злочинної мети. До таких належать: ст. 358 КК України*;* ст. 361 КК України; ст. 364 КК України*;* ст. 365-2 КК України*;* ст. 366 КК України*;* ст. 367 КК України.

Таким чином, ця класифікація відображає багаторівневу структуру податкової злочинності, у якій: основні кримінальні правопорушення є її ядром і безпосередньо спрямовані проти публічних фінансів; суміжні – формують кримінальне середовище, у межах якого здійснюється тінізація податкових процесів; додаткові – забезпечують функціонування злочинних схем, їх прикриття та уникнення кримінальної відповідальності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Олешко О.Л. Загальна характеристика податкового правопорушення, передбаченого статтею 116 Податкового кодексу України. *Держава та регіони*. Серія: Право. 2023. № 4. С. 80–84 URL: http://www.law.stateandregions.zp.ua/archive/4_2023/14.pdf.

2. Мороз Ю.А. Теоретико-правові засади вчинення кримінальних правопорушень у сфері оподаткування. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2025. Вип. № 4. Ч. 3. С. 81–86. URL: https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2025/08/14-2.pdf.
3. Податкове право : навч. посіб. / Г. В. Бех та ін. ; за ред. проф. М.П. Кучерявенка. К.: Юрінком Інтер, 2003. 400 с. URL: https://library.nlu.edu.ua/POLN_TEXT/KNIGI/Podat-Pravo.pdf.
4. Пирога С.С. Податкова система, заснована на принципі джерела. *Науковий вісник Ужгородського національного університету.* Серія: Право. 2023. №80. Ч. 1. С. 523–530. URL: http://visnyk-pravo.uzhnu.edu.ua/article/view/297176/290093.
5. Старинець Є.А. Кримінальна відповідальність за ухилення від сплати податків, зборів (обов'язкових платежів): дис... докт. філос.: 081. Право. Одеса, 2021. 317 с. URL: https://uacademic.info/ua/document/0821U102921.
6. Криницький І.Є. Теоретичні проблеми податкового процесу: монографія. Х.: Право, 2009. 320 с. URL: https://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe? Z21ID=&I21DBN=EC&P21DBN=EC&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=fullwebr&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=A=&S21COLORTERMS=1&S21STR=%D0%9A%D1%80%D0%B8%D0%BD%D0%B8%D1%86%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9%20%D0%86$.
7. Цимбал П.В. Попередження, виявлення, розкриття та розслідування податкових злочинів: монографія. – Ірпінь: Нац. ун-т ДПС України, 2009. 408 с. URL: https://library.nusta.edu.ua/hertz/bibliograf-pokazchik/cimbal.pdf.
8. Кальман О.Г. Стан та головні напрямки попередження економічної злочинності в Україні: теоретичні і прикладні проблеми. Х.: Гімназія, 2003. 352 с. URL: https://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?Z21ID=&I21DBN=EC&P21DBN=EC&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=fullwebr&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=A=&S21COLORTERMS=1&S21STR=%D0%9A%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BC%D0%B0%D0%BD%20%D0%9E$.
9. Кучерявенко М.П. Податкове право України. Академічний курс: підручник. К.: «Правова єдність», 2008. 699 с. URL: http://moodle.nati.org.ua/pluginfile.php/ 265/mod_resource/content/0/tax_law.pdf.
10. Давтян Л.Г. Системні зв'язки податкових злочинів: податкові злочини як елемент економічної злочинності. *Вісник Південного регіонального центру Національної академії правових наук України*. 2016. № 6. С. 134-141 URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vprc_2016_6_19.
11. Васильчишин О.Б. Фінансові злочини у фіскальній сфері як загроза економічній безпеці України. *Світ фінансів*. 2021. № 1(66). С. 124–137. URL: https://api.dspace.wunu.edu.ua/api/core/bitstreams/d33fe168-507f-4098-8a37-ef90d521c390/content.

УДК 343.85
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.4.24

РАЦІОНАЛІЗАЦІЯ ОСВІТНЬОГО ВПЛИВУ НА ЗАСУДЖЕНИХ ПРИ ФОРМУВАННІ КОНЦЕПЦІЇ КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В УКРАЇНІ

Пивоваров В.В.,
кандидат юридичних наук, доцент,
завідувач відділу дослідження
проблем кримінально-виконавчого права
Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності
імені академіка В.В. Сташиса НАПрН України
ORCID: 0000-0003-3754-8099
e-mail: vpyvovarov@gmail.com

Пивоваров В.В. Раціоналізація освітнього впливу на засуджених при формуванні концепції кримінально-виконавчої діяльності в Україні.

Стаття присвячена вирішенню наукових завдань формування сучасної концепції кримінально-виконавчої діяльності в Україні, та спрямована на критичне осмислення, осучаснення і раціоналізацію парадигми освітнього впливу на засуджених, їх постпенітенціарну поведінку, вчинення повторних злочинів, перспективу рецидивізму в рамках завдань фундаментальної теми «Євроінтеграційний напрям формування концепції кримінально-виконавчої діяльності в Україні» задля досягнення безпеки суспільства на шляху євроінтеграції України.

В статті наголошується на тісному зв'язку і залежності цієї проблематики освітнього впливу на засуджених від суспільних змін, сучасних загальносвітових процесів глобалізації і цифровізації, національного «кримінального клімату». Потребує врахування складний конгломерат особливостей особистості засудженого, кримінального досвіду, його уявної і дійсної соціальної ролі, а також характеру, якості і спрямованості освітнього впливу, що зумовлює безперервність розроблення наукового бачення освітнього впливу на засуджених як вузлового аспекту досягнення цілей кримінально-виконавчої діяльності. На тлі поширення видів покарання, альтернативних ув'язненню, ці питання набувають нового звучання в контексті контрольованої ефективності реалізації освітнього впливу на засуджених.

На основі аналізу класичних і сучасних європейських наукових джерел і вітчизняної практики автор доводить, що зв'язок між освітою і постпенітенціарної поведінкою засуджених є складним, далеко не прямолінійним, а тому спрощене сприйняття парадигми освітнього впливу на засудженого, яке наразі поширене у вітчизняній практиці, не відповідає вимогам щодо формування сучасної концепції кримінально-виконавчої діяльності в Україні. Автор конструктивно осмислює цілеспрямованість світових стандартів надання освіти засудженим, та пропонує алгоритм формування освітнього впливу на засуджених з метою формування концепції кримінально-виконавчого діяльності в Україні, в тому числі запровадження морально-етичного блоку освіти для всіх без виключення рівнів освітнього впливу на засуджених. Авторська концепція раціоналізації освітнього впливу на засуджених може бути реалізована при оновленні кримінально-виконавчого законодавства України на шляху євроінтеграції, зокрема, Кримінально-виконавчого кодексу України.

Ключові слова: освітній вплив на засуджених, концепція кримінально-виконавчої діяльності, безпека суспільства, євроінтеграція.

Pyvovarov V.V. Rationalization of educational influence on convicts in the formation of the concept of criminal-executive activity in Ukraine.

The article is devoted to solving the scientific tasks of forming a modern concept of criminal-executive activities in Ukraine, and is aimed at critical understanding, modernization and rationalization of the

paradigm of educational influence on convicts, their post-penitentiary behavior, commission of repeated crimes, the prospect of recidivism within the framework of the tasks of the fundamental topic «European Integration Approach to Developing the Concept of Criminal-Executive Activities in Ukraine» in order to achieve social security on the path of European integration of Ukraine.

The article emphasizes the close connection and dependence of this issue of educational influence on convicts on social changes, modern global processes of globalization and digitalization, national «criminal climate». It requires taking into account a complex conglomerate of the characteristics of the convict's personality, criminal experience, his imaginary and real social role, as well as the nature, quality and direction of educational influence, which determines the continuity of the development of a scientific vision of educational influence on convicts as a key aspect of achieving the goals of criminal-executive activities. Against the background of the spread of types of punishment alternative to imprisonment, these issues take on a new meaning in the context of the controlled effectiveness of the implementation of educational influence on convicts.

Based on the analysis of classical and modern European scientific sources and domestic practice, the author proves that the relationship between education and post-penitentiary behavior of convicts is complex, far from straightforward, and therefore the simplified perception of the paradigm of educational influence on the convict, which is currently widespread in domestic practice, does not meet the requirements for the formation of a modern concept of criminal-executive activity in Ukraine. The author constructively comprehends the purposefulness of world standards for providing education to convicts, and proposes an algorithm for forming an educational influence on convicts in order to form a concept of criminal-executive activities in Ukraine, including the introduction of a moral and ethical block of education for all levels of educational influence on convicts without exception. The author's concept of rationalizing the educational influence on convicts can be implemented when updating the criminal-executive legislation of Ukraine on the path of European integration, in particular, the Criminal-Executive Code of Ukraine.

Key words: educational influence on convicts, concept of criminal-executive activity, public security, European integration.

Постановка проблеми. У 2025 році колектив відділу дослідження проблем кримінально-виконавчого права Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності імені академіка В.В. Сташиса НАПрН України розпочав роботу над фундаментальною темою «Євроінтеграційний напрям формування концепції кримінально-виконавчої діяльності в Україні». На цьому першому річному етапі опрацювання 3-річної фундаментальної теми було вирішено низку наукових завдань, серед яких, зокрема, такі: сформулювати наукові засади формування концептуального підходу у кримінально-виконавчій діяльності на етапі аналітики, а також обґрунтувати вагомість теоретичних компаративістських узагальнень в такого роду питаннях (В. Пивоваров, 2025) [1], здійснити практикоорієнтований аналіз практичних успіхів і проблем реформування пенітенціарної системи на прикладі Бельгії (М. Романов, 2025) [2], визначити актуальні перспективи і напрями реалізації принципу гуманізму в кримінально-виконавчій діяльності (Ю. Кернякевич-Танасійчук, 2025) [3]. Виконання цих завдань відкриває послідовний науковий шлях до вирішення наступних наукових завдань. Так, серед очікуваних результатів поточного дослідження в 2025 році визначено поширення знання про імплементаційні практики кримінально-виконавчої діяльності з метою концептуалізації відповідної євроінтеграційної моделі, обґрунтування пропозицій та рекомендацій щодо удосконалення законодавства України в галузі кримінально-виконавчої діяльності [4]. Вважаємо, що наукове завдання імплементації практик виконання кримінальних покарань повинно здійснюватись у комплексі із сприйняттям цілей конкретної практики, враховувати витребуваність практикою кримінально-виконавчої діяльності в Україні. Це завдання має реалізовуватись у напрямі вивчення як позитивного досвіду, так і невдалих практик, включати їх критичний аналіз, наукове осмислення наявних позицій і експериментів крізь призму національних реалій, традицій, перевіреного практикою вітчизняного наукового доробку. Побудова євроінтеграційної моделі кримінально-виконавчої діяльності, на нашу думку, не може зводитись до заміни українських «правил» зарубіжними; це процес взаємного збагачення, синергетичної взаємодії і взаємозбагачення. Відтак, постійним предметом наукового моніторингу стає «наріжний камінь» сучасних моделей кримінально-виконавчої діяльності, один з головних важелів ресоціалізуючого впливу на засуджених – освіта.

Мета дослідження: критичне осмислення, осучаснення і раціоналізація парадигми освітнього впливу на засуджених, їх постпенітенціарну поведінку (включаючи вчинення повторних злочинів, загрози рецидивізму), здійснюване в рамках формування концепції кримінально-виконавчої діяльності в Україні задля утворення українського безпечного суспільного середовища в сім'ї європейських народів. Цей науковий пошук здійснюється у межах фундаментальної теми «Євроінтеграційний напрям формування концепції кримінально-виконавчої діяльності в Україні» (реєстраційний номер в УкрІНТЕІ 0124U005234) відповідно до планової тематики на 2025 рік.

Стан опрацювання проблематики. Ця наукова стаття є послідовним продовженням і розвитком наукових результатів, викладених у колективних монографіях фахівців НДІ ВПЗ імені академіка В.В. Сташиса НАПрН України [5, 6], де наводиться широкий і змістовний аналіз емпіричних даних щодо освітніх потреб засуджених в установах виконання покарань, ілюстрованих у контексті курсу євроінтеграції, узагальнення практики дотримання міжнародних стандартів поводження із засудженими, а також аналіз рішень Європейського суду з прав людини з питань реалізації права засуджених на освіту.

Праці українських дослідників О. Прасова, Ю. Матвєєвої, О. Конопацької, С. Сюр, О. Гальцової розкривають вагомі і важливі аспекти нормативно-правового регулювання реалізації права засуджених на освіту, привертають увагу науковців до ресоціалізуючого впливу освіти на дорослих засуджених, обґрунтовують роль освіти як засобу виправлення засуджених. Праці європейських майстрів позитивістської кримінології і юридичної психології Г. Лебона, Г. Тарда, Г. Ашафенбурга містять обґрунтовані спостереженнями авторів класичні європейські людиноцентричні патерни освітнього впливу на різні категорії засуджених, а також висновки щодо впливу масової освіти на криміногенні процеси в народонаселеннях європейського континенту.

Втім, попри очевидну розробленість проблематики зусиллями багатьох вчених, й навіть певну видимість повної вирішеності проблеми впливу освіти на особу, яка піддається кримінальному покаранню, варто постійно тримати у полі наукової уваги такі потужні чинники впливу на проблематику, як-от: залежність акцентів кримінально-виконавчої діяльності від суспільних змін, сучасних загальносвітових процесів глобалізації і цифровізації, змін національного «кримінального клімату» тощо. Відтак, вважаємо, що досить спірна аксіоматичність деяких усталених тверджень і уявлень, а подекуди - й спрощеність уявлень про складний конгломерат особливостей особистості засудженого, його кримінального досвіду, уявної і дійсної соціальної ролі такої особи, а також характеру, якості і спрямованості освітнього впливу – вимагають продовження критичного наукового пошуку в цьому напряму, зумовлюють безперервність розроблення науково-практичного бачення освітнього впливу як вузлового аспекту досягнення цілей кримінально-виконавчої діяльності. А на тлі поширення видів покарання, альтернативних ув'язненню, ці питання набувають нового звучання в контексті контрольованої ефективності реалізації освітнього впливу на засуджених.

Виклад основного матеріалу. В нині далекому XIX сторіччі видатний прусський канцлер Отто фон Бісмарк висловив наступне міркування: «Той, хто економить на школах, буде будувати в'язниці». Це загальновідоме і часто вживане висловлювання можна вважати принципом, квінтесенцією соціальної політики сучасної держави. Відповідно, це висловлювання торкається і концептуальних основ пенітенціарної політики – адже, сприяючи належній реалізації засудженими права на освіту, держава прагне запобігти поверненню, принаймні, певної частки засуджених до місць ув'язнення через повторне вчинення ними кримінального правопорушення.

Стисло визначимо, що на сьогоднішній день засудженим в Україні гарантоване право на освіту. Відповідно до положень ст. 53 Конституції України, кожен має право на освіту. Повна загальна середня освіта є обов'язковою. Держава забезпечує доступність і безоплатність дошкільної, повної загальної середньої, професійно-технічної, вищої освіти в державних і комунальних навчальних закладах; розвиток дошкільної, повної загальної середньої, позашкільної, професійно-технічної, вищої і післядипломної освіти, різних форм навчання; надання державних стипендій та пільг учням і студентам. Громадяни мають право безоплатно здобути вищу освіту в державних і комунальних навчальних закладах на конкурсній основі. Громадянам, які належать до національних меншин, відповідно до закону гарантується право на навчання рідною мовою чи на вивчення рідної мови у державних і комунальних навчальних закладах або через національні культурні товариства. Деталізація конституційного припису щодо освіти засуджених міститься у положеннях ст.ст. 125-126 Кримінально-виконавчого кодексу України.

Тобто, середня освіта засуджених, що надається на базі установ виконання покарань, є гарантованою законодавцем. Припускаємо, що запровадження загальнодоступного права на освіту (принаймні середню загальну та спеціальну) для засуджених (що, вочевидь, передбачається не лише в Україні, а й у цілому ряді інших країн) широко реалізовано в сьогоденні. Також привертає увагу певна масовість і широка залученість засуджених до процесів досягнення ними гарантованого освітнього рівня. Так, на прикладі статистичних показників 2021-2023 років, близько 82% засуджених-учнів потребували підвищення освітнього рівня з базової середньої до повної середньої освіти, однак 17% засуджених мали лише початкову освіту, що в контексті співставлення віку кримінальної відповідальності і рівня успішності в проходженні ступенів загальносередньої освіти вказує на загрозливу соціальну занедбаність приблизно п'ятої частини засуджених до позбавлення волі [7; 5, с. 47-63].

Виключно важлива роль освіти як інструменту боротьби зі злочинністю утверджувалась ще у працях вчених-кримінологів радянського періоду. На важливості освіти як засобу досягнення ресоціалізації засуджених наголошує й значна кількість сучасних українських науковців. Наприклад, науковці Інституту кримінально-виконавчої служби Ю. Матвєєва та О. Конопацька висловлюють загальноприйняті міркування, що «…освіта не дасть засудженому повторно вдатися до вчинення злочину, оскільки підвищить вірогідність працевлаштування та допоможе засвоїти навички та вміння, які необхідні для успішного повернення до «зовнішнього» світу … Причини та умови вчинення кримінальних злочинів є предметом дослідження різних галузей сучасної науки. Проте статистика свідчить, що найчастіше злочини вчинюють особи з низьким освітнім рівнем, адже саме освіта формує світогляд громадян, їхні ціннісні орієнтири, розуміння та сприйняття суспільних і культурних норм поведінки, традицій … Освіта дорослих засуджених є одним із важливих чинників профілактики рецидивної злочинності» [8, с. 180-181, 183].

Зазначимо, що складається враження ніби повного вирішення проблеми освітнього впливу на правопорушника; в логіці, базованій на тезі низького (як правило) освітнього рівня злочинця, сам собою напрошується прямолінійний висновок посилення освітнього впливу, щось на кшталт «більше освіти – менше злочинів і рецидиву». Однак не все так просто. Вчені-кримінологи погодяться, що навіть найрадикальніші кримінологічні ідеї ніколи не утверджували фактор освіти детермінантою (причиною, рушійною силою) злочинної поведінки; натомість, підкреслюючи беззаперечний зв'язок освіти і злочинної поведінки, зазначалось, що цей зв'язок зовсім не простий, і тим більш, зовсім не механістично-прямолінійний.

Вагомими в цій царині уявляються нам міркування видатного французького науковця Габріеля де Тарда, потужні і змістовні праці якого багато в чому визначили розвиток юридичної науки XX сторіччя в Європі. Так, в свої відомій праці «Порівняльна злочинність» Г. Тард доходить висновків про те, що кількість злочинів і правопорушень в цілому жодним чином не зменшена поширенням початкової освіти серед народних мас (і засуджених); натомість сприятливий влив вторинної освіти, а особливо – вищої, є безсумнівним. Однак таку дієвість, на думку Г. Тарда, слід приписати не скільки самій освіті, а певного роду виховному впливу, що спричинює освіта (як «побічний ефект» освіти – *прим.авт.*). Розвиваючи цю думку, видатний науковець зазначає, що моральний вплив знання починається там, де знання перестає бути простим знаряддям і стає свого роду мистецтвом. Відповідно, якби освіта була б тільки професійною, якби освіта перестала бути естетичною (якщо не класичною, навіть), то вона, без всякого сумніву, втратила б свою силу облагородження особистості. Надалі, розмірковуючи над тенденціями демократизації освіти, науковець застерігає, що не завжди демократизація – це благо, і освіта тому приклад. Адже демократизація освіти могла б загрожувати її примітивізацією, утилітаризацією і спряла б поширенню не культу добра, а низьких звичаїв, ідей, упереджень [9].

Сприймаючи цей історичний посил Г. Тарда, погодимось, що утилітарний підхід до виправлення і ресоціалізації засуджений освітою – дійсно спрощений і не повністю функціональний в сьогоденні. Сучасний український тренд популяризації необхідності запровадження широкого доступу до реалізації засудженими права на освіту, особливо на вищу освіту, завдячує спробі запозичення практичних підходів у даній галузі у ряді європейських країн [10, с. 143-144; 5]. Мабуть, тому у вітчизняних фахових наукових колах надзвичайно поширеною є позиція стосовно того, що освіта є достатньо дієвим інструментом успішної ресоціалізації засуджених та, як наслідок, ефективною для запобігання та боротьби з рецидивом; така ідея популярна не лише в Україні, але й у цілому ряді розвинених країн (серед яких і країни Європи).

Чи «спрацьовує» наразі й очікуваним чином ця парадигма широкої освіти в українській моделі пенітенціарної системи – на це питання пошукаємо відповідь, аналізуючи статистичні дані Офісу Генерального прокурора щодо кількості зареєстрованих рецидивних кримінальних правопорушень за 2013 і 2023 роки [11] в розрізі трьох усталених загальнокримінальних злочинів (крадіжка, грабіж, розбій). Для цього використаємо метод укрупнення періодів, взявши для розрахунків 10-річний період, та спробуємо виявити значні коливання динаміки рецидиву вказаних кримінальних правопорушень (припускаючи, що за межі статистичної похибки виходить показник динаміки 5% і більше). Результати оцінки динаміки рецидиву такі: крадіжка - 8% зростання, грабіж – 23% зростання, розбій – 5,8% зростання. Отже, у частині досліджуваних кримінальних правопорушень рецидивізм дійсно зріс, а у частині грабежу – зріс загрозливим чином. І це, до речі, на тлі вищевказаних досягнень пенітенціарної освіти в питаннях ліквідації соціальної занедбаності, відсторонення, стигматизації засуджених у процесі підвищення загальноосвітнього рівня [7], з одного боку, та невпинного зменшення кількості населення України – з іншого. Доходимо висновку, що попри намагання як у наукових розробках, так і, вочевидь, в існуючих практичних імплементаціях, перетворити *існуючу систему освіти* в пенітенціарній системі на «пігулку» від рецидивізму, поки що зазнають невдачі. В той же час, відмовлятись від освітнього впливу на засудженого нереально та ірраціонально; однак також очевидно, що й сам освітній концепт в кримінально-виконавчій діяльності потребує змін.

Інше питання, чи ми наразі можемо скористатись порадами Г. Тарда щодо поширення «вторинної», а особливо – вищої освіти, не ризикуючи в реаліях сьогодення отримати ефект «інтелектуалізації» злочинності в українському суспільстві, та яким має бути обсяг обов'язкового «освітнього втручання» в особистість засудженого, як доцільніше для суспільної користі і безпеки визначити співвідношення тих самих утилітарних і морально-естетичних компонент. Відповідь на частину поставлених проблемних питань знаходимо в відомих «Правилах Мандели» (зокрема, пр.104 та ін.) [12]. Виокремимо основні аспекти цих стандартних правил в питаннях освіти в'язнів:

1) *обов'язковим* вважається навчання неписьменних та молоді;

2) можливість подальшої освіти забезпечується тим з ув'язнених, хто *здатен отримати з цього користь*;

3) уніфікація освіти ув'язнених – аби ув'язнені *після звільнення* могли вчитися надалі без труднощів;

4) *релігійне виховання* – вид освіти.

Отже, в контексті порівняльного аналізу існуючої парадигми освітнього впливу на засуджених в Україні, «Правила Мандели» більш орієнтовані на раціоналізацію і прагматизацію освітнього впливу, визначаючи його такими маркерами: вираженої суспільної необхідності (молодь і неписьменні), сприяння успішній майбутній ресоціалізації тих, хто виявляє до цього схильність (продовження освіти тим, хто використає її користь), самостійності і усвідомлення вибору власної корисної суспільної ролі після звільнення (гармонізація освіти з метою полегшення усвідомленого вибору вчитись на волі), морально-етичний аспект (релігійне виховання). Важливо, що такий підхід не містить завищених вимог чи обіцянок, відповідно і не потенціює завищених очікувань щодо засуджених в майбутньому, залишаючи їм право самостійного і усвідомленого вибору поведінки.

Висновки. У порядку висновків зазначимо, що реальні досягнення існуючої системи освітнього впливу на засуджених у Україні наразі не виправдовують суспільних очікувань, витрачених грошових і кадрових ресурсів, відтак стає очевидним, що збереження прямолінійних парадигм освітнього впливу в майбутній концептуальній моделі кримінально-виконавчої діяльності стає неможливим. В той же час, варто визнати, що ідея досягнення виправлення і ресоціалізації засуджених, утримання їх від повторних злочинів шляхом освітнього впливу на них, попри всю свою вразливість, – є дієвим проявом реалізації принципу гуманізму в кримінально-виконавчій діяльності. Освітня ідея відкриває шлях до реалізації принципу рівності прав і обов'язків членів суспільства, до відновлення чи підвищення соціального статусу особи, яка піддавалась кримінально-виконавчому впливу. Освіта засудженого, реалізована за певних умов, стає передумовою реального шансу на продуктивне і якісне життя. В той же час, при формуванні концептуальних підвалин освітнього впливу на засуджених слід рішуче відмовитись як від радянських стереотипів «загальної рівності і братерства», так і від завищених очікувань, орієнтуючись на індивідуальну вмотивованість засуджених.

Тому освітній вплив на засуджених в Україні в концепції кримінально-виконавчої діяльності в Україна повинен бути раціоналізованим і будуватись за таким принциповим алгоритмом: 1) обов'язковість здобуття *базової середньої освіти* – для всіх засуджених, незалежно від віку вчинення кримінального правопорушення; 2) сприяння реалізації права на здобуття *профільної середньої освіти* засудженими, які вчинили правопорушення у неповнолітньому віці, за наявності дієвої вмотивованості засудженого; 3) сприяння реалізації права на здобуття *професійної освіти* на основі здобутої базової середньої освіти, за результатами активної професійно-орієнтаціної роботи – для всіх засуджених; 4) надання (у порядку виключення і як заохочення) можливості отримання *вищої освіти* тим засудженим, які виявили дієву мотивацію до корисної реалізації здобутих таким шляхом знань, умінь і практичних навичок, способів мислення; 5) реалізація морально-етичного блоку освіти – для всіх без виключення варіантів освітнього впливу на засуджених (зокрема, розвінчання російських ворожих наративів щодо історії українського народу і земель України, навчання етичним нормам прийнятної суспільної поведінки, засвоєння виховного відеоконтенту); 6) формування *пробаційних програм* для засуджених до покарань, не пов'язаних з позбавленням волі, як освітнього контенту, забезпечення якісного різноманіття таких програм.

Наведені алгоритмічні заходи пропонуються як структурні елементи для формування *концепції кримінально-виконавчої діяльності в Україні* в умовах євроінтеграційного курсу Української держави, та жодним чином не обмежують загальногромадянського права на освіту. Ці пропозиції можуть бути реалізовані в законотворчій діяльності з оновлення Кримінально-виконавчого кодексу України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Пивоваров В.В. Концептуальний підхід у кримінально-виконавчій діяльності: етап аналітики і теоретичних компаративістських узагальнень. *Питання боротьби зі злочинністю:* зб. наук. праць. Харків: Право. 2025. Вип. 49. С. 62-70. DOI: https://doi.org/10.31359/2079-6242-2025-49-62 (дата звернення: 14.11.2025).
2. Романов М.В. Reforming the penitentiary system is not hopeless. Inspiring examples from Belgium (in English). *Питання боротьби зі злочинністю:* зб. наук. праць. Харків: Право. 2025. Вип. 49. С. 71-77. DOI: https://doi.org/10.31359/2079-6242-2025-49-70 (дата звернення: 14.11.2025).
3. Кернякевич-Танасійчук Ю.В. Реалізація принципу гуманізму в кримінально-виконавчій діяльності. *Питання боротьби зі злочинністю:* зб. наук. праць. Харків: Право. 2025. Вип. 49. С. 78-85. DOI: https://doi.org/10.31359/2079-6242-2025-49-78 (дата звернення: 14.11.2025).
4. Технічне завдання на проведення фундаментального наукового дослідження «Євроінтеграційний напрям формування концепції кримінально-виконавчої діяльності в Україні» на 2025 рік. *Локальна документація відділу дослідження проблем кримінально-виконавчого права* НДІ ВПЗ ім. акад. В.В. Сташиса НАПрН України (2025).
5. Право засуджених на освіту в установах виконання покарань: виклики, рішення, перспективи: монографія. Яковець І., Пивоваров В., Ворожбіт-Горбатюк В. / наук. ред.: В.В Пивоваров. Харків: Право, 2023. 110 с. DOI: https://doi.org/10.31359/9789669986801 (дата звернення: 14.11.2025).
6. Дотримання прав людини при виконанні покарань і поводженні із засудженими в Україні: виклики, завдання, рішення в умовах воєнного стану: монографія. В. Ворожбіт-Горбатюк, Ю. Кернякевич-Танасійчук, О. Осадько та ін. Харків: Право, 2024. 331 с. DOI: https://doi.org/10.31359/9786178602321.
7. Пивоваров В.В. До питання важливості дотримання прав засуджених на гарантовану освіту. *Актуальні дослідження правової та історичної науки (Випуск 55)*: мат. Міжнар. наук. інтернет-конференції, (м. Тернопіль, Україна – м. Ополе, Польща, 8-9 листопада 2023 р.). Тернопіль. С. 66-68. URL: https://www.lex-line.com.ua/?go=full_article&id=3691 (дата звернення: 14.11.2025).
8. Матвєєва Ю.О., Конопацька О.М. Роль освіти дорослих у процесі ресоціалізації засуджених. *Юридична психологія*. 2016. № 1 (18). С. 180-187. URL: https://psychped.navs.edu.ua/index.php/psychped/article/view/460 (дата звернення: 14.11.2025).

9. Une édition électronique réalisée à partir du livre de Gabriel Tarde, La criminalité comparée (mars 1890). Paris: Librairie Félix Alcan, 1924, 8e édition, 215 pages. URL: https://classiques.uqam.ca/classiques/tarde_gabriel/criminalite_comparee/tarde_criminalite_comparee.pdf (дата звернення: 14.11.2025).
10. Сюр С.В. Зарубіжний досвід отримання освіти засудженими: порівняльний аналіз. *Вісник Академії митної служби України. Серія: Право*. 2010. № 1. С. 143-147. URL: http://biblio.umsf.dp.ua/xmlui/handle/123456789/1122 (дата звернення: 14.11.2025).
11. Про зареєстровані кримінальні правопорушення та результати їх досудового розслідування. Офіційний сайт Офісу генерального прокурора. URL: https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-zareyestrovani-kriminalni-pravoporushennya-ta-rezultati-yih-dosudovogo-rozsliduvannya-2 (дата звернення: 14.11.2025).
12. Мінімальні стандартні правила ООН щодо поводження з в'язнями (правила Нельсона Мандели). URL: https://www.unodc.org/res/justice-and-prison-reform/cpcj-prison-reform_html/UKR_final_Nelson_Mandela_Rules-E-ebook.pdf (дата звернення: 14.11.2025).

УДК 343.5 (477)
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.4.25

ДЕКРИМІНАЛІЗАЦІЯ НЕЗАКОННОГО ПОВОДЖЕННЯ З НАРКОТИКАМИ БЕЗ МЕТИ ЗБУТУ: «КРИГА СКРЕСЛА»[1]

Пироженко О.С.,
кандидат юридичних наук, доцент,
завідувач лабораторії дослідження проблем національної безпеки
у сфері громадського здоров'я
НДІ вивчення проблем злочинності
імені академіка В.В. Сташиса НАПрН України
ORCID: 0000-0003-4739-1398
e-mail: pyrozhenko_os@ukr.net

Пироженко О.С. Декриміналізація незаконного поводження з наркотиками без мети збуту: «крига скресла».

Стаття присвячена проблематиці реалізації кримінальної відповідальності за незаконне поводження з наркотичними засобами, психотропними речовинами, їх аналогами та прекурсорами без мети збуту щодо осіб, які хворіють на розлади психіки та поведінки внаслідок їх вживання. Засвідчено прийняття урядом нової Стратегії наркополітики до 2030 року, яка має на меті впровадження розширення доступу наркозалежних до медичних і соціальних послуг, зміни ставлення до таких осіб та підвищення рівня суспільної обізнаності про проблеми таких осіб. Акцентовано у вагу на позитивних змінах вектору державної політики в частині пошуку не каральних методів для протидії розповсюдженню психоактивних речовин, а переорієнтації заходів протидії їх незаконному обігу від кримінально-караних до адміністративно-виправних, профілактичних, медичних та соціально-психологічних.

Стверджується, що реалізація згаданої стратегії спонукає до перегляду сучасного розуміння ступенів суспільної небезпечності та суспільної шкідливості діянь, пов'язаних з незаконним обігом наркотичних засобів, психотропних речовин та їх аналогів без мети збуту, в рамках трикутника «адміністративне правопорушення» – «кримінальний проступок» – «злочин». Наведено диференціацію правопорушень, пов'язаних з незаконним обігом наркотичних засобів без мети збуту, адже це діяння, відповідальність за які передбачено різними нормативними актами: Кодексом України про адміністративні правопорушення і Кримінальним кодексом України.

Здійснено аналіз статистичних показників кримінальної відповідальності за ст. 309 КК України до введення в дію норм про проступки та після набрання ними законної сили. Окремо звертається увага на суттєве зростання числа військовослужбовців, які притягуються до кримінальної відповідальності за незаконне поводження з наркотичними засобами, психотропними речовинами, їх аналогами та прекурсорами без мети збуту.

Наголошено, що існуючі пропозиції декриміналізації ст. 309 КК України та відповідні зміни до ст. 44 КУпАП вимагають більш виваженого та заснованого на емпіричних дослідженнях підходу. Запропоновано авторське бачення щодо покращення кримінально-правового врегулювання відповідальності за даний вид кримінальних правопорушень.

Ключові слова: декриміналізація, наркотичні засоби, психотропні речовини, прекурсори, наркополітика, наркозлочинність.

---

[1] Стаття підготовлена у межах розробки фундаментальної теми дослідження «Кримінальна відповідальність за правопорушення у сфері охорони здоров'я: євроінтеграційний аспект» лабораторії дослідження проблем національної безпеки у сфері громадського здоров'я НДІ ВПЗ ім. акад. В.В. Сташиса НАПрН України (номер держ. реєстр. в УкрІНТЕІ 0124U005235).

Pyrozhenko O.S. Decriminalization of illegal drug use without intent to sell: "the ice has broken".

The article is devoted to the issue of criminal liability for illegal handling of narcotic drugs, psychotropic substances, their analogues, and precursors without the intent to sell to persons suffering from mental and behavioral disorders as a result of their use. It confirms the government's adoption of a new Drug Policy Strategy until 2030, which aims to expand access to medical and social services for drug addicts, change attitudes towards such persons, and raise public awareness of their problems. Emphasis is placed on the positive changes in the direction of state policy in terms of seeking non-punitive methods to counter the spread of psychoactive substances and reorienting measures to combat their illegal circulation from criminal punishment to administrative, preventive, medical, and socio-psychological measures.

It is argued that the implementation of this strategy will prompt a review of the current understanding of the degrees of public danger and public harmfulness of acts related to the illegal circulation of narcotic drugs, psychotropic substances, and their analogues without the purpose of sale, within the triangle of "administrative offense" – "criminal offense" – "crime." A differentiation is made between offenses related to the illegal circulation of narcotic drugs without the intent to sell, as these acts are punishable under different regulatory acts: the Code of Ukraine on Administrative Offenses and the Criminal Code of Ukraine.

An analysis of statistical indicators of criminal liability under Article 309 of the Criminal Code of Ukraine was carried out before the introduction of the provisions on misdemeanors and after they came into force. Particular attention is drawn to the significant increase in the number of military personnel who are brought to criminal responsibility for illegal handling of narcotic drugs, psychotropic substances, their analogues, and precursors without the intent to sell.

It is emphasized that the existing proposals to decriminalize Article 309 of the Criminal Code of Ukraine and the corresponding amendments to Article 44 of the Code of Administrative Offenses require a more balanced approach based on empirical research. The author's vision for improving the criminal law regulation of liability for this type of criminal offense is proposed.

Key words: decriminalization, narcotic drugs, psychotropic substances, precursors, drug policy, drug-related crime.

Постановка проблеми. Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 20 серпня 2025 року № 920-р схвалено Стратегію наркополітики на період до 2030 року (далі – Стратегія). Серед основних наведених у нормативному акті проблемних питань, які потребують розв'язання протягом наступного п'ятиріччя, зазначено:

(а) відсутність стійкої та збалансованої системи науково обґрунтованих заходів, засобів і способів, що гарантують верховенство права, дотримання прав і свобод людини;

(б) необхідність зниження попиту, незаконної пропозиції та шкоди від вживання наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів за умови забезпечення доступності таких речовин для медичних і наукових цілей;

(в) необхідність переорієнтації заходів протидії незаконному обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів для осіб, які їх вживають, від кримінально-караних до соціально-виховних, медичних, психосоціальних та профілактичних [1].

Усунення зазначених вище проблем автори Стратегії планують шляхом впровадження ефективної реформи наркополітики, розширення доступу наркозалежних до медичних і соціальних послуг, зміни ставлення до таких осіб та підвищення рівня суспільної обізнаності про проблеми осіб з розладами поведінки та психіки внаслідок вживання психоактивних речовин [1].

Надання своєчасних та якісних послуг із діагностики, профілактики, медичної та психосоціальної допомоги, соціальних послуг особам, які вживають наркотичні засоби, психотропні речовини, їх аналоги, та особам, які цього потребують, а також забезпечення доступності до комплексних програм зменшення шкоди визначено однією з стратегічних цілей (№ 3) Стратегії. При цьому виконання цієї цілі пропонується, зокрема, шляхом удосконалення системи організації та надання медичної допомоги у забезпеченні протидії стигмі та впровадження альтернативи кримінальному покаранню (операційна ціль 2). Досягнення зазначеної цілі передбачається шляхом оптимізації підходів до реагування на зберігання наркотичних засобів у невеликих розмірах для особистого користування шляхом поступової трансформації кримінально-правових механізмів у

систему медичних та соціальних інтервенцій із супровідними змінами нормативно-правової бази [1].

Без перебільшення це революційний документ урядового рівня, який свідчить про суттєвий зсув державної політики у сфері протидії розповсюдженню наркотичних засобів, психотропних речовин та їх аналогів з виключно карального вектору щодо осіб, які вживають ці заборонені у вільному обігу предмети.

У зв'язку з викладеним на порядку денному постає необхідність розв'язання дискусійних аспектів численних пропозицій щодо декриміналізації всіх або частини діянь, відповідальність за які передбачена ст. 309 Кримінального кодексу (далі – КК) України.

Стан опрацювання проблематики. Слід відмітити значне число науковців, чиї праці присвячені проблематиці відповідальності за незаконні дії з наркотичними засобами, психотропними речовинами, їх аналогами та прекурсорами, а також – дослідженню причин їх розповсюдження та виробленню шляхів протидії наркозлочинності й наркоманії, як явища, в цілому. До цих питань зверталися Ю.В. Баулін, І.Г. Богатирьов, Д.В. Головін, Й.І. Горінецький, О.П. Горох, О.М. Джужа, В.Б. Івасенко, В.Я. Козак, О.В. Козаченко, Т.В. Корнякова, О.М. Лемешко, О.М. Литвинов, Н.А. Мирошниченко, І.І. Митрофанов, А.А. Музика, Я.В. Ступник, В.А. Тимошенко, М.І. Хавронюк, Н.В. Шепелєва, Н.С. Юзікова та ін.

При цьому не припиняються дискусії серед представників наукової спільноти, правоохоронців, інших правників і широкої громадськості щодо доцільності/недоцільності декриміналізації ст. 309 КК України, а також пов'язаних з цим відповідних змін до ст. 44 Кодексу України про адміністративні правопорушення (далі – КУпАП). На наш погляд, левова частка зусиль має бути спрямована саме на удосконалення нормативно-правового врегулювання відповідальності за незаконне виробництво, виготовлення, придбання, зберігання, перевезення чи пересилання наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів без мети збуту з урахуванням сучасних тенденцій забезпечення конституційних гарантій прав і свобод особи, як вживає наркотики.

Мета дослідження є авторське обґрунтування змін до ст. 309 КК України шляхом розширення підстав для звільнення від кримінальної відповідальності осіб, які хворіють розладами психіки та поведінки внаслідок вживання наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів.

Виклад основного матеріалу. Перед початком висвітлення головної думки, хочемо зауважити, що автор цілком без виключень поділяє загальноприйняту в цивілізованому світі думку про небезпечність поширення наркоманії та зростання кількості кримінальних правопорушень, пов'язаних із незаконним обігом наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів та прекурсорів. Європейська та світова спільнота стурбовані неконтрольованим розповсюдженням наркотиків, що несе значні негативні ризики для громадського здоров'я та суспільного добробуту, економіки та національної безпеки будь якої держави, а також сприяє погіршенню криміногенної ситуації, збільшенню витрат, пов'язаних із системою кримінального судочинства й охорони здоров'я, а також утриманням в місцях позбавлення волі тощо.

Вживання наркотичних засобів, психотропних речовин не за медичним призначенням також може мати наслідком формування у особи залежності та підвищення ризику смерті внаслідок передозування (зловживання) і підвищує ризики зараження інфекційними хворобами (на кшталт: ВІЛ, туберкульоз, вірусні гепатити В та С), створенням передумов для аварій, травматизму та нещасних випадків, а також для насильства, самогубства та інших соціально небезпечних явищ, що нерідко призводить до втрати працездатності, значного погіршення якості життя та скорочення його тривалості.

Саме необхідність запобігання вказаним вкрай небезпечним для суспільства наслідкам, а також потреба в унеможливленні нелюдського чи такого, що принижує гідність, поводженню або покаранню спонукають державу здійснювати пошуки не нових каральних методів для протидії розповсюдженню психоактивних речовин, а переорієнтацію заходів протидії їх незаконному обігу від кримінально-караних до адміністративно-виправних, профілактичних, медичних та соціально-психологічних тощо [2, с. 137].

Таким чином, гуманність і пріоритет права особи[1] на здоров'я над необхідністю обов'язкового покарання такої особи тепер визначатиме зміст і спрямованість діяльності держави. Його реалі-

[1] Яка має розлади психіки та поведінки внаслідок вживання наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів.

зація, за задумом авторів Стратегії – це справедливий, безперешкодний доступу осіб з розладами психіки та поведінки внаслідок вживання наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів до медичної та психосоціальної допомоги (профілактики, діагностики, лікування, реабілітації, ресоціалізації тощо) та послуг із зменшення шкоди [1].

Згадані вище зміни курсу державної політики, які знайшли своє відображення в Стратегії, насправді є продовженням вектору спрямованості позитивної діяльності держави щодо кожної особи (як законослухняної, так і тої, що вживає наркотичні засоби, психотропні речовини, або є хворою на небезпечну інфекційну хворобу). Так, у Державній стратегії у сфері протидії ВІЛ-інфекції/СНІДу, туберкульозу та вірусним гепатитам на період до 2030 року, що затверджена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 27.11.2019 р. № 1415-р, передбачено безперервне вдосконалення нормативно-правової бази, в тому числі щодо усунення політико-правових та культурних бар'єрів, що обмежують доступ до послуг або є чинниками стигматизації осіб, що вживають наркотики ін'єкційно, хворих на туберкульоз та вірусні гепатити, їх найближчого оточення, ключових груп населення, осіб, які відбули покарання у вигляді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк, тощо та стримують соціалізацію та інтеграцію в суспільство [3].

Реалізація Стратегії, на наш погляд, спонукає до перегляду сучасного розуміння ступенів суспільної небезпечності та суспільної шкідливості діянь, пов'язаних з незаконним обігом наркотичних засобів, психотропних речовин та їх аналогів без мети збуту, в рамках трикутника «адміністративне правопорушення» – «кримінальний проступок» – «злочин».

Відмітимо, що у ст. 44 КУпАП встановлено адміністративну відповідальність за незаконне виробництво, придбання, зберігання, перевезення, пересилання наркотичних засобів або психотропних речовин без мети збуту в невеликих розмірах [4]. Статтею 309 КК України передбачено кримінальну відповідальність за незаконне виробництво, виготовлення, придбання, зберігання, перевезення чи пересилання наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів без мети збуту [5].

При цьому різниця між адміністративним та кримінальним правопорушенням полягає у розмірах предмету протиправного діяння. Чинним законодавством визначено, що невеликі, великі та особливо великі розміри наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів встановлюються у відповідних таблицях, затверджених наказом Міністерства охорони здоров'я України № 188 від 01.08.2000 (зі змінами та доповненнями) [6].

Диференціація кримінальної відповідальності за ст. 309 КК України також здійснюється згідно розміру відповідного предмету (ч. 1 ст. 309 КК – значний розмір; ч. 2 ст. 309 КК – великий розмір; ч. 3 ст. 309 КК – особливо великий розмір). При цьому, з огляду на положення ст. 12 КК України, діяння, передбачені ст. 309 КК України, класифікують таким чином: за ч. 1 ст. 309 КК України – кримінальний проступок; за ч. 2 ст. 309 КК України – нетяжкий злочин; за ч. 3 ст. 309 КК України – тяжкий злочин.

Отже, пошук дієвих кримінально-правових засобів протидії розповсюдженню наркотиків, на нашу думку, слід здійснювати в площині аналізу ефективності нещодавньої трансформації усталеної категорії «злочин» (ч. 1 ст. 11 КК України, в редакції станом на 27.06.2020) у поняття «кримінальне правопорушення» (ч. 1 ст. 11 КК України, станом на 01.07.2020) [5], що також вплинуло на класифікацію діянь, передбачених різними частинами ст. 309 КК України, про що окреслено вище.

Так, до вступу в дію Закону України від 22.11.2018 № 2617-VIII «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення досудового розслідування окремих категорій кримінальних правопорушень» [7] кількість облікованих правоохоронними органами злочинів за ст. 309 КК згідно даних Офісу Генерального прокурора склала: у 2016 р. – 14788, у 2016 р. – 17275, у 2017 р. – 19792, у 2018 р. – 17906, у 2019 р – 18483 [8].

Статистика за 2020 р. дещо зазнала змін: обліковано проступків – 9990 (за ч. 1 ст. 309 КК), злочинів – 5884 (за ч. 2, 3 ст. 309 КК) [9]. В подальшому динаміка кількості зареєстрованих кримінальних правопорушень демонструє стабільне зростання:

- злочинів (за ч. 2, 3 ст. 309 КК України) у 2021 р. – 2207, у 2022 р. – 2643, у 2023 р. – 3423, у 2024 р. – 3824;
- проступків (за ч. 1 ст. 309 КК України) у 2021 р. – 11902, у 2022 р. – 17497, у 2023 р. – 16732, у 2024 р. – 16753 [10].

При цьому повномасштабне вторгнення рф, яке призвело до зростання чисельності осіб, залучених до вітчизняного війська, має наслідком суттєве зростання числа військовослужбовців, причетних до незаконного поводження з психоактивними речовинами. Так, за даними Єдиного державного реєстру судових рішень (далі – ЄДРСР), які наводить А.В. Горностай, кількість вироків за ст. 309 КК України щодо військовослужбовців зросла в декілька разів: у період з 01.04.2022 по 01.01.2025 рр. по Харківській області – 287 вироків щодо військовослужбовців, 2441 – щодо цивільних;. по Чернігівській – 29 проти 1005; по Сумській – 3 проти 650; по Львівській – 36 проти 1591; по Київській – 54 проти 3311; по Закарпатській – 11 проти 592 [11, с. 21].

Натомість до 2022 року частка військовослужбовців серед засуджених за ст. 309 КК була мінімальною. Так, у період з 01.01.2018 по 01.01.2021 рр. в ЄДРСР по Харківській області наявні 3 вироки по ст. 309 КК щодо військовослужбовців та 1874 вироки щодо цивільних осіб; по Чернігівській області – 8 вироків щодо військовослужбовців, 448 – щодо цивільних; по Сумській області – 2 проти 647; по Львівській – 1 проти 618; по Київській – 0 проти 1839; по Закарпатській – 0 проти 243 [11, с. 21].

Отже, чинна редакція ст. 309 КК України «залишається байдужою» до умов воєнного стану і не містить жодних виключень із загального правила.

Відтак, не випадково в науковому полі, серед практичних працівників та громадського сектору актуалізувалося питання декриміналізації відповідальності за незаконне виробництво, виготовлення, придбання, зберігання, перевезення чи пересилання наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів без мети збуту (ст. 309 КК України).

Указана позиція знайшла своє відображення у проєкті Закону України «Про внесення змін до Кримінального кодексу України та Кодексу України про адміністративні правопорушення щодо удосконалення відповідальності за незаконне виробництво, виготовлення, придбання, зберігання, перевезення чи пересилання наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів без мети збуту» (№ 9028 від 17.02.2023), який був зареєстрований групою народних депутатів [12].

Позитивні аспекти (М. І. Хавронюк) [13] та явні недоліки (С.В. Івашко, Д.Р. Ворошилова) [14] цієї ініціативи вже проаналізовані у наукових і публіцистичних джерелах, в т.ч. ґрунтовно у висновку на даний законопроект, підготовлений Головним науково-експертним управлінням Верховної Ради України [15]. Ця позитивна, на наш погляд, ініціатива вимагає більш виваженого та заснованого на емпіричних дослідженнях підходу для обґрунтування необхідності прийняття законопроєкту саме в такому вигляді [16, с. 71], адже державний апарат особливо ще не готовий до таких радикальних змін, про що автор статті зміг особисто пересвідчитися під час медико-правового полілогу: «Оптимізація наркополітики в умовах війни і повоєнного відновлення», який відбувся в м. Київ протягом 9–10 травня 2025 р. за спільної ініціативи Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності ім. акад. В.В. Сташиса НАПрН України та БО «100 відсотків життя»[1].

На нашу думку, більш дієвим кримінально-правовим механізмом, що дасть змогу покращити становище осіб, які вживають психоактивні речовини та не вчиняють дій, спрямованих на їх збут, є розширення підстав для звільнення таких осіб від кримінальної відповідальності у разі, якщо вони добровільно звернулися до лікувального закладу і розпочали лікування від наркоманії. Так, у ч. 4 ст. 309 КК України указане передбачено в якості заохочувальної норми, але тільки щодо осіб, які притягуються до відповідальності за проступок (ч. 1 ст. 309 КК). Ми пропонуємо поширити дію даної норми і на винних у вчиненні злочинів (ч. 2, 3 ст. 309 КК України).

Висновки. Співробітники лабораторії дослідження проблем національної безпеки у сфері громадського здоров'я Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності імені академіка В.В. Сташиса НАПрН України, до числа яких входить і автор статті зокрема, вважають за доцільне запропонувати наступну законодавчу ініціативу – внести зміни до частини четвертої статті 309 КК України, виклавши її в такій редакції:

«4. Особа, яка добровільно звернулася до лікувального закладу і розпочала лікування від наркоманії, звільняється від кримінальної відповідальності за дії, передбачені цією статтею».

[1] Див. URL: https://ivpz.kh.ua/uk/%d0%be%d0%bf%d1%82%d0%b8%d0%bc%d1%96%d0%b7%d0%b0%d1%86%d1%96%d1%8f-%d0%bd%d0%b0%d1%80%d0%ba%d0%be%d0%bf%d0%be%d0%bb%d1%96%d1%82%d0%b8%d0%ba%d0%b8-%d0%b2-%d1%83%d0%bc%d0%be%d0%b2%d0%b0%d1%85-%d0%b2/

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про схвалення Стратегії наркополітики на період до 2030 року та затвердження операційного плану заходів з її реалізації у 2025-2027 роках: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 20.08.2025 р. № 920-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/920-2025-%D1%80#Text (дата звернення: 12.12.2025).
2. Козак В.Я. Запобігання організації або утриманню місць для незаконного вживання, виробництва чи виготовлення наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису: дис. … докт. філ. за спец. 081 «Право». Одеський державний університет внутрішніх справ, Одеса, 2025. 243 с. URL: https://oduvs.edu.ua/uploads/Disser_Kozak_PDF_3d2dd6af00.pdf (дата звернення: 12.12.2025).
3. Про схвалення Державної стратегії у сфері протидії ВІЛ-інфекції/СНІДу, туберкульозу та вірусним гепатитам на період до 2030 року: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 27.11.2019 р. № 1415-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1415-2019-%D1%80#Text (дата звернення: 12.12.2025).
4. Кодекс України про адміністративні правопорушення: Закон України від 07.12.1984 р. № 8073-X. Дата оновлення: 01.09.2025. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10#Text (дата звернення: 12.12.2025).
5. Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.04.2001 р. № 2341-III. Дата оновлення: 17.07.2025. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text (дата звернення: 12.12.2025).
6. Про затвердження таблиць невеликих, великих та особливо великих розмірів наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів, які знаходяться у незаконному обігу: наказ МОЗ України від 01.08.2000 р. № 188. Дата оновлення: 06.12.2021. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0512-00/ed20220301#Text (дата звернення: 12.12.2025).
7. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення досудового розслідування окремих категорій кримінальних правопорушень: Закону України від 22.11.2018 р. № 2617-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2617-19/ed20191220#Text (дата звернення: 12.12.2025).
8. Єдині звіти про кримінальні правопорушення за 2015–2019 роки. *Офіс Генерального прокурора: статистика: про зареєстровані кримінальні правопорушення та результати їх досудового розслідування.* URL: https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-zareyestrovani-kriminalni-pravoporushennya-ta-rezultati-yih-dosudovogo-rozsliduvannya-2 (дата звернення: 12.12.2025).
9. Єдиний звіт про кримінальні правопорушення за 2020 рік. *Офіс Генерального прокурора: статистика: про зареєстровані кримінальні правопорушення та результати їх досудового розслідування.* URL: https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-zareyestrovani-kriminalni-pravoporushennya-ta-rezultati-yih-dosudovogo-rozsliduvannya-2 (дата звернення: 12.12.2025).
10. Єдині звіти про кримінальні правопорушення за 2021–2024 роки. *Офіс Генерального прокурора: статистика: про зареєстровані кримінальні правопорушення та результати їх досудового розслідування.* URL: https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-zareyestrovani-kriminalni-pravoporushennya-ta-rezultati-yih-dosudovogo-rozsliduvannya-2 (дата звернення: 12.12.2025).
11. Горностай А.В. Фронт всередині: криміналізація нарковживання серед військових під час війни як правовий і медичний виклик. *Оптимізація наркополітики в умовах війни і повоєнного відновлення* : матеріали медико-прав. полілогу (м. Київ, 9–10 трав. 2025 р.): електрон. наук. вид. / НАПрН України ; НДІ вивч. проблем злочинності ім. акад. В.В. Сташиса НАПрН України ; БО «100 відсотків життя». Харків: Право, 2025. С. 19–22. DOI: https://doi.org/10.31359/9786178617059.
12. Проект Закону про внесення змін до Кримінального кодексу України та Кодексу України про адміністративні правопорушення щодо удосконалення відповідальності за незаконне виробництво, виготовлення, придбання, зберігання, перевезення чи пересилання наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів без мети збуту: від 17.02.2023 р. № 9028. URL: https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/41365 (дата звернення: 12.12.2025).
13. Хавронюк М.І. Чи варто декриміналізовувати незаконний обіг наркотиків без мети збуту: Портал UPLAN. URL: https://uplan.org.ua/chy-varto-dekryminalizovuvaty-nezakonnyi-obih-narkotykiv-bez-mety-zbutu/ (дата звернення: 12.12.2025).

14. Івашко С.В., Ворошилова Д.Р. Суспільна небезпечність наркоманії як кримінологічний фактор недоцільності декриміналізації ст. 309 Кримінального кодексу України. *Кримінально-виконавча система: Вчора. Сьогодні. Завтра.* 2023. № 2 (14). С. 19–34. URL: https://sjcriminal.pau.edu.ua/ua80-2-14/ (дата звернення: 12.12.2025).
15. Висновок на проект Закону України «Про внесення змін до Кримінального кодексу України та Кодексу України про адміністративні правопорушення щодо удосконалення відповідальності за незаконне виробництво, виготовлення, придбання, зберігання, перевезення чи пересилання наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів без мети збуту» від 17.02.2023 № 9028 URL: https://itd.rada.gov.ua/billinfo/ Bills/Card/41365 (дата звернення: 12.12.2025).
16. Пироженко О.С. Про окремі проблеми декриміналізації вживання наркотичних засобів і психотропних речовин. *Оптимізація наркополітики в умовах війни і повоєнного відновлення* : матеріали медико-прав. полілогу (м. Київ, 9–10 трав. 2025 р.): електрон. наук. вид. / НАПрН України; НДІ вивч. проблем злочинності ім. акад. В.В. Сташиса НАПрН України; БО «100 відсотків життя». Харків: Право, 2025. С. 70–73. DOI: https://doi.org/10.31359/9786178617059.

УДК 343.97
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.4.26

КІБЕРБЕЗПЕКА ТА КІБЕРЗЛОЧИННІСТЬ В УКРАЇНІ: СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ

Піщенко Г.І.,
кандидат юридичних наук, доцент,
професор кафедри кримінального права та кримінології
навчально-наукового інституту права та психології
Національної академії внутрішніх справ
ORCID: 0000-0003-3299-521X

Шопіна Ю.О.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри кримінального права та кримінології
навчально-наукового інституту права та психології
Національної академії внутрішніх справ
ORCID: 0009-0004-7734-2102

Піщенко Г.І., Шопіна Ю.О. Кібербезпека та кіберзлочинність в Україні: сучасні тенденції.

У даний час протидія кіберзлочинності є однією з найактуальніших проблем у всьому світі. Зростаюча кількість кіберзлочинців, постійне вдосконалення інформаційних технологій і, як наслідок, нові можливості вдосконалення цих кримінальних правопорушень створюють чергові загрози для глобальних інформаційних мереж і суспільства в цілому.

Метою дослідження є виокремлення сучасних тенденцій кібербезпеки та кіберзлочинності в Україні.

Досліджуючи кіберзлочиність в Україні автори дійшли наступних висновків: кіберзлочиність є самостійним різновидом злочинності, що існує поряд з насильницькою, корисливою, корупційною, екологічною, організованою, професійною та іншими видами; має високотехнологічний характер, що полягає у використані ІТ-технологій, комп'ютерних пристроїв, інформаційно-телекомунікаційних мереж, які є способом вдосконалення інших кримінальних правопорушень (крадіжка, шахрайство, вимагання та інші); характеризується високим ступенем латентності; тісно пов'язана з організованою злочинністю; набула високоорганізованого й професійного характеру, так як особи, що вчиняють кіберзлочини мають злочинну спеціалізацію та кваліфікацію з певних видів злочинних діянь; набула транснаціонального характеру в силу своєї приналежності до комп'ютерного «андеграунду» з отриманням злочинних доходів на території двох і більше держав і набуття статусу міжнародних злочинних груп.

Змістом запобігання кіберзлочинності мають бути заходи віктимологічної профілактики (підвищення рівня цифрової грамотності населення і сприяння в просувані індивідуальних засобів захисту особистої інформації). Проблема запобігання кіберзлочинності є багатогранною і полягає не тільки в змінах законодавчої сфери, але й в удосконаленні технічної та технологічної сфер.

Ключові слова: кібербезпека, кіберзлочинність, кіберзахист, безпека в кіберпросторі, конфіденційні дані, загроза інформаційним даним та системам, несанкціоновані дії з інформацією, фішинг, онлайн-шахрайство, шкідливе програмне забезпечення, високотехнологічна злочинність, захист інформаційно-телекомунікаційних мереж.

Pishchenko G.I., Shopina Y.O. Cybersecurity and cybercrime in Ukraine: current trends.

Currently, combating cybercrime is one of the most pressing problems in the world. The growing number of cybercriminals, the constant improvement of information technologies and, as a result, new opportunities for improving these criminal offenses create new threats to global information networks and society as a whole.

The purpose of the study is to identify current trends in cybersecurity and cybercrime in Ukraine.

Investigating cybercrime in Ukraine, the authors came to the following conclusions: cybercrime is an independent type of crime that exists alongside violent, mercenary, corrupt, environmental, organized, professional and other types; it has a high-tech nature, which consists in the use of IT technologies, computer devices, information and telecommunication networks, which are a way to improve other criminal offenses (theft, fraud, extortion and others); characterized by a high degree of latency; closely related to organized crime; has acquired a highly organized and professional nature, as individuals committing cybercrimes have criminal specialization and qualifications in certain types of criminal acts; has acquired a transnational nature due to its affiliation with the computer «underground» with the receipt of criminal proceeds in the territory of two or more states and the acquisition of the status of international criminal groups.

The content of cybercrime prevention should be victimological prevention measures (increasing the level of digital literacy of the population and promoting individual means of protecting personal information). The problem of preventing cybercrime is multifaceted and consists not only in changes in the legislative sphere, but also in improving the technical and technological spheres.

Key words: cybersecurity, cybercrime, cyberdefense, security in cyberspace, confidential data, threat to information data and systems, unauthorized actions with information, phishing, online fraud, malware, high-tech crime, protection of information and telecommunications networks.

Постановка проблеми. Запобігання кіберзлочинності є однією з найбільш актуальних і складних кримінологічних проблем, що існують в суспільстві. Висока латентність, винайдення та швидке поширення нових способів вчинення кіберзлочинів, вимагає від суспільства кардинально нових підходів у їх запобіганні.

Кібербезпека – це комплексна діяльність, що використовує технології, процеси та методи для захисту комп'ютерних систем, мереж, програм і даних від кібератак, несанкціонованого доступу, пошкодження та витоку інформації. Вона включає широкий спектр заходів від керування паролями та захисту персональних пристроїв, до забезпечення безпеки корпоративних мереж та державних систем. Головною її метою є збереження конфіденційності, цілісності та доступності комп'ютерної інформації.

Кібербезпека захищає конфіденційні бізнес-дані, інтелектуальну власність та репутацію компаній від збитків і перебоїв в роботі. Поряд з цим, вона забезпечує сталий розвиток суспільства та цифрових комуніацій шляхом своєчасного виявлення та нейтралізації загроз.

У свою чергу, кіберзлочинність є злочинною діяльністю, що здійснюється за допомогою комп'ютерних систем, мереж та інформаційних технологій, яка несе безпосередню загрозу інформаційним даним та системам, державній інфраструктурі.

Метою здійсненого дослідження є виокремлення сучасних тенденцій кібербезпеки та кіберзлочинності в Україні.

Стан опрацювання проблематики. Аналіз наукового дослідження сучасного стану та тенденцій кібербезпеки та кіберзлочинності в Україні здійснювали у своїх публікаціях С. Бабанін [1]; О. Будунова [2]; В. Бутузов [3]; В. Голубєв [4]; О. Довгань та І. Доронін [5]; М. Карчевський [6; 7]; Ю. Когут [8]; М. Кравцова [9; 10]; Ю. Онищенко [11]; Ю. Піцик [12]; С. Шапочка [13] та інші науковці. Однак, сучасний стрімкий розвиток інформаційних технологій у світі, їх поширення в Україні, зумовлюють необхідність осучаснення наукових кримінологічних досліджень тенденцій у кібербезпеці та в поширенні кіберзлочинності.

Виклад основного матеріалу. На сьогодні, під час стрімкого зростання кіберзлочинів не сформовано єдиного загальновизнаного поняття «кіберзлочинності». У своїх рекомендаціях експерти ООН, вважають, що термін «кіберзлочинність» охоплює будь-який злочин, який може вчинятися за допомогою комп'ютерної системи чи мережі, в межах комп'ютерної системи чи мережі, проти комп'ютерної системи чи мережі. По іншому, до кіберзлочинів належать такі суспільно небезпечні діяння, які вчиняються у кіберпросторі з допомогою чи в самих комп'ютерних системах чи комп'ютерних мережах, і навіть з використанням інших засобів доступу до кіберпростору, у межах комп'ютерних систем чи мереж проти комп'ютерних систем, комп'ютерних мереж і комп'ютерних даних.

У Конвенції про Кіберзлочинність (м. Будапешт, 23.11.2001 р.) виокремлено п'ять видів комп'ютерних злочинів:

– незаконний доступ (протиправний навмисний доступ до комп'ютерної системи або її частини);

– незаконне перехоплення (протиправне навмисне перехоплення непризначених для загального користування комп'ютерних даних, що передаються в комп'ютерну систему, з неї або всередині такої системи, включаючи електромагнітні випромінювання комп'ютерної системи, що мість у собі такі комп'ютерні дані);

– втручання в дані (протиправне пошкодження, знищення, погіршення, зміна або приховування комп'ютерних даних);

– втручання в систему (серйозне протиправне перешкоджання функціонування комп'ютерної системи шляхом введення, передачі, пошкодження, видалення, порушення, зміни чи приховування комп'ютерних даних);

– незаконне використання пристроїв (виробництво, продаж, придбання для використання, імпорт, оптовий продаж або інші форми надання в користування: пристроїв, включаючи комп'ютерні програми, розроблених або адаптованих для вчинення кримінальних правопорушень; комп'ютерних паролів, кодів доступу або інших подібних даних, за допомогою яких може бути отримано доступ до комп'ютерної системи в цілому або будь-якої її частини, з метою використовувати їх для вчинення кримінальних правопорушень; а також володіння одним із предметів зазначених вище, з наміром використовувати його з метою вчинення кримінальних правопорушень) [14].

В українському законодавсті такі діяння є злочинними і регулюються відповідними статтями Розділу XVI Кримінального кодексу України (далі – КК України) (злочини у сфері використання електроннообчислювальних машин), зокрема, статтями 361 (несанкціоноване втручання в роботу комп'ютерних систем), 361-1 (створення та розповсюдження вірусів); 361-2 (несанкціоновані дії з інформацією), 362 (несанкціоновані дії з інформацією, яка обробляється в ЄОМ).

Особливістю кіберзлочину вважають те, що він поєднується із використанням саме «кібернетичних технологій» у межах однієї комп'ютерної мережі або декількох таких мереж, як складової інформаційної (автоматизованої), інформаційно-комунікаційної чи електронної комунікаційної систем.

Комп'ютерний злочин є діянням, що, передусім, вчиняється з використанням будь-якої комп'ютерної техніки. Формами кримінально протиправного використання кібернетичних технологій у межах комп'ютерних мереж визначають, приміром, несанкціоноване отримання прав керування комп'ютерною мережею та її нерегламентоване використання (для прикладу, із метою спричинення аварії на виробництві шляхом дезорганізації управлінської діяльності підприємства), а також створення та використання із злочинною метою однієї комп'ютерної мережі (або поєднання декількох) проти інших таких мереж (для наприкладу, створення мережі заражених комп'ютерів для здійснення атак на веб-сайти тощо).

Таким чином, вважається, що поняття кіберзлочину є багатогранним. При застосуванні норм закону про кримінальну відповідальність кіберзлочин не слід зводити до поняття «комп'ютерного кримінального правопорушення» (розділ XVI Особливої частини КК України), а враховувати, що таке діяння (кіберзлочин) вчиняється у кіберпросторі та / або з його використанням, що зазвичай супроводжується посяганнями на інші об'єкти кримінально-правової охорони [15, с. 117].

Науковцями зміст категорії «інформаційна безпека» пов'язується із безпечним функціонуванням автоматизованих (комп'ютерних) систем у всіх галузях суспільної діяльності. Антисоціальні прояви щодо недотримання правил роботи цих систем можуть призвести до значних порушень функціонування суспільства. Організовані злочинні угруповання, розуміють це і намагаються використати досягнення науково-технічного прогресу для своєї мети. У зв'язку з цим існує нагальна потреба визначення та визнання на науковому рівні організованої комп'ютерної злочинності як соціального явища і відпрацювання практичних, обгрунтованих заходів протидії їй [16, с. 118].

До найбільш характерних ознак організованої кіберзлочинності відносять:

– сукупність протиправних діянь (кіберзлочинів), учинених шляхом використання кібернетичних комп'ютерних систем управління та оброблення інформації (кіберзлочинність);

– вчинення злочинів даного виду в зв'язку зі створенням та діяльністю організованих злочинних кіберугруповань кримінально орієнтованих співтовариств користувачів кіберпростору;

– середовищем вчинення кіберзлочинів та діяльності організованих кіберугруиовань є кіберпростір (штучне електронне середовище існування інформаційних об'єктів у цифровій формі, створене як наслідок функціонування кібернетичних комп'ютерних систем).

Тому, організовану кіберзлочинність визначають як сукупність кіберзлочинів, що вчиняються у зв'язку зі створенням та діяльністю у кіберпросторі організованих злочинних співтовариств його користувачів (кіберугруповань). Для досягнення злочинної мети члени кіберугруповань використовують кібернетичні комп'ютерні системи управління та оброблення інформації [17, с. 320-321].

Проведені науковцями дослідження вказують на те, що найбільш характерними рисами, які притаманні комп'ютерним злочинам, учиненим із використанням мережі Інтернет (у відсотковому відношенні) є: транскордонність (57 %); висока технічна озброєність злочинців (53,6 %); використання в якості знарядь злочину інформаційних та телекомунікаційних технологій (53,5 %); високий рівень латентності (42,1 %); електронне середовище, як місце вчинення злочину (36,97 %); організований характер (27,13 %); корупційні зв'язки у правоохоронних органах (8,57 %) [18, с. 309].

Серед основних форм проявів транснаціональної організованої злочинності в Україні виокремлюють: фальшивомонетництво; забезпечення функціонування кримінальних ринків, пов'язаних із незаконним переміщенням товарів; незаконний обіг предметів культури і давнини; комп'ютерні злочини; транснаціональна незаконна торгівля видами флори і фауни, що охороняються законом; незаконний обіг небезпечних відходів; злочинність у сфері обігу радіоактивних матеріалів; злочини, пов'язані з порушенням авторських і суміжних прав («інтелектуальне піратство»); легалізація злочинних доходів; транснаціональні корупційні діяння [19, с. 178-179].

Транснаціональну організовану злочинність визначають як негативне соціальне явище, пов'язане зі створенням та діяльністю організованих злочинних угруповань (груп, організацій, банд, інших формувань) з метою вчинення тяжких та особливо тяжких злочинів проти власності; у сфері господарської (фінансової) діяльності; пов'язаних з тероризмом, піратством та різними формами екстремізму; наркобізнесом, сексуальною експлуатацією і торгівлею людьми; незаконним обігом зброї, лікарських препаратів, творів мистецтва, вибухових та інших небезпечних (радіоактивних, хімічних) речовин; утручанням у роботу комп'ютерних мереж і автоматизованих систем державного та військового управління, об'єктів критичної інфраструктури, що мають транснаціональний (транскордонний, міжнародний) характер [20, с. 465-466].

Науковці вважають, що на сучасному етапі розвитку суспільства транснаціональна організована злочинність являє собою один із вищих рівнів кримінальної еволюції, якісно нову форму розвитку організації злочинності. Її антисоціальна, протиправна діяльність виходить за межі території і юрисдикції однієї держави, а суб'єктами є стійкі злочинні організації, діяльність і сфера впливу яких, поширюється не на одну, а на декілька країн, суміжні держави, регіони тощо.

Транснаціональні організовані угруповання діють у різних регіонах світу, мають певну спеціалізацію, використовують різноманітні методи, прийоми (шантаж, залякування, корупційні схеми), а об'єднує їх спільна мета – отримання надвисокого (максимального) прибутку з одночасним забезпеченням мінімального ризику [21, с. 84-85].

Отже, кіберзлочинність – це будь-які дії навмисного характеру, що пов'язані з використанням комп'ютерів, комп'ютерних мереж або інших цифрових пристроїв для скоїння дій, що кваліфікуються КК України як злочини.

До кіберзлочинності можна віднести:

а) фішинг – викрадення особистих даних через підроблені веб-сайти або електронні листи;

б) онлайн-шахрайство з використанням фальшивих інтернет-магазинів, аукціонів або телекомунікаційних засобів;

в) встановлення шкідливого (вірусного) програмного забезпечення;

г) соціальна інженерія (соціологічний термін), що проявляється у маніпулюванні людьми (групою людей) з метою отримання вільного доступу до їхніх особистих даних;

д) піратство (викрадення) – незаконне розповсюдження інтелектуальної власності;

ж) кардинг – використання в операціях реквізитів платіжних карт, отриманих зі зламаних серверів інтернет-магазинів, платіжних і розрахункових систем, а також із персональних комп'ютерів (безпосередньо або через програми віддаленого доступу, так звані «трояни», «боти»);

з) протиправний контент – пропаганда екстремізму, тероризму, наркоманії, порнографії, культу жорстокості та насильства;

і) рефайлінг – незаконна підміна телефонного трафіку;

к) мальваре – створення та послідуюче розповсюдження вірусів і шкідливого програмного забезпечення;

л) кард-шерінг – надання незаконного доступу до перегляду супутникового та кабельного телебачення.

Враховуючи вище перелічені діяння, об'єктом кіберзлочинів може стати будь-який користувач Інтернету.

Слід відзначити, що ефективної системи профілактики даному виду злочинності у світі не існує через те, що шахраї – злочинці постійно вигадують все нові способи вчинення кіберзлочинів.

Кримінологами вже узагальнені поради які сприяють підвищенню безпеки, зокрема й особистої, та допоможуть уникнути ролі «жертви» кіберзлочинів. Серед таких заходів можна виділити:

– використання захищених мереж;

– створення надійних паролей з періодичною їх зміною;

– використання інструментів конфіденційності та безпеки Google чи інших браузерів;

– постійна перевірка своїх облікових записів;

– встановлення та періодичне оновлення антивірусних програм для захисту пристроїв;

– бути в курсі та володіти інформацією про поширені способи, які використовують злочинці для того щоб розпізнавати їх.

Враховуючи сучасні виклики та необхідність покращення стану боротьби з кіберзлочинністю Уряд України в березні 2016 року прийняв Стратегію кібербезпеки України, яка має на меті створення національної системи кібербезпеки.

У тому ж 2016 році (червень) спочатку Президент України підписав Указ про створення Національного координаційного центру кібербезпеки, першочерговим завданням якого є здійснення аналізу та розроблення галузевих індикаторів стану кібербезпеки в Україні. А у вересні того ж року, Верховна Рада України у першому читанні прийняла закон «Про основні заходи забезпечення кібербезпеки України» [22].

05 жовтня 2017 року Верховною Радою України цей закон був ухвалений вцілому. В ньому визначено основні засади функціонування національної системи кібербезпеки, а також закріплені права та обов'язки суб'єктів (держспецзв'язок, міністерства, правоохоронні, розвідувальні та контррозвідувальні органи, суб'єкти господарювання, якими є підприємства, установи та організації, що належать до критичної інфраструктури або надають послуги в інформаційній сфері та мають забезпечувати захист своїх інформаційних систем), що забезпечують кіберзахист. Також визначено й об'єкти кібербезпеки [23]. Цей Закон спрямований на захист суверенітету, територіальної цілісності України та забезпечення безпеки у кіберпросторі.

Кабінетом Міністрів України 07 березня 2025 року видано Розпорядження про затвердження плану заходів на 2025 рік з реалізації Стратегії кібербезпеки України [24].

Протидія кіберзлочинності вимагає від держави рішучих кроків і є одним із пріоритетних напрямів внутрішньої політики.

Необхідною є взаємодія з міжнародною спільнотою у боротьбі з цим відносно новим видом злочинності, який є міжнародною проблемою і не обмежується кордонами окремої країни. І це проблема не тільки правоохоронних органів, а й суспільства загалом.

Висновки. Дослідження тенденцій кіберзлочинності в Україні дало можливість дійти наступних висновків:

– кіберзлочиність є самостійним різновидом злочинності, що існує поряд з насильницькою, корисливою, корупційною, екологічною, організованою, професійною та іншими видами;

– вона має високотехнологічний характер, що полягає у використані ІТ-технологій, комп'ютерних пристроїв, інформаційно-телекомунікаційних мереж, які виступають способом вдосконалення інших кримінальних правопорушень (крадіжка, шахрайство, вимагання та інші);

– кіберзлочинам притаманний високий ступінь латентності (до декількох тисяч відсотків, що обумовлено різними обставинами);

– кіберзлочинність тісно пов'язана з організованою злочинністю;

– кіберзлочиності притаманний високоорганізований і професійний характер, так як особи, що вчиняють кіберзлочини мають злочинну спеціалізацію та кваліфікацію з певних видів злочинних діянь;

– кіберзлочинність є транснаціональною в силу своєї приналежності до комп'ютерного «андеграунду» з отриманням злочинних доходів на території двох і більше держав і набуття статусу міжнародних злочинних груп.

Запобігання кіберзлочинності включає в себе заходи віктимологічної профілактики (підвищення рівня цифрової грамотності населення і сприяння в просувані індивідуальних засобів захисту особистої інформації).

Проблема запобігання кіберзлочинності є багатогранною і полягає не тільки в змінах у законодавчій сфері, а й в технічній та технологічній сферах.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Бабанін С.В. Запобігання комп'ютерним кримінальним правопорушенням: наук.-практ. посіб. Дніпро: Дніпропетр. держ. ун-т внутр. справ, 2022. 91 с.
2. Будунова О. Теоретико-прикладні основи запобігання злочинності у сфері інформаційних технологій: монографія. Луцьк: Вежа-Друк, 2023. 343 с.
3. Бутузов В.М. Протидія комп'ютерній злочинності в Україні (системно-структурний аналіз): монографія. Київ: КИТ, 2010. 408 с.
4. Проблеми боротьби зі злочинами у сфері використання комп'ютерних технологій: навч. посіб. / В.О. Голубєв та ін.; заг. ред. Р.А. Калюжний. Запоріжжя: ГУ «ЗІМДУ», 2002. 292 с.
5. Довгань О.Д., Доронін І.М. Ескалація кіберзагроз національним інтересам України та правові аспекти кіберзахисту: монографія. Київ: АртЕк, 2018. 106 с.
6. Карчевський М В. Кримінально-правова охорона інформаційної безпеки України: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.08; Нац. акад. внутр. справ. Київ, 2012. 536 арк.
7. Протидія злочинам у сфері використання інформаційних технологій: інтегр. навч.-практ. посіб. / М.В. Карчевський та ін.; за ред. М.В. Карчевського. Харків: Право, 2019. 186 с.
8. Когут Ю.І. Протидія кібертероризму як загрозі інформаційній безпеці України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 21.07.01; ПрАТ «ВНЗ «Міжрегіон. акад. упр. персоналом». Київ, 2021. 20 с.
9. Кравцова М.О. Кіберзлочинність: кримінологічна характеристика та запобігання органами внутрішніх справ: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08; Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2016. 16 с.
10. Кравцова М.О., Литвинов О.М. Запобігання кіберзлочинності в Україні: монографія. Харків: видав. Панов А.М., 2016. 210 с.
11. Онищенко Ю.М. Державні механізми запобігання і протидії кіберзлочинності в умовах глобалізації: автореф. дис. ... канд. наук з держ. упр.: 25.00.02; Нац. акад. держ. упр. при Президентові України, Харків. регіон. ін-т держ. упр. Харків, 2015. 20 с.
12. Піцик Ю.М. Кіберзлочини проти власності: кримінально-правова та кримінологічна характеристика: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08; ПрАТ «ВНЗ «Міжрегіон. акад. упр. персоналом». Київ, 2019. 20 с.
13. Шапочка С.В. Запобігання шахрайству, що вчиняється з використанням комп'ютерних мереж: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08; Донец. юрид. ін-т МВС України. Кривий Ріг, 2018. 20 с.
14. Конвенція про кіберзлочинність (м. Будапешт, 23.11.2001 р.) (ратифікована із застереженнями і заявами Законом України № 2824-IV (2824-15) від 07.09.2005). Офіційний сайт Верховної Ради України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_575#Text (дата звернення 04.11.2025).
15. Федюк В.В. Поняття кіберзлочину та його застосування в нормах закону про кримінальну відповідальність. *Соціальна і цифрова трансформація: теоретичні та практичні проблеми правового регулювання:* матеріали III Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Київ, 23 листоп. 2023 р.). Київ, 2023. С. 115-118.
16. Гавловський В.Д. Організована комп'ютерна злочинність – загроза інформаційній безпеці держави. *Боротьба з організованою злочинністю та корупцією:* матеріали наук.-практ. конф. (м. Київ, 4-5 квітн. 2000 р.). Київ: РВВ МВС України, 2001. С. 116-118.
17. Шеломенцев В.П. Організована кіберзлочинність: до визначення поняття. *Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика):* науково-практичний журнал. 2009. № 21. С. 314-321.
18. Тітуніна К.В. Характеристика комп'ютерних злочинів, учинених із використанням мережі Інтернет (аналіз матеріалів анкетування). *Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика):* науково-практичний журнал. 2009. № 21. С. 307-313.
19. Буркаль В.С. Протидія транснаціональній організованій злочинності у сфері економіки: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08; Університет державної фіскальної служби України. Ірпінь, 2019. 234 арк.

20. Жаровська Г.П. Теорія та практика протидії транснаціональній організованій злочинності в Україні: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08; Національна академія внутрішніх справ. Київ, 2019. 593 арк.
21. Ткачова О.В. Транснаціональна організована злочинність як сучасне явище: визначення й основні риси. *Теорія і практика правознавства.* 2021. Вип. 1 (19). С. 78-87; DOI: 10.21564/2225-6555.2021.19.235600 (дата звернення: 04.11.2025).
22. Указ Президента України Про Національний координаційний центр кібербезпеки від 07.06.2016 № 242/2016. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/242/2016#Text (дата звернення 04.11.2025).
23. Закон України «Про основні засади забезпечення кібербезпеки України» від 05.10.2017 № 2163-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2163-19#Text (дата звернення 04.11.2025).
24. Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про затвердження плану заходів на 2025 рік з реалізації Стратегії кібербезпеки України» від 7 березня 2025 р. № 204-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/204-2025-%D1%80#Text (дата звернення 04.11.2025).

УДК 336.7 (477)
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.4.27

ХУЛІГАНСТВО, ЩО ВЧИНЯЄТЬСЯ ДІТЬМИ, ЯК ОБ'ЄКТ КРИМІНОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

Пустова А.О.,
здобувач Національної академії внутрішніх справ
ORCID: 0009-0001-4321-9091
e-mail: alenalysenko2024@ukr.net

Пустова А.О. Хуліганство, що вчиняється дітьми, як об'єкт кримінологічного дослідження.
У статті проведено комплексний кримінологічний аналіз хуліганства, що вчиняється дітьми, як специфічного прояву дитячої девіантності. Наголошено, що феномен хуліганства, що вчиняється дітьми, є особливо чутливою сферою кримінологічного аналізу, оскільки він поєднує у собі складні соціально-психологічні механізми формування девіантної поведінки та специфіку правового регулювання щодо неповнолітніх. Суспільна небезпека хуліганських проявів полягає не стільки у фактичному розмірі шкоди, скільки у ризику трансформації таких дій у більш тяжкі правопорушення в майбутньому. Тому хуліганство дітей є індикатором ранньої кримінальної небезпеки і потребує системного та глибокого вивчення.

З'ясовано сутність цього явища, його правову природу, соціально-психологічні характеристики та детермінанти, що формують агресивну поведінку дітей. Розглянуто сучасні тенденції прояву дитячого хуліганства, включно з новітніми цифровими формами, зумовленими розвитком соціальних мереж, онлайн-комунікацій та віртуальних спільнот. Окрему увагу приділено питанню ранньої кримінологічної профілактики, ролі сім'ї, закладів освіти, ювенальної превенції Національної поліції та органів соціального захисту у попередженні хуліганських проявів серед дітей. У роботі акцентовано на взаємозв'язку хуліганських дій з подальшою делінквентною поведінкою неповнолітніх, що дає підстави розглядати дитяче хуліганство як важливий індикатор ризику формування кримінальної кар'єри. На основі аналізу соціальних, психологічних і правових чинників запропоновано напрями вдосконалення системи попередження хуліганських проявів, зокрема шляхом розвитку інституту шкільної медіації, індивідуальної профілактики та міжвідомчої взаємодії.

Окреслено, що дитяче хуліганство слід розглядати не лише як окрему форму протиправної поведінки, а як значущий об'єкт кримінологічного вивчення, що вимагає системного підходу до профілактики, активної міжвідомчої співпраці та впровадження науково обґрунтованих методів роботи з неповнолітніми. Ефективні заходи запобігання цьому явищу повинні базуватися на своєчасному виявленні ризикових факторів, комплексній підтримці дітей, розвитку позитивних соціальних зв'язків та створенні безпечних умов для їхнього гармонійного та всебічного розвитку.

Ключові слова: хуліганство, діти, кримінальні правопорушення, девіантна поведінка, неповнолітні, кримінологічна профілактика.

Pustova A.O. Hooliganism committed by children as an object of criminological research.
The article provides a comprehensive criminological analysis of hooliganism committed by children as a specific manifestation of children's deviance. It is emphasized that the phenomenon of hooliganism committed by children is a particularly sensitive area of criminological analysis, since it combines complex socio-psychological mechanisms of the formation of deviant behavior and the specifics of legal regulation of minors. The social danger of hooliganism lies not so much in the actual amount of harm, but in the risk of transforming such actions into more serious offenses in the future. Therefore, hooliganism of children is an indicator of early criminal danger and requires systematic and in-depth study.

The essence of this phenomenon, its legal nature, socio-psychological characteristics and determinants that shape the aggressive behavior of children are clarified. Modern trends in the manifestation of child

hooliganism are considered, including the latest digital forms caused by the development of social networks, online communications and virtual communities. Special attention is paid to the issue of early criminological prevention, the role of the family, educational institutions, juvenile prevention of the National Police and social protection bodies in preventing hooliganism among children. The paper focuses on the relationship between hooliganism and subsequent delinquent behavior of minors, which gives grounds to consider child hooliganism as an important indicator of the risk of forming a criminal career. Based on the analysis of social, psychological and legal factors, directions for improving the system for preventing hooliganism are proposed, in particular by developing the institute of school mediation, individual prevention and interagency interaction.

It is outlined that child hooliganism should be considered not only as a separate form of illegal behavior, but as a significant object of criminological study, which requires a systematic approach to prevention, active interagency cooperation and the implementation of scientifically sound methods of working with minors. Effective measures to prevent this phenomenon should be based on the timely identification of risk factors, comprehensive support for children, the development of positive social ties and the creation of safe conditions for their harmonious and comprehensive development.

Key words: hooliganism, children, criminal offenses, deviant behavior, minors, criminological prevention.

Постановка проблеми. Хуліганство, що вчиняється дітьми, є однією з найбільш поширених форм девіантної поведінки неповнолітніх, яка становить значну соціальну небезпеку та справляє негативний вплив на стан громадської безпеки. Проблема ускладнюється тим, що дитячі хуліганські прояви нерідко мають латентний характер, залишаються поза увагою правоохоронних органів, педагогів та батьків, що сприяє подальшій ескалації агресивної поведінки та формуванню стійкої делінквентності.

Суспільні трансформації, військові умови, інформаційне перевантаження, поширення цифрових платформ, зміна моделей соціалізації дітей та підлітків зумовлюють появу нових форм хуліганства, що потребує оновлення кримінологічних підходів до його дослідження. Водночас чинні профілактичні механізми виявляються недостатньо ефективними, оскільки здебільшого реагують на наслідки, а не на причини агресивної поведінки дітей. Відсутність цілісної кримінологічної концепції дитячого хуліганства ускладнює розробку дієвих превентивних заходів, що обумовлює необхідність ґрунтовного наукового аналізу цього явища.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Питанням кримінології неповнолітніх, девіантної поведінки та правопорушень у підлітковому середовищі приділяли увагу такі науковці, як: В. Василевич, А. Генералова, А. Гусак, О. Джужа, Г. Діденко, В. Канарський, І. Коваль, О. Колб, С. Леськів, В. Ортинський, Н. Рогатинська, Н. Чижовська, Н. Язан та інші. Проте саме хуліганство, яке вчиняється дітьми, розглядається фрагментарно, що зумовлює потребу в уточненні його кримінологічної сутності, детермінант та особливостей профілактики.

Метою статті є: здійснення всебічного кримінологічного дослідження хуліганства, що вчиняється дітьми, з'ясування його соціально-правової природи, визначення ключових детермінант та особливостей прояву, а також формування науково обґрунтованих підходів до удосконалення системи профілактики дитячої девіантності в умовах сучасних суспільних змін.

Виклад основного матеріалу. Практика показує, що сучасна кримінологічна ситуація в Україні набула сталого характеру та виступає значним чинником дестабілізації суспільних процесів. Це особливо помітно на тлі глибоких трансформацій, які відбулися в країні останніми роками. Стрімкі й масштабні соціальні зміни, значною мірою позначені негативними наслідками, ускладнили протидію злочинності, зокрема правопорушенням серед дітей. Перетворення, що відбулися в державі, спричинили зростання дитячої злочинності, що, у свою чергу, вплинуло на загальне погіршення криміногенної ситуації. У зв'язку з цим ключовим пріоритетом кримінально-правової політики України стає попередження та протидія злочинності загалом, і особливо – хуліганству учиненим дітьми.

Хуліганство, що вчиняється дітьми, становить складний соціально-правовий феномен, який поєднує у собі особливості дитячої поведінки, деформації процесу соціалізації, прогалини у виховних практиках та негативні зовнішні впливи. З позицій кримінології та вікової психології дитяче хуліганство розглядається як початкова форма девіантної поведінки, що за певних умов може перерости у більш серйозні делікти. Саме тому дослідження причин, умов, механізмів форму-

вання та розвитку такої протиправної активності є вкрай важливим для формування ефективної системи превенції [1, с. 24-25].

Передусім, дитяче хуліганство варто розглядати в контексті загального процесу соціалізації, під час якого особистість засвоює норми, цінності та моделі поведінки. Порушення цього процесу, зумовлене неблагополуччям у сім'ї, дефіцитом емоційного контакту, жорстоким або байдужим стилем виховання, стає основою формування антисоціальних установок. Значний вплив мають також умови шкільного середовища: конфлікти з педагогами, булінг, відсутність уваги до індивідуальних особливостей дитини та неготовність закладів освіти до своєчасного виявлення поведінкових ризиків.

Важливою складовою кримінологічного аналізу є характеристика дитячої агресії, імпульсивності та схильності до ризику. Наукові дослідження свідчать, що більшість епізодів хуліганської поведінки неповнолітніх зумовлена емоційною незрілістю, низьким рівнем самоконтролю, прагненням до самоствердження та демонстрації сили серед однолітків. Таким чином, мотиваційна структура дитячого хуліганства має переважно реактивний характер, що вирізняє його від хуліганства дорослих, у яких частіше простежуються стійкі антисоціальні установки [2, с. 81].

Не менш важливим є аналіз впливу зовнішнього соціального середовища – вулиці, дворових компаній, неформальних молодіжних груп. Саме вони часто стають «трансляторами» моделей агресивної, зухвалої поведінки, які діти наслідують через механізми вікового конформізму. Додатковим чинником є цифрове середовище: агресивні комп'ютерні ігри, соціальні мережі та відеоконтент, що нормалізують насильство, зухвалість і провокаційну поведінку.

Правоохоронна статистика засвідчує, що більшість випадків дитячого хуліганства має груповий характер. Це пояснюється як віковою потребою у «колективному визнанні», так і зміщенням відповідальності в групі, що знижує внутрішні бар'єри й підвищує готовність до протиправних дій. За змістом і формою хуліганські прояви дітей охоплюють широкий спектр: від словесних образ, псування майна та порушення громадського порядку – до агресивних дій щодо однолітків або дорослих [3, с. 174-175].

У кримінологічному аспекті важливим є розмежування дрібного хуліганства, адміністративно караного, та суспільно небезпечних діянь, які за певних умов можуть кваліфікуватися як кримінальні правопорушення. Однак у більшості випадків акцент слід робити не на каральних заходах, а на превентивних механізмах, які мають охоплювати:

- раннє виявлення ризикової поведінки у дітей;
- роботу психологічних служб при закладах освіти;
- розвиток шкільної та сімейної медіації;
- підвищення батьківської компетентності;
- міжвідомчу взаємодію між поліцією, службами у справах дітей та освітніми установами.

Окремого аналізу потребує діяльність ювенальної превенції Національної поліції України, яка відіграє ключову роль у здійсненні профілактики дитячої злочинності. Її ефективність залежить від здатності виявляти дітей групи ризику, забезпечувати індивідуальний підхід, проводити просвітницькі заходи та взаємодіяти з сім'ями. Сучасні кримінологічні підходи передбачають переорієнтацію превенції з формальних заходів на формування безпечного й підтримувального мікросередовища для дитини [4, с. 62-63].

Підсумовуючи, дитяче хуліганство є наслідком комплексу соціальних, психологічних та виховних чинників. Глибоке кримінологічне дослідження цього явища дозволяє не лише описати його як форму девіантної поведінки, але й визначити ключові напрями профілактичної роботи, що мають бути спрямовані на раннє втручання, корекцію поведінки та створення умов для здорової соціалізації дітей. Ефективна превенція можлива лише за умови комплексного, науково обґрунтованого та міждисциплінарного підходу, який враховує як індивідуальні особливості дитини, так і соціально-культурне середовище, що впливає на формування її поведінки.

Комплексний аналіз хуліганства, що вчиняється дітьми, вимагає врахування не лише соціальних і психологічних факторів, але й особливостей правового реагування та специфіки дитячої кримінальної відповідальності. У чинному законодавстві України діти віком до 14 років не несуть кримінальної відповідальності, що актуалізує питання альтернативних заходів впливу. Це створює додаткові труднощі для правоохоронних органів, адже поведінка деяких дітей може мати високу суспільну небезпеку, але формальних правових механізмів впливу на них значно менше, ніж на неповнолітніх старшого віку [5, с. 24-25].

З огляду на це, ювенальна превенція та система захисту прав дітей повинні не лише фіксувати факти правопорушень, але й проводити глибоку діагностику причин такої поведінки. Особливу увагу слід приділяти соціальним групам ризику: дітям із неблагополучних сімей, вихованцям інтернатних закладів, дітям, які пережили насильство або зазнають тривалого стресового впливу. Наукові дослідження доводять, що ці фактори істотно підвищують імовірність агресивної поведінки та скоєння хуліганських дій [6, с. 67].

Сучасне суспільство характеризується стрімким розвитком цифрових технологій, зміною традиційних форм комунікації та зниженням виховного впливу сім'ї та школи. Діти дедалі більше часу проводять у віртуальному середовищі, яке часто включає контент із проявами жорстокості, агресії, зухвалої поведінки. Це впливає на формування у дітей викривлених моделей соціальної взаємодії та зниження толерантності. Дослідження свідчать, що тривала взаємодія з агресивним контентом підсилює ризик антисоціальних дій у реальному житті.

Крім того, урбанізація та анонімність великих міст створюють умови, за яких контроль за поведінкою дітей істотно знижується. В умовах мікрорайонів з високою щільністю населення діти часто перебувають у компаніях без належного нагляду дорослих, що підвищує ймовірність різних форм хуліганства – від псування майна до агресивних проявів щодо перехожих чи ровесників.

Серед ключових детермінант дитячого хуліганства слід виокремити соціально-економічні чинники, які формують середовище життєдіяльності дитини. Бідність, безробіття батьків, соціальна нестабільність, міграційні процеси та військові дії створюють умови для підвищення рівня напруженості в сім'ї, зростання кількості конфліктів і ослаблення контролю за поведінкою дітей. У таких сім'ях діти частіше залишаються без нагляду, мають обмежені можливості для позитивної соціалізації та піддаються впливу вулиці [7, с. 52-53].

Не менш важливим є загальний стан суспільства, зокрема поширення толерантного ставлення до агресії. Популяризація жорстокості в медіа та цифровому контенті, а також зниження загальнорозумових бар'єрів щодо неповаги до інших сприяють формуванню в дітей переконання, що хуліганські прояви є прийнятним способом комунікації чи самовираження. Психологічний вимір відіграє провідну роль у формуванні хуліганської поведінки. Дитячий і підлітковий вік характеризуються емоційною нестабільністю, схильністю до імпульсивних рішень, бажанням самоствердитися через протиставлення себе оточенню. У підлітковому середовищі хуліганські дії нерідко розглядаються як спосіб підвищення статусу в групі [8, с. 33-34].

У кримінологічній практиці спостерігається тенденція, коли діти з гіперактивними розладами, підвищеним рівнем тривожності або агресивності частіше стають учасниками хуліганських інцидентів. Це свідчить про необхідність ранньої психологічної корекції та роботи з навчальними колективами, щоб уникнути формування стійких девіантних патернів поведінки.

Що стосується ролі сім'ї у виникненні та розвитку хуліганської поведінки, то сім'я виступає головним інститутом первинної соціалізації, тому її вплив на формування поведінки дітей є визначальним. Типові сімейні умови, що сприяють виникненню хуліганства:

- відсутність емоційного контакту з батьками;
- застосування фізичних чи психологічних покарань;
- наслідування агресивних моделей поведінки членів сім'ї;
- низький рівень педагогічної культури батьків;
- зловживання алкоголем чи іншими психоактивними речовинами дорослими.

У таких випадках хуліганство може бути реакцією на пригнічення, способом привернення уваги або формою протесту. Дитина, яка не отримує належної підтримки і визнання в сім'ї, часто шукає їх у неформальних середовищах, де агресивна або зухвала поведінка вважається нормою.

Заклади освіти є другою після сім'ї інституцією, яка значною мірою формує соціальну поведінку дітей. Недостатність педагогічної уваги, низький рівень комунікації між учителями та учнями, конфліктні ситуації, булінг або відсутність належної психологічної підтримки можуть спровокувати хуліганські дії як спосіб самозахисту чи самоствердження. Окреме місце займає шкільний булінг, який часто є однією з форм хуліганства. Діти, що виступають агресорами, нерідко повторюють моделі поведінки, засвоєні у сім'ї або в компанії однолітків. Водночас жертви булінгу інколи переходять до хуліганських дій як реакції на тривалі стресові переживання [9, с. 18-19].

Кримінологічні дослідження дозволяють виокремити кілька етапів формування хуліганської поведінки:

Накопичення внутрішнього напруження, пов'язаного з емоційними чи соціальними проблемами.

Пошук способу розрядки, що часто реалізується через агресію або демонстративні дії.

Вплив групи, який підсилює готовність дитини до правопорушення.

Безпосереднє вчинення хуліганських дій, яке супроводжується емоційним збудженням і відсутністю усвідомлення наслідків.

Закріплення поведінки, якщо дитина не стикається з належним реагуванням дорослих.

Сучасний стан профілактики дитячого хуліганства свідчить про низку проблем:

- недостатня кількість шкільних психологів;
- слабка взаємодія між службами у справах дітей, поліцією та освітніми закладами;
- формальний підхід до попередження правопорушень;
- відсутність системи роботи з батьками як ключовими суб'єктами виховання.

Тому необхідним є створення багаторівневої моделі превенції, яка включатиме:

- систематичний моніторинг поведінкових ризиків;
- раннє психологічне втручання;
- індивідуальні програми ресоціалізації;
- розвиток медіації та відновного правосуддя для дітей;
- формування безпечного шкільного середовища.

Зарубіжна практика свідчить, що ефективна профілактика дитячого хуліганства базується на: активній роботі соціальних педагогів у школах; обов'язкових програмах емоційної грамотності; залученні батьків до профілактичних заходів; діяльності дитячих омбудсменів; розвитку громадських центрів для дітей. Ці моделі можуть бути адаптовані до українських умов, що сприятиме зниженню рівня дитячої девіації та зміцненню правопорядку [10].

Висновки. Таким чином, хуліганство, що вчиняється дітьми, є багатофакторним соціально-правовим явищем, дослідження якого потребує комплексного кримінологічного підходу, оскільки його причини, динаміка та наслідки значною мірою визначають майбутній рівень злочинності та безпеки в державі. Аналіз теоретичних джерел, нормативно-правової бази та емпіричних даних засвідчив, що дитяче хуліганство формується під впливом поєднання сімейних, соціальних, психолого-педагогічних, мікросоціальних та індивідуально-психологічних чинників, які у своїй взаємодії створюють сприятливе середовище для виникнення відхилень у поведінці неповнолітніх.

Хуліганські прояви серед дітей часто виступають першою стадією криміногенної девіації, що, у разі відсутності ефективного реагування, здатна трансформуватися у більш небезпечні форми протиправної діяльності. Саме тому визначення кримінологічних ознак цього явища має вагоме значення для формування науково обґрунтованої системи профілактики. Встановлено, що хуліганство дітей характеризується імпульсивністю, груповим характером, imitation effect (наслідуванням поведінки дорослих чи однолітків), дефіцитом контролю з боку батьків та соціальних інституцій, а також нерозвиненістю правової свідомості.

Проведене дослідження дозволило визначити ключові напрями удосконалення профілактичної діяльності, серед яких:

- зміцнення інституту сім'ї та підвищення батьківської відповідальності;
- модернізація шкільних програм правового виховання;
- налагодження роботи соціальних служб, психологів, ювенальних поліцейських;
- запровадження сучасних моделей медіації та відновного правосуддя для дітей;
- формування безпечного освітнього середовища;
- розвиток цифрових механізмів виявлення та запобігання агресивній поведінці, включно з булінгом і кіберхуліганством.

Таким чином, хуліганство, що вчиняється дітьми, необхідно розглядати не просто як окремий вид протиправної поведінки, а як важливий об'єкт кримінологічного дослідження, який потребує системної профілактики, міжвідомчої взаємодії та впровадження науково обґрунтованих підходів до роботи з неповнолітніми. Ефективна стратегія попередження цього явища має ґрунтуватися на ранньому виявленні ризиків, комплексній підтримці дітей, зміцненні позитивних соціальних зв'язків та створенні умов для їх безпечного та всебічного розвитку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Генералова А. Неправомірна поведінка неповнолітніх: сучасні виклики та шляхи протидії. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія: «Юридичні науки»*, 2025, Т. 12, № 1 (45), С. 23–29. URL: https://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2025/mar/38453/25028345maket-27-33.pdf.
2. Діденко Г. Особливості впливу психоемоційних станів на формування девіантної поведінки підлітків і вчинення дрібного хуліганства. *Юридична психологія*, 2023, № 2 (33), С. 79–86. URL: https://psychped.navs.edu.ua/index.php/psychped/article/view/1590/1581.
3. Джужа О.М., Василевич В.В., Колб О.Г. та ін. Кримінологія: навч. посіб. / за заг. ред. О.М. Джужі. К.: Прецедент, 2009. 348 с. URL: https://elar.navs.edu.ua/jspui/handle/123456789/18262.
4. Канарський В. Детермінанти девіантної поведінки неповнолітніх. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія: «Юридичні науки»*, 2024, № 4 (44), С. 60–66. URL: https://ena.lpnu.ua:8443/server/api/core/bitstreams/dda3b89c-1187-4ca6-941f-38b0d8232ab2/content.
5. Рогатинська Н., Чижовська Н. *Превентивна діяльність злочинності неповнолітніх. Вісник Національної академії правових наук України*. 2023. № 1. С. 23–31. URL: https://appj.wunu.edu.ua/index.php/apl/article/view/1619/1676.
6. Коваль І.М. Девіантна поведінка неповнолітніх (морально-етичний аспект). *Журнал психології та педагогіки Ужгородського національного університету*, 2025, № 3, С. 65–72. URL: https://journal-app.uzhnu.edu.ua/article/view/342914?utm_source=chatgpt.com.
7. Ортинський В. Ювенальна превенція в Україні: функціональні особливості в період воєнного стану. *Вісник Львівської політехніки. Серія: Юридичні науки*. 2024. № 3 (43), С. 50–58. URL: https://doi.org/10.23939/law2024.43.001.
8. Язан Н.С. Нормативно-правове забезпечення кримінологічної діяльності ювенальної превенції. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2024. № 2. С. 32–40. URL: https://doi.org/10.32631/vca.2024.2.55.
9. Леськів С. Особливості кримінальної відповідальності неповнолітніх в Україні. *Футурологічні студії: права та суспільство*. 2024. № 1. С. 15–23. URL: https://doi.org/10.5281/zenodo.13943184.
10. Гусак А. П. Превентивні заходи пробації щодо неповнолітніх правопорушників. *Вісник НТУУ «КПІ» – Політологія. Соціологія. Право*. 2023. № 2(58). DOI: https://doi.org/10.20535/2308-5053.2023.2(58).285612.

УДК 343.9
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.4.28

ПРОТИДІЯ КІБЕРЗАГРОЗАМ НАЦІОНАЛЬНІЙ БЕЗПЕЦІ УКРАЇНИ: ІНСТИТУЦІЙНО-ПРЕВЕНТИВНА СПРОМОЖНІСТЬ

Рябчинська О.П.,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри кримінального права
та правоохоронної діяльності
Запорізького національного університету
ORCID: 0000-0002-9012-3332

Рябчинська О.П. Протидія кіберзагрозам національній безпеці України: інституційно-превентивна спроможність.

У статті проаналізовано механізм протидії кіберзагрозам національній безпеці крізь призму формування інституційно-превентивної спроможності України. Актуальність теми зумовлена інтенсифікацією використання кіберпростору як інструменту гібридної війни, що потребує переходу від фрагментарних заходів безпеки до спеціальної превенції – активного випередження, виявлення та нейтралізації загроз на ранніх стадіях їх виникнення. Успіх такої стратегії безпосередньо залежить від злагодженої координації між державними інституціями та об'єднання їхніх ресурсів.

Особливу увагу приділено аналізу новітньої нормативно-правової бази як фундаменту розбудови превентивної спроможності суб'єктів. У роботі детально розглянуто положення Постанови Кабінету Міністрів України від 26 листопада 2025 року № 1533 «Деякі питання реагування на кіберінциденти, кібератаки та кіберзагрози» та Порядку взаємодії, затвердженого постановою КМУ від 13 листопада 2025 року № 1471. Ці акти проаналізовано як ключові регуляторні інструменти, що забезпечують інституційну здатність правоохоронних, розвідувальних та військових органів України ефективно взаємодіяти з метою переривання злочинних посягань на ранніх етапах ініціації кібератак.

У статті структуровано багаторівневу модель координації, де інституційні ланки (Президент України, РНБО, НКЦК, КМУ) розглядаються як стратегічні центри формування превентивного потенціалу держави. Досліджено функціонування підрозділів кіберзахисту в органах державної влади (Міноборони, НБУ, Мін'юст) як елементів системи кримінологічного запобігання, що забезпечують захищеність критичних інформаційних ресурсів. Така багаторівнева модель дозволяє консолідувати адміністративні, правоохоронні та військові спроможності для забезпечення цілісності національної системи кіберзахисту. У межах цієї структури подальше інституційне та функціональне вдосконалення органів реагування на кіберзагрози у Збройних Силах України є вирішальним чинником для підвищення ефективності запобігання, своєчасного виявлення та нейтралізації викликів національній безпеці в умовах гібридної війни.

Ключові слова: національна безпека України, кібербезпека, інституційно-превентивна спроможність, рівні координації, спеціальна превенція, координація дій, Збройні Сили України, гібридна війна, запобігання кіберзагрозам.

Riabchynska O.P. Countering cyber threats to Ukraine's national security: institutional and preventive capability.

The article analyzes the mechanism of countering cyber threats to national security through the lens of developing the institutional and preventive capability of Ukraine. The relevance of the topic is driven by the intensified use of cyberspace as a tool of hybrid warfare, which necessitates a transition from fragmented security measures to special prevention – the active anticipation, detection, and neutralization of threats at the early stages of their emergence. The success of such a strategy directly depends on the seamless coordination between state institutions and the consolidation of their resources.

Particular attention is paid to the analysis of the latest regulatory framework as a foundation for building the preventive capability of stakeholders. The study examines in detail the provisions of the Cabinet of Ministers of Ukraine Resolution No. 1533 of November 26, 2025, «Certain Issues of Responding to Cyber Incidents, Cyberattacks, and Cyber Threats,» and the «Procedure for Interaction,» approved by the CMU Resolution No. 1471 of November 13, 2025. These acts are analyzed as key regulatory instruments that ensure the institutional capacity of Ukraine's law enforcement, intelligence, and military agencies to interact effectively to disrupt criminal encroachments at the early stages of cyberattack initiation.

The article structures a multi-level coordination model, where institutional links (the President of Ukraine, the NSDC, the NCCC, and the Cabinet of Ministers) are viewed as strategic centers for forming the state's preventive potential. The functioning of cyber defense units within state authorities (Ministry of Defense, National Bank, Ministry of Justice) is explored as elements of a criminological prevention system that ensures the security of critical information resources. Such a multi-level model allows for the consolidation of administrative, law enforcement, and military capabilities to ensure the integrity of the national cyber defense system. Within this framework, further institutional and functional improvement of cyber threat response bodies in the Armed Forces of Ukraine is a decisive factor for increasing the effectiveness of preventing, timely detecting, and neutralizing challenges to national security in the context of hybrid warfare.

Key words: national security of Ukraine, cybersecurity, institutional and preventive capability, levels of coordination, special prevention, coordination of actions, Armed Forces of Ukraine, hybrid warfare, prevention of cyber threats.

Актуальність теми. В сучасних правових реаліях Україна перебуває в воєнному стані, введеному Указом Президента України № 64/2022 від 24 лютого 2022 року з 24 лютого 2022 року [1] і продовженого Указом № 793/2025 від 20.10.2025 року з 5 листопада 2025 року на 90 діб [2]. Водночас висловлюється думка, що «теоретично та практично найбільш придатним для визначення характеру російської агресії проти України є поняття гібридної війни» [3, с.41]. Вона характеризується існуванням сукупності заздалегідь підготовлених та оперативно реалізованих заходів військового, дипломатичного, економічного, політичного, культурного, енергетичного та інформаційного характеру, спрямованих на досягнення стратегічних цілей, однією з ключових при цьому є підпорядкування інтересів однієї держави іншій в умовах формального збереження суверенітету [4].

Виняткову роль у гібридній війні відіграє інформаційна сфера, яку держава-агресор активно використовує для маніпулювання суспільною свідомістю, підриву довіри до влади та державних інституцій, правоохоронних органів і Збройних сил України. Її інструменти спрямовані на поширення паніки, провокування внутрішніх конфліктів і нав'язування проросійських наративів. Росія також маніпулювала й маніпулює надалі інтерпретаційними рамками в Україні: формуючи не лише інформаційне середовище як частину війни, а й те, як люди сприймають події на полі бою [5]. Паралельно вона поширює фальшиві історичні наративи, спрямовані на міжнародну аудиторію, намагаючись послабити підтримку України шляхом заперечення її права на суверенітет [6]. *Ключовим інструментом інформаційної війни в кіберпросторі сьогодні визнається штучний інтелект.* Генеративні моделі ШІ дозволяють за лічені секунди створювати тексти, відео й зображення, здатні імітувати внутрішні кризи, поширювати сфабриковані новини та провокувати соціальні конфлікти, підживлювати радикалізацію. У такому середовищі ШІ перетворюється на зброю когнітивного впливу, здатну підривати довіру до демократичних інституцій і маніпулювати масовою свідомістю [6].

*Європейські країни також чітко усвідомлюють поширення загроз в інформаційній сфері з боку рф. Зокрема, зарубіжні фахівці наголошують: «*Оборона вже не є виключно військовою: вона психологічна, соціальна, цифрова. Виклик надзвичайно серйозний, адже наступна війна вже почалася. І ведеться вона правдою та контр(дез)інформацією» [7]. Аналітики East Stratcom Task Force визначають появу великих мовних моделей (LLM) як нове поле російської інформаційної війни. Згідно з їх новим звітом, рф та пов'язані з нею структури цілеспрямовано атакують ШІ-моделі, наповнюючи інформаційний простір проросійськими матеріалами, щоб вплинути на навчальні дані та змусити чат-боти відтворювати кремлівські наративи у нібито нейтральній формі. Частка неправдивого або маніпулятивного контенту в десяти провідних чат-ботах зросла з 18% у

2024 році до 35% у 2025-му [8]. Дезінформаційні кампанії типу *Döppelganger*, які веде російська «Агенція соціального проєктування» (SDA), а також масштабне медійне висвітлення їхнього викриття показують, як інформаційний простір може бути пронизаний шляхом клонування легітимних медіа та урядових сайтів, унаслідок чого межа між вигадкою та реальністю для онлайн-аудиторій стає дедалі розмитішою [9]. Рф залишається одним з основних джерел загроз національній та міжнародній кібербезпеці. Вона активно реалізує концепцію інформаційного протиборства, що ґрунтується на поєднанні деструктивних дій у кіберпросторі з інформаційно-психологічними операціями. Механізми цієї концепції широко застосовуються у гібридній війні проти України. В Статегії кібербезпеки 2021 року гібридна агресія Російської Федерації проти України у кіберпростор визнана прямою загрозою кібербезпеці України. Її кібератаки спрямовані, насамперед, на інформаційно-комунікаційні системи державних органів України та об'єкти критичної інформаційної інфраструктури з метою виведення їх з ладу (кібердиверсія), отримання прихованого доступу і контролю, здійснення розвідувальної та розвідувально-підривної діяльності. Кібератаки також активно використовуються державою-агресором як елемент спеціальних інформаційних операцій з метою маніпулятивного впливу на населення, втручання у виборчі процеси та дискредитації української державності [10].

Отже, перед Україною постає стратегічне завдання: стримувати агресора не лише у традиційній військовій площині, а й ефективно протидіяти гібридній агресії – інформаційній війні та кібератакам, які рф спрямовує проти нашої держави й країн Європи. Ефективна відповідь на такі комплексні виклики потребує чіткої координації державних інституцій. Провідна роль у забезпеченні національної кібербезпеки та викритті й нейтралізації ворожого впливу належить профільним органам сектору безпеки й оборони.

Аналіз наукових публікацій. Теоретичні та практичні проблеми забезпечення інформаційної безпеки в кіберпросторі досліджували А.В. Боровик, А.Г. Вархов, В.В. Волинець, Н.З. Деревянко, В.А. Ліпкан, О.С. Ліпкан, Н.Є. Новікова, І.Ф. Тімкін, Т.Ю. Ткачук, А.В. Тарасюк та ін. Досліджуючи структурно-функциональні характеристики системи національної безпеки, науковці приділяють особливу увагу адміністративно-правовим засадам кібербезпеки. Обґрунтованим є висновок про необхідність чіткого розмежування компетенцій державних органів як ключових суб'єктів кіберзахисту, а також про важливість розвитку державно-приватного партнерства у цій сфері (Тарасюк А.В.) [11], а також те, що «формована мережа координаційних повноважень Ради національної безпеки і оборони є недосконалою та такою, що вимагає перегляду» [12, с. 156]. Необхідним є визначення місця і ролі цього органу в системі суб'єктів сектору безпеки й оборони за європейським зразком.

Наукові положення, висновки та рекомендації попередників значною мірою зберігають свою актуальність. Водночас питання комунікації та координації між суб'єктами забезпечення кібербезпеки й безпосереднього реагування на кіберзагрози та кіберінциденти потребують перегляду. Це зумовлено зміною організаційно-правових засад, зокрема переходом від Стратегії кібербезпеки України 2016 року до нової Стратегії 2021 року, а також ухваленням низки нормативних актів, що запровадили оновлений порядок взаємодії в національній системі кібербезпеки.

Мета статті полягає у дослідженні координації як самостійного повноваження суб'єктів кібербезпеки у сфері спеціальної превенції, виявлення та нейтралізації кіберзагроз національним інтересам.

Виклад основного матеріалу. Засади формування системи суб'єктів забезпечення кібербезпеки були закладені Указом Президента України від 27 січня 2016 року № 21/2016, яким уведено в дію першу Стратегію кібербезпеки України. Цей документ уперше визначив ключових учасників національної системи кібербезпеки, до яких було віднесено були включені Міністерство оборони України (далі – МО України), Державна служба спеціального зв'язку та захисту інформації (далі – Держспецз'вязку), Службу безпеки України (далі СБУ), Національну поліцію України (далі – НП України), Національний банк України (далі – НБУ) та розвідувальні органи. Як слушно зауважували фахівці, «натомість в ст. 8 Закону України «Про основні засади забезпечення кібербезпеки України» передбачає дещо інший перелік основних суб'єктів забезпечення кібербезпеки, що окремо виділяються в рамках загальної системи суб'єктів забезпечення кібербезпеки, передбаченої ст. 5 того ж Закону. До їх кола віднесено: РНБО України, Міністерство внутрішніх справ (МВС) України, МО України, Генеральний штаб ЗС України, СБ України, ДСС України, розвідувальні органи тощо» [11, с. 121]. У період реалізації Стратегії кібербезпеки України 2016 року було за-

кладено правове підґрунтя для діяльності центрального координуючого органу. Зокрема, набув чинності Указ Президента України № 242/2016 від 7 червня 2016 року (про створення Національного координаційну центру кібербезпеки – далі НКЦК) [13]. Останній суттєво розширив повноваження НКЦК щодо координації та контролю діяльності суб'єктів сектору безпеки і оборони. На думку фахівців, розширення координаційних функцій НКЦК створило передумови для взаємного дублювання повноважень Центру, СБУ та Держспецзв'язку, що актуалізувало потребу в нормативному впорядкуванні системи суб'єктів забезпечення кібербезпеки [11, с. 123].

В Стратегії кібербезпеки 2021 року звертається увага на недоліки реалізації попередньої Стратегії кібербезпеки України 2016 року, зокрема, на те, що діяльність суб'єктів національної системи кібербезпеки залишається недостатньо скоординованою і такою, що спрямована на виконання лише поточних завдань. Невирішеними залишилися питання оперативного обміну інформацією про кіберзагрози, ефективної системи підготовки кадрів та дієвої моделі державно-приватного партнерства тощо [10].

Аналіз Стратегії дозволяє визначити інституційне зміцнення ключовим елементом розбудови національної системи кібербезпеки. Воно спрямовано на підвищення спроможності держави щодо стримування агресії у кіберпросторі, нейтралізації розвідувально-підривної діяльності та мінімізації загроз кіберзлочинності й кібертероризму. Розбудова національної системи кібербезпеки ґрунтується на засадах, що передбачають: чітке розмежування повноважень та відповідальності суб'єктів; оперативну актуалізацію законодавства відповідно до динаміки загроз; визначення ролей та механізмів взаємодії з акцентом на обміні інформацією. Пріоритетним є розвиток координації та інклюзивного діалогу між державним і приватним секторами, що у поєднанні з демократичним цивільним контролем забезпечує стійкість системи на національному рівні.

Отже, забезпечення дієвої координації між суб'єктами національної системи кібербезпеки та силами оборони є стратегічною ціллю формування потенціалу стримування, що дозволяє мінімізувати віктимність національної інфраструктури та превентивно нейтралізувати кіберзагрози. У широкому розумінні координація (лат. co – з, разом + ordinatus – впорядкований) – погодження, зведення до відповідності, установлення взаємозв'язку, контакту в діяльності людей, між діями, поняттями тощо [14, с. 418].

У сфері державного управління під координацією розуміють узгодження дій різних суб'єктів, яке полягає в спільному розроблені й реалізації заходів, узгоджених за місцем, часом і виконавцями, спрямованих на підвищення ефективності спільної діяльності, зміцнення законності та правопорядку [15, с. 725].

Згідно з ч.1 ст. 5 ЗУ «Про основні засади забезпечення кібербезпеки України» (далі – № 2163-VIII) суб'єктами забезпечення кібербезпеки є: Президент України, РНБО в особі НКЦК; КМУ; Міністерства та інші центральні органи виконавчої влади; місцеві державні адміністрації; органи місцевого самоврядування; правоохоронні, розвідувальні і контррозвідувальні органи, суб'єкти оперативно-розшукової діяльності; Збройні Сили України, інші військові формування, утворені відповідно до закону; НБУ; оператори критичної інфраструктури та власники або розпорядники об'єктів критичної інфраструктури; суб'єкти господарювання, громадяни України та об'єднання громадян, інші особи, які провадять діяльність та/або надають послуги, пов'язані з національними інформаційними ресурсами, інформаційними електронними послугами, здійсненням електронних правочинів, електронними комунікаціями, захистом інформації та кіберзахистом [16]. Поряд із загальним переліком суб'єктів забезпечення кібербезпеки, спеціальний правовий статус окремих інституцій деталізується у профільному законодавстві відповідно до їхньої функціональної спеціалізації. Зокрема, в органах державної влади та місцевого самоврядування, що є власниками (розпорядниками) інформаційно-комунікаційних систем, де обробляються державні інформаційні ресурси або інформація з обмеженим доступом, утворюються спеціалізовані підрозділи кіберзахисту. Згідно зі ст. Закону, керівники таких підрозділів здійснюють безпосереднє керівництво, координацію та контроль заходів із кіберзахисту відповідних об'єктів. Окрему функціональну роль відведено Національному банку України, який забезпечує діяльність Центру кіберзахисту НБУ (включаючи команду реагування на кіберінциденти CSIRT-NBU), що здійснює галузеву координацію у фінансовій сфері.

В ч. 2 ст. 8 ЗУ № 2163-VIII основними суб'єктами національної системи кібербезпеки є такі суб'єкти її забезпечення як: Держспецзв'язку, НП України, СБУ, МОУ та генеральний штаб ЗСУ, розвідувальні органи України, НБУ, МЗС.

В ст. 9 ЗУ № 2163-VIII визначені суб'єкти національної системи реагування на кіберінциденти, кібератаки, кіберзагрози: CERT-UA – національна команда реагування на кіберінциденти, кібератаки, кіберзагрози (національний CSIRT), діяльність якої забезпечується Держспецзв'язку; галузеві та регіональні команди реагування на кіберінциденти, кібератаки, кіберзагрози (далі – галузеві, регіональні CSIRT) – створюються органами державної влади або органами місцевого самоврядування (як то MIL.CERT-UA чи CSIRT-NBU); Національна поліція України, Служба безпеки України; приватні команди реагування; Національний координаційний центр кібербезпеки, в складі якого діє Об'єднана група реагування на кіберінциденти, кібератаки, кіберзагрози, до складу якої входять представники НКЦК, Держспецзв'язку, СБУ, НП України та представники інших основних суб'єктів національної системи кібербезпеки (за обґрунтованої необхідності). Поєднання широкого кола основних суб'єктів та розгалуженої системи реагування (національні, галузеві, приватні CSIRT та Об'єднана група при НКЦК) обумовлює об'єктивну потребу в координації їх діяльності. Тож, без узгодження дій між силами безпеки та оборони й технічними командами система ризикує втратити цілісність, що робить її менш спроможною досягати поставлених цілей та ефективно виконувати завдання щодо забезпечення кібербезпеки та захисту кіберпростору держави.

Провідною інституцією забезпечення цілісності національної системи кібербезпеки та її ключовим координатором виступає НКЦК, який є робочим органом РНБО України, утвореним на виконання положень Стратегії кібербезпеки України 2016 року. Правовий статус та порядок діяльності НКЦК визначені в Положенні про Національний координаційний центр кібербезпеки (далі – Положення про НКЦК), затвердженому Указом Президента України від 7 червня 2016 року № 242/2016, відповідно до якого Центр здійснює свою діяльність на підставі ст. 107 Конституції України та Закону України «Про Раду національної безпеки і оборони України» як робочий орган, що реалізує координаційні функції у сфері кібербезпеки [17]. Основними завданням центру щодо реалізації відповідних повноважень є, по-перше, здійснення координації та контролю за діяльністю суб'єктів сектору безпеки і оборони, які забезпечують кібербезпеку (пп. 1 п. 3 Положення), та, по-друге, участь у забезпеченні розроблення і впровадження суб'єктами забезпечення кібербезпеки механізмів обміну інформацією, необхідною для організації реагування на кібератаки і кіберінциденти, усунення їх чинників та негативних наслідків (пп.7 п.3 Положення) [13].

Для цього Центр наділений повноваженнями щодо розроблення і внесення РНБО та її Голові в установленому порядку пропозицій стосовно удосконалення нормативно-правової бази у сфері: забезпечення механізмів взаємодії суб'єктів сектору безпеки і оборони, які забезпечують кібербезпеку України; узгодження і координації діяльності суб'єктів сектору безпеки і оборони, які забезпечують кібербезпеку України; координації заходів щодо взаємоузгодженого розгортання підрозділів кібербезпеки Збройних Сил України, інших утворених відповідно до законів України військових формувань, правоохоронних органів спеціального призначення та приведення у готовність до виконання завдань в умовах особливого періоду, в умовах воєнного, надзвичайного стану і під час виникнення кризових ситуацій, що загрожують національній безпеці України; взаємодії суб'єктів забезпечення національної безпеки із міжнародними організаціями у сфері кібербезпеки та забезпеченні захисту національних інтересів України на міжнародному рівні [10]. Для реалізації завдань Центр взаємодіє з державними органами, органами місцевого самоврядування, підприємствами, установами та організаціями.

Важливим аспектом координаційної діяльності Кабінету Міністрів України (далі – КМУ) є повноваження щодо встановлення порядку взаємодії суб'єктів національної системи реагування на кіберінцеденти, кібератаки, кіберзагрози із суб'єктами забезпечення кібербезпеки, з правоохоронними органами, контррозвідувальними органами, розвідувальними органами та суб'єктами оперативно-розшукової діяльності (п. 3 ст. 5 ЗУ «Про основні засади забезпечення кібербезпеки»). Саме відсутність чітко унормованого механізму взаємодії між різними інституціями, задіяними в сфері забезпечення національної безпеки визнавалося критичним недоліком, що негативно позначався на її ефективності. Зазначена ситуація поступово виправляється завдяки імплементації Плану реалізації Стратегії кібербезпеки України. Зокрема, було введено в дію Методичні рекомендації щодо реагування суб'єктами забезпечення кібербезпеки на різні види подій у кіберпросторі (Наказ Адміністрації Держспецзв'язку від 03.07.2023 № 570)[18]. Суттєвим кроком в оптимізації координації стало прийняття Постанови КМУ від 26 листопада 2025 року № 1533 «Деякі питання реагування на кіберінцеденти, кібератаки та кіберзагрози» [19], яка замінила попередню

Постанову КМУ від 4 квітня 2023 року № 299 «Деякі питання реагування суб'єктами забезпечення кібербезпеки на різні види подій у кіберпросторі». Цією постановою затверджено низку процедурних регламентів, зокрема: Національний план реагування на кіберінцеденти, кібератаки та кіберзагрози (далі – Національний план); Критерії віднесення інформації про характер, технічні та інші деталі кіберінцеденту, кібератаки до інформації з обмеженим доступом, перелік підстав, порядок та мету розкриття такої інформації; Порядок публічного інформування або звітування про реагування на кіберінцеденти, кібератаки, усунення їх наслідків.

Національний план визначає загальні процедури реагування на кіберінциденти, кібератаки, кіберзагрози, а також механізм координації та взаємодії між суб'єктами національної системи реагування на кіберінциденти, кібератаки, кіберзагрози та суб'єктами забезпечення кібербезпеки, їх роль в рамках функціонування національної системи реагування на кіберінциденти, кібератаки, кіберзагрози та національної системи обміну інформацією про кіберінциденти, кібератаки, кіберзагрози. Дія цього документу поширюється на основних суб'єктів національної системи кібербезпеки, суб'єктів національної системи реагування, органи державної влади, державні органи, органи місцевого самоврядування, операторів критичної інфраструктури, власників або розпорядників об'єктів критичної інформаційної інфраструктури, інших суб'єктів забезпечення кібербезпеки, які відповідно до законодавства залучені до виконання завдань в рамках функціонування національної системи реагування. Також набув чинності «Порядок взаємодії суб'єктів національної системи реагування на кіберінциденти, кібератаки, кіберзагрози із суб'єктами забезпечення кібербезпеки, правоохоронними, контррозвідувальними, розвідувальними органами та суб'єктами оперативно-розшукової діяльності», затверджений постановою КМУ від 13 листопада 2025 року № 1471 (далі – Порядок) [20]. Зазначений Порядок визначає механізм взаємодії між національною командою реагування на кіберінцеденти, кібератаки, кіберзагрози (CERT-UA), галузевими та регіональними командами реагування на кіберінцеденти, кібератаки, кіберзагрози (CSIRT), а також правоохоронними органами (зокрема НП України та СБУ), розвідувальними, контррозвідувальними органами та суб'єктами оперативно-розшукової діяльності. Уповноваженим суб'єктом, який визначає порядок взаємодії суб'єктів національної системи реагування на кіберінцеденти, кібератаки, кіберзагрози та обміну інформації між ними визначена Адміністрація Держспецз'вязку.

Взаємодія суб'єктів національної системи реагування на кіберінцеденти, кібератаки, кіберзагрози з правоохоронними органами, контррозвідувальними органами, розвідувальними органами та суб'єктами оперативно-розшукової діяльності здійснюється у таких формах: 1) обмін інформацією про кіберінцеденти, кібератаки, кіберзагрози; 2) проведення спільних заходів під час реагування на кіберінциденти, кібератаки, кіберзагрози; 3) надання та отримання в установленому законодавством порядку доступу до технічних та інших деталей кіберінциденту чи кібератаки (відомостей про кіберінцидент чи кібератаку) для проведення слідчих (розшукових) дій, контррозвідувальних або оперативно-розшукових заходів; 4) функціонування міжвідомчих груп із реагування на кіберінциденти, кібератаки, кіберзагрози або кризову ситуацію у сфері кібербезпеки.

Виходячи з аналізу Порядку, суб'єкти реагування (CERT-UA та CSIRT) здійснюють обмін інформацією з НКЦК, а також правоохоронними органами, зокрема СБУ, НП, ДБР, НАБУ та БЕП.

Держспецзв'язку є державним органом, на який, серед іншого, покладено функції з формування та реалізації державної політики у сфері кіберзахисту та активної протидії агресії у кіберпросторі (ст.2 ЗУ «Про Державну службу спеціального зв'язку та захисту інформації України») [21]. Також цей орган здійснює: методичне керівництво та координацію діяльності державних органів, органів місцевого самоврядування, військових формувань, утворених відповідно до законів України, підприємств, установ і організацій незалежно від форм власності з питань, пов'язаних із запобіганням вчиненню порушень безпеки інформації в інформаційно-комунікаційних системах, виявленням та усуненням наслідків інших несанкціонованих дій щодо державних інформаційних ресурсів та інформації, вимога щодо захисту якої встановлена законом, в інформаційно-комунікаційних системах; розробку критеріїв і порядку оцінки стану захищеності державних інформаційних ресурсів в інформаційно-комунікаційних системах; організацію та проведення оцінки стану захищеності державних інформаційних ресурсів, надання відповідних рекомендацій.

Організаційно-координаційна діяльність Держспецзв'язку реалізується через забезпечення функціонування Державного центру кіберзахисту та CERT-UA, впровадження організаційно-технічних моделей кіберзахисту, а також здійснення заходів із запобігання, виявлення та реагування

на інциденти у кіберпросторі. Профільний закон закріплює за Держспецзв'язку функцію координації діяльності об'єктів критичної інфраструктури з питань кіберзахисту, зокрема в умовах надзвичайного або воєнного стану, та покладає на відомство обов'язок із забезпечення роботи національної системи обміну інформацією про кіберінциденти, кібератаки й кіберзагрози

Служба безпеки України здійснює координацію діяльності суб'єктів забезпечення кібербезпеки щодо протидії кібершпигунству, кібертероризму, кібердиверсіям. Своєю чергою, Міністерство закордонних справ забезпечує координацію діяльності щодо співпраці з міжнародними партнерами для спільної відповіді на кібератаки і подолання кризових ситуацій у кібербезпеці.

Виходячи з приписів статті 5 Закону України «Про основні засади забезпечення кібербезпеки України», CERT-UA виконує функції координатора з метою узгодженого розкриття вразливостей в інформаційно-комунікаційних системах, що містять державні ресурси або інформацію з обмеженим доступом, взаємодіючи з їх власниками та операторами критичної інфраструктури. Водночас галузеві, регіональні та приватні CSIRT здійснюють обмін даними у межах національної системи обміну інформацією, координують свою діяльність та інформують CERT-UA і Ситуаційний центр забезпечення кібербезпеки СБУ про вжиті заходи реагування.

Варто зауважити, що досі не в повному обсязі реалізовано визначене Стратегією 2021 року завдання щодо формування дієвої системи кібероборони, спроможної стримувати збройну агресію в кіберпросторі та надавати відсіч агресору. Зокрема, йдеться про створення кібервійськ у складі Міністерства оборони України та налагодження на постійній основі співпраці з європейською військовою мережею CERT. Водночас слід зазначити, що один з елементів цієї системи – MIL.CERT-UA – уже функціонує в інтересах оборонного відомства та Збройних Сил України. Цей спеціалізований підрозділ реагування на комп'ютерні інциденти у системі Міністерства оборони України спрямовує свою діяльність на забезпечення належного рівня кіберзахисту, своєчасне виявлення, аналіз і реагування на кіберінцеденти в інфомаційно-комунікативних системах міністерства [22].

Натомість створення Кіберсил Збройних Сил України перебуває на початковій стадії нормативного оформлення та закріплене лише на рівні проєкту закону «Про Кіберсили Збройних Сил України». В законопроекті питання координації діяльності розглядаються як один із ключових елементів функціонування. Передбачається інтеграція Кіберсил у систему військового управління ЗСУ з підпорядкуванням Міністерству оборони України та Генеральному штабу, що має забезпечити узгодження кібероперацій із загальновійськовими, інформаційними та розвідувальними заходами, а також централізоване планування дій у разі збройної агресії в кіберпросторі. Водночас законопроєкт закладає правові засади міжвідомчої координації Кіберсил з іншими суб'єктами сектору безпеки і оборони, зокрема Службою безпеки України, Держспецзв'язку, розвідувальними органами та системою CERT/CSIRT. Така координація спрямована на обмін інформацією про кіберзагрози, уникнення дублювання повноважень і формування єдиного підходу до реагування на кіберінциденти, а також створює підґрунтя для міжнародної взаємодії з військовими кіберструктурами держав-партнерів [23].

Висновки. Діяльність основних суб'єктів національної системи кібербезпеки спрямована на нормативно-правове та організаційне забезпечення ефективної взаємодії із силами оборони для спільного виконання завдань кібероборони, а також на розбудову моделі оперативного обміну інформацією про кіберзагрози. Засади такої координації, визначені Законом України «Про основні засади забезпечення кібербезпеки України» та деталізовані у підзаконних актах, характеризуються багаторівневістю та багатовекторністю. На загальнодержавному рівні координація (стратегічна) реалізується Президентом України через РНБО та НКЦК, який здійснює узгодження дій суб'єктів сектору безпеки і оборони та функціонування національної системи реагування. Своєю чергою, Кабінет Міністрів України формує та реалізує політику у сфері такої взаємодії через нормативно-правове регулювання, затвердження програмних документів та координацію діяльності системи органів виконавчої влади. Спеціальний рівень координації (функціональної, відомчої) реалізується безпосередньо керівниками підрозділів кіберзахисту в органах державної влади, що є власниками або розпорядниками систем, де обробляються державні інформаційні ресурси чи таємна інформація (як то Міністерство оборони, Національний банк, Міністерство юстиції). Координація на цьому рівні здійснюється через такі форми, як: встановлення галузевих стандартів безпеки, проведення внутрішніх аудитів захищеності та впровадження протоколів негайно інформування про кіберінцеденти. Така багаторівнева структура дозволяє поєднувати адміністративні,

правоохоронні та військові спроможності в єдину систему. Саме в межах цієї моделі подальше інституційне та функціональне вдосконалення органів реагування на кіберзагрози безпосередньо у Збройних Силах України є логічним завершенням розбудови системи. Це забезпечить перехід від загальної координації до високоефективного запобігання, своєчасного виявлення та нейтралізації кіберзагроз національній безпеці в специфічних умовах гібридної війни.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Указ Президента України про введення воєнного стану в Україні № 64/2022 від 24 лютого 2022 р., затверджений Законом України № 2102/IX від 24.02.2022 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/64/2022#Text (дата звернення 10.12.2025).
2. Указ Президента України про продовження строку дії воєнного стану в Україні № 793/2025 від 20.10.2025., затверджений Законом України № 4643/IX від 21.10.2025. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/793/2025#n2 (дата звернення 11.12.2025).
3. Яворська Г.М. Гібрідна війна як дискурсивний конструкт. *Стратегічні комунікації*. 2016. № 4 (41). С. 41-48. URL: https://ippi.org.ua/sites/default/files/yavorskaya.pdf (дата звернення 08.12.2025).
4. Магда Є.В., Водотика Т.С. Гібридна війна як явище. Енциклопедія історії України: Додатковий том. – Кн. 1: А–Я / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: В-во «Наукова думка», 2021. 773 с. URL: http://www.history.org.ua/?termin=gibrydna_vijna (дата звернення 10.12.2025).
5. Stepanenko V. Shaping critical thinking as a factor of the local security in wartime conditions. *Prawo i bezpieczenstwo*. 2024. Vol. 3, No. 2. P. 45-52. DOI: https://doi.org/10.4467/29567610PIB.24.018.20781. URL: https://ejournals.eu/czasopismo/pb-ls/artykul/shaping-critical-thinking-as-a-factor-of-the-local-security-in-wartime-conditions (дата звернення 06.12.2025).
6. Litvinova D.How the Kremlin weaponized Russian history – and has used it to justify the war in Ukraine. Associated Press, 21 February 2024. URL: https://apnews.com/article/russia-ukraine-war-history-putin-propaganda-80cb70fff9820357eddb83170695bdbb (дата звернення 06.12.2025).
7. The Cognitive Battlefield of Hybrid Warfare. URL: https://www.natofoundation.org/food/the-cognitive-battlefield-of-hybrid-warfare/ (дата звернення 06.12.2025).
8. AI Frontiers: інновації, прориви, виклики. Підготовлено експертами Громадської організації «Центр аналізу та розробки ефективних політик» (ЦАРЕП) та Національного інституту стратегічних досліджень (НІСД). Жовтень 2025 року. 40 с. URL: https://www.rnbo.gov.ua/files/2025/NATIONAL_CYBER_SCC/Digest_10_2025/NISS_CADEP_Digest_October_2025.pdf (дата звернння 08.12.2025).
9. Beatrice Catena, Ondrej Ditrych, Nad'a Kovalčíková. Smoke and mirrors: Building EU resilience against manipulation through cognitive security. 7 October 2025. URL: https://www.iss.europa.eu/publications/briefs/smoke-and-mirrors-building-eu-resilience-against-manipulation-through-cognitive (дата звернення 06.12.2025).
10. Стратегія кібербезпеки України, затверджена Указом Президента України від 26 серпня 2021 року № 447/2021. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/447/2021#n12 (дата звернення 10.12.2025).
11. Тарасюк А.В. Система суб'єктів забезпечення кібербезпеки в Україні. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: юридичні науки.*2020. Том 31 (70). Ч. 2 № 2. С.119-124. DOIhttps://doi.org/10.32838/2707-0581/2020.2-2/23URL:https://www.juris.vernadskyjournals.in.ua/journals/2020/2_2020/part_2/25.pdf (дата звернення 08.12.2025).
12. Боровик А.В. Адміністративно-правовий механізм взаємодії суб'єктів сектору безпеки й оборони щодо забезпечення національної безпеки: питання теорії та практики : монографія / А.В. Боровик, А.Г. Вархов, Н.З. Деревянко. Одеса: Видавництво «Юридика», 2024. 186 с.
13. Положення про Національний координаційний центр кібербезпеки, затверджене Указом Президента України від 7 червня 2016 року № 242/2016. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/242/2016#Text (дата звернення 11.12.2025).

14. Сучасний тлумачний словник української мови: 100 000 слів / За заг. ред. д-ра філол. наук, проф. В.В. Дубічинського. Харків : ВД «ШКОЛА». 2008. 1008 с.
15. Литвинов О.М. Координація протидії злочинності. Велика українська кримінологічна енциклопедія. У 2 т. Т. 1: А-Л / Редкол.: В.В. Сокуренко, О.М. Бандурка та ін.; наук. ред. О.М. Литвинов. Харків: Факт, 2021. С. 725–727.
16. Про основні засади забезпечення кібербезпеки України: Закон України від 5 жовтня 2017 року № 2163-VIII**.** URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2163-19#Text (дата звернення 12.12.2015).
17. Про національну безпеку України: Закон України від 21 червня 2018 року № 2469-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text (дата звернення 06.12.2025).
18. Наказ Адміністрації Держспецзв'язку від 03.07.2023 № 570 «Про затвердження Методичних рекомендацій щодо реагування суб'єктами забезпечення кібербезпеки на різні види подій у кіберпросторі. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0570519-23#Text (дата звернення 10.12.2015).
19. Постанова Кабінету Міністрів України «Деякі питання реагування на кіберінцеденти, кібератаки та кіберзагрози» від 26 листопада 2025 року № 1533. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1533-2025-п#Text (дата звернення 10.12.2015).
20. Порядок взаємодії суб'єктів національної системи реагування на кіберінциденти, кібератаки, кіберзагрози із суб'єктами забезпечення кібербезпеки, правоохоронними, контррозвідувальними, розвідувальними органами та суб'єктами оперативно-розшукової діяльності», затверджений Постановою Кабінету Міністрів України від 13 листопада 2025 року № 1471. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1471-2025-п#n8 (дата звернення 10.12.2015).
21. Про Державну службу спеціального зв'язку та захисту інформації України: Закон України від 23 лютого 2006 року № 3475-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3475-15#Text (дата звернення 10.12.2015).
22. Про MIL.CERT-UA. URL: https://mil-cert.gov.ua (дата звернення 12.12.2015).
23. Проект закону України «Про Кіберсили Збройних Сил України», зареєстрований 19.12.2024 р. № 12349. URL: blob: https://itd.rada.gov.ua/455bbdff-3ab9-4672-b1cf-f747ea3523c0 (дата звернення 14.12.2015).

УДК 343.37:630
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.4.29

ЗЛОЧИННІСТЬ У СФЕРІ ЛІСОВОГО ГОСПОДАРСТВА ЯК ОБ'ЄКТ КРИМІНОЛОГІЧНОГО АНАЛІЗУ

Ступник Я.В,
кандидат юридичних наук, доцент,
завідувач кафедри кримінального права
та правоохоронної діяльності,
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
ORCID: 0000-0001-8024-9735
e-mail: yaroslav.stupnik@uzhnu.edu.ua

Ступник Я.В. Злочинність у сфері лісового господарства як об'єкт кримінологічного аналізу.

У науковій статті проведено комплексне кримінологічне дослідження злочинності у сфері лісового господарства, яка набуває загрозливих масштабів на тлі глобальних екологічних викликів. Дослідження актуалізується кліматичними змінами, втратою біорізноманіття та руйнівним впливом війни в Україні на природні екосистемі. Наголошується, що лісові масиви є критичними регуляторами біосферних процесів, а їх кримінальна експлуатація загрожує не лише національній безпеці України, а й існуванню людства загалом. Проаналізовано вплив повномасштабної війни на стан лісових ресурсів України. Обґрунтовано, що лісове господарство слід розуміти як інституціональну метасистему соціальних практик, що охоплює користування, відновлення, охорону та адміністрування лісових ресурсів. Доведено існування так званої «лісової мафії» – організованої кримінальної структури з розгалуженими корупційними схемами, політичним прикриттям та міжнародними каналами збуту незаконно здобутої деревини. Виявлено транскордонний характер лісової злочинності, яка функціонує через гібридні механізми, поєднуючи нелегальну заготівлю деревини з формально легальними зовнішньоекономічними операціями. Підтверджено комерціалізацію лісового господарства всупереч екологічному пріоритету, закладеному в Лісовому кодексі України.

Запропоновано два авторських визначення лісової злочинності. У вузькому розумінні це масовий соціально-правовий феномен вчинення кримінальних правопорушень, передбачених статтями 245 та 246 КК України (незаконна порубка, знищення або пошкодження лісових масивів). У широкому розумінні – це стійкий різновид економіко-екологічної організованої злочинності, що виражається в інституціональних, заборонених законом масових соціальних практиках у сфері управління, користування, відтворення та охорони лісів, які загрожують біологічним і цивілізаційним основам існування людства. Дослідження розкриває інституціональну природу лісової злочинності як крос-системного явища, що одночасно є економічною, екологічною та організованою злочинністю з елементами політичних кримінальних практик.

Підкреслюється необхідність посилення міжнародної співпраці, реформування системи управління лісовими ресурсами, подолання корупції та переорієнтації лісового господарства з комерційних на екологічні пріоритети. Запропоновано розглядати екологічні загрози як фактор десуверенізації, що вимагає наддержавного рівня осмислення та вирішення проблеми у контексті збереження життєзабезпечувальних функцій біосфери та гарантування права майбутніх поколінь на життя.

Ключові слова: злочинність у сфері лісового господарства, лісова злочинність, екологічна безпека, організована злочинність, незаконна порубка лісу, транскордонна злочинність, кримінологічний аналіз.

Stupnyk Y.V. Crime in the forestry sector as an object of criminological analysis.

The scientific article conducts a comprehensive criminological study of crime in the forestry sector, which is gaining alarming proportions against the backdrop of global environmental challenges. The

study is updated by climate change, loss of biodiversity and the destructive impact of the war in Ukraine on natural ecosystems. It is emphasized that forest areas are critical regulators of biosphere processes, and their criminal exploitation threatens not only the national security of Ukraine, but also the existence of humanity in general. The impact of a full-scale war on the state of Ukraine's forest resources is analyzed. It is substantiated that forestry should be understood as an institutional metasystem of social practices that encompasses the use, restoration, protection and administration of forest resources. The existence of the so-called «forest mafia» is proven – an organized criminal structure with extensive corruption schemes, political cover and international channels for the sale of illegally harvested timber. The cross-border nature of forest crime, which operates through hybrid mechanisms, combining illegal logging with formally legal foreign economic operations, is revealed. The commercialization of forestry contrary to the environmental priority laid down in the Forest Code of Ukraine is confirmed.

Two author's definitions of forest crime are proposed. In a narrow sense, it is a mass socio-legal phenomenon of committing criminal offenses stipulated by Articles 245 and 246 of the Criminal Code of Ukraine (illegal felling, destruction or damage to forest areas). In a broad sense, it is a persistent type of economic and ecological organized crime, expressed in institutional, legally prohibited mass social practices in the field of management, use, reproduction and protection of forests, which threaten the biological and civilizational foundations of the existence of humanity. The study reveals the institutional nature of forest crime as a cross-system phenomenon, which is simultaneously economic, environmental and organized crime with elements of political criminal practices.

The need for strengthening international cooperation, reforming the forest resources management system, overcoming corruption and reorienting forestry from commercial to environmental priorities is emphasized. It is proposed to consider environmental threats as a factor of de-sovereignization, which requires a supranational level of understanding and solving the problem in the context of preserving the life-supporting functions of the biosphere and guaranteeing the right to life of future generations.

Key words: forestry crime, forest crime, environmental security, organized crime, illegal logging, cross-border crime, criminological analysis.

Постановка проблеми. Сучасні процеси кліматичної трансформації, редукція біотичного розмаїття та деградація екосистемних комплексів внаслідок антропогенного впливу становлять виклики планетарного рівня. Ці проблеми виходять за межі національних інтересів, оскільки природні системи не обмежуються державними чи політичними демаркаційними лініями. Окремої уваги заслуговує руйнівний екологічний ефект збройної агресії російської федерації проти України, наслідки якої поширюються на глобальний цивілізаційний простір. Воєнні дії спричиняють деструктивний вплив не лише на соціально-демографічну сферу та урбанізовані центри національної ідентичності, а й на природний капітал України, екологічну стабільність європейського регіону та біосфери загалом. Лісові екосистеми зазнають найсуттєвіших втрат від зазначених антропогенних чинників, попри те що саме вони є ключовими резервуарами біологічного різноманіття на планеті, критичним регулятором газового складу атмосфери, термічного режиму та підтримки життєзабезпечувальних функцій біосфери.

Значущим фактором деструкції лісових ресурсів в Україні та у світовому масштабі залишається протиправна діяльність у лісогосподарській галузі. Масштабні обсяги нелегальної лісозаготівлі, кримінальні ланцюги постачання, корупційні механізми супроводу незаконної діяльності перетворюють феномен лісової кримінальності на проблему глобального значення. Протидія цьому явищу набуває стратегічного політичного, економічного та екзистенційного виміру як для національної безпеки України, так і для світової спільноти в планетарній перспективі.

Метою статті є характеристика злочинності у сфері лісового господарства як об'єкта кримінологічного аналізу та розробка на цій основі рекомендацій щодо вдосконалення чинного законодавства та практики його застосування.

Стан опрацювання проблематики. Теоретичною основою дослідження стали праці таких вчених, як В.В. Базелюк, О.М. Бандурка, О.М. Джужа, О.Л. Дубовик, В.П. Ємельянов, А.Е. Жалінський, О.М. Литвинов, В.К. Матвійчук, О.В. Мельник, В.О. Навроцький, А.М. Притула, І.Г. Травіна, П.Л. Фріс, В.Б. Харченко, І.О. Харь, А.М. Шульга та інших. Проте окремі дослідження мають або неспецифікований щодо злочинності у сфері лісового господарства характер, або є досить вузькими та не охоплюють в повній мірі феномен лісової злочинності, обмежуючись лише окре-

мими кримінальними практиками, що складають її зміст, що в свою чергу підкреслює теоретичну та практичну значущість цієї наукової розвідки.

Виклад основного матеріалу. Перша половина XXI століття ознаменувалася збереженням негативних, небезпечних тенденцій у функціонуванні біосфери планети Земля. Закономірності кліматичних змін, закладені від початку першої промислової революції, інтенсифіковані протягом XX століття, а надто другої його половини, не дають оптимістичних прогнозів щодо збереження життя у віддаленій перспективі. Наявні вітальні траєкторії є низхідними.

У Спеціальній доповіді Міжурядової групи експертів зі зміни клімату (IPCC) наголошується на небезпечних змінах клімату, опустелювання, деградацію земель, стале управління земельними ресурсами, продовольчу безпеку та потоки парникових газів у наземних екосистемах. Починаючи з доіндустріального періоду, температура повітря на поверхні суші зросла майже вдвічі. Зміна клімату, включаючи збільшення частоти та інтенсивності надзвичайних ситуацій, лісових пожеж, негативно вплинула на продовольчу безпеку та наземні екосистеми, а також сприяла опустелюванню та деградації земель у багатьох регіонах (висока достовірність). Окремо акцентується на тому, що стале управління земельними ресурсами, включаючи стале управління лісами, захист лісів, може запобігти та зменшити деградацію земель, підтримувати її продуктивність, зменшити негативний вплив зміни клімату (дуже висока достовірність). Це також може сприяти пом'якшенню та адаптації клімату в цілому (висока достовірність) [1].

Таким чином, адекватне та інноваційне реагування на кліматичні, екологічні виклики, проблеми, в тому числі і зокрема у сфері збереження та відтворення лісових масивів, – це не лише задача окремо взятої країни, а загальнопланетарний порядок денний. Кожна держава має докладати максимум зусиль для того, аби забезпечити базові, фундаментальні умови для збереження життя, гарантування права майбутніх поколінь на життя. Екологічні обструкції – фактор десуверенізації, тобто такий чинник, що не осмислюється та не вирішується в межах окремої державної юрисдикції. Рівень осмислення цих проблем – наддердавний, зумовлює необхідність оперування категорією «уселюдство».

В цьому аспекті слушними та глибокими вважаємо міркування Ю.В. Орлова, який розгортає концепт «уселюдство» як у загальнометодологічному форматі, так і у застосуванні до кримінологічних предметних площин. Дослідник, зокрема, зазначає, що зміна клімату, виснаження природних ресурсів, забруднення й деградація навколишнього середовища, бідність, зростання нерівності всередині та між країнами, безробіття, збройні конфлікти, екстремізм, тероризм – це лише окремі фрагменти цілого, що залишається за горизонтом, поза спектром видимого. Але воно, це ціле, впливає на фрагменти. Впливаючи ж на фрагменти, ціле кардинально змінити неможливо, хоча й фрагменти, ясна річ, впливають на ціле, ускладнюючи його [2, с. 12].

Сьогоднішнє природокористування, кримінальна та інша суспільно небезпечна (хоча це словосполучення тут доречніше буде замінити на інше – натурально небезпечна) експлуатація довкілля (в тому числі – забруднення) не узгоджена зі спільними, загальнопланетарними, природничо-уселюдськими засновками на життя [2, с. 14].

Оперування концептом уселюдства передбачає всі покоління, і минулі, і майбутні одночасно. Кожне наступне покоління має піклуватися про передачу майбутнім довкілля у кращому стані, ніж воно його отримало. Такі установки можливі виключно в межах віссі ідентичності «уселюдство – група – індивід»; лише у цій зв'язці виникає суб'єкт – предикатна спайка «Людина – Природа», «Людина Є Природа» (у форматі субстанційної логіки, західна філософська традиція) та «Людина у Природі, Природа у Людині» (у форматі процесної логіки, східна філософська традиція). Ця спайка виводить дискусію у юснатуралістичну площину (її активним, найбільш значущим розробником в сучасній Україні є академік О.М. Костенко, думки якого концентровано викладені у двох його широковідомих працях останніх років [3]), в якій знаходять свій ресурс всі без виключення галузі права, в тому числі й кримінальне [2, с. 14].

Починаючи з березня 2014 р. й до теперішнього дня частина територій України є тимчасово окупованою російською федерацією. Важко оцінити площі лісових масивів, що перебувають під окупацією, в тому числі й зважаючи на характер, неоднакову інтенсивність ведення бойових дій, особливо після повномасштабної агресії, від 24 лютого 2022 р. Водночас з упевненістю можна стверджувати, що: а) фактичний доступ до лісових масивів України з метою забезпечення ефективного управління ними та їх охорони скоротився не менш ніж на 15%; б) значною є мінна засміченість лісових масивів на підконтрольній Урядові України території, зокрема Київщини, Чер-

нігівщини, Сумщини, Харківщини. Цей фактор унеможливлює активне та безпечне користування лісовими масивами, вимагає здійснення широкого гуманітарного розмінування; в) великі лісові масиви Північної, Східної та Південно-Східної Харківщини, Дніпропетровщини, Запоріжжя також характеризуються зниженою інтенсивністю користування, обслуговування, природоохоронних заходів через близькість лінії бойового зіткнення оборонців України та окупаційних військ; г) зрештою, знищення лісових масивів в ході бойових дій.

Ці фактори з одного боку на рівні статистичних закономірностей мають сприяти зниженню криміналізованості сфери лісового господарства. З іншого ж – маємо констатувати, що неможливість здійснення органами державної влади України належного контролю за лісокористуванням на тимчасово окупованих територіях розв'язує руки як окупаційній адміністрації, так і ординарним злочинцям до неправомірного, кримінального користування лісовими ресурсами. Тож чинник війни є складним, неоднозначно відбивається на феномені злочинності у сфері лісового господарства в Україні.

Роблячи проміжний підсумок здійсненого аналізу стану такого природно-соціального блага як ліси й тієї діяльності, що розгортається довкола користування ними, можемо зробити висновок, що в цілях кримінологічного дослідження під лісовим господарством слід розуміти інституціональну метасистему соціальних практик, що полягають у безпосередньому користування лісовими ресурсами, відновлення лісу, активності спеціалізованих суб'єктів, що здійснюють охорону лісів, а також адмініструванні лісового сектору природокористування (організація лісового господарства тощо).

Як і будь-яка сфері діяльності, пов'язана з користуванням природними ресурсами, лісове господарство передусім сформувалося як економічний інститут. Незважаючи на природнозахисні функції та обмежене експлуатаційне значення лісів в Україні, на практиці, наголошує Б.М. Головкін, лісогосподарська діяльність має комерційний характер, орієнтованість на експорт лісоматеріалів й одержання валютної виручки. Понад 90% доходів лісогосподарських підприємств складають прибутки від реалізації ділової та паливної деревини на внутрішньому і зовнішньому ринках. Такий стан справ неабияк стимулює інтенсивну заготівлю деревини, у тому числі шляхом незаконних порубок лісу [4, с. 6]. Незважаючи на закладений у доктрині Лісового кодексу України примат екологічного призначення лісів над економічним, у діяльності Держлісагентства, обласних управліннях лісового та мисливського господарства і у підпорядкованих їм спеціалізованих лісових підприємствах панує комерційний підхід. Великий попит на лісоматеріали в умовах недофінансування лісової галузі державою стимулює пріоритетний розвиток самоокупних і швидко прибуткових напрямів ведення лісового господарства. Існуючий напівринковий, напівплановий державний механізм господарювання, з одного боку, дозволяє виживати в об'єктивно складних умовах, а з другого боку, забезпечує приховування реальних масштабів обігу деревини і грошових коштів від її реалізації. В умовах неврегульованості обігу деревини це породжує «тіньовий обіг» і незаконні операції з лісоматеріалами на внутрішньому і зовнішньому ринках [4, с. 12].

Здійснений нами аналіз феномену, а також латентності злочинності у сфері лісового господарства, а також зібрані експертні оцінки як серед працівників цієї галузі, так і серед представників правоохоронних органів, засвідчують, що лісовій злочинності у повній мірі властиві риси й тенденції відтворення економічної злочинності в Україні. Можна з упевненістю стверджувати про існування так званої «лісової мафії». За цією умовною і дещо алегоричною назвою криється цілком реальна структура, усталені практики кримінальної експлуатації лісу шляхом використання численних корупційних схем, засобів політичного прикриття, яке в тому числі послуговується інструментами правотворчості. Визнання таких широких меж криміналізації лісового господарства змушує визнати ту обставину, що до ланцюгів кримінальних практик залучені в тому числі й представники депутатського корпусу, Уряду, правоохоронних органів.

Отже, фіксуючи ці обставини, наголосимо: злочинність у сфері лісового господарства – організований вид економічної злочинності. При цьому не можна оминути увагою і те, що внутрішні ринки збуту нелегально отриманої деревини є вельми обмеженими, і фінансово, і інституціонально, що актуалізує вихід цієї злочинності за межі України, набуття нею рис транскордонності. Так чи інакше, але переміщення незаконно вирубленої деревини передбачає її трансфер через державний, митний кордон України, наявність іноземного актора, що формує попит на таку деревину, стимулюючи відповідні кримінальні промисли. Механізми такої взаємодії є гібридними, окрім нелегально добутої природної сировини включають в себе й низку легальних (з процедур-

ної точки зору) господарських операцій, в тому числі й зовнішньо-економічних, а також операції прикриття та забезпечення, зокрема корупційні правопорушення.

Слушними в цьому контексті видаються зауваги Т. В. Мельничук, яка зазначає, що організована злочинна діяльність у сфері зовнішньо-економічної діяльності являє собою певну соціальну підсистему, наділену функціональністю, за рахунок чого і відбувається консолідація злочинних елементів та формування їх організованості. Діяльність організованих злочинних формувань у зовнішньоекономічній сфері спрямована на отримання прибутку від економічних операцій «виробництво-споживання», які включають в себе також постачання товарів і послуг за допомогою міжнародної торгівлі. Відмінність між організованими злочинними угрупованнями та іншими бізнесовими структурами в даному випадку полягає в тому, що постачання здійснюється нелегально. Тим часом, це не знижує стійкого попиту на такі товари та послуги, що частково провокує розгортання організованої злочинної діяльності у зовнішньоекономічній сфері [5, с. 9].

Економічний стан української лісової галузі та екологічний стан українських лісів є незадовільним. Матеріальна база лісового господарства потребує суттєвого оновлення. У багатьох регіонах України збільшилася частка ослаблених і всихаючих лісів, зокрема похідних ялинників Карпат. Вимагають безвідкладного вирішення питання підвищення адаптаційної здатності лісових екосистем до зміни клімату та антропогенного впливу. Тому ліси потребують посиленого догляду та здійснення заходів у них на засадах екологічно орієнтованого та наближеного до природи лісівництва [5, с. 9].

Екологічна злочинність здатна не лише самодетермінуватися, адаптуватися, ретранслювати інформацію про кримінально-інституційні практики майбутнім агентами тіньової економіки, а й чинити системний спротив спробам обструкції її структур і механізмів. Останнє зауваження видається особливо важливим, адже інкорпорує екологічну злочинність (в тому числі й злочинність у сфері надрокористування, лісового господарства та ін.) до складу не просто організованої злочинності у її вузькому, кримінально-правовому аспекті, а у широкому кримінологічному її розумінні як, перш за все, системи організованих економічних, політичних кримінальних практик, що спричиняють шкоду довкіллю [6, с. 67]. Її найбільш істотними рисами, як організованої злочинності в еколого-економічній сфері, М.Г. Максіменцев небезпідставно вважає системність, інтегрованість з владними структурами, стійкість, наявність розвинених механізмів самовідтворення (до числа яких, серед іншого, належать і корупційні схеми), ретрансляції кримінального досвіду, в тому числі й в межах апарату публічного адміністрування, вплив на формування й реалізацію державної й місцевої економічної, екологічної, частково – зовнішньої, правової і безпекової політики, істотна шкода довкіллю [6, с. 67-68].

З переліченими М.Г. Максіменцевим ознаками цілком можна погодитись. Ще академік А.П. Закалюк наголошував на тому, що вершиною організації убезпечення діяльності злочинних об'єднань є їх «входження у владу» та захоплення кінцевої влади [7, с. 294]. І якщо про захоплення влади представниками умовної «лісової мафії» не йдеться, хоча б через те, що політична влада є для них не ціллю, а засобом, то про наявність у вищих і центральних органах державної влади, а також органах місцевого самоврядування налагоджених механізмів кримінальної кооперації, важелів впливу на прийняття політично значущих для сфери лісового господарства рішень, варто говорити, варто досліджувати. Але поки що констатуємо це як даність, як іманентну кримінологічну ознаку лісової злочинності. І використання публічного, адміністративного ресурсу лише підкреслює умовно «суїцидальну», яскраво виражено аутодеструктивну природу лісової злочинності як злочинності передусім (і ми на цьому наполягаємо з етичних, аксіологічних позицій) екологічної.

Варто підтримати позицію Ю.А. Турлової, яка визначає екологічну злочинність як соціальне явище, що має небезпечний для суспільства, об'єктивно-функціональний, соціально-конструктивний характер та проявляє себе в поведінці, яка заборонена кримінальним законодавством та посягає на навколишнє природне середовище чи його окремі об'єкти, екологічну безпеку та природні ресурси, створюючи небезпеку біологічним основам існування людства [8, с. 3]. Дійсно, має йтися саме про небезпеку біологічним основам існування на Землі. То який же ще має бути гносеологічний пріоритет, якою ще, як не еколого-домінуючою має бути оптика кримінологічного чи будь-якого іншого дослідження екологічної злочинності загалом та злочинності у сфері лісового господарства, зокрема.

Роблячи **висновок**, гадаємо у нас є підстави для того, аби запропонувати два визначення досліджуваного виду злочинності: вузьке та широке. У вузькому розумінні злочинність у сфері лі-

сового господарства (лісова злочинність) постає як історично мінливий, масовий соціально-правовий феномен, що виражається у вчиненні кримінальних правопорушень проти лісу як елементу довкілля і які передбачені ст.ст. 245 та 246 КК України. Таке розуміння є операційним, може бути використане з обмеженим пізнавальним та практико перетворювальним потенціалом, але при цьому воно забезпечує достатню сфокусованість на проблемі безпосередньої незаконної порубки лісу, його перевезенні, зберіганні, збуті, а також знищення або пошкодження лісових масивів. У цьому випадку лісова злочинність як «forestry crime» фактично зводиться до предметно центруючого її елементу – кримінально-промислової порубки лісу, тобто «timber crime» (або розширено у дискурсі Інтерполу – «illegal logging and illicit timber trafficking») та дотичного до неї необережного заподіяння шкоди лісу.

У широкому розумінні злочинність у сфері лісового господарства можливо визначити як стійкий різновид економіко-екологічної організованої злочинності, що виражається в інституціональних, заборонених законом про кримінальну відповідальність, масових, понадсумативних соціальних практиках сфері управління, користування, відтворення та охорони лісів, що посягають на екологічну безпеку, природні основи біологічного життя та соціальності, загрожують біологічним і цивілізаційним основам існування людства. Цей підхід відображає інституціональну природу лісової злочинності, що є крос-системною, відтворюється і як економічна, і як екологічна, і як організована злочинність з елементами політичних кримінальних практик.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. IPCC Special Report on Climate Change, Desertification, Land Degradation, Sustainable Land Management, Food Security, and Greenhouse gas fluxes in Terrestrial Ecosystems / Summary for Policymakers Approved Draft. Headline Statements. URL: https://www.ipcc.ch/site/assets/uploads/2019/08/3.-Summary-of-Headline-Statements.pdf.
2. Литвинов О.М., Орлов Ю.В. Антипостмодерн: кримінологічні етюди. Харків : Право, 2020. 280 с.
3. Костенко О.М. Соціальний натуралізм. Про соціальну природу та її закони. Івано-Франківськ: Петраш К.Т., 2019. 72 с.; Костенко О.М. «Нові очі» для нового часу (про соціальний натуралізм). Луцьк : Терен, 2022. 128 с.
4. Заічко О. В. Запобігання незаконній порубці або незаконному перевезенню, зберіганню, збуту лісу : монографія / За наук. ред. Б.М. Головкіна. Харків: Право, 2019. 192 с.
5. Мельничук Т.В. Організовані форми злочинної діяльності у зовнішньоекономічній сфері: кримінологічне дослідження: автореф. дис. … канд. юрид. наук: 12.00.08. Одеса, 2009. 20 с.
6. Максіменцев М.Г. Протидія злочинності у сфері надрокористування: монографія. Харків: Панов, 2019. 488 с.
7. Закалюк А.П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика: у 3-х кн. Кн. 2. К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2007. 712 с.
8. Турлова Ю.А. Протидія екологічній злочинності в Україні: кримінологічні та кримінально-правові засади: дис. … докт. юрид. наук: 12.00.08 / Інститут держави і права ім. В.М. Корецького Національної академії наук України. К., 2018. 466 с.

УДК 343.9
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.4.30

«РЕГІОН» ЧЕРЕЗ МІЖДИСЦИПЛІНАРНИЙ ЗРІЗ ТА ДУХОВНО-ЦІННІСНУ СКЛАДОВУ ЯК ЗАПОРУКА ПРОФІЛАКТИКИ ЗЛОЧИННОСТІ

Токар П.Т.,
кандидат юридичних наук,
полковник поліції,
начальник Головного управління Національної поліції
в Харківській області;
старший викладач кафедри юридичних дисципліни
Сумської філії ХНУВС (за сумісництвом)
ORCID: 0009-0008-8111-7142
e-mail: tokarpetrot@gmail.com

Кріцак І.В.,
кандидат юридичних наук, доцент,
підполковник поліції,
помічник начальника Головного управління Національної поліції
в Харківській області
ORCID: 0000-0003-3530-4269
e-mail: ivan_kritsak@ukr.net

Токар П.Т., Кріцак І.В. «Регіон» через міждисциплінарний зріз та духовно-ціннісну складову як запорука профілактики злочинності.

Вказується, система профілактики злочинності в Україні й досі побудована переважно на юридико-статистичних методах та показниках офіційної звітності, що не забезпечує належного врахування регіональної соціокультурної специфіки та духовно-ціннісних чинників, особливо на прикордонних територіях в умовах воєнного стану. Наукові напрацювання з цієї проблематики фрагментовані між різними галузями знань (юриспруденція, гуманітарні науки, державне управління, урбаністика, бібліометрія) і не об'єднані в комплексну регіональну аналітичну систему. Відсутність спеціалізованих інституцій (регіональних кримінологічних центрів) та сучасного аналітичного інструментарію (SWOT-аналіз, наукометричні методи) унеможливлює оперативний моніторинг криміногенної ситуації, наукове осмислення її детермінант та впровадження ціннісних орієнтирів у правоохоронну діяльність і освітній процес.

У статті розглядається міждисциплінарний підхід до аналізу понять «фронтир», «форпост», «рубіж», «регіон» та «кордон» у контексті сучасних українських наукових досліджень. Встановлено, що значна частина наукового доробку присвячена проблематиці регіонального розвитку, просторової організації та ідентичності, що дає змогу поглибити розуміння української національної ідеї, ментальності та самоідентифікації. Наголошено, що актуальність теми зумовлена триваючою агресією російської федерації, спрямованою на знищення культурної та духовної спадщини України. Представлено, що інструментом протидії є розвиток наукового дискурсу, зокрема систематизація наукових публікацій за ключовими поняттями регіоналістики.

Проаналізовано понад 60 наукових праць, що дало змогу виявити основні тенденції та концептуальні підходи у вітчизняній літературі. З'ясовано, що перші дослідження, пов'язані з категорією «регіон», були зосереджені переважно у сфері бібліотекознавства, однак сучасний науковий спектр охоплює широкі соціогуманітарні виміри. Підкреслено, що запропоновані аналітичні висновки можуть бути використані для подальшої актуалізації регіональної проблематики, формування наукових засад посилення інтелектуального спротиву в умовах війни. Виявлено, що застосування методу «снігової кулі» та дихотомічного аналізу суспільних процесів

відкриває перспективи для подальших досліджень у напрямі осмислення феномену «регіону» в українському науковому просторі.

Ключові слова: регіон, міждисциплінарний зріз, духовно-ціннісна складова, злочинність, фронтир, українська національна ідея, ментальність, ідентичність, російська агресія, наукометричний фронт, кримінологія, гуманітаристика, особа злочинця, ідеологеми, освіта, наука, образ людини, ідеї Ч. Ломбразо, бібліотека/бібліометрика, науково-дослідні центри, Скит Манявський, український Афон, SWOT-аналіз, синергія, управлінські рішення.

Tokar P.T., Kritsak I.V. "Region" through an interdisciplinary approach and spiritual and value component as a guarantee of crime prevention.

It is indicated that the crime prevention system in Ukraine is still built mainly on legal and statistical methods and indicators of official reporting, which does not ensure proper consideration of regional socio-cultural specifics and spiritual and value factors, especially in border areas under martial law. Scientific developments on this issue are fragmented between different fields of knowledge (jurisprudence, humanities, public administration, urban studies, bibliometrics) and are not combined into a comprehensive regional analytical system. The absence of specialized institutions (regional criminological centers) and modern analytical tools (SWOT analysis, scientometric methods) makes it impossible to monitor the criminogenic situation, scientifically understand its determinants and introduce value guidelines into law enforcement activities and the educational process.

The article considers an interdisciplinary approach to the analysis of the concepts of "frontier," "outpost," "border," "region," and "border" in the context of contemporary Ukrainian scientific research. It has been established that a significant part of scientific work is devoted to the issues of regional development, spatial organization, and identity, which allows for a deeper understanding of the Ukrainian national idea, mentality, and self-identification. It is emphasized that the relevance of the topic is due to the ongoing aggression of the Russian Federation aimed at destroying the cultural and spiritual heritage of Ukraine. It is suggested that the tool for counteracting this is the development of scientific discourse, in particular the systematization of scientific publications according to key concepts of regional studies.

More than 60 scientific works were analyzed, which made it possible to identify the main trends and conceptual approaches in domestic literature. It has been established that the first studies related to the category of "region" were mainly focused on the field of library science, but the current scientific spectrum covers broad socio-humanitarian dimensions. It is emphasized that the proposed analytical conclusions can be used for further actualization of regional issues and the formation of scientific foundations for strengthening intellectual resistance in wartime conditions. It has been found that the application of the "snowball" method and dichotomous analysis of social processes opens up prospects for further research into understanding the phenomenon of "region" in the Ukrainian scientific space.

Key words: region, interdisciplinary perspective, spiritual and value component, crime, frontier, Ukrainian national idea, mentality, identity, Russian aggression, scientometric frontier, criminology, humanities, criminal personality, ideologemes, education, science, image of man, ideas of C. Lombroso, library/bibliometrics, research centers, Skit Manyavsky, Ukrainian Athos, SWOT analysis, synergy, management decisions.

Постановка проблеми. Профілактика злочинності в Україні досі переважно спирається на юридико-статистичні підходи або показники статистичної звітності, що недостатньо враховують регіональні соціокультурні та духовно-ціннісні детермінанти, особливо в умовах війни на «фронтирних» територіях. Наявні знання розпорошені між дисциплінами (право, гуманітаристика, управління, урбаністика, бібліометрія) й не інтегровані в цілісну регіональну аналітичну рамку; бракує інституцій (регіональних кримінологічних центрів) та відповідних інструментів (SWOT, наукометрія) для оперативного моніторингу, осмислення й трансляції ціннісних імперативів у практику правоохорони та освіти.

Основним нашим завданням цього разу стало написання наукової фахової статті через міждисциплінарну парадигму, що торкається таких ключових слів, як «фронтир», «форпост», рубіж», «регіон», «кордон». Скажемо, надзвичайно велика кількість наукових статей присвячена цьому напрямку. Важливим завданням було зробити відповідний зріз у рамках публікацій українських авторів, що допоможе глибше пізнати українську національну ідею, нашу ментальність та ідентичність.

Російська федерація намагається усіляко знищити українську спадщину через цілеспрямовану війну з українським Духом, волелюбністю та незламністю українського народу. Такої нації як українці не повинно існувати з позицій нинішньої російської нищівної/окупаційної політики, що нам аж ніяк не підходить і заставляє до всесильної боротьби на різних фронтах. Одним із таких засобів для боротьби є наукометричний фронт, коли шляхом загального перечитування статей за ключовим словом «регіон» лише в Національній бібліотеці ім. В. І. Вернадського сьогодні понад 20 тис. наукових статей. Перші з них в основному присвячені бібліотечній справі на рівні окремих регіонів. Тож ми вирішили з'єднати все воєдино та запропонувати власні міркування, які неодмінно будуть кориснимиу відстоюванні української незалежності та ідентифікації/ідентичності нас як українців. Нами ретельно проаналізовано понад 60 наукових статей, завдяки чому з'явилися власні міркування. Слід відзначити, що структура статті далеко не ідеальна, однак у спрямованості подальшого наукового розроблення «регіону» дуже необхідна, коли методом «снігової кулі» та дихотомії суспільних процесів відшукуємо дедалі нові обрії досі незвіданого з метою подальшої актуалізації та реалізації на практиці. У ході написання наукової праці зустрічалися/з'являлися надзвичайно важливі висловлювання авторів, які безперечно актуалізують дане наукове дослідження та неодмінно спонукатимуть багатьох до інтенсивної/глибинної дослідницької роботи.

Наведемо деякі цитати з досліджуваної нами проблематики:

– Той, хто не дивиться вперед, опиняється позаду... Дж. Герберт, англ. поет (1593–1633).

Ц *Нещодавно видатному українському вченому у галузі кримінології, – В.В. Голіні, виповнилося 90-років, з чим ми щиро і вітаємо Вчителя вчителів [1]. Його слова настанови говорять, що у нинішній час кримінологічна наука повинна знаходити своє підкріплення у гуманітаристиці, у гуманітарному знанні. Ці слова сказані на захисті дисертаційного дослідження авторки В.В. Ворожбіт-Горбатюк, яка є доктором педагогічних наук, професором, але вирішила спробувати себе у кримінології. Цим самим, ми принагідно щиро вітаємо видатну вчену та наукового керівника, – В.В. Голіну з успішним захистом дисертації. Бачимо на реальному прикладі, що кримінологічна наука потребує вчених спеціалістів з інших галузей, щоб найкраще розібратися у хитросплетіннях нинішнього світу.*

– Давайте процитуємо видатного вченого у галузі кримінології, – В.В. Голіну, який наголошує що дисертація В.В. Ворожбіт-Горбатюк «просякнута/пронизана гуманітарними ідеями». Далі Володимир Васильович дає настанови науковій спільноті, що «дисертація по кримінології – це не лише наукова праця. Це провідник гуманітарних ідей. І ви ці гуманітарні ідеї повинні шукати/віднаходити, щоб вони червоною ниткою проходили через вашу дисертацію, адже без гуманітарного аспекту, без гуманітарного начала нам будь-яке негативне явище не перемогти» [2].

– Запитання філософів, що виникає першим, – курка чи яйце, або спір фізиків і ліриків породжує ще один диспут, – злочинцями народжуються чи стають, – вічне запитання кримінологів, яке особливо загострив Ч. Ломбразо, дослідивши 26 тис. черепів злочинців на яке й досі не має відповіді? Досліджуючи генетику через духовно-ціннісну парадигму та біблеїстику чи явище телегонії тут відкриваються багато цікавих аспектів для кримінології. Безперечно, ідеї Ч. Ломбразо зазнали засудження, як і теорія євгеніки, однак слід відзначити, що науковий внесок, який започаткував італійський вчений щодо зовнішнього вивчення портрета злочинця продовжують жити, особливо з сучасним повсюдним впровадженням фото і відео фіксації людини, що активно впроваджується у всіх країнах світу як профілактика і боротьба зі злочинністю (І.В. Кріцак).

– Ми впродовж останніх років відстоюємо ідею духовно-ціннісного образу людини через покаяння та благородність справ, невтомну працю, служіння та молитву, коли на мікро- та макроментальному рівні змінюється зовнішній образ людини. Щобільше, у нас в результаті вироблення відповідного благородства та святості, загальносоціального сприйняття є можливість впливати на окремих індивідів, соціальні групи, нації та народності у досягненні кращих станів суспільного буття (І.В. Кріцак).

– Чи доречна сьогодні зміна/інколи спотворення обличчя людини? Чому Д. Трамп заборонив своєму синові Беррону Трампу татуювання? Як зберегти образ Божий у людині, не спотворивши її тіла та обличчя? Наскільки важливим у цих процесах є духовне, психічне і психологічне здоров'я людини? Наскільки важлива красота внутрішня у перевазі над зовнішньою красотою? Цими питаннями задаються також й кримінологи, щоб дати відповідь про причинність зла і злочинності у світі (І.В. Кріцак).

– Є багато наукових праць з тієї чи іншої проблематики, але в силу різних причин, у поле нашого зору потрапляють лише ті чи інші, коли матеріал можна побачити зовсім з іншого ракурсу та наголосити на його важливості та актуальності. Так буває з творами класиків, коли через роки перечитуємо їх, відкривають зовсім інші смисли й значення. Однією із таких праць є стаття професора Б.Г. Розовського «Місто Право» [3], що дає спрямованість вироблення самобутнього авторського стилю та підтримує відхід від наукових канонів та догматів. Лише пишучи про те, що найбільше болить, переживаючи ті чи інші стани у нас є можливість достукатись до сердець інших. У такому стані ейфорії/одержимості/екстазу Воістину пишеш Духом, Серцем, Душею, коли не має жодних бар'єрів, коли відчувається справжня академічна свобода (І.В. Кріцак).

– Процитуймо, що говорить видатний професор Б.Г. Розовський, який виходячи з його творчості проти гріховних стандартів у праві та не підтримує ідею ювенальних судів в Україні: «Не можна створювати ідеальне право для неідеального суспільства. В усьому має бути міра. А, оцінюючи те, що маємо, так і хочеться сказати: поряд з пахощами чути запах сірки, тут доклав копито Диявол». «Наразі ми стоїмо на порозі масового виробництва штучного свідомого життя. Згідно з церковними віруваннями, людина створена за подобою Божою. Треба визнати, у технології було щось не так: зразок, який отримали, не повністю відповідає задекларованому еталону, не вдалося побудувати суспільство, засноване на високих моральних цінностях. Сьогодні ситуація ускладнилася: якщо почнемо робити копію з копії – а до того йдемо – є цілком реальна загроза отримати на виході Сатану». «Сучасна людина прагне уподібнитися Богу і створити за своїм образом і подобою електронних Адама і Єву. Але забуває, що сучасна жива людина по суті давно повстала проти Бога: вона, освоюючи горизонти науки, успішно їсть «райські плоди» (Біблійний Змій по праву може бути визнаний символом науки й прогресу), усупереч всім приписам і заповідям вбиває собі подібних, краде, не лише чинить перелюб, але й вступає в одностатеві шлюби, має позашлюбних дітей, постійно грішить багато в чому іншому. І подібність Богу її не влаштовує: біологи й медики працюють над трансформацією геному з метою попередження і лікування захворювань, у перспективі – усунення соціальних відхилень, проводяться пересадки органів (готується навіть пересадка голови)» (Б.Г. Розовський).

– Значна частина, майже 43% повій, не має ніяких або дуже мало дегенеративних ознак і що в 53% із них не спостерігається ніяких відхилень. До числа випадкових причин проституції належать злидні, вплив поганих прикладів з боку оточуючих, тобто соціальні фактори («Жінка-злочинець, повія і нормальна жінка» (1893), Ч. Ломброзо, Г. Ферреро).

– «Зазвичай людина передає своїм нащадкам лише частину деяких своїх генів, але можливо зробити таку генетичну модифікацію, яка передаватиметься всім його нащадкам. Питання про створення генетично модифікованих людей – це просто питання часу, я гадаю, років десяти». (О. Панчин).

– «У церкві може не бути жодної людини, але священики служать все одно, творять молитву» *(І. Волгін).*

– «Автор пише лише половину книги: іншу половину пише читач» (Джозеф Конрад).

– Дуже легко говорити про загальнодержавну чи транснаціональну злочинність. Однак найчастіше відповідна профілактика чи боротьба відбувається на території певного регіону. Шеф поліції у такому разі мислить усіма національно-ментальними станами/рівнями області/території обслуговування, щоб виявити тенденції зла/злочинності та запобігти. Така поступова, наступальна тактика і стратегія рано чи пізно призводить до поставлених результатів. Неабияке значення у цих процесах відіграє команда практиків-професіоналів та однодумців. При всій повазі до наукової спільноти, викладацький склад, який не знає практичної роботи у поліцейських підрозділах, не здатен виконати поставлені завдання і досягти бажаних цілей правоохорони. Тут потрібна загартованість з молодих років (П. Т. Токар).

Мета дослідження: теоретично/наукометрично обґрунтувати міждисциплінарний регіональний підхід до профілактики злочинності з урахуванням духовно-ціннісної складової; розробити рамкову модель (поєднання SWOT-аналізу, гуманітарних індикаторів та багатьох інших складових), визначити роль освіти, бібліотек і наукових центрів та сформулювати практичні рекомендації для впровадження регіональних кримінологічних центрів і прийняття управлінських рішень, здатних підвищити ефективність запобігання злочинності в прифронтових і деокупованих регіонах.

Стан опрацювання проблематики. Регіональний, міждисциплінарний та духовно-ціннісний виміри профілактики злочинності висвітлювали В.В. Голіна, О.М. Литвинов, Ю.В. Орлов, А.М. Бабенко, С.В. Лук'яненко, І.В. Кріцак, Б.Г. Розовський, М. Костенко, В.Р. Дорожкін, Н.М. Ткачова, В.А. Ласкутов, Т. Вилегжаніна, Н. Тітова, І.М. Головацька, О. Мар'їна, Н.Т. Мала, Н. Склярук, та ін.). Втім, інтеграція духовно-ціннісної парадигми, наукометрії та регіональної кримінології у модель профілактики (із функціонуванням регіональних кримінологічних центрів і системою індикаторів) потребує подальших цілеспрямованих досліджень.

Виклад основного матеріалу:

Ідеологеми/наративи прифронтових регіонів та роль освіти й науки у розв'язанні багатьох проблем сьогодення. Зараз постає необхідність поглибленого аналізу місця регіонального сегмента державної системи [4, с. 37] через призму духовно-ціннісної складової, коли російсько-українська війна спонукає усіх нас згуртуватися у боротьбі з ворогом.

В.Р. Дорожкін, Б.П. Лазоренко наголошують, що особливістю повномасштабної військової агресії росії є геноцидна спрямованість ідеологеми «руского міра» проти всього українського – держави, суспільства, культури й освіти. Відповідна політика агресора передбачає реалізацію цієї ідеологеми на загарбаних агресором територіях. Її негативним результатом є значна психотравматизація мешканців цих територій. Важливим соціальним та політичним завданням української держави та суспільства є також повноцінне відновлення освітнього процесу на деокупованих і прифронтових територіях. Звідси, дослідження стану психологічного благополуччя населення, стратегій його відновлення є однією із важливих умов досягнення багатьох важливих цілей сьогодення [5, с. 63].

У цих процесах, пріоритетним завданням органів публічної влади наразі є організація безпечного освітнього простору у закладах освіти прифронтових територій. Особлива роль належить кожному з найважливіших органів публічної влади у створенні безпечного освітнього простору. Найважливішу роль у його створенні відіграють Міністерство освіти і науки України, ДСНС, Національна поліція, обласні державні адміністрації та влада територіальних громад. Створення безпечного освітнього простору закладів освіти прифронтових територій є складним питанням, над вирішенням якого працюють безліч фахівців з різних органів публічної влади. Прийняття складних та виважених рішень про формат навчання (очний, дистанційний або змішаний) вимагає ефективної співпраці органів публічної влади різних рівнів, а рішення щодо побудови укриттів або підземних шкіл вимагають підготовку проєктної документації та пошук додаткових джерел фінансування [6, с. 627].

Своєю чергою Н.М. Ткачова, В.А. Ласкутов наголошують, що питання створення безпечного освітнього простору під час військового стану та бойових дій на території України є надзвичайно важливими. В умовах війни рівень безпечності освітнього середовища закладів освіти прифронтових територій викликає серйозне занепокоєння та потребує регулярного та невідкладного аналізу, опрацювання та вдосконалення. Визначення ролі органів публічної влади у цьому процесі є надважливим питанням, адже аналіз та закріплення ролі органів публічної влади дозволить сформувати правильне уявлення щодо внеску кожного з них у процес забезпечення безпеки в закладах освіти прифронтових територій, покращити цю роботу за багатьма напрямками та уникнути безвідповідальності. [6, с. 620].

Окремі міркування щодо образу людини та наукові праці з якими варто ознайомитися кримінологам у вивченні особи злочинця. Вже на зорі розвитку людства живописці та скульптори працювали над еталоном краси, намагалися математично описати її та відобразити суть цього природного явища у цифрах [7]. Сьогодні морфологічні знання та можливості хірургічної техніки дозволяють отримати бажаний, прогнозований та запланований практичний результат естетичної корекції особи. І, основним питанням є те, що ж ми, зрештою, хочемо змінити, покращити й виправити, не порушивши існуючих пропорцій характерних крайніх фенотипічних форм представників різних статей, рас, народностей тощо. Враховуючи поширення та переважання в Україні осіб європейської раси, згадану проблему естетики та гармонії обличчя, а також те, що юнацький віковий період найбільш перспективний у плані визначення морфологічних критеріїв діагностики норми та патології, Н.Г. Халилова дослідила кількісні параметри фронтальної проекції особи юнаків-українців та дівчат – українців [8, с. 157; 9].

Людина прагне до красоти. Воістину правдиві слова класиків: «красивим здається все на що дивишся з любов'ю, «красота спасе світ». Можна сказати, що доброта спасе світ. Однак, якщо

земна Церква є Церквою войовничою, значить вона покликана вести активну війну/боротьбу зі злом/злочинністю/неправдою, закликаючи на допомогу Небесну Церкву, – в лиці/образі мучеників і великомучеників, преподобних, ангелів та архангелів, щоб вони допомогли. Без Бога, ані до порога, – казали наші предки. Обличчя людини завжди приваблювало своєю красотою. Обличчя дівчини/жінки, як тієї, яка продовжить наш рід сьогодні зазнає найскладніших трансформацій, різного роду процедур і втручань, як естетичного догляду, так і докорінної видозміни образу людини. Проблема краси обличчя жінки завжди була і залишається актуальною, впродовж усієї історії людства.

Цікаво, що стоматологи кажуть про сучасну красоту дівчини/жінки? Всім відомо, що краса – це поняття глибоко індивідуальне і суб'єктивне. Однак, незалежно від суб'єктивного сприйняття, існує також загальний, заснований на об'єктивних параметрах ідеал краси для опису рис обличчя людини. Сприйняття зовнішності як привабливої випливає з відповідної пропорційності та симетрії (ключове визначення «Золотий стандарт»), а також гармонійного поєднання кісток лицьового скелета, очей, носа і рота. При цьому саме губи, ясна і зуби створюють в оточення певне враження про людину, а також визначають її самосприйняття. Ефект, який справляє красива посмішка, відомий давно. Приваблива посмішка характеризується пропорційно-симетричною рівновагою між власне зубами, зубами і яснами, а також губами й обличчям загалом. Ясенний край повинен рівномірно оточувати шийку зуба, набуваючи форми параболи, причому зеніт, тобто найвища точка ясенного краю, розташовується в злегка зміщеній дистально ділянці по його окружності. В ідеальному випадку міжзубні сосочки знаходяться на висоті цервікальної третини зубів. Погіршення естетики у фронтальній ділянці, наприклад, відсутність зубів і ясен або невдала зміна її розташування, можуть призводити до зниження самооцінки і, як наслідок, до невпевненості в собі й закомплексованості. Це може завдавати додаткової шкоди й викликати напругу в житті та почуттях людини, особливо в підлітковому віці [10, с. 9].

Чи актуальні сьогодні ідеї Ч. Ломбразо у рамках духовно-ціннісного розуміння портрета особи/особистості злочинця? Ідея Ч. Ломбразо, яка сьогодні знайшла своє застосування у Китаї через винайдення програми, яка сканує обличчя та встановлює потенційних злочинців, – це добре. Справді, метод штучного інтелекту (ШІ) змінює світ. Знаменита історія про арешт серійної вбивці, вчительки початкових класів Лао Жунчжі, є доказом сказаному. А як же стосовно критики знаменитої теорії євгеніки, прообразу Божого в людині, яка не винувата, що народилася з тими чи іншими рисами обличчя. «І сказав Бог: Сотворімо людину за образом Нашим, і за подобою Нашою», «И рече́ Бо́гъ: сотвори́мъ челове́ка по о́бразу На́шему и по подо́бію» (Бут.1:26). Можливо, покаяння людини та особливості виховання у тому чи іншому середовищі, навіть якщо й були певні особливості/схильності до вчинення/скоєння злого – нівелюються. Тому, з нашого боку, ломбразіанська теорія, як і дарвіністське вчення про походження людини, потребує засудження з позицій божественного/високодуховного/ціннісного/аксіологічного, при безперечних позитивах віднайдення правопорушників/злочинців за рисами обличчя, сітківкою ока тощо. На жаль, нинішня тотальна соціально-мережева реальність зумовлена ще більшим втручанням/загрозами у сферу свідомісного в людині, що викликає особливу стурбованість [11, с. 279–280].

Давайте згадаємо знамениту історію про серійну вбивцю, вчительку початкових класів Лао Жунчжі, яку декілька років назад поліції Китаю вдалося заарештувати. Вона підозрювалася в тому, що в 1996 році вчинила жорстокі вбивства 7 осіб і впродовж 20 років переховувалася у різних містах, зробила пластичну операцію, змінила ім'я. Однак була виявлена завдяки вказаним технологіям. І таких випадків сьогодні чимало [12]. Можемо сказати, що майбутнє профілактики й боротьби зі злочинністю за штучним інтелектом у рамках концепції «Smart City»/«Розумне місто», яка потребує свого розроблення в тому числі й у царині духовно-ціннісної концепції праворозуміння.

Бібліотека/бібліометрика, як запорука створення науково-дослідних інноваційних наукометричних кримінологічних центрів на рівні регіону. Який зміст вкладається в поняття «соціокультурний простір України»? Це сфера дії культури народу, що разом з економічним, політичним, правовим просторами становить єдину систему, що залежить від існуючих соціальних стандартів в країні, від специфічних особливостей кожного окремого регіону, а також політики, влади в галузі культури [13, с. 4]. Бібліотека – одна з найважливіших ланок людської цивілізації, є показовим елементом прогресу, його незмінним джерелом. Щоб відповідати цьому високому призначенню, треба завжди бути на рівні часу і технологічно, і матеріально, і морально, й про-

фесійно. Тому життя з кожним днем вимагає від нас нових ідей, знань, поглядів на здавалося б звичні речі [14, с. 23]. Розвиток сучасної бібліотечної справи України багато в чому зумовлюється подвижницькою працею численних професіоналів. У кожній бібліотеці завжди є талановиті фахівці, які своїми конкретними справами визначають обличчя книгозбірні, її місце у суспільстві [14, с. 26]. Сучасний стан зберігання, використання, створення єдиної регіональної комунікаційної системи є незадовільним, не відповідає вимогам інформаційного суспільства. Перспективні напрями подальшої розробки передбачають: автоматизацію архівної та музейної галузі регіону, кооперацію та інтеграцію їхніх ресурсів. Потрібно напрацювати правові та організаційні засади їхнього зберігання, переглянути напрями наукової розробки проблеми – дослідження техніко-технологічних питань трансформації архівних та музейних установ як елементів системи соціальної комунікації [15, с. 41].

Політичні та соціально-економічні перетворення у нашій державі, що відбулися наприкінці XX століття, створили принципово нові умови для розвитку публічних бібліотек. Виконуючи традиційні просвітницькі функції, накопичуючі знання і зберігаючи культурне надбання, бібліотеки перетворюються в інформаційні центри, що надають доступ громадянам до національних та світових інформаційних мереж і баз даних. Трансформація діяльності публічних бібліотек, еволюція їхньої соціальної ролі спричинили збагачення і розширення функції цих закладів. На тлі посилення децентралізації й регіоналізації всіх сфер соціального життя у т. ч. засобів масової інформації (ЗМІ), книговидання та книгорозповсюдження, бібліотеки залишилися саме тими сталими соціальними інститутами, що взяли на себе значну частку відповідальності за забезпечення інформаційної культурної єдності регіонів країни [13, с. 4].

Бібліотекар має добре знати життя тієї території, де знаходиться бібліотека, вивчити склад її користувачів з соціальної, професійної, освітньої, вікової сторони. Він повинен бути обізнаним з умовами праці, характером виробництва, економічним станом у регіоні, з основними інтересами й потребами його жителів, їхнім ставленням до влади тощо. Треба пам'ятати, що втрата користувача відбувається через ігнорування реальних проблем та потреб багатьох соціальних груп – молоді, етнічних меншин та інше. Наразі бібліотека як об'єкт соціокультурної діяльності регіону діє у традиційному і віртуальному бібліотечно-комунікаційному просторі. При цьому традиційний бібліотечно-комунікаційний простір включає соціокультурний обмін між бібліотекою й органами влади, громадою, релігійними конфесіями, іншими бібліотеками та закладами культури, засобами масової інформації (ЗМІ), спонсорами, членами бібліотечної спільноти та читачами. Віртуальний простір передбачає отримання та передавання інформації, спілкування і користувачів, і бібліотекарів за допомогою Інтернету [13, с. 4].

Одним з варіантів конструктивної, гнучкої взаємодії різних суб'єктів діяльності в регіоні є розроблення цільових програм і проєктів, що уможливлює активізацію найефективніших варіантів розвитку території з найменшими витратами. Проєктна діяльність дає можливість бібліотекам взаємодіяти з різними культурними співтовариствами, освітніми й інформаційними установами в єдиному процесі формування соціально-культурного середовища на засадах поєднання матеріальних, фінансових, інформаційних та інтелектуальних ресурсів. Регіональна реалізація бібліотечних проєктів спрямовується як на удосконалення соціально-значущої діяльності – бібліотеки стають ініціаторами розроблення та реалізації програм соціальної спрямованості, так і на розв'язання професійних проблем – удосконалення бібліотечного обслуговування на основі нових інформаційних технологій, упровадження в практику роботи використання сучасних носіїв інформації, можливостей віддаленого доступу до інформації. Тож регіональна проєктна бібліотечна діяльність виступає як форма міжбібліотечної взаємодії та найважливіший фактор залучення бібліотеки до інтеграційних суспільних процесів [16; 17 с. 21].

Слід пам'ятати, що слово «Бібліотека» походить від слова Біблія. Бібліотека уособлює собою міждисциплінарність/енциклопедичність знань. Чи прочитали ми коли-небудь у своєму житті Біблію від корочки до корочки? Та не просто прочитали, а тим самим молилися читаючи, адже кожне її слово святе та Боже (*як писав Г. С. Сковорода)*, наповнене дивним сакраментальним змістом. Звідси, якщо завтра пропаде мережа Інтернет чи інше щось трапиться з електронною системою, – тоді пропаде велика кількість наукових праць, які відновити буде неможливо. Ми живемо в останні апокаліптичні часи. Здається у нас є ресурси й папір для книгодруку, коли не потрібно для рукописів виправляти шкіру молодого теляти. Однак дана діяльність, а саме книгодрукарська справа поставлена на досить низький рівень. Надзвичайно велика різниця між читанням тексту

на папері, у живій книзі, чи в електронному текстовому форматі. У паперовому виді можна набагато більше всього побачити, переосмислити, замислитись над майбутніми працями. Цим самим закликаємо до побудови Бібліотек, усілякої популяризації живої книги.

Скит Манявський, – свого часу останній форпост/фронтир православ'я на Заході України. За словами І. М. Головацької, колишній історико-архітектурний музей Скит Манявський, – а сьогодні аскетичний чоловічий монастир східного обряду, український Афон – визначний осередок духовності, культури й мистецтва України. Святе місце з цілющою джерельною водою розташоване в мальовничому прикарпатському міжгір'ї з оздоровчим мікрокліматом, первісною дикою природою поблизу села Маняви. Засновником монастиря був Йов Княгиницький (1550-1621 рр.), – один із плеяди видатних представників Церкви Христової, які активно займалися богослужбовою та культурно-просвітницькою діяльністю. Разом з Іоаном Вишенським 1606 р. створив чернечу общину (громаду). Це й стало початком заснування Скита Манявського. Архітектурний монастирський комплекс будівель становить ансамбль кам'яних і дерев'яних споруд, обгороджених високою кам'яною стіною зі дзвонами й дзвіницями, – вдалий синтез гірського рельєфу і фортифікаційних споруд. У Скиті свого часу була досить велика бібліотека. Після закриття монастиря книги потрапили до Відня, або опинилися в приватних колекціях. Численні культові раритети й дзвони були продані та пограбовані, а кам'яні – перетворилися на класичні руїни. На сьогодні відбудований Хрестовоздвиженський Храм і каплиці на території монастиря. Зараз Скит Манявський знову став діючим чоловічим монастирем та охороняється державою як архітектурна й історична пам'ятка [15, с. 40].

Неабияке значення у цих процесах надається загальнооб'єднувальній ідеї православ'я з часів Володимира Великого, Богдана Хмельницького й сьогодні вона має особливе значення у мобілізації українського народу в єдиний моноліт національно-визвольної боротьби проти ворогів видимих і невидимих. Так сталося, що я народився (*І. В. Кріцак*) за два кілометри від Манявського скита/монастиря. З раннього дитинства ми з батьками були у цій святині. З початку 90-х – це був музей/пам'ятка архітектури у дещо розваленому/занедбаному стані. Сьогодні з кожним роком Манявський скит відбудовується. Тут побували майже всі українські президенти, багато іноземних делегацій. Село Манява, де розташований знаменитий Скит приваблює туристів прекрасним водоспадом, а також чарівною природою. У мене вдома знаходяться 3 томи Скита Манявського, які радимо придбати кожному, хто цікавиться українською історією. Важливо, що Манявський скит до останнього був форпостом українського православ'я на Заході України в той час, коли уніатська/греко-католицька церква набирала дедалі більших обертів. Він є частиною Афону в Україні, а тому ще зветься українським Афоном. Свого часу сюди з'їжджалися князі/гетьмани, щоб отримати Благословення на нову оборону нашої держави. Можна сказати з упевненістю, що Манявський скит сьогодні є візитівкою туристичного Прикарпаття. З Манявою безпосередньо пов'язані такі світочі українського православ'я як: Іов (Княгиницький) Манявський, Іоанн Вишенський родом із Вишні, зі Львова та Іов Почаївський (Залізо), які знали один одного, були добрими друзями та молитвениками один за одного й не раз зустрічалися свого часу. Як бачимо, у буремні часи для українського православ'я, Господь неодмінно дарував непохитних світочів/стовпів, які непорушно стояли на сторожі прадідівської віри. Сьогодні відомо, що Іов Почаївський народився на Покутті (Коломийський район, село Баб'янка, Івано-Франківської області, де в Угорницькому монастирі приймає постриг у 10-літньому віці, згодом йде в Дубенський монастир і в кінцевому результаті – на Почаївську гору, де й завершує свій земний шлях у 100-літньому віці. Символічно, що Іов Почаївський був на 100 судових засіданнях, де відстоював чистоту православної віри. Саме такими, кожен свою мірою, подвижники були твердими як скеля, незламними. Вони воістину є нашими світочами православ'я. Ми ще їх звемо трьома подвижниками/святителями Заходу України у відстоюванні православної віри.

В одній із наукових праць, пишеться, що сьогодні треба розвивати українську національну ідею на постатях, які об'єднають український народ. Тут можна згадати про Івана Федорова, величний пам'ятник якого майорить у центрі м. Львова. Промислом Божим, у найскрутніші часи, коли унія вирувала на нашій землі, щоб остаточно покатоличити та сполячити православних русинів (*через ворожий табір Таллергоф*), Господь дає українській землі великих мужів, світочів православ'я, учителів і наставників українського чернецтва задля розбудови української державності – трьох святителів Західної України: Івана Вишенського (*народився близько 1550 р. в містечку Судова Вишня (нині Львівської області)*), Іова Манявського (*Княгиницького, Тисменицького, Івано-Фран-*

ківська область) та Іова Почаївського (Заліза), *який родом з Покуття, с. Баб'янка, Коломийського району, Івано-Франківської області*, роль яких в утвердженні українського православ'я і формуванні державноправової думки в Україні неоціненна та матиме вплив для багатьох нащадків у віках. А нашим синівським обов'язком є глибоке та всебічне дослідження їхнього творчого та життєвого шляху [18, с. 28].

SWOT-аналіз в управлінні регіоном. І. В. Пушкарь наголошує, що одним з найпоширеніших методів дослідження розвитку просторових систем є SWOT-аналіз або аналіз сильних і слабких сторін в їхній взаємодії із загрозами та можливостями зовнішнього середовища. Як головна гіпотеза під час SWOT-аналізу розвитку регіонального простору береться дотримання принципів політики розвитку країни та відповідність обраним стратегічним пріоритетам. Адже регіон – це просторова система відкритого типу, він безпосередньо реагує на політичні, економічні, соціальні, природно-географічні та інші фактори, які проявляються на всіх зовнішніх рівнях – міжнародному, національному, регіональному. Зрозуміло, що при змінах зовнішніх умов розвитку просторової системи має відповідно коректуватися стратегія. SWOT-аналіз дає змогу побачити наявний потенціал для забезпечення сталого просторового розвитку регіону. Перспективи розвитку визначаються на основі використання як сприятливих можливостей, так і на подоланні несприятливих тенденцій. Досягнення цих перспектив передбачає активізацію потенціалу саморозвитку регіону. Основним моментом управління при цьому виступатиме визначення точок зростання на основі виявлення процесів самоорганізації та їх спрямування на забезпечення розвитку. Точки зростання повинні мати синергетичний потенціал розвитку. Іншими словами, дія на ці точки, з одночасним впливом на інтенсифікацію процесу саморозвитку та підвищення ефективності управління, повинна забезпечити таке соціально-економічного зростання, яке дозволило б мати сталий просторовий розвиток [19].

Синергія в управлінні регіоном. Важливим методом дослідження розвитку просторових систем є аналіз стратегічних позицій регіону та формування портфеля стратегічних зон розвитку. При цьому стратегічна зона розвитку регіону визначається природно-географічною, технологічною, економічною та соціально-етнічною структурою. Перспективи стратегічної зони розвитку оцінюються з погляду можливостей її зростання, соціально-економічного ефекту, сталості та ключових факторів успіху. Стратегічна зона розвитку являє собою географічно, економічно, технологічно та соціально-етнічно диференційований сегмент регіонального простору, розвиток якого цілеспрямовано підтримується для досягнення поставленої мети. Виокремлення стратегічних зон розвитку просторової системи має відповідати сформованим цілям розвитку та виділеним проблемним зонам. Необхідно також оцінити синергетичний ефект стратегічного портфеля розвитку. Під синергетичним ефектом розуміється поява додаткового економічного, соціального, екологічного ефекту внаслідок одночасного розвитку різноманітних стратегічних зон регіону. Даний ефект добре досліджений у сфері великих господарських систем, але практично він ігнорується в дослідженнях проблем регіонального розвитку. Назвемо такі види синергетичних ефектів: - ринкова синергія залежить від сумісного або більш ефективного використання каналів дистрибуції товарів, загальної інфраструктури регулювання ринку; - виробнича синергія виникає в результаті кращого використання засобів виробництва, виробничої інфраструктури, ефективного функціонування відкритого ринку праці; - інвестиційна синергія утворюється внаслідок сумісного використання інвестицій у розробці та дослідженнях нових технологій; - технологічна синергія – це результат технологічної сумісності різноманітних технологічних процесів, застосування ефективних технологій у різноманітних галузях; - управлінська синергія стає результатом єдності управління розвитком просторової системи, використання сучасних управлінських методологій у різноманітних зонах розвитку; - соціальна синергія виникає через мимовільне збільшення позитивного ефекту в соціально-етнічній підсистемі та його поширення на інші підсистеми просторової системи; - екологічна синергія утворюється внаслідок мимовільного збільшення позитивного ефекту в екологічній компоненті просторової системи та його поширення на інші підсистеми. Оцінка синергетичного ефекту здійснюється за допомогою матриці взаємовпливу стратегічних зон розвитку. Зазначимо, що кожна стратегічна зона, виявлена в результаті досліджень розвитку просторових систем, має враховуватися та використовуватися на кожному з етапів розробки мегапроєкту сталого просторового розвитку. Наголошуємо, що структура управління проєктом має бути багаторівневою та ізоморфною загальній схемі управління розвитком регіону. Останнім часом ряд міжнародних агентств надає перевагу узагальнювальним показникам розвитку щодо

країни загалом. Однак, це не розкриває повного бачення проблеми забезпечення належного рівня якості життя населення, адже не враховуються відмінності стану розвитку різних її регіонів. До того ж за більшістю показників, що характеризують динамічні процеси розвитку, відповідна статистика недосконала. Отож, для застосування в контексті управління розвитком регіону потрібна розробка організаційних структур управління на стратегічному, проєктному та оперативному рівнях забезпечення сталого просторового розвитку. Кожен з описаних вище рівнів організаційного забезпечення управління сталим просторовим розвитком території має свої особливості та призначення, але при цьому відповідає і за цілісність всієї організаційної структури. Це дає можливість взаємопов'язати й узгодити стратегічне, індикативне та оперативне планування в системі управління сталим просторовим розвитком з реалізацією мегапроєкту та окремих часткових проєктів [19].

Які управлінські рішення на рівні регіонів можна виокремити. У науковій літературі виокремлюють такі основні групи класифікації управлінських рішень [20; 21; 22]: – *за сферою охоплення*: загальні (суцільні) та технічні рішення; – *за тривалістю впливу*: перспективні та поточні рішення; - *за рівнем ухвалення:* на інституціональному (вищому) рівні, на управлінському (середньому) рівні, на технічному (нижньому) рівні; – *за характером вирішення організаційних завдань*: організаційно запрограмовані рішення, стандартні незапрограмовані рішення за умов обмеженого вибору альтернатив, компромісні рішення, врівноважені системою; – *за способом обґрунтування:* інтуїтивні рішення, рішення на основі суджень, раціональні (науково обґрунтовані) рішення; – *за способом прийняття*: одноосібні, колегіальні (ухвалені фахівцями) та колективні (ухвалені зборами трудового колективу); – *за характером:* економічні, технологічні, соціальні, психологічні та адміністративні рішення; – *за типом критеріїв швидкості ухвалення*: автоматичні рішення, рішення за схемою «питання-відповідь», бліц-рішення, експрес-рішення та лонгіровані рішення; – *за терміном дії:* оперативні, тактичні та стратегічні рішення; – *за рівнем складності*: прості, середньої складності та складні рішення; – *за ступенем новизни:* інноваційні, стандартні, синергічні та асинергічні рішення. У цю класифікацію вкладаються більшість управлінських рішень, що приймаються в умовах воєнного стану. Проте є особливості прийняття, розповсюдження, реалізації та соціальної діагностики управлінських рішень в умовах війни.

Підсилення концепту правоохорони, кримінологічною/наукометричною складовою через ідею створення загальнодержавних та регіональних «інноваційних науково-дослідних центрів». Інформаційно-аналітична діяльність за умов сьогодення відіграє особливу роль і значення. У Харківському національному університеті внутрішніх справ (ХНУВС) упродовж останніх років активно відстоюється ідея про створення інноваційних науково-дослідних кримінологічних центрів на регіональному рівні чи ГУНП в областях [11] Сьогодні ця ідея особливо актуалізована в останньому номері Вісника Кримінологічної асоціації України. № 33(3). 2024 С. Лук'яненком «Кримінолог правоохоронних органів – спеціаліст з питань запобігання та протидії злочинності [12].

І.В. Кріцак наголошує, що провідні країни світу вже давно визначились, що майбутнє держави – за наукою/науково-дослідними інноваційними центрами. Нормальне функціонування кримінологічного центру на рівні області, з необхідною/бажаною взаємодією з усіма органами державної влади та громадськістю, принесе неодмінну користь. Коли кримінолог безпосередньо працює у практичних підрозділах на рівні з психологом, спеціалістом у галузі прав людини й надає відповідні рекомендації, проводить аналітику, володіє оперативною ситуацією у регіоні/місті/мегаполісі, державі, чітко усвідомлює тенденції/процеси протікання злочинності світових рівнів і через громадянське суспільство, представників громадських формувань, громадських правозахисних організацій, а головне посадових осіб, державних органів, то, й справді, такою посильною працею кримінолога розплющуються очі на розв'язання багатьох проблем суспільства. Можливо саме на практиці виникає чимало важливих питань, які будуть корисними для теорії [11, с. 274–282].

Кожне кримінальне правопорушення по суті є унікальним. Немає двох однакових кримінальних правопорушень, де буде той самий злочинець і та сама жертва. Кримінальні правопорушення можуть бути схожі. Науковці-кримінологи ЗВО (які територіально до них прив'язані як до місця роботи) не можуть проводити кримінологічні дослідження в кримінальних провадженнях на рівні окремих ГУНП і територіальних органів Національної поліції. По-перше, у нього немає можливості відстежувати криміногенну обстановку в інших регіонах, по-друге, віддаленість від підрозділу поліції, де розслідується кримінальне правопорушення, обставини вчинення якого потребують дослідження [23, с. 137–138].

С.В. Лук'яненко наголошує, що [23, с. 138–140] плани протидії окремим видам кримінальних правопорушень реально складаються лише в окремих підрозділах поліції. Поглиблений аналіз криміногенної ситуації не робиться, не готуються й не направляються до органів місцевого самоврядування та державних органів відповідні пропозиції та вимоги щодо протидії правопорушенням, усуненню факторів, що зумовлюють злочинність (наприклад, розповсюдження вуличного освітлення, встановлення камер відеоспостереження, усунення умов, що призводять до порушень Правил дорожнього руху, збільшення й розвиток спортивних секцій тощо). Кримінолог – це спеціаліст з проведення досліджень щодо причин, умов (детермінантів) та наслідків кримінальних правопорушень, вивчає особистості кримінальних правопорушників і їх жертв, планує профілактичні заходи щодо протидії злочинності, надає консультації з кримінологічних питань при розслідуванні кримінальних проваджень. При тому спеціаліст – це особа, яка володіє спеціальними знаннями та навичками застосування цих знань і може надавати консультації під час проведення процесуальних дій з питань, що потребують відповідних знань і навичок. Кримінолог поліції має бути поліцейським або працівником цивільного персоналу Національної поліції України, що має відповідну юридичну освіту (право, правоохоронна діяльність), відповідний допуск до державної таємниці та виконує функціональні обов'язки за посадою. Кожен кримінолог, на думку вченого повинен виконувати такі функціональні обов'язки, результатами своїх досліджень – ділитися з колегами. Це забезпечить узагальнення отриманих результатів і досвіду, своєчасний обмін корисною інформацією про осіб, які звільняються з місць позбавлення волі та інших установ ДКВС, і спостереження за поведінкою осіб на волі в майбутньому. Тому доцільно мати спеціаліста-кримінолога в кожному ГУНП із загальним їхнім підпорядкуванням центральному органу управління Національної поліції України для координації спільних дій. В цьому контексті автор підтримує пропозиції знаного науковця Харківського національного університету внутрішніх справ І.В. Кріцака, а саме: ініціативи зі створення кримінологічних науково-дослідних центрів з вивчення проблем злочинності на регіональних рівнях Головних управлінь Національної поліції України й т. д. [11, с. 274–282]. Сподіваємося, що зусилля науковців-кримінологів не будуть марними й в підрозділах Національної поліції України будуть впроваджені посади кримінологів [23, с. 140]. Скажемо, що лише уважно вивчаючи вчора і сьогодні та завдяки наполегливій розумовій праці можна точно планувати завтрашні кроки.

Висновки. Нами впродовж останніх років активно розробляється такий напрям у кримінології як кримінотеологія, завдяки чому активно працюємо над бібліотерапією та наукометрією, як методами зміни суспільних процесів на краще. Великим недоопрацюванням нинішніх бібліотек є те, що у їхньому штаті не має наукових співробітників, які щодня продукували б різного роду наукометричні праці. У разі необхідності професіонали/професори неодмінно зможуть вичитати той чи інший матеріал. Якщо бібліотека отримала статус «Наукової», значить у ній повинні працювати наукові співробітники. Як відомо, університет розпочинається з Бібліотеки. Це допоможе накопичувати та щоразу актуалізувати нову, важливу інформацію. Пропонується у Науковій бібліотеці ХНУВС створити відповідний штат науковців-наукометристів, які щодня видаватимуть різного роду наукові праці. Так, для того, щоб Бібліотека сьогодні виконувала свою місію, роль і призначення в регіоні, необхідне щоквартальне зібрання усіх бібліотекарів області, де найцікавіша та важлива інформація висвітлюватиметься на різного роду ресурсах, інформаційних сайтах. Завжди було так, що бібліотекар найбільше читав, адже велика кількість книг проходила через його руки й неодмінно та чи інша книга зацікавила його, або він зможе порекомендувати її нам. Боротись зі злочинністю не можна одними лише профілактичними чи каральними методами. Це набагато ширша та унікальна справа, що потребує енциклопедичних/універсальних знань найрізноманітніших галузей. Бібліотечні знання у спрямованості регіону/краєзнавства нам у цьому допоможуть.

Нами неодноразово пропонується створення регіональних науково-дослідних інноваційно-міждисциплінарних наукометричних кримінологічних центрів, які накопичуватимуть максимально інформації про регіон, в головне актуалізуватимуть глибинну сутність багатьох процесів, формуватимуть нові рівні суспільної та правової свідомості громадян.

Деякою мірою на себе взяли роль відповідних Центрів, – бібліотеки з накопичення регіональної інформації, однак вони не продукують наукових праць. Саме центр зможе займатися відповідною роботою з профілактики зла/злочинності в регіоні. Нами пропонується наукометричний духовно-ціннісний підхід у профілактиці злочинності через продукування великої кількості наукових праць, який неодмінно дасть свої результати. Будь-яка інформація потребує своєї актуалізації.

Сьогодні, в західних країнах підхід до профілактики й боротьби зі злочинністю є набагато ширшим, аніж просто показники статистичної звітності. В ЗУ про Національну поліцію визначена основна її ціль, що ґрунтується на девізі «служити та захищати» з метою завоювання довіри громадян. Поліція сьогодні щодня ризикуючи власним життям у прифронтовому регіоні (*а саме Харківщині)* вивозить наших громадян із найнебезпечніших місць, що заслуговує на повагу з боку громадськості та безперечну довіру. Ще багато добрих справ робиться разом з волонтерами. Українська поліція та український народ йдуть разом у горі та біді. Водночас, не можна забувати про завдання, які покладаються щодо профілактики та боротьби зі злочинністю, що не завжди викликають підтримку громадян. У цих процесах, кожен повинен виконувати свою роботу/місію якісно та добросовісно, щоб з одного боку виконати Закон, в з іншого, – залишитись людиною, примножити найкращі людські якості. Лише так у нас є можливість побудувати сильну та незламну Україну.

Загалом, матеріал проаналізований крізь міждисциплінарний зріз та духовно-ціннісну складову може бути використаний у кримінології та практиці профілактики злочинності як інноваційний підхід до розуміння причин і умов злочинної поведінки та розробки нових методів протидії. Концепт «регіону» відкриває можливості для дослідження криміногенних процесів з урахуванням соціокультурних, історичних і духовних особливостей території. Такий підхід дозволяє не лише аналізувати статистичні дані, а й враховувати ідентичність, моральні орієнтири та психологічний стан населення, що є ключовими для формування безпечного середовища. Духовно-ціннісний вимір додає профілактиці злочинності глибини, адже підкреслює значення гуманітарних цінностей, культури та внутрішньої етики у протидії девіантній поведінці, ресоціалізації правопорушників і вихованні молоді. На практичному рівні ці ідеї можуть бути втілені через створення регіональних кримінологічних Центрів, які здійснюватимуть комплексний моніторинг, аналітику та розробку цільових програм профілактики з урахуванням місцевих умов, а також через впровадження у систему освіти спеціальних курсів, що формуватимуть у майбутніх фахівців правоохоронної сфери та загалом суспільства цілісне бачення профілактики та боротьби зі злочинністю. Таким чином, поєднання міждисциплінарних досліджень, регіонального підходу та духовно-ціннісної парадигми створює підґрунтя для нової моделі кримінології, здатної ефективно відповідати на сучасні виклики безпеки та сприяти побудові сильної й морально стійкої держави.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Вітаємо з 90-річчям професора Володимира Голіну. URL: https://ivpz.kh.ua/uk/%d0%b2%d1%96%d1%82%d0%b0%d1%94%d0%bc%d0%be-%d0%b7-90-%d1%80%d1%96%d1%87%d1%87%d1%8f%d0%bc-%d0%bf%d1%80%d0%be%d1%84%d0%b5%d1%81%d0%be%d1%80%d0%b0-%d0%b2%d0%be%d0%bb%d0%be%d0%b4%d0%b8%d0%bc%d0%b8%d1%80/.
2. Засідання разової спеціалізованої ради із захисту дисертації Ворожбіт-Горбатюк Вікторії Вікторівни. URL: https://www.youtube.com/watch?v=sJdGb2_59m8&t=9707s.
3. Розовський Б.Г. Місто Право. *Економіка та право.* 2020. № 2. С. 96–105. DOI: https://doi.org/10.15407/econlaw.2020.02.096.
4. Костенко М. Формування вітчизняних електронних інформаційних ресурсів з проблем художньої культури та мистецтва на регіональному рівні. *Бібліотечний вісник.* 2012. № 3. С. 37–41.
5. Дорожкін В.Р., Лазоренко Б.П. Посттравматичні стресові стани та психологічне благополуччя працівниць освіти прифронтових та деокупованих територій в умовах війни. *Журнал сучасної психології.* 2024. Вип. 1. С. 61–69. DOI https://doi.org/10.26661/2310-4368/2024-1-7.
6. Ткачова Н.М., Ласкутов В.А. Роль органів публічної влади у створенні безпечного освітнього простору закладів освіти прифронтових територій. *Суспільство та національні інтереси.* 2025. № 1. С. 618–629. DOI: https://doi.org/10.52058/3041-1572-2025-1(9)-618-629.
7. Рибін С. В. Хроніка методів викладання академічного рисунка (Стародавній світ та середньовіччя). *Вісник Харківської державної академії дизайну і мистецтв*. 2003. № 2. С. 30–43.
8. Халилова Н.Г. Количественные параметры фронтальной проекции лица юношей украинцев. *Український морфологічний альманах*. 2012. Т. 10. № 2. С. 157–160.
9. Халилова Н.Г., Зенин О.К., Вовк Ю.Н., Генбач И. О. Количественные параметры фронтальной нормы лица девушек украинок. *Український морфологічний альманах*. 2011. Т. 9, № 3(D). С. 74–76.

10. Oliveira de M. Эстетическо-косметическая реставрация слияния (фузии) зубов во фронтальном участке верхней челюсти. *Современная стоматология*. 2013. № 3. С. 9–12.
11. Кріцак І.В. Формування кримінологічних інноваційних науково-дослідних центрів / лабораторій у практичних підрозділах Національної поліції України. Безпекова ситуація в Україні в умовах війни: стан, загрози, напрями забезпечення : зб. тез наук.-практ. кругл. столу (м. Київ, 26 вересня 2023 р.) / МВС України, ДНДІ МВС України, Н.-д. лаб. кримінол. дослідж. та проблем запобіг. злочинності. Київ, 2023. С. 274–281.
12. Голубош В. «Шлях у кримінологічну науку найбільш перспективний для ефективної боротьби зі злочинністю». Івано-Франківська область, 2020. URL: https://if.npu.gov.ua/news/volodimir-golubosh-shlyakh-u-kriminologichnu-nauku-naybilsh-perspektivniy-dlya-efektivnoi-borotbi-zi-zlochinnistyu.
13. Вилегжаніна Т. Місце публічних бібліотек у соціокультурному просторі регіону. *Бібліотечна планета*. 2007. № 2. С. 4–6.
14. Тітова Н. Вплив Національної парламентської бібліотеки України на розвиток бібліотек регіону: Виступ на Міжнародній науково»практичній конференції «Бібліотека і книга в контексті часу". *Бібліотечна планета*. 2006. № 3. С. 22–26.
15. Головацька І.М. Архівні та музейні заклади Івано-Франківщини як складова інформаційного ресурсу регіону. *Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія.* 2009. № 2. С. 34–41.
16. Турбаніст Т. Основні аспекти управління проектами в бібліотечній діяльності. *Світ дитячих бібліотек*. 2006. № 4. С. 8–11.
17. Мар'їна О. Сучасні форми інформаційно-комунікаційної взаємодії в регіональних бібліотечних системах. *Вісник Книжкової палати*. 2009. № 2. С. 20–23.
18. Голубош Г.В., Захарчук В.М. Іван Вишенський та його роль у розбудові української державності Реформування законодавства та державних інституцій: прогалини, досягнення та перспективи: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Рівне, 24–25 травня 2021 року). Міжнародний економіко-гуманітарний університет імені академіка Степана Дем'янчука. Рівне : Видавничий дім «Гельветика», 2021. С. 23–29.
19. Пушкарь І.В. Механізми вдосконалення системи управління сталим розвитком регіону. *Вісник Академії митної служби України. Сер. : Державне управління*. 2010. № 2. С.121–129.
20. Мала Н.Т. Управлінські рішення: класифікація і процес прийняття. *Вісник НУ «Львівська політехніка». Сер. «Менеджмент та підприємництво в Україні».* 2007. № 605. С. 20–24.
21. Про правовий режим воєнного стану : Закон України від 12.05.2015р. № 389-VIII. Дата оновлення: 08.02.2025. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws /show/389-19#Text.
22. Вуйченко М., Склярук Н. Питання діагностики управлінських рішень в територіальних громадах різних регіонів України. *Економіка. Управління. Інновації. Серія : Економічні науки.* 2025. Вип. 1. С. 1–10. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/eui_2025_1_11. DOI 10.35433/ISSN2410-3748-2024-1(36)-9.
23. Лук'яненко С.В. Кримінолог правоохоронних органів – спеціаліст з питань запобігання та протидії злочинності. *Вісник Кримінологічної асоціації України*. 2024. № 33(3). 2024 135–142. DOI: https://doi.org/10.32631/vca.2024.3.11.

УДК 343.33
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.4.31

СУБ'ЄКТИВНІ ОЗНАКИ ГЕНОЦИДУ: КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА

Уманець М.М.,
аспірант кафедри кримінального права
Національного університету імені Ярослава Мудрого
ORCID: 0009-0004-6938-787X
e-mail: umanets62@gmail.com

Уманець М.М. Суб'єктивні ознаки геноциду: кримінально-правова характеристика.
У статті надано кримінально-правову характеристику суб'єктивним ознакам кримінального правопорушення, передбаченого статтею 442 КК України. Акцентовано на актуальності обраної теми дослідження, що пов'язано з умовами воєнного стану, в яких перебуває українське суспільство, ратифікацією та імплементацією Римського статуту МКС, у зв'язку із чим внесено зміни та доповнення до закону України про кримінальну відповідальність.

Досліджено суб'єкт геноциду. Визначено, що ним є фізична осудна особа, яка досягла віку кримінальної відповідальності. Виявлено дискусійне питання щодо визнання держави суб'єктом кримінального правопорушення. Визначено, що держава не має жодної з ознак суб'єкта кримінального правопорушення, а також до неї неможливо застосувати засоби кримінально-правового характеру. Зроблено висновок про можливість притягнення держави до міжнародної відповідальності. Виявлено відмінності у правовому регулюванні віку кримінальної відповідальності у положеннях Римського статуту МКС та КК України. Зокрема за Римським статутом МКС юрисдикція суду поширюється на злочини, вчинені особами, які досягли вісімнадцяти років, у той час як за КК України кримінальна відповідальність за геноцид настає з шістнадцяти років. Встановлено, що вік, з якого може наставати кримінальна відповідальність за вчинення геноциду потребує зниження, оскільки геноцид має високу ступінь суспільної небезпеки, а також може вчинятися у формах, які охоплюють об'єктивну сторону кримінальних правопорушення, відповідальність за вчинення яких настає з чотирнадцяти років.

Досліджено суб'єктивну сторону геноциду. Доведено, що обов'язковими ознаками вказаного елемента складу кримінального правопорушення є вина та мета. Вказівка на форму вини наявна у диспозиції статті 442 КК України. З'ясовано, що геноцид може бути вчинений лише з прямим умислом. Обґрунтовано, що військові командири та інші начальники підлягають кримінальній відповідальності за статтею 442 КК України у випадку вчинення бездіяльності з непрямим умислом чи необережністю. Особливості суб'єктивної сторони діяння, вчиненого військовим командиром або іншим начальником, визначені статтею 31-1 КК України. Вказано, що метою геноциду є знищення національної, етнічної, расової чи релігійної групи. Така мета є спеціальною та у науковій літературі називається «dolus specialis». З'ясовано, що саме наявність вказаної мети відрізняє геноцид від інших кримінальних правопорушень зі схожими ознаками.

Ключові слова: кримінальне право, кримінальне правопорушення, склад кримінального правопорушення, міжнародний злочин, геноцид, суб'єктивні ознаки, суб'єкт, суб'єктивна сторона.

Umanets M.M. Subjective signs of genocide: criminal law characteristics.
The article provides a criminal law characteristics of the subjective signs of a criminal offence under Article 442 of the Criminal Code of Ukraine. The emphasis is on the relevance of the chosen research topic, which is associated with the conditions of martial law in which Ukrainian society finds itself, the ratification and implementation of the Rome Statute of the ICC, in connection with which amendments and additions were made to the Criminal Code of Ukraine.

The subject of genocide has been studied. It has been determined that it is a physically sane person who has reached the age of criminal responsibility. A controversial issue regarding the recognition of

the state as a subject of criminal offence has been identified. It has been determined that the state does not have any of the characteristics of a subject of criminal offence, and that it is impossible to apply criminal law measures to it. A conclusion has been made about the possibility of bringing the state to international responsibility. Differences were identified in the legal regulation of the age of criminal responsibility in the provisions of the Rome Statute of the ICC and the Criminal Code of Ukraine. In particular, according to the Rome Statute of the ICC, the jurisdiction of the court extends to crimes committed by persons who have reached the age of eighteen, while according to the Criminal Code of Ukraine, criminal responsibility for genocide begins at the age of sixteen. It has been established that the age at which criminal responsibility for committing genocide may arise needs to be lowered, since genocide has a high degree of social danger, and can also be committed in forms that encompass the objective side of criminal offenses, responsibility for the commission of which arises from the age of fourteen.

The subjective aspect of genocide has been studied. It has been proven that guilt and intent are mandatory elements of this criminal offence. The form of guilt is specified in Article 442 of the Criminal Code of Ukraine. It has been established that genocide can only be committed with direct intent. It has been substantiated that military commanders and other superiors are subject to criminal responsibility under Article 442 of the Criminal Code of Ukraine in the event of inaction with indirect intent or negligence. The peculiarities of the subjective aspect of an act committed by a military commander or other superior are defined in Article 31-1 of the Criminal Code of Ukraine. It is stated that the intent of genocide is the destruction of a national, ethnic, racial or religious group. This intent is specific and is referred to in scientific literature as «dolus specialis». It has been established that it is the presence of this specific intent that distinguishes genocide from other criminal offences with similar characteristics.

Key words: criminal law, criminal offence, elements of a criminal offence, international crime, genocide, subjective signs, subject, subjective side.

Постановка проблеми. В сучасних умовах питання кримінальної відповідальності за геноцид потребує актуалізації, глибокого розуміння і вдосконалення з урахуванням міжнародних стандартів та національної моделі правового регулювання. Необхідність актуалізації вказаного питання на національному рівні зумовлена воєнним станом та зростанням проблематики надання правової оцінки діянням, вчиненим відносно українського народу, що мають ознаки геноциду. При цьому, юридична наукова література містить обмежену кількість досліджень кримінальної відповідальності за геноцид, що впливає на якість правового регулювання та правозастосування.

Законом України «Про ратифікацію Римського статуту Міжнародного кримінального суду та поправок до нього» № 3909-IX від 21.08.2024 [12] Україною було ратифіковано Римський статут Міжнародного кримінального суду (далі – МКС), а Законом України «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України у зв'язку з ратифікацією Римського статуту Міжнародного кримінального суду та поправок до нього» № 4012-IX від 09.10.2024 [11] – його положення було імплементовано до національного законодавства, зокрема, внесено зміни до статті 442 Кримінального кодексу України (далі – КК України). Зазначені законодавчі кроки істотно підвищують важливість досліджуваної проблематики, оскільки державою взято на себе зобов'язання щодо здійснення належної кримінальної юрисдикції стосовно осіб, відповідальних за вчинення геноциду, а також щодо співпраці з МКС у сфері кримінального переслідування таких осіб.

При цьому, суб'єкт і суб'єктивна сторона кримінального правопорушення є невід'ємними елементами його складу. Коректне їх визначення є необхідною передумовою для притягнення особи до кримінальної відповідальності. І, навпаки, їх неправильне розуміння призведе до обмеженого правозастосування та, відповідно, уникнення кримінальної відповідальності особами, які вчинили діяння, що мають ознаки геноциду.

Метою статті є дослідження суб'єкта і суб'єктивної сторони кримінального правопорушення, передбаченого статтею 442 КК України, а також надання їм кримінально-правової характеристики.

Стан дослідження проблематики. Питання суб'єкта та суб'єктивної сторони кримінального правопорушення, передбаченого статтею 442 КК України досліджувалося І.І. Строковою, О.С. Сотулою, Т.В. Міхайліною, Ю.В. Гоцуляком, О.Ю. Зайченко, А.С. Славко, В.М. Коваль, К.А. Важною, Є.Ю. Захаровим, В.О. Зеленчуком та іншими. Разом із тим, питання складу кримінального правопорушення геноциду, зокрема його суб'єктивних ознак, є дискусійним та потребує

подальшого наукового опрацювання. Це зумовлено сучасними умовами розвитку нашого суспільства, імплементацією Римського статуту Міжнародного кримінального суду та наявністю низки проблемних аспектів, які досі досліджено неповною мірою.

Виклад основного матеріалу. Підставою притягнення особи до кримінальної відповідальності є наявність в її діях складу кримінального правопорушення. При цьому, склад кримінального правопорушення утворюється при наявності об'єктивних та суб'єктивних ознак, які характеризують певне суспільно небезпечне діяння як кримінальне правопорушення [10, с. 70].

Суб'єктивними ознаками складу кримінального правопорушення є його суб'єкт та суб'єктивна сторона. З огляду на це, пізнання суб'єктивних ознак геноциду необхідно починати з суб'єкта зазначеного діяння.

Питання суб'єкта кримінального правопорушення було предметом численних наукових досліджень, внаслідок чого сформувалося багато підходів до його розуміння. Незважаючи на це, можна погодитися з думкою Ю.В. Гродецького та О.В. Зайцева, які підкреслюють, що при правильному нормотворенні держава, як правило, формалізує у законах про кримінальну відповідальність загальновизнані в суспільстві уявлення про певні поняття та правила поведінки. При цьому дефініція суб'єкта кримінального правопорушення, яка міститься у статті 18 КК України, є достатньо досконалою для того, щоб не сумніватися у її використанні [5, с. 262].

Таким чином, суб'єктом кримінального правопорушення є фізична осудна особа, яка його вчинила у віці, з якого відповідно до КК України може наставати кримінальна відповідальність [8]. Аналіз дефініції суб'єкта кримінального правопорушення дає підстави стверджувати, що його ознаками є (1) фізичність, (2) осудність та (3) вік, з якого може наставати кримінальна відповідальність.

Поряд із цим слід зазначити, що наведене визначення стосується загального суб'єкта кримінального правопорушення, тоді як у частині 2 статті 18 КК України міститься дефініція спеціального суб'єкта. Ним є фізична осудна особа, яка вчинила у віці, з якого може наставати кримінальна відповідальність, кримінальне правопорушення, суб'єктом якого може бути лише певна особа [8]. Отже, спеціальний суб'єкт характеризується додатковими ознаками поряд із загальними (фізичність, осудність та вік кримінальної відповідальності), що визначаються в нормах Особливої частини КК України.

З огляду на викладене, для відповіді на запитання щодо того, чи є суб'єкт геноциду загальним чи спеціальним, необхідно звернутися до аналізу статті Особливої частини КК України, якою встановлено кримінальну відповідальність за геноцид. Так, частиною 1 статті 442 КК України передбачено, що геноцидом є діяння, умисно вчинене з метою повного або часткового знищення національної, етнічної, расової чи релігійної групи як такої шляхом: 1) позбавлення життя членів цієї групи; 2) заподіяння членам групи серйозної шкоди; 3) створення для групи життєвих умов, спрямованих на повне чи часткове її фізичне знищення; 4) впровадження заходів, спрямованих на запобігання дітонародженню в такій групі; 5) насильницької передачі дітей з однієї групи в іншу [8].

На підставі аналізу диспозиції частини 1 статті 442 КК України можна дійти до висновку, що в ній відсутні будь-які вказівки на додаткові ознаки суб'єкта кримінального правопорушення. Відтак, суб'єкт геноциду є загальним.

Надаючи кримінально-правову характеристику ознакам суб'єкта геноциду, зазначимо, що в науковій літературі висловлюються ідеї щодо визнання держави суб'єктом цього злочину. Такі пропозиції ґрунтуються на твердженні, що вчинення геноциду, як правило, здійснюється з використанням державних механізмів і ресурсів, зокрема людських (державних посадових осіб), у зв'язку із чим держава має визнаватися суб'єктом злочину [3, с. 195]. До правових передумов визнання держави суб'єктом злочину прихильники цієї концепції відносять положення Конвенції про запобігання злочину геноциду та покарання за нього (далі – Конвенція 1948 р.) [6], Проєкту статей про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння [15], а також правові позиції Міжнародного суду ООН, сформульовані в рішенні у справі «Боснія та Герцеговина проти Сербії та Чорногорії» від 26 лютого 2007 року [14].

Зокрема, стаття IX Конвенції 1948 р. передбачає, що спори між державами стосовно тлумачення, застосування або виконання Конвенції 1948 р., включно зі спорами щодо відповідальності держави за геноцид або будь-які інші діяння, перелічені в статті III, передаються на розгляд Міжнародного Суду ООН за вимогою будь-якої із сторін спору [6]. Таким чином, відповідне форму-

лювання цієї статті дає підстави для припущення про можливість вчинення геноциду державою.

Поряд з цим, у справі «Боснія та Герцеговина проти Сербії та Чорногорії» Міжнародним судом ООН досліджувалося питання вчинення Сербією геноциду та інших діянь, перелічених у статті III Конвенції 1948 р. За результатами розгляду справи Міжнародний суд ООН дійшов висновків, що Сербія не вчиняла геноциду через свої органи або посадових осіб, не вступала у змову з метою його вчинення, не підбурювала до геноциду та не була співучасником геноцидом. У той же час Судом було констатовано порушення Сербією зобов'язань, передбачених Конвенцією 1948 р., щодо запобігання геноциду та покарання за його вчинення [14].

Слід зазначити, що хоча Міжнародним судом ООН досліджувалося питання вчинення геноциду державою, у підсумку воно розглядалося у контексті міжнародної, а не кримінальної відповідальності держави. Наявність такої відповідальності можливе у разі порушення державою взятих на себе зобов'язань відповідно до положень міжнародно-правового нормативного акта.

Про цей вид юридичної відповідальності йдеться й у Проєкті статей про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння, у статтях 1 та 2 якого зазначено, що будь-яке міжнародно-протиправне діяння держави тягне за собою міжнародну відповідальність цієї держави та визначаються елементи такого діяння.

Таким чином, на сьогодні держава не може розглядатися як суб'єкт кримінального правопорушення, оскільки відсутні матеріальні та процесуальні механізми, які дозволяли б притягати її саме до кримінальної відповідальності. Держава не має жодної з ознак суб'єкта кримінального правопорушення, визначених кримінальних законом. Засоби кримінально-правового характеру, які пов'язані з кримінальною відповідальністю, неможливо застосувати до держави, оскільки їх правова природа розрахована на кримінальну відповідальність фізичних осіб. Водночас усталеною є практика притягнення держави до іншого виду юридичної відповідальності – міжнародної.

З огляду на викладене, суб'єктом геноциду може бути лише фізична осудна особа. Що стосується віку, з якого настає кримінальна відповідальність за вчинення геноциду, слід зазначити наступне.

На підставі аналізу статті 22 КК України можна дійти до висновку, що кримінальній відповідальності за вчинення геноциду підлягають особи, яким до вчинення кримінального правопорушення виповнилося шістнадцять років. Зокрема, кримінальне правопорушення, передбачене частиною 1 статті 442 КК України, не входить до переліку правопорушень, зазначених у частині 2 статті 22 КК України, за вчинення яких особи підлягають кримінальній відповідальності у віці від чотирнадцяти до шістнадцяти років [8].

Слід одразу зазначити, що Римським статутом Міжнародного кримінального суду, який Україна ратифікувала у серпні 2024 року, питання віку кримінальної відповідальності за вчинення геноциду регулюється інакше.

Так, відповідно до статті 26 Римського статуту МКС, Суд не має юрисдикції щодо будь-якої особи, яка не досягла 18-річного віку на момент імовірного вчинення злочину.

Таким чином, якщо кримінальна відповідальність за вчинення геноциду за КК України можлива з шістнадцяти років, то кримінальна відповідальність за Римським статутом МКС – з вісімнадцяти років. Водночас відмінності у правовому регулюванні питання віку кримінальної відповідальності в Україні зумовлені особливостями розвитку національної правової системи. Така різниця, незважаючи на ратифікацію Україною Римського статуту МКС, не є порушенням норм міжнародного права, не свідчить про визнання державою подвійного віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність за геноцид, а також відповідає практикам правового регулювання кримінальної відповідальності за геноцид зарубіжними країнами. Слід зазначити, що внаслідок імплементації Римського статуту МКС законодавцем не було внесено зміни до статті 22 КК України та не доповнено КК України іншими нормами, що передбачали б настання кримінальної відповідальності за геноцид з досягненням особою вісімнадцяти років.

Однак, комплексне дослідження положень частини 2 статті 22 та частини 1 статті 442 КК України ставить під сумнів обґрунтованість встановлення загального, а не зниженого віку кримінальної відповідальності за вчинення геноциду.

Слід зазначити, що до обставин, які обумовлюють можливість притягнення до кримінальної відповідальності осіб віком від чотирнадцяти років за вчинення конкретно визначених кримінальних правопорушень, належить, зокрема, високий рівень суспільної небезпеки таких діянь [2, с. 174]. Керуючись цим, з чотирнадцяти років можлива кримінальна відповідальність за вчинення

умисного вбивства, умисного тяжкого тілесного ушкодження, умисного середньої тяжкості тілесного ушкодження, зґвалтування та сексуального насильства.

При цьому, відповідно до пунктів 1 та 2 частини 1 статті 442 КК України, геноцид може вчинятися у формах позбавлення життя членів національної, етнічної, расової чи релігійної групи, а також заподіяння членам такої групи серйозної шкоди. Приміткою до статті 442 КК України встановлено, що під серйозною шкодою слід розуміти заподіяння тяжких тілесних ушкоджень або тілесних ушкоджень середньої тяжкості, вчинення зґвалтування або інших форм сексуального насильства, заподіяння сильного фізичного болю або фізичного чи морального страждання [8].

Таким чином, об'єктивна сторона геноциду у формах, передбачених пунктами 1 та 2 частини 1 статті 442 КК України збігається з об'єктивною стороною кримінальних правопорушень, передбачених статтями 115, 121, 122, 152 та 153 КК України за вчинення яких встановлений знижений вік кримінальної відповідальності. У той же час, геноцид, як і умисне вбивство, наприклад, належить до категорії особливо тяжких кримінальних правопорушень, за вчинення якого передбачене альтернативне найбільш суворе покарання – довічне позбавлення волі.

Крім того, геноцид посягає на суспільні відносини, що забезпечують основи людського співіснування (злочин проти миру, людяності та міжнародного правопорядку), існування національних, етнічних, расових чи релігійних груп, а також життя, здоров'я, волю, честь й гідність, статеву свободу та статеву недоторканість людини. Міжнародною спільнотою це діяння визнано одним із найтяжчих кримінальних правопорушень. Враховуючи це, геноцид як кримінальне правопорушення характеризується надзвичайно високим рівнем суспільної небезпеки, кримінальна відповідальність за вчинення якого має наставати з досягнення особою чотирнадцяти років, у зв'язку із чим є необхідність внесення відповідних змін до частини 2 статті 22 КК України.

З точки зору суб'єктивної сторони, обов'язковими ознаками геноциду є вина та мета. Вказівка на форму вини міститься у диспозиції частини 1 статті 442 КК України, відповідно до якої діяння може бути вчинено лише у формі умислу.

Згідно із статтею 24 КК України, умисел поділяється на прямий і непрямий. А тому, з'ясовуючи вид умислу при вчиненні геноциду, варто звернути увагу на наявність мети, без якої діяння не може бути кваліфіковане як геноцид.

Такою метою, відповідно до частини 1 статті 442 КК України, є повне або часткове знищення національної, етнічної, расової чи релігійної групи. У науці кримінального права цю мету називають спеціальною («dolus specialis»). Саме її наявність відрізняє геноцид від інших кримінальних правопорушень [1, с. 10].

Наявність спеціальної мети свідчить про те, що геноцид може бути вчинений лише з прямим умислом, оскільки відсутність прагнення до настання суспільно небезпечних наслідків (при непрямому умислі) призводить до відсутності усвідомлення мети, з якою вчиняється кримінальне правопорушення.

Водночас у зв'язку із імплементацією Україною Римського статуту МКС, а саме доповнення КК України статтею 31-1, було створено виключення з вказаного вище правила, яке пов'язане з кримінальною відповідальністю військових командирів, інших осіб, які фактично діють як військові командири, та інших начальників.

У науковій літературі кримінальну відповідальність військових командирів за діяння, вчинені їх підлеглими особами, називають командною відповідальністю. На сьогодні існують різні точки зору щодо правової природи статті 31-1 КК України, якою передбачені положення про командну відповідальність.

Так, Н.А. Федорович стверджує, що концепція командної відповідальності фактично збільшує обсяг діянь, за вчинення яких настає кримінальна відповідальність військових командирів, інших осіб, які фактично діють як військові командири, та інших начальників. Український законодавець, ввів у кримінальне право нову концепцію про визнання особи, наділеної певними повноваженнями, суб'єктом відповідних складів кримінальних правопорушень, передбачених розділом XX Особливої частини КК України, хоча така особа не виконує об'єктивну сторону відповідного складу кримінального правопорушення [13, с. 292].

За твердженням О. К. Маріна, командна відповідальність є групою норм кримінального права, які становлять собою нормативну (правову) підставу кримінальної відповідальності. Запропонована національним законодавцем конструкція нормативної підстави (складової підстави) кримінальної відповідальності, яка за аналогією за співучастю чи незакінченим злочином, заповнює

прогалину у складі кримінального правопорушення (адже командир чи інший начальник самостійно об'єктивну сторону злочину підлеглого не виконував) посиланням у формулі кваліфікації на частину 3 статті 31-1 КК України [9, с. 90-91].

І.В. Гловюк вважає, що визначений статтею 31-1 КК України підхід щодо командної відповідальності зазнає критики. Дії військового командира чи іншого начальника не можуть бути співучастю, оскільки він не бере участь у вчиненні одного і того ж умисного кримінального правопорушення. У статті 31-1 КК України йдеться про різні злочини та про різні форми вини, тобто про причетність до кримінального правопорушення. Враховуючи це, вченою здійснюється висновок про необхідність передбачення кримінальної відповідальності військових командирів та інших начальників окремою статтею КК України [4, с. 37].

Дійсно, аналіз статті 31-1 КК України свідчить про те, що військові командири, інші особи, які фактично діють як військові командири, а також інші начальники підлягають кримінальній відповідальності у разі вчинення геноциду їх підлеглими особами.

Зокрема, статтею 31-1 КК України передбачено, що військовий командир або інший начальник підлягає відповідальності за статтею 442 КК України у разі вчинення такого кримінального правопорушення його підлеглою особою, внаслідок нездійснення ним належного контролю над такою особою. При цьому, командир або знає про вчинення чи намір вчинення геноциду його підлеглим і не вживає дій для запобігання, припинення геноциду або повідомлення про геноцид компетентного органу, або, відповідно, не знає про вчинення чи намір вчинення геноциду його підлеглим, хоча повинен і може знати, у зв'язку із чим не вчиняє дій для запобігання, припинення геноциду чи повідомлення про такий злочин компетентного органу.

З точки зору об'єктивної сторони діяння військових командирів та інших начальників характеризується бездіяльністю, а з суб'єктивної сторони психічне ставлення військового командира чи іншого начальника до своєї бездіяльності може характеризуватися як непрямим умислом, так і кримінальною протиправною самовпевненістю чи кримінальною протиправною бездіяльністю.

Такий підхід протирічить характеристиці суб'єктивної сторони складу кримінального правопорушення, передбаченого статтею 442 КК України. Видається, що військовий командир та інший начальник, вчиняючи бездіяльність з непрямим умислом чи необережністю, може нести кримінальну відповідальність за злочин, склад якого допускає його вчинення лише з прямим умислом. Враховуючи це, вказана проблематика потребує подальшого окремого наукового опрацювання та вирішення на доктринальному та законодавчому рівнях.

Висновки. Проведене дослідження дозволяє стверджувати, що питання кримінальної відповідальності за вчинення геноциду є актуальним, що пов'язано з умовами воєнного стану, в яких перебуває українське суспільство, фіксацією проявів геноциду та необхідністю надання їм кваліфікованої правової оцінки. При цьому, підставою кримінальної відповідальності є наявність у діях особи складу кримінального правопорушення, елементами якого є суб'єкт та суб'єктивна сторона.

Суб'єкт геноциду є загальним, ним є фізична осудна особа, яка досягла віку, з якого настає кримінальна відповідальність. Встановлено, що на сьогодні держава не може визнаватися суб'єктом геноциду, у зв'язку із відсутністю для цього відповідних матеріальних та процесуальних підстав. Водночас держава може бути суб'єктом міжнародного правопорушення.

З'ясовано, що вік, з якого може наставати кримінальна відповідальність за вчинення геноциду, потребує зниження, оскільки злочин геноциду має особливу суспільну небезпечність та може бути вчинений у формах позбавлення життя, заподіяння тяжких тілесних ушкоджень, тілесних ушкоджень середньої тяжкості, зґвалтування та інших форм сексуального насильства, що охоплюють об'єктивні сторони кримінальних правопорушень, відповідальність за вчинення яких настає з досягнення особою чотирнадцяти років.

Визначено, що обов'язковими ознаками суб'єктивної сторони геноциду є вина та мета. Вина характеризується психічним ставленням до злочину у формі прямого умислу. Водночас виключення з цього правилу пов'язані з кримінальною відповідальністю військових командирів та інших начальників. Вказані особи підлягають кримінальній відповідальності за статтею 442 КК України у випадку бездіяльності з непрямим умислом чи необережністю, за якої їх підлегла особа вчинила геноцид. Мета геноциду є спеціальною («dolus specialis») та полягає у повному чи або частковому знищенні національної, етнічної, расової чи релігійної групи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Андрухів О.І. Принцип «dolus specialis» та проблема доведення геноцидальних дій російської федерації в Україні. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права*. 2024. № 18. С. 8–14. DOI: https://doi.org/10.33098/2078-6670.2024.18.30.8-14 (дата звернення: 08.11.2025).
2. Аніщук В.В. Вплив віку суб'єкта злочину на кримінальну відповідальність. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 7. С. 172–175. DOI: https://doi.org/10.32849/2663-5313.2019.7.31 (дата звернення: 08.11.2025).
3. Важна К.А. Сутність геноциду відповідно до чинного міжнародного права та міжнародно-правової політики. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 8. С. 193–197. URL: http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2017/8/42.pdf (дата звернення: 08.11.2025).
4. Главюк І.В. Командна відповідальність у КК України та її доказування: виклики й питання. *Нові можливості та перспективи щодо притягнення до відповідальності представників рф після ратифікації Україною Римського статуту Міжнародного кримінального суду та поправок до нього*: матеріали науково-практ. круглого столу, м. Київ, 7 листоп. 2024 р. Київ, 2024. С. 36–43. URL: https://www.researchgate.net/publication/386137416_Glovuk_I_V_KOMANDNA_VIDPOVIDALNIST_U_KK_UKRAINI_TA_II_DOKAZUVANNA_VIKLIKI_J_PITANNA_Novi_mozlivosti_ta_perspektivi_sodo_pritagnenna_do_vidpovidalnosti_predstavnikiv_rf_pisla_ratifikacii_Ukrainou_Rimsk (дата звернення: 08.11.2025).
5. Гродецький Ю.В., Зайцев О.В. Поняття суб'єкта кримінального правопорушення. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2024. № 1. С. 255–281. DOI: https://doi.org/10.21564/2311-9640.2024.21.308048 (дата звернення: 08.11.2025).
6. Конвенція про запобігання злочину геноциду та покарання за нього: Конвенція від 09.12.1948. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_155#Text (дата звернення: 08.11.2025).
7. Кримінальне право України: Загальна частина : підручник / Ю.В. Баулін та ін.; ред.: В.В. Сташис, В.Я. Тацій. Харків : Право, 2010. 455 с.
8. Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.04.2001 № 2341-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14/conv#Text (дата звернення: 08.11.2025).
9. Марін О.К. Проблеми впровадження «командної» відповідальності у національне кримінальне право України. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. 2025. № 90. С. 88–96. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.4.12 (дата звернення: 08.11.2025).
10. Маслова О.О. Суб'єктивні ознаки терористичного акту: характеристика складу кримінального правопорушення. *Юридичний вісник*. 2024. № 4. С. 70–78. DOI: https://doi.org/10.32782/yuv.v4.2024.9 (дата звернення: 08.11.2025).
11. Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України у зв'язку з ратифікацією Римського статуту Міжнародного кримінального суду та поправок до нього: Закон України від 09.10.2024 № 4012-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4012-20#Text (дата звернення: 08.11.2025).
12. Про ратифікацію Римського статуту Міжнародного кримінального суду та поправок до нього: Закон України від 21.08.2024 № 3909-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3909-20#Text (дата звернення: 08.11.2025).
13. Федорович Н.А. Правова природа командної відповідальності. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. 2025. № 89. С. 288–294. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.3.43 (дата звернення: 08.11.2025).
14. International Court of Justice. Bosnia and Herzegovina v. Serbia and Montenegro, 26.02.2007. URL: https://icj-cij.org/sites/default/files/case-related/91/091-20070226-JUD-01-00-EN.pdf (дата звернення: 08.11.2025).
15. Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts : Draft articles of 12.12.2001. URL: https://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/draft_articles/9_6_2001.pdf (дата звернення: 08.11.2025).

УДК 343.232
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.4.32

ШКОДА ТА ЇЇ ВИДИ ЗА ЧИННИМ ЗАКОНОМ ПРО КРИМІНАЛЬНУ ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ТА ПРОЄКТОМ НОВОГО КРИМІНАЛЬНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ: ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

Чебан О.М.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри конституційного та адміністративного права
Національного транспортного університету
ORCID: 0000- 0003-0448-5968
e-mail: o.cheban@ntu.edu.ua

Нечипоренко Т.А.,
здобувач вищої освіти ступеня бакалавра права
Національного транспортного університету
ORCID: 0009- 0003-3069-3135
e-mail: taniushan25012005@gmail.com

Чебан О.М., Нечипоренко Т.А. Шкода та її види за чинним законом про кримінальну відповідальність та проєктом нового Кримінального кодексу України: порівняльно-правовий аспект.

Розвиток України, як сучасної правової та демократичної держави, яка прагне досягти європейських стандартів, потребує адаптації національного законодавства, зокрема і кримінального, до правових стандартів ЄС. З цією метою було розпочато роботу над проєктом нового Кримінального кодексу України. Так, у проєкті знайшли своє закріплення правила кримінально-правової кваліфікації, до яких належить визначення шкоди, що завдана охоронюваним правам та свободам, та її видів. У статті здійснено порівняльний аналіз підходів розуміння шкоди та її видів відповідно до чинного КК України та проєкту нового КК України; проаналізовано діяльність Робочої групи, як авторів проєкту нового Кримінального Кодексу України. Обґрунтовано, що проєкт нового КК України є більш логічним та структурованим нормативним актом порівняно з чинним кримінальним законом. Розкрито сутність та види шкоди відповідно до проєкту КК України, як обов'язкової ознаки об'єктивної сторони складу кримінального правопорушення, її значення для визначення ступеня тяжкості кримінально караних діянь та вплив на кримінально-правові санкції. Проведено аналіз останніх досліджень щодо підходів до змін базового ступеня тяжкості кримінального правопорушення. Надано класифікацію видів шкоди відповідно до ієрархії соціальних цінностей, що передбачає розмежування істотної, суттєвої, значної, тяжкої, особливо тяжкої та винятково тяжкої шкоди. Проаналізовано відмінності шкоди та її видів в чинному КК України та проєкті КК України та доведено факт наявності в чинному КК України формально-логічних суперечностей. Зроблено висновки про важливість визначення різновидів шкоди, які напряму залежать від об'єкту спрямування; доведено, що шкода впливає на визначення ступеню тяжкості кримінального правопорушення, а отже вона пов'язана із кримінально-правовими санкціями; обґрунтовано, що шкода у Проєкті КК України відрізняється своєю структурованістю та чіткою регламентацією, що відповідно зменшує кількість оціночних понять, якими так переобтяжений чинний закон про кримінальну відповідальність України.

Ключові слова: шкода, види шкоди, критерії шкоди, ступінь тяжкості, базова ступінь тяжкості, провина, злочин, Робоча група, Проєкт КК України.

Cheban O.M., Nechyporenko T.A. Damage and its types under the current law on Criminal liability and the draft of the new Criminal code of Ukraine: a comparative legal aspect.

The development of Ukraine as a modern legal and democratic state striving to achieve European standards requires the adaptation of national legislation, including criminal law, to EU legal standards. To this end, work has begun on a draft of a new Criminal Code of Ukraine. The draft enshrines the rules of criminal law classification, which include the definition of harm caused to protected rights and freedoms and its types. The article provides a comparative analysis of approaches to understanding harm and its types in accordance with the current Criminal Code of Ukraine and the draft new Criminal Code of Ukraine; it analyzes the activities of the Working Group as the authors of the draft new Criminal Code of Ukraine. It is argued that the draft new Criminal Code of Ukraine is a more logical and structured normative act compared to the current criminal law. The essence and types of harm are revealed in accordance with the draft Criminal Code of Ukraine as a mandatory feature of the objective side of a criminal offense, its significance for determining the severity of criminally punishable acts, and its impact on criminal law sanctions. An analysis of recent studies on approaches to changes in the basic degree of severity of a criminal offense is conducted. A classification of types of harm is provided in accordance with the hierarchy of social values, which provides for the distinction between substantial, significant, serious, particularly serious, and exceptionally serious harm. The differences between harm and its types in the current Criminal Code of Ukraine and the draft Criminal Code of Ukraine are analyzed, and the existence of formal logical contradictions in the current Criminal Code of Ukraine is proven. Conclusions are made about the importance of defining types of harm that directly depend on the object of the offense; it has been proven that damage affects the determination of the severity of a criminal offense and, therefore, is related to criminal law sanctions; it has been substantiated that damage in the draft Criminal Code of Ukraine differs in its structure and clear regulation, which accordingly reduces the number of evaluative concepts that so overload the current law on criminal liability in Ukraine.

Key words: damage, types of damage, damage criteria, severity, base severity, guilt, crime, working group, Draft of the Criminal Code of Ukraine.

Постановка проблеми. У статті аналізується шкода та її види в порівняльно-правовому аспекті – за чинним законом про кримінальну відповідальність та проєктом нового Кримінального кодексу України (далі – КК України), досліджується поняття та класифікація шкоди як ознаки об'єктивної сторони складу кримінального правопорушення та обґрунтовується доцільність запропонованих у проєкті нового КК України змін.

Метою статті є порівняльно-правовий аналіз шкоди та її видів за чинним законом про кримінальну відповідальність та проєктом нового Кримінального кодексу України

Стан опрацювання проблематики. Інститут кримінального правопорушення, його суспільна небезпека, ступені тяжкості є предметом уваги численних наукових досліджень у сфері кримінального права України. Значний внесок у розробку цієї тематики зробили видатні українські вчені, серед яких Андрушко П.П., Бакумов О.С., Балобанова Д.О., Бандурка О.М., Баулін Ю.В., Бурдін В.М., Вишневська І.А., Газдайка-Василишин І.Б., Горох О.П., Гуторова Н.О., Марчук Н.О., Мирошниченко Н.А., Навроцький В.О., Пономаренко Ю.А., Стрельцов Є.Л., Хавронюк М.І. та низка інших вітчизняних науковців. Водночас, комплексний аналіз саме видів шкоди, що прямо впливають на ступінь тяжкості кримінального правопорушення, за проєктом нового та чинного КК України в порівняльно-правовому значенні залишається недостатньо розробленим, що спричиняє необхідність у подальших наукових пошуках.

Виклад основного матеріалу. Закон про кримінальну відповідальність України має становити собою, з однієї сторони, відносно сталу систему кримінально-правових норм. З іншої сторони, кримінально-правова норма має бути динамічною, щоб віддзеркалювати суспільні трансформації, що відбуваються в суспільстві, державі. Чинний кримінальний закон не позбавлений низки проблем та невідповідностей, які можливо вирішити шляхом створення нового Кримінального кодексу України. Так, Указом Президента України від 07.09.2019р. було утворено Комісію з питань правової реформації, основним завданням якої є сприяння подальшому розвитку правової системи України на основі конституційних принципів верховенства права, пріоритетності прав і свобод людини та громадянина з урахуванням міжнародних зобов'язань України.

Також іншою причиною для створення нового КК України, як зазначає Бандурка О.М., є зміни в системі суспільних відносин та перетворення основ соціального співжиття, що відбулися після проголошення незалежності України [1, с. 30].

Частиною цієї Комісії є Робоча група з питань розвитку кримінального права (далі – Робоча група). У складі цієї групи є кращі представники юридичних шкіл України, які працюють над новим Кримінальним кодексом України з 22 травня 2019 року. На зустрічі Робочої групи були прийняті рішення, на яких буде базуватися їхня діяльність, а саме: робота буде проводитись саме над новим Кримінальним кодексом, а не його редакцією; у тексті нового КК мають бути закріплені принципи кримінального законодавства; правилам кримінально-правової кваліфікації буде присвячено окремий розділ; злочини будуть поділені на категорії відповідно до критерію тяжкості шкоди, а санкції мають бути типовими для кожного ступеня; у законі мають бути чітко визначені істотна, значна, тяжка та особливо тяжка шкода; кількість видів покарання має бути зменшена [2]. Текст проєкту нового КК України (далі – Проєкт) опублікований для широкого загалу та регулярно оновлюється.

У порівнянні з чинним Кримінальним кодексом України Проєкт базується на інших засадах, а також вирішує основні проблеми, які має чинний КК України. На думку Бауліна Ю.В. Проєкт є зручнішим для користування та пошуку інформації на відміну від чинного КК України [3, с. 166].

Робоча група запропонувала в Проєкті новий для вітчизняного законодавства підхід до визначення та класифікації кримінальних правопорушень.

У ст. 2.1.1 надається визначення поняття кримінального правопорушення, під яким пропонується розуміти протиправне діяння, яке відповідає складу злочину чи провини, передбаченого КК України. Протиправним, своєю чергою, визнається діяння, яке порушує вимогу, обмеження або заборону, передбачену законом чи іншим джерелом права.

Класифікація кримінальних правопорушень залежить від їх тяжкості. Тяжкість кримінального правопорушення визначається видом і розміром спричиненої шкоди та формою вини. Кримінальне правопорушення, яким умисно спричинено істотну шкоду або з необережності спричинено значну шкоду, є провиною. Кримінальне правопорушення, яким умисно спричинено суттєву, значну, тяжку, особливо тяжку чи винятково тяжку шкоду або з необережності спричинено тяжку або особливо тяжку шкоду, є злочином. Протиправне діяння, яке спричинило мізерну шкоду, не є кримінальним правопорушенням.

У Проєкті запропоновано визначення ступеня тяжкості злочинів не за формальними критеріями, як в чинному КК України – розмір покарання, передбаченого санкцією статті Особливої частини КК України, а з урахуванням:

виду шкоди, спричиненої об'єкту злочину та

ознак складу злочину, що змінюють ступінь його тяжкості.

Ступінь тяжкості злочину, визначений у статті Спеціальної частини проєкту КК України без урахування ознак складу злочину, що змінюють ступінь його тяжкості, є *базовим*. Умисні злочини мають 9 ступенів тяжкості, з яких 1, 3, 5, 7 і 9 є базовими ступенями тяжкості, а необережні злочини – 5 ступенів тяжкості, з яких 3 та 5 є базовими ступенями тяжкості.

Під час кримінально-правової кваліфікації ступені тяжкості вчинених злочинів визначаються за спеціальними правилами, якщо наявні такі ознаки складу злочину, що змінюють ступінь його тяжкості [4; 5, с. 25, 28-29].

За Проєктом шкодою є конкретні втрати, створення вади, дефекту, патології певної соціальної цінності – прав чи правоохоронюваних інтересів особи, суспільства, держави тощо. Шкода означає, що життя, здоров'я чи річ втрачено, зруйновано або зіпсовано, довкілля забруднено, порядок порушено, безпека зникла тощо. Таку шкоду можна довести доказами.

Будь-яке кримінальне правопорушення спричиняє шкоду. Вона може мати як матеріальний характер, так і організаційний (шкода певному порядку чи режиму), психологічний (шкода безпеці людини чи суспільства), політичний (шкода правам людини або доброчесності у публічній сфері), етичний (шкода доброчесності або моральності), а іноді – комплексний характер (шкода правосуддю має організаційний, політичний та етичний характер, шкода сім'ї – психологічний та етичний).

У Проєкті КК шкоду класифіковано за двома критеріями.

За *критерієм характеру шкоди*: шкода життю; шкода здоров'ю; майнова шкода; шкода особистій свободі та гідності людини; шкода сексуальній свободі чи сексуальній недоторканості людини; шкода порядку (несення військової служби тощо); шкода довкіллю; шкода безпеці (національній безпеці України, міжнародній безпеці) тощо.

За *критерієм розміру шкоди* виділено 6 її видів:

- *істотна* (провина),
- *суттєва* (1 базовий ступінь тяжкості умисного злочину),
- *значна* (3 базовий ступінь тяжкості умисного злочину; провина – базовий ступінь тяжкості необережного злочину),
- *тяжка* (5 базовий ступінь тяжкості умисного злочину; 3 базовий ступінь тяжкості необережного злочину),
- *особливо тяжка* (7 базовий ступінь тяжкості умисного злочину; 5 базовий ступінь тяжкості необережного злочину),
- *винятково тяжка* (9 базовий ступінь тяжкості умисного злочину).

До кожного з них (крім істотної шкоди) «прив'язано» відповідний базовий (тобто визначений безпосередньо у санкції статті Спеціальної частини Проєкту КК) ступінь тяжкості злочину [6, с. 98-100].

Статті 2.5.2 – 2.5.8 Проєкту [4] характеризують кожен вид шкоди. Відповідно до ст 2.5.2 Проєкту *істотна* шкода це: 1) майнова шкода розміром не більше 50 розрахункових одиниць або 2) інша шкода, якщо вона не визначена у Проєкті як суттєва, значна, тяжка, особливо тяжка чи винятково тяжка шкода.

Суттєва шкода (ст. 2.5.3 Проєкту) поділяється на: 1) майнову шкоду, яка більше ніж у 50, але не більше ніж у 500 разів перевищує розмір розрахункової одиниці (п. 2 ч. 1 ст. 1.1.3 Проєкту); 2) шкоду здоров'ю, якій не властиві ознаки тяжкої шкоди здоров'ю, але розлад здоров'я триває від одного до 21 дня або є стійка втрата загальної працездатності у розмірі до 10 відсотків (п. 1 ч. 1 ст. 1.1.4 Проєкту); 3) створення реальної небезпеки спричинення значної, тяжкої чи особливо тяжкої шкоди, якщо така небезпека передбачена статтею Спеціальної частини Проєкту як ознака складу відповідного злочину, та якщо така шкода не визначена у Проєкті як значна, тяжка, особливо тяжка чи винятково тяжка шкода, а також 4) інша шкода, якщо вона не визначена у Проєкті як значна, тяжка, особливо тяжка чи винятково тяжка шкода.

Значною шкодою (ст. 2.5.4 Проєкту) визнається: 1) майнова шкода, яка більше ніж у 500, але не більше ніж у 5 000 разів перевищує розмір розрахункової одиниці (п. 3 ч. 1 ст. 1.1.3 Проєкту); 2) шкода здоров'ю, якій не властиві ознаки тяжкої шкоди здоров'ю, але яка полягає у розладі здоров'я тривалістю 22 дні чи більше, стійкій втраті загальної працездатності у розмірі від 11 до 33 відсотків включно або стійкій втраті професійної працездатності у розмірі понад 50 відсотків (п. 2 ч. 1 ст. 1.1.4 Проєкту); 3) шкода безпеці від публічних закликів до спричинення тяжкої чи особливо тяжкої шкоди чи виправдовування її спричинення, або від пропаганди тоталітаризму; 4) шкода національній безпеці України від колабораційної чи окупаційної діяльності; 5) погроза спричиненням тяжкої чи особливо тяжкої шкоди та 6) інша шкода, якщо вона не визначена у Проєкті як тяжка, особливо тяжка чи винятково тяжка шкода.

Видами *тяжкої* шкоди (ст. 2.5.5 Проєкту) є: 1) майнова шкода, яка більше ніж у 5 000 разів перевищує розмір розрахункової одиниці (п. 4 ч. 1 ст. 1.1.3 Проєкту), 2) шкода здоров'ю, яка полягає у втраті органу тіла чи його функції, каліцтві статевого органу чи стерилізації, стійкому розладі психіки, розладі здоров'я, поєднаному зі стійкою втратою загальної працездатності понад 33 відсотки чи повною втратою професійної працездатності, зараженні особливо небезпечною інфекційною хворобою або інфікуванні її збудником, перериванні вагітності, непоправному спотворенні обличчя чи тіла або реальній небезпеці для життя людини в момент спричинення шкоди здоров'ю людини (п. 3 ч. 1 ст. 1.1.4 Проєкту); а також це шкода 3) особистій свободі, честі та гідності людини, пов'язана з торгівлею людьми або захопленням заручника; 4) шкода сексуальній свободі чи сексуальній недоторканості людини, пов'язана з сексуальним проникненням без добровільної згоди потерпілої людини; 5) шкода порядку охорони здоров'я людей, спричинена масовим інфекційним чи неінфекційним захворюванням людей; 6) довгострокова або масштабна шкода довкіллю; 7) створення реальної небезпеки спричинення довгострокової та масштабної шкоди довкіллю; 8) шкода фінансам, спричинена підробленням грошей; 9) шкода безпеці від діяльності організованих злочинних груп; 10) шкода безпеці від тероризму; 11) шкода національній безпеці України, крім шкоди від колабораційної та окупаційної діяльності; 12) шкода порядку несення військової служби в умовах збройного конфлікту; 13) шкода міжнародному правопорядку внаслідок пропаганди злочину геноциду або пропаганди акту агресії; 14) шкода міжнародній безпеці.

Особливо тяжкою шкодою (ст. 2.5.6 Проєкту) є смерть людини або загибель плоду людини, починаючи з 22 тижня вагітності, а *винятково тяжкою* (ст. 2.5.7 Проєкту) є шкода міжнародному правопорядку внаслідок злочинів геноциду, агресії, проти людяності або воєнних злочинів, вчинених у формі вбивства [4].

Примітно, що різновиди тяжкої, особливо тяжкої чи винятково тяжкої є вичерпними, тому якщо законодавець в майбутньому вирішить визначити іншу шкоду, не згадану у статтях 2.5.5-2.5.7 [4], йому потрібно буде доповнити і переліки, що містяться в цих статтях. Різновиди істотної, суттєвої та значної є відкритими, у разі криміналізації діянь як провини або злочину, зміни до статей 2.5.2-2.5.4 вносити не потрібно.

Визначаючи тяжкість тієї чи іншої шкоди, Робоча група враховувала ієрархію відповідних соціальних цінностей, які зіставлялися між собою (міжнародна безпека, життя людини, безпека суспільства і національна безпека України, права і основоположні свободи людини та громадянина, певний порядок тощо). Очевидно, що життя людини є більшою цінністю, ніж власність, а національна безпека України – ніж порядок господарювання. Робоча група зважала також на характер шкоди – матеріальний чи психологічний; брала до уваги міжнародні зобов'язання України; необхідність адаптації національного законодавства до acquis communautaire – правової системи ЄС; враховувала санкції за кримінальні правопорушення, передбачені чинним кримінальним законом (виходячи з принципу наступності).

Безперечно, позитивним моментом є те, що Проєктом КК чітко визначено алгоритм, за яким суд встановлюватиме ступінь тяжкості вчиненого злочину за наявності ознак, які порівняно з базовим змінюють його тяжкість.

Підхід до зміни базового ступеня тяжкості злочину в Проєкті є уніфікованим. На відміну від чинного закону про кримінальну відповідальність, Проєктом передбачено, що вчинення у складі простої групи будь-якого злочину 1 ступеня тяжкості перетворює його на злочин 2 ступеня тяжкості. Якщо ж, наприклад, злочин 1 ступеня тяжкості вчинено за сукупності обтяжуючих ознак, кожна з яких підвищує його тяжкість на один ступінь, діяння, відповідно, кваліфікується як злочин 2 ступеня тяжкості, а вказану сукупність суд враховує під час визначення в межах санкції міри покарання та інших кримінально-правових засобів [6, с. 98-102].

Проаналізуємо тепер положення КК України. В чинному законі про кримінальну відповідальність шкода та її види визначаються в статтях Особливої частини КК України. Так, наприклад, відповідно до примітки статті 185 КК України значна шкода визнається із врахуванням матеріального становища потерпілого та якщо йому спричинені збитки на суму від 100 до 250 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян (далі – н.м.д.г.). Примітка до ст. 246 КК України істотною шкодою вважає таку, яка у 20 і більше разів перевищує н.м.д.г., або іншу істотну шкоду, завдану навколишньому природному середовищу в частині забезпечення ефективної охорони, належного захисту, раціонального використання та відтворення лісів [7].

Загалом в КК України через пошуковий механізм шкода як елемент об'єктивної сторони складу кримінального правопорушення зустрічається 37 разів. Законодавець оперує поняттями значна шкода, істотна шкода, шкода у великому розмірі та ін., при чому межі кожної можуть рахуватися як в десятках, сотнях, так і в тисячах н.м.д.г.

В ряді статтей КК України взагалі немає чіткого опису наслідків, а лише вказується – «тяжкі наслідки», «особливо тяжкі наслідки», «істотна шкода», «значна шкода». Це так звані оціночні поняття, з'ясування змісту яких потребує тлумачення закону та їх конкретизації. В деяких статтях Особливої частини КК України «істотна шкода» вказується як ознака конкретних складів кримінальних правопорушень, а кваліфікуючою ознакою цих кримінальних правопорушень визнані «тяжкі наслідки» [8, с. 354-355].

Це все свідчить про те, що положення чинного КК України щодо видів шкоди мають формально-логічні суперечності, а в тексті відсутній будь-який зв'язок між видами шкоди та класифікацією кримінальних правопорушень.

Попри те, що згідно зі ст. 11 КК України істотна шкода є ознакою будь-якого кримінального правопорушення, у багатьох статтях Особливої частини КК це фактично заперечується. Істотна шкода у різних складах кримінальних правопорушень визначається і як ознака основного, і як ознака кваліфікованого, і як ознака особливо кваліфікованого складу.

У КК України істотна шкода, значна шкода і тяжкі наслідки ніби розрізняються, але водночас значна шкода і тяжкі наслідки розглядаються як різновиди істотної шкоди. За характером виділя-

ють: різни види істотної шкоди («істотна шкода», «істотна майнова шкода», «істотна шкода правам, свободам чи інтересам», «істотна шкода здоров'ю», «істотна шкода для фізичного розвитку і освітнього рівня дитини»); різновиди значної шкоди («значна шкода», «значна матеріальна (майнова) шкода», «шкода у значному розмірі», «значна шкода правам, свободам чи інтересам»). Зміст шкоди, як правило, не визначається.

Тяжкими у різних статтях Особливої частини КК України визнаються наслідки кардинально відмінного характеру. Кожен з них вказується перед словосполученням «... чи інші тяжкі наслідки» – відтак, вони прирівнюються один до одного. Тяжкими наслідками визнаються, зокрема: істотна шкода здоров'ю потерпілого, нещасні випадки з людьми, масове захворювання людей, тяжке тілесне ушкодження, смерть особи, загибель людей, значна майнова шкода, велика шкода, майнова шкода у великому розмірі, майнова шкода в особливо великому розмірі, поширення епізоотії, масове захворювання об'єктів тваринного та рослинного світу, значне забруднення довкілля, екологічне забруднення значних територій, екологічна катастрофа, будь-яка аварія чи пожежа, тяжка технологічна аварія, припинення надання телекомунікаційних послуг на критично важливі об'єкти інфраструктури.

Істотна й значна майнова шкода можуть бути однаковими за розмірами (у 20 або 100 разів перевищувати н.м.д.г.), так само як істотна і тяжка майнова шкода (у 250 разів перевищувати н.м.д.г.). Загалом майнова шкода не уніфікована і може перевищувати н.м.д..г.: істотна – у 20, 100 або 250 разів; значна – у 20, 50, 100, 500 разів або 30 тисяч разів; тяжка – у 250, 500, 600, 1000 разів.

Тяжкість шкоди прямо не впливає на санкції. У різних статтях Особливої частини КК України визначено кримінальні правопорушення, що спричиняють: істотну шкоду – передбачено покарання від мінімального штрафу до позбавлення волі на строк до 10 років; значну шкоду чи тяжкі наслідки в основному складі – передбачено покарання від штрафу до позбавлення волі на строк до 12 років; тяжкі наслідки у кваліфікованому чи особливо кваліфікованому складі – передбачено покарання від позбавлення волі на строк від 3 років до довічного позбавлення волі. Кримінальні правопорушення, що спричиняють істотну шкоду, можуть бути як проступками, так і тяжкими злочинами, а кримінальні правопорушення, що спричиняють тяжкі наслідки, – як проступками, так і тяжкими чи особливо тяжкими злочинами.

Виходить, що суспільна небезпека в чинному законі про кримінальну відповідальність – це політико-правовий феномен, який повинен враховуватися законодавцем під час криміналізації та декриміналізації діянь, проте не має бути ознакою кримінального правопорушення. Замість суспільної небезпеки як його ознаки, в кримінальному законі необхідно визначити дещо конкретне – таке, що можна довести доказами. Довести доказами якраз можна шкоду [6, с. 97-98; 9, с. 205-207].

Висновки. На підставі проведеного аналізу з упевненістю можна констатувати, що Проєкт КК, по-перше, закріплює більше видів шкоди, які напряму залежать від об'єкту спрямування, по-друге, шкода впливає на визначення ступеню тяжкості кримінального правопорушення, а отже вона пов'язана із кримінально-правовими санкціями і, по-третє, шкода відрізняється своєю структурованістю та чіткою регламентацією, що відповідно зменшує кількість оціночних понять, якими так переобтяжений чинний закон про кримінальну відповідальність України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Бандурка О.М. Проєкт нового Кримінального кодексу України: критичний погляд. *Злочинність і протидія їй в умовах війни та у повоєнній перспективі: міждисциплінарна панорама.* Вінниця. 2024. С. 29-34. URL: https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/e353217b-cc89-482b-b5b1-afff8bd602e9/content (дата звернення 13.12.2025).
2. Діяльність робочої групи з питань розвитку кримінального права. Новий Кримінальний Кодекс. URL: https://newcriminalcode.org.ua/upload/media/2020/11/10/diyalnist-robochoyi-grupy-z-pytan-rozvytku-kryminalnogo-prava.pdf (дата звернення: 13.12.2025).
3. Баулін Ю. В. Проєкт нового Кримінального кодексу України: нове вирішення «старих» проблем. *Часопис Київського університету права*. 2024. № 2. С. 164-170. URL: https://chasprava.com.ua/index.php/journal/article/view/1105/1020 (дата звернення: 13.12.2025).
4. Контрольний текст проєкту КК України станом на 15.10.2025р. URL:https://newcriminalcode.org.ua/upload/media/2025/11/12/00-kontrolnyj-proyekt-kk-15-10-2025-eksperty-frn.pdf (дата звернення: 13.12.2025).

5. Балобанова Д.О., Газдайка-Василишин І.Б. Кримінальне правопорушення та його види: навчальний посібник. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2023. 72 с. URL: https://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/6553/1/KrymPravoporush-11-12.pdf (дата звернення: 13.12.2025).
6. Проєкт нового Кримінального кодексу України: передумови розробки, концептуальні засади, основні положення: монографія. Андрушко П.П., Бакумов О.С., Баулін Ю.В., Бурдін В.М., Вишневська І.А., Горох О.П., Гуторова Н.О., Марчук Н.О., Навроцький В.О., Пономаренко Ю.А., Стрельцов Є.Л., Хавронюк М.І. // За заг. Ред. Ю.В. Бауліна, М.І. Хавронюка. Київ: Компанія ВАІТЕ. 2024. 494 с. URL: https://newcriminalcode.org.ua/upload/media/2024/10/07/monografiya-proyekt-novogo-kk-ukrayiny.pdf (дата звернення: 13.12.2025).
7. Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.04.2001р. № 2341-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text (дата звернення 13.12.2025).
8. Мирошниченко Н.А. Суспільно небезпечні наслідки кримінальних правопорушень, їх вплив на кваліфікацію. *Європейські орієнтири розвитку України: науково-практичний вимір в умовах воєнних викликів:* матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Одеса, 26 квітня 2024 р.). За заг. Ред. С.В. Ківалова. Одеса: Фенікс. 2024. С. 353-356. URL: https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/56273748-355b-40ee-b3a6-e1d7cb74fbe4/content (дата звернення 13.12.2025).
9. Хавронюк М.І. Визначення ступеня тяжкості злочинів у проєкті нового КК України. *30 років розбудови Української державності та кримінальна юстиція як її базовий компонент: чого досягнуто і що втрачене? : Матеріали VII Львівського форуму кримінальної юстиції* (м. Львів, 16-17 вересня 2021 року) / упорядник І.Б. Газдайка-Василишин. Львів: ЛьвДУВС, 2022. С. 204-211. URL: https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/0b531b05-6325-46d9-8770-ba3bba25af9d/content (дата звернення 13.12.2025).

УДК 343.359(477)
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.4.33

КРИМІНАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ЗЛОЧИНИ У СФЕРІ ГОСПОДАРСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ, ВЧИНЕНІ ШЛЯХОМ ВИКОРИСТАННЯ СЛУЖБОВОГО СТАНОВИЩА: РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОГО ЗАКОНОДАВСТВА З 1991 РОКУ

Шаповал А.А.,
адвокатка,
аспірантка відділу проблем кримінальної юстиції та кримінології
Інституту держави і права
імені В.М. Корецького НАН України
ORCID: 0009-0005-6208-8858
email: a.shapoval2028@gmail.com

Шаповал А.А. Кримінальна відповідальність за злочини у сфері господарської діяльності, вчинені шляхом використання службового становища: розвиток українського законодавства з 1991 року

У статті здійснено історико-правовий аналіз розвитку кримінальної відповідальності за вчинення правопорушень у сфері господарської діяльності за період з 1991 року до сьогодні. Ретроспективний аналіз дозволив виявити закономірності криміналізації та декриміналізації діянь в умовах переходу від планової до ринкової економіки, а також простежити становлення відповідальності за використання службового становища при вчиненні господарських кримінальних правопорушень. Встановлено, що зміни до КК України 1960 року відображали пошук нової моделі охорони економічних відносин: від масштабної декриміналізації до поступового розширення переліку складів кримінальних правопорушень, у яких виокремлювалася службова особа як спеціальний суб'єкт та використання службового становища як спосіб вчинення протиправних діянь. Окремо досліджено первинну редакцію КК України 2001 року, ухвалення якого ознаменувало завершення реформування моделі кримінально-правової охорони ринкових економічних відносин. Встановлено сталість тенденції до диференціації відповідальності: чітке виокремлення службових (посадових) осіб і закріплення використання службового становища як способу вчинення та кваліфікуючої ознаки окремих складів. Доведено, що зміни до розділів КК України 1960 року та КК України 2001 року, присвячених кримінальним правопорушенням у сфері господарської діяльності, були найбільш динамічними порівняно з іншими розділами Особливої частини. Ґрунтуючись на аналізі законодавчих змін, внесених до відповідних розділів КК України 1960 року та КК України 2001 року, виокремлено п'ять етапів становлення кримінальної відповідальності за вчинення правопорушень у сфері господарської діяльності з використанням службового становища: (1) 1991-2001 рр. – перехідний період, який характеризувався виключенням з Глави VI КК України 1960 року «радянських» складів злочинів та одночасною із встановленням кримінальної відповідальності за нові діяння у сфері господарської діяльності, а також поступовим впровадженням посадових осіб як спеціальних суб'єктів; (2) 2001 р. – період ухвалення КК України 2001 року та перезавантаження кримінального законодавства; (3) 2002-2010 рр. – період стабілізації кримінального законодавства з мінімальними змінами Розділу VII КК України 2001 року; (4) 2011-2013 рр. – період масштабної декриміналізації; (5) 2014 р. – дотепер – період євроінтеграції, що характеризується системним впровадженням кваліфікуючої ознаки «використання службового становища» до диспозицій статей Розділу VII КК України 2001 року та створенням Бюро економічної безпеки України як органу досудового розслідування, до підслідності якого перейшла більшість господарських злочинів.

Ключові слова: кримінальна відповідальність, закон про кримінальну відповідальність, кримінальні правопорушення у сфері господарської діяльності, економічні кримінальні

правопорушення, використання службового становища, службова особа, декриміналізація, Бюро економічної безпеки України.

Shapoval A.A. Criminal liability for economic offences committed through abuse of office: development of Ukrainian legislation since 1991.

The article provides a historical legal analysis of the evolution of criminal liability for economic crimes from 1991 to the present. The retrospective examination has revealed tendencies in the criminalisation and decriminalisation of acts during the transition from a planned to a market economy. It also traces the emergence of liability for the abuse of official position in the commission of economic offences. The study demonstrates that the amendments to the 1960 Criminal Code of Ukraine reflect a continuous effort to develop a new model for protecting economic relations. This process includes the decriminalisation of specific acts and the gradual expansion of the list of criminal offences where an official is identified as a special subject, with the abuse of office being recognised as a means of committing such offences. The initial edition of the 2001 Criminal Code of Ukraine, which marked the completion of the reform of the criminal law model for protecting market economic relations, is analysed separately. The principles of the 2001 codification are examined, including the structural reorganisation of crime compositions and the abandonment of prohibitions that protected the socialist economic system. The study highlights the stability of the trend toward differentiating liability, particularly the clear distinction of officials and the establishment of the abuse of official position as either a method of commission or a qualifying feature in certain offences. Amendments to the 1960 Criminal Code of Ukraine and the 2001 Criminal Code of Ukraine regarding economic offences are shown to be the most dynamic changes compared to other sections of the Special Part. Based on the analysis of legislative amendments to the relevant sections of the 1960 Criminal Code of Ukraine and the 2001 Criminal Code of Ukraine, five stages in the development of criminal liability for economic offences committed through office abuse have been identified: (1) 1991-2001 – a transitional period marked by the repeal from Chapter VI of the 1960 Criminal Code of Ukraine of "Soviet-era" offence provisions and the simultaneous establishment of criminal liability for new acts in the sphere of economic activity, as well as the gradual introduction of officials as special subjects of the crime; (2) 2001 – the adoption of the 2001 Criminal Code of Ukraine and a reset of the criminal legislation; (3) 2002-2010 – a stabilisation period for criminal law, with limited amendments to Section VII of the 2001 Criminal Code of Ukraine; (4) 2011-2013 – a period of large-scale decriminalisation; (5) 2014-present – a phase of European integration, characterised by the systematic introduction of "abuse of office" as a qualifying feature into the articles of Section VII of the 2001 Criminal Code of Ukraine, as well as the establishment of the Bureau of Economic Security of Ukraine as the pre-trial investigation body, transferring the majority of economic crimes to its jurisdiction.

Key words: criminal liability, legislation on criminal liability, economic offences, economic crimes, abuse of office, official, decriminalisation, Bureau of Economic Security of Ukraine.

Постановка проблеми. За допомогою ретроспективного дослідження кримінального законодавства можливо насамперед виявити закономірності криміналізації та декриміналізації тих чи інших суспільно небезпечних діянь. Аналіз ключових змін, внесених до закону про кримінальну відповідальність дозволяє виявити загальні тенденції та простежити розвиток як окремих кримінально-правових норм, так і підходів законодавця до охорони суспільних відносин у контексті соціально-економічних трансформацій кінця XX століття.

При цьому розділи Кримінального кодексу України, введеного в дію з 01 квітня 1961 року Законом Української РСР від 28 грудня 1960 року (далі – КК України 1960 року) та Кримінального кодексу від 05 квітня 2001 року (далі – КК України 2001 року), присвячені господарським злочинам, зазнали найбільших змін, порівняно з іншими розділами. Інтенсивність оновлення нормативного наповнення зазначених розділів пов'язана з тим, що, починаючи з 1991 року, відбувався як докорінний перехід від радянської командно-адміністративної системи до ринкової економіки, так і пошук законодавцем оптимальної моделі кримінально-правової охорони економічних відносин. Унаслідок цього відбулося принципове переосмислення підходів до охорони господарських відносин та становлення нових форм відповідальності як за господарські злочини загалом, так і щодо діянь, вчинених з використання службового становища зокрема.

У зв'язку з цим **метою статті є** аналіз становлення та тенденцій розвитку кримінальної відповідальності за злочини у сфері господарської діяльності, вчинені шляхом використання службового становища, починаючи з 1991 року.

Стан опрацювання проблематики. Становлення та розвиток кримінальної відповідальності за вчинення злочинів у сфері господарської діяльності досліджувалося Андрушком П.П., Дудоровим О.О., Дунасом М.О., Киричком В.М., Мовчаном Р.О., Перепелицею О.І., Стрельцовим Є.Л., Тацієм В.Я., Чернявським С.С., Волинцем Р.А. та іншими.

Виклад основного матеріалу. На початку 1990-х років Україна опинилася в умовах значних соціально-економічних та політичних трансформацій, що зумовило потребу адаптації законодавства, у тому числі й законодавства про кримінальну відповідальність. Вирішуючи питання криміналізації та декриміналізації діянь у сфері господарської діяльності, законодавець насамперед прагнув забезпечити узгодженість норм із положеннями ключових нормативно-правових актів того періоду: Концепцією переходу УРСР до ринкової економіки від 01 листопада 1990 року [1], Закону України «Про власність» від 07 лютого 1991 року № 697-XII [2], Закону України «Про підприємництво» від 07 лютого 1991 року № 698-XII [3], та іншими базовими нормативно-правовими актами, які мали сформувати в Україні правове підґрунтя для ринкової економічної системи.

Водночас протягом 1990-х років залишався чинним КК України 1960 року, розроблений відповідно до радянської правової моделі. Кримінальним правопорушенням у сфері господарської діяльності була присвячена Глава VI (ст. ст. 147-163[1] КК України 1960 року), нормативне наповнення якої вирізнялося змістовною еклектичністю та відсутністю єдиного підходу до визначення сутності об'єкта кримінально-правової охорони. Хоч радянська доктрина і визначала як об'єкт господарських злочинів господарство [4, с. 15; 5 с. 435] або інтереси народного господарства [6, с. 4; 5 с. 435], згадана глава КК України 1960 року охоплювала також і кримінальні правопорушення у сферах охорони навколишнього природного середовища, прав споживачів, службової діяльності тощо. Відтак, з огляду на специфіку радянської планово-адміністративної економічної системи, до Глави VI включалися кримінальні правопорушення з неоднорідними родовими об'єктами, єдиним критерієм систематизації яких був їхній зв'язок, переважно лише опосередкований, із господарськими правовідносинами. Крім того, ряд кримінальних правопорушень, які сучасне законодавство відносить до сфери господарської діяльності, у КК України 1960 року розташовувались у Главі I «Державні злочини». Йдеться, зокрема, про контрабанду (ст. 70-70[1] КК України 1960 року), виготовлення або збут підроблених грошей, цінних паперів (ст. 79 КК України 1960 року) та порушення правил про валютні операції (ст. 80 КК України 1960 року) [7].

Аналіз норм КК України 1960 року свідчить, що на момент проголошення Україною незалежності серед усіх кримінальних правопорушень у Главі VI лише два склади злочину, передбачені ст. 155[3] (порушення правил торгівлі) та ч. 2 ст. 154 (спекуляція), включали використання службовою особою службового стану як елемент об'єктивної сторони. Крім того, вказана кваліфікуюча ознака також містилася і у ст. 70 КК України 1960 року [7].

Перші зміни до Глави VI були пов'язані з декриміналізацією, зокрема відповідно до Закону України від 07.07.1992 № 2547-XII було виключено такі статті: 147[1] (приписки та інші перекручення звітності про виконання планів), 150 (заняття приватнопідприємницькою діяльністю), 151 (комерційне посередництво), 152 (незаконна переуступка жилого приміщення та стягання квартирної плати понад установлений розмір), ч. 4 ст. 154 (дрібна спекуляція, вчинена особою, яка двічі протягом року піддавалась адміністративному стягненню за такі ж дії), ст. 154[1] (скупка для згодовування або згодовування худобі і птиці хліба та інших хлібопродуктів), 155[4] (незаконний відпуск бензину або інших паливно-мастильних матеріалів), 156[1] (порушення правил торгівлі спиртними напоями) [8].

Виключення з КК України 1960 року окремих складів злочину, зокрема заняття приватнопідприємницькою діяльністю та комерційного посередництва, вказує на початок лібералізації економічної діяльності та переосмислення кримінально-правової політики держави на початку 1990-х років. Відмова від притягнення до кримінальної відповідальності за перелічені вище діяння одночасно демонструє зміну ідеологічної парадигми в економіці та спрямованість державної політики на підтримку ринкових відносин.

У контексті необхідності охорони нових економічних відносин в умовах становлення незалежної України із середини 1990-х чітко простежується тенденція до розширення переліку господарських злочинів. Зокрема, після включення до ст. 148[2] (ухилення від сплати податків з підприємств і організацій) Законом України від 26 січня 1993 № 2936-XII [9], вже наступного року – Законом України від 28 січня 1994 року № 3888-XII КК України 1960 року було доповнено низкою нових складів злочинів, які відображали реалії ринкової економіки. До них належали такі статті: 148[3]

(порушення порядку заняття підприємницькою діяльністю), 148[4] (фіктивне підприємництво), 148[5] (шахрайство з фінансовими ресурсами), 148[6] (незаконне збирання з метою використання або використання відомостей, що становлять комерційну таємницю), 148[7] (розголошення комерційної таємниці) 148[8] (порушення порядку випуску (емісії) цінних паперів), 155[7] (зговір про фіксування цін), 156[2] (приховування банкрутства) та 156[3] (фіктивне банкрутство) [10].

Крім того, з 1994 року до Глави VI КК України 1960 року поступово впроваджується службова особа підприємства, установи, організації та посадова особа суб'єкта підприємницької діяльності як суб'єкти злочинів, передбачених ст. 148[2] та ст. ст. 148[5], 148[8], 156[2], 156[3] та 162[1] КК України 1960 року відповідно.

Важливо зауважити, що Законом України від 11 липня 1995 року № 282/95-ВР у зв'язку з редакцією Глави VII «Посадові злочини» було здійснено уніфікацію понять та замінено поняття «службова особа» на «посадова особа» у КК України 1960 року, Кримінальному процесуальному кодексі України, ухваленому 28 грудня 1960 року та Кодексі України про адміністративні правопорушення, ухваленому 07 грудня 1984 року (далі – КупАП) [11]. Однак змістовне наповнення цього поняття залишилося незмінним. Посадовими особами, як і раніше під службовими, вважалися представники влади та особи, які виконують організаційно-розпорядчі або адміністративно-господарські обов'язки на підприємствах незалежно від форм власності.

Надалі тенденція до ревізії Глави VI зберігалася, й КК України 1960 року було доповнено ст. 155[8] (протидія законній господарській діяльності), ст. 156[4] (доведення до банкрутства) та ст. 155[9] (порушення встановленого порядку промислової переробки або знищення конфіскованих спирту, алкогольних напоїв чи тютюнових виробів) Законами України від 20 листопада 1996 року № 530/96-ВР [12], від 30 червня 1999 року № 784-XIV [13] та від 20 квітня 2000 року № 1685-III [14] відповідно. При цьому протягом 1990-х років єдиним складом злочину, у якому вчинення злочину посадовою особою з використанням посадового становища було кваліфікуючою ознакою, залишався передбачений ч. 3 ст. 155[8] КК України 1960 року [12].

Крім того, попри поступове наповнення КК України 1960 року нормами, спрямованими на охорону господарської діяльності, його загальна структура залишалася незмінною. Так, хоч законодавець і криміналізував приховування валютної виручки (ст. 80[1] КК України 1960 року) [14], порушення законодавства про бюджетну систему України (ст. 80[3] КК України 1960 року) та видання нормативних актів, які змінюють доходи і видатки бюджету всупереч встановленому законом порядку (ст. 80[4] КК України 1960 року), вчинені посадовою особою, перелічені злочини були поміщені до Глави I «Злочини проти держави» [16].

Загалом внесені до КК України 1960 року зміни відображають два ключові аспекти розвитку кримінального законодавства. По-перше, вони демонструють перехідний етап в розвитку, коли держава поступово формувала правові механізми для охорони нових економічних відносин. По-друге, ці зміни засвідчили якісне оновлення змісту кримінальної відповідальності за вчинення господарських злочинів, зокрема її переорієнтацію на сучасні виклики, зокрема на протидію правопорушенням у сфері підприємництва, податків, фінансів тощо.

Однак варто критично оцінювати ефективність цих змін. Фрагментарний характер законодавчих новацій, відсутність системного підходу та збереження застарілої структури КК 1960 року не дозволили створити дієву систему кримінально-правової охорони ринкових економічних відносин. Це і зумовило необхідність ухвалення принципово нового закону про кримінальну відповідальність. Натомість поступове впровадження посадових осіб як окремих суб'єктів господарських злочинів у Главу VI КК України 1960 року відображало прагнення законодавця врахувати вплив цих осіб на діяльність суб'єктів господарювання та створити механізм притягнення їх до кримінальної відповідальності у нових економічних умовах.

Саме ухваленням КК України 2001 року завершилося реформування кримінального законодавства. Розділ VII «Злочини у сфері господарської діяльності» містив 37 статей (ст.ст. 199-235) та охоплював різноманітні господарські правопорушення: зайняття забороненими видами господарської діяльності, фіктивне підприємництво, легалізацію (відмивання) грошових коштів та іншого майна, здобутих злочинним шляхом тощо [17]. Зрозуміло, що з огляду на нові економічні реалії, до КК 2001 року не було включено жодну із заборон, за допомогою яких раніше забезпечувалася кримінально-правова охорона соціалістичної системи господарювання [18, с. 219].

При цьому законодавець переглянув структуру закону про кримінальну відповідальність, зокрема до злочинів у сфері господарської діяльності було віднесено деякі правопорушення, які

раніше розглядались як злочини проти держави. Йдеться насамперед про контрабанду (ст. 201 КК України 2001 року), виготовлення або збут підроблених грошей чи цінних паперів (ст. 199 КК України 2001 року), порушення законодавства про бюджетну систему (ст. 210 КК України 2001 року). Натомість інші правопорушення, зокрема незаконне полювання, порушення ветеринарних правил, незаконне видобування корисних копалин та ін. перестали вважатися злочинами проти господарської діяльності та були поміщені до Розділу VIII «Злочини проти довкілля».

Разом з тим, у межах Розділу VII КК України 2001 року ряд складів злочинів містить вказівку як на певний суб'єктний склад, так і специфічний спосіб вчинення. Зокрема, ст.ст. 207 (ухилення від повернення виручки в іноземній валюті), 208 (незаконне відкриття або використання за межами України валютних рахунків), 210 (порушення законодавства про бюджетну систему України), 211 (видання нормативно-правових або розпорядчих актів, які змінюють доходи і видатки бюджету всупереч встановленому законом порядку), 212 (ухилення від сплати податків, зборів, інших обов'язкових платежів), 218 (фіктивне банкрутство), 219 (доведення до банкрутства), 220 (приховування стійкої фінансової неспроможності), 221 (незаконні дії у разі банкрутства), 223 (порушення порядку випуску (емісії) та обігу цінних паперів) та 230 (порушення антимонопольного законодавства) вказують на службову особу як спеціального суб'єкта вчинення. Натомість ч. 3 ст. 206 (протидія законній господарській діяльності) та ч. 2 ст. 234 (незаконні дії щодо приватизаційних паперів) передбачають вчинення правопорушень шляхом використання службового становища [17]. Аналіз вказаних норм КК України 2001 року свідчить про сформовану тенденцію: законодавець чітко виділяє службових осіб як окрему категорію суб'єктів та передбачає використання службового становища як спосіб вчинення та кваліфікуючу ознаку для окремих діянь.

Важливо зауважити, що у КК України 2001 року законодавець повернувся до використання поняття «службова особа», закріпивши його визначення у примітці до ст. 364. Надалі Законом України від 07 квітня 2011 року № 3207-VI [19] було закріплене визначення цього поняття у Загальній частині КК України 2001 року, у зв'язку з чим примітка до ст. 364 КК України 2001 року була приведена у відповідність із нормою ч. 3 ст. 18 України 2001 року.

Протягом 2001-2008 рр. Розділ VII КК України 2001 року зазнав незначних змін, які полягали у доповненні його статтями, присвяченим порушенню законодавства, що регулює виробництво, експорт, імпорт дисків для лазерних систем зчитування, експорт, імпорт обладнання чи сировини для їх виробництва (ст. 2031), умисному порушенню вимог законодавства про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, отриманих злочинним шляхом (ст. 2091), ухиленню від сплати страхових внесків на загальнообов'язкове державне пенсійне страхування (ст. 2121) та розголошенню або використанню неоприлюдненої інформації про емітента або його цінні папери (ст. 2321) [20; 21; 22; 23]. Вказаний період характеризується відносною стабільністю кримінального законодавства у сфері господарської діяльності, що свідчить про відповідність обраної у 2001 році моделі кримінально-правової охорони економічних відносин потребам суспільства на той момент.

Надалі у 2011 році відбулася наймасштабніша редакція Розділу VII: на підставі Закону України від 15 листопада 2011 року № 4025-VI із КК України було виключено 16 статей, зокрема ст. ст. 202 (порушення порядку зайняття господарською та банківською діяльністю), 203 (зайняття забороненими видами господарської діяльності) 207 (ухилення від повернення виручки в іноземній валюті), 208 (незаконне відкриття або використання за межами України валютних рахунків), 214 (порушення правил здачі дорогоцінних металів і дорогоцінного каміння), 215 (підроблення знаків поштової оплати і проїзних квитків), 217 (незаконне виготовлення, збут або використання державного пробірного клейма), 218 (фіктивне банкрутство), 220 (приховування стійкої фінансової неспроможності), 221 (незаконні дії у разі банкрутства), 223 (порушення порядку випуску (емісії) та обігу цінних паперів, 225 (обман покупців та замовників), 226 (фальсифікація засобів вимірювання), 228 (змова про зміну чи фіксування цін або примушування до їх змін чи фіксування), 234 (незаконні дії щодо приватизаційних паперів) і 235 (недотримання особою обов'язкових умов щодо приватизації державного, комунального майна або підприємств та їх подальшого використання) [24]. Крім того, до КУпАПу було додано низку адміністративних правопорушень, що фактично дублювали формулювання диспозицій статей, вилучених з КК України 2001 року.

Декриміналізація перелічених вище діянь була насамперед зумовлена неефективністю багатьох норм, вилучених із Розділу VII Особливої частини КК України [17, с. 238].

Протягом 2011-2013 рр. продовжується впровадження використання службового становища як способу вчинення злочину, зокрема до диспозицій ст. 2051 (підроблення документів, які подаються для проведення державної реєстрації юридичної особи та фізичних осіб – підприємців), 2062 (протиправне заволодіння майном підприємства, установи, організації) та інших [25]. Останні склади кримінальних правопорушень, якими був доповнений Розділ VII КК України 2001 року, також містять використання службового становища як кваліфікуючу ознаку. Йдеться насамперед про ч. 2 ст. 2011, ч. 2 ст. 2012, ч. 2 ст. 2013 та ч. 2 ст. 2014 КК України 2001 року [26]. Ці новели свідчать про намір законодавця посилити відповідальність за кримінальні правопорушення в сфері господарської діяльності, визнаючи їх підвищену суспільну небезпечність, та ефективніше протидіяти економічним злочинам, зокрема вчиненим службовими особами.

У контексті оптимізації системи боротьби з економічними кримінальними правопорушеннями у 2021 році було створено Бюро економічної безпеки України (далі – БЕБ України). До підслідності зазначеного органу досудового розслідування було віднесено більшість складів правопорушень у сфері господарської діяльності, зокрема передбачених ст.ст. 199, 200, 203-2, 204, 205-1, 206, 212, 212-1, 218-1, 219, 220-1, 220-2, 222, 222-1, 223-1, 224, 229, 231, 232, 232-1, 232-2, 233 КК України 2001 року [26; 27].

Насамкінець варто ще раз підкреслити, що норми Глави VI КК України 1960 року та Розділ VII КК України 2001 року були одними з найдинамічніших та відображали соціально-економічні та політичні трансформації в Україні, тому викладений у цій статті історико-правовий аналіз становлення та розвитку кримінальної відповідальності за вчинення правопорушень у сфері господарської діяльності, вчинених шляхом використання службового становища, не претендує на вичерпність.

Висновки. Трансформація кримінального законодавства України з 1991 року відображає складний процес адаптації правової системи до ринкових економічних відносин. Перехід від командно-адміністративної до ринкової економіки супроводжувався докорінною зміною концептуальних засад кримінально-правової охорони господарських відносин, що відобразилося у масштабній декриміналізації «радянських» складів злочинів та одночасній криміналізації нових форм господарських правопорушень.

Аналіз законодавчих змін засвідчив сталу тенденцію до диференціації кримінальної відповідальності залежно від суб'єктного складу. Поступове впровадження службових осіб як спеціальних суб'єктів та закріплення використання службового становища як способу вчинення злочину та кваліфікуючої ознаки демонструє усвідомлення законодавцем підвищеної суспільної небезпечності господарських злочинів, вчинених особами, які мають владні чи організаційно-розпорядчі повноваження.

На підставі аналізу ключових змін кримінального законодавства можна виокремити такі етапи становлення кримінальної відповідальності за вчинення правопорушень у сфері господарської діяльності, вчинених з використанням службового становища: 1) 1991-2001 рр. – перехідний період, що характеризувався виключенням із Глави VI КК України 1960 року «радянських» складів злочинів та одночасним встановленням кримінальної відповідальності за нові діяння у сфері господарської діяльності, а також поступовим впровадженням посадових осіб підприємств, установ, організацій та суб'єктів підприємницької діяльності як спеціальних суб'єктів господарських злочинів (ст. ст. 148^{2}, 148^{5}, 148^{8}, 156^{2}, 156^{3}, 162^{1} КК України 1960 року); 2) 2001 р. – період ухвалення КК України 2001 року та формування моделі кримінально-правової охорони відносин у сфері господарської діяльності з чітким виділенням службових осіб як спеціальних суб'єктів в 11 статтях Розділу VII КК України 200 1 року (ст.ст. 207, 208, 210, 211, 212, 218, 219, 220, 221, 223, 230) та запровадженням «використання службового становища» як способу вчинення кримінальних правопорушень, передбачених ч. 3 ст. 206 та ч. 2 ст. 234 КК України 2001 року; 3) 2002-2010 рр. – період стабілізації закону про кримінальну відповідальність, коли законодавчі зміни мали обмежений характер та не зачіпали кримінально-правових норм, які встановлювали відповідальність службових осіб за вчинення кримінальних правопорушень у сфері господарської діяльності шляхом використання службового становища; 4) 2011-2013 рр. – період масштабної декриміналізації, яка проявилася у вилученні низки складів кримінальних правопорушень з Розділу VII КК України 2001 року і перенесенні частини діянь у площину адміністративної відповідальності, а також подальше впровадження використання службового становища як способу вчинення кримінально караних діянь; 5) 2014-дотепер – період євроінтеграції, для якого характерні створення БЕБ Украї-

їни як органу досудового розслідування, до підслідності якого перейшла більшість господарських злочинів, та системне закріплення «використання службового становища» як способу вчинення кримінальних правопорушень до диспозицій статей Розділу VII КК України 2001 року.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Концепція переходу УРСР до ринкової економіки від 01 листопада 1990 року: Концепція від 01.11.1990. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0001460-90#Text (дата звернення: 14.10.2025).
2. Про власність: Закон України від 07.02.1991 № 697-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/697-12#Text (дата звернення: 14.10.2025).
3. Про підприємництво: Закону України від 07.02.1991 № 698-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/698-12#Text (дата звернення: 14.10.2025).
4. Тацій В.Я. Відповідальність за господарські злочини: Об'єкт та система. Харків: Вища школа. Вид-во Харк. ун-та, 1984. 231 с.
5. Харитонов С.О. Система кримінальних правопорушень у сфері господарської діяльності. Право і суспільство. 2023. № 6. С. 434-438. URL: http://pravoisuspilstvo.org.ua/archive/2023/6_2023/63.pdf (дата звернення: 14.10.2025).
6. Сташис В.В. Господарські злочини за радянським кримінальним право. Х. : Харк. юрид. ін-т, 1971. 58 с.
7. Кримінальний кодекс України: Закон України від 28.12.1960 № 8249/1999. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2001-05#Text (дата звернення: 14.10.2025).
8. Про внесення доповнень і змін до Кримінального кодексу України, Кримінально-процесуального кодексу Української РСР і Кодексу Української РСР про адміністративні правопорушення: Закон України від 07.07.1992 № 2547-XII (редакція, чинна станом на 07.07.1992). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2547-12/ed19920707#Text (дата звернення: 14.10.2025).
9. Про внесення змін і доповнень до Кримінального і Кримінально-процесуального кодексів України: Закон України від 26.01.1993 № 2936-XII (редакція, чинна станом на 26.01.1993). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2936-12/ed19930126#Text (дата звернення: 14.10.2025).
10. Про внесення змін і доповнень до Кримінального, Кримінально-процесуального кодексів України та Кодексу України про адміністративні правопорушення: Закон України від 28.01.1994 № 3888-XII (редакція, чинна станом на 28.01.1994). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3888-12/ed19940128#Text (дата звернення: 14.10.2025).
11. Про внесення змін і доповнень до деяких законодавчих актів України щодо відповідальності посадових осіб: Закон України від 11.07.1995 № 282/95-ВР (редакція, чинна станом на 11.07.1995). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/282/95-%D0%B2%D1%80/ed19950711#Text (дата звернення: 14.10.2025).
12. Про внесення змін і доповнень до Кримінального і Кримінально-процесуального кодексів України Закон України від 20.11.1996 № 530/96-ВР (редакція, чинна станом на 20.11.1996). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/530/96-%D0%B2%D1%80/ed19961120 #Text (дата звернення: 14.10.2025).
13. Про внесення змін до Закону України «Про банкрутство»: Закон України від 30.06.1999 № 784-XIV (редакція, чинна станом на 30.06.1999). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/784-14/ed19990630#Text (дата звернення: 14.10.2025).
14. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення боротьби з незаконним виробництвом та обігом спирту етилового, коньячного, плодового, алкогольних напоїв та тютюнових виробів: Закон України від 20.04.2000 № 1685-III (редакція, чинна станом на 20.04.2000). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1685-14/ed20000420#Text (дата звернення: 14.10.2025).
15. Про внесення змін і доповнень до Кримінального і Кримінально-процесуального кодексів України: Закон України від 28.01.1993 № 2947-XII (редакція, чинна станом на 28.01.1993). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-12/ed19930128#Text (дата звернення: 14.10.2025).

16. Про внесення змін до Кримінального і Кримінально-процесуального кодексів України щодо посилення боротьби з порушеннями бюджетного законодавства: Закон України від 07.10.1997 № 552/97-ВР (редакція, чинна станом на 07.10.1997). URL:https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/552/97-%D0%B2%D1%80/ed19971007#Text (дата звернення: 14.10.2025).
17. Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.04.2001 № 2341-III (редакція, чинна станом на 05.04.2001). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14/conv#Text (дата звернення: 14.10.2025).
18. Дудоров О.О., Мовчан Р.О. Законодавство України про кримінальну відповідальність за злочини у сфері господарської діяльності – час визначитися зі стратегією розвитку. Вісник Асоціації кримінального права України. 2015. № 2(5). С. 215–263.
19. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо відповідальності за корупційні правопорушення: Закон України від 07.04.2011 № 3207-VI (редакція, чинна станом на 07.04.2011). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3207-17/ed20110407#Text (дата звернення: 14.10.2025).
20. Про особливості державного регулювання діяльності суб'єктів господарювання, пов'язаної з виробництвом, експортом, імпортом дисків для лазерних систем зчитування: Закон України від 17.01.2002 № 2953-III (редакція, чинна станом на 17.01.2002). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2953-14#Text (дата звернення: 14.10.2025).
21. Про внесення змін до Кримінального та Кримінально-процесуального кодексів України: Закон України від 16.01.2003 № 430-IV (редакція, чинна станом на 16.01.2003). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/430-15#Text (дата звернення: 14.10.2025).
22. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв'язку з прийняттям Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» від 17.11.2005 № 3108-IV (редакція, чинна станом на 17.11.2005). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/3108-15 (дата звернення: 14.10.2025).
23. Про ринки капіталу та організовані товарні ринки: Закон України від 23.02.2006 № 3480-IV (редакція, чинна станом на 23.02.2006). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3480-15/ed20060223#Text (дата звернення: 14.10.2025).
24. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо гуманізації відповідальності за правопорушення у сфері господарської діяльності: Закон України від 15.11.2011 № 4025-VI (редакція, чинна станом на 15.11.2011). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4025-17#Text (дата звернення: 14.10.2025).
25. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення правового регулювання діяльності юридичних осіб та фізичних осіб – підприємців: Закон України від 10.10.2013 № 642-VII (редакція, чинна станом на 10.10.2013). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/642-18#Text (дата звернення: 14.10.2025).
26. Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України щодо криміналізації контрабанди товарів: Закон України від 09.12.2023 № 3513-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3513-20#Text (дата звернення: 14.10.2025).
27. Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення, Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України щодо запровадження діяльності Бюро економічної безпеки України та пов'язаного з цим удосконалення роботи деяких державних правоохоронних органів: Закон України від 17.11.2021 № 1888-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1888-20#n74 (дата звернення: 14.10.2025).

РОЗДІЛ 9. КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА; СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА; ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ

УДК 343.1
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.4.34

ОСОБЛИВОСТІ СУДОВОГО ПРОВАДЖЕННЯ ВАКС У СПРАВАХ ПРО ЛЕГАЛІЗАЦІЮ МАЙНА, ОДЕРЖАНОГО ЗЛОЧИННИМ ШЛЯХОМ: ПРОБЛЕМИ ТА ШЛЯХИ ВДОСКОНАЛЕННЯ

Аніщук В.В.,
кандидат юридичних наук, доцент, завідувач кафедри права факультету бізнесу та права Луцького національного технічного університету
ORCID: 0000-0002-9854-4932
e-mail: viktoriya.anishchuk@ukr.net

Шубала Д.О.,
здобувач, Луцький національний технічний університет
ORCID: 0009-0003-8065-1101

Аніщук В.В., Шубала Д.О. Особливості судового провадження ВАКС у справах про легалізацію майна, одержаного злочинним шляхом.

У статті досліджуються особливості судового провадження Вищого антикорупційного суду (далі – ВАКС) у справах щодо легалізації майна, одержаного злочинним шляхом. Проаналізовано нормативно-правові засади кваліфікації таких правопорушень та специфіку доказування на стадії досудового розслідування, що включає встановлення джерела походження активів, їх рух та способи маскування незаконного походження.

Актуальність дослідження зумовлена зростанням суспільної небезпеки легалізації (відмивання) майна, одержаного злочинним шляхом, яка виступає одним із ключових механізмів приховування корупційних та пов'язаних із ними кримінальних правопорушень. В умовах реалізації антикорупційної політики України особливого значення набуває діяльність Вищого антикорупційного суду як спеціалізованого органу судової влади, уповноваженого здійснювати правосуддя у справах щодо корупції та пов'язаних із нею кримінальних правопорушень, зокрема й легалізації доходів, одержаних злочинним шляхом. Водночас судове провадження у ВАКС у справах цієї категорії характеризується підвищеною складністю доказування, необхідністю встановлення злочинного походження активів, наявності умислу на їх легалізацію та взаємозв'язку з базовим кримінальним правопорушенням.

У роботі наведено приклади реальних судових рішень ВАКС у таких справах. Окрему увагу приділено аналізу статистики розгляду справ у ВАКС щодо легалізації майна у період з 2019 року по перше півріччя 2025 року, що дозволяє відстежити динаміку судової практики та виявити труднощі, які виникають під час її реалізації.

Зроблено висновок, що, попри сформовану судову практику, діяльність ВАКС у справах про легалізацію майна, одержаного незаконним шляхом, потребує подальшого вдосконалення. Запропоновано шляхи підвищення ефективності судової практики ВАКС, а саме: підвищення рівня професійної підготовки суддів та слідчих органів ВАКС, спрощення та прискорення

процедур міжнародної правової допомоги, впровадження внутрішніх інформаційних платформ, створення єдиної інтегрованої системи фінансового моніторингу та створення спільних слідчих груп у справах з транскордонним елементом.

Ключові слова: кримінальне правопорушення; легалізація (відмивання) майна; майно, одержане злочинним шляхом; фінансовий моніторинг, ВАКС, судова практика, судове провадження, доказування, кваліфікація.

Anishchuk V.V., Shubala D.O. Peculiarities of judicial proceedings before the High Anti-Corruption Court in cases concerning the legalization of property obtained through criminal means.

The article examines the specifics of judicial proceedings of the High Anti-Corruption Court (hereinafter – HACC) in cases concerning the legalization of property obtained through criminal means. It analyzes the regulatory and legal foundations for classifying such offenses and the specifics of evidence collection at the pre-trial investigation stage, which includes establishing the source of the assets, their movement, and methods of concealing their illegal origin.

The relevance of the study is driven by the increasing social danger posed by the legalization (laundering) of property obtained through criminal activity, which serves as one of the key mechanisms for concealing corruption and related criminal offenses. In the context of Ukraine's anti-corruption policy, the activities of the HACC as a specialized judicial body authorized to administer justice in cases of corruption and related criminal offenses, including the legalization of illegally obtained income, are of particular importance. At the same time, judicial proceedings in the HACC in cases of this category are characterized by heightened complexity in proving the case, the necessity to establish the criminal origin of assets, the presence of intent to legalize them, and their connection with the underlying criminal offense.

The study provides examples of real HACC court decisions in such cases. Special attention is given to the analysis of case statistics in the HACC regarding the legalization of property for the period from 2019 to the first half of 2025, which allows for tracking trends in judicial practice and identifying difficulties that arise during its implementation.

It is concluded that, despite established judicial practice, the activities of the HACC in cases concerning the legalization of illegally obtained property require further improvement. Ways to enhance the effectiveness of HACC judicial practice are proposed, namely: improving the professional training of judges and investigative bodies of the HACC, simplifying and accelerating procedures for international legal assistance, implementing internal information platforms, creating a unified integrated system of financial monitoring, and establishing joint investigative teams in cases with a cross-border element.

Key words: criminal offense; legalization (laundering) of property; property obtained through criminal means; financial monitoring; High Anti-Corruption Court; judicial practice; judicial proceedings; evidence; qualification.

Постановка проблеми: Протягом останніх років в Україні дедалі частіше порушується питання про корупцію, легалізація майна, одержаного злочинним шляхом, які є одним із найпоширеніших кримінальних правопорушень сьогодення. Слід підкреслити, що таке кримінальне правопорушення становить особливу суспільну небезпеку в умовах повномасштабної війни, оскільки фінансова стійкість та прозорість є одними із найголовніших факторів у підтримці обороноздатності та економічної безпеки країни. Кожен випадок легалізації майна, одержаного злочинним шляхом, впливає на економічну безпеку держави та завдає не аби якої шкоди національним інтересам та суспільству, особливо в період повномасштабної війни.

Особливого наукового та практичного значення дана проблематика набуває у діяльності ВАСК – спеціалізованого органу уповноваженого здійснювати правосуддя у справах про корупційні та пов'язані з корупцією кримінальні правопорушення. Саме він забезпечує формування судової практики у сфері протидії корупції, створює прецеденти для подальшого вдосконалення законодавства.

Проте важливо зазначити, що попри великий прогрес у протидії корупції у практиці розслідування та судового розгляду кримінальних правопорушень щодо легалізації майна, одержаного злочинним шляхом, залишається низка невирішених проблем. Передусім це складність доведення джерела походження, потреба у чіткій кваліфікації такого кримінального правопорушення тощо.

Стан опрацювання проблематики: Протягом останніх років проблематику кваліфікації та доказування у справах про легалізацію майна, одержаного злочинним шляхом, досліджувало багато українських науковців. Зокрема, Денисова А. досліджувала легалізацію (відмивання) майна, одержаного злочинним шляхом та офшорні зони, мова йшла про банківські офшорні системи та яку роль виконують офшорні центри у світовій економіці [6]. Думчиков М. визначав та характеризував нові способи легалізації майна отриманого злочинним шляхом у кіберпросторі [5]. Шаренко М., Пілат О. та Сумцова С. досліджували механізми легалізації майна, одержаного злочинним шляхом у контексті міжнародних стандартів FATF [8]. Кришевич О. разом з Кривонос Д. зосередили свої дослідження на аналізі стану та проблем українського законодавства щодо кримінально-правових засад відповідальності за відмивання майна, одержаного злочинним шляхом, а також його відмежування від шахрайства [11]. Шемет Д. проаналізувала правове регулювання активів в Україні та визначала основні виклики та шляхи вдосконалення законодавства [7]. Беніцький А. вивчав особливості кримінально-правової кваліфікації легалізації майна, здобутого злочинним шляхом, та визначав чіткі критерії відмежування кримінального правопорушення передбаченого ст. 209 КК України від суміжних кримінальних правопорушень, зокрема за статтями 198 та 306 КК України [4]. Путєвська К. та Зайцев В. виявили проблемні питання, що пов'язані із кваліфікацією легалізації (відмивання) майна, одержаного злочинним шляхом [9].

Мета дослідження: аналіз особливостей судового провадження ВАКС у справах про легалізацію майна, одержаного злочинним шляхом, виявлення проблем та обґрунтування шляхів їх вирішення, зокрема вдосконалення процесу кваліфікації, доказування та судової практики ВАКС щодо таких справ.

Виклад основного матеріалу: Кримінальний Кодекс України (далі – КК України) у статті 209 визначає легалізацію (відмивання) майна, одержаного злочинним шляхом, як «набуття, володіння, використання, розпорядження майном, щодо якого фактичні обставини свідчать про його одержання злочинним шляхом, у тому числі здійснення фінансової операції, вчинення правочину з таким майном, або переміщення, зміна форми (перетворення) такого майна, або вчинення дій, спрямованих на приховування, маскування походження такого майна або володіння ним, права на таке майно, джерела його походження, місцезнаходження» [1].

З 2019 року ВАКС розглядає справи за статтею 209 Кримінального кодексу України – легалізація (відмивання) майна, одержаного злочинним шляхом, які набувають особливого значення у практиці даного суду, оскільки відповідно до ст. 3 Закону України «Про Вищий антикорупційний суд» його завданням є «здійснення правосуддя відповідно до визначених законом засад та процедур судочинства з метою захисту особи, суспільства та держави від корупційних і пов'язаних із ними кримінальних правопорушень та судового контролю за досудовим розслідуванням цих кримінальних правопорушень, дотриманням прав, свобод та інтересів осіб у кримінальному провадженні, а також вирішення питання про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави у випадках, передбачених законом, у порядку цивільного судочинства, а також здійснення правосуддя у справах про застосування санкції, передбаченої пунктом 1-1 частини першої статті 4 Закону України «Про санкції», у порядку адміністративного судочинства» [3]. Проте слід зазначити, що у ст. 33-1 Кримінального процесуального кодексу України конкретизовано перелік кримінальних правопорушень, підсудних ВАКС, та визначено перелік критеріїв, саме за якими кримінальні правопорушення пов'язані з легалізацією майна, одержаного злочинним шляхом, можуть розглядатися цим судом [2].

Аналіз статистичних звітів ВАКС за період від початку роботи суду у 2019 році до першого півріччя 2025 року, показує, що до суду надійшло 89 кримінальних проваджень, пов'язаних із легалізацією майна, одержаного незаконним шляхом. Зокрема відповідно до звіту ВАКС за перше півріччя 2025 року у провадженні суду перебувало 42 справи, у межах яких фігурувало 70 осіб. За цей період надійшло 11 нових кримінальних проваджень, що стосувалося 26 осіб. Водночас судом було завершено розгляд 6 проваджень. Така статистика відображає, що дана категорія справ займає помітне місце в антикорупційному судочинстві.

У практиці ВАКС кваліфікація кримінального правопорушення, передбаченого ст. 209 КК України, є досить особливою, зокрема щодо визначення предикатного правопорушення. Кримінальна відповідальність за легалізацію майна, одержаного злочинним шляхом, настає лише за умови встановлення факту попереднього кримінального правопорушення, внаслідок якого отримано відповідне майно. Водночас ВАКС при розгляді таких справ орієнтується на міжнародні

стандарти, зокрема рекомендації MONEYVAL, відповідно до яких застосування ст. 209 КК України можливе навіть за відсутності обвинувального вироку щодо предикатного правопорушення, якщо наявні достатні докази незаконного походження майна та прямого умислу щодо його легалізації.

Під час кваліфікації кримінальних правопорушень, передбачених ст. 209 КК України, у судовій практиці уповноважених органів, зокрема у ВАКС, виникають певні складнощі, зумовлені схожістю складів кримінальних правопорушень. У своїх наукових дослідження Путєвська К.Ю. та Зайцев В.Б звертають увагу на подібність між статтями 209 та 198 КК України, оскільки обидві норми стосуються операцій з майном, одержаним незаконним (злочинним) шляхом. Основною їх відмінністю є те, що ст. 198 КК України передбачає відповідальність за придбання, отримання, зберігання чи збут майна, але без наміру його легалізації, тоді як ст. 209 КК України передбачає відповідальність саме за дії спрямовані на легалізацію майна [9].

Важливим аспектом у розгляді таких справ у ВАКС є формування доказової бази, а саме: доведення факту усвідомлення особою незаконного походження майна та прямого умислу на його легалізацію. Судова практика показує, що правопорушники зазвичай використовують різноманітні фінансові схеми, офшорні компанії, міжнародні транзакції і багато інших механізмів, за допомогою яких приховують походження майна, що значно ускладнює досудове розслідування та судовий процес.

Для ефективного розслідування таких правопорушень, органи досудового розслідування здійснюють ряд слідчих дій, спрямованих на формування достовірної та обґрунтованої доказової бази. Тому важливо, щоб ВАКС тісно взаємодіяв з органами фінансового моніторингу, які зможуть надати інформацію про певні підозрілі фінансові операції, відстежити рух майна та виявити всіх осіб причетних до вчинення правопорушення. Не менш важливим є залучення експертів у сфері фінансових, банківських та ІТ-експертиз. Результати цих експертиз є вагомими при формуванні доказової бази, оскільки завдяки їм можна підтвердити незаконне походження майна та прямий умисел особи щодо його легалізації.

Також необхідно зазначити, що наявність міжнародного елемента значно ускладнює розслідування таких справ. Схеми легалізації часто супроводжуються виведенням активів за межі України через офшорні схеми та транскордонні операції. Використання таких методів ускладнює та уповільнює доведення того, що майно має незаконне походження. Для встановлення місцезнаходження майна та відстеження операцій з ним українські правоохоронні органи звертаються по міжнародну правову підтримку, яка здійснюється на підставі положень Європейської конвенції про взаємну допомогу у кримінальних справах, двосторонніх угод. Попри те, що існують такі інструменти, процес отримання інформації є досить тривалим. Це зумовлено відмінностями у правових системах, процедурах фінансового моніторингу та бажанням інших держав до оперативного співробітництва. У результаті розслідування стають складнішими та більш затриманими у часі.

З огляду на зазначені складнощі, зокрема під час міжнародної співпраці, є необхідність у вдосконаленні практики шляхом спрощення процедур отримання доказів із-за кордону та підвищити ефективність транскордонної взаємодії. У контексті цих складнощів вважаємо доцільним створення міждержавної системи фінансового моніторингу, яка забезпечить оперативний обмін потрібною інформацією про необхідні фінансові операції та рух активів у різних юрисдикціях.

Одним із шляхів вдосконалення судової практики є впровадження сучасних цифрових рішень, за допомогою яких органи досудового розслідування матимуть можливість швидко виявляти, відстежувати та аналізувати фінансові операції. Інноваційні платформи та інтегровані бази даних допоможуть значно скоротити час.

Також не менш важливим є налагодження системної співпраці ВАКС з Національним банком України, Державною податковою службою та іншими органами, що здійснюють фінансовий контроль. Забезпечення доступу суду до фінансових даних в режимі реального часу сприятиме безперешкодному, швидкому виявленню підозрілих операцій, їх своєчасному аналізу.

Водночас важливо посилити аналітичну спроможність судів та правоохоронних органів. Формування у межах ВАКС чи при НАБУ спеціалізованих підрозділів, за допомогою яких можна буде відслідкувати рух фінансових потоків, ідентифікувати приховані активи, виявляти ключові елементи схем легалізації, здійснювати аналіз зв'язків між учасниками та запобігати подальшому використанню незаконно отриманих активів. Такі аналітичні матеріали не лише пришвидшать розслідування, а й слугуватимуть одними із ключових доказів у судовому процесі.

Паралельно необхідно приділити увагу вдосконаленню та інтеграції державних реєстрів. Встановлення між ними автоматичного обміну даними та забезпечення оперативного доступу уповноваженими органами, стане важливим інструментом для підвищення прозорості операцій, мінімізації випадків приховування майна, а також як наслідок пришвидшиться формування доказової бази.

Висновок. Проведене дослідження особливостей судового провадження ВАКС у справ про легалізацію майна, одержаного злочинним шляхом, засвідчило про актуальність та складність проблематики. Поширеність таких правопорушень є прямим наслідком значного рівня корупції та швидкою еволюцією фінансових механізмів, завдяки яким правопорушники приховують незаконне походження майна.

Аналіз матеріалів показав, що судове провадження у таких справах є досить складним, специфічним та ускладненим юридичними та фактичними аспектами. Зокрема основними труднощами під час досудового розслідування виділено:

– встановлення та доведення незаконного (злочинного) походження майна, яке часто виводиться з-під контролю за допомогою офшорних структур та транскордонних операцій;

– доведення факту вчинення предикатного (попереднього) кримінального правопорушення;

– підтвердження прямого умислу особи – її усвідомлення того, що майно має злочинне походження.

Доведення цих елементів, є важливим у правильній кваліфікації діяння як легалізації майна, одержаного злочинним шляхом.

Особливу увагу слід приділити ролі спеціальних знань та експертних дослідженнях, а також співпраці з органами фінансового моніторингу. Адже без цих інструментів формування доказової бази буде тривалим, а у деяких випадках неможливим.

Ще одним із викликів є наявність міжнародного елемента у таких справах. У ситуаціях, коли майно або фінансові операції пов'язані з іноземними юрисдикціями, українські органи звертаються за міжнародною правовою допомогою. Така співпраця здійснюється на підставі положень Європейської конвенції про взаємну допомогу у кримінальних справах, двосторонніх угод.

Таким чином, судова практика ВАКС у справах про легалізацію майна, одержаного злочинним шляхом, потребує подальшого вдосконалення. Основними напрямками покращення було виділено:

– впровадження сучасних аналітичних інструментів фінансового моніторингу та цифрових технологій для відстеження руху активів;

– розширення співпраці ВАКС з органами фінансового контролю та моніторингу України;

– створення міждержавних систем оперативного обміну інформацією;

– формування спеціальних підрозділів у межах ВАКС або при НАБУ;

– інтеграція та модернізація державних реєстрів.

Комплексна реалізація цих заходів допоможе не лише підвищити ефективність протидії відмиванню незаконного майна, а й зміцнити антикорупційну систему в Україні, що є важливим критерієм у процесі європейської інтеграції нашої держави та формування довіри суспільства до правосуддя.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Кримінальний кодекс України від 05 квітня 2001 р. № 2341–III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text (дата звернення 23.11.2025).
2. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13 квітня 2012 р. № 4651-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#n6227 (дата звернення 23.11.2025).
3. Про Вищий антикорупційний суд: Закон України від 7 червня 2018 р. № 2447-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2447-19#n10 (дата звернення 23.11.2025).
4. Беніцький А.С. (2024). Легалізація (відмивання) майна, одержаного злочинним шляхом: проблеми кримінально-правової кваліфікації. *Південноукраїнський правничий часопис*. № 4. С. 32-37. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pupch_2024_4_8.
5. Думчиков М.О. (2022). Способи легалізації (відмивання) майна, одержаного злочинним шляхом у кіберпросторі. *Аналітично-порівняльне правознавство*. № 5. С. 330–334. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/anpopr_2022_5_63.

6. Денисова А.В. (2022). Легалізація (відмивання) доходів, отриманих злочинним шляхом, та офшорні зони: симбіоз явищ. *Південноукраїнський правничий часопис*. № 1-2. С. 87–93. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pupch_2022_1-2_20.
7. Шемет Д.С. (2025). Правове регулювання віртуальних активів: виклики легалізації та інституційного впровадження в Україні. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. Вип. 87(3). С. 236-241. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvuzhpr_2025_87(3)__37.
8. Шаренко М.С., Пілат О.В., Сумцова С.О. (2025). Запобігання легалізації доходів, отриманих злочинним шляхом, у контексті міжнародних стандартів FATF. *Аналітично-порівняльне правознавство*. № 1. С. 557-562. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvuzhpr_2025_ 87(3)__37.
9. Путєвська К.Ю., Зайцев В.Б. (2021). Проблеми кваліфікації легалізації (відмивання) майна, одержаного злочинним шляхом. *Юридичний науковий електронний журнал.* № 1. С. 252-255. URL: http://lsej.org.ua/2_2021/63.pdf.
10. Кришевич О.В., Кривонос Д.В. (2025). Аналіз кримінально-правових аспектів легалізації (відмивання) майна, одержаного злочинним шляхом, та відмежування від шахрайства в ракурсі дослідження кримінальних правопорушень у сфері господарської діяльності та проти власності. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. Вип. 89(3). С. 252-257. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvuzhpr_2025_89(3)__39.

УДК 343.98:355.48
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.4.35

СУДОВІ ЕКСПЕРТИЗИ ПІД ЧАС РОЗСЛІДУВАННЯ ВОЄННИХ ЗЛОЧИНІВ: ВИДИ І ЗНАЧЕННЯ

Войчишена М.В.,
доктор філософії в галузі права,
старший викладач кафедри кримінального процесу та криміналістики
Донецького державного університету внутрішніх справ
ORCID: 0000-0002-1854-3631

Войчишена М.В. Судові експертизи під час розслідування воєнних злочинів: види і значення.

У статті розглянуто судові експертизи, що призначаються під час розслідування воєнних злочинів. Визначено, що судова експертиза є способом дослідження доказів та встановлення обставин вчинення воєнних злочинів.

Проаналізовано та узагальнено судові рішення (вироки) за 2022–2025 роки та обґрунтовано необхідність призначення судово-медичної експертизи, психологічної, психіатричної, молекулярно-генетичної, товарознавчої, військової, вибухотехнічної та експертизи вогнепальної зброї та слідів її застосування. Визначено завдання, об'єкти дослідження та значення судових експертиз під час розслідування воєнних злочинів.

За результатами аналізу судово-слідчої практики встановлено, що під час розслідування воєнних злочинів проводяться такі експертизи: 1) судово-медична експертиза – встановлення часу та причин смерті, характеру і ступеня тяжкості тілесних ушкоджень; 2) психолого-психіатрична експертиза – вирішення питань щодо наявності у особи психічного розладу і причин його виникнення; змін у психічному стані особи внаслідок вчинення щодо неї злочинних дій; характеру моральної шкоди; 3) молекулярно-генетична експертиза – ідентифікація осіб, загиблих в умовах збройного конфлікту; 4) судова військова експертиза – встановлення напряму ведення вогню та радіусу ураження внаслідок обстрілу; 5) експертиза зброї та слідів її використання – обставин використання зброї, її виду, типу, моделі та інших ознак, які мають значення для розслідування; 6) вибухотехнічна експертиза – дослідження вибухових речовин, вибухових пристроїв та слідів їх застосування, ідентифікація уламків, виявлених на місці події, їх походження, встановлення обставин та механізму вибуху; 7) товарознавча експертиза – визначення вартості пошкодженого або викраденого майна.

Акцентовано увагу на тому, що судова експертиза сприяє вивченню та дослідженню слідів, речових доказів, обстановки вчинення воєнних злочинів та перевірки показань учасників кримінального провадження. Проведення судових експертиз зумовлює формування науково-обґрунтованих та об'єктивних висновків щодо обставин вчинення воєнних злочинів, що мають доказове значення та сприяють кримінальному переслідуванню осіб, винних у їх вчиненні.

Ключові слова: судова експертиза, воєнні злочини, досудове розслідування, криміналістичне забезпечення розслідування.

Voichyshena M.V. Forensic examinations during the investigation of war crimes: types and significance.

The article examines forensic examinations that are assigned during the investigation of war crimes. It is determined that forensic examination is a method of examining evidence and establishing the circumstances of the commission of war crimes.

The court decisions (verdicts) for 2022–2025 are analyzed and summarized and the need to assign forensic medical examinations, psychological, psychiatric, molecular genetic, commodity identification, military, explosives and firearms and traces of their use is justified. The tasks, objects of research and the significance of forensic examinations during the investigation of war crimes are determined.

According to the results of the analysis of forensic and investigative practice, it was established that during the investigation of war crimes, the following examinations are conducted: 1) forensic medical examination – establishing the time and causes of death, the nature and severity of bodily injuries; 2) psychological and psychiatric examination – resolving issues regarding the presence of a mental disorder in a person and the causes of its occurrence; changes in the mental state of a person as a result of the commission of criminal acts against him; the nature of moral damage; 3) molecular genetic examination – identification of persons killed in armed conflict; 4) forensic military examination – establishing the direction of fire and the radius of damage as a result of shelling; 5) examination of weapons and traces of their use – circumstances of the use of weapons, its type, type, model and other signs that are important for the investigation; 6) explosives examination – examination of explosives, explosive devices and traces of their use, identification of fragments found at the scene of the incident, their origin, establishment of the circumstances and mechanism of the explosion; 7) commodity examination – determination of the value of damaged or stolen property.

The emphasis is on the fact that forensic examination contributes to the study and investigation of traces, physical evidence, the circumstances of the commission of war crimes and verification of the testimonies of participants in criminal proceedings. Conducting forensic examinations leads to the formation of scientifically based and objective conclusions regarding the circumstances of the commission of war crimes, which have evidentiary value and contribute to the criminal prosecution of persons guilty of their commission.

Key words: forensic expertise, war crimes, pre-trial investigation, forensic support of the investigation.

Постановка проблеми. З початку повномасштабного вторгнення на територію України розслідування воєнних злочинів і кримінальне переслідування осіб, винних у їх вчиненні стало значним викликом для правоохоронних і судових органів України, адже кримінальним та кримінальним процесуальним законодавством не було регламентовано окремі склади воєнних злочинів, а також процесуальні положення щодо досудового розслідування в умовах воєнного стану. Наразі Кримінальний кодекс України (далі – КК України) та Кримінальний процесуальний кодекс України (далі – КПК України) доповнено окремими нормами щодо особливостей досудового розслідування в умовах воєнного стану та приведено у відповідність до основних положень міжнародного гуманітарного права.

За офіційною інформацією Офісу Генерального прокурора станом на 03.11.2025 року зареєстровано 190909 воєнних злочинів, передбачених ст. 438 КК України [1], а тому перед працівниками правоохоронних органів стоїть завдання щодо документування фактів вчинення воєнних злочинів, ефективного та результативного досудового розслідування, притягнення осіб, винних у вчиненні вказаних злочинів до кримінальної відповідальності.

Розслідування воєнних злочинів становить складність у процесуальному та організаційному аспектах, адже проведення слідчих (розшукових) дій можуть ускладнювати обстріли, що загрожують життю і здоров'ю осіб, які залучені до їх проведення. Крім того, здійсненню досудового розслідування можуть перешкоджати такі обставини, як відсутність електропостачання, засобів фіксації інформації або науково-технічних засобів, а також неможливість проведення слідчих (розшукових) дій, встановлення свідків, збереження і вилучення доказів на тимчасово окупованих територіях або на територіях, де активно ведуться бойові дії.

Суттєве значення для розслідування воєнних злочинів має криміналістичне забезпечення, що полягає у використанні спеціальних знань, науково-технічних засобів та сучасних досягнень науки з метою виявлення, фіксації та дослідження доказів. Важливе значення у цьому напрямку відіграє судова експертиза, що є способом дослідження доказів та встановлення обставин вчинення злочинів. Зважаючи на специфіку воєнних злочинів, а саме характер посягань, суспільну небезпечність та масштабність наслідків, а також труднощі, що виникають під час їх розслідування, вважаємо за доцільне охарактеризувати види і значення судових експертиз, які призначаються під час розслідування воєнних злочинів.

Метою дослідження є розкрити завдання та об'єкти дослідження судових експертиз, які призначаються під час розслідування воєнних злочинів, з'ясувати їх значення для розслідування.

Стан опрацювання проблематики. Р.Л. Степанюк та В.В. Кікінчук детально дослідили та охарактеризували завдання і можливості судових експертиз при розслідуванні воєнних злочи-

нів та пов'язаних з війною кримінальних правопорушень [2]. І.В. Богданюк, В.Т. Чупрун, В.А. Устименко, М.Ю. Шипілов розкрили питання особливостей судово-експертних досліджень випадків артилерійських обстрілів [3]. Р.Л. Степанюк, С.І. Перлін, В.В. Кікінчук вивчили технології та можливості криміналістичного дослідження ДНК [4]. Значення та роль судової медицини у кримінальному провадженні розкрито С. Тріснаді [5], а дослідження судово-медичних доказів детально розглянули М.Б. Тьєррі та К. Фред [6].

Виклад основного матеріалу. Істотну роль у доказуванні воєнних злочинів відіграє судова експертиза, яка сприяє вивченню та дослідженню слідів, речових доказів, аналізу наявних відомостей та перевірки показань учасників кримінального провадження. Проведення судових експертиз зумовлює формування науково-обґрунтованих та об'єктивних висновків щодо обставин вчинення кримінального правопорушення.

Аналіз і узагальнення судових рішень (112 вироків), винесених у 2022–2025 роках за ст. 438 КК України говорить про те, що під час розслідування воєнних злочинів проведено таку кількість судових експертиз: 1) судово-медична – 124; 2) товарознавча – 9; 3) транспортно-товарознавча – 13; 4) психіатрична – 11; 5) психологічна – 9; 6) експертиза зброї та слідів її застосування – 15; 7) вибухотехнічна – 6; 8) молекулярно-генетична – 9; 9) портретна – 6; 10) лінгвістична – 3; 11) військова – 2; 12) комплексна медико-криміналістична – 2; 13) фототехнічна – 1; 14) комплексна лінгвістична семантико-текстуальна – 1; 15) комплексна вибухотехнічна та експертиза матеріалів, речовин та виробів – 1; 16) комплексна вибухотехнічна, пожежно-технічна, транспортно-товарознавча, експертиза зброї та слідів її застосування – 1. При цьому судові експертизи не призначались у 19 провадженнях [7]. Таким чином, до судових експертиз, які найбільш часто проводяться під час розслідування воєнних злочинів належать: судово-медична, психологічна, психіатрична, молекулярно-генетична, товарознавча, вибухотехнічна, військова, експертиза вогнепальної зброї та слідів її застосування.

В умовах збройного конфлікту країною-агресором неодноразово спрямовувались напади на цивільне населення, що не бере безпосередньої участі у воєнних діях і перебуває під захистом міжнародного гуманітарного права. Зокрема, злочинні дії, які направлені на цивільних осіб здійснюються шляхом обстрілів і руйнувань цивільних об'єктів і об'єктів критичної інфраструктури (житлові будинки, лікарні, заклади освіти, підприємтсва), пошкодження і викрадення майна, позбавлення волі і свободи пересування, завдання тілесних ушкоджень, катування, нелюдського поводження, насильницьких дій та умисних вбивств цивільних.

Під час розслідування воєнних злочинів за фактом завдання тілесних ушкоджень, катувань, насильницьких дій або умисних вбивств цивільних, обов'язковим є призначення та проведення судово-медичної експертизи, що дозволяє встановити причини смерті, характер та ступінь тілесних ушкоджень, механізм і давність їх спричинення, характер завданого ушкодження (кульового ураження, ножового або мінно-вибухового поранення тощо), наявність слідів боротьби, катування або слідів насильницьких дій.

Судово-медична експертиза є дослідженням на основі спеціальних знань фахівцями державних установ судово-медичних експертиз Міністерства охорони здоров'я України до компетенції яких належить експертиза трупів у випадках насильницької смерті; експертиза трупів при підозрі застосування насилля або з інших обставин, що обумовлюють необхідність такої експертизи; експертиза потерпілих, обвинувачених та інших осіб; експертиза речових доказів; експертиза за матеріалами кримінальних та цивільних проваджень з метою встановлення фактичних даних, що мають істотне значення для розслідування [8]. Судово-медична експертиза під час розслідування воєнних злочинів є способом документування злочинних дій, вчинених по відношенню до цивільних осіб в умовах збройного конфлікту, а також отримання висновків, що надають інформацію про ступінь тяжкості тілесних ушкоджень, їх кількість, локалізацію; характер ушкоджень, завданих під час катувань та насильницьких дій; причини та орієнтовний час настання смерті.

Вчинення воєнних злочинів по відношенню до цивільного населення у вигляді жорсткого поводження, позбавлення волі і свободи пересування, застосування фізичного впливу, а також катування та нелюдського поводження завдає моральних страждань, негативно впливає на психологічний стан особи та зумовлює порушення процесів емоційної саморегуляції, що має бути встановленим в процесі психологічних та психіатричних експертиз.

До завдань психологічної експертизи належить визначення у підекспертної особи: 1) індивідуально-психологічних особливостей, рис характеру, провідних якостей особистості; мотивотвір-

них чинників психічного життя і поведінки; 2) емоційних реакцій та станів; 3) закономірностей перебігу психічних процесів, рівня їхнього розвитку та індивідуальних її властивостей. Об'єктом психологічної експертизи є психічно здорові особи (підозрюваний, обвинувачений, підсудний, виправданий, засуджений, свідок, потерпілий, позивач, відповідач: малолітні; неповнолітні; дорослого та похилого віку) [9]. Психологічна експертиза у кримінальних провадженнях щодо вчинення воєнних злочинів сприяє встановленню індивідуально-психологічних особливостей особи; визначення чи були події психотравмуючими для особи і чи зазнала особа страждань в результаті вчинення щодо неї протиправних дій.

Психіатрична експертиза призначається у кримінальних провадженнях з метою визначення психічного стану особи, спроможності особи сприймати, запам'ятовувати і відтворювати обставини, що мають значення для справи [10]. В окремих випадках доцільним є призначення комплексної психолого-психіатричної експертизи з метою одночасного вирішення питань, щодо наявності у особи психічного розладу і причин його виникнення; змін в психічному стані особи внаслідок вчинення щодо неї злочинних дій; характеру моральної шкоди.

За період збройного конфлікту було зафіксовано неодноразові випадки вбивств цивільного населення і залишення масових поховань під час окупації територій України військами рф. Складність розслідування вказаних злочинів полягає у необхідності ексгумації виявлених тіл та ідентифікації осіб потерпілих, що здійснюється за допомогою молекулярно-генетичної експертизи. Крім того, дана експертиза проводиться і при необхідності ідентифікації невпізнаних трупів та встановлення приналежності окремих частин тіл, виявлених на місці масових поховань або обстрілів цивільних об'єктів.

Судова молекулярно-генетична експертиза є різновидом біологічної експертизи та дослідженням на основі спеціальних знань у галузі молекулярної генетики методами ДНК-аналізу біологічних зразків із метою надання висновку з питань, що є або будуть предметом судового розгляду [11]. Об'єктом молекулярно-генетичного дослідження є ядерна ДНК (ДНК, розташована в ядрі клітини), отримана із біологічного матеріалу людини [12].

Встановлення особи загиблих в умовах збройного конфлікту характеризується певним порядком та особливостями. З метою проведення судової молекулярно-генетичної експертизи мають бути отримані біологічні зразки виявленого трупа або його частин, які відбираються експертом під час ексгумації тіла або огляду трупа. Придатними зразками для проведення експертизи є біологічний матеріал, який містить ДНК, а саме: кров, волосся з коренем, кістки, м'язові тканини, зуби, фрагменти внутрішніх органів або шкіри. Проведення судової молекулярно-генетичної експертизи вимагає надання на дослідження порівняльного біологічного матеріалу, отриманого від близьких родичів загиблих, а також зразків, залишених за життя особи на побутових предметах. Як правило, відібрання таких зразків у родичів загиблих або безвісті зниклих осіб оформлюється відповідною постановою слідчого. До предметів, які можуть містити біологічний матеріал належать речі, якими особа користувалась за життя, а саме: зубна щітка, гребінець, станок для гоління. За результатами проведення судової молекулярно-генетичної експертизи встановлюються генетичні ознаки наданих зразків, які порівнюються зі зразками близьких рідних або пожиттєвими зразками загиблої особи.

В умовах збройного конфлікту та неодноразових порушень державою-агресором міжнародного гуманітарного права, а також застосування по відношенню до цивільних осіб різних видів зброї виникає необхідність у проведенні досліджень обставин використання зброї, її виду, типу, моделі та інших ознак, які мають значення для розслідування. Відповідно до Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень, затвердженої наказом Міністерства юстиції України від 08.10.1998 № 53/5 (далі – Інструкція) експертиза зброї та слідів її використання поділяється на: дослідження вогнепальної зброї та бойових припасів до неї; дослідження слідів зброї, слідів пострілу та ситуаційних обставин пострілу; дослідження холодної зброї; дослідження зброї з некінетичним принципом ураження; дослідження гранатометів та ствольної артилерійської зброї; дослідження ракетно-реактивної зброї [9]. Об'єктами дослідження експертизи зброї та слідів її використання є вогнепальна зброя та подібні до неї пристрої, боєприпаси, холодна зброя, реактивні та нереактивні гранатомети, міномети, артилерійські гармати, протитанкові ракетні комплекси, реактивні системи залпового вогню, зенітно-ракетні комплекси тощо.

Загрозу життю і здоров'ю цивільного населення, яке перебуває під захистом міжнародного гуманітарного права завдають напади на цивільні об'єкти, зокрема авіаційні та артилерійські удари

по житловим будинкам, закладам освіти, лікарням та об'єктам критичної інфраструктури. Розслідування вказаних злочинів вимагає документування фактів обстрілів цивільних об'єктів, збирання та дослідження доказів, призначення судових експертиз, що надає можливість ідентифікувати тип боєприпасів шляхом вивчення слідів та уламків з місця події, визначити орієнтовне місце та джерело ведення вогню, причинно-наслідковий зв'язок між обстрілом та завданою шкодою. З цією метою призначається судово-військова експертиза, за допомогою якої можливим є встановлення напряму ведення вогню та радіусу ураження внаслідок обстрілу.

До основних завдань військової експертизи належать такі: встановлення обставин застосування та дій військових формувань; встановлення обставин, що призвели до настання тяжких наслідків, загибелі людей, втрати озброєння, військової техніки, об'єктів державної влади та інфраструктури, особистого майна громадян під час застосування військових формувань; встановлення відповідності дій (бездіяльності) посадових осіб вимогам керівних документів (покладених обов'язків) [9].

У випадку призначення судово-військової експертизи експерти спільно проводять дослідження обставин ситуацій, наведених у матеріалах кримінальних проваджень, методом інформаційного моделювання та порівняльного й ситуативного аналізу із зіставленням фактичних даних, які містяться в наданих для дослідження документах щодо обставин події, яка досліджується. Предметом дослідження у цьому випадку є фактичні дані щодо умов та обставин артилерійського обстрілу. Об'єктом дослідження є матеріалізовані носії інформації з наданих на дослідження матеріалів. Ситуативний аналіз наданих матеріалів кримінального провадження з урахуванням довідкових даних і принципів, викладених у джерелах науково-технічної та військової інформації щодо застосування тієї чи іншої артилерійської системи, що належать до досліджуваної ситуації, дає змогу побудувати інформаційну модель із використанням якої провести судово-експертне дослідження поставлених на вирішення питань [3]. Таким чином, експерти здійснюють вивчення фактичних обставин, викладених у матеріалах кримінального провадження (протоколи огляду, фототаблиці, схеми, допити свідків, записи з камер відеоспостереження, висновки судових експертиз, речові докази).

Не менше значення при розслідуванні воєнних злочинів має вибухотехнічна експертиза за допомогою якої здійснюється дослідження вибухових речовин, вибухових пристроїв та слідів їх застосування, ідентифікація виявлених уламків та їх походження, встановлення обставин та механізму вибуху. До об'єктів вибухотехнічної експертизи належать: матеріали кримінального провадження та надані на дослідження процесуальні документи та докази; боєприпаси (гранати, міни, снаряди); вибухові речовини (тротил, тетрил, гексоген, октоген, динаміт тощо); вибухові пристрої та інші засоби або предмети, як промислового, так і саморобного виробництва подібні до вибухових пристроїв або речовин.

Завданням вибухотехнічної експертизи є: визначення належності об'єкта до вибухових пристроїв (боєприпасів) та визначення класифікаційної категорії пристрою; визначення (опис) конструкції пристрою та способу його виготовлення; встановлення здатності пристрою викликати вибух та можливості вибуху пристрою в конкретних умовах (струс, нагрівання тощо); встановлення наявності в обставинах провадження даних, що стосуються особи, яка виготовила саморобний вибуховий пристрій і привела його в дію [13].

У слідчій та судовій практиці розслідування військових злочинів непоодинокими є випадки викрадення і пошкодження майна цивільного населення на окупованих територіях, а саме: грошових коштів, побутової техніки, ювелірних виробів, транспортних засобів, одягу та інших предметів. В даному випадку виникає необхідність у призначення товарознавчої експертизи з метою встановлення вартості викраденого або пошкодженого майна.

Завданням товарознавчої експертизи є: визначення вартості товарної продукції; визначення належності товарів до класифікаційних категорій, які прийняті у виробничо-торговельній сфері; визначення характеристик об'єктів дослідження відповідно до вимог Українського класифікатора товарів зовнішньої економічної діяльності; визначення змін показників якості товарної продукції; установлення способу виробництва товарної продукції: промисловий чи саморобний, підприємства-виробника, країни-виробника; визначення відповідності упакування і транспортування, умов і термінів зберігання товарної продукції до вимог чинних правил. До числа об'єктів товарознавчої експертизи належать: споживчі товари, обладнання та сировина [9]. Основним завданням товарознавчої експертизи під час розслідування воєнних злочинів є оцінка викрадено-

го або пошкодженого майна (речей та предметів) та визначення його ринкової вартості на момент розслідування (враховуючи властивості, стан та зношеність у процесі його використання). Товарознавча експертиза допомагає встановити розмір матеріальних збитків, завданих в результаті вчинення злочину. Як правило, на товарознавчу експертизу надаються предмети або речі, оцінку яких необхідно здійснити, а у разі їх відсутності експертові надаються товарні чеки, накладні або інші документи на майно, яке було викрадено або пошкоджено.

Висновки. Під час розслідування воєнних злочинів проводяться такі експертизи: 1) судово-медична експертиза – встановлення часу та причин смерті, характеру і ступеня тяжкості тілесних ушкоджень; 2) психолого-психіатрична експертиза – вирішення питань щодо наявності у особи психічного розладу і причин його виникнення; змін в психічному стані особи внаслідок вчинення щодо неї злочинних дій; характеру моральної шкоди; 3) молекулярно-генетична експертиза – ідентифікація осіб, загиблих в умовах збройного конфлікту; 4) судова військова експертиза – встановлення напряму ведення вогню та радіусу ураження внаслідок обстрілу; 5) експертиза зброї та слідів її використання –обставин використання зброї, її виду, типу, моделі та інших ознак, які мають значення для розслідування; 6) вибухотехнічна – дослідження вибухових речовин, вибухових пристроїв та слідів їх застосування, ідентифікація виявлених уламків та їх походження, встановлення обставин та механізму вибуху; 7) товарознавча експертиза – визначення вартості пошкодженого або викраденого майна.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Офіційний сайт Офісу Генерального прокурора. URL: https://gp.gov.ua/ua/posts/yuvenalni-prokurori-631-ditina-zaginula-v-ukrayini-vnaslidok-zbroinoyi-agresiyi-rf (дата звернення: 03.11.2025).
2. Розслідування воєнних злочинів і пов'язаних з війною кримінальних правопорушень: кримінально-правові, кримінальні процесуальні та криміналістичні аспекти: наук.-практ. посіб. / І.В. Клименко та ін.; за заг. ред. В.В. Сокуренка. Харків: Право, 2024. 432 с. URL: https://dspace.univd.edu.ua/entities/publication/4d8a5fcd-ce4f-4673-9f31-ade051e082af (дата звернення: 29.10.2025).
3. Богданюк І.В., Чупрун В.Т., Устименко В.А., Шипілов М.Ю. Особливості судово-експертних досліджень випадків артилерійських обстрілів. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики.* 2019. № 20. С. 264–280. URL: https://doi.org/10.32353/khrife.2. 2019.20 (дата звернення: 29.10.2025).
4. Криміналістичне дослідження ДНК: технології та можливості: навч. посіб. / Р.Л. Степанюк, С.І. Перлін, В.В. Кікінчук та ін.; вид. 2-ге, переробл. та допов. Харків, 2022. 120 с. URL: https://dspace.univd.edu.ua/items/84ef41da-0612-4e11-85dd-96d736270f33 (дата звернення: 29.10.2025).
5. Setyo Trisnadi. The role of forensic medicine in the criminal evidence process. Jurnal Pembaharuan Hukum. *Universitas Islam Sultan Agung, Semarang, Indonesia*. 2021. № 3 (8). P. 455–465. URL: https://pdfs.semanticscholar.org/c5aa/57f3703ebc8583d58c249165cb4c5c1ce778.pdf? utm_source=chatgpt.com (дата звернення: 29.10.2025).
6. Thierry M.B., Fred K. The Use of Forensic Evidences in Investigations and Prosecution in International Criminal Proceedings. Case Study of International Criminal Court (ICC). *International Journal of Forensic Sciences*. 2024. 9 (2). P. 1–18. URL: https://doi.org/10.23880/ijfsc-16000380 (дата звернення: 12.11.2025).
7. Єдиний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Page/5 (дата звернення: 10.11.2025).
8. Про затвердження Інструкції про проведення судово-медичної експертизи: наказ Міністерства охорони здоров'я України 17.01.1995 № 6. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0254-95#Text (дата звернення: 29.10.2025).
9. Про затвердження Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень: наказ Міністерства юстиції України від 08.10.1998 року № 53/5. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98#Text (дата звернення: 29.10.2025).
10. Тертишник В.М. Кримінальний процесуальний кодекс України: наук.-практ. коментар; вид. 18-те, доповн. і переробл. Київ: Алерта, 2021. 1110 с. С. 512.

11. Степанюк Р.Л., Гусєва В.О. Сучасні криміналістичні засоби та методи протидії злочинності: навч. посіб. / Харків: ХНУВС, 2024. 232 с. URL: https://files.znu.edu.ua/files/Bibliobooks/Inshi78/0058151.pdf#page74 (дата звернення: 29.10.2025).
12. ДНК дослідження / Запорізький науково-дослідний експертно-криміналістичний центр МВС України. URL: https://ndekc.zp.ua/p/41-dnk/index.html (дата звернення: 29.10.2025).
13. Вибухотехнічна експертиза / Київський науково-дослідний інститут судових експертиз Міністерства юстиції України. URL: https://kndise.gov.ua/expertise/explosives-examination (дата звернення: 29.10.2025).

УДК 343.1
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.4.36

НЕОБХІДНІСТЬ РЕФОРМИ ОРГАНІВ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ В СУЧАСНИХ УМОВАХ

Голдзіцький К.А.,
старший викладач кафедри права,
Хмельницький національний університет
ORCID: 0000-0001-9563-4724

Голдзіцький К.А. Необхідність реформи органів досудового розслідування в сучасних умовах.

У статті досліджується сучасний стан системи органів досудового розслідування в Україні та обґрунтовується необхідність її реформування в контексті підвищення ефективності кримінального процесу.

Аналізується правове регулювання діяльності п'яти чинних органів досудового розслідування – Національної поліції, Державного бюро розслідувань, Національного антикорупційного бюро, Бюро економічної безпеки та Служби безпеки України. Окрему увагу приділено питанням підслідності – предметної, персональної та за зв'язком кримінальних проваджень, а також проблемам, що виникають під час визначення компетенції органів розслідування.

Підкреслюється, що на практиці існуюча система часто породжує колізії у питанні розподілу підслідності, затримки під час передачі кримінальних проваджень, а також залежність слідчих від адміністративного керівництва правоохоронних органів. Такі чинники негативно впливають на оперативність, об'єктивність і незалежність досудового розслідування.

Акцент робиться на необхідності створення єдиного, незалежного відомства – Слідчого комітету України, який об'єднає функції досудового розслідування всіх категорій кримінальних правопорушень. Пропонується багаторівнева структура такого органу з поділом на спеціалізовані департаменти (зокрема з розслідування корупційних злочинів, злочинів посадових осіб та злочинів проти держави).

Зазначається, що впровадження єдиного органу досудового розслідування сприятиме усуненню дублювання функцій, підвищенню ефективності та незалежності слідчих, забезпечить чітку спеціалізацію і спростить координацію кримінальних проваджень. Підкреслюється, що реформування системи органів досудового розслідування є важливим кроком у зміцненні верховенства права, забезпеченні процесуальної незалежності та довіри громадян до правоохоронної системи.

Матеріал має практичне значення для науковців, викладачів, студентів юридичних спеціальностей, а також для розробників законодавчих ініціатив у сфері кримінального процесу. Реалізація запропонованої моделі дозволить забезпечити стабільність правової системи, єдність практики розслідування та більш ефективне виконання завдань кримінального судочинства.

Ключові слова: досудове розслідування, підслідність, слідчий, реформування, Слідчий комітет України, кримінальний процес.

Goldzitsky K.A. The need for reform of pre-trial investigation bodies in the current environment.

The article examines the current state of the system of pre-trial investigation bodies in Ukraine and justifies the need for its reform in the context of improving the efficiency of criminal proceedings.

It analyzes the legal regulation of the activities of the five existing pre-trial investigation bodies: the National Police, the State Bureau of Investigations, the National Anti-Corruption Bureau, the Economic Security Bureau, and the Security Service of Ukraine. Particular attention is paid to issues of jurisdiction – subject matter, personal, and connection of criminal proceedings – as well as problems that arise when determining the competence of investigative bodies.

It is emphasized that in practice, the existing system often gives rise to conflicts in the distribution of jurisdiction, delays in the transfer of criminal proceedings, and the dependence of investigators on the

administrative leadership of law enforcement agencies. These factors negatively affect the efficiency, objectivity, and independence of pre-trial investigations.

Emphasis is placed on the need to create a single, independent agency – the Investigative Committee of Ukraine – which will combine the functions of pre-trial investigation of all categories of criminal offenses. A multi-level structure of such a body is proposed, divided into specialized departments (in particular, for investigating corruption crimes, crimes committed by officials, and crimes against the state).

It is noted that the introduction of a single pre-trial investigation body will help eliminate duplication of functions, increase the efficiency and independence of investigators, ensure clear specialization, and simplify the coordination of criminal proceedings. It is emphasized that reforming the system of pre-trial investigation bodies is an important step in strengthening the rule of law, ensuring procedural independence, and building public trust in the law enforcement system.

The material is of practical importance for researchers, teachers, law students, and developers of legislative initiatives in the field of criminal procedure. The implementation of the proposed model will ensure the stability of the legal system, the unity of investigative practice, and more effective performance of criminal justice tasks.

Key words: pre-trial investigation, jurisdiction, investigator, reform, Investigative Committee of Ukraine, criminal proceedings.

Постановка проблеми. Сучасна система органів досудового розслідування в Україні характеризується надмірною фрагментованістю та дублюванням функцій між різними правоохоронними структурами. На сьогодні функціонують п'ять окремих органів, уповноважених на проведення досудового розслідування: Національна поліція, Державне бюро розслідувань, Національне антикорупційне бюро, Бюро економічної безпеки та Служба безпеки України. Така множинність призводить до проблем визначення підслідності, ускладнює координацію діяльності, спричиняє втрату часу при передачі кримінальних проваджень і знижує загальну ефективність слідчої роботи.

Крім того, адміністративна підпорядкованість слідчих керівництву правоохоронних органів створює ризики впливу на їхню процесуальну діяльність, що суперечить принципу незалежності слідчого, закріпленому у Кримінальному процесуальному кодексі України. Відсутність єдиного центру управління та спеціалізації ускладнює контроль за якістю розслідувань і призводить до нераціонального використання бюджетних ресурсів.

Таким чином, виникає об'єктивна потреба у реформуванні системи органів досудового розслідування, зокрема шляхом створення незалежного єдиного Слідчого комітету України. Наукове осмислення доцільності такої реформи, визначення її організаційно-правових засад і прогнозування наслідків є необхідною умовою для забезпечення ефективності кримінального процесу, дотримання принципів верховенства права та зміцнення довіри суспільства до системи правосуддя.

Стан опрацювання проблематики. Проблематика реформування системи органів досудового розслідування в Україні розглядалася у працях низки вітчизняних науковців, зокрема: Каташинського Є.О., Вапнярчука В.М., Клименка Н.І., Скулиша Є.Д., Кузьменка О.В., Шевчука Д.О., Слинька С.В., Цюприка О.В., Юрченка О.М. та інших. У їхніх дослідженнях аналізуються питання правового статусу органів досудового розслідування, підслідності кримінальних проваджень, а також окремі аспекти діяльності Державного бюро розслідувань, Національного антикорупційного бюро та Бюро економічної безпеки.

Разом із тим, комплексного аналізу ефективності існуючої системи досудового розслідування та обґрунтування доцільності створення єдиного Слідчого комітету України у науковій літературі наразі немає. Більшість публікацій зосереджуються на вузьких галузевих проблемах, не охоплюючи питання системності, координації та незалежності слідчих підрозділів. Саме тому ця тема залишається актуальною та потребує подальшого наукового дослідження й розробки практичних рекомендацій щодо удосконалення механізмів досудового розслідування.

Мета дослідження – аналіз сучасного стану системи органів досудового розслідування в Україні, виявлення її структурних недоліків та суперечностей у визначенні підслідності, а також обґрунтування необхідності створення єдиного незалежного Слідчого комітету України як оптимальної моделі підвищення ефективності, прозорості та процесуальної незалежності слідчих у кримінальному провадженні.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до чинного законодавства органами досудового слідства є органи, які здійснюють слідство і дізнання. Досудове слідство здійснюють: органи Національної поліції України [1], Державного бюро розслідувань [2], підрозділи детективів і підрозділи внутрішнього

контролю Національного антикорупційного бюро України [3], а також підрозділи детективів органів Державного бюро економічної безпеки [4] і слідчі підрозділи органів безпеки [5].

Іншими словами, в Україні функціонують п'ять органів досудового розслідування. Кожен з них у своїй діяльності керується правилами підслідності.

Підслідність – це сукупність встановлених законом ознак кримінального правопорушення, що визначають, до провадження якого органу досудового розслідування належить розслідування кримінального правопорушення [6]. Предметна підслідність розмежовує компетенцію органів досудового слідства шляхом визначення залежності від кваліфікації кримінального правопорушення з точки зору кримінального закону.

Персональна підслідність визначається суб'єктом злочину, тобто залежить від статусу особи. Підслідність за зв'язком кримінальних проваджень визначається, зокрема, такими правилами як: кримінальне правопорушення розслідує той орган досудового розслідування, до підслідності якого належить злочин, у зв'язку з яким порушено кримінальне провадження [6].

Процесуальним законом передбачено, що слідчі органи безпеки здійснюють досудове розслідування злочинів проти основ національної безпеки [6]. Слідчі органи Національної поліції здійснюють досудове розслідування кримінальних правопорушень, передбачених Кримінальним кодексом України, крім тих, що віднесені до підслідності інших органів досудового розслідування [6] (злочини проти життя та здоров'я, власності, громадської безпеки, честі та гідності тощо).

Слідчі органів Державного бюро розслідувань здійснюють досудове розслідування кримінальних правопорушень, вчинених службовими особами, які займають особливо відповідальне становище відповідно до статті 9 Закону України про Державну службу [7]. Цим законом встановлено вичерпний перелік таких осіб. Крім того, Державне бюро розслідувань розслідує кримінальні правопорушення, вчинені суддями, прокурорами, працівниками органів внутрішніх справ та органів служби безпеки [2].

Органи досудового розслідування Національного антикорупційного бюро України розслідують правопорушення у сфері корупції [3]. Бюро економічної безпеки як орган досудового розслідування здійснює розслідування правопорушень у сфері економічної безпеки [4].

Аналіз кримінального процесуального законодавства показує, що станом на сьогодні в Україні функціонує п'ять органів досудового розслідування. Питання доцільності такої кількості органів, які мають повноваження здійснювати заходи досудового розслідування, залишається відкритим. Особливо це стосується економічно-фінансового аспекту, зокрема витрат на утримання такої мережі органів та координацію їхньої діяльності. У науковому середовищі ця проблема поки що не отримала достатнього висвітлення.

Мета цієї публікації – внести пропозиції щодо реорганізації системи органів досудового розслідування.

В межах своєї компетенції органи досудового слідства розслідують кримінальні правопорушення. Зокрема, це слідчі Національної поліції, слідчі органів безпеки, детективи Бюро економічної безпеки, слідчі Державного бюро розслідувань та детективи Національного антикорупційного бюро України. Вони зобов'язані виявити кримінальне правопорушення, вжити передбачені законом заходи щодо встановлення обставин правопорушення, осіб, винних у його вчиненні, та притягнення їх до відповідальності. Також необхідно встановити всі суттєві обставини, зібрати і перевірити усі докази незалежно від клопотань учасників процесу у встановлені строки.

У ході здійснення кримінального провадження органи досудового розслідування керуються нормами кримінального процесуального законодавства, а також статтею 216 Кримінального процесуального кодексу України [6], що регламентує правила підслідності.Ця норма чітко визначає, які кримінальні правопорушення розслідуються кожним із органів досудового розслідування. Так, слідчі Національної поліції здійснюють досудове розслідування кримінальних правопорушень, передбачених законом України про кримінальну відповідальність, крім тих, що віднесені до підслідності інших органів (злочини проти життя та здоров'я, власності, громадської безпеки, честі та гідності тощо).

Органи досудового розслідування Державного бюро розслідувань здійснюють розслідування злочинів, що належать до їхньої компетенції відповідно до закону, зокрема тяжких і особливо тяжких злочинів, скоєних службовими особами, а також злочинів, що завдають значної шкоди державі.

Національне антикорупційне бюро України розслідує кримінальні правопорушення у сфері корупції, передбачені спеціальними законами, а також інші злочини, що мають корупційний характер.

Державне бюро економічної безпеки здійснює досудове розслідування економічних правопорушень, зокрема тих, що порушують економічну безпеку держави.

Підрозділи внутрішнього контролю Національного антикорупційного бюро України, в межах своїх повноважень, здійснюють розслідування правопорушень, пов'язаних із службовою діяльністю їхніх працівників. Таким чином, стаття 216 Кримінального процесуального кодексу України чітко визначає розподіл підслідності між органами досудового розслідування, забезпечуючи ефективність і спеціалізацію розслідувань відповідно до специфіки злочинів та статусу суб'єктів злочинів. Кримінальний процес починається у разі виявлення відомостей про кримінальне правопорушення, що регулюється нормами кримінального процесуального права та діяльністю органів досудового розслідування. Правовідносини, що виникають із такої діяльності, включають взаємодію між зазначеними органами, посадовими особами, а також громадянами та фізичними особами, які залучаються до кримінального процесу.

Сучасна система органів досудового розслідування в Україні, на думку автора, є в певній мірі недосконалою, що, у свою чергу, породжує актуальні проблеми в практичній діяльності. Зокрема, це стосується реалізації інституту підслідності кримінальних проваджень, особливо у частині визначення територіальної підслідності.

Відповідно до вимог частини першої статті 280 Кримінального процесуального кодексу України [6], досудове розслідування здійснюється слідчим того органу досудового розслідування, у межах юрисдикції якого знаходиться місце вчинення кримінального правопорушення. Частина друга зазначеної статті передбачає, що якщо кримінальне провадження не належить до компетенції даного органу, слідчий проводить розслідування доти, доки прокурор не визначить іншу підслідність. На практиці це означає направлення кримінального провадження до належного органу досудового розслідування.

Процесуальна процедура передачі провадження іншому органу часто призводить до втрати часу, що негативно впливає на оперативність та повноту збору доказової бази, а іноді – до втрати доказів. Крім того, у діяльності органів досудового розслідування нерідко виникають суперечності щодо предметної підслідності, тобто визначення компетенції залежно від кваліфікації кримінального правопорушення. На початковій стадії розслідування не завжди можливо правильно надати юридичну оцінку події, а отже – коректно кваліфікувати її відповідно до Кримінального кодексу України.

Важливу роль у цьому процесі відіграє і суб'єктивний фактор – рівень професійної підготовки та досвіду слідчого. Саме від цих характеристик часто залежить правильність визначення підслідності. У таких випадках нерідко виникають дискусії та суперечки щодо того, який орган має здійснювати досудове розслідування. Поки триває вирішення таких питань, втрачається необхідний час, що знижує оперативність та ефективність розслідування, і як наслідок його якість.

На думку автора, важливим напрямом удосконалення є реформування системи органів досудового розслідування. Нині у складі окремих правоохоронних структур, зокрема Служби безпеки України (СБУ) та Національної поліції України (НПУ), функціонують власні відомчі підрозділи досудового розслідування. Зазначені правоохоронні органи є органами дізнання, а їхня діяльність регламентується спеціальними нормативно-правовими актами – Законом України «Про Службу безпеки України» та Законом України «Про Національну поліцію».

У зв'язку з цим, виникає питання доцільності існування в межах органів дізнання окремих слідчих підрозділів. Повноваження слідчого чітко визначені статтею 40 Кримінального процесуального кодексу України [6], відповідно до якої він є процесуально незалежною службовою особою. Проте на практиці така незалежність часто є формальною. Хоча керівники СБУ чи НПУ не мають права втручатися в процесуальну діяльність слідчого, вони залишаються адміністративними керівниками, від яких залежить вирішення питань соціального, кадрового та матеріального забезпечення працівників.

Таким чином, у керівництва цих органів існують неформальні механізми впливу на підлеглих слідчих – через надання житла, сприяння у вирішенні побутових чи сімейних питань тощо. Такі залежності можуть створювати ризики впливу на хід та результати конкретних кримінальних проваджень.

Варто зазначити, що керівники СБУ та НПУ традиційно виступають проти вилучення зі структури їхніх відомств підрозділів досудового розслідування, оскільки це позбавить їх відповідного адміністративного контролю. Однак, з точки зору права, така модель є нелогічною. Наявність у різних відомствах власних слідчих підрозділів є рудиментом радянської системи, яка часто призводила до абсурдних ситуацій, коли начальник міліції вимагав від слідчого звіту про результати розслідування, всупереч вимогам процесуального закону.

На думку автора, оптимальним шляхом реформування є створення єдиного Слідчого комітету України – незалежного центрального органу, який здійснюватиме досудове розслідування щодо всіх категорій кримінальних правопорушень відповідно до їх кваліфікації та суб'єктного складу.

Структура Слідчого комітету може бути багаторівневою, що забезпечує розподіл повноважень, спеціалізацію підрозділів та ефективну координацію.

На центральному рівні передбачено:

Керівний апарат – Голова, заступники та керівники департаментів, відповідальні за планування, контроль і координацію дій структурних підрозділів Слідчого комітету України.

Спеціалізовані департаменти – відповідальні за розслідування економічних злочинів, корупційних злочинів, злочинів посадових осіб та кримінальних правопорушень проти життя і здоров'я.

Аналітичний підрозділ – відповідальний за збір і аналіз даних, методичні рекомендації та стандартизація дій слідчих.

Підрозділ внутрішнього контролю – відповідальні за контроль законності дій слідчих та захист від зовнішнього впливу.

На регіональному рівні діють обласні та міські управління, які здійснюють досудові розслідування, координуються з центральними департаментами та формують тимчасові слідчі групи для розслідування складних кримінальних правопорушень.

Також в структурі передбачені мобільні слідчі групи для оперативного виїзду на місце події.

Схема структури:

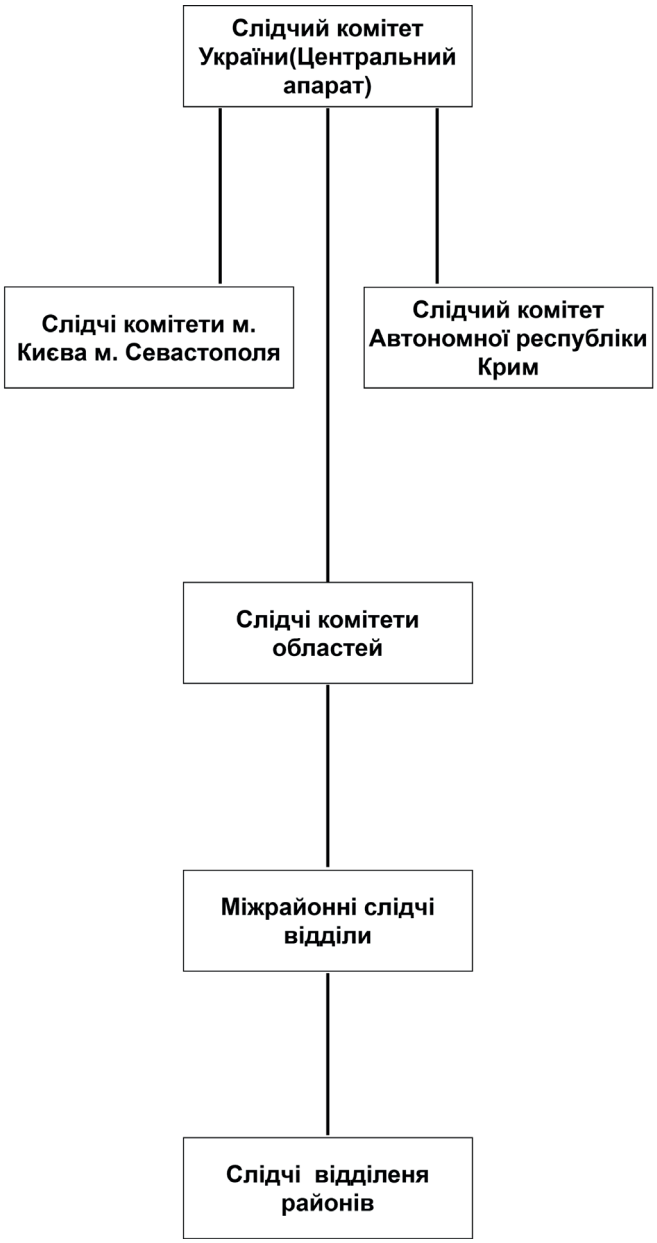

Створення єдиного органу досудового розслідування сприятиме підвищенню ефективності та оперативності кримінальних розслідувань, усуненню конфліктів щодо підслідності, а також забезпеченню повної незалежності слідчих від стороннього впливу. Питання реформування системи досудового розслідування порушувалося автором у фаховому юридичному виданні, зокрема у «Віснику Хмельницького інституту регіонального управління та права» № 2 2002 року.

Порядок призначення керівника Слідчого комітету України, його заступників та інших посадових осіб, а також детальна організаційна структура цього органу потребують окремого розгляду, який буде висвітлено у наступній публікації.

Висновки. Проведений аналіз дозволяє стверджувати, що сучасна система органів досудового розслідування в Україні є надмірно фрагментованою, перевантаженою дублюванням функцій та недостатньо ефективною у питаннях координації та визначення підслідності. Існування п'яти окремих органів, уповноважених здійснювати досудове розслідування, створює суттєві труднощі у практичній діяльності слідчих підрозділів, призводить до затримок у процесі передачі кримінальних проваджень, знижує якість результатів розслідування кримінальних правопорушень та сприяє формуванню умов для можливого впливу на процесуальну діяльність слідчого.

Не менш важливою є проблема фактичної залежності слідчих від адміністративного керівництва правоохоронних органів, що суперечить принципу їхньої процесуальної незалежності. Наявність відомчих слідчих підрозділів у структурах Національної поліції, Служби безпеки України, Державного бюро розслідувань, Бюро економічної безпеки та Національного антикорупційного бюро зумовлює як інституційний, так і процедурний дисбаланс у розслідуванні кримінальних правопорушень.

Розглянуті проблеми підслідності, як предметної, так і територіальної – демонструють потребу у зміні самої моделі організації досудового розслідування. Наявна система не забезпечує належної оперативності, спеціалізації та координації, а механізми передачі кримінальних проваджень нерідко призводять до втрати часу й зниження якості розслідувань.

У цьому контексті обґрунтованою та логічною видається ідея створення єдиного незалежного Слідчого комітету України як центрального органу з чітко визначеною компетенцією, внутрішньою спеціалізацією та виключною процесуальною незалежністю слідчих. Запропонована модель дозволяє усунути дублювання повноважень, підвищити якість результатів розслідувань, забезпечити рівномірний розподіл навантаження, уникнути конфліктів щодо підслідності та зміцнити гарантії неупередженості слідчого.

Подальше наукове дослідження потребує деталізації структури такого органу, визначення порядку формування його керівництва, механізмів внутрішнього контролю та взаємодії з іншими суб'єктами кримінального провадження. Упровадження незалежного Слідчого комітету України має потенціал стати ключовим елементом реформування кримінальної юстиції та важливим кроком до підвищення довіри суспільства до системи правосуддя.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про Національну поліцію: Закон України від 02.07.2015 № 580-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19#Text (дата звернення: 28.10.2025).
2. Про Державне бюро розслідувань: Закон України від 12.11.2015 № 794-VIII. станом на 25 листоп. 2025 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/794-19#Text (дата звернення: 02.11.2025).
3. Про Національне антикорупційне бюро України: Закон України від 14.10.2014 № 1698-VII станом на 25 берез. 2025 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1698-18#Text (дата звернення: 04.11.2025).
4. Про Бюро економічної безпеки України: Закон України від 28.01.2021 № 1150-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1150-20#Text (дата звернення: 06.11.2025).
5. Про Службу безпеки України: Закон України від 25.03.1992 № 2229-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-12#Text (дата звернення: 06.11.2025).
6. Кримінальний процесуальний кодекс України: Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 № 4651-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text (дата звернення: 09.11.2025).
7. Про державну службу: Закон України від 10.12.2015 № 889-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/889-19#Text (дата звернення: 15.11.2025).

УДК 343.156
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.4.37

ОКРЕМІ АСПЕКТИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДОСТУПУ ДО ПРАВОСУДДЯ У ХОДІ КАСАЦІЙНОГО ОСКАРЖЕННЯ СУДОВИХ РІШЕНЬ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ

Жевнєров І.М.,
аспірант кафедри кримінального правосуддя та правоохоронної діяльності,
Волинський національний університет імені Лесі Українки
ORCID: 0009-0006-2534-1575

Жевнєров І.М. Окремі аспекти забезпечення доступу до правосуддя у ході касаційного оскарження судових рішень у кримінальному провадженні.

Стаття присвячена аналізу деяких особливостей забезпечення доступу до правосуддя на стадії касаційного оскарження судових рішень у кримінальному провадженні. Виходячи з того, що касаційний перегляд відіграє ключову роль у забезпеченні єдності та стабільності судової практики, а також виправленні істотних судових помилок, досліджується питання гарантій та допустимих обмежень доступу учасників кримінального провадження до касації. На основі положень Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року та практики Європейського суду з прав людини зроблено висновок, що право на касаційне оскарження не є абсолютним і може підлягати обмеженням за умови їх пропорційності, передбачуваності та відповідності легітимній меті. Аналіз чинного законодавства України демонструє, що законодавець свідомо відмовився від моделі «стрибаючої касації» та закріпив послідовний механізм апеляційного та касаційного перегляду як гарантію ефективного судового контролю.

У статті розглянуто окремі аспекти встановлених Кримінальним процесуальним кодексом України строків касаційного оскарження. На підставі порівняння положень діючого КПК України та КПК 1960 року продемонстровано еволюцію строків касаційного оскарження та обґрунтовано оптимальність чинного тримісячного строку, який забезпечує баланс між реальним, а не ілюзорним доступом до правосуддя, з одного боку, і стабільністю судових рішень – з іншого. Окрему увагу приділено проблематиці поновлення пропущеного строку касаційного оскарження, що може становити загрозу для принципу юридичної визначеності. Наголошено, що це питання належить до дискреційних повноважень суду, вирішення якого потребує максимально виваженого підходу та з'ясування, чи виправдовують наведені причини відступ від принципу *res judicata*.

Зроблено висновок, що обмежений, але гарантований доступ до касації є необхідною умовою функціонування ефективного механізму судового контролю у кримінальному провадженні. Запроваджені законодавцем фільтри в цілому відповідають вимогам пропорційності, а їхнє належне застосування судовою практикою здатне забезпечити належний баланс між реальним доступом особи до правосуддя та стабільністю судових рішень.

Ключові слова: касаційне оскарження, касаційне провадження, доступ до правосуддя, кримінальне провадження, касаційні фільтри, строки касаційного оскарження, правова визначеність.

Zhevnierov I.M. Selected aspects of ensuring access to justice during cassation appeals of court decisions in criminal proceedings.

The article examines several specific features of ensuring access to justice at the stage of cassation appeals of court decisions in criminal proceedings. Recognizing that cassation review plays a crucial role in maintaining the unity and stability of judicial practice, as well as in correcting significant judicial errors, the study focuses on the guarantees and permissible limitations governing participants' access to cassation. Based on the provisions of the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms (1950) and the case law of the European Court of Human Rights, the article concludes that the right to lodge a cassation appeal is not absolute and may be subject to restrictions, provided they

are proportionate, foreseeable, and pursue a legitimate aim. An analysis of current Ukrainian legislation demonstrates that the legislator has intentionally abandoned the model of "leapfrog cassation" and established a sequential mechanism of appellate and cassation review as a guarantee of effective judicial control.

The article also addresses certain aspects of the time limits for cassation appeals established by the Criminal Procedure Code of Ukraine. By comparing the provisions of the current CPC of Ukraine with those of the 1960 CPC, the study illustrates the evolution of these time limits and substantiates the optimality of the current three-month period, which ensures a balance between real – rather than illusory – access to justice, on the one hand, and the stability of judicial decisions, on the other. Particular attention is given to the issue of restoring a missed cassation deadline, which may pose a threat to the principle of legal certainty. It is emphasized that this matter falls within the discretionary powers of the court and requires a thoroughly reasoned approach to determine whether the reasons provided justify an exception to the principle of *res judicata*.

The study concludes that limited – but guaranteed – access to cassation constitutes an essential prerequisite for the effective functioning of judicial oversight in criminal proceedings. The procedural filters established by the legislator generally comply with the requirements of proportionality, and their proper application by the courts can ensure an appropriate balance between genuine access to justice and the stability of judicial decisions.

Key words: cassation appeal, cassation proceedings, access to justice, criminal proceedings, cassation filters, time limits for cassation appeals, legal certainty.

Постановка проблеми. У сучасних умовах ефективний механізм касаційного оскарження та перегляду судових рішень у кримінальному провадженні є одним із важливих елементів забезпечення права на судовий захист та гарантією справедливого правосуддя. Перегляд судових рішень у касаційному порядку забезпечує належне функціонування механізмів судового контролю та перевірки правосудності судових рішень у кримінальному провадженні, сприяє єдності та уніфікації судової практики, а також виступає додатковим інструментом виправлення істотних помилок, що могли бути допущені судами першої чи апеляційної інстанцій. Наявність ще однієї, вищої «сходинки» у системі перегляду судових рішень, створює додаткові гарантії захисту прав учасників кримінального провадження, а забезпечення доступу до касаційного оскарження визначає реальну можливість особи домогтися виправлення судової помилки.

Метою дослідження є аналіз деяких особливостей забезпечення доступу до правосуддя у ході касаційного оскарження судових рішень у кримінальному провадженні, а також характеристика строків касаційного оскарження як процесуальних обмежень у контексті їх відповідності принципам пропорційності, правової визначеності та ефективності судового контролю.

Стан опрацювання проблематики. Питання забезпечення доступу до правосуддя загалом та у кримінальному судочинстві зокрема привертало увагу значної кількості вітчизняних науковців, серед яких О. Балацька, І. Гловюк, С. Глущенко, Ю. Івчук, О. Кучинська, О. Льошенко, Р. Степанюк, К. Шестопал, О. Шило, В. Шибіко та інші. У свою чергу, питання касаційного провадження у кримінальному процесі знайшли відображення у дослідженнях Н. Бобечка, А. Євміна, О. Костюченко, Л. Лобойка, В. Нора, А. Селіванова, Я. Скоковської, В. Шапули, у яких розглядалися процесуальні особливості касаційного оскарження, загальні положення касаційного розгляду, проблеми застосування касаційних фільтрів, повноваження суду касаційної інстанції та інші питання. Окремі аспекти доступу до касації, пов'язані з гарантіями права на справедливий суд, відображені в роботах, присвячених аналізу практики Європейського суду з прав людини (Я. Берназюк, В. Заборовський). Разом із тим, незважаючи на наявні напрацювання, питання забезпечення доступу до касаційного оскарження саме у кримінальному провадженні, визначення його критеріїв, гарантій та обмежень, а також впливу касаційних фільтрів на реалізацію такого доступу потребують подальшого дослідження.

Виклад основного матеріалу. Розпочнемо з того, що міжнародно-правові акти, що акумулювали у собі світовий правовий досвід, як правило, формулюють лише загальні принципи, на яких повинна ґрунтуватись система перегляду судових рішень. Так, ст. 2 Протоколу № 7 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. (далі – ЄКПЛ) передбачає право кожного, кого суд визнав винним у вчиненні кримінального правопорушення, на перегляд судом вищої інстанції факту визнання його винним або винесеного йому вироку. У цій же статті зазначено,

що здійснення цього права, включаючи підстави, на яких воно може бути здійснене, регулюється законом. Як бачимо, Протокол № 7 до Конвенції гарантує право на оскарження судового рішення, однак не покладає на держави-учасниці обов'язку створювати апеляційні чи касаційні суди. Водночас, у разі якщо держава запровадила відповідні інстанційні рівні перегляду, на неї покладається позитивний обов'язок забезпечити дотримання стандартів справедливого суду й на цих стадіях провадження. Це, зокрема, передбачає гарантування доступу до правосуддя як невід'ємного елементу права на справедливий суд.

Відповідно до пункту 8 ч. 2 ст. 129 Конституції України однією з основних засад судочинства є забезпечення права на апеляційний перегляд справи та у визначених законом випадках – на касаційне оскарження судового рішення. Відповідно до цього конституційного положення, а також передбаченого ст. 17 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» принципу інстанційності як одного із принципів побудови системи судоустрою України, в нашій державі діють суди касаційної інстанції. Згідно із ч. 3 ст. 33 КПК, яка визначає інстанційну підсудність, кримінальне провадження у касаційній інстанції здійснює Верховний Суд, тоді як ч.ч. 5, 6 ст. 31 КПК деталізують склад суду, що здійснює кримінальне провадження в касаційному порядку (колегія суддів, судова палата, об'єднана палата Касаційного кримінального суду Верховного Суду або Велика Палата Верховного Суду). Особливості провадження в суді касаційної інстанції визначаються главою 32 КПК.

Разом з тим, сама наявність інстанційної побудови системи судоустрою та закріплення можливості касаційного оскарження ще не означають автоматичного та безумовного доступу кожного до розгляду його скарги судом касаційної інстанції. Право на доступ до правосуддя не має абсолютного характеру, що послідовно підкреслюється у практиці Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ). Це означає, що держава може запроваджувати певні процесуальні обмеження, однак за умови, що вони переслідують легітимну мету, є пропорційними та не нівелюють саму сутність права (рішення ЄСПЛ у справах «Мушта проти України», заява № 8863/06, п. 37; «Kreuz v. Poland», заява № 28249/95, п. 53; «Stanev v. Bulgaria», заява № 36760/06, п.п. 229-230, «Леонідов проти України», заява № 2064/12, п. 23, та інші). Іншими словами, практика ЄСПЛ виходить з того, що відмова у допуску до касаційного перегляду справи не порушує п. 1 ст. 6 ЄКПЛ, якщо національним законодавством визначені відповідні обмеження, які є пропорційними та передбачуваними.

Своєрідним підтвердженням допустимості таких обмежень є встановлення законодавцем низки суттєвих процесуальних фільтрів у відповідних положеннях КПК, які регламентують кримінальне провадження у касаційній інстанції. Такі фільтри, насамперед, спрямовані на забезпечення стабільності судової практики та концентрацію діяльності суду касаційної інстанції на вирішенні принципових, часто досить суперечливих правових питань. Водночас їх запровадження актуалізує потребу в оцінці допустимого обмеження законодавцем реалізації права на доступ до правосуддя, аби забезпечити баланс між ефективністю касаційного механізму та гарантуванням реальної можливості особи домогтися перегляду судового рішення та виправлення судових помилок.

Визначаючи особливості права на касаційне оскарження як права на третій перегляд справи, Я. Берназюк зазначив, що це право не є абсолютним, оскільки може бути обмежене відповідно до національного законодавства шляхом визначення кола питань, які виключаються з права на касацію, або чіткого визначення випадків, за яких таке право виникає [1]. Дійсно, як вбачається зі змісту п. 8 ч. 2 ст. 129 Конституції України, право особи на касаційне оскарження судового рішення в кримінальному провадженні має обмежений характер та реалізується виключно у випадках, передбачених КПК.

За загальним правилом, відповідно до ст. 424 КПК у касаційному порядку можуть бути оскаржені вироки та ухвали про застосування або відмову у застосуванні примусових заходів медичного чи виховного характеру суду першої інстанції після їх перегляду в апеляційному порядку, а також судові рішення суду апеляційної інстанції, постановлені щодо зазначених судових рішень суду першої інстанції. Таким чином, законодавець фактично відмовився від закріпленого у КПК 1960 р. принципу так званої «стрибаючої касації», оскільки доступ до касаційного оскарження відповідних судових рішень відкривається лише після їх перегляду в апеляційному порядку. Як слушно відмітив Н. Бобечко, обов'язок дотримання послідовного порядку оскарження судових рішень у кримінальному провадженні є абсолютним і не має винятків [2, с. 173].

На нашу думку, такий підхід дозволяє забезпечити послідовність судового контролю та реалізувати принцип процесуальної економії, адже він дає змогу виправити судові помилки ще на попередній стадії кримінального провадження і запобігти перенавантаженню суду касаційної інстанції. Крім того, важливо не допустити ігнорування учасниками провадження апеляційного механізму, адже саме апеляційний перегляд виступає основним та найбільш ефективним способом виправлення судових помилок, оскільки суд апеляційної інстанції є судом факту і права. Натомість суд касаційної інстанції, будучи тільки судом права, не може досліджувати докази та вирішувати питання про їх достовірність, встановлювати нові обставини, а зосереджується виключно на перевірці правильності застосування норм права та правової оцінки обставин судами нижчих інстанцій. По суті, як справедливо зазначається у літературі, відмовою від реалізації права на апеляційне оскарження, учасник судового провадження унеможливлює перевірку правосудності рішення суду першої інстанції з питань факту [2, с. 172]. Важливо також зазначити, що правило «касація після апеляції» є своєрідним запобіжником будь-яких зловживань системою оскарження, тим паче, що йдеться про перегляд остаточних судових рішень.

Очевидно, що є й деякі недоліки такого підходу, пов'язані, насамперед, із неможливістю своєчасного подання апеляційної скарги через окупацію, зруйновану інфраструктуру та інші причини, пов'язані із дією воєнного стану. Це, відповідно, може заблокувати доступ до касаційного оскарження. І хоча законодавець передбачив певний запобіжник – можливість порушити питання про поновлення строку апеляційного оскарження (ст. 399 КПК), особа не завжди може довести поважність причини його пропуску з незалежних від неї обставин.

У науковій літературі та практиці ЄСПЛ строки оскарження традиційно розглядаються як процесуальні обмеження доступу до правосуддя, які безпосередньо впливають на можливість реалізації права на перегляд судового рішення, у тому числі й у касаційному порядку. Водночас строки можна розглядати і як допустимий інструмент регулювання доступу до касації, який, з одного боку, дисциплінує учасників кримінального провадження, а з іншого – забезпечує дотримання принципу правової визначеності та стабільності судових рішень.

А. Волобуєв та С. Смоков на підставі аналізу чинного кримінального процесуального законодавства виділили два види процесуальних строків кримінального провадження в залежності від суб'єкта їх визначення: 1) процесуальні строки, встановлені законодавцем; 2) процесуальні «розумні» строки, визначення яких віднесено до компетенції прокурора і слідчого судді (під час досудового розслідування) і суду (під час судового провадження) [3, с. 703]. Строк подання касаційної скарги можемо віднести до першого виду процесуальних строків, який для учасників кримінального провадження (для суб'єктів касаційного оскарження зокрема) має імперативний характер: вихід за їх межі не допускається і впродовж визначеного законодавцем строку суб'єкт повинен вчинити певні процесуальні дії. У цьому контексті варто погодитися із думкою указаних вище вчених, що «встановлені законодавцем жорсткі процесуальні строки покликані упорядкувати кримінальне провадження з точки зору забезпечення можливості його учасникам реалізувати свої права у відповідний для цього термін, виключити слідчо-судову тяганину, оптимізувати витрати державних коштів на судочинство» [3, с. 704].

Відповідно до ч. 2 ст. 426 КПК касаційна скарга на судові рішення може бути подана протягом трьох місяців з дня проголошення судового рішення судом апеляційної інстанції, а засудженим, який тримається під вартою, – в той самий строк з дня вручення йому копії судового рішення. Однак у науковому середовищі питання оптимальності встановленого процесуального строку залишається дискусійним. Так, Н. Бобечко висловлює сумнів щодо виправданості цього строку, оскільки він спричиняє затягування розгляду кримінального провадження касаційної інстанцією. Він вважає, що достатнім для учасників судового провадження та відповідним умовам касаційного провадження є місячний строк для подання касаційної скарги [2, с. 181]. Обґрунтовуючи свою позицію, науковець апелює до зарубіжного досвіду, де строки подання касаційних скарг варіюється від одного тижня до одного року.

Зарубіжний досвід правового регулювання інституту касаційного перегляду судових рішень у кримінальному провадженні також став одним із ключових аргументів пропозиції А. Євміна, який запропонував внести зміни до ч. 2 ст. 426 КПК і скоротити строк касаційного оскарження до двох місяців. Водночас викликає сумнів запропонована автором аргументація, що спирається на положення інших вітчизняних процесуальних кодексів (ЦПК, ГПК, КАСУ), які передбачають двадцятиденний строк подання касаційної скарги [4, с. 98]. На нашу думку, кореляція між цим

строком і запропонованим двохмісячним строком касаційного оскарження є необґрунтованою, оскільки цивільне, господарське та адміністративне судочинство мають іншу природу спірних правовідносин, обсяг доказування тощо, що унеможливлює екстраполяцію їх моделей на кримінальне процесуальне законодавство.

Звернення до положень КПК 1960 р. дає змогу простежити іншу законодавчу модель регулювання строків касаційного оскарження. Відповідно до ч. 2 ст. 386 КПК 1960 р. касаційні скарги і подання на судові рішення, зазначені у ч. 2 ст. 383 цього Кодексу, можна було подати протягом шести місяців після набрання ним законної сили. У літературі слушно звертається увага на те, що навряд чи можна було вважати цей строк оптимальним та розумним. оскільки виправити допущену помилку у цій категорії судових рішень можливо було лише після багатомісячної тяганини, а отже окремі учасники процесу тривалий час знаходилися у стані правової невизначеності. Процес пошуку порушень закону міг тривати місяцями і навіть роками, тоді як для впорядкованості та визначеності правовідносин необхідно забезпечити стабільність судових рішень в державі та їх реальне виконання [5, с. 102].

Видається, що передбачений на сьогодні строк касаційного оскарження судових рішень відповідає сучасним умовам і є дійсно збалансованим. Цього часу буде достатньо для підготовки обґрунтованої та належним чином аргументованої касаційної скарги. Важливою гарантією реалізації права на доступ до правосуддя є також передбачена п. 3 ч. 3 ст. 429 КПК можливість поновлення строку касаційного оскарження у разі його пропуску з поважних причин. Ця норма забезпечує гнучкість процесуального регулювання, адже особа не позбавлена реальної можливості захистити свої права.

Водночас безпідставне поновлення такого процесуального строку може становити загрозу для принципу юридичної визначеності, особливо у випадках, коли строк оскарження поновлюється після спливу тривалого часу без наявності об'єктивної потреби у виправленні суттєвих судових помилок або інших істотних недоліків правосуддя. Хоча вирішення цього питання належить до дискреційних повноважень суду, у кожній конкретній справі він повинен перевірити поважність причин пропуску строку та з'ясувати, чи виправдовують ці причини відступ від принципу *res judicata*.

Висновки. Таким чином, аналіз чинного кримінального процесуального законодавства свідчить, що доступ до касаційного оскарження у кримінальному провадженні має обмежений, проте гарантований характер. Ключовим у цьому контексті є питання балансу між забезпеченням доступу до правосуддя та гарантуванням належного функціонування найвищої судової інстанції держави. Право на доступ до правосуддя не передбачає абсолютної можливості оскарження в будь-яких формах і за будь-яких умов, воно може бути обмежене задля досягнення інших легітимних цілей. Водночас такі обмеження мають відповідати вимогам пропорційності, передбачуваності та недопущення звуження змісту права настільки, що його реалізація стане формальною або ілюзорною. У цьому сенсі показовим є забезпечення «дотримання розумної пропорційності між правом особи на доступ до суду вищої інстанції та дотриманням правової визначеності в державі» [6, с. 384], що має бути вихідною точкою для оцінки будь-яких законодавчих чи судових обмежень.

На нашу думку, запроваджені законодавцем окремі процесуальні фільтри та тримісячний строк касаційного оскарження узгоджуються з принципом правової визначеності та спрямовані на забезпечення ефективності касаційного перегляду. Кримінальне провадження, на відміну від інших видів проваджень, характеризується значним обсягом матеріалів, складністю доказової бази та особливою вагою можливих наслідків для учасників процесу, що зумовлює потребу в більшому часовому ресурсі для ретельного опрацювання підстав касаційного оскарження. У цьому контексті скорочення строку може створити ризики формалізації касаційного перегляду. Натомість забезпечення права на поновлення строку у випадку його пропуску з поважних причин додатково підсилює гнучкість і справедливість чинної моделі, хоча суди повинні ретельно оцінювати підстави для цього, аби не допустити порушення принципу res judicata та зберегти баланс між реальним доступом до правосуддя і стабільністю судових рішень.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Берназюк Я. Європейські стандарти реалізації права особи на доступ до правосуддя в аспекті можливості касаційного (третього) перегляду справи. *Судово-юридична газета*. 2021. URL: https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/zmi/1057874.

2. Бобечко Н.Р. Апеляційне та касаційне провадження у кримінальному судочинстві України: правове регулювання, доктрина, практика : монографія. Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2016. 686 с.
3. Волобуєв А.Ф., Смоков С.М. Процесуальні строки у кримінальному провадженні: проблемні питання. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство»*. 2025. Вип. 1. С. 702-707. URL : http://journal-app.uzhnu.edu.ua/article/view/324000/314081. DOI: https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.01.117.
4. Євмін А.М. Касаційне оскарження судових рішень у кримінальному провадженні: дис.. … канд.. юрид. наук. 12.00.09. Київ, 2016. 215 с.
5. Фідря Ю.О. Діяльність прокурора в контрольних стадіях кримінального процесу: дис.. … канд.. юрид. наук. 12.00.10. Одеса, 2010. 224 с.
6. Заборовський В.В., Манзюк В.В., Стойка А.В. Перегляд судових рішень: теоретико-правове дослідження практики Європейського суду з прав людини щодо доступу до правосуддя. *Електронне наукове видання Аналітично-порівняльне правознавство*. 2022. № 5. С. 383-389. URL: https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2022/12/73.pdf https://doi.org/10.24144/2788-6018.2022.05.71.

УДК 343.982.4:364
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.4.38

ЗНАЧЕННЯ ТЕХНІЧНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ ДОКУМЕНТІВ У ВИЯВЛЕННІ ФАЛЬСИФІКАЦІЙ ПІД ЧАС РОЗПОДІЛУ ГУМАНІТАРНОЇ ДОПОМОГИ

Копитько В.Ю.,
аспірантка кафедри криміналістичного забезпечення та судових експертиз ННЕКІ
Національна академія внутрішніх справ
ORCID: 0009-0002-4275-1390
e-mail: vkopytko@ukr.net

Копитько В.Ю. Значення технічної експертизи документів у виявлення фальсифікацій під час розподілу гуманітарної допомоги.

В статті визначено основні порушення у сфері гуманітарної допомоги, такі як використання її не за призначенням, зокрема в комерційних цілях, затримка публікації рішень про визнання товарів гуманітарною допомогою, а також порушення термінів її контролю. Наведено приклади зловживань, що включають уникнення митних платежів на дорогі товари, продаж гуманітарної допомоги, її використання з політичною агітацією та привласнення службовими особами.

Особлива увага приділяється питанню фальсифікації документів, що охоплює підробку митних декларацій, актів приймання-передачі, внутрішньої звітності та сертифікатів якості. Підкреслюється, що такі дії ускладнюють відстеження, контроль та притягнення винних до відповідальності, створюючи «сірі зони» для незаконних оборудок. Зазначено, що технічна експертиза документів є незамінним інструментом для виявлення прихованих змін, підробок та невідповідностей, які неможливо встановити візуально.

Розглянуто об'єкти технічної експертизи документів, які включають грошові знаки, документи, що посвідчують особу (паспорти, свідоцтва), проїзні квитки, фінансові та страхові бланки, цінні папери, а також технічні засоби для створення документів (печатки, штампи, засоби письма). Виділено два ключові типи досліджень: ідентифікаційні, що визначають тотожність об'єктів за їх фізичними характеристиками, та діагностичні, які аналізують властивості документів для виявлення змін або прихованих текстів. Наведено орієнтовні питання, що вирішуються під час проведення експертизи.

Висвітлено роль Автоматизованої системи реєстрації гуманітарної допомоги, як важливого інструменту для боротьби зі зловживаннями. Підкреслено значення поєднання експертних методів із цифровими технологіями моніторингу, що підвищують ефективність контролю та забезпечують доказову достовірність висновків під час судового розгляду справ про підробки. Система забезпечує прозорість, електронний облік та фіксацію всіх даних про вантажі в режимі реального часу, що значно ускладнює можливості для фальсифікацій та приховування інформації, завдяки відстеженню ланцюгів зберігання та валідації метаданих.

Ключові слова: гуманітарна допомога, фальсифікація, нецільове використання, технічна експертиза, підробка.

Kopytko V.Y. The importance of technical examination of documents in detecting fraud during the distribution of humanitarian aid.

The article identifies the main violations in the field of humanitarian aid, such as its use for purposes other than its intended purpose, in particular for commercial purposes, delay in the publication of decisions on the recognition of goods as humanitarian aid, as well as violation of the deadlines for its control. Examples of abuses are given, including evasion of customs payments on expensive goods, sale of humanitarian aid, its use for political campaigning, and appropriation by officials.

Particular attention is paid to the issue of document falsification, which includes the forgery of customs declarations, acceptance and transfer acts, internal reporting, and quality certificates. It is emphasized

that such actions complicate tracking, control, and bringing perpetrators to justice, creating "gray zones" for illegal transactions. It is noted that technical examination of documents is an indispensable tool for detecting hidden changes, forgeries, and inconsistencies that cannot be detected visually.

The objects of technical examination of documents are considered, which include banknotes, identity documents (passports, certificates), travel tickets, financial and insurance forms, securities, as well as technical means for creating documents (seals, stamps, writing instruments). Two key types of studies are distinguished: identification, which determine the identity of objects by their physical characteristics, and diagnostic, which analyze the properties of documents to detect changes or hidden texts. The indicative issues that are resolved during the examination are given.

The role of the Automated System for Registration of Humanitarian Aid is highlighted as an important tool for combating abuse. The paper emphasizes the integration of forensic techniques with digital monitoring systems, which strengthen transparency, improve verification accuracy, and provide a reliable evidentiary basis for criminal investigations and court proceedings. The system provides transparency, electronic accounting and recording of all data on cargo in real time, which significantly complicates the possibilities for falsification and concealment of information, via robust custody-tracking and metadata validation.

Key words: humanitarian aid, falsification, misuse, technical expertise, counterfeit.

Постановка проблеми. В умовах розширених кризових явищ, зокрема повномасштабної війни на території України, спостерігається суттєве збільшення обсягів міжнародної гуманітарної підтримки, що, в свою чергу, формує сприятливі умови для різних форм зловживань, шахрайських дій та підробок. Зафіксовано безліч випадків нецільового використання гуманітарної допомоги, її реалізації, використання в політичних цілях, а також легалізації комерційних товарів під виглядом гуманітарних вантажів для уникнення сплати митних зборів. Технічна експертиза документів ключовим інструментом для виявлення прихованих змін, підробок та невідповідностей, які неможливо встановити за допомогою звичайного візуального огляду.

Метою статті є аналіз проблеми фальсифікації документів у сфері розподілу гуманітарної допомоги в Україні в умовах широкомасштабної кризи та обґрунтування ролі технічної експертизи документів як ключового інструменту для виявлення, запобігання та розслідування таких злочинів.

Стан опрацювання проблематики. Спеціалізовані публікації, які безпосередньо стосуються саме значення технічної експертизи документів у виявленні фальсифікацій під час розподілу гуманітарної допомоги, наразі відсутні. Однак, для розуміння загальних аспектів технічної експертизи документів та її ролі у боротьбі з фальсифікаціями для проведення власного дослідження теми можна зазначити наступних вчених, які займались вивчення цієї теми. В.В. Коваленко [1] у своїй праці розглядає значення технічної експертизи документів у широкому контексті боротьби зі злочинністю, що включає й випадки фальсифікацій. Хоча вона не фокусується конкретно на гуманітарній допомозі, описані методи та принципи експертизи є універсальними та можуть бути застосовані для виявлення підробок у будь-яких документах, що стосуються розподілу допомоги. О.В. Воробей, А.В. Кофанов [2] у своєму посібнику викладають теоретичні основи та практичні методи проведення експертизи документів, включаючи ідентифікацію друкарських засобів, аналіз підписів, виявлення дописок, виправлень та інших видів фальсифікацій. К.М. Ковальов аналізує способи встановлення давності створення документа, що важливо для розслідування зловживань [3]. М.Ю. Будзієвський [4] уточнює поняття техніко-криміналістичного дослідження, підкреслюючи його багаторівневу структуру. Т.Ф. Безсонна [5] розглядає проблеми призначення експертизи в судовій практиці. А. Біла [6] акцентує на правових аспектах допустимості результатів. Праці О.Л. Кобилянського, В.А. Корнєєвої [7] і В.В. Копчі [8] подають методику дослідження матеріальної структури документа. В.С. Сезонов [9] окреслює історичний розвиток методів і технічних рішень, які лежать в основі сучасної практики виявлення фальсифікацій.

Виклад основного матеріалу. В умовах широкомасштабних криз, зокрема, таких як повномасштабна війна в Україні, обсяги міжнародної гуманітарної допомоги суттєво збільшуються. Цей постійно зростаючий потік, хоча і є вкрай важливим, на жаль, створює сприятливі передумови для різного роду зловживань, шахрайства та підробок. Подібні злочинні дії негативно впливають на довіру як до національних структур, так і до міжнародних спонсорів, і що найважливіше – позбавляють вразливих людей та Збройні Сили України надзвичайно потрібних ресурсів.

Відповідно до Закону України «Про гуманітарну допомогу», гуманітарною допомогою називають конкретну, адресну, безоплатну підтримку, яка може бути як у вигляді готівки, так і в натуральній формі [10]. Це також безповоротна фінансова допомога чи доброчинні внески, або ж допомога, виражена у виконанні робіт чи наданні послуг. Така допомога надходить від закордонних та вітчизняних донорів, які керуються гуманними мотивами, і надається отримувачам гуманітарної допомоги в Україні або ж за її межами.

Одержувачі гуманітарної допомоги [10]:

а) громадські об'єднання та їхні організаційні структури, що створені для реалізації статутної діяльності без мети фінансової вигоди;

б) некомерційні державні та комунальні підприємства, установи, організації та органи місцевого самоврядування;

в) центральний орган виконавчої влади, відповідальний за державну політику у сфері цивільного захисту (ДСНС), та/або інший уповноважений центральний орган виконавчої влади – для забезпечення сил цивільного захисту, які підпорядковуються цим органам;

г) Товариство Червоного Хреста України, а також його обласні та місцеві представництва;

ґ) благодійні організації;

д) релігійні організації, зареєстровані відповідно до процедури, встановленої Законом «Про свободу совісті та релігійні організації»;

е) установи, підприємства, заклади незалежно від форми власності, що забезпечують реабілітацію осіб з інвалідністю та дітей з інвалідністю згідно з державними соціальними стандартами у сфері реабілітації, надавачі соціальних послуг, зареєстровані у Реєстрі надавачів та отримувачів соціальних послуг;

є) надавачі медичних та/або реабілітаційних послуг, незалежно від форми власності, що мають угоду про медичне обслуговування населення з Національною службою здоров'я України, заклади охорони здоров'я, що перебувають у віданні суб'єктів сектору безпеки і оборони;

ж) відокремлені підрозділи закордонних неурядових організацій, акредитовані в Україні;

з) представництва міжнародних міжурядових організацій в Україні (без потреби створення юридичної особи);

и) дипломатичні представництва, консульські установи іноземних держав в Україні.

Отримувач гуманітарної допомоги передає її безпосереднім набувачам – наприклад, військовим підрозділам, внутрішньо переміщеним особам та іншим потребуючим. У процесі надання, отримання та розподілу гуманітарної допомоги кожен учасник виконує свою чітко визначену функцію.

Одержувачами, власне, і є ті особи, яким надається відповідна підтримка. Найчастіше це цивільні громадяни, що постраждали внаслідок воєнних дій, військовослужбовці, підрозділи сил оборони та безпеки, внутрішньо переміщені особи чи будь-які інші категорії населення, котрі мають потребу у такій допомозі.

Для ввезення гуманітарної допомоги в Україну передбачено попередню реєстрацію в Автоматизованій системі обліку гуманітарної допомоги [11]. Для цього отримувач має пройти авторизацію за допомогою Кваліфікованого електронного підпису (КЕП). Після цього слід вказати код ЄДРПОУ організації, і система автоматично підтягне дані про місце її реєстрації та керівництво. Отримувачеві буде автоматично присвоєно індивідуальний номер у Єдиному реєстрі. Далі потрібно заповнити інформацію про вантаж, тобто зазначити перелік товарів, які планується завезти. Після цього система генерує унікальний код гуманітарного вантажу, який використовується під час митного оформлення замість традиційної паперової декларації. Після прибуття допомоги в Україну в системі автоматично формується звіт, у якому зазначено, куди саме були передані отримані товари. Гуманітарним вантажем можуть бути визнані будь-які товари, що не заборонені до ввезення в Україну. Їх дозволено ввозити у будь-якій кількості, будь-якими особами, без потреби в додаткових дозволах, листах або повідомленнях. До переліку гуманітарної допомоги можуть входити продукти харчування, тканини, одяг, взуття, посуд, а також товари військового призначення – зокрема зброя, боєприпаси, міни, ракети, дихальні та газові маски, навігаційне обладнання, танки, судна, легкові автомобілі, трактори, пасажирські вагони й вибухові речовини [12].

Основним документом, що підтверджує передачу гуманітарної допомоги, є акт приймання-передачі. Його оформлення необхідне для фіксації у Автоматизованій системі гуманітарної допомоги факту передачі вантажу кінцевим отримувачам, що підтверджує відсутність товарів на балансі організації-отримувача [13].

Нерідко під виглядом гуманітарних вантажів в Україну завозять товари – підгузки, солодощі, ліки, одяг, взуття, дитяче харчування – які потім потрапляють у вільний продаж, обходячи сплату митних платежів. Це призводить до витіснення українських виробників з ринку, адже імпортовані товари стають дешевшими завдяки відсутності податкового навантаження. Подібні дії створюють штучну конкуренцію, перешкоджають розвитку вітчизняної харчової, легкої та фармацевтичної промисловості, а також завдають прямої шкоди державному бюджету через недоотримані податки [13].

Фальсифікації можуть охоплювати широкий спектр паперів: від офіційних митних декларацій та актів приймання-передачі до внутрішньої звітності та сертифікатів якості. Це ускладнює процес відслідковування, контролю та притягнення до відповідальності винних осіб, створюючи «сірі зони» для незаконних оборудок. Збільшення обсягів надходження допомоги часто супроводжується необхідністю її якнайшвидшого розподілу. Така ситуація обмежує можливості для ретельної та повної перевірки кожного документа та вантажу, що, в свою чергу, підвищує привабливість подібних схем для зловмисників. Зростає ймовірність того, що фальсифікації залишаться непоміченими, що вимагає пропорційного посилення контрольних механізмів.

Технічна експертиза документів є незамінним та вузькоспеціалізованим інструментом для виявлення прихованих змін, підробок та невідповідностей, які неможливо встановити за допомогою звичайного візуального огляду. Вона дозволяє не тільки констатувати факт підробки, але й відновити первинний зміст документів, ідентифікувати засоби та способи їх виготовлення чи зміни, що є критично важливим для формування доказової бази у кримінальних провадженнях. Зловмисники використовують все більш витончені та технологічні методи фальсифікації, такі як хімічне травлення, переклеювання елементів, копіювання на просвіт або монтаж. Ці складні методи вимагають спеціалізованого обладнання та глибоких знань, які надає технічна експертиза. Застосовуючи мікроскопічні, спектральні, хімічні та інші методи, технічна експертиза здатна виявити приховані зміни та ознаки підробки, що робить її незамінною для розкриття висококваліфікованих фальсифікацій, які в іншому випадку залишилися б непоміченими, і є критично важливим етапом у доведенні злочину. Без глибокого та методичного технічного аналізу викриття складних, професійно виконаних схем фальсифікації, що часто супроводжують розкрадання гуманітарної допомоги, було б практично неможливим [14].

Технічна експертиза документів – це спеціалізована галузь судової експертизи, що зосереджена на всебічному дослідженні матеріалів документів (таких як папір, чорнила, барвники, друкарські засоби, клеї) та їх реквізитів (підписи, печатки, штампи, текст, фотокартки) з метою встановлення фактів їх виготовлення, зміни або використання. Основна мета проведення такої експертизи полягає у виявленні будь-яких ознак підробки, відновленні первинної інформації, що була прихована або змінена, а також у встановленні обставин, пов'язаних з виготовленням документа або внесенням до нього змін. Ці дані є критично важливими для встановлення істини у справах, пов'язаних з шахрайством, розкраданням та іншими злочинами у сфері розподілу гуманітарної допомоги [15].

Технічна експертиза документів є дослідження документа, що виконується у процесуальній формі за дорученням органу розслідування або суду, з метою визначення способу його створення, встановлення наявності змін і методів їх внесення, виявлення видимих написів, а також ідентифікації об'єктів та матеріалів, що використовувались при виготовленні документа або внесенні до нього змін. Предметом технічної експертизи документів є факти та обставини, пов'язані з виготовленням документів, способом внесення змін, виявлених невидимих написів, які визначаються на основі спеціальних знань в галузі технічного дослідження документів у передбаченому законом порядку.

До об'єктів дослідження належать також проїзні квитки на всі види транспорту, документи на перевезення вантажів, а також поштові знаки оплати – марки, конверти з марками, листівки [16].

Окрему категорію становлять документи, що стосуються грошового обігу: ощадні, чекові, депозитні книжки, чеки (грошові, майнові, розрахункові), фінансові та страхові бланки, акредитиви, податкові, митні та акцизні марки, доручення на видачу коштів або майна, сертифікати якості, документи на експорт/імпорт, поліси страхування, ліцензії тощо.

До об'єктів експертизи належать також технічні засоби й поверхні, які використовуються для створення документів та їх реквізитів: засоби письма, друкарські форми, печатки, штампи. Важливим елементом експертизи є також сам зміст документа – його текст, підписи, відбитки печаток і штампів.

Технічна експертиза документів поділяється на два ключові типи досліджень: ідентифікаційні та діагностичні [17].

Ідентифікаційні дослідження мають на меті визначити тотожність об'єктів за їх фізичними характеристиками. Це може включати, наприклад, розпізнавання конкретних об'єктів за слідами, які вони залишили – наприклад, друкарських форм, штампів, печаток, елементів друкарських машинок, матриць касових апаратів, копіювальних пристроїв та інших. Досліджується також обладнання, фотонегативи та інші засоби, що використовуються для створення друкованої продукції або печаток. Крім того, з'ясовується джерело походження документа, тобто чи має він спільне походження з іншим документом або технічним засобом.

Діагностичні дослідження сфокусовані на аналізі властивостей окремого документа або його компонентів. У рамках цього напряму визначають спосіб виготовлення документа або його частин, встановлюють, чи були внесені зміни до початкового змісту, виявляють приховані або малопомітні тексти. Також досліджується послідовність накладення текстових елементів, які перетинаються, що дозволяє з'ясувати, що саме було написано раніше. Додатково визначають тип, клас, модель друкарського чи копіювального пристрою, за допомогою якого було створено документ.

Цей вид експертизи тісно переплітається з іншими різновидами криміналістичних досліджень, зокрема з трасологічною експертизою та експертизою почерку.

Технічна експертиза реквізитів документів має на меті вирішення комплексу задач, пов'язаних з аналізом способу виготовлення документів, виявленням змін в їхньому змісті, а також визначенням джерел походження окремих елементів. Одним з ключових завдань є визначення особливостей виготовлення друкованих засобів, зокрема, печаток, штампів та інших пристроїв, а також характеру залишених ними відбитків. Значну увагу приділяють виявленню фактів внесення змін до документа, що могли бути зроблені шляхом підчищення, дописування, витравлення тексту, переклеювання фотографій або додавання нових фрагментів.

Окремо проводиться ідентифікація печаток, штампів, факсиміле та засобів копіювальної техніки за їхніми відбитками, а також компостерних пристроїв – за характером та формою просічок. Також можливе встановлення, який саме інструмент для письма був використаний – ручка, маркер чи інший засіб – на основі аналізу штрихів. У разі необхідності експерти визначають особу, яка друкувала текст на машинці, малювала чи вирізала зображення, аналізуючи індивідуальні риси виконавця [18].

Серед завдань експертизи також є встановлення відповідності окремих літер певному шрифтовому набору, а також визначення приблизного часу створення документа або його частин. Саме з цією метою у практиці ДНДЕКЦ запроваджено новий напрям технічного дослідження – встановлення давності виготовлення документа, що передбачає застосування спеціалізованих методик датування на основі властивостей матеріалів, умов зберігання та технологічних ознак. Крім того, експерти визначають послідовність нанесення перехресних записів, що дозволяє виявити, яка інформація була нанесена першою.

Фальсифікації документів у сфері гуманітарної допомоги поділяються на повні та часткові. Повні фальсифікації передбачають створення повністю вигаданих, неіснуючих документів, наприклад, фальшивих митних декларацій. Часткові ж полягають у внесенні змін до справжніх документів, які вже існують, наприклад, через підчистку або дописку в акті приймання-передачі. Такі підробки можуть стосуватися як зовнішніх елементів документа, зокрема підписів, печаток або штампів, так і його змістовної частини – цифр, дат, переліку товарів, найменувань отримувачів чи вказаного цільового призначення допомоги.

Основними документами, які найчастіше стають об'єктами фальсифікацій у сфері гуманітарної допомоги, є акт приймання-передачі, митна декларація, товарно-транспортна накладна, звіти про наявність і розподіл допомоги, декларації в Автоматизованій системі, сертифікати якості або походження, а також гарантійні листи кінцевого отримувача. Акт приймання-передачі є базовим документом, який фіксує передачу допомоги від донора до юридичної особи. Його фальсифікація дозволяє приховати розкрадання або нецільове використання. Митна декларація, що підтверджує безмитне ввезення допомоги, у разі її підробки дає змогу легалізувати комерційні товари під виглядом гуманітарних або приховати реальні обсяги вантажу [19].

Фальсифікація товарно-транспортної накладної дозволяє змінити дані про маршрут переміщення, обсяг або кінцевого одержувача. Звіти про наявність та розподіл допомоги підробляються для фіктивного списання, приховування залишків або перенаправлення ресурсів. Підробка декла-

рацій в Автоматизованій системі обліку дозволяє вводити неправдиві дані в електронну систему з метою легалізації фальшивих операцій. Сертифікати якості та походження використовуються для підтвердження законності та безпечності товарів – їх підробка дозволяє збувати небезпечну або контрафактну продукцію.

Фальсифікації документів у сфері гуманітарної допомоги можуть мати різні форми, кожна з яких має власну схему реалізації, уразливі документи та методи виявлення. Одним із найпоширеніших видів підробок є фальсифікація митних декларацій та дозволів на ввезення. У таких випадках комерційні товари ввозяться під виглядом гуманітарної допомоги з метою уникнення митних платежів або приховування справжніх обсягів вантажу. Підробляються митні декларації, дозволи на ввезення та сертифікати походження. Для виявлення таких порушень застосовуються мікроскопічний аналіз, спектральне дослідження чорнил та паперу, аналіз у невидимому спектрі, а також виявлення монтажу документа.

Іншим поширеним видом фальсифікації є внесення змін до актів приймання-передачі або звітів про розподіл гуманітарної допомоги. Метою таких змін є приховування фактів розкрадання, нецільового використання або фіктивного списання. Змінюються дані про кількість, тип, дати отримання допомоги. В експертній практиці використовуються мікроскопічний аналіз, хімічна експертиза, аналіз послідовності нанесення штрихів, а також методи відновлення первинного змісту документа.

Фальсифікація реквізитів, зокрема підписів, печаток та штампів, є способом надати фіктивним документам вигляду офіційних. Такі дії використовуються для легалізації несанкціонованих операцій, підтвердження фіктивних угод або вигаданих фактів. Здебільшого це стосується актів, накладних, договорів та інших документів, де обов'язкова наявність підпису або печатки. Для виявлення фальсифікацій застосовують графологічну експертизу підписів, мікроскопічний аналіз, вивчення рельєфу та дослідження у невидимому спектрі.

Також розповсюдженою є практика створення фіктивних сертифікатів якості або походження, особливо при імпорті ліків. Підроблені документи дозволяють реалізовувати прострочену, фальшиву або пошкоджену продукцію під виглядом гуманітарної допомоги. Такі випадки викриваються за допомогою спектрального аналізу паперу та чорнил, виявлення монтажу, а також ідентифікації друкарських засобів, використаних для виготовлення документів.

Ефективна протидія фальсифікаціям документів у сфері розподілу гуманітарної допомоги вимагає багатогранного підходу, що включає посилення контролю, активну роль правоохоронних органів та постійне вдосконалення методологій.

З 1 квітня 2024 року в Україні запрацювала Автоматизована система реєстрації гуманітарної допомоги. Її головне завдання – полегшити та зробити прозорим процес ввезення та обліку гуманітарки, особливо для волонтерів і громадських об'єднань. Цей цифровий сервіс дав змогу повністю відмовитися від паперових форм, що суттєво зменшило простір для зловживань під час імпорту та розподілу гуманітарних товарів. До того ж, система забезпечує комфортне зберігання та перегляд всієї історії ввезення допомоги в одному місці, що надзвичайно важливо для фондів, організацій та контролюючих органів.

Станом на початок червня 2024 року в системі вже налічується понад 50 тисяч записів про вантажі, зареєстровано більше 44 тисяч декларацій та більше 9,5 тисяч отримувачів допомоги. Завдяки впровадженню єдиного цифрового реєстру, система значно ускладнює можливість фальсифікацій. Усі відомості про обсяг, склад, маршрут, відправника та одержувача вантажу фіксуються в режимі реального часу й не підлягають змінам без можливості відстеження. Це унеможливлює створення фіктивних документів, дублювання записів, а також приховування чи спотворення інформації про реальний рух гуманітарних вантажів [20].

Висновки. Технічна експертиза документів відіграє незамінну та критично важливу роль у системі виявлення та протидії фальсифікаціям під час розподілу гуманітарної допомоги. В умовах зростаючих обсягів допомоги та адаптивності злочинних схем, що експлуатують як «паперові» прогалини, так і «цифрові» вразливості, саме глибокий технічний аналіз дозволяє виявляти приховані зміни, відновлювати первинний зміст документів та ідентифікувати способи та засоби підробки.

Комплексність завдань технічної експертизи, що охоплює виявлення підчисток, травлень, дописок, монтажу, а також встановлення послідовності штрихів та ідентифікацію виконавців, є прямою відповіддю на багатогранність методів фальсифікації. Здатність експертизи

відновлювати первинний зміст документа є не лише технічним досягненням, а й ключовим юридичним інструментом, що надає беззаперечні докази для притягнення винних до відповідальності.

Забезпечення доброчесності у сфері розподілу гуманітарної допомоги є не лише питанням законності, а й фундаментом довіри суспільства до державних інституцій та міжнародних партнерів. Постійне вдосконалення методологій технічної експертизи та інтеграція її висновків у комплексні стратегії боротьби з корупцією та шахрайством є запорукою ефективного використання життєво важливих ресурсів та підтримки тих, хто найбільше їх потребує.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Використання спеціальних знань під час розслідування кримінальних правопорушень, вчинених організованими групами чи злочинними організаціями / Коваленко В.В., Бондар В.С., Вигівський І.М., Дрозд В.Г., Слухаєнко Ю.М. Київ: Алерта, 2024. 136 с.
2. Воробей О.В., Кофанов А.В. Техніко-криміналістичне дослідження документів. Навч. посіб. К.: Нац. акад. внутр. справ, 2011. С. 204-209.
3. Ковальов К.М. Основи методики судової експертизи встановлення давнини виготовлення документа: дис. на здобуття ступеня д-ра філософії Національна академія внутрішніх справ. Київ, 2022. 235 с. URL: https://elar.naiau.kiev.ua/server/api/core/ bitstreams/ade36d6c-8e4f-45a7-ad86-fcfd8295b344/content.
4. Будзієвський М.Ю. До визначення поняття техніко-криміналістичного дослідження документів. Держава та регіони. Серія: Право. 2009. № 3. С. 80–83.
5. Безсонна Т.Ф. Проблеми призначення технічної експертизи документів. *Право і безпека*. 2021. № 1 (80). С. 72-77. DOI: 10.32631/pb.2021.1.10.
6. Біла А. Правові аспекти проведення почеркознавчого дослідження (почеркознавчої експертизи). Актуальні питання вдосконалення судово-експертної та правоохоронної діяльності: зб. матеріалів Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Кропивницький, 24 черв. 2022 р.). Кропивницький, 2022. С. 307–309. URL: https://law.duan.edu.ua/images/PDF/2022/1/6.pdf.
7. Кобилянський О.Л. Криміналістичне дослідження документів. *Distum Fastum*. 2022. № 1. С. 40–56. URL: https://df.duit.in.ua/index.php/dictum/article/view/217/191.
8. Копча В. В. Криміналістичне дослідження документів. Криміналістична техніка, тактика і методика: навч. посіб. Одеса, 2022. С. 67–76. URL: https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/handle/lib/40899.
9. Сезонов В.С. Генезис криміналістичного дослідження документів як галузі криміналістичної техніки. *Право і Безпека*. 2020. № 2. С. 133–140. URL: https://pb.univd.edu.ua/index.php/PB/article/download/367/284.
10. Закон України «Про гуманітарну допомогу» від 22.10.1999 № 1192-XIV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1192-14#Text2.
11. Автоматизована система реєстрації гуманітарної допомоги. URL: https://good.gov.ua.
12. Мельник С.М. Судова технічна експертиза документів. Київ: Юрінком Інтер, 2020. 345 с.
13. Крохмаль І.М. Документ у сучасній документно-комунікативній системі. *Науковий вісник Донбасу*: Електронне наук. фахове вид. 2011. № 3 (15). URL: http://nvd.luguniv.edu.ua/archiv/NN15/11kimsds.pdf.
14. Доліновський Ю.С. Особливості виявлення та розслідування злочинів, що вчиняються під час здійснення публічних закупівель у сфері охорони здоров'я. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Нац. ун-т «Львів. Політехніка». Львів, 2018. 258 с.
15. Зловживання з гумдопомогою і посвідченнями волонтерів: під підозрою подружжя експівробітників Червоного Хреста з Києва. Суспільне Новини. URL: https://suspilne.media/kyiv/783361-zlovzivanna-z-gumdopomogou-i-posvidcennami-volonteriv-pid-pidozrou-podruzza-eksspivrobitnikiv-cervonogo-hresta-z-kieva.
16. Комар Ю.М. Визначення поняття спеціальні знання та їх використання в кримінальному провадженні. Сучасні тенденції розвитку криміналістики та кримінального процесу. 2017. С. 284–286.
17. Криміналістика в питаннях і відповідях : навчальний посібник / А.В. Іщенко та ін. Київ, 2016. 118 с.

18. Пясковський В.В. Теорія та практика судової експертизи і криміналістики. 2015. Вип. 15. С. 90-96.
19. Білинський В.В. Механізм фінансових розслідувань: сучасна практика та перспективи розвитку в Україні. 2018. 113 с.
20. Криміналістичне документознавство: Практ. посіб. / [В.В. Бірюков, В.В. Коваленко, Т.П. Бірюкова, К.М. Ковальов]; За заг. ред. В.В. Бірюкова. К.: Вид. ПАЛИВОДА А.В., 2007. 332 с.
21. Тягнирядно Л. Як ввозити, обліковувати та списувати гуманітарну допомогу з появою електронної системи реєстрації. URL: https://zmina.info/instructions/yak-vvozyty-oblikovuvaty-ta-spysuvaty-gumanitarnu-dopomogu-z-poyavoyu-elektronnoyi-systemy-reyestracziyi.

УДК 351.74:343.98:355.02
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.4.39

ЮРИДИЧНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ПРАВООХОРОНЦІВ ЗА ПОРУШЕННЯ ПРАВИЛ ПОВОДЖЕННЯ ЗІ ЗБРОЄЮ ТА ЇЇ ТАКТИЧНОГО ЗАСТОСУВАННЯ

Красько М.І.,
старший викладач кафедри правоохоронної діяльності
та спеціальних юридичних дисциплін
Національного університету водного господарства
та природокористування
ORCID:0009-0006-8911-6481
e-mail: m.i.krasko@nuwm.edu.ua

Красько М.І. Юридична відповідальність правоохоронців за порушення правил поводження зі зброєю та її тактичного застосування.

Статтю присвячено комплексному аналізу правових засад та особливостей юридичної відповідальності правоохоронців за порушення правил поводження зі зброєю й її тактичного застосування в умовах воєнного стану та загального ускладнення безпекового середовища. Автор звертає увагу на те, що збільшення рівня публічних загроз, інтенсивність оперативних дій та необхідність швидких рішень підсилюють ризики неправомірного використання сили, що потребує чіткого нормативного визначення меж допустимої поведінки та однозначного правового тлумачення відповідних процедур.

У роботі наголошено, що об'єктом правового аналізу є не лише формальні підстави застосування вогнепальної зброї, а й тактичний компонент ухвалення рішень, де значення мають підготовка, професійна обачність та оцінка ситуаційного контексту, включно з реальними загрозами та поведінкою осіб, щодо яких здійснюється втручання. Автор звертає увагу на існуючі позиції щодо необхідності уніфікованого тлумачення законодавства у цій сфері, підкреслюючи, що єдність підходів до визначення меж застосування сили є принциповою умовою правової визначеності та прогнозованості рішень.

Значну увагу приділено судовій практиці, яка формує реальні стандарти правомірного застосування зброї. Автор наголошує, що саме рішення Верховного Суду та Європейського суду з прав людини слугують ключовими джерелами тлумачення критеріїв необхідності, пропорційності та мінімізації шкоди. Судова практика підкреслює, що відповідальність може наставати навіть за необережні дії, які створюють потенційний ризик для життя чи здоров'я, що формує високі вимоги до професійної обачності працівників правоохоронних органів та посилює значення належної підготовки.

Узагальнюючи, стаття обґрунтовує потребу у виробленні цілісного міжгалузевого підходу до визначення правових підстав і меж відповідальності за порушення правил поводження зі зброєю з урахуванням тактичних, ситуаційних та професійних чинників, а також підсиленої ролі судових інститутів у формуванні правозастосовних стандартів, які забезпечують законність, передбачуваність і належний рівень захисту прав людини в умовах сучасних безпекових викликів.

Ключові слова: відповідальність, правоохоронці, вогнепальна зброя, тактичне застосування, судова практика.

Krasko M.I. Legal liability of law enforcement officers for violation of rules for handling weapons and its tactical use.

The article is devoted to a comprehensive analysis of the legal principles and features of the legal liability of law enforcement officers for violating the rules of handling weapons and their tactical use in conditions of martial law and the general complication of the security environment. The author draws attention to the fact that the increase in the level of public threats, the intensity of operational actions

and the need for quick decisions increase the risks of the unlawful use of force, which requires a clear normative definition of the limits of permissible behavior and an unambiguous legal interpretation of the relevant procedures.

The work emphasizes that the object of legal analysis is not only the formal grounds for the use of firearms, but also the tactical component of decision-making, where preparation, professional caution and assessment of the situational context are important, including real threats and the behavior of persons against whom the intervention is being carried out. The author draws attention to existing positions on the need for a unified interpretation of legislation in this area, emphasizing that the unity of approaches to determining the limits of the use of force is a fundamental condition for legal certainty and predictability of decisions.

Considerable attention is paid to judicial practice, which forms real standards of lawful use of weapons. The author emphasizes that it is the decisions of the Supreme Court and the European Court of Human Rights that serve as key sources of interpretation of the criteria of necessity, proportionality and minimization of harm. Judicial practice emphasizes that liability can arise even for careless actions that create a potential risk to life or health, which forms high requirements for professional diligence of law enforcement officers and enhances the importance of proper training.

In summary, the article substantiates the need to develop a holistic interdisciplinary approach to determining the legal grounds and limits of liability for violations of the rules for handling weapons, taking into account tactical, situational and professional factors, as well as the enhanced role of judicial institutions in the formation of law enforcement standards that ensure legality, predictability and an adequate level of protection of human rights in the context of modern security challenges.

Key words: responsibility, law enforcement officers, firearms, tactical use, case law.

Постановка проблеми. У сучасних умовах підвищеного навантаження на систему правоохоронних органів, зумовленого воєнним станом, зростанням рівня публічних загроз і трансформацією безпекового середовища, особливої актуальності набуває питання правомірності застосування сили та спеціальних засобів примусу, зокрема вогнепальної зброї. Водночас практика свідчить про наявність випадків порушення встановлених правил поводження зі зброєю та її тактичного застосування під час виконання службових обов'язків.

Недостатня узгодженість норм різних галузей законодавства, наявність оціночних понять у визначенні підстав і меж застосування зброї, складність доказування перевищення повноважень, а також обмежена ефективність механізмів контролю за діяльністю правоохоронних органів зумовлюють потребу в ґрунтовному теоретико-правовому осмисленні інституту юридичної відповідальності за відповідні порушення. У цьому контексті актуалізується необхідність вироблення єдиних підходів до визначення підстав відповідальності, її виду та меж з урахуванням службового становища особи, характеру правопорушення та ступеня суспільної небезпеки.

Мета дослідження полягає у комплексному аналізі підстав, видів і особливостей юридичної відповідальності правоохоронців за порушення правил поводження зі зброєю та її тактичного застосування у службовий час.

Аналіз досліджень і публікацій з проблеми. Проблематика правового регулювання застосування вогнепальної зброї та юридичної відповідальності правоохоронців за порушення встановлених правил була предметом дослідження представників науки кримінального, адміністративного та конституційного права. У наукових працях висвітлюються підходи до визначення правових підстав застосування сили, меж дискреційних повноважень правоохоронних органів, а також особливості кваліфікації перевищення влади чи службових повноважень.

Водночас, у науковій літературі звертається увага не лише на юридичні наслідки застосування зброї, а й на проблему єдності тлумачення відповідних правових норм. Так, Ю.М. Волков та Д.Г. Казначеєв наголошують на необхідності формування уніфікованого та зрозумілого для всіх працівників поліції роз'яснення випадків і підстав застосування вогнепальної зброї. Автори підкреслюють, що тлумачення законодавства у цій сфері не може бути довільним і має бути єдиним як для рядового працівника поліції, так і для керівних органів та органів прокурорського нагляду. Вони також акцентують на ключовій ролі суду та контрольно-наглядових органів при оцінці винятковості кожного конкретного випадку застосування зброї з урахуванням обстановки, характеру правопорушення та індивідуальних особливостей правопорушника. Також підкреслюється значення адекватного сприйняття таких дій з боку громадськості, оскільки стереотипне уявлення

про неправомірність кожного випадку застосування зброї створює додаткові соціальні напруження та не відповідає сучасним підходам до функціонування правоохоронної системи [1].

Є.С. Зеленський та Л.Х. Немонова виокремлюють низку чинників, що безпосередньо впливають на своєчасність і правомірність застосування вогнепальної зброї поліцейськими, зокрема проблеми рівня службової, бойової та фізичної підготовки, страх перед дисциплінарною й кримінальною відповідальністю, надмірну деталізацію регламентації дій під час застосування зброї, а також правові й психофізіологічні компоненти відповідної діяльності [2]. Водночас, поділяючи загальну логіку авторів, слід зауважити, що теза щодо "надмірної" регламентації дій поліцейських є дискусійною. Саме чіткість і детальність нормативного регулювання виступає важливою гарантією правомірності застосування примусу, а поняття "надмірності" у цьому контексті має оціночний характер і потребує доктринального уточнення з урахуванням принципів правової визначеності та пропорційності.

Виклад основного матеріалу. Нормативне регулювання юридичної відповідальності правоохоронців за порушення правил поводження зі зброєю та її тактичного застосування має комплексний характер і ґрунтується на положеннях законодавства, що визначає статус різних категорій службовців сектору безпеки та оборони. Аналіз Закону України «Про Національну поліцію» свідчить, що законодавець встановлює широкий спектр видів юридичної відповідальності поліцейських: кримінальну, адміністративну, цивільно-правову, матеріальну та дисциплінарну [3]. Особливу увагу приділено саме тактичному застосуванню зброї, яке повинно відповідати принципам необхідності, пропорційності та мінімізації шкоди. Порушення цих тактичних стандартів – наприклад, передчасне ухвалення рішення про відкриття вогню, неправильне оцінювання оперативної ситуації або неврахування наявності сторонніх осіб – розглядається судами як обставина, що підсилює правову відповідальність правоохоронця. Водночас закон прямо передбачає врахування "бойового імунітету", що має значення у випадках застосування зброї в умовах воєнного стану чи інших особливих правових режимів. Це зумовлює необхідність диференціювання стандартів відповідальності з огляду на конкретний ситуаційний контекст та характер загрози.

Порівняльний аналіз із правовим статусом співробітників Служби безпеки України виявляє іншу акцентуацію законодавчої моделі відповідальності. У разі вчинення протиправних дій співробітники СБУ несуть дисциплінарну, адміністративну та кримінальну відповідальність. Водночас закон містить важливу матеріально-правову гарантію: співробітники, які діяли в межах своїх повноважень і відповідно до вимог закону, не несуть відповідальності за майнові збитки, спричинені їхніми діями. Такі збитки компенсуються державою, що є виявом принципу державного ризику у сфері оперативно-розшукової та контррозвідувальної діяльності [4]. Це має безпосереднє значення й для оцінки тактичних рішень співробітників СБУ щодо застосування зброї, адже законодавець передбачає ширший захисний режим у випадках, коли дії були спрямовані на запобігання загрозам національній безпеці.

Порівняння відповідних норм дає підстави стверджувати, що підходи до визначення юридичної відповідальності правоохоронців, поліцейських і співробітників СБУ, істотно відрізняються за ступенем деталізації, обсягом гарантій та роллю держави у відшкодуванні можливих збитків. У сфері застосування зброї та її тактичного використання це має ключове значення, оскільки визначає межі індивідуальної відповідальності службовця, характер процедурної оцінки його рішень і рівень державного захисту, на який він може розраховувати під час виконання службових повноважень.

У контексті правового регулювання застосування поліцейськими вогнепальної зброї законодавець формує досить розгалужену та деталізовану модель, що поєднує високий рівень регламентації з вимогою дотримання принципу пропорційності. Відповідно до положень статті 46 Закону України «Про Національну поліцію», застосування вогнепальної зброї визнається найбільш суворим заходом примусу, що зумовлює жорсткі умови його використання. Такий захід допускається виключно у виняткових випадках, пов'язаних із необхідністю негайного відвернення загрози життю чи здоров'ю людей, припинення збройного нападу або затримання особи, поведінка якої становить очевидну небезпеку. У цьому контексті закон охоплює широкий спектр ситуацій – від відбиття нападу до зупинки транспортного засобу чи нейтралізації безпілотних літальних апаратів [3].

Водночас, законодавець підкреслює, що поліцейський має право застосувати зброю лише в обсязі, необхідному для негайного усунення небезпеки, що відображає закріплений у праві принцип мінімізації шкоди. Заборона застосування зброї в умовах, де це може завдати шкоди сторон-

нім особам, додатково підсилює цю логіку. Відмітимо, що важливою процедурною гарантією є обов'язок поліцейського повідомляти керівництво про кожен випадок застосування зброї, що забезпечує подальший контроль за правомірністю дій

У контексті юридичної відповідальності правоохоронців та загальних стандартів допустимого застосування сили важливе значення має положення статті 38 Кримінального кодексу України, яке формує національні межі допустимості завдання шкоди під час затримання особи, що вчинила кримінальне правопорушення [5]. Норми цієї статті розкривають концепцію "непротиправності" дій осіб, які прямо після вчинення посягання застосовують силу чи інші заходи для затримання правопорушника з метою доставлення його відповідним органам влади. Така діяльність допускається лише за умови дотримання критерію "необхідності", що структурно корелює з вимогами статті 2 ЄКПЛ щодо використання сили як виключно необхідної [6].

У пункті 2 статті 38 наведено дефініцію перевищення заходів, необхідних для затримання, яка характеризується умисним заподіянням тяжкої шкоди, що явно не відповідає небезпечності посягання або обстановці затримання [5]. Це положення фактично відтворює доктрину пропорційності, наголошуючи на необхідності порівняння характеру посягання, поведінки затримуваного та реальної ситуації застосування сили. У такий спосіб національний законодавець формує рамки, в яких і потерпілі, і інші особи, включаючи правоохоронців, звільняються від кримінальної відповідальності, якщо діяли у межах об'єктивно необхідного.

Водночас конструкція статті 38 прямо підкреслює, що перевищення необхідних заходів тягне кримінальну відповідальність лише у випадках, визначених спеціальними нормами (статті 118 та 124 КК України).[5] Це свідчить про особливий, цільовий характер криміналізації таких діянь та про прагнення законодавця розмежувати правомірне застосування сили від умисного та непропорційного спричинення шкоди.

У науковій площині важливо, що стаття 38 КК України істотно узгоджується з міжнародними стандартами допустимого застосування сили, зокрема з вимогами статті 2 ЄКПЛ та практикою ЄСПЛ (зокрема у справах щодо поліцейських переслідувань та умов законності використання зброї) [6]. Тому на наше переконання, для повного й коректного розуміння правозастосування у сфері використання та контролю за застосуванням вогнепальної зброї правоохоронцями необхідно звертатися до актуальної судової практики, передусім рішень Верховного Суду, а також практики Європейського суду з прав людини, яка формує стандарти належної поведінки представників правоохоронних органів.

Показовою у цьому контексті є справа № 160/9275/18, у якій Верховний Суд підкреслив пріоритет суті порушення над формальною термінологією та продемонстрував надзвичайно високі стандарти обачності, що очікуються від працівників поліції при поводженні зі зброєю і боєприпасами. ВС звернув увагу на те, що навіть якщо боєприпас не вибув із володіння органу поліції й не спричинив жодних небезпечних наслідків, сама по собі необережність, допущена під час поводження зі зброєю, є достатньою для кваліфікації діяння як дисциплінарного проступку. Такий підхід узгоджується з базовими принципами службової дисципліни, зокрема з вимогами Присяги поліцейського та положеннями Дисциплінарного статуту [7].

Узагальнюючи, Верховний Суд наголосив на тому, що дисциплінарна відповідальність поліцейського не залежить виключно від формального визначення порушення (наприклад, поняття "втрата"), а ґрунтується на оцінці фактичної поведінки поліцейського з позицій професійної обачності та безпеки [7]. Такий підхід демонструє, що правозастосовна практика у справах щодо поводження зі зброєю орієнтована передусім на ризики, які потенційно могли виникнути, а не лише на реальні наслідки.

Продовжуючи досліджувати судову увагу звернемо увагу на постанову Касаційного адміністративного суду у складі Верховного Суду від 08.11.2018 у справі № 822/1077/17, яку можна назвати одним із небагатьох системних рішень, де суд детально дослідив помилки тактичного й юридичного характеру, допущені при використанні зброї. Суди всіх інстанцій встановили, що поліцейський здійснив десять пострілів у громадському місці, причому відеозаписи з нагрудної камери підтвердили наявність у зоні ураження випадкових громадян, житлових будинків та транспортних засобів. Суд підкреслив небезпеку таких дій, зважаючи на тактико-технічні характеристики пістолета «Форт-17». Окремо зазначено, що рішення про застосування зброї було ухвалене завчасно, ще до самостійної оцінки ситуації на місці події, що суперечить вимогам щодо обов'язкової індивідуальної оцінки загрози та вибору пропорційних заходів поліцейського примусу [8].

Суд також наголосив, що поліцейський діяв без належного забезпечення власної безпеки, чим створив умови, за яких виникла потреба у негайному застосуванні сильніших заходів примусу. У рішенні акцентовано, що патрульний не використав менш суворі альтернативи, попри те, що обставини дозволяли їх застосувати. Додатково суд зауважив на порушенні обов'язку надати невідкладну медичну допомогу особі, яка зазнала поранення, що є прямою вимогою ст. 43 Закону «Про Національну поліцію». Загальний висновок Верховного Суду полягає в тому, що дії поліцейського містили склад дисциплінарного проступку, а застосоване стягнення відповідає тяжкості порушення, зокрема тому, що затримана особа померла від вогнепального поранення.[8]

Показовою є і Постанова Сумського апеляційного суду від 04.02.2019 у справі № 591/6032/17, де йшлося про відшкодування матеріальної та моральної шкоди, завданої співробітником СБУ. Суд встановив, що під час затримання автомобіль був заблокований і фактично не міг залишити місце події, а водій уже вийшов із транспортного засобу. Незважаючи на це, працівник СБУ розбив лобове скло автомобіля ударами пістолетом, що не відповідало жодним тактичним або правовим підставам. Суд визнав такі дії протиправними, вказавши на їх невідповідність вимогам ч. 3 ст. 46 Закону «Про Національну поліцію» щодо обмеженого характеру застосування зброї та спеціальних засобів. Важливо, що касаційна інстанція залишила постанову в силі, відмовивши СБУ у відкритті касаційного провадження [9].

Опираючись на ці рішення, можна констатувати, що національні суди формують послідовну правозастосовну лінію, у центрі якої – принцип пропорційності, вимога мінімізації шкоди, обов'язок індивідуальної оцінки загрози, а також суворе дотримання стандартів безпеки як для правоохоронців, так і для громадян.

Звернемо увагу на те, що й стаття 2 Європейської конвенції з прав людини встановлює один із найжорсткіших режимів захисту – право на життя, яке визнане фундаментальним для демократичного суспільства.[6] Її структура поєднує як абсолютну заборону свавільного позбавлення життя, так і вичерпно визначені винятки, що допускають використання смертельно небезпечної сили державними органами у суворо регламентованих обставинах.

У цьому контексті практика Європейського суду з прав людини відіграє ключову роль у формуванні стандартів регулювання застосування зброї правоохоронцями. Так, у справі Makaratzis v. Greece (2004) ЄСПЛ підкреслив, що право на життя охоплює не лише заборону свавільного позбавлення життя, а й покладає на державу позитивний обов'язок створити ефективну систему нормативних і процедурних гарантій, які запобігають неконтрольованому або надмірному застосуванню сили. Суд встановив, що порушення статті 2 Конвенції може мати місце навіть за відсутності смерті чи тяжких ушкоджень, якщо сама організація поліцейської операції є недоліковою: характеризується відсутністю координації, чітких тактичних процедур та детальних інструкцій щодо використання зброї. У розглянутій справі хаотичні дії кількох поліцейських, які відкрили вогонь без узгодженого плану, свідчили про системну прогалину у підготовці та регулятивному забезпеченні, а не про окрему індивідуальну помилку [10].

Кардинальним у цьому рішенні є те, що держава зобов'язана не лише контролювати правомірність застосування зброї постфактум, а й запобігати небезпечним інцидентам шляхом формування якісної нормативної бази, визначення тактичних алгоритмів та забезпечення належної професійної підготовки співробітників.

Важливо також розуміти, що у системі управління поліцейськими операціями ключову роль відіграють тактичні командири, функції яких зосереджуються на безпосередньому керівництві силами, розгорнутими на визначеній території або залученими для виконання окремих оперативних завдань. Їх діяльність спрямована на реалізацію оперативного плану та забезпечення узгодженості дій усіх підпорядкованих підрозділів із загальною стратегією операції. Тактичне командування поділяється на територіальне – орієнтоване на контроль ситуації в конкретній локації, та функціональне – пов'язане з управлінням спеціалізованими групами, включно з тими, що застосовують вогнепальну зброю чи інші спеціальні засоби [11].

Тактичні командири відповідають за проведення повного інструктажу щодо стратегічних цілей і оперативних завдань перед початком операції, а також за організацію детального розбору результатів по завершенні. Однією з визначальних складових їх діяльності є постійний обмін інформацією з оперативним командиром, що забезпечує динамічне корегування дій у разі зміни оперативної обстановки. Водночас вони зобов'язані своєчасно передавати усі нові відомості під-

леглим співробітникам, забезпечуючи їх інформованість та готовність діяти відповідно до актуального плану [11].

Оскільки саме на рівні тактичного командування відбувається фактичне застосування сили, у тому числі вогнепальної зброї та інших засобів примусу, тактичний командир несе персональну відповідальність за поведінку підпорядкованих працівників поліції. Він повинен забезпечити, щоб усі дії особового складу відповідали вимогам законності, пропорційності та тактичної доцільності, а також не виходили за межі стратегічних намірів і затвердженого оперативного плану.

Висновки. Узагальнюючи результати дослідження, можна дійти висновку, що комплексний аналіз підстав, видів і особливостей юридичної відповідальності правоохоронців за порушення правил поводження зі зброєю та її тактичного застосування у службовий час засвідчує багаторівневість та специфічність правового реагування на такі порушення. Закон України «Про Національну поліцію» встановлює широкий спектр видів юридичної відповідальності поліцейських: кримінальну, адміністративну, цивільно-правову, матеріальну та дисциплінарну. Водночас порівняльний аналіз правового статусу працівників поліції та співробітників СБУ показав наявність різних моделей юридичної відповідальності, що зумовлені специфікою службових функцій і рівнем допустимої дискреції під час застосування зброї.

Судова практика підтверджує, що поширеними є дисциплінарні стягнення навіть за незначні порушення, наприклад випадок втрати одного набою, що розцінюється як порушення службової дисципліни, хоча й не завжди супроводжується суттєвими наслідками. Якщо завдана шкода пов'язана з діями співробітника Служби безпеки України під час виконання ним службових повноважень, матеріальна відповідальність, як правило, покладається не на конкретного працівника, а на державу. Практики ж ЄСПЛ підтверджує, що ключовими критеріями правомірності застосування зброї залишаються необхідність, пропорційність, тактична обґрунтованість і мінімізація шкоди.

Таким чином, подальше вдосконалення законодавства, уніфікація підходів до тлумачення норм та систематичний аналіз судової практики є необхідними умовами підвищення якості правового регулювання й зміцнення суспільної довіри до правоохоронної системи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Волков Ю.М., Казначеєв Д.Г. Актуальні проблеми застосування вогнепальної зброї поліцейськими в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 4. С.142–145. URL:https://doi.org/10.32782/2524-0374/2020-4/33.
2. Зеленський Є.С., Немонова Л.Х. Конфліктне питання застосування вогнепальної зброї працівниками Національної поліції України. *Науковий вісник Ужгородського національного університету.* Серія: Право. 2024. Т. 1, № 80. С. 522–525. URL: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.80.1.79.
3. Про Національну поліцію: Закон України від 02.07.2015 № 580-VIII: станом на 12 верес. 2025 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19#Text.
4. Про Службу безпеки України: Закон України від 25.03.1992 № 2229-XII: станом на 31 лип. 2025 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-12#Text.
5. Кримінальний кодекс України: Кодекс України від 05.04.2001 № 2341-III: станом на 17 лип. 2025 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text.
6. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод: Конвенція Ради Європи від 04.11.1950: станом на 1 серп. 2021 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text.
7. Постанова Касаційного адміністративного суду у складі Верховного Суду від 25.02.2021 у справі № 160/9275/18. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/95139103.
8. Постанова Касаційного адміністративного суду у складі Верховного Суду від 08.11.2018 у справі № 822/1077/17. URL: https://reyestr.court.gov.ua/ Review/77749397.
9. Постанова Восьмого апеляційного адміністративного суду від 01.08.2019 у справі № 260/1142/18. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/ 83513103.
10. Рішення ЄСПЛ від 20 грудня 2004р. у справі Makaratzis v. Greece (Application No. 50385/99). URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{«itemid»:[«001-67820»]}.
11. Права людини і забезпечення правопорядку під час публічних зібрань. Бюро з демократичних інститутів і прав людини ОБСЄ. 2017. URL: https://www.osce.org/sites/default/files/f/documents/d/8/375751.pd.f

УДК 343.9
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.4.40

ІСТОРИЧНІ АСПЕКТИ ТА ЕВОЛЮЦІЯ ЗАСТОСУВАННЯ ТЕХНОЛОГІЙ У ДОСУДОВОМУ РОЗСЛІДУВАННІ (ДРУГА ПОЛОВИНА XIX ст. – СЕРЕДИНА 1980-х рр.)

Кривошеєв М.В.,
аспірант ПВНЗ «Європейський університет»
ORCID: 0009-0004-7414-4944
e-mail: kryvosheev@e-u.edu.ua

Кривошеєв М.В. Історичні аспекти та еволюція застосування технологій у досудовому розслідуванні (друга половина XIX ст. – середина 1980-х рр.).

Аналіз розвитку криміналістичної науки свідчить про те, що технології займають центральне місце в трансформації практики досудового розслідування. Розуміння того, як технології змінювали парадигму розслідування на різних історичних етапах, є необхідною передумовою для формування науково обґрунтованої стратегії модернізації вітчизняної системи досудового розслідування відповідно до міжнародних стандартів та викликів XXI ст.

На основі інтегративної методологічної моделі, що поєднує три взаємодоповнюючі теоретичні підходи (парадигмальний підхід Т. Куна, принцип технологічного детермінізму, теорія дифузії інновацій Е. Роджерса) створено багатовимірну аналітичну рамку, здатну одночасно відстежити епістемологічні зрушення, матеріально-технологічні детермінанти та соціально-інституційну динаміку впровадження технологій, що забезпечує цілісне розуміння складного, нелінійного процесу технологічної еволюції криміналістики. Проведено комплексний історико-правовий аналіз еволюції технічних засобів, що застосовуються у досудовому розслідуванні, систематизовано історичний розвиток технічних засобів криміналістики. Проаналізовано ключові технологічні інновації з другої половини XIX ст. до середини 1980-х років, що справили вплив на методику та тактику розслідування злочинів на різних історичних етапах. Досліджено, як упровадження нових технологій на різних історичних етапах впливало на формат і якість доказування, стандарти допустимості та надійності доказів, а також на баланс між інтересами кримінального розслідування та захистом прав людини.

Ретроспективний аналіз еволюції технологічного забезпечення досудового розслідування у хронологічних межах від другої половини XIX ст. до середини 1980-х років дозволяє констатувати формування цілісної науково-методологічної системи криміналістики, що пройшла шлях від застосування окремих емпіричних методів до створення комплексної інфраструктури об'єктивного доказування. Цей період характеризується послідовною трансформацією підходів до розслідування: від суб'єктивних свідчень до науково обґрунтованих методів фіксації, систематизації та глибокого аналізу матеріальних слідів злочинів. Принциповим досягненням стало перетворення криміналістики з прикладної практики на міждисциплінарну науку, що інтегрує досягнення фізики, хімії, біології та інформаційних технологій. Завершення цього етапу розвитку ознаменувалося створенням технологічного фундаменту, який зробив можливим революційний прорив у молекулярно-генетичній ідентифікації та заклав підвалини для наступної цифрової трансформації системи кримінальної юстиції.

Ключові слова: досудове розслідування, історія криміналістики, періодизація, технології, інновації, технічні засоби.

Kryvosheiev M.V. Historical aspects and the evolution of technology use in pre-trial investigations (second half of the 19th century – mid-1980s).

An analysis of the development of forensic science demonstrates that technology occupies a central position in the transformation of pre-trial investigative practice. Understanding how technologies reshaped the investigative paradigm at different historical stages is a necessary precondition for formulating

a scientifically grounded strategy for modernizing the national system of pre-trial investigation in accordance with international standards and the challenges of the twenty-first century.

Drawing on an integrative methodological model that combines three complementary theoretical approaches (T. Kuhn's paradigm framework, the principle of technological determinism, and E. Rogers' diffusion of innovations theory), a multidimensional analytical framework has been constructed. This framework makes it possible to simultaneously trace epistemological shifts, material-technological determinants, and the socio-institutional dynamics of technological implementation, thereby ensuring a holistic understanding of the complex and non-linear process of technological evolution in forensic science. A comprehensive historical-legal analysis of the evolution of technical means used in pre-trial investigations has been conducted, and the historical development of forensic technologies has been systematized. Key technological innovations from the second half of the nineteenth century to the mid-1980s have been examined, with attention to their impact on investigative methodology and tactics across different historical periods. The study also explores how the introduction of new technologies at various stages influenced the format and quality of evidentiary processes, standards of admissibility and reliability of evidence, and the balance between the interests of criminal prosecution and the protection of human rights.

A retrospective analysis of the evolution of technological support for pre-trial investigations within the chronological boundaries from the second half of the nineteenth century to the mid-1980s allows us to conclude that a coherent scientific-methodological system of forensic science had emerged–one that progressed from the use of isolated empirical methods to the creation of a comprehensive infrastructure for objective evidence-based inquiry. This period is characterized by a consistent transformation of investigative approaches: from subjective testimonial evidence to scientifically grounded methods of documenting, systematizing, and deeply analyzing material traces of crime. A fundamental achievement of this era was the transformation of forensic science from an applied practice into an interdisciplinary field integrating advances in physics, chemistry, biology, and information technologies. The culmination of this developmental stage was the establishment of a technological foundation that enabled the revolutionary breakthrough in molecular-genetic identification and laid the groundwork for the subsequent digital transformation of the criminal justice system.

Key words: pre-trial investigation, history of criminalistics, periodization, technologies, innovations, technical means.

Постановка проблеми. В умовах, коли перед правоохоронною системою України постають завдання імплементації надсучасних технологій в практику досудового розслідування, виникає нагальна потреба в науковому переосмисленні історичного шляху, пройденого від найпростіших технічних засобів до високотехнологічних комплексів, адже відсутність чіткого систематичного огляду еволюційних процесів не дає змоги повною мірою усвідомити накопичені ризики й повторювані помилки. Попри беззаперечне значення технологій для досудового розслідування на сьогодні відсутня загальновизнана наукова періодизація історичних етапів застосування технологій у досудовому розслідуванні, яка б одночасно враховувала глобальну еволюцію власне криміналістичних та суміжних наукових знань; зміну технічної бази (від аналогових до цифрових та інтелектуальних технологій); зміну парадигм доказування (від ідентифікації за зовнішніми ознаками до ідентифікації за молекулярними та алгоритмічними даними); вплив міжнародних стандартів захисту прав людини та судової практики.

Метою дослідження є здійснення комплексного історико-правового аналізу еволюції технічних засобів, що застосовуються у досудовому розслідуванні від другої половини XIX ст. до середини 1980-х років, систематизація історичного розвитку технічних засобів криміналістики.

Стан опрацювання проблематики. Попри значну кількість наукових праць, присвячених окремим аспектам криміналістичної техніки та методики розслідування, у науковій літературі переважають роботи, присвячені або загальній історії криміналістики як науки, або окремим технічним засобам чи методикам.

Існуючі підходи до періодизації історії вітчизняної криміналістики носять переважно історико-інституційний характер, внаслідок чого ключові етапи розвитку технологій та їхній вплив на криміналістичну практику залишаються недостатньо дослідженими. Зокрема, Р.І. Благута та А.В. Мовчан пропонують розділити «використання новітніх технологій у розслідуванні злочинів у правоохоронних органах» на п'ять основних етапів: 1. Початок XVIII ст. – жовтень 1917

р. (дорадянський період, розробка та застосування технологій з метою криміналістичної ідентифікації та діагностики); 2. Жовтень 1917 р. – середина 1950 рр. (розвиток криміналістичних знань на основні методів попереднього етапу); 3. Середина 1950 рр. – початок 1990 рр. (комп'ютеризація криміналістичного та інформаційно-аналітичного забезпечення оперативних підрозділів і підрозділів досудового розслідування, запровадження ДНК-аналізу); 4. Початок 1990 рр. – 19 листопада 2012 р. (етап використання новітніх технологій у розслідуванні злочинів пов'язаний з проголошенням незалежності України, структурної перебудови оперативних та експертно-криміналістичних підрозділів і підрозділів досудового розслідування); 5. 20 листопада 2012 р. – наші дні (набрання чинності новим КПК України, запровадження негласних слідчих (розшукових) дій, суттєві зміни в організації застосування новітніх технологій у розслідуванні злочинів) [1, с. 13].

Запропоноване розуміння розвитку технологій прагне комплексно охопити історію новітніх технологій у контексті трансформації держави та правоохоронної системи. Розглянута періодизація використовує синтетичну методологію, яка поєднує історико-інституційний та нормативно-правовий критерії, наслідком чого межами визначення історичних етапів еволюції новітніх технологій слугують періоди державного розвитку та законодавчі акти, а не власне ключові технологічні прориви в криміналістиці.

В дослідженні В.В. Юсупова «Криміналістика в Україні у XX – на початку XXI ст. (історико-теоретичне дослідження)» [2] розвиток криміналістики розглядається через призму розвитку вітчизняних судово-експертних закладів – судово-експертних установ, експертних підрозділів МВС, експертних закладів охорони здоров'я, у слідчому апараті, причому для кожного з них розроблена окрема періодизація етапів історичного розвитку.

Домінуючий у вітчизняних дослідженнях історії розвитку криміналістики та її періодизації історико-інституційний підхід (виокремлення періодів (етапів) на основі історії становлення української державності, історії створення/реорганізації експертних установ, прийняття законодавчих актів) не враховує значення фактору технології як автономної рушійної сили трансформації криміналістичної практики. Однак процес розкриття правопорушень сьогодні якісно відрізняється від минулого *не лише інституційно або організаційно*, а передусім через *використання новітніх технологій*, цифрової криміналістики, штучного інтелекту, автоматизованих систем. Обмеженість історико-інституційного підходу полягає у применшенні важливості дослідження технологічного детермінізму: як саме інновації (від дактилоскопії до штучного інтелекту) фундаментально змінювали кримінально-процесуальну парадигму, трансформуючи базові концепції доказування (від свідчень та зізнань до об'єктивних біометричних даних), стандарти достовірності (від суб'єктивної інтерпретації експерта до алгоритмічного аналізу та статистичної ймовірності), географію розслідування (від локальних юрисдикцій до транснаціональних мереж обміну даними), тривалість процесу (вплив на швидкість розслідування, створення можливості розкриття «холодних справ»), процесуальні гарантії (технології як захист від зловживань через об'єктивну фіксацію). Технологічні трансформації мають універсальний глобальний характер і не можуть бути адекватно пояснені лише через призму періодів існування держав або історії створення інституцій, що вимагає розширення методологічної бази дослідження шляхом залучення технологічно-орієнтованих підходів.

Окремим аспектам історичного розвитку застосування технологій в криміналістиці присвячено праці вітчизняних науковців А.С. Колодіної, Г.І. Глобенка, О.В. Грищенка, Н.М. Дяченко, С.М. Кавуна, О.О. Лущієнко, Я.В. Неділька, Р.Л. Степанюка та іноземних вчених A. Adam, S. Bell, E. Casey, S.A. Cole, K. Jordan, C. Leonetti, M. Lynch, R. McNally, M. Pollitt, J. Thorwald та інші. Отже фрагментарність наукових досліджень не дозволяє сформувати цілісне уявлення про закономірності технологічної трансформації криміналістичної діяльності, що ускладнює прогнозування подальших напрямів розвитку та вироблення науково обґрунтованих рекомендацій щодо впровадження інновацій.

Процес історичної еволюції розвитку та застосування технологій у досудовому розслідуванні в дослідженні розглядається через призму інтегративної методологічної моделі, що поєднує три взаємодоповнюючі теоретичні підходи, кожен з яких висвітлює окремий вимір трансформації. Парадигмальний підхід Т. Куна застосовується для ідентифікації якісних зрушень у епістемологічній основі криміналістики. Принцип технологічного детермінізму (технології як один з ключових, але не єдиних факторів соціальних змін) виявляє зв'язок між появою конкретних технічних засобів (дактилоскопія, ДНК-профілювання, цифрова криміналістика) та трансформацією про-

цесуальних процедур, стандартів доказування, слідчих дій, інституційної організації експертних служб, що дозволяє простежити, як матеріальні технології впливають на соціальні практики та правові норми. Теорія дифузії інновацій Е. Роджерса застосовується для диференціації стадій впровадження технологій у правоохоронну практику, дозволяючи здійснити аналіз часових розривів між винаходом технології та її повноцінним впровадженням у повсякденну слідчу практику, що часто становить десятиліття. Синтез цих трьох підходів створює багатовимірну аналітичну рамку, здатну одночасно відстежити епістемологічні зрушення, матеріально-технологічні детермінанти та соціально-інституційну динаміку впровадження, забезпечуючи цілісне розуміння складного, нелінійного процесу технологічної еволюції криміналістики.

Спираючись на зазначену методологічну модель виділено чотири періоди еволюції технологій у досудовому розслідуванні: 1. Формування базових галузей, методів і технічних засобів криміналістики (друга половина XIX ст. – 1930-ті роки); 2. Інструментально-технічна трансформація (1940–1984 рік); 3. Цифрова революція та генетична ідентифікація (1985 – 2009 рік); 4. Інтелектуально-алгоритмічні інновації, інтегративність та емпіричне переосмислення (2010 рік – теперішній час).

Дане дослідження висвітлює еволюцію технологій протягом першого та другого періодів, що охоплюють часовий проміжок від другої половини XIX ст. до середини 1980-х років.

Виклад основного матеріалу. Соціально-історичний контекст першого періоду характеризується впливом низки важливих чинників на становлення та розвиток криміналістики. Масова урбанізація та індустріалізація в Європі та Північній Америці кінця XIX – початку XX ст. спричинила зростання злочинності у містах та ускладнення її форм. Поступове припинення практики заслання правопорушників з європейських країн до колоній обумовило зростання кількості рецидивістів, які поверталися до міст після відбуття покарання, могли змінити прізвища та продовжувати злочинну діяльність, що актуалізувало проблему їхньої ідентифікації. Урбанізація також змінила характер правопорушень, створивши нові форми протиправної поведінки, адаптовані до міського середовища. З'явилися нові типи правопорушень, неможливі у сільській місцевості: шахрайство з використанням анонімності великого міста (підробка документів, видавання себе за іншу особу, афери з нерухомістю), серійні злочини, організована злочинність, що розвивались в промислових містах, де соціальний контроль традиційних спільнот був відсутній. Соціальна анонімність великих міст призвела до знецінення традиційних (візуальних) методів ідентифікації особи, породивши визначальну проблему ідентифікації: як встановити особу невідомого правопрушника серед сотень тисяч або мільйонів мешканців міста, як підтвердити, що затриманий – саме та особа, яка вчинила правопорушення. Нові обставини створили запит на наукові методи ідентифікації особи, зокрема розробки антропометрії Бертільйона та дактилоскопії.

Першою визначальною особливістю першого періоду є *антропологічно-біометрична домінанта ідентифікації*. Ключовим досягненням стала зміна парадигми ідентифікації особи: від суб'єктивного впізнання свідками до об'єктивної реєстрації фізичних параметрів. Антропометрія Бертильйона (розроблена в 1879 р.) [3, p. 21] стала першою спробою замінити суб'єктивний опис особи числовими вимірами (11 стандартизованих вимірів тіла), яка згодом була витіснена дактилоскопією (система Гальтона-Генрі, 1892) [4, с. 136], що запропонувала метод ідентифікації за унікальними папілярними візерунками пальців. Скотленд-Ярд прийняв систему Гальтона-Генрі у 1901 році, у США перша система класифікації була запроваджена у Нью-Йорку в 1902 році, в 1924 році ФБР створило кримінальний архів на основі системи Генрі, протягом наступних 47 років вручну впорядкувавши понад 200 мільйонів записів за цією системою [5, p. 109-110]. В Україні єдина дактилоскопічна картотека за системою Гальтона-Генрі була запроваджена у 1922 р. [2, с. 233], вже на 1927 р. функціонувало 40 реєстраційно-дактилоскопічних бюро [2, с. 237.]

Наступною визначальною особливістю першого періоду стала *візуалізація та оптична об'єктивізація доказів*. Розвиток промислового виробництва з середини XIX ст. забезпечив доступність технічних приладів (мікроскопи, фотокамери та ін.), що стало основою для технологічної трансформації криміналістики. Винахід фотографії (Дагер, 1839) [6, с. 9] та її швидке вдосконалення (перехід до сухих пластинок і целулоїдної плівки Істмена, 1883) [6, с. 11-13] революціонізували криміналістику, створивши технологічну можливість для об'єктивної фіксації реальності та доказів. Впровадження судової фотографії одночасно охопило три ключові аспекти розслідування: 1. Кримінальну реєстрацію: з середини XIX ст. поліція почала масово здійснювати фотографування затриманих [5, p. 60]. У 1880-х рр. А. Бертільйон стандартизував сигналетичну фотографію

(фронтальний та профільний знімок), перетворивши її на надійний елемент ідентифікації. [5, p. 104-105]. 2. Фіксацію місця події: А. Бертільйоном також було розроблено метод метричної фотографії місця злочину, що дозволяло не лише зафіксувати зовнішній вигляд, а й достатньо точно реконструювати просторові відносини. 3. Наукову візуалізацію: фотографія дозволила візуалізувати невидиме для людського зору, завдяки швидкому впровадженню рентгенівських знімків (1895) [3, p. 307], мікрофотографії та спеціальних видів зйомки (інфрачервоної та ультрафіолетової) для виявлення підробок документів. Використання фотографії в суді вперше відбулось у 1851 році, коли фотографія підробленого документа була представлена як доказ [7]. В Україні перше поліцейське фотоательє з'явилося в 1864 році у м. Бобринці Одеської губернії [1, с. 16]. Таким чином, фотографія перетворилася на фундаментальний метод криміналістичного доказування, дозволивши документувати правопорушення та створювати достовірні докази для подальшого використання в судових процесах.

Удосконалення оптичних мікроскопів (зокрема, поява порівняльного та стереомікроскопа в 1920-х роках) [3, p. 81, 254] стало значним технологічним досягненням, яке дозволило перейти від макроскопічного огляду до вивчення слідів на мікроструктурному рівні. Ця інструментальна трансформація відкрила нові, фундаментальні напрямки криміналістичного дослідження, які швидко набули статусу окремих галузей. Розвиток балістики було забезпечено саме завдяки застосуванню порівняльного мікроскопа (адаптованому для криміналістики К. Годдардом в 1920-х рр.), який надав можливість ідентифікувати зброю за індивідуальними слідами на кулях та гільзах. Експертиза К. Годдарда по розслідуванню вбивств у справі Сакко і Ванцетті (1920) та вбивств у день Святого Валентина в Чикаго (1929) зробила порівняльний мікроскоп відомим і прийнятим судовою системою [3, p. 156-159]. Мікроскопи стали незамінним інструментом в трасології, дослідженнях волокон та волосся, порівнянні пилу, ґрунту та інших речових доказів. Філософську та методологічну основу для цих досліджень заклав Е. Локар, який у 1910 році сформулював свій знаменитий «принцип обміну» («кожен контакт залишає слід») [3, p. 234]. Цей принцип став аксіомою трасології, підтвердивши наукову обґрунтованість використання мікроскопічних слідів для встановлення факту фізичного контакту між злочинцем, жертвою та місцем події.

Іншою визначальною особливістю періоду стало *зародження інструментального аналізу* – поряд із фізичними методами дослідження (трасологією) відбувається розвиток фізико-хімічних методів. У другій половині XIX ст. фундаментальні відкриття природничих наук створили інноваційний інструментарій для криміналістики. Зокрема, застосування спектрального аналізу дозволило ідентифікувати хімічні елементи у доказах. Відкриття груп крові К. Ландштейнером (1901) [3, p. 122] створило можливість класифікувати сліди крові та значно звужувати коло підозрюваних. Винахід рентгенівського випромінювання (1895) [3, p. 307] негайно знайшов криміналістичне застосування, оскільки став першим прикладом впровадження неруйнівних методів дослідження – від виявлення куль у тілах жертв без необхідності проведення розтину до виявлення підробок у документах. Використання цих досягнень перетворило криміналістику на науку, що застосовує інструментарій фундаментальних дисциплін. Застосування токсикологічних досліджень, перших спроб спектрального аналізу, хімічних реактивів, засвідчило перехід криміналістики від описових методів до аналітичних, що кардинально підняло статус криміналістичної експертизи: від суб'єктивної «думки досвідченого практика» до «наукового висновку», обґрунтованими точними вимірюваннями та експериментами.

Наступною визначальною особливістю періоду стала *інституалізація експертної діяльності та започаткування уніфікації криміналістичних методів*. Накопичення технічних засобів (мікроскопів, фотографічного обладнання, хімічних реактивів) вимагало спеціальних умов зберігання та застосування. Це призвело до появи та розвитку протягом 1910-1930 років спеціалізованих криміналістичних установ та лабораторій. Перша судова лабораторія була відкрита у 1910 році в Ліоні за ініціативи Е. Локара [8, p. 127]. В Україні кабінети науково-судової експертизи були засновані в Києві, Одесі (1913) та Харкові (1923), які в 1925 були перейменовані в інститути НСЕ, а в 1944 – в науково-дослідні інститути судової експертизи (НДІСЕ) [2, с. 195, 208, 231].

В 1893 р. австрійський вчений та судовий слідчий Г. Ґросс опублікував «Керівництво для судових слідчих, чинів жандармерії і поліції» в якій вперше вживається термін «криміналістика» [5, p. 67]. Інтерес Ґросса до наукових і технічних деталей розслідування стимулювався *розумінням кримінальної справи як наукової задачі, яку потрібно розв'язати*. Поширення використання правопорушниками технологічних та наукових досягнень розглянутого періоду поставило перед

слідством нові виклики, що, у свою чергу, спричинило зміни у розумінні значення ролі науковця в процесі розслідування. В цьому контексті характерним стало висловлювання судового хіміка Альфреда Лукаса: «…злочинець стає настільки науковим не лише у своїй роботі, але й у засобах уникнення свого викриття, що потрібен науковець, аби впоратися з ним, тобто науковця слід поставити проти науковця» [5, p. 89]. Дані інституційні та епістемологічні зміни ознаменували *професійне становлення фігури експерта-криміналіста* та *закріплення його статусу як носія наукового знання в суді та суспільстві*.

Створення національних та міжнародних асоціацій експертів (зокрема, International Association for Identification, 1915) [3, p. 215] сприяло уніфікації методів, стандартизації процедур та активному обміну досвідом між фахівцями, закріплюючи науковий статус криміналістики на міжнародному рівні. Потреба у міжнародній співпраці призвела до створення систем обміну інформацією між країнами – прообразу майбутнього Інтерполу, який був заснований у 1923 році як Міжнародна комісія кримінальної поліції [9].

Інтеграція інноваційних технологій у криміналістичну практику актуалізувала *проблему процесуальної допустимості доказів, отриманих новітніми технічними засобами*, оскільки суди часто демонстрували консерватизм, відмовляючи у прийнятті доказів. Прецедентним моментом у вирішенні цієї дилеми став розгляд справи Frye v. United States (1923), коли суд відхилив результати застосування одного з ранніх прототипів поліграфа. Це рішення заклало основу правової доктрини Frye standard (стандарт «загального визнання»), згідно з яким експертний висновок визнається допустимим лише за умови, що науковий принцип або методика, на яких він ґрунтується, здобули загальне визнання (general acceptance) у відповідному професійному науковому середовищі. [10, с. 55]. Цей прецедент створив важливий інституційний фільтр, який з одного боку сповільнював, але водночас легітимізував процес впровадження нових криміналістичних технологій, змушуючи розробників зосереджуватися не лише на технічній ефективності, але й на науковій обґрунтованості та стандартизації методів. Стандарт справив значний транснаціональний вплив на еволюцію процесуальних підходів до оцінки експертних висновків у країнах як англосаксонської, так і континентальної правових традицій, хоча цей вплив проявився не через пряме запозичення, а через опосередковану імплементацію концептуального принципу необхідності зовнішньої верифікації наукової обґрунтованості методів незалежно від авторитету конкретного експерта.

Підсумовуючи етап розвитку технологій у криміналістиці з другої половини XIX ст. до кінця 1930-х років, необхідно зазначити, що цей період характеризується *трансформацією кримінального розслідування з емпіричної практики в науково обґрунтовану дисципліну*. Було закладено методологічний базис сучасної криміналістики та її інституалізацію (створення перших спеціалізованих лабораторій та університетських центрів), сформовано основні галузі криміналістики, розроблено та стандартизовано ключові системи ідентифікації та реєстрації.

Головним інноваційним надбанням етапу став *технологічний прорив у створенні технічних засобів об'єктивної фіксації та дослідження мікрооб'єктів* (порівняльні мікроскопи, стереомікроскопи, поляризаційна мікроскопія, фотографія, рентген). Це дозволило перевести доказування з рівня «слів свідка» на рівень «матеріального сліду». Попри значний прогрес, технічні засоби цього періоду залишалися переважно допоміжними інструментами візуального контролю, розширюючи можливості експерта, але не замінюючи його суб'єктивне сприйняття. Період завершився формуванням чіткого запиту у вдосконаленні технологій лабораторного аналізу, що передбачало вихід досліджень за межі візуального контролю, впровадження складних інструментальних методів та початку наступного періоду «інструментально-технічної трансформації».

Період інструментально-технічної трансформації **(1940–1984 рр.)** характеризується динамічним розвитком технологій, обумовленим біполярним геополітичним протистоянням США та СРСР у часи «холодної війни». Конкуренція наддержав обумовила стратегічне значення фінансування фундаментальних досліджень, розглядаючи науковий прогрес як пріоритет національної безпеки, що сприяло трансферу технологій подвійного призначення у криміналістику. Соціально-криміногенний ландшафт цього періоду зазнав кардинальних змін через «контркультурну революцію» 1960–1970-х років та глобалізацію накроторгівлі. Масове вживання наркотичних засобів стало каталізатором різкого зростання злочинності: зокрема, за даними Дж. Петерсона та А. Леггетт, у США з 1966 по 1971 рік загальний рівень злочинності зріс на 83%, а насильницьких злочинів – на 90%. [11, p. 623]. Відповідно з боку правоохоронних органів було сформовано запит на високоточні технології виявлення та аналізу наркотичних речовин.

Хронологічна межа початку періоду обумовлена винайденням та впровадженням у криміналістичну практику перших методів паперової та тонкошарової хроматографії в 1940-х роках [12, p. 187-211]. *Застосування хроматографічних методів дослідження речовин спричинило фундаментальну трансформацію криміналістики зі спостережно-описової науки в експериментально-аналітичну дисципліну, що базується на молекулярній верифікації речових доказів через процес глибокої інструменталізації експертних методів*. Хроматографія стала суттєвим технологічним проривом, що визначив парадигмальний перехід від якісних хімічних реакцій попереднього етапу до кількісного фізико-хімічного аналізу молекулярної структури речовин з можливістю точного вимірювання концентрацій до рівня мікрограмів. Газова та рідинна хроматографія (GC, HPLC), що дозволили розділяти складні суміші на окремі компоненти з наступною ідентифікацією та кількісним визначенням кожного з них, в комплексі з іншими інструментальними технологіями періоду: спектроскопічними методами (FTIR, UV-Vis), електронною мікроскопією (SEM-EDX), мас-спектрометрією (GC-MS), атомно-абсорбційною спектроскопією (AAS), нейтронно-активаційним аналізом (NAA), в сукупності забезпечили експоненціальне зростання чутливості аналізу та перетворили криміналістичні експертизи з суб'єктивних висновків експертів на об'єктивні числові результати вимірювань. Зростання наркозлочинності сформувало нагальну потребу в розширенні інтеграції хроматографічних методів в криміналістику: аналіз унікального спектра домішок уможливив ідентифікацію конкретних нарколабораторій або географічних регіонів походження сировини, що дозволило правоохоронцям не лише доводити факт зберігання, а й реконструювати транснаціональні маршрути виробництва та постачання наркотиків.

1970–1980-х роки позначилися різким сплеском міжнародного тероризму (серія викрадень та підривів повітряних суден, трагічні події на Олімпійських іграх у Мюнхені 1972 р.). Необхідність виявлення новітніх пластичних вибухівок (Semtex, C-4) та реконструкції подій за мікроскопічними фрагментами обумовила перехід до високочутливого інструментального аналізу. У цей період стандартом дослідження вибухівки стають методи хроматографії та інфрачервоної спектроскопії.

Іншою визначальною особливістю досліджуваного періоду став *початок комп'ютеризації криміналістики*. Починаючи з 1960-х років розпочинається процес автоматизації обробки та систематизації накопичених масивів даних (насамперед, дактилоскопічних картотек) та інтеграції обчислювальних систем з аналітичним лабораторним обладнанням, що дозволило якісно підвищити точність та швидкість інструментальних досліджень. Зокрема, поєднання газової хроматографії з мас-спектрометрією (GC-MS) та комп'ютерними модулями обробки даних дозволило виключити суб'єктивний фактор ручної інтерпретації графіків [13]. Створення цифрових бібліотек спектральних «відбитків» речовин дозволило автоматизувати процес ідентифікації наркотичних засобів та отрут, порівнюючи отриманий спектр із еталонними зразками в базі даних в автоматичному режимі, що створило потужний інструмент ідентифікації складних органічних сумішей, важливий для наркологічних та токсикологічних експертиз.

Завершальна фаза періоду інструментально-технічної трансформації (1970–1980-ті роки) характеризується *автоматизацією пошукових та аналітичних процесів*. Відбувається перехід від накопичення фізичних носіїв інформації до створення цифрових баз даних та впровадження алгоритмічних методів обробки доказів. Найбільш радикальною парадигмальною зміною стало впровадження автоматизованих дактилоскопічних ідентифікаційних систем (AFIS). До 1970-х років дактилоскопічні облік являли собою масштабні масиви паперових карток, ручний пошук у яких займав від кількох днів до тижнів, що суттєво знижувало ефективність розслідування. Технологічний прорив, ініційований розробками ФБР та корпорації NEC (Японія) у 1970-х роках і реалізований на практиці у 1980-х [14], кардинально змінив процес ідентифікації та розшуку. Принцип роботи AFIS базувався на трьох етапах: 1. Цифрове сканування та перетворення графічного образу відбитка в електронний код. 2. Алгоритмічне кодування унікальних топографічних точок папілярного візерунка. 3. Автоматизований математичний пошук кореляцій у мільйонних масивах даних із миттєвою підготовкою списку ймовірних збігів (кандидатів). AFIS стала першою масштабною комп'ютерною системою в криміналістиці, що виступила прототипом для майбутніх біометричних та балістичних баз даних.

Паралельно з біометрією відбувалася комп'ютеризація оперативно-довідкових обліків на базі перших мейнфреймів (таких як IBM System/360). Знаковою подією стало створення ФБР у 1967 році Національної системи кримінальної інформації (NCIC), яка до 1971 року інтегрувала дані

всіх штатів США [15]. Це продемонструвало можливість створення єдиного інформаційного простору, що дозволив автоматизувати облік викрадених автомобілів, зброї та розшукуваних осіб.

В 1970-х рокам засоби ЕОМ упроваджуються в криміналістичну практику в Україні. Наказом МВС СРСР № 0155-1973 р. було запроваджено в практику роботи криміналістичних підрозділів ІПС «Слід» [1, с. 23] яка давала змогу здійснювати перевірку слідів пальців рук за масивами дактилокарт із використанням ЕОМ. Було створено перші автоматизовані інформаційно-пошукові системи оперативно-розшукового призначення, такі як «Облік» і «Розшук», підсистеми «Сигнал», «Фільтр», «Мережа», що замінили наявні картотеки та облікові справи [1, с. 24]. У 1970-х роках було створено Республіканський науково-дослідний інформаційний центр МВС УРСР, до основних напрямів діяльності якого належали надання оперативно-довідкової, розшукової, статистичної та іншої інформації; збирання, обробка, зберігання, аналіз інформації про злочини та осіб, які їх учинили з використанням перших автоматизованих інформаційних систем «Профілактика-Розшук», «Розшук», «Статистика» та інших [1, с. 26].

Водночас масове поширення обчислювальної техніки у корпоративному секторі та державних установах протягом 1970-1980-х років породило якісно нові форми протиправної поведінки – кіберзлочинність, що охоплювала несанкціоноване проникнення у комп'ютерні системи з метою викрадення конфіденційної інформації, маніпуляції з цифровими даними, комп'ютерне шахрайство, що створило об'єктивну необхідність формування принципово нової галузі криміналістичного знання – цифрової (комп'ютерної) криміналістики. Дослідження Донна Паркера «Crime by Computer» (1976) стало першим керівництвом використання цифрової інформації для розслідування правопорушень, скоєних за допомогою комп'ютера [16. p. 5].

Таким чином, кібернетичний зсув 1970-х – початку 1980-х років забезпечив перехід криміналістики на новий рівень, де електронна інформація та алгоритм стали такими ж важливими інструментами встановлення істини, як і матеріальний слід.

Іншою визначальною особливістю досліджуваного періоду стало *масове впровадження технологій магнітного аудіо- та відеозапису, що ознаменувало фундаментальний перехід від статичної (фотографічної) до динамічної парадигми фіксації доказової інформації*. Поява та мініатюризація записуючих пристроїв (зокрема, портативних магнітофонів у 1950–1960-х роках) дозволила вперше об'єктивізувати не лише матеріальну обстановку, але й вербально-комунікативні процеси (допити, переговори правопорушників). Це не лише підвищило стандарти документування слідчих дій, мінімізуючи суб'єктивізм письмових протоколів, але й детермінувало генезис абсолютно нового експертного напряму – відеофонографічної експертизи [17, с. 20]. Акустичний сигнал та динамічне зображення набули статусу самостійних об'єктів криміналістичного дослідження, що відкрило можливості для інструментальної ідентифікації особи за голосом та аналізу динаміки подій у часовому просторі.

Окремим вектором технологічної еволюції стало зародження систем дистанційного візуального контролю громадського простору. Починаючи з 1960-х років, зокрема завдяки передовому досвіду Великої Британії, відбувається впровадження систем відеоспостереження (CCTV) у громадських місцях [18, p. 110-111.]. Впровадження систем відеоспостереження ознаменувало перехід від реактивної моделі розслідування до проактивної стратегії моніторингу безпеки в реальному часі. Таким чином, відеокамера трансформувалася з пасивного засобу фіксації місця злочину в активний інструмент оперативного пошуку та контролю, сформувавши інфраструктурну основу для майбутніх концепцій «безпечного міста».

Особливістю періоду стала *інституціональна трансформація організаційної архітектури криміналістичних служб*, що проявилася у парадигмальному переході від децентралізованої моделі локальних експертних осередків до централізованих національних систем судово-експертних установ. 1940-1960-ті роки характеризуються масовим заснуванням державних криміналістичних центрів національного масштабу: розширення та модернізація лабораторії ФБР у США (що стала методологічним еталоном для інших країн), створення Home Office Forensic Science Service у Великій Британії, заснування Федерального відомства кримінальної поліції (Bundeskriminalamt, BKA) у ФРН, що були забезпечені потужною науково-технічною базою, яка складалась з високовартісного обладнання (електронні мікроскопи, газові хроматографи, мас-спектрометри, спектрофотометри) та висококваліфікованих спеціалістів для його обслуговування. Координацію криміналістичної діяльності науково-технічних підрозділів МВС в межах УРСР здійснював науково-технічний відділ МВС УРСР, який функціонував і як практична експертно-криміналістична

установа [2, с. 357]. В 1981 р. в УРСР було утворено Експертно-криміналістичне управління МВС УРСР, що мало два відділи – криміналістичних досліджень (яке мало три відділення: криміналістичних досліджень, фізико- хімічних досліджень і відділення спеціальних досліджень), оперативної, криміналістичної та організаційної техніки [2, с. 365].

Паралельно з національною централізацією відбувався процес міжнародної інституціалізації криміналістичної діяльності через створення механізмів транснаціональної координації та уніфікації підходів. Конституювання Інтерполу у сучасній формі (1956) [9] ознаменувало становлення постійної системи обміну криміналістичною інформацією між національними правоохоронними системами, що стало важливим фактором в умовах зростаючої транснаціоналізації організованої злочинності у повоєнний період.

Міжнародний рух за права людини, що розвинувся протягом досліджуваного періоду, позитивно вплинув на поширення застосування технологій в досудовому розслідуванні. На основі Європейської конвенції з прав людини (1950) [19], Міжнародного пакту про громадянські та політичні права ООН (1966) [20] розбудовувалась система міжнародних стандартів дотримання прав людини. Посилення вимог щодо дотримання процесуальних прав підозрюваних у демократичних правових системах, включно з правом на мовчання, правом на захисника з моменту затримання, забороною катування, презумпцією невинуватості, об'єктивно обмежили можливості правоохоронних органів покладатися на традиційні методи отримання доказів через інтенсивні допити та психологічний тиск, спрямовані на отримання зізнань підозрюваних як центрального елемента доказової бази. Відповідно, правоохоронна система об'єктивно потребувала альтернативних джерел доказової інформації: дактилоскопічної ідентифікації, трасологічного аналізу, інструментальних експертиз, пізніше ДНК-профілювання, які могли встановлювати причетність особи до злочину незалежно від її готовності співпрацювати зі слідством. Таким чином, *посилення процесуальних гарантій прав особи стало не перешкодою, а каталізатором технологічної модернізації криміналістики*: необхідність компенсувати обмеження традиційних методів розслідування стимулювала перехід до наукових методів доказування, що базувалися на об'єктивному аналізі матеріальних слідів злочину, а не на суб'єктивних свідченнях чи зізнаннях учасників процесу.

Підсумовуючи період інструментально-технічної трансформації, слід констатувати, що він репрезентує не лише процес «технологічного удосконалення» криміналістики, але й фундаментальну трансформацію природи криміналістичної діяльності – *перехід від майстерності індивідуального експерта до залежності від складних технологічних комп'ютеризованих систем*. Технічний прогрес надав не лише нові інструменти фіксації, а й породив нові види речових доказів (електронні носії, фонограми та ін.), що вимагало розробки нових методик їх дослідження та процесуального оформлення.

Висновки. Розглянуті періоди еволюції застосування технологій у досудовому розслідуванні відображають закономірний взаємозв'язок між суспільним прогресом та науково-технічним розвитком криміналістики. Результатом еволюції технологій у розглянутих періодах стало створення інтегрованої методологічної системи досудового розслідування, що поєднує можливості біометричної ідентифікації (дактилоскопія, антропометричні виміри), аудіовізуального документування та просторового аналізу (фотографія, аудіо- та відеозапис, трасологія), молекулярної ідентифікації речовин (хроматографія, спектроскопія, мікроскопія), інституційної організації (національні криміналістичні лабораторії, міжнародна координація через Інтерпол, стандартизація процедур). Накопичений протягом цього періоду арсенал методів ідентифікації, документування та аналізу доказів став фундаментом для парадигмального зсуву в розслідуванні правопорушень для наступних періодів (генетичної ідентифікації, цифрової революції та алгоритмічної трансформації).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Благута Р.І., Мовчан А.В. Новітні технології у розслідуванні злочинів: сучасний стан і проблеми використання: монографія. Львів: ЛьвДУВС, 2020. 256 с.
2. Юсупов В.В. Криміналістика в Україні у XX – на початку XXI ст. (історико-теоретичне дослідження): дис. … доктора юрид. наук: 12.00.09. Київ, 2018. 564 с.
3. Bell, Suzanne. Encyclopedia of Forensic Science. New York : Facts On File, 2008. 405 p.
4. Черниченко І.В. Окремі аспекти становлення дактилоскопії до 1900 р. *Вісник кримінального судочинства*. 2015. № 3. С. 133-138.

5. Adam, Alison. A History of Forensic Science: British beginnings in the twentieth century. London: Routledge, 2015. 250 p. https://doi.org/10.4324/9780203726013.
6. Аналогова і електронна фотографія: історіографія, характеристика, порівняльний аналіз, сфери застосування в юриспруденції. / За ред. П.Д. Біленчука. Київ: Українська академія підприємництва, 2009. 40 с.
7. Kelsall, Lauren. The Evolution of forensic science and how modern techniques have influenced cold cases within the criminal justice system. URL: https://www.academia.edu/37120105/The_Evolution_of_Forensic_Science_and_How_Modern_Techniques_have_Influenced_Cold_Cases_within_the_Criminal_Justice_System (дата звернення: 12.11.2025).
8. Popa, Nelu Dorinel. Historical References and Doctrinal Precedents of Forensic Science Worldwide. RAIS Conference Proceedings, June 8–9, 2023, pp. 116-128. doi:10.5281/zenodo.8132852.
9. How our history started. URL: https://www.interpol.int/Who-we-are/Our-history/How-our-history-started (дата звернення: 12.11.2025).
10. Щербаковський М., Проценко А. Оцінка результатів експертного дослідження на підставі ймовірнісного підходу (за матеріалами закордонних публікацій). Теорія та практика судової експертизи і криміналістики. 2023. Вип. 1 (30). С. 50-69. DOI: 10.32353/khrife.1.2023.04.
11. Peterson, Joseph & Leggett, Anna. The evolution of forensic science: Progress amid the pitfalls. *Stetson Law Review*. 2007. Vol. 36. pp. 621-660.
12. Ettre, Leslie & Hinshaw, John. Chapters in the Evolution of Chromatography. London : Imperial College Press, 2008. 509 p. 10.1142/P529.
13. Gas Chromatography-Mass Spectrometry. A National Historic Chemical Landmark. URL: https://www.acs.org/education/whatischemistry/landmarks/gas-chromatography-mass-spectrometry.html (дата звернення: 12.11.2025).
14. Automated Fingerprint Identification System (AFIS) / Moses, K.R. et. al. URL: https://www.ojp.gov/pdffiles1/nij/225326.pdf (дата звернення: 12.11.2025).
15. The Role of the Computer in Law Enforcement. URL: https://www.ojp.gov/pdffiles1/Digitization/88517-88521NCJRS.pdf (дата звернення: 12.11.2025).
16. Pollitt, Mark. A History of Digital Forensics VI. *IFIP Advances in Information and Communication Technology.* 2010. Vol. 337. pp. 3-15. 10.1007/978-3-642-15506-2_1.
17. Татарникова Т.О. Експертні дослідження матеріалів та засобів цифрового звукозапису: дис. … канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2016. 238 с.
18. Norris, Clive & Mccahill, Michael & Murakami Wood, David. The growth of CCTV: A global perspective on the international diffusion of video surveillance in publicly accessible space. *Surveillance & Society*. 2004. Vol. 2. pp. 110-135. 10.24908/ss.v2i2/3.3369.
19. Європейська конвенція з прав людини. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 12.11.2025).
20. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043/conv#Text (дата звернення: 12.11.2025).

УДК [351/75:324:342.9] (477)
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.4.41

ОСОБЛИВОСТІ ПРОВЕДЕННЯ ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВИХ ЗАХОДІВ ПРИ РОЗКРИТТІ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ, ЩО ВЧИНЯЮТЬСЯ У СФЕРІ ВІРТУАЛЬНИХ АКТИВІВ

Крижановський А.С.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри міжнародного та кримінального права,
Національний університет «Львівська політехніка»
ORCID: 0000-0002-2432-5286

Крижановський А.С. Особливості проведення оперативно-розшукових заходів при розкритті кримінальних правопорушень, що вчиняються у сфері віртуальних активів.

У статті на підставі комплексного системного підходу розглянуто особливості проведення оперативно-розшукових заходів при розкритті кримінальних правопорушень, що вчиняються у сфері віртуальних активів. Актуальність теми дослідження обумовлена тим, що цифровізація економіки та, зокрема, фінансового сектора, обумовлює зміни в архітектурі фінансових потоків і механізмах регулювання. Розширення спектра фінансових інструментів, доступних завдяки новим технологіям, супроводжується оптимізацією витрат транзакцій, підвищенням ефективності ринкових процесів і виникненням принципово нових загроз, пов'язаних з потенційним зловживанням досягненнями технологічного прогресу в злочинних цілях. Об'єктом дослідження є суспільні відносини, що виникають у процесі вчинення кримінальних правопорушень у сфері віртуальних активів, а також діяльність, що здійснюється під час розкриття та розслідування таких правопорушень. Предметом дослідження виступають закономірності механізму кримінального правопорушення вчиненого щодо та з використанням віртуальних активів, і засновані на пізнанні даних закономірностей, особливості їх розкриття та розслідування. Зазначено, що середовище віртуальних активів має унікальний криміналістичний потенціал як джерело структурованих даних, що дозволяють змоделювати механізм злочинної діяльності. Це зумовлено її властивостями: децентралізацією, незмінністю транзакцій, прозорістю блокчейну та псевдо анонімністю учасників. Зазначені показники формують стійкі цифрові сліди, які за коректної інтерпретації стають основою встановлення причинно-наслідкових зв'язків, ідентифікації суб'єктів і доведення їх причетності до протиправних діянь. Цінність криміналістично значущої інформації у сфері віртуальних активів визначається її здатністю мінімізувати невизначеність у процесі розслідування, проте її ефективне використання потребує адаптації традиційних методів до специфіки технологій віртуальних активів. Актуальність, точність і повнота даних є ключовими критеріями, а їх аналіз має спиратися на принципи критичного мислення, міждисциплінарний підхід і інтеграцію сучасних інструментів.

Ключові слова: блокчейн, інформація, ідентифікації, інформаційні технології, трансакція, оперативно-розшукові заходи.

Kryzhanovskyi A.S. Features of conducting operational-investigative measures in the detection of criminal offenses committed in the field of virtual assets.

Based on a comprehensive systematic approach, the article examines the peculiarities of conducting operational-investigative measures in the detection of criminal offenses committed in the field of virtual assets. The relevance of the research topic is due to the fact that the digitalization of the economy and, in particular, the financial sector, causes changes in the architecture of financial flows and regulatory mechanisms. The expansion of the range of financial instruments available thanks to new technologies is accompanied by the optimization of transaction costs, increased efficiency of market processes, and the emergence of fundamentally new threats associated with the potential abuse of technological progress for criminal purposes. The object of the study is the social relations that arise in the process of committing

criminal offenses in the field of virtual assets, as well as the activities carried out during the detection and investigation of such offenses. The subject of the study is the patterns of the mechanism of criminal offenses committed against and using virtual assets, and is based on the knowledge of these patterns, the peculiarities of their detection and investigation. It is noted that the virtual asset environment has unique forensic potential as a source of structured data that allows the mechanism of criminal activity to be modeled. This is due to its properties: decentralization, immutability of transactions, transparency of the blockchain, and pseudo-anonymity of participants. These indicators form stable digital traces, which, when correctly interpreted, become the basis for establishing cause-and-effect relationships, identifying subjects, and proving their involvement in illegal activities. The value of criminally significant information in the field of virtual assets is determined by its ability to minimize uncertainty in the investigation process, but its effective use requires the adaptation of traditional methods to the specifics of virtual asset technologies. The relevance, accuracy, and completeness of data are key criteria, and their analysis must be based on the principles of critical thinking, an interdisciplinary approach, and the integration of modern tools.

Key words: blockchain, information, identification, information technology, transaction, operational-investigative measures.

Постановка проблеми. Сучасний етап трансформації політичної, економічної та соціальної сфер характеризується тенденцією зростання злочинності у сфері інформаційних технологій, що становить серйозний виклик для правоохоронних органів. Кримінальні правопорушення з віртуальними активами демонструють неспроможність традиційних методів боротьби перед загрозою, яка динамічно розвивається. Виникає необхідність у розробці і впровадженні нових алгоритмів, що регламентують діяльність підрозділів, уповноважених здійснювати оперативно-розшукову діяльність. Удосконалення потребує нормативно-правовий інструментарій оперативно-розшукової діяльності та тактичні і стратегічні методи протидії злочинності.

Мета дослідження визначити особливості проведення оперативно-розшукових заходів при розкритті кримінальних правопорушень, що вчиняються у сфері віртуальних активів.

Стан опрацювання проблематики. Окремі питання розкриття кримінальних правопорушень у сфері віртуальних активів розглядали: Р.О. Баранов; Б.Г. Безгинський; Л.В. Герасименко; М.В. Гуцалюк; С.В. Демедюк; Т.Л. Дмитренко; Т.Є. Зелькіна; Л.В. Кальченко, Н.А. Лугіна; Є.В. Панченко; О.О. Саєнко; Б.Б. Теплицький; К.П. Шевчишена та інші вчені. Економічна інтеграція України до Європейського Союзу вимагає адаптації законодавства, що відповідно потребує проведення міждисциплінарних науково-правових досліджень, у тому числі щодо оперативно-розшукової діяльності з розкриття та розслідування кримінальних правопорушень у сфері віртуальних активів.

Виклад основного матеріалу. Прийняття у першому читанні проєкту закону «Про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких інших законодавчих актів України щодо врегулювання обороту віртуальних активів в Україні» сприяє легалізації віртуальних активів [1]. Поява нових засобів комунікації та технологій обумовлює необхідність розробки нових чи вдосконалення існуючих оперативно-розшукових заходів. Цифрова реальність визначила нові тенденції у розвитку криміналістичної науки з урахуванням потреби виявляти закономірності між слідами і злочинною подією, що сталася у нематеріальній складно структурованій системі блокчейну.

Традиційне трактування об'єктів оперативно-розшукової діяльності, що включає осіб, предмети, події і відомості, демонструє обмежену застосовність у контексті кримінальних правопорушень у сфері віртуальних активів. Висока технологічність актуалізує потребу у розробці інноваційних методів виявлення і всебічного вивчення нових об'єктів, в умовах дефіциту вихідної інформації.

В.В. Саєнко зазначає, що поза увагою науковців залишаються питання: сутності злочинної діяльності пов'язаної з використанням віртуальних активів; поняття віртуальних активів як складової криміналістичної характеристики окремих кримінальних правопорушень; обставин, що підлягають встановленню під час розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних з використанням віртуальних активів [2, с. 290].

Вивчення типових методів вчинення кримінальних правопорушень у сфері віртуальних активів, дозволило виділити дві принципово різні категорії протиправних діянь: дії спрямовані на віртуальні активи як безпосередній предмет зазіхання, та дії, у яких віртуальні активи застосовуються як інструмент реалізації протиправних цілей.

К.О. Юсупова, В.В. Юсупов, Р.П. Марчук зазначають, що у розслідуванні злочинів, пов'язаних з використанням віртуальних активів, типовими оперативно-розшуковими діями є огляд, обшук, допит, залучення експерта [3, с. 326]. На початковому етапі розкриття та розслідування ключову роль відіграє первинна перевірка і оцінка інформації, що надійшла про дії, які мають кримінальний характер. За правопорушеннями першої категорії підставою проведення перевірочних заходів є заяви від фізичних і юридичних осіб, щодо яких було реалізовано протиправну схему. Після отримання заяви про кримінальне правопорушення, де завдано значної матеріальної шкоди, проводиться опитування особи, яка постраждала від протиправного діяння.

Під час перевірки шахрайських схем у ході опитування встановлюються обставини знайомства з передбачуваним зловмисником, наприклад, через соціальні мережі, месенджери чи інвестиційні онлайн-платформи. Виявляється характер і змістом повідомлень, що передували здійсненню транзакцій. Уточняються технічні деталі здійснення транзакцій, включаючи тип валютних ринків, що використовуються, види віртуальних активів, обсяги транзакцій, адреси гаманців відправника і одержувача. У опитуваного запитується документальне підтвердження факту здійснення транзакцій, скріншоти транзакцій, дані оплачених ордерів на біржах (ринках) віртуальних активів [4].

Типовим є випадок, коли потерпілий, введений в оману обіцянками швидкого збагачення, переводить віртуальні активи на гаманець віртуальних активів (далі – гаманець), контрольований зловмисниками. Потерпілий, довіряючи отриманій інформації, переказав активи на вказаний гаманець, після чого зв'язок із шахраями перервався, а активи було втрачено.

При опитуванні постраждалих від випадків маніпулювання ринком віртуальних активів у протоколі фіксується, за допомогою яких ресурсів особа отримала інформацію про конкретний віртуальний актив, ICO-проект або осіб, підозрюваних у маніпулюванні ринком. Джерела інформації можуть включати рекламні кампанії у соціальних мережах, рекомендації та просування від впливових осіб, блогерів і аналітиків. Інформація поширюється у закритих групах або каналах у месенджерах, де надаються інсайдерські відомості чи торгові рекомендації.

На думку А.В. Ковальського, одним із основних завдань оперативно-розшукової діяльності є пошук і фіксація фактичних даних про протиправні діяння окремих осіб та груп, відповідальність за які передбачена Кримінальним кодексом України, яке виконується із застосуванням оперативних та оперативно-технічних засобів [5, с. 448].

Доцільно долучати до опитування скріншоти: листування з передбачуваними зловмисниками; рекламних оголошень, обіцянок, торгових сигналів і інших матеріалів; розвантаження даних ордерів на віртуальних ринках; скріншоти графіків зміни цін; виписки з гаманців; документи, що засвідчують особу і інші дані, надані організаторам ICO або учасникам маніпулятивних схем.

За кримінальними правопорушеннями другої категорії, які характеризуються високою волатильністю цін (показник, який характеризує тенденції зміни ринкових цін і доходів упродовж певного часу); можливість шахрайства; відсутність гарантій повернення реальних коштів, вкладених у криптовалюти; неповнота або недостовірність інформації, де віртуальні активи є засобом здійснення злочинної діяльності та де джерелом оперативної інформації є дані про транзакції та підозрілу активність, пов'язану з гаманцями віртуальних активів, доцільно організувати опитування робітника фінансової організації для встановлення обставин, що сприяють розкриттю кримінального правопорушення [6, с. 246].

При виявленні транзакції, яка відповідає певним критеріям підозрілості, відмічається моніторингом і спрямовується на подальше розслідування. У ході розслідування аналізується додаткова інформація про транзакцію, контрагентів і клієнта. Під час опитування уповноважений співробітник може дати пояснення щодо цих обставин. Після отримання інформації про подію в ході перевірки діянь першої та другої категорії доцільно організувати оперативно-розшукові заходи [7].

Аналіз отриманих даних у результаті такої діяльності дозволяє виявляти потенційні загрози та нові тенденції у злочинній діяльності, планувати оперативні заходи. У ході наведення довідок на адресу ринків віртуальних активів і обмінників можуть бути надіслані запити для встановлення особи власників гаманців, які беруть участь у злочинних транзакціях.

Оперативним співробітником при наведенні довідок може бути направлений запит: Інтернет-провайдерам, іншим організаціям для встановлення IP-адреса і інших технічних даних, пов'язаних з використанням сервісів віртуальних активів; реєстраторам доменних імен і хостинг-провайдерам для встановлення власників веб-сайтів і доменів, які використовуються в злочинних

цілях; у банківські організації для отримання інформації про транзакції, пов'язані з виведенням віртуальних активів у фіатні гроші.

Оперативно значущі відомості при виявленні злочинної діяльності можна отримати з самої інфраструктури віртуальних активів. Транзакції з токенами і більшістю інших віртуальних активів засновані на існуванні публічного реєстру – блокчейну, в якому вони підтверджуються та записуються в хронологічному порядку для забезпечення цілісності системи. Блокчейн фіксує всі транзакції, проведені власником певного гаманця, у хронологічному порядку [8, с. 118].

При наведенні довідок оперативний співробітник може отримати історію транзакцій віртуального активу, включаючи адреси всіх користувачів, з якими він здійснював транзакції, дату, час і точну суму переказу. Це є корисним критерієм за одночасного аналізу великої кількості транзакцій. Комплексний аналіз отриманого масиву даних і його зіставлення з відомостями з інших джерел має значення для виявлення ознак злочинної діяльності, ідентифікації причетних осіб і встановлення їх ролі у вчиненні правопорушення.

За кримінальними правопорушеннями другої категорії при наведенні довідок корисно ввести наявні дані про фігуранта в пошукові браузери Інтернету, оскільки особи, які беруть участь у незаконній торгівлі, публікують свою адресу, пов'язуючи її з обліковим записом і псевдонімом. На форумах або розділах коментарів спеціалізованих сайтів можуть бути встановлені додаткові відомості.

Аналогічний метод використовується для отримання інформації в мережі *DarkNet*, де існує ряд форумів, на яких встановлюються відомості про приховані сервіси, їх адреси, коментарі щодо якості обслуговування, псевдоніми успішних продавців. За допомогою моніторингу форумів і соціальних мереж, де обговорюються питання інвестицій у віртуальних активах, є можливість встановити нелегальні платформи, які пропонують послуги обміну чи інвестування, але не зареєстровані в установленому порядку [9, с. 354]. Вивчення діяльності криптоміксерів, що використовуються для приховання походження та руху активів, здатне бути ефективним із застосуванням зазначеного методу.

Аналіз трафіку, метаданих транзакцій і інформації про сервери, що надають послуги мікшування, дозволяє ідентифікувати пов'язані з ними адреси і оцінювати обсяги транзакцій, що обробляються. Наприклад, виявлення згадок про конкретного криптоміксера у зв'язку з відмиванням коштів, отриманих в результаті кібер здирства, може стати початковою ланкою в ланцюзі транзакцій, які здійснювалися причетними особами. Це зумовлено тим, що операційна діяльність зазначених структур заснована на системі репутаційного контролю, що й у нелегітимних онлайн-маркетплейсів, рентабельність яких залежить від зворотного зв'язку учасників ринку на профільних форумах.

Незважаючи на поширення інструментів анонімності і дистанційний характер взаємодії у кіберпросторі, зберігається можливість встановлення стійких зв'язків між учасниками незаконної діяльності. Це обумовлено необхідністю формування довірчих відносин, оскільки особа, яка здійснює легалізацію доходів, отриманих злочинним шляхом, з високою ймовірністю буде прагнути встановлення контролю над фінансовими потоками і не зможе делегувати подібні функції особі, яка не викликає довіри.

Необхідно враховувати, що аналіз інформації, доступної з відкритих джерел, включаючи дані про спосіб життя, активи, місця проживання, комерційну чи соціальну активність осіб, яких підозрюють, дозволяє отримати цінні відомості. Ненавмисна публікація інформації в соціальних мережах, що розкриває обставини життя і діяльності, зв'язки осіб, причетних до кримінального правопорушення, може надати істотну допомогу у розслідуванні злочинів, пов'язаних із використанням віртуальних активів.

При вивченні соціальних мереж слід звертати увагу на те, що в кожному Інтернет-ресурсі іманентно присутні як мінімум два рівні даних, які можуть бути використані при проведенні оперативно-розшукових заходів. Це рівень контенту, що включає інформацію, опубліковану користувачем. Розміщені візуальні матеріали здатні надати значний обсяг відомостей про суб'єкта, включаючи фізіологічні дані, інформацію про соціокультурне оточення, географічне розташування, соціальний статус, ідеологічні переконання, методологію інформаційної безпеки [10, с. 53].

Під першим рівнем знаходиться другий рівень, представлений метаданими, які можуть повідомляти інформацію про комп'ютерний пристрій, за допомогою якого було опубліковано контент, користувача або описові дані файлів. Характерним прикладом таких метаданих є EXIF-дані

(формат файлів зображень з можливістю обміну), які спочатку містяться у відео або фотоматеріалах і описують обладнання та параметри, використані при створенні відео або фотозображення. Дана інформація дозволяє встановити емпіричні факти або сформувати аналітичні висновки про суб'єктів чи організації, пов'язані з цими файлами або акаунтами в соціальних мережах, де вони були розміщені.

Поряд із загальнодоступними пошуковими системами для виявлення специфічних типів даних застосовуються спеціалізовані інструменти. Програма Shodan орієнтована на пошук пристроїв, підключених до Інтернету, таких як веб-камери, принтери, VoIP-пристрої та маршрутизатори. Даний ресурс дозволяє ідентифікувати потенційно скомпрометовані пристрої, що використовуються для проведення транзакцій або зберігання криптографічних ключів, та сприяти розслідуванню кримінальних правопорушень у сфері віртуальних активів.

Іншим прикладом є програма NameCHK, що надає можливість перевірки доступності імені користувача у різних онлайн-сервісах. Функціонал програми дозволяє виявляти зв'язок між псевдонімами, використовуваними зловмисниками у різних контекстах. Слід згадати про програму Pipl, яка представляє аналітичний інструмент. Він дозволяє шукати збіги в мережі Інтернет за різними критеріями, включаючи імена, адреси електронної пошти або номери телефонів, що надає можливість агрегувати велику інформацію про фігурантів з різноманітних відкритих джерел.

Платформи, такі як GitHub, можуть застосовуватися для пошуку і аналізу програмного коду, що стосується розробки і експлуатації шахрайських проектів або шкідливого програмного забезпечення, призначеного для розкрадання віртуальних активів.

У тактичному плані дані інструменти OSINT дозволяють оперативним співробітникам формувати цілісне уявлення про діяльність зловмисників, пов'язаних із віртуальними активами, відстежувати рух коштів, ідентифікувати пов'язаних осіб і виявляти вразливість у системах безпеки. Використання описаних технологій разом із класичними методами розслідування підвищує ефективність боротьби зі правопорушеннями у сфері віртуальних активів.

Оперативно-розшуковий захід дослідження предметів і документів розглядається як елемент оперативно-розшукової діяльності, набуває особливої актуальності при документуванні діяльності організованих злочинних спільнот. Сутність заходу полягає у візуальному вивченні, аналізі і дослідженні властивостей предметів і документів з метою вилучення значущих відомостей, встановлення їх справжності, виявлення ознак фальсифікації, визначення зв'язку з кримінальним правопорушенням, що розслідується [11, с. 5].

Практична реалізація цього оперативно-розшуковий захід потребує врахування специфіки кримінальних правопорушень у сфері віртуальних активів, які характеризуються високим ступенем цифровізації та використанням сучасних інформаційних технологій. Коло предметів і документів, що підлягають дослідженню, включає традиційні матеріальні об'єкти і електронні носії інформації. При розкритті кримінальних правопорушень у сфері віртуальних активів дослідження предметів і документів спрямоване на встановлення факту розкрадання, шахрайства чи вимагання, виявлення обставин, які сприяли вчиненню правопорушення.

При розкритті правопорушень, вчинених з використанням віртуальних активів, дослідження предметів і документів орієнтоване на встановлення зв'язку між транзакціями і злочинною діяльністю, виявлення осіб, причетних до вчинення правопорушення. Особливого значення набуває вивчення електронних пристроїв, що використовуються для здійснення транзакцій, на яких можуть міститися відомості про гаманці, транзакції, IP-адреси і інші дані, що дозволяють встановити особи злочинців та їх спільників.

У процесі дослідження предметів і документів необхідно враховувати можливість використання фігурантами різних методів приховування інформації, таких як шифрування даних, використання стенографії, видалення файлів. Для проведення всебічного дослідження необхідно залучати кваліфікованих фахівців у галузі інформаційних технологій, які мають необхідні знання та навички.

Для виявлення злочинної діяльності, пов'язаної з віртуальними активами, може проводитися комплекс негласних оперативно-розшукових і оперативно-технічних заходів. Ключовою умовою є реконструкція цифрового майданчика, у якому функціонують фігуранти, з точним відтворенням технічних параметрів, соціокультурних норм, притаманних таким торговим площадкам. Технологічна достовірність досягається через комбінацію блокчейн-аналітики, моніторингу *DarkNet*, впровадження у закриті форуми, що дозволяє виявити актуальні тренди.

Організовані злочинні спільноти використовують багаторівневу систему верифікації нових учасників кримінального ринку, що включає перевірку історії гаманців на зв'язок із сумнівними адресами, пошук згадок платформи в закритих джерелах, тестування на стійкість до DDoS-атак і спроб злому. Технологічна достовірність стає не самоціллю, а інструментом формування кримінального середовища, де кожна дія суб'єкта може бути використана для нейтралізації.

Ключовим елементом успішного впровадження є демонстрація агентом професійної компетентності і операційної надійності, що необхідно для формування у цільових суб'єктів сприйняття потенційної вигоди та мінімізації ризиків при взаємодії. Цей підхід ґрунтується на принципах соціальної довіри, характерної для закритих кримінальних спільнот, де встановлення ділових відносин потребує підтвердження репутації і відповідності неформальним нормам. Проте оперативна діяльність у таких умовах пов'язана з високим ступенем невизначеності, зумовленої динамікою нелегальних ринків, включаючи мінливість методів комунікації, ескалацію підозрілості серед учасників і використання кримінальними групами контррозвідувальних механізмів. Ефективність подібних операцій безпосередньо залежить від психологічної підготовки оперативних співробітників, їх вміння балансувати між необхідністю збирання доказів і уникнення провокаційних дій. Це наголошує на етико-правовій складності застосування подібних методів у межах чинного законодавства.

Перспективним напрямом отримання оперативно значущої інформації у правоохоронних органах Європейського Союзу є використання методу «контроль на старті», що дозволяє виявляти транзакції у тимчасових сховищах, що дає змогу відстежувати потенційно незаконні операції ще до включення до блокчейну. Застосування даного методу вимагає спеціалізованого програмного забезпечення і доступу до вузлів мережі блокчейн, сприяє підвищення ефективності діяльності запобігання та розкриття кримінальних правопорушень, пов'язаних з використанням віртуальних активів.

Висновки. Сучасний етап розвитку злочинності, пов'язаної з віртуальними активами, характеризується трансформацією оперативно-розшукової діяльності, обумовленої технологічними викликами та необхідністю адаптації традиційних методів до цифрової реальності. Аналіз представленого матеріалу дозволяє констатувати, що кримінальні правопорушення, спрямовані на віртуальні активи як об'єкт зазіхання або використовують їх як інструмент, формують потребу у вирішенні нових завдань до збирання, дослідження і верифікації даних.

Анонімність транзакцій і децентралізований характер блокчейну суттєво ускладнюють ідентифікацію суб'єктів злочинної діяльності, що актуалізує необхідність розробки спеціалізованих алгоритмів, які інтегрують методи блокчейн-аналітики. Використання платформ для візуалізації зв'язків між гаманцями та цифровими ідентифікаторами демонструє ефективність міждисциплінарного підходу, що поєднує криміналістичні методики з технологіями великих даних.

Класифікація кримінальних правопорушень у сфері віртуальних активів на дві категорії – зазіхання на цифрові активи і їх використання з протиправною метою визначає диференціацію тактичних прийомів. У першому випадку пріоритет надається ретроспективному аналізу транзакцій через публічні реєстри блокчейна із встановленням ланцюжків переміщення активів, тоді як у другому центр зміщується на виявлення інфраструктурних елементів, що потребує застосування превентивних оперативних моделей.

Часткове зняття анонімності транзакцій через аналіз соціальних медіа та метаданих здатне стати ключовою ланкою у встановленні причетних осіб. Це потребує розвитку міжвідомчих баз даних і алгоритмів машинного навчання для обробки масивів неструктурованої інформації.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Проєкт закону «Про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких інших законодавчих актів України щодо врегулювання обороту віртуальних активів в Україні» (10225-д). Верховна Рада України. URL: blob:https://itd.rada.gov.ua/d050bbf7-6a40-4750-95ef-edbfd9db0ba6.
2. Саєнко В.В. Аналіз стану наукового дослідження проблем розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних з використанням віртуальних активів. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2025. № 4. С. 280-294. DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.04.3.41.
3. Юсупова К.О., Юсупов В.В., Марчук Р.П. Особливості проведення окремих слідчих (розшукових) дій під час розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних з викорис-

танням криптовалюти. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2025. № 5. С. 322-327. DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.05.3.47.
4. Про віртуальні активи: Закон України від 17.02.2022 р. № 2074-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2074-20/conv#n6.
5. Ковальський А.В. Проблемні аспекти негласних заходів оперативних підрозділів під час виявлення та розшуку віртуальних активів, пов'язаних із кримінальними правопорушеннями. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 10. С. 447-450. DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-10/103.
6. Ковалів М.В., Єсімов С.С., Ярема О.Г. Інформаційне право України: навчальний посібник. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2022. 416 с. URL: http://dspace.lvduvs.edu.ua/handle/1234567890/4844.
7. Про оперативно-розшукову діяльність: Закон України від 18.02.1992 р. № 2135-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/2135-12.
8. Терлюк О.І. Правове регулювання блокчейн-технології у публічному управлінні: аспекти міжнародного та українського досвіду використання. Монографія. Львів: Растр-7, 2024. 260 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Terliuk_Oleksii/Pravove_rehuliuvannia_blokcheintekhnolohii_u_publichnomu_upravlinni_aspekty_mizhnarodnoho_ta_ukrain.pdf?PHPSESSID=iqn1qivnmj1lvo5ebsohn2p7j1.
9. Єсімов С.С. Цифрові платформи у контексті надання публічних послуг. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2024. № 4. С. 352-357. DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.04.56.
10. Yesimov S., Borovikova V. Methodological foundations of information security research. *Social & Legal Studios*. 2023. Vol. 6, № 1. P. 49-55. DOI: 10.32518/sals1.2023.49.
11. Худик А.М. Правове регулювання обігу віртуальних активів та їх використання в кримінальному праві і процесі. *Академічні візії.* 2025. Випуск 42. С. 1-7. URL: https://orcid.org/0000-0003-3174-8428.

УДК 343.98
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.4.42

АДАПТАЦІЯ КРИМІНАЛІСТИЧНИХ МЕТОДИК ДО УМОВ ВОЄННОГО СТАНУ

Крючківська Є.М.,
здобувачка вищої освіти IV курсу факультету соціології і права Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»
ORCID: 0009-0000-4152-5629

Лук'янчиков Б.Є.,
кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри інформаційного, господарського та адміністративного права Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»
ORCID: 0000-0002-4761-5980

Крючківська Є.М., Лук'янчиков Б.Є. Адаптація криміналістичних методик до умов воєнного стану.

У статті досліджено особливості адаптації криміналістичних методик розслідування до умов воєнного стану в Україні, спричиненого збройною агресією. Проаналізовано трансформацію криміногенної ситуації та структурні зміни у складі злочинності, що зумовили необхідність перегляду традиційних підходів до виявлення, фіксації, збирання та дослідження доказів. Визначено ключові фактори, що ускладнюють застосування стандартних криміналістичних прийомів, зокрема обмежений доступ до місць подій, високі ризики для слідчих і експертів, руйнування інфраструктури та збільшення кількості воєнних злочинів.

Науковий аналіз нормативно-правових актів, статистичних даних та сучасних методик криміналістики доводить необхідність інтеграції дистанційних технологій фіксації слідів злочинів, оновлення тактики проведення слідчих (розшукових) дій у районах бойових дій, удосконалення методів судово-медичного дослідження бойових травм та забезпечення належного документування воєнних злочинів. Висвітлено роль міжвідомчої та міжнародної взаємодії у забезпеченні стандартів доказування відповідно до вимог національного законодавства та норм міжнародного гуманітарного права.

Розглянуто сучасні цифрові інструменти криміналістики, включно з геоінформаційними системами, безпілотними літальними апаратами, цифровими методами ідентифікації та застосуванням штучного інтелекту, з огляду на їх потенціал підвищення ефективності досудового розслідування та ризики порушення прав і стандартів доказування. Акцент зроблено на необхідності удосконалення кадрової підготовки слідчих та експертів, зокрема через спеціалізовані тренінги, навчальні полігони та міжнародні навчальні програми.

У висновку наголошується, що адаптація криміналістичних методик у воєнний період є критичною умовою забезпечення об'єктивності та достовірності доказової бази, ефективності досудового розслідування та відповідності процедур вимогам національного та міжнародного права. Подальший розвиток воєнної криміналістики передбачає системне впровадження сучасних технологій, методичного забезпечення та міждисциплінарної підготовки фахівців.

Ключові слова: воєнна агресія, воєнна криміналістика, злочинність, склад злочину, адаптація, фактичні дані, докази, розслідування.

Kriuchkivska Y.M., Lukianchykov B.Y. Adaptation of forensic methodologies to wartime conditions.

The article examines the specific features of adapting forensic investigation methodologies to the conditions of martial law in Ukraine resulting from armed aggression. It analyses the transformation of the criminogenic situation and structural changes in crime patterns, which have necessitated a revision of traditional approaches to the detection, documentation, collection, and examination of evidence. The study identifies key factors complicating the application of standard forensic techniques, including limited access to crime scenes, heightened risks for investigators and experts, destruction of infrastructure, and an increase in the number of war crimes.

A scholarly analysis of normative legal acts, statistical data, and contemporary forensic methodologies demonstrates the need to integrate remote technologies for recording crime traces, update investigative (search) tactics in combat zones, improve methods of forensic medical examination of combat injuries, and ensure proper documentation of war crimes. The article highlights the role of interagency and international cooperation in maintaining evidentiary standards in accordance with national legislation and the norms of international humanitarian law.

The study considers modern digital forensic tools, including geographic information systems, unmanned aerial vehicles, digital identification techniques, and applications of artificial intelligence, in light of their potential to enhance the effectiveness of pre-trial investigations as well as the risks of violating rights and evidentiary standards. Emphasis is placed on the need to improve the professional training of investigators and experts, particularly through specialized training programmes, training grounds, and international educational initiatives.

The conclusion underscores that the adaptation of forensic methodologies during wartime is a critical prerequisite for ensuring the objectivity and reliability of the evidentiary base, the effectiveness of pre-trial investigations, and the compliance of procedures with the requirements of national and international law. The further development of wartime forensics requires the systematic implementation of modern technologies, methodological support, and interdisciplinary training of specialists.

Key words: armed aggression, wartime forensics, crime, corpus delicti, adaptation, factual data, evidence, investigation.

Постановка проблеми. Запровадження воєнного стану в Україні істотно змінило умови діяльності органів досудового розслідування. Традиційні криміналістичні методики, розроблені для мирного часу, не враховують специфіки воєнних дій, зокрема обмеженого доступу до місць подій, нестачі ресурсів, ризику для життя слідчих, оперативних співробітників та криміналістів, а також появи нових категорій злочинів, пов'язаних із бойовими діями.

У таких умовах постає проблема неефективності застосування стандартних криміналістичних підходів та необхідність їх адаптації до сучасних реалій. Вирішення цієї проблеми має важливе теоретичне й практичне значення, оскільки забезпечує належний рівень доказування, об'єктивність розслідування та дотримання законності в умовах воєнного стану.

Метою дослідження є виявлення проблемних аспектів використання криміналістичних методик у період воєнного стану та розроблення пропозицій щодо їх удосконалення й адаптації.

Виклад основного матеріалу. Введення воєнного стану в Україні у зв'язку зі збройною агресією створило безпрецедентні виклики для системи кримінальної юстиції та науки криміналістики. У сучасних умовах правоохоронні органи діють у складній і нестабільній обстановці, коли значна частина державних ресурсів спрямовується на забезпечення обороноздатності країни, протидію диверсійним діям, боротьбу зі злочинами проти основ національної безпеки, а також на фіксацію слідів злочинів, що порушують норми міжнародного гуманітарного права.

Трансформація криміногенної ситуації в умовах воєнного стану істотно змінила пріоритети діяльності слідчих, прокурорів та експертів. У структурі злочинності з'явилися категорії правопорушень, які раніше не мали масового характеру або взагалі були поодинокими. Насамперед йдеться про воєнні злочини (ст. 438 КК України); планування, підготовку або розв'язування агресивної війни чи воєнного конфлікту (ст. 437 КК України); державну зраду (ст. 111 КК України), колабораційну діяльність (ст. 111-1 КК України), пособництво державі-агресору (ст. 111-2 КК України), а також військові кримінальні правопорушення і кримінальні правопорушення проти власності, які суттєво видозмінилися. Усе це потребує глибокого оновлення криміналістичних знань і створення нових підходів до розслідування таких діянь.

Відповідно до Звіту Національної поліції України про результати роботи у 2024 році слідчими розпочато понад 27,7 тис. кримінальних проваджень за фактами вчинення злочинів військовослужбовцями Збройних Сил РФ та їх пособниками на території України. Загалом з початку повномасштабної збройної агресії було зареєстровано 138,5 тис. таких кримінальних проваджень. Найбільше розповсюдженими є наступні види злочинів: воєнні злочини (ст. 438 КК України) – 26,4 тис. проваджень; колабораційна діяльність (ст. 111-1 КК України) – 721 провадження; посягання на територіальну цілісність і недоторканність України (ст. 110 КК України) – 68 проваджень; державна зрада (ст. 111 КК України) – 31 провадження; терористичні акти (ст. 258 КК України) – 5 проваджень. За підслідністю до Служби безпеки України передано 21,4 тис. кримінальних проваджень, з яких до суду скеровано 672. На сьогодні досудове розслідування триває у майже 11 тис. проваджень цієї категорії [1].

Умови воєнного стану істотно трансформували криміногенну ситуацію в Україні, спричинивши зміну структури злочинності як серед цивільного населення, так і серед військовослужбовців. М.І. Хавронюк зазначає, що повномасштабна збройна агресія російської федерації зумовила перерозподіл кримінальних правопорушень у бік збільшення шахрайств, злочинів, пов'язаних із незаконним обігом наркотичних засобів, а також правопорушень, вчинених із застосуванням вогнепальної зброї та боєприпасів. Автор підкреслює, що війна сформувала специфічне криміногенне середовище, у межах якого зростає кількість злочинів, пов'язаних із незаконним поводженням зі зброєю, а також підвищується латентність насильницьких правопорушень, що ускладнює їх виявлення, документування та розслідування [2 с. 302].

Водночас до міжвідомчої інформаційної системи «Воєнний злочинець», яка об'єднує в одному інформаційному просторі відомості про воєнних злочинців, факти воєнних злочинів та докази військової агресії рф, унесено інформацію про майже 710 тис. осіб, із них щодо 205,7 тис. – з фотоматеріалами [1].

Поширення нових категорій кримінальних правопорушень свідчить про те, що слідчі органи та оперативні підрозділи стикаються зі значними труднощами під час їх виявлення, документування та розслідування, особливо у зонах активних бойових дій. А саме розслідування воєнних злочинів потребує особливого підходу до збирання, перевірки та збереження доказів, адже нерідко місця злочинів перебувають під постійними обстрілами або тимчасово окуповані.

У цьому контексті постає питання вдосконалення криміналістичної методики щодо фіксації слідів воєнних злочинів та злочинів проти національної безпеки. Йдеться про розробку нових тактичних прийомів огляду місця події, використання безпілотних технологій, супутникової зйомки, дистанційного збирання доказової інформації, а також створення єдиної державної бази даних, інтегрованої з міжнародними інформаційними системами, такими як «Воєнний злочинець».

Варто зазначити, що криміналістика як наука за своєю природою завжди була гнучкою системою, здатною пристосовуватись до змін соціальної реальності. Так, австрійський учений Ганс Гросс зазначав, що криміналістика за своєю природою починається лише там, де встановлюють, у який саме спосіб вчиняються злочини, як досліджувати ці способи та розкривати їх, якими були мотиви вчинення такого, які завдання ставилися. Він підкреслював, що про все це не говорить ані кримінальне право, ані процес, оскільки це становить предмет криміналістики [3. с.111]. Таким чином, Г. Гросс визначав криміналістику як практично-прикладну науку, покликану досліджувати способи вчинення злочинів і розробляти прийоми їхнього розкриття, закладаючи методологічні основи для її подальшого розвитку.

Сучасні українські криміналісти не покладають зусиль по розробці і удосконаленню методологічних та теоретичних підходів щодо роботи із доказами. Так, В. Ю. Шепітько зазначає, що криміналістика повинна вивчати закономірності виникнення, виявлення, дослідження та оцінки доказів, а також розробляти ефективні методи протидії злочинам на основі системного аналізу механізму злочину [4, с. 6]. Крім того, у пізніших працях автор підкреслює, що сучасний етап розвитку криміналістики потребує інтеграції традиційних прийомів із новітніми технологіями, такими як цифрові методи фіксації та аналізу доказів, супутникові та безпілотні засоби збору інформації [5, с. 148-149].

Схожу думку висловлюють Р.Л. Степанюк та Т.П. Матюшкова, які у своїх дослідженнях аналізують перспективи розвитку криміналістики як науки, інтегрованої з forensic science, зокрема зміни парадигм і моделей дослідження [6, с. 263–272].

Отже, у працях вище згаданих українських вчених простежується логіка розвитку криміналістики від практично-прикладного аналізу конкретних способів злочину до системного дослідження закономірностей його виникнення, виявлення та доказування. У контексті сучасних викликів криміналістика виступає як наука, що потребує постійного розвитку та адаптації своїх методів до змін соціальної та правової реальності, зокрема у зв'язку з воєнним станом в Україні.

Одним із ключових завдань криміналістики є розробка та застосування техніко-, тактико- та методико-криміналістичних засобів, прийомів і рекомендацій, які забезпечують системне збирання, дослідження та використання доказової інформації. Докази та процес їх оцінки є фундаментальною основою кримінального провадження, оскільки ефективність судового розгляду та оперативність досягнення завдань правосуддя значною мірою визначаються повнотою та якістю сформованої під час досудового розслідування доказової бази [7. с. 187-200; 8, с. 5-12]. У контексті воєнного стану та збройної агресії особливо актуальним є підвищення ролі криміналістики у формуванні доказової бази для розслідування злочинів, вчинених військовими.

Історичним прикладом ефективного застосування криміналістичних методів у складних умовах війни є практика видатного швейцарського криміналіста, Рудольфа Арчибальда Рейсса. У 1914 році він прибув до Сербії на запрошення уряду як експерт для розслідування злочинів Угорської, Німецької та Болгарської армій під час Першої світової війни. Практична і наукова значущість діяльності Р.А. Рейсса полягає у складанні спеціальних криміналістичних звітів, висновків та доповідей, які документували факти воєнних злочинів і стали підставою для притягнення винних до відповідальності. Звіти містили фотографії, показання свідків та результати експертних досліджень [9, с. 11]. Матеріали, зібрані Рейссом, стали доказовою базою для засудження дій австро-угорської, німецької та болгарської армій і демонструють, що криміналістичні методики можуть ефективно застосовуватися навіть у складних умовах збройного конфлікту.

У сучасних реаліях України цей історичний досвід підкреслює необхідність системного підходу до збору та фіксації доказів воєнних злочинів, адаптації криміналістичних методик до обмежених умов доступу до місць подій та підвищених ризиків для слідчих і експертів.

Одним із напрямів адаптації криміналістики є оновлення методів фіксації та збирання доказової інформації. У зоні бойових дій слідчі стикаються з низкою проблем: руйнуванням місць подій, обмеженим доступом до територій, відсутністю свідків, евакуацією місцевого населення, пошкодженням об'єктів інфраструктури. Це унеможливлює застосування класичних схем огляду місця події, трасологічних чи дактилоскопічних методів. Натомість дедалі більшого значення набувають дистанційні способи фіксації – фото- та відеозйомка з використанням дронів, супутникових систем, геопросторовий аналіз, а також цифрова обробка зображень.

У контексті збройного конфлікту окремого значення набувають питання роботи з тілами загиблих, оскільки вони можуть містити криміналістично важливу інформацію про спосіб та обставини вчинення воєнних злочинів.

Репатріація тіл загиблих військовослужбовців, що являє собою встановлену державою та міжнародним гуманітарним правом процедуру повернення останків з території держави-агресора або тимчасово окупованих територій. Після обміну тіла передаються уповноваженим підрозділам України, де вони підлягають первинному огляду, фотофіксації, вилученню речових доказів та біологічних зразків. Цей етап має подвійне значення: гуманітарне – задля повернення полеглих додому, та криміналістичне – для документування можливих воєнних злочинів.

Надалі репатрійовані тіла направляють до спеціалізованих судово-медичних установ, де здійснюється їх ідентифікація, переважно методами ДНК-аналізу, із внесенням даних до ЕРГІЛ. Лише після встановлення особи та завершення всіх експертних процедур тіло передають родині для поховання [10]. Таким чином, репатріація інтегрується у систему адаптованих до воєнних умов криміналістичних методик і водночас забезпечує дотримання принципів гуманності та верховенства права.

Сфера застосування знань судової медицини у розслідуванні воєнних злочинів є доволі широкою та охоплює: надання допомоги слідчим та прокурорам безпосередньо на місці події, що включає огляди тіл та внесення описів до протоколів слідчих (розшукових) дій щодо різноманітних ушкоджень, таких як вогнепальні поранення, опіки різного ступеня, а також інші патології та травми з урахуванням анатомічних особливостей тіла та спеціальної термінології; проведення судово-медичних експертиз, що передбачає ексгумацію та обстеження тіл із місць масових поховань, аутопсію для встановлення причин смерті, тривалості посмертного періоду, характеру

та особливостей тілесних ушкоджень, а також дослідження слідів біологічного походження [11, с. 9-18].

Воєнні дії зумовили появу нових типів тілесних ушкоджень, які потребують спеціалізованої судово-медичної оцінки. Йдеться, зокрема, про комбіновані ураження від вибухових пристроїв, термічні ураження від запалювальної зброї, руйнування тканин під впливом мін та касетних боєприпасів. У зв'язку з цим експертні підрозділи МВС впроваджують інноваційні підходи до дослідження бойових травм. Зокрема, дедалі ширше застосовується post-mortem комп'ютерна томографія (PMCT), що дозволяє виявляти металеві фрагменти, визначати траєкторію ураження та візуалізувати внутрішні пошкодження без руйнування тканин. Використовуються методи 3D-сканування та цифрової морфометрії ранових поверхонь для реконструкції механізму травмування, а також спектральний аналіз залишків вибухових речовин, що дозволяє визначити тип використаного боєприпасу. У зоні бойових дій спеціалісти мобільних криміналістичних лабораторій МВС застосовують портативні рентгенографічні комплекси для первинної діагностики вибухових та вогнепальних уражень.

Особливу увагу приділяють збереженню автентичності доказів. У воєнних умовах існує ризик втрати або підроблення доказової бази через відсутність можливості забезпечити повноцінне зберігання речових доказів. Тому актуальним стає створення мобільних криміналістичних лабораторій та польових пунктів фіксації, які дозволяють проводити первинну обробку матеріалів безпосередньо в зоні подій. Такі лабораторії повинні бути оснащені автономними джерелами живлення, засобами цифрового копіювання, портативними сканерами, фото- та відеоапаратурою, а також засобами безпечного збереження інформації.

Не менш важливим є питання процесуальної легітимності таких дій. У надзвичайних умовах, коли дотримання звичайних строків або процедур стає неможливим, виникає потреба у нормативному врегулюванні гнучких форм фіксації та оцінки доказів. Законодавство має враховувати реальні умови війни, не допускаючи водночас зниження стандартів доказовості. Тому одним із перспективних напрямів розвитку криміналістики є створення спеціальних методичних рекомендацій і стандартів проведення слідчих (розшукових) дій у районах бойових дій або на деокупованих територіях.

Важливу роль у цьому процесі відіграє міжвідомча взаємодія. Успішне документування злочинів воєнного характеру потребує тісної координації між НПУ, СБУ, ОГПУ, ЗСУ, ДПСУ, ДБР, також міжнародними органами – МКС, Офісом прокурора МКС, слідчими групами Європейського Союзу. У межах такої взаємодії особливе значення має єдність стандартів фіксації доказів, сумісність баз даних, а також уніфікація процедур передачі матеріалів для подальшого розслідування.

Окремий пласт проблематики пов'язаний із цифровізацією криміналістики. Сучасні інформаційні й технологічні засоби справді дозволяють значно підвищити ефективність збору, систематизації та аналізу доказів у кримінальному процесі. Наприклад, геоінформаційні системи (GIS) забезпечують можливість точного картування місць вчинення правопорушень, що сприяє формуванню превентивних стратегій розслідування (хоча конкретні емпіричні дослідження GIS у криміналістиці в українському контексті поки обмежені). Інтеграція баз біометричних даних, зокрема систем розпізнавання облич або відбитків пальців, надає правоохоронцям змогу оперативно ідентифікувати підозрюваних чи потерпілих, що суттєво скорочує час їх встановлення. Системи відеоаналітики дозволяють автоматично виявляти підозрілу поведінку в громадських місцях, а алгоритми штучного інтелекту (ШІ) здатні обробляти великі обсяги даних, виявляти закономірності та навіть прогнозувати потенційні загрози. Так, дослідження С. О. Коломійцева засвідчує, що «інтеграція ШІ в цифрову криміналістику кардинально змінює підходи до розслідування кіберзлочинів» – ШІ забезпечує швидкість, точність і проактивність розслідування, але також ставить низку правових, етичних та технічних викликів [12, с. 659-660].

Водночас цифровізація криміналістичних методів породжує значні юридично релевантні ризики. Перш за все, це ризик несанкціонованого доступу до конфіденційних біометричних або відео-даних, який може становити серйозну загрозу приватності та персональним правам. По-друге, існує загроза алгоритмічних похибок: моделі ШІ можуть неправильно класифікувати або інтерпретувати дані, що може призвести до спотворення доказів або хибних висновків – зокрема через біас у біометричних системах. У науковому огляді "Demographic Bias in Biometrics" наголошується, біометричні системи часто страждають від демографічних упереджень, що може впливати на надійність і справедливість розпізнавання [13].

Адаптація криміналістичних методик також вимагає оновлення кадрової підготовки. Практика розслідування злочинів у зоні бойових дій засвідчує потребу в спеціалізованих навчальних програмах, які поєднують правові, технічні та психологічні аспекти. Слідчі, експерти та прокурори мають бути готовими діяти в екстремальних умовах, володіти навичками роботи з цифровими доказами, засобами дистанційної фіксації та міжнародними стандартами документування злочинів проти людяності. Ефективним напрямом розвитку є впровадження системи інтерактивного навчання, тренінгів на базі симуляцій бойових умов, створення віртуальних навчально-криміналістичних полігонів.

В Україні вже реалізуються ініціативи, що відповідають цим вимогам. Зокрема, EU Advisory Mission (EUAM) надала обладнання та провела тренінги для українських криміналістів, які працюють у регіонах, постраждалих від бойових дій: навчання включало управління місцями подій, збирання ДНК-зразків, ідентифікацію жертв (disaster victim identification), роботу з слідами зброї, амуніції та інші методи криміналістичного забезпечення [14].

Аналогічно, за підтримки Ради Європи прокурори України пройшли навчання щодо допустимості електронних доказів у міжнародних кримінальних процесах, зокрема з дотриманням принципів ланцюга збереження доказів (chain of custody) відповідно до Будапештської конвенції про кіберзлочинність [15].

За підтримки ПРООН (UNDP) українські криміналісти проходили виїзні навчальні тури у Японії, де ознайомлювалися з передовими технологіями ДНК-ідентифікації жертв та методами криміналістичного аналізу цифрових слідів [16].

Варто також наголосити на необхідності науково-дослідної діяльності у сфері воєнної криміналістики. Сучасні виклики потребують розроблення нових теоретичних концепцій, зокрема таких, як «воєнна криміналістика» та «польова криміналістика». Ці напрями мають поєднувати елементи традиційних криміналістичних знань із досвідом військової логістики, тактики, психології екстремальних ситуацій та інформаційної аналітики.

Воєнна криміналістика охоплює методологію дослідження злочинів, вчинених у зонах бойових дій, з урахуванням обмежень мобільності, ризиків для життя слідчих та ускладненого доступу до доказів. Польова криміналістика передбачає роботу безпосередньо на місцях подій у «польових умовах», з використанням мобільних лабораторій, дронів та дистанційних засобів ідентифікації.

В Україні низка наукових установ реалізує подібні дослідження. Зокрема, Національна академія внутрішніх справ через Навчально-наукову лабораторію з проблем експертно-криміналістичного забезпечення проводить експериментальні дослідження слідів біологічного походження та методів ідентифікації в умовах воєнного стану. Кафедра криміналістики Дніпровського державного університету внутрішніх справ реалізує спеціалізовані полігони для моделювання розслідування воєнних злочинів у польових умовах. Державний науково-дослідний експертно-криміналістичний центр МВС веде розробки автоматизованих систем обліку генетичних ознак для ідентифікації невпізнаних тіл у бойових умовах.

Методологічно важливим є поєднання кількох складових: розроблення методик огляду та документування місць подій у бойових умовах із використанням мобільних лабораторій, дронів та портативних засобів ДНК-аналізу; інформаційно-аналітичні технології, включаючи OSINT, аналіз логістичних маршрутів та метаданих для відтворення хронології подій; психолого-криміналістичні дослідження, що вивчають поведінкові патерни учасників конфліктів, свідків та постраждалих у стресових ситуаціях; міждисциплінарність, що забезпечує інтеграцію знань міжнародного гуманітарного права, воєнної науки, кримінології, інформаційної безпеки та судової експертизи.

Наукове осмислення цих процесів сприятиме формуванню єдиної концепції розслідування злочинів у надзвичайних умовах. Це, у свою чергу, підвищує доказову надійність отриманих результатів та забезпечує їхню придатність у міжнародних судових процесах. Важливим аспектом є також систематичне впровадження цих результатів у підготовку кадрів, що гарантує готовність слідчих, експертів та прокурорів діяти ефективно та відповідно до міжнародних стандартів у надзвичайних умовах.

Не менш значущим є питання міжнародного правового визнання доказів, зібраних у ході розслідувань в Україні. Докази воєнних злочинів повинні відповідати не лише вимогам національного законодавства, а й міжнародним стандартам, що застосовуються Гаазькими і Женевськими конвенціями, Римським статутом Міжнародного кримінального суду. Тому криміналістика має забезпечувати належний рівень технічної точності, об'єктивності та відтворюваності результатів фіксації, аби вони могли бути використані у міжнародних процесах.

Висновки. Введення воєнного стану в Україні суттєво вплинуло на умови здійснення криміналістичної діяльності, поставивши нові завдання щодо збору, фіксації та збереження доказової інформації. Зміни в криміногенній ситуації, обмежений доступ до місць подій, руйнування інфраструктури та високий рівень ризику для слідчих і експертів ускладнюють застосування традиційних криміналістичних методик і потребують їх адаптації до сучасних умов.

Ефективне забезпечення досудового розслідування в умовах воєнного стану можливе за рахунок інтеграції класичних криміналістичних прийомів із новітніми технологіями, зокрема дистанційною фіксацією доказів, використанням безпілотних літальних апаратів, цифрових систем обліку та аналітики, а також методів судово-медичної ідентифікації. Значну роль відіграє міжвідомча та міжнародна взаємодія, що сприяє належному рівню доказування та забезпечує відповідність процедур стандартам міжнародного права.

Таким чином, адаптація криміналістичних методик до умов воєнного стану є необхідною передумовою підвищення ефективності досудового розслідування, забезпечення об'єктивності та достовірності доказів, а також дотримання правових стандартів національного та міжнародного рівня. Подальший розвиток воєнної криміналістики потребує удосконалення методичного забезпечення, впровадження сучасних технологій і підготовки фахівців, здатних діяти в умовах підвищеного ризику та обмежених ресурсів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Звіт національної поліції України про результати роботи у 2024 році. URL: https://www.kmu.gov.ua/storage/app/sites/1/17-civik-2018/zvit_2024/zvit-npu-2024.pdf.
2. Хавронюк М.І. Злочинність в Україні у 2019-2024 рр.: рівень, структура, динаміка, прогнози. *Вісник УжНУ*. Серія: Право. 2025. Т. 3, № 89. С. 295–303. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.3.44 (дата звернення: 23.11.2025).
3. Гросс Г. Руководство для судебных следователей как система криминалистики. Київ: Центр учбової літератури, 2021. 1080 с.
4. Криміналістика: Підручник / Кол. авт.: В.Ю. Шепітько, В.О. Коновалова, В.А. Журавель та ін. / За ред. проф. В.Ю. Шепітька. 4-е вид., перероб. і доп. Х.: Право, 2008. 464 с. URL: https://law.sspu.edu.ua/files/documents/books/library/17/shepitko.pdf.
5. Інноваційні методи та цифрові технології в криміналістиці й судовій експертизі: монографія / [В.Ю. Шепітько, Г.К. Авдєєва, В.М. Шевчук та ін.]; за заг. ред. В.Ю Шепітька; НДІ вивч. проблем злочинності ім. акад. В.В. Сташиса Нац. акад. прав. наук України. Харків: Право, 2024. 208 с. URL: https://ivpz.kh.ua/wp-content/uploads/2025/01/Монографія-Криміналістів-2024.pdf
6. Stepaniuk R.L., Matiushkova T.P. Criminalistics and Forensic Sciences: Problems of Differentiation and Integration. Bulletin of Kharkiv National University of Internal Affairs. 2021. Т. 94, № 3. С. 263–272. DOI: https://doi.org/10.32631/v.2021.3.24 (дата звернення: 23.11.2025).
7. Журавель В.А. Окремі методики в системі криміналістичних знань. *Науковий вісник Львівської комерційної академії*. Серія: Юридична. 2015. Вип. 1. С. 187–200. URL: http://journals-lute.lviv.ua/index.php/visnyk-law/article/view/135.
8. Шепітько В.Ю. Цільове призначення криміналістичних знань і прагнення до європейських стандартів у протидії злочинності. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики.* 2017. Вип. 17. С. 5–12. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Tpsek_2017_17_5
9. Шепитько М.В. Рудольф Арчибальд Рейсс. *Криміналіст першодрукований*. 2015. № 10. С. 111–112. URL: https://crimcongress.com/wp-content/uploads/2016/02/ Criminalist_10_full.pdf.
10. Що відбувається з тілами повернутими в Україну шляхом репатріації. Міністерство внутрішніх справ України. URL: https://mvs.gov.ua/mvs-specprojekti/shho-vidbuvajetsia-z-tilami-povernutimi-v-ukrayinu-sliaxom-repatriaciyi?fbclid=IwZXh0bgNhZW0CMTAAYnJpZBExQlh6Tkx0ZnhkOE9RMVFna3NydGMGYXBwX2lkEDIyMjAzOTE3ODgyMDA4OTIAAR5j5w6NbE7JIY3jLLSKLviotFBiUOHowSGIlMtmYpmKCtpSfxvb88wAykex-Q_aem_DhTtLcVuIYoKKv7DyW0WfQ (дата звернення: 23.11.2025).
11. Vozniuk, A., & Hryha, M. (2023). Topical issues of forensic medical examination in the investigation of war crimes. Scientific Journal of the National Academy of Internal Affairs, 28(2), 9–18. DOI: https://doi.org/10.56215/naia-herald/2.2023.09.

12. Коломійцев С.О. Інтеграція штучного інтелекту в сучасну практику цифрової криміналістики. *Злочинність і протидія їй в умовах війни та у повоєнній перспективі: міждисциплінарна панорама*. Вінниця. 2025. С. 659-661. URL: https://dspace.univd.edu.ua/ server/api/core/bitstreams/075ee870-e736-4b4b-a587-4232a21f3f67/content.
13. Drozdowski, P., Rathgeb, C., Dantcheva, A., Damer, N., & Busch, C. (2020). Demographic Bias in Biometrics: A Survey on an Emerging Challenge. DOI: https://doi.org/10.48550/arXiv.2003.02488.
14. EUAM enhances capacity of Ukrainian forensic experts to investigate war crimes – EUAM Ukraine. EUAM Ukraine. URL: https://www.euam-ukraine.eu/news/latest-news/euam-enhances-capacity-of-ukrainian-forensic-experts-to-investigate-war-crimes/?utm_source=chatgpt.com (date of access: 25.11.2025).
15. Ukrainian prosecutors gained insight into international standards governing admissibility of electronic evidence of war crimes and other offences. Council of Europe Office in Ukraine. URL: https://www.coe.int/en/web/kyiv/-/ukrainian-prosecutors-gained-insight-into-international-standards-governing-admissibility-of-electronic-evidence-of-war-crimes-and-other-offences-?utm_source=chatgpt.com.
16. Українські криміналісти посилюють свої знання під час другого навчального візиту в Японію. UNDP. URL: https://www.undp.org/uk/ukraine/press-releases/ukrayinski-kryminalisty-posylyuyut-svoyi-znannya-pid-chas-druhoho-navchalnoho-vizytu-v-yaponiyu.

УДК: 343.341.1:343.98
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.4.43

КРИМІНАЛІСТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ОПОРУ, ПОГРОЗИ АБО НАСИЛЬСТВА ЩОДО НАЧАЛЬНИКА, ЧИ ПРИМУШУВАННЯ ЙОГО ДО ПОРУШЕННЯ СЛУЖБОВИХ ОБОВ'ЯЗКІВ

Кунтій А.І.,
кандидат юридичних наук, доцент,
Територіальне управління
Держаного бюро розслідувань,
м. Хмельницький
ORCID: 0000-0001-5076-8358

Кунтій А.І. Криміналістична характеристика опору, погрози або насильства щодо начальника, чи примушування його до порушення службових обов'язків.

У статті досліджуються криміналістичні особливості опору, погроз або насильства щодо начальника та примушування його до порушення службових обов'язків у контексті змін безпекового середовища України, зокрема у період воєнного стану. Аналіз правозастосовної практики свідчить про значне зростання кількості таких військових кримінальних правопорушень, передбачених статтями 404 та 405 Кримінального кодексу України, а також нерівномірність завершення досудових розслідувань. Розглянуто основні структурні елементи криміналістичної характеристики цих правопорушень: особу злочинця та потерпілого, спосіб вчинення злочину, обстановку скоєння, а також слідову інформацію. Визначено, що суб'єктами таких злочинів є військовослужбовці та прирівняні до них особи, а потерпілими – представники військового керівництва, які виконують службові обов'язки. Особлива увага приділяється вивченню поведінкових, службових і психологічних характеристик учасників конфлікту, що сприяє правильній кваліфікації дій, обранню тактики слідчих дій і підвищенню ефективності розслідування. У тексті наведено аналіз способів вчинення правопорушень, включаючи опір, погрози, насильство та примушування до порушення службових обов'язків, а також конкретизовано умови, за яких дії визнаються такими, що підпадають під кримінальну відповідальність. Окремо підкреслюється значення мотивів і обстановки злочину, що допомагає зрозуміти соціально-психологічний контекст і механізми протидії правопорушенням. Це сприятиме підвищенню оперативності, повноти й об'єктивності розслідувань, а також досягненню цілей кримінального провадження в умовах сучасних викликів безпеки України. Уперше запропоновано уточнену структуру криміналістичної характеристики цього виду злочинів з урахуванням сучасної практики та воєнного стану. Результати дослідження можуть бути використані як теоретичною, так і практичною основою для вдосконалення методики розслідування злочинів, передбачених ст.ст. 404, 405 КК України. Стаття має прикладне значення і спрямована на вдосконалення методики розслідування злочинів проти порядку проходження військової служби.

Ключові слова: кримінальне провадження; криміналістична характеристика; спосіб; потерпілий; вбивство; розслідування; начальник; насильство; опір; знищення; майно; тілесне ушкодження; доказування; правопорушення; воєнний стан; військова служба.

Kuntii A.I. Forensic characteristics of resistance, threats or violence against a superior, or coercion of him to violate official duties.

The article examines the forensic features of resistance, threats or violence against a superior and coercion of him to violate official duties in the context of changes in the security environment of Ukraine, in particular during the period of full-scale armed aggression. An analysis of law enforcement practice indicates a significant increase in the number of such military criminal offenses, provided for

by Articles 404 and 405 of the Criminal Code of Ukraine, as well as the uneven completion of pre-trial investigations. The main structural elements of the forensic characteristics of these offenses are considered: the identity of the perpetrator and the victim, the method of committing the crime, the circumstances of the commission, as well as trace information. It is determined that the subjects of such crimes are military personnel and persons equated to them, and the victims are representatives of the military leadership who perform official duties. Special attention is paid to the study of behavioral, service and psychological characteristics of the participants in the conflict, which contributes to the correct qualification of actions, the choice of investigative tactics and increasing the effectiveness of the investigation. The text provides an analysis of the methods of committing offenses, including resistance, threats, violence and coercion to violate official duties, and also specifies the conditions under which actions are recognized as subject to criminal liability. The importance of the motives and circumstances of the crime is separately emphasized, which helps to understand the socio-psychological context and mechanisms for combating offenses. This will contribute to increasing the efficiency, completeness and objectivity of investigations, as well as achieving the goals of criminal proceedings in the conditions of modern security challenges in Ukraine. For the first time, a refined structure of the forensic characteristics of this type of crime is proposed, taking into account modern practice and martial law. The results of the study can be used as both a theoretical and practical basis for improving the methodology for investigating crimes provided for in Art. 404, 405 of the Criminal Code of Ukraine. The article has applied significance and is aimed at improving the methodology for investigating crimes against the order of military service.

Key words: criminal proceedings; forensic characteristics; method; victim; murder; investigation; boss; violence; resistance; destruction; property; bodily harm; proof; offense; martial law; military service.

Постановка проблеми. Зміни у безпековому середовищі України, зокрема повномасштабна збройна агресія, істотно вплинули на кількість та характер військових кримінальних правопорушень, зокрема передбачених статтями 404 та 405 Кримінального кодексу України. Аналіз правозастосовної практики засвідчує зростання кількості таких злочинів у певні періоди та нерівномірність у завершенні досудових розслідувань. У цьому контексті особливої актуальності набуває дослідження криміналістичної характеристики даних кримінальних правопорушень як основи для розробки ефективної методики їх розслідування. Незважаючи на наявність загальних підходів до формування криміналістичної характеристики, питання її конкретизації щодо злочинів, пов'язаних з опором, погрозами або насильством щодо начальника, а також примушуванням до порушення службових обов'язків, залишаються недостатньо вивченими. Саме це зумовлює необхідність комплексного аналізу ключових елементів таких характеристик, з урахуванням особи злочинця та потерпілого, способу вчинення, обстановки злочину та слідової інформації.

Метою статті є визначення змісту, структури та значення криміналістичної характеристики опору, погрозі або насильства щодо начальника, чи примушування його до порушення службових обов'язків, а також встановлення взаємозв'язків між її окремими елементами для підвищення ефективності досудового розслідування.

Стан опрацювання. Проблематика розробки окремих елементів криміналістичної методики розслідування кримінальних правопорушень, зокрема військового характеру, привертала увагу як вітчизняних, так і зарубіжних науковців. Загальні теоретичні засади розслідування таких правопорушень були предметом дослідження багатьох учених, серед яких: Ю.П. Аленін, Л.І. Аркуша, В.П. Бахін, В.Д. Берназ, А.Ф. Волобуєв, В.І. Галаган, В.Г. Гончаренко, І.В. Гловюк, В.А. Журавель, А.В. Іщенко, В.Ю. Калугін, О.А. Кириченко, Н.І. Клименко, І.І. Когутич, О.Н. Колесніченко, В.П. Колмаков, В.О. Коновалова, В.С. Кузьмічов, В.К. Лисиченко, В.Г. Лукашевич, Г.А. Матусовський, А.В. Мовчан, М.В. Салтевський, С.М. Стахівський, В.В. Тіщенко, К.О. Чаплинський, В.Ю. Шепітько, Г.В. Щербакова, Б.В. Щур, О.О. Юхно та інші. Методика розслідування військових кримінальних правопорушень на рівні монографічних досліджень вперше була розкрита у працях таких науковців, як Г.Є. Бєршов, А.Г. Воєвода, В.В. Давиденко, В.В. Дем'яновський, М.І. Карпенко, Р.В. Комісарчук, О.С. Ткачук, В.В. Тимошко. Окремі кримінально-правові, кримінологічні та криміналістичні аспекти розслідування правопорушень, передбачених статтями 404 та 405 Кримінального кодексу України, були проаналізовані у наукових роботах В.В. Бондарєва, М.І. Карпенка, Н.П. Ферєвої та інших дослідників.

Аспекти кримінально-правової оцінки опору, погрози або насильства щодо начальника, чи примушування його до порушення службових обов'язків розглядалися в межах загальної характеристики військових злочинів, передбачених розділом XIX Кримінального кодексу України. Разом із тим, цим працям здебільшого бракує комплексного криміналістичного підходу, що охоплює аналіз способів учинення таких діянь, особи правопорушника, слідової картини, типових механізмів вчинення тощо.

Водночас, попри наявність окремих досліджень у суміжних галузях (кримінального права, військової юриспруденції, криміналістики), питання криміналістичної характеристики досліджуваних нами кримінальних правопрушень, наразі залишається недостатньо опрацьованим. Це зумовлює потребу в цілісному, міждисциплінарному дослідженні цієї проблеми як важливого елемента формування сучасної методики розслідування військових злочинів.

Виклад основних положень. Статистичні показники щодо кримінальних проваджень за статтею 404 КК України, та результати їх досудового розслідування мають такий вигляд: У 2020 році було зафіксовано 3 випадки таких правопорушень, з яких лише в одному випадку досудове розслідування завершилось складанням обвинувального акта. Протягом 2021 року було зареєстровано 2 провадження, і в 2 з них розслідування завершилося передачею обвинувальних актів до суду. У 2022 році спостерігався різкий стрибок кількості проваджень – до 15, з яких 8 завершилися складанням обвинувального акта. У 2023 році розпочато 15 проваджень, і 5 з них передано до суду. У 2024 році знову зафіксовано 6 випадків, однак до суду направлено лише один обвинувальний акт. За період з січня по серпень 2025 року розпочато одне кримінальне провадження, з яких одне завершилося складанням обвинувального акта.

Щодо правопорушень, передбачених статтею 405 КК України, статистика виглядає наступним чином: У 2020 році розпочато 22 кримінальні провадження, у 7 з яких досудове розслідування завершилося направленням обвинувального акта до суду. У 2021 році було зафіксовано 17 таких випадків, із них 8 завершились обвинувальними актами. У 2022 році кількість проваджень суттєво зросла – до 211, при цьому 90 з них були скеровані до суду. У 2023 році зареєстровано 177 проваджень, з яких 35 завершилися складанням обвинувального акта. У 2024 році зафіксовано 81 кримінальних правопорушень цієї категорії, однак лише в 13 випадках обвинувальний акт був переданий до суду. У 2025 році (січень–жовтень) розпочато 42 провадження, і лише чотири з них завершилися направленням обвинувальних актів до суду [1].

Аналіз кримінальних проваджень, розпочатих за ознаками кримінального правопорушення, передбаченого ст.ст. 404, 405 КК України, засвідчує нерівномірну динаміку їх реєстрації та завершення досудового розслідування, може свідчити про вплив зовнішніх або внутрішніх чинників, які потребують додаткового аналізу в межах дослідження правозастосовної практики та розроблення методики їх розслідування в цілому. У цьому контексті особливої актуальності набуває осмислення криміналістичної характеристики даних кримінальних правопорушень.

Поняття криміналістичної характеристики є ключовим у системі криміналістичної науки. Воно довгий час привертає увагу дослідників, які спеціалізуються на методах розслідування окремих видів злочинів, оскільки дозволяє створити типову модель злочинної поведінки та підвищити ефективність доказової бази.

Уникаючи детального аналізу різних трактувань криміналістичної характеристики, наведених у науковій літературі, ми дотримуємося визначення, згідно з яким криміналістична характеристика – це система узагальнених даних, сформованих на основі теоретичних і практичних результатів досудового розслідування та судового розгляду певного виду або групи кримінальних правопорушень. Вона включає наукові висновки та рекомендації щодо найсуттєвіших криміналістично-значущих ознак, що є необхідними для організації оперативного, повного і об'єктивного досудового розслідування та судового розгляду з метою досягнення цілей кримінального провадження.

Як і будь-яка наукова категорія, криміналістична характеристика має чітко визначену структуру, що складається з низки взаємопов'язаних елементів. Водночас у науковому середовищі відсутній єдиний підхід до кількісного та якісного визначення складу цих елементів, що зумовлено специфікою різних видів або груп кримінальних правопорушень. Не заглиблюючись у дискусії щодо загального складу елементів криміналістичної характеристики, звернемо увагу на її основні структурні компоненти, в контексті досліджуваних нами кримінальних правопорушень. Відзначимо, що методики розслідування кримінальних правопорушень, передбачених ст. 404, 405 КК

України, не буде відрізнятися певними особливостями, тому будемо розглядати криміналістичну характеристику в розрізі двох складів кримінальних правопорушень.

Так, до елементів криміналістичної характеристики опору, погрози або насильства щодо начальника, чи примушування його до порушення службових обов'язків, на нашу думку, слід віднести: особу злочинця та потерпілого, спосіб кримінального правопорушення; обстановку (що включатиме відомості про місце, час, мотиви, причини та умови вчинення кримінального правопорушення, а також наслідки), відомості про сліди.

Особою злочинця у досліджуваних нами кримінальних правопорушеннях є військовослужбовці та прирівняні до нього особи, визначені у ч. 2 ст. 401 КК України, що несуть відповідальність за статтями 402, 403, 414-416, 422, 427, 429, 430, 432-435 КК України різних військових формувань, серед яких Збройні Сили України, Національна гвардія, Державна прикордонна служба України, Служби безпеки України та інші. Водночас бачимо, що серед переліку статей відсутня ст. 404, 405 КК України, за винятком поліцейських поліції особливого призначення Національної поліції України.

Водночас, особою злочинця, за умови вчинення кримінального правопорушення у співучасті є також особи, що не є військовослужбовцями, однак за співучасть у військових кримінальних правопорушеннях, підлягають відповідальності за відповідними статтями розділу XIX КК України (військові кримінальні правопорушення), про це йдеться у ч. 3 ст. 401 КК України.

Розглядаючи елемент – особу потерпілого досліджуваних нами кримінальних правопорушень, відзначимо, що обидві статті передбачають кримінальну відповідальність за посягання на представників військового керівництва або командирів, що свідчить про чітко окреслену категорію потерпілих – начальники (командири) у військовій ієрархії.

Інтерпретуючи, таким є військовослужбовцем; виконує обов'язки начальника (командира) щодо підлеглого; виступає представником військової дисципліни та субординації; у момент вчинення злочину реалізує свої службові повноваження (віддає наказ, здійснює контроль, забезпечує порядок).

Детальне дослідження особистісних, службових і поведінкових характеристик потерпілого дає змогу: правильно інтерпретувати події; встановити психологічний і соціальний контекст конфлікту; об'єктивно оцінити мотиви правопорушника; обрати правильну тактику допиту; підвищити ефективність досудового розслідування.

В одному з кейсів, Касаційний суд констатував, що суд першої інстанції неправильно встановив або не встановив факт, що потерпілий саме в статусі начальника, чи що вчинені дії були спрямовані щодо його службової діяльності. Це має значення для кваліфікації за ст. 405 КК України, формально є визнання вини, але конкретні фактичні обставини (статус, посада, чи йшлося про виконання службових обов'язків тощо) не з'ясовані або не доведені.

Так, місцевий та апеляційний суд, визнав винуватим та засудив військовослужбовця за ч. 4 ст. 405 КК, ч. 5 ст. 407 КК до п'яти років позбавлення волі. Касаційний кримінальний суд скасував рішення судів попередніх інстанцій та призначив новий розгляд у суді першої інстанції,

В ході дослідження, а саме під час допиту обвинувачений пояснив, що з останнім відносини не склалися. Коли обвинувачений прибув до військової частини, потерпілий ніс службу як черговий по військовому містечку. Побачивши засудженого, потерпілий розпочав конфлікт, став його ображати, потім різко піднявся та пішов на нього. Після таких дій потерпілого засуджений витягнув руку в сторону потерпілого з метою захисту, але одразу був повалений трьома військовослужбовцями. Видимих ушкоджень на потерпілому не бачив, за винятком того, що з носа була трохи кров. За таких обставин суду першої інстанції необхідно було повернутися до обговорення питання про визначення обсягу доказів та встановлення порядку їх дослідження, оскільки наявність зазначених вище суперечностей свідчить про те, що обвинувачений фактично оспорював обставини вчинення кримінального правопорушення, передбаченого ч. 4 ст. 405 КК, і суд мав розглянути кримінальне провадження в загальному порядку, а не застосовувати процедуру, що визначена ч. 3 ст. 349 КПК України [2].

Ключовим компонентом криміналістичної характеристики певного виду кримінального правопорушення є спосіб його вчинення. Аналізуючи диспозицію статті, можна виокремити наступні способи досліджуваного нами кримінального правопорушення: 1. опір. За наявності опору винний сам, своїми діями не дає можливості начальнику чи іншій особі виконати обов'язки з військової служби, а за умови примушування він намагається змусити їх діяти всупереч інтересам

військової служби [3, с. 70]. 2. погроза вбивством; 3. погроза знищення чи пошкодження його майна. Насильство (погроза) щодо начальника на підставі незадоволення його службовою діяльністю, але без пред'явлення конкретних вимог не може бути визнано порушенням, якщо навіть підлеглий цим добивається зміни службової діяльності начальника. Подібні дії можуть бути кваліфіковані за ст. 405 КК України [3, с. 70]. 4. спричинення побоїв, тілесних ушкоджень; 5. умисне вбивство начальника; 5. примушування начальника до порушення службових обов'язків. Під примушуванням розуміють дії, спрямовані на те, щоб змусити начальника чи іншу особу порушити покладені на них обов'язки з військової служби, тобто здійснити незаконні дії в інтересах того, хто примушує, чи діяти всупереч інтересам служби. Як примушування необхідно кваліфікувати, зокрема, випадки, коли солдати і матроси шляхом застосування різних форм насильства намагаються змусити сержантів і старшин, пізніше за них призваних на військову службу, створити їм полегшені умови військової служби – зокрема, не призначати в наряди, не вимагати суворого дотримання розпорядку дня, звільняти від господарських робіт тощо. Примушування передбачає висунення до начальника (іншої особи) конкретної вимоги про здійснення чи нездійснення ним певних дій всупереч інтересам військової служби [3, с. 70].

Для кваліфікації дій як примушування обов'язковими є такі ознаки: вчинення психічного або фізичного насильства щодо начальника чи іншої особи, яка виконує військові обов'язки, а також висунення до них конкретних незаконних вимог, що мають на меті змусити припинити або змінити характер їхньої службової діяльності.

Відомості про час і місце вчиненого кримінального правопорушення відображатимуться у відомостях, наданих очевидцями, відображених у правоохоронних органах або закладах охорони здоров'я при поступленні до таких жертв в результаті протиправних діянь.

Мотив кримінального правопорушення буде нерозривно пов'язаних з двома іншими елементами особою злочинця та потерпілого. Серед мотивів, під час аналізу кримінальних проваджень досліджуваної категорії виступають: помста; протест проти дисциплінарного впливу; небажання підкорятися наказу; прагнення примусити до певної поведінки.

Аналізом військових кримінальних правопорушень, встановлено, що підозрюваний у більшості випадків 53% заявляв про незадовільних стан здоров'я, що унеможливлює подальше несення військової служби. Проте, у кримінальних провадженнях за ознаками кримінальних проваджень, передбачених ст. 404, 405 КК України не є необхідним у всіх випадках призначати проведення медичного огляду військово-лікарською комісією, з метою встановлення ступеня придатності для проходження військової служби військовослужбовцю. Водночас важливо з'ясувати психічний стан військовослужбовця, якого підозрюють у вчинення досліджуваного нами кримінального правопорушення, шляхом призначення та проведення амбулаторної психіатричної експертизи.

Щодо встановлення причин та умов, що сприяли вчиненню кримінального правопорушення, а також причин виникнення аналогічних ситуацій у майбутньому, слідчому, прокурору, на завершальному етапі досудового розслідування варто направляти листи до військових формувань або вищих органів їх військового керівництва вищих керівних органів військових формувань щодо встановлення причин та умов, що сприяли вчиненню кримінального правопорушення, а також причин та умов щодо їх усунення та запобігання виникнення у майбутньому.

Що стосується останнього елементу криміналістичної характеристики досліджуваного нами виду кримінального правопорушення, відомостей про сліди, то такі на нашу думку можна розглядати як матеріальні та ідеальні. Матеріальними будуть до прикладу тілесні ушкодження на тілі потерпілого, механічні пошкодження на інших предметах, які зазнали впливу на них злочинцем. Ідеальними слідами, тобто ті, які збереглися у пам'яті можуть бути показання військовослужбовців (командирів, співслужбовців, медиків тощо) чи інших осіб, яким можуть бути відомі факти опору, погрози або насильства щодо начальника, чи примушування його до порушення службових обов'язків.

Крім того, варто підкреслити, що ключовою відмінністю криміналістичної характеристики є наявність кореляційних зв'язків між її елементами, які не виявляються в інших видах характеристик. Завдяки інформації про ці зв'язки та взаємозалежності між окремими компонентами з'являється можливість розробити обґрунтовані й цілеспрямовані рекомендації для проведення розслідування. Зокрема, спостерігається взаємозв'язок між такими елементами криміналістичної характеристики розслідуваного виду кримінального правопорушення: особа потерпілого – обстановка – особа злочинця – спосіб вчинення – відомості про сліди.

Висновки. Аналіз статистичних даних щодо кримінальних правопорушень, передбачених статтями 404 та 405 КК України, засвідчує нерівномірну динаміку їх реєстрації та завершення досудового розслідування. Зокрема, сплеск у 2022 році та зниження показників у наступні роки можуть свідчити про вплив зовнішніх (зокрема, збройної агресії) та внутрішніх чинників, що вимагають глибшого дослідження. Криміналістична характеристика правопорушень, передбачених зазначеними статтями, є важливою складовою методики їх розслідування. Вона дозволяє формувати типову модель злочинної поведінки, що значно підвищує ефективність розкриття та доведення вини. Елементами криміналістичної характеристики злочинів, передбачених ст. 404 та 405 КК України, доцільно вважати: особу злочинця і потерпілого; спосіб вчинення правопорушення; обстановку (час, місце, мотиви, причини, умови та наслідки); відомості про сліди (матеріальні та ідеальні). Особливу увагу слід приділяти дослідженню особи потерпілого, яким, як правило, виступає військовослужбовець у статусі начальника або командира. Саме його службовий статус і функціональні повноваження мають вирішальне значення для правильної правової кваліфікації дій підозрюваного. Спосіб вчинення правопорушення включає широкий спектр дій – від вербальних погроз і опору до застосування фізичного насильства, побоїв або навіть умисного вбивства. Важливо в кожному випадку встановити, чи висувались конкретні незаконні вимоги до начальника, що є обов'язковою ознакою складу злочину у випадку примушування. Обстановка вчинення злочину, зокрема мотиви та умови, тісно пов'язана з особистістю правопорушника і потерпілого. Найчастіше злочини обумовлені конфліктами, протестом проти дисципліни, бажанням уникнути виконання обов'язків або вплинути на начальника. Сліди злочину можуть бути як матеріальними (ушкодження, пошкодження майна), так і ідеальними (показання свідків, медичні висновки). Їх комплексне дослідження дозволяє встановити об'єктивну картину подій та забезпечити доказову базу. Встановлення кореляційних зв'язків між елементами криміналістичної характеристики – ключовий фактор, що забезпечує ефективне планування і проведення досудового розслідування. Взаємозалежність між особою злочинця, потерпілого, способом вчинення, обстановкою та слідами формує цілісну модель злочину. З огляду на викладене, подальше дослідження криміналістичної характеристики правопорушень, передбачених ст. 404 та 405 КК України, має важливе практичне значення для розробки ефективних методичних рекомендацій щодо їх розслідування.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Звіт про зареєстровані кримінальні провадження та наслідки їх досудового розслідування: статистичні дані Офісу Генерального прокурора за 2020–жовтень 2025 рр. URL: https://www.gp.gov.ua (дата звернення 07.11.2025).
2. Постанова колегії суддів Третьої судової палати Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду від 10 червня 2024 року (справа № 331/2750/23). URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/119741328.
3. Карпенко М.І. Опір начальникові або примушування його до порушення службових обов'язків: методика розслідування цих злочинів. Юридична наука. № 8/2013. С. 69-83. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN= LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILA=&2_S21STR=jnn_2013_8_10.

УДК 343.98:343.91-058.53
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.4.44

СПЕЦІАЛЬНА ТЕХНІКА ТА ІНФОРМАЦІЙНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РОЗСЛІДУВАННЯ ГРУПОВИХ ЗЛОЧИНІВ НЕФОРМАЛЬНОЇ МОЛОДІ

Ларкін М.О.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінального права
та правоохоронної діяльності
Запорізького національного університету
ORCID: 0000-0002-4676-460X

Пирожкова Ю.В.,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри кримінального права
та правоохоронної діяльності
Запорізького національного університету
ORCID: 0000-0003-4644-6270

Ларкін М.О., Пирожкова Ю.В. Спеціальна техніка та інформаційне забезпечення розслідування групових злочинів неформальної молоді.

У статті наголошується, що виявлення, розслідування та встановлення усіх обставин злочинів, учинених членами молодіжних неформальних груп (об'єднань), потребує використання широкого кола спеціальних технічних засобів. Пропонується розглядати спеціальну техніку, у контексті розслідування групових злочинів неформальної молоді, як обладнання, технічні пристрої, транспортні, криміналістичні засоби, що призначені підвищити ефективність розслідування в умовах обмеженості часу, потенційної протидії та тактичних ризиків.

Проаналізовані деякі види спеціальних технічних засобів, які застосовуються при розслідуванні групових злочинів неформальної молоді. Зазначається, що протестні акції, спільне проведення дозвілля неформальної молоді досить часто «переростають» у групове порушення громадського порядку чи навіть масові заворушення. Застосування водометів є ефективним засобом для зупинення зазначеної протиправної діяльності. Визначена специфіка застосування водометів з урахуванням зарубіжного досвіду.

Наголошується на можливості застосування електрошокерів, адже їх використання покликане зупинити злочинні групові дії членів молодіжної неформальної групи (об'єднання), відбити напад на поліцейського, іншу особу тощо.

Також автори розглянули засоби індивідуального захисту, які використовуються поліцейськими, військовослужбовцями Національної гвардії для зупинення групових злочинів членів молодіжних неформальних груп (об'єднань) у громадських місцях (паркова зона, майданчики, спортивні споруди, транспорт тощо). Це: 1) засоби захисту тіла, голови, обличчя (бронежилети, шоломи, захисні щити); 2) засоби захисту ніг, стегон (спеціальне взуття, наколінники, наголінки); 3) засоби захисту органів дихання (респіратори та протигази).

Визначено, що інформаційне забезпечення розслідування групових злочинів неформальної молоді – це аналітична діяльність, яку здійснюють слідчий, прокурор, оперативні співробітники у процесі виявлення та розслідування зазначеної категорії злочинної діяльності. Джерелами інформаційного забезпечення процесу розслідування групових злочинів неформальної молоді є: 1) різні інформаційні системи (зокрема, криміналістичні обліки, бази даних); 2) інформація, зафіксована в матеріалах кримінального провадження; 3) матеріали оперативно-розшукової справи; 4) інформація, що міститься у відкритому доступі (дослідженню підлягають соціальні мережі, інформаційні Інтернет-ресурси тощо).

Ключові слова: спеціальна техніка, інформація, право на інформацію, інформаційне забезпечення, розслідування, злочин, молодь, неформальна група, неформальне об'єднання.

Larkin M.O., Pyrozhkova Y.V. Special technique and information support for the investigation of group crimes of informal youth.

The article emphasizes that the detection, investigation, and establishment of all circumstances of crimes committed by members of informal youth groups (associations) requires the use of a wide range of special technical means. It is proposed to consider special equipment in the context of investigating group crimes of informal youth, as equipment, technical devices, transport, and forensic means designed to increase the effectiveness of the investigation in conditions of limited time, potential counteraction, and tactical risks.

Some types of special technical means used in the investigation of group crimes of informal youth are analyzed. It is noted that protest actions, joint leisure activities of informal youth quite often «grow» into group violations of public order or even mass riots. The use of water cannons is an effective means of stopping the specified illegal activity. The specifics of the use of water cannons have been determined taking into account foreign experience.

The possibility of using stun guns is emphasized, as their use is intended to stop criminal group actions by members of an informal youth group (association), repel an attack on a police officer, another person, etc.

The authors also examined personal protective equipment used by police officers and National Guard servicemen to stop group crimes by members of informal youth groups (associations) in public places (park areas, playgrounds, sports facilities, transport, etc.). These are: 1) body, head, and face protection (body armor, helmets, and protective shields); 2) leg and thigh protection (special shoes, knee pads, and elbow pads); 3) respiratory protection (respirators and gas masks).

It has been determined that information support for the investigation of group crimes of informal youth is an analytical activity carried out by the investigator, prosecutor, and operational officers in the process of identifying and investigating this category of criminal activity.

Sources of information support for the process of investigating group crimes of informal youth are: 1) various information systems (in particular, forensic records, databases); 2) information recorded in the materials of criminal proceedings; 3) materials of the operational-detective case; 4) information contained in the public domain (social networks, information Internet resources, etc. are subject to investigation).

Key words: special technique, information, right to information, information support, investigation, crime, youth, informal group, informal association.

Постановка проблеми. Соціальні потрясіння, технологічні революції, зміна сімейних та ціннісних орієнтирів – усе це зовсім не повний перелік причин, які зумовили виникнення молодіжних неформальних рухів, течій у середині XX ст. Субкультурна складова неформальної молоді набула проявів спільного проведення дозвілля, зустрічей за певними інтересами тощо. Так, наприклад, у 2014 р. на Міжгірщині, неподалік від водоспаду Шипіт, відбувся традиційний фестиваль неформалів із різних країн (Німеччина, Польща, Латвія, Україна). Гості фесту приїхали насамперед для того, аби відпочити на природі, декого приваблювали дивні ритуали, для решти – це було стилем життя [1]. Цей захід не мав асоціальної спрямованості, а представлені неформальні течії стали виявом світоглядного різноманіття.

Проте радикальні молодіжні неформальні групи (об'єднання) – реальність, на яку треба зважати, адже протестні настрої, неприйняття «дорослих» правил співіснування людей різних рас, національностей, конфесій, політичних та спортивних уподобань набувають вигляду групових кримінальних правопорушень, зокрема кримінальних правопорушень проти життя та здоров'я особи, проти громадської безпеки, проти громадського порядку та моральності.

Метою дослідження є аналіз деяких видів спеціальної техніки та визначення джерел інформаційного забезпечення розслідування окремих видів групових злочинів неформальної молоді.

Стан опрацювання проблематики. Проблемам розкриття та розслідування злочинів неформальної молоді присвятили свої праці такі вчені, як: В.І. Бояров, Н.В. Верлос, В.В. Дараган, М.М. Єфімов, О.В. Кириченко, Б.В. Клімов, Н.О. Кононенко, А.О. Масалітін, О.В. Мельковський, С.О. Щербина та ін.

Викладення основного матеріалу. Виявлення, розслідування та встановлення всіх обставин злочинів, учинених членами молодіжних неформальних груп (об'єднань), потребує використання широкого кола спеціальних технічних засобів. Спеціальна техніка (у контексті розслідування групових злочинів неформальної молоді) – це обладнання, технічні пристрої, транспортні, криміналістичні засоби, що призначені підвищити ефективність розслідування в умовах обмеженості часу, потенційної протидії та тактичних ризиків.

Усталеною є думка, що спеціальну техніку, яка використовується оперативними та слідчими підрозділами, можна поділити на три групи:

- спеціальна техніка, яка надходить у готовому вигляді (деякі види автотранспорту, апаратура зв'язку, оптико-механічні прилади спостереження, вимірювальні прилади, фото- і відеотехніка, обчислювальна та інша налаштована на спеціальні потреби техніка);
- спеціальна техніка, модернізована для виконання специфічних завдань і умов діяльності оперативно-слідчих підрозділів (автозасоби, обладнані радіостанціями, засобами підсилення звуку; засоби маскування та дистанційного управління для різних фото- та відеокамер; персональні ЕОМ, на базі яких створені автоматизовані робочі місця для співробітників оперативних і слідчих підрозділів органів державної безпеки);
- спеціальна техніка, розроблена та виготовлена спеціально для оперативно-слідчих органів з найбільш повним урахуванням специфіки їхніх завдань та умов роботи [2, с. 111].

Завдяки використанню спеціальної техніки вирішують такі основні завдання: 1) створення умов, що заважають скоєнню злочинів (наприклад, застосування охоронної сигналізації дозволяє фіксувати незаконне проникнення на об'єкти, що охороняються, та оперативно вживати заходів щодо затримання порушників, а використання оперативних обліків дає змогу визначити коло осіб, причетних до певних видів злочинів); 2) припинення порушень громадського порядку та хуліганських проявів, зокрема й групових (це може бути досягнуто застосуванням спецзасобів захисту особового складу, засобів підсилення мовлення, проведенням спеціальних операцій); 3) сприяння розкриттю скоєних злочинів шляхом виявлення речових доказів (приміром, використання пошукових приладів під час проведення огляду місця скоєння злочину, застосування хімічних пасток забезпечує високу ймовірність виявлення речових доказів під час обшуків); 4) створення можливостей одержання та документування достовірних даних щодо осіб, причетних до підготовки чи скоєння злочинів. За допомогою низки оперативно-технічних засобів (апаратура звуко- та відеозапису, прилади спостереження, використання радіоактивних ізотопів та ін.) можна отримати і зафіксувати інформацію щодо конкретних осіб, які причетні до підготовки чи скоєння злочинів; 5) проведення оперативно-розшукових заходів щодо затримання та розшуку осіб, що вчинили злочини. Наприклад, під час застосування засобів радіозв'язку, приладів бачення в темряві, хімічних пасток, оперативного дактилоскопіювання; 6) ефективне управління оперативними групами. Наприклад, під час використання радіостанцій підвищується мобільність та маневреність груп; 7) виявлення причин скоєння злочинів та умов, що сприяють їх вчиненню. Засоби обчислювальної техніки дозволяють швидко і повно аналізувати стан оперативної обстановки, обробляти дані про причини та умови, які сприяють скоєнню окремих видів злочинів. Результати обробки та аналізу відповідної інформації дають змогу виявляти такі закономірності та прогнозувати найбільш доцільні та ефективні заходи щодо профілактики тих чи інших правопорушень [3, с. 11-12].

Більш докладно хотілося б зупинитися на особливостях застосування деяких видів спеціальної техніки під час розслідування групових злочинів неформальної молоді.

Так, протестні акції, спільне проведення дозвілля неформальної молоді досить часто «переростають» у групове порушення громадського порядку чи навіть у масові заворушення. П. 9 ч. 3 ст. 45 ЗУ «Про національну поліцію» закріплює, що **водомети,** бронемашини та інші спеціальні транспортні засоби застосовуються для: припинення групового порушення громадської безпеки і порядку чи масових заворушень; відбиття групового нападу, що загрожує життю та здоров'ю людей; примусової зупинки транспортного засобу, водій якого не виконав законних вимог поліцейського зупинитися; затримання озброєної особи, яка підозрюється у вчиненні кримінального правопорушення [4].

Парламентське дослідження щодо використання правоохоронними органами водометів під час забезпечення громадської безпеки, підтримання громадського порядку та протидії масовим заворушенням визначає особливості використання водометів правоохоронними органами. Зокрема таке: 1) використання водометів має погоджуватися на рівні оперативного командування пра-

воохоронного органу; 2) використання водомета потребує достатнього запасу води з надійного джерела, тиск у якому є оптимальним для забезпечення швидкої заправки; 3) перед застосуванням водометів необхідно попередити про це протестувальників; 4) використання водометів може створити ризики (наприклад, слизьку поверхню), а високий тиск води може збивати людей з ніг і спричиняти травми; 5) тактика використання водомета передбачає формування схематичних шляхів розосередження, відступу або виходу, для того щоб протестувальники змогли безпечно відійти; 6) забороняється використовувати водомет проти осіб, які внаслідок цього можуть впасти з висоти; 7) управляти водометами повинні тільки спеціально підготовлені співробітники поліції або інших органів правопорядку; 8) командири підрозділів повинні пам'ятати про те, що необхідно призначити співробітників поліції для охорони водометів; 9) забороняється використовувати водомет при температурі повітря нижче за визначену (п. 4 ч. 4 ст. 45 ЗУ «Про національну поліцію» поліції (поліцейському) заборонено застосовувати водомети при температурі повітря нижчій ніж +10°С) [5].

У зв'язку з цим автори *Парламентського дослідження* наголошують на закордонному досвіді, який виявляє специфічну особливість застосування водометів, а саме те, що воду в них можуть спеціально підфарбовувати для того, щоб позначити тих протестувальників, які були активістами і брали участь у масових заворушеннях, демонстрували протиправну поведінку та злісну непокору законним вимогам і розпорядженням працівників правоохоронних органів, зокрема й військовослужбовцям Національної гвардії або поліції. Водомети (автомобілі з пожежним лафетним стволом) при робочому тиску води 6–8 атмосфер та відстані застосування до 55–75 м є досить ефективним засобом протидії саме масовим заворушенням. Використання водометів здійснює значний психологічний вплив на порушників під час масових заворушень, водночас є більш «демократичним» способом впливу, аніж застосування кийків, гумових куль або електрошокерів. Порушник, який потрапив під дію водомета, почувається досить дискомфортно в мокрому одязі після дії струменя води високого тиску й залишається психологічно пригніченим тривалий час [5].

Щодо ж **електрошокерів** (п. 9 ч. 3 ст. 45 ЗУ «Про національну поліцію»), варто зазначити, що їх застосування покликане зупинити злочинні групові дії неформальної молоді, відбити напад на поліцейського, іншу особу тощо. Водночас слід погодитися з тим, що незважаючи на переваги електрошокових пристроїв, існують ризики заподіяння значної шкоди здоров'ю правопорушника, зокрема його смерті, у разі їх застосування поліцейськими [6, с. 159].

За даними Fatal Encounters, із 2010 до 2021 року в США було зареєстровано близько 500 випадків застосування поліцією електрошокерів з летальними наслідками. Кількість щорічних інцидентів у всій країні зменшилася порівняно з 2018 р.: у 2021 р. зареєстровано на 72% менше смертельних випадків, ніж у 2018 р. [7].

Слушною є думка В.В. Богуславського, що при підготовці поліцейських слід використовувати методики комбінованого використання електрошокера з іншими видами спеціальних засобів, коли особу, яка застосовує електрошокер контактно-дистанційної дії, поряд страхує напарник із гумовим кийком для відбиття нападу інших осіб. В окремих випадках поліцейського, який застосовує електрошокер, можна з відстані кількох метрів страхувати іншим поліцейським з вогнепальною зброєю [8].

Також варто зупинитися на **засобах індивідуального захисту**, які використовуються поліцейськими, військовослужбовцями Національної гвардії для зупинення групових злочинів членів молодіжних неформальних груп (об'єднань) у громадських місцях (паркова зона, майданчики, спортивні споруди, транспорт тощо). Це: 1) засоби захисту тіла, голови, обличчя (бронежилети, шоломи, захисні щити); 2) засоби захисту ніг, стегон (спеціальне взуття, наколінники, наголінки); 3) засоби захисту органів дихання (респіратори та протигази).

Бронежилети, якими користуються співробітники правоохоронних органів, повинні відповідати ДСТУ і варіюватися за класами (від 1 до 6+) для захисту від пістолетних куль, автоматів, а іноді й більш потужної зброї та уламків, мати різні конфігурації (приховане, відкрите носіння) та ергономічний дизайн, систему MOLLE для додаткового спорядження, забезпечувати захист від куль та уламків.

Шоломи поділяються на два основні види: протиударні (захист від ударів палицями, камінням, пляшками під час масових заворушень та протестів) та балістичні (захист від куль, уламків).

Інформаційне забезпечення розслідування групових злочинів неформальної молоді – це аналітична діяльність, яку здійснюють слідчий, прокурор, оперативні співробітники у процесі вияв-

лення та розслідування зазначеної категорії злочинної діяльності. Слід погодитися з В.В. Бірюковим, що одним із джерел інформації, що сприяє встановленню істини при розслідуванні злочинів, є численні інформаційні системи, у яких концентрується інформація про різноманітні об'єкти матеріального світу. Сьогодні, незважаючи на використання в розслідуванні даних, отриманих з різноманітних за цільовим призначенням та відомчою належністю систем, теорія спрямована на осмислення лише криміналістичних. Практика ж свідчить, що криміналістичного значення, в певній ситуації, набуває інформація, отримана з будь-яких систем [9, с. 252].

Джерелами інформаційного забезпечення процесу розслідування групових злочинів неформальної молоді є: 1) інформаційні системи (зокрема, криміналістичні обліки, бази даних); 2) інформація, зафіксована в матеріалах кримінального провадження; 3) матеріали оперативно-розшукової справи; 4) інформація, що міститься у відкритому доступі (дослідженню підлягають соціальні мережі, інформаційні Інтернет-ресурси тощо).

Висновки. Розслідування групових злочинів неформальної молоді – складний трудомісткий процес, який потребує ретельного технічного та інформаційного забезпечення. Спеціальна техніка (у контексті розслідування групових злочинів неформальної молоді) – це обладнання, технічні пристрої, транспортні, криміналістичні засоби, що призначені підвищити ефективність розслідування в умовах обмеженості часу, потенційної протидії та тактичних ризиків.

Протестні акції, спільне проведення дозвілля неформальної молоді досить часто «переростають» у групове порушення громадського порядку чи навіть у масові заворушення, що обумовлює застосування правоохоронними органами водометів, електрошокерів. Застосування водометів є ефективним засобом для зупинення зазначеної протиправної діяльності. Визначена специфіка застосування водометів з урахуванням зарубіжного досвіду. Використання ж електрошокерів покликане зупинити злочинні групові дії членів молодіжної неформальної групи (об'єднання), відбити напад на поліцейського, іншу особу тощо.

Також визначені засоби індивідуального захисту, які використовуються поліцейськими, військовослужбовцями Національної гвардії для зупинення групових злочинів членів молодіжних неформальних груп (об'єднань) у громадських місцях (паркова зона, майданчики, спортивні споруди, транспорт тощо). Це: 1) засоби захисту тіла, голови, обличчя (бронежилети, шоломи, захисні щити); 2) засоби захисту ніг, стегон (спеціальне взуття, наколінники, наголінки); 3) засоби захисту органів дихання (респіратори та протигази).

Інформаційне забезпечення розслідування відіграє супровідну роль та сприяє максимально повному та швидкому встановленню обставин вчиненого. Джерелами інформаційного забезпечення процесу розслідування групових злочинів неформальної молоді є: 1) інформаційні системи (зокрема, криміналістичні обліки, бази даних); 2) інформація, зафіксована в матеріалах кримінального провадження; 3) матеріали оперативно-розшукової справи; 4) інформація, що міститься у відкритому доступі (дослідженню підлягають соціальні мережі, інформаційні Інтернет-ресурси тощо).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Неформали з Німеччини, Польщі, Латвії, Білорусії та України зібралися на Шипоті. URL: https://rionews.com.ua/news/doz/now/n14188113035 (дата звернення 03.12.2025).
2. Козенко О.О. Спеціальна техніка під час проведення досудового розслідування, оперативно-розшукових і контррозвідувальних заходів. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право.* 2016. Вип. 38. Т. 2. С. 110-114. URL: https://visnyk-jurisuzhnu.com/wp-content/uploads/2023/02/Visnik-Pravo-38-2_.pdf (дата звернення 03.12.2025).
3. Синиціна Ю.П., Прокопов С.О., Рижков Е.В. Спеціальна техніка в правоохоронній діяльності : навч. посіб. Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2022. 244 с.; іл. URL: https://er.dduvs.edu.ua/handle/123456789/8735 (дата звернення 03.12.2025).
4. Про Національну поліцію: Закон України від 02.07.2015 р. № 580-VIII. Дата оновлення: 12.09.2025. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19#Text (дата звернення 03.12.2025).
5. Парламентське дослідження щодо використання правоохоронними органами водометів під час забезпечення громадської безпеки, підтримання громадського порядку та протидії масовим заворушенням. URL: https://research.rada.gov.ua/uploads/documents/33619.pdf (дата звернення 03.12.2025).

6. Ірха Ю.Б., Бочек О.І., Мацько В.А. Типові помилки під час застосування поліцейських заходів примусу: на основі аналізу судової практики: наук.-практ. посіб. Вінниця: Ніланд-ЛТД, 2024. 308 с. URL: http://dgu.com.ua/bitstream/123456789/1500/1.pdf (дата звернення 03.12.2025).
7. Fatal Encounters. URL: https://fatalencounters.org (дата звернення: 03.12.2025).
8. Богуславський В.В. Застосування електрошокових пристроїв при охороні громадського порядку. *Підготовка поліцейських в умовах реформування системи МВС України. Харків, 2019.* URL: https://univd.edu.ua/general/publishing/konf/31_05_2019/pdf/18.pdf (дата звернення 03.12.2025).
9. Бірюков В.В. Інформаційно-довідкове забезпечення розслідування злочинів: поняття, система, завдання. *Право і суспільство.* 2012. № 2. С. 252-255. URL: http://www.pravoisuspilstvo.org.ua/archive/2012/2_2012/54.pdf (дата звернення 03.12.2025).

УДК 351.74:355.232
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.4.45

ЗНАЧЕННЯ ВОГНЕВОЇ ПІДГОТОВКИ У ЗАБЕЗПЕЧЕННІ ОСОБИСТОЇ БЕЗПЕКИ ПОЛІЦЕЙСЬКОГО

Лопаєва О.М.,
старший викладач кафедри вогневої підготовки
Дніпровського державного університету внутрішніх справ
ORCID: 0000-0003-1132-9357

Лопаєва О.М. Значення вогневої підготовки у забезпеченні особистої безпеки поліцейського.

У статті розглянуто значення вогневої підготовки як однієї з найважливіших складових системи професійної підготовки працівників поліції. Акцентовано увагу на тому, що володіння сучасними прийомами поводження зі зброєю, а також здатність оперативно й ефективно її застосовувати, є запорукою особистої безпеки поліцейського та громадян під час виконання службових обов'язків. Вогнева підготовка розглядається не лише як технічний аспект професійної діяльності, а як комплексна система, що поєднує фізичні, психологічні, інтелектуальні та морально-вольові компоненти. Підкреслено, що належний рівень сформованих навичок володіння зброєю сприяє розвитку впевненості, рішучості та самоконтролю працівника поліції, що має особливе значення в умовах підвищеного ризику, стресу чи раптової загрози. Проаналізовано основні завдання вогневої підготовки, серед яких: удосконалення техніки стрільби, формування навичок швидкого прийняття рішень у динамічних ситуаціях, дотримання правил безпеки під час поводження зі зброєю, а також розвиток психологічної стійкості. Зазначено, що систематичні заняття сприяють не лише відпрацюванню точності та швидкості стрільби, але й навчають поліцейського зберігати самовладання у критичних умовах, діяти виважено та в межах правового поля. У роботі наголошено на взаємозв'язку між ефективністю вогневої підготовки та рівнем психологічної готовності поліцейського до екстремальних ситуацій. Систематичні тренування забезпечують формування стійких професійних якостей, серед яких – витримка, концентрація, емоційна врівноваженість і здатність до адекватної оцінки ризику. Важливим аспектом є також дотримання нормативно-правових вимог щодо застосування зброї, що гарантує законність і безпечність дій під час виконання службових обов'язків. Доведено, що ефективна організація вогневої підготовки виступає ключовим чинником у забезпеченні високого рівня професійної компетентності, дисциплінованості та особистої безпеки працівників поліції. Зроблено висновок, що вдосконалення системи вогневої підготовки має бути пріоритетним напрямом у структурі службової підготовки поліцейських, адже саме вона формує готовність діяти рішуче, впевнено й відповідально в будь-яких екстремальних умовах, забезпечуючи тим самим ефективне виконання завдань із захисту громадського порядку, прав і свобод громадян.

Ключові слова: вогнева підготовка, особиста безпека, поліцейський, професійна діяльність, зброя.

Lopaeva O.M. The importance of fires training in ensuring the personal safety of a police officer.

The article examines the importance of firearms training as one of the most essential components of the professional training system for police officers. It emphasizes that mastering modern techniques of weapon handling and the ability to use firearms promptly and effectively are key factors ensuring the personal safety of police officers and citizens during the performance of official duties. Firearms training is considered not merely a technical aspect of professional activity but a comprehensive system that integrates physical, psychological, intellectual, and moral-volitional components. It is highlighted that a proper level of weapon proficiency contributes to the development of confidence, decisiveness, and self-control of a police officer, which is particularly important under conditions of increased risk,

stress, or sudden threat. The main tasks of firearms training are analyzed, including the improvement of shooting techniques, the formation of skills for rapid decision-making in dynamic situations, compliance with safety rules in weapon handling, and the development of psychological resilience. It is noted that systematic training not only improves shooting accuracy and speed but also teaches police officers to maintain composure under critical conditions, act deliberately, and remain within the legal framework. The study emphasizes the relationship between the effectiveness of firearms training and the level of psychological readiness of police officers to act in extreme situations. Regular training ensures the formation of stable professional qualities such as endurance, concentration, emotional stability, and the ability to adequately assess risks. An important aspect is also compliance with legal regulations regarding the use of firearms, which guarantees the lawfulness and safety of actions performed during duty. It has been proven that effective organization of firearms training is a key factor in ensuring a high level of professional competence, discipline, and personal safety of police officers. It is concluded that improving the firearms training system should remain a priority area within the structure of police service training, as it forms readiness to act decisively, confidently, and responsibly under any extreme conditions, thereby ensuring the effective fulfillment of tasks related to the protection of public order, rights, and freedoms of citizens.

Key words: firearms training, personal safety, police officer, professional activity, weapons.

Постановка проблеми. У сучасних умовах воєнного стану поліцейські стикаються з підвищеними ризиками під час виконання службових завдань, що вимагає високого рівня професійної та психологічної підготовки. Вогнева підготовка, яка є невід'ємною складовою професійного навчання, супроводжується значним психоемоційним навантаженням, тому формування стійкої психіки та навичок ефективного реагування у стресових і критичних ситуаціях набуває особливої значущості. Своєчасне та правильно організоване навчання навичкам безпечного поводження зі зброєю сприяє не лише захисту життя поліцейських, а й підвищенню загальної ефективності їхніх дій у складних умовах. Проте на сьогодні недостатньо розроблені науково-методичні та організаційні механізми, які забезпечують комплексне формування особистої безпеки та психологічної стійкості працівників правоохоронних органів, що зумовлює необхідність подальших досліджень у цій сфері.

Мета дослідження. Метою цієї статті є всебічний аналіз значення вогневої підготовки як ключового елементу професійної підготовки поліцейських та визначенні її впливу на забезпечення особистої безпеки працівників правоохоронних органів. У рамках наукової статті передбачено дослідити, яким чином систематичні тренування з володіння зброєю сприяють формуванню техніко-тактичних навичок, підвищенню швидкості та точності реагування у критичних ситуаціях, розвитку психологічної стійкості та здатності до прийняття оперативно-адекватних рішень. Крім того, метою є оцінка сучасних підходів до організації вогневої підготовки, зокрема з урахуванням фізичних, психологічних і правових аспектів, та визначення напрямів вдосконалення навчально-тренувального процесу з метою підвищення ефективності і безпеки виконання службових обов'язків поліцейськими.

Стан опрацювання проблематики. Тематика вогневої підготовки поліцейських активно досліджується сучасними українськими науковцями. Зокрема, внесок у вивчення психологічних, фізичних та технічних аспектів підготовки внесли такі дослідники, як Лопаєва О.М., Наточій А.Д., Зеленський Є.С., Болгаренко В.М., Казначеєв Д.Г., Толкачов С.М., Поливанюк В.Д., Єманов В.В., Пістряк П.В., Атаманенко І.О., Бодирєв Д.А., Завістовський О.Д., Пустовий Ю.Ю. та Хара С.Д. Вони акцентують увагу на важливості комплексного підходу до формування професійних навичок поліцейських, де вогнева підготовка розглядається не лише як технічний компонент, а й як чинник забезпечення особистої безпеки та психологічної стійкості. Дослідження цих науковців підкреслюють, що систематичні тренування дозволяють поліцейському розвивати впевненість у власних діях, швидко приймати рішення у стресових умовах та ефективно реагувати на загрози.

Виклад основного матеріалу. Вогнева підготовка становить важливу складову професійної підготовки поліцейських, оскільки вона забезпечує їх готовність до різних ситуацій, у яких застосування вогнепальної зброї може знадобитися для захисту населення та власної безпеки [1].

Вогнева підготовка становить невід'ємну частину бойового навчання і охоплює роботу зі стрілецькою зброєю, дії під вогнем та ураження цілей у різних тактичних умовах. Вона відрізняється тим, що створює сценарії, які максимально наближені до реального бою – із шумовими ефектами,

непередбачуваними подразниками та обмеженням часу – що часто провокує інтенсивні емоційні реакції (страх, тривогу, паніку), особливо в осіб без бойового досвіду.

Підготовка традиційно поділяється на початкову, базову, спеціальну (тактичну) та залікові стрільби. До її структури входить відпрацювання основних положень стрільби, маніпуляцій зі зброєю, стрільба з різних дистанцій, у русі, з укриттів, у складі групи та під впливом стрес-факторів. Важливим елементом є також моделювання ситуацій із застосуванням умовних противників, димових чи світлошумових подразників.

Для об'єктивної оцінки ефективності вогневої підготовки застосовуються стандартизовані критерії: точність та швидкість стрільби, дотримання техніки безпеки, правильність оцінки оперативної обстановки, адекватність дій під стресом. Залікові та контрольні стрільби проводяться за регламентованими нормативами, а результати документуються та аналізуються для корекції подальших тренувань.

Служба поліцейських пов'язана з високим ступенем ризику, небезпекою для життя та здоров'я, усвідомленням високої відповідальності за результати виконання завдань та безпеки громадян [2].

Під час занять з вогневої підготовки поліцейські зазнають не лише фізичного навантаження, пов'язаного з відпрацюванням техніки стрільби, тренуванням швидкості рухів та координації, а й значного психоемоційного стресу, що формує уміння діяти у складних та непередбачуваних умовах. Така підготовка передбачає постійне поєднання фізичних, технічних та психологічних аспектів, що дозволяє поліцейському одночасно контролювати власні емоції, підтримувати високий рівень концентрації та швидко приймати адекватні рішення під час виникнення небезпечних ситуацій.

У сучасній практиці все ширше застосовуються інтерактивні технічні засоби навчання – електронні тири, лазерні тренажери, симуляційні системи типу FX та UTM, електронні системи оцінки точності стрільби (LaserHIT, Mantis);VR-комплекси (VR-симулятори) для моделювання урбаністичних та тактичних сценаріїв. Вони дозволяють моделювати складні та високостресові сценарії без ризику травмування, а також здійснювати детальний аналіз техніки стрільби за допомогою цифрових датчиків. Такі методики значно підвищують якість підготовки та дозволяють формувати стійкі моторні навички.

Отже, вогнева підготовка повинна розглядатися не лише як технічний етап відпрацювання навичок, а як складова психофізіологічного формування бойової готовності – своєрідний «психологічний фільтр», який виявляє рівень стійкості особового складу до реальних загроз і сприяє розвитку адаптаційних можливостей.

Сутність вогневої підготовки працівників поліції полягає у формуванні висококласних фахівців [3, с. 672]. Одним із ключових напрямів є виправлення типових помилок стрільців: надмірне напруження кисті, неправильний хват, некоректне прицілювання, передчасне натискання на спуск, дихальні помилки. Систематичний аналіз помилок та індивідуальна корекція інструктором забезпечують стійке зростання результатів і зменшують ризик неефективного застосування зброї у реальних умовах.

Саме тому, необхідною умовою ефективного проведення вогневої підготовки є її інтеграція з тренінгами, адаптаційними вправами та відновлювальними заходами. Вогнева підготовка включає відпрацювання навичок точності і швидкості стрільби, а також формування умінь правильно оцінювати оперативну обстановку, прогнозувати дії потенційно агресивних осіб і мінімізувати ризики для власної безпеки та безпеки оточення. Регулярні тренування, що моделюють екстремальні сценарії, сприяють розвитку психологічної стійкості поліцейського, підвищують його впевненість у власних діях та здатність залишатися спокійним у критичних ситуаціях.

Крім технічної складової, особливу роль у вогневій підготовці є психологічна готовність. Поліцейські повинні бути не лише фізично здатними натиснути на спусковий гачок, але й морально готовими до цього в умовах надзвичайних ситуацій. Крім того, постійна вогнева підготовка формує високий рівень професійної стресостійкості, дисциплінованості та відповідальності, адже поліцейський навчається діяти в межах правових норм, дотримуватися правил безпеки при поводженні зі зброєю та законно виконувати службові обов'язки навіть у стресових та небезпечних умовах.

Під час стресових ситуацій організм поліцейського проходить через типові психофізіологічні реакції: підвищення рівня адреналіну і кортизолу, прискорене серцебиття, звуження периферич-

ного зору («тунельний зір»), погіршення дрібної моторики. Ці фактори безпосередньо впливають на здатність вести прицільну стрільбу. Відомі дослідження Д. Гроссмана та українських військових психологів доводять, що правильне тренування дозволяє знизити негативний вплив цих реакцій і підвищити ефективність дій у стресі.

Регулярне поєднання фізичних вправ, стрілецької практики та психотренінгів формує комплексну адаптацію до стресових факторів, сприяє розвитку уваги, швидкості прийняття рішень та контролю емоцій. Теоретичні дослідження вітчизняних і зарубіжних психологів (Grossman, Lemyre, Morozov) підтверджують, що ефективна психофізіологічна підготовка безпосередньо впливає на результати виконання завдань у бойових умовах.

Саме тому в програми підготовки дедалі частіше включаються елементи психологічного тренінгу, моделювання ситуацій бойового стресу, що дозволяє мінімізувати ризики дезорієнтації та паніки під час виконання бойових завдань [4].

Розвиток стійкої психіки повинен здійснюватися з урахуванням індивідуальних особливостей поліцейських. Важливу роль при цьому відіграють емоційна стабільність, рівень стресостійкості, здатність до саморегуляції та концентрації уваги. Як зазначають у своїх дослідженнях вітчизняні та зарубіжні психологи, зокрема А. Маслоу, Р. Лазарус, В. Морозов та С. Кримський, ефективна адаптація до стресових ситуацій можлива лише за умов регулярної психофізичної підготовки [5].

Не менш важливим компонентом є суворе дотримання правил безпеки при поводженні зі зброєю: контроль напрямку ствола, заборона на наведення зброї на людей, перевірка зброї перед початком занять, дотримання команд інструктора. Порушення цих принципів часто є причиною травматизму під час тренувань.

Таким чином, вогнева підготовка є не лише технічним або фізичним тренуванням, а комплексним інструментом забезпечення особистої безпеки поліцейського та ефективного виконання ним завдань із захисту прав, свобод і життя громадян.

Висновки. Вогнева підготовка є ключовою складовою професійної діяльності поліцейського, яка безпосередньо впливає на рівень його особистої безпеки та ефективність виконання службових обов'язків. Систематичні тренування забезпечують формування технічних навичок поводження зі зброєю, точності стрільби та швидкості реагування в екстремальних ситуаціях. Одночасно вони сприяють розвитку психологічної стійкості, самоконтролю та здатності приймати правильні рішення під впливом стресу. Підготовка у сфері вогневої діяльності поєднує фізичні, психологічні та когнітивні аспекти професійної компетентності поліцейського. Працівник поліції, який пройшов систематичні тренування, здатний ефективно оцінювати оперативну обстановку та передбачати потенційні загрози. Регулярні заняття з вогневої підготовки дозволяють формувати високий рівень дисципліни та відповідальності. Вони також підвищують впевненість у власних діях та готовність до оперативного реагування в критичних умовах. Адекватне виконання правил безпеки при поводженні зі зброєю зменшує ризик травмування та підвищує законність застосування вогневої сили. Вогнева підготовка сприяє зміцненню фізичної витривалості та координації рухів, що є необхідним для швидкого реагування у небезпечних ситуаціях. Вона формує у поліцейського здатність діяти злагоджено у складі групи та приймати колективні рішення у кризових обставинах. Ефективна організація тренувального процесу забезпечує комплексний розвиток навичок, необхідних для самозахисту та захисту громадян. Вогнева підготовка виступає фундаментом професійної компетентності, яка гарантує високий рівень готовності до будь-яких службових завдань. Вона сприяє формуванню морально-етичних засад поведінки під час застосування зброї. Підготовка у цьому напрямі підвищує загальний рівень безпеки як поліцейського, так і населення, яке він охороняє. Таким чином, вогнева підготовка є невід'ємною складовою системи професійної підготовки поліції та ключовим чинником забезпечення особистої безпеки і ефективності виконання службових обов'язків.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про Національну поліцію: закон України від 02.07.2015 No 580-VIII. Відомості Верховної Ради. 2015. No 40-41. Ст. 379. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19#Text (дата звернення 03.10.2025).
2. Zavistovskyi, O.D. (2023). Implementation of information technologies in the professional training of future police officers in higher educational institutions of educanion. Publishing

House «Balti-ja Publishing». сайт журналу ДДУВС URL: https://visnik.dduvs.edu.ua (дата звернення 04.10.2025).
3. Поливанюк В.Д., Бодирєв Д.А., Завістовський О.Д. Правові та методичні основи організації вогневої та фізичної підготовки працівників територіальних органів. Національної поліції України. Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ: Науковий журнал, 2021. Спеціальний випуск, № 2 (116). С. 672-676. URL: https://visnik.dduvs.edu.ua (дата звернення 06.10.2025).
4. Єманов В.В., Пістряк П.В., Атаманенко І.О. Проблемні питання методики вогневої підготовки з урахуванням досвіду застосування військ в операції Об'єднаних сил. Системи озброєння і військова техніка. 2021. № 3 (67). URL: https://visnik.dduvs.edu.ua (дата звернення 04.10.2025).
5. Лопаєва О.М. Сучасний підхід до навчання поліцейським діям в екстремальних умовах, 2018. Науковий вісник ДДУВС., С. 110–112. URL: https://visnik.dduvs.edu.ua (дата звернення 05.10.2025).
6. Казначеєв Д.Г., Лопаєва О.М. Особливості формування психологічної стійкості і готовності працівників поліції у процесі навчання з вогневої підготовки. Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. 2018. № 4. С. 82–85. URL: https://visnik.dduvs.edu.ua (дата звернення 08.10.2025).

УДК 343.14
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.4.46

ВИКОРИСТАННЯ СПЕЦІАЛЬНИХ ЗНАНЬ В ПРОЦЕСІ РОЗСЛІДУВАННЯ ПРИВЛАСНЕННЯ, РОЗТРАТИ МАЙНА АБО ЗАВОЛОДІННЯ НИМ ШЛЯХОМ ЗЛОВЖИВАННЯ СЛУЖБОВИМ СТАНОВИЩЕМ[1]

Лук'янчиков Є.Д.,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри інформаційного,
господарського та адміністративного права
Національного технічного університету України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»
ORCID: 0000-0001-5763-6972

Лук'янчиков Б. Є.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри інформаційного,
господарського та адміністративного права
Національного технічного університету України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»
ORCID: 0000-0002-4761-5980

Лук'янчиков Є.Д., Лук'янчиков Б.Є. Використання спеціальних знань в процесі розслідування привласнення, розтрати майна або зловживання службовим становищем.

На основі аналізу статистичних даних, щорічно з обвинувальним актом до суду направляється лише кожне третє-четверте кримінальне провадження про привласнення, розтрату майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем, обґрунтовується актуальність та необхідність більш широкого використання спеціальних знань та залучення фахівців з метою виявлення та документування фактів вчинення таких правопорушень.

Показано стан опрацювання розглянутої проблеми в кримінально-процесуальній та криміналістичній літературі. Звертається увага на відсутність єдності поглядів науковців на поняття спеціальних знань, форм, способів та суб'єктів їх застосування.

Кримінальне правопорушення, як певний вид протиправної діяльності, відбивається в оточуючому середовищі у вигляді певних змін, які в криміналістиці називають слідами. Завдання слідчого полягає у відшуканні таких слідів, їх дослідженні та правильній інтерпретації. Зважаючи на розмаїття способів вчинення таких правопорушень, у тому числі з використанням можливостей сучасних інформаційних технологій їх виявлення та документування важко уявити без використання спеціальних знань у різних галузях виробництва, економіки, бухгалтерського обліку тощо.

Аналізуються визначення спеціальних знань, що пропонуються науковцями. Висловлюються сумніви щодо доцільності у визначенні вказувати на суб'єктів їх застосування.

Доводиться, що суб'єктами використання спеціальних знань під час розслідування привласнення, розтрати майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем можуть бути не тільки спеціаліст та експерт, а і сам слідчий. Це є безпосереднім використанням таких знань слідчим під час проведення слідчих (розшукових) дій. Їх використання не створює такого джерела доказів як висновок експерта, проте знаходить відображення у відповідному протоколі слідчої дії і відіграє важливу роль в процесі доказування.

[1] Статтю підготовлено на виконання проєкту «*Право та економіка: взаємозв'язок в умовах цифровізації та європеїзації*» (реєстр. номер 0123U100816)

У висновках наводяться способи використання спеціальних знань в процесуальній та непроцесуальній формах, що використовуються під час розслідування привласнення, розтрати майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем.

Ключові слова: кримінальні правопорушення проти власності, шахрайство, заволодіння чужим майном, привласнення, спеціальні знання.

Lukyanchikov E.D., Lukyanchikov B.Y. Using specialized knowledge in the investigation of embezzlement, misappropriation of property or abuse of office.

Based on the analysis of statistical data, only every third or fourth criminal proceeding concerning the misappropriation, embezzlement of property, or seizure of it through abuse of office is annually forwarded to court with an indictment. This substantiates the relevance and necessity of broader use of special knowledge and the involvement of specialists for the purpose of detecting and documenting the facts of such offenses.

The state of elaboration of the problem under consideration in criminal procedural and criminalistic literature is demonstrated. Attention is drawn to the lack of unity among scholars regarding the concept of special knowledge, as well as the forms, methods, and subjects of its application.

A criminal offense, as a certain type of unlawful activity, is reflected in the surrounding environment in the form of certain changes, which are called traces in criminalistics. The investigator's task is to find such traces, examine them, and interpret them correctly. Given the diversity of methods for committing such offenses, including those using the capabilities of modern information technologies, their detection and documentation are difficult to imagine without the use of special knowledge in various fields of production, economics, accounting, and so on.

Key words: criminal offenses against property, fraud, taking possession of someone else's property, embezzlement, special knowledge.

Постановка проблеми. За даними статистичної звітності кримінальні правопорушення проти власності у 2024 році складали 27 % від загальної кількості зареєстрованих правопорушень, а привласнення, розтрата майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем у цій структурі становить 5.6 %. Слід зазначити, що за останні роки кількість таких правопорушень поступово зменшується та становить 9222 у 2023 році, 7743 у 2024 році та 6236 за десять місяців поточного року. Разом з тим зменшується і кількість проваджень, які з обвинувальним актом направляються до суду: у попередні роки – кожне третє, а у поточному – четверте кримінальне провадження[1]. Наведені статистичні дані можуть свідчити про активну протидію розслідуванню з боку осіб, які не заінтересовані у розкритті вчинених правопорушень. Така протидія починається ще на етапі підготовки до привласнення, розтрати майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем. Не слід не враховувати корупційної складової у вчиненні таких кримінальних правопорушень та загрози, яку вони становлять для держави в умовах воєнного стану для матеріального забезпечення армії та підтримання авторитету держави на міжнародному рівні. Прикладом тому можуть бути останні події з Енергоатомом, виділенням коштів для благоустрою Покровська у 2025 році тощо[2].

Введення на території України воєнного стану не могло не вплинути на зміни у способах вчинення розглядуваного правопорушення. Способи вчинення привласнення, розтрати майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем можуть варіюватися залежно від сфери, в якій вони використовуються для досягнення бажаного результату: паливно-енергетичному комплексі, державних закупівель, міському благоустрою тощо.

Незважаючи на широке розмаїття способів вчинення привласнення, розтрати майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем всі вони відбиваються у вигляді відповідних слідів в оточуючому середовищі. Їх відшукання та правильна інтерпретація в умовах цифровізації суспільства потребує використання спеціальних знань, що сприятиме своєчасному виявленню, об'єктивному документуванню протиправної діяльності та формуванню судових доказів у кримінальному провадженні. Це і спонукало авторів до поглибленого дослідження розглядуваного питання.

Мета дослідження полягає в аналізі поглядів науковців на визначення спеціальних знань, нормативне регулювання порядку їх використання у кримінальному провадженні, визначення його форм, способів та суб'єктів застосування.

Стан опрацювання проблематики. Визначення поняття спеціальних знань, форм та суб'єктів їх застосування у кримінальному провадженні привертають увагу науковців. Загальні питання, що стосуються поняття, класифікації та систематизації спеціальних знань які використовуються як у кримінальному, так і адміністративному судочинстві висвітлюються в роботах О.Ю. Богдана (2011 р.), В.С. Бондара (2011 р.) та О.А. Гуменського (2021). Проблеми нормативно-правового регулювання діяльності спеціаліста, а відповідно однієї з форм використання спеціальних знань при розслідуванні правопорушень в умовах воєнного стану досліджувала Г.К. Авдєєва (2022 р.). Процесуальні проблеми використання спеціальних знань у формі судової експертизи розглядав В.Г. Гончаренко (2011р.). Проблеми використання спеціальних знань крізь призму сучасного кримінального судочинства аналізував В.Ю. Шепітько (2014 р.). Теоретико-праксеологічні засади застосування спеціальних знань під час розслідування шахрайств у сфері надання послуг із працевлаштування розкрито в роботі К. О. Чаплинського та І.А. Гукової (2021), а форми їх використання в процесі доказування ухилення від оподаткування в роботі А.С. Амеліної (2025 р.). Незважаючи на таку увагу науковців до використання спеціальних знань у пізнавальній діяльності з розслідування кримінальних правопорушень, окремі питання заслуговують на подальше дослідження в умовах сьогодення.

Виклад основного матеріалу. Привласнення, розтрата майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем, як будь-яке кримінальне правопорушення є протиправною діяльність, яка відбивається у вигляді певних змін в оточуючому середовищі. В криміналістиці такі зміни називають слідами, а їх цінність обумовлена існуючою залежністю між кримінальним правопорушенням та його відображенням [3, с. 142].

Правопорушення для слідчого завжди є подією минулого. Щоб з'ясувати його обставини, зазначає В.В. Тіщенко, необхідно відшукати його сліди, які відображають певні явища, дії злочинців та інших учасників події, ознаки злочинів, дослідити їх і отримати необхідну інформацію, яка дозволить відновити картину минулого [4, с. 392]. Сліди є носіями інформації про різні елементи правопорушення і в першу чергу про спосіб та особу, що його вчинила. Спосіб вчинення правопорушення в кримінальному праві розглядають як конкретні прийоми, що використовуються особою для вчинення суспільно небезпечного діяння. Спосіб вчинення злочину, зазначає О.М. Літвінов, співвідноситься із суспільно небезпечною дією як форма та зміст, тобто є певною організаційною ланкою цілеспрямованої поведінки людини й може змінюватись залежно від конкретних умов [5, с.114].

В криміналістиці спосіб вчинення правопорушення розглядають як процес взаємодії і слідоутворення, що дозволяє зробити припущення, які при цьому утворюються сліди, де вони розташовуються, якими ознаками і властивостями характеризуються. Такий опис способу, зазначає М.В. Салтевський, є криміналістичним і дозволяє за слідами відображеннями прогнозувати властивості правопорушника, спосіб дій й ознаки застосовуваних конкретних знарядь тощо [6, с. 421].

Криміналістичний опис способу вчинення кримінального правопорушення, зазначає О.Г. Кривопуск досліджуючи розкрадання вантажів за участі посадових та службових осіб АТ «Укрзалізниця», дозволяє отримати уявлення про подію, характер поведінки правопорушника та її відображення у вигляді слідів та відповідно, визначити оптимальні шляхи вирішення задач кримінального судочинства [7, с. 330].

Отже, розкриття привласнення, розтрати майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем починається з відшукання слідів його відображення в оточуючому середовищі, ретельного їх документування й дослідження для отримання інформації, яка дозволить з'ясувати елементи предмета доказування (ст. 91 КПК). Зважаючи на широке розмаїття традиційних способів вчинення розглядуваних кримінальних правопорушень та появу нових, що обумовлюється впровадженням цифрових технологій в фінансовий документообіг, конкурсних торгів на виконання різного роду робіт та надання послуг, закупівлі товарів, виявлення та дослідження слідів таких правопорушень потребує використання спеціальних знань.

Традиційно під спеціальними знаннями в кримінальному судочинстві розуміють знання і навички, одержані в результаті фахової освіти та/або практичної діяльності в будь-якій галузі науки, техніки, мистецтва або ремесла, які використовуються визначеними законом учасниками процесу в межах наданих кожному з них повноважень для вирішення за певною процедурою процесуальних завдань [8, с. 55-56].

Схоже визначення спеціальних знань наводять В.С. Кузьмічов та І.В. Пиріг проте вказують на мету їх застосування «розкриття, розслідування та попередження злочинів» і не згадують про суб'єктів, що можуть їх застосовувати [9, с. 15].

У першому визначенні увага акцентується на тому, що спеціальні знання «використовуються визначеними законом учасниками процесу в межах наданих кожному з них повноважень». Зважаючи на це, висловлюється думка, що спеціальні знання у кримінальному провадженні можуть застосовувати спеціалісти, які беруть участь у слідчих діях, експерти під час проведення судових експертиз, тобто у формах, передбачених КПК [10, с. 3].

Якщо визначення спеціальних знань пов'язувати із суб'єктом їх застосування, виникає запитання щодо можливості використання таких знань іншими учасниками кримінальної процесуальної діяльності: дізнавачем, слідчим, прокурором, підозрюваним, захисником, потерпілим, свідком тощо.

Для обґрунтування відповіді на таке питання необхідно виходити із загального розуміння знань, як обізнаності у чому-небудь, наявності відомостей про кого-, що-небудь, сукупності відомостей з якої-небудь галузі, набутих в процесі навчання, дослідження і т. ін. [11, с. 469]. Такими знаннями може володіти широке коло осіб, які поставили за мету їх опанувати на достатньому професійному рівні. Слушною з цього приводу слід визнати думку В.Ю. Шепітька, який зазначає, що знання, як соціокультурний продукт не належать і не можуть належати одній конкретній людині, вони завжди будуються на спадкоємності з іншими знаннями, вони рухаються у потоці діяльності, передаючись методом своєрідних соціальних естафет [12, с. 613].

Звичайно, якась кількість осіб, що володіють такими знаннями, не буде брати участі у провадженнях. Проте сутність набутих ними знань як спеціальних не зміниться, оскільки їх набуття потребувало певного часу навчання, практичної або наукової діяльності, вони не є загальнодоступними для широкого кола осіб на певному етапі розвитку людства.

У такому разі такі знання в процесі кримінальної процесуальної діяльності може використовувати не тільки спеціаліст або експерт але і кожен інший учасник, який ними володіє. Проте форми використання таких знань і процесуальне значення отриманих при цьому фактичних даних будуть різними. Непоодинокі випадки, коли особа після закінчення навчального закладу набуває спеціальності інженера, економіста, бухгалтера, аудитора тощо. Через деякий час така особа влаштовується на роботу в правоохоронні органи, отримує юридичну освіту та її призначають слідчим. Чи може така особа скористатися знаннями, набутими раніше під час розслідування, чи можна взагалі заборонити особі використовувати такі знання в процесі розслідування.

Вважається, що особа може і зобов'язана використовувати набуті нею знання під час розслідування у тому числі і кримінальних правопорушень щодо привласнення, розтрати майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем. Наприклад, знання в галузі економіки, фінансів, цифрових технологій допоможуть під час обшуку визначити документи, що підлягають вилученню, правильно сформулювати запитання для проведення експертизи, належним чином оцінити інформацію, отриману від допитуваного. Способи використання спеціальних знань постійно розширюються та удосконалюються. Так, на початку грудня 2025 року відбувся семінар, на якому А. Ковбель поділився інформацією про можливості використання такого нового інструментарію як Forensic для виявлення фактів привласнення, розтрати майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем [13].

Зважаючи на викладене не можна погодитися з думкою авторів, які до спеціальних знань відносять тільки ті, що використовує експерт під час проведення експертних досліджень. Слідчий, зазначають вони, може досліджувати речові докази проте такі дослідження не є експертизою, і висновки такої діяльності не мають доказового значення. Таке дослідження є позапроцесуальним і попереднім, має лише допоміжне, оперативно-тактичне значення [14, с. 125]. По-перше, розслідування є процесуальною діяльністю, а тому використання слідчим спеціальних знань під час проведення слідчих дій не може бути позапроцесуальним. Технічні засоби, прийоми їх застосування та отримані результати знаходять відображення у відповідному протоколі слідчої дії і використовуються в процесі доказування. По-друге, слідчий не може надавати висновок за результатом свого дослідження, як це робить експерт, оскільки одна особа не може поєднувати декілька процесуальних функцій. Слідчий не може проводити розслідування якщо був експертом у цьому кримінальному провадженні (п. 2 ч. 1 ст. 77 КПК).

Зважаючи на пізнавальний характер кримінального процесу, В.Г. Гончаренко виділяє дві форми застосування даних природничих і технічних наук (спеціальних знань) за доказовим значен-

ням отриманих відомостей – процесуальну та непроцесуальну. Він наголошував, що спеціальні знання застосовують особи, які наділені відповідними процесуальними повноваженнями, проте, у першому випадку їх застосування може настати певний юридично значимий результат, а у другому – настання такого результату неможливо. До процесуальних форм він відносить – слідчу, судову та експертну, а до непроцесуальних – оперативну та особисте вивчення [15, с. 104-107].

Віднесення тих або інших способів використання спеціальних знань в непроцесуальній формі значною мірою залежить від галузі (сфери), в якій вчиняється правопорушення, особливостей його відображення в матеріальному середовищі. До непроцесуальних форм використання спеціальних знань під час розслідування кримінальних правопорушень в сфері економіки найчастіше відносять: проведення ревізій; проведення аудиторських перевірок; проведення попереднього дослідження об'єктів; [16, с. 188], відомчі розслідування, перевірки технічного стану; проведення досліджень об'єктів безпосередньо на місці події; консультаційно-довідкова допомога; надання технічної допомоги в підготовці технічних засобів, виконанні трудомістких робіт; використання допомоги обізнаних осіб при проведенні оперативно-розшукових заходів [17, с. 15].

Суб'єктами використання спеціальних знань та технічних засобів у кримінальному провадженні є: слідчий, суд, прокурор, спеціаліст, експерт, захисник. Слідчий та спеціаліст використовують спеціальні знання та технічні засоби з метою виявлення та фіксації джерел криміналістичної інформації в ході проведення слідчих (розшукових) дій. Наслідком такого використання є виявлені речові джерела чи їх матеріально фіксовані відображення у вигляді фотознімків, копій слідів, документів, що додаються до протоколу слідчої (розшукової) дії. Вони є засобом доказування у кримінальному провадженні. З*а суб'єктом* слідчого пізнання виділяють дві форми використання спеціальних знань: *безпосередню та опосередковану.*

Безпосереднє використання спеціальних знань здійснюється самим слідчим або судом. Ця форма не породжує самостійного джерела доказів, але сприяє результативності слідчих дій і знаходить відображення у відповідному протоколі (огляд місця події (ч. 2 ст. 238 КПК), місцевості, приміщення, речей та документів (ч. 1 ст. 237 КПК) і т. д.). Без проведення експертизи можна оперативно встановити обставини, що мають значення для розслідування і судового розгляду (прочитати залитий текст, виявити підчистку в документі і т. д.), та закріпити виявлені нові відомості в протоколі огляду речових доказів [18, с. 127]. В.В. Арешонков називає такі техніко-криміналістичними дослідженнями доекспертними, які сприяють підвищенню ефективності слідчої діяльності [19, с. 171].

Опосередковане використання спеціальних знань під час кримінального провадження реалізується у формі: а) залучення спеціаліста для надання безпосередньої технічної допомоги (фотографування, складення схем, планів, креслень, відбір зразків для проведення експертизи тощо) (ч. 2 ст. 71 КПК); б) надання спеціалістом консультацій або письмових роз'яснень у суді (ст.ст. 71, 360 КПК); в) надання спеціалістом висновків у провадженнях щодо кримінальних проступків до внесення відомостей в Єдиний реєстр досудових розслідувань (ч. 1, 2 ст. 71; ч. 3 ст. 214; ст. 298[1] КПК); г) призначення судової експертизи (ст. ст. 242, 243, 244 КПК).

Сторони кримінального провадження або суд можуть звернутися по допомогу спеціаліста у будь якому випадку, якщо виникла необхідність у застосуванні спеціальних знань. Тобто законодавець не встановлює жодних обмежень для учасника провадження скористатися допомогою спеціаліста, якщо у цьому виникла необхідність. Основна мета залучення спеціаліста, зазначає М.М. Михеєнко, розширити практичні можливості слідчого і особи, яка провадить дізнання, щодо виявлення, вилучення й фіксації доказів при провадженні слідчих дій і суду щодо всебічного й повного дослідження обставин справи для встановлення істини [20, с. 107].

Висновки. Використання спеціальних знань під час розслідування привласнення, розтрати майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем здійснюється в процесуальній та непроцесуальній формах. До способів використання спеціальних знань в процесуальній формі слід віднести: безпосереднє їх використання слідчим під час проведення слідчих дій і опосередковане – залученням спеціаліста (для виконання завдань, що визначені в ст. ст. 71 та 360 КПК) та проведення експертизи. До способів використання спеціальних знань в непроцесуальній формі під час розслідування кримінальних правопорушень в сфері економіки найчастіше відносять: відомчі розслідування; проведення ревізій; проведення аудиторських перевірок; проведення попереднього дослідження об'єктів; перевірки технічного стану; проведення досліджень об'єктів безпосередньо на місці події тощо. Подальші дослідження використання спеціальних знань в ході

розслідування привласнення, розтрати майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем сприятимуть виявленню та впровадженню у пізнавальну діяльність з розслідування нових, сучасних способів на основі використання можливостей штучного інтелекту.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Веб-сторінка Офісу генерального прокурора України. URL: https://www.gp.gov.ua.
2. Катерина Красовська. Експерт розкритикував виділення мільйонних коштів на благоустрій Покровська. URL: https://i-ua.tv/news/89514-ekspert-rozkrytykuvav-vydilennia-milionnykh-koshtiv-na-blahoustrii-pokrovska (дата звернення: 25.11.2025).
3. Криміналістика: підручник; за заг. ред. В. В. Пясковського. 2-ге вид., перероб. і допов. Київ: Філія вид-ва «Право», 2020. 752 с.
4. Тіщенко В.В. Вибрані твори. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2017. 436 с.
5. Кримінальне право України. Загальна частина: підруч./ за заг. ред. О.М. Литвинова. Харків: Право, 2020. 428 с.
6. Салтевський М.В. Криміналістика (в сучасному викладі): Підручник. К.: Кондор, 2006. 588 с.
7. Кривопуск О.Г. Способи вчинення крадіжок з рухомого складу залізничного транспорту. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. № 1 (Ювілейний). 2022. С. 328-334. DOI: 10.31733/2078-3566-2022-1-328-334.
8. Гончаренко В.Г. Деякі процесуальні проблеми судової експертизи. *Експертне забезпечення розслідування окремих видів злочинів*: збірн. мат. наук.-практ. конф. Київ: НАВС, 2011. С. 55-58.
9. Кузьмічов В.С., Пиріг І.В. Використання спеціальних знань при розслідуванні розкрадань вантажів на залізничному транспорті: монографія. Дніпропетровськ: Дніпропетр. держ. ун-т внутр. справ, 2008. 168 с.
10. Лисиченко В.К., Циркаль В.В. Виды участия специалистов на предварительном следствии. *Криминалистика и судебная экспертиза*. 1985. Вып. 30. С. 3-8.
11. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. Ірпінь, 2001. 1440 с.
12. Шепітько В.Ю. Криміналістичні та спеціальні знання: сутність, співвідношення, тенденції використання. *Актуальні питання судової експертології, криміналістики та кримінального процесу.* К.: КНДІСЕ Мінюста України, 2019. С. 611-616. URL: http://revopravo.kiev.ua/83%D0%BA.pd.
13. Ковбель А. Боротьба з фінансовим шахрайством. URL: https://mail.google.com/mail/u/0/#inbox/FMfcgzQcqtkKqmWXrBDgdrdJCcFlPLzm.
14. Гордієнко М.С., Волошин О.Г. Поняття та сутність спеціальних знань на стадії досудового розслідування. *Теорія та практика судово-експертної діяльності:* матеріали VIII Міжвідомчої конференції (27 листопада 2019 року). Київ: Національна академія внутрішніх справ, 2019. С. 123-126. URL: https://elar.navs.edu.ua/handle/123456789/15296
15. Гончаренко В.Г. Вибране. К.: Прецедент, 2021. 791 с.
16. Бишевець О.В. Використання спеціальних знань у доказуванні в кримінальних провадженнях. *Вісник кримінального судочинства*. 2015. № 2. С. 187-193. URL: https://vkslaw.knu.ua/images/verstka/3_2015.
17. Пиріг І.В., Бідняк Г.С. Використання спеціальних знань при розслідуванні злочинів: Навчальний посібник. Дніпро: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2019. 140 с.
18. Лук'янчиков Є.Д. Лук'янчиков Б.Є., Петряєв С.Ю. Використання спеціальних знань у кримінальному провадженні. *Вісник НТУУ «КПІ» Політологія. Соціологія. Право*. 2019. №4(44). С. 125-130. DOI: https://doi.org/10.20535/2308-5053.2019.4(44).
19. Арешонков В.В. Техніко-криміналістичне дослідження у розслідуванні злочинів: монографія. Київ: ФОП Маслаков, 2020. 468 с.
20. Михеєнко М.М., Нор В.Т., Шибіко В.П. Кримінальний процес України: Підручник. 3-є вид., перероб. і доп. Київ: Либідь, 1999. 536 с.

УДК 343.14:004.896
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.4.47

ЕЛЕКТРОННІ ДОКАЗИ З БЛОКЧЕЙН-СИСТЕМ ПІД ЧАС ВОЄННОГО СТАНУ: ПРОБЛЕМА ДОПУСТИМОСТІ

Менчинська М.,
здобувачка вищої освіти IV курсу
факультету соціології і права,
Національний технічний університет України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»
ORCID: 0009-0004-1771-6723
e-mail: maryna.menchynska18@gmail.com

Лук'янчиков Б.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри інформаційного, господарського
та адміністративного права,
Національний технічний університет України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»
ORCID: 0000-0002-4761-5980
e-mail: boryn1971@gmail.com

Менчинська М., Лук'янчиков Б. Електронні докази з блокчейн-систем під час воєнного стану: проблема допустимості.

Питання допустимості доказів в сучасній юридичній доктрині важко переоцінити, адже саме ця категорія кримінального процесу є однією з гарантій його законності. Водночас, кожен з можливих видів доказів у кримінальному провадженні містить систему власних ознак та особливостей, що мають зв'язок з його допустимістю. Стосується це і блокчейн-систем. Варто зауважити, що станом на сьогодні, коли в Україні діє воєнний стан, ситуація з забезпеченням належного кримінального провадження дещо ускладнилася.

В рамках цієї роботи було висвітлено розуміння блокчейн-систем, їх переваг та недоліків. За авторським алгоритмом проведено дослідження та аргументовано належність блокчейн-систем до електронних доказів. Даний алгоритм включав виокремлення ознак електронних доказів, про які йдеться в науковій літературі, та співставлення їх з ознаками блокчейн-систем. Як результат, констатовано – блокчейн-системи належать до електронних доказів.

Звернено увагу на те, що у справах, де фігурує блокчейн, сам блокчейн є джерелом доказів, а криптовалюта – власне доказом, адже вона є цифровим активом, існує завдяки блокчейн-технології, фіксується у вигляді транзакцій у блокчейні, не існує поза відповідною блокчейн-мережею.

Також у статті здійснено огляд та наведено змістовну характеристику найпоширеніших слідчих дій та заходів забезпечення кримінального провадження, в результаті яких можна отримати блокчейн-систему як джерело доказів: огляд (ст. 237 КПК України), тимчасовий доступ до речей і документів (ст. 159-166 КПК України), обшук (ст. 234 КПК України), допит (ст. 224 КПК України), проведення експертизи (ст. 242 КПК України), зняття інформації з електронних інформаційних систем (ст. 263 КПК України), контроль за вчиненням злочину (ст. 271 КПК України), аудіо-, відеоконтроль особи (ст. 260 КПК України).

Особливість допустимості блокчейн-систем як джерела доказів під час дії воєнного стану пов'язана з такими об'єктивними обставинами, як воєнні дії, що спричиняють перебої в роботі електронних мереж, відсутність стабільного доступу до Інтернету, обмежена можливість залучення спеціалістів та експертів у сфері цифрових технологій. Це, своєю чергою, ускладнює належну фіксацію блокчейн-даних, перевірку їх автентичності, документування процесу збирання доказів.

Подальших наукових досліджень потребує з'ясування ролі та значення блокчейн-систем як доказів, а також проблематика їх допустимості в цивільному, адміністративному та господарському судочинстві.

Ключові слова: кримінальне провадження, доказ, електронний доказ, допустимість, блокчейн-системи, криптовалюта.

Menchynska M., Lukianchykov B. Electronic evidence from blockchain systems during martial law: the problem of admissibility.

The issue of admissibility of evidence in modern legal doctrine is difficult to overestimate, because it is this category of criminal proceedings that is one of the guarantees of its legality. At the same time, each of the possible types of evidence in criminal proceedings contains a system of its own characteristics and features that are related to its admissibility. This also applies to blockchain systems. It is worth noting that as of today, when martial law is in effect in Ukraine, the situation with the proper conduct of criminal proceedings has become somewhat more complicated.

Within the framework of this work, the issue of understanding blockchain systems, their advantages and disadvantages was highlighted. According to the author's algorithm, a study was conducted and the belonging of blockchain systems to electronic evidence was argued. This algorithm included the isolation of the characteristics of electronic evidence mentioned in the scientific literature and their comparison with the characteristics of blockchain systems. As a result, it was stated that blockchain systems belong to electronic evidence.

The following should also be distinguished. In cases where blockchain is involved, the blockchain itself is a source of evidence, and cryptocurrency is actually evidence, because cryptocurrency is a digital asset, exists thanks to blockchain technology, is recorded in the form of transactions in the blockchain, and does not exist outside the corresponding blockchain network.

The publication also prepared an overview and a substantive description of the most common investigative actions, as a result of which it is possible to obtain a blockchain system as a source of evidence: inspection (Article 237 of the Code of Criminal Procedure of Ukraine), temporary access to things and documents (Articles 159-166 of the Code of Criminal Procedure of Ukraine), search (Article 234 of the Code of Criminal Procedure of Ukraine), interrogation (Article 224 of the Code of Criminal Procedure of Ukraine), conducting an examination (Article 242 of the Code of Criminal Procedure of Ukraine), removal of information from electronic information systems (Article 263 of the Code of Criminal Procedure of Ukraine), control over the commission of a crime (Article 271 of the Code of Criminal Procedure of Ukraine), audio and video surveillance of a person (Article 260 of the Code of Criminal Procedure of Ukraine).

In general, the peculiarity of the admissibility of blockchain systems as a source of evidence during martial law is associated with such objective circumstances as military operations that cause disruptions in the operation of electronic networks, the lack of stable access to the Internet, and the limited ability to attract specialists and experts in the field of digital technologies. This, in turn, complicates the proper recording of blockchain data, verification of their authenticity, and documentation of the evidence collection process.

Further scientific research is required on the role and significance of blockchain systems as evidence, as well as the issues of their admissibility in civil, administrative, and commercial proceedings.

Key words: criminal proceedings, evidence, electronic evidence, admissibility, blockchain systems, cryptocurrency.

Постановка проблеми. Запровадження воєнного стану в Україні зумовило нові виклики в усіх сферах як суспільно-політичного життя, так і в правовій сфері. Це дослідження покликано висвітлити ряд питань, пов'язаних з допустимістю доказів, отриманих з блокчейн-систем, у кримінальному провадженні в період дії воєнного стану. Дані питання полягають у розгляді проблематики правової природи блокчейн-систем як джерела доказів у кримінальному провадженні (зокрема, у системному викладі ознак електронних доказів, які корелюються з блокчейн-системами, описі суті слідчих дій, спрямованих на отримання відомостей блокчейн-систем та загальній характеристиці ознак допустимості блокчейн-систем як джерела доказів у кримінальному провадженні під час дії воєнного стану).

Правильне розуміння значення блокчейн-систем як джерела доказів у кримінальному провадженні під час дії воєнного стану набуває особливого значення при розслідуванні кримінальних

правопорушень, пов'язаних, в першу чергу, з вчиненням таких протиправних дій як фінансування насильницької зміни чи повалення конституційного ладу або захоплення державної влади, зміни меж території або державного кордону України, тероризмом, фінансуванням не передбачених законом воєнізованих або збройних формувань, фінансуванням та матеріальним забезпеченням найманців з метою використання у збройних конфліктах, воєнних або насильницьких діях, спрямованих на насильницьку зміну чи повалення конституційного ладу, захоплення державної влади, перешкоджання діяльності органів державної влади чи порушення територіальної цілісності.

Мета дослідження полягає у комплексному аналізі особливостей блокчейн-системи як джерела доказів у кримінальному провадженні під час дії воєнного стану в контексті їх допустимості.

Стан опрацювання проблематики. Питання електронних доказів у кримінальному провадженні розглядали такі науковці, як І.Г. Каланча, А.В. Коваленко, В.В. Петрик, О.О. Рачинський, О.В. Сіренко, А.В. Столітній, Т.Г. Фоміна.

Проблематика допустимості доказів в кримінальному провадженні відображена у працях таких дослідників, як Л.Д. Кіпнис, М.П. Кузнецов, А.А. Кухта, В.О. Лазарева, О.М. Ларін, Л.М. Лобойко, В.В. Рожнова, Є.Д. Лук'янчиков та ін.

Водночас, питання допустимості блокчейн-систем як джерела доказів у кримінальному провадженні під час дії воєнного стану висвітлено недостатньо.

Виклад основного матеріалу. Блокчейн сьогодні належить до найбільш інноваційних і затребуваних цифрових технологій, оскільки дозволяє забезпечити відкритість і перевірюваність інформації та підтвердити її незмінність без розкриття персональних даних учасників цифрової взаємодії [1, с. 270].

Блокчейн-системи є різновидом захищених децентралізованих інформаційних систем із розподіленою цифровою базою даних. Вони складаються з послідовно пов'язаних між собою блоків інформації, видалення або фальсифікація яких є вкрай ускладненою. Кожен окремий блок містить відомості про здійснені транзакції, часову мітку та криптографічний хеш попереднього блоку, що забезпечує цілісність і безперервність усього ланцюга записів.

За своєю суттю блокчейн є технологією розподілених реєстрів, яка базується на постійному нарощуванні послідовності записів. Первинно ця технологія була застосована у сфері криптовалют, зокрема в системі біткоїна, оскільки дозволяла здійснювати транзакції з високим рівнем захисту від підробки, несанкціонованого доступу та викрадення інформації, водночас забезпечуючи оперативність обробки даних. Узагальнено блокчейн можна визначити як зростаючу сукупність блоків, що зберігаються та синхронізуються між уповноваженими учасниками мережі. До кожного блоку додається криптографічна часова мітка, а спроби змінити дані призводять до автоматичного відхилення такого ланцюга системою як некоректного. Для забезпечення безпеки використовується комплекс криптографічних механізмів, зокрема алгоритми доказу виконаної роботи та підтвердження володіння, що мінімізує можливість маніпуляцій між учасниками й гарантує прозорість даних за умови існування єдиного розподіленого реєстру [2, с. 120].

До ключових характеристик блокчейну належить передусім відсутність централізованого управління. Децентралізована й рівноправна структура мережі істотно ускладнює її пошкодження або злам, оскільки кожен учасник виконує функцію самостійного вузла. Не менш важливою є відкритість системи: інформація про транзакції, укладені угоди та виконані смартконтракти є доступною для перегляду, однак недоступною для редагування. Водночас відомості про конкретних користувачів залишаються конфіденційними, а доступ до системи забезпечується за допомогою унікальних криптографічних ключів, які знижують ризики підміни інформації та кібератак. Значущою ознакою блокчейну є й потенційна необмеженість ланцюга блоків, що дозволяє порівнювати його з надпотужною обчислювальною системою. Перевагами технології також є її ефективність і надійність, оскільки у реєстрі фіксуються виключно перевірені транзакції, а система стійка до збоїв та втручань у хеш-функції.

Поряд із перевагами блокчейн має і низку недоліків. Зокрема, проведені транзакції є незворотними, а тому навіть помилкові операції не підлягають скасуванню. Додатковим ризиком визнається так звана «атака 51 %», за якої концентрація більшої частини обчислювальних ресурсів у руках одного суб'єкта може поставити під загрозу цілісність мережі. Суттєвим стримуючим чинником є також відсутність чіткого законодавчого регулювання функціонування блокчейн-технологій, єдиних стандартів та критеріїв відповідності. До моменту формування стабільних правових рамок це істотно обмежує масове впровадження технології. Крім того, блокчейн вимагає значних об-

числювальних потужностей, що підвищує фінансові витрати та зменшує кількість потенційних користувачів [1, с. 271].

У науковій літературі звертається увага на те, що кримінальне процесуальне законодавство України, на відміну від інших галузей права, фактично не містить комплексного регулювання електронних джерел доказів як самостійного виду. Легальне визначення електронних доказів у Кримінальному процесуальному кодексі України (далі – КПК України) відсутнє, а найбільш наближеним до нього є положення статті 99 КПК України, де згадуються матеріали фото-, аудіо- та відеофіксації й інші носії інформації [3]. Водночас електронні докази прямо не включені до переліку процесуальних джерел доказування. З огляду на це, запровадження електронних доказів як окремої категорії видається обґрунтованим, зважаючи на їх специфічні властивості, зокрема нематеріальну форму існування, залежність від технічного середовища, можливість дистанційних змін, копіювання без втрати характеристик та необхідність спеціального порядку збирання й оцінки [4, с. 172].

У Таблиці 1 ми виклали систему ознак блокчейну як електронного доказу.

Таблиця 1

Система ознак блокчейну як електронного доказу

Назва ознаки електронного доказу	**Змістовна характеристика блокчейну як електронного доказу**	**Висновок про належність блокчейну до електронних доказів**
Існування у нематеріальному вигляді	Дані блокчейну (записи транзакцій, хеші блоків, часові мітки, адреси гаманців) існують виключно у цифровій формі і не мають матеріального втілення самі по собі.	Це повністю відповідає нематеріальній природі електронних доказів.
Створення людиною або автоматичною інформаційною системою	Блокчейн-дані ініціюються людиною (створення транзакції, підписання приватним ключем), формуються та фіксуються автоматизованою децентралізованою інформаційною системою (майнери / валідатори, консенсусні алгоритми).	Блокчейн поєднує обидва допустимі джерела створення електронних доказів.
Неможливість існування поза технічним носієм або каналом зв'язку	Записи блокчейну не можуть існувати без серверів (вузлів мережі), без комп'ютерних систем і телекомунікаційних мереж.	Без цифрового середовища блокчейн-доказ фактично не існує, що є типовою ознакою електронних доказів.
Відсутність нерозривного зв'язку з предметним носієм	Блокчейн-дані не «прив'язані» до конкретного фізичного носія (жорсткого диска, флеш-накопичувача) – одна й та сама інформація синхронно зберігається на тисячах вузлів, зміна носія не впливає на зміст доказу.	Це відповідає принципу відокремлення електронного доказу від матеріального носія.
Вільне переміщення в електронній мережі	Блокчейн-дані передаються мережею Інтернет, відтворюються та синхронізуються між вузлами, можуть бути отримані з будь-якої точки світу.	Ця ознака повністю збігається з мобільністю електронних доказів.

Можливість копіювання без втрати характеристик	Блокчейн-інформація може бути відтворена у вигляді копії блоку або всієї мережі, перенесена на інший носій без втрати ідентичності (завдяки хеш-функціям).	Це відповідає властивості електронних доказів, які не втрачають автентичності при копіюванні.
Сприйняття та дослідження лише за допомогою технічних і програмних засобів	Людина без спеціальних засобів не може прочитати структуру блоку, перевірити хеші; встановити факт транзакції. Необхідними є програмне забезпечення (blockchain-explorer), криптографічні алгоритми; експертні знання.	Це ключова риса електронних доказів.
Спеціальний порядок збирання, перевірки та оцінки	Збирання блокчейн-доказів передбачає цифрову фіксацію даних, підтвердження часу і джерела отримання, забезпечення цілісності (hash-verification), експертну оцінку.	Без спеціальної процесуальної процедури такі докази можуть бути визнані недопустимими.
Можливість дистанційного внесення змін або видалення – модифікована ознака	На відміну від класичних електронних доказів: зміна або видалення блокчейн-даних практично неможливі без порушення всієї системи, дані можуть лише доповнюватися новими блоками.	Це не заперечує електронну природу блокчейну, а свідчить про особливий різновид електронних доказів з підвищеним рівнем захищеності.

Джерело – узагальнено авторами на підставі [5, с. 252]

У Таблиці 2 описано огляд та змістовну характеристику найпоширеніших слідчих дій та заходів забезпечення кримінального провадження, застосування яких дозволяє отримати блокчейн-систему як джерело доказів.

Таблиця 2

Назва відповідної слідчої дії та її регламентація нормами КПК	Змістовна характеристика слідчої дії щодо отримання блокчейн-системи як джерела доказів
Гласні (слідчі) розшукові дії	
Огляд (ст. 237 КПК України)	Огляд комп'ютерів, смартфонів, апаратних гаманців, огляд вебінтерфейсів (blockchain-explorers), фіксація балансу, історії транзакцій, адрес гаманців.
Тимчасовий доступ до речей і документів (ст. 159-166 КПК України)	Отримання інформації від криптобірж, провайдерів гаманців (custodial wallets), фінтех-компаній (KYC-дані).
Обшук (ст. 234 КПК України)	Вилучення електронних пристроїв, носіїв з приватними ключами, seed-фраз.
Допит (ст. 224 КПК України)	Отримання пояснень щодо володіння гаманцем, підтвердження контролю над приватними ключами, пояснення змісту окремих транзакцій.

Проведення експертизи (ст. 242 КПК України)	Аналіз транзакцій, встановлення ланцюгів переказів, підтвердження незмінності блокчейн-даних.
Негласні слідчі (розшукові) дії	
Зняття інформації з електронних комунікаційних мереж (ст. 263 КПК України)	Доступ до онлайн-гаманців, акаунтів криптобірж, DeFi-сервісів.
Контроль за вчиненням злочину (ст. 271 КПК України)	Фіксація моменту криптовалютного платежу, контрольовані транзакції, підтвердження факту отримання неправомірної вигоди.
Аудіо-, відеоконтроль особи (ст. 260 КПК України)	Підтвердження наміру здійснити транзакцію, пояснення сторони щодо криптоплатежів.

Джерело – узагальнено авторами на підставі [3]

При дослідженні електронних доказів суди мають чітко відмежовувати джерело доказової інформації від самого доказу [6].

У справах, де використовується блокчейн, сам блокчейн є джерелом доказів, а криптовалюта – власне доказом, адже криптовалюта є цифровим активом, існує завдяки блокчейн-технології, фіксується у вигляді транзакцій у блокчейні, не існує поза відповідною блокчейн-мережею.

У справах, пов'язаних із криптовалютами та віртуальними активами, важливе значення мають блокчейн-експлорери, які дозволяють аналізувати публічні транзакції, виявляти зв'язки між гаманцями та оцінювати масштаби незаконного обігу. Водночас використання таких даних у кримінальному провадженні потребує належної технічної верифікації, зокрема проведенням експертних досліджень, криптографічної ідентифікації та підтвердження цілісності цифрових слідів [7, с. 628].

Особливість допустимості блокчейн-систем як джерела доказів під час дії воєнного стану пов'язана з такими об'єктивними обставинами, як воєнні дії, що спричиняють перебої в роботі електронних мереж, відсутність стабільного доступу до Інтернету, обмежену можливість залучення спеціалістів та експертів у сфері цифрових технологій. Це, своєю чергою, ускладнює належну фіксацію блокчейн-даних, перевірку їх автентичності, документування процесу формування доказів.

Загалом, варто мати на увазі, що блокчейн-системи мають транснаціональний характер, що, під час війни, створює додаткові проблеми, а саме: – частина вузлів може перебувати на території держав-агресорів або під їх контролем; – можливі кібератаки, спрямовані на компрометацію вузлів, гаманців або інтерфейсів доступу; – складність підтвердження достовірності джерела отримання даних.

Розглядаючи питання допустимості блокчейн-систем як джерела доказів під час дії воєнного стану, варто нагадати, що стаття 615 КПК України містить положення щодо особливого режиму кримінального провадження в умовах воєнного стану. Проте дані норми носять виключний, а не універсальний характер. Це означає, що якщо у процесуальних документах, які стосуються збирання доказів, містяться декларативні посилання на воєнний стан, прокурором, слідчим не було конкретизовано обставини (наприклад, бойові дії, окупація, відсутність суду), отримані докази можуть бути визнані недопустимими. Це стосується і блокчейн-систем.

Особливу роль у забезпеченні допустимості блокчейн-даних відіграє судова експертиза, яка включає аналіз транзакцій, структури блоків, взаємозв'язків між цифровими гаманцями та використання спеціалізованих сервісів анонімізації. За відсутності експертного підтвердження автентичності та незмінності таких даних суд вправі відмовити у визнанні їх доказами. Сучасна правозастосовна практика потребує запровадження уніфікованих методик судової комп'ютерно-технічної експертизи, адаптованих до специфіки децентралізованих цифрових середовищ [7, с. 628].

Наукові дослідження у сфері протидії кіберзлочинності свідчать про перспективність використання блокчейну для фіксації та оцінки електронних доказів. Зокрема, технологія дозволяє документувати час отримання відомостей, осіб, які володіли ними на певних етапах, формувати хронологію подій, що підтверджує належний ланцюг зберігання доказів. Незмінна структура

блокчейну у поєднанні з криптографічним захистом створює додаткові гарантії того, що електронні докази не були підроблені або змінені, що підвищує рівень довіри до них у кримінальному судочинстві [8, с. 75].

Висновки. У роботі відображено ряд дискусійних чи проблемних питань розуміння блокчейн-систем як доказів у кримінальному провадженні загалом, так і їх допустимості під час дії воєнного стану зокрема. Висвітлено поняття блокчейн-систем, їх переваг та недоліків. Вперше проаналізовано та аргументовано можливість належності блокчейн-систем до електронних доказів, за авторським алгоритмом, шляхом співставлення ознак електронних доказів, які виділяються в науковій доктрині, з ознаками блокчейн-систем. Вперше підготовлено огляд та наведено змістовну характеристику найпоширеніших слідчих дій, в результаті яких можна отримати блокчейн-систему як джерело доказів. Проведений огляд має важливе значення для розуміння допустимості блокчейн-систем, адже саме дотримання процесуального порядку при збиранні цих доказів може гарантувати їх допустимість.

Така ознака блокчейну, як його транснаціональний характер, зумовлює деяку складність під час дії воєнного стану в процедурі його збору та фіксації.

В контексті допустимості блокчейн-систем як доказів у кримінальному провадженні під час дії воєнного стану, особливого значення набуває стаття 615 КПК України, що знайшло своє відображення в роботі. Особливу роль у забезпеченні допустимості блокчейн-даних відіграє судова експертиза. Наукові дослідження у сфері протидії кіберзлочинності свідчать про перспективність використання блокчейну для фіксації та оцінки електронних доказів.

Подальших наукових досліджень потребують питання ролі та значення блокчейн-систем як доказів, а також проблематика їх допустимості в цивільному, адміністративному та господарському судочинстві.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Ющенко Н.Л. Розвиток блокчейн-технологій в Україні та світі. *Економіка і суспільство.* 2018. № 19. С. 269-275. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0072/2018-19-40.
2. Койбічук В.В., Рожкова М.С. Дослідження застосування блокчейн-технологій у діяльності світових підприємств: методичний підхід. *Приазовський економічний вісник.* 2020. № 4 (21). С. 118-123. DOI: https://doi.org/10.32840/2522-4263/2020-4-20.
3. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13 квітня 2012 р. № 4651-VI/ Верховна Рада України. Відомості Верховної Ради України. 2013. № 9-10, № 11-12, № 13. Ст. 88.
4. Бабаєва О.В., Авербах Д.В. Щодо питання про використання доказів, отриманих з відкритих джерел, у кримінальному провадженні. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія «Право».* 2024. Вип. 83. Ч. 3. С. 169–174. DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.83.3.26.
5. Алєксєєва-Процюк Д.О., Брисковська О.М. Електронні докази в кримінальному судочинстві: поняття, ознаки та проблемні аспекти застосування. *Науковий вісник публічного та приватного права.* 2018. Вип. 2. С. 247–253. URL: http://www.nvppp.in.ua/vip/2018/2/50.pdf. (дата звернення: 07.12.2025).
6. Стефанів Н. Суддя ВС проаналізувала критерії допустимості й достовірності електронних доказів у кримінальному процесі. URL: https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1751385/ (дата звернення: 07.12.2025).
7. Кутепов І.О. Роль цифрових доказів під час розслідування економічних злочинів. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2025. № 2. С. 626-630. DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-2/151.
8. Дунаєва Т.Є. Щодо використання новітніх технологій під час розслідування кіберзлочинів. *Цифровізація кримінального провадження: стан та перспективи:* матеріали наук.-практ. круглого столу, м. Харків, 19 верес. 2024 р. / [редкол.: Н.В. Глинська (голов. ред.), Д.І. Клепка, А.А. Барабаш]; НДІ вивч. проблем злочинності ім. акад. В.В. Сташиса НАПрН України; Від. дослідж. проблем кримін. процесу та судоустрою. Харків: Право, 2024. С. 74-77. DOI: https://doi.org/10.31359/9786178411565.

УДК 343.98
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.4.48

ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ПРОТИДІЯ ПОШИРЕННЮ НАРКОТИКІВ ЧЕРЕЗ МЕРЕЖУ ІНТЕРНЕТ

Мірошниченко А.О.,
курсант 4-го курсу
факультету підготовки фахівців
для органів досудового розслідування
Національної поліції України
Дніпровського державного університету внутрішніх справ
ORCID: 0009-0007-8260-0411

Станкевич В.Е.,
курсант 4-го курсу
факультету підготовки фахівців
для органів досудового розслідування
Національної поліції України
Дніпровського державного університету внутрішніх справ
ORCID: 0009-0009-6942-602X

Забудський О.П.,
курсант 4-го курсу
факультету підготовки фахівців д
ля органів досудового розслідування
Національної поліції України
Дніпровського державного університету внутрішніх справ
ORCID: 0009-0002-2276-8806

Мірошниченко А.О., Станкевич В.Е., Забудський О.П. Оперативно-розшукова протидія поширенню наркотиків через мережу інтернет.

У статті досліджено проблематику оперативно-розшукової протидії незаконному обігу наркотичних засобів і психотропних речовин у цифровому середовищі, зокрема через мережу Інтернет. Зазначено, що сучасний етап розвитку суспільства характеризується масштабною цифровізацією, яка, поряд із беззаперечними перевагами, створює нові загрози у сфері безпеки. Однією з них є поширення кібернаркоторгівлі – використання інтернет-ресурсів, анонімних месенджерів, даркнет-платформ і криптовалют для організації збуту наркотиків. У статті проведено аналіз стану наукового опрацювання проблеми, встановлено, що попри наявність окремих досліджень у галузі кримінології та кібербезпеки, питання практичної реалізації оперативно-розшукових заходів у цифровому просторі залишаються недостатньо вивченими. Метою дослідження є визначення ефективних напрямів і засобів оперативно-розшукової діяльності щодо протидії наркозлочинності у мережі Інтернет, а також розроблення пропозицій з удосконалення правового та організаційного забезпечення діяльності відповідних підрозділів Національної поліції України. У роботі використано методи системного аналізу, порівняльно-правового та структурно-функціонального підходів, що дозволило узагальнити вітчизняний і зарубіжний досвід боротьби з незаконним обігом наркотиків у кіберпросторі. Визначено ключові проблеми сучасного етапу – недостатню цифрову компетентність оперативних працівників, відсутність єдиного підходу до визначення поняття «кібернаркоторгівля», а також недосконаліть законодавства, яке не повною мірою враховує специфіку онлайн-злочинності. Обґрунтовано необхідність оновлення нормативно-правової бази, створення національної стратегії протидії розповсюдженню наркотиків в Інтернеті, розвитку спеціалізованих кіберпідрозділів та

запровадження автоматизованих систем моніторингу даркнету й соціальних мереж. Практичне значення дослідження полягає у формуванні пропозицій щодо підвищення ефективності міжвідомчої взаємодії правоохоронних органів, удосконалення підготовки кадрів у сфері цифрової криміналістики, а також застосування технологій штучного інтелекту для виявлення онлайн-каналів збуту наркотиків. Результати дослідження можуть бути використані в діяльності правоохоронних органів, у нормотворчій практиці, а також у процесі підготовки фахівців з кібербезпеки та оперативно-розшукової діяльності.

Ключові слова: оперативно-розшукова діяльність, наркотики, Інтернет, кіберзлочинність, канали поширення, OSINT, негласні слідчі дії.

Miroshnychenko A.O., Stankevych V.E., Zabudskyi O.P. Operational and investigative counteraction to the spread of drugs through the Internet.

The article examines the issue of operational and investigative counteraction to the spread of narcotic drugs through the Internet, which has become a serious challenge in the era of digital transformation. It analyzes the main trends in the development of drug-related crime in cyberspace and outlines typical schemes of online drug trafficking through darknet platforms, anonymous messengers, social networks, and cryptocurrency payment systems. The Internet, initially intended as a communication tool, has turned into a medium for organizing illegal drug trade, exploiting user anonymity, data encryption, and decentralized transactions that complicate the identification of offenders. The study focuses on the legal and tactical aspects of the operational units' activities and identifies the most effective investigative measures, such as Internet monitoring, controlled purchases, documentation of criminal acts with digital technologies, and covert investigative (search) actions. Special attention is paid to OSINT-based analysis that enables early detection of new distribution methods. The paper emphasizes the need to improve interagency cooperation among the National Police, the Security Service of Ukraine, customs and border authorities, and international partners. It proposes introducing modern analytical technologies, unified databases, and enhancing the cyber training of law enforcement officers. The author concludes that efficient counteraction to cyber drug trafficking is possible only through an integrated approach combining legal, technical, and organizational tools.

Key words: operational and investigative activity, drugs, Internet, cybercrime, OSINT, covert investigative actions, combating drug trafficking.

Постановка проблеми. Сучасний етап розвитку суспільства характеризується глибокою цифровізацією всіх сфер життєдіяльності, що, поряд із позитивними аспектами, призвело до появи нових загроз у сфері безпеки. Однією з найбільш небезпечних тенденцій є використання мережі Інтернет для організації незаконного обігу наркотичних засобів і психотропних речовин. Анонімність користувачів, можливість створення тимчасових акаунтів, використання даркнету та криптовалют значно ускладнюють виявлення, документування і доведення таких злочинів. Це створює потребу у вдосконаленні оперативно-розшукових заходів, орієнтованих на протидію наркозлочинності у віртуальному середовищі.

Мета дослідження. Метою дослідження є визначення ефективних напрямів і методів оперативно-розшукової протидії поширенню наркотиків через мережу Інтернет, а також удосконалення міжвідомчої взаємодії правоохоронних органів у цій сфері.

Стан опрацювання проблематики. Попри зростаючу актуальність проблеми, питання протидії незаконному обігу наркотичних засобів через мережу Інтернет досі недостатньо розроблене в українській юридичній науці. Більшість досліджень зосереджені на загальних аспектах боротьби з наркозлочинністю або на кримінально-правових характеристиках таких діянь, без глибокого аналізу оперативно-розшукових механізмів їх виявлення та документування у цифровому середовищі. Окремі науковці – С.П. Лапта, М. Климчук, Б. Антропов, А.О. Кисельов – розглядали питання удосконалення діяльності поліції у сфері боротьби з наркозлочинністю, проте аспект використання кібероперативних методів залишається майже не дослідженим. У зарубіжних працях (J. Aldridge, D. Décary-Hétu, M. Broséus) проаналізовано функціонування даркнет-ринків, але механізми їх практичного викриття у вітчизняних умовах залишаються відкритими. Таким чином, відсутність комплексних досліджень оперативно-розшукової протидії кібернаркоторгівлі, з урахуванням українських правових реалій, зумовлює наукову новизну та практичну значущість даної роботи.

Виклад матеріалу. Поширення наркотичних засобів через мережу Інтернет є одним із найсерйозніших викликів для сучасної правоохоронної системи України. Активне використання анонімних месенджерів, спеціалізованих сайтів та даркнет-ресурсів дозволяє наркодилерам маскувати свою діяльність і ускладнює її виявлення традиційними методами. У таких умовах ефективність оперативно-розшукових заходів набуває вирішального значення.

Незаконний обіг наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів охоплює широкий спектр протиправних дій, що здійснюються з порушенням законодавства України у цій сфері. До них належать культивування нарковмісних рослин, розроблення, виробництво, виготовлення, зберігання, перевезення, пересилання, придбання та збут наркотичних засобів. Також незаконним визнається їхнє ввезення в Україну, вивезення за кордон, транзит, використання та знищення без відповідних правових підстав [1].

Основними ознаками незаконного обігу наркотиків є: створення умов для потрапляння наркотичних засобів та психотропних речовин у нелегальний обіг; здійснення незаконних операцій із речовинами, що включені до затвердженого державою Переліку; суспільно небезпечний характер дій, пов'язаних із вирощуванням нарковмісних рослин, виробництвом і виготовленням наркотиків; отримання прибутків від протиправних операцій; наявність ресурсної бази (рослин чи джерел постачання прекурсорів); використання спеціально облаштованих приміщень і технічних засобів для виробництва, зберігання чи збуту наркотиків; чітко організована система злочинної діяльності; транснаціональний характер окремих діянь, зокрема контрабанди; корумповані зв'язки з представниками правоохоронних органів, які часто є умовою успішного вчинення незаконних операцій, насамперед контрабанди [2].

Використання мережі Інтернет як інструменту незаконного розповсюдження наркотиків має низку специфічних особливостей. Зокрема, для початку злочинного бізнесу потрібні мінімальні фінансові ресурси; продавці можуть одночасно контактувати з великою кількістю потенційних покупців, що значно збільшує їхні прибутки; відсутній безпосередній контакт між продавцем і покупцем, що мінімізує ризик викриття та нападів. Крім того, організатори та координатори такого бізнесу нерідко перебувають за межами України, а самі учасники мережі можуть навіть не знати один одного особисто, що суттєво ускладнює документування таких злочинів і притягнення винних осіб до відповідальності [6].

В Інтернеті сьогодні функціонує величезна кількість ресурсів, пов'язаних із тематикою наркотиків та їх уживанням. Пошукові системи за запитами на кшталт «придбати наркотики онлайн» або «buy drugs online» видають десятки тисяч посилань, проте далеко не всі ці сайти безпосередньо займаються продажем заборонених речовин. Їх умовно можна розділити на кілька груп: інформаційні ресурси та новинні портали, які висвітлюють боротьбу з незаконним обігом наркотиків; офіційні сайти державних і громадських організацій зі статистикою та аналітикою; науково-дослідні платформи, що публікують кримінологічні та криміналістичні дослідження; онлайн-магазини Head Shops і Smart Shops, які торгують легальними психоактивними речовинами й аксесуарами, позиціонуючи себе як законослухняні установи та маркуючи товари «тільки для тютюну», але іноді реалізують новітні речовини, що ще не внесені до переліку заборонених.

Окремо виділяються соціальні мережі, форуми й приватні блоги, де користувачі обговорюють тему наркотиків або поширюють власні погляди на цю тему, а також ресурси, спеціально створені приватними особами для реклами й незаконного збуту заборонених речовин. Значну роль у цьому відіграє й програмне забезпечення – месенджери та інтернет-пейджери (Skype, ICQ, Miranda, QIP), які забезпечують анонімний контакт між продавцем і покупцем.

Найпоширеніша схема збуту передбачає розміщення акаунтів або номерів для зв'язку на сторонніх сайтах чи у публічних місцях, отримання замовлення й оплати через банківську картку, після чого продавець залишає так звану «закладку» з товаром, а покупець отримує координати місця. Такий механізм простий для користувачів, але значно ускладнює роботу правоохоронних органів, адже маскує не лише окремого збутника, а й цілу мережу постачання [7].

Виявлення подібних кримінальних правопорушень потребує отримання максимально повної й достовірної інформації про ознаки підготовки чи вчинення таких дій, а також установлення всіх можливих джерел даних. Практика показує, що більшість злочинів цієї категорії передують ретельна підготовка: складання плану, добір співучасників і розподіл ролей, визначення місця та способу виготовлення й зберігання наркотичних засобів, а також вибір каналів збуту.

Основними напрямами оперативно-розшукового документування є встановлення осіб, які можуть бути свідками у кримінальному провадженні; виявлення предметів і документів, що мають доказове значення; фіксація дій підозрюваних для подальшого використання зібраних даних під час слідства.

Особливу увагу слід приділяти отриманню інформації про незаконний обіг наркотиків саме через мережу Інтернет, адже це ускладнює збір доказів. У процесі документування оперативні працівники повинні вживати заходів для своєчасного виявлення та збереження предметів і документів, які після відкриття кримінального провадження можуть стати доказами: наркотичні речовини та сировину для їх виготовлення; інструменти й пристосування для виробництва, зберігання, перевезення чи вживання; поштові й телеграфні відправлення, бланки для пересилання посилок і грошових переказів; грошові кошти на банківських рахунках та пластикові картки; проїзні квитки; підроблені рецепти, накладні, акти списання, приймання, відправлення чи переробки наркотиків, а також матеріали документальних ревізій [8].

Ефективне розслідування та розкриття злочинів, пов'язаних із незаконним розповсюдженням наркотичних засобів і сильнодіючих речовин, стикається з рядом проблем. Насамперед це недостатня цифрова грамотність слідчих та оперативних працівників, яким часто бракує знань у сфері комп'ютерних технологій для якісної протидії злочинам у кіберпросторі. Додатковою перешкодою є прогалини в законодавстві, які не завжди встигають реагувати на появу нових психоактивних речовин, котрі ще не включені до Переліку заборонених.

Актуальною проблемою є й відсутність у вітчизняному законодавстві чіткого визначення поняття «кіберзлочинність», яке використовується лише як узагальнений термін для позначення діянь, що здійснюються з використанням комп'ютерних систем і телекомунікаційних мереж. При цьому ні «Конвенція ООН про боротьбу проти незаконного обігу наркотичних засобів і психотропних речовин» [3], ні Закон України «Про заходи протидії незаконному обігу наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів та зловживанню ними» не містять спеціальних положень, спрямованих на протидію поширенню наркотиків через Інтернет. Хоча Кримінальний кодекс України передбачає відповідальність за збут наркотичних засобів, встановити особу правопорушника у цифровому просторі часто буває вкрай складно [4].

Варто зазначити, що навіть стратегічні документи, зокрема «Стратегія державної політики щодо наркотиків на період до 2020 року», схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 28 серпня 2013 р. № 735-р, передбачали впровадження сучасних технологій у сфері протидії незаконному обігу наркотиків, однак законодавчо врегульованих механізмів боротьби з їх поширенням через Інтернет до цього часу не створено [5].

Сучасна проблема полягає в тому, що щороку з'являються нові види наркотичних речовин, а разом із ними – нові способи їх продажу та розповсюдження. Торгівля такими речовинами залишається прибутковим бізнесом із швидким отриманням доходу, тому значна кількість малозабезпечених осіб вдається до збуту наркотиків, прагнучи покращити свій матеріальний стан. Для підрозділів, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність у сфері протидії наркозлочинності, це створює додаткові труднощі: нові види збуту, канали реалізації через мережу Інтернет і «закладки» значно ускладнюють виявлення продавців, адже покупець часто отримує товар без будь-якого фізичного чи візуального контакту з постачальником.

Додаткової уваги потребує й питання правового регулювання оперативно-розшукової діяльності органів Національної поліції України у сфері боротьби з незаконним обігом наркотичних засобів і психотропних речовин. Оскільки продаж наркотиків поступово переходить з вулиць до Інтернету, виникає необхідність удосконалення оперативно-розшукових заходів, спрямованих на протидію та викриття таких злочинів. Правова основа, яка визначає напрями й порядок діяльності органів Національної поліції у цій сфері, потребує оновлення й адаптації до сучасних умов, а також запровадження нових форм та методів роботи [9].

Для підвищення ефективності протидії незаконному обігу наркотичних засобів та психотропних речовин в умовах цифровізації суспільства необхідно здійснити комплексний підхід до вдосконалення роботи правоохоронних органів. Передусім це передбачає оновлення нормативно-правової бази: розроблення та впровадження єдиної національної стратегії протидії кібернаркоторгівлі, внесення змін до Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» та інших профільних актів із чітким визначенням процедур роботи в цифровому середовищі.

Доцільним є створення й розширення спеціалізованих кіберпідрозділів у складі Національної поліції та інших правоохоронних органів, а також формування груп швидкого реагування на вияв-

лення онлайн-каналів збуту наркотиків. Особливу увагу слід приділити підвищенню кваліфікації слідчих та оперативних працівників шляхом регулярних тренінгів із цифрової криміналістики, аналітики криптовалютних операцій та використання спеціалізованого програмного забезпечення у співпраці з ІТ-компаніями та науковими установами.

Необхідним є розвиток технічної та аналітичної інфраструктури, зокрема впровадження автоматизованих систем моніторингу даркнет-ресурсів, соціальних мереж та месенджерів, а також застосування штучного інтелекту та машинного навчання для виявлення підозрілих акаунтів і транзакцій.

Також варто відмітити, що під час використання всього наявного комплексу методів та технологій кримінального аналізу, їх ефективність визначається, в тому числі, з урахуванням того, чи дотримувалися працівники підрозділів Національної поліції тактичних та інших особливостей під час такої використання таких та інших можливостей [10-22].

Важливим напрямом залишається посилення міжнародного співробітництва, що передбачає активізацію взаємодії з Європолом, Інтерполом та іншими структурами, створення механізмів швидкого обміну інформацією між країнами для блокування транснаціональних мереж збуту наркотиків.

Висновки. Оперативно-розшукова протидія наркозлочинності у мережі Інтернет є одним із ключових напрямів забезпечення національної безпеки та громадського порядку. Проведене дослідження показало, що ефективна боротьба з поширенням наркотичних засобів у цифровому середовищі потребує системного оновлення організаційних, правових і технічних засад діяльності правоохоронних органів. Встановлено, що основними проблемами залишаються низький рівень цифрової компетентності працівників, обмеженість інструментів моніторингу даркнету, відсутність єдиних баз даних і недостатня міжвідомча координація.

З метою досягнення поставленої мети – визначення ефективних напрямів і методів оперативно-розшукової протидії поширенню наркотиків через Інтернет – запропоновано низку практичних кроків. По-перше, необхідно вдосконалити нормативно-правову базу, передбачивши окремі положення щодо документування злочинів у цифровому просторі, фіксації цифрових доказів і використання спеціальних технічних засобів. По-друге, доцільним є створення у складі Національної поліції спеціалізованих кіберпідрозділів, які поєднуватимуть оперативно-аналітичні функції та володітимуть сучасними інструментами OSINT, моніторингу криптовалют і даркнету. По-третє, варто підвищити рівень підготовки кадрів шляхом впровадження навчальних програм із цифрової криміналістики та кібероперацій.

Крім того, ефективність протидії наркозлочинності в Інтернеті безпосередньо залежить від розвитку міжнародного співробітництва. Спільні операції з Інтерполом і Європолом, обмін даними про кіберзлочинців та використання глобальних інформаційних систем дозволять блокувати транскордонні канали збуту наркотиків.

Реалізація запропонованих напрямів створить основу для формування сучасної системи оперативно-розшукової протидії незаконному обігу наркотичних засобів у цифровому середовищі, підвищить ефективність діяльності правоохоронних органів і забезпечить належний рівень кібербезпеки держави

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про заходи протидії незаконному обігу наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів та зловживанню ними: Закон України від 15.02.1995 № 62/95-ВР: станом на 31 берез. 2023 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/62/95-вр#Text (дата звернення: 19.09.2025).
2. Національна академія внутрішніх справ. «Кримінологічна характеристика та запобігання наркозлочинності». *НАВС*. URL: https://arm.navs.edu.ua/books/ criminology_20/info/media/ presentation/11.pdf (дата звернення: 19.09.2025).
3. Конвенція Організації Об'єднаних Націй про боротьбу проти незаконного обігу наркотичних засобів і психотропних речовин: Конвенція Орг. Об'єдн. Націй від 20.12.1988: станом на 25 квіт. 1991 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_096#Text (дата звернення: 19.09.2025).
4. Кримінальний кодекс України: Кодекс України від 05.04.2001 № 2341-ІІІ: станом на 17 лип. 2025 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text (дата звернення: 19.09.2025).

5. Про схвалення Стратегії державної політики щодо наркотиків на період до 2020 року: Розпорядж. Каб. Міністрів України від 28.08.2013 № 735-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/735-2013-р#Text (дата звернення: 19.09.2025).
6. Лапта С. П. Використання Інтернету як інструмента незаконного продажу наркотичних засобів і сильнодіючих речовин. *Сучасні тенденції розвитку криміналістики та кримінального процесу*: Зб. матеріалів наук. конф., м. Харків. Харків, 2017. С. 114–116. URL: https://univd.edu.ua/general/publishing/konf/08_11_2017/pdf/50.pdf (дата звернення: 01.10.2025).
7. Саковський А., Климчук М. Особливості документування кримінальних правопорушень, пов'язаних із незаконним обігом наркотичних засобів, психотропних речовин, прекурсорів та їх аналогів. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2019. Т. 2, № 18. С. 49–59. URL: https://lawjournal.com.ua/web/uploads/pdf/ЮчНАВС_2019_ Том%209,%20№2_49-59.pdf (дата звернення: 01.10.2025).
8. Антропов Б. Проблематика оперативно-розшукової діяльності у сфері протидії злочинам повязаних із торгілею та виробництвом наркотичних речовин. *Актуальні питання оперативно-розшукової протидії злочинності*: Матеріали Всеукр. круглого столу, м. Дніпро, 11 груд. 2020 р. / Наук. керівник В.Г. Телійчук. Дніпро, 2020. С. 109–112. URL: https://er.dduvs.edu.ua/bitstream/123456789/6616/1/39.pdf (дата звернення: 01.10.2025).
9. Kyselov A.O. Combating illegal amber mining: peculiarities of conflict resolution. Naukovyi Visnyk Natsionalnoho Hirnychoho Universytetu, № 2. Dnipro: 2019. Pp. 146-152. URL: https://doi.org/10.29202/nvngu/2019-2/19 (дата звернення: 01.10.2025).
10. Горелік Д.С., Кисельов А.О. Міжнародне співробітництво Національної поліції у сфері оперативно-розшукової діяльності. Оперативно-розшукова діяльність Національної поліції: проблеми теорії та практики: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф.: у 2-х ч. (Дніпро, 19 жовт 2018 р.). Дніпро: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2018. Ч. 1. С. 139–141. URL: https://www.er.dduvs.edu.ua/bitstream/123456789/2056/1/9.pdf (дата звернення: 01.10.2025).
11. Darahan V.V., Kyselov A.O., Kopylov E.V. Interaction of criminal police units with othersubjectsof control over public procurement as an element of ensuring economic security. Scientific monograph. Activities of law enforcement agencies to ensure public safetyand order during the legal regime of martial law: Riga, Latvia: «Baltija Publishing», 2024. P. 58. URL: https://doi.org/10.30525/978-9934-26-442-9-3 (дата звернення: 01.10.2025).
12. Kyselov A., Kovalevska O. An investigation of effective police communication. law enforcement roles requiring language skills. Methodological bases of studying the processes of general mental laws in human interaction with the environment. International Science Group. – Boston: Primedia eLounch, 2022. 194 p. Available at: DOI – 10.46299/ISG.2022.MONO.PSYCHOL.1/ Pp. 39-47. URL: https://isg-konf.com/wp-content/uploads/2022/05/Monograph/ISG.2022.MONO.PSYCHOL.1.pdf (дата звернення: 01.10.2025).
13. Кисельов А. Досвід використання підрозділами Національної поліції технологій «OSINT» у протидії кримінальним правопорушенням: *Міжнародна та національна безпека: теоретичні і прикладні аспекти*: матеріали VI Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Дніпро, 11 березня 2022 р.). Дніпро: ДДУВС, 2022. С. 318-319. URL: https://www.er.dduvs.edu.ua/bitstream/123456789/9684/1/153.pdf (дата звернення: 01.10.2025).
14. TV Alyoshina, NO Fisunenko, AO Kyselov, SO Kiselov, OV Karnauhov. INNOVATIVE APPROACHES TO PERSONNEL SECURITY UNDER THE CONDITIONS OF MARTIAL LAW. Naukovyi Visnyk Natsionalnoho Hirnychoho Universytetu. 2024, (4): Pp. 164–171. URL: https://doi.org/10.33271/nvngu/2024-4/164 (дата звернення: 01.10.2025).
15. Кисельов А.О., Копилов Е.В., Худенко Д.М.: Основи кримінального аналізу: навч. посіб. / А.О. Кисельов, Е.В. Копилов, Д.М. Худенко. Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2023. 152 с. URL: https://er.dduvs.edu.ua/bitstream/123456789/13890/1/.29.pdf (дата звернення: 01.10.2025).
16. Кисельов А.О. Особливості підготовки фахівців для підрозділів Національної поліції України на прикладі здійснення кримінального аналізу. Актуальні питання та перспективи розвитку кримінального аналізу в правоохоронній системі України: матеріали міжвідом. наук.-практ. конф. (Київ, 17 лист. 2023 р.) – Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2023. с. 67-69. URL: https://elar.navs.edu.ua/server/api/core/bitstreams/b595e654-fdd1-47a4-a374-237adb24b7ca/content (дата звернення: 01.10.2025).

17. Кисельов А.О., Самофалова А.І. Особливості сучасної підготовки фахівців з кримінального аналізу для органів та підрозділів Національної поліції України. *Colloquium-journal* №16 (175), 2023. (Warszawa, Polska). 2023. P. 50-52. URL: https://scholar.google.com/scholar?oi=bibs&cluster=12249159795152250246&btnI=1&hl=uk (дата звернення: 01.10.2025).
18. Кисельов А.О. Тактика безконфліктного спілкування працівників кримінальної розвідки Національної поліції з особами, яких залучають до конфіденційного співробітництва. *Кримінальна розвідка: методологія, законодавство, зарубіжний досвід*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., м. Одеса, 29 квітня 2016 р. Одеса: ОДУВС, 2016, с. 88-89. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_low/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=VFEIR&P21DBN=VFEIR&Z21ID=&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=DOC%2FREP0000581.PDF#page=89 (дата звернення: 01.10.2025).
19. Кисельов А.О. Правова основа конфіденційного співробітництва осіб з підрозділами Національної поліції України. New Opportunities in the World Science: Proceedings of the IInd International Scientific and Practical Conference (Abu-Dhabi, August 30–31, 2016, UAE). Abu-Dhabi. International Scientific and Practical Conference «World Science». №9 (13). August 2016. P. 54-56. URL: https://cyberleninka.ru/article/n/pravova-osnova-konfidentsiynogo-spivrobitnitstva-osib-z-pidrozdilami-natsionalnoyi-politsiyi-ukrayini (дата звернення: 01.10.2025).
20. Кисельов А., Дуднік А. Шляхи підвищення ефективності роботи підрозділів кримінального аналізу. Матеріали IX Міжнародної науково-практичної конференції (ДДУВС, 21.03.2025). Частина ІІ. С. 41-43. URL: https://er.dduvs.edu.ua/bitstream/ 123456789/16356/1/4.pdf (дата звернення: 01.10.2025).
21. Кисельов А.О. Деякі проблеми сучасної протидії оперативними підрозділами Національної поліції кримінальним правопорушенням за допомогою негласних працівників. *Оперативно-розшукова діяльність НП: проблеми теорії та практики.* Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (ДДУВС, 22.12.2021). С. 30-32. URL: https://er.dduvs.edu.ua/bitstream/123456789/9202/1/5.pdf (дата звернення: 01.10.2025).
22. Кисельов А.О. Особливості виявлення працівниками підрозділів карного розшуку крадіжок з квартир та приватних будинків (за матеріалами УКР ГУНП в Дніпропетровській області). Актуальні проблеми оперативно-розшукової протидії злочинам. Матеріали науково-практичного семінару (ДДУВС, 24.05.2018) С. 30-32. URL: https://www.er.dduvs.edu.ua/ bitstream/123456789/6422/1/5.pdf (дата звернення: 01.10.2025).

УДК 343.1
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.4.49

ОСОБЛИВОСТІ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ ЩОДО КРИМІНАЛЬНИХ ПРОСТУПКІВ: ІСТОРИЧНІ АСПЕКТИ ТА СУЧАСНІ РЕАЛІЇ

Мітягін К.В.,
аспірант кафедри кримінального процесу
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
ORCID: 0009-0004-8410-9421

Мітягін К.В. Особливості кримінального провадження щодо кримінальних проступків: історичні аспекти та сучасні реалії.

За десятиліття слідчої та судової практики, яка сформувалася з часів проголошення незалежності України, виникла необхідність застосування спрощеної процедури розслідування та судового провадження щодо злочинів невеликої тяжкості шляхом їх віднесення до нової категорії – кримінальних проступків.

Стаття присвячена дослідженню історії становлення вітчизняного кримінального процесуального законодавства про кримінальні проступки, спрощеної процедури їх досудового розслідування та судового розгляду, а також концептуальним основам побудови і функціонування інституту дізнання у системі норм кримінального процесуального права України.

У статті аналізуються положення Концепції реформування кримінальної юстиції України, затвердженої Указом Президента України від 8 квітня 2008 року № 311/2008 як першооснови для започаткування інституту кримінальних проступків в Україні та проекту Кримінального процесуального кодексу України 2012 року разом з дослідженням пояснювальної записки та висновку Головного науково-експертного управління Апарату Верховної Ради України до проекту вищезазначеного Кодексу, крізь призму запровадження у ньому особливостей кримінального провадження щодо кримінальних проступків.

Проводиться порівняльне дослідження першої редакції Кримінального процесуального кодексу України 2012 року та редакції цього Кодексу, яка набула чинності у зв'язку із прийняттям 22 листопада 2018 року Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення досудового розслідування окремих категорій кримінальних правопорушень», який набрав чинності 1 липня 2020 року.

Розглядаються основні положення інституту дізнання у сучасному кримінальному процесуальному праві України та досліджується взаємодія його норм з положеннями інших інститутів кримінального процесу.

Виявляються позитивні та негативні тенденції правозастосовної практики, яка стосується функціонування інституту дізнання у кримінальному провадженні.

Ключові слова: кримінальне провадження, досудове розслідування, кримінальні проступки, дізнання, дізнавач, керівник органу дізнання.

Mitiahin K.V. Peculiarities of criminal proceedings regarding criminal misdemeanors: historical aspects and modern realities.

Over the decades of investigative and judicial practice that has been formed since the declaration of independence of Ukraine, there has been a need for a simplified procedure for investigation and judicial proceedings regarding most crimes of minor gravity by assigning them to a new category – criminal misdemeanours.

The article is devoted to the research of the history of the formation of domestic criminal procedural legislation on criminal misdemeanours, the simplified procedure for their pre-trial investigation and trial, as well as the conceptual foundations of the construction and functioning of the institution of inquiry in the system of norms of criminal procedural law of Ukraine.

The article analyzes the provisions of the Concept of Reforming Criminal Justice of Ukraine, approved by the Decree of the President of Ukraine dated April 8, 2008 No. 311/2008 as the primary basis for establishing the institution of criminal misdemeanours in Ukraine and the provisions of the draft Criminal Procedural Code of Ukraine of 2012, together with the study of the explanatory note and conclusion of the Main Scientific and Expert Department of the Apparatus of the Verkhovna Rada of Ukraine to the draft of the above-mentioned Code, through the prism of introducing into it the features of criminal proceedings regarding criminal misdemeanors.

A comparative study is being conducted of the first edition of the Criminal Procedural Code of Ukraine of 2012 and the edition of this Code, which entered into force in connection with the adoption of the Law of Ukraine "On amendments to certain legislative acts of Ukraine on simplifying pre-trial investigation of certain categories of criminal misdemeanours" on November 22, 2018, which entered into force on July 1, 2020.

The main provisions of the institute of inquiry in the modern criminal procedural law of Ukraine are considered and the interaction of its norms with the provisions of other institutes of the criminal process is investigated.

Positive and negative trends in law enforcement practice concerning the functioning of the institute of inquiry in criminal proceedings are revealed.

Key words: criminal proceedings, pre-trial investigation, criminal misdemeanours, inquiry, inquiring officer, chief officer of inquiry agency.

Постановка проблеми. Положеннями кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України) 2012 року запроваджено дві форми досудового розслідування – досудове слідство (розслідування злочинів) та дізнання (розслідування кримінальних проступків) (ст. 215 Кримінального процесуального кодексу України) [1]. Водночас, інститут дізнання повноцінно почав працювати лише з 1 липня 2020 року, коли набув чинності Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення досудового розслідування окремих категорій кримінальних правопорушень».

Запровадження інституту дізнання в сучасне кримінальне процесуальне законодавство спрямоване, з одного боку, на виконання завдань кримінального провадження у частині забезпечення швидкого розслідування, а з іншого – на оптимізацію діяльності правоохоронних органів. Як зазначають Н.І. Бровко та С.І. Сімакова, спрощений порядок досудового розслідування у формі дізнання всіх кримінальних правопорушень невеликої тяжкості повинен сприяти значному зменшенню навантаження на органи досудового слідства, які будуть провадитись за скороченою процедурою у формі досудового дізнання, що в свою чергу надасть можливість слідчим зосередити увагу на розслідуванні тяжких та особливо тяжких злочинів [2, с. 299].

Стан опрацювання проблематики. Особливості кримінального провадження щодо кримінальних проступків були предметом дослідження науковців у сфері кримінального процесу, зокрема П.О. Балова, І.Л. Беспалько, Н.І. Бровка, В.В. Вапнярчука, Д.В. Великоднього, І.В. Гловюк, К.П. Задої, Л.В. Карабут, І.В. Оборонової, С.І. Сімакової, І.І. Сливича, В.М. Трофименка, В.І. Фаринника, М.І. Хавронюка та ін. Водночас, історичний аспект становлення інституту кримінальних проступків при здійсненні кримінального провадження у формі дізнання потребує ретельнішого наукового дослідження.

Метою статті є дослідження історії становлення інституту кримінальних проступків, його розвитку та реалізації в сучасних умовах, а також перспектив удосконалення законодавства і правозастосовної практики.

Виклад основного матеріалу. Дослідження особливостей кримінального провадження щодо кримінальних проступків доцільно розпочати з історичної ретроспективи становлення дізнання як форми розслідування кримінальних правопорушень.

В історії вітчизняного законодавства про кримінальні проступки та про спрощену процедуру їх розслідування та судового розгляду вперше згадується у Концепції реформування кримінальної юстиції України, затвердженої Указом Президента України від 8 квітня 2008 року № 311/2008 (далі – Концепція). Відповідно до цієї Концепції з метою гуманізації кримінального законодавства певну частину злочинів необхідно трансформувати в кримінальні (підсудні) проступки, обмежити сферу застосування покарань, пов'язаних із позбавленням волі, замінивши їх, наприклад, штрафними санкціями [3].

Кримінально карані діяння згідно з Концепцією повинні поділятися на злочини та кримінальні проступки. При цьому за основу таких змін пропонувалося взяти такі критерії: 1. суспільства і держави від злочинів та проступків [3]. ступінь небезпеки та правові наслідки кримінально караного діяння для особи, суспільства і держави; 2. практику застосування кримінального та адміністративного законодавства; 3. міжнародний досвід захисту людини,

Концепція визначала також, що до кримінальних (підсудних) проступків належать окремі діяння, що за чинним Кримінальним кодексом України (далі – КК України) відносяться до злочинів невеликої тяжкості, які відповідно до політики гуманізації кримінального законодавства визначатимуться законодавцем такими, що не мають значного ступеня суспільної небезпеки, а також передбачені чинним Кодексом України про адміністративні правопорушення діяння, які мають судову юрисдикцію і не є управлінськими (адміністративними) за своєю суттю (дрібне хуліганство, дрібне викрадення чужого майна тощо) [3].

Більшість ідей, закладених у Концепції, знайшли своє відображення у КПК України, прийнятому 13 квітня 2012 року. У пояснювальній записці до проекту КПК України 2012 року вказувалося, що ним пропонувалося ввести нову категорію «кримінальні правопорушення», яка буде поділятися на злочини та кримінальні проступки за критерієм тяжкості. Водночас, цей проект, запроваджуючи поняття «кримінального проступку», не надавав визначення та складу цього різновиду кримінального правопорушення. За задумом законодавця, зазначене мало стати предметом регулювання окремого закону. У свою чергу проект детально визначав процедуру розгляду таких правопорушень, зокрема, й спрощені процедури [4].

Звернемо увагу, що п. 7 ч. 1 ст. 3 першої редакції чинного КПК України передбачав, що законом України про кримінальну відповідальність є законодавчі акти України, які встановлюють кримінальну відповідальність (КК України та закон України про кримінальні проступки). Разом із цим, у першій редакції розділу Х «Прикінцеві та перехідні положення» зазначалося, що КПК України набирає чинності через шість місяців з дня його опублікування, крім положень, що стосуються кримінального провадження щодо кримінальних проступків, які вводяться в дію одночасно з набранням чинності законом України про кримінальні проступки [1]. Проте цей закон так і не було прийнято, а в подальшому від ідеї його прийняття відмовилися

Таким чином, з введенням у дію КПК України 21 листопада 2012 року, до 1 липня 2020 року, коли набрав чинності Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення досудового розслідування окремих категорій кримінальних правопорушень» (далі – Закон № 2617-VIII від 22.11.2018), у кримінальному процесуальному законодавстві існувала категорія «кримінальне правопорушення», а у кримінальному – «злочин». Ці дві категорії на той момент по суті були синонімічними, оскільки єдиним різновидом кримінального правопорушення, який тоді функціонував на практиці, був лише злочин. Тож очевидною виникла необхідність удосконалення законодавчого регулювання зазначених питань, що в першу чергу передбачало чітке визначення змісту відповідних категорій. Підтвердженням цього є висновок до проекту КПК України 2012 року Головного науково-експертного управління Апарату Верховної Ради України (далі – ГНЕУ Апарату ВРУ). Відповідно до вказаного висновку запровадження такої класифікації кримінальних правопорушень є досить складним завданням, для виконання якого, на наш погляд, недостатньо формального перейменування поняття «злочин» на «кримінальне правопорушення» та перенесення менш тяжких злочинів до категорії кримінальних проступків, відповідальність за які передбачається в окремому законі про кримінальні проступки. Реалізація цієї ідеї вимагає також перегляду і зміни існуючих принципів побудови КК України. При цьому, ГНЕУ Апарату ВРУ зауважило, що у проекті КПК не враховано, що у Конституції України вживається лише такий термін, як «злочин» (статті 30, 31, 34, 39, 60, 62, 76, 92 (п. 22), 111) [5].

Відповідно до зазначеного висновку неконструктивною вбачається також ідея відмови від єдиного кодифікованого законодавчого акту, який становить законодавство України про кримінальну відповідальність, і яким нині є КК України. Прийняття закону про кримінальні проступки може започаткувати декодифікацію кримінального права, яка в умовах сучасного рівня правосвідомості та правової культури в Україні може стати однозначно негативним явищем і у кінцевому підсумку призведе до погіршення правозастосування і збільшення кількості порушень прав громадян при застосуванні кримінального законодавства [5].

Означені дискусії стосувалися кримінально-правових аспектів функціонування інституту дізнання. У свою чергу, на засадничому рівні КПК України 2012 року із самого початку передбачав

особливості функціонування цього інституту. Так, ст. 215 цього Кодексу передбачає, що досудове розслідування злочинів здійснюється у формі досудового слідства, а кримінальних проступків – у формі дізнання в порядку, передбаченому цим Кодексом. Тобто КПК України виділяє дві різні форми, в яких може здійснюватися досудове розслідування з метою визначення окремих особливостей процедури дізнання, на відміну від досудового слідства. Зокрема, досудове розслідування кримінальних проступків (дізнання) здійснюється згідно із загальними правилами досудового розслідування з урахуванням положень глави 25 «Особливості досудового розслідування кримінальних проступків» [1].

Водночас, в інших положеннях КПК України з часів його прийняття у 2012 році зазнав суттєвих змін, зокрема і в частині правового регулювання інституту дізнання. У зв'язку із цим, доречним видається порівняти першу редакцію КПК України із чинною, виокремивши найсуттєвіші відмінності. Так, відповідно до цієї редакції органами досудового розслідування (органами, що здійснюють дізнання і досудове слідство), були слідчі підрозділи органів внутрішніх справ, органів безпеки, органів, що здійснюють контроль за додержанням податкового законодавства, органів державного бюро розслідувань. Передбачалося, що при досудовому розслідуванні кримінальних проступків у встановлених законом випадках повноваження слідчого органу досудового розслідування можуть здійснюватися співробітниками інших підрозділів органів внутрішніх справ, органів безпеки, органів, що здійснюють контроль за додержанням податкового законодавства (ст. 38 КПК України) [1].

Також перша редакція КПК України визначала, що матеріали не можуть бути об'єднані в одне провадження досудових розслідувань щодо кримінального проступку та щодо злочину (ч. 2 ст. 217 КПК України). Крім того, встановлювалися особливості щодо строків досудового розслідування кримінальних проступків. Зокрема, досудове розслідування повинно бути закінчено впродовж одного місяця з дня повідомлення особі про підозру у вчиненні кримінального проступку (ст. 219 КПК України). При цьому, строк досудового розслідування міг бути продовжений у порядку, передбаченому параграфом 4 глави 24 цього Кодексу. Загальний строк досудового розслідування не міг перевищувати двох місяців із дня повідомлення особі про підозру у вчиненні кримінального проступку. Якщо внаслідок складності провадження неможливо було закінчити досудове розслідування кримінального проступку (дізнання) у строк, зазначений у п. 1 ч. 1 ст. 219 Кодексу, він міг бути продовжений в межах строку, встановленого п. 1 ч. 2 ст. 219 вищезазначеного Кодексу, районним (міським) або іншим прирівняним до нього прокурором [1].

Як було зазначено, особливості досудового розслідування кримінальних проступків з часів першої редакції КПК України регулювалися главою 25. Так, основними особливостями досудового розслідування кримінальних проступків у КПК України 2012 року на момент його прийняття, зокрема, були: 1. заборона застосування запобіжних заходів у вигляді домашнього арешту, застави або тримання під вартою; 2. можливість здійснювати всі передбачені КПК України слідчі дії, які окрім негласних слідчих (розшукових) дій; 3. обов'язок слідчого у найкоротший строк, але не пізніше двадцяти п'яти днів після повідомлення особі про підозру, подати на затвердження прокурору один із передбачених процесуальних документів (проект рішення про закриття кримінального провадження; проект клопотання про звільнення особи від кримінальної відповідальності; обвинувальний акт, клопотання про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру; клопотання про продовження строку досудового розслідування з підстав, передбачених КПК України) та право прокурора у разі необхідності самостійно їх оформити; 4. обов'язок прокурора до спливу тридцятиденного терміну після повідомлення особі про підозру здійснити одну із передбачених дій (прийняти рішення про закриття кримінального провадження; звернутися до суду з клопотанням про звільнення особи від кримінальної відповідальності; звернутися до суду з обвинувальним актом, клопотанням про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру; подати клопотання про продовження строку досудового розслідування з підстав, передбачених КПК України); 5. право прокурора надіслати до суду обвинувальний акт, в якому зазначити клопотання про його розгляд у спрощеному порядку без проведення судового розгляду в судовому засіданні (у разі встановлення під час досудового розслідування, що підозрюваний беззаперечно визнав свою винуватість, не оспорює встановлені досудовим розслідуванням обставини і згоден з розглядом обвинувального акта за його відсутності, а потерпілий не заперечує проти такого розгляду); 6. визначення обов'язкових додатків до обвинувального акта з клопотанням про його розгляд у спрощеному провадженні (письмова заява підозрюваного, скла-

дена в присутності захисника, щодо беззаперечного визнання своєї винуватості, згоди із встановленими досудовим розслідуванням обставинами, ознайомлення з обмеженням права апеляційного оскарження згідно з ч. 2 ст. 302 КПК України та згоди з розглядом обвинувального акта у спрощеному провадженні; письмова заява потерпілого щодо згоди із встановленими досудовим розслідуванням обставинами, ознайомлення з обмеженням права апеляційного оскарження згідно з ч. 2 ст. 302 КПК України та згоди з розглядом обвинувального акта у спрощеному провадженні; матеріали досудового розслідування, зокрема, документи, які засвідчують беззаперечне визнання підозрюваним своєї винуватості) [1]. На думку І.В. Оборонової, фактично можливість розгляду обвинувального акта у спрощеному порядку на той час законодавець поставив у залежність від волевиявлення окремих учасників провадження – передусім, прокурора як ініціатора такого порядку розгляду, а також підозрюваного (обвинуваченого), потерпілого і представника юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження, що є проявом реалізації засади диспозитивності у кримінальному провадженні [6, с. 29].

Разом з тим, параграф 1 глави 30 першої редакції КПК України визначав, що одним із різновидів особливих порядків провадження в суді першої інстанції є спрощене провадження щодо кримінальних проступків. На той час КПК України такі особливості здійснення спрощеного провадження в суді першої інстанції щодо кримінальних проступків: 1. суд за клопотанням прокурора або слідчого, погодженого з прокурором, має право розглянути обвинувальний акт щодо вчинення кримінального проступку без проведення судового розгляду в судовому засіданні за відсутності учасників судового провадження, якщо обвинувачений, що був представлений захисником, беззаперечно визнав свою винуватість, не оспорює встановлені досудовим розслідуванням обставини і згоден з розглядом обвинувального акта за його відсутності, а потерпілий не заперечує проти такого розгляду; 2. суд у п'ятиденний строк з дня отримання обвинувального акта з клопотанням про його розгляд у спрощеному провадженні вивчає його та додані до нього матеріали і ухвалює в порядку, визначеному цим Кодексом, вирок, який повинен відповідати загальним вимогам до вироку суду. У даному вироку замість доказів на підтвердження встановлених судом обставин зазначаються встановлені органом досудового розслідування обставини, які не оспорюються учасниками судового провадження. Копія вироку за результатами розгляду обвинувального акта з клопотанням про його розгляд у спрощеному провадженні не пізніше дня, наступного за днем його ухвалення, надсилається учасникам судового провадження; 3. вирок суду першої інстанції, ухвалений за результатами спрощеного провадження щодо кримінальних проступків, не може бути оскаржений в апеляційному порядку з підстав розгляду провадження за відсутності учасників судового провадження, недослідження доказів у судовому засіданні або з метою оспорити встановлені досудовим розслідуванням обставини; 4. якщо вирок було ухвалено без виклику особи, яка його оскаржує, в порядку, передбаченому ст. 382 КПК України, то строк апеляційного оскарження для такої особи обчислюється з дня отримання нею копії судового рішення [1].

Важливою віхою у розвитку кримінального процесуального законодавства України було прийняття Закону № 2617-VIII від 22.11.2018 року, який набрав чинності 01.07.2020 року. Цей Закон, запроваджуючи значні зміни до КПК України та КК України, по суті дав старт повноцінному функціонуванню інституту дізнання. При цьому, КК України в Загальній частині визначив поняття кримінального проступку як різновиду кримінального правопорушення, а в Особливій – конкретні склади кримінальних проступків, що надало змогу здійснювати кримінальне провадження щодо кримінальних проступків. В той же час, як зазначалося, було прийнято рішення не ухвалювати окремий закон про кримінальні проступки.

Зміни до КПК України у свою чергу стосувалися багатьох інститутів кримінального процесуального права, у зв'язку із чим їх слід проаналізувати окремо, порівнявши із першою редакцією Кодексу. Так, однією із новел було впровадження нових учасників кримінального провадження – дізнавача та керівника органу дізнання, які відповідно до положень КПК України належать до сторони обвинувачення.

Зокрема, пункт 4^1 ч. 1 ст. 3 КПК України визначає дізнавача як службову особа підрозділу дізнання органу Національної поліції, органу безпеки, органу Бюро економічної безпеки України, органу Державного бюро розслідувань, Національного антикорупційного бюро України, у випадках, установлених цим Кодексом, уповноважена особа іншого підрозділу зазначених органів, які уповноважені в межах компетенції, передбаченої цим Кодексом, здійснювати досудове розслідування кримінальних проступків. Таким чином можна констатувати появу окремого суб'єкта, до

повноважень якого віднесено досудове розслідування кримінальних проступків. У першій редакції КПК України такі повноваження покладалися на слідчого, який здійснював досудове розслідування як кримінальних проступків, так і злочинів [1].

Також законодавець доповнив КПК України статтею 40^1, в якій окремо закріпив повноваження дізнавача, до яких віднесено такі: 1. починати дізнання за наявності підстав, передбачених цим Кодексом; 2. проводити огляд місця події, обшук затриманої особи, опитувати осіб, вилучати знаряддя і засоби вчинення правопорушення, речі і документи, що є безпосереднім предметом кримінального проступку або виявлені під час затримання, а також проводити слідчі (розшукові) дії та негласні слідчі (розшукові) дії у встановлених Кодексом випадках; 3. доручати проведення слідчих (розшукових) дій та негласних слідчих (розшукових) дій у випадках, установлених цим Кодексом, відповідним оперативним підрозділам; 4. звертатися за погодженням із прокурором до слідчого судді з клопотаннями про застосування заходів забезпечення кримінального провадження, проведення слідчих (розшукових) дій, негласних слідчих (розшукових) дій; 5. повідомляти за погодженням із прокурором особі про підозру у вчиненні кримінального проступку; 6. за результатами розслідування складати обвинувальний акт, клопотання про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру та подавати їх прокурору на затвердження; 7. приймати процесуальні рішення у визначених цим Кодексом випадках, зокрема щодо закриття кримінального провадження за наявності підстав, передбачених ст. 284 цього Кодексу; 8. здійснювати інші повноваження, передбачені цим Кодексом [1].

Відповідно до ч. 1 ст. 40^1 КПК України, дізнавач при здійсненні дізнання наділяється повноваженнями слідчого [1]. Таким чином, можна дійти висновку, що якщо у тексті окремих норм КПК передбачені повноваження слідчого, але у них не згадується дізнавач, за відсутності прямих заборон у КПК, такі повноваження поширюються також і на дізнавача. Наприклад, ч. 1 ст. 92 КПК України передбачено, що обов'язок доказування обставин, передбачених ст. 91 цього Кодексу, за винятком випадків, передбачених частиною другою цієї статті, покладається на слідчого, прокурора та, в установлених цим Кодексом випадках, – на потерпілого [1]. Із системного тлумачення ч. 1 ст. 92 КПК України та ч. 1 ст. 40^1 КПК України випливає, що обов'язок доказування покладається також і на дізнавача.

КПК України встановлює також обов'язки та відповідальність дізнавача. Так, дізнавач несе відповідальність за законність та своєчасність здійснення дізнання. Крім того, він зобов'язаний виконувати доручення та вказівки прокурора, які надаються в письмовій формі. У свою чергу, невиконання дізнавачем законних вказівок та доручень прокурора, наданих у порядку, передбаченому КПК України, тягне за собою передбачену законом відповідальність та є підставою для відсторонення дізнавача від проведення дізнання (ч. 1 та 4 ст. 40^1 КПК України) [1].

Статус керівника органу дізнання визначено у ст. 39^1 КПК України. Зокрема, до його повноважень входить: 1. визначення дізнавача, який здійснюватиме дізнання; 2. відсторонення дізнавача від проведення дізнання за ініціативою прокурора або з власної ініціативи та призначати іншого дізнавача за наявності підстав, передбачених КПК України, для його відводу (самовідводу) або неефективного дізнання; 3. ознайомлення з матеріалами дізнання, надання дізнавачу письмових вказівок, що не суперечать рішенням та вказівкам прокурора; 4. вживати заходів для усунення порушень вимог законодавства у разі їх допущення дізнавачем; 5. здійснювати інші повноваження, передбачені КПК України [1].

Крім статусу суб'єктів, Законом № 2617-VIII від 22.11.2018 року було встановлено специфіку як кримінального провадження щодо кримінальних проступків на окремих його стадіях у цілому, так і особливості проведення окремих процесуальних дій. Зокрема, КПК України передбачає особливості початку досудового розслідування кримінальних проступків. Такими особливостями є можливість проведення окремих дій, передбачених ч. 3 ст. 214 цього Кодексу, до внесення відомостей про кримінальний проступок до Єдиного реєстру досудових розслідувань: відібрання пояснення; проведення медичного освідування; отримання висновку спеціаліста і зняття показання технічних приладів та технічних засобів, що мають функції фото- і кінозйомки, відеозапису, чи засобів фото- і кінозйомки, відеозапису; вилучення знарядь і засобів вчинення кримінального проступку, речей і документів, що є безпосереднім предметом кримінального проступку, або які виявлені під час затримання особи, особистого огляду або огляду речей [1].

Для можливості використання в суді результатів проведення вищезазначених дій як доказів, ст. 298^1 КПК України додатково визнано процесуальними джерелами доказів у кримінальних про-

вадженнях про кримінальні проступки пояснення осіб, результати медичного освідування, висновок спеціаліста, показання технічних приладів і технічних засобів, що мають функції фото- і кінозйомки, відеозапису, чи засобів фото- і кінозйомки, відеозапису. Водночас, такі процесуальні джерела доказів не можуть бути використані у кримінальному провадженні щодо злочину, окрім як на підставі ухвали слідчого судді, яка постановляється за клопотанням прокурора [1].

Окрім того, КПК України визначає алгоритм дій у випадку встановлення під час досудового слідства ознак кримінального проступку за відсутності в діях особи складу злочину та під час дізнання ознак злочину за відсутності в діях особи складу кримінального проступку. У такому випадку кримінальне провадження передається до підрозділу дізнання та до органу досудового розслідування – відповідно.

Також внесено зміни до ст. 218 КПК України, яка визначає процедуру об'єднання матеріалів досудового розслідування. Так, за загальним правилом, заборона щодо об'єднання матеріалів досудового розслідування щодо кримінального проступку та щодо злочину залишилася. Проте, якщо неможливість такого об'єднання може негативно вплинути на повноту досудового розслідування та судового розгляду, то об'єднання даних кримінальних проваджень можливе. У таких випадках розслідування злочину та кримінального проступку здійснюється за правилами досудового слідства. Положення глави 25 КПК України в такому разі не застосовуються [1].

Разом з тим, був повністю змінений підхід до визначення строків досудового розслідування кримінальних проступків. Так, відповідно до чинної редакції ст. 219 КПК України строк досудового розслідування обчислюється з моменту повідомлення особі про підозру до дня звернення до суду з обвинувальним актом, клопотанням про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру, клопотанням про звільнення особи від кримінальної відповідальності, клопотанням про закриття кримінального провадження або до дня ухвалення рішення про закриття кримінального провадження [1]. Таким чином, процесуальні обмеження строку з моменту внесення відомостей до ЄРДР до повідомлення особі про підозру відсутні.

Строки досудового розслідування кримінальних проступків конкретизує ч. 3 ст. 219 КПК України. Зокрема, з дня повідомлення особі про підозру досудове розслідування повинно бути закінчене: 1. протягом сімдесяти двох годин – у разі повідомлення особі про підозру у вчиненні кримінального проступку або затримання особи в порядку, передбаченому частиною четвертою статті 298^2 КПК України; 2. протягом двадцяти діб – у разі повідомлення особі про підозру у вчиненні кримінального проступку у випадках, якщо підозрюваний не визнає вину або необхідності проведення додаткових слідчих (розшукових) дій, або вчинення кримінального проступку неповнолітнім; 3. протягом одного місяця – у разі повідомлення особі про підозру у вчиненні кримінального проступку, якщо особою заявлено клопотання про проведення експертизи у випадку, передбаченому частиною другою статті 298^4 КПК України [1].

За загальним правилом, провадження дізнання не повинно тривати більше сімдесяти двох годин з дня повідомлення особі про підозру. У цьому контексті варто погодитися із думкою П.О. Балова про те, що це дуже короткий строк, впродовж якого дізнавач повинен завершити розслідування і передати усі матеріали дізнання прокурору для прийняття процесуального рішення щодо закінчення досудового розслідування. Варто відзначити, що прокурор також істотно обмежений у часі прийняття такого рішення – на це йому відведено три дні після отримання матеріалів дізнання, а у разі затримання особи – двадцять чотири години [7, с. 515].

Крім того, КПК України встановлює, що строк досудового розслідування може бути продовжений у порядку, передбаченому параграфом 4 глави 24 КПК України. При цьому загальний строк досудового розслідування не може перевищувати одного місяця з дня повідомлення особі про підозру у вчиненні кримінального проступку [1].

Заслуговують на увагу також інші запроваджені Законом № 2617-VIII від 22.11.2018 року зміни. Однією із таких є можливість під час здійснення досудового розслідування кримінальних проступків застосування затримання особи як тимчасового запобіжного заходу. Зокрема, КПК України доповнено статтею 298^2, яка визначає особливості затримання уповноваженою службовою особою особи, яка вчинила кримінальний проступок.

Відповідно до ч. 1 ст. 298^2 КПК України, уповноважена службова особа має право без ухвали слідчого судді, суду затримати особу, підозрювану у вчиненні кримінального проступку, у випадках, передбачених п. 1 та п. 2 ч. 1 ст. 208 КПК України, та лише за умови, що ця особа: 1. відмовляється виконувати законну вимогу уповноваженої службової особи щодо припинення кри-

мінального проступку або чинить опір; 2. намагається залишити місце вчинення кримінального проступку; 3. під час безпосереднього переслідування після вчинення кримінального проступку не виконує законних вимог уповноваженої службової особи; 4. перебуває у стані алкогольного, наркотичного чи іншого сп'яніння та може завдати шкоди собі або оточуючим [1].

Відповідно до ч. 4 ст. 298^2 КПК затримання особи, яка вчинила кримінальний проступок, здійснюється не більш як на три години з моменту фактичного затримання. Особу може бути затримано: 1. до сімдесяти двох годин – за умов, передбачених п.п. 1-3 ч. 1 ст. 298^2 КПК України, та з дотриманням вимог ст. 211 КПК України; 2. до двадцяти чотирьох годин – за умови, передбаченої п. 4 ч. 1 ст. 298^2 КПК України [1].

Зміни стосувалися також інституту повідомлення про підозру. Так, КПК України доповнено ст. 298^4, яка визначає особливості повідомлення про підозру у вчиненні кримінального проступку. Таке повідомлення про підозру складається дізнавачем за погодженням із прокурором у випадках та порядку, передбачених цим Кодексом [1].

Одночасно із врученням повідомлення про підозру особа інформується про результати медичного освідування та висновку спеціаліста за їх наявності. У разі незгоди з результатами медичного освідування або висновком спеціаліста особа протягом сорока восьми годин має право звернутися до дізнавача або прокурора з клопотанням про проведення експертизи. У такому разі дізнавач або прокурор має право звернутися до експерта для проведення експертизи із дотриманням правил, встановлених цим Кодексом. У разі якщо впродовж встановленого строку особа не звернеться з клопотанням про проведення експертизи, відповідне клопотання може бути заявлено лише під час судового розгляду [1].

До особливостей закінчення дізнання слід віднести такі положення КПК України. Зокрема, дізнавач зобов'язаний у найкоротший строк, але не пізніше сімдесяти двох годин з моменту затримання особи в порядку, передбаченому ч. 4 ст. 298^2 КПК України, подати прокурору всі зібрані матеріали дізнання разом із повідомленням про підозру, про що невідкладно письмово повідомляє підозрюваного, його захисника, законного представника, потерпілого (ч. 1 ст. 301 КПК України) [1].

У свою чергу, прокурор зобов'язаний не пізніше трьох днів після отримання матеріалів дізнання разом з повідомленням про підозру, а в разі затримання особи в порядку, передбаченому ч. 4 ст. 298^2 КПК України, протягом двадцяти чотирьох годин здійснити одну із зазначених дій: 1. прийняти рішення про закриття кримінального провадження, а в разі затримання особи в порядку, передбаченому ч. 4 ст. 298^2 КПК України, – про негайне звільнення затриманої особи; 2. повернути дізнавачу кримінальне провадження з письмовими вказівками про проведення процесуальних дій з одночасним продовженням строку дізнання до одного місяця та звільнити затриману особу (у разі затримання особи в порядку, передбаченому ч. 4 ст. 298^2 КПК України); 3. звернутися до суду з обвинувальним актом, клопотанням про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру або про звільнення від кримінальної відповідальності; 4. у разі встановлення ознак злочину направити кримінальне провадження для проведення досудового слідства [1].

Як зазначає П.О. Балов, процес доказування у кримінальних провадженнях щодо кримінальних проступків переважно носить очевидний характер, самі докази отримуються у практично «безконфліктний» спосіб, що значною мірою обумовлене незначним покаранням, яке загрожує правопорушнику. Досить часто підозрюваний під час дізнання беззаперечно визнає свою вину, не оспорює встановлені дізнанням обставини, що створює передумови також для ініціювання спрощеного судового провадження в суді першої інстанції. У тих же випадках, коли підозрюваний не визнає свою вину, є потреба у проведенні додаткових слідчих (розшукових) дій, призначенні і проведенні експертизи, законодавець передбачає більшу тривалість дізнання [8, с. 71-72].

Окремо слід звернути увагу на зміни, які визначили порядок судового провадження у кримінальному провадженні щодо кримінальних проступків. Зокрема, у ч. 1 ст. 381 КПК України та ч. 1 ст. 382 КПК України диференційовано процедуру призначення судового розгляду в суді першої інстанції у справах про кримінальні проступку залежно від провадження: окремо щодо «загального» та окремо щодо спрощеного провадження про кримінальні проступки. Процедура щодо спрощеного провадження при цьому залишилась без змін. Проте якщо кримінальне провадження щодо кримінального проступку надійшло до суду у «загальному провадженні», то після отримання обвинувального акта щодо вчинення кримінального проступку суд у п'ятиденний строк, а у разі затримання особи – у порядку, передбаченому ч. 4 ст. 298^2 КПК України, невідкладно призна-

чає судовий розгляд [1]. Тобто, суд у вищезазначені строки повинен одразу призначати справу до судового розгляду без проведення підготовчого судового засідання.

Крім того, ст. 334 КПК України визначено, що матеріали кримінального провадження, зокрема матеріали щодо кримінального проступку та щодо злочину, можуть об'єднуватися в одне провадження або виділятися в окреме провадження ухвалою суду, на розгляді якого вони перебувають, згідно з правилами, встановленими ст. 217 цього Кодексу [1].

До того ж, згідно зі ст. 338 КПК України не допускається зміна обвинувачення прокурором з кримінального проступку на злочин будь-якої тяжкості під час судового розгляду [1].

Висновки. КПК України вперше в історії вітчизняного законодавства впровадив категорію «кримінальний проступок» та передбачив порядок кримінального провадження щодо кримінальних проступків. Зазначені положення КПК України були суттєво вдосконалені Законом № 2617-VIII від 22.11.2018 року. Водночас, правозастосовна практика дозволяє визначити певні проблемні питання, у зв'язку із чим актуальним залишається подальше глибоке наукове осмислення інституту дізнання, що дозволить визначити оптимальну модель його функціонування. Особливої важливості це набуває у зв'язку із перспективою прийняття у майбутньому нового Кримінального кодексу України, який передбачав би нові категорії (зокрема, замість поняття «кримінальний проступок» – категорія «провина»), що, вочевидь, потребує подальших наукових розвідок у цій сфері.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13 квітня 2012 року. № 4651-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text.
2. Бровко Н.І., Сімакова С. І. Інститут кримінальних проступків як механізм спрощеного порядку досудового розслідування. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 3. С. 298–301. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0374/2020-3/72.
3. Концепція реформування кримінальної юстиції України: Указ Президента України від 8 квітня 2008 р. № 311/2008. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/311/2008#Text.
4. Пояснювальна записка до проєкту Кримінального процесуального кодексу України № 9700 від 13 січня 2012 р. URL: https://w2.rada.gov.ua/pls/zweb2/ webproc4_2?pf3516=9700&skl=7.
5. Головне науково-експертне управління Апарату Верховної Ради України. Висновок на проєкт Кримінального процесуального кодексу України № 9700 від 13 січня 2012 р. URL: https://w2.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?pf3516=9700&skl=7.
6. Оборонова І.В. Особливості спрощеного провадження щодо кримінальних проступків в суді першої інстанції. *ScienceRise:Juridical Science*. 2022. № 3 (21). С. 26–31. DOI: https://doi.org/10.15587/2523-4153.2022.265189.
7. Балов П.О. Особливості дізнання як спрощеної форми досудового розслідування кримінальних проступків. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2023. № 5. С. 512-517. DOI: https://doi.org/10.24144/2788-6018.2023.05.92.
8. Балов П.О. Спрощені порядки кримінального провадження у стадії досудового розслідування: дис. … доктора філософії: 12.00.09. Хмельницький, 2024. 252 с.

УДК 343.1
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.4.50

КОРУПЦІЙНІ КРИМІНАЛЬНІ ПРАВОПОРУШЕННЯ, ВЧИНЕНІ ПОСАДОВИМИ ОСОБАМИ ФІНАНСОВИХ УСТАНОВ: ОСНОВНІ ПОНЯТТЯ ТА ОСОБЛИВОСТІ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ

Моторний Д.В.,
аспірант кафедри кримінального процесу
Національної академії внутрішніх справ
ORCID: 0009-0000-3957-9855

Моторний Д.В. Корупційні кримінальні правопорушення, вчинені посадовими особами фінансових установ: основні поняття та особливості досудового розслідування.

Стабільне функціонування фінансових установ та їх регуляторів забезпечує ефективне надання фінансових послуг, що сприяє економічному зростанню, забезпечує перебіг бізнес-процесів, сприяє реалізації конституційних прав і свобод громадян. Основною загрозою ефективному функціонуванню кредитно-фінансової системи є корупція та певні її вияви – корупційні правопорушення. З огляду на відчутний вплив корупції на фінансові ринки й недостатню дослідженість цієї проблематики, у статті проаналізовано поняття корупції та корупційного кримінального правопорушення, його елементи й етапи вчинення. Проаналізовано особливості досудового розслідування корупційних кримінальних правопорушень, учинених посадовими особами фінансових установ. Доведено, що слідчому за наявності достатньої кількості об'єктивних доказів і внутрішнього переконання необхідно дослідити ситуацію на предмет наявності ознак вчинення саме корупційного кримінального правопорушення у кредитно-фінансовій сфері. Для цього максимально повно слід встановити й дослідити обставини, за яких було вчинено фінансові операції, які призвели до втрати контролю за коштами; з'ясувати участь і роль керівників та співробітників кредитно-фінансової установи в проведенні таких фінансових операцій; визначити відповідність дій керівників і співробітників кредитно-фінансової установи в досліджуваній ситуації документам, що визначають їхні службові обов'язки; дослідити всі наявні докази й обставини на предмет встановлення мети в діях керівників і співробітників кредитно-фінансової установи. Обґрунтовано, що в межах досудового розслідування під час встановлення передумов, ознак й етапів вчинення корупційного кримінального правопорушення в кредитно-фінансовій сфері та всіх його учасників вкрай необхідними є не лише чітке розуміння категоріального апарату, а й спеціальні знання, практичний досвід, усвідомлення структури та пов'язаності елементів кредитно-фінансової системи.

Ключові слова: корупція, корупційне кримінальне правопорушення, фінансові установи, посадові особи, розкрадання (привласнення) майна, кредитно-фінансові відносини, універсальний засіб платежу, регуляторні повноваження, регулятори фінансового ринку.

Motorny D.V. Corruption offences committed by officials of financial institutions: basic concepts and features of pre-trial investigation.

The stable functioning of financial institutions and their regulators ensures the effective provision of financial services, which promotes economic growth, ensures the flow of business processes, and promotes the implementation of constitutional rights and freedoms of citizens. The main threat to the effective functioning of the credit and financial system is corruption and certain of its manifestations – corruption offenses. Given the tangible impact of corruption on financial markets and the insufficient research of this issue, the article analyzes the concepts of corruption and corruption criminal offense, its elements and stages of commission. The features of the pre-trial investigation of corruption criminal offenses committed by officials of financial institutions are analyzed. It is proved that the investigator, with a sufficient amount of objective evidence and internal conviction, needs to investigate the situation for signs of the commission of a corruption criminal offense in the credit and financial sphere. To do this,

it is necessary to establish and investigate as fully as possible the circumstances under which financial transactions were committed that led to the loss of control over funds; to clarify the participation and role of managers and employees of a credit and financial institution in conducting such financial transactions; to determine the compliance of the actions of managers and employees of a credit and financial institution in the studied situation with the documents defining their official duties; to examine all available evidence and circumstances in order to establish the purpose in the actions of managers and employees of a credit and financial institution. It is substantiated that within the framework of a pre-trial investigation, when establishing the prerequisites, signs and stages of committing a corruption criminal offense in the credit and financial sphere and all its participants, it is extremely necessary not only to have a clear understanding of the categorical apparatus, but also special knowledge, practical experience, and awareness of the structure and interconnectedness of the elements of the credit and financial system.

Key words: corruption, corruption criminal offense, financial institutions, officials, embezzlement (misappropriation) of property, credit and financial relations, universal means of payment, regulatory powers, financial market regulators.

Постановка проблеми. Існування держави як людської спільноти породжує значну кількість видів відносин, регулювання яких вона забезпечує. У випадку неефективного здійснення регулятивних функцій таких відносин державництво набуває ознак хаосу, що з плином часу призведе до їх зникнення, а це своєю чергою може спричинити зникнення держави.

Одним з видів відносин, наявність й ефективне регулювання яких є критичними для функціонування держави, є кредитно-фінансові відносини.

Корупція є однією з основних, але не достатньо досліджених загроз для діяльності фінансових ринків та фінансових відносин.

Мета статті – дослідити корупційні кримінальні правопорушення як одиничний вияв корупції, його елементи й етапи вчинення, вплив цього явища на функціонування сучасної фінансової системи країни, а також особливості досудового розслідування корупційних кримінальних правопорушень, учинених посадовими особами фінансових установ.

Стан опрацювання проблематики. Дослідженням грошового обігу в Україні, його проблемних аспектів і шляхів їх вирішення, регулювання грошової маси та емісії здійснювали В. Варцаба, В. Огородник [2], О. Омельченко, О. Рац [3], І. Проць [4], Я. Чайковський [1]. Також слід виділити О. Князєву, Осеньчук Н. [16], які досліджували тенденції та перспективи розвитку безготівкових платежів в Україні.

Серед дослідників впливу корупційних проявів на фінансову систему та економіку слід виділити М. Арноне та С. Борліні [5], Бондаренко О., Куліш А. [17], Родченко С., Говоруха К. [18].

Виклад основного матеріалу. До складу національної кредитно-фінансової системи належать банківські та небанківські фінансові установи, їх регулятори, користувачі фінансових послуг. Регуляторами фінансових відносин є Національний банк України, Міністерство фінансів України, Національна комісія з цінних паперів та фондового ринку (у частині обігу цінних паперів).

Слід визнати, що основною загрозою ефективного функціонування кредитно – фінансової системи є корупція загалом як явище, і її певні прояви у вигляді окремих корупційних правопорушень.

Вплив корупції на фінансові ринки, мабуть, є найменш дослідженою цариною в такій багатогранній галузі дослідження. Дослідження наслідків впливу корупції на фінансові ринки були спорадичними, а системного дослідження впливу зловживання державними повноваженнями для отримання приватної вигоди на фінансові ринки ще не існує [5].

Корупційні злочини у кредитно – фінансовій сфері вчиняються не заради тисячі гривень, це очевидно, і не дарма такий вид протиправної діяльності в науковій літературі називають «білокомірцевою» – від англійського «White-collar crime» – пересічна людина їх вчинити просто не в змозі [6].

Загальновідомо, що не так просто розібратись в діяльності фінансової установи, ще складніше у законний спосіб зібрати доказову базу, що свідчить про склад корупційного злочину у діях її посадовця або співробітника. Необхідно бути обізнаним з спеціальним законодавством, структурою відповідної організації, та й всієї кредитно – фінансової системи, розуміти службові зв'язки та посадові обов'язки керівників та співробітників.

Для отримання відповідних висновків слід розібратись з корупцією та корупційними кримінальними правопорушеннями, що вчиняються в кредитно – фінансовій систем, їх особливостями, які слід враховувати під час досудового розслідування.

Існує майже стільки ж визначень корупції, скільки й видів тропічних рослин, і вони так само різняться за своїм зовнішнім виглядом, характером та стійкістю [7].

В українському законодавстві, а саме в Законі України «Про запобігання корупції», є законодавчо визначений термін.

Корупція – використання особою, зазначеною у частині першій статті 3 Закону України «Про запобігання корупції», наданих їй службових повноважень чи пов'язаних з ними можливостей з метою одержання неправомірної вигоди або прийняття такої вигоди чи прийняття обіцянки/пропозиції такої вигоди для себе чи інших осіб або відповідно обіцянка/пропозиція чи надання неправомірної вигоди особі, зазначеній у частині першій статті 3 Закону України «Про запобігання корупції», або на її вимогу іншим фізичним чи юридичним особам з метою схилити цю особу до протиправного використання наданих їй службових повноважень чи пов'язаних з ними можливостей [8].

У випадку дослідження корупції у кредитно-фінансовій сфері спеціальний суб'єкт, наділений владними повноваженнями, постає співробітником або керівником фінансової установи або її регулятора, що наділений відповідними владними повноваженнями щодо проведення фінансових операцій, оперування залученими або власними коштами фінансової установи, можливістю здійснення регуляторних функцій, що визначені законодавством.

Для дослідження терміну «корупція» та встановлення притаманних йому ознак, актуальних для українського сьогодення, необхідно розуміти умови виникнення та існування корупції як явища та процесу.

Для виникнення корупції є необхідним наявність соціальних відносин, що породжені існуванням певних ресурсів або повноважень, які мають свого власника. Власник ресурсів або повноважень передає їх в розпорядження залученій особі (надалі – службовець), аби вона діяла в його інтересах з використанням цих ресурсів чи повноважень, в межах укладеної угоди.

У випадку дослідження корупції у кредитно – фінансовій сфері ресурсами постають засоби платежу в будь-якій формі, повноваження – повноваження щодо розпорядження ними, власник ресурсів – власник коштів, угода – трудовий договір або наказ на призначення для банківського службовця, як наприклад.

Слід звернути увагу на факт делегування Національному банку широких регуляторних повноважень, серед яких основними є здійснення контролю, регуляції та нагляду за діяльністю фінансових установ.

Наступною попередньою умовою виникнення корупції є бажання, потреба, зацікавленість третіх осіб, які не є учасниками угоди, але є учасниками соціальних відносин, що виникають у зв'язку з існуванням наданих в управління повноважень або ресурсів, в їх використанні у власних інтересах, а не в інтересах власника, визначених в угоді. Можна стверджувати, що обов'язковою ознакою корупції є порушення службовцем умов укладеної угоди у власних інтересах або в інтересах третіх осіб.

Певні дослідники до причин виникнення корупції відносять «конфлікт інтересів» в діяльності та існуванні однієї особи, що наділена службовими повноваженнями. Вказане є по суті вірним, але перелік причин виникнення корупції є явно не повним.

Основні причини корупції кореняться в делегуванні влади. Розбіжні інтереси агентів та принципалів, разом з асиметрією інформації на користь агентів, створюють можливості для корупції [9, 10].

Викладена думка є більш досконалою, ніж попередня, але також обмеженою, такою, що не враховує всі існуючі обставини.

Найдосконалішим, але не ідеальним, є наступний перелік п'яти умов існування корупції, що мають існувати одночасно: корупція відбувається, коли корупціонер (1) таємно надає (2) послугу корупціонеру або висунутій особі, щоб вплинути на (3) дії, які (4) вигідні корупціонеру або висунутій особі, і на які корупціонер має (5) повноваження» [11].

Це твердження в порівнянні з іншими є найбільш повним, але також не охоплює всі існуючі обставини та умови.

Корупція як процес може виникати у різний спосіб: потреба у використанні наданих в управління повноважень та ресурсів, всупереч умов угоди, може виникнути як у службовця, який ними

розпоряджається, так і у третьої особи. Відповідно, зацікавлена особа буде намагатись залучити до задоволення своїх потреб іншу, тобто корумпувати її.

Стосовно даної характеристики існують різні бачення: Джеремі Бентам розмежував правопорушення активного хабарництва (або давання хабара) та пасивного хабарництва (або отримання хабара). [12]

Схожу думку має В.І. Борисов: корупція як соціальне явище має дві сторони: 1) діяння осіб, які реалізовують умисел на одержання неправомірної вигоди; 2) діяння осіб, які обіцяють, пропонують або надають неправомірну вигоду [13].

З даним твердженням погоджується Надточиєва А.П., наводячи уточнення щодо частині діяння осіб, які обіцяють, пропонують або надають неправомірну вигоду, і наголошуючи, що коло цих суб'єктів є більш широким, оскільки включає в себе фізичних осіб не наділених службовими повноваженнями та можливостями [14].

Таким чином, для вчинення корупційного правопорушення необхідна участь не менше двох осіб, з різними ролями. Одна особа не може вчинити корупційний злочин.

Необхідно розділяти корупційні відносини, що виникли з ініціативи службовця, та з ініціативи третьої особи.

У випадку виникнення корупційних відносин з ініціативи службовця він ставить додатковою умовою виконання своїх службових обов'язків задоволення своїх власних потреб, зазвичай це надання неправомірної вигоди.

За умови виникнення корупційних відносин з ініціативи третьої особи, яка залучає службовця до дій в її інтересах всупереч інтересам власника, та в порушення умов угоди, ситуація є більш складною.

Мета діяльності третьої особи, як і її наслідки, можуть бути не відомі службовцю, існування неправомірної вигоди в даному випадку, як елементу злочину, не є обов'язковим – схилити до діяльності не в інтересах власника можна з використанням різних способів та видів мотивації. Визначною ознакою корупції є дія службовця в інтересах третіх осіб, а не в інтересах власника.

Корупційні відносини не обумовлені угодою, внаслідок чого вони в будь-якому разі мають бути прихованими, таємними як від власника, і від всіх інших членів суспільства.

Про прихованість корупції, як обов'язковий елемент, вже попередньо вказувалось у визначенні Сеньора [11]. Також на це в своїх дослідженнях вказують Арноне та Борліні [5].

Підсумовуючи вищевикладене, та беручи до уваги викладені думки, корупцію можна визначити як групову приховану діяльність, направлену на використання наданих в розпорядження, управління ресурсів, повноважень, у спосіб, не визначений угодою та всупереч її умовам, не в інтересах власника, а в інтересах вповноваженої особи або третіх осіб.

Спосіб використання наданих в розпорядження, управління ресурсів, повноважень, який не визначений угодою, можна охарактеризувати як протиправний, при цьому не забуваючи його складові.

Якщо розглядати корупцію як процес, з наданням йому юридично – правової оцінки, то одиницею його виміру буде корупційне правопорушення, яке набуває ознаки кримінального у разі, якщо за його вчинення передбачено кримінальне покарання.

Кримінальним правопорушенням є передбачене Кримінальним кодексом України суспільно небезпечне винне діяння (дія або бездіяльність), вчинене суб'єктом кримінального правопорушення [15].

Але Кримінальний кодекс України не містить визначення терміну «корупційне кримінальне правопорушення», як і Закон України «Про запобігання корупції», який надає визначення корупційному правопорушенню – діяння, що містить ознаки корупції, вчинене особою, зазначеною у частині першій статті 3 Закону України «Про запобігання корупції», за яке законом встановлено кримінальну, дисциплінарну та/або цивільно-правову відповідальність. [8].

Слід дослідити поняття «корупційного кримінального правопорушення», для чого буде використовуватись ідеальна теоретична ситуація, за якої присутні всі ознаки, учасники та етапи вчинення «корупційного кримінального правопорушення».

Необхідні умови для вчинення «ідеального корупційного кримінального правопорушення» співпадають з умовами виникнення корупції.

Етапи «ідеального кримінального корупційного правопорушення»:

Виникнення корупційних взаємовідносин між Службовцем та третьою особою. Підтвердженням їх існування може бути, в тому числі, усна згода (пропозиція) на отримання (передачу) непра-

вомірної вигоди, або будь-що інше, що можна трактувати як залучення до вчинення корупційного кримінального правопорушення.

Використання наданих повноважень та ресурсів не в інтересах Власника, і настання бажаних наслідків як результат вказаних дій. Можливий, але не обов'язковий елемент даного етапу – отримання/надання неправомірної вигоди.

Завершальним етапом є використання неправомірної вигоди у випадку її надання.

Слід вказати, що з моменту завершення першого етапу ідеального кримінального корупційного правопорушення в діях суб'єкта злочину вже наявний умисел на вчинення другого, та можливого третього етапів. Надаючи згоду на участь у вчиненні корупційного кримінального правопорушення він згоджується саме на вчинення дій не в інтересах власника. Він вже має намір та мотив діяти в інтересах третіх осіб, або власних, і має для того всі можливості. Наступним етапом буде вже безпосередньо дія, про вчинення якої змовились, третім етапом – використання результатів дії.

З моменту залучення до корупційних дій – надання таємної згоди на дію не в інтересах власника, суб'єкт злочину (службовець) зраджує довіру власника, та його інтереси в частині дії укладеної угоди, яка визначає дії службовця. Вказане являє собою закінчену дію, і закінчений склад корупційного злочину.

Підсумовуючи, слід надавати кримінально – правову кваліфікацію будь-якому з етапів вчинення корупційного кримінального правопорушення як закінченому злочину, через їх взаємозалежність, взаємопов'язаність, неможливість існування одного без іншого, не чекаючи вчинення всього ланцюжка подій (або маючи докази вчинення лише третього етапу, і не маючи доказів вчинення інших етапів).

Таким чином, корупційним кримінальним правопорушенням, вчиненим у кредитно – фінансовій сфері, є передбачене Кримінальним кодексом України суспільно небезпечне винне діяння (дія або бездіяльність), що містить ознаки групової прихованої діяльності, направленої на використання наданих в розпорядження, управління, платіжних ресурсів або повноважень щодо розпорядження ними, у протиправний спосіб, вчинене за участі спеціального суб'єкту корупційного кримінального правопорушення (зазначеного у частині першій статті 3 Закону України «Про запобігання корупції» і який є співробітником кредитно – фінансової установи або її регулятора), що є закінченим, або є закінченим будь-який його етап.

Корупційні кримінальні правопорушення саме в кредитно – фінансовій системі є подіями не явними, фактично прихованими через особливості її функціонування, закритість та непрозорість фінансових операцій, банківську таємницю. Допоки фінансова установа здійснює статутну діяльність, будь-які правопорушення можуть бути виявлені внаслідок роботи правоохоронних органів, регуляторів ринку, або повідомлення власника коштів. Але у будь-якому випадку встановлення відомостей, щодо втрати контролю над коштами, може відбутись суттєво пізніше відносно часу, коли це відбулось фактично.

Під час досудового розслідування корупційних кримінальних правопорушень в кредитно-фінансовій сфері слідчі мають встановити наступні обов'язкові елементи.

Перш за все слід впевнитись у втраті контролю над коштами їх власника та вповноважених ним на те осіб. Як вже наголошувалось, кредитно – фінансова сфера є складною для розуміння особи, що не володіє спеціальними знаннями і не має відповідного досвіду. Необхідно встановити всі можливі обставини, ознаки та підстави для надання вірної юридично-правової оцінки конкретної платіжної операції або їх певної кількості, що об'єднані єдиною метою, і мають ознаки злочину.

У випадку наявності достатньої кількості об'єктивних доказів, і відповідно, внутрішнього переконання, у вчиненні кримінального правопорушення, вчиненого у кредитно-фінансовій сфері, слід дослідити ситуацію на предмет наявності ознак вчинення саме корупційного кримінального правопорушення, які описані вище. Для цього необхідно:

– максимально повно встановити та дослідити обставини, за яких було вчинено фінансові операції, що призвели до втрати контролю над коштами їх власником та вповноважених ним на те осіб;

– встановити участь та роль керівників та співробітників кредитно – фінансової установи в проведенні фінансових операцій, що призвели до втрати контролю над коштами їх власника та вповноважених ним на те осіб;

– встановити відповідність дій керівників та співробітників кредитно-фінансової установи в досліджуваній ситуації їх посадовим інструкціям та іншим документам, що визначають їх службові обов'язки;

– отримати та дослідити всі наявні докази та обставини на предмет встановлення мети в діях керівників та співробітників кредитно – фінансової установи, тобто зрозуміти, в чиїх інтересах вони діяли.

Наразі головним доказом, що свідчить про наявність ознак корупції в діях керівників та співробітників кредитно – фінансової установи, є саме мета їх діяльності, під час виконання службових обов'язків: дія в інтересах власника коштів, чи в інтересах власних, або третіх осіб.

У випадку встановлення ознак вчинення дій не в інтересах власника коштів та фінансової установи, можна зробити висновок про вчинення корупційного кримінального правопорушення.

Також слід приділити особливу увагу визначенню підслідності.

Підслідність – визначений Кримінальним процесуальним кодексом розподіл, згідно якого визначається орган досудового розслідування, що має здійснювати досудове розслідування.

У випадку невірного визначення підслідності, і як наслідок, здійснення досудового розслідування невповноваженим на те органом досудового розслідування, всі здобуті докази на стадії судового розгляду мають бути визнані недопустимими згідно принципу «отруйного дерева».

Вказане може привести до вкрай негативних наслідків з точки зору дотримання принципів справедливості, невідворотності покарання та загальних результатів судового розслідування для осіб, що постраждали в результаті вчинення правопорушення.

У випадку встановлення доказів, що свідчать про вчинення керівниками та співробітниками кредитно-фінансової установи дій не в інтересах фінансової установи та її клієнта, слід акцентувати увагу на встановленні інших учасників вчинення правопорушення та бенефіціара протиправної схеми.

Також вкрай суттєве значення має проведення заходів, направлених на встановлення фактичного місцезнаходження коштів, з метою накладення на них арешту в межах кримінального провадження, та подальшого повернення власнику. Вдалий результат таких заходів не лише надає можливість відшкодування збитків, а також може надати інформацію щодо осіб, залучених до вчинення злочину.

Визначальне значення як для досудового розслідування, так і для кінцевої юридично – правової кваліфікації має результат заходів, направлених на встановлення прихованого зв'язку між керівниками, співробітників кредитно – фінансової установи, регулятора та кінцевими бенефіціарами схеми, іншими її учасниками. Фактично це дає можливість встановлення причинно – наслідкового зв'язку в діях всіх учасників корупційного кримінального правопорушення .

Можливість доведення вказаного фактично буде свідчити про наявність єдиного умислу і корисливого мотиву в діях всіх учасників, чим об'єднає їх дії в логічну систему, а також надасть можливість органу досудового розслідування доводити розподіл ролей учасників корупційного кримінального правопорушення під час реалізації ними злочинного плану з єдиною метою – виведенням коштів з – під контролю власників, та осіб, вповноважених ними щодо розпорядження коштів для заволодіння ними або їх використання.

Підтвердження існування вказаного прихованого зв'язку надасть органу досудового розслідування можливість встановити визначальні ознаки корупційного кримінального правопорушення: колективна ознака, прихованість протиправних дій, дії в інтересах третіх осіб, порушення умов укладеної угоди з боку співробітників кредитно – фінансової установи.

Наявність достатніх доказів описаного прихованого зв'язку на першій стадії вчинення корупційного кримінального правопорушення надасть можливість попередити настання злочинних наслідків у вигляді втрати власником контролю над коштами, та заволодіння ними третіми особами.

Також суттєве значення для кримінально – правової кваліфікації мають докази наявності мотивації службової особи фінансової установи, регулятора ринку до участі у вчиненні корупційного кримінального правопорушення, перш за все як частина складу злочину, особливо неправомірної вигоди в матеріальному вигляді.

Висновки. Під час досудового розслідування корупційних кримінальних правопорушень, вчинених посадовими особами фінансових установ, органу досудового розслідування необхідно вживати заходів, спрямованих на встановлення обізнаності й ролі у вчиненні злочину службових осіб Національного регулятора, уповноважених на здійснення законодавчо визначених заходів контролю.

У дослідженні аргументовано необхідність чіткого визначення категоріального апарату, зокрема понять «корупція» та «корупційне кримінальне правопорушення», наявності спеціальних

знань, практичного досвіду, усвідомлення структури та пов'язаності елементів кредитно-фінансової системи, на підставі чого в межах досудового розслідування вдасться встановити передумови, ознаки й етапи вчинення корупційного кримінального правопорушення в кредитно-фінансовій сфері та всіх його учасників.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Варцаба В., Огородник В. Грошовий ринок України у контексті трансформаційних процесів. *Економіка та держава.* 2017. № 10. С. 9–12. URL: http://www.economy.in.ua/pdf/10_2017/4.pdf.
2. Омельченко О., Рац О. Аналіз регулювання грошової маси. *Ефективна економіка.* 2018. № 3. URL: http://www.economy.nayka.com.a/index.php/Downloads/pdf/7_2020/ pdf/1_2021/7.pdf?op=1&z=6176.
3. Проць І. Грошова емісія і грошовий обіг: поняття та сутність. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2021. № 67. С. 215–219. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2021.67.41.
4. Чайковський Я. Грошовий обіг в Україні: сучасний стан, проблеми та напрямки удосконалення організації. *Світ фінансів.* 2018. № 2 (55). С. 108–122. URL: http://sf.wunu.edu.ua/index.php/sf/article/view/1060.
5. Arnone M., Borlini L. S. Corruption Economic Analysis and International Law. 2014. URL: https://www.elgaronline.com/edcollbook/ edcoll/9781849802666/9781849802666.xml.
6. Sutherland E. H. Is «White Collar Crime» Crime? *American Sociological Review.* 1945. Issue 10. P. 132–139.
7. Williams R J. The problem of corruption: a conceptual and comparative analysis. *PAC Bulletin*. 1976. № 22. P. 41–53.
8. Про запобігання корупції: Закон України від 14 жовт. 2014 р. № 1700-VII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18#Text.
9. Cartier-Bresson J. The Causes and Consequences of Corruption: Economic Analyses and Lessons Learnt, No Longer Business As Usual. Paris : Organisation for Economic Cooperation and Development, 2000. P. 11–28.
10. Rose-Ackerman S. Corruption and Government: Causes, Consequences, and Reform. Cambridge : Cambridge University Press, 1999. 266 p.
11. Senior I. Corruption – The World's Big C. Causes, Consequences, Cures. London: Institute of Economic Affairs, 2006. 112 p.
12. Bentham J. Principles of Morals and Legislation. *The Works of Jeremy Bentham:* 11 vols. / J. Bowring (Ed.). Edinburgh : William Tait, 1843. Vol. 1.
13. Актуальні проблеми протидії корупції: монографія / за заг. ред. В. І. Борисова. Харків, 2012. 221 с.
14. Надточиєва А.П. Ознаки суб'єктів корупційних кримінальних правопорушень. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 8. С. 440–444. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-8/100.
15. Кримінальний кодекс України: Закон України від 5 квіт. 2001 р. № 2341-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text.
16. 16. Князєва О., Осеньчук Н. Тенденції та перспективи розвитку безготівкових платежів в Україні. *Молодий вчений.* 2017. № 6 (46). С. 438–442. URL: http://molodyvchenyin.ua/files/journal/2017/6/100.pdf.
17. Бондаренко О., Куліш А. Взаємозв'язок корупції та фінансово-економічної безпеки України: аналіз причинно-наслідкового зв'язку. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2024. № 2. С. 326–329. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-2/79.
18. Родченко С., Говоруха К., Корупція як загроза економічній безпеці національної економіки. *Таврійський науковий вісник. Серія «Економіка».* 2020. № 3. С. 36–42. DOI: https://doi.org/10.32851/2708-0366/2020.3.5.

УДК 343.1
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.4.51

ІНОЗЕМЦІ ТА ОСОБИ БЕЗ ГРОМАДЯНСТВА ЯК УЧАСНИКИ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ

Нестерцов Д.І.,
аспірант кафедри кримінального процесу
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого,
ORCID: 0009-0001-4467-1565
e-mail: dimanestertsov@gmail.com

Нестерцов Д.І. Іноземці та особи без громадянства як учасники кримінального провадження.

У статті розглядається зміст понять «іноземець» та «особа без громадянства» у кримінальному провадженні. Дослідження побудовано на аналізі національного законодавства та наукових підходів, що були сформульовані ще за часів дії кримінально-процесуального кодексу України 1960 р., та здобули сучасної актуальності у зв'язку з прийняттям низки кардинально нових законів, зокрема і кримінального процесуального законодавства України у 2012 р. Автором статті аналізується зміст сформульованих раніше наукових положень, що не знайшли визнання та підтвердження на законодавчому та практичному рівнях.

Стаття має свою структурованість, відповідно до якої відбувається аналіз національного законодавства, що втратило чинність (з урахуванням змін, що були внесені), обмірковуються норми чинного законодавства, що безпосередньо регулюють питання щодо перебування іноземців та осіб без громадянства на території України. Окрім того, здійснюється порівняння норм кримінальних процесуальних кодексів інших країн, що закріплюють положення щодо можливості здійснення кримінального провадження відносно до іноземців та осіб без громадянства. А також аналізується зміст відповідних положень чинного кримінального процесуального законодавства України щодо участі іноземців та осіб без громадянства у кримінальному провадженні. Визначається, що такі особи можуть бути як суб'єктами вчинення кримінального правопорушення, так і особами, щодо яких вчинено кримінальне правопорушення та яким завдано моральної або матеріальної шкоди.

Автор доходить висновку, що під *«іноземцем»* у кримінальному провадженні, слід розуміти таку особу, яка не є громадянином України, але є громадянином (підданим) іншої держави або держав, а *«особу без громадянства»* слід визнавати як таку, – яка не є громадянином жодної із держав в силу різних підстав, але які тимчасово або постійно перебувають на території України, які вчинили кримінальне правопорушення, або зазнали шкоди у наслідок вчинення щодо них кримінального правопорушення, у зв'язку з чим такі особи набувають відповідного процесуального статусу та наділяються відповідними правами та обов'язками в межах кримінального провадження.

Ключові слова: іноземець, особа без громадянства, кримінальне провадження, досудове розслідування, учасники кримінального провадження, кримінальне процесуальне законодавство

Nestertsov D.I. Foreigners and stateless persons as participants in criminal proceedings.

The article discusses the meaning of the concepts of «foreigner» and «stateless person» in criminal proceedings. The study is based on the analysis of national legislation and scientific approaches that were formulated during the validity of the Criminal Procedure Code of Ukraine in 1960, and have acquired modern relevance in connection with the adoption of a number of radically new laws, including the criminal procedural legislation of Ukraine in 2012. The author of the article analyzes the content of previously formulated scientific provisions that have not been recognized and confirmed at the legislative and practical levels.

The article has its own structure, according to which the analysis of the national legislation that has become invalid (taking into account the changes that have been made) is considered, the norms of the current

legislation that directly regulate the issue of the stay of foreigners and stateless persons on the territory of Ukraine are considered. In addition, a comparison of the norms of criminal procedure codes of other countries, which enshrine provisions on the possibility of conducting criminal proceedings against foreigners and stateless persons, is carried out. It also analyses the content of the relevant provisions of the current criminal procedure legislation of Ukraine regarding the participation of foreigners and stateless persons in criminal proceedings. It is determined that such persons can be both subjects of a criminal offense and persons against whom a criminal offense has been committed and who have suffered moral or material damage.

The author concludes that in criminal proceedings, a «foreigner» should be understood as a person who is not a citizen of Ukraine but is a citizen (subject) of another state or states, and a «stateless person»' should be recognized as a person who is not a citizen of any state for various reasons but who are temporarily or permanently residing in Ukraine, who have committed a criminal offence or suffered harm as a result of a criminal offence committed against them, in connection with which such persons acquire the relevant procedural status and are granted the relevant rights and obligations within the framework of criminal proceedings.

Key words: foreigner, stateless person, criminal proceedings, pre-trial investigation, participants in criminal proceedings, criminal procedural legislation.

Постановка проблеми. Дослідження щодо здійснення досудового розслідування кримінальних проваджень за участю іноземців та осіб без громадянства можна поділити на два глобальні періоди – за часів дії кримінально-процесуального законодавства України 1960 р. та після прийняття чинного Кримінального процесуального кодексу України у 2012 р.

Такий поділ є важливим у широкому розумінні реалізації пріоритетних напрямів євроінтеграційних процесів, приведення національного законодавства у відповідності європейським стандартам. У більш вузькому розумінні, урахування положень кримінально-процесуального законодавства України 1960 р. та чинного КПК України 2012 р., визначають контекст парадигми щодо подолання проблем аналізованої теми, а також сучасних пріоритетів наукових та практичних пошуків щодо належної реалізації норм чинного законодавства, в основу яких покладається захист прав, свобод та законних інтересів людини.

Здійснюваний аналіз літературних джерел загальнотеоретичного спрямування, вивчення спеціальної юридичної літератури монографічного рівня, обмірковування окремих положень, що висвітлені в наукових статтях стосовно питань здійснення досудового розслідування кримінальних проваджень, учасниками яких є іноземці та особи без громадянства, надає нам можливість констатувати, що означені питання, попри чітку міжгалузевість, переважно вирішувалися у кримінологічному та криміналістичному напрямах.

Натомість у кримінальному процесуальному аспекті лише окремі дослідження були присвячені аналізу та спробам подолати проблеми у роз'ясненні процесуального статусу іноземців та осіб без громадянства у кримінальному провадженні або були зосереджені на розгляді питань стосовно міжнародного співробітництва у кримінальному провадженні чи використання доказів, отриманих на території інших країн, що лише дотично пересікалися в окремих питаннях, пов'язаних з особами, представниками інших країн.

Стан опрацювання проблематики. Варто зазначити, що більшість змістовних досліджень у напрямі означеної теми було здійснено до прийняття чинного Кримінального процесуального законодавства України у 2012 р. В межах дії Кримінально-процесуального кодексу України 1960 р., у напрямі тогочасних досліджень, окремими науковцями та дослідниками були здійснені спроби надати визначення змісту поняття «іноземець» та «особа без громадянства», означити кримінальний процесуальний статус іноземця та особи без громадянства у кримінальному провадженні, зокрема, на початку досудового розслідування, під час проведення слідчих дій чи оперативно-розшукових заходів щодо іноземців та осіб без громадянства або за їх участю, застосування заходів примусу та, зокрема, притягнення їх до відповідальності у разі встановлення вини таких осіб у кримінальній справі (звернемо увагу, що тут вжито саме термінологію кримінального-процесуального законодавства 1960 р.). Зокрема, серед вчених, інших дослідників, наукові інтереси яких були прямо чи опосередковано присвячені кримінальному процесуальному статусу, проблемам реалізації прав та обов'язків іноземців та осіб без громадянства, як учасників кримінального провадження, слід виокремити П.Г. Назаренко, О.А. Калганову, С.С. Кудінова, Ю.М. Чорноус, Р. Шай, О.О. Кочуру та ін.

Метою статті є на підставі аналізу національного законодавства, зокрема, кримінального процесуального закону України, визначити такі поняття «іноземець» та «особа без громадянства».

Виклад основного матеріалу. Як відомо, чинним кримінальним процесуальним законодавством не закріплюються прямі норми, що чітко пояснюють зміст статусу іноземців та осіб без громадянства у кримінальному провадження, на будь-якій з його стадій. Окрім того, у ст. 3 КПК 2012 р, серед інших термінів, що вживаються у сучасному кримінальному процесі, законодавець також не надає визначення цим поняттям. Що, у свою чергу, на думку багатьох дослідників, породжує складнощі під час прийняття відповідних кримінальних процесуальних рішень слідчими, детективами, дізнавачами, прокурорами та, зокрема, здійснення процесуальних дій у таких кримінальних провадженнях. А також безпосередньо впливає на проведення належного та ефективного досудового розслідування. Тож, проаналізуємо національне законодавство щодо означених питань та спробуємо з'ясувати необхідність такого визначення на рівні кримінального процесуального законодавства України.

Зважаючи на сучасні реалії, на побутову рівні, розуміння таких термінів, як «іноземець» та «особа без громадянства» для більшості пересічних громадян не є складними у сприйнятті та розумінні, як особи, яка є громадянином іншої країни, або позбавлена такого громадянства з певних причин та тимчасово або постійно проживає на території України. Однак, таке усвідомлення не сприяє належному розумінню процесуального статусу таких осіб у разі вчинення ними кримінального правопорушення або коли, вони безпосередньо зазнають шкоди, у зв'язку вчиненим щодо таких осіб кримінального правопорушення. Розуміння «іноземців» як осіб, які прибули з іншої держави до певної країни, а от «особа без громадянства» – це особа, яка позбавлена громадянства певної країни. Проте, на соціально-політичному рівні відбувається визначення мети та цілей прибуття іноземців до країни, громадянами якої вони не являються, що у свою чергу конкретизує статус іноземця. І, зокрема, порушення, у певній сфері, встановлених відповідною державою правил перебування на цій території, є підставою для наділення іноземця іншим окремим відповідним статусом.

Досліджуючи правовий статус іноземців, як суб'єктів кримінальної процесуальної діяльності, П.Г. Назаренко свого часу виокремлював «умовну класифікацію іноземців» наступним чином, зазначаючи, що є особи які: «1) іноземці, які постійно проживають на території України; 2) іноземці, які іммігрували в Україну для тимчасового працевлаштування (трудові мігранти); 3) іноземці, які тимчасово прибули на територію України; 4) іноземці, які мають дипломатичний або консульський імунітет та привілеї; 5) біженці; 6) нелегальні мігранти» [8, с. 8]. Зазначений поділ вважаємо доволі умовним, адже він є загальним та таким, в якому прослідковується спеціальний напрям, що не дозволяє чітко зрозуміти кримінальний процесуальний статус таких учасників кримінального провадження.

Проте, науковець надає також визначення таким поняттям як «іноземний громадянин» та «особа без громадянства» указуючи, що іноземним громадянином є будь-яка фізична особа, яка перебуває на території України або за її межами та яка вступає в правовий зв'язок з Українською державою, але не є громадянином України й має достовірне підтвердження своєї належності до громадянства іншої держави. У свою чергу, під особою без громадянства П.Г. Назаренко розуміє будь-яку фізичну особу, яка перебуває на території України або за її межами, яка вступає в правовий зв'язок з Українською державою, але не належить до громадянства будь-якої держави [8, с. 8]. Таке розуміння термінів «іноземець» та «особа без громадянства» є загальним та прийнятним для їх визначення на загальнодержавному рівні, але не дозволяє розкрити кримінальний процесуальний статус таких осіб, зокрема, не окреслює орієнтовне коло їх прав та обов'язків, у кримінальному провадженні під час досудового розслідування.

Аналізуючи інші підходи до розуміння цих питань стає зрозумілим, що інколи дослідники не приділяють увагу визначенню таких термінів як «іноземець» та «особа без громадянства» у кримінальному провадженні, а безпосередньо розглядають статус таких осіб у кримінальному провадженні та нормативно-правове забезпечення прав і законних інтересів іноземних громадян у кримінальному судочинстві. Так, зокрема, О.А. Калганова, обґрунтовує положення про те, що «у судочинстві іноземці як учасники процесу користуються такими самими процесуальними правами, що й громадяни України, тому правовий статус іноземних громадян у кримінальному процесі України визначається, перш за все, тим обсягом прав, обов'язків і законних інтересів, який містить в собі кримінально-процесуальний закон» [6, с. 11]. Ми погоджуємося з твердженням

дослідниці, попри те, що подібне визначення не надає прямого тлумачення терміну «іноземець», але наближає до розуміння того, що у кримінальних провадженнях за участю таких осіб, їх права та обов'язки автоматично набуваються у кримінальному провадженні, з початком досудового розслідування, тобто внесення відомостей до ЄРДР відповідно до вимог, що закріплені у ч. 1 ст. 214 КПК України. Далі ми проаналізуємо окремі положення чинного кримінального процесуального законодавства на підтвердження тези О.А. Калганової.

У більш пізніх дослідженнях щодо розслідування злочинів за участю іноземців серед інших, зокрема, С.С. Кудінов констатував про те, «що термін «іноземець» широко вживається у наукових виданнях, навчальній літературі, в низці нормативних документів його зміст однозначно до тепер не визначений» [7, с. 27]. Дослідник розглядає цей термін у широкому та вузькому значеннях. При цьому зазначаючи, що у вузькому розумінні зміст поняття «іноземець» розкривається через усвідомлення громадянства іншої держави у таких осіб. А у широкому значенні – іноземцями вважаться усі особи, що перебувають на території певної держави і не мають її громадянства (громадяни інших держав, особи без громадянства, біженці). Ми підтримуємо твердження науковця, який також наголошує, що «визначення будь-якого поняття, а надто юридичного, має велике практичне значення та виконує не тільки інформаційні, але і правові функції, особливо під час розслідування кримінальної справи» [7, с. 27].

Як уже неодноразово нами зверталася увага, визначення таких термінів як «іноземець» та «особа без громадянства» відсутнє у кримінальному процесуальному законодавстві, зокрема в ст. 3 КПК, що надає визначення основних термінів. Необхідність процесуального роз'яснення та розуміння цих понять сьогодні набуває своє актуальності через значну сукупність факторів, зокрема, у зв'язку з повномасштабним вторгненням військ Російської Федерації на територію суверенної, демократичної, самостійної держави Україна та вчинення таким злочинним елементом не тільки міжнародних злочинів, а й беззаперечно діянь, що є кримінально-караними на території України. У цьому контексті слід звернути увагу, що разом з військовими армії РФ на територію України також прибувають найманці РФ з інших країн, які вчиняють не тільки воєнні злочини, а й інші кримінальні правопорушення. У зв'язку з чим, внесено низку змін до окремих положень чинного кримінального процесуального законодавства, з метою можливості здійснення різних процесуальних дій та заходів щодо таких осіб, зокрема, початку досудового розслідування, здійснення затримання, проведення слідчих (розшукових) дій та ін.

Зважаючи на зазначене, проаналізуємо чинне законодавство щодо визначення таких понять як «іноземець» та «особа без громадянства» та спробуємо надати власне визначення цим категоріям.

В Основному Законі – Конституції України, у ст. 26 значиться, що «Іноземці та особи без громадянства, що перебувають в Україні на законних підставах, користуються тими самими правами і свободами, а також несуть такі самі обов'язки, як і громадяни України, – за винятками, встановленими Конституцією, законами чи міжнародними договорами України. Іноземцям та особам без громадянства може бути надано притулок у порядку, встановленому законом» [1]. Так, Конституцією України гарантовані іноземцям та особам без громадянства певні та обов'язки, Основний Закон не визначає ці терміни, що породжує необхідність їх глибшого аналізу.

Закріплення указаних вище прав, свобод, інтересів та обов'язків іноземців та осіб без громадянства створили передумови для гармонізації законодавства, зокрема, окремих законодавчих норм, не тільки на національному рівні, а й у відповідності до міжнародних стандартів.

Так, більш ранніми законодавчими актами визначалося, зокрема, ЗУ «Про правовий статус іноземців» від 4 лютого 1994 р., що «*іноземцями* визнаються іноземні громадяни – особи, які належать до громадянства іноземних держав і не є громадянами України, та *особи без громадянства* – особи, які не належать до громадянства будь-якої держави» (ст. 1 ЗУ «Про правовий статус іноземців») [4].

У більш пізній редакції цього нормативно-правового акту, після внесення змін до ст. 1 законодавець закріпив, у абз. 1 ст. 1 ЗУ «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства», що «іноземець – особа, яка не перебуває у громадянстві України і є громадянином (підданим) іншої держави або держав» [5], а у абз. 2 ст. 1 Закону, цієї ж редакції, визначив, що особою без громадянства є «особа, яку жодна держава відповідно до свого законодавства не вважає своїм громадянином» [5]. Окрім того, законодавець в абз. 3 ст. 1 ЗУ «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства» указав на документ, що посвідчує належність особи до певної країни, закріпивши наступне визначення, що «паспортний документ – національний паспорт або документ, який його замінює».

Проте, у прямому зв'язку із завданнями щодо удосконалення законодавства України у сфері міграційних процесів, закріплення правового статусу іноземців та осіб без громадянства відповідно до міжнародних стандартів у сфері прав людини, а також у зв'язку з необхідністю виконання Плану дій щодо лібералізації Європейським Союзом візового режиму для України [13] – постала необхідність прийняття кардинально нового Закону України «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства», з урахуванням обраних напрямів розвитку держави.

Відтак, було прийнято ЗУ «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства» від 22 вересня 2011 р., в якому законодавець надав більш широке визначення терміну «іноземець», у порівнянні з попереднім, яким визначається, що «іноземець – особа, яка не перебуває у громадянстві України і є громадянином (підданим) іншої держави або держав» (п. 6 ч. 1 ст. 1 ЗУ «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства») [3]. У свою чергу, «особою без громадянства» визнається «особа, яка не розглядається як громадянин будь-якою державою в силу дії її закону» (п. ч. 1 ст. 1 ЗУ Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства) [3]. Однак, С.С. Кудінов свого часу зауважив, що такий підхід законодавця є не досить вдалим, адже, на думку дослідника щодо цього питання, він викликає низку криміналістичних та процесуальних проблем чи складнощів у кримінальному провадженні, учасниками яких є іноземці [7, с. 28]. На наше переконання таке твердження є не зовсім доречним, адже таким шляхом законодавець означив правовий статус цих осіб виключно на державному рівні, що, у свою чергу, і не повинно характеризувати коло кримінальних процесуальних прав та обов'язків таких осіб, зокрема, й у криміналістичному напрямі. Набуття іноземцем чи особою без громадянства кримінальних процесуальних прав та обов'язків можливе лише за умови потрапляння таких осіб у «сферу кримінальних процесуальних відносин», що виникають з моменту вчинення ними кримінального провадження, або коли щодо них вичинено кримінальне правопорушення.

Водночас, указана вище критика законодавчого підходу щодо визначення понять «іноземець» та «особа без громадянства» стає зрозумілою, коли проаналізувати кримінальне процесуальне законодавство інших країн (ми не будемо аналізувати численні кримінальні процесуальні кодекси, лише звернемо увагу на деякі, зокрема, ті що можна знайти на офіційних сайтах відповідних країн у перекладі). Безпосереднє ознайомлення зі змістом окремих статей відповідних кримінальних процесуальних законів надає підстави стверджувати, що законодавці окремих країн прямо указують на можливу участь іноземців у кримінальному провадженні. Однак, у жодному з проаналізованих кодексів ми не знайшли кримінальне процесуальне визначення термін «іноземець» та «особа без громадянства». Зокрема, кримінальне процесуальне законодавство Республіки Казахстан, Республіки Киргизстан та Республіки Молдова має пряму вказівку, що кримінальне провадження щодо іноземних громадян та осіб без громадянства здійснюється відповідно з положеннями відповідного кримінального процесуального кодексу (ч. 1 ст. 6 Кримінально-процесуального кодексу Республіки Казахстан [10]; ч. 1 ст. 5 Кримінально-процесуального кодексу Республіки Молдова [12]; ч. 1 ст. 5 Кримінально-процесуальний кодекс Республіки Вірменії [9]), якщо міжнародними договорами про взаємну правову допомогу не передбачено інше (ч. 1 ст. 4 Кримінально-процесуального кодексу Республіки Киргизстан [11]). Видається, що не варто засуджувати такий підхід, адже він є доволі вдалим через чіткість конструкції, тобто означення таких ймовірних учасників кримінального провадження як іноземці та особи без громадянства, а також прогнозування здійснення кримінального провадження щодо них за правилами відповідного кримінального процесуального законодавства.

Проте, в контексті євроінтеграційних процесів, гармонізації національного законодавства у відповідності до європейських стандартів щодо захисту прав людини (не тільки громадянина), розмежування функцій органів досудового розслідування, підвищення ефективності судочинства, у кардинально новому (у порівнянні з Кримінально-процесуальним кодексом України 1960 р.) Кримінальному процесуальному законі 2012 р. з'являються відповідні норми (поряд з іншими), що спрямовані саме на реалізацію означених перед державою завдань. Про це свідчить, зокрема, ч. 1 ст. 6 «Дія Кодексу за колом осіб» КПК України 2012 р., в якій законодавець закріпив, що кримінальне провадження за правилами КПК України 2012 р. здійснюється щодо будь-якої особи, крім випадків, передбачених ч. 2 ст. 6 КПК України 2012 р. [2].

Відтак, спірність питання, що терміни «іноземці» та «особи без громадянства» потребують понятійного визначення та відповідного впровадження у чинне кримінальне процесуальне законодавство, для забезпечення кримінальних процесуальних або криміналістичних, чи то вза-

галі кримінологічних, завдань певним чином нівелюються. Оскільки, із положення ч. 1 ст. 6 КПК України очевидно, що для законодавця, в межах розпочатого досудового розслідування у кримінальному провадженні, громадяни України, іноземці та особи без громадянства – є рівними в процесуальних гарантіях дотримання їх прав, свобод та інтересів, з урахуванням положень ст. 2 КПК України [2] щодо того, що кожен хто вчинив кримінальне правопорушення має бути притягнутий до відповідальності в міру своєї вини, із застосуванням належної правової процедури, а окрім того жодна особа не може бути піддана необґрунтованому процесуальному примусу. Проте, варто також відзначити, що інколи іноземці набувають більше прав через необхідність забезпечення таким особам права на залучення перекладача та переклад документів, наявності імунітетів, забезпечення вимог, що передбачені міжнародними договорами про надання допомоги тощо.

Висновки. Підсумовуючи, зазначимо, з урахувань положень, закріплених в чинному кримінальному процесуальному законодавстві та ЗУ «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства», що під *«іноземцем»* у кримінальному провадженні, слід розуміти таку особу, яка не є громадянином України, але є громадянином (підданим) іншої держави або держав, а *«особу без громадянства»* слід визнавати як таку, – яка не є громадянином жодної із держав в силу різних підстав, але які тимчасово або постійно перебувають (вважаємо за доречне вжити саме «перебуває», що одночасно може характеризувати як часову короткостроковість знаходження на території України, так і проживання протягом певного строку) на території України, які вчинили кримінальне правопорушення, або зазнали шкоди у наслідок вчинення щодо них кримінального правопорушення, у зв'язку з чим набувають відповідного процесуального статусу та наділяються відповідними правами та обов'язками в межах кримінального провадження.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text
2. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13 квітня 2012 р. № 4651-VI / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text.
3. Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства : Закон України від 22 вересня 2011 р. № 3773-VI / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3773-17#Text.
4. Про правовий статус іноземців: Закон України від 04 лютого 1994 р. № 3929-XII / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3929-12/ed19940204#Text
5. Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства: Закон України від 04 лютого 1994 р. 3929-XII. В редакції Закону від 06 лютого 2003 р. № 506-IV / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3929-12#Text
6. Калганова О.А. Процесуально-правові засади участі іноземних громадян у кримінальному судочинстві України: автореф. дис. … канд. юрид. наук: 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза». Київ. 2007. 25 с.
7. Кудінов С.С. Розслідування злочинів, пов'язаних участю іноземців: монографія. Харків: ТОВ «Оберіг», 2012. 196 с.
8. Назаренко П.Г. Особливості провадження досудового слідства у кримінальних справах за участю іноземців: автореф. дис. … канд. юрид. наук: 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза». Харків, 2006. 19 с. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/publ/REF-0000245781.
9. Кримінально-процесуальний кодекс Республіки Вірменії. Քրեական Դատավարության Օրենսգիրքհայաստանի Հանրապետության: Ընդունվել է 01.07.1998 № ЗР-248. URL: http://www.parliament.am/legislation.php?ID=1450&lang=arm&enc=utf8&sel=show.
10. Кримінально-процесуальний кодекс Республіки Казахстан. Қазақстан Республикасының Лылмыстық-процестік кодексі № 231-V ҚРЗ, 2014 жылғы шілденің 4-і. URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31575888&doc_id2=31575888#activate_doc=2.
11. Кримінально-процесуальний кодекс Республіки Киргизстан. Кыргыз Республикасынын Кылмыш-Жаза Процессуалдык Кодекси 2021-жылдын 28-октябры № 129. URL: https://cbd.minjust.gov.kg/112308/edition/37943/kg.

12. Кримінально-процесуальний кодекс Республіки Молдова. Cod procedură penală al Republicii Moldova din 14 martie 2003 nr. 122-XV. URL: https://www.legis.md/cautare/getResults?doc_id=120596&lang=ru.
13. Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства» від 26 травня 2011 р. URL:https://w2.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?pf3516=8570&skl=7.

УДК [351.746.1:343.341(26.02)] (477) (043.5)
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.4.52

ПОСИЛЕННЯ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕХАНІЗМІВ БОРОТЬБИ З МІЖНАРОДНИМ МОРСЬКИМ ТЕРОРИЗМОМ: ШЛЯХ ДО ЕФЕКТИВНОСТІ ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Оверченко Ю.А.,
доктор філософії з права,
старший викладач кафедри спеціальних дисциплін
Національної академії Державної прикордонної служби України
імені Богдана Хмельницького
ORCID: 0000-0001-6307-3459

Оверченко Ю.А. Посилення національних механізмів боротьби з міжнародним морським тероризмом: шлях до ефективності оперативно-розшукової діяльності.

Стаття присвячена комплексному та критичному аналізу сучасного стану міжнародно-правового регулювання у сфері протидії піратству та міжнародному морському тероризму (далі – ММТ). Розглянуто ключові міжнародні акти, які визначають правовий режим морських просторів, зокрема Конвенцію ООН з морського права (далі – UNCLOS) та Конвенцію про боротьбу з незаконними актами, спрямованими проти безпеки морського судноплавства (далі – Конвенція SUA 1988 року, включаючи Протокол 2005 року). Виявлено та детально обґрунтовано ключові юрисдикційні колізії, які фундаментально знижують ефективність глобальної боротьби з ММТ. Головною такою прогалиною є відсутність універсальної юрисдикції щодо актів ММТ, на відміну від піратства, що ускладнює кримінальну кваліфікацію та застосування примусових заходів у відкритому морі.

Проаналізовано поточний стан українського законодавства, зокрема, його імплементацію положень через Кодекс торговельного мореплавства (ISPS Code). Визначено та наголошено на критичній ролі Морської охорони (далі – МО) Державної прикордонної служби України (далі – ДПСУ) як ключового суб'єкта протидії терористичним загрозам на морі та впровадження оперативно-розшукової діяльності (далі – ОРД).

Особлива увага приділена дослідженню та кваліфікації проявів державного морського тероризму, свідомо згенерованого та здійснюваного військовими та урядовими суб'єктами російської федерації. Доведено, що акти блокування цивільного судноплавства, мінування морських шляхів та атаки на критичну портову інфраструктуру в Чорному та Азовському морях мають усі ознаки ММТ, але прямо виключені зі сфери дії Конвенції SUA, що створює правовий вакуум.

На основі комплексного дослідження обґрунтовано імператив національної адаптації та першочергову необхідність внесення змін до законодавчого поля України. Запропоновано ввести чітке, розширене визначення Міжнародного морського тероризму (ММТ), яке б охоплювало як недержавних, так і державних акторів. Обґрунтовано, що така законодавча ініціатива є критично важливою для: 1) нарощування ефективності ОРД ДПСУ; 2) забезпечення правової легітимізації зібраних оперативних даних як доказів у міжнародних судових інстанціях; 3) розробки національних правових механізмів, які б дозволили здійснювати продовжене переслідування та забезпечували підстави для вилучення імунітету військових та урядових суден держави-агресора, що використовуються для вчинення терористичних актів на морі. Дослідження відкриває перспективи для подальшої розробки моделі кваліфікації актів державного морського тероризму в контексті гібридної війни.

Ключові слова: Міжнародний морський тероризм (ММТ), Конвенція SUA, Державний тероризм, Універсальна юрисдикція, Юрисдикційні колізії, Оперативно-розшукова діяльність (ОРД), Національні правові механізми.

Overchenko Yu.A. Strengthening national mechanisms for combating international maritime terrorism: the path to effective operational and investigative activities.

The article offers a comprehensive and critical analysis of the current state of international legal regulation concerning the suppression of piracy and international maritime terrorism (IMT). The study examines key international instruments that define the legal regime of maritime spaces, particularly the UN Convention on the Law of the Sea (UNCLOS) and the Convention for the Suppression of Unlawful Acts against the Safety of Maritime Navigation (SUA Convention of 1988, including the 2005 Protocol). The paper identifies and substantiates the critical jurisdictional conflicts that fundamentally undermine the effectiveness of the global fight against IMT. The main loophole identified is the lack of universal jurisdiction over acts of IMT, unlike piracy, which complicates criminal qualification and the application of coercive measures on the high seas.

The current state of Ukrainian legislation is analyzed, specifically its implementation of the ISPS Code provisions through the Commercial Maritime Code of Ukraine. The study determines and highlights the pivotal role of the Maritime Guard of the State Border Guard Service of Ukraine (SBGSU) as the key subject in countering maritime terrorist threats and conducting Operational and Investigative Activities (OIA).

Particular attention is paid to the examination and legal qualification of the manifestations of state maritime terrorism, deliberately generated and executed by military and governmental entities of the Russian Federation. It is substantiated that the acts of blocking civilian navigation, mining sea routes, and attacking critical port infrastructure in the Black and Azov Seas bear all the hallmarks of IMT but are explicitly excluded from the scope of the SUA Convention, thereby creating a critical legal vacuum.

Based on this comprehensive analysis, the imperative of national adaptation and the primary need to amend the legislative framework of Ukraine are substantiated. The paper proposes the introduction of a clear, expanded definition of International Maritime Terrorism (IMT) that covers both non-state and state actors. It is argued that such a legislative initiative is crucially important for: 1) increasing the efficiency of SBGSU's OIA; 2) ensuring the legal legitimization of collected operational data for use as evidence in international judicial instances; 3) developing national legal mechanisms to allow for continuous pursuit and establish grounds for the seizure of immunity from military and governmental vessels of the aggressor state used for committing terrorist acts at sea. The research opens avenues for further work on developing a model for qualifying acts of state maritime terrorism in the context of hybrid warfare.

Key words: International Maritime Terrorism (IMT), SUA Convention, State Terrorism, Universal Jurisdiction, Jurisdictional Conflicts, Operational and Investigative Activities (OIA), National Legal Mechanisms.

Постановка проблеми. Виходячи з аналізу міжнародних нормативно-правових актів, пов'язаних із питаннями боротьби з морським тероризмом, доцільно зробити висновок про те, що попри їх значну кількість, не існує єдиного універсального міжнародно-правового акту, що містив би чітке та вичерпне визначення Міжнародного морського тероризму та його правову структуру. З оглядом на те, що ММТ, на відміну від піратства, має політичну, ідеологічну або релігійну мотивації, це знижує ефективність боротьби з таким злочином і ускладнює його кваліфікацію як кримінального акту. У свою чергу, це не тільки знижує ефективність боротьби, але й створює юрисдикційні колізії та перешкоджає застосуванню принципу універсальної юрисдикції, що діє стосовно піратства.

Метою дослідження є комплексний аналіз чинного міжнародного законодавства щодо протидії морському тероризму, виявлення його ключових юрисдикційних та термінологічних прогалин. Обґрунтування на цій основі необхідності формулювання пропозицій щодо вдосконалення національного законодавства України та їх представлення у світлі підвищення ефективності протидії ММТ.

Стан опрацювання проблеми. Питанням теоретичного дослідження боротьби з піратством та морським тероризмом свої праці присвятила велика кількість дослідників. У цьому напрямку найбільш відомих та фундаментальних результатів у сфері міжнародного та морського права досягли автори класичних праць та підручників, на які найчастіше посилаються при вивченні міжнародно-правового статусу морських просторів та боротьби з міжнародною злочинністю: Г.І. Тункін, В.М. Корецький, К.А. Бекяшев, Д.Б. Левін, Л.А. Моджорян, С.В. Молодцов, І.П. Блищенко, І.І. Лукашук, Г.В. Ігнатенко.

Серед українських фахівців, які активно працювали та працюють над проблемами морського права, безпеки та протидії злочинності на морі, варто відмітити таких вчених, як М.О. Баймуратов [1], чиї праці присвячені правовому режиму морських просторів України та питанням

юрисдикції, та В.Ф. Антипенко [2], який спеціалізується на міжнародно-правовій кваліфікації та відповідальності за терористичні акти. Водночас, комплексний аналіз сучасного стану міжнародного законодавства щодо протидії ММТ у контексті нових загроз гібридної війни та державного тероризму залишається недостатньо вивченим, особливо щодо розробки механізмів вдосконалення національного законодавства. Слід відзначити, що діяльність у зазначеному напрямку також здійснювали В.Н. Денисова, В.Г. Буткевича, Н.А. Зелінську, Т.Р. Короткого.

Серед зарубіжних авторів, які вивчають окремі аспекти піратства та морського тероризму, варто відзначити Б.А. Бошека, Дж. Ламберта, Г. Вардлоу, Д. Колумбуса, В. Сломенсона, А. Лоу, Ф. Ліста, М. Макдугалла, М. Нордквіста, Л. Оппенгейма, Т. Ортолана, П. Отфейла, Ф. Перельса, Д. Ротвелла, К. Гайда, Д. Хакворта та інших.

Водночас, комплексний аналіз сучасного стану міжнародного законодавства щодо протидії ММТ у контексті нових загроз гібридної війни та державного тероризму залишається недостатньо вивченим. Неефективне використання правових норм сьогодні та низька результативність механізмів боротьби з піратством і морським тероризмом визначаються як одна із загроз національній безпеці кожної країни та міжнародного співтовариства в цілому. Окрім цього, існуючі слабкості у правовому полі дозволяють їх активно використовувати для реалізації державного тероризму агресором у ході гибрідної війни на морському театрі військової боротьби.

В інтересах підвищення ефективності протидії терористичним загрозам на морі існує нагальна необхідність пошуку більш ефективних правових механізмів у першу чергу за рахунок вітчизняних правоохоронних структур призначених для забезпечення морського судноплавства та охорони суверенних прав прибережної держави у межах вод своєї юрисдикції. Через прогалини в міжнародному праві (невизначеність ММТ та відсутність універсальної юрисдикції) національний рівень регулювання набуває пріоритетного значення для забезпечення безпеки України. Для наочного сприйняття юрисдикційної колізії у правовому порівнянні піратства та ММТ, ключові відмінності зведено у таблиці № 1.

Ключові відмінності між правовим режимом піратства та ММТ

Критерій порівняння	**Піратство (Piracy)**	**Міжнародний Морський Тероризм (ММТ)**
Основний правовий акт	Конвенція ООН з морського права (UNCLOS) 1982 р., ст. 101	Конвенція ООН про боротьбу з незаконними актами, спрямованими проти безпеки морського судноплавства (SUA) 1988 р. та Протокол SUA 2005 р.
Юрисдикційний принцип	Універсальна юрисдикція. Будь-яка держава має право захопити піратське судно і притягнути піратів до відповідальності у відкритому морі.	Обмежена юрисдикція. Юрисдикція належить державі прапора, державі, на території якої знаходиться підозрюваний, або державі, щодо якої спрямований злочин. Універсальна юрисдикція не застосовується.
Кінцева мета (Мотивація)	Приватна вигода: грабіж, викрадення задля викупу.	Політична, ідеологічна, релігійна, або інша суспільно-значуща мета (залякування, примус держави).
Суб'єкт злочину	Недержавні актори (приватні особи).	Недержавні актори та, у випадку державного тероризму, державні актори (що ускладнює притягнення до відповідальності).
Місце вчинення	Виключно у відкритому морі або у місцях, що не входять до юрисдикції жодної держави.	У будь-якому морському просторі (від територіальних вод до відкритого моря), а також проти стаціонарних платформ..
Об'єкт злочину	Судна, що перебувають у власності приватних осіб (для грабунку).	Безпека судноплавства в цілому; символічні чи критичні об'єкти (військові кораблі, енергетична інфраструктура) для досягнення політичної мети.

Таблиця 1. Порівняння правового режиму піратства та міжнародного морського тероризму.

Виклад основного матеріалу. Оскільки чинне міжнародне законодавство не містить універсального визначення, здатного охопити як недержавні, так і державні форми морського тероризму, для усунення термінологічної прогалини, зазначеної у вступній частині, пропонується використовувати наступне робоче визначення ММТ:

Міжнародний морський тероризм – протиправне, умисне діяння, вчинене недержавними або державними суб'єктами у межах морських просторів, що становить загрозу безпеці морського судноплавства чи стаціонарних морських платформ. За змістом, означені дії є мотивовані політичними, ідеологічними, релігійними або іншими цілями та спрямовані на залякування населення, примушення держави, міжнародної організації або фізичних чи юридичних осіб до вчинення чи невчинення будь-яких дій. Таке діяння включає, але не обмежується, актами, визначеними Конвенцією SUA 1988 року [3] та Протоколом 2005 року [4].

Явище тероризму існує ще з античних часів, відколи виникли перші державні утворення. Отже слід проаналізувати історичні передумови «іммігрції» тероризму на море та морську інфраструктуру і чому людство вирішило протидіяти тероризму не лише на суші, а й на морі.

У 1985 році, після терористичного акту проти італійського лайнера «Achillo Lauro» [12, с. 71–72], який викликав широкий резонанс у світі, Генеральна Асамблея ООН ухвалила Резолюцію «Про заходи щодо запобігання міжнародному тероризму та вивчення причин, що лежать в основі тероризму». Серед іншого, для Міжнародної морської організації (далі – ІМО) у зазначеній резолюції було запропоновано вивчити проблему терористичних актів проти морських суден для надання рекомендацій щодо вжиття відповідних заходів.

На дипломатичній конференції в Римі 10 березня 1988 року під егідою ІМО, була ухвалена Конвенція про боротьбу з незаконними актами, спрямованими проти безпеки морського судноплавства, яка набула чинності 1 березня 1992 року, а також Протокол про боротьбу з незаконними актами, спрямованими проти безпеки стаціонарних платформ, розташованих на континентальному шельфі. Було визнано необхідним розвивати міжнародне співробітництво з метою розроблення та вжиття ефективних і практичних заходів щодо запобігання всім незаконним актам, спрямованим проти безпеки морського судноплавства, а також переслідування та покарання осіб, які їх вчиняють. Стаття 3 Конвенції містить перелік:

Будь-яка особа вчиняє злочин, якщо вона неправомірно та навмисно: (а) захоплює судно...; (б) чинить акт насильства проти особи...; (в) руйнує судно...; (г) поміщає або спричиняє поміщення на борту судна будь-якого пристрою чи речовини...; (ґ) руйнує або завдає серйозного пошкодження морському навігаційному обладнанню...; (д) повідомляє завідомо неправдиву інформацію...; (е) завдає тілесного ушкодження чи вбиває будь-яку особу у зв'язку із вчиненням чи спробою вчинення будь-якого зі злочинів, зазначених у підпунктах «а» – «д».

Будь-яка особа також вчиняє злочин, якщо вона: (а) намагається вчинити будь-який зі злочинів...; (б) підбурює будь-яку особу до вчинення...; (в) погрожує, з умовою або без такої [3].

Конвенція встановлює відповідальність як за вчинення вищезгаданих злочинних діянь, так і за їх спробу; підбурювання до їх вчинення; співучасть у них; примус будь-якої фізичної чи юридчної особи до вчинення згаданих злочинів [3].

Конвенція не поширюється на військові кораблі, судна, що використовуються з метою: військово-допоміжної, митної, поліцейської, а також судна, виведені з експлуатації. Однак 19 березня 2014 року Міністр енергетики України Юрій Продан повідомив про захоплення російськими військовими двох бурових вишок, що належали українській компанії «Чорноморнафтогаз» [7], що є кричущим актом захоплення військовими підрозділами, який підпадає під дію Протоколу 1988 року про стаціонарні платформи.

Отже, попри свою базову роль, Конвенція SUA, має низку недоліків, які згодом були частково виправлені Протоколом 2005 року:

Неповний перелік проявів тероризму: Перелік кримінальних діянь, що загрожують безпеці судноплавства, не охоплював усіх можливих проявів морського тероризму. Зокрема, Конвенція не поширювалася на випадки, коли судно використовується як транзитний засіб для перевезення терористів або незаконних вантажів (зброя, вибухівка, наркотики, пропагандистська література) без захоплення самого судна чи загрози екіпажу.

Відсутність універсальної юрисдикції: Положення ст. 9 Конвенції не стосуються норм міжнародного права щодо компетенції держав здійснювати свою юрисдикцію в розслідуванні злочинних діянь, зазначених у пункті 1 ст. 3, або вживати примусові заходи на борту судна, яке не несе їхнього

прапора. На відміну від актів піратства, щодо яких Конвенція ООН з морського права (статті 105, 110) визнає універсальну юрисдикцію (право оглядати, обшукувати, заарештовувати підозрюваних та судна), Конвенція SUA не визнає наявності універсальної юрисдикції у держав-учасниць щодо актів морського тероризму. Це створює основну юрисдикційну колізію у протидії ММТ.

Як продовження реакції світової спільноти, у листопаді 2001 року 22-га сесія Асамблеї ІМО ухвалила резолюцію А.924(22), що визначила необхідність розробки нових заходів захисту суден та портової інфраструктури. За результатом інтенсивної роботи, були внесені поправки, які розширили перелік злочинів, закріплених у статті 3 Конвенції. Ці зміни були оформлені у Протоколі 2005 року до Конвенції SUA і стосувалися:

дій, які мають терористичну мету та відбуваються на судні або спрямовані на судно;

використання судна для перевезення зброї масового знищення, ядерних матеріалів, обладнання для їх розробки або терористів.

Цей Протокол став ключовим інструментом протидії тероризму із застосуванням ЗМЗ на морі, виправляючи основний недолік Конвенції 1988 року, пов'язаний з транзитним використанням суден.

Після подій 11 вересня 2001 року ІМО розробила нові міжнародні стандарти у сфері морської безпеки, викладені у Міжнародному кодексі з охорони суден та портових засобів (ISPS Code) [5]. Кодекс був прийнятий 12 грудня 2002 року та набув чинності 1 липня 2004 року як доповнення до Конвенції з охорони людського життя на морі 1974 року (SOLAS-74) у вигляді додаткового розділу Х1-2. Метою Кодексу є запобігання можливим терористичним актам шляхом встановлення мінімальних функціональних вимог до:

Плану охорони судна (*Ship Security Plan*);

Плану охорони портових засобів (*Facility Security Plan*);

Встановлення трьох рівнів безпеки (від звичайного до підвищеного).

Знову ж таки, положення цього Кодексу не поширюються на військові кораблі та інші судна, що використовуються для урядової некомерційної служби [5, п. 3.3].

Оскільки Конвенція SUA прямо виключає із сфери своєї дії військові кораблі, це створює критичну прогалину для протидії актам, що мають ознаки державного тероризму, коли державні суб'єкти використовують військові або урядові судна для вчинення злочинів ММТ. Приклад нападу на американський есмінець «Cole» у 2000 році чітко показав вразливість військових суден перед терористичними атаками із застосуванням морських засобів, що підкреслює необхідність дослідження державного тероризму.

Це виключення створює значні перешкоди для національних правоохоронних органів (зокрема, Морської охорони Державної прикордонної служби України) при спробі правової кваліфікації та легітимізації оперативно-розшукових заходів щодо військових чи урядових суден, які фактично здійснюють акти ММТ. Це особливо актуально в контексті агресії рф.

Зокрема, у контексті агресії РФ, акти блокування цивільного судноплавства та мінування морських шляхів у Чорному морі, а також атаки на цивільну портову інфраструктуру, мають усі ознаки державного морського тероризму, що вимагає негайної адаптації національного законодавства. Як зазначають Мельник О.М. [11] та Шелухін О.М. [10], Кодекс має суттєві недоліки: його головна мета – запобігти проникненню, але він не відображає конкретних правил на випадок, якщо злочинці все ж потрапили на борт (прогалина у реагуванні), а також відсутній механізм контролю ІМО за виконанням прийнятих правил [10; 11].

На теперішній час акти визначені у Конвенції SUA, можуть кваліфікуватися в Україні за статтями Кримінального кодексу України, що стосуються терористичного акту (ст. 258), захоплення транспортного засобу (ст. 278) та умисного знищення або пошкодження майна [8]. Разом із тим, положення ISPS Кодексу вже імплементовані через Кодекс торговельного мореплавства України та відомчі накази Міністерства інфраструктури України, які регулюють процедури охорони портових засобів та суден. Але, в національному законодавстві і досі відсутнє окреме, чітке визначення «морський тероризм», що ускладнює єдину правозастосовну практику та взаємодію з міжнародними структурами. Запропоноване раніше робоче визначення ММТ, на наш погляд цілком гармонічно заповнює цю юридичну прогалину. Тим самим утворюються умови до об'ємної юридичної кваліфікації будь якої злочинної діяльності на морі яка має ознаки тероризму.

Враховуючи отримані результати аналізу, ми зосереджуємо увагу на ролі Державної прикордонної служба України у процесі боротьби з тероризмом на морі, зокрема на її структурній складовій.

МО ДПСУ, відіграє ключову роль у запобіганні та протидії морському тероризму як орган, що здійснює охорону державного кордону на морі та контролює режим морських вод. На підставі Закону України «Про Державну прикордонну службу України», будучи першою силовою структурою з юрисдикцією на морі, МО виконує наступні ключові функції:

Охорона морського кордону та контроль режиму у внутрішніх морських водах, територіальному морі та виключній (морській) економічній зоні.

Проведення огляду та затримання суден у разі підозри у вчиненні ними протиправних дій (зокрема, актів тероризму).

Забезпечення безпеки судноплавства спільно з ВМС ЗСУ та СБУ.

Однак, відсутність універсальної юрисдикції за актами тероризму в міжнародному праві створює юридичні обмеження для ДПСУ щодо вжиття примусових заходів (наприклад, переслідування) щодо суден, які несуть загрозу, за межами територіального моря України. Ця юрисдикційна прогалина міжнародного права підтверджує, що національний рівень регулювання має набути пріоритетного значення для забезпечення безпеки України. Разом із тим, відсутність чіткої юрисдикційної основи щодо ММТ критично обмежує можливості МО ДПСУ у проведенні повноцінних оперативно-розшукових заходів та ускладнює легітимізацію зібраних оперативних даних як доказів у міжнародному контексті.

Висновки. Підсумовуючи, слід наголосити, що боротьба з тероризмом на морі через її специфіку та складність не може бути компетенцією якогось окремого державного органу і повинна здійснюватися лише шляхом їхньої тісної взаємодії між собою, а також із державними органами іноземних держав.

Складність і специфіка боротьби з актами тероризму обумовлена різним міжнародно-правовим статусом та правовим режимом морських просторів. Важливою умовою боротьби з терористичними актами, скоєними на морі, є рішучість, непримиренність та жорсткість дій у відповідь, наявність добре навчених, підготовлених, технічно оснащених і забезпечених спеціальних підрозділів МО ДПСУу тому числі які здійснюють оперативно-розшукову діяльність (далі – ОРД). Підвищення ефективності ОРД ДПСУ можливе лише через усунення виявлених правових прогалин, а саме:

1) введення легітимного визначення ММТ для використання зібраних оперативних даних як доказів у міжнародному контексті.

2) розширення юрисдикції Морської охорони як суб'єкта боротьби з ММТ на морі:

розробка правових механізмів для розширення юрисдикції національних органів (як-от Морська охорона) щодо здійснення продовженого переслідування суден, причетних до ММТ, за межами територіального моря. Це має включати національне закріплення підстав для вилучення імунітету суден, що використовуються державним агресором для терористичних актів, з метою забезпечення ефективного використання оперативних даних у міжнародному трибуналі

Морський тероризм є міжнародним злочином. Аналіз показав, що чинні міжнародні конвенції (SUA 1988 та Протокол 2005) мають ключові юрисдикційні та термінологічні прогалини. З огляду на неможливість застосування принципу універсальної юрисдикції до актів ММТ, критично необхідною є законотворча ініціатива на національному рівні [9]. Така ініціатива має включати запровадження чіткого визначення «морський тероризм» в законодавство України та перегляд повноважень правоохоронних органів для підвищення ефективності протидії ММТ.

Зважаючи на те, що 23 листопада 2022 року Європейський парламент ухвалив резолюцію про визнання російської федерації державою-спонсором тероризму [6], особливу увагу слід приділити подальшим науковим дослідженням механізмів забезпечення безпеки на морі. Фокус досліджень зосередити на розробці міжнародно-правових та національних засобів протидії терористичним актам з боку російської федерації у Чорному та Азовському морях і Керченській протоці.

Перспективи подальших досліджень полягають у розробці моделі кваліфікації та юрисдикційних механізмів для актів, що становлять державний морський тероризм, з урахуванням сучасних гібридних загроз та досвіду російсько-української війни, зокрема, з огляду на необхідність притягнення до міжнародно-правової відповідальності держави-агресора, визнаної спонсором тероризму.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Баймуратов М.О. Правовий статус Азовського моря та Керченської протоки в умовах агресії Російської Федерації. *Актуальні проблеми міжнародних відносин*. 2022. Вип. 153. С. 4–22. URL: http://apmv.univ.kiev.ua/apmv/issue/view/10046 (дата звернення: 09.12.2025).
2. Антипенко В.Ф. Міжнародне кримінальне право: тероризм. Київ: Юрінком Інтер, 2013. 416 с.
3. Конвенція про боротьбу з незаконними актами, спрямованими проти безпеки морського судноплавства. URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/maritme.shtml (дата звернення: 09.12.2025).
4. Протокол 2005 року до конвенції про боротьбу з незаконними актами, спрямованими проти безпеки морського судноплавства. URL: https://www.unodc.org/cld/uploads/res/treaties/definitions/treaty/protocol_to_the_convention_for_the_suppression_of_unlawful_acts_against_the_safety_of_maritime_navigation_2005_html/Protocol_to_Maritime_Convention_R.pdf (дата звернення: 09.12.2025).
5. Міжнародний кодекс з охорони суден та портових засобів (ISPS Code): Міжнародний документ. URL: https://ips.ligazakon.net/document/MU02257 (дата звернення: 09.12.2025).
6. Резолюція Європейського Парламенту про визнання Російської Федерації державою-спонсором тероризму (23 листопада 2022 р.). / Верховна Рада України. URL: https://www.rada.gov.ua/news/news_kom/230638.html (дата звернення: 09.12.2025).
7. Сепаратисти в Криму захопили бурові вишки «Чорноморнафтогазу» / УНІАН. 19.03.2014. URL: http://www.unian.net/politics/898398-separatistyi-v-kryimu-zahvatili-burovyie-vyishki-chernomorneftegaza.html (дата звернення: 09.12.2025).
8. Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.04.2001 № 2341-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 25–26, ст. 131. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14 (дата звернення: 09.12.2025).
9. Ніколаєв О.Т., Ніколаєва М.І. Міжнародно-правовий механізм протидії тероризму на морському транспорті. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2023. С. 206–212. URL: https://publawjournal.onua.edu.ua/article/view/290352 (дата звернення: 09.12.2025).
10. Шелухін О.М. Нормативне забезпечення безпеки судноплавства під час здійснення перевезень морським транспортом. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 4. С. 664–666. URL: http://www.lsej.org.ua/4_2021/110.pdf (дата звернення: 09.12.2025).
11. Мельник О.М., Бичковський Ю.В. Сучасна методика оцінки рівня безпеки судна та шляхи його підвищення. *Розвиток транспорту*. 2021. № 2 (9). С. 37–46. URL: http://transport-develop.pdaa.edu.ua/article/view/251336 (дата звернення: 09.12.2025).
12. Іванова Д.А. Адміністративно-правове регулювання міжнародних морських перевезень пасажирів: дис. … канд. юрид. наук. Одеса: Національний університет «Одеська юридична академія», 2020. 209 с. URL: https://onu.edu.ua/pub/storage/dissertations/ivanova-da-dis.pdf (дата звернення: 09.12.2025).

УДК 343.11
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.4.53

ЩОДО ПОРЯДКУ АПЕЛЯЦІЙНОГО ТА КАСАЦІЙНОГО ОСКАРЖЕННЯ У КРИМІНАЛЬНИХ ПРОВАДЖЕННЯХ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Пилипенко Д.О.,
доктор юридичних наук, доцент,
доцент кафедри права
Державного університету економіки і технологій
ORCID: 0000-0003-1299-6178

Керпань В.В.,
здобувачка вищої освіти,
спеціальність «Право»
Державного університету економіки і технологій
ORCID: 0009-0006-9868-1407

Пилипенко Д.О., Керпань В.В. Щодо порядку апеляційного та касаційного оскарження у кримінальних провадженнях в умовах воєнного стану.

У статті досліджено питання щодо визначення порядку апеляційного та касаційного оскарження у кримінальних провадженнях в умовах воєнного стану. Розглянуто теоретичні позиції науковців щодо визначення поняття й сутності стадій апеляційного й касаційного оскаржень в кримінальному провадженні. Наголошено на важливості належної нормативної регламентації вітчизняним законодавцем апеляційного та касаційного оскаржень особливо в умовах запровадження воєнного стану в державі. У межах статті здійснено аналіз положень чинного кримінального процесуального законодавства, які визначають особливий режим досудового розслідування, судового розгляду в умовах воєнного стану. Окремо зосереджено увагу на процесуальному положенні, що передбачає порядок апеляційного та касаційного оскаржень в умовах воєнного стану, коли відсутня об'єктивна можливість виконання процесуальних дій у строки, визначені ст.ст. 395 та 426 КПК України. Підкреслено, що порядок й строки апеляційного й касаційного оскаржень визначених у п. 5 ч. 1 ст. 615 КПК в чинній їх редакції суперечать законодавчим положенням щодо апеляційного й касаційного оскаржень у кримінальних провадженнях на загальних підставах. Висловлено авторську точку зору, що за умов припинення чи скасування воєнного стану закономірно поставатиме питання дотримання процесуальних строків на апеляційне й касаційне оскарження. Також за цих умов актуалізуватиметься питання щодо визначення порядку таких оскаржень враховуючи актуальне процесуальне положення щодо поновлення строку оскарження якщо його було пропущено у кримінальному провадженні, що здійснюється з урахуванням особливостей, визначених статтею 615 КПК. Наголошено на доцільності нормативної кореляції нормативних положень апеляційного та касаційного оскаржень в кримінальних провадженнях в умовах воєнного стану з аналогічними видами судового оскарження в кримінальних провадженнях на загальних підставах. Висловлено авторську точку зору, що така нормативна відповідність процесуальних положень, які визначають умови та порядок апеляційного й касаційного оскаржень в кримінальному провадженні є необхідною умовою для належного забезпечення реалізації засад кримінального провадження.

Ключові слова: кримінальне провадження, засади кримінального провадження, стадії кримінального провадження, судове провадження, апеляційне оскарження, касаційне оскарження, особливий режим судового розгляду в умовах воєнного стану, строки апеляційного оскарження, поновлення строків апеляційного та касаційного оскаржень, порядок касаційного оскарження.

Pylypenko D.O., Kerpan V.V. Regarding the procedure for appeal and cassation appeal in criminal proceedings under martial law.

The article examines the issue of determining the procedure for appeal and cassation appeal in criminal proceedings under martial law. The theoretical positions of scientists on determining the concept and essence of the stages of appeal and cassation appeals in criminal proceedings are considered. The importance of proper regulatory regulation by the domestic legislator of appeal and cassation appeals, especially in the context of the introduction of martial law in the state, is emphasized. The article analyzes the provisions of the current criminal procedural legislation, which determine the special regime of pre-trial investigation and trial under martial law. Separate attention is focused on the procedural situation that provides for the procedure for appeal and cassation appeals in conditions of martial law, when there is no objective possibility of performing procedural actions within the terms specified in Articles 395 and 426 of the Code of Criminal Procedure of Ukraine. It is emphasized that the procedure and terms for appeal and cassation appeals specified in Clause 5, Part 1, Article 615 of the Code of Criminal Procedure in their current wording contradict the legislative provisions on appeal and cassation appeals in criminal proceedings on general grounds. The author's point of view is expressed that under the conditions of termination or abolition of martial law, the issue of compliance with procedural deadlines for appeal and cassation appeals will naturally arise. Also, under these conditions, the issue of determining the procedure for such appeals will become relevant, taking into account the current procedural provision on the renewal of the appeal deadline if it was missed in criminal proceedings, which is carried out taking into account the features defined by Article 615 of the Code of Criminal Procedure. The expediency of the normative correlation of the normative provisions of appeal and cassation appeals in criminal proceedings under martial law with similar types of judicial appeals in criminal proceedings on general grounds is emphasized. The author's point of view is expressed that such regulatory compliance of procedural provisions that determine the conditions and procedure for appeal and cassation appeals in criminal proceedings is a necessary condition for proper provision of the principles of criminal proceedings.

Key words: criminal proceedings, principles of criminal proceedings, stages of criminal proceedings, judicial proceedings, appeal, cassation appeal, special regime of judicial proceedings under martial law, deadlines for appeal, renewal of deadlines for appeal and cassation appeals, cassation appeal procedure.

Постановка проблеми. Належна нормативна регламентація апеляційного та касаційного оскарження у кримінальних провадженнях є важливою умовою забезпечення права на справедливий суд, єдності судової практики та дотримання процесуальних гарантій. Провадження в судах апеляційної та касаційної інстанцій створює юридичні передумови для виправлення правових недоліків у висновках судів нижчої ланки під час розгляду ними кримінального провадження по суті. Початок повномасштабного вторгнення росії у 2022 році ознаменував собою запровадження вагомих змін до чинного законодавства України, з метою адаптації його до вимог сучасників викликів, які постали перед нашою державою. Ці обставини також зумовили запровадження відповідних змін й доповнень до нормативно-правових актів, які регулюють правовідносини в сфері кримінальної юстиції нашої держави в умовах воєнного стану, в тому числі до Кримінального процесуального кодексу. Водночас, попри запроваджені законодавцем зміни та доповнення до положень Кримінального процесуального кодексу України, нагальним постає питання належного визначення умов й порядку апеляційного й касаційного оскаржень в кримінальних провадженнях в умовах воєнного стану.

Стан опрацювання проблематики. Питання, пов'язані з визначенням умов та порядку апеляційного й касаційного оскаржень у кримінальних провадженнях досліджувалися такими науковцями як Р.І. Благута, Н.Р. Бобечко, В.К. Волошина, В.В. Городовенко, Ю.М. Грошевий, О.Г. Журавльов, Д.І. Клепка, Ю.М. Короїд, М.І. Кулянда, В.Т. Маляренко, В.І. Маринів, В.О. Попелюшко, В.І. Сліпченко, О.С. Старенький та ін. Разом з тим, потребують додаткового аналізу та вирішення питання належного нормативного регулювання апеляційного та касаційних оскаржень в кримінальних провадженнях в умовах воєнного стану.

Метою статті є аналіз чинних положень щодо апеляційного та касаційного оскаржень рішень судів у кримінальних провадженнях в умовах воєнного стану. З'ясування нормативно-визначеної специфіки регламентації вказаних різновидів оскаржень та їх відповідність аналогічним процедурам щодо судових рішень ухвалених в кримінальних провадженнях на загальних підставах.

Виклад основного матеріалу. Процедури апеляційного та касаційного оскарження в кримінальному провадженні є невід'ємними елементами системи судового контролю, які забезпечують дотримання й виконання державою права людини на судовий захист. В свою чергу апеляційне оскарження це розпочата з ініціативи учасників судового провадження та регламентована кримінальним процесуальним законом діяльність суду апеляційної інстанції з приводу оскарження рішень судів першої інстанції, слідчих суддів, які не набрали законної сили, щодо підготовки до апеляційного розгляду, а також розгляду апеляційною інстанцією як з фактичного, так і з юридичного поглядів матеріалів кримінального провадження, нових доказів з питань, викладених в апеляційних скаргах, та прийняття ним рішення про правосудність або неправосудність оскарженого вироку чи ухвали, з можливістю постановлення свого вироку або ухвали [1, с. 33]. В межах цього питання слушною є позиціє Р.І. Благути, Ю.В. Гуцуляка, О.М. Дуфенюка, що апеляційне провадження характеризується низкою ознак, зокрема: 1) виступає важливою гарантією справедливого суду; 2) сприяє захисту прав усіх учасників кримінального процесу та запобігання незаконним і необґрунтованим вирокам; 3) забезпечує виправлення помилок суду першої інстанції; 4) сприяє єдності судової практики та підвищенню якості правосуддя; 5) рішення апеляційного суду може бути предметом касаційного оскарження, а його ухвалення відкриває можливість звернення до ЄСПЛ [2, с. 620].

Разом з тим, до завдань апеляційного провадження належать: здійснення судового контролю за діяльністю судів першої інстанції, слідчих суддів та її результатами; запобігання набрання законної сили ухвал слідчих суддів, набрання законної сили та звернення до виконання неправосудних рішень судів першої інстанції; виправлення порушень у діяльності судів першої інстанції, слідчих суддів та запобігання цьому [3, с. 13]. Виконання зазначених завдань апеляційного оскарження набуває додаткової актуальності в умовах особливого правового режиму, що вводиться в Україні або в окремих її місцевостях у разі збройної агресії чи загрози нападу, небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності, тобто в умовах воєнного стану. Слід зазначити, що запровадження до Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК) розділу ІХ-1 було слушним і своєчасним кроком законодавця. Унесення доповнень до чинного КПК з об'єктивних причин потребувало консолідації суттєвих зусиль з боку як законодавця, так і науковців, оскільки обсяг доповнень і змін, запроваджених до чинного КПК, виявився суттєвим, при цьому часові межі здійснення цього були вельми обмеженими. Урешті-решт, на наше переконання, законодавець загалом упорався з поставленим завданням і до КПК внесено відповідні нормативні доповнення вельми оперативно й у належному обсязі [4, с. 163].

Однак, на нашу думку, окремі із цих положень усе ж таки потребують корегування. Так, відповідно до п. 5 ч. 1 ст. 615 КПК, за умов відсутності об'єктивної можливості виконання процесуальних дій у строки, визначені статтями 220, 221, 304, 306, 308, 376, 395, 426 цього Кодексу, такі процесуальні дії мають бути проведені невідкладно за наявності можливості, але не пізніше ніж через 15 днів після припинення чи скасування воєнного стану [5]. У свою чергу варто зазначити, що згадувана в переліку ст. 395 КПК визначає порядок і строки апеляційного оскарження в кримінальному провадженні. При цьому у ч. 2 цієї статті законодавцем визначені строки подання апеляційної скарги, які варіюються в залежності від виду судового рішення у 5, 7 та 30 днів й перебіг яких розпочинається з моменту оголошення/проголошення або вручення копії такого рішення.

Водночас, у чинній редакції ст. 395 КПК відсутні будь-які згадування про особливості визначення строків апеляційного оскарження в умовах воєнного стану, а відповідно не наголошується й про дотримання учасниками кримінального провадження строку у 15 днів, який визначений законодавцем у змісті п. 5 ч. 1 ст. 615 КПК та відлік якого починається після припинення чи скасування воєнного стану. Крім цього дослівний зміст вказаної процесуальної норми не дає відповіді на питання, якого саме виду судового рішення, що згадані у ст. 395 КПК стосується строк у 15 днів? На наше переконання, відповідь на ці актуальні питання має безумовно надати законодавець.

У контексті окресленої проблематики слід додатково зазначити, що у ст. 399 КПК визначено умови залишення апеляційної скарги без руху, її повернення або відмова у відкритті провадження. Згідно цієї статті апеляційна скарга повертається, якщо її подано після закінчення строку апеляційного оскарження і особа, яка її подала, не порушує питання про поновлення цього строку або суд апеляційної інстанції за заявою особи не знайде підстав для його поновлення (п. 4 ч. 3 ст. 399 КПК) [5]. Крім цього, відповідно до ст. 117 КПК «Поновлення процесуального строку»,

пропущений строк у кримінальному провадженні, що здійснюється з урахуванням особливостей, визначених ст. 615 цього Кодексу, може бути поновлений, якщо заінтересована особа подала клопотання не пізніше 60 днів з дня припинення чи скасування воєнного стану [5]. Таким чином, дослівний зміст ст.ст. 117 та 399 КПК дозволяє дійти висновку, що в умовах воєнного стану, у випадку спливу строків на апеляційне оскарження визначених у ст. 395 КПК, заінтересована особа перш за все повинна подати клопотання про поновлення строків на апеляційне оскарження та лише за умов задоволення цього клопотання, скористатися законодавчою можливістю на апеляційне оскарження, враховуючи визначені законодавцем строки. Проте у ст. 615 КПК не згадується про процедурність поновлення строку на апеляційне оскарження у випадку його порушення в умовах воєнного стану в державі.

Таким чином, слід констатувати, що зміст ст. 615 КПК не відповідає положенням ст.ст. 117 та 395 КПК як у контексті порядку так й щодо визначення строків на апеляційне оскарження в кримінальному провадженні. На наш погляд, нормативна регламентація процедури апеляційного оскарження в кримінальному провадженні в умовах воєнного стану має корелюватися за своїм змістом з ідентичною процедурою апеляційного оскарження на загальних підставах. Вважаємо, що за умов припинення чи скасування режиму воєнного стану, закономірно виникатимуть актуальні питання колізії змісту згаданих процесуальних норм, тому елементи процедури апеляційного оскарження в умовах воєнного стану, які визначені законодавцем в п. 5 ч. 1 ст. 615 КПК, повинні бути узгоджені та відповідати процесуальним вимогам, які визначені в ст.ст. 117 та 395 КПК. Така нормативна узгодженість змісту вказаних кримінальних процесуальних норм, безумовно позитивним чином впливатиме на можливість своєчасного та належного відстоювання учасниками кримінального провадження особистих прав та інтересів.

В межах досліджуваного питання окремо доцільно здійснити аналіз особливостей касаційного оскарження в кримінальних провадженнях в умовах воєнного стану. Значущість стадії касаційного оскарження для кримінального провадження загалом важко переоцінити. Перегляд рішень судів першої та апеляційної інстанцій у Верховному Суді України є, перш за все, відображенням демократичної сутності сфери кримінальної юстиції нашої держави. Стадія касаційного оскарження рішень судів нижчого рівня забезпечує дотримання всього спектру загальних, міжгалузевих та галузевих засад кримінального провадження визначеного у главі 2 КПК. Крім цього, нормативний механізм перегляду судових рішень в суді касаційної інстанції є фактично важелем впливу на ситуації, за яких рішення місцевих та апеляційних судів не відповідають суб'єктивним уявам учасників кримінальних проваджень щодо факту й ступеню задоволення їх прав та інтересів в кримінальному провадженні. У цьому контексті слід цілком погодитися з Н.Р. Бобченко, що касаційне провадження є останнім національним засобом правового захисту прав і свобод особи перед зверненням до відповідних міжнародних судових установ чи відповідних органів міжнародних організацій [1, с. 46]. Також з цього питання слушно наголошує А.М. Євмін, що значення касаційного оскарження рішень суду полягає у: контролі за діяльністю судів нижчого рівня, а тому формує однакове застосування ними законів на всій території України; гарантуванні неможливості незаконного засудження особи; гарантуванні прав і законних інтересів не тільки засудженого чи виправданого, а й потерпілого, цивільного позивача, та інших учасників кримінального процесу; узагальненні з метою забезпечення однакового застосування норм права при вирішенні практики застосування матеріального і процесуального закону; забезпеченні виправлення помилок, яких припустилися суди першої та (або) другої інстанції [6, с. 55-56].

Отже, касаційне провадження слід розглядати як завершальну форму судового контролю, спрямовану на забезпечення єдності правозастосовної практики та дотримання принципу законності у кримінальному процесі. Воно виконує функцію юридичного коректора, що дозволяє усунути помилки у правозастосуванні, які могли бути допущені судами нижчих інстанцій, тим самим гарантує реалізацію права на справедливий судовий розгляд і підтримує стабільність судової системи. Враховуючи викладене, до завдань касаційного провадження належать: забезпечення законності та справедливості правосуддя; недопущення виконання незаконного, необґрунтованого, невмотивованого та несправедливого вироку чи іншого судового рішення; виправлення допущених на попередніх стадіях помилок і порушень; забезпечення відновлення, захисту та реалізації прав і законних інтересів учасників провадження; сприяння однаковому розумінню і застосуванню законів судами першої та апеляційної інстанції, єдності судової практики [1, с. 49].

Дотримання згаданих завдань касаційного перегляду судових рішень в кримінальних провадженнях є вочевидь можливим виключно за умов належної законодавчої регламентації цієї процесуальної процедури. Безумовно, що в умовах запровадження воєнного стану в державі це питання набуває додаткової актуальності та потребує окремої уваги з боку законодавця.

Разом з тим, окреслені вище законодавчі колізії щодо строків та порядку апеляційного оскарження в межах кримінального провадження у повній мірі стосуються й стадії касаційного оскарження. На даний час глава 32 КПК не містить посилань або згадувань про особливості проваджень в суді касаційної інстанції в умовах воєнного стану в нашій державі. Враховуючи цей аспект нормативної регламентації вказаної стадії кримінального провадження, на жаль, також є нагальною проблематика невідповідності змісту п. 5 ч. 1 ст. 615 КПК процесуальним положенням, які містяться у ст.ст. 117 та 429 КПК. На наше переконання, після припинення чи скасування воєнного стану в нашій державі визначені нормативні колізії набуватимуть додаткової актуальності у сфері правозастосування, а отже така ситуації потребує втручання з боку законодавця та вирішення на відповідному нормативному рівні.

Висновки. Апеляційне та касаційне провадження з перегляду судових рішень є важливими елементами системи стадій кримінального процесу. Ці види оскарження рішень судів нижчого рівня мають низку процесуальних особливостей та спрямовані на належне дотримання й виконання завдання кримінального провадження. Запорукою цього, в тому числі, безумовно є належна нормативна регламентація проваджень судах апеляційного й касаційної інстанцій. В умовах воєнного стану зазначене набуває додаткової актуальності, адже вказаний особливий правовий режим передбачає певні особливості в регламентації діяльності органів судової влади, в тому числі судів апеляційної та касаційної інстанцій. На даний час законодавцем включено до змісту чинного КПК відповідний розділ IX-1, що визначає згадані особливості нормативної регламентації діяльності судів. Разом з тим, окремі з визначених законодавцем особливостей в регламентації порядку й строків на апеляційне й касаційне оскарження визначених у п. 5 ч. 1 ст. 615 КПК потребують додаткової нормативної кореляції із процесуальними положеннями глав 31 та 32 КПК, які визначають порядок проваджень в судах апеляційної та касаційної інстанцій на загальних підставах.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Бобечко Н.Р. Апеляційне та касаційне провадження у кримінальному судочинстві України: дис. … д.-ра юрид. наук: 12.00.09. Львів. нац. ун т імені Івана Франка. Львів, 2016. 498 с.
2. Кримінальне процесуальне право України: навч. посібник / Р.І. Благута, Ю.В. Гуцуляк, О.М. Дуфенюк та ін.; за заг. ред. А.Я. Хитри, Р.М. Шехавцова. Львів: ЛьвДУВС, 2017. 774 с.
3. Бобечко Н.Р. Апеляційне та касаційне провадження у кримінальному судочинстві України: автореф. дис. … д.-ра юрид. наук: 12.00.09. Львів. нац. ун-т імені Івана Франка. Львів, 2016. 43 с.
4. Пилипенко Д.О., Андріяшевський А.Г. Щодо питання визначення окремих аспектів особливого режиму досудового розслідування в умовах воєнного стану. *Українська поліцеїстика: теорія, законодавство, практика*. 2023. № 1(5). С. 162-165. DOI: https://doi.org/10.32782/2709-9261-2022-1-5-30
5. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13 квіт. 2012 р. № 4651-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2013. № 9–10, № 11–12, № 13. Ст. 88. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17 (дата звернення: 14.12.2025).
6. Євмін А.М. Касаційне оскарження судових рішень у кримінальному провадженні: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.09. Національна академія прокуратури. Київ, 2016. 215с.

УДК 343.1
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.4.54

ПІДСТАВИ ОСКАРЖЕННЯ СУДОВИХ РІШЕНЬ У КРИМІНАЛЬНИХ ПРОВАДЖЕННЯХ ЩОДО ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ

Попов Г.В.,
доктор юридичних наук,
доцент кафедри галузевого права
та загальноправових дисциплін
Інституту права та суспільних відносин
Закладу вищої освіти «Відкритий міжнародний
університет розвитку людини «Україна»
ORCID: 0000-0002-4928-2470
e-mail: georgepopov3000@gmail.com

Попов Г.В. Підстави оскарження судових рішень у кримінальних провадженнях щодо військовослужбовців.

У статті досліджено окремі підстави оскарження судових рішень у кримінальних провадженнях щодо військовослужбовців.

Автор зауважує, що в умовах відсічі збройної агресії та збільшення чисельності Збройних Сил України, а також інших утворених відповідно до законів України військових формувань, забезпечення конституційного права військового на доступ до правосуддя є досить ускладненим.

Важливою процесуальною гарантією прав військовослужбовців у межах кримінального провадження є можливість оскарження судових рішень, зокрема, обвинувальних вироків стосовно них.

Метою статті є аналіз і узагальнення найбільш поширених порушень вимог законодавства про кримінальну відповідальність, а також кримінального процесуального законодавства, що стають підставою оскарження судових рішень у кримінальних провадженнях щодо військовослужбовців і, як наслідок, сприяння гарантуванню їх прав.

Автор зауважує, що у своїх постановах Верховний Суд констатує наявність істотного порушення вимог кримінального процесуального закону і неправильного застосування закону України про кримінальну відповідальність, що призвело до м'якості призначеного покарання.

Непоодинокими є випадки, коли сторона обвинувачення оскаржує обвинувальні вироки у зв'язку із застосуванням необґрунтовано м'якого покарання, а також звільненням особи від відбування покарання з випробуванням без належних підстав.

На підставі аналізу судової практики зроблено висновок про те, що найбільш поширеними підставами оскарження судових рішень у кримінальних провадженнях щодо військовослужбовців є недотримання вимог матеріального та процесуального права, а саме: необґрунтоване застосування судами ст.ст. 69, 75, 76 КК України (наведення не у повній мірі конкретних підстав застосування положень закону про кримінальну відповідальність з урахування обставин справи, залишення поза увагою негативних характеризуючих даних щодо підсудного, неврахування обтяжуючих обставин); недотримання вимог ст.ст. 23, 370, 404, 419 КПК України (незабезпечення повноти та безпосередності дослідження доказів, відсутність належного обґрунтування рішень суду, неповне наведення у резолютивній частині висновків суду по суті вимог апеляційної скарги).

Ключові слова: кримінальна відповідальність, вирок, постанова, військове правопорушення, скарга.

Popov G.V. Grounds for appealing court decisions in criminal proceedings involving servicemen.

This article examines specific grounds for appealing court decisions in criminal proceedings involving servicemen. The author emphasizes that, in the context of repelling armed aggression and the expansion

of the Armed Forces of Ukraine as well as other military formations established in accordance with Ukrainian law, ensuring servicemen's constitutional right of access to justice has become increasingly complex.

An essential procedural safeguard of servicemen's rights within criminal proceedings is the ability to appeal court decisions, particularly convictions. The purpose of this study is to analyze and summarize the most common violations of criminal and criminal procedural law that serve as grounds for appeals in criminal proceedings involving servicemen, thereby contributing to the protection of their legal rights.

The author notes that, in its rulings, the Supreme Court of Ukraine has identified significant violations of the requirements of criminal procedural law and instances of improper application of the criminal law of Ukraine, which have resulted in unduly lenient sentences. Numerous cases have been recorded in which the prosecution appeals convictions due to the imposition of unjustifiably mild punishments or the release of offenders on probation without sufficient legal grounds.

Based on the analysis of judicial practice, it is concluded that the most common grounds for appealing court decisions in criminal proceedings involving servicemen include non-compliance with substantive and procedural legal requirements. Specifically, these involve: the unreasonable application by courts of Art. 69, 75, and 76 of the Criminal Code of Ukraine (failure to fully substantiate the grounds for applying criminal law provisions in light of the case circumstances, disregard of negative character evidence regarding the defendant, and failure to account for aggravating factors); violations of Art. 23, 370, 404, 419 of the Criminal Procedure Code of Ukraine (failure to ensure the completeness and immediacy of evidence examination, lack of sufficient reasoning in judicial decisions, and incomplete reflection of the court's conclusions in the operative part of the ruling regarding the substance of the appeal).

Key words: criminal liability, verdict, ruling, military offense, appeal.

Постановка проблеми. В умовах відсічі збройної агресії та збільшення чисельності Збройних Сил України, а також інших утворених відповідно до законів України військових формувань, забезпечення конституційного права військового на доступ до правосуддя є досить ускладненим. Невід'ємним елементом правосуддя є забезпечення реалізації права на справедливий суд, що гарантовано відповідними нормами Конституції України [1] та ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [2].

Важливою процесуальною гарантією прав військовослужбовців у межах кримінального провадження є можливість оскарження судових рішень, зокрема, обвинувальних вироків щодо них.

Мета дослідження полягає у аналізі та узагальненні найбільш поширених порушень вимог законодавства про кримінальну відповідальність, а також кримінального процесуального законодавства, що стають підставою оскарження судових рішень у кримінальних провадженнях щодо військовослужбовців і, як наслідок, сприяння гарантуванню їх прав.

Стан опрацювання проблематики. Актуальні питання оскарження судових рішень у кримінальних провадженнях завжди перебували і перебувають у сфері наукових інтересів вітчизняних вчених та практиків. Так, у дисертаційній роботі М.І. Кулянди вперше здійснено комплексне теоретико прикладне дослідження особливостей апеляційного провадження в порядку судового контролю в кримінальному процесі України за правилами радикально оновленого у 2012 році вітчизняного кримінально процесуального законодавства. Також, детально проаналізовано специфіку апеляційного перегляду судових рішень у кримінальних справах після здобуття Україною незалежності у 1991 році, на підставі чого підтримано концепцію інституту апеляційного оскарження як елемента забезпечення прав людини і громадян, на доступне судочинство [3].

Наукова публікація Ю.П. Аленіна, В.К. Волошиної та В.В. Сидорчука присвячена проблемам, які виникають на практиці, під час або після укладання угод в кримінальному процесі. Авторами виділені наступні особливості, які виникають під час або після винесення вироку на підставі угод: бувають випадки наявності у вироку на підставі угоди, інформації про вину або в певній формі участь у вчиненні кримінального правопорушення особи, яка не була учасником кримінального провадження або наявні її ідентифікуючі ознаки без зазначення її прізвища, імені, по-батькові або висновку суду стосовно незаконної діяльності окремих суб'єктів, обвинувачення щодо яких не було предметом судового розгляду [4].

У своїй публікації М.А. Погорецький та О.С. Старенький досліджують право на апеляційне оскарження у кримінальному провадженні з урахуванням стандартів Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ) та їх імплементацію в Україні. У статті здійснено системний аналіз права

на апеляційне оскарження судових рішень у кримінальному провадженні з огляду на стандарти, що випливають із практики ЄСПЛ. Досліджено сутність, зміст та юридичну природу права на апеляційний перегляд як одного з ключових елементів права на справедливий судовий розгляд, гарантованого Конституцією України, Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод та Протоколом № 7 до неї [5].

Разом з тим, незважаючи на наявність сучасних наукових праць проблеми оскарження судових рішень у кримінальних провадженнях щодо військовослужбовців потребують окремого наукового осмислення.

Виклад основного матеріалу. Закріплене у законі право на оскарження судового рішення є важливою кримінально-процесуальною гарантією, що також обумовлена міжнародними зобов'язаннями нашої держави. Так, у п. 2 Рекомендацій № R(2000)2 Комітету міністрів Ради Європи державам-членам «Щодо повторного розгляду або поновлення провадження у певних справах на національному рівні після прийняття рішень Європейським судом з прав людини» визначено, що договірні сторони закликаються до забезпечення адекватних можливостей повторного розгляду справи, включаючи поновлення провадження, у випадках, коли Суд визнав порушення Конвенції, особливо якщо рішення Суду спонукає до такого висновку: a) оскаржене рішення національного суду суперечить Конвенції по суті; b) в основі визнаного порушення лежали суттєві процедурні помилки чи недоліки, які ставлять під серйозний сумнів результат оскарженого провадження на національному рівні [6].

Згідно з ст. 2 Протоколу № 7 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод кожен, кого суд визнав винним у вчиненні кримінального правопорушення, має право на перегляд судом вищої інстанції факту визнання його винним або винесеного йому вироку. Здійснення цього права, включаючи підстави, на яких воно може бути здійснене, регулюється законом [7].

Необхідно зауважити, що у своєму рішенні у справі «Швидка проти України» (заява № 17888/12) ЄСПЛ вказав: Суд вже зазначав у своїй практиці, перегляд вищестоящими судами вироку або призначеного покарання може стосуватися як питань факту, так і права або обмежуватися тільки питаннями права. Більше того, він вважав прийнятним, що у деяких країнах обвинувачений, який бажає оскаржити рішення суду, повинен отримати на це дозвіл. Однак будь-які обмеження права на перегляд, що містяться у національному законодавстві, мають за аналогією з правом доступу до суду, закріпленим п. 1 ст. 6 Конвенції, переслідувати законну мету та не порушувати саму суть цього права (п. 49) [8].

У науковій літературі висловлюється справедлива думка про те, що право на апеляційний перегляд судових рішень є важливою складовою принципу справедливого судового розгляду, що гарантоване ст. 129 Конституції України, ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та ст. 2 Протоколу № 7 до Конвенції. Аналіз практики Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ) свідчить про те, що право на апеляцію повинно бути не лише формально проголошеним, але й ефективно реалізованим, без створення необґрунтованих процесуальних перешкод [5, с. 435].

Судове провадження з перегляду судових рішень детально регламентується Розділом V КПК України, де, серед іншого, визначено підстави для скасування або зміни судового рішення судом апеляційної та касаційної інстанції. З метою ілюстрації неоднозначності судової практики розглянемо кілька постанов Верховного Суду. Так, у справі № 607/17727/22 Касаційний кримінальний суд Верховного Суду підтримав позицію прокурора, який у своїй касаційній скарзі зазначив вимогу про скасування ухвали апеляційного суду і призначення нового розгляду кримінального провадження у суді апеляційної інстанції. Прокурор обґрунтував свою правову позицію наступним:

- суд апеляційної інстанції неправильно застосував норми закону про кримінальну відповідальність, оскільки на обґрунтування прийнятого рішення про застосування ст.ст. 69 і 75 КК України послався на одні й ті самі обставини й дані про особу засудженого, не розмежувавши, які з них дають підстави для призначення покарання нижче мінімальної межі санкції ч. 5 ст. 407 КК України, а які – для звільнення від відбування заходу примусу з випробуванням;
- всупереч вимогам ст.ст. 370, 404 КПК України апеляційний суд, дійшовши висновку про відсутність у ОСОБА_8 наміру ухилитися від військової служби і висловивши припущення щодо наявності у засудженого певного дозволу на залишення військової частини після закінчення лікування, об'єктивно не перевірив цього факту, поставив під сумнів установлені судом першої інстанції обставини, які учасниками процесу не оспорювалися, і не усунув цих сумнівів,

обмеживши їх констатацією. Не дотримався суд апеляційної інстанції і вимог ч. 3 ст. 419 КПК України щодо зазначення в ухвалі про зміну вироку положень закону, які порушив місцевий суд;

- дійшовши висновку про можливість виправлення засудженого без відбування покарання, апеляційний суд необґрунтовано врахував його твердження у судовому засіданні про бажання продовжувати військову службу і не з'ясував обставин, які б підтверджували дійсність відповідних намірів. Тоді як до військової служби ОСОБА_8 не повернувся і 25 жовтня 2023 року був звільнений із неї, що свідчить про умисне введення ним суду в оману з метою уникнення більш суворої відповідальності [9].

Отже, у цитованій постанові Верховним Судом зроблено висновок про недотримання вимог процесуального та матеріального права, що мало наслідком призначення надто м'якого покарання.

У справі № 367/2269/23 Касаційний кримінальний суд Верховного Суду частково підтримав скаргу представника потерпілих, скасував ухвалу апеляційного суду і призначив новий розгляд у суді апеляційної інстанції. Вказана скарга обґрунтовувалась тим, що призначене засудженому покарання із застосуванням інституту умовного звільнення (ст. 75 КК України) є невиправдано м'яким, не відповідає тяжкості вчиненого та особі винного, котрий не працює, скоїв злочин у стані алкогольного сп'яніння в умовах воєнного стану, однак ці дані й необоротні наслідки – смерть людини не отримали належної оцінки. На думку скаржника, установлені пом'якшуючі обставини не можуть слугувати для звільнення ОСОБА_6 від відбування покарання з випробуванням. Як вважав автор скарги, залишаючи вирок без змін і відхиляючи аргументи потерпілої сторони, у тому числі про неправильне розв'язання позовних вимог, апеляційний суд ухвалив рішення, яке суперечить приписам ст. 370 КПК України [10].

Крім того, Касаційний кримінальний суд Верховного Суду у справі № 726/73/24 частково підтримав вимоги захисника викладені у касаційній скарзі і зауважив, що всупереч вимогам ст. 23 КПК України суд апеляційної інстанції не забезпечив повноти та безпосередності дослідження доказів щодо цих фактів, тобто допустив істотне порушення вимог цього Кодексу.

Також колегія суддів звернула увагу на те, що обставини, враховані судом апеляційної інстанції для призначення ОСОБА_8 покарання, не досліджувались під час судового розгляду судом першої інстанції.

Суд підкреслив, що законодавець чітко відмежовує поняття інституту призначення покарання від поняття інституту звільнення від відбування вже призначеного покарання, які між собою не ототожнюються та врегульовуються різними нормами закону України про кримінальну відповідальність та кримінального процесуального закону, а також з огляду на п. 2 та п. 4 ст. 420 КПК України є самостійними підставами для постановлення вироку судом апеляційної інстанції.

Натомість, як убачається з резолютивної частини вироку, суд апеляційної інстанції залишив без змін рішення суду першої інстанції в частині звільнення обвинуваченого від відбування покарання, водночас навівши в його мотивувальній частині протилежне обґрунтування, що свідчить про суперечливість висновків апеляційного суду.

З огляду на встановлені судом касаційної інстанції порушення вимог КПК України, допущені судом апеляційної інстанції, вирок апеляційного суду стосовно ОСОБА_8 підлягає скасуванню на підставі п. 1 ч. 1 ст. 438 КПК України, з призначенням нового розгляду в суді апеляційної інстанції, під час якого необхідно врахувати викладене та постановити рішення з дотриманням вимог цього Кодексу, належним чином умотивувавши свої висновки [11].

Таким чином, у своїх постановах Верховний Суд констатує наявність істотного порушення вимог кримінального процесуального закону і неправильного застосування закону України про кримінальну відповідальність, що призвело до м'якості призначеного покарання.

Непоодинокими є випадки, коли сторона обвинувачення оскаржує обвинувальні вироки у зв'язку із застосуванням необґрунтовано м'якого покарання, а також звільненням особи від відбування покарання з випробуванням без належних підстав.

Висновки. За результатами аналізу судової практики, можливо зробити висновок, що найбільш поширеними підставами оскарження судових рішень у кримінальних провадженнях щодо військовослужбовців є недотримання вимог матеріального та процесуального права, а саме: необґрунтоване застосування судами ст.ст. 69, 75, 76 КК України (наведення не у повній мірі конкретних підстав застосування положень закону про кримінальну відповідальність з урахування обставин справи, залишення поза увагою негативних характеризуючих даних щодо підсудного, неврахування обтяжуючих обставин); недотримання вимог ст.ст. 23, 370, 404, 419 КПК України

(незабезпечення повноти та безпосередності дослідження доказів, відсутність належного обґрунтування рішень суду, неповне наведення у резолютивній частині висновків суду по суті вимог апеляційної скарги).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конституція України від 28 червня 1996 року № 254к/96-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-D0%B2%D1%80#Text (дата звернення: 03.12.2025).
2. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 року. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_004 (дата звернення: 03.12.2025).
3. Кулянда М.І. Особливості апеляційного провадження в порядку судового контролю в кримінальному процесі України: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.09. Львів, 2021. 251 с.
4. Аленін Ю.П., Волошина В.К., Сидорчук В.В. Аналіз судової практики щодо оскарження вироку на підставі угод. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2023. № 6. С. 689–692. URL: https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-6/162 (дата звернення: 03.12.2025).
5. Погорецький М.А., Старенький О.С. Право на апеляційне оскарження у кримінальному провадженні: стандарти Європейського суду з прав людини та їх імплементація в Україні. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство».* 2025. Вип. 03. Ч. 2. С. 429–437. URL: https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2025/06/71-1.pdf (дата звернення: 03.12.2025).
6. Рекомендація № R(2000)2 Комітету міністрів Ради Європи державам-членам «Щодо повторного розгляду або поновлення провадження у певних справах на національному рівні після прийняття рішень Європейським судом з прав людини» від 19 січня 2000 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_175#Text (дата звернення: 03.12.2025).
7. Протокол № 7 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод від 22 листопада 1984 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_804#Text (дата звернення: 03.12.2025).
8. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Швидка проти України» (Заява № 17888/12) від 30 жовтня 2014 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_a40#Text (дата звернення: 03.12.2025).
9. Постанова Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 30 травня 2024 року (справа № 607/17727/22). URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/119493877 (дата звернення: 03.12.2025).
10. Постанова Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 24 квітня 2025 року (справа № 367/2269/23). URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/126906821 (дата звернення: 03.12.2025).
11. Постанова Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 04 лютого 2025 року (справа № 726/73/24). URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/125265387 (дата звернення: 03.12.2025).

УДК 343.346.8:004
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.4.55

РОЗСЛІДУВАННЯ КІБЕРЗЛОЧИНІВ: СУЧАСНІ ВИКЛИКИ ТА КРИМІНАЛІСТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ

Попович М.В.,
доктор філософії (PhD),
асистент кафедри кримінального права
юридичного факультету,
Чернівецький національний університет ім. Юрія Федьковича
ORCID: 0000-0003-4807-6621

Продан Т.В.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінального права,
Чернівецький національний університет ім. Юрія Федьковича
ORCID: 0000-0001-6347-0606

Попович М.В., Продан Т.В. Розслідування кіберзлочинів: сучасні виклики та криміналістичні особливості.

У статті проаналізовано особливості розслідування кіберзлочинів. Зростаюча цифровізація критичної інфраструктури посилила загрозу кіберзлочинності в усіх установах, що працюють з високовартісними активами та конфіденційною інформацією. Це дослідження заповнює прогалину, оцінюючи реальну ефективність комп'ютерно-криміналістичних методів для виявлення та розслідування злочинів у великих галузях, включно з фінансами, роздрібною торгівлею та технологіями. Досліджується використання криміналістичних інструментів для виявлення доказів у складних кримінальних провадженнях, причому найефективнішими виявилися відновлення даних та статистичний аналіз. На відміну від подібних досліджень, ця робота інтегрує емпіричні дані та експертні оцінки для аналізу реальних викликів і внеску цифрової криміналістики на практиці, наголошується на необхідності проведення додаткового навчання працівників правоохоронної системи, які безпосередньо проводять досудове розслідування даної категорії справ. Дослідження робить внесок у літературу, розробляючи секторальну криміналістичну рамку, визначаючи правові та процедурні обмеження та пропонуючи шляхи впровадження інструментів штучного інтелекту в криміналістичну діяльність. Окрім аналізу сучасних методів цифрової криміналістики, у статті розглянуто перспективи розвитку інноваційних технологій у сфері розслідування кіберзлочинів. Особливу увагу приділено застосуванню алгоритмів машинного навчання для автоматизації процесів виявлення аномалій та прогнозування потенційних загроз. Акцентовано увагу на необхідність гармонізації національного законодавства з міжнародними стандартами, що дозволить ефективніше координувати діяльність правоохоронних органів різних країн. Отримані результати мають практичне значення для підвищення точності розслідувань, оптимізації розподілу ресурсів та міжвідомчої співпраці у сфері протидії та розслідування кіберзлочинності.

Ключові слова: досудове розслідування, комп'ютерна криміналістика, безпека критичної інфраструктури, аналіз цифрових доказів, кіберзлочинність, методи криміналістичних розслідувань, штучний інтелект у цифровій криміналістиці.

Popovich M.V., Prodan T.V. Investigation of cybercrimes: current challenges and forensic features.

The article analyzes the peculiarities of cybercrime investigation. The growing digitization of critical infrastructure has increased the threat of cybercrime in all institutions that work with high-value assets and confidential information. This study fills a gap by assessing the real effectiveness of computer

forensics methods for detecting and investigating crimes in major industries, including finance, retail, and technology. It examines the use of forensic tools to uncover evidence in complex criminal proceedings, with data recovery and statistical analysis proving to be the most effective. Unlike similar studies, this work integrates empirical data and expert assessments to analyze the real challenges and contributions of digital forensics in practice, emphasizing the need for additional training for law enforcement personnel who directly conduct pre-trial investigations of this category of cases. The study contributes to the literature by developing a sectoral forensic framework, identifying legal and procedural constraints, and proposing ways to implement artificial intelligence tools in forensic activities. In addition to analyzing modern methods of digital forensics, the article discusses the prospects for the development of innovative technologies in the field of cybercrime investigation. Particular attention is paid to the use of machine learning algorithms to automate the processes of detecting anomalies and predicting potential threats. Emphasis is placed on the need to harmonize national legislation with international standards, which will allow for more effective coordination of the activities of law enforcement agencies in different countries. The results obtained are of practical importance for improving the accuracy of investigations, optimizing the allocation of resources, and interagency cooperation in the field of countering and investigating cybercrime.

Key words: pre-trial investigation, computer forensics, critical infrastructure security, digital evidence analysis, cybercrime, forensic investigation methods, artificial intelligence in digital forensics.

Постановка проблеми. В епоху всеосяжної цифровізації критичні інфраструктурні комплекси – фінансові, комерційні чи технологічні – дедалі більше залежать від складних інформаційних технологій. Разом із цим прогресом зростає й операційна ефективність, але водночас і вразливість до небачених раніше кібернападів. Злочини проти таких інфраструктур, особливо підприємницької діяльності, становлять реальну загрозу економічній стабільності, національній безпеці та громадській безпеці. Такі злочини часто супроводжуються складними кіберзлочинними змовами, включно з витоками даних, розкраданням коштів, фінансовим шахрайством та несанкціонованими вторгненнями в комп'ютерні системи, що потребують застосування передових технічних методів ідентифікації та розслідування.

Мета дослідження полягає у виробленні науково обґрунтованих рекомендацій щодо оптимізації цифрових криміналістичних методів у боротьбі з кіберзлочинністю, з урахуванням процедурних та правових викликів, а також можливостей застосування штучного інтелекту для підвищення точності та ефективності розслідувань. Формування комплексного підходу до оцінки та вдосконалення комп'ютерної криміналістики у сфері кіберзлочинів, що включає аналіз сучасних методів, правових та процедурних аспектів.

Стан опрацювання проблематики. Хоча цифрова криміналістика стала цінним інструментом у розслідуванні кіберзлочинів, наявна література здебільшого розглядає загальні кіберінциденти. Серед науковців даним питанням займалися: Колодіна А.С., Федорова Т.С., Гори І.В., Колесник В.А., Попович І.І. та інші.

Варто розпочати з імперичних досліджень, які у великому масштабі, що оцінюють ефективність криміналістичних методів у різних галузях та юрисдикціях, є рідкісними. Криміналістичне дослідження злочинів також ускладнюється правовою невизначеністю щодо допустимості, обробки та процедурного використання цифрових доказів. Внутрішня складність корпоративних комп'ютерних систем, поєднана з індивідуально розробленими технологіями та функціонуванням у різних регуляторних режимах, вимагає адаптованого криміналістичного підходу. Це дослідження заповнює прогалину шляхом систематичної оцінки ефективності комп'ютерно-криміналістичних методів у кримінальних розслідуваннях злочинів у підприємницькій діяльності об'єктів критичної інфраструктури, тощо.

Виклад основного матеріалу. Варто зазначити, що науковці А.С. Колодіна, Т.С. Федорова у статті «Цифрова криміналістика: проблеми теорії і практики» підкреслюють, що сучасні інформаційні технології вивели криміналістичну експертизу на новий етап розвитку. Автори наголошують на важливості методів пошуку, отримання та закріплення цифрових доказів, які часто є «невидимими» у традиційних слідчих процедурах. Автори підкреслюють, що сучасні інформаційні технології радикально змінили підхід до криміналістичної експертизи. Якщо раніше акцент робився на матеріальних доказах (сліди, документи, речові докази), то тепер ключову роль відіграють цифрові артефакти. Також автори акцентують увагу на «Невидимі докази»: йдеться про

дані, які не можна побачити без спеціальних інструментів – метадані, приховані файли, системні журнали, залишкові сліди у пам'яті пристроїв. Вони часто залишаються поза увагою традиційних слідчих процедур. Автори наголошують на важливості використання спеціалізованого програмного забезпечення для вилучення та збереження цифрових доказів у незмінному вигляді, щоб гарантувати їхню допустимість у суді. Звертається увага на недоліки в українському законодавстві адже досі бракує чітких норм щодо допустимості цифрових доказів, виникають труднощі з їхньою легалізацією у судових процесах, особливо коли доказ отримано з хмарних сервісів чи міжнародних джерел. Проблемою також є відсутність єдиних стандартів для збору та обробки цифрових доказів, недостатня кількість узгоджених протоколів між правоохоронними органами, експертними установами та судами, брак сучасного обладнання та програмного забезпечення у багатьох слідчих підрозділах, швидке старіння технологій: методи, актуальні кілька років тому, вже не відповідають сучасним викликам (наприклад, аналіз даних із блокчейн-систем чи хмарних платформ). Автори пропонують створення єдиної нормативної бази для цифрової криміналістики, яка б регламентувала порядок збору, збереження та використання цифрових доказів, розробку національних стандартів цифрової експертизи, що враховують міжнародний досвід (ISO/IEC 27037, NIST), інтеграцію штучного інтелекту у криміналістичні процеси для автоматизації пошуку та класифікації цифрових доказів. Приділена увага й підготовці кадрів: створення спеціалізованих навчальних програм для слідчих, прокурорів та суддів, які враховують специфіку цифрових доказів. Дослідження Колодіної та Федорової є важливим, бо воно: окреслює нову парадигму криміналістики, де цифрові докази стають центральними; підкреслює потребу у правовій модернізації та гармонізації із міжнародними стандартами; пропонує практичні шляхи вирішення проблем, що можуть стати основою для реформування криміналістичної експертизи в Україні [2 с. 378-380].

Також дослідники з Харківського національного університету внутрішніх справ у роботі «Цифрова криміналістика й удосконалення системи криміналістичної техніки в Україні» зазначають, що цифрова криміналістика є однією з найактуальніших галузей судових наук. Вони акцентують на потребі правоохоронних органів у ефективних інструментах для виявлення, вилучення та дослідження цифрових доказів. Автори підкреслюють, що цифрова криміналістика сьогодні є однією з найважливіших сфер судової експертизи, оскільки більшість злочинів має цифровий слід. Вони наголошують, що правоохоронні органи повинні мати доступ до ефективних засобів для виявлення, вилучення та дослідження цифрових доказів, адже саме ці докази часто є ключовими у розслідуванні кіберзлочинів. Цифрові артефакти (логи систем, метадані, приховані файли, інформація з мобільних пристроїв та хмарних сервісів) стають основою для встановлення істини у кримінальних провадженнях. Автори наголошують, що на практиці виникають труднощі з міжнародною співпрацею у випадках транскордонних злочинів, також багато правоохоронних органів не мають сучасного обладнання та програмного забезпечення для якісного вилучення цифрових доказів, і звертають увагу на недостатній кількості підготовлених експертів у сфері цифрової криміналістики, слідчі часто не мають спеціальних знань для роботи з цифровими доказами [3 с. 283-294].

У статті Гори І.В., Колесника В.А. та Поповича І.І. «До питання про цифрову криміналістику в системі криміналістичних знань» автори наголошують, що цифрова криміналістика сьогодні є однією з найактуальніших галузей судових наук, яка формує нову парадигму доказування у правозастосуванні. Вони підкреслюють, що сучасні злочини дедалі частіше залишають цифрові сліди, які не можуть бути виявлені традиційними методами, а отже потребують спеціалізованих інструментів та методик. Цифрові артефакти – метадані, системні журнали, залишкові файли, інформація з мобільних пристроїв та хмарних сервісів – стають ключовими джерелами доказів у кримінальних провадженнях, проте їхня допустимість у суді часто викликає дискусії через відсутність чіткої правової регламентації. Автори звертають увагу на те, що цифрова криміналістика має бути інтегрована у систему криміналістичних знань як окрема галузь, яка поєднує технічні, правові та організаційні аспекти. Вони акцентують на проблемах відсутності єдиних стандартів збору та збереження цифрових доказів, кадровому дефіциті спеціалістів, а також швидкому старінні технологій, що знижує ефективність розслідувань. Вирішення цих проблем вони вбачають у створенні нормативної бази, гармонізованої з міжнародними стандартами, у розвитку освітніх програм для слідчих, прокурорів та суддів, у впровадженні інноваційних технологій, зокрема штучного інтелекту та машинного навчання, а також у розширенні міжнародної співпраці для ефективного розслідування транскордонних кіберзлочинів. У підсумку автори доходять висновку,

що цифрова криміналістика є не допоміжним, а центральним елементом сучасної криміналістики, без якого неможливо забезпечити належний рівень протидії злочинності у цифрову епоху [4 с. 86–91].

Нові дослідження показують, що сучасні стратегії, які використовують кіберзлочинці для шахрайства з корпораціями, не мають криміналістичної рамки для виявлення та протидії таким схемам. Новітні роботи підкреслюють перспективність штучного інтелекту та предиктивної аналітики у вдосконаленні виявлення кіберзлочинів.

Сукупний огляд літератури виявляє три ключові прогалини. По-перше, бракує емпіричних досліджень, що зосереджуються саме на застосуванні цифрових криміналістичних методів у контексті розслідування кіберзлочинів. По-друге, ефективність криміналістичних інструментів не була порівняно оцінена між секторами на основі реальних даних справ. По-третє, потенційна синергія між аналітикою на основі штучного інтелекту та традиційними криміналістичними методами залишається малодослідженою.

У цьому дослідженні застосовано змішаний дизайн, що поєднує кількісні та якісні підходи, для кількісної оцінки ефективності інструментів цифрової криміналістики у розслідуванні злочинів проти підприємницької діяльності в об'єктах критичної інфраструктури.

Під час написання даної роботи було прийнято рішення звернутися за статистикою до матеріалів CERT-UA за 2024 рік, яка демонструє різке зростання кіберінцидентів в Україні – 4315 випадків проти 2541 у 2023 році (+69,8%). Це свідчить про системну активізацію кібератак, спрямованих передусім на: органи влади та урядові структури, сектор безпеки та оборони, енергетичну інфраструктуру, комерційні організації та телекомунікації. До основних типів атак належить: поширення шкідливого ПЗ, фішинг, компрометація облікових записів і систем, несанкціоновані підключення.

Мета зловмисників – викрадення чутливої інформації (зокрема даних оборонно-промислового комплексу та урядових структур) та знищення інформаційних систем.

CERT-UA підкреслює, що кібератаки є складовою війни проти України, а кіберпростір – одна з найгарячіших точок протистояння. Очікується, що рф продовжить використовувати всі можливі методи, особливо проти критичної інфраструктури (зокрема енергетики). Стаття засвідчує, що кіберзагрози для України мають стратегічний характер і постійно зростають. Ворог системно атакує критично важливі галузі, намагаючись дестабілізувати державу та отримати дані оборонного значення. Водночас Україна активно посилює кіберзахист, розвиває інституційні механізми реагування та закликає громадян до дотримання кібергігієни як елементу національної безпеки [5].

Досліджуючи дану тематику стає зрозумилим, що розслідування кіберзлочинів у сучасному світі є одним із найскладніших напрямів діяльності правоохоронних органів та спеціалізованих експертних установ. Стрімкий розвиток інформаційних технологій, глобалізація цифрових комунікацій та зростання залежності суспільства від електронних систем призвели до того, що злочинність перемістилася у віртуальний простір. Кіберзлочини охоплюють широкий спектр протиправних діянь: від банального шахрайства з банківськими картками до складних атак на критичну інфраструктуру держави. Їхня особливість полягає у високій латентності, транснаціональному характері та використанні складних технологічних інструментів, що ускладнює процес виявлення, фіксації та доведення вини конкретних осіб. Сучасні кіберзлочини мають кілька ключових рис, які визначають специфіку їхнього розслідування. По-перше, це «анонімність злочинців», яка забезпечується використанням VPN, проксі-серверів, технологій TOR, криптовалютних транзакцій та інших засобів приховування особистості. По-друге, це «транскордонність»: злочин може бути скоєний з території іншої держави, а його наслідки відчуваються у багатьох країнах одночасно. По-третє, це «динамічність технологій»: методи атак постійно змінюються, з'являються нові вектори проникнення, а традиційні інструменти захисту швидко втрачають актуальність.

Розслідування кіберзлочинів потребує застосування спеціальних методів цифрової криміналістики. Цифрова криміналістика – це галузь знань і практики, яка займається пошуком, вилученням, аналізом та збереженням цифрових доказів. Її завданням є забезпечення достовірності та допустимості доказів у суді. Важливим аспектом є те, що цифрові докази часто мають форму «невидимих слідів» – метаданих, логів системи, залишкових файлів у пам'яті пристроїв, інформації про час і місце доступу до ресурсів. Ці дані потребують спеціалізованих інструментів для вилучення та аналізу, таких як EnCase, FTK Imager, X-Ways Forensics, Wireshark, а також сучасних

систем аналізу великих даних, та спеціальних знань в правоохоронців, для належного використання даних систем та технологій.

Однією з ключових проблем у розслідуванні кіберзлочинів є «правова невизначеність». У багатьох країнах, включно з Україною, законодавство лише поступово адаптується до нових реалій. Питання допустимості цифрових доказів, їхньої автентичності та ланцюга збереження (chain of custody) залишаються дискусійними. Судові органи часто стикаються з труднощами у кваліфікації кіберзлочинів, адже традиційні норми кримінального права не завжди враховують специфіку цифрового середовища. Це створює ризик уникнення відповідальності злочинцями через процесуальні прогалини.

Ще необхідно виділити одну із основних проблем це «кадровий дефіцит». Розслідування кіберзлочинів потребує висококваліфікованих спеціалістів, які одночасно володіють знаннями у сфері інформаційних технологій, права та криміналістики. У багатьох правоохоронних органах бракує таких кадрів, що знижує ефективність розслідувань. Вирішення цієї проблеми можливе через створення спеціалізованих освітніх програм, підготовку експертів у сфері цифрової криміналістики та залучення приватних компаній до співпраці з державними структурами.

Важливим аспектом під час розслідування даної категорії справ є «міжнародна співпраця». Оскільки кіберзлочини часто мають транснаціональний характер, їхнє розслідування неможливе без взаємодії між правоохоронними органами різних країн. Інтерпол, Європол, а також спеціалізовані центри кібербезпеки створюють платформи для обміну інформацією та координації дій. Проте існують проблеми юрисдикції, адже різні країни мають різні правові режими щодо цифрових доказів та кіберзлочинів.

Особливу увагу слід приділити «розслідуванню атак на критичну інфраструктуру». Енергетичні системи, транспорт, телекомунікації та фінансові установи є найбільш уразливими до кібератак. Їхнє порушення може призвести до масштабних соціально-економічних наслідків. Розслідування таких злочинів потребує комплексного підходу: технічного аналізу, правової оцінки та стратегічної координації між державними та приватними структурами.

Не менш важливим є питання «інтеграції штучного інтелекту та машинного навчання» у процеси цифрової криміналістики. Сучасні алгоритми здатні автоматично аналізувати великі масиви даних, виявляти закономірності та прогнозувати поведінку злочинців. Це відкриває нові можливості для проактивного виявлення загроз та підвищення ефективності розслідувань. Проте використання ШІ породжує нові правові та етичні виклики, зокрема щодо прозорості алгоритмів та допустимості їхніх результатів у суді.

Таким чином, розслідування кіберзлочинів має низку особливостей, які відрізняють його від традиційних кримінальних розслідувань. Це складність технологічного середовища, анонімність злочинців, транскордонність, швидка еволюція методів атак, правова невизначеність та кадровий дефіцит. Вирішення цих проблем можливе лише через комплексний підхід, який включає розвиток цифрової криміналістики, удосконалення законодавства, міжнародну співпрацю, підготовку кадрів та впровадження інноваційних технологій.

Висновки. Підсумовуючи зазначене, приходимо до висновку, що розслідування кіберзлочинів у XXI столітті є не лише технічним завданням, а й стратегічним імперативом для забезпечення національної безпеки та економічної стабільності. Успішна протидія кіберзлочинності потребує синергії між державними органами, приватними компаніями та громадянами, адже лише спільними зусиллями можна створити ефективний захист від загроз цифрового світу.

Вважаємо за необхідне наголосити на важливості інвестувати у навчання та розвиток потенціалу: правоохоронці та криміналісти повинні проходити постійне навчання для адаптації до нових цифрових інструментів та тактик кіберзлочинності. Також варто розробити міжюрисдикційні протоколи: для подолання відмінностей у правових та технічних стандартах між країнами, слід розробити та гармонізувати міжнародні рамки поводження з цифровими доказами. На належному рівні інвестувати у криміналістичні інструменти на основі ШІ: політика та фінансування досліджень повинні підтримувати розробку та валідацію систем штучного інтелекту, здатних автоматизувати частину процесів отримання, класифікації та інтерпретації цифрових доказів.

Наслідки отриманих результатів є далекосяжними у прикладному вимірі. Криміналістичні процедури можуть бути вдосконалені, ресурси оптимально розподілені, а програми навчання оптимізовані правоохоронними органами, фахівцями з кібербезпеки та судовими інституціями, використовуючи ці результати. Дане дослідження також відкриває нові напрями для подальших

наукових пошуків. Впровадження штучного інтелекту та машинного навчання у криміналістичні процедури, кодифікація показників ефективності та розширення секторального й географічного охоплення є критичними етапами розвитку криміналістики, також підтверджує місце комп'ютерної криміналістики як основи розслідування кіберзлочинів. В епоху зростаючих цифрових загроз здатність правильно ідентифікувати, досліджувати та переслідувати злочини, що здійснюються за допомогою технологій, є не лише технічною необхідністю, а й стратегічним імперативом для національної оборони та економічного добробуту.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Кримінальний процесуальний кодекс України з постатейними матеріалами практики КСУ, ВСУ, Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ: наук.-практ. посіб. / за заг. ред. А.В. Столітнього. Київ : Норма права, 2020. 1504 с. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text (дата звернення: 26.11.2025).
2. Колодіна А.С., Федорова Т.С. «Цифрова криміналістика: проблеми теорії і практики». *Юридичний науковий електронний журнал.* 2022. С. 378-380. DOI: 10.32782/2524-0374/2022-4/90
3. Степанюк Р.Л., Перлін С.І. «Цифрова криміналістика й удосконалення системи криміналістичної технікив Україні». *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ ім. Е.О. Дідоренка.* 2022. № 3 (99). С. 283-294. DOI:10.33766/2524-0323.99.283-294.
4. Гора І.В., Колесник В.А., Попович І.І. До питання про цифрову криміналістику в системі криміналістичних знань. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція.* 2024. № 68. С. 86–91. DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.85.4.9.
5. Полтавська обласна військова адміністрація. URL: https://poda.gov.ua/news/208531 (дата звернення: 26.11.2025).

УДК 343.102:343.97.022-053.6
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.4.56

ДО ПИТАННЯ ЗАЛУЧЕННЯ ДОДАТКОВИХ УЧАСНИКІВ ПІД ЧАС ДОПИТУ НЕПОВНОЛІТНІХ ПОТЕРПІЛИХ ВІД НАСИЛЬНИЦЬКИХ ЗЛОЧИНІВ

Пясковський В.В.,
кандидат юридичних наук, професор,
професор кафедри криміналістики
навчально-наукового інституту права та психології
Національної академії внутрішніх справ
ORCID: 0000-0001-7954-1018
e-mail: pwwadd@gmail.com

Семенов В.В.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри криміналістики
навчально-наукового інституту права та психології
Національної академії внутрішніх справ
ORCID: 0000-0003-2036-3450
e-mail: semenovkiev@meta.ua

Пясковський В.В., Семенов В.В. До питання залучення додаткових учасників під час допиту неповнолітніх потерпілих від насильницьких злочинів.

У статті розглядаються проблемні питання залучення додаткових учасників до допиту неповнолітніх потерпілих від насильницьких злочинів у кримінальному процесі України. Зазначається, що допит як ключова слідча (розшукова) дія вимагає комплексного підходу, що повинен враховувати процесуальні, психологічні, педагогічні та етичні аспекти, особливо з огляду на вразливість неповнолітніх потерпілих.

Автори аналізують положення статті 226 КПК України, яка передбачає обов'язкову участь під час проведення допиту неповнолітнього потерпілого законного представника, педагога або психолога, а за потреби – лікаря, констатуючи відсутність чітко визначеного порядку їх залучення. Особливу увагу приділено ролі законного представника (батьків, опікунів, представників органів опіки). Підкреслюється необхідність індивідуального підходу з урахуванням характеру сімейних відносин, рівня довіри дитини та можливого негативного впливу законного представника (наприклад, у випадках домашнього насильства). У статті зазначається, що присутність близької особи може як сприяти, так і ускладнювати допит неповнолітнього потерпілого.

Обґрунтовується функція педагогів і психологів як посередників, що забезпечують психологічну безпеку, адаптацію запитань до віку та емоційного стану дитини, а також запобігання повторній травматизації. Автори наголошують на потребі залучати спеціалістів з відповідною освітою та практичним досвідом роботи з дітьми, бажано знайомих з допитуваним, для створення довірливої атмосфери під час проведення досліджуваної слідчої (розшукової) дії. Водночас критикується відсутність чітких підстав і мети їх залучення та механізму компенсації витрат, що призводить до формалізму та додаткового навантаження на слідчого.

Здійснюється акцент на превентивній ролі лікаря під час проведення допиту неповнолітнього потерпілого, зокрема, моніторингу фізичного та психічного стану, особливо у випадках стресу, розумової відсталості чи інших медичних потреб дитини.

Дослідження базується на аналізі положень КПК України, наукових праць та практики розслідування насильницьких злочинів, учинених щодо неповнолітніх.

Ключові слова: допит неповнолітніх, насильницькі злочини, учасники допиту, законний представник, педагог, психолог, лікар, кримінальний процес.

Pyaskovskyi V.V., Semenov V.V. On the issue of involving additional participants during the interrogation of minor victims of violent crimes.

The article examines problematic issues related to the involvement of additional participants in the interrogation of minor victims of violent crimes within the criminal procedure of Ukraine. It is noted that interrogation, as a key investigative (search) action, necessitates a comprehensive approach that accounts for procedural, psychological, pedagogical, and ethical aspects, particularly given the vulnerability of minor victims.

The authors analyze the provisions of Article 226 of the Criminal Procedure Code of Ukraine, which mandates the obligatory participation of a legal representative, a pedagogue or psychologist during the interrogation of a minor victim, and, if necessary, a physician, while highlighting the absence of a clearly defined procedure for their involvement. Particular attention is devoted to the role of the legal representative (parents, guardians, or representatives of guardianship authorities). The necessity of an individualized approach is emphasized, taking into account the nature of family relations, the child's level of trust, and the potential negative influence of the legal representative (for instance, in cases of domestic violence). The article states that the presence of a close person may either facilitate or complicate the interrogation of the minor victim.

The function of pedagogues and psychologists as intermediaries is substantiated; they ensure psychological safety, adapt questions to the child's age and emotional state, and prevent secondary traumatization. The authors stress the need to involve specialists with appropriate education and practical experience working with children, preferably those familiar with the interviewee, to foster a trusting atmosphere during the examined investigative (search) action. At the same time, criticism is directed at the lack of clear grounds and purposes for their involvement, as well as mechanisms for compensating expenses, which leads to formalism and additional burden on the investigator.

Emphasis is placed on the preventive role of the physician during the interrogation of the minor victim, including monitoring of physical and mental health, particularly in cases of stress, intellectual disability, or other medical needs of the child.

The study is grounded in an analysis of the provisions of the Criminal Procedure Code of Ukraine, scholarly works, and the practice of investigating violent crimes committed against minors.

Key words: interrogation of minors, violent crimes, interrogation participants, legal representative, pedagogue, psychologist, physician, criminal procedure.

Постановка проблеми. Захист дитини, яка постраждала від насильства, передбачає не лише забезпечення її фізичної безпеки, а й неухильного дотримання належних стандартів під час проведення процесуальних дій за її участю. Серед них допит посідає особливе місце як одна з найскладніших слідчих (розшукових) дій. Як справедливо вказують І.П. Осипенко і О.О. Калітник, допит неповнолітніх уважається одним із найскладніших видів допиту, адже саме він охоплює собою процесуальний, тактичний, організаційний, психологічний, педагогічний та етичний аспекти [1, с. 440]. З огляду на це, такий допит вимагає від слідчого не лише глибокого знання процесуальних норм, а й високого рівня професійної підготовки.

Практика розслідування кримінальних правопорушень свідчить, що проведення слідчих (розшукових) дій за участю неповнолітніх потерпілих, особливо допиту, нерідко викликає у слідчих певні труднощі. Причиною цього, зокрема, є відсутність чіткого нормативного врегулювання порядку залучення додаткових учасників до цієї процесуальній дії. У зв'язку з цим, виникає низка практичних і теоретичних питань, пов'язаних із належною підготовкою, функціями, роллю та межами участі кожного з таких учасників під час проведення допиту.

Мета дослідження. Метою статті є комплексний аналіз проблем залучення додаткових учасників (законного представника, педагога, психолога, лікаря) до допиту неповнолітніх потерпілих від насильницьких злочинів, визначення їх ролі, мети та функцій у кримінальному провадженні.

Стан опрацювання проблематики. Проблемні питання допиту неповнолітніх потерпілих від насильницьких злочинів активно обговорюється в українській юридичній науці. Окремі аспекти допиту неповнолітніх потерпілих були предметом досліджень В І. Алєксєйчук, Д. Васіна, Ю. Гошовської, О.М. Гуміна, А.В. Даниленка, Т.І. Мальованої, Н.М. Максимишина, М.Я. Никоненка, І.П. Осипенка, І. Пилипенка, Є.В. Повзика, К.С. Тищенко, Н.В. Хмелевської, В.Ю. Шепітька та інших.

Загалом, дослідники зосереджуються на тактичних і психологічних аспектах допиту, особливостях встановлення психологічного контакту з дитиною та правових гарантіях її захисту. Водно-

час питання залучення до допиту неповнолітнього потерпілого додаткових учасників – законного представника, педагога, психолога та лікаря розглядається фрагментарно й без належної систематизації, що зумовлює потребу подальших наукових досліджень.

Виклад основного матеріалу. Допит неповнолітнього потерпілого передбачає обов'язкову участь додаткових учасників, серед яких – законний представник, педагог або психолог, а за необхідності – лікар (ст. 226 КПК України) [2]. Поряд із цим КПК України не містить роз'яснень, який саме педагог та лікар якої спеціалізації повинні залучатися під час допиту за участі неповнолітнього [3, с. 126]. Також законодавець не конкретизує, хто саме з цих осіб має бути залучений у кожному конкретному випадку, що покладає відповідальність за відповідне рішення на слідчого.

Відповідно до ст.ст. 59, 44 КПК України як законні представники неповнолітніх можуть бути залучені батьки (усиновлювачі), а в разі їх відсутності – опікуни чи піклувальники особи, інші повнолітні близькі родичі чи члени сім'ї, а також представники органів опіки і піклування, установ і організацій, під опікою чи піклуванням яких перебуває неповнолітній [2].

Під час вирішення питання залучення до участі в допиті законного представника неповнолітнього, на наш погляд, особливого значення повинен набувати індивідуальний підхід, який передбачає, зокрема, попереднє з'ясування характеру стосунків у родині та рівня довіри дитини до одного з батьків чи опікунів. Такий підхід є вкрай важливим у випадках, коли насильницький злочин було вчинено одним із членів сім'ї, адже присутність близької для дитини особи може істотно вплинути на її здатність вести відвертий і вільний діалог під час допиту. Водночас необхідно враховувати не лише формально-правовий статус особи, яка залучається до допиту як законний представник, а й характер вчиненого щодо дитини злочину. Наприклад, у випадках сексуального насильства над дівчинкою участь чоловіка, навіть якщо це її батько, може бути психологічно некоректною та небажаною, оскільки здатна знизити рівень комунікативної відкритості та довіри дитини.

Крім того, як свідчить практика, нерідко законні представники з числа батьків або опікунів не лише не сприяють, а й ускладнюють проведення допиту: намагаються впливати на зміст показань неповнолітнього, демонструють упередженість чи створюють інші перешкоди здійсненню слідчої (розшукової) дії з будь-яких причин. У зв'язку з цим, особливої ваги набуває своєчасне виявлення можливого негативного впливу батьків на дитину, що може проявлятися у формі нав'язування певної позиції або переконування уникати повних та правдивих показань. Нейтралізація такого впливу є необхідною умовою забезпечення достовірності показань, тоді як налагодження конструктивної взаємодії із законними представниками дозволяє слідчому значно полегшити подальше розслідування.

Відтак, залучення законного представника до участі в допиті має здійснюватися з особливою уважністю, з урахуванням не лише правових вимог, а й емоційного стану та потреб дитини.

У цьому зв'язку, також варто звернути увагу, що ч. 3 ст. 227 КПК України надає слідчому або прокурору право у виняткових випадках, коли участь законного представника може завдати шкоди інтересам малолітнього або неповнолітнього потерпілого, обмежити його участь не лише у проведенні окремих слідчих (розшукових) дій, а й в усьому кримінальному провадженні, замінивши його іншим законним представником. Таке рішення може бути прийняте як за клопотанням малолітнього або неповнолітнього, так і з ініціативи особи, яка здійснює досудове розслідування. Також, згідно з ч. 4 ст. 44 КПК України, у разі якщо дії чи інтереси законного представника суперечать інтересам особи, яку він представляє, за рішенням слідчого, прокурора, слідчого судді, суду такий законний представник замінюється іншим [2]. Водночас, як слушно зауважує І. Пилипенко, подібне усунення допускається лише за наявності вагомих підстав і застосовується у виняткових випадках [4, с. 113].

Що стосується участі в допиту неповнолітнього потерпілого інших учасників, у науковій літературі обґрунтовується позиція, що з метою створення сприятливої обстановки, відчуття комфорту та захищеності доцільно запрошувати педагога, який безпосередньо знає та навчає допитуваного [5, с. 137]. Присутність такої особи виступає важливим психологічним чинником підтримки, адже вона формує у дитини почуття довіри, впевненості та безпеки. Водночас цього недостатньо, адже процес отримання показань повинен ґрунтуватися не лише на врахуванні освітнього середовища, в якому перебуває дитина, а насамперед на її психологічних особливостях, рівні розвитку та знаннях, що відповідають її віковим характеристикам. При цьому чинне кримінальне процесуальне законодавство України не містить чітко визначеного віку, з якого неповнолітні можуть

бути допитані як потерпілі чи свідки. Це створює певні труднощі у правозастосуванні, оскільки сприйняття та відтворення подій у дітей різних вікових груп істотно відрізняється.

Крім того, очевидно, що здатність дитини правильно розуміти події та надавати відомості про них залежить не лише від віку, а й від рівня інтелектуального та емоційного розвитку, що зумовлює необхідність індивідуального підходу до кожного випадку. Як слушно підкреслює Н.В. Хмелевська, визначення можливості допитати дитину необхідно доручити психологу, який міг би надати свою оцінку ситуації [6, с. 105]. У цьому контексті саме психологи та педагоги в кожному конкретному випадку, щодо конкретної дитини повинні визначити, чи здатна вона правильно сприймати і розуміти ті події, які спостерігала [7, с. 20].

І. Цилюрик та О. Коцюба зазначають, що присутні під час допиту педагог або психолог можуть переформулювати питання, що підлягають встановленню, зробити їх доступнішими для сприйняття дитиною [8, с. 251].

Залучення психолога є виправданим також у випадках, коли внаслідок вчиненого кримінального правопорушення малолітньому потерпілому було завдано моральних страждань, що спричинили тимчасовий хворобливий стан (стрес, тривале перебування у стані страху тощо) [5, с. 137]. Психолог не лише допомагає знизити рівень психоемоційного напруження дитини, а й надає слідчому рекомендації щодо оптимальної тактики проведення допиту, враховуючи індивідуальні особливості сприйняття та емоційного стану потерпілого.

На наш погляд, педагог або психолог виконують надзвичайно важливу функцію посередника між неповнолітнім та слідчим. Їхня присутність дає змогу забезпечити психологічно безпечну атмосферу для дитини, допомогти адаптувати запитання слідчого до рівня розвитку й емоційного стану допитуваного, а також знизити рівень тривожності. Участь таких спеціалістів не лише сприяє отриманню повних і достовірних показань, а й істотно зменшує ризик повторної психологічної травматизації неповнолітнього потерпілого, що повністю відповідає міжнародним стандартам правосуддя, дружнього до дитини.

Разом із тим виникає цілком логічне питання: хто саме може бути запрошений як педагог чи психолог? Законодавець на даний час залишає це питання неврегульованим, а отже, слідчий має право запросити будь-якого спеціаліста. Водночас участь педагога або психолога під час допиту неповнолітнього потерпілого повинна мати не формальний, а змістовний характер. Тому цілком слушною вважаємо позицію Д. Васіна, що педагог або психолог, який залучається до проведення допиту неповнолітнього, повинен мати відповідні знання, отримані під час здобуття вищої освіти за спеціальністю (при цьому обов'язково до матеріалів кримінального провадження мають бути долучені завірені належним чином копії документів про здобуття педагогом або психологом освіти), а також практичний досвід роботи з дітьми [9, с. 246].

Разом з тим, очевидно, що ефективність участі в допиті спеціаліста визначається не лише його професійною підготовкою. Якщо педагог чи психолог є для дитини абсолютно незнайомою особою, користі від його участі для неповнолітнього, на наш погляд, буде небагато. Саме тому деякі науковці пропонують закріпити у кримінальному процесуальному законодавстві вимогу, відповідно до якої до участі у допиті запрошується педагог чи психолог, який уже мав контакт із дитиною або безпосередньо знайомий із нею. Такий підхід, на їх думку, дозволить створити більш довірливу атмосферу, налагодити психологічний контакт і, зрештою, забезпечити ефективність усього кримінального провадження [10, с. 20]. Виключенням із даного положення може бути ситуація, коли між неповнолітнім і викладачами навчального закладу, в якому він навчався або навчається, склалися неприязні стосунки, оскільки участь кого-небудь з них в допиті може призвести до ускладнень у встановленні психологічного контакту з допитуваним.

Однак проблема є набагато глибшою. Як справедливо зазначає в даному контексті В.В. Гірук, чинне законодавство не визначає ані обставин, за яких слід запрошувати педагога чи психолога, ані вимог до їхньої професійної кваліфікації, ані цілей їх залучення, ані механізму компенсації витрат, пов'язаних з їх участю у слідчих (розшукових) діях. Відсутність чітко встановленої процедури створює, на думку автора, дві основні проблеми: по-перше, пошук відповідного спеціаліста фактично лягає на плечі слідчого; по-друге, участь психолога або педагога часто набуває формального характеру, адже їхня присутність забезпечується на безоплатній основі. У результаті, слідчий позбавляється реальної підтримки у встановленні психологічного контакту з дитиною та застосуванні належної тактики допиту для отримання повних та об'єктивних показань [5, с. 138].

Також доцільно звернути увагу і на питання участі лікаря у проведенні допиту. Як наголошує Н.М. Максимишин, його залучення є необхідним у випадках, коли внаслідок злочину у потерпілого виникли тимчасові розлади психічної діяльності чи фізичного здоров'я [11, с. 155]. На думку І.П. Осипенка та О.О. Калітник, необхідність присутності лікаря визначається слідчим з урахуванням розвитку малолітнього, його захворюваності або особливих потреб медичного характеру [1, с. 440].

Окремі науковці акцентують увагу на необхідності обов'язкової участі лікаря-психіатра у випадках допиту неповнолітнього, визнаного розумово відсталим. Це зумовлено тим, що саме лікар-психіатр є фахівцем із питань патології розумового розвитку і може надати професійну оцінку здатності дитини правильно сприймати запитання та відтворювати відомості про події. При цьому важливу інформацію про психічний стан неповнолітнього можна отримати не лише з медичної документації, а й від батьків, близьких родичів, педагогів або на основі власних спостережень слідчого за поведінкою дитини [12, с. 598].

На наш погляд, присутність лікаря має подвійне значення: з одного боку, він контролює фізичний та емоційний стан дитини під час проведення слідчої (розшукової) дії, своєчасно реагуючи на можливе погіршення самопочуття, а з іншого – забезпечує додаткові гарантії дотримання прав та інтересів неповнолітнього. Таким чином, лікар під час допиту неповнолітнього потерпілого виконує не лише допоміжну, а й превентивну функцію. Медичний фахівець здатен своєчасно виявити ознаки перевтоми, стресу чи психічних розладів, попередити їх поглиблення та надати необхідні рекомендації слідчому щодо подальшої комунікації. Це дозволяє поєднати завдання кримінального провадження з обов'язком держави гарантувати збереження фізичного та психічного здоров'я дитини, що цілком відповідає міжнародним стандартам захисту прав неповнолітніх у кримінальному процесі.

Висновки. Допит неповнолітніх потерпілих від насильницьких злочинів потребує залучення додаткових учасників для забезпечення психологічної безпеки дитини та достовірності отриманих показань.

Під час вирішення питання про залучення до участі в допиті законного представника неповнолітнього особливого значення набуває індивідуальний підхід, що повинен враховувати як емоційний стан дитини, так і можливий вплив дорослих на її поведінку.

Педагог або психолог під час допиту виконують роль посередника між слідчим і дитиною, сприяючи встановленню довіри та забезпеченню комфортної комунікації, тоді як лікар контролює фізичний і психоемоційний стан неповнолітнього, запобігаючи можливим негативним наслідкам.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Осипенко І.П., Калітник О.О. Допит неповнолітньої особи у кримінальному провадженні та його особливості. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 8. С. 439–441. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0374/2020-8/109.
2. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13 квіт. 2012 р. № 4651–VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651–17#Text.
3. Повзик Є.В. Актуальні питання допиту малолітньої, неповнолітньої особи під час досудового розслідування. *Кримінальний процес: сучасний вимір та проспективні тенденції.* IV Харківський кримінальний процесуальний полілог. 2023. № 4. С. 124–127. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/19602/1/Povzyk_A124-127.pdf.
4. Пилипенко І. Окремі проблеми застосування законодавства щодо участі неповнолітніх у кримінальному провадженні. *Публічне право*. 2013. № 3 (11). С. 110–118. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/pp_2013_3_17.
5. Гірук В.В. Тактичні та процесуальні засади допиту малолітніх потерпілих від насильницьких злочинів. *Актуальні питання кримінального процесу, криміналістики та судової експертизи*: матеріали міжвідом. наук.-практ. конф. (Київ, 24 листоп. 2017 р.). Київ, 2017. Ч. 2. С. 137–141. URL: https://www.navs.edu.ua/files/naukova-diyalnist/naukovi-zaxodi/zbirnuki/2017/materialy_2_24112017.pdf.
6. Хмелевська Н.В. Особливості участі неповнолітніх потерпілих та свідків у кримінальному провадженні. *Вісник кримінального судочинства*. 2022. № 1–2. С. 100–108. DOI: https://doi.org/10.17721/2413-5372.2022.1-2/100-108.

7. Методичні рекомендації щодо опитування дітей, що стали свідками та/або жертвами насильства, а також вчинили насильство: метод. посіб. / Д. Пурас, О. Калашник, О. Кочемировська, Т. Цюман; за заг. ред. Т. Цюман. Київ: ФОП КЛИМЕНКО, 2015. 114 с. URL: https://rm.coe.int/guidelines-druk-2-/168075de3b.
8. Цилюрик І., Коцюба О. Залучення спеціаліста до допиту малолітніх потерпілих від насильницьких злочинів. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: «Юридичні науки». 2022. № 4 (36). С. 249–258. DOI: http://doi.org/10.23939/law2022.36.249.
9. Васін Д. Допит потерпілого під час розслідування втягнення неповнолітніх у заняття проституцією. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 2. С. 244–248. URL: http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2019/2/47.pdf.
10. Денисовський М.Д., Томчук І.О., Слотюк В.А. Деякі особливості проведення допиту неповнолітніх у кримінальному провадженні. *Міжнародний науковий журнал «Інтернаука»*. Серія: «Юридичні науки». 2020. № 11 (33), Т. 2. С. 16–22. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/mnjiu_2020_11%282%29__4.
11. Максимишин Н. М. Судовий допит: процесуальне і криміналістичне дослідження: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.09. Львів, 2016. 250 с. URL: https://law.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2016/02/%D0%94%D0%B8%D1%81%D0%B5%D1%80%D1%82%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%8F-21.pdf.
12. Гумін О.М. Особливості допиту неповнолітніх у кримінальному процесі України. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024 № 4. С. 597–600. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-4/141.

УДК 343.98
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.4.57

ВИОКРЕМЛЕННЯ ВИДІВ ЗЛОЧИННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ, У ЯКИХ ВІРТУАЛЬНІ АКТИВИ Є ЗАСОБОМ ВЧИНЕННЯ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ, ЯК ПІДСТАВА ФОРМУВАННЯ ОКРЕМИХ КРИМІНАЛІСТИЧНИХ МЕТОДИК РОЗСЛІДУВАННЯ

Саєнко В.В.,
аспірант Донецького державного університету внутрішніх справ
ORCID: 0009-0003-4806-5436

Саєнко В.В. Виокремлення видів злочинної діяльності, у яких віртуальні активи є засобом вчинення кримінальних правопорушень, як підстава формування окремих криміналістичних методик розслідування.

В останні десятиліття у криміналістиці поняття «злочинна діяльність» набуло дещо ширшого розуміння. Така протиправна діяльність почала розглядатися як спосіб існування, процедура його життєзабезпечення, а не лише як конкретні акти спрямовані на досягнення окремих злочинних цілей. У такому тлумаченні поняття «злочинна діяльність» є ширшим за поняття «злочин», «злочинна поведінка», «механізм злочину», останні включаються до поняття «злочинної діяльності» в якості окремих складових. Модель злочинної діяльності окремого виду, в основі якої лежить механізм злочину, є підставою для формування окремих криміналістичних методик розслідування кримінальних правопорушень.

Кримінально-правові та криміналістичні ознаки кримінальних правопорушень є підставою для класифікації криміналістичних методик розслідування. Тому формування таких методик, може передбачати виокремлення окремих видів злочинної діяльності, враховуючи при цьому найбільш вагомі кримінально-правові та криміналістичні ознаки такої протиправної активності.

Поширення віртуальних активів серед населення, тенденція до збільшення випадків їх використання у злочинній діяльності, відсутність методик розслідування даного виду кримінальних правопорушень у криміналістиці, зумовили актуальність дослідження.

Тому здійснене автором статті виокремлення видів злочинної діяльності, у яких віртуальні активи є засобом вчинення кримінальних правопорушень, слугує підставою для формування відповідних методик розслідування кримінальних правопорушень.

У статті проаналізована слідча практика розслідування кримінальних правопорушень, де віртуальні активи використовуються як засіб вчинення таких протиправних дій. Це дало можливість зробити висновок про доцільність виокремлення таких окремих криміналістичних методик: створення та обігу шкідливих програмних чи технічних засобів; незаконного обігу наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів; виготовлення та обігу дитячої порнографії; незаконного позбавлення волі, викрадення людини, торгівлі людьми, проституції; незаконного обігу зброї, бойових припасів, вибухових речовин та вибухових пристроїв; незаконного обігу електричної або теплової енергії; незаконних дій з документами на переказ, платіжними картками, іншими засобами доступу до банківських рахунків, електронними грошима, обладнанням для їх виготовлення.

Ключові слова: криміналістична методика, методика розслідування, злочинна діяльність, легалізація відмивання злочинних доходів, неправомірна вигода, збут наркотичних засобів та психотропних речовин, дитяча порнографія, торгівля людьми, незаконний обіг зброї, віртуальні активи, цифрові активи, криптовалюта, фінансування тероризму, методика розслідування комп'ютерних правопорушень, злочини у кіберпросторі, комп'ютерне шахрайство, цифрова валюта, фіатні гроші.

Saenko V.V. Identification of types of criminal activity in which virtual assets are a means of committing criminal offenses as a basis for the formation of separate criminalistics investigation methods.

In recent decades, the concept of «criminal activity» has acquired a somewhat broader understanding in criminology. Such illegal activity began to be considered as a way of life, a procedure for its life support, and not only as specific acts aimed at achieving individual criminal goals. In this interpretation, the concept of «criminal activity» is broader than the concepts of «crime», «criminal behavior», «mechanism of crime», the latter being included in the concept of «criminal activity» as separate components. The model of criminal activity of a particular type, based on the mechanism of the crime, is the basis for the formation of individual criminalistics methods of investigating criminal offenses.

Criminal-legal and criminalistics signs of criminal offenses are the basis for the classification of criminalistics methods of investigation. Therefore, the formation of such methods may involve the isolation of individual types of criminal activity, taking into account the most significant criminal-legal and criminalistics signs of such illegal activity.

The spread of virtual assets among the population, the tendency to increase cases of their use in criminal activity, the lack of methods for investigating this type of criminal offenses in criminalistics, determined the relevance of the study.

Therefore, the author of the article's isolation of types of criminal activity in which virtual assets are a means of committing criminal offenses serves as the basis for the formation of appropriate methods for investigating criminal offenses.

The article analyzes the investigative practice of investigating criminal offenses where virtual assets are used as a means of committing such illegal actions. This made it possible to conclude that it is appropriate to isolate the following separate criminalistics methods: creation and circulation of malicious software or hardware; illegal circulation of narcotic drugs, psychotropic substances or their analogues; production and circulation of child pornography; illegal deprivation of liberty, kidnapping, human trafficking, prostitution; illegal circulation of weapons, ammunition, explosives and explosive devices; illegal circulation of electrical or thermal energy; illegal actions with transfer documents, payment cards, other means of access to bank accounts, electronic money, equipment for their production.

Key words: criminalistics methodology, investigation methodology, criminal activity, legalization of money laundering, illicit profit, sale of narcotic drugs and psychotropic substances, child pornography, human trafficking, illegal arms trafficking, virtual assets, digital assets, cryptocurrency, terrorist financing, methodology for investigating computer crimes, cybercrime, computer fraud, digital currency, fiat money.

Постановка проблеми. В останні десятиліття проблема вивчення злочинної діяльності набула поширення, таку діяльність розглядають у кримінально-правовому, кримінологічному, соціологічному, психологічному та відповідно криміналістичному аспектах. Ще до недавнього у криміналістиці найчастіше зміст поняття «злочинна діяльність» обмежувався поодинокими протиправними актами, як то реальні рухи, дії чи операції. У минулому допускалося змішування понять «злочин» та «злочинна діяльність», ставився знак рівності між поодинокими «злочинним діянням» та «злочинною діяльністю».

Коли «злочинна діяльність» розглядається лише як сукупність певних дій та рухів особи, що спрямовані на реалізацію чи задоволення потреб, то можливе ототожнення поняття «злочину» та «злочинної діяльності». Однак в останні десятиліття у криміналістиці поняття «злочинна діяльність» набуло дещо ширшого розуміння. Така протиправна діяльність почала розглядатися як спосіб існування, процедура його життєзабезпечення, а не лише як конкретні акти спрямовані на досягнення окремих злочинних цілей. У такому тлумаченні поняття «злочинна діяльність» є ширшим за поняття «злочин», «злочинна поведінка», «механізм злочину», останні включаються до поняття «злочинної діяльності» в якості окремих складових [1].

Кримінально-правові та криміналістичні ознаки кримінальних правопорушень є підставою для класифікації криміналістичних методик розслідування. Тому здійснене автором статті виокремлення видів злочинної діяльності, у яких віртуальні активи є засобом вчинення кримінальних правопорушень, слугує підставою для формування відповідних методик розслідування кримінальних правопорушень.

Стрімке поширення віртуальних активів серед населення, тенденція до збільшення випадків їх використання у злочинній діяльності, відсутність дієвих криміналістичних методик розслідування таких криміналістичних правопорушень, зумовлюють актуальність здійсненого автором дослідження.

Метою статті є аналіз видів злочинної діяльності, у яких віртуальні активи використовуються як засіб вчинення кримінальних правопорушень, з метою формування відповідних криміналістичних методик розслідування.

Стан опрацювання проблематики. Здійснений нами аналіз стану наукового дослідження злочинної діяльності, у якій віртуальні активи використовуються як засіб вчинення кримінальних правопорушень показало, що у посібниках, періодичних виданнях та збірках конференцій такі проблеми розв'язували у своїх публікаціях Р.О. Баранов [2; 3], Л.В. Герасименко і О.В. Тихонова [4], М.В. Гуцалюк [5], В.А. Динту і А.А. Мітрофанов [6], Д.Й. Никифорчук і Д.Д. Чемерис [7], Є.В. Панченко [8; 9], В.І. Пісний [10], В.В. Федчишина [11], М.М. Фрідман-Козаченко [12], колектив науковців під керівництвом С.С. Чернявського [13; 14], О.В. Халін [15, с. 154-155], інші науковці.

Однак проблематика злочинної діяльності, у якій віртуальні активи є засобом вчинення кримінальних правопорушень, в останні роки на стільки динамічно розвивається, що поодинокі її дослідження не встигають задовольняти потреб як теорії криміналістики так і практики виявлення та розслідування такої протиправної діяльності.

Виклад основного матеріалу. На думку науковців, в сучасних умовах криптовалюта все частіше є засобом або предметом вчинення кримінальних правопорушень та завдяки своїм особливостям виступає фактором злочинності [7, с. 138.]

Злочинну діяльність пов'язану з використанням віртуальних активів доцільно розподіляти на дві основні групи: 1) злочинна діяльність у якій віртуальні активи є засобом вчинення правопорушень; 2) злочинна діяльність у якій віртуальні активи є об'єктом замаху.

У даній статті ми проаналізуємо види злочинної діяльності у якій віртуальні активи є засобом вчинення правопорушень. Злочинна діяльність цієї групи, в останні роки, характеризується значними темпами поширення. В її основі лежать дії, в ході яких віртуальні активи, зазвичай криптовалюти, обмінюються на предмети з обмеженим або забороненим обігом (наркотичні засоби та психотропні речовини, зброя, порнографічні предмети тощо).

Злочинна діяльність щодо легалізації (відмивання) майна, одержаного злочинним шляхом. Така протиправна діяльність кваліфікується за ст. 209 Кримінального кодексу України (далі – КК України). В загальному значенні, відмивання коштів полягає в тому, щоб узяти гроші, отримані від злочинної діяльності, та провести їх крізь низку операцій, маскуючи їхнє походження та інтегруючи їх до фінансової системи для подальшого використання в інтересах злочинців.

В узагальненнях фахівців Державної служби фінансового моніторингу України зазначається, що фінансова сфера, завдяки розвитку нових продуктів та технологій, надає злочинцям нові практики дистанційного способу вчинення злочину як в реальному світі, так і у віртуальному. Основними факторами трансформації фінансових злочинів є перехід світової економіки до нового технологічного укладу, інформатизація суспільства у всіх сферах, глобалізація, використання різних юрисдикцій до здійснення відмивання коштів [16, с. 24].

Аналіз слідчої практики вказує на те, що традиційною технологією відмивання коштів в цій сфері є придбання за «злочинні» кошти різних видів віртуальних активів (криптовалют) та на наступному етапі за допомогою різних бірж та спеціальних сервісів-міксерів подрібнення початкових монет та конвертація їх в інші криптовалюти. Таким чином кошти можуть пройти сотні адрес, ускладнюючи відстеження початкового власника. Принцип роботи подібних сервісів простий, вони беруть криптовалюту у різних клієнтів, «перемішують» її, у наслідок чого утворюється «мікс», який не дозволяє або утруднює процес відстеження власника грошей [16, с. 89].

Ускладнюють розслідування легалізації злочинних доходів також поширені Blockchain-інструменти, такі як: а) однорангові операції P2P (зазвичай, здійснюються на спеціалізованих веб-сайтах із певним відсотком комісії); б) Bitcoin-банкомати (операції обміну на готівку, здійснюються при бажання Bitcoin-нерів залишитися анонімними, особливо якщо ці банкомати обмінюють Bitcoin без отримання інформації KYC («знай свого клієнта», вимога FATF); в) Bitcoin-тумблери або змішувачі, є сервісом з відмивання коштів через заплутування ланцюжка транзакцій (за відносно невисокий відсоток, з високим ступенем анонімності клієнта); г) використання анонімних

криптовалют (засіб «транспортер»), правопорушники за його допомогою здійснюють анонімний обмін, між наприклад, фіатною та криптовалютою.

Так, у поточному році правоохоронці викрили масштабну міжнародну схему з відмивання коштів. Група зловмисників організувала переведення коштів у готівку за допомогою конвертаційного центру, переміщення готівки між містами України та країнами Європейського союзу, а також нелегальний обмін валют та продаж криптовалют. Детективи Бюро економічної безпеки провели обшуки приміщень, де здійснювалася незаконна діяльність з обміну валют, та вилучили готівку на 152 млн грн. Основною метою діяльності центру було відмивання доходів отриманих злочинним шляхом, конвертація коштів в Україні та у країнах Євросоюзу, приховуючи згадані операції від фінансових регуляторів. Зазначеною злочинною «схемою» користувалися сотні фізичних осіб та великі компанії. Що підтверджують документи, вилучені під час обшуків та чорнові записи щодо фізичних та юридичних осіб України та країн Євросоюзу, які користувалися зазначеною «схемою». Злочинне угруповання було виявлене завдяки взаємодії й співпраці детективів Бюро економічної безпеки з експертами Євросоюзу. Розпочато досудове розслідування у кримінальному проваджені за ознаками кримінального правопорушення, передбаченого ч. 2 ст. 212 КК України [17].

31.10.2024 Національне антикорупційне бюро України та Спеціалізована антикорупційна прокуратура повідомили про підозру голові Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України (далі – Держспецзв'язок) Щиголю Ю., його заступнику та іншим у заволодінні державними коштами у сумі понад 62 млн грн. За версією слідства, 2020 року власник групи компаній у змові з керівництвом Держспецзв'язку розробили схему заволодіння бюджетними коштами, виділеними на закупівлю обладнання та програмного забезпечення. Для цього залучили дві підконтрольні компанії, а закупівлю засекретили, щоб уникнути відкритих торгів та забезпечити їхню перемогу. З цими компаніями підпорядковане Держспецзв'язку держпідприємство уклало договори на постачання відповідного програмного забезпечення та послуг та перерахувало у 2021-2022 роках кошти на суму понад 285 млн грн.

Проте реальна вартість програмного забезпечення, яке компанії придбали у іноземного виробника, становила 223 млн грн, а різницею більш ніж 62 млн грн і заволоділи учасники злочину. Ці кошти було виведено на рахунки підконтрольних компаній за кордоном з метою легалізації та розподілу між членами організованої групи.

В телефоні колишнього голови Держспецзв'язку Щиголя Ю. виявили криптогаманець, на якому зберігається 1 201 285 одиниць Tether USDT (еквівалент 1 201 928 дол США) і 6,9 Bitcoin (275 тис дол США). Загалом 1,476 млн дол США у криптовалюті. Крім зазначеного, під час обшуків у Щиголя Ю. знайшли ще 82 тис євро і 72 тис дол США готівкових коштів [18; 19].

Злочинна діяльність щодо ухилення від сплати податків, зборів (обов'язкових платежів). Такі протиправні дії кваліфікуються за ст. 212 КК України. Використання віртуальних активів характерне для умисного ухилення від сплати податків, зборів (обов'язкових платежів), що входять в систему оподаткування, введених у встановленому законом порядку, якщо ці діяння призвели до фактичного ненадходження до бюджетів чи державних цільових фондів коштів у значних розмірах.

Так, 2022 року було повідомлено про підозру 7 особам в ухиленні від сплати податків на суму понад 71 млн грн через махінації на ринку криптовалют. Учасникам злочинної «схеми» повідомлено про підозру в ухиленні від сплати податків в особливо великих розмірах та легалізації доходів, одержаних злочинним шляхом (ч. 3 ст. 28, ч. 3 ст. 212, ч. 3 ст. 209 КК України).

За даними органів досудового розслідування, підозрювані для реалізації схеми ухилення від сплати податків використовували ресурси з обміну електронних коштів, які дозволяють користувачам, у тому числі і з російської федерації, а також так званих «ЛНР/ДНР», конвертувати готівкові та безготівкові кошти у криптовалюту та навпаки. Фінансові операції здійснювалися в обхід вимог українського законодавства у сфері регулювання таких послуг, без відображення відповідних операцій у податковій звітності, ідентифікації клієнтів та сплати обов'язкових платежів до державного бюджету України.

Згідно висновку судово-економічної експертизи за період 2017-2020 років такі дії учасників «схеми» сприяли фактичному ненадходження до бюджету понад 71 млн грн у вигляді податку на доходи фізичних осіб та військового збору.

Органи досудового розслідування Національної поліції України встановили, що незаконно отримані прибутки були легалізовані шляхом придбання квартир, земельних ділянок та іншого

майна. Під час обшуків в учасників «схеми» вилучили понад 830 кг банківського срібла у злитках та грошові кошти у сумі близько 50 млн грн у різній валюті – 830 тис євро, 470 тис дол США та 460 тис грн. На вилучені грошові кошти, а також придбане підозрюваними майно – 6 земельних ділянок та 3 квартири, судом накладено арешт. Загальна вартість арештованого майна становить понад 100 млн грн [20].

Злочинна діяльність щодо одержання неправомірної вигоди службовою особою. Така протиправна діяльність кваліфікується за ст. 368 КК України. Поширення віртуальних активів сформувало новий інструмент корупції, який є ускладненим для протидії, у порівнянні з готівкою або безготівковою неправомірною вигодою. У даному випадку «схема» є такою: хабародавець реєструє криптогаманець, зараховує до нього віртуальний актив (зазвичай, криптовалюту) та повідомляє відкритий та закритий ключі особі, якій надається неправомірна вигода, цей хабароотримувач може обміняти віртуальний актив на реальні гроші. З метою посилання своєї безпеки, дані правопорушники можуть відкрити крипто-гаманець і банківську карту, шляхом якої буде здійснено виведення коштів, на третіх осіб, що ускладнить ідентифікацію особи зловмисників.

Здійсненню таких злочинних дій сприяють анонімність (неможливість відстежити або перехопити транзакцію, а також проблематичність встановлення особи, яка здійснила переказ криптовалюти на певну адресу) і децентралізація (відсутність єдиного емітента і регулятора, що зумовлює як дефляційну природу криптовалюти, так і неможливість її довільної зміни або блокування). Певну проблему також становить оцінка віртуального активу у випадку притягнення правопорушника до кримінальної відповідальності. Хоча, той же Bitcoin має очевидну мінову вартість і може бути досить легко конвертований у валюту, яка виконує функцію платіжного засобу. Додамо, що в останній час як предмет неправомірної вигоди використовується не лише Bitcoin як взаємозамінний токен, але й невзаємозамінні токени (NFT). Якими є криптографічно унікальні токени, що пов'язані з цифровим контентом, які й забезпечують підтвердження права власності на віртуальні, а при потребі й фізичні активи. Вони є віртуальними активами, що містять ідентифікуючу інформацію, записану в смарт-контрактах. Невзаємозамінні токени (NFT) мають унікальні атрибути, зазвичай пов'язані з конкретним активом, вони можуть бути використані для підтвердження права власності на цифрові предмети аж до володіння фізичними активами. Ними можуть бути представлені будь-які віртуальні об'єкти для доказу їхньої цінності чи рідкості: предмети колекціонування, витвори мистецтва, земельні ділянки та ін.

Віртуальний актив, зокрема криптовалюта, зазвичай, зберігається у спеціальному криптогаманці, який є програмою з управління такими віртуальними активами. У такій програмі найціннішим є логін та пароль, використання яких підтверджують активність в мережі. Важлива специфіка віртуального активу, зокрема криптовалюти, полягає у тому, що втрата криптогаманця (логіна або пароля) означає безумовну втрату віртуальних активів, оскільки за відсутності адміністратора системи вони є непоправними. Така ситуація є зворотною стороною децентралізації, тобто більше свободи, передбачає й більше відповідальності. Втрата паролів є основною причиною, через яку обсяг віртуальних активів, зокрема криптовалюти, в обігу постійно (незначно, але й незворотно) знижується, оскільки, як відомо, емісія криптовалют є обмеженою.

Все це зумовлює ситуацію при якій ключову роль при викритті злочинної діяльності, де фігурує криптовалюта, відводиться роботі з власниками криптогаманців. Останній є певним еквівалентом банківського рахунку, на якому користувач зберігають свої віртуальні активи, зокрема криптовалюту, та через який здійснює транзакції. Варто зазначити, що криптогаманець не зберігає у собі віртуальний актив, зокрема криптовалюту, у вигляді певних даних, а містить лише ключі, що використовуються в управлінні адресами і реалізує технічну взаємодію з Blockchain. Для прикладу, криптогаманець формує транзакції або здійснює пошук інформації в реєстрі. Окремі типи криптогаманців допомагають обмінювати валюту, надають додаткові засоби безпеки тощо. Один криптогаманець може використовуватися для різних віртуальних активів, зокрема криптовалют. Відомості щодо статусу криптогаманця та його власника можуть отримуватися лише за допомогою спеціальних аналітичних програмних інструментів, а також використовуючи криміналістично значущу інформацію отриману внаслідок проведення пізнавальних процесуальних дій (огляд, обшук, проведення експертизи тощо).

Зазвичай, встановлення власників криптогаманців ускладнене відсутністю їх реєстрація на біржі (спеціальному сервісі), де не вимагається надання будь-яких персональних даних про особу власника. Все це зумовлює вирішення слідчим тактичного завдання, спрямованого на доказу-

вання під час розслідування кримінального правопорушення належності певного криптогаманця конкретній особі. Відповідно джерелами для з'ясування такої криміналістично значущої інформаціє є комп'ютерна техніка і відомості, отримані унаслідок проведених з нею пізнавальних процесуальних дій (огляд, експертиза і т. ін.).

Так, нещодавно правоохоронці оприлюднили в медіа інформацію про те, що Національне антикорупційне бюро і Спеціалізована антикорупційна прокуратура передали до суду обвинувальний акт проти депутата Верховної Ради Андрія Одарченка. Якого обвинувачують у спробі підкупити голову Державного агентства відновлення та розвитку інфраструктури Мустафу Найєма Bitcoin в обмін на сприяння в отриманні грошей із фонду ліквідації наслідків збройної агресії на ремонт будівель Державного біотехнологічного університету, де депутат продовжує обіймати посаду ректора (дію контракту призупинено).

За це депутат пообіцяв неправомірну вигоду у криптовалюті Bitcoin в еквіваленті 50 тис дол. США, а згодом надав її частину у розмірі 0,39 Bitcoin, що на той момент дорівнювало 10 тис дол. США.

Це перша в історії антикорупційних органів України неправомірна вигода, яку вдалося задокументувати у криптовалюті. Дії депутата кваліфікували як спробу дати хабар – ч. 4 ст. 369 КК України. Депутат, однак, заперечує, що перераховував гроші. За його словами, він лише допомагав розібратися Найєму в криптовалютах. Одарченко також припускав, що справу проти нього ініціювали вороги, яких він міг нажити як член антикорупційного комітету Верховної Ради [21].

За повідомленням Національного антикорупційного бюро, правоохоронці викрили також співробітника Державної прикордонної служби на наданні хабаря у криптовалюті представнику правоохоронного органу.

За даними слідства, прикордонник через посередника надав правоохоронцю криптовалюту USDT в еквіваленті 355 тис. дол. США За це він хотів, щоб правоохоронець «закрив очі» на його протиправну діяльність. На момент викриття злочинця хабар надійшов у повному обсязі на криптогаманець посередника, був переведений у готівку та переданий правоохоронцю.

Прикордоннику повідомлено про підозру за ч. 1 ст. 369 КК України. правоохоронцю та його посереднику про підозру за ч. 4 ст. 368 КК України [22].

Злочинна діяльність щодо вчинення шахрайства та шахрайства з фінансовими ресурсами. Протиправна діяльність щодо шахрайства кваліфікується за ст. 190 КК України, а шахрайства з фінансовими ресурсами за ст. 222 КК України. Нещодавно Національний банк України викрив онлайн-сервіс «BitCapital» у спробах обійти фінансове законодавство держави. Згадана компанія створила незаконну схему надання коштів у кредит, маскуючи свою діяльність під операції з криптоактивами. Від зазначеної діяльності компанії вже постраждало більше 700 людей. Серед яких соціально незахищені групи населення, а також військовослужбовці, яким компанія відмовляла у пільгах, передбачених законодавством України та агресивно стягувала заборгованість.

Фахівці Національного банку України вказали на те, що «онлайн-сервіс «BitCapital» вибудував складний механізм обходу законодавства: формально надаючи позики в USDT, фактично видають кредити в гривні, оминаючи усі встановлені законом регуляторні механізми. У діях зазначеної компанії виявлені системні порушення законодавства: перевищення гранично допустимих процентних ставок; маніпуляції з розкриттям інформації про реальну вартість кредиту; введення споживачів в оману щодо умов договору. І все це здійснюється на фоні повної непрозорості щодо умов надання послуги та свідомого ухилення від дотримання нормативних вимог.

В діях «BitCapital» вбачається: шахрайство (ст. 190 КК України), адже компанія вводить клієнтів в оману щодо умов кредитування, приховує реальні ставки, або маскує кредити під криптоопераціїї; шахрайство з фінансовими ресурсами (ст. 222 КК України), адже маскування гривневих кредитів під позики в USDT може розглядатися як маніпуляція з фінансовими ресурсами; порушення порядку здійснення господарської діяльності (ст. 202 КК України), «BitCapital» фактично надає кредити без реєстрації як фінансова установа, що є прямим порушенням законодавства про фінансові послуги; примушування до виконання цивільно-правових зобов'язань (ст. 355 КК України) – компанія використовує агресивні методи стягнення боргів.

Висновки фахівців щодо протиправної діяльності онлайн-сервісу «BitCapital» передані до Національної поліції України та Бюро економічної безпеки [23].

Злочинна діяльність щодо фінансування тероризму. Відповідальність за таку протиправну діяльність передбачена ст. 258-5 КК України. Високий ступінь анонімності, створює преваги

і полегшує етап підготовки до терористичного акту, який може включати виплату винагороди учасникам терористичного угруповання, а також закупівлю необхідних засобів для такого виду злочинної діяльності (одягу, обладнання, зброї тощо). Проте, є протилежні думки експертів, вони вказують, що побоювання використання криптовалюти у фінансуванні тероризму є дещо перебільшеним.

Працівники Державної служби фінансового моніторингу України навели такий приклад: 28.08.2015 Алі Шукрі Амін був засуджений до 11 років тюремного ув'язнення з подальшим довічним перебуванням під наглядом поліції. Цей вирок був винесений йому за діяльність в Інтернеті, спрямовану на надання матеріальної підтримки та надання ресурсів терористичній організації ІДІЛ. В ході своєї злочинної діяльності Алі Шукрі Амін розмістив у соціальній Інтернет-мережі «Твіттер» посилання на написану ним статтю під назвою «Bitcoin та благодійна діяльність для джихаду». У цій статті ним розглядалися способи використання Bitcoin, і те, як джихадисти могли б скористатися цією валютою для фінансування своєї протиправної діяльності. У статті також надавались пояснення, що таке Bitcoin, як функціонує ця система віртуальної валюти, а також пропонувалося використовувати новий Bitcoin-гаманець Dark Wallet, що забезпечує анонімність користувача Bitcoin.

Крім зазначеного, у наведеній статті містилися вказівки на алгоритм створення анонімної системи збору пожертв з використанням Bitcoin для надсилання коштів моджахедам [24, с. 65-66].

У іншому прикладі, Служба безпеки України заблокувала діяльність злочинного угруповання, яке займалося відмиванням та незаконним переведенням коштів, зокрема й з використанням криптовалют. Так, організатори створили низку онлайн-ресурсів (сайти, телеграм-канали), які дозволяли користувачам конвертувати криптовалюту у готівку в особливо великих розмірах (на понад 240 млн грн). Біло з'ясовано, що даним сервісом користувались також особи, які підтримують тероризм та сепаратизм. Транзакції здійснювалися через заборонені іноземні електронні платіжні системи. Для відмивання коштів злочинці інвестували в нерухомість, земельні ділянки та дорогоцінні метали [16, с. 92].

Злочинна діяльність щодо створення та обігу шкідливих програмних чи технічних засобів. Така протиправна діяльність кваліфікується за ст. 361-1 КК України. Певною криміногенною загрозою поширення криптовалюти є збільшену кількість кібератак з використанням програм-вимагачів.

Так, працівники Державної служби фінансового моніторингу України виявили невідповідність операцій з криптовалютами фінансовому профілю певної фізичної особи – громадянина України.

Ця фізична особа володіла рахунком на крипто-біржі та здійснювала значні операцій з криптоактивами. Водночас, зазначена фізична особа не мала офіційно задекларованих доходів. Використовуючи програмне рішення Chainalysis Reactor було встановлено: фізична особа отримувала Bitcoin від різних Bitcoin-гаманців, що належать низці осіб, а також з гаманців клієнтів біржі з високим рівнем ризику; адреси походження Bitcoin пов'язані з діяльністю програм-вимагачів, Даркнет-ринком, шахрайством та діяльністю сервісів-міксерів.

Зазначеної фізичною особою використано крипто-біржі для обміну коштів у гривню та надалі використано для придбання різних високовартісних активів.

Правоохоронним органом було встановлено, що зазначена фізична особа здійснює злочинну діяльність з використанням програм-вимагачів [25, с. 57].

Злочинна діяльність щодо незаконного обігу наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів. Зазвичай така протиправна діяльність кваліфікується за ст. 307 КК України. Поширеною сферою злочинного використання віртуальних активів, зокрема криптовалюти є незаконний наркообіг (зокрема, наркоторгівля).

Найпоширенішою злочинною «схемою» незаконного наркообігу є розміщення оголошень на сайтах мережі Інтернет, де пропонується робота на вкрай вигідних умовах, пов'язана із збутом наркотичних речовин. Зацікавленим особам пропонують зв'язатися з роботодавцем захищеними каналами зв'язку месенджерами, де збувачі великих партій наркотичних засобів знаходять помічників, так званих «закладчиків», які безпосередньо й займаються збутом у роздріб наркозасобів.

З метою розширення кола покупців, створюються спеціальні сайти фіктивних Інтернет-магазинів, де зазвичай, наркотичні засоби маскуються під найменуваннями харчових чи інших продуктів. Оформлюючи замовлення покупець не надає особисті відомості продавцю, а залишається знеособленим. Домовившись, тобто уклавши угоду, покупець переказує кошти на електронний

гаманець продавця, який згодом зв'язується через соціальні мережі із застосуванням лінгвістичних стегоконтейнерів або захищених каналів зв'язку у месенджері із «закладчиком» повідомляючи адресу постачальника та місце «закладки». Покупця, у свою чергу, інформують про місце «закладки», і таким чином угода вважається завершеною.

При цьому кошти електронного гаманця, отримані унаслідок незаконної угоди, легалізуються через купівлю віртуальних активів, зокрема криптовалюти, з подальшою конвертацією в інші кошти на відповідній електронній біржі.

Здійснюючи купівлю віртуального активу, зокрема криптовалюти, покупці наркотичних речовин переводять кошти на рахунки електронних гаманців збувачів наркозасобів. Після цього зловмисники з анонімних чи підставних електронних гаманців купують віртуальні активи, зокрема криптовалюту на електронних біржах чи спеціальних приватних сайтах обміну валют. Зазвичай, такий віртуальний актив (куплена криптовалюта) обмінюється кілька разів на іншу криптовалюту, щоб було важче відстежити початкове надходження коштів з електронного гаманця.

Далі електронні активи, зокрема криптовалюту, продавці за допомогою електронних бірж назад конвертують у гроші, які надходять на інші анонімні електронні гаманці зловмисників. Далі кошти можуть переводитися на банківські картки зловмисників, що оформлені на підставних осіб, або на ці кошти можуть придбаватися матеріальні блага в Інтернет-магазинах.

Як ми вже зазначали, придбавання віртуальних активів, зокрема криптовалюти, не передбачає надання відомостей про покупця, значно ускладнює роботу правоохоронців щодо ідентифікації осіб, які уклали такі протиправні угоди.

Так, Службою безпеки України в Одеській області виявлено функціонування нарколабораторії, яка займалась виготовленням амфетаміну. Злочинці також здійснювали контрабандне постачання МДМА (напівсинтетична психоактивна сполука амфетамінового ряду) з Нідерландів. Для проведення розрахунків зловмисники активно використовували криптовалюту Bitcoin. Необхідна сума в Bitcoin розміщувалась в електронний гаманець продавця, якому за допомогою системи знеособлених чатів «Джаббер» повідомлявся електронний код для отримання доступу до коштів. Для купівлі Bitcoin клієнти, які мали намір придбати наркотичні засоби або психотропні речовини, з використанням банківських карт українського банку за допомогою різноманітних іноземних сайтів придбавали криптовалюту [16, с. 92].

Злочинна діяльність щодо виготовлення та обігу дитячої порнографії. Такі протиправні дії кваліфікуються за ст. 301-1 КК України. Віртуальні активи, зокрема криптовалюта можуть використовуватися з метою сексуальної експлуатації дітей в Інтернеті. Насамперед це стосується обігу предметів дитячої порнографії, а інколи й оплати прямих трансляцій дій сексуального характеру з неповнолітніми і т. ін. Як і зайняття іншою злочинною діяльністю, оплата «послуг» віртуальними активами, зокрема криптовалютою значно підвищує приватність злочинців та технічно ускладнює виявлення кримінального правопорушення.

Так, у Кривому Розі поліція затримала сімейну пару, яка використовувала свою чотирирічну доньку для створення порнографічних відео. Вихідці однієї з країн Кавказького регіону 29-річний чоловік та його 30-річна дружина вступали з донькою у статеві зносини, фіксуючи це на відео. Продаж відеофайлів здійснювався в анонімному сегменті Інтернету, а для оплати використовувалася криптовалюта.

Поліцейські встановили нік-нейм, який використовували зловмисники для завантаження файлів порнографічного змісту. У квартирі, яку орендували зловмисники, силовики провели санкціонований обшук, вилучивши комп'ютерну та відеотехніку, мобільні телефони [26; 27].

Кіберполіція Дніпропетровщини викрила злочинну групу, яка знімала та продавала незаконне відео з підлітками. Первинну інформацію щодо поширення в мережі відео порнографічного характеру за участі малолітніх дітей Кіберполіція отримала від колег з Австралії. Під час проведення досудового розслідування українські поліцейські встановили усіх учасників злочинної групи, причетних до створення та продажу дитячої порнографії. Жертвами злочину стали діти віком від 9 до 13 років. Їх до порностудії приводили власні ж батьки заради грошей.

Для конспірації, студії розташовувалися у сільській місцевості, а відзнятий порнографічний матеріал збувався в мережі за допомогою засобів анонімізації. Розрахунок за продаж дитячої порнографії відбувався виключно за допомогою криптовалюти. Оператором був організатор групи (43-річний мешканець області), який особисто виконував ролі у таких зйомках. Він також приймав замовлення на створення порнографічного відео за участі дітей різної статі із відповідною тематикою, інтер'єром, кількістю учасників, та інших особистих бажань замовника [28; 29].

Нещодавно Інтернет-видання «Gizmodo» повідомило, що дослідники з Рейнсько-Вестфальського технічного університету Ахена виявили у деяких фрагментах Blockchain, який використовується для функціонування криптовалюти Bitcoin сотні посилань на дитячу порнографію.

Blockchain є ланцюжком блоків, в яких можуть зберігатися замітки або файли. Окремі блоки в загальному ланцюжку зберігають записи транзакцій і можуть потенційно зберігати невеликі замітки або файли, зазвичай це інформація про те, для чого була потрібна транзакція.

Вивчивши приблизно 1600 файлів, дослідники виявили, що 99 відсотків файлів складаються або з тексту, або з зображення, а відносно невелика кількість файлів містить сексуальний контент – всього вісім. Один з цих файлів був ідентифікований як порнографічний образ неповнолітнього суб'єкта. Два інших файли містили в цілому 274 посилання на жорстоке поводження з дітьми, 142 з яких були пов'язані з Даркнетом.

Дослідники вважають, що певний зміст, наприклад, дитяча порнографія, може зробити просте володіння Bitcoin незаконним. На їх думку, оскільки усі дані блокового ланцюга завантажуються і постійно зберігаються користувачами, вони несуть відповідальність за будь-який небажаний контент, доданий в блок-ланцюжок іншими. Отже було б незаконно брати участь у системі на основі Blockchain, як тільки вона буде містити незаконний контент.

Зазначається, що Blockchain є ланцюжком транзакцій, куди включаються усі підтверджені операції. Blockchain постійно синхронізується і додає нові транзакції. Теоретично Blockchain Bitcoin має зберігати транзакції і файли необмежений час. Це означає, що посилання на порнографічні матеріали неможливо видалити [30].

Це дослідження дає змогу зробити висновки, що криптовалюту, зокрема Bitcoin використовують у незаконному обігу дитячої порнографії. У даному випадку відповідальність за законодавством України може наступати за продаж та зберігання дитячої порнографії. Крім того, протиправним є обмін посиланнями в ланцюжках Blockchain на ресурси в мережі Інтернет чи Даркнет, на яких розміщений (рекламується) такий контент.

Злочинна діяльність щодо незаконного позбавлення волі, викрадення людини, торгівлі людьми, проституції. Протиправні дії щодо незаконного позбавлення волі або викрадення людини кваліфікуються за ст. 146 КК України, торгівля людьми за ст. 149 КК України, а кримінально карані дії пов'язані з проституцією, зокрема за участю неповнолітніх за ст. 303 КК України.

В процесі такої злочинної діяльності створюються Інтернет-сайти, де розміщуються оголошення про надання інтимних послуг. Оголошення і розрахунки за надані інтимні послуги здійснюються віртуальними активами, зокрема криптовалютою.

На початку 2018 року начальник Департаменту карного розшуку Національної поліції України повідомив, що у 2017 році поліція зареєструвала 507 кримінальних проваджень за фактом викрадень людей, згодом 386 зловмисникам повідомлено про підозру. У чотирьох випадках зловмисники вимагали викуп у вигляді криптовалюти. Такі кримінальні правопорушення мали місце у Києві, Вінниці та Одесі. Прикладом стало затримання зловмисників за викрадення двох осіб у Києві. Вони вимагали викуп з потерпілих у криптовалюті – Bitcoin. Сума викупу складала еквівалент п'яти мільйонам доларів США. У наслідок проведеної роботи поліцейські звільнили заручників, які кілька місяців провели у полоні [31].

Злочинна діяльність щодо незаконного обігу зброї, бойових припасів, вибухових речовин та вибухових пристроїв. Протиправні дії щодо незаконного обігу зброї, тобто придбання, збуту вогнепальної зброї (крім гладкоствольної мисливської), бойових припасів, вибухових речовин або вибухових пристроїв без передбаченого законом дозволу кваліфікуються за ст. 263 КК України.

В цілому злочинна діяльність, пов'язана з використанням віртуальних активів вчинювана з метою незаконного обігу зброї схожа до протиправних дій під час незаконного обігу наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів. У даному випадку віртуальні активи можуть використовуватися як засіб оплати протиправних дій під час обігу зброї, набоїв до неї та вибухових речовин.

Міжнародній слідчій практиці відомі випадки торгівлі зброєю у Даркнеті за криптовалюту. Таке розслідування, зокрема стосувалося громадянина Словаччини, який торгував вогнепальною зброєю, боєприпасами та наркотиками. Після затримання зловмисника було проведено низку обшуків в ході яких виявлено п'ять одиниць вогнепальної зброї, боєприпаси різного калібру, велику криту плантацію канабісу та Bitcoin-гаманець, який містив Bitcoin на суму 203 000 євро, які, як підозрюється, були отримані через незаконні послуги, що пропонувалися через Даркнет [32, с. 44].

Злочинна діяльність щодо обігу електричної або теплової енергії. Протиправні дії, такі як викрадення, привласнення, вимагання електричної або теплової енергії кваліфікуються за ст. 188-1 КК України.

Співробітники Департаменту кібербезпеки Служби безпеки України спільно з Національною поліцією ліквідували підпільний центр з майнінгу криптовалют на Харківщині, який щомісяця викрадав промислові об'єми державної електроенергії на сотні тисяч гривень.

Правоохоронці вважають, що систематичне перевантаження комунальних мереж могло призвести до масштабних перебоїв з енергопостачанням до об'єктів житлового фонду та критичної інфраструктури у прифронтових районах.

До створення нелегального майнінг-центру були причетні декілька місцевих жителів, які встановили технологічне обладнання в орендованому складському приміщенні поблизу Харкова. З метою генерації електронних грошей використовували понаднормові обсяги необлікованої електроенергії, яку отримували через несанкціоноване підключення до мережі.

Під час обшуків у зловмисників виявлено комп'ютерну техніку та спеціалізоване обладнання з доказами злочинної діяльності [33].

Злочинна діяльність щодо незаконних дій з документами на переказ, платіжними картками, іншими засобами доступу до банківських рахунків, електронними грошима, обладнанням для їх виготовлення. Такі протиправні дії кваліфікуються за ст. 200 КК України.

Працівники Департаменту кіберполіції спільно з Головним слідчим управлінням Нацполіції та у співпраці з ФБР США провели багаторівневу міжнародну операцію з ліквідації дев'яти сервісів обміну віртуальних активів.

Вебресурси пропонували користувачам анонімний обмін криптовалют. Такі послуги надавалися для сприяння легалізації та відмивання грошей, здобутих протиправним шляхом. Через біржі зловмисники проводили активи, отримані в результаті атак шкідливим програмним забезпеченням (вірусами-шифрувальниками) та онлайн-шахрайства. Рекламування послуг з обміну здійснювалося на закритих хакерських форумах.

Наслідком проведеної операції було блокування інфраструктури мережі, що розміщувалася на серверах у США, країнах Європи та в Україні. Доменні імена були вилучені. А досудове розслідування в Україні здійснювалося за фактами несанкціонованого втручання в роботу електронних комунікаційних мереж та незаконних дій з платіжними картками, електронними грошима (ч. 3 ст. 361, ч. 2 ст. 200 КК України) [34].

Висновки. Проаналізована нами слідча практика розслідування кримінальних правопорушень, де віртуальні активи використовуються як засіб вчинення таких правопорушень, дала можливість зробити висновок про доцільність виокремлення таких окремих криміналістичних методик: – створення та обігу шкідливих програмних чи технічних засобів; – незаконного обігу наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів; – виготовлення та обігу дитячої порнографії; – незаконного позбавлення волі, викрадення людини, торгівлі людьми, проституції; – незаконного обігу зброї, бойових припасів, вибухових речовин та вибухових пристроїв; – незаконного обігу електричної або теплової енергії; – незаконних дій з документами на переказ, платіжними картками, іншими засобами доступу до банківських рахунків, електронними грошима, обладнанням для їх виготовлення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Starushkevych A., Hrebenyuk A., Fedchyshyna V., Stasiuk L., Bandura I., Holovko O. Criminal activity: concept and content. *AD ALTA: journal of interdisciplinary research.* 2024. № 14/02-XLIII. P. 148-152. URL: https://www.magnanimitas.cz/ADALTA/140243/PDF/140243.pdf (дата звернення: 01.12.2025).
2. Баранов Р.О. Протидія легалізації злочинних доходів та фінансуванню тероризму з використанням віртуальних валют. *Державне управління: удосконалення та розвиток.* 2016. № 6. URL: http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=978 (дата звернення: 15.05.2025).
3. Баранов Р.О. Сучасні схеми відмивання злочинних коштів у світі та в Україні. *Аспекти публічного управління.* 2015. № 7-8. С. 62-69. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/aplup_2015_7-8_10 (дата звернення: 15.05.2025).
4. Герасименко Л.В., Тихонова О.В. Криптовалюта: проблеми визнання неправомірною вигодою. *Реалізація державної антикорупційної політики в міжнародному вимірі:* матеріали

V Міжнар. наук.-практ. конференції (м. Київ, 9-10 грудн. 2020 р.). Київ: НАВСУ. 2020. Ч. 1 С. 66-67. URL: https://www.navs.edu.ua/files/naukova-diyalnist/naukovi-zaxodi/zbirnuki/2020/anty-korupc1_1.pdf (дата звернення: 15.05.2025).

5. Гуцалюк М.В. Протидія протиправній діяльності в кіберпросторі: конфіскація криптоактивів, одержаних злочинним шляхом. *Реалізація державної антикорупційної політики в міжнародному вимірі:* матеріали VI Міжнар. наук.-практ. конференції (м. Київ, 9-10 груд. 2021 р.). Київ: НАВСУ, 2021. С. 221-223. URL: http://repositsc.nuczu.edu.ua/bitstream/123456789/14978/1/materialy_konf_korup_081221.pdf (дата звернення: 15.05.2025).
6. Динту В.А., Мітрофанов А.А. Bitcoin у системі легалізації доходів, одержаних злочинним шляхом. *Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія».* 2017. Т. 19. URL: http://npnuola.onua.edu.ua/index.php/1234/article/view/524/495; DOI: https://doi.org/10.32837/npnuola.v19i0.524 С. 122-129 (дата звернення: 10.05.2025).
7. Никифорчук Д.Й., Чемерис Д. Д. Проблемні питання протидії криптовалютній злочинності в Україні. *Шляхи реформування кримінальної поліції: вітчизняний та зарубіжний досвід*: матеріали Міжнар. наук.-практ. круглого столу (м. Київ, 18 лют. 2022 р.). Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2022. С. 138-139. URL: https://elar.navs.edu.ua/server/api/core/bitstreams/631128de-e64c-454c-bfb8-baa9a86c9cbe/content (дата звернення: 03.05.2025).
8. Панченко Є.В. Досвід кіберполіції в розслідуванні злочинів пов'язаних із віртуальними активами. *Актуальні питання та перспективи розвитку кримінального аналізу в правоохоронній системі України:* матеріали міжвід. наук.-практ. конференції (м. Київ, 17 листоп. 2023 р.). Київ: Нац. акад. внутр. справ України, 2023. С. 92-97. URL: https://elar.navs.edu.ua/server/api/core/bitstreams/08ddbcd2-3419-4ddb-af7c-7f6a3d01d9c0/content (дата звернення: 03.05.2025).
9. Панченко Є.В. Криптовалюти й електронні гроші як інструменти фінансової активності кіберзлочинців. *Актуальні питання та перспективи розвитку кримінального аналізу в правоохоронній системі України:* міжвідомч. наук.-практ. конференція (м. Київ, 1 листоп. 2024 р.). Київ: НАВСУ, 2024. С. 85-89. URL: https://elar.navs.edu.ua/server/api/core/bitstreams/82ef550b-2b39-4375-a5d1-c9bc136b0a2a/content (дата звернення: 03.05.2025).
10. Пісний В.І. Розслідування легалізації (відмивання) майна, одержаного службовою особою у вигляді неправомірної вигоди: дис. на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 – Право; Національна академія внутрішніх справ, Київ, 2024, 312 с.
11. Федчишина В.В. Криптовалюта й блокчейни криптовалюти як інструменти корупції: реалії інституціалізації. *Реалізація державної антикорупційної політики в міжнародному вимірі:* матеріали VII Міжнар. наук.-практ. конференції (м. Київ, 8-9 груд. 2022 р.). Київ: НАВСУ, 2022. С. 101-111. URL: https://www.navs.edu.ua/files/antykoruptsia/2022/materialy_konf_081222.pdf#page=112 (дата звернення: 02.05.2025).
12. Фрідман-Козаченко М.М. Криптовалюта як інструмент легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом в умовах воєнного стану. *Розвиток юридичної науки в умовах воєнного стану:* матеріали Міжнар. наук.-практ. конференції (м. Київ, 17 трав. 2023 р.). Вінниця: ТОВ «ТВОРИ», 2023. С. 222-226.
13. Досвід країн Європейського Союзу щодо протидії злочинам, пов'язаним з корупцією, та захисту фінансових інтересів держави: аналіт. огляд / І. Кржечковськис, В.В. Тацієнко, С.С. Чернявський та ін. Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2016. 280 с.
14. Досвід країн Європейського Союзу щодо виявлення та розслідування відмивання злочинних доходів із використанням цифрової валюти (криптовалюти): методичні рекомендації / С.С. Чернявський, І. Кржечковськис, В. В. Тацієнко та ін. Київ: НАВСУ, Консультативна комісія ЄС в Україні, 2017. 84 с.
15. Халін О.В. Розслідування легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом: дис. канд. юрид. наук: 12.00.09; Класичний приватний університет. Запоріжжя, 2017. 238 с.
16. Актуальні методи, способи, інструменти легалізації (відмивання) злочинних доходів та фінансування тероризму (сепаратизму) (затв. Наказом Державна служба фінансового моніторингу України від 20.12.2021 № 146). Київ: Державна служба фінансового моніторингу України. 2021. 117 с.

17. Далецька Ю. БЕБ викрило масштабний конвертцентр криптовалют, вилучили понад 150 мільйонів. *Цензор.НЕТ: інтернет портал (https://censor.net/ua/about)* від 03.01.2023. URL: https://censor.net/n3391014 (дата звернення: 13.05.2025).
18. Дячкіна А. ВАКС заарештував колишнього очільника Держспецзв'язку на 2 місяці. *Українська правда. Економічна правда (https://epravda.com.ua/)* від 23.11.2023. URL: https://epravda.com.ua/news/2023/11/23/706903/ (дата звернення: 25.03.2025).
19. Апеляційна палата залишила арештованою криптовалюту ексголови Держспецзв'язку. *Слово і діло. Аналітичний портал. (https://www.slovoidilo.ua)* від 13.11.2024. URL: https://www.slovoidilo.ua/2024/11/13/novyna/polityka/apelyaczijna-palata-zalyshyla-areshtovanoyu-kryptovalyutu-eksholovy-derzhspeczzvyazku (дата звернення: 25.03.2025).
20. Пресслужба Київської міської прокуратури. Понад 71 млн грн несплачених податків та легалізація доходів через махінації на ринку криптовалют – 7 особам повідомлено про підозру. *Офіційний сайт Київської міської прокуратури (https://kyiv.gp.gov.ua)* від 13.10.2022. URL: https://kyiv.gp.gov.ua/ua/news.html?_m=publications&_t=rec&id=321327&fp=2660 (дата звернення: 17.05.2025).
21. Ялівець Г. НАБУ вперше передало до суду справу про хабар у біткоїнах, підозрюють «слугу народу» Одарченка. *Цензор.НЕТ: Інтернет портал (https://censor.net/ua)* від 16.04.2024. URL: https://censor.net/biz/news/3484691/nabu_vpershe_peredalo_do_sudu_spravu_pro_habar_u_bitkoyinah_pidozryuyut_slugu_narodu_odarchenka (дата звернення: 13.05.2025).
22. Далецька Ю. Правоохоронці викрили прикордонника, який намагався дати хабар в криптовалюті на $355 тисяч. *Цензор.НЕТ: Інтернет портал (https://censor.net/ua)* від 28.03.2025. URL: https://censor.net/n3543721 (дата звернення: 13.05.2025).
23. НБУ визнав діяльність онлайн-сервісу BitCapital незаконною. *Судово-юридична газета (https://sud.ua)* від 04.02.2025. URL: https://sud.ua/uk/news/ukraine/322421-nbu-priznal-deyatelnost-onlayn-servisa-bitcapital-nezakonnoy (дата звернення: 25.03.2025).
24. Ризики тероризму та сепаратизму. Київ: Державна служба фінансового моніторингу України. 2017. 83 с.
25. Типологічне дослідження відмивання доходів від податкових злочинів (затв. Наказом Державної служби фінансового моніторингу України від 12.12.2020 № 122). Київ: Державна служба фінансового моніторингу України. 2021. 78 с.
26. Дитину, яку батьки ґвалтували на камеру в Кривому Розі, оглядають лікарі. *Сайт BBC News Україна (https://www.bbc.com)* від 14.06.2018. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/news-44479844 (дата звернення: 25.03.2025).
27. У Кривому Розі подружжя за криптовалюту продавало порно з чотирирічною донькою. *Сайт онлайн-медіа ТСН (https://tsn.ua/)* від 13.06.2018 URL: https://tsn.ua/ukrayina/u-krivomu-rozi-podruzhzhya-za-kriptovalyutu-prodavalo-porno-z-chotiririchoyu-donkoyu-1170705.html (дата звернення: 25.03.2025).
28. Кіберполіція викрила злочинну групу у створенні та продажі дитячого порно. *Офіційний вебпортал Національної поліції України (https://npu.gov.ua)* від 20.12.2019. URL: https://npu.gov.ua/news/kiberpolitsiya-vikrila-zlochinnu-grupu-u-stvorenni-ta-prodazhi-dityachogo-porno (дата звернення: 25.03.2025).
29. Дитяче порно за криптовалюту. *Сайт «11 канал» (https://11tv.dp.ua/about)* від 23.12.2019. URL: https://11tv.dp.ua/news/dp/20191223-dytyache-porno-za-kryptovalyutu.html (дата звернення: 25.03.2025).
30. Ходоренко А. У блоках Bitcoin виявили сліди дитячої порнографії. *Сайт журналу NV техно (https://techno.nv.ua)* від 21.03.2018. URL: https://techno.nv.ua/ukr/it-industry/u-blokakh-bitcoin-vijavili-slidi-ditjachoji-pornohrafiji-2459119.html (дата звернення: 25.03.2025).
31. Поліція впроваджує нові методи розслідування викрадень людей та їх повернення за криптовалюту (інтерв'ю начальника Департаменту карного розшуку Нацполіції Сергія Тіхонова). *Вебпортал МВС України (ttps://mvs.gov.ua)* від 26.01.2018. URL: https://mvs.gov.ua/uk/press-center/news/Policiya_vprovadzhu_novi_metodi_rozsliduvannya_vikraden_lyudey_ta_ih_povernennya_za_kriptovalyutu_FOTO_11863 (дата звернення: 25.03.2025).
32. Ризики відмивання коштів та фінансування тероризму у світі віртуальних активів. Типологічний звіт. Страсбург: MONEYVAL. 2023. 45 с.

33. СБУ ліквідувала підпільну криптоферму, яка викрадала електроенергію на прифронтових територіях сходу України. *Офіційний сайт Служби безпеки України (https://ssu.gov.ua/novyny)* від 19.07.2022. URL: https://ssu.gov.ua/novyny/sbu-likviduvala-pidpilnu-kryptofermu-yaka-vykradala-elektroenerhiiu-na-pryfrontovykh-terytoriiakh-skhodu-ukrainy (дата звернення: 25.03.2025).
34. Нацполіція спільно з ФБР ліквідувала мережу сервісів для обміну криптовалюти, здобутої злочинним шляхом. *Офіційний сайт Департаменту кіберполіції Національної поліції України (https://cyberpolice.gov.ua/)* від 02.05.2025 URL: https://cyberpolice.gov.ua/news/naczpolicziya-spilno-z-fbr-likviduvala-merezhu-servisiv-dlya-obminu-kryptovalyuty-zdobutoyi-zlochynnym-shlyaxom-1266/ (дата звернення: 25.03.2025).

УДК 343.137.5:343.14
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.4.58

ВРАХУВАННЯ «НАЙКРАЩИХ ІНТЕРЕСІВ ДИТИНИ» ПРИ ОЦІНЦІ ДОКАЗІВ У КРИМІНАЛЬНИХ ПРОВАДЖЕННЯХ ЩОДО НЕПОВНОЛІТНІХ: СТАН ВПРОВАДЖЕННЯ МІЖНАРОДНОГО СТАНДАРТУ ТА АНАЛІЗ НАЦІОНАЛЬНОЇ СУДОВОЇ ПРАКТИКИ

Сливар Н.М.,
аспірантка кафедри кримінального процесу та криміналістики,
Львівський національний університет імені Івана Франка
ORCID: 0000-0001-5717-1212
e-mail: slyvarnataliia@gmail.com

Сливар Н.М. Врахування «найкращих інтересів дитини» при оцінці доказів у кримінальних провадженнях щодо неповнолітніх: стан впровадження міжнародного стандарту та аналіз національної судової практики.

Статтю присвячено дослідженню стандарту «найкращих інтересів дитини» при оцінці доказів у кримінальних провадженнях щодо неповнолітніх. Актуальність теми зумовлена необхідністю узгодження завдань кримінального провадження з виховною та реабілітаційною спрямованістю ювенальної юстиції, а також наявними проблемами імплементації міжнародних стандартів захисту прав дитини у національну практику кримінального судочинства. Особливий акцент зроблено на поєднанні традиційних критеріїв оцінки доказів із вимогою пріоритетного врахування інтересів дитини.

У межах дослідження здійснено аналіз міжнародно-правових актів у сфері правосуддя щодо неповнолітніх, зокрема Конвенції ООН про права дитини, Мінімальних стандартних правил ООН щодо здійснення правосуддя стосовно неповнолітніх, загальних коментарів Комітету ООН з прав дитини, а також європейських стандартів правосуддя, дружнього до дитини. Обґрунтовано триєдину правову природу принципу найкращих інтересів дитини як матеріального права, тлумачного принципу та процесуальної гарантії. Констатовано, що, попри відсутність його прямого закріплення у Кримінальному процесуальному кодексі України (далі – КПК України), зазначений принцип може бути інтегрований у процес оцінки доказів як кваліфікований критерій допустимості та належності.

На підставі аналізу національної судової практики встановлено, що у більшості кримінальних проваджень щодо неповнолітніх суди обмежуються формальним застосуванням процесуальних норм, не надаючи належного обґрунтування прийнятих рішень з огляду на найкращі інтереси дитини. Виявлено, що лише в поодиноких випадках суди комплексно оцінюють докази з урахуванням індивідуальних психофізіологічних особливостей неповнолітнього, його соціального середовища, рівня розвитку та потенційного впливу кримінального провадження на процес ресоціалізації.

У статті запропоновано авторське визначення поняття «забезпечення найкращих інтересів дитини у кримінальному провадженні» та виокремлено його основні ознаки, які підлягають урахуванню судом у процесі доказування. Обґрунтовано доцільність застосування комплексного та мультидисциплінарного підходу, а також необхідність спеціалізованої підготовки суддів як умови належної реалізації принципу найкращих інтересів дитини. Зроблено висновок, що системне врахування цього принципу при оцінці доказів є необхідною передумовою забезпечення справедливого судового розгляду та досягнення реабілітаційної мети кримінального провадження щодо неповнолітніх

Ключові слова: найкращі інтереси дитини, дитиноцентризм, неповнолітні у конфлікті з законом, процесуальні гарантії доказування.

Slyvar N.M. Considering «the best interests of the child» when evaluating evidence in criminal proceedings against minors: the state of implementation of international standard and the analysis of national judicial practice.

The article is devoted to the study of the standard of "the best interests of the child" in the evaluation of evidence in criminal proceedings against minors. The relevance of the topic is determined by the need to reconcile the objectives of criminal proceedings with the educational and rehabilitative orientation of juvenile justice, as well as by existing challenges in implementing international standards for the protection of the rights of the child in national criminal justice practice. Special attention is paid to combining traditional criteria for the evaluation of evidence with the requirement to give primary consideration to the interests of the child.

Within the framework of the study, an analysis is conducted of international legal instruments in the field of justice for children, in particular the UN Convention on the Rights of the Child, the United Nations Standard Minimum Rules for the

Administration of Juvenile Justice (the "Beijing Rules"), the General Comments of the UN Committee on the Rights of the Child, as well as European standards on childfriendly justice. The article substantiates the threefold legal nature of the principle of the best interests of the child as a norm of substantive law, an interpretative principle and a procedural safeguard. It is concluded that, despite the absence of its explicit entrenchment in the Criminal Procedure Code of Ukraine, this principle can be integrated into the process of evaluating evidence as a qualified criterion of admissibility and relevance.

On the basis of an analysis of national judicial practice, it is established that in most criminal proceedings involving minors, courts limit themselves to the formal application of procedural rules, without providing sufficient reasoning for their decisions from the standpoint of the best interests of the child. It is revealed that only in isolated cases do courts carry out a comprehensive evaluation of evidence, taking into account the individual psychophysiological characteristics of the minor, his or her social environment, level of development, and the potential impact of the criminal proceedings on the process of resocialization.

The article proposes the author's own definition of the concept of "ensuring the best interests of the child in criminal proceedings" and identifies its main features that must be taken into account by the court in the course of evidence assessment. The expediency of applying a holistic and multidisciplinary approach, as well as the necessity of specialized training for judges, is substantiated as a prerequisite for the proper implementation of the principle of the best interests of the child. It is concluded that the systematic consideration of this principle in the evaluation of evidence is a necessary precondition for ensuring a fair trial and achieving the rehabilitative purpose of criminal proceedings against minors.

Key words: best interests of the child, child-centered approach, children in conflict with the law, procedural guarantees of evidence.

Постановка проблеми. Кримінальне провадження щодо неповнолітніх має *дуалістичний характер*, що поєднує в собі процесуальні завдання, передбачені статею 2 КПК України [1] та виховну (реабілітаційну) мету. Відповідно до стандарту захисту найкращих інтересів дитини необхідною є відмова від традиційних підходів кримінального судочинства, орієнтованих на примус та покарання. У цих провадженнях перевага надається принципу реабілітації та відновного правосуддя, який визначає спрямування кримінального процесу на ресоціалізацію та успішну інтеграцію дитини в суспільство [2, с. 8].

Необхідно визнати, що процес оцінки доказів пронизує всі стадії доказування, зумовлюючи прийняття процесуального рішення, яке є остаточним на відповідному етапі провадження. Саме на цьому етапі виникає ключова проблема: як узгодити традиційні критерії оцінки доказів (належність, допустимість, достовірність, достатність) із необхідністю першочергового врахування інтересів дитини.

Незважаючи на міжнародне закріплення цього стандарту, КПК України не містить прямого визначення «найкращих інтересів дитини», а національна судова практика часто обмежується лише формальним дотриманням процесуальних вимог, ігноруючи сутнісне врахування «найкращих інтересів дитини» при оцінці доказів. Ця неузгодженість між міжнародними стандартами, відсутністю їхнього належного законодавчого закріплення та формалізмом правозастосування ускладнює прийняття вмотивованих та обґрунтованих рішень, що відповідають виховній меті провадження, і вимагає детального наукового дослідження.

Метою дослідження є аналіз стану впровадження міжнародного стандарту «найкращих інтересів дитини» у кримінальне провадження щодо неповнолітніх та оцінка його реалізації в національній судовій практиці, зокрема через врахування в процесі оцінки доказів.

Стан опрацювання проблематики. Проблематика забезпечення прав і свобод дитини, зокрема стандарту «найкращих інтересів дитини», була предметом значної кількості наукових розвідок. Однак переважна частина цих досліджень зосереджувалася у галузі цивільного та конституційного права. Натомість, питання врахування «найкращих інтересів дитини» стосовно неповнолітнього, який перебуває у конфлікті з законом, залишається недостатньо дослідженим та потребує подальшої наукової уваги.

В Україні питання «найкращих інтересів дитини» досліджували низка вчених, серед яких Н.М. Крестовська, Т.С. Томляк, Н.В. Хмелевська, Н.І. Устрицька, О.І. Чучман, М.М. Самофал та інші.

Виклад основного матеріалу. Мінімальні стандартні правила ООН, що стосуються відправлення правосуддя щодо неповнолітніх («Пекінські правила») [3] наголошують, що система правосуддя щодо неповнолітніх спрямована насамперед на забезпечення благополуччя неповнолітнього та здійснення того, щоб будь-які заходи впливу на неповнолітніх правопорушників були завжди співмірні не лише обставинам і тяжкості правопорушення, а й особливостями особистості неповнолітнього правопорушника (вік, менша винність, обставини та потреби, включаючи, за необхідності, потреби дитини, пов'язані з психічним здоров'ям). А поводження з кожною дитиною у системі правосуддя повинно завжди сприяти розвитку в неї почуття гідності та значущості [4].

«Найкращі інтереси дитини» (*the best interests of the child*) є наріжним каменем ювенальної юстиції, виступають не лише як морально-етичний орієнтир, а й як правовий стандарт, закріплений, зокрема, у статті 3 Конвенції ООН про права дитини від 20.11.1989, відповідно до якої «в усіх діях щодо дітей, незалежно від того, здійснюються вони державними чи приватними установами, що займаються питаннями соціального забезпечення, судами, адміністративними чи законодавчими органами, першочергова увага приділяється якнайкращому забезпеченню інтересів дитини» [5].

Особливу увагу привертають й положення Європейської конвенції про здійснення прав дітей від 25.01.1996 [6]. Зокрема, в ній йдеться про всебічну підтримку прав дітей, надання їм процесуальних прав та сприяння реалізації ними цих прав шляхом забезпечення становища, за якого діти особисто або через інших осіб чи органи поінформовані та допущені до участі в розгляді судовим органом справ, що їх стосуються. Відповідно до статті 6 документа, суд перед прийняттям рішення визначає, чи має він достатньо інформації для прийняття рішення в *найвищих інтересах дитини*, і в разі необхідності одержує додаткову інформацію.

Зауважимо, що Комітетом з прав дитини на міжнародному рівні визначено постулати триєдиної концепції найкращих інтересів дитини:

Найкращі інтереси дитини оцінюються та беруться до уваги *першочергово* в разі розгляду різних інтересів з метою винесення рішення за розглядуваним питанням (*матеріальне право*).

Серед кількох тлумачень правового положення слід обирати те з них, яке найбільш ефективним чином слугуватиме найкращим інтересам дитини (*тлумачний правовий принцип*).

У разі прийняття рішення, що стосується дитини, слід провести оцінку його потенційного впливу, як позитивного, так і негативного. Така оцінка включає обґрунтування, що саме було визнано найкращими інтересами дитини, які критерії лягли в основу цього висновку та яким чином інтересам дитини було надано перевагу порівняно з іншими міркуваннями (*належна процедура*) [7, с. 3-4].

Незважаючи на те, що на міжнародному рівні визначено надзвичайно широку сферу дії стандарту найкращих інтересів дитини, що безумовно підкреслює його універсальність, жоден із міжнародних документів не містить чіткого визначення поняття і змісту цього стандарту.

Не можемо не звернути увагу на позитивну динаміку імплементації стандарту «найкращих інтересів дитини» впродовж останніх років, зокрема в рамках таких ініціатив:

- Про запровадження та реалізацію пілотного проєкту щодо імплементації міжнародних стандартів правосуддя, дружнього до дитини, у практичну діяльність», затверджено наказом Міністерства юстиції України, Міністерства внутрішніх справ України, Офісу Генерального прокурора від 01.06.2023 № 150/445/2077/5/187
- Про запровадження та реалізацію пілотного проєкту щодо залучення психологів до кримінальних проваджень за участю малолітніх, неповнолітніх осіб через регіональні / міжрегіональні

центри з надання безоплатної правничої допомоги, затверджено наказом Міністерства юстиції України, Міністерства внутрішніх справ України, Офісу Генерального прокурора від 07.02.2023 № 493/5/67/32

- Про схвалення Національної стратегії захисту прав дитини у сфері юстиції на період до 2028 року та затвердження операційного плану заходів з її реалізації у 2025-2028 роках, затвердженого Розпорядженням КМУ від 14.07.2025 № 708-р.

Для цілей нашого дослідження важливо визначити зміст цього поняття та його ключові ознаки. Абзацом 3 статті 1 Закону України «Про охорону дитинства» передбачено, що забезпечення найкращих інтересів дитини – це дії та рішення, що спрямовані на задоволення індивідуальних потреб дитини відповідно до її віку, статі, стану здоров'я, особливостей розвитку, життєвого досвіду, родинної, культурної та етнічної належності та враховують думку дитини, якщо вона досягла такого віку і рівня розвитку, що може її висловити [8]. Аналогічне визначення надано і в Порядку реалізації пілотного проєкту імплементації міжнародних стандартів правосуддя, дружнього до дитини, у практичну діяльність, затвердженого наказом Офісу Генерального прокурора, Міністерства внутрішніх справ України, Міністерства юстиції України, Міністерства соціальної політики України від 01 червня 2023 року № 150/445/2077/5/187 [9].

Однак, враховуючи специфіку кримінального провадження, вважаємо за доцільне сформулювати уточнене, авторське розуміння цього поняття. На наше переконання, **забезпечення найкращих інтересів дитини у кримінальному провадженні** – це правовий стандарт процесуальної діяльності, що полягає у пріоритетному врахуванні індивідуальних психофізіологічних особливостей, думки та життєвої ситуації неповнолітнього під час збирання, перевірки й оцінки доказів, з метою мінімізації негативного впливу кримінального провадження та ухвалення рішення, спрямованого насамперед на ресоціалізацію дитини.

Відтак можна виокремити такі ознаки цього стандарту, які підлягають врахуванню судом: 1) індивідуалізація підходу (врахування конкретних життєвих обставин); 2) пріоритетність потреб розвитку та безпеки дитини; 3) обов'язковість врахування думки дитини (партисипативність).

Відповідно до частини 2 статті 10 КПК України, неповнолітні особи користуються додатковими гарантіями під час їх участі у кримінальному провадженні. Так, порядок кримінального провадження щодо неповнолітніх визначається положеннями Глави 38 КПК України, норми якої здебільшого стосуються проведення додаткових процесуальних дій, які б допомогли з'ясувати обставини події кримінального правопорушення.

Незважаючи на відсутність прямого законодавчого закріплення в КПК України, цей стандарт може бути імплементований у процесі оцінки доказів як кваліфікований критерій допустимості та належності.

Так, здійснення судової «двофакторної» оцінки доказів у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх вимагає, щоб поряд із нормативними властивостями – належністю, допустимістю, достовірністю та достатністю – докази також розглядалися з огляду на найкращі інтереси дитини.

Як суду оцінити та визначити найкращі інтереси дитини з метою прийняття процесуального рішення? По-перше, в межах конкретних фактичних обставин справи слід дізнатися, які елементи є важливими в контексті оцінки найкращих інтересів, наповнити їх конкретним змістом та визначити значення кожного з них у співвідношенні з іншими. По-друге, з цією метою необхідно дотримуватися процедури, яка забезпечує правові гарантії та належне застосування цього права [7, с. 11]. Особливу увагу слід приділяти таким елементам, як: погляди дитини, її індивідуальність, збереження сімейного оточення, захист та безпека, уразливе становище, право на здоров'я та освіту.

Під час оцінки доказів у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх з метою врахування стандарту «найкращих інтересів дитини» суд повинен перевірити, чи дотримано такі процесуальні гарантії:

належне врахування поглядів і думок неповнолітніх, з урахуванням їх віку, рівня розвитку та здатності до самовираження. Відповідно до п. 22 Загальних зауважень № 12 Комітету з прав дитини ООН про право дитини бути почутою від 01.07.2009, неповнолітній має право «вільно виражати погляди». Суд повинен оцінити, чи дитиною висловлені погляди без будь-якого тиску та маніпуляцій [10].

ефективна участь неповнолітнього у судовому розгляді. Це повинно забезпечуватись, по-перше, фаховою підтримкою, необхідною для розуміння суті обвинувачень і наслідків, а також для

ухвалення належних рішень щодо представництва, доказів і призначуваного покарання, а, по-друге, атмосферою розуміння судового розгляду, що полягає у виробленні зрозумілих для дітей формулювань на всіх етапах, зручне для дітей планування приміщень для судових засідань, надання підтримки з боку відповідних дорослих, відмову від лякаючого форменого одягу та адаптацію процедур.

Так, за ініціативи Міжвідомчої координаційної ради з питань правосуддя щодо неповнолітніх реалізується пілотний проєкт щодо облаштування в судах дружнього до дитини середовища. Наразі дружні до дитини судові зали вже облаштовано у Сихівському районному суді м. Львова та Холодногірському районному суді м. Харкова. Передбачається, що це забезпечить емоційно безпечне середовище для дитини, сприятиме відкритому спілкуванню з нею, дозволить уникнути психологічного стресу під час участі в судовому засіданні, та як наслідок – підвищити якість судового розгляду й прийняти рішення з урахуванням найкращих інтересів дитини [11].

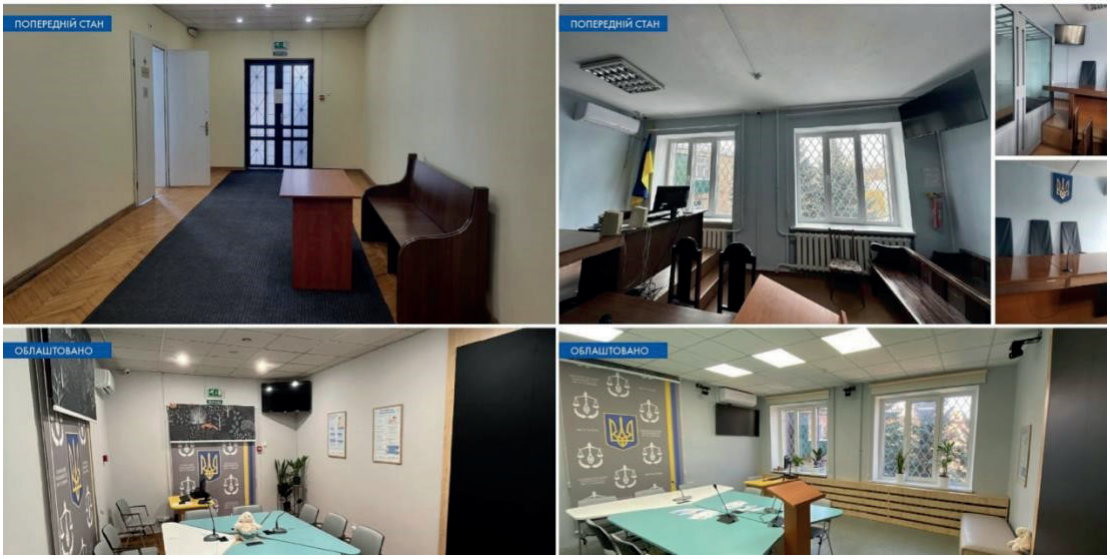

Рис. 1. Судові зали Сихівського районного суду м. Львова та Холодногірського районного суду м. Харкова.

Джерело: Міжвідомча координаційна рада з питань правосуддя щодо неповнолітніх.

Ухвалою Стрийського міськрайонного суду Львівської області від 20.05.2025 у справі № 456/1859/25 [12] обвинувальний акт щодо неповнолітнього обвинуваченого повернено прокурору з тих мотивів, що до участі в процесуальних діях разом з неповнолітньою обвинуваченою не було залучено її законного представника. Як обґрунтовує своє рішення суд: «Такі дії суперечать ефективному здійсненню прав дітей, щоб їхні найкращі інтереси мали першочергову увагу у всьому, що стосується або зачіпає їхні інтереси».

В іншій справі, задовольняючи клопотання захисника, суд ухвалив залучити психолога до кримінального провадження з метою захисту прав дитини, забезпечення її найкращих інтересів та не допущення повторної травматизації під час кримінального провадження [13].

комплексний характер оцінки доказів, що включає належне врахування правових, соціальних та економічних інтересів дитини.

Під час аналізу національної практики правозастосування було виявлено випадки, коли суд комплексно підходив до оцінки особистості неповнолітніх, які перебувають у конфлікті з законом, враховуючи як прояви особистості у вчинених злочинних діяннях, так і наявні схильності до скоєння правопорушень.

Так, у вироці Малиновського районного суду м. Одеси від 20.10.2021 року у справі № 521/4558/21 [14], суд, оцінюючи показання неповнолітнього обвинуваченого, зробив висновок про відсутність розуміння наслідків своїх вчинків, що свідчить про низький рівень усвідомлення суспільної небезпеки. «Це підтверджується їхньою мовою, малим словниковим запасом та нездатністю буду-

вати складні речення. Про це також свідчить дитяча та нерозумна поведінка, зокрема те, що вони залишили документи, які посвідчують їхню особу, на місці скоєння правопорушення». Особливу увагу приділено соціальному середовищу, в якому перебував неповнолітній, відсутність в нього освіти та належного виховання батьками, які повинні були б закласти базове розуміння загальнолюдських цінностей. При призначенні покарання на обвинувачених було покладено додатковий обов'язок – читати твори Тараса Шевченка, Марка Твена, а також інші книги, спрямовані на самовиховання в дусі поваги до суспільних правил і усвідомлення своєї ролі в громаді.

закрите судове провадження. Відповідно до ч. 2 ст. 27 КПК України, у разі, якщо обвинуваченим є неповнолітній, суд може прийняти рішення про здійснення кримінального провадження у закритому судовому засіданні впродовж усього судового провадження або його окремої частини.

кримінальне провадження щодо неповнолітнього має бути здійснено невідкладно і розглянуто в суді, а за його результатами – прийняте вмотивоване та обґрунтове рішення.

У своїй ухвалі від 06.02.2025 року у справі № 205/14243/24, Ленінський районний суд міста Дніпропетровська [15], вирішуючи клопотання захисника неповнолітнього обвинуваченого про відвід судді, зазначив: «На міжнародному рівні існує консенсус із приводу того, що для дітей, які перебувають у конфлікті із законом, період часу між вчиненням злочину й остаточним реагуванням на цей вчинок має бути якомога коротшим. Чим триваліший є цей період, тим більшою є ймовірність того, що захід реагування втратить свій позитивний і виховний вплив, і тим більше шкоди буде завдано репутації дитини. З часом неповнолітній особі все важче, а іноді й неможливо, логічно і психологічно пов`язати процедуру судового розгляду і винесення рішення із самим правопорушенням».

можливість прийняття рішення про застосування до неповнолітніх видів покарань, не пов'язаних із позбавленням волі, з урахуванням всебічної оцінки обставин, що могли спонукати неповнолітнього до вчинення правопорушення

Так, вироком Миколаївського районного суду Львівської області від 09.12.2024 у справі № 447/167/24 [16] неповнолітнього засуджено за ч. 2 ст. 286 КК України. Приймаючи рішення про звільнення від відбування покарання у виді позбавлення волі з випробуванням з іспитовим строком 2 роки, суд наголосив, що ним було дотримано усіх рекомендацій щодо правосуддя, доброзичливого до дитини та обґрунтував свою позицію, посилаючись на п. 10 Загального коментаря № 10 про права дітей у ювенальній юстиції Комітету ООН з прав дитини. В мотивувальній частині суд чітко зазначив всі обставини, які стосуються неповнолітнього, елементи, які визнані актуальними в контексті оцінки найкращих інтересів, зміст цих елементів та значення, яке було їм надано для визначення найкращих інтересів дитини.

Натомість Львівським апеляційним судом [17] вказане рішення суду скасоване в частині призначеного покарання і призначено покарання у виді позбавлення волі на строк 3 роки. Зазначено, суд першої інстанції прийшов до необґрунтованого висновку про необхідність звільнення обвинуваченого від відбування покарання з випробуванням та не врахував підвищеної суспільної небезпеки, зумовленої тяжкими наслідками (потерпіла померла) та обставини, що свідчать про негативну посткримінальну поведінку обвинуваченого, який не став на шлях виправлення, і під час судового розгляду у суді першої інстанції вчинив адміністративні правопорушення у сфері забезпечення безпеки дорожнього руху, а саме керування транспортним засобом без посвідчення водія та відмова водія від проходження огляду на стан наркотичного сп'яніння у встановленому законом порядку.

Так, якщо рішення не відповідає найкращим інтересам дитини, необхідно чітко й вичерпно мотивувати це. Вважаємо, що у цьому конкретному випадку суд апеляційної інстанції хоч і посилався на конкретні обставини, такі як негативна посткримінальна поведінка, але навіть формально не згадав про стандарт «найкращого забезпечення інтересів дитини», який мав би бути першочерговим міркуванням у процесі прийняття рішення. Недостатньо зазначити у загальних фразах, що інші міркування є важливішими за найкращі інтереси дитини; необхідно чітко зазначити всі міркування у зв'язку з випадком, що розглядається, а також пояснити причину, з якої вони мають більше значення в даному конкретному випадку.

В обґрунтуванні також необхідно достовірно продемонструвати, чому найкращі інтереси дитини були недостатньо потужним міркуванням, щоб переважити інші міркування. Необхідно викласти ті обставини, за яких найкращі інтереси дитини мають бути найважливішим міркуванням [7].

Аналіз судових рішень показав, що у більшості справ суд при оцінці доказів у кримінальних провадженнях щодо неповнолітніх не посилається на врахування найкращих інтересів дитини. Лише у 18 судових рішеннях (із 135 проаналізованих), суд згадав про доцільність врахування зазначеного стандарту, і лише у 4 з них обґрунтував мотиви прийняття чи неприйняття доказів на підставі їхньої відповідності чи невідповідності найкращим інтересам дитини.

Хочемо підкреслити, що важливе значення для дотримання гарантій справедливого судового розгляду в частині оцінки доказів, а відтак забезпечення найкращих інтересів дитини, є ***безперервна і систематична підготовка фахівців системи правосуддя щодо дітей***, зокрема суддів.

Згідно з ч. 14 ст. 31 КПК України, ст. 18 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» кримінальне провадження щодо неповнолітніх здійснюються суддею, уповноваженим здійснювати кримінальне провадження щодо неповнолітніх. Серед вимог: стаж роботи суддею не менше десяти років, досвід здійснення кримінального провадження в суді і високі морально-ділові та професійні якості. Вважаємо, такі судді повинні також бути здатними і готовими застосовувати комплексний (мультидисциплінарний) підхід та бути добре поінформованими про фізичний, психологічний, розумовий і соціальний розвиток неповнолітніх. Так, Комітет з прав дитини у Заключних зауваженнях щодо об'єднаних п'ятої та шостої періодичних доповідей України (вересень 2022р.) закликає створити спеціалізовані дитячі судові установи та процедури з достатніми людськими, технічними та фінансовими ресурсами, призначити спеціалізованих суддів у справах дітей та забезпечити, щоб такі спеціалізовані судді проходили відповідну підготовку з питань правосуддя щодо дітей [19].

Висновки. Аналіз національної судової практики свідчить, що суди рідко застовують та посилаються на «найкращі інтереси дитини» як самостійний критерій при оцінці доказів.

На практиці визначення критеріїв для ухвалення рішень, що ґрунтуються на стандарту найкращих інтересів дитини, є досить складним завданням, як і надання комплексної оцінки всім елементам, які його складають. Як наслідок, часто спостерігаються такі недоліки:

- елементи стандарту «найкращих інтересів дитини» не підлягають комплексній оцінці під час прийняття рішень;
- судові рішення не завжди містять чітку мотивацію та обґрунтування щодо їхньої відповідності найкращим інтересам дитини.

Такий формалізм перешкоджає якісній та комплексній оцінці доказів, ігноруючи необхідність застосування кваліфікованого критерію найкращих інтересів дитини, що є критично важливим для реалізації виховної (реабілітаційної) мети провадження.

З метою усунення виявлених проблем та удосконалення механізму врахування найкращих інтересів дитини, вважаємо за необхідне сформулювати такі пропозиції законодавцю:

закріпити стандарт «найкращих інтересів дитини» серед загальних засад кримінального провадження у статті 7 КПК України;

встановити обов'язок суду у кримінальних провадженнях щодо неповнолітніх мотивувати рішення з урахуванням того, які саме обставини були визнані релевантними для визначення найкращих інтересів дитини і чому певним конкуруючим міркуванням було надано перевагу;

встановити мінімальні стандарти підготовки суддів у кримінальних провадженнях щодо неповнолітніх у сфері прав дитини та дитячої психології.

Сукупність зазначених змін має на меті перетворити досліджуваний стандарт з декларації на дієвий орієнтир оцінки доказів і прийняття процесуальних рішень у кримінальних провадженнях щодо неповнолітніх.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Кримінальний процесуальний кодекс України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text.
2. UN Committee on the Rights of the Child (CRC). General comment No. 14 (2013) on the right of the child to have his or her best interests taken as a primary consideration (art. 3, para. 1): CRC/C/GC/14, 29 May 2013. URL: https://www.refworld.org/legal/general/crc/2013/en/95780.
3. Мінімальні стандартні правила ООН, які стосуються провадження правосуддя щодо неповнолітніх («Пекінські правила») : прийняті резолюцією 40/33 Генеральної Асамблеї ООН від 29 листопада 1985 р.. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_053#Text.

4. UN Committee on the Rights of the Child (CRC). General comment No. 24 (2019) on children's rights in the child justice system. URL: https://www.ohchr.org/en/documents/general-comments-andrecommendations/general-comment-no-24-2019-childrens-rights-child.
5. Конвенція ООН про права дитини : ухвалена Генеральною Асамблеєю ООН 20 листопада 1989 р. / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text.
6. Європейська конвенція про здійснення прав дітей : від 25.01.1996 / Рада Європи. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_135#Text.
7. Керівні принципи Комітету міністрів Ради Європи щодо правосуддя, дружнього до дітей: від 17 листопада 2010 року. URL: https://rm.coe.int/16804c2188.
8. Про охорону дитинства: Закон України від 26.04.2001 № 2402-III / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text.
9. Про реалізацію пілотного проєкту імплементації міжнародних стандартів правосуддя, дружнього до дитини, у практичну діяльність: Наказ Офісу Генерального прокурора, Міністерства внутрішніх справ України, Міністерства юстиції України, Міністерства соціальної політики України від 01 червня 2023 року № 150/445/2077/5/187. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1026-23#Text.
10. UN Committee on the Rights of the Child (CRC). General comment No. 12 (2009): The right of the child to be heard. URL: https://www.refworld.org/ru/legal/general/crc/2009/ru/70207.
11. International Centre for Childhood Coordinated Justice (INCCoJ). Допис у соціальній мережі Facebook. URL: https://www.facebook.com/inccojj/posts/pfbid0257Pt LNdz51tE7btYnQU7CF gZtu8ntKc12opcduFwWFnYmvn6nopehK9KQn3KGJovl?locale=uk_UA .
12. Ухвала Стрийського міськрайонного суду Львівської області від 20.05.2025 у справі № 456/1859/25 / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/127464313.
13. Ухвала Дарницького районного суду м. Києва від 11.10.2023 у справі № 753/6479/23 / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/114312502.
14. Вирок Малиновського районного суду м. Одеси від 20.10.2021 року у справі № 521/4558/21 / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/100432616.
15. Ухвала Ленінського районного суду міста Дніпропетровська від 06.02.2025 року у справі № 205/14243/24 / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/125027598.
16. Вирок Миколаївського районного суду Львівської області від 09.12.2024 у справі № 447/167/24 / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/123587843.
17. Вирок Львівського апеляційного суду від 10.04.2025 у справі 447/167/24 / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/126526026.
18. Про судоустрій і статус суддів: Закон України від 02.06.2016 № 1402-VIII. / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text.
19. UN Committee on the Rights of the Child. Concluding observations on the combined 5th and 6th periodic reports of Ukraine (91st sess.: 2022: Geneva). URL: https://digitallibrary.un.org/record/3992527?ln=ru&v=pdf.

УДК 343.98
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.4.59

ПОЧАТОК ФОРМУВАННЯ КРИМІНАЛІСТИЧНОЇ ТЕОРІЇ ПРО ОРГАНІЗАЦІЙНІ ОСНОВИ ДІЯЛЬНОСТІ СЛІДЧОГО З РОЗСЛІДУВАННЯ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ

Старушкевич А.В.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри права та економічної безпеки,
Академія рекреаційних технологій і права
ORCID: 0000-0001-7659-6646

Жуков А.А.,
старший детектив Головного підрозділу детективів
Бюро економічної безпеки України
ORCID: 0009-0004-6090-1975

Старушкевич А.В., Жуков А.В. Початок формування криміналістичної теорії про організаційні основи діяльності слідчого з розслідування кримінальних правопорушень.

Метою даної публікації є дослідження етапів формування організаційних основ криміналістичної теорії про діяльність слідчого з розслідування кримінальних правопорушень, з використанням методів історичного та логічного пізнання, з метою виявлення закономірностей становлення і розвитку досліджуваного наукового об'єкта у конкретних історичних умовах, і побудови на цій основі періодизації його історичного розвитку.

Автори вважають, що дослідити історичний процес становлення та розвитку організаційних основ діяльності слідчого з розслідування кримінальних правопорушень, як об'єкта пізнання криміналістики, можливо лише поєднанням логічного і історико-теоретичного відтворення розвинутого, і того що розвивається у даний час об'єкта пізнання, у всіх його суттєвих закономірних зв'язках. Таке дослідження створює об'єктивну можливість для науковців, при розгляді тих чи інших проблем цієї концепції, не вдатися до суб'єктивізму, одностороннього підходу та певного догматизму. Крім того, дослідження історичного процесу становлення та розвитку таких організаційних основ, є корисним для оцінки ходу і характеру впливу цієї концепції на розвиток напрямів науки криміналістики в цілому.

Здійснена авторами історична розвідка у дослідження проблем організації розслідування злочинів показує, що становлення та розвиток такої криміналістичної теорії (вчення) скоріше «еволюційний» ніж «революційний» процес, у якому певні дії чи діяльність спочатку позначаються певним терміном, які далі зусиллям науковців та практиків розкриваються у певних поняттях та визначеннях, з часом уточняються та отримують більш сучасне наповнення, тим самим розвиваючи відповідну теорію та доповнюючи мову криміналістики.

Авторами запропонована періодизація етапів становлення криміналістичної теорії про організацію слідчим розслідування кримінальних правопорушень.

У статті показано, що на четвертому етапі (80-ті роки XIX ст. – 10-ті роки XX ст.) становлення аналізованої криміналістичної теорії, здійснено розроблення загальних рекомендацій щодо організації розкриття та розслідування злочинів з елементами «схематизації», організації досудового та судового слідства, слідчих підрозділів, судових слідчих та працівників поліції.

Ключові слова: організація розслідування, організація діяльності слідчого, історія криміналістики, розвиток криміналістичних знань, криміналістична тактика, організаційні методи розслідування, організація проведення слідчої дії, груповий метод розслідування, наукова організація праці слідчого, організація діяльності слідчого підрозділу.

Starushkevych A.V., Zhukov A.V. The beginning of the formation of a criminalistics theory about the organizational foundations of the investigator's activities in investigating criminal offenses.

The purpose of this publication is to study the stages of the formation of the organizational foundations of the criminalistics theory of the activities of an investigator investigating criminal offenses, using methods of historical and logical cognition, in order to identify the patterns of the formation and development of the studied scientific object in specific historical conditions, and to build on this basis a periodization of its historical development.

The authors believe that it is possible to study the historical process of the formation and development of the organizational foundations of the activities of an investigator investigating criminal offenses, as an object of knowledge of criminalistics, only by combining logical and historical-theoretical reproduction of the developed and currently developing object of knowledge, in all its essential natural connections. Such research creates an objective opportunity for scientists, when considering certain problems of this concept, not to resort to subjectivism, a one-sided approach and a certain dogmatism. In addition, the study of the historical process of the formation and development of such organizational foundations is useful for assessing the course and nature of the influence of this concept on the development of the directions of the science of criminalistics as a whole.

The historical exploration carried out by the authors in the study of the problems of organizing the investigation of crimes shows that the formation and development of such a criminalistics theory (doctrine) is more of an «evolutionary» than a «revolutionary» process, in which certain actions or activities are initially designated by a certain term, which are then revealed by the efforts of scientists and practitioners in certain concepts and definitions, are refined over time and receive a more modern content, thereby developing the corresponding theory and supplementing the language of criminalistics.

The authors proposed a periodization of the stages of the formation of the criminalistics theory of the organization of the investigation of criminal offenses by an investigator.

The article shows that at the fourth stage (the 1980s – the 1910s) of the formation of the analyzed criminalistics theory, general recommendations were developed regarding the organization of the detection and investigation of crimes with elements of «schematization», the organization of pre-trial and judicial investigations, investigative units, judicial investigators, and police officers.

Key words: organization of investigation, organization of investigator's activities, history of criminalistics, development of criminalistics knowledge, criminalistics tactics, organizational methods of investigation, organization of investigative action, group investigation method, scientific organization of investigator's work, organization of investigative unit's activities.

Постановка проблеми. Історичний процес становлення та розвитку організаційних основ діяльності слідчого з розслідування кримінальних правопорушень, як і будь-якого іншого об'єкта пізнання криміналістики, є поєднанням логічного і історико-теоретичного відтворення розвинутого, і того, що розвивається у даний час об'єкта пізнання, у всіх його суттєвих закономірних зв'язках. У цьому процесі найтісніше взаємодіють історичні та логічні методи, спрямовані на вивчення такого об'єкта наукового пізнання (криміналістичного вчення, наукової теорії). Шляхом поєднання історичних і логічних методів дослідження у науковців з'являється можливість успішно виявляти історичне коріння об'єкту наукового пізнання, розглядати історичний процес його становлення і розвитку, поєднуючи при цьому сучасне, минуле й майбутнє, намічати перспективи дослідження певної наукової теорії.

На нашу думку з'ясування історичного процесу становлення та розвитку організаційних основ діяльності слідчого з розслідування кримінальних правопорушень створює об'єктивну можливість для науковців, при розгляді тих чи інших проблем цієї концепції, не вдатися до суб'єктивізму, одностороннього підходу та певного догматизму.

Мета дослідження. Метою даної публікації є дослідження етапів формування організаційних основ криміналістичної теорії про діяльність слідчого з розслідування кримінальних правопорушень, з використанням методів історичного та логічного пізнання, з метою виявлення закономірностей становлення і розвитку досліджуваного наукового об'єкта у конкретних історичних умовах, і побудови на цій основі періодизації його історичного розвитку.

Стан опрацювання проблематики. Стан дослідження криміналістичної теорії (вчення) про організацію розслідування злочинів (кримінальних правопорушень), раніше вивчали такі науковці

і практики як А.Ф. Волобуєв [1, с. 9-13], В.Є. Коновалова [2, с. 5-36], О.В. Олішевський [3, с. 11-25; 4, с. 9-13], В.М. Сущенко [5, с. 8-11], В.В. Тіщенко [6, с. 105-114], Г.А. Хань [7, с. 97-109] та інші. Однак такі узагальнення здійснювалися вже більше десятиліття тому, в умовах дії зарубіжних процесуальних норм або законодавства, яке вже втратило свою чинність. Нерідко вивчався стан дослідження лише окремих аспектів криміналістичної теорії про організаційні основи діяльності слідчого з розслідування кримінальних правопорушень (мета та завдання розслідування злочинів, методи та оптимізація такого розслідування, його засоби та суб'єкти тощо). Метою раніше здійснених узагальнень не було виокремлення найбільш значимих періодів розвитку криміналістичної теорії про організаційні основи діяльності слідчого з розслідування кримінальних правопорушень.

Виклад основного матеріалу. Потреба в людях, що професійно здійснюють розслідування правопорушень виникла разом з державою, саме на них покладалося вирішення проблем організації з'ясування істини у випадку виявлення протиправних дій. Вже у священних книгах іудеїв, християн, мусульман – Торі (П'ятикнижжя), Біблії (Біблія. Буття розд. 4, 44 та ін.), Корані (сура 12) зустрічаються описи прийомів з'ясування такої істини шляхом проведення допиту, обшуку, впізнання та ін. З такими прийомами можна ознайомитися у пам'ятках стародавнього права Риму (Римські Закони XII таблиць), Греції (Закони Соломона), Київської Русі («Руська правда»), Німеччини, Китаю та інших країн. У цих правових та релігійних пам'ятках поради щодо організації розслідування правопорушень даються у вигляді емпіричних рекомендацій, які засновані на життєвому досвіді та обмежені рамками діючих на той час процесуальних процедур звичаєвого чи писаного права.

Поради організаційного характеру щодо проведення окремих слідчих та судових дій, розслідування злочинів, містяться у процесуальних нормах, що регламентують слідчий (розшуковий) процес, зокрема у Судебниках (1497 р. і 1550 рр.), Соборному уложенні (1649 р.), Правилах Святих Апостолів, градських законах грецьких царів (візантійське право), Стоглаві, царських указах і боярських вироках, записних книгах Помісного, Земського, Розбійного та інших приказів, чолобитних від дворян і посадських людей. Крім того, такі поради є у нормах Литовських статутів, дія якого поширювалася західні території України. Це законодавство регламентувало порядок організації розслідування окремих категорій злочинів, розшук злочинців та майна.

1805 року вийшла друком книга секретаря колезького асесора колегії Адміралтейства Петра Раткевича «Зерцало правосуддя», з повною назвою «Зерцало правосуддя, що показує, яким чином у будь-яких випадках, а особливо сумнівних судових справах провадити слідство, здійснювати за цим визначення, вироки і ув'язнення, складене з читання і роздумів», де він дав поради щодо початку судової справи, яка на його думку має складатися з трьох частин: 1) дослідження, 2) визначення, 3) вироку та висновку. Дослідження, на думку П. Раткевича, є способом, який відкриває істину і розпочинається воно: «від імені», «від самої справи», «від причини», «від місця», «від способу», «від знарядь», «від часу», «від нагоди», «від зручності» (П. Радчевич, 1805 р.). Фактично ним були визначені слідчі ситуації у межах яких організовується початок розслідування.

Автор виданого ще у 1833 році «Досвіді короткого керівництва для провадження слідств» вказує, що «проводити розслідування слід за гарячими слідами із особливою увагою і крайньою обачністю, щоб ні найменших обставин, особливо на початку, не було випущено з уваги» (Н. Орлов, 1833 р.).

У посібнику з основ кримінального судочинства виданого у 1841 році зазначається, що майбутній «розслідувач» буде «... мати справу з різними формами, засобами та способом дослідження та розкриття злочинів». Щодо організації обшуку дається така порада: «... мета, для якої проводиться обшук, може бути досягнута тільки за допомогою попередньої невідомості його та особливого мистецтва, сприйнятливості та помітливості слідчого» (Я. Баршев, 1841 р.).

У керівництві «Судовий слідчий або найповніше керівництво до проведення кримінальних розслідувань» (1861 р.) складеному Л. Камбек, детально розглядаються організаційні питання діяльності слідчого на початковому етапі розслідування злочинів: «Безпосередньо судовий слідчий розпочинає розслідування у випадку явки до нього злочинця із повинною, або коли злочин виявлений під час вчинення, або при проведенні розслідування за яким-небуть іншим злочином, або за словесним чи письмовим повідомленням поліцейських ... і навіть приватних осіб, коли вони повідомляють його про вчинений раніше, чи безпосередньо у даний час злочин».

Далі автор керівництва зазначає, що при вчиненні злочинів, за які передбачене більш сурове покарання, судовий слідчий може сам проводити розслідування за «гарячими слідами», запрошуючи у необхідних випадках понятих, свідків із місцевих жителів, сільських керівників або поліцейських. А далі мова йде про можливість використання «групової форми» розслідування злочину: «Судовий слідчий здійснює розслідування один, або у складі сформованої особливої слідчої комісії...», при цьому зазначається, що саме він керує слідчою комісією: «як її старший учасник». Автором посібника рекомендується склад такої комісії: судовий слідчий, представник магістрату, місцевий поліцейський або його безпосередній керівник, а в особливих випадках пропонується запрошувати депутата (Л. Камбек, 1861 р.).

У своїх порадах автор керівництва звертає увагу на точне і оперативне виконання посадовими особами, поліцейськими, лікарями запрошеними в якості «знаючих осіб» законних вимог судового слідчого. Даються чіткі поради щодо послідовності дій судового слідчого після допиту запідозреного: 1) «визначити, які заходи повинні бути вжиті з метою перешкоджання запідозрюваному ухилитися від слідства та суду»; 2) «викликати до слідчого тих осіб, на яких вказує обвинувачений, як співучасників його злочину, або як свідків його вини і невинності»; 3) «зібрати докази на які посилається обвинувачений, дослідити і перевірити його показання оглядами, думками знаючих осіб, допитами свідків і інших осіб, очними ставками і повальним обшуком». Крім цього, надаються рекомендації щодо організації проведення слідчих дій в окремих випадках: оглядів та освідувань (за участю експертів, у випадку виявлення трупів та отруєння осіб, при підробленні документів, при кримінальному банкрутстві, розкраданнях майна); виїмки та обшуки; щодо збирання і збереження речових доказів.

Автор керівництва особливу увагу звертає на необхідність організації якісного розслідування злочинів: «при проведенні дізнання слідчий повинен проявити особливу ретельність, тому що у випадку не добре проведеного дізнання формальне слідство залишається пустою формальністю, що не задовольняє вимогу справедливості» (Л. Камбек, 1861 р.).

У посібнику, що вийшов друком у 1867 році «Про кримінальне переслідування, дізнання та попереднє дослідження злочинів за судовими статутами» надаються поради щодо використання окремих прийомів розкриття злочинів та встановлення винного, причому автором, щодо таких «прийомів» спеціально підкреслює, «що якість їх повинна бути такою, щоб ними не порушувався закон» (А. Квачевський, 1867 р.). У іншій публікації з цієї ж серії, автор зробив спробу якнайдокладніше викласти «прийоми» (організаційні та тактичні поради) проведення окремих слідчих дій, серед яких у розслідуванні злочину ним виділена особлива група дій – «початкових слідчих дій»: огляд, освідування, «розшук зовнішніх предметів злочину у вигляді обшуку, виїмки та збирання речових доказів» (А. Квачевський, 1869 р.).

У посібнику А. Чебишева-Дмітрієва по кримінальному судочинству 1875 року вживаються терміни, які позначають організацію судових інституцій в цілому: «організація судоустрою», «організація судових місць», «організація суду», організація кримінального процесу в цілому, окремих його стадій та елементів: «організація кримінального переслідування», «організація обвинувачення», «організація системи приватного обвинувачення», «організація цивільного позову», «організація прокурорського нагляду», «організація віддання до суду», «організація процесу» (А. Чебишева-Дмітрієва, 1875 р.).

Окремі питання організації розслідування злочинів розглядалися у публікаціях (1881 р., 1897 р.) присвячених викриттю недоліків та покращенню організації діяльності «слідчої частини» (Н. Харізоменов, 1897 р.).

У посібнику В. Фукса «Суд і поліція» виданого у 1889 році термін «організація» вживається щодо створення і устрою судових інституцій: «судова організація», «організація суду», «організація суду присяжних», «організація інституту присяжних», «організація місцевих судів», «організація мирового суду»; щодо провадження на окремих стадіях процесу або складових цих стадій: «організація клопотання у судових справах», «організація захисту при судах», «організація прокурорського нагляду», «організація апеляційних інстанцій»; щодо принципів та структури судових органів: «принципи судової організації», «організація скорочених судів», «організація судової влади»; щодо організації слідчих та поліцейських інституцій: «організація інститут слідчих», «загальна організація поліції», «організація місцевої поліції», «організація поліції», «організація поліцейських установ»(В. Фукс, 1889 р.).

У «Практичному керівництві для судових слідчих», виданому друком у 1891 році, термін «організація» вживається щодо стадії процесу: «організація попереднього слідства»; щодо упоряд-

кування діяльності поліції: «організація сискної поліції»; щодо організації слідчих органів: «організація слідчої частини»; щодо приведення до порядку кримінальної статистики: «організація кримінальної статистики» (А. Соколов, 1891 р.).

Схоже термін «організація» вживається у дослідженні «Наше попереднє слідство, його недоліки і реформа» (1895 р.) (В. Даневський, 1895 р.) [8] професора Харківського університету по кафедрі кримінального права і судочинства В. Даневського, а також у підручнику з кримінального процесу виданого у 1902 році М. Духовського. У цьому видання автор навіть сформулював мету правильної організації суду: з одного боку краще розкривати істину у справі, а з іншого – сприяти охороні особистої свободи усіх жителів країни (М. Духовской, 1902 р.).

У посібнику «Поліція і наукова криміналістика (судове розслідування)» (1907 р.) [9, с. 397-410] італійський криміналіст А. Нічефоро пропонує організовувати розслідування злочинів з використанням загальнонаукових методів та прийомів (висунення гіпотез, методу «граф», аналізу, синтезу, дедукції, індукції, аналогії), комплексного підходу, системності, етапності, знань із основ психології. Автор посібника докладно описав професійні і психологічні якості суб'єкта, що може успішно здійснювати розслідування злочинів: кмітливість, спостережливість, вміння використовувати логічні прийоми та операції (індукція, дедукція, аналіз, висунення гіпотез тощо), інтелектуальна розвинутість, наявність досвіду. А. Нічефоро рекомендує під час розслідування злочинів використовувати висунення гіпотез, прийом вдало запозичений ним із фундаментальних наук, який за своєю суттю є прообразом сучасного «методу версерування» [10].

Австрійський науковець та практик Г. Грос [11; 12] ще в кінці XIX століття пропонував виділяти у криміналістиці окремий розділ «вчення про проведення розслідувань». У загальній частині свого загальновідомого посібника «Керівництво для судових слідчих як система криміналістики» детально описав «підготовку» та «якості» судових слідчих, їх завдання, а також організаційні питання кримінального провадження – «канцелярського порядку», особливості організації проведення допитів, оглядів, залучення «знаючих осіб».

Автор керівництва вказував на важливість для розслідування злочинів організації фотографування правопорушників: «Не підлягає, однак, ні найменшому сумніву, що справа ця повинна бути організована повсюдно, а не лише в одних тільки великих містах», Звертав увагу на доцільну «організованість поліції» у справі використання антропометрії.

Крім того, Г. Грос був переконаним у доцільності планування розслідування: «... якщо важко скласти собі план розслідування, то ще важче дотримувати цього плану в точності», і далі: «… план розслідування розрахований на явища рухомі, змінювані, часто цілковито невідомі і незалежні від волі того, хто складає такий план». Вказував на необхідність тісної взаємодії слідчого з поліцією, та направляючу діяльність слідчого під час розслідування злочину: «... напрям усього слідства завжди повинен бути в руках слідчого, і поліція повинна працювати за його точними дорученнями». Під час пошуку злочинця переконував у важливості спрямовувати слідство та діяльність поліції у «різних напрямах» (Г. Гросс, 1908 р.).

У посібнику по криміналістиці «Мистецтво розкриття злочинів» (1909 р.) В. Лебедєва термін «організація» вживається щодо утворення та упорядкованої роботи сискних інституцій: «організація сискної частини», «організація мережі сискних відділень», «організація сискних частин», «організація сискної поліції», а також щодо діяльності цієї інституції: «організований сиск», «організований кримінальний сиск» та окремих функціональних елементів цієї діяльності: «організація боротьби зі злочинністю», «організація служби встановлення особи». І навіть почав вживатися у чинному законодавстві того часу: Закон від 06.07.1908 «Про організацію сискної частини» (В. Лебедєв, 1909 р.).

На початку XX століття автори публікацій щодо розслідування в цілому, або окремих видів злочинів, розглядали тактичні та організаційні аспекти як основну складову цієї діяльності. Саме це зумовлювало пропозиції сформувати новий науковий напрям – кримінальна тактика. Такі пропозиції висловлював німецький науковець та практик А. Вайнгарт, у передмові до свого ґрунтовного керівництва «Кримінальна тактика. Керівництво до розслідування злочинів» (1910 р.) [13]: «Мета цієї книги – дати керівництво до складання планів (розслідування) і їх виконання. Вона має за мету дати криміналісту те, що дає військовому стратегія і тактика. Тому я і назвав її «Кримінальна тактика». У іншому виданні цієї ж книги А. Вейнгарт зазначав: «Розслідування кожного злочину, особливо у важливих випадках – повинно вестися з використанням певного методу, систематично і за складеним планом» (А. Вайнгарт, 1912 р.). У загальній частині своєї книги

А. Вайнгарт детально описав «головні і додаткові методи» розслідування злочинів. Частину цих «методів» склали рекомендації щодо організації розслідування злочинів за певних умов або окремих їх видів (крадіжок, шахрайств, підроблення грошових знаків, убивств тощо).

В останнє десятиліття перед жовтневим переворотом у Петрограді 1917 року, термін «організація» у кримінальному процесі поширився не лише на створення та упорядкування діяльності судових інституцій, а все більше на стадії кримінального процесу та окремі їх складові. Так у монографії П. Люблінського «Нариси кримінального суду та покарання у сучасній Англії», що вийшла друком у 1911 році зустрічаються терміни: «загальні засади судової організації», «організація перегляду кримінальних справ», «організація суду», «організований перегляд справ у апеляційному суді», «організація місцевої юстиції», «загальна судова організація», «організація обвинувачення», «організація захисту», «організація належного нагляду за умовно засудженими», «організація особливих судів для неповнолітніх», «організація місць утримання затриманих неповнолітніх» (П. Люблінський, 1911 р.).

Схоже термін «організація» вживається і в інших підручниках та посібниках з кримінального процесу, зокрема В. Случевського (1891 р.), С. Вікторського (1912 р.), С. Познишева (1913 р.), Н. Рогозіна (1914 р.).

Знання та навички отримані під час зарубіжних відряджень до країн Західної Європи описав у своїй книзі старший юрисконсульт мінюсту С. Трегубова «Основи кримінальної техніки: науково-технічні прийоми розслідування злочинів» (1915 р.), автор детально розглянув питання організації і проведення слідчих дій на місці злочину, проведення обшуків, ідентифікації злочинців тощо.

Слід згадати ще одну оригінальну роботу, що вийшла друком у 1916 році – «Нариси по слідчій частині. Історія. Практика» у ній автор докладно характеризує необхідні для продуктивного огляду психологічні якості слідчого, його здатність логічно мислити, висуваючи версії про те, що відбулося: «Тільки гармонійне поєднання таланту та техніки призводить до стійких позитивних результатів» (Б. Бразоль, 1916 р.). Таким чином автор наглядно пов'язав досягнення успіху у розслідуванні злочинів з особистими якостями слідчого і володінням ним науковими методами розслідування.

Здійснений нами аналіз публікацій кінця XIX – початку XX століття показує, що на той час такий напрям як «кримінальна тактика» охоплював питання як організації слідчих дій, так і особливостей розслідування окремих видів злочинів, тобто у період становлення «наукової криміналістики» поділу між «тактикою» і «методикою розслідування злочинів», у їх сучасному розумінні, ще не існувало.

Висновки. З урахуванням вищезазначеного пропонуємо періодизацію етапів становлення та розвитку криміналістичної теорії про організаційні основи діяльності слідчого з розслідування кримінальних правопорушень:

1 етап. VIII ст. до н.е. – XIV ст. – поодинокі емпіричні поради щодо проведення окремих дій спрямованих на з'ясування істини під час розслідування порушення встановлених правил поведінки, засновані на життєвому досвіді та обмежені рамками процесуальних процедур діючого на той час звичаєвого чи писаного права (Тора (П'ятикнижжя), Біблія, Коран, Руська правда (Київська Русь), Римські Закони XII таблиць, Закони Соломона (Греція), Правила Святих Апостолів, градські закони грецьких царів тощо);

2 етап. XIV ст. – кінець XVIII ст. – поради організаційного характеру щодо проведення окремих слідчих та судових дій, розслідування злочинів, які даються у процесуальних нормах, що регламентують слідчий (розшуковий) процес (Судебники (1497 р. і 1550 р.), Соборне уложення (1649 р.), Стоглав, царські укази і боярські вироки, записні книги Помісного, Земського, Розбійного та інших приказів, Литовські статути, норми «козацького права» (звичаєве право), норми Магдебурзького права, «Зерцало саксонів» (1536 р.), «Права, за якими судиться малоросійський народ» (1743), акти центральної влади Речі Посполитої, І. Посошков «Про скудність та багатство» (1724 р.) тощо);

3 етап. Початок XIX ст. – 70-ті роки XIX ст. – поради організаційного характеру щодо розкриття злочинів, організації досудового та судового слідства у перших окремих дослідженнях з проблем кримінального судочинства, та зводах законів (1832, 1842, 1857 рр.) (Я. Баршев, П. Радкевич, Л. Камбек, О. Квачевський, М. Орлов, О. Чебишев-Дмитрієв та інші науковці і практики);

4 етап. 80-ті роки XIX ст. – 10-ті роки XX ст. – розроблення загальних рекомендацій щодо організації розкриття та розслідування злочинів з елементами «схематизації», організації досу-

дового та судового слідства, слідчих підрозділів, судових слідчих та працівників поліції, у перших окремих криміналістичних дослідженнях та працях процесуалістів (Б. Бразоль, А. Вайнгарт, Г. Грос, В. Даневський, В. Лебедєв, П. Люблінський, А. Нічефоро, С. Познишев, В. Фукс та інші науковці і практики).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Волобуєв А.Ф., Олішевський О.А. Поняття організації розслідування злочинів та її рівні. *Організація розслідування окремих видів злочинів*: навчальний посібник / Волобуєв А.Ф., Користін О.Є., Степанюк Р.Л. та ін.; за заг. ред. А.Ф. Волобуєва, Харків: ХНУВС, 2011. 568 с.
2. Коновалова В.Е. Организационные и психологические основы деятельности следователя: монография. Киев: РИО МВД УССР, 1973. 122 с.
3. Олішевський О.В. Організація розслідування злочинів та її місце у структурі криміналістики: дис. канд. юрид. наук: 12.00.09 / Харківський національний університет внутрішніх справ. Харків, 2010. 197 с.
4. Волобуєв А.Ф., Олішевський О.А. Поняття організації розслідування злочинів та її рівні. *Організація розслідування окремих видів злочинів*: навчальний посібник / Волобуєв А.Ф., Користін О.Є., Степанюк Р.Л. та ін.; за заг. ред. А.Ф. Волобуєва, Харків: ХНУВС, 2011. 568 с.
5. Сущенко В.Н. Планирование и организация расследования хищений социалистического имущества, совершенных должностными лицами в крупных или особо крупных размерах: автореф. дис. канд. юрид. наук: 12.00.09 / Киевский государственный университет им. Т.Г. Шевченка. Киев, 1986. 16 с.
6. Тіщенко В.В. Теоретичні і практичні основи методики розслідування злочинів: монографія. Одеса: Фенікс, 2007. 260 с.
7. Хань Г.А. Теоретичні засади планування та організації розслідування злочинів: дис. канд. юрид. наук: 12.00.09 / Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого, Харків, 2007. 221 с.
8. Даневский В.П. Наше предварительное следствие: его недостатки и реформа. Киев: Семенко Сергей, 2003. 142 с.
9. Niceforo A. La police et l'enquete judiciare. Paris: Librairie universelle, 1907. 445 p.
10. Starushkevych A. Crime Investigation: The Scientific Method of Alfredo Niceforo. *Theory and Practice of Forensic Science and Criminalistics.* 2023. Issue 2 (31). P. 121-135. DOI: https://doi.org/10.32353/khrife.2.2023.07 (дата звернення: 01.12.2025).
11. Gross H. Handbuch für Untersuchungsrichter als System der Kriminalistik. München. 1908. Teil I. 544 s. URL: https://books.google.com.ua/books?id=BB3ZAAAAMAAJ&printsec=frontcover&hl=ru&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false (дата звернення 01.12.2025).
12. Gross H. Handbuch für Untersuchungsrichter als System der Kriminalistik. München; Berlin und Leipzig. 1914. Teil II. 1214 s. URL: https://books.google.com.ua/books?id= BB3ZAAAAMAAJ&printsec=frontcover&hl=ru&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false (дата звернення 01.12.2025).
13. Вейнгарт А. Уголовная тактика. Руководство к расследованию преступлений. *Антология сыска: от полиции к внешней разведке: в 14 т.* Киев: «МП ЛЕСЯ». 2009. Т. 4: Криминальный сыск в Западной Европе (XIX – нач. XX вв.) / сост. В.Н. Чисников, Т.А. Проценко, С.Г. Лаптев. С. 282-717.

УДК 342
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.4.60

СУДОВИЙ КОНТРОЛЬ ЗА ОБРАННЯМ ТА ЗМІНОЮ ЗАПОБІЖНОГО ЗАХОДУ: СТАНДАРТИ ЄСПЛ І УКРАЇНСЬКА ПРАВОВА РЕАЛЬНІСТЬ

Старцев Є.Г.,
аспірант юридичного факультету
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
ORCID: 0009-0003-6199-1979

Старцев Є.Г. Судовий контроль за обранням та зміною запобіжного заходу: стандарти ЄСПЛ і українська правова реальність.

В статті розглядається комплексний аналіз практичного застосування інституту запобіжних заходів у кримінальному процесі України, який є однією з ключових гарантій забезпечення правосуддя в демократичному суспільстві. Підкреслюється, що призначення цього інституту полягає не лише у забезпеченні належного ходу кримінального провадження та досягненні його цілей, а й у дотриманні делікатного балансу між інтересами держави у боротьбі зі злочинністю та фундаментальними правами та свободами людини, зокрема конституційним правом на свободу та особисту недоторканність. Особливого значення в цьому контексті набуває ефективний, неупереджений та обґрунтований судовий контроль за обранням, зміною та скасуванням запобіжних заходів, який розглядається як одна з ключових форм реалізації принципу верховенства права та гарантія від незаконного та свавільного позбавлення волі.

Як аксіологічний орієнтир та об'єктивний критерій оцінки національної правозастосовної практики у дослідженні виступають стандарти, розроблені у практиці Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ) у сфері тлумачення та застосування положень статті 5 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Детально розглядаються вимоги Суду щодо дотримання критеріїв законності, пропорційності, обґрунтованості та необхідності у демократичному суспільстві будь-якого рішення про обмеження конституційних прав особи у вигляді ізоляції від суспільства. Підкреслюється імперативний характер цих стандартів для всіх держав-учасниць Ради Європи, включно з Україною, зобов'язаних не лише формально виконувати окремі рішення ЄСПЛ, а й інтегрувати загальні принципи Конвенції у свою правову систему та судову практику.

Проведений у статті аналіз сучасної української правозастосовної практики виявляє низку системних проблем та суперечностей, що перешкоджають повноцінній імплементації європейських стандартів. Серед них: переважання формалізму та шаблонності у судових рішеннях щодо обрання запобіжних заходів; недостатнє та невмотивоване на підставі відповідних доказів обґрунтування судами необхідності застосування саме найбільш суворих заходів, зокрема тримання під вартою; нерідке порушення принципу змагальності сторін та презумпції невинуватості, коли тягар доведення відсутності підстав для запобіжного заходу фактично покладається на захист; неефективність судового контролю на пізніших стадіях провадження щодо зміни запобіжного заходу на м'якший.

Ці проблеми свідчать про глибшу системну кризу, пов'язану з успадкованими підходами часів радянської правової системи, де запобіжний заходу часто сприймався як каральний інструмент, а не гарантія успішного провадження. Саме тому центральним завданням дослідження постає проведення глибокого порівняльного аналізу між високими стандартами ЄСПЛ та реальною практикою українських судів. Таке зіставлення дозволяє не лише констатувати розбіжності, а й чітко ідентифікувати конкретні правові прогалини, процедурні вади та методичні помилки, що призводять до порушень прав людини.

На основі цього аналізу у статті пропонуються альтернативні шляхи та механізми подолання виявлених дисонансів.

Метою статті є не лише теоретичне дослідження механізмів судового контролю за обранням і зміною запобіжного заходу в Україні через призму стандартів ЄСПЛ, а й розробка практично орієнтованих пропозицій щодо вдосконалення чинного кримінально-процесуального законодавства та судової практики його застосування. Запропоновані заходи спрямовані на посилення гарантій

прав особи, запровадження більш деталізованих критеріїв оцінки ризиків, підвищення якості судового обґрунтування, розвиток спеціалізації суддів у даній сфері та утвердження сучасного, більш раціонального підходу до інституту запобіжних заходів як невід'ємного елементу справедливого судочинства в Україні

Ключові слова: Конституція України, кримінальний процесуальний кодекс України, механізм судового контролю, тримання під вартою як запобіжний захід, практика Європейського суду з прав людини, реалії застосування запобіжного заходу, вдосконалення законодавства.

Startsev E.G. Judicial control over the selection and change of a preventive measure: ECHR standards and Ukrainian legal reality.

The article considers a comprehensive analysis of the practical application of the institute of preventive measures in the criminal process of Ukraine, which is one of the key guarantees of ensuring justice in a democratic society. It is emphasized that the purpose of this institute is not only to ensure the proper course of criminal proceedings and the achievement of its goals, but also to maintain a delicate balance between the interests of the state in the fight against crime and fundamental human rights and freedoms, in particular the constitutional right to freedom and personal integrity. Of particular importance in this context is effective, impartial and reasoned judicial control over the selection, change and cancellation of preventive measures, which is considered one of the key forms of implementing the principle of the rule of law and a guarantee against unlawful and arbitrary deprivation of liberty.

The study uses the standards developed in the practice of the European Court of Human Rights (ECHR) in the field of interpretation and application of the provisions of Article 5 of the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms as an axiological reference point and an objective criterion for assessing national law enforcement practice. The Court's requirements for compliance with the criteria of legality, proportionality, justification and necessity in a democratic society of any decision to restrict a person's constitutional rights in the form of isolation from society are examined in detail. The imperative nature of these standards for all member states of the Council of Europe, including Ukraine, is emphasized, which are obliged not only to formally implement individual decisions of the ECHR, but also to integrate the general principles of the Convention into their legal system and judicial practice.

The analysis of modern Ukrainian law enforcement practice conducted in the article reveals a number of systemic problems and contradictions that hinder the full implementation of European standards. Among them: the prevalence of formalism and pattern in court decisions on the choice of preventive measures; insufficient and unmotivated justification by courts of the need to apply the most severe measures, in particular detention, based on relevant evidence; frequent violation of the principle of adversarial proceedings and the presumption of innocence, when the burden of proving the absence of grounds for a preventive measure actually falls on the defense; ineffectiveness of judicial control at later stages of the proceedings regarding changing the preventive measure to a milder one.

These problems indicate a deeper systemic crisis associated with inherited approaches from the Soviet legal system, where a preventive measure was often perceived as a punitive instrument, rather than a guarantee of successful proceedings. That is why the central task of the study is to conduct an in-depth comparative analysis between the high standards of the ECHR and the real practice of Ukrainian courts. Such a comparison allows not only to state discrepancies, but also to clearly identify specific legal gaps, procedural flaws and methodological errors that lead to violations of human rights.

Based on this analysis, the article proposes alternative ways and mechanisms for overcoming the identified dissonances.

The purpose of the article is not only a theoretical study of the mechanisms of judicial control over the selection and change of a preventive measure in Ukraine through the prism of ECHR standards, but also to develop practically oriented proposals for improving the current criminal procedural legislation and judicial practice of its application. The proposed measures are aimed at strengthening the guarantees of individual rights, introducing more detailed risk assessment criteria, improving the quality of judicial reasoning, developing the specialization of judges in this area and establishing a modern, more rational approach to the institution of preventive measures as an integral element of fair justice in Ukraine

Key words: Constitution of Ukraine, Criminal Procedure Code of Ukraine, judicial control mechanism, detention as a preventive measure, practice of the European Court of Human Rights, realities of the application of a preventive measure, improvement of legislation.

Постановка проблеми. З практики застосування та/чи зміни запобіжного заходу, досить часто виникає тенденція, що слідчі судді переважно використовують шаблонні формулювання без аналізу конкретних обставини, що викладені у відповідних клопотаннях про обрання/зміни запобіжних заходів та додатках, до них, які, на переконання сторони обвинувачення, вказують на обґрунтованість підозри особі та на ризики, передбачені приписами ст. 177 КПК України. Через вказану наявну проблематику виявляється, що слідчі судді чи суд апеляційної інстанції мотивують свої процесуальні рішення на підставі недостатньої аргументації необхідності застосування найсуворішого запобіжного заходу - тримання під вартою.

Що стосується тяжких та особливо-тяжких злочинів, переважно застосовується запобіжний захід у вигляді тримання під вартою, навіть, без належної оцінки альтернатив та за відсутності чіткого обґрунтування того, чому менш суворі запобіжні заходи, такі як особисте зобов'язання, домашній арешт, застава тощо є недостатніми.

Крім цього, слідчі судді, суди не завжди забезпечують рівність сторін у процесі – адвокати мають значно менше можливостей для ефективного захисту. В деяких випадках, обмежується час на підготовку сторони захисту або ненадання всіх доказів, що вказує на недотримання принципу змагальності сторін перед судом.

Слід також прийняти до уваги факт відсутності уніфікованого підходу до застосування стандартів ЄСПЛ у різних регіонах України. Практика залежить більше від суб'єктивного розсуду слідчого судді, ніж від усталених європейських норм.

Аналіз наукових джерел з теми дослідження, що викладені у наукових працях з аналогічного питання містяться у статті, що опублікована Мазаловим А. на тему *«Обрання запобіжного заходу з урахуванням практики ЄСПЛ», що міститься за посиланням: https://blog.liga.net/user/amazalov/article/30836?utm_source=chatgpt.com).*

У публікації аналізуються обставини, які слід враховувати при обранні запобіжного заходу та обґрунтування кожного з ризиків, передбачених статтею 177 КПК України, з урахуванням практики Європейського суду з прав людини.

У публікації Вісника кримінального судочинства за № 3 від 24 листопада 2017 року (посилання на сторінку https://vkslaw.com.ua/index.php/journal/article/view/383?utm_source=chatgpt.com) міститься тема: «питання вдосконалення правового регулювання обрання та застосування запобіжного заходу у вигляді застави на стадії досудового слідства».

У цій статті досліджено порядок здійснення судового контролю під час застосування запобіжного заходу у вигляді застави. Визначено дискусійні питання та перспективи розвитку й удосконалення інституту застави. Проаналізовано практику зарубіжних країн щодо здійснення судового контролю при обранні застави.

Інший важливий ресурс – журнал «Юридична наука» де в одній з публікацій на сторінці за посиланням https://journal-nam.com.ua/index.php/journal/article/view/106?utm_source=chatgpt.com) досліджується роль попереднього судового контролю як гарантії законності досудового розслідування та засобу забезпечення прав осіб.

На ряду з викладеними вище дослідженнями, слід відмітити, що суд вищої ланки, який, за процесуальними критеріями позбавлений можливості здійснювати судовий контроль за судовими рішеннями в частині обрання, продовження чи зміни запобіжних заходів, доволі мало аналізує обставини прийняття судами нижчих ланок процесуальних рішень та недостатньо приділяє вказаним обставинам увагу з огляду на різні суб'єктивні обставини. Як наслідок, відсутність правових позицій судами вищої ланки з даної тематики призводить до зовсім різного тлумачення вимог КПК України слідчими суддями під час розгляду питань, пов'язаних із обранням/зміною запобіжних заходів.

Зазначена проблематика досить часто відображається під час перегляду судами апеляційної інстанції правильності застосування/зміни запобіжного заходу у кримінальних провадженнях. Станом на сьогодення досить великий відсоток процесуальних рішень суду апеляційної інстанції стосується встановлення неправильності позиції місцевих судів, що призводить до скасування ухвал слідчих суддів та визначення особі, яка притягається до кримінальної відповідальності більш лояльного запобіжного заходу.

В той же час, слід врахувати, що діючий кримінальний процесуальний кодекс України (надалі – КПК) встановлює спеціальні строки розгляду апеляційних скарг на ухвали слідчих суддів про обрання чи зміну запобіжного заходу, які є значно коротшими, аніж загальні строки розгляду кримінального провадження по суті. Частиною 2 статті 422 КПК України визначено, що апеляційна скарга на ухвалу слідчого судді розглядається не пізніш як через три дні після її надходження до суду апеляційної

інстанції. Однак, як показує практика, на дату призначення судового розгляду до апеляційного суду вчасно не надходять матеріали справи з місцевого суду, що негативно впливає на строки розгляду апеляції та, відповідно, на строки дії запобіжного заходу, обрані слідчим суддею.

Отже, практичні аспекти розгляду апеляційним судом скарг на ухвали слідчих суддів про обрання чи зміну запобіжних заходів вказують на значну відмінність від теоретичних постулатів, визначених законодавством та потребують правового удосконалення.

Метою статті є розгляд теоретичних та практичних аспектів під час вирішення питання про обрання чи зміни запобіжних заходів; дотримання балансу між інтересами держави та правами людини; ефективного судового контролю за визначеними законом правовими обмеженнями.

Виклад основного матеріалу.

Суть та мета запобіжних заходів полягає у забезпеченні кримінального процесу та не є системою покарання.

Інститут запобіжних заходів – це не просто технічний інструмент кримінального процесу, а дзеркало демократичних цінностей держави. Його правильне застосування дозволяє збалансувати інтереси правосуддя (недопущення перешкоджання провадженню, вчинення нових злочинів) з дотриманням прав і свобод особи, щодо якої здійснюється кримінальне провадження. Саме тому збалансоване та правомірне використання запобіжних заходів є важливою гарантією справедливого правосуддя та дотримання норм основного закону.

Сутністю та метою запобіжних заходів є забезпечення процесу розслідування кримінального провадження, яке не можна порівнювати із стадією виконання покарання. Насамперед, необхідно чітко усвідомити, що запобіжний захід є превентивним заходом, основна ціль якого – забезпечити ефективність кримінального провадження не тільки на стадії розслідування, а й на відповідних стадіях судового розгляду кримінальної справи.

2. **Поняття запобіжних заходів**. У науці кримінального процесу під запобіжними заходами розуміють передбачені законом примусові заходи процесуального характеру, що застосовуються уповноваженими органами досудового розслідування, прокурором чи судом щодо підозрюваного або обвинуваченого для виконання конкретних цілей кримінального провадження. Юридична сутність запобіжних заходів полягає в тимчасовому обмеженні конституційних прав і свобод особи на період досудового розслідування та судового розгляду. Це обмеження є виправданим та правомірним за умови дотримання принципів законності, обґрунтованості та пропорційності. Основні цілі застосування запобіжних заходів, згідно з національним законодавством (зокрема, Кримінальним процесуальним кодексом України), включають:

- Недопущення ухилення особи від органів досудового розслідування та суду.
- Недопущення перешкоджанню встановленню обставин справи (вплив на свідків, потерпілих, знищення доказів тощо).
- Запобігання вчиненню нових злочинів.
- Забезпечення виконання процесуальних рішень, зокрема, майбутнього вироку суду.

Класифікація запобіжних заходів. Класифікація запобіжних заходів дозволяє систематизувати їх за певними критеріями, що має важливе теоретичне та практичне значення для правильного вибору та застосування конкретного заходу. У науковій літературі та законодавстві запропоновано низку класифікацій.

3.1. За критерієм ступеня обмеження прав та свобод. Ця класифікація є найбільш поширеною та відображає принцип пропорційності. Запобіжні заходи, що не пов'язані з обмеженням права на особисту свободу, такі як: особисте зобов'язання, застава, особиста порука, домашній арешт. Вказані запобіжні заходи застосовуються щодо осіб, які не становлять значної суспільної небезпеки і щодо яких є достатні підстави вважати, що вони не порушать відповідні процесуальні обов'язки.

Запобіжні заходи, що пов'язані з обмеженням права на особисту свободу (ізолювальні). Такі передбачають ізоляцію особи від суспільства шляхом поміщення в спеціальний заклад. Тримання під вартою, цілодобовий домашній арешт застосовуються за наявності реальних підстав вважати, що обвинувачений може уникнути виконання покладених на нього процесуальних обов'язків або перешкоджати провадженню іншим чином

3.2. За критерієм суб'єкта, до якого застосовується запобіжний захід. Застосовуються до підозрюваного та обвинуваченого (основна категорія).

3.3. За критерієм органу, що уповноважений на їх обрання: Обрані виключно слідчим суддею, судом. Ця вимога є гарантією дотримання прав людини позаяк на судову ланку покладено обов'язок здійснювати контроль за втручанням у Конституційні гарантії особи.

3.4. За критерієм характеру примусу: Фізично-примусові: тримання під вартою, домашній арешт. Майново-примусові: застава. Психолого-примусові: особисте зобов'язання (психологічний тиск через загрозу майнової або іншої відповідальності за порушення).

Таким чином запобіжні заходи є складною та багатоаспектною правовою категорією, що виконує ключову функцію в механізмі кримінального провадження. Їх системна класифікація за ступенем обмеження прав, суб'єктом застосування, характером примусу та іншими критеріями сприяє формуванню чітких критеріїв для правомірного, обґрунтованого та диференційованого вибору конкретного заходу у кожній окремій ситуації. Дотримання принципу пропорційності, коли тяжкість обраного заходу має відповідати тяжкості підозри та обставинам справи, є запорукою дотримання прав людини на досудовій стадії кримінального провадження.

Принципи кримінального провадження, пов'язані з обмеженням свободи під час обрання чи зміни запобіжного заходу. Зазначені принципи є фундаментальними гарантіями прав людини та основою справедливого судочинства.

4.1. Принцип презумпції невинуватості (Стаття 62 Конституції України, ст. 17 КПК України) Він означає, що особа вважається невинуватою, доки її вину не буде доведено в законному порядку та встановлено обвинувальним вироком суду. Запобіжний захід не є покаранням та не може бути застосований в наслідок встановлення провини. Суд та слідчі повинні виходити з презумпції невинуватості, а не з припущення, що підозрюваний/обвинувачений вчинить ще якийсь злочин або уникне кримінального переслідування.

4.2. Принцип законності (Стаття 9 КПК України) Цей принцип вимагає, щоб запобіжний захід обрався лише за прямою вказівкою закону та відповідав ризикам, що передбачені ст. 177 КПК України.

4.3. Принцип обґрунтованості та достатності. Це ключовий принцип при прийнятті рішення про запобіжний захід. Дотримуючись вказаного принципу, слідчий суддя, суд повинні переконатися, що є достатні підстави вважати, що без запобіжного заходу підозрюваний/обвинувачений може: переховуватися від слідства чи суду; перешкоджати розслідуванню (наприклад, тиском на свідків); продовжити вчиняти протиправні діяння. Оцінка доказів: Ці підстави мають бути підтверджені конкретними, перевіреними доказами, а не припущеннями чи формальними доводами сторони обвинувачення.

Обраний захід має бути достатнім для досягнення мети (забезпечити участь у провадженні), але не бути надмірним. Якщо можна досягти мети м'якшим заходом (наприклад, особисте зобов'язання чи застава), тримання під вартою застосовувати не можна.

5. Принцип пропорційності (співвідношення) (практика ЄСПЛ) Цей принцип тісно пов'язаний з обґрунтованістю і вимагає, щоб: Обмеження свободи було пропорційним (співрозмірним) тим цілям, які переслідує. Під час обрання заходу суд зважує на наступні аспекти: тяжкість підозри/обвинувачення (тягар злочину); можливе покарання (термін позбавлення волі); особисті обставини особи (вік, стан здоров'я, наявність неповнолітніх дітей, соціальний статус, поведінка); матеріальне становище (при обранні застави).

Найсуворіший захід – тримання під вартою – не може бути обраний за злочини невеликої тяжкості, якщо немає виняткових обставин.

6. Принцип альтернативності (субсидіарності). Цей принцип прямо закріплений в законі і означає, що суд зобов'язаний надавати перевагу менш обтяжливим запобіжним заходам. Тримання під вартою може бути обрано лише тоді, коли неможливо досягти мети запобіжного заходу за допомогою інших, більш м'якших заходів (особисте зобов'язання, особиста порука, застава тощо). Суд повинен мотивувати в рішенні, чому м'якші заходи не є ефективними в даній ситуації.

7. Принцип судового контролю та змагальності сторін (Стаття 5, 6 Конвенції про права людини) Цей принцип гарантує, що рішення про обмеження свободи приймається незалежним і безсторонним судом у ході справедливого судового розгляду. Запобіжний захід обирається виключно слідчим суддею, судом.

Питання обрання запобіжного заходу є змагальним процесом, де сторона обвинувачення має довести необхідність обмеження свободи, а сторона захисту має право надавати контраргументи, докази та клопотати про м'якші заходи.

Будь-яке рішення про запобіжний захід може бути оскаржене до апеляційного суду.

8. Принцип гуманізму (Стаття 11 КПК України). Цей принцип враховує людяне ставлення до особи, чия свобода обмежується. Він вимагає поваги до гідності особи. Врахування стану здоров'я, сімейного становища та інших особистих обставин. Забезпечення прав особи під час перебування під вартою (на медичну допомогу, зустрічі з захисником тощо).

9. Принцип обмеженості у часі. Тримання під вартою не може бути безстроковим. Законом встановлені максимальні строки тримання під вартою на досудовому розслідуванні, які можуть бути продовжені лише за відповідним рішенням суду за наявності достатніх підстав.

З викладеного вище видно, що слідчий суддя, суд, приймаючи рішення про запобіжний захід, повинен діяти як «важільний механізм»: зважити тягар злочину та ризики з одного боку, і презумпцію невинуватості, право на свободу та особисті обставини людини – з іншого. Обрання запобіжного заходу, особливо такого, що обмежує свободу, – це не формалізована дія, а виняткова міра яка потребує глибокого та всебічного обґрунтування

Правова природа судового контролю під час обрання чи зміни запобіжного заходу.

Розглянемо правову природу судового контролю під час обрання чи зміни запобіжного заходу детально.

Визначення та загальна характеристика судового контролю у цьому контексті – це самостійна судова процедура, яка є формою здійснення судової влади. Її мета – перевірити законність та обґрунтованість рішень слідчого чи прокурора щодо обмеження конституційних прав особи, зокрема права на свободу та особисту недоторканність.

Правова природа цього контролю є змішаною (комплексною), оскільки поєднує в собі елементи різних процесуальних функцій: 1. Юрисдикційна (Суперечна). Це найважливіша характеристика, яка підкреслює сучасний змагальний характер кримінального процесу. Процедура відбувається за обов'язкової участі двох основник сторін: 1. сторона обвинувачення: слідчий, прокурор, які обґрунтовують необхідність запобіжного заходу, надають докази та аргументи. 2. Сторона захисту: підозрюваний/обвинувачений та його захисник, які мають право оскаржувати доводи обвинувачення, надавати контраргументи та власні докази.

Роль суду полягає в тому, що він виступає не як «продовжувач» обвинувачення, а як незалежний і безсторонній арбітр (третя сторона), який оцінює надані сторонами докази, вислуховує їхні позиції та приймає рішення виключно на підставі закону. Сторони формально рівні у своїх процесуальних правах під час судового засідання.

Ця юрисдикційна складова прямо випливає з принципів, закріплених у ст. 21 Кримінального процесуального кодексу України . Контрольно-перевірочна природа полягає в тому, що слідчий суддя/суд не ініціює обрання запобіжного заходу самостійно. Він контролює рішення, вже запропоноване слідчим/прокурором.

Об'єкт контролю: слідчий суддя/суд перевіряє:

1. Законність: чи дотримано всі процедурні вимоги КПК України (підсудність, повноваження особи, що вносить клопотання, належне повідомлення сторін тощо).

2. Обґрунтованість: чи є достатньо підстав вважати, що без запобіжного заходу не вдасться досягти цілей провадження, чи є достатньо доказів про причетність до вчинення кримінального правопорушення саме цією особою.

3. Доцільність (пропорційність): чи є обраний запобіжний захід пропорційним тяжкості підозри, можливому покаранню, ризикам ухилення від слідства чи перешкоджання виконання процесуальних рішень сторони обвинувачення, суду.

Суд зобов'язаний перевірити, чи неможливо досягти цілей більш м'яким заходом (наприклад, особистого зобов'язання чи застави). Таким чином, суд не підміняє слідчого, але здійснює перевірку його рішення на відповідність критеріям, встановленим законом.

Правоохоронна (гарантійна) природа. Ця функція спрямована на захист прав і свобод людини. Гарантія від свавілля: судовий контроль є ключовою гарантією, що особа не буде позбавлена свободи без достатніх підстав і без можливості захиститися в суді. Реалізація права на захист: під час засідання особа може самостійно або через захисника захищати свої інтереси, що робить процедуру справедливою. Запобігання тортурам та жорстокому поводженню: своєчасний судовий контроль дозволяє виявити незаконний тиск на особу та запобігти його триванню.

Правова природа також визначається тим, щодо якого саме рішення здійснюється контроль. При обранні запобіжного заходу: це початковий контроль. Суд перевіряє клопотання слідчого/прокурора.

Рішення суду є дозвільним або заборонним. При оскарженні обраного запобіжного заходу здійснюється наступний – апеляційний контроль. Підозрюваний/обвинувачений або його захисник можуть оскаржити вже ухвалене рішення суду першої інстанції. В даному випадку суд вищої інстанції перевіряє правильність рішення місцевого суду.

Зміна чи скасування запобіжного заходу – це контроль новообставин. Суд розглядає клопотання будь-якої зі сторін про зміну обставин (зникли підстави для тримання під вартою, з'явилися нові гарантії тощо).

Отже, правова природа судового контролю під час обрання чи зміни запобіжного заходу є комплексною, але з переважанням юрисдикційної (арбітражної) функції. Це не адміністративна, а судочинна процедура, що проходить у змагальній формі. Суд виступає незалежним арбітром між обвинуваченням і захистом, а не органом, що санкціонує дії влади. Метою є захист прав особи від незаконного та необґрунтованого обмеження свободи шляхом суворого контролю за дотриманням закону слідчими та прокурорами. Цей інститут є ключовою гарантією верховенства права в кримінальному процесі та реалізації конституційного права на свободу та особисту недоторканність.

Проблеми ефективності та незалежності судового контролю під час обрання/зміни запобіжного заходу. Проблеми ефективності та незалежності судового контролю під час обрання/зміни запобіжного заходу є центральною для гарантування права на справедливий суд і презумпції невинуватості. Цей аналіз визначає, чи може суд виконувати свою роль арбітра між інтересами держави (обвинувачення) та свободою особи (підозрюваного/ обвинуваченого) на найранішій стадії кримінального провадження.

Проблема ефективності судового контролю означає здатність суду швидко, обґрунтовано та результативно розглядати клопотання про запобіжний захід, перевіряючи законність і доцільність рішень сторони обвинувачення. Ключові проблемні питання, які виникають в сучасній судовій практиці - формалізм та «штампування» рішень. До цього ставиться питання: чи є розгляд судом простим затвердженням висновку слідчого/прокурора, чи відбувається глибока, всебічна перевірка необхідності обрання саме такого запобіжного заходу (особливо тримання під вартою)?

Нерівність сторін. Сторона обвинувачення має значні ресурси, доступ до матеріалів справи та підготовлений персонал. Підозрюваний/обвинувачений часто не має навіть адвоката на цій стадії, що робить суперечку нерівною і підриває ефективність захисту. Обмеженість часу впливає на швидкість, з якою часто проходять такі засідання та не завжди дозволяє судді глибоко вникнути в усі обставини, а захисту – підготувати вагомі контраргументи.

Якість доказової бази. Чи вимагає суд наявності конкретних, переконливих та перевірених доказів, що підтверджують необхідність запобіжного заходу, чи обмежується формальними посиланнями на «наявність підстав» з боку обвинувачення?

Низький рівень застосування альтернативних заходів. Проблема автоматичного обрання тримання під вартою як основного заходу, коли не вичерпано можливості більш м'яких заходів (заставу, домашній арешт, особисте зобов'язання).

Наслідки неефективності виражаються у необґрунтованому позбавленні волі, у порушенні презумпції невинуватості тощо.

Проблема незалежності судового контролю. Незалежність – це здатність судді приймати рішення виключно на основі закону та внутрішнього переконання, без будь-якого зовнішнього тиску, впливу чи упередженості. Ключові проблемні питання в даному аспекті можуть мати вираз у тиску з боку правоохоронних органів; через непрямий тиск у формі виразу з назвою «спільна боротьба зі злочинністю», що формує у судді упередження на користь обвинувачення. Адміністративний вплив у суді, зокрема вплив керівництва суду (голови суду) на «молодих» або несміливих суддів з метою уникнення «проблемних» рішень, які можуть бути оскаржені. Справа «для галочки». Коли суддя розглядає клопотання не як суттєву процедуру захисту прав, а як формальність, яку потрібно швидко завершити. Відсутність глибокої перевірки обґрунтованості підстав. Суддя не ставить під сумнів аргументи слідчого, не вимагає додаткових доказів, якщо вони потрібні для прийняття об'єктивного рішення. Публічний та політичний тиск. У гучних або політично вмотивованих справах суд може відчувати тиск з боку ЗМІ, громадської думки або владних структур, що підриває його незалежність. Процесуальна «співпраця» з прокурором. Коли суддя негласно розглядає прокурора як «колегу» по правосуддю, а захисника – як опонента, що порушує принцип рівності сторін. Наслідки відсутності незалежності. Суд перетворюється на «державний департамент з санкціювання арештів», а не на незалежний орган правосуддя. Це призводить до системних порушень прав людини.

Взаємозв'язок ефективності та незалежності.

Ці дві проблеми тісно пов'язані. Без незалежності неможлива ефективність. Якщо суддя не може самостійно оцінити докази без тиску, будь-яка його діяльність буде неефективною з точки зору правосуддя. Без ефективності незалежність стає фікцією. Навіть формально незалежний суддя, який не вивчає справу глибоко, не ставить критичних питань сторонам і не застосовує всі доступні інструменти контролю, фактично не реалізує свою незалежність.

Отже, в даному аспекті вирішення даної актуальної проблематики необхідно регулярно здійснювати аналіз процесуальних гарантій, тобто чи забезпечені рівні права сторін на стадії обрання запобіжного заходу (доступ адвоката, право на оскарження). Аналіз критеріїв обрання запобіжного заходу. Наскільки чітко та однозначно закон визначає підстави для його обрання, і чи дотримуються їх суди на практиці? Психології судового рішення. Які несвідомі упередження (наприклад, довіра до правоохоронців) впливають на суддю? Практики застосування альтернативних заходів. Статистика та аналіз причин, чому ув'язнення залишається домінуючим заходом. Порівняльного аналізу. Як ця проблема вирішується в правових системах ЄС та інших демократичних країн (зокрема, роль «судді зі свободи» (juge des libertés) у Франції). У підсумку, розкриття цієї тематики показує, чи є судовий контроль на стадії обрання запобіжного заходу справжнім механізмом захисту прав людини чи лише формальною процедурою, що легалізує дії обвинувачення. Це – лакмусовий папірець для всього кримінального правосуддя.

Аналіз судової практики в Україні : формалізм, типові формулювання, недоліки в мотивації рішень слідчих судді, що стосуються обрання/зміни запобіжних заходів.

Формалізм та «штампування» рішень це найболючіша проблема судової ланки. Судовий розгляд часто нагадує не суперечку сторін, а процедуру затвердження вже готового рішення, запропонованого слідчим або прокурором.

Як це проявляється. Висока частка задоволення клопотань обвинувачення. Статистично показник задоволення клопотань про обрання запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою залишається дуже високим (часто понад 80-90%), що свідчить про автоматизм.

Стандартний набір фраз у рішеннях. Судді дуже рідко виходять за межі шаблонних формулювань, запропонованих стороною обвинувачення. Типові формулювання в рішеннях суддів свідчать про формалізм. Ці формулювання часто є «міцними» лише на папері, але не містять конкретики та індивідуальної оцінки обставин справи.

Формалізм може виражатися у фразі « підстави вважати, що підозрюваний може втікти...» Не пояснюється, саме які обставини свідчать про це: чи це відсутність реєстрації, наявність закордонного паспорта, конкретні дії, що підтверджують підготовку до втечі. Часто цитується висновок слідчого без власної перевірки. «Є підстави вважати, що підозрюваний може чинити тиск на свідків... Не наводяться конкретні докази таких намірів (наприклад, записи розмов, свідчення про конкретні загрози). Достатньо абстрактної «можливості».

Недоліки в мотивації рішень слідчих суддів Мотивувальна частина рішень часто є найслабшою ланкою і демонструє відсутність реального судового контролю. Основні недоліки мотивації.

1. Відсутність індивідуального підходу. Рішення не враховує особливостей особистості підозрюваного (соціальний статус, наявність постійного місця проживання, сім'ї, роботи, стан здоров'я). Приклад: особі, яка має постійне місце проживання, роботу, утриманців тощо обирають тримання під вартою за абстрактною підставою «може втекти», не пояснюючи, чому його соціальні зв'язки не є гарантією його появи в суді.

2. Непряма підміна презумпції невинуватості. Слідчий суддя фактично виходить з тяжкості вчиненого злочину, а не з конкретних ризиків. При цьому логіка така: «злочин тяжкий, отже, автоматично є ризики …

Типова фраза в рішенні: «підозрюваний може продовжити займатися злочинною діяльністю...» Це найбільш абстрактне посилання як на підставу для обрання запобіжного заходу. Не аналізується, чи є реальна загроза, чи це лише припущення, виходячи з інкримінованого злочину.

«Інші запобіжні заходи будуть недостатніми...» Це ключовий висновок, який часто взагалі не мотивується. Суддя не пояснює, чому саме особисте зобов'язання, застава чи домашній арешт не можуть гарантувати порядок провадження. Таке рішення приймається без аргументованого порівняння ефективності заходів.

«Матеріали справи підтверджують обґрунтованість підозри...» Суддя не вдається в глибоку перевірку цієї обґрунтованості на такій ранній стадії, приймаючи аргументи обвинувачення на віру. Приклад: «особі інкримінується вчинення злочину, передбаченого ст. 191 КК України (привласнення майна у великому розмірі), що свідчить про серйозність загрози з боку обвинуваченого». Це – підміна понять.

3. Недостатня оцінка доказів, наведених обвинуваченням. Суддя не аналізує достовірність, допустимість і достатність доказів, які лягають в основу підозри. Він лише фіксує їх наявність. Приклад: у рішенні пишеться: «Доказами є повідомлення про підозру та витяг з ЄРДР», але не аналізується, чи достатньо цих документів для обґрунтування саме тримання під вартою.

Формальне ставлення до аргументів захисту. Аргументи захисника про відсутність ризиків, наявність альтернатив, позитивну характеристику особи ігноруються або відкидаються без ґрунтовної мотивації. Приклад: захист наводить довідку з місця роботи, характеристики, документи на нерухомість. У рішенні суду це може бути згадано одним рядком: «Наведені захистом документи не спростовують наявності ризиків», без пояснення, чому саме.

Відсутність балансування. Суддя не зважує на терезах правосуддя суворість запобіжного заходу та принцип презумпції невинуватості. Не аналізується пропорційність обраного заходу (тримання під вартою) тяжкості злочину та наявним ризикам.

Отже, аналіз судової практики свідчить, що інститут слідчого судді в частині обрання запобіжних заходів в Україні все ще не подолав успадковану радянську модель, де суд – це ланка правоохоронної системи, а не незалежний арбітр. Наслідки у вигляді порушення прав людини, масове та часто необґрунтоване позбавлення волі. Дискредитація правосуддя: громадська довіра до суду падає, коли він сприймається як «печатка» для прокуратури.

Проблеми ефективності та незалежності судового контролю потребують кардинальних змін. Зміна цієї практики вимагає не лише змін у законодавстві, але й зміни свідомості суддівського корпусу, посилення професійності захисників та постійного тиску з боку громадянського суспільства і міжнародних інституцій на необхідність дотримання

Механізми регулювання проблемних питань щодо посилення мотиваційної частини рішень суддів під час розгляду питань обрання/зміни запобіжних заходів. Вказана проблематика досить глибока та актуальна, яка поєднує право, кримінологію, психологію та судову практику. Проблема полягає в тому, що сьогодні судді, приймаючи рішення про запобіжний захід (наприклад, арешт чи домашній арешт), часто керуються не стільки мотивацією щодо доцільності, скільки формальними критеріями та «перестрахуванням». Нижче можна навести розгорнуті можливі законодавчі пропозиції, спрямовані на посилення мотиваційної частини таких рішень.

Філософія підходу: від формалізму до оцінки ризиків та цілей. Головна мета змін – змусити суддю не просто «поставити галочку», а провести глибоку, зважену оцінку, яка б ясно аргументувала, чому саме обраний захід є необхідним, достатнім і пропорційним.

Деталізація та структуризація процесу оцінки ризиків.

Чинний КПК України містить абстрактні поняття: «ризик втечі», «ризик перешкоджання слідству», «ризик вчинення нового злочину». Судді трактують їх дуже широко, часто достатньо лише заяви слідчого. Що стосується пропозицій, слід звісно внести зміни до ст. 177 КПК України, додавши перелік конкретних критеріїв-індикаторів для оцінки кожного ризику. Наприклад, для ризику втечі: наявність закордонного паспорта, громадянства іншої країни, зв'язків за кордоном, фінансових можливостей для перебування за кордоном, минулі факти ухилення від слідства. Для ризику перешкоджання слідству: конкретні дії, які підозрюваний може вчинити (загрози свідкам, знищення документів), доступ до певних інформаційних систем.

Для ризику вчинення нового злочину: характер попередніх злочинів (особливо тяжкість та повторність), дані психологічної експертизи, поведінка в побуті. Запровадити обов'язкове застосування «Шкали оцінки криміногенних ризиків». Це мав би бути стандартизований, науково обґрунтований опитувальник, який би допомагав судді оцінити ризик у балах. Результати не були б обов'язковими для суду, але їх відсутність у мотивувальній частині мала б вимагати пояснень.

Принцип «ескалації» та обов'язкового розгляду альтернатив. Судді, розглядаючи клопотання сторони обвинувачення про обрання запобіжного заходу у тяжкому чи особливо-тяжкому злочині часто переходять до найсуворішого заходу – тримання під вартою, не розглядаючи менш жорсткі альтернативи. Закріпити в КПК принцип «ескалації» (principle of escalation), суд у мотивувальній частині міг би послідовно пояснити, чому: недостатнім є особисте зобов'язання, застава, особиста порука. Законом має бути прямо вказано, що для таких категорій справ запобіжним заходом у вигляді тримання під вартою може бути обрано лише у виняткових випадках, за наявності винятково обґрунтованих ризиків.

Посилення ролі та відповідальності сторони обвинувачення.

Досить часто підстави для клопотання про арешт формулюються слідством шаблонно, без належного доказового підґрунтя. Для цього потрібно встановити підвищені вимоги до мотивації клопотання прокурора. Прокурор повинен не просто посилатися на тяжкість злочину, а надавати конкретні факти та докази, що підтверджують кожен з ризиків, передбачених ст. 177 КПК України. Відмова суду в задоволенні клопотання має ставати підставою для внутрішньої перевірки якості роботи слідчого/прокурора.

Запровадити інститут «експерта з оцінки ризиків» при судах. За певних умов (наприклад, у справах неповнолітніх або осіб із психічними розладами) суд мав би право, а в деяких випадках і зобов'язання, залучати незалежного кримінолога або психолога для складання висновку щодо ризиків.

Підвищення прозорості та підзвітності суддів.

Мотивувальні частини рішень часто носять шаблонний характер, їх важко оскаржити, оскільки формально вони відповідають вимогам закону. Пропозиції: створити «Єдину базу практики щодо запобіжних заходів». Усі рішення мають автоматично публікуватися в анонімному вигляді, що дозволить аналізувати практику окремих суддів, судів та формувати єдині підходи. Внести зміни до Закону «Про судоустрій і статус суддів»: включити якість мотивувальних частин рішень, особливо щодо прав людини (до яких належать і запобіжні заходи), до критеріїв оцінки діяльності судді Вищою радою правосуддя.

Робота з причинами, а не з наслідками.

Законодавчі пропозиції для поліпшення мотивації запобіжних заходів. Через перевантаженість судів та слідчих, які не мають часу на глибоку оцінку кожної ситуації, необхідно Створити інститут «суддових помічників з оцінки ризиків», які б готували для судді аналітичні записки щодо особистості підозрюваного, його соціального середовища та потенційних ризиків. Розвивати мережу служб пробації, які б надавали судам кваліфіковані висновки про підозрюваного та могли б здійснювати нагляд за дотриманням умов альтернативних заходів.

Очікувані результати впровадження таких пропозицій: 1. Зменшення кількості осіб, ув'язнених на етапі досудового розслідування, без шкоди для інтересів правосуддя. 2. Посилення захисту прав людини та презумпції невинуватості. 3. Економія бюджетних коштів на утримання під вартою. 4. Формування єдиної, передбачуваної та справедливої судової практики. 5. Посилення довіри громадян до судової системи.

Ці пропозиції вимагають комплексного підходу та політичної волі, оскільки стосуються змін у кількох кодексах та законах. Однак саме такий системний підхід дозволить перетворити інститут запобіжних заходів з інструменту «перестрахування».

До цього слід привести до прикладу аналіз ключових рішень Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ) у справах «Buzadji v. the Republic of Moldova» та «Kharchenko v. Ukraine».

Ці дві справи є фундаментальними для розуміння сучасної практики ЄСПЛ щодо статті 5 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (право на свободу та особисту недоторканність). Вони встановили чіткі стандарти, які національні суди зобов'язані дотримуватися при прийнятті рішень про арешт та продовження тримання під вартою. Загальний контекст: Стаття 5 ЄКПЛ Стаття 5 забороняє позбавлення волі, за винятком випадків, передбачених законом. Одним із таких випадків є тримання під вартою особи, підозрюваної у вчиненні злочину. Однак це право не є абсолютним. ЄСПЛ постійно наголошує, що тримання під вартою має бути винятковим заходом, а не правилом, і його застосування має бути обґрунтованим та пропорційним.

1. Справа «Buzadji vs. the Republic of Moldova», рішення від 5 липня 2016) Факти: Заявник був заарештований за підозрою у шахрайстві. Його тримання під вартою неодноразово продовжувалось судами. Загалом він провів під вартою понад 3 роки до винесення вироку. Судді кожного разу посилалися на тяжкість злочину та ризик втручання у хід слідства як на підстави для продовження арешту, без належного аналізу конкретних обставин справи. Ключові правові позиції та вимоги ЄСПЛ: 1. «Обґрунтована підозра» – необхідна, але недостатня умова. Наявності обґрунтованої підозри не достатньо для виправдання тривалого тримання під вартою. Це лише стартова умова для законного арешту. Після цього необхідно продемонструвати наявність інших обґрунтованих причин для позбавлення волі. 2. Зміна підстав для тримання під вартою з часом. Суд зазначив, що підстави для тримання під вартою, такі як ризик втечі або перешкоджання правосуддю, не можуть бути гіпотетичними і мають бути підтверджені конкретними фактами. Більш того, їхня актуальність має перевірятися щоразу при продовженні арешту. Те, що було обґрунтованим на початку слідства, може не бути таким через кілька місяців. 3. Вимога до національних судів щодо надання «достатніх і належних» причин. У своїх рішеннях про продовження арешту національні суди зобов'язані конкретизувати підстави, а не просто механічно переписувати формулювання з КПК (наприклад, «наявність підстав вважати, що підозрюваний сховається»). Проаналізувати актуальність підстав: Чи збереглися ці ризики? Чи не були вони усунені (наприклад, після завершення певних слідчих дій)? Розглянути альтернативні запобіжні заходи: Чому менш суворі заходи (застава, домашній арешт, особливі зобов'язання) є недостатніми у цій конкретній ситуації? Це є виразом принципу пропорційності. 4. Автоматизм та формалізм

при продовженні арешту неприпустимі. Практика, коли суди продовжують арешт лише на підставі тяжкості злочину та загальних фраз про ризики, без індивідуального аналізу, є порушенням Статті 5.

Висновок по справі Buzadji: ЄСПЛ встановив, що тримання під вартою під час слідства не може бути «тимчасовим покаранням». Кожне рішення про його продовження має бути результатом ретельного, індивідуального та конкретизованого аналізу, що доводить його необхідність. Це був удар по практиці «рутинного» продовження арешту.

2. Справа «Kharchenko v. Ukraine» , рішення від 10 лютого 2011року. Факти: Заявника було заарештовано за підозрою у фінансових злочинах. Його тримання під вартою також неодноразово продовжувалось, причому суди посилалися на стандартний набір підстав. Крім того, під час судових засідань щодо запобіжних заходів заявнику не надавали достатнього доступу до матеріалів справи, щоб ефективно оскаржити підстави арешту. Ключові правові позиції та вимоги ЄСПЛ: 1. Посилення принципу «винятковості» тримання під вартою. Суд ще раз підкреслив, що тримання під вартою має застосовуватися лише тоді, коли це є єдиним засобом для досягнення законної мети (запобігання втечі, перешкоджання правосуддю тощо). 2. Зв'язок між статтею 5 § 3 (право на звільнення до суду) та статтею 5 § 4 (право на оскарження законності арешту). Це ключовий момент справи. ЄСПЛ встановив, що для ефективної реалізації права на оскарження (п. 4) заарештований має мати можливість: Ознайомитися з матеріалами, на яких базується обвинувачення. Ефективно брати участь у слуханнях щодо запобіжних заходів. Оспорювати факти, що наводяться владою для обґрунтування арешту. Без цього право на оскарження стає формальним і беззмістовним. 3. Вимога до судового контролю. Суд, який розглядає питання запобіжного заходу, повинен виконувати активну роль. Він не може пасивно сприймати аргументи сторони обвинувачення, а має вимагати надання доказів, що підтверджують необхідність тримання під вартою. 4. Недотримання процедурних гарантій. Справа показала, що порушення права на ефективне оскарження арешту (через обмежений доступ до адвоката або матеріалів справи) само по собі є порушенням Статті 5.

Висновок по справі Kharchenko: Суд посилив процесуальні гарантії для затриманих. Він визнав, що справедливий процес при вирішенні питання про запобіжний захід включає не тільки формальне слухання, але й надання обвинуваченому реальної можливості захищатися. Це вимога до якості судового процесу на етапі досудового розслідування. Спільний аналіз та вплив на національні правові системи 1. Від «формалізму» до «субстантивного аналізу». Обидві справи спрямовані проти формального підходу національних судів. Замість механічного переліку підстав, суди тепер зобов'язані проводити глибокий аналіз чому саме конкретно може зашкодити підозрюваний? чому саме втеча є реальною? Чим саме альтернативні заходи не можуть усунути ризики?

Динамічний характер ризиків. Ключова ідея – ризики, що обґрунтовують арешт, не є статичними. Вони мають «термін придатності». З кожним місяцем тримання під вартою тягар доказування того, що ризики все ще існують, збільшується для влади.

Пріоритет альтернативних заходів. ЄСПЛ де-факто встановив презумпцію на користь альтернативних запобіжних заходів. Тримання під вартою – це засіб останньої надії. Суд має пояснити, чому застава, домашній арешт або інші заходи не є ефективними.

Процесуальна справедливість. Справа «Kharchenko» безпосередньо вплинула на процедуру, вимагаючи забезпечити «рівність озброєності» на стадії обрання запобіжного заходу.

У висновку, рішення у справах «Buzadji» та «Kharchenko» сформували суворі та вимогливі стандарти ЄСПЛ для обрання та продовження тримання під вартою. Вони зобов'язують держави-члени Ради Європи забезпечити, щоб позбавлення волі до суду було винятковим, обґрунтованим, пропорційним заходом, що приймається в рамках процедур, які гарантують право на ефективний захист. Ці стандарти стали основним орієнтиром для реформування національних кримінально-процесуальних кодексів, зокрема, і в Україні.

Висновки. У даній статті ми визначили ключові проблеми в національній практиці: 1. автоматизм та шаблонність: часте обрання тримання під вартою як першого варіанту, без індивідуальної оцінки необхідності та наявності підстав. 2. Формалізм обґрунтування: судові рішення нерідко містять шаблонні формулювання про «можливість ухилення» чи «перешкоджання слідству», без конкретних фактів, що підтверджують ці ризики. 3. Ігнорування принципу пропорційності: не враховується тяжкість злочину, особистість підозрюваного, а також можливість застосування м'якших заходів. 4. Надмірна тривалість утримання під вартою: довгі терміни слідства та розгляду справ ведуть до тривалого попереднього ув'язнення, що часто перевищує розумні рамки.

Вимоги ЄСПЛ та сучасні реалії: 1. Запобіжний захід як виняток (Стаття 5 Конвенції з прав людини): тримання під вартою має бути винятком, а не правилом. Обов'язок держави – доводити його абсолютну необхідність у кожній конкретній справі. 2. Індивідуальна оцінка ризиків: суд має аналізувати реальні, а не гіпотетичні ризики, ґрунтуючись на доказах, а не на припущеннях. 3. Принцип презумпції невинуватості: Запобіжний захід не має бути покаранням заздалегідь. Його єдина мета – запобігти конкретним діям підозрюваного (втечі, тиску на свідків тощо). 4. Динамічний підхід: підстава для утримання під вартою може змінитися. Суд повинен оперативно реагувати на такі зміни (наприклад, завершення ключових слідчих дій) та переглядати запобіжний захід у бік пом'якшення.

Таким чином сучасна практика вимагає відходу від каральної парадигми на користь гнучкого та індивідуального підходу. Застосування запобіжних заходів, особливо тримання під вартою, має бути суворо обмеженим, пропорційним і добре обґрунтованим. Реформа має спрямовуватися на посилення судового контролю, активізацію використання альтернативних заходів та неухильну повагу до презумпції невинуватості, що відповідає як стандартам ЄСПЛ, так і вимогам правової держави.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конституція України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text.
2. Кримінальний кодекс України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text.
3. Кримінальний процесуальний кодекс України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17/page#Text.
4. Юридична платформа «ЛІГА:ЗАКОН» https://ips.ligazakon.net/document/SOO00555.
5. Юридична платформа «ZakonOnline». URL: https://zakononline.ua.

УДК: УДК 343.1:341.231.14
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.4.61

ПРАВО НА СВОБОДУ ТА ОСОБИСТУ НЕДОТОРКАННІСТЬ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ: СПІВВІДНОШЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОГО РЕГУЛЮВАННЯ ТА СТАНДАРТІВ ЄСПЛ

Супрун-Ковальчук Т.М.
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри соціально-економічних дисциплін
Комунального закладу вищої освіти
«Барський гуманітарно-педагогічний коледж
імені Михайла Грушевського»
ORCID: 0000-0001-7407-457X

Діденко Є.В.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри «Право та економічно-фінансова безпека»
Академії рекреаційних технологій і права
ORCID: 0000-0001-6037-4408

Супрун-Ковальчук Т.М., Діденко Є.В. Право на свободу та особисту недоторканність у кримінальному процесі: співвідношення національного регулювання та стандартів ЄСПЛ.

Вказується, право на свободу та особисту недоторканність є одним із фундаментальних прав людини, без належного забезпечення якого неможливе функціонування демократичної правової держави. У кримінальному процесі це право зазнає найбільш інтенсивних і тривалих обмежень, що зумовлює підвищені вимоги до законності, обґрунтованості та пропорційності відповідних процесуальних рішень. Україна, ратифікувавши Європейську конвенцію з прав людини, взяла на себе зобов'язання гарантувати кожному право на свободу та особисту недоторканність відповідно до статті 5 Конвенції. Водночас практика Європейського суду з прав людини свідчить про сталу тенденцію констатації порушень цього права у кримінальних провадженнях проти України, що вказує на наявність системних проблем у сфері правозастосування.

У статті здійснено комплексний теоретико-прикладний аналіз права на свободу та особисту недоторканність у кримінальному процесі крізь призму співвідношення національного кримінального процесуального регулювання та стандартів, сформованих у практиці Європейського суду з прав людини. Обґрунтовано, що право на свободу та особисту недоторканність є фундаментальним стандартом кримінального процесу, який визначає межі допустимого втручання держави у сферу особистої автономії людини в умовах кримінального переслідування.

Проаналізовано зміст і правову природу статті 5 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, розкрито особливості її автономного тлумачення у практиці ЄСПЛ, зокрема щодо поняття «позбавлення свободи», критеріїв законності, обґрунтованості та пропорційності обмежень. Досліджено конституційні засади забезпечення права на свободу та особисту недоторканність, а також положення Кримінального процесуального кодексу України, що регламентують затримання особи, застосування та продовження тримання під вартою, а також судовий контроль за обмеженням свободи.

Особливу увагу приділено аналізу проблем правозастосовної практики, зокрема формалізації судового контролю, автоматизму продовження строків тримання під вартою, недостатньої індивідуалізації оцінки ризиків та обмеженого застосування альтернативних запобіжних заходів. На підставі аналізу рішень ЄСПЛ у справах проти України зроблено висновок про наявність системних порушень статті 5 Конвенції, що свідчить про розрив між нормативною моделлю кримінального

процесуального регулювання та реальною практикою її застосування. Сформульовано пропозиції щодо вдосконалення національного кримінального процесуального правозастосування з урахуванням стандартів ЄСПЛ.

Ключові слова: право на свободу, особиста недоторканність, кримінальний процес, Європейська конвенція з прав людини, ЄСПЛ, запобіжні заходи, тримання під вартою.

Suprun-Kovalchuk T.M., Didenko E.V. Right to liberty and personal security in criminal proceedings: the relationship between domestic regulation and ECHR standards.

It is indicated that the right to liberty and security of person is one of the fundamental human rights, without which the functioning of a democratic legal state is impossible. In criminal proceedings, this right is subject to the most intense and prolonged restrictions, which leads to increased requirements for the legality, reasonableness and proportionality of the relevant procedural decisions. Ukraine, having ratified the European Convention on Human Rights, has undertaken to guarantee everyone the right to liberty and security of person in accordance with Article 5 of the Convention. At the same time, the practice of the European Court of Human Rights indicates a steady trend of finding violations of this right in criminal proceedings against Ukraine, which indicates the presence of systemic problems in the field of law enforcement.

The article provides a comprehensive theoretical and practical analysis of the right to liberty and personal integrity in criminal proceedings through the prism of the relationship between national criminal procedural regulation and standards established in the practice of the European Court of Human Rights. It is argued that the right to liberty and security of person is a fundamental standard of criminal procedure, which defines the limits of permissible state interference in the sphere of personal autonomy of individuals in the context of criminal prosecution.

The content and legal nature of Article 5 of the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms are analyzed, and the peculiarities of its autonomous interpretation in the practice of the ECHR are revealed, in particular regarding the concept of "deprivation of liberty" and the criteria of legality, reasonableness, and proportionality of restrictions. The constitutional foundations for ensuring the right to liberty and personal inviolability are examined, as well as the provisions of the Criminal Procedure Code of Ukraine governing the detention of persons, the application and extension of custody, and judicial control over restrictions on liberty.

Particular attention is paid to the analysis of problems in law enforcement practice, in particular the formalization of judicial control, the automatic extension of detention periods, insufficient individualization of risk assessment, and the limited use of alternative preventive measures. Based on an analysis of ECHR decisions in cases against Ukraine, it is concluded that there are systemic violations of Article 5 of the Convention, which indicates a gap between the normative model of criminal procedural regulation and the actual practice of its application. Proposals are formulated to improve national criminal procedural law enforcement, taking into account ECHR standards.

Key words: right to liberty, personal inviolability, criminal proceedings, European Convention on Human Rights, ECHR, preventive measures, detention.

Постановка проблеми. Право на свободу та особисту недоторканність є одним із фундаментальних прав людини, без належного забезпечення якого неможливе функціонування демократичної правової держави. У кримінальному процесі саме це право зазнає найбільш інтенсивних і тривалих обмежень, що зумовлює підвищені вимоги до законності, обґрунтованості та пропорційності відповідних процесуальних рішень.

Україна, як держава-учасниця Європейської конвенції з прав людини, взяла на себе зобов'язання гарантувати кожному право на свободу та особисту недоторканність відповідно до статті 5 Конвенції. Водночас аналіз практики Європейського суду з прав людини свідчить про сталу тенденцію констатації порушень цього права у кримінальних провадженнях проти України, що вказує на наявність глибинних проблем у сфері правозастосування.

Національне кримінальне процесуальне законодавство містить розгалужену систему гарантій свободи особи, зокрема конституційні приписи та положення Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України) щодо затримання, застосування та продовження запобіжних заходів, судового контролю. Однак формальна наявність таких гарантій не завжди трансформується у їх реальне забезпечення на практиці.

Метою цієї статті є науковий аналіз співвідношення національного регулювання права на свободу та особисту недоторканність у кримінальному процесі України зі стандартами, сформованими у практиці ЄСПЛ, а також виявлення основних проблем і шляхів їх подолання.

Стан опрацювання проблематики. Питання права на свободу та особисту недоторканність у кримінальному процесі, зокрема співвідношення національного регулювання та стандартів ЄСПЛ, у своїх наукових працях досліджували такі вітчизняні науковці, як: Н.М. Ахтирська, В.І. Борисов, А.П. Бущенко, Т.В. Варфоломеєва, І.В. Гловюк, Ю.М. Грошевий, О.В. Капліна, В.П. Колісник, О.М. Кучинська, Р.О. Куйбіда, О.М. Литвинов, В.Т. Маляренко, В.І. Марчук, М.А. Погорецький, О.П. Рябчинська, В.Я. Таційй, В.В. Тютюгін, М.І. Хавронюк, О.З. Хотинська-Нор, С.В. Шевчук, О.Г. Яновська. Водночас, попри наявність ґрунтовного наукового доробку зазначених учених, слід констатувати, що проблематика права на свободу та особисту недоторканність у кримінальному процесі не вичерпана. Залишається недостатньо дослідженим комплексне співвідношення національного кримінального процесуального регулювання зі стандартами ЄСПЛ саме у контексті їх практичного застосування судами, з урахуванням сучасної судової практики, системних рішень ЄСПЛ проти України та умов функціонування кримінальної юстиції в період надзвичайних і воєнних правових режимів. Це зумовлює потребу в подальших наукових дослідженнях, спрямованих на поглиблений аналіз ефективності національних процесуальних гарантій свободи особи, удосконалення механізмів судового контролю та вироблення практичних рекомендацій щодо повнішої імплементації конвенційних стандартів у кримінальне провадження України.

Виклад основного матеріалу. Право на свободу та особисту недоторканність є одним із базових, системоутворювальних стандартів кримінального процесу, що визначає допустимі межі втручання держави у сферу особистої автономії людини під час здійснення кримінального переслідування [1; 2]. Його фундаментальний характер зумовлений тим, що кримінальний процес за своєю природою пов'язаний із застосуванням примусу, а отже, потребує особливо жорстких правових гарантій, спрямованих на недопущення свавільного позбавлення або обмеження свободи особи [3].

У конституційно-правовому вимірі право на свободу та особисту недоторканність закріплене як невідчужуване та безпосередньо діюче право, що підлягає захисту від будь-яких форм незаконного чи непропорційного обмеження з боку органів державної влади. У кримінальному процесі воно виконує роль обмежувального принципу, який зумовлює зміст і спрямованість процесуальних норм, що регламентують затримання, тримання під вартою, застосування запобіжних заходів, примусове доставлення, а також інші форми процесуального примусу.

Як фундаментальний стандарт кримінального судочинства, право на свободу та особисту недоторканність має подвійну природу. З одного боку, воно виступає суб'єктивним публічним правом особи, що гарантує захист від свавільного позбавлення свободи. З іншого боку, воно є об'єктивним стандартом організації кримінального процесу, який зобов'язує державу вибудовувати процедури кримінального переслідування таким чином, щоб будь-яке обмеження свободи було законним, необхідним, обґрунтованим і пропорційним поставленій процесуальній меті.

У контексті європейських стандартів це право отримує розширене тлумачення через практику Європейського суду з прав людини, який розглядає статтю 5 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод як одну з ключових гарантій верховенства права. У рішеннях ЄСПЛ неодноразово підкреслюється, що право на свободу та особисту недоторканність не зводиться виключно до формальної законності затримання або тримання під вартою, а охоплює вимогу відсутності свавілля, наявності «обґрунтованої підозри», оперативного судового контролю та ефективної можливості оскарження будь-якого обмеження свободи 4; 5].

Фундаментальний характер зазначеного права проявляється і в тому, що воно має пріоритетне значення серед інших процесуальних прав підозрюваного та обвинуваченого. Саме від дотримання стандартів свободи особи залежить реальність реалізації права на захист, права на справедливий суд, принципу змагальності та рівності сторін. Незаконне або непропорційне обмеження свободи неминуче деформує весь подальший перебіг кримінального провадження та знижує довіру до правосуддя [6].

У національному кримінальному процесі право на свободу та особисту недоторканність слід розглядати як методологічний орієнтир для правозастосовної діяльності суду, а не лише як декларативну норму. Це означає, що суд при вирішенні питань, пов'язаних із застосуванням процесуального примусу, має виходити з презумпції свободи особи, розглядаючи позбавлення або обмеження свободи як винятковий захід, допустимий лише за умов доведеної необхідності та за відсутності менш обтяжливих альтернатив.

Отже, право на свободу та особисту недоторканність у кримінальному процесі виступає не лише як окреме суб'єктивне право учасника провадження, а як універсальний стандарт правової держави, що визначає якість, легітимність і справедливість кримінального судочинства загалом. Саме через призму цього права має оцінюватися відповідність національного кримінального процесу сучасним європейським стандартам захисту прав людини. Особливістю підходу ЄСПЛ є автономне тлумачення поняття «позбавлення свободи». Суд послідовно виходить з матеріального, а не формального підходу, оцінюючи реальний характер і наслідки обмеження свободи, незалежно від його національно-правової кваліфікації. Так, у справі Guzzardi v. Italy Суд зазначив, що навіть заходи адміністративного або превентивного характеру можуть становити позбавлення свободи, якщо вони істотно обмежують фізичну свободу пересування особи [7].

У кримінальному процесі ключовим є розмежування між короткостроковими обмеженнями свободи (затримання) та тривалими формами позбавлення свободи (попереднє ув'язнення). Обидві форми підпадають під дію статті 5 Конвенції, однак вимагають різного ступеня процесуальних гарантій, що чітко простежується у практиці ЄСПЛ [8].

Аналіз практики ЄСПЛ дозволяє виокремити низку сталих стандартів, які формують зміст права на свободу та особисту недоторканність у кримінальному процесі [4; 6].

Передусім, це вимога законності позбавлення свободи, яка включає не лише формальну відповідність національному законодавству, але й його якість. Закон, що регулює підстави та порядок затримання або тримання під вартою, повинен бути доступним, передбачуваним і таким, що унеможливлює свавільне тлумачення. У рішенні Winterwerp v. the Netherlands Суд наголосив, що навіть дотримання формальних процедур не усуває порушення статті 5, якщо сама правова база не відповідає принципу правової визначеності [9].

Другим ключовим стандартом є наявність обґрунтованої підозри у вчиненні кримінального правопорушення. ЄСПЛ послідовно зазначає, що обґрунтована підозра повинна ґрунтуватися на фактах або інформації, достатніх для переконання об'єктивного спостерігача у можливій причетності особи до кримінального правопорушення. Посилання виключно на формальні підстави або тяжкість обвинувачення визнається Судом недостатнім [10].

Важливим елементом є також обов'язок негайного інформування особи про підстави затримання. Це право має функціональний характер, оскільки забезпечує можливість ефективного оскарження законності позбавлення свободи. У рішенні Brogan and Others v. the United Kingdom Суд підкреслив, що затримана особа повинна бути поінформована про підстави затримання у простій і зрозумілій формі [11].

Не менш значущим стандартом є швидкий та ефективний судовий контроль. ЄСПЛ вимагає, щоб особа була доставлена до суду у найкоротший строк, а суд мав реальні повноваження оцінити як законність, так і обґрунтованість тримання під вартою. Формальний або декларативний характер такого контролю визнається несумісним зі статтею 5 Конвенції.

В свою чергу, національне законодавство України у сфері забезпечення права на свободу та особисту недоторканність загалом відображає основні конвенційні стандарти. Стаття 29 Конституції України встановлює загальну заборону свавільного позбавлення свободи та закріплює судовий порядок застосування арешту і тримання під вартою [12]. Конституційний припис також закріплює вимогу негайного судового контролю, право на оскарження затримання та обов'язок держави забезпечити звільнення особи у разі незаконного позбавлення свободи.

КПК України деталізує ці положення, передбачаючи процедури затримання, строки доставлення до суду та порядок обрання запобіжних заходів [13].

Процесуальний інститут затримання врегульовано у статтях 207–213 КПК України. Так, стаття 207 КПК України встановлює загальну заборону незаконного затримання та покладає на будь-яку службову особу обов'язок негайно звільнити особу у разі відсутності законних підстав для обмеження свободи. Стаття 208 КПК України визначає вичерпний перелік підстав для затримання без ухвали слідчого судді, що загалом відповідає вимозі передбачуваності закону [13], сформульованій у практиці ЄСПЛ.

Водночас, на практиці виникають проблеми, пов'язані з розширеним тлумаченням підстав затримання, зокрема категорії «безпосереднього переслідування» або «очевидних ознак кримінального правопорушення». Такий підхід створює ризик фактичного свавілля, що суперечить стандартам статті 5 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод.

Крім того, стаття 209 КПК України, яка визначає момент затримання, формально закріплює матеріальний підхід до обчислення строків обмеження свободи. Однак у правозастосовній практиці досі

трапляються випадки де-факт затримання без належної процесуальної фіксації, що неодноразово ставало предметом критики з боку ЄСПЛ у справах проти України (зокрема Yeloyev v. Ukraine) [16].

Ключовою гарантією права на свободу є судовий контроль, який реалізується через інститут слідчого судді. Відповідно до статті 211 КПК України, строк затримання без ухвали суду не може перевищувати 72 години, протягом яких особа має бути доставлена до суду для вирішення питання про застосування запобіжного заходу [13].

Разом із тим, проблемним залишається реальний зміст судового контролю. Аналіз судової практики свідчить, що під час розгляду клопотань про обрання або продовження тримання під вартою суди нерідко обмежуються формальним відтворенням доводів сторони обвинувачення, не здійснюючи самостійної оцінки ризиків, передбачених статтею 177 КПК України [13].

Такий підхід суперечить стандартам ЄСПЛ, згідно з якими суд повинен перевіряти не лише формальну законність, а й обґрунтованість та необхідність подальшого обмеження свободи (рішення у справах Kharchenko v. Ukraine, Ignatov v. Ukraine) [17].

Відповідно до статті 183 КПК України, тримання під вартою визначається як винятковий запобіжний захід, який застосовується лише за умови доведеності неможливості запобігання ризикам шляхом застосування більш м'яких заходів.

Попри це, у національній практиці тримання під вартою фактично залишається домінуючим запобіжним заходом, особливо у справах про тяжкі та особливо тяжкі злочини. Альтернативні заходи, передбачені статтями 179-182 КПК України (особисте зобов'язання, порука, застава, домашній арешт), часто розглядаються судами формально, без належної аргументації.

Це свідчить про розрив між нормативною моделлю КПК та реальними підходами правозастосування, що системно фіксується у рішеннях ЄСПЛ щодо України.

Особливу цінність для аналізу співвідношення національного регулювання та стандартів ЄСПЛ має практика Суду у справах проти України. У низці рішень ЄСПЛ констатував не поодинокі, а системні порушення статті 5 Конвенції.

Так, у справі Kharchenko v. Ukraine Суд визнав, що тривале тримання заявника під вартою без належного судового рішення та без індивідуальної оцінки ризиків є несумісним із вимогами Конвенції [15]. Аналогічні висновки були зроблені у справах Yeloyev v. Ukraine, Ignatov v. Ukraine, де Суд підкреслив автоматизм продовження строків тримання під вартою та відсутність ефективного судового контролю [16; 17]..

Ці рішення дозволяють зробити висновок про те, що проблеми забезпечення права на свободу в Україні мають структурний характер і пов'язані не лише з окремими помилками, а з усталеною практикою правозастосування.

Як результат, дослідження чинного КПК України дозволяє виокремити низку прогалин та проблемних аспектів:

– відсутність чітких критеріїв оцінки ризиків, передбачених статтею 177 КПК України, що сприяє їх декларативному використанню.

– недостатня регламентація стандартів мотивування судових рішень щодо тримання під вартою та продовження строків обмеження свободи.

– відсутність ефективних процесуальних механізмів реагування на de facto позбавлення свободи, що не оформлене відповідно до вимог КПК.

– неврегульованість питання компенсації за незаконне або необґрунтоване тримання під вартою у кримінальному процесі, що знижує превентивний потенціал гарантій статті 5 Конвенції.

Висновки. З урахуванням стандартів ЄСПЛ та виявлених проблем національної практики доцільно визначити кілька пріоритетних напрямів удосконалення.

По-перше, необхідно посилити вимоги до мотивування судових рішень щодо застосування та продовження тримання під вартою, зобов'язавши суди наводити конкретні фактичні підстави та оцінювати можливість застосування альтернативних заходів.

По-друге, важливим є формування стійкої практики прямого застосування стандартів ЄСПЛ судами загальної юрисдикції, що передбачає не лише формальне посилання на рішення Суду, але й реальне врахування його правових позицій.

По-третє, доцільним є вдосконалення механізмів виконання рішень ЄСПЛ на національному рівні, зокрема шляхом узагальнення судової практики та внесення змін до процесуальних підходів.

Проведений аналіз дає підстави дійти висновку, що право на свободу та особисту недоторканність у кримінальному процесі України перебуває у стані нормативної відповідності стандартам Європей-

ської конвенції з прав людини за одночасної практичної невідповідності, яка проявляється у системних порушеннях, констатованих ЄСПЛ.

З метою вдосконалення забезпечення права на свободу та особисту недоторканність доцільно: посилити вимоги до мотивування судових рішень щодо застосування та продовження тримання під вартою; забезпечити реальне врахування стандартів ЄСПЛ у національній судовій практиці; розширити застосування альтернативних запобіжних заходів як пріоритетних форм забезпечення кримінального провадження; посилити механізми виконання рішень ЄСПЛ на національному рівні.

Реалізація зазначених заходів сприятиме підвищенню рівня захисту права на свободу та особисту недоторканність і зміцненню принципу верховенства права у кримінальному процесі України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Рабінович П.М. Права людини і громадянина: навч. посіб. Львів: Світ, 2004. 216 с.
2. Шевчук С.В. Судовий захист прав людини: практика Європейського суду з прав людини: монографія. Київ: Юстініан, 2011. 464 с.
3. Погорецький М.А. Права людини у кримінальному процесі України: монографія. Київ: Алерта, 2015. 336 с.
4. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950 р. Ратифікована Законом України від 17.07.1997 № 475/97-ВР.
5. Lawless v. Ireland, judgment of 1 July 1961, European Court of Human Rights.
6. Saadi v. the United Kingdom, judgment of 29 January 2008, European Court of Human Rights.
7. Guzzardi v. Italy, judgment of 6 November 1980, European Court of Human Rights.
8. Engel and Others v. the Netherlands, judgment of 8 June 1976, European Court of Human Rights.
9. Winterwerp v. the Netherlands, judgment of 24 October 1979, European Court of Human Rights.
10. Fox, Campbell and Hartley v. the United Kingdom, judgment of 30 August 1990, European Court of Human Rights.
11. Brogan and Others v. the United Kingdom, judgment of 29 November 1988, European Court of Human Rights.
12. Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР.
13. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13 квітня 2012 р. № 4651-VI.
14. Капліна О.В. Запобіжні заходи у кримінальному провадженні: монографія. Харків: Право, 2016. 256 с.
15. Kharchenko v. Ukraine, judgment of 10 February 2011, European Court of Human Rights.
16. Yeloyev v. Ukraine, judgment of 6 November 2008, European Court of Human Rights.
17. Ignatov v. Ukraine, judgment of 15 December 2016, European Court of Human Rights.

УДК 343.98:070
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.4.62

МЕДІА ЯК ОБ'ЄКТ КРИМІНАЛІСТИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

Танчик К.А.,
аспірант кафедри криміналістики та судової медицини,
Національна академія внутрішніх справ
ORCID: 0009-0005-0751-5861

Танчик К.А. Медіа як об'єкт криміналістичного дослідження.

У статті проведений аналіз нормативно-правового забезпечення діяльності медіа під час розслідування кримінальних правопорушень засвідчив, що Закон України «Про медіа» (2022 р.) сформував новий, більш складний, але систематизований нормативно-правовий контекст, у межах якого медіа виступають не лише засобом масової комунікації, а й повноцінним об'єктом криміналістичного дослідження – як джерело, канал, простір і слідова картина фіксації кримінальних правопорушень, передусім в умовах сьогодення, воєнних злочинів, що потребує розробки спеціальних криміналістичних методик роботи з медіаконтентом, удосконалення процесуальних механізмів його вилучення та фіксації, а також розробки критеріїв оцінки доказів з урахуванням специфіки сучасного цифрового медіасередовища.

Сформульоване криміналістичне розуміння медіа як організованого та редакційно контрольованого засобу масового поширення інформації у будь-якій формі (текстовій, аудіовізуальній, цифровій чи змішаній), який діє під усталеною індивідуалізуючою назвою, функціонує на регулярній або періодичній основі, здійснює професійну комунікацію з невизначеним колом споживачів та здатний суттєво впливати на суспільну думку, правосвідомість і поведінкові моделі, а також бути джерелом та носієм інформації, що має доказове значення у кримінальному провадженні, дозволяє визначити медіа як багатовимірний криміналістичний об'єкт, який одночасно є: інформаційним середовищем, у якому вчиняються або відображаються ознаки кримінальних правопорушень; носієм доказової інформації – матеріальних і цифрових слідів подій кримінального правопорушення та його учасників; каналом комунікації злочинця, потерпілого, свідків і правоохоронних органів; фактором формування криміногенної ситуації, здатним провокувати або стримувати кримінальну протиправну поведінку; інструментом міжнародного документування воєнних злочинів, що забезпечує фіксацію подій у реальному часі.

Звернуто увагу на необхідністю інтеграції медіа у сучасні криміналістичні дослідження та розробки методик, що забезпечують належне використання цифрового і традиційного контенту як доказового матеріалу у кримінальному провадженні.

Ключові слова: медіа, кримінальне правопорушення, кримінальне провадження, розслідування, тактичне завдання, журналістське розслідування, доказова інформація.

Tanchyk K.A. Media as an object of forensic research.

The article analyzes the regulatory and legal framework governing the activities of media during the investigation of criminal offenses. This analysis demonstrates that the Law of Ukraine "On Media" (2022) has formed a new, more complex, yet systematized regulatory context, within which media act not only as a means of mass communication but also as a full-fledged object of forensic research – as a source, channel, space, and trace pattern for the fixation of criminal offenses, primarily under current conditions, including war crimes. This necessitates the development of special forensic methodologies for working with media content, improvement of procedural mechanisms for its seizure and fixation, as well as the development of criteria for evaluating evidence taking into account the specifics of the modern digital media environment.

The formulated forensic understanding of media as an organized and editorially controlled means of mass dissemination of information in any form (textual, audiovisual, digital, or mixed), operating under an established individualizing name, functioning on a regular or periodic basis, carrying out professional

communication with an indefinite circle of consumers, and capable of significantly influencing public opinion, legal consciousness, and behavioral models, as well as serving as a source and carrier of information that has evidentiary value in criminal proceedings, makes it possible to define media as a multidimensional forensic object that simultaneously constitutes: an information environment in which criminal offenses are committed or reflected; a carrier of evidentiary information – material and digital traces of the event of a criminal offense and its participants; a communication channel for the offender, victim, witnesses, and law enforcement authorities; a factor in the formation of a criminogenic situation, capable of provoking or restraining criminally unlawful behavior; and an instrument of international documentation of war crimes, ensuring the fixation of events in real time.

Attention is drawn to the necessity of integrating media into modern forensic investigations and developing methodologies that ensure the proper use of both digital and traditional content as evidentiary material in criminal proceedings.

Key words: media, criminal offense, criminal proceedings, investigation, tactical task, investigative journalism, evidentiary information.

Постановка проблеми. Сучасний етап розвитку інформаційного суспільства характеризується безпрецедентним зростанням ролі медіа у формуванні суспільної думки, трансляції соціально значущої інформації та впливі на правомірну або девіантну поведінку індивідів. Цифровізація комунікаційного середовища, глобальна інтеграція мережевих платформ, зниження бар'єрів доступу до створення й поширення контенту суттєво трансформували як злочинність, так і механізми її виявлення та розслідування. В умовах повномасштабної збройної агресії проти України медіа додатково виконують функції фіксації та документування воєнних злочинів, оперативного інформування суспільства й міжнародної спільноти, а також сприяють ідентифікації злочинців та встановленню потерпілих.

За таких обставин медіа дедалі частіше стають не лише каналами комунікації або суб'єктами інформаційного впливу, а й повноцінним об'єктом криміналістичного дослідження – носієм слідів кримінальної діяльності, джерелом доказової інформації та специфічним елементом криміналістичної характеристики окремих кримінальних правопорушень. Однак швидкі темпи трансформації медіапростору, його технологічна складність і неоднорідність зумовлюють необхідність уточнення криміналістичної природи медіа, їх класифікації, функціонального призначення та можливостей використання у кримінальному провадженні.

Отже, визначення місця та ролі медіа у системі криміналістичних знань, розкриття їх особливостей як об'єкта пізнання і джерела доказів, а також окреслення обмежень та ризиків їх залучення становлять ключове завдання цього підрозділу й важливу передумову подальшого формування методології криміналістичного забезпечення розслідування кримінальних правопорушень у сучасних умовах за допомогою засобів поширення масової інформації.

Метою дослідження є обґрунтувати криміналістичне розуміння медіа як багатовимірного об'єкта дослідження та визначити напрями вдосконалення методик виявлення, фіксації, дослідження й оцінки медіаконтенту як джерела доказової інформації у кримінальному провадженні.

Стан опрацювання проблематики. Окремі питання криміналістичного забезпечення участі медіа у протидії злочинності висвітлювали свого часу А. Данієль, Н. Карпов, Ю. Стеценко. Відтак, використання медіа в розслідуванні кримінальних правопорушень набуло інституціонального характеру та визнано одним із напрямів криміналістичного забезпечення діяльності органів досудового розслідування. Більше того, актуальність проблеми істотно посилилася в умовах воєнного стану та збройної агресії, коли медіа стали важливим джерелом інформації для документування та розслідування воєнних злочинів, а прийняття Закону України «Про медіа» (2022 р.) зумовило перегляд правових підходів до взаємодії правоохоронних органів із медіаспільнотою. Поява нових цифрових платформ, зміна нормативно-правового регулювання, адаптація міжнародного досвіду, трансформація злочинності в умовах війни залишають значний масив криміналістичних аспектів участі медіа у розслідуванні кримінальних правопорушень недостатньо дослідженим та таким, що потребує подальшого наукового опрацювання.

Виклад основного матеріалу. Генезис медіа, має давню історію виникнення та розвитку. Одними з найдавніших форм масової комунікації, що мають фундаментальне значення для становлення сучасних медіа, є друковані медіа. Винахід книгодрукування, який започаткував другу інформаційну революцію (перша пов'язана з появою писемності), кардинально розширив доступ

населення до знань шляхом тиражування інформації у великих обсягах [1]. Цей технологічний прорив зумовив глибоку трансформацію соціального простору: масове поширення друкованих текстів сприяло демократизації освіти, формуванню національної ідентичності, розвитку науки, а також забезпечив можливість адресного впливу на широкі соціальні групи через формування суспільних поглядів і поведінки.

З огляду на їхню інституційну сталість, регулярність поширення контенту та офіційний характер інформації, друковані медіа й сьогодні становлять цінне криміналістичне джерело: вони можуть містити дані, що виступають орієнтиром у виявленні ознак кримінальних правопорушень, фіксують суспільну реакцію на них та зберігають матеріальні сліди інформаційної взаємодії, які підлягають доказовому аналізу.

Історія юридичної регламентації засобів масової інформації в Україні не має такої давності з огляду на специфіку її колоніального становища у складі Російської імперії, Австро-Угорщини, Речі Посполитої та інших держав, правові системи яких визначали правила функціонування преси. У радянський період регулювання діяльності медіа здійснювалося у межах авторитарної доктрини, де журналістика була підпорядкована партійно-ідеологічному впливу, а не праву, що виключало будь-які форми реальної свободи слова [2, с. 468].

Конституція України закріпила принципи політичної, економічної та ідеологічної багатоманітності, заборону цензури (ст. 15), право на свободу думки та слова (ст. 34), а також гарантувала, що засади утворення і діяльності медіа визначаються виключно законами України (п. 11 ч. 1 ст. 92) [3]. Це створило конституційний фундамент для розвитку системи незалежних медіа й водночас – для формування умов їх криміналістичного опрацювання як регуляторів інформаційного впливу, джерел доказово значущої інформації та об'єктів правового захисту.

Унаслідок демократичної трансформації українського суспільства право на свободу думки і слова, а також гарантії діяльності журналістів і медіа отримали нормативне закріплення у низці спеціальних законодавчих актів.

Положення ст. 42 Закону України «Про інформацію» запровадило важливий механізм захисту свободи журналістської діяльності, встановивши, що журналіст звільняється від відповідальності за публікацію недостовірної інформації у разі добросовісного виконання професійних обов'язків та відсутності умислу на завдання шкоди честі, гідності, правам чи законним інтересам особи [4]. Таке положення створює юридичний баланс між суспільним правом на інформацію та індивідуальними правами особи, а відтак – запобігає зловживанню кримінально-правовими механізмами для тиску на журналістів.

Важливою складовою гарантії свободи журналістської діяльності є практика Європейського суду з прав людини, який виступає ключовим міжнародним арбітром у сфері забезпечення свободи слова та формування європейських стандартів медійної діяльності. У рішеннях ЄСПЛ у справах «Санті Таймз проти Великої Британії» (1979), «Лінгенс проти Австрії» (1986), «Гудвін проти Великої Британії» (1996), «Обершлік проти Австрії» (1997), «Фрессоз і Руар проти Франції» (1999), «Ромер і Шміт проти Люксембургу» (2003), «Бусуік проти Молдови» (2004), «Українська медіагруппа проти України» (2005), «Газета «Україна-центр» проти України» (2010) та інших послідовно підкреслюється пріоритет свободи слова як фундаментального елемента демократичного суспільства. ЄСПЛ сформулював чіткі критерії допустимості обмеження свободи вираження поглядів, що передбачають сувору перевірку пропорційності таких втручань: будь-які заборони чи санкції повинні переслідувати легітимну мету, бути необхідними у демократичному суспільстві й мати мінімально достатні правові підстави.

Відповідно до Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» держава зобов'язана виконувати не лише рішення, ухвалені у справах проти України, а й застосовувати прецедентну практику ЄСПЛ у ширшому контексті – для усунення причин порушення Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, а також забезпечення європейських стандартів у кримінальній процесуальній практиці [5].

Сьогодні в Україні сформовано широку правову базу для функціонування медіа, яка постійно вдосконалюється відповідно до демократичних принципів і міжнародних вимог. Лише протягом останніх чотирьох воєнних років підготовлено шість законопроєктів, спрямованих на посилення державно-правових гарантій у сфері професійної діяльності журналістів; два з них уже набули сили закону, інші проходять різні стадії розгляду. Паралельно трансформується й ставлення українського суспільства до медіа – зростає усвідомлення їхньої ролі не лише як інформатора, а й як

інструмента захисту прав людини, контролю влади та документації суспільно значущих злочинних проявів, що посилює потребу в науковій розробці криміналістичних аспектів взаємодії медіа і правозастосування.

Разом з тим, фрагментарність регулювання, відставання «старих» законів від технологічної реальності (цифрові платформи, онлайн-медіа, соцмережі, відеохостинги), поява нових ризиків інформаційної агресії та пропаганди у зв'язку з повномасштабною війною РФ проти України зумовили потребу кодифікації медійного законодавства. Логічним завершенням цього етапу реформ, а водночас відповіддю на вимоги імплементації Директиви ЄС про аудіовізуальні медіапослуги та стандартів Ради Європи, стало ухвалення комплексного Закону України «Про медіа» від 13.12.2022 р. № 2849-IX, що набув чинності 31.03.2023 р. і покликаний гармонізувати українське регулювання зі стандартами ЄС та посилити інституційну спроможність незалежного медіарегулятора [6;7]

У криміналістичному вимірі це означає появу системного, єдиного підходу до визначення кола медіасуб'єктів, форм їх діяльності, прозорості власності, контентних обмежень і механізмів державного контролю, що безпосередньо впливає на режим збирання, дослідження та оцінки доказів у кримінальному провадженні.

На основі норм криміналістика отримує можливість:

1. Чітко класифікувати об'єкти дослідження: ефірні телеканали й радіостанції, онлайн-платформи, друковані видання, аудіовізуальні сервіси на замовлення, тощо – з урахуванням того, в яких технічних формах фіксується і зберігається інформація (файли, стріми, архівні копії, відео-бібліотеки).
2. Відрізняти редакційно контрольований контент від «спонтанного» контенту споживання – це важливо для оцінки достовірності, передбачуваності збереження матеріалів, можливостей відновлення первісної версії, встановлення ланцюга походження інформації [8].
3. Прив'язати джерело доказової інформації до визначеного суб'єкта у сфері медіа, який несе юридичну відповідальність, має певні обов'язки щодо прозорості власності, зберігання записів, виконання рішень регулятора; це принципово відрізняє роботу з медіа від роботи з анонімними інтернет-ресурсами.

Значна частина доказів щодо воєнних злочинів, злочинів проти людяності формується з відео- та фото-матеріалів, повідомлень, сюжетів і розслідувань медіа (українських і зарубіжних). Створюючи особливий режим щодо контенту держави-агресора, закон водночас задає орієнтири щодо правового оцінювання таких матеріалів, у тому числі в міжнародному кримінальному правосудді.

Визначення «даних, що не підлягають оприлюдненню» включає зокрема дату народження, паспортні дані, адресу проживання, контакти, податковий номер, тощо, що напряму пов'язане з питанням ідентифікації осіб й, у більше ніж 50% випадків є ключовим для криміналістичного аналізу (встановлення підозрюваних, свідків, потерпілих, військовослужбовців, представників окупаційних адміністрацій) [9].

Отже, Закон України «Про медіа» (2022 р.) у поєднанні з раніше ухваленими нормативно-правовими актами та практикою ЄСПЛ, формує новий, більш складний, але і більш систематизований правовий контекст, у межах якого медіа виступають не лише засобом масової комунікації, а й повноцінним об'єктом криміналістичного дослідження – як джерело, канал, простір і слідова картина фіксації кримінальних правопорушень, передусім в умовах сьогодення воєнних злочинів, що потребує розробки спеціальних криміналістичних методик роботи з медіаконтентом, удосконалення процесуальних механізмів його вилучення та фіксації, а також розробки критеріїв оцінки доказів з урахуванням специфіки сучасного цифрового медіасередовища.

Закону акцентує особливий режим для контенту, пов'язаного з РФ та іншими можливими агресорами. На основі цього у законі вибудовується система контентних обмежень, яка, серед іншого, забороняє: поширення матеріалів, що виправдовують, заперечують чи легітимізують збройну агресію проти України; пропаганду органів та представників держави-агресора; трансляцію аудіовізуального продукту, створеного структурами держави-агресора, за визначеними винятками (класика, не політично забарвлений контент тощо) [10].

Узагальнюючи, на нашу думку, медіа слід розуміти як організований та редакційно контрольований засіб масового поширення інформації у будь-якій формі (текстовій, аудіовізуальній, цифровій чи змішаній), який функціонує під усталеною індивідуалізуючою назвою на регулярній або періодичній основі, здійснює професійну комунікацію з невизначеним колом споживачів, здатний

суттєво впливати на суспільну думку, правосвідомість та поведінкові моделі, а також виступати джерелом і носієм інформації, що має потенційне або реальне доказове значення у кримінальному провадженні. Таке розуміння медіа носить криміналістичний характер й важливе у подальшому науковому дослідженні використання медіа у розслідуванні кримінальних правопорушень.

Сучасні медіа продукують та транслюють значні обсяги текстових, аудіовізуальних і цифрових повідомлень, які формують світоглядні орієнтири суспільства, виступають засобом просвітництва, але й нерідко – знаряддям ідеологічного та пропагандистського впливу. Саме така соціально-регулятивна і когнітивно-впливова природа медіа є визначальною для їх криміналістичного аналізу як потенційного джерела криміналістично значущої інформації.

Науковці пропонують різні класифікації ЗМІ. Найбільш поширеною є поділ на: друковані медіа; радіомовлення; телебачення; мережеві (комп'ютерні, цифрові) медіа [11, с. 38]. Інша класифікація розмежовує традиційні інформаційні ресурси (пресу, аудіовізуальні медіа, книги, фільмограми тощо) та бінарнокодовані ресурси, що існують у цифровій формі та поширюються через інформаційно-телекомунікаційні мережі, забезпечуючи миттєву глобальну комунікацію [12, с. 11].

Щодо цифрових медіаплатформ – веб-сайти, відеохостинги, онлайн-видання, соціальні мережі (Facebook, Instagram, YouTube тощо), цифрові месенджери (Viber, Telegram, WhatsApp) – забезпечують миттєву доставку та масштабне відтворення інформації без просторових і часових обмежень. Вони створюють нову слідову картину злочинної діяльності, трансформують механізми формування суспільної думки, та водночас є каналами поширення дезінформації, мови ворожнечі, пропаганди збройної агресії, а також засобами координації діяльності злочинних і терористичних угруповань.

Криміналістично значимим є те, що саме Інтернет і цифрові медіа формують нове середовище слідоутворення. Інформація, яка з'являється в інформаційному просторі, фіксується у вигляді електронного контенту – текстів, зображень, відео, аудіо, метаданих, що можуть містити важливі відомості для встановлення події злочину, її учасників, мотивів та механізму вчинення. Таким чином, контент стає як предметом кримінально-правового посягання, так і джерелом доказів у кримінальному провадженні.

Саме поява Інтернет-медіа загострила питання: 1) правового статусу користувачів і редакційного контролю в умовах розмитих меж між професійною журналістикою та контент-інформацією; правового режиму такої інформації (відкритість – водночас ризик порушення таємниці приватного життя); 2) відповідальності за поширення забороненого контенту (пропаганда війни, колабораціонізм, розкриття даних військових та критичної інфраструктури); 3) процесуального порядку використання цифрових медіаматеріалів як доказів, включно з їх автентифікацією, відстеженням цифрового сліду та забезпеченням збереження первинних даних.

У зв'язку з цим інформаційне законодавство, сформоване ще в добу домінування преси й телерадіомовлення, стало потребувати глибокої модернізації. Саме тому інтернет-медіа у сучасних умовах розглядаються криміналістикою не лише як об'єкт правового регулювання, але й як джерело доказової інформації та інструмент збирання доказів.

В умовах суттєвого розширення інтернет-простору актуальною є класифікація медіа. За І.М. Артамоновою, їх поділяють на три групи: оригінальні інтернет-медіа – без друкованих аналогів, працюють у режимі 24/7, інтерактивні, із широким застосуванням гіпертексту; клони – електронні дублікати традиційних видань із синхронним або відкладеним оновленням; гібриди – електронні версії традиційних видань з автономним контент-планом, мультимедійними складовими та іншою структурою подання інформації [13, с. 7-8]. Натомість О.О. Коцарев виокремлює п'ять основних типів медіа в Інтернеті: інтернет-телебачення, інтернет-радіо, інтернет-газети, інтернет-журнали та новинні портали [14, с. 323-324].

На нашу думку, з урахуванням криміналістичної значущості медіа як носія інформації, що може мати доказове значення, доцільно виділити такі критерії їх класифікації:

1. За способом поширення контенту: а) професійні медіа, де інформація створюється під редакційним контролем: телебачення; радіомовлення; друковані видання; офіційні онлайн-медіа (новинні агенції, цифрові редакції); б) Непрофесійні (громадські) медіа: блогерські канали; стрімерські платформи; суспільно активні сторінки у соцмережах.

2. За технологією поширення інформації: а) традиційні медіа: друковані; аудіовізуальні (ТБ, радіо); б) цифрові медіа: онлайн-платформи; соцмережі; месенджери.

3. За доступом до аудиторії: а) медіа відкритого доступу (охоплюють невизначене коло осіб); б) медіа обмеженого доступу (платні підписки, закриті групи, приватні канали).

4. За географією охоплення: а) локальні (місцеві); б) національні; в) транснаціональні.

5. За функціональним призначенням: а) інформаційні (новини, оперативні зведення); б) аналітичні (розслідування, експертні коментарі); в) оперативно-комунікаційні (координація дій, у т.ч. злочинних); г) пропагандистські / маніпулятивні.

6. За джерелом поширення інформації: а) первинні медіа – авторські фіксації подій (оригінальна зйомка, стрім); б) вторинні медіа – передрук, репости, компіляції.

7. За характером аудиторної взаємодії: а) односторонні (без можливості зворотного зв'язку: ефірне ТБ, преса); б) інтерактивні (коментарі, лайки, прямі ефіри, чати).

Така запропонована криміналістична класифікація забезпечує: формування алгоритмів вилучення й аналізу доказів із різних типів медіа; розмежування процесуального статусу носіїв і контенту; визначення повноважень органів досудового розслідування при тимчасовому доступі до інформації; ідентифікацію суб'єкта поширення протиправного контенту; встановлення цифрових слідів та їх належності у кримінальному провадженні; застосування отриманої інформації для доказування у кримінальних провадженнях щодо воєнних злочинів тощо.

Таким чином, незважаючи на те, що інформаційна діяльність у цифровому середовищі не виключена з поля правового регулювання, чинне законодавство не враховує криміналістичної специфіки онлайн-медіа, а сам термін «електронні медіа» залишається фрагментарним у правовій системі України. У період воєнного стану така прогалина набуває особливої загрози для забезпечення належного документування злочинів держави-агресора та інформаційної безпеки держави.

Висновок. В Україні сформовано достатньо розгалужену систему нормативно-правового регулювання діяльності медіа, яка поєднує демократичні стандарти свободи слова (Конституція України, практика ЄСПЛ, базові закони у сфері інформації) з механізмами кримінально-правового захисту журналістської діяльності та протидії злочинним діянням, пов'язаним з медіаконтентом. Водночас лише із прийняттям Закону України «Про медіа» (2022 р.) відбулося реальне оновлення правового підґрунтя функціонування сучасних цифрових медіа, їх унормування як повноцінних учасників кримінальних процесуальних відносин, що створює передумови для належного використання їх потенціалу у розслідуванні кримінальних правопорушень.

Разом із тим, збереження фрагментарності правового регулювання обігу медіаконтенту в мережі Інтернет, відсутність чітких норм щодо порядку одержання доступу до цифрової інформації, механізмів перевірки її автентичності, фіксації ланцюга походження, строків і способів зберігання, а також належного процесуального статусу матеріалів журналістських розслідувань, істотно ускладнюють їх використання як доказів у кримінальному провадженні. В умовах воєнного стану такі прогалини носять критичний характер, оскільки саме медіа часто першими документують факти воєнних злочинів, забезпечують ідентифікацію потерпілих, свідків і підозрюваних, а отримана ними інформація має вагоме для кримінального провадження.

Отже, нормативно-правове забезпечення діяльності медіа при розслідуванні кримінальних правопорушень потребує подальшої систематизації й удосконалення із урахуванням: викликів збройної агресії та необхідності фіксації воєнних злочинів; розвитку цифрових комунікаційних платформ і трансформації природи доказів; міжнародних стандартів захисту прав журналістів і допустимості медіадоказів; взаємодії між правоохоронними органами та медійною сферою на основі взаємної довіри і законності. Усе це зумовлює потребу формування криміналістичного забезпечення використання медіа при розслідуванні кримінальних правопорушень.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Кузнецова О.Д. Засоби масової комунікації. Львів : ПАІС, 2005. 200 с.
2. Засоби масової інформації (роль у протидії злочинності) / Велика українська кримінологічна енциклопедія. У 2 т. Т. 1: А-Л / редкол.: В.В. Сокуренко (голова), О.М. Бандурка (співголова) та ін.; наук. ред. О.М. Литвинов. Харків : Факт, 2021. С. 468-471.
3. Конституція України: Закон від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр.
4. Про інформацію: Закон України від 02.10.1992 р. № 2657-XII. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2657-12.

5. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини: Закон України від 23.02.2006 р. № 3477-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3477-15#Text.
6. Про медіа: Закон України від 13.12.2022 р. № 2849-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2849-20#Text.
7. Report on implementation of the association agreement between Ukraine and the European Union for 2023. URL: https://eu-ua.kmu.gov.ua/wp-content/uploads/Report-on-implementation-of-the-Association-Agreement-between-Ukraine-and-the-European-Union-for-2023.pdf.
8. Тарасенко О.С. Теорія та практика протидії кримінальним правопорушенням, пов'язаним з обігом протиправного контенту в мережі Інтернет: монографія. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2021. 426 с.
9. Шакун В.І. Аналіз злочинності: проблеми термінології. *Нове українське право*. 2023. Вип. 2. С. 154–162. DOI: https://doi.org/10.51989/NUL.2023.2.21.
10. Савенко О. Закон України «Про медіа»: історія ухвалення, позитиви, недоліки, пересторороги. *Український Інформаційний Простір*. 2023. № 12. С. 55–70. DOI: https://doi.org/10.31866/2616-7948.2(12).2023.291165.
11. Каплій О.В. Класифікація засобів масової інформації: конституційно-правові питання. *Актуальні проблеми політики*. 2013. Вип. 50. С. 35–46. URL: https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/6002608a-2715-43c7-9d2f-f395f9e95e0e/content.
12. Московцева В.В. Типологія друкованих засобів масової інформації. Запоріжжя: ЗДУ, 2002. 44 с.
13. Артамонова І.М. Інтернет-ЗМІ як нова парадигма теорії української журналістики. *Соціальні комунікації сучасного світу*. 2009. С. 44–47.
14. Коцарев О.О. Типологія Інтернет-ЗМІ. *Вчені записки Таврійського національного університету ім. В.І. Вернадського*. Сер. Філологія. 2006. Т. 19. № 5. С. 321–324.

УДК 004.056:343.98
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.4.63

ШТУЧНИЙ ІНТЕЛЕКТ ЯК ІНСТРУМЕНТ ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ: ПРАВОВІ ТА ЕТИЧНІ ВИКЛИКИ ЗАСТОСУВАННЯ ПРЕДИКАТИВНОГО АНАЛІЗУ ЗЛОЧИННОСТІ

Туз О.С.,
кандидат психологічних наук
доцент кафедри спеціальних дисциплін
Національна академія Державної прикордонної служби України
ORCID: 0000-0003-3879-4013

Басалик С.А.,
кандидат юридичних наук
доцент кафедри спеціальних дисциплін
Національна академія
Державної прикордонної служби України
ORCID: 0000-0002-4060-8673

Туз О.С., Басалик С.А. Штучний інтелект як інструмент оперативно-розшукової діяльності: правові та етичні виклики застосування предикативного аналізу злочинності.

У статті здійснено комплексне дослідження правових та етичних аспектів використання технологій штучного інтелекту (ШІ) у сфері оперативно-розшукової діяльності (ОРД) правоохоронних органів України. Наголошено, що трансформація безпекового середовища, спричинена повномасштабною агресією Російської Федерації, зумовлює необхідність переосмислення традиційних підходів до організації ОРД та впровадження інноваційних аналітичних інструментів. Підкреслено, що в умовах воєнного стану та зростання гібридних загроз ключового значення набувають системи предикативного аналізу злочинності, здатні підвищити ефективність виявлення, прогнозування та запобігання криміногенним ризикам.

У роботі проаналізовано міжнародний досвід упровадження технологій ШІ у правоохоронну діяльність, зокрема функціонування систем PredPol, COMPAS, POL-INTEL, EUROPOL Innovation Lab, які демонструють можливість інтеграції алгоритмів машинного навчання у процеси збору, обробки та інтерпретації даних про злочинність. Окрему увагу приділено українському правовому полю, що поки не враховує потенціалу алгоритмічних технологій у сфері ОРД: чинний Закон України «Про оперативно-розшукову діяльність» не містить положень щодо автоматизованого аналізу інформації, тоді як проєкт Закону «Про штучний інтелект» (№ 11014 від 2023 р.) та Концепція розвитку ШІ в Україні до 2030 року лише формують нормативне підґрунтя майбутнього регулювання.

Зроблено висновок, що використання систем штучного інтелекту в оперативно-розшуковій діяльності потребує комплексного врегулювання з урахуванням принципів законності, пропорційності та захисту прав людини. Автор наголошує на необхідності створення чітких стандартів прозорості алгоритмів, запровадження процедур зовнішнього контролю, а також етичних кодексів використання даних. Визначено перспективні напрями удосконалення правового забезпечення та рекомендації щодо інтеграції інтелектуальних систем у практику підрозділів сектору безпеки України.

Ключові слова: штучний інтелект, оперативно-розшукова діяльність, предикативний аналіз злочинності, етичні ризики, правове регулювання, цифрова трансформація безпеки.

Tuz O.S., Basalyk S.A. Artificial intelligence as a tool for operational and investigative activities: legal and ethical challenges of applying predicative crime analysis.

The article presents a comprehensive study of the legal and ethical aspects of using artificial intelligence (AI) technologies in operational and investigative activities (OIA) of Ukrainian law enforcement agencies. It emphasizes that the transformation of the security environment, caused by the full-scale aggression of the Russian Federation, necessitates rethinking traditional approaches to OIA organization and introducing innovative analytical tools. Predictive crime analysis systems are particularly important under martial law and hybrid threats, as they enhance the efficiency of detecting, forecasting, and preventing criminogenic risks.

The study analyzes international experience in integrating AI technologies into law enforcement practice, including the functioning of PredPol, COMPAS, POL-INTEL, and EUROPOL Innovation Lab, which demonstrate the ability to integrate machine learning algorithms into data collection, processing, and interpretation processes. The Ukrainian legal framework currently provides limited regulation of AI use in OIA: the Law of Ukraine "On Operational and Investigative Activities" defines powers and responsibilities of law enforcement agencies but does not regulate automated analytics. Meanwhile, the Draft Law "On Artificial Intelligence" (No. 11014 of 2023) and the Concept for AI Development in Ukraine until 2030 create a foundation for the future integration of intelligent systems, including in security institutions.

The study concludes that using AI systems in operational activities requires comprehensive legal regulation, combining technological opportunities, international experience, and national legal norms. Key recommendations include establishing clear standards for algorithm transparency, introducing external oversight mechanisms, protecting human rights, and developing ethical guidelines for data use. Effective implementation of AI in Ukrainian OIA can significantly improve crime forecasting and reduce response times, while ensuring compliance with legal and ethical standards.

Key words: artificial intelligence, operational and investigative activities, predictive crime analysis, legal risks, ethical challenges, digital transformation of the security sector.

Постановка проблеми. Незважаючи на високий потенціал штучного інтелекту (ШІ) у підвищенні ефективності оперативно-розшукової діяльності, його впровадження у практику правоохоронних органів України пов'язане з низкою правових та етичних проблем. Відсутність чіткої нормативної бази щодо автоматизованого аналізу даних та використання алгоритмів прогнозування створює ризики порушення прав громадян. Тому постає нагальна потреба поєднати технологічні можливості ШІ з дотриманням правових норм та етичних стандартів у діяльності оперативних підрозділів.

Метою дослідження є визначення правових і етичних аспектів використання ШІ як інструменту оперативно-розшукової діяльності, аналіз особливостей предикативного підходу до прогнозування злочинності та формулювання пропозицій щодо вдосконалення нормативного забезпечення цього процесу в Україні.

Стан опрацювання проблематики. Проблематика застосування штучного інтелекту (ШІ) в оперативно-розшуковій діяльності активно досліджується як в Україні, так і за кордоном. Науковці та міжнародні аналітичні центри аналізують ефективність предикативного аналізу злочинності, його правові й етичні аспекти, зокрема ризики алгоритмічної упередженості та можливого порушення прав людини [6; 7; 10; 13]. Наприклад, Perry V.L. та Angwin J. у своїх роботах підкреслюють, що аналітика на основі історичних даних не є нейтральною, а здатна відтворювати структурні асиметрії способу збору інформації та контекстів кримінальної статистики. Дослідження демонструють, що використання історичних даних для прогнозування може відтворювати соціальні нерівності та створювати упереджені результати [11; 14]. Водночас експерти, зокрема O'Neil C., підкреслюють необхідність прозорості алгоритмів, наявності процедур зовнішнього контролю та забезпечення підзвітності при впровадженні ШІ у правоохоронну практику [8; 15; 17]. В Україні правове забезпечення застосування ШІ у сфері безпеки лише формується, зокрема через проєкт Закону «Про штучний інтелект» та Концепцію розвитку ШІ до 2030 року [2; 3], що вказує на потребу комплексного наукового осмислення цих процесів.

Виклад основного матеріалу. Незважаючи на високий потенціал штучного інтелекту (ШІ) у підвищенні ефективності оперативно-розшукової діяльності (ОРД), його впровадження у практику правоохоронних органів України пов'язане з низкою правових та етичних проблем. Відсут-

ність чіткої нормативної бази щодо автоматизованого аналізу даних та використання алгоритмів прогнозування створює ризики порушення прав громадян. Тому постає нагальна потреба поєднати технологічні можливості ШІ з дотриманням правових норм та етичних стандартів у діяльності оперативних підрозділів.

Сучасні трансформації безпекового середовища, спричинені повномасштабною збройною агресією російської федерації проти України, актуалізували необхідність докорінного переосмислення підходів до організації ОРД. В умовах воєнного стану та постійного гібридного тиску особливої ваги набуває оперативність реагування, точність прогнозування злочинних проявів і здатність виявляти потенційні загрози ще до їх реалізації. У цьому контексті впровадження технологій ШІ та інструментів предикативного аналізу злочинності виступає стратегічним напрямом модернізації діяльності правоохоронних органів України [1; 4; 5].

Світовий досвід свідчить, що використання алгоритмів машинного навчання для аналізу криміногенних даних дає змогу підвищити ефективність прогнозування місць, часу та суб'єктів імовірного вчинення злочинів. Такі системи, як PredPol (США), COMPAS (США), POL-INTEL (Польща), EUROPOL Innovation Lab (ЄС), демонструють можливість інтеграції ШІ в роботу правоохоронних органів – від аналітичної підтримки оперативних підрозділів до управління ресурсами в режимі реального часу [6; 7; 8; 9]. Водночас накопичення великих обсягів даних, їх обробка та алгоритмізація оперативної інформації створюють низку правових і етичних викликів, що стосуються гарантій прав людини, захисту персональних даних, допустимості автоматизованого прийняття рішень у сфері ОРД [10; 11].

В Україні питання використання ШІ у сфері безпеки та правопорядку поки що не має належного законодавчого врегулювання. Хоча Закон України «Про оперативно-розшукову діяльність» визначає основні засади, завдання й суб'єктів цієї діяльності, він не враховує можливості застосування алгоритмічних технологій, що використовують автоматизовані методи збору, класифікації й аналізу даних [1; 2]. Водночас проєкт Закону «Про штучний інтелект» (№ 11014 від 2023 р.), Концепція розвитку ШІ в Україні до 2030 року, а також Стратегія розвитку цифрової трансформації сектору безпеки і оборони України передбачають інтеграцію інтелектуальних систем у діяльність державних інституцій, зокрема силових структур [3; 4; 5].

Актуальність дослідження зумовлюється необхідністю наукового осмислення правових меж, ризиків і перспектив застосування технологій предикативного аналізу у вітчизняній ОРД. Недостатня визначеність правового статусу таких технологій, відсутність стандартів прозорості алгоритмів та механізмів зовнішнього контролю створюють потенційні загрози порушення прав громадян і підривають довіру до правоохоронної системи. З іншого боку, ігнорування можливостей ШІ позбавляє оперативні підрозділи сучасних інструментів аналітики, необхідних для протидії організованій та воєнній злочинності в умовах гібридної війни.

Предикативний аналіз злочинності є інструментом оперативно-розшукової діяльності, що дозволяє прогнозувати ймовірні місця, час і суб'єктів правопорушень на основі обробки великих масивів даних. Основою такого підходу є застосування алгоритмів машинного навчання, які аналізують історичні дані про криміногенну ситуацію, тенденції та патерни поведінки злочинців [6; 7]. Мета предикативного аналізу полягає у підвищенні ефективності планування оперативних заходів, оптимізації ресурсів підрозділів та своєчасному реагуванні на потенційні загрози [5; 9].

Міжнародна практика демонструє різноманітність підходів до впровадження предикативного аналізу. У США системи PredPol та COMPAS використовують статистичні моделі для прогнозування кримінальної активності та оцінки ризику рецидиву [6; 7]. У Європі, зокрема в Польщі та через EUROPOL Innovation Lab, застосовують інтегровані платформи, що поєднують дані з відкритих джерел, соціальних мереж та внутрішньої оперативної інформації, забезпечуючи аналітичну підтримку прийняття рішень [8; 9]. Дослідження показують, що ефективність таких систем значною мірою залежить від якості даних, прозорості алгоритмів та контролю над їх застосуванням [11; 13; 15; 18].

В Україні впровадження предикативного аналізу на практиці поки що обмежене, що зумовлено відсутністю чітких нормативних механізмів та регламентів використання автоматизованих систем у правоохоронних органах [1; 2]. Проте стратегічні документи, такі як Концепція розвитку ШІ до 2030 року та Стратегія цифрової трансформації сектору безпеки і оборони України, визначають необхідність інтеграції інтелектуальних аналітичних систем у роботу підрозділів, зокрема для прогнозування криміногенної ситуації та оптимізації оперативної діяльності [3; 4].

Важливим аспектом є поєднання технологічних можливостей ШІ з правовими та етичними вимогами. Недотримання принципів прозорості, контролю та дотримання прав людини може призвести до негативних соціальних наслідків, включаючи дискримінацію, необґрунтоване профілювання та втрату довіри населення до правоохоронних органів [10; 12; 14; 17; 18]. Водночас ефективне впровадження предикативного аналізу, з урахуванням міжнародного досвіду та національних стандартів, дозволяє підвищити оперативність реагування, зменшити витрати ресурсів та запровадити проактивні методи запобігання злочинам [6; 8; 9].

Отже, предикативний аналіз злочинності є перспективним інструментом модернізації ОРД, який у поєднанні з належним правовим регулюванням та дотриманням етичних стандартів може стати основою ефективної і прозорої правоохоронної діяльності в Україні.

Проте доцільність впровадження предикативних технологій у практику оперативно-розшукової діяльності визначається не лише технічною готовністю систем аналізу даних, а й наявністю належних правових запобіжників та процедурних гарантій. Правове регулювання у цій сфері має виходити з принципу пропорційності, який передбачає збалансування між інтересами держави у забезпеченні національної безпеки та правами особи, гарантованими Конституцією України. Формування законодавчих положень щодо використання ШІ та алгоритмічного аналізу у сфері ОРД має спиратися на вимоги верховенства права, зокрема вимоги чіткості правової норми, передбачуваності її застосування, наявності чітко визначених підстав, меж повноважень і процедур контролю за їх здійсненням [10; 12].

Аналіз наукових джерел свідчить, що передумовою ефективного впровадження предикативного аналізу є визначення алгоритмічних стандартів. Йдеться не лише про технічні регламенти щодо форматів даних чи методів очищення інформації, а про більш комплексний підхід: опис, документування та оцінювання моделей, що застосовуються у прогнозуванні оперативно значимих подій. До таких стандартів мають входити: 1) вимоги до валідації моделей; 2) обов'язковість періодичного аудиту алгоритмів на предмет викривлень; 3) визначення процедур пояснюваності рішень (explainability) для забезпечення можливості зовнішнього контролю та судового оскарження прийнятих на їх основі процесуальних рішень. З урахуванням досвіду ЄС, США та міжнародних досліджень, необхідно передбачити процедури проведення техніко-правової експертизи алгоритмів до їх впровадження в оперативну практику, що унеможливить використання непрозорих та недокументованих моделей [13; 15; 18].

Подальший розвиток предикативних аналітичних інструментів у сфері ОРД України неможливий без створення нормативних основ для функціонування національної системи управління даними, які використовуються для алгоритмічного аналізу. Потрібно законодавчо закріпити поняття "оперативна інформація, оброблена автоматизованими засобами", визначити її статус, допустимість і межі використання, встановити особливий режим доступу та зберігання. Паралельно слід врегулювати питання щодо допустимості автоматизованого генерування ризикових профілів осіб та територій для потреб оперативно-розшукової діяльності. Це вимагає чіткої нормативної лінії розмежування між аналітичним прогнозом і правовою підставою для проведення ОРЗ – предикативний ризик сам по собі не може бути джерелом правових наслідків, але може виступати допоміжним аналітичним інструментом для ухвалення рішення оперативним підрозділом.

З огляду на міжнародний досвід, доцільним є запровадження національної моделі впровадження предикативного аналізу у три етапи: 1) нормативно-правова підготовка (ухвалення закону, який встановлює принципи та межі застосування ШІ у сфері ОРД); 2) обмежене пілотування в окремих доменах (наприклад, аналіз локальних криміногенних кластерів, транскордонних потоків, нелегального переміщення товарів тощо) із незалежним аудитом результативності; 3) поетапне масштабування на основі доведених метрик ефективності та безпекових індикаторів. Така модель дає можливість уникнути ризиків "технологічного форсажу", коли технологію впроваджують швидше, ніж формується правова можливість для її безпечного та підконтрольного застосування. Додатково потребує нормативної деталізації питання щодо обов'язкової інституціоналізації зовнішнього контролю за алгоритмічними системами, які використовуються в оперативно-розшуковій діяльності. Мають бути передбачені: незалежна атестована експертиза моделей, прозорі процедури оцінки впливу алгоритмів на права людини (algorithmic impact assessment), обов'язкові публічні звіти щодо застосування предикативних інструментів у практиці. Це забезпечить принцип відповідальності (accountability) та дозволить поєднати використання новітніх технологій з гарантіями захисту прав і свобод, особливо в умовах воєнного стану.

Таким чином, впровадження предикативного аналізу злочинності в оперативно-розшукову діяльність в Україні має здійснюватися комплексно як технологічний, організаційний та правовий процес. ШІ не може розглядатися як автономний суб'єкт прийняття рішень, він має виступати інструментом підтримки аналітичного циклу, а остаточні рішення повинні залишатися за уповноваженими службовими особами. Тільки за умови системної побудови нормативної бази, визначення стандартів прозорості й пояснюваності алгоритмів, запровадження механізмів зовнішнього контролю та аудиту, предикативний аналіз може стати дієвим елементом операційного управління у сфері ОРД в умовах війни та постійних загроз державній безпеці.

Висновки. Штучний інтелект демонструє високий потенціал для підвищення ефективності оперативно-розшукової діяльності завдяки можливості аналізу великих масивів даних та прогнозування криміногенних ризиків. Предикативний аналіз злочинності дозволяє правоохоронним органам оптимізувати розподіл ресурсів і своєчасно реагувати на загрози. Міжнародний досвід показує, що ефективність таких систем залежить від якості даних, прозорості алгоритмів і наявності процедур контролю. Водночас недостатнє нормативне регулювання та відсутність етичних стандартів створюють ризики порушення прав громадян і дискримінації. В Україні впровадження ШІ у сфері ОРД перебуває на початковому етапі, проте стратегічні документи та законопроєкти створюють базу для інтеграції інтелектуальних систем. Комплексне поєднання технологічних можливостей ШІ з правовими нормами та етичними вимогами є необхідною умовою ефективної та прозорої діяльності підрозділів. Забезпечення прозорості алгоритмів, контролю їх застосування та дотримання прав людини сприятиме підвищенню довіри громадян до правоохоронних органів. Використання передових аналітичних систем у поєднанні з міжнародним досвідом дозволяє розробляти проактивні методи запобігання злочинам та протидії організованій та воєнній злочинності. Таким чином, інтеграція ШІ в ОРД є стратегічно важливим кроком для модернізації правоохоронної системи України та забезпечення безпеки населення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Закон України «Про оперативно-розшукову діяльність» від 05.05.1992 № 2225-XII. URL: zakon.rada.gov.ua/laws/show/2225-12.
2. Проєкт Закону України «Про штучний інтелект» № 11014 від 2023 р. URL: w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=75745.
3. Концепція розвитку штучного інтелекту в Україні до 2030 року. Міністерство цифрової трансформації України. Київ, 2022. URL: diia.gov.ua/news/mintsifra-rozrobila-koncepciyu-rozvitku-shtuchnogo-intelektu-v-ukraini.
4. Стратегія розвитку цифрової трансформації сектору безпеки і оборони України. Київ, 2022. URL: mindigital.gov.ua.
5. European Union Agency for Law Enforcement Training (CEPOL). Predictive Policing in Europe. 2021. URL: cepol.europa.eu/education-training/predictive-policing-europe.
6. Perry W. L., McInnis B., Price C. C., Smith S. C., Hollywood J. S. Predictive Policing: The Role of Crime Forecasting in Law Enforcement Operations. RAND Corporation, 2013. URL: rand.org/pubs/research_reports/RR233.html.
7. Angwin J., Larson J., Mattu S., Kirchner L. Machine Bias: Risk Assessment Algorithms in Criminal Justice. ProPublica, 2016. URL: propublica.org/article/machine-bias-risk-assessments-in-criminal-sentencing.
8. EUROPOL Innovation Lab. Annual Report on Predictive Analytics. The Hague, 2021. URL: europol.europa.eu/media-press/newsroom/news/europol-innovation-lab-annual-report-2021.
9. POL-INTEL Project: Predictive Policing in Poland. Warsaw University, 2020. URL: pol-intel.uw.edu.pl/en/publications.
10. United Nations Interregional Crime and Justice Research Institute (UNICRI). Artificial Intelligence and Robotics for Law Enforcement. Turin, 2022. URL: unicri.it/publications/artificial-intelligence-and-robotics-law-enforcement.
11. O'Neil C. Weapons of Math Destruction: How Big Data Increases Inequality and Threatens Democracy. Crown Publishing, 2016. URL: penguinrandomhouse.com/books/251516/ weapons-of-math-destruction-by-cathy-oneil/.

12. Garvie C., Bedoya A., Frankle J. The Perpetual Line-Up: Unregulated Police Face Recognition in America. Georgetown Law, 2016. URL: csprivacy.georgetown.edu/reports/the-perpetual-line-up.
13. Smith J. Predictive Policing and Ethics: Balancing Innovation and Rights. *Journal of Law and Cybersecurity*. 2021. Vol. 7, № 2. P. 55–72. DOI: https://doi.org/10.37285/jlc.2021.7(2).5.
14. Richardson R., Schultz J., Crawford K. Dirty Data, Bad Predictions: How Civil Rights Violations Impact Police Data. New York University, 2019. URL: ainowinstitute.org/dirty-data-bad-predictions.html.
15. United Nations Office on Drugs and Crime (UNODC). AI in Criminal Justice: Legal and Ethical Challenges. Vienna, 2021. URL: unodc.org/unodc/en/scientists/ai-in-criminal-justice.html.
16. Cukier K., Mayer-Schönberger V. Big Data: A Revolution That Will Transform How We Live, Work, and Think. Houghton Mifflin Harcourt, 2013. URL: hmhbooks.com/shop/books/big-data/9780544227750.
17. European Commission. Ethics Guidelines for Trustworthy AI. Brussels, 2019. URL: ec.europa.eu/futurium/en/ai-alliance-consultation/guidelines.
18. Туз О.С., Тищук В.В. Сутність оперативно-розшукової діяльності. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія: Право. 2025. Вип. 87, ч. 4. С. 146–151. DOI: 10.24144/2307-3322.2025.87.4.22.

УДК 343.98:343.712.1](477)”364”
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.4.64

СКЛАДОВІ ЕЛЕМЕНТИ КРИМІНАЛІСТИЧНОЇ ХАРАКТЕРИСТИКИ РОЗБОЇВ, УЧИНЕНИХ В УМОВАХ ДІЇ ПРАВОВОГО РЕЖИМУ ВОЄННОГО СТАНУ

Усатий С.О.,
аспірант Харківського національного університету внутрішніх справ
ORCID: 0009-0005-7132-8315

Усатий С.О. Складові елементи криміналістичної характеристики розбоїв, учинених в умовах дії правового режиму воєнного стану.

В даній статті розглянуто питання криміналістичної характеристики розбоїв, учинених в умовах дії правового режиму воєнного стану. Акцентовано увагу на значенні криміналістичної характеристики для ефективного розв’язання теоретичних і практичних завдань методик розслідування злочинів. Визначено основні складові елементи криміналістичної характеристики розбоїв, учинених в умовах дії правового режиму воєнного стану. Досліджено питання предмету розбоїв. Наголошено на складності вірної кваліфікації злочину, вчиненого в умовах дії правового режиму воєнного стану, у зв’язку з військовим, гуманітарним чи цивільним призначенням предмета посягання. Надано перелік специфічного майна, заволодіння яким виділене законодавцем в окремі склади злочинів та не підлягає кваліфікації за статтями розділу VI Особливої частини Кримінального кодексу України. Наголошено на домінуючому місці способу вчинення злочину серед основних елементів криміналістичної характеристики злочинів. Окреслено способи вчинення розбоїв в умовах дії правового режиму воєнного стану. Визначено способи підготовки до вчинення розбоїв. Проаналізовано способи приховування розбоїв в умовах дії правового режиму воєнного стану. Досліджено питання особливостей слідів розбоїв, як складової частини криміналістичної характеристики злочину. Надано характеристику особи злочинця як основного елемента структури криміналістичної характеристики злочинів. Класифіковано потерпілих від розбоїв на групи виходячи з віктимної поведінки. Проаналізовано обстановку вчинення розбоїв в умовах дії правового режиму воєнного стану. Окреслено особливості місця та часу вчинення розбоїв. Досліджено наукові позиції з питання внесення змін до Кримінального кодексу України норм, що посилюють відповідальність за вчинення певних злочинів в умовах воєнного стану. Констатовано, що внесені зміни до Кримінального кодексу України породили низку питань як в теоретичній частині, так і під час застосування нових норм у практичній діяльності, що потребують зваженого підходу до їх вирішення. Зроблено висновок про важливе значення елементів криміналістичної характеристики не лише для розвитку криміналістичної теорії, а й для використання слідчими під час планування та організації досудового розслідування.

Ключові слова: криміналістична характеристика злочинів, досудове розслідування злочинів, розбої, правовий режим воєнного стану, предмет посягання, спосіб вчинення злочину, сліди злочину, особа злочинця, особа потерпілого, час, місце, обстановка вчинення злочину.

Usatyi S.O. Constituent elements of the criminal characteristics of robberies committed under the conditions of the martial law legal regime.

This article examines the issue of criminalistical characteristics of robberies committed under the martial law legal regime. The emphasis is on the importance of criminalistical characteristics for the effective solution of theoretical and practical tasks of crime investigation methods. The main constituent elements of the criminalistical characteristics of robberies committed under the martial law legal regime are determined. The issue of the subject of robberies is investigated. The complexity of the correct qualification of a crime committed under the martial law legal regime is emphasized, in connection with the military, humanitarian or civilian purpose of the subject of the offense. A list of specific property is provided, the seizure of which is allocated by the legislator into separate categories of crimes and is not subject to qualification under the articles of Section VI of the Special Part of the Criminal Code of Ukraine. The dominant place of the method

of committing a crime among the main elements of the criminalistical characteristics of crimes is emphasized. The methods of committing robberies under the martial law legal regime are outlined. The methods of preparing for committing robberies are determined. The methods of concealing robberies under the martial law legal regime are analyzed. The issue of the peculiarities of traces of robberies as a component of the criminalistical characteristics of a crime is investigated. The characteristics of the identity of the criminal as the main element of the structure of the criminalistical characteristics of crimes are provided. The victims of robberies are classified into groups based on victim behavior. The circumstances of committing robberies under the martial law legal regime are analyzed. The peculiarities of the place and time of the robbery are outlined. The scientific positions on the issue of amending the Criminal Code of Ukraine with norms that increase responsibility for committing certain crimes under martial law are studied. It was found that the amendments to the Criminal Code of Ukraine have given rise to a number of issues both in the theoretical part and during the application of new norms in practical activities, which require a balanced approach to their resolution. The conclusion is made about the importance of the elements of the criminalistical characteristics not only for the development of forensic theory, but also for use by investigators during the planning and organization of the pre-trial investigation.

Key words: criminalistical characteristics of crimes, pre-trial investigation of crimes, robberies, martial law legal regime, subject of the offense, method of committing a crime, traces of a crime, identity of the criminal, identity of the victim, time, place, circumstances of a crime.

Постановка проблеми. Головним напрямом діяльності правоохоронних органів, особливо з моменту запровадження на території України правового режиму воєнного стану 24 лютого 2022 року, є попередження злочинних посягань на життя, здоров'я та майно громадян, їх захист від насильницьких дій, зокрема й від розбійних нападів. Особливою рисою розбоїв є їх підвищена суспільна небезпека, адже об'єктом посягання є не тільки майно особи, а й її життя та здоров'я. Розбої носять зухвалий та відкритий характер їх вчинення, а рівень розслідування таких злочинів є невисоким. Незважаючи на значну розробку методики розслідування розбоїв в цілому, питання криміналістичної характеристики розбоїв, вчинених саме в умовах дії правового режиму воєнного стану потребує детального дослідження.

Криміналістична характеристика злочину відіграє важливу роль у ефективному розв'язанні як теоретичних, так і практичних завдань методик розслідування окремих видів злочинів, зокрема розбоїв. Вона являє собою систему даних про криміналістично-значущі ознаки певного виду злочинів, яка відображає кореляційні зв'язки між ними, лягає в основу побудови й перевірки слідчих версій у процесі розслідування, Як наукова категорія вона забезпечує розроблення окремих методик, створення типових програм і моделей розслідування. Криміналістичну характеристику злочинів складають узагальнені дані судової та слідчої практики про ознаки злочинів певного виду, які співставляються слідчими з подією певного розслідуваного злочину та містять необхідну інформацію для вибору напрямів роботи та методів розслідування конкретного кримінального правопорушення як в цілому, так і на окремих його етапах.

Мета дослідження полягає у розгляді криміналістичної характеристики злочинів як наукової категорії, а також встановленні особливостей та специфіки складових елементів криміналістичної характеристики розбоїв, учинених в умовах дії правового режиму воєнного стану.

Стан опрацювання проблематики. У вітчизняній науці дослідженню питання криміналістичної характеристики злочинів приділяли свою увагу багато науковців, зокрема Ю.П. Алєнін, В.П. Бахін, П.Д. Біленчук, В.Д. Берназ, А.Ф. Волобуєв, Г.Ю. Жирний, В.А. Журавель, О.Н. Колесніченко, В.О. Коновалова, В.К. Лисиченко, В.Г. Лукашевіч, Є.Д. Лук'янчиков, В.О. Малярова, Г.А. Матусовський, І.В. Пиріг, В.Д. Пчолкін, М.В. Салтевський, Р.Л. Степанюк, В.В. Тіщенко, В.М. Шевчук, В.Ю. Шепітько, Б.В. Щур та інші. Водночас, не зважаючи на значні досягнення науковців, проблема формулювання криміналістичної характеристики розбоїв, учинених в умовах дії правового режиму воєнного стану, на сьогоднішній день є актуальною.

Виклад основного матеріалу. Формуючи структуру елементів криміналістичної характеристики, науковці зосереджують увагу на ключових ознаках злочину, серед яких: предмет посягання, спосіб вчинення та приховування злочину, його сліди, особа злочинця й особа потерпілого, а також обстановка, місце та час учинення діяння.

Предмет посягання становлять матеріальні речі, на які безпосередньо впливає винна особа, реалізуючи злочинне посягання на об'єкт. Як вважає Г. М. Собко, «майно, як предмет злочинів

проти власності із застосуванням насильства, має певні обов'язкові ознаки фізичного, економічного та юридичного характеру. До фізичних ознак належить те, що вказані речі завжди матеріальні, є частиною матеріального світу. За відсутності фізичної ознаки не можуть бути предметом майнових злочинів із застосуванням насильства: ідеї, погляди, прояви людського розуму. Також не може бути предметом таких злочинів людина як фізична особа, а її викрадення слід кваліфікувати за відповідними статтями розділу ІІІ Особливої частини КК. Економічними ознаками таких речей є те, що вони повинні: 1) мати цінність, що має вираз у грошовій вартості, здатність задовольняти матеріальні та пов'язані з ними потреби людини; 2) бути відокремленими від природного середовища чи бути створеними заново… Юридичними ознаками майна як предмета <...> розбою <...> є те, що, по-перше, таке майно повинно бути чужим для винного, по-друге, воно, як правило, має належати на праві власності іншому суб'єкту права власності, по-третє, воно не повинно виступати предметом злочинів, відповідальність за які передбачена іншими розділами Особливої частини КК України» [1, с. 201].

Так, найчастіше предметом розбоїв виступають грошові кошти, в тому числі іноземна валюта. Як слушно зауважує О.А. Баркар, «вибір грошей як предмета посягання пояснюється і тим, що злочинцю не потрібно організовувати реалізацію викраденого, до того ж деякі з них добре усвідомлюють можливість використання такого майна слідчими органами для їхнього розшуку і викриття» [2, с. 12].

Крім того, предметом розбоїв виступають цінні папери, ювелірні прикраси та коштовності, мобільні телефони та наручні годинники, транспортні засоби, побутова, аудіо- та відеотехніка, одяг та сумки потерпілого. Зважаючи на соціально-економічні чинники в країні станом на сьогодні, предметом розбоїв є все, що може привести до навіть незначного незаконного збагачення злочинця, інколи навіть продукти харчування, спиртні напої, тютюнові вироби тощо.

В умовах дії правового режиму воєнного стану складність вірної кваліфікації протиправного діяння полягає в тому, що предмет посягання може мати військове, гуманітарне чи цивільне призначення. Так, Г.М. Собко акцентує увагу, що «викрадення, вимагання вогнепальної зброї (крім гладкоствольної мисливської, пневматичних рушниць, сигнальних, стартових та газових пістолетів, ракетниць, вибухових пакетів та інших імітаційно-піротехнічних і освітлювальних засобів, що не містять в собі вибухових речовин і сумішей, бойових припасів до гладкоствольної мисливської зброї), бойових припасів, вибухових речовин, вибухових пристроїв чи радіоактивних матеріалів, наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів, прекурсорів, обладнання, призначеного для виготовлення наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів, документів, штампів, печаток, виборчого бюлетеня, бюлетеня для голосування на референдумі, виборчого протоколу чи протоколу комісії з референдуму або скриньки з бюлетенями, приватизаційних паперів, викрадення, привласнення, вимагання військовослужбовцем зброї, бойових припасів, вибухових або інших бойових речовин, засобів пересування, військової та спеціальної техніки чи іншого військового майна, викрадення предметів, що знаходяться в місці поховання або на трупі, викрадення на полі бою речей, що знаходяться при вбитих чи поранених не може кваліфікуватися за статтями розділу VI Особливої частини КК. Незаконне заволодіння таким специфічним майном виділене законодавцем в окремі склади злочинів (ст.ст. 262, 308, 312, 313, 357, ч. 3 ст. 158, ч. 3 ст. 234, 410, 297, 432 КК)» [1, с. 201-202].

Спосіб вчинення злочину посідає чи не найважливіше місце в структурі криміналістичної характеристики злочину. Дефініція «спосіб учинення злочину» охоплює всі стадії злочинної діяльності: підготовку, безпосереднє вчинення та приховування злочинного діяння. Спосіб вчинення злочину перебуває у кореляційних зв'язках із місцем і часом події, крім того може вказувати на особу злочинця.

Аналіз диспозиції частини 1 статті 187 Кримінального кодексу України дозволяє виділити наступні способи вчинення злочину: розбій, поєднаний із насильством, небезпечним для життя чи здоров'я особи, яка зазнала нападу; розбій, поєднаний з погрозою застосування такого насильства [3].

Окремо законодавець виділяє кваліфіковані способи вчинення розбою, а саме, вчинення розбою за попередньою змовою групою осіб; вчинення злочину особою, яка раніше вчинила розбій або бандитизм; розбій, поєднаний з проникненням у житло, інше приміщення чи сховище; вчинення злочину, спрямованого на заволодіння майном у великих чи особливо великих розмірах; розбій, вчинений організованою групою; вчинення злочину в умовах воєнного або надзвичайного стану; розбій, поєднаний із заподіянням тяжких тілесних ушкоджень [3].

За місцем вчинення злочину способи вчинення розбоїв можна поділити на ті, що вчинюються на відкритій місцевості та ті, що вчинюються шляхом проникнення у житло чи інше приміщення.

О.М. Брисковська та Я.О. Дякін акцентують увагу на тому, що «суспільна небезпечність організованих груп, які вчиняють розбійні напади на помешкання громадян, посилюється внаслідок того, що у воєнний час імовірність наявності в зловмисників вогнепальної зброї істотно підвищується» [4, с. 123].

Способи вчинення розбоїв є різноманітними та обираються злочинцями з огляду на конкретні обставини, в яких їм доведеться діяти. Науковці виділяють наступні типові дії з підготовки до вчинення злочину, передбаченого статтею 187 КК України:

«– вибір об'єкту (будинку, квартири, особи тощо), на який злочинці мають намір вчинити напад;

– вивчення злочинцями об'єкту нападу та обстановки, в якій належить діяти;

– підготовка зброї чи предметів, які можливо використати для подолання опору потерпілого; автотранспорту для пересування до об'єкту нападу та перевезення викраденого;

– попередній зговір між співучасниками нападу (характерний для випадкової, нестійкої злочинної групи), або чіткий розділ ролей між членами організованої групи (властивий високоорганізованим, стійким та гарно законспірованим злочинним формуванням);

– вибір способу нападу, у тому числі, переховування або збуту викраденого майна;

– вибір способів зміни зовнішності виконавців нападу та забезпечення алібі співучасникам» [5, с. 262].

Як зазначає С.С. Косаняк, «спосіб приховання злочину складає сукупність дій, що виконуються системно для перешкоджання викриттю злочинців для уникнення відповідальності <...> Спосіб приховування цих злочинів нерідко є складовим елементом злочинної діяльності, здійснюваної відповідно до єдиного задуму, тобто спосіб приховування завчасно передбачається» [6, с. 24].

Найрозповсюдженішим способом приховування розбою є зміна (маскування) злочинцями своєї зовнішності. Відповідна обставина обумовлена фактором наявності безпосереднього фізичного контакту злочинця і особи потерпілого, а відповідно й побоюванням бути впізнаним. Злочинці використовують під час вчинення злочину як більш прості способи маскування (різноманітні головні убори, капюшони, панчохи, шарфи, окуляри), так і більш креативні (використання накладних борід, вус, носів, перук, масок). Крім того, активно використовуються речовини з метою нейтралізації запаху (одеколони, тютюн, бензин тощо) та ускладнення роботи службово-розшукових собак. До способів маскування також відносять використання рукавиць, зміна голосу, стилю мовлення, спроби знищення слідів на предметах після вчинення розбою або їх спалення, зміна номерних знаків на транспортних засобах, придбання телефонів та сім-карток виключно для цілей спілкування під час підготовки та вчинення злочину та їх подальше знищення тощо.

Сліди розбою, які можуть бути виявлені на місці події, визначаються способом його вчинення та умовами обстановки. Так, під час вчинення розбою на відкритій місцевості можуть утворюватися сліди від предметів, принесених злочинцем, залишених чи викинутих знарядь, від пострілу, від боротьби між нападником і потерпілим, а також пов'язані з використанням транспортних засобів. На місці події можуть залишитися сліди рук, взуття, транспортних засобів, сліди паління, мікрочастинки та волокна одягу, запахові сліди, слина, волосся, сліди пострілу (кулі та/або гільзи), кров, тілесні ушкодження у потерпілих і підозрюваних, елементи одягу та інші предмети, як-от головні убори чи гудзики.

Як зазначають В.В. Копча та Н.В. Копча, «характерною особливістю слідової картини грабежів та розбоїв, вчинених на відкритій місцевості, є те, що вона швидко знищується в результаті природних чинників; якщо злочин вчинений в місті, то серед умов, що негативно впливають на збереження слідів злочину, виступають: наявність громадського транспорту, скупчення людей» [5, с. 263].

У випадку вчинення розбійного нападу на приміщення можуть бути виявлені відбитки рук злочинців на предметах, яких вони торкались: ручки дверей, електричні вимикачі, шафи, столи, стільці, інші предмети побуту, що мають гладку поверхню. Вогнепальні, колоті та різані рани на тілі та одязі потерпілих можуть свідчити про факт застосування злочинцями вогнепальної та/або холодної зброї. Також певні зміни в приміщенні (наявність пошкоджених меблів, розбите скло чи посуд) можуть свідчити про ймовірну боротьбу між потерпілим та нападниками.

Криміналістичне вивчення *особи злочинця* полягає у встановленні важливої інформації про невідому особу та в аналізі відомостей щодо того, хто опиняється в полі зору слідчого. За своїм демографічним складом розбої належать до «чоловічих злочинів», оскільки їх в більшості вчиняють особи чоловічої статі, а жінки в незначних випадках можуть виступати співучасницями. Злочинці, як правило, у добрій фізичній формі і є переважно молодими особами віком від 18 до 39 років, однак вони можуть діяти під керівництвом більш досвідченого організатора старшого віку. Серед осіб, що вчинюють розбійні напади, високим є рівень повторного вчинення протиправних діянь. Відтак, особа злочинця доволі часто може виявитись рецидивістом, раніше засудженим за грабіж, розбій, вбивство або інші насильницькі чи корисливо-насильницькі злочини. Крім того, таким особам характерні низький рівень культури та освіти, відсутність постійного місця роботи чи навчання, схильність до вживання алкоголю чи наркотичних речовин.

С.М. Круль зауважує, що «<...> їм (прим. автора – злочинцям), як правило, притаманні цинізм, зухвалий і нахабний характер злочинних дій. Такі злочини звичайно вчиняються в присутності очевидців у парках, на вокзалах, у громадському транспорті, кафе та інших громадських місцях. При цьому злочинці розраховують, що очевидці не перешкоджатимуть злочинові, боячись наразитися на напад» [7, с. 152].

Як наголошують О.М. Брисковська та Я.О. Дякін, «суб'єктом вчинення розбійного нападу <...> можуть бути військовослужбовці з РФ, що використовують обстановку воєнного часу (перебування на території, яку окупували, наявність зброї, фактор безкарності та беззахисності, безправ'я власників помешкань, безвладдя). Таким суб'єктам злочину в більшості випадків притаманні відсутність конспірації та приховування слідів злочинної діяльності, зухвалість і відкритість їх вчинення» [4, с. 124].

Характеризуючи *особу потерпілого* від розбоїв виходячи з віктимної поведінки, В.В. Копча та Н.В. Копча пропонують умовно розподілити потерпілих на три групи. Так, «першу групу складають громадяни, спосіб життя, вчинки або риси особистості яких містять в собі привід для нападу на них. Зазвичай це виражається у формі аморальної поведінки, наприклад, у демонстрації забезпеченого та розпусного способу життя. До другої групи слід включити тих громадян, віктимна поведінка яких проявляється у формі неприйняття потрібних засобів безпеки до охорони свого помешкання та особистого майна, яке в ньому знаходиться. Деякі власники квартир переховують ключі під килимком вхідних дверей, залишають відкритими вхідні двері, балкони, проявляють довірливість до незнайомих осіб, відкриваючи їм двері. Третю групу складають громадяни, які в силу свого соціального статусу, професії, матеріального становища схильні стати потерпілими від розбою» [5, с. 264]. Потерпілі від розбійного нападу в більшості випадків не знайомі зі злочинцем.

Обстановка вчинення злочину зазвичай характеризуються його часом, місцем, умовами захищеності (наявністю охоронної сигналізації, міцних дверей, складних електронних замків, інших перешкод), на які можуть суттєво впливати способи вчинення розбою. Як визначають М.М. Єфімов та І.В. Пиріг «напади на банківські установи та їх відділення, касирів підприємств, інкасаторів, інші установи або організації вчиняють у їх робочий період та з урахуванням часу найбільшого акумулювання предметів посягання. Вуличні грабежі або розбої вчиняють у вечірній та нічний період доби, напади на житло – як вдень так і вночі залежно від способу життя його власника» [8, с. 67-68].

На думку О.Б. Северінової, О.М. Ягольника та Т.І. Пономарьової, «у результаті встановлення відомостей про час і місце вчинення злочину слідчий має змогу: встановити потенційних свідків та очевидців нападу, показання яких дозволять з'ясувати шляхи підходу і відходу злочинців; <...> висунути версії про ступень підготовки, про причини вибору дати, місця та часу для нападу; встановлення місця нападу дасть можливість визначитись з межами огляду місця події, у межах яких можуть знаходитись речові докази, наприклад, випадково загублені знаряддя злочину, особисті речі нападників. Володіння цією інформацією допоможе слідчому з мінімальними витратами часу і сил ідентифікувати нападників за ознаками зовнішності або за загубленими речами; встановити спосіб підготовки та вчинення нападу <...>; встановити технічні засоби, які використовувались для нападу; <...> встановити інформацію про тривалість нападу та конкретні дії злочинців на місці вчинення збройного нападу; визначити дії злочинців з метою приховування слідів злочину, маскування своєї зовнішності – ця інформація може слугувати орієнтиром для слідчого для подальшого висунення версій та планування розслідування; визначити яка конкретно зброя була ви-

користана під час здійснення збройного нападу: вогнепальна, холодна, кому з членів групи вона належала і хто, коли і де її застосовував, якими були наслідки її застосування; визначити характер та тяжкість тілесних ушкоджень <...>» [9, с. 314].

Окремо слід звернути увагу на зміни до Кримінального кодексу України, що були внесені Законом України «Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо посилення відповідальності за мародерство» від 03.03.2022 № 2117-IX, який набрав чинності 07.03.2022 [10]. Відповідним законом держава посилила кримінальну відповідальність за вчинення низки суспільно небезпечних діянь, зокрема передбачених ч. 4 ст. 187 КК України, доповнивши відповідний склад кримінального правопорушення кваліфікуючою ознакою «в умовах воєнного або надзвичайного стану».

Закон України «Про правовий режим воєнного стану» визначає воєнний стан як «особливий правовий режим, що вводиться в Україні або в окремих її місцевостях у разі збройної агресії чи загрози нападу, небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності та передбачає надання відповідним органам державної влади, військовому командуванню, військовим адміністраціям та органам місцевого самоврядування повноважень, необхідних для відвернення загрози, відсічі збройної агресії та забезпечення національної безпеки, усунення загрози небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності, а також тимчасове, зумовлене загрозою, обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб із зазначенням строку дії цих обмежень» [11].

Відповідні зміни мають на меті посилення відповідальності за вчинення низки злочинів, якщо вони вчинені саме в умовах дії воєнного або надзвичайного стану. На думку Д.С. Іщенко та Ю.В. Орлова, «цілком очевидно, що задум законодавця був спрямований на посилення кримінальної відповідальності за вчинення злочинів у районах де йдуть бойові дії, мають місце вогневі ураження, тимчасово окупованих територіях, у місцях з наступом або проходження військ, а також майна внутрішньо переміщених осіб в місцях їх тимчасового перебування тощо» [12, с. 100].

В свою чергу О.О. Кравчук та Д.Г. Михайленко вважають, що «закони від 3 березня 2022 року (прим. автора – Закон України «Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо посилення відповідальності за злочини проти основ національної безпеки України в умовах дії режиму воєнного стану» № 2113-IX та «Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо посилення відповідальності за мародерство» № 2117-IX від 3 березня 2022 року) дозволяють установити більш справедливу кримінально-правову реакцію держави, у тому числі на численні задокументовані діяння російських військових, які обкрадають покинуті людьми будинки, грабують магазини та навіть викрадають курей у цивільного населення» [13]. Однак, А.А. Вознюк зауважує, що «як свідчить практика, таке посилення стосується виключно громадян України» [14, с. 314].

Крім того, А.А. Вознюк акцентує увагу, що «в Україні під час війни офіційно не зареєстровано гігантського сплеску кримінальних правопорушень проти власності, що ймовірно, можна пояснити такими обставинами: 1) активною громадянською позицією громадян України, які показово затримували осіб, що вчиняли крадіжки (так званих мародерів у широкому значенні терміну); 2) суттєвим посиленням кримінальної відповідальності за вчинення окремих кримінальних правопорушень проти власності в результаті визнання вчинення кримінального правопорушення в умовах воєнного чи надзвичайного стану обставинами, що впливають на кваліфікацію (ч. 4 ст. 185–187, ч. 4 ст. 189, ч. 4 ст. 191 КК); 3) наявністю високого рівня латентності цих деліктів, який обумовлений труднощами їх реєстрації та подальшого розслідування, насамперед, на окупованій території, про що свідчать відповідні повідомлення ЗМІ …» [14, с. 315].

І.А. Вартилецька та О.М. Шармар стверджують, що «саме часовий період, протягом якого діє особливий правовий режим воєнного стану, визначає час вчинення злочину, а зазначення того факту, що воєнний стан може бути введений на всій території Україні або в окремих її місцевостях, обмежує місце або обстановку вчинення цього злочину» [15, с. 195].

Як вважає Р.О. Мовчан, «за частинами четвертими статей 185, 186, 187, 189, 191 КК України як такі, «що вчинені в умовах воєнного (надзвичайного) стану», мають кваліфікуватися будь-які передбачені диспозиціями цих норм діяння, вчинені у відповідних умовах – незалежно від місцевості та обставин їхнього скоєння, тобто того, чи були вони безпосереднього пов'язані з використанням згаданих умов» [16, с. 285]. Крім того, на думку Р.О. Мовчана, «правильність цього трактування вже підтверджується і активною практикою застосування досліджуваних кри-

мінально-правових заборон, а саме тим, що за фактом вчинюваних навіть на територіях, де не відбуваються активні бойові дії, і жодним чином не пов'язаних з воєнним станом кримінальних правопорушень проти власності відкриваються кримінальні провадження саме за частинами четвертих статей 185, 186, 187 КК тощо» [16, с. 283].

Закріплення нормотворцями у частині 4 статті 187 КК України формулювання «в умовах воєнного стану» як обставини, що впливає на кваліфікацію кримінального правопорушення, обумовлено тим, що в таких умовах полегшується вчинення злочину, підвищується ризик осіб стати потерпілими від злочину, а правоохоронні органи володіють обмеженими ресурсами для повноцінного та своєчасного реагування. Водночас, не дуже вдале формулювання змін до Кримінального кодексу України фактично створило ситуацію, коли до кримінальної відповідальності притягуються правопорушники навіть у тих місцях, де життєве середовище не зазнало значних змін через збройну агресію російської федерації проти України, а навантаження на правоохоронні органи збільшилось. Відтак, через швидкі дії нормотворців виникла низка питань як в теоретичній частині, так і під час застосування нових норм у практичній діяльності, що потребують зваженого підходу до їх вирішення.

Висновки. Узагальнюючи викладене, варто відзначити, що криміналістична характеристика злочину має важливе значення не лише для розвитку криміналістичної теорії, а й безпосередньо використовується слідчими під час планування та організації досудового розслідування. До структури криміналістичної характеристики розбоїв, учинених в умовах дії правового режиму воєнного стану, доцільно віднести такі типові елементи: предмет посягання, спосіб вчинення злочину, його сліди, особу злочинця та потерпілого, а також обстановку, місце й час вчинення діяння. Подальше вивчення та аналіз складових елементів криміналістичної характеристики розбоїв, учинених в умовах дії правового режиму воєнного стану, вважаємо перспективним напрямом наукових досліджень для їх безпосереднього впровадження в діяльність правоохоронних органів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Собко Г.М. Особливості об'єктивних та суб'єктивних ознак насильницького заволодіння чужим майном та їх законодавче відображення. *Правова позиція*. № 4 (25), 2019. С. 198-204. URL: https://legalposition.umsf.in.ua/archive/2019/4/29.pdf.
2. Баркар О.А. Предмет злочинного посягання як елемент криміналістичної характеристики розбоїв, вчинених на автотранспорті: Матеріали V-их Наукових читань присвячених пам'яті академіка В. В. Копєйчикова від 17 листопада 2015 року. URL: https://elar.navs.edu.ua/server/api/core/bitstreams/728a70f9-64a4-4d0c-8b91-44b2cfa1b2da/content.
3. Кримінальний кодекс України: Закон України від 05 квітня 2001 року № 2341-III. *Офіційний веб-портал Верховної Ради України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#n1961.
4. Брисковська О.М., Дякін Я.О. Особливості вчинення розбійних нападів на житло громадян під час воєнного стану. *Київський часопис права*: науковий журнал. Одеса: Видавничий дім «Гельветика». 2022. № 3. С. 121–126. URL: https://ir.kneu.edu.ua:443/handle/2010/38873.
5. Копча В.В., Копча Н.В. Криміналістична техніка, тактика і методика : навчальний посібник. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2022. 286 с. URL: https://dspace.uzhnu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/d025e3bf-8a30-45af-b79c-fc0d03e93a74/content.
6. Косаняк С.С. Способи готування, способи вчинення зловживання повноваженнями особами, які надають публічні послуги та способи маскування злочинних дій. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2019. № 1. С. 23–27. DOI: https://doi.org/10.32850/sulj.2019.1-6.
7. Круль С.М. Криміналістична характеристика розбоїв. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України:* Збірник наукових статей. 2016. Вип. 41. С. 149-154. URL: https://lib-repo.pnu.edu.ua/bitstream/123456789/8852/1/1006-Article%20Text-2070-1-10-20191031.pdf.
8. Методика розслідування окремих видів кримінальних правопорушень: підручник / М.М. Єфімов, І.В. Пиріг. Дніпро: Видавець Біла К.О., 2022. 271 с. URL: https://er.dduvs.edu.ua/bitstream/123456789/9452/1/%2B%20Пиріг%2C%20Єфімов%20Методика%20розслідування.pdf .

9. Северінова О.Б., Ягольник О.М., Пономарьова Т.І. Обстановка вчинення розбійного нападу на інкасатора як факультативна ознака об'єктивної сторони кримінального правопорушення, передбаченого статтею 187 Кримінального кодексу України. *Київський часопис права*: науковий журнал. Одеса: Видавничий дім «Гельветика». 2023. № 1. С. 310–316. https://doi.org/10.32782/klj/2023.1.47.
10. Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо посилення відповідальності за мародерство: Закон України від 03 березня 2022 № 2117-IX. *Офіційний веб-портал Верховної Ради України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2117-20#Text.
11. Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12 травня 2015 № 389-VIII. *Офіційний веб-портал Верховної Ради України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text.
12. Іщенко Д.С., Орлов Ю.В. Проблеми криміналізації та пеналізації суспільно небезпечних діянь у зв'язку з уведенням в Україні правового режиму воєнного стану. *Злочинність і протидія їй в умовах війни: глобальний, регіональний виміри*: збірник тез доповідей науково-практичної конференції м. Вінниця, 12 квітня 2023 року. С. 99-101. URL: https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/f4fff155-0c89-44c4-a415-30dff4efe952/content?trackerId=4c657a7852c596fc.
13. Кравчук О., Михайленко Д. Воєнний стан як обставина, яка впливає на кваліфікацію злочину та призначення покарання. *Юридична практика*. 12.03.2022. URL: https://pravo.ua/voiennyi-stan-iak-obstavyna-iaka-vplyvaie-na-kvalifikatsiiu-zlochynu-ta-pryznachenniapokarannia.
14. Вознюк А.А. Воєнний та надзвичайний стан як обставини, що впливають на кваліфікацію кримінального правопорушення або призначення покарання. *Юридичний науковий електронний журнал.* № 6/2022. С. 308-317. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-6/69.
15. Вартилецька І.А., Шармар О.М. Особливості кваліфікації кримінальних правопорушень, вчинених в умовах воєнного стану та особливого періоду. *Вісник Асоціації кримінального права України.* 2021. № 1 (15). С. 191–206. DOI: https://doi.org/10.21564/2311-9640.2021.15.233611.
16. Мовчан Р.О. Аналіз законодавчого рішення про посилення кримінальної відповідальності за мародерство. *Аналітично-порівняльне правознавство.* Електронне наукове видання. 2022. № 1. С. 281–285. DOI: https://doi.org/10.24144/2788-6018.2022.01.52.

УДК 343.98:343.6
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.4.65

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ПОБУДОВИ КОМПЛЕКСНОЇ МОДЕЛІ МЕТОДИКИ РОЗСЛІДУВАННЯ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ ПРОТИ ВОЛІ, ЧЕСТІ ТА ГІДНОСТІ ОСОБИ

Філашкін В.,
кандидат юридичних наук
ORCID: 0009-0006-3920-9268

Філашкін В.С. Теоретичні засади побудови комплексної моделі методики розслідування кримінальних правопорушень проти волі, честі та гідності особи.

У статті розглянуто проблематику класифікації та формування методик розслідування кримінальних правопорушень, зокрема кримінальних правопорушень проти волі, честі та гідності особи. Узагальнення наукових підходів демонструє наявність суттєвої розбіжності думок щодо підстав виділення рівнів методик, що призводить до дублювання категорій, нечіткості взаємозв'язків між ними та обмежує практичну застосовність. Визначено, що ефективна криміналістична методика повинна базуватися на єдиному суттєвому критерію, що забезпечує системність, внутрішню узгодженість і можливість взаємного доповнення окремих методів.

Висвітлено сучасні концепції криміналістичної діяльності, орієнтованої на виявлення, припинення, розслідування та запобігання кримінальним правопорушенням. Особлива увага приділена кримінальним правопорушенням проти волі, честі та гідності особи, які поєднують насильницькі дії та нематеріальні посягання на базові цінності людини. У статті обґрунтовано необхідність комплексного підходу, що поєднує загальнотеоретичні положення криміналістики з практичними алгоритмами дій слідчих, детективів та прокурорів.

Розкрито структуру комплексної методики, що включає визначення об'єкта й предмета дослідження, класифікацію кримінальних правопорушень, розробку алгоритмів та програм проведення слідчих (розшукових) і оперативно-розшукових дій, а також механізми взаємодії між підрозділами правоохоронних органів. Акцентовано на важливості поетапної організації розслідування, що забезпечує системність дій, урахування специфіки кримінальних правопорушень та оперативне реагування на слідчі ситуації.

Зроблено висновок, що комплексна криміналістична методика розслідування кримінальних правопорушень проти волі, честі та гідності особи повинна мати гнучку структуру, поєднувати фундаментальні принципи науки і практичні рекомендації та бути здатною до адаптації в умовах воєнного стану, масових порушень прав людини та сучасних технологічних викликів. Такий підхід створює передумови для формування ефективної моделі криміналістичної методики, здатної забезпечити всебічне виявлення, фіксацію та розслідування кримінальних правопорушень, захист прав потерпілих та підвищення результативності кримінального провадження.

Ключові слова: криміналістична методика, методика розслідування, кримінальне провадження, досудове розслідування, слідчі (розшукові) дії, проти волі, честі та гідності.

Filashkin V.S. Theoretical foundations for building a comprehensive model of the methodology for investigating criminal offenses against an individual's liberty, honor and dignity.

The article examines the issues of classification and development of investigative methodologies for criminal offenses, in particular crimes against the liberty, honor, and dignity of the individual. A review of scientific approaches demonstrates significant discrepancies regarding the criteria for distinguishing levels of methodologies, which leads to duplication of categories, unclear interrelations, and limits practical applicability. It is emphasized that an effective criminalistic methodology should be based on a single essential criterion, ensuring systematization, internal consistency, and the possibility of mutual complementarity of individual methods.

The article highlights modern concepts of criminalistic activity focused on detection, prevention, investigation, and suppression of criminal offenses. Special attention is given to criminal offenses against the liberty, honor, and dignity of the individual, which combine violent actions and non-material infringements on fundamental human values. The necessity of a comprehensive approach is substantiated, integrating general theoretical principles of criminalistics with practical algorithms for investigators, detectives, and prosecutors.

The structure of a comprehensive methodology is disclosed, including the identification of the research object and subject, classification of criminal offenses, development of algorithms and programs for investigative and operational measures, as well as mechanisms for interaction among law enforcement units. Emphasis is placed on the importance of a step-by-step organization of the investigation, which ensures the systematic execution of actions, consideration of the specifics of criminal offenses, and prompt response to investigative situations.

It is concluded that a comprehensive criminalistic methodology for investigating criminal offenses against liberty, honor, and dignity of the individual should have a flexible structure, combine fundamental scientific principles with practical recommendations, and be adaptable to wartime conditions, mass human rights violations, and modern technological challenges. This approach creates the conditions for forming an effective model of criminalistic methodology, capable of comprehensive detection, documentation, and investigation of criminal offenses, protecting victims' rights, and enhancing the efficiency of criminal proceedings.

Key words: criminalistic methodology, investigative methodology, criminal proceedings, pre-trial investigation, investigative (search) actions, offenses against liberty, honor, and dignity.

Постановка проблеми. Кримінальні правопорушення проти волі, честі та гідності особи відзначаються підвищеною латентністю та складністю доказування, що зумовлює потребу в ефективних криміналістичних підходах до їх розслідування. Практика досудового розслідування свідчить про відсутність цілісної та систематизованої методики, яка б ураховувала криміналістично значущі особливості цієї групи правопорушень. У зв'язку з цим актуальною є проблема наукового обґрунтування та побудови комплексної моделі методики розслідування кримінальних правопорушень проти волі, честі та гідності особи, зорієнтованої на потреби сучасної слідчої практики.

Метою дослідження є наукове обґрунтування та розроблення комплексної моделі методики розслідування кримінальних правопорушень проти волі, честі та гідності особи, спрямованої на підвищення ефективності досудового розслідування з урахуванням криміналістично значущих особливостей цієї категорії правопорушень.

Стан опрацювання проблематики. Стан дослідження показує, що пошук підстав для класифікації криміналістичних методик у різні періоди здійснювали В.П. Бахін, А.Ф. Волобуєв, М.М. Єфімов, В.О. Коновалова, Г.А. Матусовський, В.А. Журавель, І.В. Пиріг, В.В. Тіщенко, В.Ю. Шепітько, С.С. Чернявський та інші науковці. Хоча фундаментальні ідейні засади криміналістичної методики сформовані класичними теоретиками, сучасна вітчизняна наука розвиває ці положення в контексті конкретних груп кримінальних правопорушень і складових досудового розслідування, проте залишається недостатньо узагальненою у вигляді комплексної моделі, адаптованої до розслідування кримінальних правопорушень проти волі, честі та гідності особи, що і визначає актуальність нашого дослідження.

Виклад основного матеріалу. Узагальнення наукових позицій щодо класифікації методик розслідування кримінальних правопорушень демонструє, що у цій сфері існує значна розбіжність думок. Науковці часто змішують підстави для виділення рівнів методик, що призводить до дублювання категорій і нечіткості взаємозв'язків між ними. Підстави для класифікації часто обираються умовно, з огляду лише на окремі слідчі ситуації, що обмежує практичну застосовність методик. Сучасні науковці підкреслюють важливість орієнтації криміналістичної методики на виявлення, припинення, розслідування і запобігання кримінальним правопорушенням. Виявлення передбачає пошук і фіксацію інформації про підготовку, замах або вчинення закінченого діяння, припинення – перешкоджання протиправним діям, розслідування – процес пізнання обставин конкретного кримінального правопорушення, а запобігання – діяльність, що перешкоджає формуванню задуму кримінального правопорушення.

Важливо, як зазначає Г. Ю. Нікітіна-Дудікова, що в умовах сучасності криміналістична методика орієнтована на виконання завдань, пов'язаних із виявленням, припиненням та розслідуван-

ням кримінальних правопорушень, що стосуються статевої свободи та недоторканості дітей, а також на їх запобігання. Крім того, криміналістична методика має на меті забезпечення належного судового розгляду справи та підпорядковується досягненню цілей кримінального провадження [1, с. 132]. На переконання М.Л. Грібова й А.М. Черняка: запобігання злочинам – це діяльність, що перешкоджає формуванню задуму вчинення злочинів та (або) не допускає його втілення навіть як готування або замах на вчинення цих злочинів; виявленням злочинів є діяльність з пошуку та фіксації інформації про готування до злочину, замах на злочин, учинення закінченого злочину; припиненням злочинів є діяльність з недопущення злочину, який уже розпочато (зокрема перешкоджання готуванню, замаху та доведенню злочину до кінця); розслідування злочинів – це процес пізнання стороною обвинувачення факту й обставин учинення конкретного діяння (передбаченого КК України) під час досудового слідства, який утілюється в системі процесуальних дій, що застосовують з метою виконання завдань кримінального провадження загалом [2, с. 37].

Класифікації у криміналістиці застосовуються досить широко, хоча спеціальних праць із загальних проблем криміналістичної класифікації небагато [3, с. 88–89; 4, с. 29]. Одним з об'єктів криміналістичної класифікації є кримінальне правопорушення [5, с. 242]. Поняття кримінального правопорушення і конкретні його види закріплені у складах та описані в законодавстві про кримінальну відповідальність. Класифікація являє собою їх поділ на певні групи за відповідними притаманними їм ознаками, важливими, зокрема, щодо формування методик розслідування.

Як підкреслюється у багатьох криміналістичних працях, удосконалення методик розслідування окремих видів (груп) кримінальних правопорушень багато в чому залежить від розроблення криміналістичної класифікації кримінальних правопорушень. Зокрема, як слушно зазначає В.В. Тіщенко, об'єкт дослідження може бути правильно пізнаний лише тоді, коли за допомогою класифікації ми проникаємо від вихідного цілого до утворюючих його елементів, частин, і від них знову до цілого, пізнаючи закономірності присутності цих частин й елементів, їх взаємозв'язку та взаємодії в рамках досліджуваної системи [6, с. 29]. Далі автор продовжує, сьогодні не йдеться про наявність єдиної, загальновизнаної та логічно узгодженої класифікації криміналістичних методик. Її відсутність, принаймні в методологічному плані, призводить до суттєвих ускладнень щодо формування та застосування методичних рекомендацій на практиці. Дискусійним у науці є питання про конкуренцію кримінально-правових і криміналістичних підстав класифікації злочинів та, отже, і методик їх розслідування. З розвитком інтеграційних підходів до криміналістичних досліджень економічних злочинів, поряд з визначенням поняття, закономірно виникає питання про їх класифікацію [7, с. 377].

Як слушно підкреслює В.В. Тіщенко, адекватне розуміння об'єкта дослідження можливе лише за умови, коли пізнання відбувається шляхом переходу від цілого до його складових елементів і частин, а далі – у зворотному напрямі, коли знову розглядається цілісність, але вже крізь призму закономірностей присутності цих частин, їх взаємозв'язків та взаємодії в межах досліджуваної системи [6, с. 30]. Такий діалектичний підхід цілком виправдано переноситься і на сферу криміналістики, адже саме через аналіз і синтез можна сформувати цілісне уявлення про закономірності вчинення, приховування та розслідування кримінальних правопорушень.

У цьому контексті методика розслідування кримінальних правопорушень проти волі, честі та гідності особи має бути побудована на високому рівні узагальнення, з урахуванням специфіки таких кримінальних правопорушень, що поєднують у собі як насильницькі дії (незаконне позбавлення волі, викрадення людини, торгівля людьми, насильницьке зникнення), так і посягання нематеріального характеру (наклеп, приниження честі та гідності, примушування до дій проти волі). Спільність цих діянь полягає у їхньому впливі на базові цінності особи – фізичну свободу, моральну недоторканність, соціальну репутацію, – що обумовлює єдність механізму протиправної діяльності та, відповідно, слідових картин.

Важливим є й те, що криміналістичні методики носять рекомендаційний характер, проте їхнє впровадження забезпечує стійкий позитивний ефект, підвищуючи якість і результативність досудового розслідування та судового розгляду. Ефективність методики виявляється у її здатності орієнтувати практику на досягнення завдань кримінального провадження, передбачених ст. 2 КПК України, та на забезпечення захисту прав людини.

Кожний метод розслідування, що входить до складу такої методики, має власну структуру та логіку застосування. Вона включає: понятійний апарат, що дозволяє відмежувати його від інших методів; спеціальні засоби (технічні, інформаційні, організаційні), які забезпечують реалізацію

передбачених процедур; технологію, тобто систему операцій, що гарантує досягнення поставлених цілей; а також описання правил, завдяки яким метод стає доступним і зрозумілим для практичного використання слідчими, детективами, прокурорами та іншими суб'єктами доказування.

Практика розслідувань підтверджує необхідність формування комплексної методики: за даними опитувань працівників правоохоронних органів, більшість із них вважають за потрібне закріпити у методичних рекомендаціях положення щодо типових обставин, які необхідно встановлювати під час отримання первинної інформації про кримінальне правопорушення, алгоритмів організації роботи на початковому етапі, а також моделей поведінки слідчого чи детектива у найбільш поширених слідчих ситуаціях.

У своїй основі комплексна методика розслідування кримінальних правопорушень проти волі, честі та гідності особи спирається на відповідну теоретичну концепцію. Вона розкривається через визначення її об'єкта, системи та змісту окремих елементів, місця у структурі криміналістичних знань, значення для розвитку науки та удосконалення слідчої практики, а також через постановку завдань подальших наукових досліджень. Об'єктом цієї концепції є закономірності виявлення, збирання, фіксації, дослідження та оцінки доказів у конкретних кримінальних провадженнях.

При формуванні структури криміналістичної методики розслідування кримінальних правопорушень проти волі, честі та гідності особи важливо дотримуватися як основних принципів криміналістичної науки, так і послідовності етапів процесу розслідування. У цьому контексті доцільним є спирання на базову програму поетапного розслідування злочинів, розроблену В.В. Тіщенком [7, с. 378], яка довела свою універсальність і може бути адаптована до аналізованої категорії кримінальних правопорушень.

Таким чином, комплексна криміналістична методика – це система наукових положень і розроблених на їх основі рекомендацій щодо виявлення і розслідування кримінальних правопорушень, об'єднаних у групи на основі криміналістично значимих ознак. На цій підставі можна стверджувати, що система методик розслідування кримінальних правопорушень проти волі, честі та гідності особи повинна мати комплексний характер, тобто поєднувати у собі як загальнотеоретичні положення, так і прикладні алгоритми для конкретних слідчих (розшукових) дій. Загальні положення такої методики охоплюють вивчення закономірностей організації та проведення розслідування, формування понятійного апарату, визначення завдань і принципів, класифікацію злочинів, а також аналіз проблем і тенденцій розвитку науки криміналістики. Вони забезпечують системність, наукову обґрунтованість і внутрішню узгодженість методики [4, с. 235; 6, с. 39].

Окремі ж методики розробляються на основі цих загальних положень, але з урахуванням практичних потреб, особливостей слідчої й оперативно-розшукової діяльності, а також умов воєнного стану та збройного конфлікту, коли загрози свободі, честі та гідності особи набувають особливої гостроти. Саме поєднання фундаментальних засад і прикладних рекомендацій створює передумови для формування цілісної моделі криміналістичної методики, здатної ефективно забезпечити виявлення, документування й розслідування цієї категорії кримінальних правопорушень.

Кожна окрема методика розслідування як своєрідна програма дій повинна формуватися на основі визначених методологічних засад.

По-перше, її предмет визначається особливостями криміналістичної характеристики кримінального правопорушення, ключовим елементом якої є спосіб його вчинення. Виявлення нових методів підготовки, реалізації та приховування злочинів, зокрема з використанням сучасних цифрових технологій, інформаційних мереж або міжнародних каналів, обумовлює постійну потребу в оновленні методичних рекомендацій та врахуванні динаміки злочинних технологій [8, с. 321].

По-друге, методологія криміналістичного забезпечення розслідування злочинів спрямована на пошук шляхів розв'язання ключової проблеми, яка полягає в суперечності між двома видами діяльностей – злочинної та правоохоронної, дослідження яких охоплює предметна сфера науки криміналістики, залучаючи низку методів наукового пізнання [9, с. 72].

По-третє, основу кожної методики становлять алгоритми та програми проведення процесуальних дій і оперативно-розшукових заходів, у тому числі їх комплексів у вигляді тактичних операцій. Їх спрямованість і послідовність визначаються конкретними умовами розслідування. Наприклад, методика розслідування незаконного позбавлення волі істотно відрізняється від методики розслідування наклепу чи приниження честі та гідності, проте всі вони базуються на спільних закономірностях організації пізнавальних процесів, що мають бути враховані під час формування комплексної методики. Технологічний підхід у криміналістиці призначений перш за все для до-

слідження складних процесів злочинної діяльності, а також стратегії діяльності з розслідування злочинів. Разом із тим, з позицій технологічного підходу можливо розглядати цілеспрямовані, послідовні процеси, що пов'язані із вирішенням окремих техніко-криміналістичних і тактичних завдань. Розробка технологічного підходу дозволяє розглянути різні процеси у слідчій та експертній діяльності з позиції ефективності та доцільності застосування програмування, а також послідовності їх запровадження [10, с. 321].

Зазначені структурні елементи набувають концептуального значення в межах створення моделі комплексної методики розслідування кримінальних правопорушень проти волі, честі та гідності особи. Як слушно підкреслює В.М. Шевчук, окрема криміналістична методика має інформаційно-пізнавальну спрямованість і фактично являє собою інформаційно-пізнавальну модель, яка розробляється на підставі вивчення та узагальнення значної кількості практики розслідування кримінальних правопорушень і відображає саме типове для всього масиву розслідуваних деліктів і містить науково обґрунтовані та апробовані практикою методико-криміналістичні рекомендації. Пізнавальна цінність цієї моделі полягає в тому, що суб'єкти досудового розслідування та судового розгляду (слідчий, детектив, прокурор, суддя) мають можливість використовувати її як своєрідний орієнтир стосовно підвищення ефективності та оптимізації процесу виявлення, розслідування, профілактики кримінальних правопорушень та їх судового розгляду [11, с. 251–252].

Враховуючи позиції Антощука А.О. розробка методики розслідування є важливим етапом у процесі забезпечення правопорядку та розкриття кримінальних правопорушень. Це структурований підхід, що містить у собі набори визначених принципів, правил та методів, які застосовуються правоохоронними органами для виявлення, фіксації, вилучення, використання та оцінки доказів [12, с. 13].

На підставі вищевикладеного, можна виокремити структурні елементи, які входять у структуру криміналістичної методики. Так, початковий етап розслідування передбачає: 1) аналіз отриманої інформації про кримінально-релевантну подію, виявлення ознак, що вказують на кримінальні правопорушення проти свободи, честі та гідності особи (наприклад, викрадення, насильницьке зникнення, торгівля людьми), попередню кваліфікацію події та визначення напряму розслідування; 2) співвіднесення події з певним видом чи групою кримінальних правопорушень на основі криміналістичної класифікації, що дозволяє обрати відповідну методику або зафіксувати потребу в її модифікації, використати евристичні прийоми та елементи базової моделі; 3) застосування даних криміналістичної характеристики кримінального правопорушення (способу вчинення, обстановки, особливостей слідової картини), формування загальних і окремих слідчих версій, визначення можливих джерел доказів; 4) співставлення конкретної слідчої ситуації з типовими ситуаціями, передбаченими методиками, виявлення прогалин чи суперечностей у вихідній інформації та шляхів їх перевірки; 5) формулювання тактичних завдань, планування першочергових слідчих (розшукових) і процесуальних дій; 6) розроблення і перевірку версій, що випливають із зібраних відомостей, з урахуванням необхідності встановлення криміналістично значущих обставин; 7) організацію взаємодії слідчого з оперативними підрозділами, патрульною поліцією та іншими службами з метою невідкладного припинення кримінального правопорушення, затримання підозрюваних і фіксації доказів «за гарячими слідами».

Подальший етап розслідування включає: 8) аналіз результатів початкових слідчих (розшукових) дій і перевірки версій, узагальнення здобутої інформації; 9) побудову інформаційної моделі протиправної події (наприклад, механізму викрадення, системи переміщення потерпілих чи технології торгівлі людьми); 10) оцінку рівня реалізації завдань початкового етапу, з'ясування причин неуспіху та пошук нових тактичних рішень; 11) складання розгорнутого плану розслідування, деталізацію обставин кримінального правопорушення та перевірку версій стосовно конкретних підозрюваних; 12) встановлення всіх учасників протиправної діяльності, розподілу ролей між ними (організаторів, виконавців, пособників, підбурювачів), характеру їх зв'язків з потерпілими; 13) визначення комплексу тактичних операцій, спрямованих на встановлення всіх епізодів діяльності, виявлення організованих форм злочинності, тривалості та масштабів протиправної діяльності; 14) детальне вивчення особи підозрюваного, його соціально-демографічних характеристик, ролі у злочинному задумі, що дає змогу правильно обрати тактику допиту, застосування запобіжних заходів, оцінити пом'якшувальні чи обтяжуючі обставини; 15) виявлення форм протидії слідству з боку злочинців або їхніх спільників і вироблення заходів щодо її подолання; 16) встановлення шкоди, заподіяної потерпілим (у тому числі немайнової, пов'язаної з приниженням

честі та гідності), а також вжиття заходів для відновлення прав потерпілих та забезпечення відшкодування збитків.

Така поетапна модель є гнучкою: вона може деталізуватися та розширюватися залежно від характеру протиправної діяльності, кількості епізодів, специфіки слідової картини, кола учасників і потерпілих, а також від рівня та змісту протидії розслідуванню. Особливої ваги вона набуває в умовах збройного конфлікту та воєнного стану, коли фіксація та доказування кримінальних правопорушь проти волі, честі та гідності особи ускладнюються масовістю посягань, їх системністю та участю організованих груп.

Висновки. Узагальнений аналіз наукових позицій щодо класифікації та розробки методик розслідування кримінальних правопорушень свідчить про наявність суттєвих методологічних проблем у цій сфері. Науковці часто застосовують різні підстави для виділення рівнів методик, що призводить до дублювання категорій, нечіткості взаємозв'язків між ними та обмежує практичну застосовність. Відсутність логічної послідовності між загальними, особливими та окремими категоріями методик ускладнює формування цілісної системи криміналістичних знань. Саме тому, формування ефективної криміналістичної методики вимагає поєднання загальнотеоретичних положень із прикладними алгоритмами для практичної діяльності слідчих, детективів, прокурорів та інших суб'єктів доказування. Система методик розслідування кримінальних правопорушень проти волі, честі та гідності особи повинна мати комплексний характер, поєднувати фундаментальні принципи криміналістики та практичні рекомендації, що забезпечує її адаптивність до різних слідчих ситуацій, умов воєнного стану та сучасних викликів практичної діяльності. Такий підхід формує передумови для створення цілісної, ефективної та науково обґрунтованої моделі криміналістичної методики, здатної забезпечити належне виявлення, фіксацію та розслідування кримінальних правопорушень.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Нікітіна-Дудікова Г.Ю. Криміналістична методика розслідування кримінальних правопорушень проти статевої свободи та статевої недоторканості дітей: монографія. Вінниця: ТВОРИ, 2022. 624 с. URL: https://elar.navs.edu.ua/items/45c1015d-9bb3-4903-be7d-1d58002dae71.
2. Грібов М.Л., Черняк А.М. Протидія злочинності оперативними підрозділами правоохоронних органів: поняття та зміст. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ.* 2018. № 4 (109). С. 46–52. URL: https://elar.navs.edu.ua/server/api/core/bitstreams /ef596ae2-f7b5-4ebb-a722-583772f678a5/content.
3. Салтевський М.В. Криміналістика : підручник. У 2-х ч. Х.: Консум, 2001. 528 с.
4. Криміналістика: курс лекцій (ч. 1) / В.П. Бахін, І.В. Гора, П.В. Цимбал. Ірпінь: Акад. ДПС України, 2002. 356 с.
5. Степанюк Р.Л. Проблеми розвитку криміналістичної методики в умовах реформування кримінальної юстиції України. *Вісник Кримінологічної асоціації України*. 2016. № 1 (12) С. 242–247. URL: https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/75816546-f9a4-4f45-ba93-2c761d12645b/content.
6. Тіщенко В.В. Теоретичні і практичні основи методики розслідування злочинів: монографія. Одеса: Фенікс, 2007. 260 с.
7. Тіщенко В.В. Виникнення, розвиток і сучасний стан криміналістичної методики розслідування. *Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія»*: зб. наук. пр. Одеса, 2017. Т. XIX. С. 373–380. URL: https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/79724ed7-5131-4d28-828e-0a09a5797867/content.
8. Керівництво з розслідування злочинів: наук.-практ. посіб. / В.Ю. Шепітько, В.О. Коновалова, В.А. Журавель та ін. ; за ред. В.Ю. Шепітька. Х.: Одіссей, 2010. 464 с.
9. Чорноус Ю.М. Методологічні засади криміналістичного забезпечення розслідування злочинів. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2017. № 1 (13). С. 63–76. URL: https://philosophy.navs.edu.ua/index.php/philosophy/article/view/351/354.
10. Тіщенко В.В. Технологічний підхід як інноваційний напрямок у розвитку криміналістичної науки. *Вісник Львівського торговельно-економічного університету*. 2015. № 2. С. 316–318. URL: https://journals-lute.lviv.ua/index.php/visnyk-law/article/view/187/171.

11. Шевчук В.М. Концептуальні основи формування окремих криміналістичних методик (проблеми визначення поняття та ознак). *Актуальні проблеми держави і права.* Одеса, 2020. № 86. С. 246–258. DOI: https://doi.org/10.32837/apdp.v0i86.2452.
12. Антощук А.О. Структура криміналістичної методики розслідування умисного знищення або пошкодження чужого майна, вчиненого шляхом підпалу. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія: Право Том 4 № 87 (2025). С. 11–16. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.87.4.1.

УДК 343.98
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.4.66

ТАКТИЧНІ ОПЕРАЦІЇ ПО НЕЙТРАЛІЗАЦІЇ ПРОТИПРАВНОГО ВПЛИВУ ПІДОЗРЮВАНОГО У ЗЛОЧИННІЙ ДІЯЛЬНОСТІ НА ПОТЕРПІЛОГО ТА СВІДКІВ

Чубенко А.В.,
старший викладач спеціальної кафедри – 8
Навчально-наукового інституту державної безпеки
Національної академії служби безпеки України
ORCID: 0000-0002-9494-2642

Чубенко А.В. Тактичні операції по нейтралізації протиправного впливу підозрюваного у злочинній діяльності на потерпілого та свідків.

Показано, що успішне вирішення завдань досудового провадження можливе у випадку безперешкодної участі у ньому потерпілих, свідків та інших учасників, які сприяють слідчому шляхом надання показань щоб встановлювати обставин вчиненого кримінального правопорушення. Разом з тим, слідчій практиці відомі непоодинокі випадки неправомірного впливу на таких учасників кримінального провадження, їх родичів та близьких, з боку правопорушників та їхнього оточення з метою перешкоджання розкриттю та розслідуванню кримінального правопорушення. Такий протиправний вплив створює реальні передумови для ухилення винних від кримінальної відповідальності за вчинене кримінальне правопорушення і суттєво утруднюється діяльність з розкриття і розслідування кримінального правопорушення.

Метою впливу на підозрюваного, свідка, на стадії досудового розслідування, шляхом використання різноманітних погроз є бажання зацікавлених осіб змусити зазначеного учасника кримінального судочинства відмовитися від викривальних показань щодо іншого підозрюваного, змінити показання на неправдиві та/або сприятливіші для останнього. Кінцевою метою даного впливу є ухилення від кримінальної відповідальності або її пом'якшення, створення певних перешкод для встановлення обставин, що підлягають доказуванню у кримінальному провадженні, а отже недосягнення мети кримінального судочинства, тобто перешкоджання його здійсненню.

Вказано на те, що проблема забезпечення безпеки учасників кримінального провадження вкрай гостро постала в останні два десятиліття. Насамперед, це зумовлено активізацією організованої злочинної діяльності, збільшенням кількості кримінальних правопорушень, які вчиняються організованими злочинними спільнотами, і відповідно посиленням негативного впливу з боку учасників цих угруповань на осіб, які сприяють правосуддю: потерпілих, свідків а також підозрюваних які стали на шлях виправлення та співпрацюють з правоохоронними органами.

У даній статті узагальнені криміналістичні рекомендації щодо розроблення та реалізації тактичних операцій спрямованих на нейтралізацію протиправного впливу підозрюваного у злочинній діяльності на потерпілого та свідка.

Ключові слова: протидія розслідуванню, тактична операція, вплив на потерпілого, вплив на свідка, криміналістична тактика, тактико-криміналістичні засоби, комплексні криміналістичні засоби, забезпечення безпеки потерпілого, забезпечення безпеки свідка.

Chubenko A.V. Tactical operations to neutralize the unlawful influence of a suspect in criminal activity on the victim and witnesses.

It is shown that the successful resolution of the tasks of pre-trial proceedings is possible in the case of unhindered participation in it of victims, witnesses and other participants who assist the investigator by providing testimony to establish the circumstances of the committed criminal offense. At the same time, investigative practice is known for numerous cases of unlawful influence on such participants in criminal proceedings, their relatives and close friends, by offenders and their entourage in order to impede the disclosure and investigation of a criminal offense. Such unlawful influence creates real

prerequisites for the evasion of the perpetrators from criminal liability for the committed criminal offense and significantly complicates the activities of disclosure and investigation of a criminal offense.

The purpose of influencing a suspect, a witness, at the stage of pre-trial investigation, through the use of various threats is the desire of interested persons to force the specified participant in criminal proceedings to refuse to give incriminating testimony against another suspect, to change the testimony to false and/or more favorable for the latter. The ultimate goal of this influence is to evade criminal liability or mitigate it, to create certain obstacles to establishing circumstances that are subject to proof in criminal proceedings, and therefore to fail to achieve the goal of criminal proceedings, that is, to impede its implementation. It is indicated that the problem of ensuring the safety of participants in criminal proceedings has become extremely acute in the last two decades. First of all, this is due to the intensification of organized criminal activity, an increase in the number of criminal offenses committed by organized criminal communities, and, accordingly, an increase in the negative impact of participants in these groups on persons who contribute to justice: victims, witnesses, as well as suspects who have embarked on the path of correction and cooperate with law enforcement agencies.

This article summarizes forensic recommendations for the development and implementation of tactical operations aimed at neutralizing the unlawful influence of a suspect in criminal activity on the victim and witness.

Key words: countering the investigation, tactical operation, influence on the victim, influence on the witness, forensic tactics, tactical-forensic means, complex forensic means, ensuring the safety of the victim, ensuring the safety of the witness.

Постановка проблеми. Загальновідомо, що успішне вирішення завдань досудового провадження можливе у випадку безперешкодної участі у ньому потерпілих, свідків та інших учасників, які сприяють слідчому шляхом надання показань щоб встановлювати обставин вчиненого кримінального правопорушення. Разом з тим, слідчій практиці відомі непоодинокі випадки, неправомірного впливу на таких учасників кримінального провадження, їх родичів та близьких, з боку правопорушників та їхнього оточення з метою перешкоджання розкриттю та розслідуванню кримінального правопорушення. Такий протиправний вплив створює реальні передумови для ухилення винних від кримінальної відповідальності за вчинене кримінальне правопорушення і суттєво утруднюється діяльність з розкриття і розслідування кримінального правопорушення.

Метою даної статті є узагальнення криміналістичних рекомендацій щодо розроблення та реалізації тактичних операцій спрямованих на нейтралізацію протиправного впливу підозрюваного у злочинній діяльності на потерпілого та свідка.

Стан опрацювання проблематики. Питання захисту від протиправного впливу на потерпілих та свідків під час досудового і судового провадження розробляли у своїх дослідженнях О. Александренко [1], Л. Аркуша [2], В. Бахін [3], В. Берназ [4], А. Волобуєв [5], М. Даньшин [6], С. Зав'ялов [7], Н. Карпов [8], В. Корж [9], В. Лисиченко [10], Є. Лук'янчиков [11], Т. Панасюк [12], О. Ромців [13], В. Сакало [14], В. Шепітько [15], Р. Шехавцов [16], К. Чаплинський [17], С. Чернявський [18] та інші науковці. А завдання вирішувати цю проблему шляхом використання криміналістичних комплексів, зокрема тактичних операцій пропонували у своїх публікаціях В. Берназ [19, с. 430-431], А. Волобуєв [20, с. 110-111], Є. Гавриляк [21, с. 51], С. Краснянський [22, с. 88], О. Ларкін [23, с. 189-190], О. Олішевський [22, с. 88], М. Проценко [20, с. 110-111], В. Пчолкін [24, с. 272], М. Салтевський [19, с. 430-431], А. Старушкевич [25], О. Федосова [24, с. 272], Б. Щур [26, с. 14; 27, с. 232].

Виклад основного матеріалу. Протидія діяльності з виявлення, розкриття і розслідування кримінального правопорушення є системою умисних, протиправних дій (бездіяльності) осіб, спрямованих на перешкоджання діяльності правоохоронних органів щодо збирання, дослідження та використання криміналістично значущої інформації, зазвичай доказової на початку досудового розслідування та в ході його здійснення, і спрямовується на кінцевий результат – перешкоджання правосуддю.

У даному контексті слід враховувати, деякі дії підозрюваного, його адвоката, близьких родичів, можуть зовні сприймаються як протидія розслідуванню кримінального правопорушення, однак фактично бути реалізацією останніми своїх конституційних прав щодо захисту від кримінального переслідування (для прикладу, не свідчити проти себе, проти своїх родичів, дотримуватися таємниці сповіді тощо).

Результати анкетування співробітників органів досудового слідства дали можливість Б. Щуру встановити форми протидії розслідуванню, які зустрічаються у практиці практичних працівників, крім інших форм – погрози свідкам, потерпілим, підозрюваним чи обвинуваченим зустрічалися у 14%, а застосування фізичного впливу стосовно учасників кримінального судочинства у 8% [26, с. 14].

Здійснивши злочинну діяльність правопорушник зазвичай, усвідомлює, що вчинений ним злочин викличе, чи може викликати, несприятливі наслідки, які полягають у притягненні до кримінальної відповідальності. Це відповідно спонукає правопорушника до пошуку шляхів подолання несприятливих для нього обставин, шляхом намагання змінити їх, або звернути на свою користь. Вибір правопорушником такого шляху зазвичай, обумовлюється тими можливостями, які він має для впливу на виниклу ситуацію. Шляхом перебирання можливих варіантів дій, правопорушник обирає з них найвигідніший на його думку, тобто такий, що пов'язаний з мінімальними можливими витратами та наймаксимальнішим результатом. Зазвичай у даній ситуації найбільш прийнятними для правопорушника бувають дії, спрямовані на приховування від правоохоронців криміналістично значущої інформації про факти, які можуть призвести до несприятливих наслідків. Коли правопорушник впливає на джерело криміналістично значущої інформації, тобто на об'єкт впливу, то у такому разі відомості приховуються повністю або частково.

У більшості кримінальних правопорушень носіями несприятливої для злочинців криміналістично значущої інформації є фізичні особи (потерпілі, свідка), які є носіями (у своїй свідомості) криміналістично значущої інформації про кримінальне правопорушення та інші пов'язані з ним обставини. Така криміналістично значуща інформація відображена у свідомості потерпілого та свідка у формі «ідеальних образів». Які фактично є ідеальними слідами у їх широкому криміналістичному розумінні. Особа, яка здійснила злочину діяльність, не має можливості не знищивши фізично або не зруйнувавши свідомість, стерти криміналістично значущу інформацію, яка відображена у пам'яті потерпілого та свідка. І останні не мають такої можливості, адже фактично не можливо спеціально змусити себе забути всю інформацію про подію, яку сприймав або був її безпосереднім учасником. Така ситуація обумовлює дії правопорушника спрямовані на те, щоб потерпілий та свідок приховували наявну у них криміналістично значущу інформацію. Свої дії правопорушника зазвичай, поєднуються із впливом на потерпілого або свідка, наслідками якого може бути приховування криміналістично значущої інформації у формі повного або часткового замовчування або ж її спотворення. У такому разі криміналістично значуща інформація не допускається у діяльність з розкриття і розслідування кримінального правопорушення, а якщо й допускається, то використовується не належним чином. Що не дає можливості слідчому та співробітникам оперативного підрозділу побудувати адекватну мисленеву модель події правопорушення, що відбувалася в минулому і відповідно сформувати належно систему доказів.

Непоодинокими є випадки коли правопорушник використовує потерпілого або свідка для досягнення власних цілей й дещо по іншому. За його вказівкою, потерпілий або свідок можуть самі впливати на джерела небажаної для правопорушника криміналістично значущої інформації. Так потерпілий і свідок можуть впливати на неживі матеріальні об'єкти, що є носіями криміналістично значущої інформації. У такій ситуації потерпілого або свідка використовують як знаряддя для приховування криміналістично значущої або безпосередньо доказової інформації. Так за вказівкою правопорушника свідок може знищити відбитки пальців рук, залишені злочинцем на місці події, які є доказом присутності останнього на місці вчинення кримінального правопорушення. Нерідко, піддавшись впливу правопорушника, потерпілий або свідок схиляють інших потерпілих або свідків до приховування криміналістично значущої інформації від слідчого чи співробітників оперативного підрозділу. Таким чином потерпілий або свідок, будучи знаряддям у руках правопорушника можуть зруйнувати й основні докази, на яких базується обвинувачення у кримінальному провадженні.

Впливаючи на потерпілого або свідка, правопорушник об'єктивно протидіє розслідуванню кримінального правопорушення. Вчиняючи активні дії, які залишають у навколишньому середовищі сліди (матеріальні та ідеальні). Такий вплив може здійснюватися як під час виявлення, так і розкриття та розслідування кримінального правопорушення, а також провадження у суді. Таким чином, здійснюючи свій протиправний вплив, злочинець протидіє загалом кримінальному судочинству.

Якщо схилити потерпілого або свідка на свій бік правопорушнику не вдається, до них може бути застосоване насильство, яке полягає у будь-якому примусі до дій, що суперечать бажанням

таких потерпілих або свідків. У такому разі вплив на потерпілого або свідка неминуче породжує конфліктну ситуацію, і чим жорстокіше насильство, тим суттєвішим є виниклий конфлікт. Зазвичай про це стає відомо правоохоронцям, які в залежності від інтенсивності протікання цього конфлікту обирають засоби його подолання, тобто нейтралізації впливу правопорушника на потерпілого або свідка.

Однак може виникнути ситуація, коли здійснюваний правопорушником вплив може і не завершитися насильством щодо потерпілого чи свідка, адже злочинець може і досягти своєї мети, схиливши останніх на свій бік, наприклад підкупивши свідка. Таку ситуацію також доцільно враховувати в ході подолання, нейтралізації протидії розслідуванню кримінального правопорушення.

Вплив на потерпілого або свідка як елемент злочинної діяльності здійснюється у просторі та часі, відображається у навколишньому середовищі (матеріальні і ідеальні сліди) і складається з певних періодів, які послідовно змінюють один одного. Першим таким періодом впливу є підготовка, яка полягає у збиранні необхідної інформації, її аналізуванні та формуванні умов майбутнього впливу. Другий період це безпосередня реалізація впливу, коли правопорушник безпосередньо дає вказівки потерпілому або свідку щодо здійснення конкретних дій спрямованих на реалізацію впливу. Третій період полягає в очікуванні результату, з метою переконання, що потерпілим або свідком реалізовано волю правопорушника. При цьому варто зазначити, що окремі види впливу правопорушників на потерпілих та свідків включають дії, що є кримінально караними, для прикладу: загроза вбивством; загроза знищення майна; дії потерпілого та свідка, спрямовані на дачу неправдивих показань тощо.

Отже, маємо констатувати, що вплив правопорушників на потерпілих та свідків завдає значної шкоди діяльності з виявлення, розкриття та розслідування кримінальних правопорушень, та й в цілому відправленню правосуддя. Такі протиправні дії правопорушників, разом із діями підданих впливу потерпілих та свідків, нерідко призводять до спотворення істини, і як наслідок – до втрати не лише криміналістично значущої або й доказової інформації, до виключення окремих епізодів злочинної діяльності з підозри чи обвинувального акту, до закриття кримінального провадження. Унаслідок цього злочинці уникають кримінальної відповідальності. Крім цього, такий протиправний вплив призводить до значних матеріальних витрат, ускладнює роботу органів досудового розслідування та правосуддя.

Під виконанням тактичного завдання щодо забезпечення безпеки потерпілих та свідків, слід розуміти певний інтелектуально-вольовий акт слідчого, спрямований на вжиття заходів безпеки, який обумовлений ситуацією, що виникла у кримінальному провадженні, і полягає у варіативному обранні слідчим тактики найбільш доцільної поведінки.

Ухвалювані слідчим тактичні рішення спрямовуються на виконання виниклого завдання, шляхом формування відповідної комплексної програми узгоджених дій суб'єктів діяльності з виявлення, розкриття і розслідування кримінального правопорушення, у виниклій слідчій ситуації. Змістом такої комплексної програми є слідчі (розшукові) дії, негласні слідчі (розшукові) дії, оперативно-розшукові та організаційні заходи, що спрямовані на реалізацію кримінально-процесуальних заходів безпеки.

Варіанти виконання тактичного завдання слідчого щодо забезпечення безпеки потерпілого та свідка, повинні ґрунтуватися на криміналістичному аналізі та оцінці виниклої на момент розслідування слідчим ситуації, а також прогнозуванні та плануванні обраних для реалізації тактичних засобів (криміналістичних комплексів).

Алгоритм ухвалення слідчим тактичного рішення щодо забезпечення безпеки потерпілого та свідка, має складатися з п'яти послідовних дій: 1) аналіз слідчої ситуації та побудова її моделі; 2) з'ясування завдання (мети) тактичного впливу слідчого на виниклу ситуацію; 3) обрання варіативних тактичних засобів вирішення розв'язання виниклої несприятливої слідчої ситуації; 4) визначення способів реалізації обраних тактичних засобів; 5) оцінка одержаних результатів.

Таким чином тактична операція щодо забезпечення безпеки потерпілого та свідка покликана за допомогою вмілого моделювання та поєднання різноманітних тактичних прийомів (комбінацій), слідчих та інших процесуальних дій, оперативно-розшукових та організаційних заходів не лише убезпечити носіїв криміналістично значущої в цілому та доказової зокрема інформації від небажаного впливу ззовні, а й забезпечити законну трансформацію криміналістично значущої інформації у форму доказу в конкретному кримінальному провадженні.

Тактичну операцію «Захист свідка», як і «Захист потерпілого» у криміналістичних публікаціях розглядають як таку, що здійснюється в межах обов'язкової тактичної операції – «Захист доказів».

Є. Гавриляк вважає, що однією із підстав для незвернення потерпілого до правоохоронців можуть бути погрози з боку членів організованого угруповання фізичним насильством над ним, його родичами, знищення його майна у разі заяви про вчинене кримінальне правопорушення та надання показань, що їх викривають. Саме ці обставини, на думку Є. Гавриляк обумовлюють необхідність проведення тактичної операції «Нейтралізація протидії розслідуванню». Дії слідчого у такій операції спрямовуються на встановлення в процесі провадження допитів осіб, від яких стало відомо про злочин, усіх обставин вчинення кримінального правопорушення, роз'яснення потерпілому можливостей Національної поліції щодо забезпечення його особистої безпеки та безпеки його родичів, його допит про обставини вчинення щодо нього кримінального правопорушення та чинення на нього впливу, безпосередня реалізація заходів безпеки відповідно до вимог КПК України, Закону України «Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві» тощо [21, с. 51].

А. Волобуєв та М. Проценко пропонують проводити тактичну операцію «Захист свідків і потерпілих» спрямовану на убезпечення від упливу членів організованих угруповань на свідків і потерпілих, який здійснюється з метою спонукання їх до утаювання відомих їм фактів або дачу неправдивих показань. Вплив організованих злочинних угруповань на зазначених осіб, з метою їхньою спонукання до мовчання або відмови від правдивих показань, може здійснюватися різними способами, зокрема підкупом, погрозами чи безпосередньо діями щодо знищення майна, побиття, убивства.

На думку науковців найбільш ефективними засобами попередження таких дій щодо потерпілих і свідків є ретельне проведення перших допитів з максимальною деталізацією показань цих учасників кримінального провадження. Негайна подальша перевірка даних показань й підтвердження їх іншими джерелами доказів. Якщо ж попередити відмову від раніше даних показань не вдалося, то способи подолання такої форми протидії розслідуванню мають залежати від причин, які змусили потерпілого або свідка виконувати вказівки правопорушника. З одного боку слідство має демонструвати реальну можливість притягнення до відповідальності за пособництво організованому злочину, дачу свідомо неправдивих показань, з іншого боку, способом нейтралізації такої протидії пропонується організація, в окремих випадках, охорони названих осіб, їхня ізоляції від впливу учасників організованих злочинних угруповань, наприклад, шляхом вивезення таких потерпілих та свідків, членів їхніх родин за місто та розміщення у санаторіях, будинках відпочинку тощо [20, с. 108-109].

В. Берназ та М. Салтевський пропонували проведення тактичної операції «Захист свідків і потерпілих та інших суб'єктів кримінального процесу», яка спрямована на убезпечення від впливу членів організованих злочинних груп на свідків і потерпілих з метою спонукання їх до утаювання відомих їм фактів або дачі неправдивих свідчень [19, с. 430-431].

О. Олішевським та С. Краснянським пропонується в системі безпеки учасників кримінального судочинства розрізняти дві складові: першу – особисту безпеку, другу складову – процесуальну безпеку. На їх думку, особиста безпека носія доказової інформації являє собою стан захищеності від погроз застосування фізичного або психічного насильства до особи – носія доказової інформації з метою примушення її до приховування або видачі даної інформації. Процесуальна безпека – це стан захищеності особи від погрози застосування дій, що позбавляють можливості безперешкодно здійснювати належні особі права, закріплені у кримінальному процесуальному законодавстві.

Науковці вважають, що тактична операція «Захист свідка» має на меті захистити свідка від незаконного впливу з боку зацікавлених осіб, а також одержання від нього слідчим об'єктивної інформації у кримінальному провадженні. Ця тактична операція має включати наступні дії та заходи: а) роз'яснення свідку гарантій захисту його безпеки; б) ізоляція (охорона) свідка від впливів зацікавлених осіб; в) проведення впізнання (або узнавання) поза візуальним спостереженням; г) вжиття заходів для забезпечення конфіденційності даних про осіб, які викривають винних; ґ) використання інших заходів безпеки, передбачених Законом України «Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві».

Згідно зі ст. 7 Закону України «Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві» заходами забезпечення безпеки на думку О. Олішевського та С. Краснянського

є: особиста охорона, охорона житла і майна; видача спеціальних засобів індивідуального захисту та оповіщення про небезпеку; використання технічних засобів контролю і прослуховування телефонних та інших переговорів, візуальне спостереження; заміна документів і зміна зовнішності; зміна місця роботи або навчання; переселення в інше місце проживання; поміщення в дошкільну виховну установу або установи органів соціального захисту населення; забезпечення конфіденційності відомостей про особу; закритий судовий розгляд. Крім того, науковці вважають, що КК України передбачає кримінальну відповідальність за невжиття заходів безпеки щодо осіб, взятих під захист (ст. 380) і розголошення відомостей про заходи безпеки щодо особи, взятої під захист (ст. 381) [22, с. 89].

За дослідженням М. Ларкіна, практика розслідування кримінальних правопорушень, що вчиняються членами молодіжних неформальних груп (об'єднань), показала доцільність виокремлення низки тактичних операцій, у проведенні яких може виникнути необхідність, зумовлена слідчою ситуацією та специфікою протиправних проявів.

На його думку тактична операція «Захист свідка» притаманна розслідуванню групових кримінальних правопорушень. Слідчий (прокурор) ухвалює рішення про проведення зазначеної тактичної операції на підставі наявної вихідної інформації, якщо існує загроза життю, здоров'ю свідка (його близьких родичів), майну, репутації тощо. Передувати ухваленню рішення про проведення вказаної тактичної операції може наявність однієї із двох типових слідчих ситуацій: 1) коли відомості про свідка, який викриває винних, відомі підозрюваним (їхньому оточенню); 2) коли зазначені дані відомі лише слідчому (прокурору), а для інших ця особа залишається невідомою.

М. Ларкін вважає, що для розслідування кримінальних правопорушень, що вчиняються членами молодіжних неформальних груп (об'єднань), більш характерна перша слідча ситуація, адже здебільшого слідчим на початку розслідування не вживаються заходи щодо приховування особи свідка. І саме через це у більш ніж 60% випадків здійснюються спроби впливу на показання свідків з метою невикриття членів неформального співтовариства. Такі спроби можуть здійснюватися «однодумцями» із неформального середовища, родичами підозрюваного (підозрюваних), зокрема через адвокатів.

На думку науковця, зазначена тактична операція, під час розслідування аналізованої категорії кримінальних правопорушень, повинна передбачати: 1) проведення комплексу слідчих (розшукових) дій, оперативно-розшукових та організаційних заходів (зокрема, допит (допити) учасників кримінального провадження, окремі негласні слідчі (розшукові) дії, оперативно-розшукові заходи, подання запитів, клопотань, заяв до органів, установ тощо); 2) безпосереднє застосування заходів безпеки, передбачених Законом України «Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві» [23, с. 189-190].

Отже, протидія діяльності з виявлення, розкриття і розслідування кримінального правопорушення є системою умисних, протиправних дій (бездіяльності) осіб, спрямованих на перешкоджання діяльності правоохоронних органів щодо збирання, дослідження та використання криміналістично значущої інформації, зазвичай доказової на початку досудового розслідування та в ході його здійснення, і спрямовується на кінцевий результат – перешкоджання правосуддю. В ході такої протидії протиправні дії правопорушників, разом із діями підданих впливу потерпілих та свідків, нерідко призводять до спотворення істини, і як наслідок – до втрати не лише криміналістично значущої або й доказової інформації, до виключення окремих епізодів злочинної діяльності з підозри чи обвинувального акту, до закриття кримінального провадження. Унаслідок цього злочинці уникають кримінальної відповідальності. Такий протиправний вплив призводить до значних матеріальних витрат, ускладнює роботу органів досудового розслідування та правосуддя.

Виконання тактичного завдання щодо забезпечення безпеки потерпілих та свідків – це певний інтелектуально-вольовий акт слідчого, спрямований на вжиття заходів безпеки, який обумовлений ситуацією, що виникла у кримінальному провадженні, і полягає у варіативному обранні слідчим тактики найбільш доцільної поведінки.

Ухвалювані слідчим тактичні рішення спрямовуються на виконання виниклого завдання, шляхом формування відповідної комплексної програми узгоджених дій суб'єктів діяльності з виявлення, розкриття і розслідування кримінального правопорушення, у виниклій слідчій ситуації. Змістом такої комплексної програми є слідчі (розшукові) дії, негласні слідчі (розшукові) дії, оперативно-розшукові та організаційні заходи, що спрямовані на реалізацію кримінально-процесуальних заходів безпеки. Варіанти виконання тактичного завдання слідчого щодо забезпечення

безпеки потерпілого та свідка, мають ґрунтуватися на криміналістичному аналізі та оцінці виниклої на момент розслідування слідчим ситуації, а також прогнозуванні та плануванні обраних для реалізації тактичних засобів (криміналістичних комплексів), зокрема тактичних операцій. Алгоритм ухвалення слідчим тактичного рішення щодо забезпечення безпеки потерпілого та свідка, має складатися з п'яти послідовних дій: 1) аналіз слідчої ситуації та побудова її моделі; 2) з'ясування завдання (мети) тактичного впливу слідчого на виниклу ситуацію; 3) обрання варіативних тактичних засобів вирішення розв'язання виниклої несприятливої слідчої ситуації; 4) визначення способів реалізації обраних тактичних засобів; 5) оцінка одержаних результатів.

Тактична операція щодо забезпечення безпеки потерпілого та свідка покликана за допомогою вмілого моделювання та поєднання різноманітних тактичних прийомів (комбінацій), слідчих та інших процесуальних дій, оперативно-розшукових та організаційних заходів не лише убезпечити носіїв криміналістично значущої в цілому та доказової зокрема інформації від небажаного впливу ззовні, а й забезпечити законну трансформацію криміналістично значущої інформації у форму доказу в конкретному кримінальному провадженні.

Дії слідчого у тактичній операції щодо забезпечення безпеки потерпілого та свідка мають обіймати:

Слідча ситуація 1. Є криміналістично значуща інформація про те, що підозрюваний може вплинути на потерпілого та свідка. У такому випадку тактична операція може обіймати такі складові:

– встановлення належного психологічного контакту з потерпілим або свідком;

– проведення перших допитів потерпілого або свідка з максимальною деталізацією показань, в яких встановлюються усі обставини вчинення кримінального правопорушення;

– негайна перевірка наданих потерпілим або свідком показань, шляхом підтвердження їх іншими джерелами доказів;

– проведення впізнання поза візуальним контактом (ч. 9 ст. 228 КПК України);

– вжиття заходів для забезпечення конфіденційності даних щодо потерпілого та свідка;

– роз'яснення потерпілому та свідку можливостей органів служби безпеки, Державного бюро розслідувань, органів внутрішніх справ, органів Національної поліції, Національного антикорупційного бюро України, Бюро економічної безпеки України, суду, установи виконання покарань, слідчого ізолятора щодо забезпечення його особистої безпеки та безпеки його родичів;

– роз'яснення потерпілому та свідку про наявність кримінальної відповідальності за невжиття заходів безпеки щодо осіб, взятих під захист (ст. 380 КК України), розголошення відомостей про заходи безпеки щодо особи, взятої під захист (ст. 381 КК України);

– ізоляції потерпілих та свідків, членів їхніх родин від впливу підозрюваного, зокрема шляхом реалізація заходів безпеки відповідно до вимог Закону України «Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві» (ст. 7): (а) особиста охорона, охорона житла і майна; (б) видача спеціальних засобів індивідуального захисту і сповіщення про небезпеку; (в) використання технічних засобів контролю і прослуховування телефонних та інших переговорів, візуальне спостереження; (г) заміна документів та зміна зовнішності; (д) зміна місця роботи або навчання; (е) переселення в інше місце проживання; (є) поміщення до дошкільної виховної установи або установи органів соціального захисту населення; (ж) забезпечення конфіденційності відомостей про особу; (з) закритий судовий розгляд з урахуванням характеру і ступеня небезпеки для життя, здоров'я, житла та майна осіб, взятих під захист, можуть здійснюватися й інші заходи безпеки;

Слідча ситуація 2. Є криміналістично значуща інформація про те, що підозрюваний здійснив вплив на потерпілого або свідка і це може призвести, чи вже призвело, до виконання останніми вказівок підозрюваного. У такому випадку тактична операція може обіймати такі складові:

– встановлення належного психологічного контакту з потерпілим та свідком;

– вжиття заходів для забезпечення конфіденційності даних щодо потерпілого та свідка;

– роз'яснення потерпілому та свідку можливостей органів служби безпеки, Державного бюро розслідувань, органів внутрішніх справ, органів Національної поліції, Національного антикорупційного бюро України, Бюро економічної безпеки України, суду, установи виконання покарань, слідчого ізолятора щодо забезпечення його особистої безпеки та безпеки його родичів;

– роз'яснення потерпілому та свідку про наявність кримінальної відповідальності за невжиття заходів безпеки щодо осіб, взятих під захист (ст. 380 КК України), розголошення відомостей про заходи безпеки щодо особи, взятої під захист (ст. 381 КК України);

– демонстрація правоохоронними органами реальної можливості притягнення до відповідальності: потерпілого за завідомо неправдиве повідомлення про вчинення кримінального правопорушення (ст. 383 КК України), введення в оману суду або іншого уповноваженого органу (ст. 384 КК України); свідка за відмову від давання показань (ст. 385 КК України), введення в оману суду або іншого уповноваженого органу (ст. 384 КК України);

– роз'яснення свідку про наявність відповідальності за завідомо неправдиві показання або за відмову від давання показань слідчому, прокурору, слідчому судді чи суду (ч. 1 ст. 67 КПК України), за злісне ухилення від явки до слідчого, прокурора, слідчого судді чи суду (ч. 2 ст. 67 КПК України);

– додаткове детальне роз'яснення потерпілому його обов'язків передбачених ст. 57 КПК України, зокрема; (1) прибути за викликом до слідчого, прокурора, слідчого судді, суду; (2) не перешкоджати встановленню обставин вчинення кримінального правопорушення; (3) не розголошувати без дозволу слідчого, прокурора, суду відомості, які стали йому відомі у зв'язку з участю у кримінальному провадженні і які становлять охоронювану законом таємницю;

– додаткове роз'яснення свідку його обов'язків передбачених ч. 2 ст. 66 КПК України, зокрема: (1) прибути за викликом до слідчого, прокурора, слідчого судді чи суду; (2) давати правдиві показання під час досудового розслідування та судового розгляду; (3) не розголошувати без дозволу слідчого, прокурора, суду відомості, які безпосередньо стосуються суті кримінального провадження та процесуальних дій, що здійснюються (здійснювалися) під час нього, і які стали відомі свідку у зв'язку з виконанням його обов'язків;

– роз'яснення потерпілому та свідку про наявність кримінальної відповідальності за перешкоджання з'явленню свідка, потерпілого примушування їх до відмови від давання показань (ст. 386 КК України);

– роз'яснення потерпілому та свідку про наявність кримінальної відповідальності за приховування злочину (ст. 396 КК України), за співучасть як пособник у кримінальному правопорушенні (ч. 5 ст. 27, ст. 29 КК України);

– повторний детальний допит потерпілого та свідка щодо обставин чинення на них впливу з боку підозрюваного;

– під час повторного допиту потерпілого та свідка, які зазнали впливу підозрюваного використати тактичний прийом «створення враження поінформованості слідчого про обставини злочину та факти протиправного впливу»;

– повторний допит потерпілого та свідка, провести відразу після надходження криміналістично значущої інформації про вплив на них підозрюваного, використовуючи можливості фактору раптовості;

– під час повторного допиту потерпілого та свідка, які зазнали впливу підозрюваного використати тактичні прийоми викриття неправдивих показань: «з'ясування контрольних даних, які дають можливість перевірити правдивість», «допущення легенди», «покладання краю брехні на початку допиту», «викладання слідчим ймовірного ходу подій», «спростування неправдивого алібі», «запрошування для участі в допиті авторитетного для допитуваного осіб», «пред'явлення доказів»;

– під час повторного допиту потерпілого та свідка, які зазнали впливу підозрюваного використати аудіо-, відеозапис з метою впливу, що зазвичай стримує зміну зайнятої позиції;

– під час повторного допиту потерпілого та свідка, які зазнавши впливу підозрюваного відмовляються від дачі показань, доцільно використати такі тактичні прийоми: «роз'яснення та переконання у тому, що зайнята позиція є шкідливою для самого допитуваного», «втягнення допитуваного в суперечку», «відтворення слідчим як усе було під час вчинення злочину», «використання протиріч в інтересах осіб, що проходять у провадженні», «демонстрування намірів і можливостей слідства щодо збирання, дослідження та використання доказової інформації (для прикладу, можливостей судових експертиз, планів провести певну слідчу (розшукову) дію тощо)».

У випадку, якщо ускладнену *слідчу ситуацію 2* успішно подолано, доцільним є використання окремих елементів тактичної операції обумовленої *слідчою ситуацією 1*.

Висновки. У сучасній криміналістиці є досить багато розроблень типових тактичних операцій, спрямованих на подолання різних форм та способів протидії розслідуванню окремих видів кримінальних правопорушень, тому доцільним є розроблення криміналістичних рекомендацій більш загального характеру, зокрема й у ситуації протидії розслідуванню, що здійснюється шля-

хом надання неправдивих показань. Розроблення криміналістичних комплексів щодо подолання протидії розслідуванню неможливе без урахування певних закономірностей, зокрема форм та способів чинення протидії, періодів досудового розслідування, на яких вона здійснюється, типових суб'єктів чинення та нейтралізації протидії, а також безумовно, конкретизації тактичних завдань, які мають вирішувати такі суб'єкти нейтралізації протидії.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Александренко О.В. Криміналістичні проблеми подоланню протидії розслідуванню: дис. … канд. юрид. наук. Київ, 2004. 251 с.
2. Аркуша Л.І. Основи методики виявлення і розслідування організованої злочинної діяльності при наявності корумпованих зв'язків: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.09. Одеса, 2001. 218 с.
3. Бахин В.П. Криминалистика. Проблемы и мнения (1962-2002): монография. Киев, 2002. 268 с.
4. Берназ В.Д., Смоков С.М. Рішення слідчого (криміналістичний, процесуальний та психологічний аспекти): монографія. Одеса: видав. Одеського ЮІ НУВС, 2005. 151 с.
5. Волобуєв А.Ф. Механізм злочину та його зв'язок з концептуальними положеннями криміналістики: монографія. Кривий Ріг: Видавець Роман Козлов, 2019. 122 с.
6. Даньшин М.В. Класифікація способів приховування злочинів у криміналістиці: автореф. дис. … канд. юрид. наук. Харків, 2000. 19 с.
7. Зав'ялов С.М. Спосіб вчинення злочину: сучасні проблеми вивчення та використання у боротьбі зі злочинністю: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.09. Київ, 2005. 230 с.
8. Карпов Н.С. Криміналістичні засади вивчення злочинної діяльності: дис. … д-ра юрид. наук: 12.00.09. Київ, 2008 827 с.
9. Корж В.П. Теоретичні основи методики розслідування злочинів, скоюваних організованими злочинними утвореннями у сфері економічної діяльності: автореф. дис. … д-ра юрид. наук. Київ. 2003. 48 с.
10. Лисиченко В.К., Шехавцов Р.М. Основи подолання протидії розслідуванню корисливо-насильницьких злочинів, вчинених організованими групами, злочинними організаціями: навчальний посібник. Луганськ: РВВ ЛАВС, 2004. 176 с.
11. Лук'янчиков Є.Д. Інформаційне забезпечення розслідування злочинів: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.09. Київ, 2005. 409 с.
12. Панасюк Т.І. Захист свідків і потерпілих у кримінальному процесі: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.09. Київ, 2007. 235 с.
13. Ромців О.І. Особливості подолання протидії під час розслідування злочинів у сфері службової діяльності: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.09. Львів 2016. 226 с.
14. Сакало В.О. Тактика злочинної діяльності: поняття та сутність: навчальний посібник. Київ: Знання України, 2004. 80 с.
15. Шепитько В.Ю. Теория криминалистической тактики: монография. Харьков: Гриф, 2002. 349 с.
16. Шехавцов Р.М. Форми та способи протидії розслідуванню злочинів і засоби їх подолання (за матеріалами кримінальних справ про вимагання, вчинені організованими групами, злочинними організаціями): дис. … канд. юрид. наук: 12.00.09, Київ, 2003. 170 с.
17. Чаплинський К.О. Тактичні основи забезпечення досудового розслідування: дис. … д-ра юрид. наук: 12.90.09. Дніпропетровськ, 2011. 570 с.
18. Чернявський С. С. Фінансове шахрайство: методологічні засади розслідування: монографія. Київ: Хай-Тек Прес, 2010. 624 с.
19. Берназ В.Д., Салтевський М.В. Криміналістика: навчальний посібник. Одеса: ОДУВС, 2010. 460 с.
20. Волобуев А.Ф., Проценко М.В. Тактичні операції при розслідуванні злочинів, учинених організованими групами. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ.* 2008. № 40. С. 103-111 URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKhnuvs_2008_40_17 (дата звернення: 01.06.2025).
21. Гавриляк Е.В. Проблемы организации и проведения отдельных тактических операций при расследовании вымогательств, совершенных организованными группами. *Вісник Луган-*

ської академії внутрішніх справ МВС імені 10-ти річчя незалежності України. Спеціальний випуск: у 2-х частинах. Луганськ: ЛАВС РВВ. 2005. Ч. 2. С. 46-52.
22. Олішевський О.В. Краснянський С.М. Тактичні операції, пов'язані з подоланням протидії розслідуванню. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ.* 2011. № 3. С. 87-93. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKhnuvs_2011_3_15 (дата звернення: 01.06.2025).
23. Ларкін М.О. Тактичні операції під час розслідування злочинів, що вчиняються членами молодіжних неформальних груп (об'єднань). *Прикарпатський юридичний вісник.* 2019. Вип. 4 (1). С. 189-192. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pjuv 2019 4(1) 39. (дата звернення: 01.06.2025).
24. Пчолкін В.Д., Федосов О.В. Тактичні операції при розслідуванні злочинів економічної спрямованості. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка.* 2019. Вип. 4. С. 265-277. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vlduvs 2019 4 27. (дата звернення: 01.06.2025).
25. Гребенюк А.В., Старушкевич А.В. Тенденції у науковому дослідженні проблем тактичних операцій по нейтралізації протидії розслідуванню злочинної діяльності. *Аналітично-порівняльне правознавство:* електронне наукове видання / ДВНЗ «Ужгородський національний університет». 2025, Вип. № 04. Ч. 3. С. 165-176; DOI https://doi.Org/10.24144/2788-6018.2025.04.3.24 (дата звернення: 03.12.2025).
26. Щур Б.В. Тактика нейтралізації протидії розслідуванню злочинів, вчинених організованими групами: монографія. Харків: Гриф, 2005. 176 с.
27. Щур Б.В. Теоретичні основи формування та застосування криміналістичних методик: дис. … д-ра юрид. наук: 12.00.09. Харків, 2011, 407 с.

УДК 343.9
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.4.67

СПОСІБ ВЧИНЕННЯ ЗЛОЧИНУ ЯК ОСНОВНИЙ ЕЛЕМЕНТ КРИМІНАЛІСТИЧНОЇ ХАРАКТЕРИСТИКИ ФАЛЬСИФІКАЦІЇ ЛІКАРСЬКИХ ЗАСОБІВ ТА ОБІГУ ФАЛЬСИФІКОВАНИХ ЛІКАРСЬКИХ ЗАСОБІВ

Шепілов О.О.,
аспірант кафедри кримінального права та процесу
Державний податковий університет
ORCID: 0009-0004-0326-0964

Шепілов О.О. Спосіб вчинення злочину як основний елемент криміналістичної характеристики фальсифікації лікарських засобів та обігу фальсифікованих лікарських засобів.

Стаття присвячена дослідженню способу вчинення злочину як основного елементу криміналістичної характеристики фальсифікації лікарських засобів та обігу фальсифікованих лікарських засобів. Якщо подивитись на кримінально-правовий аспект способу вчинення злочину, то його можна пов'язати з характеристикою одного з елементів об'єктивної сторони складу кримінального правопорушення, який впливає на кримінально-правову оцінку вчиненого, що виражається у кваліфікації. У кримінальному ж процесі так само використовується поняття «спосіб вчинення злочину» як один з елементів події кримінального правопорушення, що входить, у свою чергу, до предмета доказування. Встановлення точного способу вчинення злочинів для кримінального процесуального доказування має не менш суттєве значення, ніж для кваліфікації діяння.

Встановлено, що Досліджувана категорія кримінальних правопорушень відзначається ретельною підготовкою до їх вчинення, а також продуманими заходами щодо приховування слідів, які, як правило, є невід'ємними складовими єдиного злочинного наміру. Відтак, в даному випадку характерним буде наявність повноструктурного способу вчинення злочину, у межах якого всі дії злочинця підпорядковані єдиному умислу та взаємопов'язані між собою. Застосування аналітичного підходу дає змогу виокремити в структурі цього способу окремі етапи злочинної діяльності – підготовку, безпосереднє вчинення та приховування кримінального правопорушення. Водночас, наголошено, що таке розмежування має виключно науковий характер, оскільки на практиці зазначені елементи становлять єдину цілісну систему реалізації злочинного умислу.

Крім того, зроблено висновок, що цілком логічним є поділ способів вчинення кримінального правопорушення, пов'язаного з фальсифікацією лікарських засобів або обігом фальсифікованих лікарських засобів, на три групи: 1) виробництво фальсифікованих лікарських засобів; 2) незаконне розповсюдження фальсифікованих лікарських засобів; 3) інші способи фальсифікації лікарських засобів (незаконний імпорт лікарських засобів, придбання та зберігання фальсифікованих лікарських засобів).

Ключові слова: кримінальне правопорушення, кримінальне провадження, фальсифікація лікарських засобів, обіг фальсифікованих лікарських засобів, спосіб злочину, елементи криміналістичної характеристики.

Shepilov O.O. The method of committing a crime as a basic element of the forensic characterization of the falsification of medicinal products and the circulation of falsified medicinal products.

The article is devoted to the study of the method of committing a crime as the main element of the forensic characterization of the falsification of medicines and the circulation of falsified medicines. If we look at the criminal law aspect of the method of committing a crime, it can be associated with the

characteristic of one of the elements of the objective side of the composition of a criminal offense, which affects the criminal law assessment of the committed act, which is expressed in the qualification. In the criminal process, the concept of «method of committing a crime» is also used as one of the elements of the event of a criminal offense, which is, in turn, included in the subject of evidence. Establishing the exact method of committing crimes for criminal procedural evidence is no less important than for the qualification of the act.

It has been established that the investigated category of criminal offenses is characterized by careful preparation for their commission, as well as thoughtful measures to conceal traces, which, as a rule, are integral components of a single criminal intent. Therefore, in this case, the presence of a full-structured method of committing a crime will be characteristic, within which all the actions of the criminal are subordinated to a single intent and are interconnected. The use of an analytical approach makes it possible to distinguish in the structure of this method separate stages of criminal activity – preparation, direct commission and concealment of a criminal offense. At the same time, it is emphasized that such a distinction is exclusively scientific in nature, since in practice the indicated elements constitute a single integral system for the implementation of criminal intent.

In addition, it is concluded that it is quite logical to divide the methods of committing a criminal offense related to the falsification of medicines or the circulation of falsified medicines into three groups: 1) production of falsified medicines; 2) illegal distribution of falsified medicines; 3) other methods of falsification of medicines (illegal import of medicines, purchase and storage of falsified medicines).

Key words: criminal offense, criminal proceedings, falsification of medicines, circulation of falsified medicines, method of crime, elements of forensic characteristics.

Постановка проблеми. Однією з актуальних проблем сучасної криміналістики та правоохоронної практики є протидія фальсифікації лікарських засобів і незаконному обігу фальсифікованої фармацевтичної продукції. Дані кримінальні правопорушення становлять серйозну загрозу життю та здоров'ю громадян, підривають довіру до системи охорони здоров'я та наносять значну шкоду економічним інтересам держави. З огляду на високий рівень латентності та складність виявлення таких злочинів, особливого значення набуває розроблення ефективних криміналістичних засобів їх розслідування.

Ключовим елементом криміналістичної характеристики фальсифікації лікарських засобів виступає спосіб вчинення злочину, який відображає систему дій, прийомів і засобів, що використовуються злочинцями для виготовлення, пакування, маркування, транспортування, зберігання та реалізації фальсифікованих препаратів. Саме аналіз способу вчинення дає змогу встановити закономірності злочинної діяльності, типові сліди, коло осіб, причетних до кримінального правопорушення, та оптимальні напрями досудового розслідування.

Метою статті є дослідження сутності способу вчинення злочину як ключового елемента криміналістичної характеристики фальсифікації лікарських засобів та обігу фальсифікованих лікарських засобів.

Стан опрацювання проблематики. Кримінальні правопорушення, пов'язані з фальсифікацією лікарських засобів та обігом фальсифікованих лікарських засобів, та їх склад і досудове розслідування у своїх працях досліджували багато вчених, серед яких: О.Г. Гук, С.М. Князєв, І.А. Коваленко, В.М. Мельничук, Р.А. Ніколаєнко, О.М. Омельчук, І.В. Парфило, І.В. Рогозін, І.В. Сервецька та інші. Однак, попри наявність певних наукових напрацювань, питання визначення, структурування та дослідження способу вчинення злочину у провадженнях про фальсифікацію лікарських засобів залишається недостатньо опрацьованим. Це зумовлює потребу у формуванні цілісного уявлення про закономірності, притаманні цьому виду кримінально караних діянь, а також у визначенні типових криміналістично значущих ознак, що сприятимуть підвищенню ефективності виявлення, документування та розслідування таких злочинів.

Виклад основного матеріалу. Відносна сталість способів вчинення окремих видів кримінальних правопорушень перебуває у прямій залежності від рівня зумовленості цих способів сукупністю різноманітних чинників. Повторне відтворення певного способу або його окремих структурних елементів можливе лише за умови збереження комплексу об'єктивних і суб'єктивних передумов, що впливають на механізм формування злочинної діяльності. Попри те, що повна ідентичність способів вчинення злочинів із усіма їх характерними ознаками практично неможлива, визначення найбільш типових варіантів у межах криміналістичної методики розслідування

певного виду кримінальних правопорушень має суттєве значення для своєчасного їх виявлення, розкриття та встановлення обставин вчиненого діяння.

Відповідно до тлумачного словника сучасної української мови, спосіб – це певна дія, прийом або система прийомів, яка дає можливість зробити, здійснити що-небудь, досягти чогось [1, с. 1179].

Таким чином, саме сукупність певних способів, утворює діяльність людини, зокрема злочинну діяльність, яка є її різновидом, незважаючи на свою антисуспільну сутність.

Деякі вчені стверджують, що поняття «спосіб вчинення злочину» запозичений криміналістикою з кримінального права. Водночас, визнаючи, що кримінальне право в багатьох випадках визначає напрями досліджень інших наук так званого кримінального циклу, навряд чи можна повністю погодитися із цим твердженням. Безумовно, кримінально-правове та криміналістичне розуміння способу вчинення злочину випливають одне з одного. Разом з тим, зазначене поняття є традиційним і для криміналістики. Більше того, криміналістичне розуміння способу вчинення кримінального правопорушення відрізняється від кримінально-правового [2, с. 26-27].

Якщо подивитись на кримінально-правовий аспект способу вчинення злочину, то його можна пов'язати з характеристикою одного з елементів об'єктивної сторони складу кримінального правопорушення, який впливає на кримінально-правову оцінку вчиненого, що виражається у кваліфікації.

У кримінальному ж процесі так само використовується поняття «спосіб вчинення злочину» як один з елементів події кримінального правопорушення, що входить, у свою чергу, до предмета доказування. Встановлення точного способу вчинення злочинів для кримінального процесуального доказування має не менш суттєве значення, ніж для кваліфікації діяння.

Разом з тим, оскільки зазначені науки володіють власними предметами та методами дослідження, неправильним буде й повне запозичення, ототожнення цього поняття щодо криміналістики. А тому, якщо в науці кримінального права наведене визначення способу (як порядку, методів, послідовності рухів і прийомів, застосовуваних особою, яка вчиняє злочин) може мати значення в зв'язку з вирішенням деяких питань кваліфікації кримінальних правопорушень, то відтворювати його в науці криміналістики немає ніяких підстав. Спосіб вчинення злочинів для криміналістики – це перш за все реальне явище дійсності, зміст якого підлягає виявленню. І не варто підтримувати тих авторів, які переносять у криміналістику викладену вище позицію, властиву науці кримінального права [2, с. 27].

Ми погоджуємося з думкою О.Г. Гук, що для криміналістів у способі вчинення злочинів на перший план виступають ті його інформативні сторони (риси), які є результатом прояву закономірностей відображення основних властивостей обраного способу досягнення злочинних цілей. У зв'язку із цим велику цінність становлять сліди, що вказують на те, яким чином злочинець здійснив таке: потрапив на місце кримінального правопорушення й пішов із нього, подолав різного роду перешкоди, досяг наміченої злочинної мети, намагався (або не намагався) приховати сліди вчиненого діяння. Не менш суттєві й сліди, що свідчать про вік, звички, професію, фізичні та інші властивості злочинця, а також вказують на певну типовість поведінки, властиву певним типам, категоріям злочинців.

Через спосіб вчинення злочину відбувається відображення протиправного діяння в зовнішньому середовищі, що свідчить про складність цього явища об'єктивної дійсності, яке створює систему взаємопов'язаних структурних елементів, що становлять ядро криміналістичних моделей кримінальних правопорушень, основу методики розслідування окремих видів злочинів [2, с. 27-28].

Крім того, як зазначають О.М. Омельчук та С.А. Крушинський, спосіб вчинення кримінального правопорушення, який виступає певним порядком, методом, послідовністю рухів і прийомів, що застосовуються особою під час вчинення кримінальних правопорушень, має істотний вплив на ступінь суспільної небезпеки кримінального правопорушення. Якщо проаналізувати законотворчу практику, то можна дійти висновку, що поряд із іншими ознаками складу кримінального правопорушення спосіб його вчинення враховується законодавцем під час конструювання диспозицій відповідних кримінально-правових норм, для яких спосіб вчинення кримінального правопорушення є конститутивною ознакою.

З одного боку, законодавець використовує спосіб вчинення кримінального правопорушення під час конструювання диспозиції норми, формулюючи як основні, так і кваліфіковані склади кримінальних правопорушень. З іншого боку, вчинення злочину з особливою жорстокістю або

загальнонебезпечним способом є обставинами, які обтяжують покарання (п.п. 10, 12 ч. 1 ст. 67 КК України). Таким чином, законодавець бере до уваги те, що ці два способи вчинення злочину завжди підвищують суспільну небезпечність діяння. Незважаючи на те, що вони не впливають на кваліфікацію діяння, суд, установивши їхню наявність, зобов'язаний навести їх у вироку та врахувати, призначаючи покарання. Такий підхід законодавця є абсолютно справедливим [3, с. 121-122].

Досліджувана категорія кримінальних правопорушень відзначається ретельною підготовкою до їх вчинення, а також продуманими заходами щодо приховування слідів, які, як правило, є невід'ємними складовими єдиного злочинного наміру. Відтак, в даному випадку характерним буде наявність повноструктурного способу вчинення злочину, у межах якого всі дії злочинця підпорядковані єдиному умислу та взаємопов'язані між собою. Застосування аналітичного підходу дає змогу виокремити в структурі цього способу окремі етапи злочинної діяльності – підготовку, безпосереднє вчинення та приховування кримінального правопорушення. Водночас наголосимо, що таке розмежування має виключно науковий характер, оскільки на практиці зазначені елементи становлять єдину цілісну систему реалізації злочинного умислу.

Цікавою є думка О.Г. Гук, яка способи підготовки до вчинення фальсифікації лікарських засобів та обігу фальсифікованих лікарських засобів ділить їх на способи теоретичної та практичної підготовки. Так, способи теоретичної підготовки включають оцінювання та збирання відомостей про умови та комерційну вигідність вчинення кримінального правопорушення: встановлення попиту і пропозиції на певну категорію лікарських засобів, визначення вартості легальних примірників, встановлення аналогічної ціни на аналогічні контрафактні примірники лікарських засобів, встановлення обсягів реалізації конкурентів та їх організаційно-технічні можливості, прогнозування власних обсягів та визначення можливих прибутків від злочинної діяльності, визначення місць збуту, налагодження злочинних зв'язків із представниками контролюючих та правоохоронних органів, оцінювання можливого покарання та способів уникнення відповідальності за вчинене кримінальне правопорушення.

Способи практичної підготовки включають: пошук і приготування необхідних знарядь і засобів, визначення місця вчинення злочину (оренда або облаштування місць для виготовлення, зберігання фальсифікованих лікарських засобів), реєстрація організаційно-правової форми діяльності (реєстрація юридичної особи чи фізичної особи – суб'єкта підприємницької діяльності під прикриттям яких буде вчинюватися незаконне виготовлення фальсифікованої продукції), укладання договорів з окремими правовласниками, підбір співвиконавців та технічний розподіл функцій (підшукування спеціалістів із знанням фармакології, залучення майбутніх реалізаторів контрафактних засобів, іншого допоміжного персоналу – водіїв, бухгалтерів тощо) [2, с. 29-30].

Слід зазначити, що без способу підготовки, на нашу думку, не можна визначити і спосіб вчинення злочину. Що стосується досліджуваних нами кримінальних правопорушень, то для визначення способу їх вчинення варто звернутися до диспозиції ст. 321-1 Кримінального кодексу України, яка й містить відповідні вказівки [4]. Саме тому ми погоджуємось з І.А. Коваленко, що об'єктивний бік, а отже і спосіб досліджуваного кримінального правопорушення може мати прояв в одній із таких форм діяння: виробництво; виготовлення; придбання; перевезення; пересилання; зберігання; збут завідомо фальсифікованих лікарських засобів [5, с. 79].

На нашу думку, цілком логічним є поділ способів вчинення кримінального правопорушення, пов'язаного з фальсифікацією лікарських засобів або обігом фальсифікованих лікарських засобів, на три групи:

1. Виробництво фальсифікованих лікарських засобів (комплекс дій, спрямованих на випуск препаратів, якісний та кількісний склад яких не відповідає вимогам чинного законодавства щодо обігу лікарських засобів. Воно охоплює виготовлення невеликих партій підробок, яке може здійснюватися навіть без спеціального обладнання).

2. Незаконне розповсюдження фальсифікованих лікарських засобів (будь-яка форма діяльності, спрямована на передачу, реалізацію чи інше відчуження таких препаратів, у тому числі їх надання з метою ознайомлення, демонстрації, продажу або безоплатного розповсюдження, що здійснюється з порушенням вимог чинного законодавства).

3. Інші способи фальсифікації лікарських засобів (незаконний імпорт лікарських засобів, придбання та зберігання фальсифікованих лікарських засобів).

Звичайно, найбільш розповсюдженим із зазначених способів вчинення є саме виробництво фальсифікованих лікарських засобів. При цьому необхідно зазначити, що визнаватися фальсифікацією лікарського засобу буде виробництво як всього лікарського засобу, так і заміна у лікарському засобі певної діючої речовини.

Зрозуміло, що надати вичерпний перелік виробництва фальсифікованих лікарських засобів неможливо, оскільки стрімкий технічний прогрес, надає нові можливості і правоволодільцям, і порушникам, тому наведемо найбільш поширені способи вчинення даного кримінального правопорушення:

– незаконне копіювання упаковки у формі оригіналу або в іншій формі;

– виготовлення фальсифікованих лікарських засобів із тих самих діючих речовин, із частковим або повним копіюванням ознак ліцензійного примірника;

– виготовлення фальсифікованих лікарських засобів зі знищенням засобів захисту або ж відсутність діючої речовини та заміна всіх складових оригінального лікарського засобу;

– виготовлення одного або більше видів фальсифікованих лікарських засобів;

– тиражування (виробництво) – багаторазове відтворення ідентичних примірників фальсифікованого лікарського засобу [2, с. 32].

Висновки. Отже, на основі викладеного вище, можна зробити висновок, що спосіб вчинення злочину є центральним елементом криміналістичної характеристики фальсифікації лікарських засобів та обігу фальсифікованих лікарських засобів, оскільки саме він відображає механізм реалізації злочинного наміру, послідовність дій суб'єктів криміналістичного правопорушення, використані технічні засоби, прийоми маскування та канали збуту фальсифікованої продукції. Аналіз способу вчинення дозволяє не лише реконструювати подію злочину, а й прогнозувати типові слідові картини, що значно підвищує ефективність слідчої діяльності.

Крім того, типовими способами вчинення фальсифікації лікарських засобів є використання підпільних виробництв, підроблення маркування та сертифікаційних документів, змішування справжніх і підроблених компонентів, а також організація збуту через онлайн-майданчики, неформальні дистриб'юторські мережі чи аптечні заклади з порушенням правил ліцензування.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. Київ; Ірпінь: Перун, 2001. 1440 с.
2. Гук О.Г. Розслідування фальсифікації лікарських засобів та обігу фальсифікованих лікарських засобів: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2016. 204 с. URL: https://elar.navs.edu.ua/server/api/core/bitstreams/577ff530-4eca-448c-b67e-a43930bd9120/content (дата звернення: 30.11.2025).
3. Омельчук О.М., Крушинський С.А. Способи вчинення контрабанди наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів та прекурсорів або фальсифікованих лікарських засобів та їх кримінально-правова характеристика. *Університетські наукові записки*. 2020. № 5. С. 119-131. DOI: https://doi.org/ 10.37491/UNZ.77.11.
4. Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.04.2001 р. № 2341-III // База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#n2238 (дата звернення: 30.11.2025).
5. Коваленко І.А. Фальсифікація та обіг фальсифікованих лікарських засобів: кримінально-правове дослідження : монографія. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2018. 232 с.

УДК 343.163:347.956
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.4.68

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ОБМЕЖЕННЯ ПРАВА ПРОКУРОРА НА ОСКАРЖЕННЯ ВИПРАВДУВАЛЬНИХ ВИРОКІВ ЯК УМОВА ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ОСТАТОЧНОСТІ СУДОВОГО РІШЕННЯ

Безега В.В.,
кандидат юридичних наук,
асистент кафедри кримінального права
та правоохоронної діяльності
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
ORCID: 0009-0001-4401-7977

Безега В.В. Концептуальні обмеження права прокурора на оскарження виправдувальних вироків як умова забезпечення остаточності судового рішення.

У статті здійснюється аналіз як наукових доктрин, судових рішень США, а також норм чинного законодавства України, які показують, що до теперішнього часу у інститут присяжних в Україні не імплементовано засадничу доктрину класичної моделі, ключовою ознакою якої є презумпція неоспорюваності (остаточності) виправдувального вердикту, то як наслідок, прокурори оскаржують майже всі виправдувальні вироки. Оскільки їх винесення часто розцінюється як підстава для дисциплінарної відповідальності сторони обвинувачення. Така практика спонукає сторону обвинувачення до надмірного використання права на апеляційне оскарження з метою скасування рішення за будь-яких умов. Відтак, для остаточного подолання інквізиційних рудиментів у вітчизняному судочинстві вбачається необхідним законодавче обмеження права прокурора на оскарження виправдувального вердикту, винесеного судом присяжних.

Відзначається необхідність доцільності обмеження права прокурора на оскарження виправдувальних вироків, де ключову роль відіграє доктрина абсолютного імунітету виправдувального вердикту *(Finality of Acquittal)*. Вона базується на низці фундаментальних правових принципів змагального судочинства, які проголошують, що право держави на кримінальне переслідування має бути вичерпаним після винесення першого виправдувального вердикту, що є необхідною умовою захисту особи від процесуального свавілля з боку сторони обвинувачення та забезпечення правової визначеності.

За результатами проведеного дослідження зроблено висновок, що обмеження права сторони обвинувачення на оскарження виправдувальних вироків не є применшенням важливої ролі прокурора щодо підтримання державного обвинувачення, а виступає необхідним елементом забезпечення стабільності правової системи та процесуальної стриманості держави, слугує запобіжником проти перетворення правосуддя на нескінченний процес переслідування, що суперечило б самій суті фундаментального правового імперативу принципу (*Double Jeopardy)*, який є тією межею яка гарантує право особи на остаточність судового рішення (*res judicata*), забезпечує стабільність правопорядку та є запобіжником проти державного свавілля.

Ключові слова: виправдувальні вироки, остаточність судового рішення, обмеження права прокурора на апеляційне оскарження.

Bezega V.V. Conceptual limitations on the prosecutor's right to appeal acquittals as a condition for ensuring the finality of a court decision.

The article analyzes scientific doctrines, US court decisions, and the provisions of current Ukrainian legislation, which show that to date, the fundamental doctrine of the classical model has not been implemented in the jury system in Ukraine. the key feature of which is the presumption of the indisputability (finality) of an acquittal verdict. As a result, prosecutors appeal almost all acquittals, as their delivery is often regarded as grounds for disciplinary liability on the part of the prosecution. This practice encourages the prosecution to excessively use its right to appeal in order to overturn the

decision under any circumstances. Therefore, in order to finally overcome the remnants of inquisitorial practices in domestic judicial proceedings, it seems necessary to legislatively restrict the prosecutor's right to appeal an acquittal verdict handed down by a jury.

There is a need to limit the prosecutor's right to appeal acquittals, with the doctrine of absolute immunity of acquittal (Finality of Acquittal) playing a key role. It is based on a number of fundamental legal principles of adversarial proceedings, which proclaim that the state's right to criminal prosecution must be exhausted after the first acquittal verdict is handed down, which is a necessary condition for protecting individuals from procedural arbitrariness on the part of the prosecution and ensuring legal certainty.

Based on the results of the study, it was concluded that limiting the right of the prosecution to appeal acquittals does not diminish the important role of the prosecutor in supporting the state prosecution, but is a necessary element in ensuring the stability of the legal system and the procedural restraint of the state, serving as a safeguard against the transformation of justice into an endless process of persecution, which would contradict the very essence of the fundamental legal imperative of the Double Jeopardy principle, which is the limit that guarantees a person's right to the finality of a court decision (*res judicata*), ensures the stability of the legal order, and serves as a safeguard against state arbitrariness.

Key words: acquittals, finality of court decisions, restrictions on the prosecutor's right to appeal.

Постановка проблеми. Сучасне реформування суду присяжних в Україні виявило концептуальну суперечність: чинна «гібридна» модель зберігає право прокурора на оскарження виправдувальних вироків, що є рудиментом інквізиційного процесу. Така практика фактично нівелює вердикт присяжних як акт народовладдя, дозволяючи прокурору оспорювати саму сутність виправдувального рішення присяжних, що перетворює право на оскарження на інструмент нескінченного кримінального переслідування.

Це призводить до ігнорування доктрини абсолютного імунітету виправдувального вердикту *(Finality of Acquittal)* та фундаментально правових імперативів, що забезпечують стабільність правопорядку та є запобіжником проти державного свавілля. Такими є принцип «подвійного ризику» *(Double Jeopardy)* та принцип правової визначеності *(res judicata)*, які унеможливлюють створення для особи становища підвищеного правового ризику перед обличчям необмеженого ресурсу держави. Відсутність в Україні законодавчо закріпленого імунітету виправдувального вердикту *(Finality of Acquittal)* не лише підриває довіру до інституту присяжних, а й створює ризики «процесуального виснаження» обвинуваченого, що потребує негайного теоретичного переосмислення та законодавчого корегування.

Основною метою наукової статті є теоретичне обґрунтування запровадження імунітету виправдувального вердикту *(Finality of Acquittal)* в Україні та розробка концепції обмеження права прокурора на оскарження виправдувальних рішень суду присяжних задля забезпечення принципу остаточності судового рішення *(*res judicata*)* та захисту особи від повторного кримінального переслідування (*Double Jeopardy*).

Стан опрацювання проблематики. Питання обмеження права сторони обвинувачення на оскарження виправдувальних вироків та впровадження принципу «подвійного ризику» *(Double Jeopardy)* майже не досліджувалося вітчизняними науковцями. Більшість розвідок присвячені загальним питанням змагальності, тоді як концептуальний аспект абсолютного імунітету виправдувального вердикту *(Finality of Acquittal)* як запобіжника проти державного свавілля – особливо в частині переходу від гібридної до класичної моделі судочинства – залишається поза увагою дослідників. Це зумовлює необхідність звернення до праць зарубіжних доктриналістів та практики Верховного Суду США».

Виклад основного матеріалу. У юридичній науці поширеною є позиція, що вирок суду – це акт правосуддя, спрямований на захист порушених прав і свобод людини й інтересів держави, у якому суд на основі всебічного, повного, об'єктивного й безпосереднього дослідження доказів доходить висновку про винуватість або невинуватість підсудного, приймає рішення про притягнення або непритягнення його до кримінальної відповідальності, вирішуючи інші пов'язані з висновками суду юридичні питання [1, с. 225].

Так, В. Маляренко зазначив, що «вирок підбиває підсумки всієї процесуальної діяльності органів досудового слідства, прокуратури і суду. У вироку суд вирішує питання про винуватість або невинуватість підсудного, про застосування або незастосування до нього покарання. Вирок, що

набрав законної сили, набуває силу закону, тобто стає для цієї справи таким же обов'язковим, як закон» [2, с. 202].

М. Красій під виправдувальним вироком розуміє судовий акт визначеної законом форми, у якому презюмується невинуватість підсудного (обвинуваченого) та що проголошується судом після розгляду ним кримінального провадження в тому разі, якщо в передбаченому кримінальним процесуальним законом України порядку встановлено наявність процесуальних підстав для його ухвалення [3, с. 72].

Сутність виправдувального вироку А. Матвійчук розглядає через владне заперечення злочину як соціально неправомірної поведінки в діяльності особи, визнання її державою як політичною формацією невинуватою щодо інкримінованого їй діяння, відновлення її громадських прав і визнання невіддільності її від законослухняного суспільства. Виховне значення виправдувального вироку науковець убачає в негативному та позитивному аспектах: перший проявляється в негативній оцінці з боку держави в особі уповноважених органів своєї діяльності у сфері кримінальної юстиції; другий – в утвердженні прав і свобод громадянина як найвищої соціальної цінності [4, с. 163].

Разом з тим, виправдання – це кримінально-процесуальна категорія, що відображає діяльність суду по встановленню невинуватості особи, чим повертає громадянина у правовий стан, що існував до його кримінального переслідування та водночас, є підставою для виникнення нових правовідно-син щодо реабілітації особи [5, с. 45]. Під виправданням розуміють процесуальний порядок встановлення підстав для ухвалення виправдувального рішення і реабілітації особи під час досудового розслідування або судового провадження та ухвалення виправдувального рішення, яким від імені держави визнається невинуватість обвинуваченого (підозрюваного) в інкримінованому йому діянні [6, с. 33]. Також виправдання є результатом виконання судом свого юридичного обов'язку – виправдати особу, винуватість якої не доведено стороною обвинувачення в рамках належної правової процедури, а також результатом негативної оцінки суду виконання стороною обвинувачення юридичного обов'язку, встановленого для неї ст. 62, п. 2 ч. 2 ст. 129 Конституції України, ч. 2 ст. 17 КПК України, довести винуватість особи поза розумним сумнівом [7, с. 94]

Таким чином, сутність виправдання, як правової категорії кримінального процесу, полягає у сукупності процесуальних норм, які регулюють підстави, порядок та наслідки процесуальної діяльності з визнання особи невинуватою у вчиненні злочину і незаконно притягнутою до кримінальної відповідальності. Значення виправдання полягає у: дотриманні прав і свобод громадянина, виконанні завдань кримінального судочинства, встановлення істини, забезпеченні справедливості, виникненні нових правовідносин, пов'язаних із реабілітацією, сприянні формуванню правової культури і підвищенню суспільної самосвідомості, сприянні формуванню авторитету суду і престижу професії судді [8, с. 7].

Виправдання є не лише індивідуальною метою, до якої прагне невинувата особа, котра піддалася необґрунтованому кримінальному переслідуванню, а й складовою реалізації публічного призначення кримінального провадження, що виступає доконечною формою вирішення кримінальних справ у тих випадках, коли встановлено брак підстав для настання кримінальної відповідальності обвинуваченого [7, с. 84].

Аналіз вищенаведених положень чинного кримінального процесуального законодавства дає змогу зробити висновок, що виправдувальний вирок є водночас різновидом вироку (видове поняття) та судового рішення, що може бути ухвалене в межах кримінального судочинства (родове поняття), а отже, виправдувальний вирок наділений як сутнісними характеристиками й особливостями першого, так і загальними ознаками другого. Як судове рішення в межах кримінального судочинства виправдувальний акт ухвалений у межах передбаченої законом процедури – кримінального провадження; має визначену на законодавчому рівні структуру, форму та зміст, а також повинен відповідати встановленим вимогам; є юридичним фактом (створює, змінює та припиняє правові відносини); характеризується особливим порядком оскарження; має законну силу; щодо нього встановлено особливий порядок виконання. З огляду на вищевказане, під виправдувальним вироком пропонуємо розуміти судове рішення суду першої інстанції, ухвалене в межах кримінального судочинства іменем України в письмовій та електронній формі й відповідно до порядку, передбаченого законом, яким за результатами вирішення обвинувачення по суті встановлено (підтверджено) невинуватість обвинуваченого [9, с.706].

Цінність виправдувального вироку – у його реальній здатності захищати і відновлювати порушені права людини, яка постраждала від незаконного кримінального переслідування. Лише виправдання підсудного, яке тягне за собою його повну реабілітацію, усуває всі моральні поневіряння та перешкоди, пов'язані із пред'явленням особі необґрунтованого звинувачення, що нерідко супроводжується взяттям під варту, багатогодинними допитами, очними ставками, виїздами на місце події, нервовим вимотування і виснаженням.

Виправдувальний вирок є законним, обґрунтованим та справедливим офіційним актом правосуддя по визнанню невинуватості підсудного в інкримінованому кримінальному правопорушенні, який усуває процесуальні помилки, що були допущені органами досудового розслідування, шляхом виправдання та реабілітації невинуватого [10, с. 128].

Судова практика свідчить про незначну кількість виправдувальних вироків в Україні, оскільки щорічно виправдовується менш одного відсотка. Водночас незначна кількість осіб (0,4 %) зверталася до судових органів України про поновлення порушених прав і свобод, відшкодування шкоди, завданої незаконним і необґрунтованим кримінальним переслідуванням, незаконним засудженням [10, с. 125].

Виходить, що судова система України виносить у 20 - 60 разів менше виправдувальних вироків, ніж у США чи Британії. З цього приводу голова правління ГО «Експертний центр з прав людини» Ю. Бєлоусов у своєму блозі для «Української правди» зробив припущення, що в усьому винна Прокуратура. «Жоден прокурор в Україні не захоче направити справу до суду, якщо є шанс на виправдувальний вирок, а якщо шанс великий - будьте певні, правоохоронці зроблять все, щоб справу «зам'яли» - пише Ю. Бєлоусов. – Чому? Бо для українських прокурорів виправдувальний вирок - це неминуче покарання [11].

На думку українського адвоката О. Шандрін, причини такій невтішній статистиці можуть ховатись у сукупності наступної низки обставин, зокрема, маскування потенційних виправдувальних вироків процесуальними компромісами (закриття з інших підстав – по строках (давності та порушення строків досудового розслідування), через примирення, дійове каяття, зміною обстановки, угоди із застосуванням ст.ст. 69, 75 КК України тощо) [12].

До важливих причин відсутності виправдувальних вироків заслужений юрист України В. Богатир відносить те, що в Україні прокурори майже не користуються правом закриття проваджень за недоведеністю, тож до суду потрапляє значно більше сумнівних справ. Правозахисник наголошує, що судді, які десятиліттями працювали в системі обвинувального ухилу, ризикують сприймати виправдання як *casus belli* із прокуратурою, показники якої можуть впасти. Кримінальний процес не передбачає жодних покарань за недобросовісне слідство, що своєю чергою пріоритезує «штампування» обвинувальних вироків. Низька частка виправдувальних вироків – не показник ефективності слідства, а симптом процесуальної асиметрії. Без усунення цього дисбалансу права людини в Україні залишатимуться в зоні ризику, а міжнародні індекси верховенства права – на нижніх рядках. Принцип «сумніви тлумачиться на користь обвинуваченого» – не поетичний пережиток римського права, а розпізнавальний знак демократії. Поки українське правосуддя не продемонструє більшої готовності до виправдувальних рішень, воно залишатиметься ближчим до пострадянської каральної парадигми, аніж до європейських стандартів [13].

Втім, попри зменшення кількості людей, які фізично перебувають під юрисдикцією українських судів, статистика демонструє тривожну тенденцію: кількість осіб, кримінальні провадження щодо яких перебувають на розгляді, майже не змінюється. Це означає, що дедалі більше людей роками залишаються обвинуваченими без остаточного судового рішення. У статистиці вони позначені як такі, «щодо яких провадження не розглянуті». На практиці ж – це ті, хто продовжує перебувати в стані правової невизначеності.

У цьому контексті показник виправдувальних вироків набуває додаткового значення. Формально низький рівень виправдань може бути частково зумовлений тим, що потенційно слабкі справи узагалі не доходить до вироку – ні обвинувального, ні виправдувального. Натомість вони залишаються у статистичному «залишку» або закриваються з інших підстав [13].

Попри задекларовану змагальність і презумпцію невинуватості, кримінальний процес в Україні, переконаний В. Богатир, продовжує функціонувати переважно у логіці обвинувачення. Це проявляється як у статистичних показниках, так і в практиці судових рішень. Суд надто рідко визнає недоведеність вини. Це свідчить не стільки про якість досудового розслідування, скільки про нерівність у доступі до справедливого суду [13].

Кримінальний процес від самого початку виник не як засіб здійснення каральної влади держави. Він утворився із потреби захисту прав особи від необґрунтованих обвинувачень. Протягом усього часу свого існування людство докладало чимало інтелектуальних зусиль для запровадження гарантій в кримінальному судочинстві від неправдивих переслідувань. До них слід віднести самостійність суддів, фактичний розподіл функцій обвинувачення, захисту і вирішення справи по суті, змагальність, рівноправність сторін, умови подання й оцінки доказів, порядок оскарження вироків тощо. Але одним встановленням гарантій у кримінальному процесі навряд чи можна позбутися від необґрунтованого втягнення людини в кримінальний процес. Очевидно, у розв'язанні цієї проблеми не останню роль відіграє правосвідомість та професійна підготовка працівників органів дізнання, досудового слідства і суду. На жаль, труднощі у з'ясуванні обставин скоєння злочину, зневажливе ставлення правозастосовників до вимог законів, неналежний рівень їхньої професійної підготовки ще не дають змоги виключити їх із практики кримінального процесу втягнення в його сферу осіб, не причетних до скоєння злочину. Так, за даними Верховного Суду України у І півріччі 2007 року виправдано 245 осіб, проте збитки відшкодовано лише 45 особам [14, с. 230].

Разом з тим, згідно частини 4 статті 36 КПК України, прокурор, як сторона обвинувачення, має право на подання апеляційної скарги. Відповідно до п. 6 ч. 1 ст. 393 КПК України, що прокурор також наділяється правом на апеляційне оскарження . В свою чергу, у положенні частини 1 статті 400 КПК України зазначено, що наслідком подання апеляційної скарги на вирок суду є зупинення набрання ними законної сили [15].

Так, без апеляції на безпідставне виправдання особи, апеляційна та касаційна інстанції не можуть переглянути незаконне судове рішення. У подібних випадках сторона захисту не зацікавлена у перегляді судового рішення, а тому роль прокурора за таких умов має надзвичайно велике значення. Водночас є кримінальні провадження, у яких немає потерпілих та інших зацікавлених осіб, як наприклад, злочини проти основ національної безпеки України (розділ І Особливої частини КК України), злочини проти довкілля (розділ VIII) та інші. На незаконність, необґрунтованість, невмотивованість чи несправедливість судових рішень у таких справах, крім прокурора, майже ніхто не реагує [16, с. 323].

Стадія апеляційного провадження є гарантією забезпечення постановлення законного, обґрунтованого та справедливого судового рішення. Водночас перегляд судових рішень апеляційною інстанцією передбачає формування єдиного підходу до застосування кримінального та кримінального процесуального законодавства України, що закріплює низку важливих положень, які регламентують повноваження прокурора саме на цій стадії кримінального судочинства [16, с. 323].

Отже, узагальнюючи діяльність прокурора в апеляційному провадженні, слід зазначити, що прокурор у апеляційному провадженні є досить важливим учасником кримінального процесу і його діяльність здійснюється з метою, щоб: виносились у кожній кримінальній справі законні, обґрунтовані, вмотивовані вироки, ухвали суду; не допустити виконання незаконного, необґрунтованого судового рішення, своєчасно виправити допущені помилки й порушення закону; забезпечити реалізацію гарантованих Конституцією України прав громадян, інтересів держави та суспільства [16, с. 326].

Разом із тим, прокурор здебільшого не є самостійним у прийнятті рішень, а діє за погодженням з керівником органу прокуратури або вищестоящими прокурорами, подання апеляційної скарги також вимагає дотримання певних адміністративних процедур, які не передбачені КПК України, однак унормовані відомчим Порядком організації діяльності прокурорів і слідчих органів прокуратури у кримінальному провадженні (далі – Порядок), затвердженим наказом ГПУ від 28.03.2019 р. № 51 [17].

Водночас, в апеляційному провадженні є засада неможливості погіршення правового становища обвинуваченого, тобто не допускається подання таких апеляційних скарг, задоволення яких призведе до погіршення правового становища цього учасника кримінального процесу. Однак, на думку В. Маринів, винятки із зазначеного вище правила зводяться до виконання умови, що апеляція подається чітко визначеним суб'єктом – прокурором, потерпілим або його представником [18, с. 116].

Зокрема, відповідно до ст. 421 КПК України виключно прокурор, потерпілий та його представник мають право подавати апеляційні скарги з вимогою скасувати виправдувальний вирок

(змінити такий вирок можна лише, коли змінюються мотиви виправдання, а резолютивна частина залишається). У зв'язку з чим, І. Курбатова зауважує, що аналіз ч. 1 ст. 420 КПК України щодо підстав для скасування вироку судом апеляційної інстанції та ухвалення свого вироку дає змогу дійти висновку про те, що прокурор є одним з небагатьох (поряд з потерпілим та його представником) суб'єктів, а у провадженнях, в яких відсутній потерпілий, – єдиним суб'єктом, якому дозволено в апеляційній скарзі вимагати скасування вироку [16, с. 324].

Проте є випадки, коли навіть професійні судді прямо вказують на грубе недотримання стороною обвинувачення вимог КПК України під час досудового розслідування. Так, у своїй окремій думці від 21.10.2019 р. суддя О. Закаблук Кагарлицького районного суду у справі № 372/160/17 за обвинуваченням особи за вчинення злочинів, передбачених ч. 2 ст. 187, ч. 2 ст. 186, ч. 2 ст. 296 КК України, ретельно оцінивши докази по кримінальному провадженні, оцінивши докази на підставі ст. 94 КПК України з точки зору їх об`єктивності, належності, допустимості, достовірності, достатності та взаємозв`язку, керуючись загальними принципами кримінального поцесу, - верховенство права, законності, рівності перед законом і судом, поваги до людської гідності, забезпечення права на свободу та особисту недоторканість, недоторканість житла чи іншого володіння особи, недоторканість права власності, презумпції невинуватості та забезпечення доведеності вини, свободи від самовикриття та право не свідчити проти близьких родичів та членів сім`ї, , забезпечення права на захист, змагальності сторін та свободи в поданні суду своїх доказів у доведенні перед судом їх переконливості, безпосередності дослідження показань, речей і документів, диспозитивності, мовою, якою здійснюється кримінальне провадження, прийшов до висновку, що: слід визнати невинуватим та виправдати обвинуваченого у вчиненні ним злочинів, які передбачено ч. 3 ст. 186, п. 9 ч. 2 ст. 115 КК України на підставі п. 2 ч. 1 ст. 373 КПК України.

Оскільки при проведенні досудового слідства стороною обвинувачення не було забезпечено повного та об`єктивного дослідження обставин справи, напроти, допущене халатне відношення до проведення досудового слідства, що потягло за собою практично повну відсутність доказової бази для обвинувачення особи. У зв'язку з чим, суддя, ще раз наголосив на тому, що в умовах правової держави обвинувачення не може грунтуватися на доказах, одержаних незаконним шляхом, а також на припущеннях [19].

Разом з тим, чинне законодавство не встановлює жодних особливостей щодо апеляційного перегляду рішень ухвалених судом присяжних, що на нашу думку фактично нівелює авторитет суду присяжних, оскільки його рішення переглядаються професійними суддями в загальному порядку. Варто зауважити, що континентальна модель суду присяжних в більшості випадків передбачає можливість апеляційного оскарження вироків суду присяжних, однак встановлює певні особливості цього перегляду, яким є те, що перегляд рішень ухвалених за участю представників народу здійснюється також за їх участю. Доцільність запровадження участі присяжних в апеляційному провадженні також підтверджують результати анкетування, згідно якого 92,2% респондентів вважають потрібним залучення присяжних до перегляду рішень суду присяжних в апеляційній інстанції [20, с. 201].

Водночас, у своєму дисертаційному дослідженні І. Волоско приходить до висновку щодо доцільності введення особливостей апеляційного провадження щодо рішень ухвалених судом першої інстанції з участю присяжних. Такі рішення мають переглядатися апеляційним судом за участі присяжних. У цьому зв'язку запропоновано ч.2 ст.31 КПК України доповнити нормою такого змісту: «У випадку оскарження рішення, ухваленим судом присяжних, кримінальне провадження в апеляційному порядку здійснюється колегіально судом у складі трьох професійних судців та шести присяжних» [20, с. 13-14].

Натомість відомий український правозахисник Є. Солодко у своєму інтерв'ю одному з найстаріших в Україні видань правової спрямованості HYPERLINK «https://zib.com.ua/» газеті «Закон і Бізнес» відверто зауважив, що **«о**дин із заступників Генерального прокурора говорив, що якісна робота слідства не може закінчуватися виправдувальним вироком. Тому таких вироків не повинно бути багато». Також фахівець наголосив, що виправдувальні вироки в Україні не мають бути чимось екстраординарним. Якість досудового розслідування вкрай низька, а процесуальні рішення щодо закриття кримінального провадження відносно особи, яка до нього не причетна або вину якої слідство не може довести, традиційно не приймаються. Замість цього провадження за будь-яких умов скеровуються до суду, і відповідальність за остаточне рішення покладається саме на суд. І коли суд абсолютно обґрунтовано постановляє виправдувальний вирок, прокурату-

ра заявляє про корумпованість і некомпетентність суддів. Це зручно, але нечесно. Із судженнями з приводу висловлювань представників прокуратури варто бути обережними, оскільки зазначений орган у процесі представляє сторону обвинувачення. А сама система цього органу, коли слідчі прокуратури розслідують провадження, а процесуальні керівники з іншого поверху ними керують, призводить до «гіпертрофованого» розуміння цією структурою значення виправдувальних вироків [21].

Крім того, Є. Солодко зауважив, що виправдувальні вироки судді виносити готові. Вони не готові до того, що під час судового розгляду в залі суду «активісти» влаштовують погроми, що вночі до них приїжджають «представники громадськості» та вимагають учиняти ті чи інші дії, що особи, яких не влаштовують судові рішення, йдуть до правоохоронних органів і вносять інформацію про скоєння суддею злочину до Єдиного реєстру досудових розслідувань і будь-який слідчий поліції може викликати суддю на допити стільки, скільки йому буде завгодно. Судді не готові до того, що прямо під час засідань (а я був цьому свідком) прокурори вручають їм повістки на допити. Суд має бути незалежним, його рішення повинні неухильно виконуватися. На жаль, суди нині працюють в умовах неповаги до їхніх рішень. Влада й «журналісти» зробили все для того, щоб перетворити суддів на ізгоїв. Псевдореформа, яка відбувається сьогодні, призвела до знищення судової системи. І коли робота налагодиться – невідомо [21].

Водночас правознавець переконаний, що **с**уд присяжних у тому вигляді, в якому він передбачений кримінальним процесуальним законом, є мертвонародженою інституцією. Не потрібно нічого вигадувати. Якщо ми хочемо запровадити цей інститут у себе, слід узяти модель, перевірену практикою, наприклад модель США, і просто перенести її на наш ґрунт [21].

Директор Центру стратегічних справ Української Гельсінської спілки з прав людини М. Тарахкало каже, що такий мізерний відсоток виправдувальних вироків пов'язаний з тим, що в Україні одним з механізмів відновлення нормального балансу у нашій судовій системі може стати дієвий суд присяжних. Народні засідателі, які заразом сидять поруч із суддею, ситуацію не виправлять. Необхідна ціла колегія присяжних із дванадцяти людей (хоча їх може бути і набагато більше), які самостійно прийматимуть рішення щодо вини або ж невинності підсудного. Суд, зі свого боку, має лише слідкувати за дотриманням процесуальних норм та можливістю використовувати ті чи інші докази, поклад від їхньої якості. Якщо присяжні прийшли до висновку про провину підсудного, то суд має вирішувати питання про міру його покарання [11].

Отже, з огляду на те, що до теперішнього часу в інститут присяжних в Україні не імплементовано засадничу доктрину класичної моделі, ключовою ознакою якої є презумпція неоспорюваності (остаточності) виправдувального вердикту, то як наслідок, прокурори оскаржують майже всі виправдувальні вироки. Оскільки їх винесення часто розцінюється як підстава для дисциплінарної відповідальності сторони обвинувачення. Така практика спонукає сторону обвинувачення до надмірного використання права на апеляційне оскарження з метою скасування рішення за будь-яких умов. Відтак, для остаточного подолання інквізиційних рудиментів у вітчизняному судочинстві вбачається необхідним законодавче обмеження права прокурора на оскарження виправдувального вердикту, винесеного судом присяжних.

У контексті дискусії щодо доцільності обмеження права прокурора на оскарження виправдувальних вироків, ключову роль відіграє доктрина абсолютного імунітету виправдувального вердикту (Finality of Acquittal). Вона базується на низці фундаментальних правових принципів змагального судочинства, які постулюють, що право держави на кримінальне переслідування має бути вичерпаним після винесення першого виправдувального вердикту, що є необхідною умовою захисту особи від процесуального свавілля з боку сторони обвинувачення та забезпечення правової визначеності.

Концептуальною основою цього підходу є принцип «подвійного ризику» *(Double Jeopardy)*, який виступає наріжним каменем заборони оскарження виправдувального вердикту стороною обвинувачення. Згідно з П'ятою поправкою до Конституції США та статтею 4 Протоколу № 7 до ЄКПЛ, ніхто не може бути вдруге притягнений до суду або покараний за правопорушення, за яке він уже був остаточно виправданий [22].

Термін «jeopardy» походить від французького «jeu –perdre», що означає «програти гру», а згодом у середньоанглійській мові перетворився на «iuparti», що означає «розділена гра або чесна гра, рівні шанси»» [23] та «Позиція в грі, справі тощо, в якій шанси на перемогу і поразку знаходяться в рівновазі; рівні шанси; невизначений стан справ; невизначеність; випадковість» [23]. Ось

чому зараз цей термін використовується для позначення ризику програшу в одній з найнебезпечніших «ігор» – кримінальному судовому процесі [24].

Окрім основних понять щодо належного судового розгляду, важко уявити більш універсальний правовий принцип, ніж подвійна відповідальність [25].

Незважаючи на численні відмінності, це правило є спільним для майже всіх правових систем. Так, у країнах континентального права [26] воно має назву ne bis in idem («не двічі за те саме»), але все одно служить тій самій меті: захищати меншість від каральної влади більшості, репрезентованої державою. [27].

Однією з найбільш складних сфер застосування принципу подвійної відповідальності є питання про те, чи слід дозволяти прокурорам оскаржувати виправдувальні вироки. У справі Kepner v. United States, 195 U.S. 100 (1904), було визнано правило, згідно з яким прокурори не мають права подавати такі апеляції незалежно від підстав для виправдання [28]. Причину цього правила пояснив суддя Грей у справі United States v. Ball, 163 U.S. 662, 671 (1896). Суд постановив, що в разі перегляду виправдувального вироку підсудний може бути вдруге поставлений під загрозу покарання під час повторного розгляду справи [29]. Зауваживши, що «як би помилковим не було виправдання, існував би неприйнятно високий ризик, що уряд, маючи в своєму розпорядженні значні ресурси, змусить підсудного здатися» [30]. Те саме стосується і виправдувального вироку [31], хай яким помилковим він би не був. Тобто, апеляція після виправдання заборонена, якщо вона призведе до повторного розгляду справи, або, загалом, до подальших процедур, пов'язаних з вирішенням фактичних питань [32].

У справі Fed. R. Crim. P. було прийнято, присяжні отримали вказівку винести виправдувальний вирок ще до завершення розгляду справи прокуратурою [33]. У справі Evans v. Michigan, 568 U.S. 313 (2013) суддя виправдав підсудного, вважаючи, що прокуратура не довела факт, який суд помилково вважав складовою злочину [34].

Це пов'язано з тим, що коли апеляційний суд вважає, що присяжні не могли винести обвинувальний вирок на підставі доказів, розглянутих у найсприятливішому для обвинувачення світлі, суддя першої інстанції повинен був винести остаточне рішення про виправдання, яке не могло бути оскаржене [35]. Згідно з рішенням у справі Lockhart v. Nelson, 488 U.S. 33 (1988), навіть помилково допущені докази є частиною розрахунку достатності [36].

Основна увага приділялася остаточності самого виправдувального вироку, а не виправленню помилки, допущеної під час судового розгляду. Натомість захист завжди може оскаржити вирок. Якщо захист досягає успіху, результатом часто є новий судовий розгляд, за винятком випадків, коли вирок скасовується через порушення права на швидкий судовий розгляд [37], або через відсутність достатніх з юридичної точки зору доказів [38]. Хоча такий повторний судовий розгляд, безсумнівно, знову піддасть підсудного небезпеці, це не порушує П'яту поправку, оскільки саме підсудний домагається нового судового рішення[39].

Заборона подвійного судового переслідування – це правовий принцип, закріплений у П'ятій поправці до Конституції США, який захищає осіб від повторного судового переслідування за той самий злочин після виправдання. Ця гарантія прав громадян дає можливість людині, яку визнано невинною, не бути знову притягнутою до відповідальності за той самий злочин, навіть якщо з'являться нові докази. Чотирнадцята поправка поширює цей захист на судові переслідування на рівні штатів, зберігаючи права осіб, обвинувачених у злочинах як на федеральному, так і на рівні держави. Однак подвійна відповідальність застосовується виключно до кримінальних справ [40; 41].

Конституційна заборона «подвійного судового переслідування» була розроблена з метою захисту особи від ризику бути підданою судовому переслідуванню та можливому засудженню більше ніж один раз за передбачуване правопорушення. У своїх коментарях, які мали великий вплив на покоління, яке прийняло Конституцію, Блекстоун зазначив: «... заява *auterfois acquit,* або раніше прийнятий виправдовувальний вердикт, ґрунтується на цій універсальній аксіомі загального права Англії, згідно з якою жодна людина не може бути піддана небезпеці для свого життя більше ніж один раз за те саме правопорушення» [42]. Практично таку саму точку зору висловив цей Верховний Суд у справі HYPERLINK «https://supreme.justia.com/cases/federal/us/85/163/» Ex parte Lange 85 U.S. 163 (1873)**,** зауваживши, що «Звичайне право не тільки забороняло повторне покарання за те саме правопорушення, але й пішло далі і забороняло повторний судовий розгляд за те саме правопорушення, незалежно від того, чи був обвинувачений покараний, і чи був він виправданий або засуджений у раніше проведеному судовому розгляді» [43].

Наприклад, у справі United States v. Ball, 163 U.S. 662 (1896), суд одностайно постановив: «Вирок про виправдання був остаточним і не міг бути переглянутий, через помилку чи з інших причин, оскільки це означало б подвійне притягнення [підсудного] до відповідальності, а отже, порушення конституції» [44].

Другим важливим складовим принципом доктрини абсолютного імунітету виправдувального вердикту (Finality of Acquittal), є принцип «процесуального виснаження» (Preservation of Individual Resources). Необхідно підкреслити, що фундаментальне обґрунтування цієї правової засади було сформульоване Верховним Судом США у справі Green v. United States, 355 U.S. 184 (1957), суть якої полягає в тому, що державі, з усіма її ресурсами та владою, не повинно бути дозволено робити повторні спроби засудити особу за раніше судимий злочин, тим самим піддаючи її приниженню, витратам та випробуванням і змушуючи її жити в постійному стані тривоги та невпевненості, а також збільшуючи ймовірність того, що, навіть будучи невинним, він може бути визнаний винним [42].

Таким чином, основна ідея полягає в тому, що позбавлення прокуратури права на апеляцію виправдувального вироку запобігає перетворенню судового процесу на «війну на виснаження», де держава виграє лише завдяки безмежності бюджету та часу.

Серед пострадянських держав класичну (англо-американську модель) сприйняла Грузія. Відповідно до ст. 27 КПК Грузії суд присяжних засідателів складається з 12 основних засідателів і 2 запасних засідателів. У складі суду присяжних засідателів має бути не менше шести засідателів у справах про злочини, що належать до категорії середньої тяжкості, не менше восьми – у справах про злочини, що належать до категорії тяжких, не менше десяти - у справах про злочини, що належать до категорії особливо тяжких. Виправдувальний вирок, винесений судом присяжних засідателів, є остаточним і оскарженню не підлягає [20, с. 51-53].

Висновки. У результаті аналізу зазначених наукових доктрин, аналізу судових рішень США, а також норм чинного законодавства України можна дійти висновку, що право держави на кримінальне переслідування вважається вичерпаним після винесення виправдувального вердикту судом першої інстанції. Такий підхід забезпечує дотримання принципу правової визначеності *(res judicata)* та захищає особу від «процесуального виснаження» і зловживань ресурсом державного апарату.

На відміну від чинної в Україні змішаної (гібридної) моделі суду присяжних, де прокурор наділений широким правом апеляційного ревізування фактичних обставин справи, класична модель цього інституту ґрунтується на доктрині абсолютного імунітету виправдувального вердикту *(Finality of Acquittal)*. Ця доктрина обмежує право обвинувачення на оскарження, що спрямоване на захист прав обвинуваченого та забезпечення реалізації принципу остаточності судового рішення *(res judicata)* у його найбільш демократичному прояві. У такій системі вердикт присяжних виступає як абсолютний процесуальний фільтр проти державного обвинувачення. Таким чином, унеможливлення оскарження прокурором виправдувального вердикту «по суті» стане не лише запорукою відновлення фундаментального балансу сил між людиною та державою, а й найвищим проявом довіри держави до вердикту присяжних як акта безпосереднього народовладдя.

У свою чергу, обмеження права сторони обвинувачення на оскарження виправдувальних вироків не є применшенням важливої ролі прокурора щодо підтримання державного обвинувачення, а виступає необхідним елементом забезпечення стабільності правової системи та процесуальної стриманості держави, слугує запобіжником проти перетворення правосуддя на нескінченний процес переслідування, що суперечило б самій суті фундаментального правового імперативу принципу (*Double Jeopardy)*, який є тією межею яка гарантує право особи на остаточність судового рішення (*res judicata*), забезпечує стабільність правопорядку та є запобіжником проти державного свавілля.

Таким чином, утвердження імунітету виправдувального вердикту є наріжним каменем змагального судочинства, що дозволяє збалансувати нерівність сил між державою та індивідом, гарантуючи останньому, що виправдання судом є остаточним і незворотним актом правосуддя.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Тертишник В.М. Кримінальний процес України. Особлива частина: підручник. Академічне видання. Київ: Алерта, 2014. 420 с.

2. Маляренко В.Т. Суд, правоохоронні та правозахисні органи України. Київ, 2006. 890 с.
3. Красій М.О. Вирок з точки зору кримінально-правової, кримінальної процесуальної та кримінально-виконавчої політики. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України*. 2016. № 41. С. 69–81. URL: https://lib-repo.pnu.edu.ua/handle/123456789/8844.
4. Матвійчук А.В. Судовий вирок та його соціально-правове значення. *Психолого-педагогічні основи гуманізації навчально-виховного процесу в школі та ВНЗ*: збірник наукових праць. № 1 (11). Рівне: РВЦ МЕГУ ім. акад. С. Дем'янчука, 2014. 191 с. С. 157-168. URL: https://dspace.megu.edu.ua:8443/xmlui/handle/123456789/729.
5. Охотіна Ю.В. Виправдання як категорія кримінально-процесуального права України: дис. ... канд. юр. наук: 12.00.09. Київ, 2012. 242 с.
6. Коваль О.М. Право особи на виправдання у кримінальному процесі: дис. ... канд. юр. наук: 12.00.09. Київ, 2014. 258 с.
7. Дяков В.С. Гносеологічна і правова природа виправдувального вироку: дис. ... канд. юр. наук: 12.00.09. Київ, 2016. 258 с.
8. Охотіна Ю.В. Виправдання як категорія кримінально-процесуального права України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2012. 18 с.
9. Кузуб А.Т. Сиза Н.П. Дефеніція «Виправдувальний вирок» у теорії кримінального процесу. *Юридичний науковий електронний журнал*. № 11/2021. С.705-707. URL: https://repository.vsau.org/getfile.php/30587.pdf.
10. Наумова А.О. Виправдувальний вирок - акт реабілітації підсудного. *Наше право*. 2021. № 2. С. 125-130. URL: http://dspace.univd.edu.ua/xmlui/handle/123456789/14181.
11. Шинкаренко О. Виправдувальні вироки: чому їх так мало? *Аналітичне електронне видання «Юрист&Закон»* № 19 2017. URL: https://jurliga.ligazakon.net/analitycs/160592_vipravduvaln-viroki-chomu-kh-tak-malo.
12. Шандрін О. Чому в Україні так мало виправдувальних вироків: 7 фактів, що пояснюють статистику. *Юридична газета. Всеукраїнське професійне юридичне видання.* 2025. URL: https://yur-gazeta.com/dumka-eksperta/chomu-v-ukrayini-tak-malo-vipravduvalnih-virokiv-7-faktiv-shcho-poyasnyuyut-statistiku.html.
13. Богатир В. Чому в Україні відсутні виправдувальні вироки? *Українська правда*. 2025. URL: https://www.pravda.com.ua/authors/5c37dbad8c9a7.
14. Габлей Н.Г. Підстави набуття особою кримінально-процесуального статусу виправданого. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2011. Вип. №1. С.224-233. URL: http://www.pjv.nuoua.od.ua/v1_2011/2011_1.pdf#page=225.
15. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI. / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#n3257.
16. Курбатова І.С. Участь прокурора у перегляді судових рішень судом апеляційної інстанції. *Підприємство, господарство і право*, 2020. С. 322-326. URL: http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2020/2/55.pdf.
17. Про затвердження Порядку організації діяльності прокурорів і слідчих органів прокуратури у кримінальному провадженні : Наказ Генерального прокурора України від 28.03.2019 р. № 51. / Верховна Рада України. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/ link1/RE33334.html.
18. Маринів В.І. Недопустимість повороту до гіршого як гарантія свободи апеляційного оскарження судових рішень у кримінальному провадженні. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2013. № 2. С. 114–119.
19. Єдиний державний реєстр судових рішень. Окрема думка від 21.10.2019 р. судді О. Закаблук Кагарлицького районного суду у справі № 372/160/17. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/85719884.
20. Волоско І.Р. Суд присяжних в Україні: особливості формування та діяльності: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.09. Львів, 2017. 244 с.
21. Солодко Е. Виправдувальні вироки не мають бути чимось екстраординарним. Національна асоціація адвокатів України: веб-сайт. 2017. URL: https://unba.org.ua/publications/print/2781-vipravduval-ni-viroki-ne-mayut-buti-chimos-ekstraordinarnim.html.
22. Levenson, Laurie L. and Bigazzi, Lorenzo, Comparative Double Jeopardy: New Approaches for Upholding an Old Principle (January 15, 2025). Loyola Law School, Los Angeles Legal Studies Research Paper No. 2025-03, URL: https://ssrn.com/abstract=5145515.

23. Oxford English Dictionary, Second Edition (Volume 8). Oxford University Press. 1989. 13 p.
24. Amar, A.R.. Double Jeopardy Law Made Simple. *The Yale Law Journal*, 1997. Vol. 106(6). P. 1807–1848. URL: https://doi.org/10.2307/797320.
25. Duke Journal of Comparative and International Law. 1999. note 262. P. 235, 289.
26. M. Cherif Bassiouni, Human Rights in the Context of Criminal Justice: Identifying International Procedural Protections and Equivalent Protections in National Constitutions, 3 *Duke Journal of Comparative & International Law.* 1993. P. 235-298. URL: https://scholarship.law.duke.edu/djcil/vol3/iss2/1.
27. LSU Law, What is Civil Law. URL: https://law.lsu.edu/clo/civil-law-online/what-is-the-civil-law.
28. Kepner v. United States, 195 U.S. 100 (1904). *U.S. Supreme Court.* URL:https://supreme.justia.com/cases/federal/us/195/100.
29. United States v. Ball, 163 U.S. 662, 671 (1896). *U.S. Supreme Court.* URL:https://supreme.justia.com/cases/federal/us/163/662.
30. United States v. DiFrancesco, 449 U.S. 117 (1980). URL: https://supreme.justia.com/cases/federal/us/449/117.
31. United States v. Martin Linen Supply Co., 430 U.S. 564, 570 (1977). *U.S. Supreme Court.* URL: https://supreme.justia.com/cases/federal/us/430/564.
32. In Fong Foo v. United States, 369 U.S. 141, 143 (1962). *U.S. Supreme Court.* URL: https://supreme.justia.com/cases/federal/us/369/141.
33. Evans v. Michigan, 568 U.S. 313 (2013). *U.S. Supreme Court.* URL: https://supreme.justia.com/cases/federal/us/568/313.
34. Glasser v. United States, 315 U.S. 60, 80 (1942). *U.S. Supreme Court.* URL: https://supreme.justia.com/cases/federal/us/315/60.
35. Lockhart v. Nelson, 488 U.S. 33 (1988). *U.S. Supreme Court.* URL: https://supreme.justia.com/cases/federal/us/488/33.
36. Smith v. United States, 599 U.S. 236, 241-242 (2023). *U.S. Supreme Court.* URL: https://supreme.justia.com/cases/federal/us/599/21-1576.
37. United States v. Tateo, 377 U.S. 463, 466 (1964). *U.S. Supreme Court.* URL: https://supreme.justia.com/cases/federal/us/377/463.
38. Savage, Sean J. Double jeopardy. *EBSCO Knowledge Advantage*. 2024. URL: https://www.ebsco.com/research-starters/law/double-jeopardy.
39. Joseph Blocher, The Death Penalty and the Fifth Amendment, 111 *Northwestern University Law Review.* 2016. P. 275-293 URL: https://scholarship.law.duke.edu/faculty_scholarship/3536.
40. Green v. United States, 355 U.S. 184 (1957). *U.S. Supreme Court.* URL: https://supreme.justia.com/cases/federal/us/355/184.
41. Ex parte Lange, 85 U.S. 163 (1873). *U.S. Supreme Court.* URL: https://supreme.justia.com/cases/federal/us/85/163.
42. United States v. Ball, 163 U.S. 662 (1896). *U.S. Supreme Court.* URL: https://supreme.justia.com/cases/federal/us/163/662.

УДК 343.132:343.35
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.4.69

НЕОДНОЗНАЧНА ПРЕВЕНТИВНА РОЛЬ УГОД ПРО ВИЗНАННЯ ВИНУВАТОСТІ У КОРУПЦІЙНИИХ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕННЯХ

Головкін Б.М.,
доктор юридичних наук, професор,
член-кореспондент Національної академії правових наук України,
професор кафедри кримінально-правової політики
Національного юридичного університету ім. Ярослава Мудрого
ORCID: 0000-0002-0333-9806

Зуєв В.В.,
кандидат юридичних наук,
асистент кафедри кримінального процесу
Національного юридичного університету ім. Ярослава Мудрого
ORCID: 0000-0002-4313-4282

Головкін Б.М.., Зуєв В.В. Неоднозначна превентивна роль угод про визнання винуватості у корупційних кримінальних правопорушеннях.

У статті досліджується превентивний потенціал угод про визнання винуватості у кримінальних провадженнях щодо корупційних кримінальних правопорушень та правопорушень, пов'язаних з корупцією, а також вплив широкого застосування судами цього інституту на рівень корупції в Україні та ефективність боротьби з корупцією. Здійснено системний аналіз удосконаленого у 2024 році інституту угод про визнання винуватості та судової практики його застосування у розрізі задоволення суспільних інтересів в запобіганні, виявленні чи припиненні більшої кількості корупційних кримінальних правопорушень або більш тяжких кримінальних правопорушень.

У статті проаналізовано переваги угод про визнання винуватості для підозрюваного/обвинуваченого, забезпечення невідворотності покарання, спрощення і скорочення відшкодування збитків державі та посилення можливостей викриття більш складних злочинних схем завдяки співпраці з підсудними. Водночас дослідження звертає увагу на значні ризики, які можуть підірвати превентивні цілі кримінального правосуддя. До них належать можливість для правопорушників уникнути реального позбавлення волі, часто формальний характер зобов'язань щодо співпраці, нечіткість критерію «суспільного інтересу», який використовують суди, та небезпека перетворення самого механізму угоди про визнання винуватості на ризик корупції.

Нещодавні законодавчі зміни, що розширюють можливість застосування умовних покарань за корупційні злочини в рамках угод про визнання винуватості, критично оцінюються з точки зору їх сумісності з цілями кримінального права та національної антикорупційної стратегії. Автори дійшли висновку, що, незважаючи на підвищення ефективності та економічні вигоди, пов'язані з угодами про визнання винуватості, їх превентивний ефект у справах, пов'язаних з корупцією, залишається суперечливим. Нинішня тенденція до розширення використання таких угод може послабити принцип невідворотності покарання та зменшити загальний стримуючий ефект антикорупційної політики, особливо в умовах війни, коли довіра громадськості до державних інститутів має вирішальне значення.

Ключові слова: кримінальний процесуальний компроміс, кримінально-правовий конфлікт, превенція, угода про визнання винуватості, суспільний інтерес, корупційні правопорушення.

Holovkin B.M., Zuiev V.V. The ambiguous preventive role of plea agreements in corruption-related criminal offences.

The article examines the preventive potential of plea agreements in criminal proceedings for corruption offences and offences related to corruption, as well as the impact of the widespread use of

this institution by courts on the level of corruption in Ukraine and the effectiveness of the fight against corruption. A systematic analysis of the institution of plea agreements, which was improved in 2024, and the judicial practice of its application in terms of satisfying public interests in preventing, detecting or stopping a greater number of corruption-related criminal offences or more serious criminal offences has been carried out.

The article analyses the advantages of plea agreements for the suspect/accused, ensuring the inevitability of punishment, simplifying and reducing compensation for damages to the state, and increasing the possibilities of exposing more complex criminal schemes through cooperation with defendants. At the same time, the study draws attention to significant risks that could undermine the preventive objectives of criminal justice. These include the possibility for offenders to avoid actual imprisonment, the often formal nature of cooperation obligations, the vagueness of the 'public interest' criterion used by courts, and the danger of turning the plea bargain mechanism itself into a risk of corruption.

Recent legislative changes expanding the possibility of applying suspended sentences for corruption offences under plea agreements are critically assessed in terms of their compatibility with the objectives of criminal law and the national anti-corruption strategy. The authors conclude that, despite the increased efficiency and economic benefits associated with plea bargaining, its preventive effect in corruption cases remains controversial. The current trend towards expanding the use of such agreements may weaken the principle of inevitability of punishment and reduce the overall deterrent effect of anti-corruption policy, especially in wartime, when public trust in state institutions is crucial.

Key words: criminal procedural compromise, criminal law conflict, prevention, plea bargain, public interest, corruption offences.

Вступ та постановка проблеми. У п. 90 рішення від 29.04.2014 р. у справі «Natsvlishvili and Togonidze v. Georgia» Європейський суд з прав людини зазначив, що угоди про визнання винуватості *при правильному їх застосуванні*, можуть стати успішним інструментом у боротьбі з корупцією та організованою злочинністю [1]. Разом з тим, до 2024 р. в Україні існувала низка обмежень та заборон на застосування угод про визнання винуватості у кримінальних провадженнях щодо корупційних кримінальних правопорушень. Це негативно позначалося на ефективності виконання завдань, покладених на Національне антикорупційне бюро України і Спеціалізовану антикорупційну прокуратуру. Результати досудового розслідування кримінальних проваджень щодо корупційних кримінальних правопорушень були доволі скромними, а контингент притягнених до кримінальної відповідальності осіб мало чим відрізнявся від контингенту засуджених за загальнокримінальні злочини. Посередню результативність протидії корупції спеціально уповноважені суб'єкти традиційно пояснювали необхідністю тривалого й ретельного формування доказової бази, потребою міжнародної правової допомоги в рамках кримінальних проваджень, ускладненим досудовим розслідуванням злочинної діяльності членів організованих злочинних угруповань, недостатнім рівнем міжвідомчої взаємодії з іншими правоохоронними та контролюючими органами, перешкоджанням з боку впливових і багатих топ-чиновників, процесуальними зловживаннями сторони захисту та ін. Дослідивши Звіт за результатами аналізу судової практики притягнення до відповідальності за корупційні та пов'язані з корупцією кримінальні правопорушення за 2023 р. констатуємо, що наведені причини негараздів у сфері протидії корупції лише частково відповідають дійсності [2]. Для покращення показників результативності досудового розслідування кримінальних проваджень про топкорупцію, забезпечення невідворотності відповідальності корупціонерів і збільшення чисельності осіб, притягнених до кримінальної відповідальності, у 2024 р. на політичному рівні гостро постало питання щодо оптимізації кримінальних проваджень цієї категорії, дотриманні розумних строків і зняті процесуальних перешкод для застосування інституту угод про визнання винуватості.

За період 2012-2024 роки ухвалення вироків на підставі угод про визнання винуватості в середньому складало 25-40%. Це викликало як підтримку за прогресивність й реалізацію принципу невідворотності кримінальної відповідальності корупціонерів, так і критику за недотримання принципу рівності перед законом і судом, а також за сумнівну соціальну справедливість при притягненні до кримінальної відповідальності та призначенні покарання винуватим у вчиненні корупційних кримінальних правопорушень. Після удосконалення правового регулювання угод про визнання винуватості у кримінальних провадженнях щодо корупційних кримінальних правопорушень та кримінальних правопорушень, пов'язаних з корупцією (ЗУ № 4033-IX від 29.10.2024 р.)

[3] суттєвих змін зазнали окремі положення КК України і КПК України щодо притягнення осіб до кримінальної відповідальності за вчинення зазначеної категорії кримінальних правопорушень. Зазначеним законом скасовуються обмеження й заборони, пов'язані зі звільненням особи від кримінальної відповідальності, звільнення від покарання, від відбування покарання з випробуванням, у разі вчинення корупційних кримінальних правопорушень та ін. Заради справедливості зазначимо, що судова практика ще до внесення змін до кримінального і кримінального процесуального законодавства пішла шляхом активного застосування угод по корупційним кримінальним правопорушенням. За 2024 р. понад 65% вироків ВАКС ухвалювалися на підставі угод про визнання винуватості [4]. За цей же рік 50 % вироків загальних судів по кримінальним правопорушенням у сфері службової та професійної діяльності також ухвалювалися на підставі угод про визнання винуватості [5]. У найближчі роки зазначені показники будуть збільшуватися. У зв'язку із цим постає питання: яку насправді функцію виконують угоди про визнання винуватості у боротьбі з корупцією, та як судова практика впливає на поведінку осіб, на яких поширюється дія Закону України «Про запобігання корупції»?

Стан опрацювання проблематики. Обґрунтування необхідності перегляду курсу державної антикорупційної політики в частині удосконалення правового регулювання угод зі слідством полягало у виконанні Україною міжнародних рекомендацій та зобов'язань на шляху до членства в Європейському Союзі. Зокрема, наявні донедавна обмеження й заборони щодо угод про визнання винуватості не узгоджувалися з Рекомендацією Комітету Міністрів Ради Європи щодо спрощення кримінального правосуддя № R (87) 18 від 17 вересня 1987 р. і Рекомендацією щодо медіації в кримінальних справах № R (99) 19 від 15 вересня 1999 р., а також частково обмежували право людини на справедливий суд в контексті ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод і не враховували практику Європейського суду з прав людини.

На виконання рекомендацій Європейської Комісії від 17 червня 2022 року наведеним у підрозділі боротьба з корупцією Розділу 23 "Судова влада та основоположні права" Звіту про прогрес України в рамках Пакета розширення Європейського Союзу 2023 року, з метою спрощення досудового розслідування кримінальних проваджень про корупцію та покращення результатів діяльності антикорупційних органів пропонувалося вдосконалити регулювання угод про визнання винуватості шляхом перегляду відповідних норм Кримінального кодексу України та Кримінального процесуального кодексу України. Удосконалення законодавчої бази у сфері боротьби з корупцією за участю високопосадовців передбачалося в межах виконання ключових реформ в рамках Компоненту І Плану України в межах програми Ukraine Facility [6, с. 95-96], а також було необхідною умовою отримання Україною макрофінансової допомоги від ЄС.

Вдосконалення правового регулювання угод про визнання винуватості в корупційних кримінальних провадженнях переслідувало мету вирішення проблеми 4.3.2 Антикорупційної стратегії на 2021-2025 роки, що полягала в низькій оперативності та якості здійснення досудового розслідування корупційних та пов'язаних з корупцією кримінальних правопорушень, викликаних надмірною складністю окремих процесуальних дій і недостатнім використанням функціоналу угод про визнання винуватості у цій категорії кримінальних правопорушень, що суттєво впливало на забезпечення невідворотності відповідальності за корупцію та кількість осіб, притягнутих до відповідальності за корупцію [7].

Метою цієї публікації є аналіз процесуальних підстав та умов застосування угод про визнання винуватості у корупційних кримінальних правопорушеннях в розрізі забезпечення суспільного інтересу під час війни щодо запобігання, виявлення чи припинення більшої кількості кримінальних правопорушень або інших більш тяжких кримінальних правопорушень, а також оцінка впливу слідчої та судової практики на рівень корупції в Україні.

Виклад основного матеріалу. Інститут угод базується на принципах верховенства права, законності, рівності перед законом і судом, диспозитивності, доступу до правосуддя та обов'язковості судових рішень. Угоди про визнання винуватості передбачають застосування диференційованого (спрощеного) порядку досудового розслідування й ухвалення вироку [8]. Застосування угод у кримінальному провадженні підпорядковане завданням процесуальної економії, спрощення і пришвидшення досудового розслідування й судового провадження, забезпечення права підозрюваного/обвинуваченого на справедливий судовий розгляд.

Угоди про визнання винуватості є інструментом альтернативного вирішення кримінально-правового конфлікту, що полягає в досягненні компромісу між прокурором та підозрюваним/обви-

нуваченим, за якого злочинці добровільно співпрацюють зі слідством, відшкодовують заподіяну шкоду і завдані збитки в обмін на зменшення покарання. Застосування угод про визнання винуватості пришвидшує розслідування кримінальних правопорушень, економить державні ресурси, зменшує навантаження на органи досудового розслідування і судову систему та має низку інших переваг. Укладення угоди про визнання винуватості в кримінальному провадженні переслідує досягнення низки цілей: для підозрюваного, обвинуваченого – передбачуваність щодо розміру та виду покарання, що призначить суд у разі затвердження угоди; можливість призначення більш м'якого покарання, ніж передбаченого законом, звільнення від відбування покарання з випробуванням у встановлених випадках; для прокурора – забезпечення швидкого розслідування та розкриття кримінальних правопорушень, виявлення невідомих кримінальних правопорушень, викриття повного кола осіб, які вчиняли кримінальні правопорушення та притягнення їх до кримінальної відповідальності, припинення злочинної діяльності злочинних груп, організованих злочинних груп та злочинних організацій, відшкодування шкоди, заподіяної державі корупційними кримінальними правопорушеннями.

Угода про визнання винуватості між прокурором та підозрюваним чи обвинуваченим може бути укладена у провадженні щодо:

1) кримінальних проступків, нетяжких злочинів, тяжких злочинів (крім кримінальних проваджень щодо корупційних кримінальних правопорушень та кримінальних правопорушень, пов'язаних з корупцією) (на підтвердження цього підходу - Позиція ККС ВС від 23.02.2023, справа №686/628/19) [9];

2) корупційних кримінальних правопорушень та кримінальних правопорушень, пов'язаних з корупцією, за умови *викриття підозрюваним чи обвинуваченим іншої особи* (осіб) у вчиненні будь-якого корупційного кримінального правопорушення чи кримінального правопорушення, пов'язаного з корупцією, та якщо інформація щодо вчинення такою особою (особами) кримінального правопорушення буде підтверджена доказами, і за *умови повного або часткового (з урахуванням характеру та ступеня участі особи у вчиненні злочину) відшкодування підозрюваним або обвинуваченим завданого збитку або заподіяної шкоди* (якщо такі збитки або шкода були завдані);

2[-1]) корупційних кримінальних проступків, нетяжких або тяжких корупційних злочинів, а також кримінальних правопорушень, пов'язаних з корупцією вчинених одноособово, *за умови повного відшкодування підозрюваним або обвинуваченим завданого збитку або заподіяної шкоди* (якщо таких збитків або шкоди було завдано);

3) особливо тяжких злочинів, вчинених за попередньою змовою групою осіб, організованою групою чи злочинною організацією або терористичною групою за умови викриття підозрюваним чи обвинуваченим, який не є організатором такої групи або організації, злочинних дій інших учасників групи чи інших, вчинених групою або організацією злочинів, якщо повідомлена інформація буде підтверджена доказами [10].

Законом України «Про внесення змін до Кримінального кодексу України та Кримінального процесуального кодексу України щодо вдосконалення регулювання угод про визнання винуватості у кримінальних провадженнях щодо корупційних кримінальних правопорушень та кримінальних правопорушень, пов'язаних з корупцією» від 29.10.2024 р. було, зокрема, доповнено частини 1 та 2 ст. 75 КК абзацами такого змісту відповідно:

– «*Обмеження* щодо застосування звільнення від відбування покарання з випробуванням, передбачені абзацом першим цієї частини, *не застосовуються*, якщо суд приймає рішення про звільнення від відбування покарання з випробуванням у випадку затвердження угоди про визнання винуватості у кримінальних провадженнях щодо корупційних кримінальних правопорушень, кримінальних правопорушень, пов'язаних з корупцією»;

– «У кримінальних провадженнях щодо корупційних кримінальних правопорушень, кримінальних правопорушень, пов'язаних з корупцією, суд *приймає рішення про звільнення від відбування покарання з випробуванням у випадку затвердження угоди про визнання винуватості*, якщо сторонами угоди узгоджено звільнення від відбування покарання у виді позбавлення волі на строк не більше *восьми років* або іншого більш м'якого покарання, а також узгоджено звільнення від відбування покарання з випробуванням» [3].

Окрім цього, тим же Законом було додано статтю 69-2 КК – «Призначення більш м'якого покарання, ніж передбачено законом, у випадках укладання угоди про визнання винуватості у кримінальних провадженнях щодо корупційних кримінальних правопорушень або кримінальних

правопорушень, пов'язаних з корупцією». Так, у кримінальних провадженнях щодо корупційних кримінальних правопорушень або кримінальних правопорушень, пов'язаних з корупцією, за умови виконання вимог пункту 2 або 2^{-1} частини четвертої статті 469 КПК України *сторонами угоди* про визнання винуватості може бути узгоджено та судом призначено основне покарання нижче від найнижчої межі, встановленої в санкції статті (частини статті) Особливої частини цього Кодексу, *але не нижче від найнижчої межі, встановленої цим Кодексом.* У разі призначення такого покарання особа *не може бути звільнена* від відбування покарання з випробуванням на підставі статті 75 цього Кодексу [3]. Ця умова є цілком логічною, адже в рамках угоди є можливість узгодити покарання на рівні мінімально визначеного КК (відповідно до ч. 2 ст. 63 КК позбавлення волі встановлюється на строк від одного 1 рік), що вже є достатнім стимулом для співпраці із органами розслідування.

Як свідчить практика, при розгляді судами справ щодо корупційних кримінальних правопорушень або кримінальних правопорушень, пов'язаних з корупцією, можливі рішення суду зводяться до трьох варіантів. Перший – затвердити угоду про визнання винуватості, якою встановлено застосування ч. 2 ст.75 КК України, чим зекономити час та ресурси. Другий – затвердити угоду із застосуванням ст. 69-2 КК України у разі, коли застосування ст. 75 КК неможливо через санкцію статті Особливої частини КК, яка передбачає покарання у вигляді позбавлення волі понад 8 років. У такому випадку хоч і застосовується реальна міра покарання, але розмір може бути мінімально передбачений КК України, тобто замість позбавлення волі на строк понад 8 років сторонами узгоджено, а судом застосовано, 1 рік позбавлення волі з можливістю застосування правил умовно-дострокового звільнення. Третій варіант – стосується нетяжких злочинів чи кримінальних проступків, щодо яких особа звільняється від кримінальної відповідальності у зв'язку із закінченням строків давності (ст. 49 КК).

Наступною проблемою є те, що обов'язковою умовою укладення угоди про визнання винуватості є завдання шкоди відповідним кримінальним правопорушенням виняткове *державним чи суспільним інтересам*. Крім того, серед обставин, що враховуються прокурором при укладенні угоди про визнання винуватості є наявність суспільного інтересу.

Суспільний (публічний) інтерес є оціночним поняттям, що ґрунтуються на нормах суспільної моралі і цінностях, підпорядковується задоволенню життєво важливих потреб суспільства й держави та узгоджується з принципам законності, верховенства права, соціальної справедливості, пропорційності. Суспільний (публічний) означає загальний інтерес, обумовлений спільними потребами, цінностями й цілями, соціальними нормами, а також вимогами правопорядку, соціальної безпеки, дотриманням суспільної моралі і рівності перед законом, соціальної взаємодії й згуртованості. Дотримання необхідного балансу між суспільними (публічними) інтересами і приватними (індивідуальними) інтересами є складовою принципу верховенства права. Суспільний (публічний) інтерес полягає у збалансованості правових та моральних вимог суспільства й держави із захистом основоположних прав і свобод людини. В ідеалі суспільні, державні та індивідуальні інтереси мають бути взаємоузгодженими.

У вітчизняній правовій науці суспільний (публічний) інтерес пропонується визначати як прагнення усього суспільства або переважної його більшості до задоволення благ – як матеріальних, так і нематеріальних – що на противагу особистісному інтересу має неперсоніфікований характер та виникає, змінюється і втрачається в процесі взаємодії людей у суспільних відносинах [11, с. 13].

Ознаки суспільного (публічного) інтересу:

– безпосередньо пов'язаний з моральністю та цінностями;

– може та повинен співпадати із загальнодержавними інтересами та/або охоплювати локальні інтереси певної територіальної громади або соціальної групи;

– відображає прагнення усього суспільства в цілому або його переважної частини; максимально відтворює (відстоює) інтереси всіх соціальних груп для досягнення в суспільстві справедливості як найвищого блага;

– може носити національний (охоплює такі найважливіші сфери, як збереження державного суверенітету, територіальної цілісності держави, благоустрій населених пунктів, надрокористування, захист довкілля, безпека громадян, доступ до публічної інформації, охорона об'єктів культурної спадщини та ін.) або міжнародний характер (охоплює, головним чином, такі питання, як забезпечення екологічної безпеки та вирішення глобальних екологічних проблем, охорона здоров'я, подолання бідності у світі та ін.);

– його зміст визначається у кожному конкретному випадку з урахуванням усіх особливостей ситуації, однак, такий інтерес завжди пов'язаний із необхідністю гарантування безпеки людей у всіх її вимірах, зокрема збереження життя та здоров'я людини, а також збереження державних та міждержавних утворень, які покликані забезпечувати ці гарантії, використовуючи відповідні цивілізаційні юридичні та інші механізми [12, с. 151-152].

Укладення угоди про визнання винуватості по корупційним кримінальним провадженням підпорядковується задоволенню суспільного інтересу, що полягає в забезпеченні швидкого досудового розслідування і судового провадження, викритті більшої кількості кримінальних правопорушень, а також запобіганні, виявленні чи припинення більшої кількості кримінальних правопорушень або інших більш тяжких кримінальних правопорушень (п.п. 3 і 4 ч. 1 ст. 370 КПК). Як видається, умови угоди про визнання винуватості у провадженнях щодо корупційних кримінальних правопорушень відповідатимуть інтересам суспільства тоді, коли вони виконуватимуть завдання кримінального провадження щодо захисту особи, суспільства та держави від кримінальних правопорушень, забезпечення швидкого, повного та неупередженого розслідування і судового розгляду кримінальних проваджень, а також відповідатимуть завданням Антикорупційної стратегії щодо зниження рівня корупції в державі та утвердження культури доброчесності. На наш погляд, задоволення суспільного інтересу при укладенні угод у корупційних справах відбулося в повній мірі за умови, коли б підозрюваний, обвинувачений повністю відшкодував заподіяну шкоду чи завдані збитки державі, сплатив штраф, кратний розміру неправомірної вигоди, а набуті внаслідок корупційної діяльності активи або легалізоване майно конфіскувалися в дохід держави.

Як зазначається в узагальненні судової практики ще ВССУ «оскільки угода про визнання винуватості може бути укладена у тому числі у щодо тяжких злочинів, велике значення має обґрунтування забезпечення *співвідношення суспільного інтересу та приватного інтересу підозрюваного, обвинуваченого*. У цьому випадку інтерес держави (суспільства) щодо призначеного покарання винуватому може підпорядковуватись зацікавленості у підвищенні ефективності досудового розслідування. Тобто, в обмін на узгоджену міру покарання підозрюваний (обвинувачений) мав би сприяти викриттю співучасників злочину, повідомляти схему злочинної діяльності». Угоди, в яких відсутні обов'язки співпраці, незважаючи на те, що такі домовленості є необов'язковою (субсидіарною) складовою їх змісту, *не відповідають за метою укладення інтересам суспільства*, оскільки спрямовані винятково на задоволення приватного інтересу підозрюваного чи обвинуваченого щодо пом'якшення покарання [13].

Якщо звернутися до функцій, що виконують угоди про визнання винуватості у кримінальних провадженнях щодо корупційних кримінальних правопорушень та правопорушень пов'язаних корупцією, то можна виділити функцію процесуальної економії, викривальну, заохочувальну і превентивну функції. Зміст функції процесуальної економії полягає у швидкому завершенні досудового розслідування і пришвидшеному судовому проваджені, що забезпечує своєчасне і невідворотне притягнення винного до кримінальної відповідальності та призначенні узгодженого покарання.

Викривальна функція полягає у виявленні внаслідок укладення угоди про визнання винуватості невідомих органам досудового розслідування корупційних злочинів, з подальшою їх реєстрацією та розслідуванням, а також у викритті інших осіб та притягненні їх до кримінальної відповідальності. Із збільшення кількості укладених угод синхронно зростатиме кількість зареєстрованих корупційних кримінальних правопорушень і чисельність виявлених осіб, що негативно позначиться на статистичних показниках органів досудового розслідування у сфері протидії корупції. Утім, збільшення обсягу викритої корупції матиме певний превентивний ефект, оскільки зменшується латентність корупції і разом з нею нівелюється розрахунок корупціонерів уникнути викриття й кримінальної відповідальності, а це демотивує корупційну активність. Однак існує і зворотна сторона масштабної викривальної діяльності корупційної поведінки. Суспільство дезорієнтується у сприйнятті справжніх масштабів корупції, зростає недовіра до органів державної влади та місцевого самоврядування, шириться аномія і зростає соціальне напруження. Реакція суспільства на масштабну викривальну діяльність, особливо прояви топкорупції в умовах війни, може бути діаметрально протилежною: від радикальної нетерпимості і вимоги справедливого покарання корупціонерів до остаточної зневіри у законність і втрати бажання боротися з корупцією. Викривальна функція угод у корупційних справах даватиме відчутний економічний ефект, що полягатиме у скороченні витрат обмежених фінансових ресурсів держави та частковій компенсації заподіяної шкоди чи завданих збитків. Чим нижчий рівень корупції в державі, тим краще працює

ринкова економіка, збільшуються надходження до держбюджету, зростає рівень доходів домогосподарств і бізнесу, збільшуються показники ВВП на душу населення.

Заохочувальна функція угод про визнання винуватості найбільш виразна. Вона полягає в обміні співпраці підозрюваного, обвинуваченого з прокурором на зменшення покарання та можливості звільнення від відбування позбавлення волі з випробуванням, за умов належної процесуальної поведінки. Враховуючи, що корупційні кримінальні правопорушення належать до категорії тяжких та особливо тяжких, підозрювані вкрай охоче ідуть на співпрацю з прокурором, зміст якої залишається прихованим таємницею слідства. Приховування від громадського контролю фактичних обставин вчинення корупційного кримінального правопорушення або правопорушення пов'язаного з корупцією умовами співпраці зі слідством зберігає у таємниці деталі протиправної діяльності корупціонерів, що зменшує громадський осуд, пом'якшує шкоду діловій репутації, дозволяє безперешкодно виправдовуватися в інформаційному просторі. Зворотною стороною заохочувальної функції угод є її привілейований контекст, можливість отримати «знижку» на покарання, у разі викриття особи, яка вчинила корупційний злочин. Потенційні правопорушники добре розуміють, що у них є «рятівна соломинка» у вигляді угоди про визнання винуватості, на випадок викриття вчиненого ними корупційного злочину чи декількох злочинів. Привілейовані кримінально-правові наслідки укладення угоди про визнання винуватості навряд чи стримують корупціонерів від готовності до вчинення корупційного злочину за слушної нагоди, а так само мало стримують від повторного вчинення корупційних кримінальних правопорушень.

Найбільш неоднозначна превентивна функція досліджуваного виду угод. Як уже зазначалося, усталена слідча і судова практика застосування угод не сприяє стримуванню суб'єктів відповідальності від вчинення корупційних кримінальних правопорушень вперше і повторно. Належна фінансова спроможність потенційного корупціонера за потреби внести заставу, сплатити послуги адвокатів, частково відшкодувати завдані збитки чи заподіяну шкоду державі, сплатити символічний штраф чи одноразово перерахувати кошти на допомогу ЗСУ – нівелюють страх перед кримінальним покаранням у вигляді позбавлення волі і конфіскації майна. Найбільший стримувальний вплив на колективну свідомість і поведінку корупціонерів здійснює судова практика призначення покарань за корупційні злочини у вигляді штрафів в особливо великих розмірах, конфіскації майна та спеціальної конфіскації. Мотивації до корупційної поведінки можна протиставити тільки повну втрату незаконно набутих активів і легалізованих доходів від корупційних злочинів, а також матеріальні обтяження у вигляді штрафів, безумовного повного відшкодування заподіяної шкоди і завданих збитків державі, заборону обіймати певні посади і займатися певною діяльністю. Під час війни боротися з топкорупцією угодами про визнання винуватості рівносильно лікуванню тяжкого онкохворого молитвами, комусь звичайно може допомогти, проте в цілому наслідки будуть невідворотними. Відсутній механізм контролю виконання умов угод після ухвалення вироку суду тільки посилює впевненість корупціонерів у безкарності.

Окрім зазначених переваг від укладання і затвердження угод про визнання винуватості існує багато ризиків використання цього інституту у корупційних кримінальних правопорушеннях, що не відповідає цілям загальної і спеціальної превенції. До таких ризиків, зокрема, можна віднести: дискрецію прокурора по укладенню угод з підозрюваними та обвинуваченими; закритість інформації щодо змісту укладеної угоди та співпраці зі слідством; правова невизначеність категорії «суспільний інтерес» як передумова для укладення угоди, відсутність механізму контролю за виконанням умов угоди після ухвалення вироку, відсутність обмежень на укладення угод по резонансним справам за участю топ-посадовців, можливість часткового (у тому числі мінімального відшкодування) заподіяної шкоди, відсутність вимоги перевірки законності походження коштів, що витрачаються на сплату штрафу чи відшкодування завданих збитків.

Висновки. Підводячи підсумок, зазначаємо, що за наявності очевидних переваг застосування угод про визнання винуватості у корупційних правопорушеннях, пов'язаних головним чином із процесуальною економією та певним економічним ефектом, викликає обґрунтований сумнів превентивна роль таких угод. Останні законодавчі ініціативи, а також ризики з боку правозастосовних органів, особливо щодо корупційних кримінальних правопорушень, далеко не завжди відповідають інтересам суспільства, а реальний ефект від такої угоди (розкриття корупційної схеми, викриття інших осіб, унеможливлення вчинення цією особою нового корупційного правопорушення) залишається непомітним чи відсутній взагалі, хоча саме цим і обґрунтовується доцільність застосування таких угод у кримінальному провадженні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Справа «Natsvlishvili and Togonidze v. Georgia»: рішення Європейського суду з прав людини від 29 квіт. 2014 р., заява № 9043/05. URL: https://hudoc.echr.coe.int/app/conversion/docx/pdf?filename=CASE+OF+NATSVLISHVILI+AND+TOGONIDZE+v.+GEORGIA+-+%5BUkrainian+Translation%5D+by+the+COE+Human+Rights+Trust+Fund.pdf&id=001-153730&library=ECHR.
2. Національне агентство з питань запобігання корупції. Звіт за результатами аналізу судової практики притягнення до відповідальності за корупційні та пов'язані з корупцією кримінальні правопорушення за 2023 рік. pdf-файл / *Нац. агентство з питань запобігання корупції.* URL: https://nazk.gov.ua/pdfjs/?file=/wp-content/uploads/Pages/7c/a1/7ca106e92ba8470241496750ea5ab16a1ebc1957c526e024529deaf8746bc0bc1980965.pdf.
3. Про внесення змін до Кримінального кодексу України та Кримінального процесуального кодексу України щодо вдосконалення регулювання угод про визнання винуватості у кримінальних провадженнях щодо корупційних кримінальних правопорушень та кримінальних правопорушень, пов'язаних з корупцією: Закон України від 29 жовтня 2024 р. № 4033-IX // База даних *Законодавство України* / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4033-20#n41.
4. Аналіз здійснення судочинства Вищим антикорупційним судом у 2024 році (як судом першої інстанції): аналітичний звіт / *Судова влада України*. Київ, 2025. PDF. (URL: https://court.gov.ua/storage/portal/hcac/statistics/analyses/justice_24.pdf.
5. Судова статистика за 2024 рік : перелік статистичних звітів / Судова влада України. – *Звіт судів першої інстанції про розгляд матеріалів кримінального провадження (Форма 1-к за 2024 р.)* URL:https://court.gov.ua/inshe/sudova_statystyka/zvit_dsau_2024.
6. Ministry of Economy of Ukraine. Plan for Ukraine Facility 2024-2027: PDF-документ. Kyiv: Ministry of Economy of Ukraine, 2024. 380 с. URL: https://www.ukrainefacility.me.gov.ua/wp-content/uploads/2024/03/plan-ukraine-facility.pdf.
7. Про засади державної антикорупційної політики на 2021-2025 роки: Закон України від 20 червня 2022 р. № 2322-IX // База даних *Законодавство України* / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2322-20#Text.
8. Особливі порядки кримінального провадження: підручник /за ред. Капліної О.В.; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків: Право, 2024. 366 с.
9. Касаційний кримінальний суд у складі Верховного Суду. Постанова від 23.02.2023 у справі № 686/628/19. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/109364553 (дата звернення: 25.12.2025).
10. Кримінальний процесуальний кодекс України : Кодекс України; Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI (ред. станом на 01.08.2025) // База даних *Законодавство України* / Верховна Рада України. URL:https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17/ed20250801#top.
11. Берназюк Ян. Поняття суспільного (публічного) інтересу в адміністративному судочинстві. The concept of public (public) interest in administrative judiciary // *Visegrad Journal on Human Rights.* 2021. № 6. С. 11-16. URL: https://journal-vjhr.sk/wp-content/uploads/2022/02/VJRHR_6_2021_Last.pdf.
12. Берназюк Ян. Ознаки та зміст суспільного (публічного) інтересу, його співвідношення з державними інтересами. *Право і суспільство.* № 6. 2021 С. 146-153. URL: http://pravoisuspilstvo.org.ua/archive/2021/6_2021/21.pdf.
13. Вищий спеціалізований суд України з розгляду цивільних і кримінальних справ. Узагальнення судової практики здійснення кримінального провадження на підставі угод від 22.01.2014: узагальнення судової практики / опубл. в газеті *Закон і Бізнес* № 28–29 (1170–1171) від 12–25.07.2014. URL: https://zib.com.ua/ua/print/92557-uzagalnennya_vssu_sudovoi_praktiki_zdiysnennya_kriminalnogo_.html.

УДК У 343.1:340.12:342.4
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.4.70

КОНСТИТУЦІЙНА МОДЕЛЬ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ДОКАЗУВАННЯ: ДОКТРИНАЛЬНІ КАТЕГОРІЇ, ФЕНОМЕН ПРОЦЕСУАЛЬНОЇ ТОКСИЧНОСТІ ТА РОЛЬ ВЕРХОВНОГО СУДУ У ФОРМУВАННІ ДОКАЗОВИХ СТАНДАРТІВ

Погорецький М.А.,
доктор юридичних наук, професор,
член-кореспондент Національної академії правових наук України,
заслужений діяч науки і техніки України,
професор кафедри кримінального процесу та криміналістики
Навчально-наукового інституту права,
проректор з науково-педагогічної роботи
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
ORCID: 0000-0003-0936-0929

Погорецький М.А. Конституційна модель кримінального процесуального доказування: доктринальні категорії, феномен процесуальної токсичності та роль Верховного Суду у формуванні доказових стандартів.

Статтю присвячено формуванню конституційної моделі кримінального процесуального доказування в Україні крізь призму правових позицій Конституційного Суду України та юриспруденції Верховного Суду. Обґрунтовано, що під впливом конституційної юрисдикції базові категорії доказового права (доказ, допустимість, недопустимість, належність, достовірність, внутрішнє переконання судді) зазнають змістовної трансформації: від формально-процесуального до матеріально-конституційного розуміння. Розкрито феномен «процесуальної токсичності» як наслідок системних порушень прав людини на ранніх стадіях провадження, що «заражають» увесь доказовий масив і зумовлюють недопустимість як первинних, так і похідних доказів. Показано роль Верховного Суду як інституційного транслятора конституційних стандартів у сферу доказування, який формує національну версію доктрини «плодів отруєного дерева», доктрину процесуальної доброчесності та подвійний (кодовий і конституційний) стандарт допустимості.

Окрему увагу зосереджено на цифрових доказах і новітніх технологіях фіксації інформації, зокрема даних електронних комунікацій, результатах НСРД, використанні платформ на кшталт EncroChat та штучного інтелекту в доказуванні. Показано, що їх допустимість не може визначатися виключно технічною надійністю чи інформативністю, а має оцінюватися крізь призму конституційних гарантій приватності, захисту персональних даних, права на справедливий суд і ефективний судовий контроль. Обґрунтовано, що для цифрових доказів особливої ваги набувають критерії прозорості походження, відтворюваності, цілісності ланцюга збереження та можливості повноцінної перевірки стороною захисту.

Сформульовано авторську інтегральну концепцію «конституційної моделі кримінального процесуального доказування», в центрі якої перебувають верховенство права, права людини, незалежність суду, активна роль захисника та пріоритет матеріальної справедливості над формальною коректністю процесу. Зроблено висновок, що легітимність доказування в сучасному кримінальному процесі визначається не лише дотриманням приписів КПК, а насамперед конституційною чистотою походження й оцінки доказів, що відкриває подальші перспективи для розвитку національної доктрини доказового права.

Ключові слова: кримінальне процесуальне доказування, Конституційний Суд України, Верховний Суд, допустимість доказів, недопустимі (токсичні) докази, «плоди отруєного дерева», процесуальна доброчесність, цифрові докази, верховенство права, внутрішнє переконання судді, права людини.

Pohoretskyi M.A. Constitutional model of criminal procedure evidence: doctrinal categories, the phenomenon of procedural toxicity and the role of the Supreme Court in shaping evidentiary standards.

The article is devoted to the formation of a constitutional model of criminal procedure evidence in Ukraine through the prism of the legal positions of the Constitutional Court of Ukraine and the case law of the Supreme Court. It is argued that under the influence of constitutional jurisdiction, the basic categories of the law of evidence (evidence, admissibility, inadmissibility, relevance, reliability, and the judge's inner conviction) undergo a substantive transformation: from a formally procedural to a materially constitutional understanding. The article reveals the phenomenon of "procedural toxicity" as a consequence of systemic violations of human rights at the early stages of criminal proceedings, which "contaminate" the entire body of evidence and lead to the inadmissibility of both primary and derivative evidence. The role of the Supreme Court as an institutional transmitter of constitutional standards into the sphere of proof is demonstrated; it shapes the national version of the doctrine of the "fruit of the poisonous tree", the doctrine of procedural integrity, and the dual (code-based and constitutional) standard of admissibility.

Special attention is paid to digital evidence and modern technologies of information recording, in particular electronic communications data, the results of covert investigative (search) actions, the use of platforms such as EncroChat, and artificial intelligence in proof. It is shown that their admissibility cannot be determined solely by technical reliability or informational value, but must be assessed through the prism of constitutional guarantees of privacy, protection of personal data, the right to a fair trial and effective judicial control. It is substantiated that, for digital evidence, particular importance attaches to such criteria as transparency of origin, reproducibility, integrity of the chain of custody, and the possibility of full-scale verification by the defence.

The author develops an integral concept of the "constitutional model of criminal procedure evidence", centred on the rule of law, human rights, judicial independence, the active role of the defence, and the priority of substantive justice over mere formal correctness of the process. It is concluded that the legitimacy of proof in modern criminal proceedings is determined not only by compliance with the provisions of the Criminal Procedure Code, but primarily by the constitutional purity of the origin and assessment of evidence, which opens up further prospects for the development of the national doctrine of the law of evidence.

Key words: criminal procedure evidence, Constitutional Court of Ukraine, Supreme Court, admissibility of evidence, inadmissible (toxic) evidence, fruit of the poisonous tree, procedural integrity, digital evidence, rule of law, judge's inner conviction, human rights.

Постановка проблеми. Конституціоналізація кримінального процесуального доказування в Україні виходить за межі локальних змін окремих статей КПК і поступово перетворюється на системний зсув усієї доказової парадигми. Правові позиції Конституційного Суду України щодо безпосередньої дії Конституції, презумпції невинуватості, права на справедливий суд, правової допомоги, доступу до матеріалів провадження, судового контролю за втручанням у приватність, пропорційності тримання під вартою та юридичної визначеності сформували новий пласт конституційних стандартів доказування [1–20]. Ці стандарти вже не сприймаються як зовнішні «обмеження» для кримінального процесу, а дедалі більше – як внутрішня нормативна матриця, у межах якої взагалі можливі збирання, перевірка й оцінка доказів. У доктрині це знаходить відображення як у загальних працях, присвячених впливу рішень КСУ на кримінальне й кримінальне процесуальне право [40; 43; 44], так і в спеціальних дослідженнях доказів, допустимості та внутрішнього переконання суду [41; 42; 45; 47–50; 53; 68; 69; 71; 72].

На цьому тлі постає комплексна дослідницька проблема. *По-перше*, конституційні стандарти доказування вимагають переосмислення базових доктринальних категорій доказового права – поняття доказу, допустимості, належності, достовірності, внутрішнього переконання суду – в координатах верховенства права, справедливого суду та правозахисної функції кримінального провадження [45; 50; 53; 66; 67]. Традиційне, формально-процесуальне розуміння допустимості як «відповідності вимогам КПК» уже не відбиває змісту конституційних обмежень втручання в права людини, розроблених у рішеннях КСУ та практиці ЄСПЛ [6; 8; 12; 16; 21–30]. *По-друге*, у сучасних умовах цифровізації, використання спеціальних технічних заходів і воєнного стану особливої ваги набуває феномен процесуальної токсичності: ситуації, коли порушення прав людини

при одержанні інформації «заражає» не лише первинний доказ, а й похідні від нього дані, ставлячи під сумнів справедливість усього доказового комплексу [55; 58; 59; 61; 63; 66; 67]. *По-третє*, ключова роль у операціоналізації конституційних стандартів і доктрини процесуальної токсичності належить Верховному Суду, який у своїх постановах послідовно розвиває підходи до недопустимості доказів, оцінки «плодів отруєного дерева», змісту обґрунтованої підозри, реальності права на захист та вимог до мотивування судових рішень [31–39].

Отже, після формулювання Конституційним Судом України конституційних стандартів доказування виникає потреба у системному дослідженні трьох взаємопов'язаних вимірів: *по-перше,* трансформації доктринальних категорій кримінального процесуального доказування під впливом конституційної юрисдикції [40; 43; 44; 45; 50; 66; 67]; *по-друге*, теоретичного оформлення та практичної функції феномену процесуальної токсичності як особливої форми антиконституційних дефектів доказу [58; 59; 28; 30; 66; 67]; *по-третє*, ролі Верховного Суду як інституції, що перетворює конституційні стандарти й доктринальні напрацювання на загальнообов'язкові доказові стандарти, здатні забезпечити єдність практики та реальну дієвість прав людини в кримінальному процесі [46; 62; 64; 66; 31–39]. Саме на цих трьох осях – трансформація категоріального апарату, концепція процесуальної токсичності та стандартоформувальна функція Верховного Суду – вибудовується подальший аналіз у цій статті.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика кримінального процесуального доказування, допустимості доказів, меж процесуального втручання та критеріїв внутрішнього переконання суду послідовно розроблялася у вітчизняній процесуальній науці низкою провідних дослідників. У працях Ю. Бауліна [40] сформульовано підходи до впливу рішень Конституційного Суду України на розвиток кримінально-процесуальної доктрини; В. Данка й Д. Бєлова – до значення правових позицій КСУ для практики кримінального судочинства [43; 44]. Вагоме місце у становленні сучасних уявлень про природу доказів, їх структуру й властивості належить В. Вапнярчуку [41], В. Гмирку [42], Є. Коваленку [45], С. Стахівському [68], В. Тертишнику [69], М. Шумилу [71; 72] та ін., які заклали фундаментальні положення щодо доказів, їх класифікації, методології оцінювання та епістемологічної природи доказового процесу.

Окремий напрям досліджень присвячено проблематиці конституційних меж доказування та впливу рішень КСУ на процесуальну діяльність: важливі напрацювання належать Н. Шапталі [70], яка дослідила специфіку доказування у конституційному судочинстві, а також іншим авторам, що досліджували структуру справедливого процесу, роль правової допомоги та принципу верховенства права у кримінальному провадженні [51; 52; 54]. Поряд із цим, практично-орієнтовані аспекти доказування – стандарти доведення, межі втручання у приватність, цифрові докази, належність судового контролю – відображені у численних рішеннях ЄСПЛ [23–30], які формують зовнішній європейський контекст для української правозастосовної системи.

На цьому широкому науковому та практичному тлі формується й авторський комплексний доробок, присвячений структурі доказів, проблемам допустимості, природі внутрішнього переконання та впливу конституційних цінностей на доказування. У працях, що охоплюють різні періоди розвитку українського кримінального процесу – від «класичних» досліджень початку 2000-х [47–50] до новітніх робіт, спрямованих на цифрову доказовість, проблеми доброчесності та взаємодію доказування з технологічними й воєнними реаліями [53; 55; 58; 59–68], – послідовно обґрунтовується необхідність розглядати доказ не лише як процесуальну форму отримання фактичних даних, але як конституційно релевантний феномен, чутливий до способу його здобуття та до дотримання прав людини на всіх етапах кримінального провадження.

Методологічно це дослідження спирається на конституційний підхід, сформований у рішеннях КСУ, які окреслили вимоги до судового контролю [3; 10; 16], меж втручання у приватність [8; 17], презумпції невинуватості [6], права на правову допомогу й рівності сторін [4; 20], доступу до матеріалів провадження [7] та юридичної визначеності [15]. У межах цього підходу доказ розглядається не як нейтральний носій інформації, а як результат діяльності держави, який підлягає оцінці насамперед через призму конституційної легітимності, пропорційності втручання та добросовісності дій сторони обвинувачення.

Практика Верховного Суду відіграє у цій методології роль інституційного механізму операціоналізації конституційних стандартів. Постанови ВС щодо недопустимості доказів [31–35], похідної токсичності доказової інформації [37], критеріїв обґрунтованої підозри [34], забезпечення права на захист і рівності сторін [36], мотивування рішень та внутрішнього переконання суду [38]

формують пласт «живого права», який конкретизує та функціоналізує конституційні положення у щоденній процесуальній практиці.

Отже, методологічна основа статті ґрунтується на поєднанні *доктринальних концепцій*, розроблених у працях провідних українських науковців; *конституційних стандартів*, сформульованих у рішеннях КСУ; *правозастосовних підходів Верховного Суду*, що трансформують конституційні принципи у загальнообов'язкові стандарти; а також *ціннісно орієнтованої парадигми верховенства права*, яка визначає доказ як елемент, що має бути не лише процесуально отриманим, а й а й юридично та етично легітимним.

Узагальнюючи наведений огляд, слід констатувати, що попри значний обсяг наукових напрацювань, рішень Конституційного Суду України та усталеної практики Верховного Суду, низка ключових аспектів конституційно орієнтованого доказування досі залишається недостатньо дослідженою. Насамперед ідеться про відсутність системного теоретичного моделювання трансформації базових доказових категорій під впливом конституційних стандартів; про неоформленість у доктрині цілісного поняття процесуальної токсичності та механізмів її поширення на похідні докази; про фрагментарність аналізу ролі Верховного Суду як інституції, що фактично формує загальнообов'язкові стандарти оцінки доказів на основі рішень КСУ та практики ЄСПЛ. Додатковим нерозв'язаним питанням є співвідношення між принципом верховенства права та процесуальними конструкціями допустимості, належності й достовірності, а також відсутність узагальненої моделі, яка поєднувала б конституційні вимоги, судову практику та доктринальні підходи у єдину концептуальну систему.

Саме ці прогалини зумовлюють необхідність переходу до розроблення чітко окресленої мети та завдань статті, що спрямовані на формування цілісної конституційної моделі кримінального процесуального доказування.

Метою цієї статті є формування цілісної конституційної моделі кримінального процесуального доказування, яка інтегрує доктринальні підходи, правові позиції Конституційного Суду України та стандартоформувальну практику Верховного Суду, з одночасним теоретичним обґрунтуванням феномену процесуальної токсичності та його впливу на допустимість, належність і достовірність доказів у сучасному кримінальному процесі.

Для досягнення цієї мети будуть вирішені *такі завдання*: проаналізувати стан наукових досліджень та нормативно-судових джерел, що формують конституційно орієнтований підхід до доказування; визначити вплив правових позицій Конституційного Суду України на трансформацію базових категорій доказового права; розкрити природу, зміст та критерії процесуальної токсичності як особливої форми дефектності доказів; охарактеризувати роль Верховного Суду у формуванні загальнообов'язкових доказових стандартів та механізмів виявлення токсичних і похідних доказів; узагальнити доктринальні, конституційні та правозастосовні елементи в єдину авторську концепцію конституційної моделі кримінального процесуального доказування.

Виклад основного матеріалу. ***Незалежність суду, юридична визначеність та внутрішнє переконання як фундамент доказової оцінки.*** Незалежність суду є не просто однією з основних конституційних засад правосуддя – вона становить центральний елемент системи кримінального процесуального доказування, оскільки саме суд є носієм повноваження остаточної оцінки доказів, арбітром змагальності та гарантом дотримання прав людини. У цьому сенсі незалежність судді не може розглядатися як інституційна привілегія; натомість це структурна гарантія справедливості процесу, яка забезпечує неупередженість оцінки доказів та реальний захист від свавілля сторони обвинувачення. У контексті сучасної конституційної доктрини особливого значення набуває питання того, яким чином зовнішні загрози – насамперед кримінально-правові, адміністративні або політичні – здатні деформувати внутрішнє переконання судді та змінювати траєкторію оцінки доказів.

Конституційний Суд України в низці рішень послідовно формує доктрину, згідно з якою будь-яка загроза незалежності судді є одночасно загрозою для справедливості доказування. Найбільш концентроване вираження цієї доктрини – Рішення КСУ від 11.06.2020 № 7-р/2020, яким ст. 375 Кримінального кодексу України («завідомо неправосудне рішення») було визнано неконституційною. У цьому рішенні Суд уперше прямо пов'язав кримінальну відповідальність судді з ризиком викривлення доказового процесу – адже там, де суддя працює під загрозою переслідування, внутрішнє переконання перестає бути вільною інтелектуальною діяльністю.

1. Юридична визначеність як передумова незалежності суду і достовірності доказування. У Рішенні КСУ від 11.06.2020 № 7-р/2020 Суд наголосив, що ст. 375 КК України порушує принцип

юридичної визначеності, адже оціночна конструкція «неправосудності» рішення не дозволяє судді передбачити, яка поведінка спричинить кримінальну відповідальність (КСУ, 7-р/2020). Така невизначеність: (1) створює ризики тиску на суддів; (2) підриває їх здатність ухвалювати рішення відповідно до внутрішнього переконання; (3) впливає на характер і глибину оцінки доказів; (4) порушує принцип незалежності суду, гарантований ст. 129 Конституції України [14].

Конституційний Суд підкреслив, що невизначеність кримінально-правової норми є загрозою не лише для судді як суб'єкта індивідуальних прав, а для функції правосуддя як інституції, що унеможливлює використання доказових механізмів в умовах тиску та страху.

Важливо, що КСУ фактично сформулював причинно-наслідковий зв'язок: *юридична невизначеність → загроза кримінального впливу → деформація внутрішнього переконання → викривлення доказування.* Такий підхід уперше підняв проблему оцінки доказів із площини техніко-процесуальної у площину конституційних гарантій.

Скасування ст. 375 КК України не є просто усуненням невдалої кримінальної норми. Це – конституційне очищення доказового процесу, оскільки суддя, який побоюється кримінальної відповідальності за своє переконання, не може вільно та незалежно оцінювати докази, а кримінальний процес стає нерівним, навіть якщо формально всі норми КПК дотримано.

Це повністю відповідає європейським стандартам, закріпленим у Recommendation CM/Rec(2010)12 Комітету Міністрів Ради Європи щодо суддів: незалежність суддів повинна бути гарантована від будь-якої форми прямого чи непрямого втручання, включно з кримінальним тиском [39[1]].

2. Незалежність суду як умова справедливості кримінального процесуального доказування. Рішення Конституційного Суду України від 11.06.2020 № 7-р/2020 становить принципово важливий етап у формуванні сучасної української доказової доктрини, оскільки Суд уперше визнав, що існування кримінально-правової норми з невизначеним змістом – зокрема, оціночної категорії «неправосудності» у ст. 375 КК України – є несумісним із принципом юридичної визначеності та прямо загрожує незалежності судової влади. Конституційний Суд зазначив, що формула «завідомо неправосудного рішення» не дає змоги судді передбачити, яка процесуальна поведінка може спричинити кримінальну відповідальність [14].

Це означає, що стаття 375 КК України створювала «ефект холодного впливу» (chilling effect), добре відомий у порівняльному праві: навіть якщо реального переслідування не відбувається, сама можливість кримінального тиску здатна змінити поведінку судді та зробити його оцінку доказів менш незалежною.

Наслідки цього є значно ширшими, ніж загроза для окремих суддів: невизначеність норми трансформується у ризик для самої функції правосуддя як інституції. Суд, який не захищений від кримінального тиску, втрачає здатність неупереджено оцінювати докази, здійснювати перевірку позицій сторін і забезпечувати реальний баланс між обвинуваченням і захистом.

Отже, існування ст. 375 КК України підривало можливість суду здійснювати доказування відповідно до конституційного стандарту внутрішнього переконання – стандарту, який вимагає повної автономії суддівського мислення від зовнішніх стимулів та загроз.

Додаткове доктринальне обґрунтування наведених висновків міститься у вітчизняних наукових дослідженнях, присвячених проблематиці кримінальної відповідальності суддів та конституційним межам допустимого втручання у здійснення правосуддя. У цих роботах аргументовано доведено, що невизначеність кримінально-правових підстав притягнення суддів до відповідальності є несумісною з принципом незалежності судової влади та створює реальні ризики використання кримінального переслідування як інструменту впливу на суддівську діяльність [46[1]]. Підкреслюється, що навіть формально законні процесуальні механізми, зокрема процедура повідомлення судді про підозру, за відсутності чітких матеріальних і процесуальних критеріїв здатні набути характеру латентного тиску, який об'єктивно впливає на свободу оцінки доказів та формування внутрішнього переконання судді [462]. Окрему увагу в доктрині приділено аналізу конструкції «завідомо неправосудного рішення», яка оцінюється як така, що не відповідає вимогам юридичної визначеності, оскільки допускає криміналізацію суддівської дискреції у сфері доказування та підриває конституційні гарантії неупередженого й справедливого судового розгляду [67[1]; 67[2]].

3. Вплив рішення Конституційного Суду України щодо ст. 375 КК на оцінку доказів. Визнання ст. 375 КК неконституційною має прямі доказові наслідки, які можна узагальнити у трьох напрямах**:**

3.1. Усунення тиску на суд щодо формування внутрішнього переконання. Визнання неконституційною статті 375 КК України усунуло одну з найбільш прихованих загроз для доказового процесу – ризик кримінального переслідування судді за зміст ухваленого рішення. За цих умов суддя отримує можливість оцінювати докази виходячи з професійної свободи мислення та внутрішнього переконання, не коригуючи свої дії відповідно до очікувань сторони обвинувачення або потенційної небезпеки для власної процесуальної безпеки. Зникає психологічний бар'єр, який протягом років міг стримувати суддів від застосування більш суворих стандартів до оцінки доказів або від ухвалення рішень, що суперечать позиції обвинувачення. У таких умовах внутрішнє переконання судді повертає собі статус центрального елементу доказового процесу, що забезпечує реальну, а не декларативну змагальність.

3.2. Посилення стандартів допустимості доказів. Скасування кримінальної відповідальності за «неправосудне рішення» створює умови для поглибленого застосування критеріїв допустимості доказів. Суддя може відкрито ставити питання про законність джерела доказу, про відповідність дії принципам пропорційності та необхідності, а також про наявність процесуальної доброчесності в момент його отримання. У такій парадигмі докази, здобуті в порушення конституційних гарантій, підлягають негайному відсіву незалежно від їх фактичної значущості. Суддя може застосовувати високі стандарти матеріальної справедливості, які передбачають перевірку не лише процесуальної форми, а й конституційної чистоти способу отримання доказів. Це веде до «конституційного очищення» доказового масиву та до утвердження нової культури доказування – такої, що не допускає компромісів між зручністю слідства й правами людини.

3.3. Розширення ролі судового контролю за ОРД, НСРД та запобіжними заходами. Відсутність загрози кримінального тиску дозволяє суду повноцінно виконувати функцію контролю над втручаннями у приватність, свободу та недоторканність особи. Судді отримують можливість відмовляти у клопотаннях про проведення НСРД або оперативно-розшукових заходів у разі їх неналежного мотивування; визнавати докази недопустимими, якщо їх здобуто поза межами конституційних стандартів; здійснювати перевірку пропорційності обмежень. Судовий контроль перестає бути формальною процедурою і стає інструментом реального захисту права на свободу, приватність і на справедливий суд. У цьому контексті рішення КСУ формує «судову відповідальність за доказову справедливість», коли суд повинен не лише оцінювати докази, але й контролювати умови їх виникнення.

4. Європейські стандарти незалежності суду і їх інтеграція в українське доказування. Recommendation CM/Rec(2010)12 наголошує, що незалежність суддів є умовою: Європейські стандарти незалежності суду, які послідовно формуються у рекомендаціях Комітету Міністрів Ради Європи та практиці ЄСПЛ, становлять не лише етичний чи організаційний орієнтир, а концептуальну основу справедливого кримінального процесу [39[1]]. Recommendation CM/Rec(2010)12 підкреслює, що незалежність суддів є необхідною умовою справедливого суду, ефективності правосуддя та стійкості всієї системи доказування. Європейський суд з прав людини у низці прецедентів, зокрема *Piersack v. Belgium* [30[1]] та *De Cubber v. Belgium* [30[2]], наголошує, що незалежність судді має як інституційний, так і суб'єктивний вимір, і лише за умови збереження обох вимірів суддя здатен здійснювати оцінку доказів у відповідності до стандартів справедливого судового розгляду. Суддя, який перебуває під тиском – чи то адміністративним, інституційним, політичним або кримінально-правовим – не може залишатися гарантом процесуальної рівності та нейтральним арбітром у змагальному процесі, а отже, його оцінка доказів втрачає легітимність.

У цьому контексті рішення Конституційного Суду України про неконституційність ст. 375 КК України становить принципово важливий крок у формуванні національної доктрини доказування. Воно не просто узгоджує українську правову систему із загальноєвропейськими підходами; воно переносить вимогу суддівської незалежності на рівень *конституційного критерію допустимості доказів.* Судова оцінка доказів перестає бути автономною межах формально-процесуального (кодифікованого) підходу; вона стає забезпеченою конституційними гарантіями, які визначають правові умови для формування внутрішнього переконання. Таким чином закріплюється фундаментальна методологічна теза: допустимість доказів, їх належність та достовірність неможливо оцінювати поза виміром незалежності суду, оскільки саме судове переконання є носієм істини у моделі справедливого судочинства.

Визнання неконституційності ст. 375 КК України очищує доказовий процес від загрози зовнішнього впливу на суд, забезпечуючи автономність судового мислення. Суддя більше не перебуває під

загрозою кримінального переслідування за ухвалення рішення, що відходить від домінуючих або очікуваних позицій обвинувачення, і може зосередитися на змістовній оцінці доказів, незалежно від того, чи є такі докази «зручними» з точки зору сторони обвинувачення. Це забезпечує свободу аналізу доказової інформації, можливість критичного підходу до процесуальної історії доказів та сміливість у встановленні порушень прав людини на різних етапах кримінального процесу.

Юридична визначеність постає як необхідна передумова допустимості доказів. Наявність у кримінальному праві норм із оціночними ознаками, які допускають довільне тлумачення, створює інституційний ризик тиску на суд і відкриває простір для маніпуляцій з боку сторони обвинувачення, що несумісно з принципом справедливого судового розгляду. Якщо суд діє в умовах невизначеності та під загрозою притягнення до відповідальності, його оцінка доказів неминуче втрачає ознаки об'єктивності, а процес – ознаки змагальності.

Конституційні гарантії незалежності суду таким чином формують високі стандарти доказування. Суд, звільнений від інституційних загроз, здатен застосовувати більш суворі критерії допустимості доказів, критично реагувати на порушення під час проведення ОРД та НСРД, забезпечувати недопущення процесуальних відхилень від установлених законом стандартів кримінального провадження і активно виконувати функцію захисту прав людини у кримінальному провадженні. Це створює нову якість судового контролю, у якій суд перестає виконувати формальну роль «реєстратора» клопотань і набуває значення інституційного гаранта доказової справедливості.

Узагальнюючи наведене, можна стверджувати, що українська модель доказування інтегрує європейські стандарти незалежності суду, але водночас формує власну, внутрішньо цілісну конституційну систему, в центрі якої – автономія суддівського переконання, юридична визначеність та неприпустимість будь-якого зовнішнього впливу на оцінку доказів. Така система забезпечує баланс між правами людини та інтересами правосуддя, гарантує справедливість кримінального процесу та визначає нові методологічні підходи до розуміння допустимості й надійності доказів у правовій державі.

Важливо підкреслити, що європейські стандарти незалежності суду інтегрують не лише організаційні гарантії, але й епістемологічний вимір: суддя сприймається як автономний носій раціональності, здатний оцінювати докази на основі внутрішнього переконання, не змішаного зі страхом чи зовнішніми сигналами. Така концепція повністю збігається з українською моделлю міжнародно-правової інтеграції стандартів доказування.

Таким чином, рішення КСУ щодо ст. 375 КК України заклало фундамент для формування конституційно орієнтованої концепції внутрішнього переконання, у якій незалежність суду, юридична визначеність та свобода інтелектуальної оцінки доказів постають неподільним методологічним комплексом, без якого неможливо забезпечити справедливість кримінального процесу.

Право на захист і доступ до матеріалів провадження як елементи конституційної архітектури доказування. Право на захист та доступ до матеріалів кримінального провадження є не лише однією з фундаментальних гарантій справедливого суду, але й структурним елементом кримінального процесуального доказування. У практиці Конституційного Суду України ці гарантії отримали глибоке конституційне наповнення та стали обов'язковими критеріями допустимості доказів і законності досудового розслідування. Суд послідовно наголошує, що реальний, а не формальний доступ до матеріалів справи, можливість ефективного здійснення захисту та участі адвоката на всіх стадіях провадження є невідривними від принципів змагальності та рівності сторін [4; 7; 20].

У цьому контексті можна виділити три ключові напрями конституціоналізації права на захист: (1) участь захисника на ранніх стадіях процесу; (2) доступ до доказової інформації; (3) право на ефективну підготовку до захисту й забезпечення процесуальної рівності сторін.

1. Право на правову допомогу як універсальний конституційний інструмент захисту. У Рішенні від 30.09.2009 № 23-рп/2009 Конституційний Суд України сформулював фундаментальний підхід до розуміння права на правову допомогу, визначивши його як універсальну, змістовну та всеохопну конституційну гарантію, що поширюється на кожну особу незалежно від її процесуального статусу [4]. Суд наголосив, що це право виникає не з моменту офіційного визнання особи підозрюваною, а з моменту, коли обставини справи створюють для неї реальну або потенційну загрозу обмеження конституційних прав. Таким чином, право на правову допомогу має превентивний характер і виконує роль первинного захисного механізму у структурі кримінального провадження, покликаного запобігати порушенням, а не лише реагувати на них.

Ця позиція має суттєве доказове значення. Показання, отримані без участі адвоката від особи, яка об'єктивно перебувала у положенні потенційного підозрюваного, можуть формувати ризик самовикриття, що унеможливлює їх розгляд як результату вільного волевиявлення. У таких випадках порушується не лише процесуальна форма отримання доказів, а й базові конституційні гарантії, які забезпечують автономність особи та справедливість провадження. Заборона слідчому перешкоджати реалізації права на правову допомогу вбачається не як технічна вимога, а як одна з ключових гарантій проти процесуальної нерівності та потенційного тиску.

Цей підхід підтверджується усталеною практикою Європейського суду з прав людини, який наголошує на тому, що право особи на правову допомогу є змістовною гарантією проти самовикриття та процесуального примусу. У справах Saunders v. the United Kingdom, Jalloh v. Germany та Ibrahim and Others v. the United Kingdom Суд підкреслив, що будь-яке отримання інформації від особи без належних процесуальних гарантій, включно з доступом до адвоката на ранніх стадіях провадження, ставить під сумнів справедливість процесу та допустимість доказів [22–23; 30]. ЄСПЛ послідовно виходить із того, що право на правову допомогу має матеріальний характер і покликане захищати особу вже з моменту фактичної загрози інкримінування, а не лише після формального повідомлення про підозру.

У результаті формується доктрина, відповідно до якої право на правову допомогу є не просто елементом права на захист, а структурним компонентом доказового процесу, що визначає його якість, справедливість і легітимність. Доказ, здобутий у ситуації, коли особа була позбавлена можливості отримати правову допомогу, втрачає необхідні характеристики добровільності, автономності волевиявлення та надійності. Це означає, що така доказова інформація набуває дефекту недопустимості, оскільки її походження суперечить конституційній природі кримінального процесу як механізму захисту прав людини. У цьому розумінні право на правову допомогу функціонує як первинний конституційний фільтр доказування, який визначає можливість використання доказів у суді та забезпечує дотримання рівності сторін на ранніх, найбільш вразливих етапах кримінального провадження.

2. Доступ до матеріалів справи як структурна гарантія змагальності та належного захисту. У Рішенні від 18.01.2012 № 1-рп/2012 Конституційний Суд України сформував принципово новий підхід до розуміння доступу до матеріалів кримінального провадження, визначивши його не як технічний елемент завершення досудового розслідування, а як змістовну конституційну гарантію реалізації права на захист. Суд наголосив, що можливість ознайомлення з матеріалами кримінальної справи є обов'язковою умовою підготовки до захисту, забезпечення рівності сторін та реалізації права бути почутим. Доступ не може мати формальний характер, оскільки лише повне, всебічне та індивідуально достатнє ознайомлення забезпечує реальну, а не декларативну змагальність. Конституційний Суд особливо підкреслив, що будь-які спроби слідчого або прокурора односторонньо скоротити строк або обсяг ознайомлення з матеріалами справи суперечать ст. 55 Конституції України, оскільки позбавляють особу ефективного засобу юридичного захисту та руйнують баланс процесуальних можливостей сторін [7].

Вказане рішення має глибоке підтвердження у практиці ЄСПЛ, який розглядає доступ до матеріалів як невід'ємну складову принципу «equality of arms». У справах Natunen v. Finland, Mirilashvili v. Russia, Moiseyev v. Russia та Bykov v. Russia Європейський суд наголосив, що нерозкриття матеріалів або обмеження доступу до них ставить сторону захисту у нерівне становище, позбавляючи її можливості повноцінно брати участь у процесі, перевіряти докази та будувати власну доказову позицію [24–27]. Суд підкреслив, що обмеження доступу спотворює сам характер доказування, оскільки позбавляє сторону можливості оцінити достовірність і допустимість доказів, якими обґрунтовується обвинувачення.

Конституційний Суд України, фактично імплементуючи ці стандарти, трансформував саму природу доступу до матеріалів: він перестав бути процесуальним етапом, підконтрольним слідчому, і набув статусу конституційної гарантії справедливості доказування. Така інтерпретація встановлює нову якість змагальності – ту, в якій кожна сторона має рівні можливості для формування доказової позиції, перевірки доказів опонента та реалізації права на ефективний захист.

Обмеження доступу до матеріалів кримінального провадження завжди створює асиметрію доказової інформації, порушує рівність сторін і підриває можливість реалізації права на захист. На доктринальному рівні це означає, що процес набуває ознак несправедливості ще до початку судового розгляду, а результати слідчих дій, проведених у таких умовах, неминуче підлягають сумніву

з позицій їхньої допустимості. Коли сторона захисту позбавлена повного доступу до матеріалів, вона фактично позбавлена інструментів перевірки законності та конституційності дій слідства, що є обов'язковою умовою контролю за джерелом доказів і шляхом їх отримання.

У такій моделі доступ до матеріалів справи перетворюється на структурний елемент конституційної процедури доказування. Його запровадження на рівні конституційної юрисдикції означає, що будь-які процесуальні обмеження щодо ознайомлення автоматично впливають на справедливість процесу, руйнують симетрію доказових можливостей та ставлять під сумнів легітимність кінцевого вироку. Таким чином, право на доступ до матеріалів – це не технічне право, а системна гарантія перевірності, рівності сторін та достовірності доказової інформації, яка визначає можливість подальшого правосуддя відповідно до принципів верховенства права та справедливості.

3. Право на ефективну участь захисника у доказуванні. Право на захисника у кримінальному провадженні не зводиться до формального дозволу бути присутнім під час проведення процесуальних дій. Конституційний Суд України послідовно наповнює його змістом, який охоплює не лише статичну присутність, а динамічну та ефективну участь, здатну впливати на хід доказування. Таке право включає можливість формувати та коригувати обсяг доказів, ініціювати слідчі та процесуальні дії, що можуть змінити структуру фактичної картини, забезпечувати доступ до релевантної процесуальної інформації, а також подавати клопотання, відводи та заперечення. У цьому контексті адвокат стає не спостерігачем, а активним суб'єктом доказового процесу, чия роль полягає не лише у захисті прав підзахисного, а й у забезпеченні змагальності та процесуальної рівноваги.

У низці рішень, зокрема у 23-рп/2009 та 1-рп/2012, Конституційний Суд наголошує, що сама лише присутність адвоката під час проведення слідчих дій не гарантує реалізації права на захист, якщо така присутність не перетворюється на реальну можливість впливати на перебіг доказової діяльності [4; 7]. Формальна участь не усуває ризиків процесуальної нерівності, оскільки лише активне використання прав, забезпечених Конституцією і процесуальним законом, дозволяє нейтралізувати перевагу сторони обвинувачення у доступі до інформації, ресурсів і засобів доказування. Таким чином, право на ефективну участь адвоката має змістовний, а не декларативний характер, і становить одну з ключових гарантій справедливого суду.

Ця концепція кореспондує з усталеною практикою Європейського суду з прав людини, який розглядає участь захисника як ключовий елемент забезпечення справедливого судового розгляду. У справі Ibrahim and Others v. the United Kingdom ЄСПЛ підкреслив, що право на захисника має бути «конкретним і ефективним, а не теоретичним та ілюзорним», а відсутність реальної можливості для адвоката впливати на доказування ставить під сумнів справедливість процесу [30]. Крім того, у справах Saunders v. the United Kingdom та Jalloh v. Germany Суд наголосив, що участь адвоката на ранніх етапах є необхідною гарантією проти порушення привілею не свідчити проти себе, що також прямо стосується допустимості доказів [22–23].

У цьому світлі право на ефективну участь захисника стає не лише інструментом захисту підозрюваного, а й елементом конституційної архітектоніки доказування. Воно гарантує, що доказовий процес відбувається у середовищі, де кожний доказ піддається критичній перевірці з боку сторони, яка не зацікавлена в обвинувальному результаті. Таким чином, адвокатська участь виступає інституційним противаговим механізмом, що запобігає порушенню принципу рівності сторін і створює умови для формування достовірної та збалансованої доказової картини.

Відсутність такої участі або її формальне обмеження перетворює процес доказування на односторонній інквізиційний механізм, у якому особа фактично позбавляється можливості захищати себе від зловживань або помилок органів слідства. Це руйнує фундаментальні засади змагальності та справедливого судового розгляду, оскільки доказування перестає бути процесом встановлення істини в умовах рівності процесуальних можливостей. У такому разі доказовий результат не може розглядатися як легітимний, навіть якщо формально було дотримано вимог КПК.

Право на ефективну участь захисника, закріплене у рішеннях Конституційного Суду України та підтверджене практикою ЄСПЛ, формує доктрину участі, здатної впливати на доказування, а не номінальної присутності. Це право стає визначальним для оцінки допустимості доказів і загальної справедливості процесу, оскільки саме воно гарантує, що доказова діяльність держави здійснюється у полі конституційної доброчесності та правової рівноваги.

4. Доступ до матеріалів як критерій допустимості доказів. Доступ до матеріалів кримінального провадження виконує не лише допоміжну функцію підготовки сторони захисту до участі у

процесі, а й має визначальне значення для оцінки допустимості доказів. У конституційному вимірі право на доступ є концептуально пов'язаним зі структурою доказування, оскільки забезпечує можливість сторони захисту впливати на формування доказового матеріалу, ініціювати слідчі дії, спрямовані на спростування чи уточнення доказової версії обвинувачення, а також реалізовувати право на отримання повної процесуальної інформації. Доступ дозволяє подавати обґрунтовані клопотання, заявляти відводи та заперечення, що є необхідними елементами змагального процесу та інструментами контролю за законністю дій органів досудового розслідування.

У ситуаціях, коли доступ до матеріалів обмежується або надається формально, сторона захисту позбавляється можливості здійснювати ці функції у повному обсязі. Це призводить до асиметрії доказової інформації та створює нерівність процесуальних можливостей, що суперечить принципам справедливого суду та рівності сторін. Блокування доступу не лише ускладнює тактичне планування захисту, але й робить неможливим виявлення та оскарження процесуальних порушень, що мали місце під час отримання доказів. Внаслідок цього докази, здобуті у таких умовах, можуть бути визнані недопустимими, оскільки сторона захисту була позбавлена можливості впливати на їхню формальну та змістовну перевірку. У практиці ЄСПЛ доступ до матеріалів розглядається як складова стандарту equality of arms; його порушення автоматично веде до висновку про несправедливість провадження.

У конституційному правопорядку доступ до матеріалів набуває значення своєрідного «конституційного фільтра», який визначає не лише рівність сторін, а й структурну доброчесність процесу. Позбавлення доступу – це не технічна недосконалість, а порушення змістових гарантій змагальності, що має прямий вплив на допустимість доказів. Якщо сторона захисту не має повної інформації про зібрані докази, вона не може ефективно виконувати функцію процесуального контролю, що є одним із головних елементів кримінального судочинства у правовій державі. Така ситуація створює дефіцит довіри до доказового процесу й підриває баланс інтересів між стороною обвинувачення та захисту.

На основі рішень Конституційного Суду України, практики ЄСПЛ та доктринальних положень можна виокремити кілька ключових висновків щодо правової природи доступу до матеріалів. По-перше, право на захист має випереджувальний характер і виникає в момент фактичної загрози порушення прав, а не після формального визначення процесуального статусу. Це означає, що доступ до матеріалів є необхідним із найперших етапів провадження, коли починає формуватися доказова основа справи. По-друге, доступ до матеріалів є конституційною гарантією, а не технічною стадією кримінального процесу; його обмеження порушує вимоги верховенства права, принципи змагальності та рівності сторін. По-третє, реальна, а не формальна участь адвоката в доказуванні є однією з ключових умов справедливого процесу; без неї змагальність втрачає змістовний характер. По-четверте, право на захист безпосередньо впливає на допустимість доказів, оскільки порушення цього права створює ризик «конституційної токсичності» – дефекту походження доказу, який неможливо усунути процесуальними засобами. По-п'яте, українська модель права на захист, сформована відповідно до практики Конституційного Суду України, не лише інтегрує європейські стандарти, а й формує власну доктрину, яка забезпечує реальну змагальність і справедливість доказового процесу як основи правової держави.

У такому розумінні доступ до матеріалів справи виступає не вторинною процедурою, а концептуальною умовою легітимності кримінального провадження, без якої доказування не може вважатися ані чистим, ані справедливим, ані конституційно допустимим

Трансформація базових категорій доказового права під впливом конституційної юрисдикції. Правові позиції Конституційного Суду України стали одним із ключових чинників переосмислення фундаментальних категорій доказового права – доказу, допустимості, недопустимих доказів, внутрішнього переконання судді, змагальності, належності та достовірності доказів. Ці категорії перестали бути лише елементами техніко-процесуальної конструкції КПК і дедалі більше набувають конституційного змісту, що істотно впливає на зміст доказування, рівність сторін та легітимність результатів правосуддя. У ряді рішень КСУ – зокрема щодо права на правову допомогу [4], доступу до матеріалів провадження [7], презумпції невинуватості [6], судового контролю [3; 10] та юридичної визначеності [15] – сформульовано критерії, які прямо впливають на зміст і межі доказових категорій, перетворюючи їх із процесуальних конструкцій на носіїв конституційних цінностей.

Рішення Конституційного Суду України демонструють перехід від формально-процесуального підходу до доказів (чи дотримано статтю КПК) до матеріально-конституційного підходу (чи

відповідає доказ правам людини, чи здобутий він у межах верховенства права, чи не є «процесуально токсичним»). Цей підхід особливо яскраво проявляється в рішеннях щодо меж втручання у приватність [8; 17], пропорційності обмеження свободи [12; 16], ефективності захисту [4; 20] та недопустимості використання доказів, отриманих у порушення конституційних гарантій. Він також узгоджується з практикою Верховного Суду, який закріплює стандарти недопустимості та оцінки похідних («токсичних») доказів [31–39].

Доказове право, отже, набуває подвійного виміру: процесуального (КПК) та конституційно-правового (КСУ) – при цьому другий вимір є вищим у ієрархії та визначає межі та сутність першого. У сучасній українській моделі доказування саме конституційний вимір виконує функцію первинного нормативного фільтра, який визначає, чи може певна фактична інформація вважатися доказом, чи має вона ознаки допустимості, достовірності та належності, і чи не містить її походження дефекту антиконституційності, що перетворює її на «процесуально токсичний» артефакт.

1. Конституційна переінтерпретація поняття доказу: від формальної дефініції КПК до змістовного критерію законності і добросовісності. Доказ у конституційно-правовому вимірі це не будь-які фактичні дані, а дані, здобуті у спосіб, сумісний із правами людини. У традиційній моделі, закріпленій у КПК України, доказ визначається як фактичні дані, здобуті у порядку, передбаченому законом. Така дефініція відображає передусім формально-процесуальне бачення доказу: правильність виконання передбаченої законом процедури вважається достатньою умовою для визнання фактичних даних допустимими.

Конституційний вимір доказування формує принципово інший підхід. У цьому вимірі доказ є не просто результатом процесуальної дії, а правовим феноменом, який набуває ознак доказу лише за умови, що спосіб одержання фактичних даних відповідає конституційним засадам кримінального процесу. Доказ у конституційно-правовому розумінні існує тоді, коли одночасно забезпечено: (1) наявність фактичних даних, релевантних для встановлення обставин кримінального правопорушення; (2) конституційно сумісний спосіб їх одержання, що не порушує прав і свобод людини, відповідає принципу верховенства права та перебуває під реальним судовим контролем.

Такий підхід чітко сформульований у низці рішень Конституційного Суду України щодо гарантій доступу до правосуддя [5], захисту приватності та меж допустимого втручання у персональні дані [8; 17], права на правову допомогу [4], а також пропорційності обмеження свободи й перевірки законності запобіжних заходів [12; 16]. Усі ці рішення визначають: будь-яке процесуальне втручання, яке суперечить правам людини, автоматично впливає на доказовий статус отриманих фактичних даних.

Особливо важливою є позиція КСУ щодо первинних порушень процесуальних прав. У Рішенні № 19-рп/2011 Суд наголосив, що неналежне забезпечення доступу до правосуддя викривлює саму структуру доказування, оскільки порушення на ранніх стадіях формують дефекти у всій доказовій системі провадження [5]. Це означає, що доказ не може бути конституційно значущим, якщо його отримання супроводжувалося обмеженням доступу до судового захисту.

Не менш показовими є рішення № 2-рп/2012 та № 17-рп/2010, у яких Конституційний Суд визначив критерії допустимості фактичних даних, здобутих у результаті оперативно-розшукових заходів або негласних слідчих (розшукових) дій. Суд наголосив, що втручання у приватність має бути не лише формально законним, а й необхідним, пропорційним і підконтрольним суду, і лише за цих умов одержані фактичні дані можуть перетворюватися на доказ у конституційно-правовому значенні [8; 17].

У рішеннях № 7-р/2019 та № 8-р(II)/2024 Конституційний Суд підкреслив, що незаконне або непропорційне тримання під вартою створює стан психологічної та фактичної залежності особи від державних органів, що прямо впливає на добровільність і достовірність фактичних даних, одержаних у цей період. У таких випадках отримані дані не можуть визнаватися доказом через порушення автономності волевиявлення особи [12; 16].

Нарешті, Рішення № 7-р/2020 наголошує, що невизначеність кримінально-правових норм і загроза кримінального впливу на суддів формують середовище, у якому оцінка доказів втрачає ознаки незалежності, а відтак – легітимності [14]. Ця позиція демонструє, що доказ не може бути відокремлений від інституційного контексту його оцінювання: якщо суд не є незалежним, доказ у конституційно-правовому вимірі не виникає.

Сукупність наведених позицій дозволяє стверджувати, що Конституційний Суд України сформував національну доктрину доказу у конституційно-правовому вимірі. У цій доктрині доказ не

може розглядатися незалежно від: (1) умов його виникнення; (2) меж втручання у права людини; (3) законності, добросовісності та пропорційності дій держави; (3) інституційних гарантій незалежності суду.

Фактичні дані, здобуті з порушенням цих вимог, не є доказом, навіть якщо формально відповідають нормам КПК. Конституційна природа доказу передбачає його «правову чистоту»: сумісність з правами людини, верховенством права та юридичною визначеністю.

Таким чином, доказ у кримінальному провадженні – це не просто інформація, а інформація, яка пройшла конституційний фільтр добросовісності, правомірності та пропорційності. Він виникає лише тоді, коли результат поєднується зі способом отримання, сумісним із Конституцією. Саме тому сучасна українська модель доказування переходить від формально-процесуального до матеріально-конституційного підходу, що узгоджується з практикою ЄСПЛ, який системно пов'язує спосіб отримання фактичних даних з їх допустимістю [22–27].

Утвердження цього підходу формує доктрину доказування нового типу – доктрину, у якій держава не може посилатися на «корисність» або «доцільність» отриманих фактичних даних, якщо спосіб їх здобуття був несумісним із правами людини. У такій моделі доказування набуває ознак конституційної діяльності, а принцип добросовісності стає визначальним критерієм правової чистоти та надійності доказового матеріалу.

2. Допустимість доказів як конституційна категорія, а не суто процесуальна. У сучасній конституційній юрисдикції України категорія допустимості доказів перестає бути суто процесуальною конструкцією, обмеженою рамками статті 87 КПК. Вона набуває характеру конституційної категорії, зміст якої визначається не лише процедурними правилами кримінального процесу, а передусім фундаментальними правами людини та принципами верховенства права. Практика Конституційного Суду України переконливо свідчить, що допустимість доказів – це питання не техніки процесуального оформлення, а законності, добросовісності та пропорційності способу отримання фактичних даних у світлі прав людини: права на приватність, права на правову допомогу, права на свободу, права на справедливий суд і права на ефективний засіб юридичного захисту. Водночас вимога юридичної визначеності виступає змістовною гарантією верховенства права і безпосередньо впливає на оцінку доказів.

У рішенні № 17-рп/2010 Конституційний Суд наголосив, що будь-яке втручання у приватне життя повинно відповідати критеріям законності, необхідності та пропорційності, а відтак фактичні дані, здобуті у результаті порушення цих критеріїв, втрачають статус доказу у конституційно-правовому вимірі [17]. Рішення № 23-рп/2009 визначило право на правову допомогу як універсальну гарантію, що виникає з моменту появи реальної загрози обмеження прав, і порушення цього права під час отримання показань робить такі дані ненадійними та недопустимими [4]. У рішенні № 1-рп/2012 Суд підкреслив, що доступ до матеріалів провадження є не технічною стадією, а системною умовою реалізації права на справедливий суд, що безпосередньо впливає на можливість захисту оспорювати допустимість доказів [7].

Рішення № 7-р/2019 та № 8-р(II)/2024 сформулювали ще одну важливу засаду: незаконне чи непропорційне позбавлення свободи створює структурні дефекти доказування, оскільки ставить під сумнів добровільність та достовірність фактичних даних, отриманих у період обмеження свободи [12; 16]. Нарешті, рішення № 7-р/2020 встановило, що невизначеність кримінально-правових норм, яка допускає довільне втручання та тиск на суд, порушує конституційні гарантії незалежності суду й унеможливлює об'єктивну оцінку доказів [14].

Узагальнюючи, доказ може бути визнаний допустимим лише за одночасного дотримання кількох конституційних умов: (1) законної мети втручання; (2) доведеної необхідності застосування саме такого заходу, а не менш інвазивної альтернативи; (3) пропорційності, що виключає надмірне або невиправдане втручання у права людини; (4) Реального судового контролю, а не формального погодження дій органів досудового розслідування; (5) Відсутності примусу, приниження чи іншого поводження, несумісного з людською гідністю; (6) гарантованого права на правову допомогу на критичних стадіях, коли формуються ключові докази; (7) відповідності втручання вимогам "якості закону", тобто чіткості, передбачуваності та захищеності від зловживань.

Ці критерії повністю узгоджуються з практикою Європейського суду з прав людини. У справі Jalloh v. Germany Суд визнав недопустимими фактичні дані, отримані шляхом негуманного поводження, незалежно від їхнього доказового значення [23]. У справі Saunders v. the United Kingdom підкреслено абсолютний характер заборони самовикриття, що виключає використання даних,

здобутих під психологічним або адміністративним примусом [22]. У рішеннях Bykov v. Russia, Mirilashvili v. Russia, Moiseyev v. Russia та Natunen v. Finland ЄСПЛ акцентував на тому, що нерозкриття матеріалів або обмеження доступу до них порушує рівність сторін та спотворює доказовий процес [24–27]. У справі Kharchenko v. Ukraine Суд зазначив, що незаконне обмеження свободи становить процесуальний дефект такої інтенсивності, який впливає на справедливість усього провадження [28].

У результаті формується концептуально нова для українського процесу конструкція: допустимість доказу є питанням конституційної відповідності, а не лише внутрішньокодексної регламентації. КПК визначає форму і процедури, але не може легітимізувати фактичні дані, отримані всупереч Конституції України. Допустимість постає як надпроцесуальна категорія, що визначає не тільки юридичний статус доказу, а й характер усього процесу доказування як механізму захисту прав людини.

У цьому й полягає ключова трансформація українського доказового права: воно переходить від моделі формальної законності до моделі матеріальної конституційності, де правомірність способу отримання фактичних даних є вирішальним критерієм їх легітимності та процесуальної чинності.

3. Недопустимі докази: формування КСУ доктрини «конституційної токсичності доказів» (антиконституційного артефакту). Аналіз рішень Конституційного Суду України свідчить про формування самостійної та концептуально цілісної доктрини недопустимості доказів, отриманих із порушенням конституційних прав і свобод. У цій доктрині недопустимість має не лише процесуальний, а насамперед конституційно-правовий характер. Суд виходить із того, що спосіб отримання фактичних даних є таким самим важливим, як і їхній зміст, а тому доказ, сформований у середовищі порушення конституційних гарантій, не може бути правомірним незалежно від його фактичної ваги чи значення для цілей кримінального переслідування.

У рішеннях № 7-р/2019 та № 8-р(II)/2024 Конституційний Суд України наголосив, що незаконне обмеження свободи не є окремим процесуальним дефектом, який можна нейтралізувати на подальших стадіях провадження. Навпаки, таке втручання створює порушення базової автономії особи, що ставить під сумнів добровільність та достовірність фактичних даних, отриманих у період позбавлення свободи [12; 16].

У рішенні № 2-рп/2012 Суд визначив, що відсутність реального судового контролю за проведенням негласних слідчих (розшукових) дій робить результати таких дій свавільними та несумісними з вимогами Конституції України [8]. Рішення № 17-рп/2010 щодо обмежень приватності сформулювало інший ключовий принцип: будь-який доказ, отриманий у ході втручання, яке не відповідає критеріям законності, необхідності та пропорційності, є антиконституційним [17].

У рішенні № 23-рп/2009 Суд підкреслив, що недопуск адвоката на критичних етапах кримінального провадження нівелює можливість розглядати отримані показання як добровільні та достовірні, а отже – позбавляє їх статусу доказу у конституційно-правовому сенсі [4]. Рішення № 1-рп/2012 встановило, що обмеження доступу захисту до матеріалів провадження підриває можливість здійснити необхідний процесуальний контроль, унаслідок чого доказ втрачає належність та допустимість [7].

Нарешті, у рішенні № 7-р/2020 Конституційний Суд наголосив, що загроза кримінального тиску на суд через невизначеність кримінально-правових норм підриває незалежність судової оцінки доказів та легітимність результатів доказування, а це означає, що у такому середовищі формування доказів є дефективним [14].

Ці висновки КСУ узгоджуються з практикою Європейського суду з прав людини. У справі Bykov v. Russia Суд наголосив, що недобросовісні оперативні дії створюють дефект достовірності, який не може бути усунений подальшими процесуальними гарантіями [27]. У справі Jalloh v. Germany встановлено абсолютність заборони використовувати докази, здобуті шляхом приниження гідності або негуманного поводження, незалежно від їхньої значущості для доказування [23]. У справах Mirilashvili v. Russia, Moiseyev v. Russia та Natunen v. Finland Суд підкреслив, що обмеження доступу захисту до матеріалів або приховування відомостей «структурно заражає» весь доказовий процес і руйнує принцип рівності сторін [24–26]. У справі Gäfgen v. Germany Суд підтвердив, що докази, отримані внаслідок катувань або жорстокого поводження, несумісні з правовою системою, яка ґрунтується на гідності людини [29].

Усі наведені позиції ведуть до логічного висновку: доказ, отриманий шляхом порушення Конституції України, не може визнаватися доказом у конституційно-правовому вимірі. Він є анти-

конституційним не тому, що відхиляється від формальних приписів КПК, а тому, що спотворює природу кримінального процесу як механізму охорони прав людини.

Саме в цьому полягає концептуальна сутність доктрини, яку можна означити як доктрину конституційної токсичності доказів: а) чим інтенсивнішим і непропорційнішим є порушення прав людини; б)тим більшою мірою воно «заражає» доказову систему, роблячи недопустимими не лише первинні результати процесуального втручання, а й усі похідні докази, що на них ґрунтуються.

Ця доктрина демонструє перехід від формально-процесуальної моделі до моделі матеріальної конституційності, у якій доказ оцінюється не лише за своїм змістом, але й за способом, умовами та інституційним контекстом його отримання. Одним із ключових векторів сучасного розвитку українського доказового права під впливом практики КСУ є вимога: держава не може використовувати докази, що є результатом власних порушень, навіть якщо такі фактичні дані мають істотне значення для кримінального переслідування.

4. Внутрішнє переконання судді та юридична визначеність як механізм оцінки доказів. У Рішенні від 11.06.2020 № 7-р/2020 Конституційний Суд України сформулював один із ключових методологічних орієнтирів сучасного доказового права: відсутність юридичної визначеності у кримінальному праві унеможливлює як незалежність судової влади, так і повноцінну, неупереджену оцінку доказів [14]. Суд підкреслив, що кримінально-правова норма, яка допускає можливість кримінальної відповідальності судді за «неправосудне рішення», створює середовище постійної загрози та страху. У таких умовах суддя не здатен формувати внутрішнє переконання автономно, а отже – позбавлений можливості здійснювати об'єктивну, вільну від зовнішнього впливу оцінку доказів.

Внутрішнє переконання судді – це не суб'єктивна думка, а структурна частина правосуддя, яка має конституційний статус. Воно формується на підставі аналізу фактичних даних, логічних зв'язків, професійних знань та суддівської доброчесності, і не може виникати в умовах страху переслідування чи очікуваної реакції з боку державних органів. Лише за умов повної свободи від зовнішнього й внутрішнього тиску суд може здійснювати критичну, всебічну, незалежну та добросовісну оцінку доказів. Саме тому юридична визначеність у рішеннях КСУ постає не як елемент техніки законотворення, а як системна конституційна передумова здійснення суддею своїх повноважень із дотриманням верховенства права.

Таке розуміння має істотні наслідки для всієї системи доказування. Суд не оцінює докази «для слідства» чи «для прокуратури»; він оцінює їх відповідно до Конституції, яка вимагає дотримання принципів верховенства права, презумпції невинуватості, пропорційності, юридичної визначеності та поваги до людської гідності. Будь-який вплив на формування внутрішнього переконання судді – прямий чи опосередкований – робить доказову оцінку несправедливою і, як наслідок, неконституційною. У такому разі втрачає легітимність весь доказовий процес, незалежно від виду матеріалу чи доказової важливості відповідної інформації.

Доктрина доказової свободи судді (вільної оцінки доказів), що отримала системний розвиток у сучасній теорії доказів і відображена, зокрема, і у моїх авторських роботах [54, 59], та в узагальненні впливу практики ЄСПЛ на українське доказування [45[1]] визначає внутрішнє переконання як форму інтелектуальної автономії судді. У світлі конституційної юрисдикції ця автономія набуває ще глибшого сенсу: внутрішнє переконання стає елементом конституційної ідентичності кримінального процесу. Суддя, позбавлений свободи формувати переконання, перестає бути суб'єктом правосуддя і перетворюється на елемент адміністративного механізму правоохоронної влади, що суперечить природі судової влади у демократичній державі.

Таким чином, Конституційний Суд переконливо демонструє, що оцінка доказів – це не технічна операція і не механічне співставлення фактів, а конституційно захищена діяльність, без якої неможливе справедливе правосуддя. Юридична визначеність забезпечує простір, у якому судді можуть діяти незалежно, здійснювати критичний аналіз, відсіювати дефектні та «токсичні» докази, формувати обґрунтоване рішення відповідно до внутрішнього переконання.

Без юридичної визначеності механізм оцінки доказів стає вразливим до зовнішніх впливів, а кримінальний процес утрачає свою ключову характеристику – здатність забезпечувати справедливість. Саме тому КСУ наголошує: незалежність суду та чіткість правових норм є структурними детермінантами легітимності доказування.

5. Вплив рішень КСУ на належність і достовірність доказів. У практиці Конституційного Суду України простежується системне переосмислення категорій належності та достовірності

доказів, що істотно трансформує традиційну, нормативно закодексовану модель доказування. Суд формує якісно новий, значно вищий стандарт належності, який ґрунтується не лише на формальних вимогах до способу та джерела отримання фактичних даних, а передусім на їхній конституційній сумісності з правами людини, принципом верховенства права та вимогами добросовісності держави в кримінальному процесі.

У цій доктрині належність доказу визначається не лише тим, чи стосується він обставин кримінального правопорушення, а й тим, чи був він здобутий законним суб'єктом, у належний час, належним способом та в умовах поваги до конституційних гарантій особи. Порушення будь-якого з цих елементів робить доказ не лише процесуально дефектним, але й конституційно непридатним для подальшого використання.

Це означає, що докази, здобуті: а) без судового контролю; б) із втручанням у приватність без дотримання критеріїв законності й пропорційності; в) за умов порушення права на правову допомогу; г) у період незаконного чи непропорційного тримання під вартою; д) під впливом психологічного чи інституційного тиску, *не можуть вважатися належними*. Вони виходять за межі конституційних рамок доказового процесу, оскільки спосіб їх отримання суперечить матеріальній природі кримінального процесу як механізму захисту прав і свобод людини.

У цьому ж контексті категорія достовірності доказів отримує якісно новий – конституційний – вимір. Достовірність більше не зводиться до епістемічних характеристик фактичних даних чи їхньої логічної несуперечності. Вона нерозривно пов'язана з умовами та способом їх отримання.

Доказ, сформований у ситуації психологічного тиску, нерівності процесуальних можливостей, обмеження доступу до захисника або в умовах неконституційного позбавлення свободи, не може бути достовірним у правовому розумінні, навіть якщо формально відповідає вимогам КПК.

Конституційний вимір достовірності передбачає, що: а) порушення людської гідності; б) фактичний чи психологічний примус; в) несумісність умов отримання фактичних даних із принципом добросовісності; г) невідворотно спотворюють факт і руйнують механізм пізнання істини, на який покладається кримінальне правосуддя.

Узагальнюючи підходи Конституційного Суду України, можна стверджувати, що сучасна українська доказова доктрина зазнає фундаментальної трансформації:

(1) Відбувається зміна акценту з процесуальної форми на конституційну добросовісність доказу: процесуальні норми є дієвими лише тоді, коли гарантують реалізацію прав людини.

(2) Доказ перестає бути нейтральною інформацією; він розуміється як правовий результат, сформований у конституційно правомірних умовах – у межах законності, пропорційності, мінімального втручання та судового контролю.

(3) Допустимість доказів розглядається як конституційна, а не кодексна категорія: КПК може деталізувати процедури, але не може легітимізувати фактичні дані, здобуті всупереч Конституції.

(4) Недопустимість доказів охоплює значно ширший спектр порушень, ніж це випливає з тексту КПК: первинність конституційного порушення автоматично створює дефект походження доказу, незалежно від його фактичної користі.

(5) Юридична визначеність та незалежність суду стають не лише структурними гарантіями правосуддя, а й критеріями оцінки якості доказу: лише суд, який діє у середовищі нормативної ясності та інституційної свободи, здатен забезпечити реальну змагальність та відсіяти дефектні докази.

У цій парадигмі Конституційний Суд формує конституційно орієнтовану систему доказування, у якій гарантії прав людини становлять не декларативне тло, а матеріальний зміст доказового процесу.

Доказ, який не пройшов тест конституційної чистоти, не може бути використаний у кримінальному провадженні, адже він руйнує саму мету правосуддя – забезпечення справедливості, поваги до гідності та реалізації верховенства права.

Роль Верховного Суду у впровадженні конституційних стандартів доказування. Конституційні стандарти доказування, сформульовані в правових позиціях Конституційного Суду України, отримали свій практичний розвиток у юрисдикції Верховного Суду – насамперед у діяльності Касаційного кримінального суду. Саме Верховний Суд став тим органом, який трансформує конституційні принципи у конкретні процесуальні рішення, формуючи національну доктрину недопустимих доказів, «токсичних доказів», «плодів отруєного дерева», а також доктрину процесуальної доброчесності доказування.

Після 2017 року, а особливо в період 2018–2025 років, Касаційний кримінальний суд послідовно інтегрує правові позиції КСУ у свою практику, перетворюючи їх на основні орієнтири для оцінки доказів, визначення наслідків порушення прав людини та формування критеріїв допустимості доказів у конкретних кримінальних провадженнях. У своїх постановах Верховний Суд виходить із загального принципу: доказ, отриманий у спосіб, який суперечить Конституції України, є недопустимим незалежно від «ступеня тяжкості» процесуального порушення. Цей підхід безпосередньо спирається на рішення КСУ щодо втручання у приватне життя [17], права на правову допомогу [4], доступу до матеріалів кримінального провадження [40], заборони автоматизму тримання під вартою [12] та неприпустимості нівелювання судового контролю в умовах воєнного стану [16].

1. Формування Верховним Судом доктрини недопустимих та «токсичних» доказів. У сучасній практиці Касаційного кримінального суду чітко простежується тенденція до утвердження розширеної доктрини недопустимості доказів, яка безпосередньо продовжує та поглиблює конституційні підходи, сформульовані Конституційним Судом України. Верховний Суд розглядає недопустимість не як суто технічний інструмент реагування на порушення процесуальної форми, а як *засіб забезпечення конституційної справедливості*, що визначає легітимність усього доказового процесу.

1.1. Недопустимість доказів, здобутих у результаті порушення прав людини. У постановах Касаційного кримінального суду послідовно наголошується, що докази, отримані з порушенням конституційних прав людини, є дефектними незалежно від їхньої доказової ваги. Порушення прав на приватність, свободу, правову допомогу, справедливий суд або юридичну визначеність зумовлює появу доказів, які *не можуть вважатися належними й допустимими*, оскільки спосіб їхнього отримання суперечить фундаментальним засадам кримінального процесу.

У практиці Верховного Суду простежується стала логіка, згідно з якою: 1) матеріали негласних слідчих (розшукових) дій визнаються недопустимими, якщо порушено вимоги законності, необхідності, пропорційності або відсутній реальний судовий контроль; 2) показання особи відкидаються, коли встановлено, що її фактично утримували без належних процесуальних гарантій або обмежували доступ до адвоката; 3) протоколи слідчих дій визнаються недопустимими, якщо захисника не було допущено у ситуації, коли його участь була обов'язковою; 4) документи чи електронні докази виключаються, якщо їх здобуто з втручанням у приватність без дотримання стандартів пропорційності та вимог до «якості закону».

Такі підходи концептуально відповідають орієнтирам, сформульованим Конституційним Судом України у рішеннях щодо права на правову допомогу [4], доступу до матеріалів провадження [7], законності та пропорційності обмеження свободи [12; 16]. У цих рішеннях наголошено, що доказ, який виник у середовищі порушення фундаментальних прав, є антиконституційним – незалежно від його змісту та значення для обґрунтування обвинувачення.

1.2. Доктрина «токсичних доказів» у практиці Верховного Суду. Касаційний кримінальний суд послідовно розвиває доктрину «токсичних доказів», відповідно до якої порушення конституційних прав людини на ранніх стадіях провадження «заражає» увесь подальший доказовий масив. Цей підхід є прямим продовженням конституційної доктрини, сформованої у справах щодо незаконного тримання під вартою [12; 16], втручання у приватність [8; 17], а також у справах, де порушено право на правову допомогу чи доступ до матеріалів [4; 7].

В оглядах своєї практики Касаційний кримінальний суд формулює принципову тезу: «порушення конституційних гарантій при отриманні доказів ставить під сумнів не тільки конкретний доказ, але й усю доказову конструкцію кримінального провадження». Верховний Суд підкреслює, що недобросовісні або свавільні дії органів досудового розслідування створюють системний дефект доказування: жодне подальше «дооформлення» чи формальне виправлення процесуальних порушень не може відновити легітимність доказового масиву, сформованого у неконституційний спосіб.

Такий підхід повністю відповідає епістемології доказів, сформованій у практиці ЄСПЛ. У справі Bykov v. Russia Суд зазначив, що використання провокативних оперативних заходів «заражає» весь доказовий масив, оскільки первинний дефект впливає на достовірність та об'єктивність похідних доказів [27]. У справі Jalloh v. Germany наголошено, що докази, здобуті внаслідок негуманного поводження або приниження гідності, є несумісними зі справедливим судом, незалежно від їхньої значущості для встановлення істини [23]. У справі Gäfgen v. Germany ЄСПЛ

підтвердив, що використання доказів, отриманих унаслідок катувань або жорстокого поводження, підриває саму легітимність правосуддя [29].

У такий спосіб Верховний Суд інтегрує конституційні стандарти, вироблені Конституційним Судом України, та міжнародні стандарти ЄСПЛ у власну доказову доктрину, утверджуючи модель, у якій допустимість доказу визначається не лише приписами кримінального процесуального законодавства, а насамперед відповідністю фундаментальним конституційним гарантіям і стандартам справедливого суду.

1. Концептуальна логіка допустимості доказів Верховного Суду. На основі зазначених рішень формується чіткий конституційно-кримінальний принцип, який визначає зміст сучасної української доктрини допустимості доказів: (1) порушення конституційних прав створює дефект походження доказу; (2) дефект походження поширюється на похідні докази незалежно від того, чи були наступні дії формально законними; (3) недопустимість доказів виконує функцію інструменту захисту прав людини та запобігання державному свавіллю, а не лише санкції за порушення процесуальної форми; (4) доказове право має ґрунтуватися не на прагматичній оцінці доказової сили, а на перевірці конституційної доброчесності способу отримання фактичних даних.

У такий спосіб Верховний Суд інтегрує правові позиції Конституційного Суду у власну доктрину доказування, утверджуючи модель, у якій допустимість доказу визначається не лише кодексними приписами, а насамперед відповідністю фундаментальним конституційним гарантіям [4; 5; 7; 12; 16].

2. «Плоди отруєного дерева»: українська версія доктрини у практиці Верховного Суду. Попри те, що термін fruit of the poisonous tree не закріплений у національному законодавстві, Касаційний кримінальний суд у складі Верховного Суду фактично імплементував його зміст у власну доказову доктрину. Верховний Суд поступово сформував три складові «отруєності» доказу, які визначають національну модель похідної недопустимості та є глибоко інтегрованими в українську конституційну й процесуальну традицію.

(1) *Отруєність джерела* – виникає тоді, коли доказ здобуто у спосіб, що порушує фундаментальні права людини: право на приватність, свободу, правову допомогу, захист від примусу або втручання в особисту автономію. Такий тип дефекту кореспондує з підходом ЄСПЛ у справі Jalloh v. Germany, де Суд визнав, що докази, здобуті внаслідок негуманного поводження або примусу, не можуть бути використані у справедливому судовому розгляді [23]. Українська доктрина відтворює цю логіку, підкреслюючи, що порушення прав людини в момент отримання доказу нівелює його правомірність незалежно від фактичної ваги.

(2) *Отруєність процедури* – має місце тоді, коли порушено процесуальні гарантії, що забезпечують змагальність, рівність сторін і реальну можливість захисту впливати на зміст доказового матеріалу. Йдеться, зокрема, про недопуск адвоката, обмеження доступу до матеріалів, позбавлення права ініціювати слідчі дії чи перевіряти законність втручання. У таких випадках доказ стає неспроможним не лише через дефект джерела, а й через відсутність належного процесуального середовища для його формування.

(3) *Похідна отруєність* – дефект, який поширюється на інші докази, що виникли внаслідок первинно незаконного або антиконституційного втручання. Верховний Суд послідовно застосовує цей підхід, визнаючи, що похідні докази втрачають допустимість автоматично, незалежно від того, чи були подальші дії формально законними. Це виявляється, зокрема, у ситуаціях, коли: а) протокол допиту визнається недопустимим через те, що його проведено після незаконного затримання; б) висновок експерта визнається недопустимим, якщо його призначення ґрунтувалося на незаконно здобутих матеріалах НСРД; в) весь ланцюг доказів виключається, якщо він побудований на основі недобросовісних або незаконних оперативних даних.

Такий підхід Верховного Суду є логічним продовженням конституційної доктрини, закладеної Конституційним Судом України у рішеннях № 19-рп/2011, № 3-рп/2003, № 7-р/2019 [3; 5; 12]. У цих рішеннях наголошено, що процесуальні порушення, які створюють дефект походження доказу, спотворюють легітимність усього кримінального провадження. Сформульований імператив є однозначним: доказ, здобутий у неконституційний спосіб, не може бути основою для подальших процесуальних рішень, оскільки порушує саму структуру справедливого судочинства.

Українська версія доктрини «плодів отруєного дерева» таким чином ґрунтується не на спрощеній формулі «незаконність = недопустимість», як у класичному американському варіанті, а на глибинній конституційній оцінці порушення. Кожне істотне втручання у фундаментальні права

людини змінює природу доказового процесу, позбавляючи його добросовісності, пропорційності та правової чистоти. В українській доктрині недопустимість доказів – це насамперед наслідок порушення конституційних гарантій, а не лише процесуальна санкція.

Така модель є змістовно складнішою й концептуально багатшою, ніж американський аналог, оскільки базується на матеріальних правах людини та концепті верховенства права. Вона виходить з того, що держава не може використовувати докази, отримані внаслідок власних порушень; кримінальний процес не здатен «виправити» початковий дефект шляхом технічного дооформлення, а суд не може ухвалювати рішення, спираючись на антиконституційний матеріал. У цьому полягає доктринальна сила українського підходу: він не дозволяє перетворити кримінальний процес на механізм легітимації незаконних втручань, а натомість утверджує його як інституцію, покликану служити правам людини та публічній справедливості.

3. Верховний Суд як транслятор конституційних стандартів у практику кримінального процесуального доказування. У сучасній українській правозастосовній системі Верховний Суд відіграє ключову роль у трансформації доказового права відповідно до конституційних орієнтирів, сформованих Конституційним Судом України. Його практика демонструє усталену тенденцію до того, що кримінальний процес дедалі менше функціонує як система автономних процесуальних правил і дедалі більше – як система, безпосередньо підпорядкована вимогам Конституції: гарантіям свободи, приватності, правової визначеності та ефективного судового захисту. Верховний Суд фактично виступає інституційним «ретранслятором» конституційних стандартів, адаптуючи їх до конкретних доказових ситуацій та забезпечуючи їх практичну дієвість.

Верховний Суд послідовно вводить у судову практику такі конституційні положення:

(1) У постановах 2020–2024 років Верховний Суд послідовно підкреслює, що судовий контроль є не лише формальною умовою правомірності слідчих дій, а засадничою гарантією якості доказів. Саме судовий контроль окреслює межі допустимого втручання в права людини, і від його реальності та глибини залежить легітимність усього доказового масиву. Такий підхід безпосередньо спирається на рішення Конституційного Суду України, у якому судовий контроль визнано структурним елементом конституційної гарантії справедливого суду [46].

(2) У практиці Касаційного кримінального суду за 2021–2025 роки забезпечення права на захист розглядається як необхідна умова допустимості доказів. Верховний Суд неодноразово наголошує: доказ, здобутий без реальної можливості особи скористатися правовою допомогою, набуває ознак недопустимості, навіть якщо формально відповідає вимогам КПК. Такий підхід інтегрує конституційні позиції щодо універсального характеру права на правову допомогу й переводить це право у площину доказових критеріїв [4].

(3) Верховний Суд закріпив у своїй практиці правило, відповідно до якого порушення права на приватність автоматично ставить під сумнів допустимість доказів, отриманих унаслідок такого втручання. Це положення повністю відповідає рішенню Конституційного Суду України, де підкреслено, що будь-яке втручання у приватне життя повинно відповідати критеріям законності, необхідності та пропорційності та перебувати під реальним судовим контролем [8; 17].

(4) Одним із найбільш послідовних напрямів діяльності Верховного Суду є імплементація конституційної доктрини про те, що незаконне тримання під вартою «заражає» процес доказування. У своїх постановах Верховний Суд прямо зазначає: тримання під вартою поза межами судового контролю або за відсутності доведених ризиків, передбачених законом, порушує ст. 29 Конституції України й робить недопустимими докази, отримані за цей період. Це повністю корелює з рішеннями Конституційного Суду України, у яких визначено, що незаконне позбавлення свободи становить фундаментальний дефект, що впливає на правомірність усієї доказової діяльності держави [12; 16].

(5) Верховний Суд розглядає інститут апеляції як механізм виправлення процесуальних порушень, здатних вплинути на допустимість доказів. Суд підкреслює, що ефективність апеляційного перегляду є гарантією від процесуальних дефектів, які можуть порушити баланс сторін і трансформувати доказовий процес у несправедливий. Такий підхід також спирається на правові позиції Конституційного Суду України щодо апеляційного перегляду як структурного елементу права на доступ до правосуддя [13].

У низці оглядів практики за 2018–2025 роки Касаційний кримінальний суд прямо наголошує, що суди загальної юрисдикції зобов'язані тлумачити норми КПК України в контексті конституційних гарантій, а не ізольовано від них. Конституція та практика Конституційного Суду роз-

глядаються не як «зовнішні» орієнтири для кримінального процесу, а як первинні джерела, що визначають зміст і межі доказової діяльності держави.

У своїй сукупності ці підходи формують в Україні нову модель доказування, у якій Верховний Суд виступає центральною інституцією трансляції конституційних стандартів у сферу кримінальної юстиції. Він забезпечує, щоб доказування здійснювалося не за логікою процесуального формалізму, а за логікою верховенства права, людської гідності та процесуальної доброчесності державної діяльності.

4. Інтеграція Конституційного Суду України та Верховного Суду у доктрині сучасного кримінального процесуального доказування. В авторських наукових працях, присвячених проблематиці доказування, сформульовано засадничі положення, які задали нову методологію розуміння доказового процесу у кримінальному провадженні [11; 14; 20; 27]. У цих роботах послідовно наголошувалося, що: 1) доказування – це не сукупність процедурних прийомів, а система гарантій, покликана обмежувати державну владу та захищати особу від свавілля; 2) допустимість доказів є властивістю, похідною від дотримання конституційних прав, а тому не може визначатися виключно текстом кримінального процесуального закону; 3) оцінка доказів є інтелектуальною діяльністю, невідривною від поваги до прав людини, людської гідності та принципу верховенства права; 4) порушення процедури отримання доказів є насамперед порушенням конституційного статусу особи, яке трансформує доказ на антиконституційний матеріал.

Верховний Суд, формуючи власну доказову юриспруденцію, фактично підтверджує ці положення й розвиває їх у прикладному вимірі. У своїх рішеннях Суд дедалі частіше виходить із того, що: 1) доказування – це діяльність конституційно-правового характеру, у якій процесуальні норми мають значення лише в контексті конституційних гарантій; 2) недопустимість доказів є механізмом захисту не процесуальних формальностей, а матеріальної справедливості, що передбачає добросовісність держави та непорушність прав людини; 3) суд виступає центральною інституцією забезпечення доказової доброчесності, оскільки саме судовий контроль визначає гранично допустимі межі державного втручання та встановлює нормативні рамки формування доказового масиву [62; 66; 31–39].

Таким чином, Верховний Суд трансформує правові позиції Конституційного Суду України у конкретні процесуальні стандарти кримінального провадження, забезпечуючи їх практичне «вкорінення» у національну правозастосовну систему. Це робить Верховний Суд не лише інтерпретатором положень КПК, а й інтерпретатором *конституційного змісту доказування,* що надає його юриспруденції фундаментального, системоутворюючого значення.

В Україні формується унікальна модель інтеграції конституційних стандартів у доказове право, яка функціонує за принципом: *КСУ → ВС → КПК → доктрина*. На першому рівні Конституційний Суд встановлює змістові межі допустимих втручань у права людини та визначає конституційні критерії доказової діяльності [1–20]. На другому рівні Верховний Суд транслює ці конституційні орієнтири у судову практику, адаптуючи їх до конкретних процесуальних ситуацій і тим самим надаючи їм обов'язкової для правозастосування сили [31–39]. На третьому рівні норми КПК поступово пристосовуються до сформованих стандартів, а на четвертому – доктрина систематизує й розвиває їх у цілісну теорію кримінального процесуального доказування.

У такій інтегрованій моделі кримінальний процес перестає бути формальною процедурою, що функціонує за логікою нормативного позитивізму; він наближається до європейських стандартів доказової справедливості, в центрі яких перебувають людська гідність, права людини та верховенство права. Формування цієї моделі означає якісне переосмислення доказового процесу як інструменту конституційної демократії, покликаного забезпечувати баланс між інтересами правосуддя та правами особи і здійснювати кримінальну юстицію *в межах і відповідно до Конституції України.*

Авторська «конституційна модель кримінального процесуального доказування». Формування в Україні цілісної «конституційної моделі кримінального процесуального доказування» є наслідком поступового, однак глибинного нормативного зрушення в межах національної правової системи. Цей процес уже давно не обмежується формальною регламентацією, закріпленою у Кримінальному процесуальному кодексі України, і дедалі більшою мірою спирається на конституційно-правові орієнтири, сформульовані в рішеннях Конституційного Суду України, конкретизовані та розвинені у практиці Верховного Суду, а також підтверджені європейськими стандартами доказової справедливості [1–20; 21–30; 31-39]. Унаслідок цього формується

доктринальна конструкція, що концептуалізується як «конституційна модель кримінального процесуального доказування» – модель, яка визначає не лише техніку доказування, а й його природу, межі та зміст.

Ця модель *не протиставляється* Кримінальному процесуальному кодексу, а функціонує на *вищому нормативному рівні*, коригуючи, уточнюючи й переосмислюючи його положення крізь призму конституційних гарантій і принципів. Її методологічний зміст ґрунтується на аналізі рішень Конституційного Суду України, сучасної судової практики, національної та європейської доктрини, а також положень, сформульованих у працях автора, присвячених доказуванню та допустимості доказів [50; 53; 59; 66].

У межах цієї моделі стає можливим надати системну відповідь на ключові питання, що формують архітектоніку доказового права: (1) що може бути доказом; (2) яким має бути спосіб його отримання; (3) у який момент, за яких обставин і якими суб'єктами доказ може формуватися; (4) яким чином суд, здійснюючи оцінку доказів, повинен забезпечувати дотримання конституційних прав; (5) чому доказ, формально отриманий відповідно до вимог КПК, може бути визнаний неконституційним і, відповідно, недопустимим.

Конституційна модель виходить із того, що *права людини* – приватність, свобода, гідність, право на правову допомогу, рівність сторін, доступ до правосуддя та ефективний судовий контроль – задають рамки й допустимі межі доказової діяльності держави. Процесуальні норми набувають регулятивної сили тією мірою, якою вони слугують забезпеченню та охороні цих прав; у разі колізії пріоритет належить Конституції України. Звідси випливає основоположна теза: доказування в Україні постає не лише як процесуальна діяльність, а як інституційно оформлений спосіб здійснення конституційного контролю над державою. Доказ, здобутий ціною порушення конституційних гарантій, *не є доказом* у правовому та конституційному сенсі незалежно від того, чи відповідає він формальним вимогам КПК. Суд, оцінюючи докази, виступає не лише інтелектуальним арбітром, а інституційним гарантом того, що доказова діяльність держави не перетвориться на інструмент примусу або процесуальної нерівності сторін.

Таким чином, «конституційна модель доказування» є не черговою стадією еволюції доказового права, а його якісною трансформацією: доказування розглядається як механізм забезпечення справедливості, юридичної визначеності та добросовісності держави щодо особи. Легітимність сучасного кримінального процесу залежить не стільки від формального дотримання приписів, скільки від конституційної «чистоти» кожного доказового кроку, здійсненого в межах поваги до прав людини та верховенства права.

1.Верховенство права як вихідний нормативно-методологічний центр авторської «конституційної моделі кримінального процесуального доказування». У структурі конституційної моделі кримінального процесуального доказування принцип верховенства права посідає ключове, методологічно домінантне місце. Він функціонує не лише як загальна правова ідея, а як нормативний центр, від якого залежать зміст, межі та допустимі форми доказової діяльності держави. Конституційний Суд України сформував багатовимірне розуміння верховенства права, яке охоплює такі системні компоненти:

(1) У рішенні № 19-рп/2011 наголошено, що верховенство права невідривне від вимоги справедливості. Доказування, яке здійснюється без забезпечення доступу до правосуддя або в умовах нерівності сторін, не відповідає стандартам справедливого суду і, як наслідок, порушує зміст верховенства права [5].

(2) У рішенні № 7-р/2020 Суд сформулював принцип юридичної визначеності як складову верховенства права. Невизначеність кримінально-правових норм, яка допускає довільне тлумачення та створює простір для тиску на суд, унеможливлює здійснення незалежної оцінки доказів [14].

(3) У рішенні № 17-рп/2010 наголошено на забороні свавілля як обов'язковій умові правомірності будь-якого втручання у сферу приватності, автономії та гідності особи [17]. Якщо доказ здобуто свавільно – без належної підстави, всупереч закону чи етичним межам поведінки держави, – такий доказ є антиконституційним незалежно від фактичного змісту.

(4) У рішенні № 2-рп/2012 закріплено вимогу пропорційності втручання: будь-яка доказова дія має відповідати легітимній меті, бути необхідною саме в конкретній ситуації та не перевищувати меж, достатніх для досягнення цієї мети [8].

(5) У рішеннях № 7-р/2019 та № 8-р(II)/2024 Суд підкреслив, що ефективний судовий контроль є системоутворювальною умовою доказової діяльності [12; 16].

Усі ці елементи формують архітектоніку верховенства права у доказуванні: воно визначає, у яких межах і в який спосіб держава може застосовувати примус, збирати докази та реалізовувати функцію кримінального переслідування. Суддя, оцінюючи докази, застосовує не лише норми КПК, а насамперед стандарти верховенства права як критерій правомірності та належності доказових дій. Відтак суд має не лише право, а й обов'язок **відкидати** докази, отримані в умовах порушення верховенства права, навіть якщо вони формально відповідають вимогам КПК.

2. Процесуальна доброчесність як сутність доказового процесу. У конституційній моделі кримінального процесуального доказування процесуальна доброчесність постає як фундаментальна умова легітимності всього процесу отримання, перевірки та оцінки доказів. Конституційний зміст доказування полягає не у технічному збиранні фактичних даних, а у дотриманні морально-правових засад, що формують змістовний каркас справедливого правосуддя.

Ключові компоненти процесуальної доброчесності – добросовісність, справедливість, пропорційність, законність, рівність сторін та недопущення зловживань – утворюють систему взаємопов'язаних критеріїв, які в сукупності визначають якість та допустимість доказового матеріалу:

(1) *Добросовісність* виключає маніпуляцію, примус або прихований вплив як джерело доказу.

(2) *Справедливість* вимагає реального, а не декларативного балансу процесуальних можливостей сторін.

(3) *Пропорційність* передбачає мінімально необхідне втручання у права людини.

(4) *Законність* означає відповідність дій не лише КПК, а й Конституції як акта найвищої юридичної сили.

(5) *Рівність сторін* гарантує, що захист має реальну можливість впливати на хід доказування так само, як і сторона обвинувачення.

(6) *Недопущення зловживань* виключає використання процесуальних інструментів для обходу конституційних гарантій або створення штучної переваги однієї зі сторін.

Такий підхід узгоджується з науковими засадами, у яких доказування розуміється як процес, що поєднує юридичний, етичний та філософський виміри правосуддя [50; 53; 59; 66]. Європейський підхід до процесуальної цілісності доказів (*integrity of evidence*) також виходить із того, що якість доказу визначається не лише його змістом, а й «чистотою походження»: доказ, здобутий у порушення прав людини, втрачає свою правову цінність незалежно від рівня інформативності [21–30]. У такій парадигмі процесуальна доброчесність виступає критерієм легітимності доказу і є обов'язковою конституційною передумовою його допустимості.

3. «Процесуальна токсичність» як конституційна категорія. Значущим здобутком сучасної української доктрини доказування є формування категорії «процесуальної токсичності» – концепції, яка бере свій початок у наукових розробках автора та отримала нормативне відображення в рішеннях Конституційного Суду України. Вона пояснює недопустимість не лише як наслідок формального дефекту, а як результат системного порушення конституційних прав на ранніх етапах кримінального провадження.

У рішеннях Конституційного Суду України простежуються ключові форми прояву процесуальної токсичності:

(1*) Незаконне втручання у приватність* «заражає» докази, позбавляючи їх легітимності (рішення № 17-рп/2010; № 2-рп/2012) [8; 17].

(2) *Незаконне або автоматичне тримання під вартою* підриває достовірність доказів (рішення № 7-р/2019; № 8-р(II)/2024) [12; 16].

(3) *Недопуск адвоката* руйнує змагальність і позбавляє суд можливості формувати об'єктивну доказову картину (рішення № 23-рп/2009) [4].

(4) *Відсутність доступу до матеріалів* порушує симетрію доказів (рішення № 1-рп/2012) [7].

(5) *Тиск на суд* – адміністративний, політичний або кримінально-правовий – спотворює механізм оцінки доказів (рішення № 7-р/2020) [14].

Сукупність цих елементів дозволяє сформулювати основоположний принцип: будь-яке істотне порушення прав людини на ранніх стадіях кримінального процесу робить увесь доказовий масив таким, що не відповідає конституційним критеріям справедливого суду. Категорія «процесуальної токсичності» в українському контексті є не механічною трансплантацією американської доктрини «плодів отруєного дерева» (*fruit of the poisonous tree*), а її переосмисленням у конституційному ключі: токсичність доказів ґрунтується не на спрощеній формулі «незаконність

= недопустимість», а на матеріальній оцінці порушення як такого, що підриває цінність доказу та нівелює гарантійну функцію кримінального процесу.

4. Право на свободу, приватність і захист як структурні детермінанти кримінального процесуального доказування. У сучасній конституційній моделі кримінального процесу право на свободу, приватність і захист становить внутрішню конструктивну основу доказування: доказова діяльність держави може бути легітимною лише тією мірою, якою вона інтегрована у простір прав особи.

У рішенні щодо неконституційності статті 375 КК України Суд підкреслив, що діяльність держави у сфері кримінальної юстиції пов'язана принципом верховенства права, який унеможливлює примус, що не відповідає критеріям правової визначеності та передбачуваності [14]. У рішенні у справі про ознайомлення з матеріалами кримінальної справи Суд наголосив, що право на захист, зокрема право знати матеріали обвинувачення, є фундаментальною умовою змагальності та рівності сторін [7]. У блоці рішень щодо запобіжних заходів Суд визначив, що втручання у свободу є винятковим і може бути виправдане лише конкретними доведеними ризиками; модель автоматизму, за якої позбавлення свободи ґрунтується лише на кваліфікації злочину, є неприйнятною [12]. Конституційний Суд також підкреслив, що судовий контроль є внутрішнім елементом доказування, без якого будь-які слідчі дії стають потенційно свавільними [5; 13], а право на правову допомогу має універсальний характер у будь-яких контактах особи з державою [4]. Окремо Суд однозначно зазначив, що навіть війна не може легітимізувати відступ від судового контролю та індивідуальної оцінки ризиків; автоматичне продовження тримання під вартою без участі суду порушує саму сутність права на свободу, права на захист та права на справедливий суд [16].

Системно ці позиції узгоджуються з практикою ЄСПЛ у справах Saunders v. the United Kingdom, Jalloh v. Germany, Kharchenko v. Ukraine, Gäfgen v. Germany, де Суд підкреслює абсолютність заборони примусу до самообвинувачення, неприпустимість свавільних затримань та недопустимість збирання доказів шляхом втручання у приватність без ефективних гарантій судового контролю й рівності сторін [22–23; 28–29]. Отже, порушення цих гарантій не лише дискредитує окремий доказ, а й руйнує довіру до всього доказового процесу як складової справедливого суду.

Узагальнюючи викладене, авторська *«конституційна модель кримінального процесуального доказування»* може бути представлена як система засадничих орієнтирів, що визначають критерії конституційно допустимого доказування в Україні:

(1) *Матеріальний, а не формальний підхід до законності.* Законність набуває матеріального змісту: оцінюється не лише дотримання процесуальної форми, а й відповідність дій принципам Конституції; «технічно коректна» дія не є правомірною, якщо досягнута ціною порушення фундаментальних гарантій.

(2) *Пріоритет конституційної справедливості над процедурною «коректністю».* Процесуальна форма розглядається як інструмент захисту прав; без справедливості вона перетворюється на видимість правомірності.

(3) *Подвійний стандарт допустимості доказів: процесуальний (КПК) + конституційний (КСУ).* Доказ є допустимим лише за умови одночасної відповідності вимогам процесуальної форми та конституційним критеріям захисту прав людини.

(4) *Інкорпорація прав людини в структуру доказування.* Права людини визначають межі втручання, методи одержання інформації, межі примусу, зміст права на захист, стандарт доступу до матеріалів та параметри оцінки доказів; саме це відповідає європейській ідеї процесуальної справедливісті (*procedural fairness)*.

(5) *Персональна відповідальність суду як гаранта справедливості.* Суд здійснює конституційно орієнтовану фільтрацію доказів, забезпечує баланс сторін і унеможливлює перетворення доказування на технологію примусу.

(6) *Стійка інтеграція європейських підходів.* Європейські стандарти виступають органічним елементом національної моделі доказування, закріплюючи вимоги «якості закону», недопустимість примусу, ефективність судового контролю, рівність сторін та процесуальну цілісність доказів (*integrity of evidence*).

У результаті верховенство права перестає бути декларацією і перетворюється на щоденну процесуальну практику, а українське доказування – на конституційно й європейськи сумісну модель легітимного кримінального судочинства.

Висновки. У статті обґрунтовано, що сучасний український кримінальний процес перебуває у стані глибинної трансформації від формально-кодексної до конституційно орієнтованої моделі доказування. Правові позиції Конституційного Суду України щодо презумпції невинуватості, права на свободу, приватність, правову допомогу, доступ до правосуддя та судового контролю сформували нову парадигму, в якій саме конституційні гарантії, а не лише приписи КПК, визначають зміст, межі й допустимі засоби доказової діяльності держави.

Показано, що базові категорії доказового права – доказ, допустимість, належність, достовірність, внутрішнє переконання судді – набувають матеріально-конституційного виміру: доказ визнається правовою реальністю лише за умови його «конституційно чистого» походження; допустимість постає як подвійний стандарт – процесуальний (КПК) і конституційний (критерії прав людини та верховенства права); недопустимий доказ трактується як антиконституційний артефакт, що руйнує справедливість процесу; внутрішнє переконання судді концептуалізується як конституційна гарантія, через яку верховенство права, пропорційність, рівність сторін і судовий контроль перетворюються на практичний критерій оцінки доказів, а не на декларацію.

Запропоновано і розкрито концепт «конституційної токсичності доказів», який відображає системний характер порушень прав людини на ранніх стадіях провадження та їхній кумулятивний вплив на весь доказовий масив, включно з похідними доказами. Доведено, що порушення права на свободу, приватність, захист і доступ до матеріалів, а також будь-які форми тиску на суд або підміни судової оцінки «інституційною версією» держави формують дефект походження доказу, який унеможливлює його використання у справедливому суді незалежно від формальної «коректності» процесуальної форми.

Розкрито роль Верховного Суду як інституційного «транслятора» конституційних стандартів у сферу кримінального процесуального доказування. Практика Касаційного кримінального суду демонструє тенденцію до посилення конституційного тесту допустимості, розвитку доктрини похідної недопустимості та відсікання «токсичних» доказів, а також до підвищення вимог щодо судового контролю, пропорційності втручання, гарантій захисту й змагальності як умов доказової справедливості.

Сформульовано оновлену авторську «конституційну модель кримінального процесуального доказування» як інтегральну нормативно-ціннісну конструкцію, в центрі якої – конституційна пріоритетність прав людини над інтересами переслідування; процесуальна доброчесність як внутрішній імператив доказування; заборона токсичних доказів як вимога епістемологічної чистоти; судовий контроль як ядерний елемент доказової системи; пропорційність і необхідність як критерії допустимого втручання; інституційна незалежність суду як передумова достовірності та свободи внутрішнього переконання; активна роль захисника та симетрія доступу до матеріалів як умови реальної змагальності; стійка інтеграція європейських стандартів справедливого суду. У цій моделі КПК розглядається не як самодостатнє джерело легітимності доказування, а як інструмент реалізації конституційних орієнтирів і конвенційних гарантій.

Зроблено висновок, що легітимність кримінального процесу в Україні залежить не стільки від формального дотримання процесуальних інструкцій, скільки від конституційної якості кожного доказового кроку – його доброчесності, пропорційності, контрольованості судом та сумісності з гідністю, свободою і приватністю особи.

Перспективи подальших досліджень пов'язані з: (1) деталізацією критеріїв конституційної допустимості цифрових та електронних доказів (включно з автентичністю, простежуваністю і процесуальною доброчесністю їх походження); (2) адаптацією доктрини процесуальної токсичності до умов воєнного стану без зниження «жорсткого конституційного ядра» прав на свободу, судовий захист і захист; (3) поглибленим аналізом впливу правових позицій Верховного Суду на конституювання подвійного стандарту допустимості й механізмів похідної недопустимості; (4) розробкою практичних механізмів імплементації рішень КСУ та стандартів ЄСПЛ у повсякденну діяльність судів першої й апеляційної інстанцій; (5) виробленням методології кількісної та якісної оцінки впливу порушень прав людини на надійність доказового масиву та можливості подальшої кодифікації конституційних стандартів у КПК без втрати їх змістовної гнучкості.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Постанова Пленуму Верховного Суду України від 01.11.1996 № 9 «Про застосування Конституції України при здійсненні правосуддя». Про безпосередню дію Конституції, пріори-

тет конституційних норм, обов'язок судів застосовувати Конституцію як акт прямої дії та забезпечувати конституційне тлумачення процесуальних норм. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0009700-96#Text.
2. Рішення Конституційного Суду України від 27.10.1999 № 9-рп/99 (справа про депутатську недоторканність). Про тлумачення ст. 80 Конституції України, визначення поняття «притягнення до кримінальної відповідальності» та меж судового контролю за процесуальними обмеженнями. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/v009p710-99.
3. Рішення Конституційного Суду України від 30.01.2003 № 3-рп/2003 (справа про розгляд судом окремих постанов слідчого і прокурора). Про забезпечення судового контролю на досудовій стадії, право на оскарження рішень органів досудового розслідування та значення судового контролю для справедливого доказування. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/v003p710-03.
4. Рішення Конституційного Суду України від 30.09.2009 № 23-рп/2009 (справа про право на правову допомогу). Про тлумачення ст. 59 Конституції України, право свідка та будь-якої особи на правничу допомогу та недопустимість обмеження доступу до адвоката під час процесуальних дій. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/v023p710-09.
5. Рішення Конституційного Суду України від 14.12.2011 № 19-рп/2011 (справа про оскарження бездіяльності щодо заяв про злочини). Про право особи оскаржувати бездіяльність органів досудового слідства, про обов'язок держави забезпечити реагування на заяви про злочини. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/v019p710-11.
6. Рішення Конституційного Суду України від 20.10.2011 № 12-рп/2011 (справа про презумпцію невинуватості). Про тлумачення ст. 62 Конституції України, недопустимість припущень та обов'язок суду дотримуватись конституційних доказових стандартів. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/v012p710-11.
7. Рішення Конституційного Суду України від 18.01.2012 № 1-рп/2012 (справа про ознайомлення обвинуваченого і захисника з матеріалами кримінальної справи). Про право на доступ до матеріалів, рівність сторін, змагальність та допустимі межі обмеження строків ознайомлення. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/v001p710-12.
8. Рішення Конституційного Суду України від 20.01.2012 № 2-рп/2012 (справа про конфіденційну інформацію про особу). Про межі втручання у приватне життя, стандарти доступу до персональних даних, баланс доказової потреби і права на приватність. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/v002p710-12.
9. Рішення Конституційного Суду України від 23.11.2017 № 1-р/2017 (щодо третього речення ч. 3 ст. 315 КПК України). Про обов'язок суду мотивувати рішення, заборону формального розгляду та роль суду у забезпеченні справедливості й оцінці доказів. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/v001p710-17.
10. Рішення Конституційного Суду України від 24.04.2018 № 3-р/2018 (щодо ч. 6 ст. 216 КПК України). Про юридичну визначеність, межі повноважень органів досудового розслідування та вимоги належної процедури. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/v003p710-18.
11. Рішення Конституційного Суду України від 25.04.2019 № 4-р/2019 (щодо ч. 2 ст. 392 КПК України). Про право на апеляційний перегляд, судовий захист та перевірність доказів у контексті справедливого суду. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/v004p710-19.
12. Рішення Конституційного Суду України від 25.06.2019 № 7-р/2019 (щодо ч. 5 ст. 176 КПК України). Про критерії пропорційності тримання під вартою, мотивування рішень про обмеження свободи та верховенство права у запобіжних заходах. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/v007p710-19.
13. Рішення Конституційного Суду України від 17.03.2020 № 5-р/2020 (щодо ч. 5 ст. 190, п. 1 ч. 1 та ч. 3 ст. 309 КПК України). Про апеляційний перегляд ухвал слідчих суддів, доступ до правосуддя та гарантії ефективного оскарження рішень, що впливають на доказування. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/v005p710-20.
14. Рішення Конституційного Суду України від 11.06.2020 № 7-р/2020 (щодо ст. 375 КК України). Про суддівську незалежність, внутрішнє переконання, ризик кримінальної відповідальності судді та його вплив на об'єктивність оцінки доказів. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/v007p710-20.

15. Рішення Конституційного Суду України від 15.04.2024 № 5-р(II)/2024 (щодо ч. 1 ст. 459 КПК України). Про юридичну визначеність, межі повторного перегляду судових рішень та його вплив на доказову стабільність. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/v005p710-24.
16. Рішення Конституційного Суду України від 18.07.2024 № 8-р(II)/2024 (щодо ч. 6 ст. 615 КПК України). Про судовий контроль у воєнний час, заборону автоматичного продовження тримання під вартою, презумпцію невинуватості та пропорційність. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/v008p710-24.
17. Рішення Конституційного Суду України від 20.10.2010 № 17-рп/2010 (справа про тлумачення Закону «Про міліцію»). Про допустимість втручання органів влади у приватність та стандарти законності отримання доказової інформації про особу. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/v017p710-10.
18. Рішення Конституційного Суду України від 02.11.2004 № 15-рп/2004. Про право на справедливий суд, вимоги до мотивування судових рішень, зв'язок між якістю правосуддя та належним оцінюванням доказів. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/v015p710-04.
19. Рішення Конституційного Суду України від 30.06.2009 № 16-рп/2009. Про роль суду у гарантуванні прав особи, верховенство права та справедливість як основу судового розгляду та доказування. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/v016p710-09.
20. Рішення Конституційного Суду України від 12.04.2012 № 9-рп/2012. Про рівність сторін, зміст принципу недискримінації та однаковий доступ сторін до процесуальних прав у судовому розгляді. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/v009p710-12.
21. Barberà, Messegué and Jabardo v. Spain (Application no. 10590/83). Judgment of 6 December 1988. Strasbourg: European Court of Human Rights, 1988. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57563.
22. Saunders v. the United Kingdom (Application no. 19187/91). Judgment of 17 December 1996. Strasbourg: European Court of Human Rights, 1996. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58009.
23. Jalloh v. Germany (Application no. 54810/00). Judgment of 11 July 2006. Strasbourg: European Court of Human Rights, 2006. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-76307.
24. Mirilashvili v. Russia (Application no. 6293/04). Judgment of 11 December 2008. Strasbourg: European Court of Human Rights, 2008. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-89985.
25. Moiseyev v. Russia (Application no. 62936/00). Judgment of 9 October 2008. Strasbourg: European Court of Human Rights, 2008. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-88804.
26. Natunen v. Finland (Application no. 21022/04). Judgment of 31 March 2009. Strasbourg: European Court of Human Rights, 2009. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-92118.
27. Bykov v. Russia (Application no. 4378/02). Judgment of 10 March 2009. Strasbourg: European Court of Human Rights, 2009. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-91762.
28. Kharchenko v. Ukraine (Application no. 40107/02). Judgment of 10 February 2011. Strasbourg: European Court of Human Rights, 2011. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-103260.
29. Gäfgen v. Germany (Application no. 22978/05). Judgment of 1 June 2010. Strasbourg: European Court of Human Rights, 2010. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-99015.
30. Ibrahim and Others v. the United Kingdom (Applications nos. 50541/08, 50571/08, 50573/08, 40351/09). Judgment of 13 September 2016. Strasbourg: European Court of Human Rights, 2016. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-166680.
30[1]. Piersack v. Belgium (Application no. 8692/79). Judgment of 1 October 1982. Strasbourg: European Court of Human Rights, 1982. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57557.
30[2]. De Cubber v. Belgium (Application no. 9186/80). Judgment of 26 October 1984. Strasbourg: European Court of Human Rights, 1984. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57465.
31. Постанова Верховного Суду від 25 липня 2018 року у справі № 554/12215/15-к: Про реальне, а не формальне забезпечення права на захист, доступу до матеріалів провадження та вплив порушення прав захисника на допустимість доказів. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/75528773.
32. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 16 січня 2019 року у справі № 751/7557/15-к (провадження № 13-37кс18): Щодо відкриття та розсекречення процесуальних документів, які стали підставою для НСРД, критеріїв сумлінності прокурора та дотримання ст. 290 КПК України. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/79298340.

33. Постанова Верховного Суду від 26 лютого 2021 року у справі № 754/7061/15 (провадження № 51-4584кмо18): Про недопустимість доказів, здобутих унаслідок порушення права на приватність та процесуальних гарантій. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/95139651.
34. Постанова Верховного Суду від 15 червня 2021 року у справі № 204/6541/16-к (провадження № 51-2172км19): Про зміст критерію обґрунтованої підозри, допустимість доказової інформації та оцінку достовірності даних, що обмежують права людини. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/97736430.
35. Постанова Верховного Суду від 10 вересня 2021 року у справі № 756/16332/15-к (провадження № 51-705км20): Про стандарти доведення, достатність доказів та неприпустимість припущень у доказуванні. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/99556690.
36. Постанова Верховного Суду від 10 жовтня 2023 року у справі № 754/2553/18 (провадження № 51-2275км21): Про критерії ефективної участі захисника, недопустимість доказів, отриманих без забезпечення права на правову допомогу, та гарантії змагальності. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/114552471.
37. Постанова Верховного Суду від 12 червня 2024 року у справі № 757/26627/22 (провадження № 51-825км24): Про оцінку допустимості та похідного характеру доказів, отриманих з порушенням прав людини. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/119741442.
38. Постанова Верховного Суду від 5 лютого 2025 року у справі № 303/9349/21 (провадження № 51-5117км24): Про внутрішнє переконання суду як конституційний стандарт оцінки доказів і вимоги до мотивувальної частини судового рішення. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/124932683.
39. Постанова Верховного Суду від 17 лютого 2025 року у справі № 369/16172/20 (провадження № 51-7739кмо23): Про момент закінчення строку досудового розслідування, критерії допустимості обвинувального акта та межі застосування п. 10 ч. 1 ст. 284 КПК України. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/125435251.
39[1]. Council of Europe. Recommendation CM/Rec(2010)12 of the Committee of Ministers to member states on judges: independence, efficiency and responsibilities. Council of Europe, adopted 17 Nov. 2010. URL: https://rm.coe.int/cmrec-2010-12-on-independence-efficiency-responsibilites-of-judges/16809f007d.
40. Баулін Ю.В. Вплив рішень Конституційного Суду України на розвиток конституційної доктрини в галузі кримінального та кримінального процесуального права. *Вісник Південного регіонального центру Національної академії правових наук України*. 2014. № 1. С. 16–24. URL: http://dspace.onua.edu.ua/handle/11300/6919.
41. Вапнярчук В.В. Теорія і практика кримінального процесуального доказування монографія. Харків: Юрайт, 2017. 408 с.
42. Гмирко В. П. Кримінально-процесуальні докази: поняття, структура, характеристики, класифікація. Конспект проблемної лекції. Дніпропетровськ: Академія митної служби України, 2002. 63 с. URL: http://biblio.umsf.dp.ua/jspui/bitstream/123456789/2149/1/Гмирко_Проблемна_лекція_2003-Докази.PDF.
43. Данко В.Й., Бєлов Д.М. Правові позиції Конституційного Суду України: аналіз правової доктрини. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія «Право». 2022. Вип. 73(5). С. 33–36. URL: https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/handle/lib/36507.
44. Данко В.Й., Бєлов Д.М. Застосування рішень Конституційного Суду в кримінальному судочинстві: окремі питання. Матеріали міжнародного круглого столу «Функціонування судових і правоохоронних органів в умовах війни…» (Ужгород, 27.10.2022). С. 9–11. URL: https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/handle/lib/39376
45. Коваленко Є. Г. Теорія доказів у кримінальному процесі України: підручник. Київ: Юрінком Інтер, 2016. 632 с.
45[1]. Kaplina O., Tumanyants A. ECtHR Decisions That Influenced the Criminal Procedure of Ukraine. *Access to Justice in Eastern Europe*. Kyiv–Bratislava: AJEE, 2021. Vol. 1, No. 9. P. 102–121. DOI: 10.33327/AJEE-18-4.1-a000048. URL: https://ajee-journal.com/ecthr-decisions-that-influenced-the-criminal-procedure-of-ukraine.
46. Крет Г.Р. Система стандартів доказування у кримінальному провадженні. *Вісник прокуратури*. 2019. № 1 (19). С. 133–140. URL: https://prc.com.ua/wp-content/uploads/2021/01/vprc_2019_19_20.pdf.

46[1]. Марцеляк О.В., Погорецький М.А., Прилуцький С.В. Науково-правовий висновок щодо питань відповідальності суддів у контексті відповідності конституції України положень пункту 6 частини першої, пунктів 2,13 частини другої, частини третьої статті 3 Закону України «Про очищення влади» від 16 вересня 2014 року №1682-VII. *Вісник кримінального судочинства*. 2015. № 2. С. 249-263. URL: https://vkslaw.knu.ua/images/verstka/2_2015_Na_dopomogu_yrustam_1.pdf.
47. Погорецький М.А., Сібільова Н.В. Докази і доказування. Нове у кримінально-процесуальному законодавстві України. Харків: Право, 2002. С. 26–35.
48. Погорецький М.А. Докази у кримінальному процесі. *Вісник прокуратури*. 2003. № 2. С. 59–65.
49. Погорецький М.А. Імовірність і достовірність у кримінально-процесуальному пізнанні. *Держава та регіони*. Серія «Право». 2004. Вип. 1. С. 62–65.
50. Погорецький М.А. Докази у кримінальному процесі: проблемні питання. *Часопис Національного університету «Острозька академія»*. Серія «Право». 2011. № 1 (3). С. 1–53. URL: https://lj.oa.edu.ua/articles/2011/n1/11pmappp.pdf.
51. Погорецький М.А., Гриценко І.С. Право на справедливий суд. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка.* Юридичні науки. 2012. № 91. С. 4–7. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKNU_Yur_2012_91_3.
52. Погорецький М.А. Дискреція у чинному КПК України як один із чинників зловживань. Правова доктрина – основа формування правової системи держави. Харків: Право, 2013. С. 615–618.
53. Погорецький М.А. Нова концепція кримінального процесуального доказування. *Вісник кримінального судочинства*. 2015. № 3. С. 63–79. URL: https://vkslaw.knu.ua/images/verstka/3_2015_Pogoretskyi.pdf.
54. Погорецький М.А., Хотинська-Нор О.З. Угляд судді. Розсуд судді. Судова дискреція. Велика українська юридична енциклопедія. Харків: Право, 2020. Т. 19. С. 868–869.
55. Погорецький М.А. Застосування новітніх технологій у розслідуванні та доказуванні воєнних злочинів (проблемні питання). *Вісник кримінального судочинства*. 2023. № 3–4. С. 84–102. DOI: https://doi.org/10.17721/2413-5372.2023.3-4/84-102 URL: https://vkslaw.knu.ua/wp-content/uploads/2025/05/visnyk_krim_sud_3-4_23_v2_250425_avt2-84-102.pdf.
56. Погорецький М.А. Використання поліграфу у доказуванні у кримінальних провадженнях: практика США, країн ЄС, ЄСПЛ та України. *Правові новели*. 2025. № 26. С. 318–335. DOI: https://doi.org/10.32782/ln.2025.26.37 URL: http://legalnovels.in.ua/journal/26_2025/39.pdf.
57. Погорецький М.А. Обшук: міжнародно-правові стандарти захисту приватності та їх застосування в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2025. № 7. С. 243–252. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-7/54 URL: http://lsej.org.ua/7_2025/56.pdf.
58. Погорецький М.А. Використання даних EncroChat у кримінальному провадженні: порівняльно-правовий та процесуальний аналіз. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2025. № 8. С. 223–229. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-8 URL: http://lsej.org.ua/8_2025/48.pdf.
59. Погорецький М.А. Допустимість доказів у кримінальному процесі та процесуальна доброчесність: доктрини і практика (порівняльно-правове дослідження). *Вісник кримінального судочинства*. 2025. № 1–2. С. 60–82. DOI: https://doi.org/10.17721/2413-5372.2025.1-2/22-59 URL: https://vkslaw.com.ua/index.php/journal/issue/view/37/1-2-2025-pdf.
60. Погорецький М.А. Новели Кримінального процесуального кодексу України в період воєнного стану: проблемні питання. *Право і суспільство*. 2025. № 3. Т. 2. С. 248–262. DOI: https://doi.org/10.32842/2078-3736/2025.3.2.35.
61. Погорецький М.А. Забезпечення прав людини в цифровому доказуванні як умова реалізації принципу верховенства права та постановлення справедливого вироку. *Право України*. 2025. № 9. С. 60–74. URL: https://pravoua.com.ua/uk/store/pravoukr/pravo_2025_9/pravo_2025_9-s4490.
62. Погорецький М.А. Судовий контроль у забезпеч.енні справедливого та допустимого доказування в кримінальному процесі України. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2025. № 4. Ч. 3. С. 269–279. DOI: https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.04.3.40 URL: https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2025/08/42-2.pdf.

63. Погорецький М.А. Цифрові технології та докази у розслідуванні злочинів проти основ національної безпеки України: процесуальні проблеми та європейські стандарти. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2025. № 5. Ч. 3. С. 239–256. DOI: https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.05.3.37 URL: https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2025/10/APP_05_2025_part-3-2.pdf.
64. Погорецький М.А., Старенький О.С. Безсторонність суду у кримінальному провадженні крізь призму практики ЄСПЛ. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія Право. 2025. Вип. 88. Ч. 3. С. 320–329. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.88.3.48 URL: https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2025/05/50-2.pdf.
65. Погорецький М.А. Штучний інтелект у доказуванні в досудовому та судовому провадженнях: доктринальні засади і практика застосування. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія Право. 2025. № 91. Ч. 4. С. 398–418. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.91.4.56 URL: https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2025/11/58-1.pdf.
66. Погорецький М.А. Верховенство права у кримінальному процесуальному доказуванні: методологія та практика застосування. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2025. Т. 32. № 3. С. 275–299. DOI: https://doi.org/10.31359/1993-0909-2025-32-3-275. URL: https://visnyk.kh.ua/uk/journals/visnik-naprnu-3-2025-r/verkhovenstvo-prava-u-kriminalnomu-protsesualnomu-dokazuvanni-metodologiya-ta-praktika-zastosuvannya.
67. Погорецький М.А. Вплив Конституції України та правових позицій Конституційного Суду України на формування конституційно орієнтованої доктрини кримінального процесуального доказування та правозастосовної практики. *Вісник кримінального судочинства*. 2025. № 3–4. С. 63–79. DOI: https://doi.org/10.17721/2413-5372.2025.3-4/. URL: https://vkslaw.knu.ua/ua/golovna.
67[1]. Погорецький М.А., Гринюк В.О. Повідомлення судді про підозру: проблемні питання правового регулювання, теорії та практики. *Вісник кримінального судочинства*. 2018. № 2. С. 58-71. URL: https://vkslaw.com.ua/index.php/journal/article/view/272.
67[2]. Погорецький М.А. Притягнення суддів до кримінальної відповідальності за ст. 375 КК України: проблемні питання матеріального та процесуального права. *Вісник кримінального судочинства*. 2015. № 2. С. 223-234. URL: https://vkslaw.knu.ua/images/verstka/2_2015_Pogoretskyi.pdf.
68. Стахівський С.М. Теорія і практика кримінально-процесуального доказування: монографія. Київ: Нац. акад. внутр. справ України, 2005. 272 с.
69. Тертишник В.М. Теорія доказів: підручник. Київ: Алерта, 2015. 394 с.
70. Шаптала Н.К. Особливості доказування та оцінки доказів у конституційному судовому процесі у справах за конституційними поданнями. *Вісник Конституційного Суду України*. 2018. № 5. С. 84–91. URL: https://ccu.gov.ua/visnyk/2018/5
71. Шумило М.Є., Погорецький М.А. Докази і доказування. КПК України: науково-практичний коментар. Т. 1. Харків: Право, 2012. С. 247–308.
72. Шумило М.Є. Поняття доказів у кримінальному процесі. *Вісник кримінального судочинства*. 2015. № 3. С. 95–104. URL: https://vkslaw.com.ua/images/verstka/3_2015_Shumilo.pdf.

УДК 343.98(477)(091)
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.4.71

ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ ФОРМУВАННЯ ЕКСПЕРТНИХ СЛУЖБ У СИСТЕМІ ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ

Чечіль Ю.О.,
доктор філософії у галузі права,
директор Українського науково-дослідного інституту
спеціальної техніки та судових експертиз
Служби безпеки України
ORCID: 0000-0002-4117-6737
e-mail: nauka_icte@ssu.gov.ua

Чечіль Ю.О. Історико-правовий аналіз формування експертних служб у системі правоохоронних органів.

Вказується, функціонування експертних служб є ключовим питанням сучасної юридичної науки та практики, оскільки якісне судово-експертне забезпечення є необхідною умовою об'єктивності правосуддя. Розвиток цієї сфери пройшов шлях від поодиноких випадків застосування спеціальних знань до створення потужної інституційної системи експертних служб сектору безпеки та оборони. Це відображає перехід правової системи від суб'єктивних рішень до моделі, орієнтованої на науково обґрунтовані докази. Судово-експертна діяльність слугує інструментом встановлення об'єктивної істини на етапі досудового розслідування, полегшуючи виконання правоохоронними органами їхніх завдань.

Стаття присвячена комплексному дослідженню історичних етапів формування та розвитку судово-експертної діяльності. Автор аналізує витоки застосування спеціальних знань у судовому процесі в античних правових системах, норми «Руської Правди» як джерела раннього права на українських землях, а також інституціоналізацію судової експертизи у різні періоди державотворення. Розкривається еволюція нормативно-правового регулювання експертної діяльності, зокрема законодавчі ініціативи XX–XXI ст. та сучасні виклики правового реформування. Особлива увага приділена ролі судово-експертних установ у кримінальному провадженні, співвідношенню державних і незалежних експертів, а також впливу європейських стандартів, у т.ч. положень Дорожньої карти з питань верховенства права. Автор доводить, що судова експертиза як правовий інститут пройшла шлях від епізодичних свідчень до системної галузі знань і є сьогодні предметом нормативної трансформації в межах євроінтеграційної стратегії України. У підсумку окреслено пріоритетні напрями подальших досліджень і реформ: цифровізація експертної сфери, вдосконалення правового статусу експертів, запровадження єдиних методичних стандартів та інституційна консолідація експертної системи.

Ключові слова: судова експертиза; історія експертної діяльності; спеціальні знання; експертна установа; законодавче регулювання; Дорожня карта; євроінтеграція; правова держава; верховенство права; стандарти ЄС.

Chechil Yu.O. Historical and legal analysis of the formation of forensic expert services within the system of law enforcement bodies.

It is indicated, the functioning of expert services is a key issue of modern legal science and practice, since high-quality forensic expertise is a necessary condition for the objectivity of justice. The development of this area has gone from isolated cases of application of special knowledge to the creation of a powerful institutional system of expert services in the security and defense sector. This reflects the transition of the legal system from subjective decisions to a model focused on scientifically sound evidence. Forensic expertise serves as a tool for establishing objective truth at the stage of pre-trial investigation, facilitating the performance of law enforcement agencies in their tasks.

This article provides a historical and legal analysis of the formation and development of forensic expert services, with a particular focus on their emergence within the system of law enforcement bodies. The study examines the evolution of the use of special knowledge in criminal proceedings, emphasizing that forensic expertise originated primarily as a practical tool for investigative and law enforcement purposes rather than as an auxiliary element of judicial adjudication. The article traces the gradual institutionalization of forensic expertise from early, episodic applications of expert knowledge to its transformation into a structured and specialized field supporting criminal investigation.

Special attention is paid to the development of forensic expert institutions in the context of state-building processes, the regulatory framework governing expert activity, and the role of expert services within criminal proceedings. The paper also analyzes contemporary legal challenges related to the organization of forensic expertise, including the balance between state-affiliated and independent experts, as well as the impact of European legal standards and rule of law–oriented reforms.

The author substantiates that the existing model of forensic expert services functioning within law enforcement agencies remains historically justified and functionally effective, particularly in ensuring the establishment of objective truth at the pre-trial stage of criminal proceedings. The article concludes by outlining priority directions for further development of the forensic expert system, including digitalization, improvement of the legal status of experts, harmonization of methodological standards, and institutional strengthening in the context of European integration.

Key words: forensic expertise; forensic expert services; law enforcement bodies; criminal investigation; special knowledge; institutional development; legal regulation; European integration; rule of law; EU standards.

Актуальність теми дослідження. Питання функціонування експертних служб стає ключовим у сучасній юридичній науці та практиці, адже якісне судово-експертне забезпечення правоохоронної діяльності є невід'ємною умовою для об'єктивності та ефективності правосуддя, особливо в умовах зростаючих викликів національної безпеки та євроінтеграції. Розвиток судово-експертного забезпечення як однієї із функцій правоохоронних органів діяльності пройшов довгий історичний шлях від поодиноких випадків застосування спеціальних знань до створення потужної інституційної системи експертних служб сектору безпеки та оборони. Це відображає фундаментальний перехід правової системи від рішень, заснованих на інтуїції чи суб'єктивних висловах, до моделі, орієнтованої на об'єктивні, науково обґрунтовані докази. Таким чином, судово-експертна діяльність виступає передусім інструментом встановлення об'єктивної істини на етапі досудового розслідування, що передує фазі судового розгляду, слугуючи потребам слідства та полегшуючи виконання правоохоронними органами їхніх завдань.

Мета і завдання дослідження. *Метою статті* є історико-правовий аналіз становлення та розвитку судово-експертної діяльності як інструменту правоохоронної діяльності, з'ясування закономірностей її формування та обґрунтування доцільності функціонування експертних служб у складі правоохоронних і безпекових органів держави. Для досягнення мети передбачається вирішити такі наукові *завдання*: окреслити ключові історичні етапи розвитку судово-експертної діяльності; проаналізувати формування основних організаційних моделей, простежити еволюцію процесуальних підходів, а також узагальнити практики, що вплинули на сучасні моделі експертних служб; обґрунтувати доцільність збереження функціонування експертних служб у складі правоохоронних і безпекових органів України, з урахуванням історичного досвіду, сучасних викликів та потреб сектору безпеки і оборони.

Стан наукової розробки. Питання становлення та розвитку судово-експертної діяльності висвітлювалися у працях низки вітчизняних дослідників, зокрема в дисертаційних дослідженнях А.О. Полянського, А.М. Тимчишина, Є.А. Тимошенко, С.О. Гордієва. У цих роботах розглянуто історичні, правові та організаційні аспекти судово-експертної діяльності.

Значний внесок у дослідження розвитку криміналістики та експертної діяльності зробили В.Ю. Ботушанський, Ю.І. Іщенко, С.С. Чернявський, які аналізували становлення науково-дослідних інститутів судових експертиз у Харкові, Києві, Одесі та формування національної наукової школи судової експертології. У сучасних публікаціях акцентується увага на організаційній структурі установ судових експертиз, їх правовому статусі та взаємодії з правоохоронними органами.

Однак, огляд наукових джерел засвідчує, що історико-правова проблематика судово-експертної діяльності, попри значний масив досліджень, усе ще подається переважно у фрагментарному або

локальному вимірі за окремими видами експертиз, національними правовими системами чи галузевими підходами. Комплексні роботи, які б пропонували узгоджену історичну логіку становлення експертних інституцій у різних правових традиціях, простежували зв'язок між еволюцією процесуальних форм і поступовим формуванням сучасних експертних моделей, зустрічаються нечасто. У цьому контексті наукова новизна статті полягає у спробі цілісно узагальнити ключові історичні етапи розвитку судово-експертної діяльності в широкому порівняльному та європейському вимірі, поєднавши доктринальні підходи різних наукових шкіл і сучасні міжнародні стандарти.

Виклад основного матеріалу. У різні історичні періоди правові системи використовували спеціальні знання для розв'язання питань, що виходили за межі суто юридичної компетенції. Уже в античних державах можна простежити окремі форми залучення спеціалістів, зокрема в судовій практиці Стародавнього Риму, де до розгляду справ долучалися periti, особи, які мали спеціальні знання у певній сфері та могли надати суддям консультаційну підтримку. Їхня участь відображала потребу судочинства у використанні знань, що ґрунтувалися на досвіді та професійних уміннях [1].

Історичні джерела також згадують випадки застосування медичних знань під час вирішення правових питань. Одним із найчастіше згадуваних прикладів є огляд тіла імператора Юлія Цезаря придворним лікарем Антистієм, який у 44 р. до н.е. визначив характер смертельного поранення (придворний лікар за результатами огляду визначив проникаюче поранення в грудну клітину як смертельне) [2]. Хоча ці епізоди не створювали окремого інституту судової експертизи, вони засвідчували поступове усвідомлення значення спеціальних знань у встановленні фактичних обставин, що надалі стало передумовою формування більш структурованих підходів до участі спеціалістів у певній галузі знань у правосудді.

У Стародавньому Китаї була створена фундаментальна праця з криміналістики під назвою «Змивання кривд» (1186–1249 рр. н. е.), відомим лікарем і суддею Сун Ци [4]. Цю книгу вважають одним із перших повних посібників з розслідування незвичайних смертей. Праця Сун Ци відзначалася системністю викладу та поєднанням медичних і процесуальних рекомендацій. Її положення започаткували традицію використання емпіричних методів у дослідженні причин смерті та вплинули на формування судово-медичної експертизи.

У ранньому Середньовіччі існував правовий звичай, що передбачав використання знань спеціалістів для визначення об'єктивної шкоди. Практика залучення лікаря або знахаря для огляду потерпілого у випадках тілесних ушкоджень, відома з часів Салічної Правди [5], мала на меті точно визначити тяжкість поранення для обчислення відповідного штрафу (вергельд). Цей механізм, хоча й був частиною традиційного права і не мав сучасної наукової основи, демонструє ранню потребу у фахівцях із спеціальними знаннями для забезпечення справедливості.

Сам розвиток судової медицини в Європі часто пов'язують із ухваленням Каролінського кримінального кодексу (1532). Цей нормативний акт визначав обов'язок суддів залучати лікарів під час розгляду кримінальних справ: зокрема, у справах про вбивство, побиття, отруєння, пологи з дітовбивством тощо слід було викликати медиків для огляду трупів або постраждалих. Стаття 147 «Кароліни» закріплювала вимогу з'ясування причин смерті вбивства «вмілими медиками» [6]. Історичні дослідження показують, що після введення «Кароліни» судові інстанції створювали спеціальні комісії з хірургів (а в складних випадках з університетських лікарів) для проведення розтинів і надання медичних висновків. Це стало поштовхом до розвитку судової медицини і видання перших спеціалізованих посібників з цієї теми [7, с. 11].

Термін «судова медицина» як самостійна назва вперше був застосований наприкінці XVII ст. німецьким вченим Йоганом Боном у заголовку свого посібника «Основи судової медицини» (1690) [8, с. 13]. Поступово цей термін закріпився в європейській науковій літературі.

У середньовічний період розвиток судочинства в різних правових традиціях характеризувався поступовим розширенням практики залучення осіб, що мали спеціальні знання, насамперед у медичній та ремісничій сферах. Хоча правові процедури того часу ще значною мірою ґрунтувалися на звичаєвих нормах і формальних доказах, суди окремих європейських регіонів зверталися до спеціалістів для встановлення тяжкості тілесних ушкоджень, причин смерті або технічних характеристик предметів, що мали значення для вирішення спору.

У джерелах Київської Русі, зокрема в окремих положеннях «Руської Правди», простежується увага до фактичних обставин: характеру тілесних ушкоджень, слідів на тілі або місці події, зовнішніх ознак учиненого діяння. Хоча ці норми не створювали спеціалізованого інституту судової експертизи, вони відображали тенденцію до використання спостережень і знань, що виходили

за межі суто правових критеріїв. Як зазначає А.М. Тимчишин у своїй докторській дисертації, ці положення є «*першими історичними згадками про здійснення слідчих дій на території України, де використання знань осіб, обізнаних у ремеслі, науці або мистецтві, мало значення для встановлення істини у справі*» [9]. Такий підхід формував передумови для подальшого упорядкування участі спеціаліста у відповідній галузі знань у судових процесах і розвитку більш структурованих форм судово-експертної діяльності в наступні історичні періоди.

Отже, відмітимо, що з найдавніших часів простежуються поодинокі випадки застосування спеціальних знань у правових процедурах. В державах Стародавнього Сходу та античного світу (Вавилон, Єгипет, Рим тощо) фіксуються епізоди, коли для з'ясування фактичних обставин залучалися обізнані особи – жерці, лікарі, ремісники. Хоча ці випадки не утворювали самостійного інституту судової експертизи, вони поступово утвердили розуміння важливості спеціальних знань у встановленні істини. У середньовічній Європі практика звернення до спеціалістів також набувала розвитку, зокрема, «Салічна правда» передбачала огляд тілесних ушкоджень спеціалістом для визначення шкоди, а «Кароліна» уже зобов'язувала суд залучати медиків у справах про вбивства та інші тяжкі злочини. Однак аж до Нового часу участь спеціалістів носила переважно разовий характер і не мала системного організаційного оформлення.

Справжній поштовх до формування системної судово-експертної діяльності дав розвиток науки в епоху Просвітництва та зростання складності судових справ у Новий час. XIX століття ознаменувалося стрімким прогресом природничих і технічних наук, що негайно позначилося на кримінальному правосудді. У цей період виникає феномен організованої злочинності, з яким традиційні методи боротьби вже не справлялися. У відповідь у багатьох державах починають створюватися спеціалізовані установи, покликані об'єднати зусилля науки і правоохоронних органів для протидії злочинності нового типу [10]. Саме в цей період, із формуванням професійної поліції та інституту досудового слідства, судова експертиза поступово виокремлюється як самостійний напрям на перетині науки й правоохоронної практики, перетворюючись на невід'ємний інструмент розкриття злочинів.

Франція, Німеччина, Велика Британія, а також США стали піонерами у розбудові інституцій судової експертизи. При поліційних префектурах великих міст створюються бюро ідентифікації, де накопичуються картотеки злочинців, проводяться балістичні, трасологічні та інші дослідження. Згодом на базі таких бюро виникають перші криміналістичні лабораторії. Наприклад, у 1910 році у Ліоні (Франція) вченим Едмондом Локаром було відкрито одну з перших криміналістичних лабораторій при поліції, де застосовувався принцип «обміну слідами» (пізніше відомий як принцип Локара) [11].

Локар сформулював фундаментальний принцип криміналістики: «***Кожен контакт залишає слід***», який став основою для роботи з мікроскопічними доказами (волокна, бруд, пил) і підкреслив важливість фізичних доказів у розслідуванні злочинів [12].

У цей же час формуються і методологічні основи судових експертиз. Балістика як наука про зброю починає розвиватися після низки резонансних злочинів із застосуванням вогнепальної зброї. Експерти вчяться ідентифікувати зброю за гільзами та кулями. Трасологія (аналіз слідів) бере початок зі здатності фахівців «читати» сліди на місці злочину: від відбитків пальців до слідів взуття чи знарядь. Власне, дактилоскопія, ідентифікація особи за відбитками пальців, отримала визнання наприкінці XIX ст. У 1896–1897 роках цей метод одночасно впроваджується в Аргентині, Британській Індії, Бразилії, Чилі, Німеччині та інших країнах [13]. У 1892 році британський антрополог і статистик Френсіс Ґальтон опублікував новаторську працю Finger Prints [14], яка стала першим науковим дослідженням, присвяченим систематичному аналізу папілярних візерунків, що формують відбитки пальців.

Окремо слід наголосити, що формування судово-експертної діяльності як системного явища безпосередньо пов'язане з виникненням та інституціоналізацією правоохоронних органів у Новий час. Саме розвиток поліції, поява досудового слідства як самостійної функції держави та ускладнення форм злочинної діяльності зумовили об'єктивну потребу у використанні спеціальних знань для збирання, фіксації та аналізу доказової інформації. Дактилоскопія, трасологія, балістика, судова медицина та інші напрями криміналістичних досліджень виникали і розвивалися насамперед у межах поліцейської та слідчої практики, як інструменти розкриття злочинів і викриття винних осіб.

Більше того, перші криміналістичні лабораторії та експертні підрозділи створювалися саме при правоохоронних органах. Це було зумовлено необхідністю оперативного реагування, безпо-

середнього доступу до місця події, речових доказів та інформації, що надходить у ході розслідування. Судовий розгляд у цій логіці виступає наступною стадією, на якій оцінюються вже зібрані та перевірені докази, тоді як ключова робота зі встановлення фактичної істини здійснюється саме на досудовому етапі.

Упродовж кінця XIX початку XX століття в низці європейських країн розпочинається масштабування експертної діяльності. Створюються спеціалізовані лабораторії, визначаються процесуальні правила залучення спеціалістів, а результати їх роботи набувають статусу повноправного доказу. Ці процеси стали важливим етапом переходу від застосування спеціальних знань у консультативній формі до виникнення спеціалізованих установ, які відіграли ключову роль у формуванні сучасних систем судової експертизи. У Києві перший дактилоскопічний підрозділ з'явився 1904 року при розшуковому відділенні міської поліції. Це був перший такий кабінет в усій тодішній російській імперії [15]. 4 липня 1913 року при прокурорі Київської судової палати було відкрито Київський кабінет науково-судової експертизи, один з перших у Східній Європі закладів такого профілю. Київський кабінет науково-судової експертизи очолив відомий криміналіст Сергій Потапов [16]. До 1917 р. аналогічні експертні кабінети почали діяти також у Харкові та Одесі.

Варто наголосити, що на межі XIX–XX ст. чітко викристалізувалися два напрями розвитку експертизи: *судово-медичний* (університетський) та *криміналістичний* (поліцейський). Створення у 1904 році дактилоскопічного підрозділу при Київській розшуковій поліції започаткувало формування відомчої експертної служби органів правопорядку.

Після здобуття незалежності Україна успадкувала централізовану модель організації експертної служби в межах правоохоронної системи. Важливим кроком адаптації національної системи експертних служб до принципів правової держави та ринкової економіки стало прийняття 25 лютого 1994 р. Закону України «Про судову експертизу» [17]. Цей правовий акт заклав правові основи діяльності експертів і експертних установ. Закон створив рамкові умови для формування національної системи експертних служб органів правопорядку та визнав необхідність узгодженої організаційної діяльності різних відомств у цій сфері.

У другій половині 1990-х продовжилося структурне оновлення системи. У підпорядкуванні Міністерства юстиції було сформовано мережу науково-дослідних інститутів судових експертиз (НДІСЕ). Зокрема, було відновлено роботу Київського НДІСЕ (від 1913 р., який відновив роботу після війни у 1944 р.), офіційно засновано з 1925 р. Харківський НДІСЕ ім. М.С. Бокаріуса, діяв Одеський НДІСЕ (з 1944 р.), а наприкінці 1990-х – на початку 2000-х відкрито нові інститути у Львові (1995 р.), Дніпрі (2002 р.) та інших містах. У структурі Міністерства внутрішніх справ 1992 р. на основі експертних підрозділів міліції утворено Центральний криміналістичний центр МВС (із обласними відділами експертної служби), а 1998 р. – Державний науково-дослідний експертно-криміналістичний центр (ДНДЕКЦ) з мережею регіональних установ. У 2000 р. Кабміном було закріплено експертну службу МВС як єдину централізовану систему у структурі відомства. У такий спосіб формувалися основи сучасної системи експертних установ: з одного боку, державні інститути у сфері юстиції (НДІСЕ), а з другого – централізований МВС (Експертна служба МВС та ДНДЕКЦ) і незалежно створена в 1993 р. експертна служба при СБУ [18]. Окрім систем МЮ та МВС, спеціалізовані експертні підрозділи функціонують також у складі Державної прикордонної служби України – відповідно до вимог закону. Існування таких відомчих експертних служб є історично і функціонально закономірним явищем, адже кожен орган сектору безпеки і оборони (поліція, військова сфера, державна безпека, прикордонний контроль) потребує власного інструментарію для використання можливостей спеціальних знань у межах своєї компетенції. Це відображено і в наукових дослідженнях, де наголошено на багатовідомчій структурі судово-експертної системи України.

Упродовж XX століття судово-експертна діяльність у багатьох державах набула сформованих організаційних і правових контурів. Створення спеціалізованих науково-дослідних лабораторій, розширення сфери застосування криміналістичних і технічних методів, а також розвиток судово-медичної, судово-психіатричної та інших галузей експертиз сприяли інституційному закріпленню експертних установ у системах правосуддя різних країн. Цей процес відбувався за різними моделями від централізованих державних структур до змішаних систем із залученням незалежних експертів.

На рубежі XX–XXI століть відбувається поступова уніфікація підходів до якості експертних досліджень, що пов'язано з активним розвитком міжнародних професійних об'єднань і впрова-

дженням європейських стандартів. Значний вплив на формування сучасних вимог до експертної діяльності справили документи Ради Європи та Європейського Союзу, зокрема рекомендації Європейської комісії з питань ефективності правосуддя (CEPEJ, European Commission for the Efficiency of Justice) щодо ролі судових експертів у судочинстві, рекомендації Європейської мережі судово-експертних установ (ENFSI, European Network of Forensic Science Institutes), а також положення міжнародних технічних регламентів у сфері акредитації лабораторій. Ці акти спрямовані на забезпечення прозорості, надійності та відтворюваності методів експертних досліджень, що є основою довіри до результатів судової експертизи.

Як бачимо, сучасна система судово-експертного забезпечення в Україні ґрунтується на відомчій моделі організації експертних служб, які функціонують у складі Міністерства внутрішніх справ України, Служби безпеки України та Державної прикордонної служби України. Така модель відображає історично сформовану та функціонально обумовлену залежність експертної діяльності від потреб правоохоронної та безпекової сфери.

Ідеї виведення експертних служб з відомчого підпорядкування та створення єдиного «незалежного» експертного органу, які періодично з'являються у наукових дискусіях, потребують критичної оцінки. Історичний і практичний досвід свідчить, що надмірна інституційна автономізація експертної діяльності може призвести до втрати оперативності та розриву між збиранням доказів і їх експертним аналізом, відсутності розробки нових та розвитку існуючих експертних спеціальностей, які б максимально повно задовольняли потреби органів правопорядку.

Історичний аналіз свідчить, що сучасна система експертних служб є результатом складної еволюції. Вона включає в себе як засвоєння європейської правової традиції, так і тривалий процес трансформації та розбудови власних, національних інституцій на шляху до подолання застарілих адміністративних моделей минулого. Розуміння цих історичних передумов є необхідною базою для подальшого дослідження адміністративно-правових механізмів їхньої діяльності в умовах європейської інтеграції.

Висновки. Проведене дослідження дає підстави стверджувати, що судова експертиза та криміналістика сформувалися як прикладні інструменти правоохоронної діяльності, покликані забезпечити встановлення об'єктивної істини на стадії досудового розслідування. Їх історичний розвиток був зумовлений насамперед потребами боротьби зі злочинністю, формуванням інституту слідства та необхідністю науково обґрунтованого доказування обставин кримінальних правопорушень.

Інтеграція результатів експертної діяльності у механізм правосуддя стала логічним наслідком цього процесу, однак не змінила первинного функціонального призначення судової експертизи як інструменту слідства. Без належного експертного забезпечення досудового розслідування судовий розгляд втрачає свою доказову основу і не здатен ефективно виконувати завдання кримінального провадження.

У XIX–XX століттях відбувся якісний перехід до системної організації експертної діяльності: розвиваються спеціалізовані види експертиз, створюються науково-дослідні лабораторії, закріплюються процесуальні правила участі експертів у судових провадженнях. Міжнародний обмін науковими ідеями та формування професійних об'єднань сприяли становленню єдиних підходів до якості та методології експертних досліджень.

Сучасний розвиток національних експертних служб відбувається в умовах реформування правосуддя та інтеграції до європейського правового простору. Згідно з положеннями Дорожньої карти з питань верховенства права, яка є всеохоплюючим стратегічним документом, що визначає комплекс реформ у межах переговорного процесу щодо членства України в ЄС за переговорними Розділом 23 «Судова влада та основоположні права» та Розділом 24 «Юстиція, свобода і безпека», впровадження реформ для *вдосконалення доступу органів правопорядку до якісної, об'єктивної та швидкої судової експертизи розглядається як необхідний елемент системної трансформації механізмів забезпечення правосуддя та протидії організованій злочинності* [19].

Аналіз сучасної системи судово-експертних служб України підтверджує доцільність збереження їх функціонування у складі органів сектору безпеки й оборони. Така модель відповідає історичним закономірностям розвитку судової експертизи та є оптимальною в умовах сучасних викликів, пов'язаних із забезпеченням національної безпеки.

У цьому контексті перспективними напрямами подальших наукових досліджень є: розроблення концептуальних моделей інтеграції національної експертної системи до європейських механіз-

мів правової співпраці; дослідження ролі цифрових технологій, штучного інтелекту та алгоритмізованих методів у судовій експертизі; обґрунтування правових засад і статусу судового експерта в умовах зростаючих вимог до об'єктивності судового процесу. Ці вектори мають сприяти не лише посиленню ефективності правосуддя, а й зміцненню довіри громадськості до результатів судово-експертної діяльності як важливого інструменту забезпечення верховенства права.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Молчанов В.П. Історія розвитку судової експертизи. *«Молодий вчений».* № 7 (71). Липень. 2019 р. С. 306-310 URL: https://nubip.edu.ua/sites/default/files/u207/doroshfaychuk_mol_vchen_no7_2019.pdf.
2. Бурчинський В.Г., Завальнюк А. Х. Судова медицина України: минуле і сьогодення: монографія. О.: Атропринт, 2007. 216 с.
3. Судова медицина: Підручник для студентів мед. вузів. / Концевич І.О., Михайличенко Б.В. та ін.; За ред. І.О. Концевич, Б.В. Михайличенка. К.: МП «Леся», 1997. 656 с. URL: https://law.sspu.edu.ua/files/documents/books/library/31/koncevich__mihaylichenko.pdf.
4. Sung Tz'u. The Washing Away of Wrongs: Forensic Medicine in Thirteenth-Century China / translated by Brian E. McKnight. Ann Arbor: Center for Chinese Studies, University of Michigan, 1981. 181 p. URL: https://books.google.com.ua/books?id=CEo_DwAAQBAJ.
5. Погорєлова З. О. Історична ґенеза нормотворчої діяльності держави (Середні віки). *Наукові записки НаУКМА*. Юридичні науки / Нац. ун-т «Києво-Могилян. акад.»; редкол.: Р. Петров (голов. ред.) [та ін.]. Київ: НаУКМА. 2020. Том: 5. С. 51-56. URL: https://dspace.uzhnu.edu.ua/items/e4c61603-c265-462e-a366-18918085beac.
6. Bernd M. The first systematic criminal code of early european modernity: the constitutio criminalis Carolina of 1532. Pensamiento Juridíco. Bogota Iss. 45. 2017. URL: https://www.proquest.com/openview/b1032d0ad80423a5c7d99865f828d072/1?pq-origsite=gscholar&cbl=2035720.
7. Мішалов В.Д., Хохолєва Т.В., Бачинський В.Т., Войченко В.В., Кривда Г.Ф., Костенко Є.Я. (за заг. ред. В.Д. Мішалова). Судова медицина: підручник. Чернівці: Місто, 2018. 576 с.
8. Основи судової медицини: навчально-методичний посібник / Л.Л. Голубович, В.О. Ольховський, О.І. Герасименко. П.Л. Голубович, А.Л. Голубович та ін. Харків: ФОП Бровін О.В., 2021. 535 с.
9. Тимчишин А.М. Спеціальні знання у кримінальному процесі України: теорія та практика: дис. … д-ра юрид. наук. Кропивницький, 2023. 480 с. URL: https://dnuvs.ukr.education/wp-content/uploads/2023/10/dysertacziya_tymchyshyn.pdf.
10. Юсупов В.В. Криміналістика в Україні у XX – на початку XXI ст. (історико-теоретичне дослідження). Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук. К. 2018. URL: https://elar.navs.edu.ua/server/api/core/bitstreams/f4d7847c-da15-45ba-ad09-120a47379d4c/content.
11. Локкар Едмонд. Енциклопедія криміналістів. URL: https://crimcongress.com/portretnaya/lokar-edmon.
12. Aliyeva N. History of Forensic Science. March 2023 Technology in Forensic Science: Sampling, Analysis, Data and Regulations. URL: https://www.researchgate.net/publication/369550393_History_of_Forensic_Science.
13. Лущієнко О.О. З історії дактилоскопії. Криміналістичний вісник. № 1 (29). 2018. URL: https://elar.navs.edu.ua/server/api/core/bitstreams/c1c2d9b0-a44a-4216-97e4-1e1d6ce37956/content.
14. Francis Galton Finger Prints. London. 1892. URL: https://galton.org/books/finger-prints/galton-1892-fingerprints-1up.pdf.
15. Черниченко І.В. Окремі аспекти становлення дактилоскопії до 1900 р. *Вісник кримінального судочинства*. № 3. 2015. URL: https://vkslaw.knu.ua/images/verstka/3_2015_Chernichenko.pdf.
16. Клименко Н., Федчишина В. З історії розвитку і становлення Київського науково-дослідного інституту судових експертиз Міністерства юстиції України. *Віче.* № 13. 2014. URL: https://veche.kiev.ua/journal/3763.
17. Про судову експертизу: Закон України №4038 від 25 лютого 1994 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4038-12#Text.

18. Історія КНДІСЕ. Київський науково-дослідний інститут судових експертиз Міністерства юстиції України. URL: https://kndise.gov.ua/history.
19. Дорожня карта з питань верховенства права. Офіс віцепрем'єрки з питань європейської та євроатлантичної інтеграції. URL: https://eu-ua.kmu.gov.ua/wp-content/uploads/UA_Dorozhnya_karta_z_pytan_verhovenstva_prava_2.pdf.

ДЛЯ НОТАТОК

Наукове видання

НАУКОВИЙ ВІСНИК УЖГОРОДСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

Серія ПРАВО

Випуск 92

Частина 4

Коректура • авторська
Комп'ютерна верстка • Світлана Головченко
Дизайн обкладинки • Катерина Шанта

Підписано до друку 31.12.2025. Папір офсет. Друк цифровий.
Гарнітура Times New Roman. Умов.друк.арк. 28,95. Формат 60x84/8.

Тираж 100 прим.
Видавець і виготовлювач ФОП «Ященко»